RIJKS GESCHIEDKUNDIGE PUBLICATIËN

GROTE SERIE

264

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie 1605-1791

DEEL I

Gouvernement Ambon

BAND 1

1605-1690

BEZORGD DOOR H.E. NIEMEIJER EN TH. VAN DEN END

huygens ing

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Eerste deel, eerste band

Grote Serie 264

Bronnen betreffende Kerk en School in de gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de Verenigde Oost-Indische Compagnie (VOC), 1605-1791

Eerste deel, eerste band

Gouvernement Ambon

1605 – 1690

Bezorgd door Hendrik E. Niemeijer en Th. van den End

m.m.v. G.J. Schutte

Huygens ING (KNAW)

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) is een instituut van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.
Deze publicatie tot stand gekomen met steun van de Koninklijke Nederlandse Academie van Wetenschappen, de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek en het Literatuurfonds Locher van de Stichting de Zending der Protestantse Kerk in Nederland.

© 2015, 2018 Huygens ING (KNAW), Amsterdam
Postbus 10855 · 1001 EW · e-mail info@huygens.knaw.nl
www.huygens.knaw.nl

2e druk 2018

Uitgegeven door Sidestone Press, Leiden
www.sidestone.com

Gezet door Frans Aussems grafisch ontwerp, Haren

978-90-8890-649-7 (Softcover)
978-90-8890-650-3 (Hardcover)
978-90-8890-651-0 (PDF e-book)

ISSN 0921-90 / NUR 680
ISBN 1ste druk: 978-90-5216-184-6

Het Huygens Instituut voor Nederlandse Geschiedenis (Huygens ING) maakt deel uit van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever, without prior written permission from the publisher.

Inhoud

Lijst van documenten VII
Documenten 1 – 252 1

Lijst van documenten

1. Verslag van het optreden van admiraal Steven van der Haghen tegen de Portugezen en Jezuïten na de verovering van Ambon. Z.p., 1605.
2. Tekstfragment over religie uit een eerste Nederlandse beschrijving van Ambon. Z.p., z.d. [1605].
3. Tekstfragment over religie uit een tweede Nederlandse beschrijving van Ambon. Z.p., z.d. [1608?].
4. Resolutie van gouverneur Frederick de Houtman en admiraal Paulus van Caerden en de scheepsraad betreffende de aanstelling van ds. Johannes Stollenbecker. Ambon, 1 juni 1608.
5. Brief van schoolmeester Johannes Wogma aan Heren XVII. Ambon, 14 augustus 1608.
6. Brief van ds. Jan Maertsz van Campen aan de kerkenraad van Amsterdam. Z.p., z.d. [december 1611].
7. Brief van ds. Casparus Wiltens en ds. Mathias van den Broecke (Paludanus) aan Heren XVII. Makian, 29 juli 1612.
8. Brief van ds. Casparus Wiltens aan gouverneur Adriaan Block Martensz. Ambon, 22 mei 1615.
9. Brief van ds. Casparus Wiltens aan de classis Amsterdam. Ambon, 31 mei 1615.
10. Brief van ds. Casparus Wiltens aan de classis Amsterdam. Ambon, z.d. [1616].
11. Brief van ds. Sebastiaan Danckaerts aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 4 juni 1618.
12. Preekconsent door ds. Seb. Danckaerts verleend aan krankbezoeker Hendrik van Soest. Ambon, 12 februari 1619.
13. Brief van ds. Seb. Danckaerts aan Heren XVII. Ambon, 4 april 1619.
14. Instructie door ds. Seb. Danckaerts gegeven aan Willem Dircksen Duyrcant. Ambon, 1 juni 1619.
15. Brief van ds. Seb. Danckaerts aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, z.d. [na juni 1619].
16. Brief van schoolmeester Thielman Teunissen aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 10 augustus 1619.
17. Brief van schoolmeester Thielman Teunissen aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 17 april 1620.
18. Brief van ds. Sebastiaan Danckaerts aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 4 mei 1620.
19. Brief van twee Ambonse radja's aan Maurits, Prins van Oranje. Ambon, 1 augustus 1620.
20. Resolutie van de Politieke Raad van Ambon betreffende de bouw van een nieuwe kerk. Ambon, 3 augustus 1621.
21. Historisch ende grondich verhael over de stand van het Christendom in Ambon door ds. Sebastiaan Danckaerts. 's-Gravenhage, 1621.
22. Brief van proponent Rogier Hendricxz aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 3 juni 1623.
23. Brief van krankbezoeker Jan Jansz van Heusden aan de kerkenraad van Banda. Ambon, 27 october 1624.
24. Brief van ds. Johannes de Praet aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 april 1625.
25. Brief van krankbezoeker en schoolmeester Wessel Woutersz aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 juni 1625.
26. Brief van ds. Johannes de Praet aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 juli 1625.
27. Eerste acta van de kerkenraad van Ambon. Ambon, 21 augustus 1625.
28. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 5 september 1625.
29. Brief van ds. Johannes de Praet aan de Kamer Amsterdam. Ambon, 5 september 1625.
30. Acta van de kerkenraad van Ambon. Ambon, laatste maanden van 1625.

31. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 juni 1626.
32. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 september 1626.
33. Fragment uit een verslag van commissaris Gilles Seys betreffende Ambon. Ambon, 7 mei 1627.
34. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 september 1627.
35. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 juni 1628.
36. Ordonnantie voor de schoolopzieners in Ambon. Ambon, 1 augustus 1628.
37. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 september 1628.
38. Brief van schoolmeester Wessel Woutersz aan ds. Jacob Anthonisz Dubbeltrijck te Batavia. Ambon, 1 juni 1629.
39. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 3 september 1629.
40. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 september 1630.
41. Brief van ds. Justus Heurnius aan prof. Antonius Walæus. Batavia, 8 maart 1631.
42. Notitie van de gedoopte kinderen in het gouvernement Ambon van maart 1625 tot en met april 1631. Ambon, z.d. [1631].
43. Brief van ds. Wouter Melchiorsz Vitriarius aan gouverneur-generaal Jacques Specx. Ambon, 21 mei 1631.
44. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 mei 1631.
45. Verslag over de kerken en scholen in Ambon door ds. Sebastiaan Danckaerts. Ambon, 16 juni 1631.
46. Resolutie van de Politieke Raad van Ambon betreffende de benoeming van een commissaris-politiek. Ambon, 16 juli 1631.
47. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1631.
48. Verklaring van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia betreffende de suspensie van ds. Johannes de Praet. Ambon, 15 september 1631.
49. Brief van ds. Johannes de Praet aan ds. Justus Heurnius te Batavia. Ambon, 28 september 1631.
50. Commissie gegeven door de Bataviase kerkenraad aan ds. J. Heurnius voor zijn vertrek naar Ceram. Batavia, 10 februari 1633.
51. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 mei 1633.
52. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generael Hendrick Brouwer. Ambon, 25 mei 1633.
53. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 7 juni 1633.
54. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 7 juni 1633.
55. Brief van ds. Justus Heurnius aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Ambon, 8 juni 1633.
56. Brief van ds. Helmichius Helmichii aan ds. Petrus Schotte te Ternate. Ambon, 8 juni 1633.
57. Brief van ds. Helmichius Helmichii aan commissaris Anthonio van den Heuvel. Ambon, 8 juni 1633.
58. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 juni 1633.
59. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ulat, 15 augustus 1633.

60. Brief van ds. Justus Heurnius aan de Kamer Amsterdam. Ulat, 19 augustus 1633.
61. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ulat, 19 augustus 1633.
62. Brief van ds. Johannes Theodorusz Heemstee aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september 1633].
63. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1633.
64. Brief van de kerkenraad van Ambon aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 25 september 1633.
65. Brief van gouverneur Artus Gijsels aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1633.
66. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 mei 1634.
67. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 18 mei 1634.
68. Brief van ds. Jacobus Vertrecht aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 28 mei 1634.
69. Brief van ds. Helmichius Helmichii aan de kerkenraad van Batavia. Hitu, 30 mei 1634.
70. Brief van ds. Helmichius Helmichii aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 25 juli 1634.
71. Brief van ds. Justus Heurnius aan de Kamer Amsterdam. Ulat, 30 augustus 1634.
72. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 april 1635.
73. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 april 1635.
74. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 april 1635.
75. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Saparua, 3 augustus 1635.
76. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [augustus-september 1635].
77. Verslag van de kerkenraad van Ambon betreffende de staat van kerken en scholen op Ambon. Ambon, 14 september 1635.
78. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1635.
79. Brief van ds. Jacobus Vertrecht aan prof. Antonius Walæus. Ambon, 18 september 1635.
80. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september 1635].
81. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 21 mei 1636.
82. Brief van ds. Justus Heurnius aan Raad van Indië Artus Gijsels. Ambon, 22 mei 1636.
83. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 juli 1636.
84. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classes Amsterdam en Walcheren. Ambon, 12 juli 1636.
85. Brief van ds. Justus Heurnius aan Raad van Indië Artus Gijsels. Ambon, 8 september 1636.
86. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1636.
87. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Anthonio van Diemen. Ambon, 10 september 1636.
88. Brief van ds. Justus Heurnius aan de Kamer Amsterdam. Ambon, 17 september 1636.
89. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1636.
90. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 juni 1637.
91. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 augustus 1637.

92. Brief van ds. Justus Heurnius aan de Kamer Amsterdam. Ambon, [8] augustus 1637.
93. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 september 1637.
94. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Kambelo, 29 april 1638.
95. Fragment uit een rapport over de toestand van het Christendom in Oost-Indië door ds. Justus Heurnius. Z.p., 1639.
96. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 april 1642.
97. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 september 1642.
98. Brief van ds. Jan Claesz Bakus aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, september 1642.
99. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 april 1643.
100. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 september 1643.
101. Notities van ds. Daniël Sonnevelt betreffende de door hem bezochte kerk van Ambon. Batavia, z.d. [oktober 1643].
102. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 30 mei 1644.
103. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 september 1644.
104. Notariële attestatie betreffende het gedrag van ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 8 oktober 1644, afschrift d.d. april 1646.
105. Besluit van de kerkenraad van Ambon naar aanleiding van het gedrag van ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 10 oktober 1644.
106. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 28 mei 1645.
107. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 5 september 1645.
108. Attestatie voor de Raad van Justitie betreffende het gedrag van ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 9 januari 1646.
109. Besluit van de kerkenraad van Ambon betreffende ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 11 januari 1646.
110. Attestatie voor de Raad van Justitie van christelijke orangkaya's van Ambon, gegeven op verzoek van ds. Hendrick Pontcasen (Maleise tekst). Ambon, 7 juli 1646.
111. Attestatie voor de Raad van Justitie van christelijke orangkaya's van Ambon, gegeven op verzoek van ds. Hendrick Pontcasen (vertaling van nr. 110). Ambon, 7 juli 1646.
112. Verzoek van de christelijke orangkaya's van Ambon aan de kerkenraad van Batavia om ds. Hendrick Pontcasen als predikant te handhaven (Maleise tekst). Ambon, 1 augustus 1646.
113. Verzoek van de christelijke orangkaya's van Ambon aan de kerkenraad van Batavia om ds. Hendrick Pontcasen als predikant te handhaven (vertaling van nr. 112). Ambon, 1 augustus 1646.
114. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 september 1647.
115. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 april 1648.
116. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 augustus 1648.
117. Schoolreglement voor Ambon. Ambon, 31 augustus 1648.
118. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 mei 1649.

119. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 8 september 1649.
120. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 augustus 1650.
121. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, april 1651.
122. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1651.
123. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 september 1652.
124. Brief van ds. Henricus Hartongh aan de kerkenraad van Batavia. Saparua, 10 september 1652.
125. Brief van oud-gouverneur Arnold de Vlaming van Oudshoorn aan de kerkenraad van Enkhuizen. Sula, 20 oktober 1652.
126. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 22 september 1653.
127. Brief van ds. Daniël Brouwerius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 mei 1654.
128. Brief van ds. Henricus Hartongh aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1654.
129. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 september 1655.
130. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1656.
131. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1657.
132. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 mei 1658.
133. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 september 1658.
134. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 mei 1659.
135. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1659.
136. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1660.
137. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 mei 1661.
138. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 september 1661.
139. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 29 juni 1662.
140. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 8 september 1663.
141. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 12 september 1663.
142. Brief van ds. Johannes Sweerdius aan de Politieke Raad van Ambon. Ambon, 4 januari 1664.
143. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 10 mei 1664.
144. Brief van ds. Johannes Sweerdius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 30 augustus 1664.

145. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 4 augustus 1665.
146. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 14 september 1665.
147. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ambon door ds. François Caron en de ouderlingen Thomas Rodrigos en Don Salvadoor. Ambon, z.d. [februari 1666].
148. Reglement aangaande de schoolmeesters en scholen in Leitimor, opgesteld door ds. François Caron. Ambon, 3 maart 1666.
149. Brief van ds. Johannes Sweerdius aan gouverneur Pieter Marville. Saparua, 12 april 1666.
150. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku door ds. Johannes Sweerdius en ouderling Francisco Mole. Saparua, 12 april 1666.
151. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua door ds. Johannes Sweerdius en ouderling Francisco Mole. Saparua, 30 mei 1666.
152. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 augustus 1666.
153. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 26 september 1667.
154. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 26 september 1667.
155. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 juli 1668.
156. Brief van sergeant Alexander le Prince aan gouverneur Anthonio Hurdt betreffende de scholen en schoolmeesters in het district Baguala. Baguala, 17 januari 1669.
157. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hatu, Lilibooy en Alang door ds. Cornelius Pays. Ambon, z.d. [februari 1669].
158. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Boano, Manipa en in de negorij Hila door ds. François Caron en de Inlandse ouderlingen. Hitu, 19 april 1669.
159. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op oostelijk Ambon door ds. Cornelius Pays. Ambon, z.d. mei 1669].
160. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua en Nusa Laut door ds. Simon de Buck en de ouderlingen Francisco Mole en Jan Claasz. Ambon, 19 juli 1669.
161. Brief van schoolmeester Zacharias Caheingh aan gouverneur Jacob Cops. Manipa, 26 augustus 1669.
162. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1670.
163. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, september 1670.
164. Brief van ds. Jacobus Montanus aan de kerkenraad van Batavia. Saparua, 20 april 1671.
165. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 mei 1671.
166. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram, Haruku, Saparua en Nusa Laut door ds. Jacobus Montanus. Ambon, 11 september 1671.
167. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boano, Hitu en Leitimor door ds. François Caron en ouderling Thomas Rodrigos. Ambon, 23 december 1671.
168. Brief van ds. Jacobus Montanus aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 17 juni 1672.
169. Plakkaat ter afkondiging van een publieke bededag. Ambon, 28 juni 1672.

170. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 20 juli 1672.
171. Reglement voor de krankbezoekers. Ambon, 14 augustus 1672.
172. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 19 september 1672.
173. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua en Nusa Laut door ds. Albertus Struys. Haruku, 20 oktober 1672.
174. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Albertus Struys. Z.p., z.d. [Haruku, november 1672].
175. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Leitimor, Boano, Manipa, Hitu en Piru door ds. François Caron. Ambon, 30 november 1672.
176. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua en Nusa Laut door ds. Albertus Struys. Saparua, 26 december 1672.
177. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op oostelijk Ambon door ds. Jacobus Montanus. Ambon, z.d. [januari 1673].
178. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku door ds. Albertus Struys. Haruku, 26 maart 1673.
179. Kerkenordening van Ambon. Ambon, 4 april 1673.
180. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Albertus Struys en ouderling Cornelis Pietersz. Haruku, 28 april 1673.
181. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boano, Piru en Hila door ds. François Caron. Hila, 3 mei 1673.
182. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku door ds. Albertus Struys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 13 juli 1673.
183. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua en Nusa Laut door ds. Albertus Struys en ds. Gualterus Peregrinus alsmede de ouderlingen van die eilanden. Ambon, 25 augustus 1673.
184. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [augustus 1673].
185. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boano, Piru Tanunu en Hitu door ds. Isaac Huysman en ouderling Thomas Rodrigos. Ambon, z.d. [december 1673].
186. Brief van ds. Albertus Struys aan de Politieke Raad en de kerkenraad van Ambon. Haruku, 22 januari 1674.
187. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 9 februari 1674.
188. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 20 februari 1674.
189. Brief van ds. Jacobus Montanus aan gouverneur Anthonio Hurdt. Piru Tanunu, 2 april 1674.
190. Resolutie van de Politieke Raad van Ambon betreffende de bestrijding van heidense gewoonten en andere overtredingen. Ambon, 3 april 1674.
191. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 16 april 1674.
192. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram en Haruku door ds. Albertus Struys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 16 april 1674.
193. Brief van ds. Jacobus Montanus aan gouverneur Anthonio Hurdt. Amahai, 17 april 1674.
194. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ambon, Manipa, Boano, Ceram, Saparua en Nusa Laut door ds. Jacobus Montanus. Ambon, z.d. [mei 1674].
195. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 13 juni 1674.
196. Brief van koopman Gerrit van de Voorde aan gouverneur Anthonio Hurdt. Saparua, 20 juli 1674.

197. Brief van ds. Gualtherus Peregrinus aan gouverneur Anthonio Hurdt. Saparua, 21 juli 1674.
198. Jaarrekeningen van kerkmeesters en diaconie te Ambon. Ambon, 1 augustus 1674.
199. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op zuidelijk Ceram en Haruku door ds. Albertus Struys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 22 augustus 1674.
200. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 15 september 1674.
201. Verslag betreffende een bezoek van ds. Albertus Struys aan Hila c.a. Hila, 17 mei 1675.
202. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [juni 1675].
203. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 18 september 1675.
204. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Petrus Durant. Ambon, z.d. [oktober 1675].
205. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Leitimor door ds. Albertus Struys. Ambon, 19 oktober 1675.
206. Rapport betreffende een visitatie te Kamarian door proponent Cornelius van der Sluys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 13 januari 1676.
207. Rapport betreffende een visitatie te Kamarian door proponent Cornelius van der Sluys en ouderling Jan Claasz. Ambon, 9 maart 1676.
208. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boana, Hitu, Ceram en Haruku door ds. Petrus Durant en ouderling Thomas Rodrigos. Ambon, 9 mei 1676.
209. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 mei 1676.
210. Brief van proponent Zacharias Kaheing aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 september 1676.
211. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 3 september 1676.
212. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1676.
213. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Johannes ab Englisch en ouderling Cornelis Pietersz. Saparua, z.d. [oktober 1676].
214. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen te Kaibobo Lama en Kamarian (Ceram) door proponent Cornelius van der Sluys. Haruku, 21 november 1676.
215. Brief van ds. Andreas Eldercampius aan de classis Amsterdam. Ambon, 24 november 1676.
216. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Saparua en Nusa Laut door ds. Johannes ab Englisch en ouderling Adriaan Malaroeroe. Saparua, z.d. [1 januari 1677].
217. Brief van gouverneur Anthonio Hurdt aan ds. Johannes ab Englisch. Ambon, 5 februari 1677.
218. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en de zuidkust van Ceram door proponent Cornelius van der Sluys. Haruku, 23 februari 1677.
219. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua, Nusa Laut en de zuidkust van Ceram door ds. Johannes ab Englisch en de ouderlingen Marcus Pietersz en Adriaan Malaroeroe. Saparua, z.d. [april 1677].
220. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boano en Leitimor door ds. Andreas Eldercampius. Ambon, 4 augustus 1677.
221. Brief van ds. Cornelius de Leeuw aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 2 september 1677.

222. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku en Ceram door ds. Cornelius de Leeuw en ouderling Domingos Queljo, radja Kilang. Haruku, z.d. [september 1677].
223. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Boano en Ceram door ds. Cornelius de Leeuw. Ambon, 3 april 1678.
224. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hitu door ds. Gualterius Peregrinus. Ambon, 4 mei 1678.
225. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 28 mei 1678.
226. Brief van ds. Cornelius van der Sluys aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 juni 1678.
227. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op oostelijk Hitu door ds. Jacobus Vosmaer en ouderling Johan Calamina. Ambon, z.d. [juni 1678].
228. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Hatu, Alang en Liliboi door ds. Cornelius de Leeuw en ouderling Johan Calamina. Ambon, september 1678.
229. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 september 1678.
230. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 7 juni 1679.
231. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1679.
232. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 september 1680.
233. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 23 september 1681.
234. Rapport van een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Buano, Luhu (Hoamoal), Piru en Hila door ds. Alexander Carpius en ouderling Johan Calamina. Ambon, z.d. [april 1682].
235. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen in Leitimor en Hitu door ds. Jacobus Vosmaer en ouderling Domingos Queljo. Ambon, z.d. [november 1682].
236. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Buano, Ceram en Haruku door ds. Alexander Carpius en ouderling Johan Calamina. Ambon, z.d. [november 1682].
237. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ambon, Haruku, Manipa en Ceram door ds. Alexander Carpius en ouderling Domingos Queljo, radja Kilang. Ambon, z.d. [mei 1683].
238. Brief van ds. Mattheus Heck aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september-oktober 1683].
239. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 oktober 1683.
240. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 augustus 1684.
241. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 27 september 1684.
242. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 mei 1685.
243. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 24 september 1685.
244. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 september 1686.
245. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 25 juni 1687.

246. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 11 augustus 1687.
247. Instructie van de kerkenraad van Ambon voor de krankbezoekers (ziekentroosters) in het gouvernement Ambon. Ambon, 17 februari 1688.
248. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 12 mei 1688.
249. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1688.
250. Brief van ds. Cornelius van der Sluys aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 14 september 1689.
251. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 september 1689.
252. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 20 mei 1690.

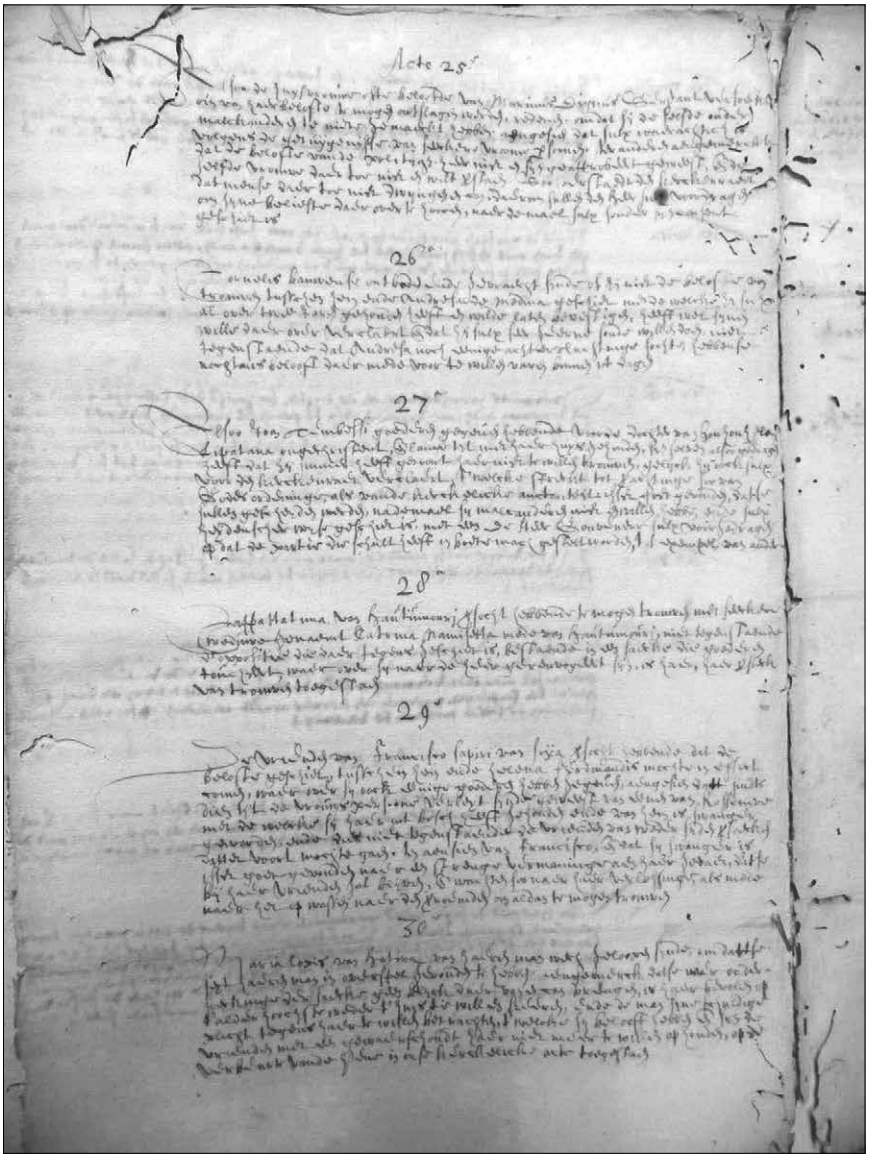

Eerste acta van de Ambonse kerkenraad, 1625.

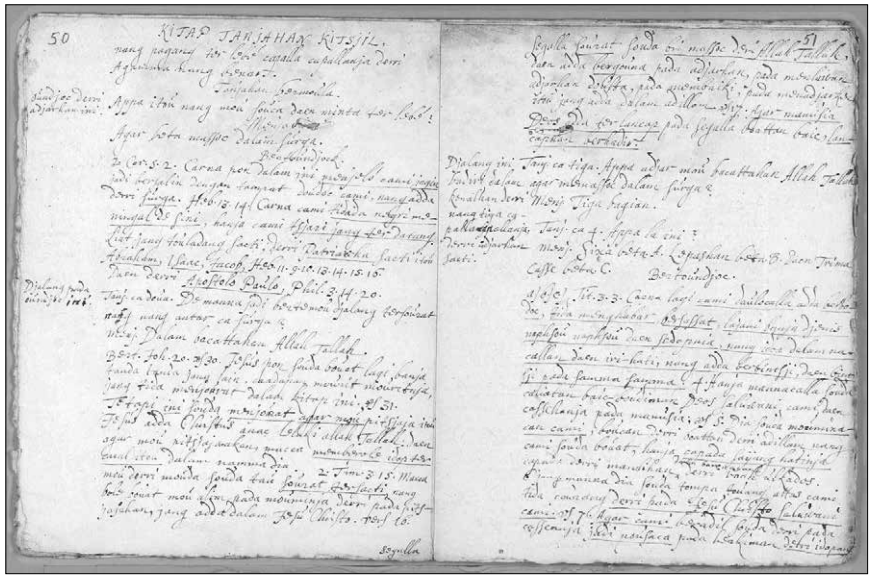

Voorpagina van Spiljardus' Djalan ca Surga, 1657.
Stadsarchief Amsterdam 379, inv.nr. 195.

1. VERSLAG VAN HET OPTREDEN VAN ADMIRAAL STEVEN VAN DER HAGHEN TEGEN DE PORTUGEZEN EN JEZUÏTEN NA DE VEROVERING VAN AMBON. Z.p., 1605.
NA 1.11.01.01 255, fol. 37-43. Afschrift.

Cort verhael van'tgeene bij den admirael Steven van der Haghen tot Ambonen met de Portugesen ende Jesuyten gehandelt is.

Ingevalle padre Massonio[1] ende eenige van de principale Portugesen in Europa waren ende die Heeren bewinthebberen die moyten geliefden te doen aen haer te scrijven, ende d'selve gelove te geven in 'tgeene sij van den admirael Van der Haghen ende sijne handelinge in Ambona weten te getuygen, men soude sonder twijfel uyt de conferentie van 'tselve met hetgeene bij hem soo mondelinge als scriftelicken verhaelt is genoch connen verstaen wat de handel aldaer met haerluyden geweest is, die soo menichmael waren vermanende dat se met hem medelijden hadden, hem siende in soo groote moyten verwert dat se niet en wisten hoe hij met soo weynich behulps daer uyt soude connen geraecken, want doen het casteel over aen den admirael gegeven was,[2] soo heeft hij eerst bevonden wat moyten ende arbeyt het was soo een getroubleert lant, met soo verscheyde volckeren bewoont, te vereenighen ende in ruste te brengen, daer de inwoonderen soo grooten haet ende partijschappe onder malcanderen waren dragende, als daer de Olisivas tegens de Olilimas,[3] dat sijn de mahometisten tegens de christenen, soo seer verbittert waren, dat het hoochnoodig bevonden worden d'selve tot vrintschap te brengen, soo die anders het geheele lant in de gronde bedorven souden hebben, sulcx dat geene vruchten nochte profijten daer aff te verwachten stonden, waertoe oock het casteel, hoewel men 'tselve soude mogen voorsien ofte gefortifieert hebben, niet ofte weynich soude hebben connen gehelpen. Waeromme voor hem goeden raet tot remedie van alle 'tselve wel van doene was, soo de verstandichste commysen van de vlote al doot of op haere verscheyden lagen ende van de andere weynich behulps conde trecken, die meenden met het veroveren van het casteel alles te wege gebracht te wesen, daer de meeste swaricheyt ende moyten noch aenstaende was, ende van hem versocht sijnde in de cayute, daer de Ambonesen bij 10, 20 jae 30 tseffens met groote confusie ende wynich resolutie haer saecken aengaven ende vorderden, te wille blijven, voor antwoort gaven dat se al eenen dach ofte 2 daer geseten hadden ende het haer verdroot langer te willen blijven, dewijle het saecken waren haer verstant te boven gaende, dat den admirael het wel alleen soude uytrechte, die oversulcx in alle de moyten alleen is blijven steecken ende wel een maent stadich met soodanighe hooftbreecken doende geweest met grote patiëntie, nu d'eene dan d'andere parthije verhoorende ende in de groote onverdraechlicke hitte, stadich het sweete affwissende, sochte met alle vruntschappen haer te vergelijcken. Waarover d'voorschreven Portugesen hun oock seyden te verwonderen ende niet gedocht te hebben dat den admirael alles in dier voegen soude geappaiseert ende tot een goet eynde gebracht hebben, als die een yder parthije groot contentement gegeven, haere scrifte segouros ofte sauvegardes[4] selffs gescreven ende watter voort nodich was bij hem selffs affgedaen hadde etc.

Sijn dan den 24^{en} februarii anno 1605, daechs naerdat het casteel van Ambona overgegeven was, twee Jesuyten aen boort bij den admirael Van der Haghen gecomen, waervan de principaelste was genoempt padre Lorenzo Masonio, te Venetiën geboren, ende presen-

---

1 Lorenzo Masonio S.J. (1555/6-1631), uit Zuid-Italië, 1589-1605 werkzaam te Ambon, daarna in de Filippijnen. Jacobs, *Documenta Molucensia* II, 44-45. Zie ook Jacobs, 'Un Molisano in Indonesia e nelle Filippine'.

2 Op 23 februari 1605.

3 Ulisiwa en Ulilima, Negenbond en Vijfbond, twee dorpenbonden in het midden en noorden van de Molukken. Zie Van Fraassen, *Ternate, de Molukken en de Indonesische Archipel* II, 460-512.

4 Vrijgeleides.

teerden hem haere dienst daer se hem in mochte behulpsaem wesen, dat hij hunluyden oock in 't goet heeft affgenomen, het gevoelen hebbende dat se hem grooten dienst soude connen doen ende van veele saecke de gelegentheyt ende regieringe van het lant adviseren. Deselve begonden vooreerst daeran te spreecken voor seeckere naturele Ambonesen, dat christenen waren, in sommighe dorpen ofte vlecken wonende, die se seyden over de 70 jaeren bij de Portugesen geweest te hebben[5] ende haer altijt wel ende getrouwelicken gedragen hadden als goede vasallen van de coningen van Portugal, ende doen haer begeere te begeven onder de subjectie ende gehoorsaemheyt van de H. Staten ende sijne Excellentie, tot dien eynde voor haer begeerende perdon ende verseeckerheyt omme met haer wijven ende kynderen weder in haere huysen daer se uyt in het geberchte gevlucht waren, te comen wonen, dat hij hunluyden belooft ende vergost[6] heeft, voorts op den Jesuit Massonio begeerende dat hij vorder sijn beste wilde doen omme alle de andere Ambonesen christenen door het lant verspreyt bij hem brengen, dat hij se vrijlick ende seeckerlick wilde aennemen onder de protectie ende beschermenisse vande voornoemde H. Staten ende sijnen Prince, ende haerluyden alsoo tracteren dat se goet contentement van hem souden hebben, hetwelck oock den Jesuit Massonio belooft ende voort sijn affgescheyt genomen heeft, met sijn compaignon nae lant varende.

Weynich daernae is bij den admirael meede aen boort gecomen eenen oude Portugees, Diego Barbudo[7] genoempt, met hem brengende veele van de principale hoofden ende capiteynen van de steedekens ende dorpen, wesende alle christenen, die hij oock seer prees ende seyde die goet van nature ende haere coningen altijt seer trouw geweest te hebben, gelijck sij nu presenteerden ende begeerden voor trouwe vasallen ende onderdanen bij H.M. Heeren Staten aengenomen te worden, anders niet versoeckende dan, d'wijle sij christenen waren, sulcke te mogen leven ende sterven met vrijheit van consciëntie, ende begeerden daertoe verseeckerheyt ende seguros bij den admirael selffs onderteyckent, tot beschermenisse van haere wijven ende kynderen, dat hun oick beloeft is, mits dat se alle behulp ende dienst alse voorgaens de coningen van Portugael gedaen hadden aen den governeur van het casteel die vanwegen de H. Staten daer soude gestelt worden voortaen doen souden, hetwelcke sij alle blijdelicken beloofden nae te comen.

Denselven dach is oock don Gaspar de Mello,[8] die governeur van Ambona hadde geweest, aldaer bij den admirael gecomen, hem te voet vallende ende vergiffenisse biddende, daerbij seggende dat de Portugesen tegens sijnen wille ende danck het casteel hadden overgegeven, ende claechden seer dat se alsulcken conincklicken plaetse so scandelicken hadden verlaten, de tranen van weemoedicheyt hem over de oogen lopende.

Den 25^{en} februarii quamen ontrent 20 van de principale Portugesen in 't schip den admirael besoecken, hem geluck biedende van sijne conincklijcke victorie ende biddende dat hij haer doch wilde bevrijden ende beschermen voor de mahometisten, haere vianden, want sij verstaen hadden dat die van alle canten met haere corcorren affquamen om haerluyden die verwonnen waren uyt te royen. Den Jesuit Massonio is oock doen aldaer gecomen omme het scrift, dat hij seguro noemden, voor de Ambonesen, gelijck den voorgaenden dach

---

5 De Portugese missie in de Midden-Molukken begon in 1538, toen de Portugezen met de hulp van 25 kora-kora en 400 man hulptroepen van Ternate en Tidore (meest gevluchte inwoners van Hative, en Mardijkers) het islamitische specerijencentrum Hitu aanvielen. Na de overwinning op Hitu ging een aantal dorpen die tot de Ulisiwa behoorden over tot het Christendom. Zie Rumphius, *De generale lantbeschrijvinge van het Ambonse Gouvernement*, 131-132; Wessels, *De geschiedenis der R.K. Missie in Amboina, 1546-1605*, 6.

6 Vergund.

7 Diego Barbudo. Jacobs, *Documenta Malucensia* II, 681, noot 12, heeft Diogo; hij wordt aldaar een van de meest vooraanstaande Portugezen te Ambon genoemd.

8 Gaspar de Melo, Portugees gouverneur 1602-1605.

belooft was, te halen, dat hem den admirael screeff ende gaff, voorts denselven vermanende de andere christenen die eertijts onder het casteel behoort ende gestaen hadden meede te brengen onder het gebiet van de H. Staten, ende meer andere dingen van de gestaltenisse ende gelegenheyt van het lant vragende, waervan hij oock seer goet bescheyt dede, seggende dat de Hollanderen veel stercker ende verseeckerder in die landen souden wesen als de Portugesen oyt geweest waren, omme dat sij nu alsoo wel de mahometisten ende heydenen als de christenen ende Portugesen onder haer tot vrinden souden gebruycken ende trecken, die duslange met malcanderen viantschap in alder manieren gebruyckt hadden, d'wijle hij het jaer 1600, onder de mahometisten converserende, de herten van deselve doen al sijn gemaeckt ende gewonnen hadde, sulcx dat se met de macht derselver al veel souden connen uytrichten ende tewege brengen.

Den 26^{en} februarii quam padre Massonio weder aen boort bij den admirael, met hem brengende 23 ofte 24 van de overste ende hoofden van verscheyden stedekens ende vlecken die altemael Portugesche christenen waren ende met d'selve gehouden hadden, daeronder waren twe coningen, als van Quylan[9] ende Soya. Naedat hij al een poosken met d'selve hadden gediscoureert, soo die al meest tamelicken Portugees spraken, cregen se seer goet contentement van hem ende gaven hun datelicken onder de gehoorsaemheyt ende subjectie van de H.M. Heeren Staten ende sijne Excellentie, belovende alle getrouwicheyt ende dienste d'selve te sullen doen gelijck sij voormaels aen de coningen van Portugal gedaen ende die ander hoofden met Diego Barbudo gecomen belooft hadden, met versoeckinge van de gewoonlicke sauvegarde ofte seguros te hebben.[10]

Den 27^{en} februarii doen is den admirael voor de eerste reyse aen 't lant ende het casteel gevaren, alwaer het woort Goods gepredict worden met danckseggingе van de naemcondelicke victorie die Godt Almachtich hem voor sijne Meesters ende Heeren verleent hadde, daer voorts settende tot governeur van het casteel ende den archipelago van Ambona Frederick Houtman, omme 'tselve uyten naeme van de H.M.H. Staten te regieren.

Den 1^{en} martii is padre Massonio met 6 ofte acht Portugesen weder in 't schip bij den admirael gecomen, hem biddende toch sijne beste te willen doen dat den generalen peys tusschen de mahometisten ende christenen mochte gemaeckt worden, soo de mahometisten haer seer sterck vergaderden, waervoor sij groote vrese hadden, dewijle sij nu buyten het casteel wonende qualicken voor deselve bewaert waren. De mahometisten quamen oock van alle de omliggende eylanden den admirael visiteren ende van de victoire gratuleren, seer verblijt wesende dat se hemselven daer sagen die haer doen van de Portugesen verlost ende gevrijt hadde. Ende den capiteyn Hyto met de andere Ambonesche capiteynen seyden dat den roep door alle de eylanden soo groot was van sijne wedercompst en de veroveringe van Ambonen, dat die luyden van die eylanden over hondert mijlen weechs hem wilden comen besoecken ende de plaetse besien die haer soo lange in vrese ende bedwang gehouden hadde. Doen heeft men twe oude toorens, die te nae het casteel stonden, begonnen aff te breecken, daer veel volcx aen arbeyden.

Den 3^{e} martii voer den admirael met sijnen raet aen het casteel, daer hij de Portugesen die blijven souden den eedt van getrouwicheyt[11] heeft laten doen, die ontrent 32 ofte 33 huisgesinnen sterck waren, haer meede vermanende dat se de 2 kercken te nae aen 't casteel staende met sommige huysen souden doen afbreecken.

Den 4^{en} martii heeft den admirael veel volcx aen lant gesonden omme de twe thorens aff te breecken, ende oock bevolen aen Don Emanuel de Mello, governeur vande Molucken,

---

9 Kilang.

10 De tekst in *Corpus Diplomaticum* I, 33-34 (met datum 25 februari).

11 NA 1.11.01.01 255; op fol. 69 de eed van trouw van 3 maart 1605 in het Portugees. Tiele, 'Documenten' VIII, 337-338; *Corpus Diplomaticum* I, 35-36, de tekst is in het Spaans, met Nederlandse vertaling.

ende Don Gaspar de Mello, geweesde governeur van Ambona met alle de Portugesen, datse haer souden gereet maecken omme binnen vier ofte vijff daghen te vertrecken, waertoe geordonneert worden de scheepkens Mosambique ende van Don Emanuel, omme d'selve weg te voeren.

Den 5^{en} martii heeft den admirael sijnen schipper met noch eenich ander volck aen lant gesonden omme de twe kercken die te nae aen het casteel stonden met sommighe andere huysen aff te breecken, ende men continueerden noch met de twee toornen als voor geseyt te raseren.

Den 7^{en} derselver maent quam den ouden Portugys Diego Barbudo bij den admirael op sijn schip, met hem brengende den coninck van Oma met eenighe van sijne ondersaten vergeselschapt, die denselven Barbudo, sijn beste doende om in des admiraels gratie te staen, als die verhoopte binnen Ambona, daer hij over de 40 iaeren hadde gewoont, sijn leven te eyndigen, soo verre gebracht hadde dat hij hem onder de subjectie van de H.M.H. Staten begeven heeft, den admirael vanwegen d'selve Heeren den eedt van getrouwicheyt doende ende alle diensten als voor van de andere verhaelt, belovende, oock mede van denselven sauvegarde ende brieven van segurita verwachtende.

Den 8^{en} martii sijn twe Portugesen aen boort bij den admirael gecomen, versoeckende dienst om met hem op de schepen te varen daer hij haer wilde gebruycken. Den eenen van dien was genaempt Joseph Viana, die wel 12 jaeren in Tidore gewoont ende daer getrout was. Dese verhaelde veel van de gelegenheyt van het fort Tydore, seggende dat hetselve niet wel van ammunitie van oorloge versien en was ende daer boven de 30 ofte 32 huysgesinnen der Portugesen niet en woonden, oock dat hetselve bij Ambone niet en was te gelijcken, meynende dat als sij verstaen souden hebben het verlies van Ambona weynich resistentie souden doen.

Den 10^{en} derselver is den admirael aen het casteel gevaren, latende daer de trommelen slaen en de soldaten monsteren, van alle de overicheyt den eedt van getrouwicheyt uyt den naeme vande Heeren Staten ende zijne Excellentie als governeur generael affnemende, maer hadde veel spels met de soldaten aleer sij haer daertoe wilden begeven, seggende voor geen soldaten maer bootsgesellen aengenomen te wesen, dat haerluyder daerover gewelt geschiede soo men se daer wilde behouden, welcke propoosten bij de schippers geconfirmeert worden, die haer daerinne waren sterckende.

Den xii^{en} martii, alsoo de twee schepen gereet waren daer de Portugesen meede souden vertrecken, heeft hij d'selve Portugesen doen aenseggen dat se met wijven ende kynderen mitsgaders allen haeren aenhanck, uytgesondert die genomineert waren omme te blijven, haer souden te schepen maecken om t'sanderen daechs 's morgens te vertrecken, ende voorts heeft hij noch dien dach den generalen pays, daer hij duslange met overgroote moyt ende hooftsuer hadde gearbeyt, te wege gebrocht, de mahometisten met de christenen van Ambonen ende de omleggende eylanden met malcanderen vereenigende, daervan ter wedersijden scriften in Malais ende Portugees gemaect sijn.

Den 13^{en} martii sijn de oude Portugesche governeurs met 2 Jesuyten ende den prochiepaep bij den admirael gecomen, hem bedanckende dat hij sijne gedaene belooften ende het accoort met hunluyden aengegaen soo wel nagecomen hadde, seggende sijnen naem oversulcx door gantsch Indiën te willen verspreyen, daerentegens haeren generael Andreas Furtado de Mendoza[12] grotelicx blamerende als die met sijne groote armade niet uytgerecht en hadde dan des conincx landen verdorven ende hem niettemin toescreeff den titel van Conquistador del Sul,[13] die hij met recht wel mochte uytscrabben als die met meerder

[12] Andrea Furtado de Mendoza (1559/60-na 1609), bevelhebber van een vloot die in 1602 Hitu onderwierp, belette 1606 admiraal Matelief Malakka te nemen, 1609 Portugees gouverneur van India.

[13] Veroveraar van het Zuiden.

redenen den Hollandtschen admirael mochte voeren, ende hebben naer diergelijcke meer discoursen haer affgescheyt van hem genomen.

Den 14en martii is den ouden Portugees Diego Barbudo als voormaels weder aen boort bij den admirael gecomen, met hem brengende de gesanten ofte gecommitteerden van het eylant Russiloa[14] ende Doulata,[15] gelijck hij lestmael met den coninck van Oma aldaer sijnde belooft hadde. Deese waren altemael christenen ende worden seer van den Portugees gepresen haer getrouwicheyts halven, begerende voortaen onder het gebiet van de H.M. Heeren Staten ende haren governeur van het casteel te leven in alle gehoorsaemheyt ende tot sulcke diensten alse de coningen van Portugael voormaels gedaen hadden, versoeckende meede tot dien eynde ende haere verseeckerheyt letteren van seguridade, den admirael hoochlicken daervoor bedanckende end met verscheyde vervarsingen vererende.

Den 16en martii sijn de Portugesen wechgeseylt met haere wijven ende kynderen in twe schepen, daer all vier[16] hondert sielen inne waren, ende sommighe van die na Solor, maer de meeste nae Malaca souden seylen.

Den vice-admirael is doen oock met vijff schepen nae Tarnati geseylt om hem aldaer bij den coninck te voegen ende met denselven de vianden allen affbreuck te doen. Denselven dach maeckten den admirael noch gereetschap omme met 2 schepen ende het jacht na Banda te varen ende aldaer de saecken met vrintschappe ofte met gewelt te slechten, d'wijle deselve voor onse natie niet wel daer en stonden, soo vijff van de Hollanderen dootgesmeten ende den coopman Jacob de Bitter naer Lochou[17] vertrocken was, van denwelcken hij oock verstaen heeft dat de Tarnatesen ende Verannulesen[18] met 15 corcorren gevaren waren na de chrysten eylanden omme de inwoonderen alle affbreuck ende schade te doen.

Den 17en derselver continueerden noch dieselve tijdinge van de Tarnatesen ende Verannulesen, waerover den admirael eenen Bartolomeus Graef genaempt, wesende in dienste van de Magellanische compaignie,[19] gesonden heeft met een welgemande canoa binnendoor omme d'selve Tarnatesen te gaen soecken ende haere hoofden vanwegen de Nederlanderen aen te seggen dat se van sulcke oorloge alse tegens de inwoonderen van de christenen eylanden moveeren souden afstant doen, d'selve in ruste ende vrede latende wonen, d'wijle die alle vasallen ende ondersaten van den coninck van Hollant waren, d'welck in verbont ende eenicheyt met den coninck van Tarnati getreden was, dat daardoor de ondersaten van den eenen oock beschermt behoirden te werden ende niet verdorven bij den anderen etc.

Den 18en martii den admirael aen lant wesende, quamen aen hem de Portugesen versoeckende dat se haere huysen op een verseeckerder plaetse mochten versetten, alsoo sij grotelicx vreesden ende sorchden dat de mahometisten, die met hoopen bij het casteel quamen wonen, haer op een nachte onversiens mochten overvallen, waeromme hij, die tot die ure noyt den tijt gehadt hadde omme het lant ende de stadt te besien, met soo veele swaricheyden ende difficulteyten daechlicx overlast sijnde, met den governeur van het casteel doen is gaen wanderen, ende bevont de stadt seer fray ende plaisierich gelegen. Daernae de Portugesen huysingen ende kercken besiende, sach d'selve wel lustich rontomme met cocosnoten beplant, de playne was oock wel groot ende de kerck nae de gelegentheyt van het lant wel gebout, daer den Jesuyt Massonius sijn regiment, tamelicken groot sijnde, dicht bij hadde.

---

14 Nusa Laut.
15 Ulat op het eiland Saparua.
16 Voorgestelde lezing: vier. Tweede lezing: veel.
17 Luhu, op Ceram.
18 (Bewoners van) Veranula, het schiereiland Hoamoal, West-Ceram.
19 De Magellaanse Compagnie, een van de zgn. voorcompagnieën, opgericht in Amsterdam 1598, zond een vloot uit onder Jacob van Noort, waarvan één schip de aarde rondzeilde.

Den 20en derselver maent, den admirael in het casteel wesende, soo quamen die Portugesen clagen over de Nucinivels,[20] dat bittere mahometisten sijn ende altijts haere vianden waren geweest, dat d'selve met menichten onder haer quamen wonen, waerover sij, voor quader beducht sijnde, versochten dat hij daerinne wilde remediëren, sulcx dat se naemaels geen ongeluck en vernamen.

Den 26en martii is weder den admirael aen lant gevaren ende aldaer den ouden Portugys Diego Barbudo ontbooden, denselven makende aldaer regidor over de inwoonderen ende Juan del Mora juge ofte richter, eenen Japanese algasil ofte onderschout, welck officie vanoudts bij die natie bedient was geweest, ende den raet hadde voor goet gevonden dat d'selve regieringe voor een tijt soude continueren.

Den 28en derselver dede den admirael sijn schip gereet maecken om nae Banda te seylen, daerinne nemende alle de beste ballcken ende houtwerck van de groote kercke gecomen, omme daervan tot Banda goede vaste huysingen te bouwen, wanneer alle de princepale Portugesen met de Jesuiten hem hebben comen adieu seggen ende goede reyse wenschen. Ende dat was de leste reyse dat den admirael met Portugesen ofte Jesuiten gesproken ofte gehandelt heeft. Waeruyt ende uyt alle het voorgaende mijne heeren bewinthebberen lichtelicken sullen connen verstaen ende bemercken wat schijn van waerheyt het is hebbende 'tgeene hem naegeseyt wort, dat hij met de Jesuyten gebiecht, bij deselve haere missen gehoort ende haere sacramenten geparticipeert soude hebben, niet anders dan ofte denselven alleenlick om sulcx daer gecomen ende soo periculosen reyse aengenomen hadde, ende de Jesuyten tot sulcken eynde aldaer gesocht, hetwelcke, behalven dat de gesintheyt van den admirael doen heel wijt daervan was, soude evenwel ridiculeus ende onbequamelicken van eenen, alsoo gesint sijnde, op die plaetse ende ten sulcken aensien geschiet wesen, daerbij doende dat de menichfuldige occupatiën ende tegenwoirdige swaricheyden eenen die sijn eere wilde betreffen ende last nacomen daer wel anders coste ende mochte werck geven als hem met sulcke exercitiën van leedighe ende geruste menschen te bemoyen.[21]

2. Tekstfragment over religie uit een eerste Nederlandse beschrijving van Ambon. Z.p., 1605.

NA 1.11.01.01 257, ongefolieerd. Afschrift.[22]

Beschrivinge van 't eylant van Ambona gelegen in Oostindiën ontrent 200 milen bij oosten het groot eylant van Java ende 25 mijlen bij westen die eylanden van Banda daer die notenmusschaten ende folie vandaen comen, ende ontrent 70 mijlen bij suyden die Moluksche eylanden, daer die meeste nagelen groyen ende vandaen comen. – – –

Van die religie

Die Ambonesen ende die van de eylanden van Uliasser, die 't van over veel jaren met die Portugisen hebben gehouden, dat sijn al christenen, van die Jesuiten bekeert, ende die Ambonesen diewelcke binnen 6 ofte seven jaren herwerts van den admirael Andres Furtado de Mendosa met sijn armade overwonnen sijn, dieselve sijn al mahometisten, maer diegene die te landewart in die geberchte woonen, daervan sijnder wel noch al heydenen, ende het meeste volck van die eylanden van Uliasser, hoewel dat se christenen ofte mahometisten sijn, so sijn 't nochtans menscheneeters, maer diegeene die se eten dat sijn haer vianden die

[20] Inwoners van Nusanive, een negorij ten zuiden van Ambon-stad.

[21] Doordat hij zijn jeugd deels in de Zuidelijke Nederlanden, in Spanje en in Italië had doorgebracht, was Van der Hagen (geb. Amersfoort 1563) kwetsbaar voor dergelijke beschuldigingen.

[22] Eerder gepubliceerd in Tiele, 'Documenten' VII, 329-331. Zie ook Knaap, *Memories*, 1.

se in den oorloge verslaen. Den admirael Van der Haghen heeft er wel woorden aff gehadt tegen di Jesuiten, hoe dattet quam, nademael dat se christenen waren, dat se het menschen-eeten niet na en lieten, dat sulcx seer absurt was gedaen van menschen die een christennaem voerden. Daerop dat se antwoorden veel hooffbrekinge ende wel grote moyte om gedaen hadden, maer conden 't daer noch niet al affwennen, maer seyden dattet die van Ambona oock al plegen te eeten, maer door die christenleeraers ende oock die mahometistenleeraers, die haer daer seer aff berispt hebben, soo en doense 't daer niet, maer hebbender nu een gruwel aff. Ons jacht Duiffgen, dat door commandement van den admirael Van der Hagen in 't verseilen van Banda na Ambona in 't eylant Nossalao aenliep, vanwegen den admirael die inwoonders ginck versoeken, also se vassalen van die E.M.H. Staten Generael van di Vereenichde Provintiën sijn, diewelcke die onse seer vriendelicken waren ende onthaelden haer seer wel, doende haer geschencken van verckens, hoenderen ende sulcx als se hadde. Den oppercoopman van ons jacht, siende daer noch eenige reliquien van die menschen die se gegeten hadden, berispte haer van sulcx, seggende dattet selve seer lelicke ende onmenschelicke dingen waren, temeer nu dat se seyden christenen te wesen, daerop dat se antwoorden dat sulck vleisch seer lecker smaeckten, wel beter als verkenvleisch ende dattet die onse dat maer eens geproeft hadden dat se dat oock wel eeten souden. Also dattet is gelijck die Jesuiten ende die Portugisen tegen den admirael seyden, dat de luyden op 't menschenvleisch so verslingert sijn dat se datselve seer lancksaem na sullen laten te eeten, ende sijn nochtans geen quaet aert van luyden, trou ende oprecht van herten; die Portugisen die gehylickt waren hadden haer vrouwen veelal van dese eylanden vandaen, seyden die vrouwen van beter aert waren als die Ambonesche ende waren geworden seer goet christen ende godtvruchtich. Die Christenheit was in Ambona ende in di omleggende eylanden al vrij wat vermeerdert, want die Jesuiten seyden tegen den admirael Van der Hagen datter al over die sestienduisen bekeert waren ende gedoopt.– – –

3. Tekstfragment over religie uit een tweede Nederlandse beschrijving van Ambon. Z.p., z.d. [1608?]
NA 1.11.01.01 257.[23]

Beschrijvinge van 't eyland, stadt ende Casteel van Ambona midsgaders die eylanden onder den Archipela van Ambona sorterende, welcke landen van dien Archipelago den Admirael Steven van der Hagen van Amersfoort den 23[en] februario anno 1605 ingecregen heeft, ende die selve gebrocht onder die obedientie ende gehoorsaemheit van die E.M.H. Staten Generael der Vereenichde Nederlandtsche provintien ende sijn Excellentie graeff Maurits geboren prince van Oraengien, ende daer in die landen gestelt eenen goeverneur genaempt Frederick de Houtman, denwelcken alle die inwoonderen obedieren ende gehoorsamen gelijck off die E.M.H. Staten Generael ende sijne prinselicke Excellentie daer selve present waren. – – –

Van de religie der Ambonesen ende Bandanesen
Alle di Ambonesen die in die stadt rontom 't Casteel woonen, ende noch veel andere van verscheiden eylanden ende andere steden ende dorpen die 't van ouds met die Portugisen gehouden hebben, die houden haer al voor christenen, ende hadden Jesuiten ende papen die haer leerden ende onderwesen ende doopten hare kinderen ende alle di gene die haer tottet christen geloven begaven, 'twelck nu geschiet van gereformeerde predicanten, ende oock meede worder daer schole gehouden, daer die Ambonesen hare kinderen laten gaen leeren.

[23] Eerder gepubliceerd in Tiele, 'Documenten' IX, 362-364 en Knaap, *Memories*, 7 (gedeeltelijk).

Portugese christenen
In de principale stadt stonden vier kercken, waervan die drie al tamelicke wel verciert waren met beelden en schilderien. Twee van die kercken stonden aen die suydwestsijde van 't Casteel, een aan de noortoostsijde, die vierde stondt achter 't Casteel in 't suytoosten, dat oock een gasthuis was genaempt La Misericordia, daer die sieke Portugisen inne gecureert werden die arm waren. In twee kercken waren Jesuiten, ende die kercke naest het Casteel dat was die prochiekercke, daer een prochipaap ofte pastoor was. Den Admirael die Jesuiten gevraecht hebbende hoe veel christenen datter wel inden Archipelago waren, antwoorden datter aen die cant van sestien duisent waren, die al gedoopt waren ende in Christum geloofden.

Mahometisten
Maer 't getal der mahometisten waren in grote menichte, ende somige waren oock noch al heydenen, di nochal bij haer heydendom bleven. Onder die mahometisten sijn seer veel papen ofte leeraers, die seer grote neersticheit doen om die seckte van Mahomet te verbreyden, welcke mahometissche leraers bij den Admirael voor 't Casteel leggende menichmael hem quamen versoeken, ende dat al om perfeckt te weten wat gelove die Hollanders hadden, ende off sij alsulcken religie ofte gelove hadden gelijck als die Portugisen doen, di se seyden dat hare goden geschildert ende van hout ende steen waren, daervan datse sulcke onderrechtinge cregen dat se gecontenteert waren, ende behaechde haer oock beter doense verstonden dat die Hollanders geen beelden noch schilderien en gebruicken, welcke dingen sij wisten te seggen dat se van Godt seer hoochlicken verboden waren. Ende 't schijnt, bijaldien datter in Ambona veel fraye geleerde predicanten waren om di inwoonders te prediken ende onderwisen in haer tale, souden sonder twifelen die christelicke religie daer seer doen aenwassen ende vermeerderen.

Liassers anthropophagi ut et olim omnes insulani[24]
Die eylanders van Liasser, dat plegen altemael menscheneeters te wesen, ende veel van dien eeten 't noch huydendaegs, maer degeene di se eeten sijn van hare vianden di se in den oorlogen verslaen, ende sijn nochtans goetaerdich, ende veel ofte meest sijn se christenen, ende connen seer qualicken dat absurde ende lelick ding en na laten. Die Portugisen die in Ambona gehijlikht waren, hadden vele hare wijven van dese eylanden, die se seer preesen, seggende dat se seer getrou ende wel eerlick waren als die van d'andere landen. Die Jesuiten gevraegt sijnde hoe dattet in so lange menige jaren dat se in die landen verkeert hadden quam dat se die eylanders dat menscheneeten niet affgeleert en hadden door predicatien ofte christelicke vermaningen, daer se op antwoorden moyten genoech ende haer devoir wel gedaen hadden, ende dattet al seer vergaen was en dattet voort metdertijd wel vergaen soude, want se seyden dat in ouden tijden die van Ambona ende Banda oock altemael menscheneeters geweest waren, die al door christelicke vermaningen ende oock door de mahometisten seer daer aff getogen[25] waren.

Ambonesers goetaerdich, contrarie de Bandanesers
Aengaende die van Banda, dat sijn altemael meest bittere mahometisten, dootvianden van die christenen, diewelcke sulcke mahometisten sijn dat se van di andere Indiaensche mahometisten schier voor heilige luden gehouden werden, omdat se seggen haer religie so wel onderhouden, ende doen grote neersticheit om alle natien die in haer lant comen handelen tot haer secte te trecken, ende en laten die Hollanders oock niet met vreeden, die se wel

[24] De (bewoners van de) Oeliassers zijn menseneters, zoals vroeger alle bewoners van de eilanden.
[25] Getrokken.

gerne het christengelove souden doen versaken, connen se dat tewege brengen, maer sulcx en wil met haer niet lucken, om welcke oorsake datter dickmael tusschen beyden twist compt, want het is dickmael gebuert dat die Hollanders op hare marckten hoenderen gecocht hadden die se haer niet tholaten wilden dat se levendich thuis droegen, die se de papen moesten laten volgen om die eerst te doden op haer maniere, daer se eenige woorden in 't doden over spreken, ende diegene die sulcx niet en doen achten se voor heydenen ende ongoddelicke menschen; also dat die Bandanesen een seer boos, opstinaet ende superstitieus volck is, seer harde vianden van de christenen, van wien dat men die vrientschap duer coopen moet, en sijn een seer ongelijck volck als die Ambonesen sijn. Men soude liever met di Ambonesen een jaar ommegaen als met di Bandanesen een maent; den Admirael die heeft se beyde wel besocht ende die experientie daer aff, want anno 1600 doen verkeerde hij oock bijcants ses maenden met di Ambonesen, in welcken tijt datter noit woort oneffens viel tusschen die Hollanders en de Ambonesen, ende accordeerden althoos met malcanderen gelijck broeders, ende waren den ganschen dach in 't schip, die bootsgesellen latende haer slapen in hare coyen bij hare opene kistgens daer se haer goetgen inne hadden; die slaep uyt sijnde, eer se wederom naer lant voeren, sochten se dengenen in wiens coyen dat se geslapen hadden, haer vermanende dat se weederom na lant wilden ende dat se na haer goet souden sien opdatter niet vermist soude worden, omdatter geen schult van sulx soude op den halse geleit werden, maer, seyden se, wacht u voor die Javanen, die souden u goet wel stelen, maer die Ambonesen niet. – – –

4. Resolutie van gouverneur Frederick de Houtman en admiraal Paulus van Caerden en de scheepsraad betreffende de aanstelling van ds. Johannes Stollenbecker. Ambon, 9 april 1608.
NA, VOC 481, fol. 54r-54v. Afschrift.

Anno 1608

Den negenden dach april is den breeden raet der voornoemder vijff schepen door beroep van den admirael vergadert geweest, wesende mede present den gouverneur Frederick de Houtman, Jaspar Janssz coopman alhier op Amboyna liggende, ende Jan Roossengijn, coopman op 't Jacht Delft, ende is gheresolveert 'tgene volcht.

Alsoo Johannes Stollenbecker, dienaer des godtlicken woorts hier op 't Casteel van Amboyna, versocht heeft om mede neffens andre verlost te werden, alsoo sijn tijt verschenen is, soo is bij ons geraden gevonden dat men hem soude verwilligen met verbeteringe te geven om hier noch eenige tijdt te blijven. Want wij uut de vlote geen missen en mogen om de plaetse te becleeden, oock degene op onse vlote sijn geen volcomen authorisatie en hebben om de heylighe sacramenten te mogen bedienen[26] ende 't houwelick te bevestigen, ende bij ons oock voor seker gehouden wert dat met de naestcomende vlote bij de E. Heeren de Bewinthebberen daerinne versien sal werden. Temeer soo wij hier een ander persoon in sijn plaetse laten die in de bedieninge des heyligen doops niet en soude continueren ware beter naer ons oordeel sulcx niet begonnen en ware, overmits tot ergernisse van de inwoonders die alreede christenen sijn soude strecken, dewelcke ernstelick versoucken dat haer kinderen mochten ghedoopt werden.

Waerover hem voor den raet ontbiedende ende 'tselvige hem voorgedragen hebbende, verclaerde gantsch niet gesint en was hier langer in 't lant te blijven, overmits sijne verscheyde ende noch toenemende swackheyden. Doch de voorverhaelde redenen ingesien

[26] Voorbehouden aan geordende predikanten.

hebbende, soo soude hij hem noch laten geseggen ende hier noch een jaer in 't lant blijven in de bedieninge daerinne hij voordesen geweest is, met conditie dat hij met het eerste schip ofte scheepen die hier het toecomende jaer sullen laden ofte comen, sal voorsekert wesen van verlost te werden, oock dat sijn voorgaende verbeterynge die hem bij den admirael Verhaegen belooft is geweest, te weten dat hij veertich guldens ter maent soude verdienen van den tijt aff dat hij hier op 't lant is gebleven, hebbende tevooren maer dertich guldens bedongen, soude versekert wesen, oock van hier vertreckende niet naer andere plaetsen sal varen maer recht naer Bantam ende voorts naer 't vaderlant, dat hij in 't overvaren sal in de kayuyt eten ende een camerken ofte plaets alleen naer de gelegentheyt hebben, alsoo hij sulcx bij de bewinthebberen bedongen ende altijts tot noch toe gehadt heeft. Voorders dat alle sijne verdiende maentgelden tot den datum sijns brieffs sullen van de bewinthebberen betaelt ende getelt werden aen sijne volmachtige, ofte dat de bewinthebberen die onder haer sullen mogen houden op intrest tegen seven ten hondert in 't jaer ende dat hij dan noch opniews soude aengenomen werden voor de somme van vijftich guldens ter maent, op welcken eysch hij buyten gegaen is.

Ende bevindende dat geentsints anders met hem conden overeencomen, hebbende hem nochtans diversche reysen binnen ontbooden ende begeert dat hij sijn eysch wat soude matighen. Doch niet vorderende, maer hij daertegens voorwendende veul liever voor sijn eerste bedongen gagie wilde overgaen als met de vorighe conditiën hier te blijven, soo hebben hem 'tselffde in alles toegestaen ende ons verbonden, soo de E. Heeren de bewinthebberen de verbeterynge hem bij den admirael Verhagen toegeseyt ende dese sijnne nieuwe bedongen gagie van 50 guldens ter maent bij ons aen hem belooft niet en wilden volcomelick toekennen, dat wij hem sulcx sullen opleggen ende betalen. Ende alsoo hij daerover acte desers resolutie gheteyckent van den gantschen raet versochte, soo is hem deselffde tot meerder sekerheyt verleent. Ende was onderteeckent: Paulus van Caerden,[27] Frederick de Houtman, Jan Bruyn, Pieter Cornelissen, Adriaen Wouterssen, Dirck Allertsen, Jan Dircxsz,[28] Jan Roossengijn, Philippus de Bisscop, Jaspar Janssen.

Laeger stondt: in kennisse van mij Henrique Brouwer als secretaris.

Ghecollationeert met de originaele ende bevonden te accordeeren eersten junio anno 1608 bij mij Henrrique Brouwer.

5. BRIEF VAN SCHOOLMEESTER JOHANNES WOGMA AAN HEREN XVII. Ambon, 14 augustus 1608.

NA, VOC 1053 Amboina, ongefolieerd.[29]

Anno 1608 den 14 augusti

Seer edelen, erentfesten, wijsen, verstandige Heeren, mijn Heeren de bewinthebberen der geünieerde Ost Indische Compangie.

Nae behorelicken presentatie van mijner dienste met eerbiedinghe, ut de gront mijnder harten alle voorspoet ende salicheyt in de Heere wenschende, en kan ick Uwer E. niet verhoelen houden, heb ick in 't corte (gedenckende de groote occupatiën U.E. dagelick sijn beswaerende) dese naevolgende dingen metterhaest begreepen, die ick U.E. Heeren oversende om te lesen.

Naedemael dan Godt de Heere alle dinck ordineert ende voorsiet, wiens ordelen onbegripelick sijn, mij, reysende nae de eylanden van Ost-Indiae ende tot Amboyna arriverende

---

[27] Admiraal, geraakte in 1610 voor de tweede maal in Spaanse gevangenschap, overleden te Manilla.
[28] Jan Dircksz van der Goes, 1609 ziekentrooster, werkte enige tijd op Ambon, repatrieerde 1621.
[29] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 6-8.

(alwaer hij, den hooweerdighe Portugeusen verschrickende, het casteel sonder eenich schoot van geschut ofte gewelt van menschenhanden onder gebiet van de geünierde reformeerde provinciën gegeven heeft, ende deselvige tyrannische naetie verjaegende het casteel door den cloecksinnigen raet ende gestaedigen arbeyt des verstandigen E. Heeres Gouverneurs Frederici de Houtmans Goudani alsoo verandert heeft dat het schint nu nieus van de Hollanders gebout ende bewoont), aldaer tot den houelicken staet met een Amboyneesche overste dochter beroepen heeft, soo is 't dat ick, door houelick belet sijnde, niet wederom can reysen om mijn gagie aldaer te ontfangen in Hollant. Soo bidde ic mijn Heeren seer ootmoedelick, mijn Heeren te believen mijn gagie (de schulden die ick op de reyse gemaeckt hebbe affgetrocken sijnde) alhier met de eerste scheepen over te senden, alwaer ic instituere de jeucht, haer lesen, schriven ende reckenen leerende, onder dewelcke allrede sijn die vast leesen, schriven ende reeckenen koenen, sijnde in 't getalle over de vijfftich, die haer Vader Ons, 't Gelove ende Thien Geboede, beyde op 't Hollant ende Maleysche taele van mijn Heer de Governeur[30] overgeset, perfectelick konnen.

Bidt ooc U.E. sal believen te senden ettelicke a.b.c. boecken, cathegesiën ende andere nuttelicke boecken voor de jeucht te leeren, die ick tot desen tijt met mijn boecken die ick in de jeucht in de Fryesche schoele, geleert hebbe. Daer nu de boecken geconsumeert ende getael der jeucht daegelick vermerderende, mij boecken ontbrecken om haer mede te deelen, dan verhoepe dat het aen U.E. niet sal gebreecken om Godts eere te vermerderen. Dit doende sal ick met mijn ootmoedigen dienste sien te verdienen. Wenschende U.E. alle geluck ende salicheyt door Jesu Christum amen.

Gegeven tot Amboyna Anno 1608 den 14 Augusti. Van U.E. seer ootmoedigen dienaer D. Joanne Wogma medecinae studioso.[31]

6. Brief van ds. Jan Maertsz van Campen aan de kerkenraad van Amsterdam. Mauritius, z.d. [december 1611][32]
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 19, ongefolieerd.[33]

Weerde broederen.

Nadat wij den tweeden maey uyt Texsel gheseilt waren, sijn wij met goeden voorspoet den 25 augustus ghepasseert die Caep de Bone Esperanse, ende quamen op den 7den ocktober desselven jaers onder het eilant van Madagasscher ten ancker in die baeye genaemt Santo Lucia. Lagen daer tot den 21en november ende quamen den 14den desember onder het eylant ghenaemt Maurysyus, alwaer wij twee scheepen vonden, die naer het vaderlant souden varen. Het eene schip was uyt Seelant, ghenaemt Middelborch, het ander van Amsterdam, ghenaemt Hollandia, alwaer den Gouvernuer van Amboina op was, genaemt Frederyck de Houtman, denwelcken ick redennen mede gehat hebbe van die boecken die Albert Corneliszoon Ruyl in Mailaeis ghestelt heeft, namelijck het formulier van doopen ende van trouwen, die ghemene ghebeeden, het boeckxken van Aldegonde.[34] So is 't, dat den Heer Gouvernuer seide dat het hem niet gheraden en dochte dat dieselve boecken aldaer soude ghebruickt

30 De Houtman, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 01.

31 J. Wogma, geboren in Leeuwarden, in 1603 uit Nederland vertrokken; zie Mooij, *Geschiedenis*, 38, 376. Niet genoemd in Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*.

32 Vermoedelijk geschreven voor Mauritius, december 1611. In een brief van de opperkoopman Steven Coteels aan Heren XVII wordt gesproken van 'de eersame predicant Johannes Maertsen van Alcmaer', die hij prijst om zijn taalkennis en levenswandel (Grothe, *Archief OHZ* V, 40).

33 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 18-19.

34 Gedrukt in Amsterdam onder de titels *Sourat ABC* (1611) en *Spieghel van de Maleysche Tale* (1612); zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 02 en 03.

werden, om oorsake dat die inwoonders van Amboina het niet wel en souden connen verstaen, dewijl dat het met dat Malaeis dat daer ghesproken wort niet wel oovereen en comt. Ten anderen omdat datghene dat den Gouvernuer oovergheset heeft, nu alreede daer eenige jaren ghebruickt is geweest, van haer beter wort verstaen, ende daerom meennen soude ofte men eenighe andere maniere wilden invoeren als daer soo lange was gheweest. Oock omdat die kinderen het boeckxken van Aldegonde, bij den heer Gouvernuer oovergeset, meest al van buiten connen opseggen, ende oock meest alle die ghebeden.

Hierom heeft het mij goet ghedocht aan U.E. te schriven wat men hierin doen sal. Bidde daerom den broederen dat sij met den Gouvernuer ende met den Bewinthebberen willen ooverleggen wat hier best in gedaen sal worden, ende dat sij haer goetduncken hiervan met den aldereersten willen ooversenden.

Hiermede sijt den Here bevolen bij mij Jan Maertsoon Campen.

7. Brief van ds. Casparus Wiltens en ds. Mathias van den Broecke (Paludanus) aan Heren XVII. Makian, 29 juli 1612.

NA, VOC 1053, dossier 'resoluties Makéan', ongefolieerd. Afschrift.[35]

– – –

Siet aen vooreerst Amboyna. Hoe menighen tijt hebben sij geweest sonder onderrechtinge in de fondamenten der religie. Soo lange de plaetse bij den onsen is gehouden isser noyt dienst voor hen geschiet, jae tot noch toe niemandt bequaem geweest om dienst te doen, hetwelck hen oorsaecke heeft gegeven om dickwils te protesteren tegen ons, jae te beschuldigen van ontrouwe, tyranye ende godtloosheyt. Van ontrouwe en tyrannye, omdat men haer niet en onderwijst, gelijck de Portugysen voor onsen tijden gedaen hebben, als sij noch saeten in 't heydendom, dewelcke haer niet en hebben ontsien nacht en dach, landt ende zee te doorreysen om dit volcq door de religie tot hen te brenghen in gehoorsaemheydt. Wij daerenteghen gebruycken, seggen se, tyrannye over haer, hen onttreckende de geestelijcke spijse waernae sij hongheren, niet connende sonder eenige religie leven, waerom vele derselver hen hebben begeven totten mooren, afvallende vandt fort daer se tevoren onder hebben gestaen, ende haer begevende tot andere heeren in 't polytycke, ende tot Mahumeth in de religie, gelijck alreede meest de omliggende eylanden van de Amboina hebben bewesen, die als broodtcaemers[36] sijn ende aen 't fort niet meer en willen comen, waerdoor de mahumetsche paepen (die sommighe daer gecomen sijn van Banda, sommige van Hito, Louwa ende Cambelle) meest alle het volck tot hen trecken, trachtende oock de stedekens geleghen wat verrachtich van 't fort (doch op 'tselffde eylandt) daertoe te brenghen, waertoe hen oock veel helpt dat se ons beschuldighen van godloosheyt, als menschen die sonder Godt ende godsdienst leven, 'twelck dan bij velen wert geloofd, ten deele door het roeckeloos leven van 't chrijsvolck, maer insonderheyt als sij mercken datter geenen godtsdienst gepleecht en wert. Waerom een van de ons beyden, daer comende metten Heer Gouverneur Generael, dienst gedaen heeft voor de Nederlanders in der Jesuiten kercke die noch buyten 't fort in esse is,[37] waerdoor niet alleen dese opinie en is geweert, maer sij oock selve daegelijcks aenhielden om van de padres ('twelck sij van de Jesuiten geleert hebben) te werden

[35] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 23-28. De tekst van de door de Amsterdamse kerkenraad aan Wiltens meegegeven credentiebrief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 19, ongefolieerd (gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 10-12). Over Van den Broecke, zie ook een brief van gouverneur Jasper Janssen aan de Kamer Amsterdam, d.d. 12 juli 1612 in Grothe, *Archief OHZ* V, 20-22, en GG Both aan Heren XVII, d.d. 1 januari 1614.

[36] Graanschuren.

[37] In wezen is, bestaat.

voorsien, ende dat niet alleen degeene die onder 't fort woonen, maer oock die dry, vier ende meer mijlen te landewaert in woonen.

Oversulcx is noodich dat Amboina geprovideert werde niet van eenen, twee off dry dienaers, maer van meer. Aen 't Casteel weliswaer is eenen genoch. Maer wat baet dat dengeenen die soo verre in 't landt sijn, jae dengenen die op de eylanden haer onthouden, welcke eylanden vijff off ses in getal sijn? Het is dan noodich datter meer gesonden werden, om te verdeelen in 't landt, alwaer vier ofte vijff dorpen wel connen t'saemen comen, soo datter op 't eylandt Amboina tenminsten dry van nooden sijn, ende op de andere omliggende eylanden twee, dewelcke alsdan noch geen vaste woonstede sullen moghen houden, maer moeten reysen vandt eene op 't ander, gelijck de Jesuiten ende Franciscanen plachten te doen. Hierdoor sal geschieden dat sij die affgevallen sijn haer lichtelijck weder sullen laeten bewillighen tot onser gehoorsaemheyt, 'twelck met macht van de waepenen niet wel mogelijck en is te doen, gelijck den tijden der Portugysen is gebleecken, dat se de macht van Don Pedro d'Auruna[38] hebben wederstaen ende geslaegen, ende dat door de gelegentheydt van de plaetsen, die voor haer seer voorderlijck sijn.

Doch bovenal behoorde het oogenmerck te sijn de eere Godts ende deser armen menschen saelicheyt, die van tevoren den naem hebben gehadt van de christenen, den doop ontfangen hebbende, ende nu door onse naelaticheyt, ofte door quade onderrechtinge der Heeren Meesters gedaen (het can oock wel sijn), mooren werden, seggende: is 't bijaldien dat se hierin qualijck doen, dat wij voor haer sullen moeten boeten, als oorsaecken sijnde des quaets, en niet sij selve. – – –

8. Brief van ds. Casparus Wiltens aan gouverneur Adriaan Block Martensz. Ambon, 22 mei 1615.
NA, VOC 1058, fol. 123r-123v.

Erntfesten seer voorsienighen Heere, Gouverneur van het Casteel ende eylanden van Amboino, wesende tegenwoordich op Hito.

Erntfeste, seer voorsienige Heere. Ick en can noch en behoore niet nae te laeten U.E. te adverteren mits desen een saecke die ick dese daeghen hebbe verstaen, ende die U.E. mogelijck sal te passe comen te wezen, voornaemelijck indien U.E. den H. Generael[39] comt te spreken eer wij bij malcanderen hebben geweest om mondelijck te vertellen. Soo weet dan dat ick op sondage hebbe uytgehaeldt (met te gast te nooden ende wat te schencken) onsen merinjo van de kercke, die mij de vorige daegen sulcken praet gehouden hadde als ick U.E. hebbe vertelt, belangende het voornemen van Capiteyn Hito[40] van desen dorpen te doen rebelleren tegen 't Casteel, ende gepoocht te weten wat fondament hij hadde om te meenen 'tgunt hij mij doen vertellet hadde. Ende ick hebbe van hem verstaen (doch als in 't secreet) dat dit mede en is geweest een hervattinge van 'tgunt eens op handen is geweest ende al seer verre was gebrocht in 't beghinsel, doen het Casteel noch niet langh en was ingenomen geweest. Ende dattet nergens aen en schorte dan omdat Hative met Taviri[41] daertoe niet en wouden verstaen, ende sommige (doch seer weynige) dorpen, waeronder Soya een was, scrupuleus ende slap waeren geweest in 't bewillighen, maer hadden eynde-

[38] Verschrijving voor Don Pedro d'Acuña, gouverneur van de Filippijnen, die in 1606 een expeditie leidde die Ternate en Tidore veroverde. In deze passage wordt de Spaanse expeditie van 1606 verward met die van Furtado in 1602.
[39] GG Gerard Reynst (1614-1615).
[40] Tepil. Zie Manusama, *Hikayat Tanah Hitu*, 56v; heruitgegeven door Hans Straver e.a. als: *Ridjali*.
[41] Hative Besar en Tawiri, aan de overzijde van de baai van Ambon gelegen.

lijck oock bewillicht ofte soo goet als bewillicht, doch die scrupuleusheyt ende slappicheyt soo de saecke wat in 't vertreck quam dede sommige andere oock verflaeuwen, soo dattet niet en wierd aengebonden.

Want der wierd geseyt datter (als het soo verre quam) geen dorpen en moesten mette Hollanders houden ofte 't en soude niet wel gelucken. Want in ouden tijden hadden Hattive ende Taviri mette Mardikers (doch alle veel stercker wesende als nu) eens alleen mette Portugysen gehouden, ende daerdoor quam ten lesten d'een dorp voor d'ander nae weder mette Portugysen te vereenighen, naedat se veel moeyte hadden moeten uytstaen. Dergelijcke vreesden se dat weder geschieden soude alsser eenige dorpen waeren die 't mette Hollanders hielden. De autoriteyt ende 't ontsach van de gouverneur Houtman wierd oock daerop terstondt soo groot dat niemant veel dorst den belhaemel wesen[42] om yet te bestaen. Aen Jasper Janssen, schijntet wel, heeft Hito gemeent de rechten man gehadt te hebben, ende onse gelegentheden nu wel kennende, heeft willen hervatten sijn out voornemen ende haddet al soo verre gebrocht als U.E. nevens mij bekent is. Ick meene dat hij 't nu om een dorp off twee niet en soude laeten steken hebben, alsset daer op was aengecomen.

Ick hebbe gevraecht waerom die van Hative eertijts den gouverneur Houtman sulvers niet te kennen en gaeven, dat haer soo een saecke was voorgehouden: Want hij en wetet noch op dese uyre niet. Ende mij wordt geantwoort, dat sij vreesden alle de andere dorpen te geweldich tot vyant te maecken, daer se bittere vyanden genoch hadden aen Hito ende Rossanive, die langen tijt niet anders en sochten als haer te vernielen. Item hebbe ick gevraecht waerom sulcks noyt en is gepractiseert geworden nae de tijden van Andre Fortado,[43] doen heel Amboine t'saemen in peys was ende occasie genoch hadde om t'saemen te petsiaeren. Ende mij wort geantwoort dat Hito overwonnen sijnde derhalven hadde weynig glorie, weynich autoriteyt ende weynich moedicheyts, ende daerom oock weynich lust ende courage om op groote saecken te dencken ofte om groote voorslagen te maecken. Dat oock Capitein Hito met eenighe orangcayes sijne landt hadde verworpen ende op Louho was woonende, geen gemeynschap hebbende met die van 't Casteel. Ende dat dit een stuck is dat van Hito sijnen oorspronck moet hebben.Want dat geen van de andere plaetsen en soude be[...]nen ofte seer aen[...]den. Ende daermede blijve ick redel[...].[44]

In der waerheyt, mij en dunckt niet dattet seer qualijck was aengeleydt. Want alle de dorpen van dit lant hebben doch haere plaetse daer se woonen off plegen[45] te woonen op hooge bergen, steyle rotsen ende afgebrokene clippen, die men sommige met een ladder, jae sommige met een rottang moet opclimmen, behalven dattet al is bosch ende wildernisse. Sij hebben haer waeter ende haeren sagu met bijnae alle haer eten daer se geduerich bij leven daer al in die hoochten ende diepten, ende connen voorts tot malcanderen toegaen 't gantsche lant deur; blijvende maer buyten scheuts van 't Casteel.[46] Wat doet Marieco op Tidore?[47] Noch al min soude dit Casteel doen op Amboino, al waer het garnisoen al vijfmael soo sterck alsset ordinaris is. Ende sij meenen dattet ons soude verdrieten, ende souden ten lesten opbreken, ende dan souden sij 't Casteel tot in den gront toe afbreken, opdatter niemandt weder en quaeme nestelen. Dit was het voornemen. Ende daermeede souden se dan vrij wesen van dat swaer wercken aen 't Casteel, dat maer een roede voor haeren aers en is. Sij souden haeren fleur, haeren naem, haere halsrechten en in somma haere vrijheyt weder hebben, als voor de tijden der Portugysen, ende Hito soude ontslaegen wesen van dat

---

42 Den belhaemel wesen: onzekere lezing.
43 Andrea Furtado de Mendoza, zie hiervoor, aantekening bij doc. 1.
44 Driemaal een woord onleesbaar.
45 Plachten.
46 Buiten schootsafstand van het kasteel Victoria.
47 Het fort Marieco, op de noordwestkust van Tidore, 1613-1621 in Nederlandse handen.

accoort ofte van die nootsaeckelijckheyt van juist[48] alle de nagelen aen ons te leveren, die nu wel 200 rx souden gelden, soo ick meene. Item sij soude sich connen groot ende machtich maecken, met veel plaetsen in te slicken, 'twelck hij soeckt. Want om dese twee dingen isset Hito te doen, of dit sijn sijne oogenmercken, dat meyneedich, verradisch, erchlistich schelmken alsset is. Ick meene dattet hem noch eens sal rouwen, ende datter haer vele in sullen verblijden.

Doch om geen lange relaesen te maecken, soo wil ick desen eyndigen. Geschreven met haeste aen 't Casteel Victoria desen 22[en] meyo 1615. U.E. dienstwillige Casparo Wiltensis.

9. BRIEF VAN DS. CASPARUS WILTENS AAN DE CLASSIS AMSTERDAM. Ambon, 31 mei 1615. NA, VOC 1058, fol. 124r-133v. Afschrift.[49]

Wijse, welgeleerde, godsalige, seer voorsienige.

Ick hebbe het voorleden jaer aen Ulieden eenen brieff[50] helpen schrijven van dese plaetse, t'saemen met Jan Martssoon, predicant, ende Willem Franssoon, kranckbesoecker, waerin Ulieden goede hope is gegeven van redelijcken voortganck der christelijcke religie onder dese Amboineesse natie, ende ick en twijffele niet off hetselfde is Ulieden uyttermaten aengenaem geweest om te verstaen. Maer ick ben nu genootsaeckt mijne ondertekeninge te excuseren in deser manieren, dat ick dat hebbe gedaen in mijn eerste comen op dese plaetse, ende niet door mijne eygene bevindinge maer door het sterck seggen van degene die alhier lange hadden geresideert ende mij hadden geabuseert, mij vele dingen seggende ende vertellende, daer nochtans tot dien tijdt toe niemandt den aert, natuere, conditie ende gelegentheden van die lieden en hadde gepoocht te doorsoecken ende te doorgronden.

Want wat belanght Joh. Stollenbecker, die hier de eerste vier jaeren heeft gewoont, dat is geweest een mensche soo eensaem, ende sulcke particuliere grillen over sich hebbende, dat hij in een gants rondt jaer niet eens uyt het Casteel en quam anders dan als hij gemoeyt wiert om een kindt te doopen, ofte ghingh baeyen, ofte andersints hoochnoodich daer uyt te doen hadde, maer met geen Amboinesen en hield hij oyt de minste conversatie.

Cornelis Aertssoon, die hier daernae dry jaeren gewoont heeft, dat was een cleermaker, die het gansche jaer door sadt en wrocht, ende veel cleyne coopmanschapkens ter handt trock, waerdoor hij oock eenen schoonen hoop gelts heeft overgewonnen. Hij gingh wel dickwils uyttet Casteel, maer dat en was maer om te wandelen ofte te baeyen, ofte in de huysen van degene die van onse natie hier getrout waeren, om praetgens tot tijdtverdrijff. Met de Amboinesen en heeft hij noeyt ommeganck gehadt, waerom hij oock soo veel Maleys niet en heeft geconnen dat hij perfect conde lesen 'tgunt hij in Duyts impertinentelijck hadde bijeengeschrapet ende Frederick Houtman immers soo impertinentelijck hadde getranslateert.[51]

Ende in der waerheyt, die meent dat soodanige persoonen sijn om yet fraeys te beginnen in een sake die wat in heeft ofte daer wat aencleeft, die is verdoolt. Sij laeten 't soo sij 't vinden, off sij verwerren 't ende bederven 't. Sij en sijn maer om te staen ten gebiede van een fraey man, die haer wijst wat hij gedaen wil hebben ofte gelaten, ende in wat manieren.

Ick hier comende, hebbe hier gevonden Willem Franssoon, sieckentrooster, die hier geweest hadde dry jaeren, ende Jan Martssoon, die hier geweest hadde twee jaeren. Gheen van beyden en conde noch soo veel Maleys niet dat hij redelijckerwijse yemant conde tael

---

48 Juist: onzekere lezing

49 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 42-67. Een extract in NA, VOC 1066, 359v-365r.

50 Niet aangetroffen.

51 Impertinent(elijck): ondoeltreffend, onjuist.

ende antwoordt geven, ende 't weynige dat se conden hadden se noch geleert uyt den vocabulaer ende uyt de translatiën van Fredrick Houtman, die se bij beurten sondaeghs voorlaesen.[52] De gantsche weke saeten se in 't Casteel, off gingen wandelen ende baeyen, ofte de getroude besoecken. Jan Martssoon seyde mij selver dat hij noch geen thien Amboinesen en kende. Sij deden groote clachten over den gouverneur Jaspar Janszoon, ende gaven hem veel de schult. Watter van is, mogen se thuys comende vertellen. Jan Martssoon vertreckt tegenwoordelijck naer 't vaderlandt, ende Willem Franssoons tijdt is uyt het volgende jaer.

Ende nochtans, dit alsoo sijnde, soo hebben se mij als ick hier quam wonder weten te vertellen van dit Christendom op Amboino, gelijck ick niet en twijffele off Johannes Stollenbecker ende Cornelis Aertssoon en hebben oock weten te doen, mogelijck omdat se souden schijnen hier vrij wat geweest te sijn ende vrij wat gedaen te hebben, want ick en kan anders niet weten waerom sij 't souden doen.

Ick door haer sterck seggen, accorderende mettet gene dat ick eerstelijck in Hollandt ende daernaer in de Molucos hadde hooren seggen, hebbe mede getekent den brieff van 't voorleden jaer, waerin goede hope wert gegeven dat de religie hier sal toenemen, 'twelck ick te lichter dede overmidts ick sagh datter redelijcke toeloop was tot mijne predicatie, hetwelcke inderdaet geschiede uyt nieusgiericheyt, omdat ick niet en las eenige impertinente translatiën van een ander, maer predicte in een bequame taele (naer dattet Maleys hier werdt gesproken) ende dat just van materiën die groote aengenaemheyt hebben. Dat is soo verandert in corten tijdt, dat ick naerderhandt wel ben in de kercke gecomen ende soo veel menschen daerin niet en hebbe gevonden dattet mij de pijne weert was op den predickstoel te treden, eensdeels omdat de nieusgiericheyt is overgegaen, eensdeels om een andere oorsaecke die ick naermaels sal verhaelen. Ick hebbe dit jaer mijn beste gedaen om den aert, natuere, conditie ende gelegentheden van dese Amboinesen te doorkennen, ende derhalven veradverteere ick Ulieden daervan tegenwoordelijcken mits deser.

De Amboinesen dienen den duyvel, niet eenigen affgodt die inderdaet de duyvel sij, off daer den duyvel in sij, maer sij dienen den duyvel als duyvel. Elck geslacht heeft sijnen besonderen duyvel, die sij noemen haren meester ofte heere. Hij en verschijnt haer in geen gedaente, ofte altoos seer selden, maer hij comt in sommige persoonen, die hij daertoe gecoren heeft, ende daeruyt spreeckt hij, gevende haer antwoordt op 'tgunt sij vraegen, ofte haer bevelende dit off dat te doen ofte te laeten. Sij doen hem veel eeren, met singen, danssen ende maeltijden te geven, voornaemelijck als hij gestoort is. Sij hebben een plaetsken in haer huys daer se hem lampen ende tortsen aensteken, spijse ende dranck voorsetten, 'twelck sij daernae selve eten, als sij 't hem alsoo hebben geconsacreert ende t'sijner eeren op sijne plaetse soo wat hebben laeten staen. Sij hebben yets costelijcks in haer huys, yegelijck nae sijn vermogen, ende meestendeel van haere voorouders hergecomen, 'twelck hem is toegeëygent, ende gelijck als een teecken des verbonts tusschen haer ende hem, dat en mogen se niet vervremden noch oock aendoen aen haer lichaem. Sij bidden hem dat hij haer geen hinder en doe, noch beschaedigen, noch ramp ofte ongeluck ende ongeval toe en seynde.

Als 't haer ergens in qualijck gaet sijn se seer begaen omme hem weder te versoenen. Van haere lantvruchten en sullen se niet proeven off oock vercoopen tensij dat se eerst haeren duyvel een portie hebben opgeoffert, hem sijne solenniteyten gedaen ende hem ter eeren gedanst ende gesongen, omdat hij se wel heeft laeten wasschen. Ende inderdaet, de duyvel heeft in dese quartieren groote macht om de lieden te beschadigen, te plaegen, te quellen ende te tormenteren, ongelijcken meer als in ons christenrijck, ende daerom sijn se oock seer sorchfuldigh om hem te dienen ende dat nae de wijse die een yeder van sijnen meester ofte

[52] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 37.

heere wort voorgeschreven, want elcken duyvel bijnae heeft wat besonders dat hij gebiedt ofte verbiedt, ende eenige spijse die hij wil gegeten ofte gelaeten hebben.

De Amboineesse natie en is gants geen fraeye natie, maer boerachtich, niet vernuftigh, niet abel,[53] niet te vergelijcken met Malayen, Javanen, Molucquers,[54] Bandanesen, maer oock wederom soo boos, archlistigh, verkeert ende vileyn niet als die. Ten waere de Portugesen just eertijts in dit landt hadden comen residentie maeken, het souden gants rouwe ende onbekende menschen gebleven hebben, gelijck se waeren.

Maer ontwijffelijck, hierop sal nu gevraecht werden off de Portugysen, die eenige Jesuiten bij haer gehadt hebben, dit volck niet en hebben connen affleeren den duyvel te dienen ende ter contrariën leeren Godt dienen. Hierop sal ick tegenwoordelijcken antwoorden. De Amboinesen en sijn niet altemael heel en 't al eenderhande. Bij dit Casteel is gelegen een groot vleck, bestaende uyt een vergaederinge van 12 off 13 dorpkens die haere oude woonplaetse hebben moeten opbreken ende aen 't Casteel comen woonen,[55] eensdeels door bevel van de Portugesen, eensdeels om van de bijgelegene mooren (daer de Portugesen doorgaens mede in oorloge waeren) bevrijdt te wesen. Andere Amboinesen woonen op haere eygene dorpen op 'tselfde eylandt daer 't Casteel op is liggende, ende hebben uytgesocht hooge bergen ende klippen tot haere versekeringe in tijdt van noot. De derde woonen in dry andere eylanden,[56] die affgesondert sijn van dit eylandt daer 't Casteel op is liggende, ende hebben oock altemael haere woonsteden op groote hoochten ende steylten, om niet overvallen te werden.

Die woonachtigh sijn op dit eylant daer 't Casteel op is, doch van 't Casteel affgelegen, die en hebben het Christengeloove noyt hooren prediken, ende die op de andere eylanden woonen noch veel min, uytgenomen een vleksken geheeten Oulatte, daer eens eenen tijt langh een kercxken is geweest. De Jesuyten en hebben anders niet gedaen dan dat se de lieden hebben gedoopt, ende genoemt Pedro, Joan, Francisco, Domingos etc., sonder eenige onderwijsinge, veele off weynigh. Daernae hebben se alle jaeren ofte alle anderhalf jaer eens gegaen rontom, om de jonge kinderen te doopen. Dat isset al dat se hebben gedaen, ende daerom sijn de lieden aldaer altijdt gebleven in alle manieren gelijck se van outs waren geweest, ende soo sijn se noch op desen huydigen dagh.

In 't vleck aen 't Casteel is yet meer geschiet, want de Jesuiten hebben daer gehadt voor de Portugysen eene, ende voor de Amboinesen twee cleyne kercken, nae de maniere van dese lands gebouwen, daerin sij alle sondage deden predicatie ende misse, ende dickwils catechisatie. Sij verboden oock dat niemant eenige duyvelerije en soude plegen ofte eenigen duyvelsdienst doen, ende straften 't soo yemandt daerin sich misginge, want sij hadden kerckers ende boeyen ende in alle manieren macht om te doen 'tgunt sij maer en wilden. Ende nochtans, dit alles niettegenstaende, soo en hebben de Amboinesen noyt naergelaeten haere duyvelen te dienen, doch sij hebben 't gedaen in haere bosschen ende hoven, ende heymelijck in haere huysen, dattet de Portugysen niet en wisten, want sijlieden en souden malcanderen in dien deele geensins ten eeuwigen dage beclapt hebben, om geenen waerom, hoe vijandigh sij malcanderen mochten wesen, daer se nu, siende dat ons volck geen straffe daerover en doet ende datter niet naer en volght dan dat ick wat kijve, datselve wel bekennen, doch noch niet geerne, seggende altijdt dat haere danssen elders om geschieden, ende dat 'tgunt sij doen wat anders is. De missen, predicatiën ende catechisatiën quaemen se hooren, maer niet anders als met enckele penen ende boeten, met cracht, met ontsach, tegen danck ende wil, tegen heuch ende meuch. Waer ergens geenen dwanck en was ofte

---

53 Scherpzinnig, bekwaam, handig.

54 Ternatanen en Tidorezen.

55 Zie de verzamelstaat van de kerken in het gouvernement Ambon in deel IV, 176-181, en Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 353.

56 De Uliassers of Lease-eilanden: Haruku, Saparua en Nusa Laut.

geen vreese, daer en paste terstondt bijnae niemant op misse, predicatie noch catechisatie, maer een yder ginck sijne gangen ende volchde sijn gewoonte. Soo haest oock mettet vertreck van de Portugysen den dwanck heeft opgehouden, t'saemen met alle exercitie van religie, soo en meene ick niet dat de Amboinesen seer daerover hebben getreurt, ontslaegen sijnde van soo een onlieffelijcke servituyt.

Dogh yemandt mochte vraegen: alhoewel de lieden met dwanck ende door ontsach ter kercken sijn gecomen, off se evenwel niet en hebben geleert 'tgunt daer wierd voorgehouden, want men doet de kinderen oock wel met dwanck ter scholen gaen, maer evenwel soo leeren se het lesen ende het schrijven ende namaels connen se het, tot haerder nutticheyt. Ick antwoorde dat den meesten hoop, geen sinnelijckheyt hebbende om haere hert ende gedachten te begeven tot hetgene datter geleert wierd, ende voldaen hebbende als sij verschenen ende haer vertoonden in de kercke, wonder weynich heeft gelet oppet gene datter wierdt geseyt, daer de kinderen in de schole haere lesse moeten opseggen ende haer schrift toonen, ofte worden weder noch eens geslaegen.

Voorder bekenne ick wel datter al sommige sijn die al vrij wat hebben onthouden, overmits sij niet heel vrij en waeren van examinatie, maer het schijnt bij maniere van spreken. Soo haest sij hebben gemogen, soo hebben se weder overgegeven ende uytgespogen, ofte gelijck als uyt haeren balch ende krop uytgeschoten 'tgunt sij tegen haeren danck ende wil hadden ingeswolgen, ofte veeleer daerin was gecropt ende gepropt. Ende soo doen nu onse scholieren oock, die hebben leeren lesen ende schrijven: al gaff men haer hondert boecken, sij souden se eer in 't vier smijten dan sij daer een woort in souden lesen. In cost van sulcker aert en can niet alleen den mont van dit volck geenen smaeck crijgen, jae heeft een tegenheyt ende affkeericheyt daervan, maer oock haere maghe en kan se niet verdraegen, ende soeckt hem enckelijck weder quyt te worden.

Voorder soo mocht yemant hierop vraegen: waerom dan verscheydene persoonen die in Amboino geweest waeren, te huys in 't vaderlandt comende soo veel hebben weten te seggen van de lieffde ende affectie die de Amboinesen hadden tottet Christendom? De reden is dese. Dese lieden met yemant sprekende, voornamelijck die haer meerder is, sullen wel scherpelijck acht nemen, eer se veel seggen, hoe den persoon gesint is, wat hij van de sake houdt, hoe sijn oordeel is, wat hij prijst ofte laeckt. Als sij dat gemerckt hebben, soo sullen se haer best doen om te spreken alsoo sij weten dat dien persoon geerne hoort, voegen haere woorden gants ende gaer nae sijn gemoet, prijsen dat hij prijst, laecken dat hij laeckt, naer het beste dat sij connen. Nu, als yemant met haer comt spreken van de religie, sij weten wel dat men wil seggen dat men behoort lieffde ende affectie te draegen totte religie, ende derhalven sullen se dan van de schuldigen plicht tot sulx spreken op 't alderbeste dat se geleert hebben, ende haeren persoon belangende, maken soo veel gelaets ende uyterlijcke gebaers als sij connen. Dit is velen van den onsen wedervaeren terwijl bij onse natie noch geen exercitie van religie in 't Malays en geschiede, die daerop niet verhoet sijnde, ende de lieden sulcks niet toebetrouwende dat se sulcke propoosten souden maeken in simulatie, maer geloovende dat sulcx eenvoudelijck, ter goeder meninge ende mette waerheyt wierde gesproken, 'tselfde thuys oppet alderhoochste hebben connen vertellen. Onder dewelcke is Hendrick Brouwer,[57] denwelcken ick nu wel thoone watter is van 'tgene daer hij soo deftelijck in Hollandt van plach te spreken. Nae dien tijdt, als de sieckentroosters hebben begonnen sondaechs yet voor te lesen, ende de Amboinesen daer soo weynich yevers toe betoonden, hebben se altijdt tot excuse geseyt dat se geen verstant en conden grijpen uyt hetgene datter wierd voorgelesen. Die 't niet en verstondt, die en conde haer daerin niet contrarolleren, ende die 't verstont en conde haer niet wel ongelijck geven, want in der waerheyt, die dingen sijn van Cornelis Aertssoon bijeengeraept ende gelapt met soo cleynen

[57] De latere GG, in 1615 commandeur.

oordeel dat hij der altijdt schande van moet hebben, ende van Frederick Houtman overgeset, gelijck boven vermaent is, gants impertinentelijck, ende daertoe noch in Achyns Malays,[58] dat hier weynigh wort verstaen, waertoe noch het derde quam, dat den leser las gants imperfectelijcken ende gelijck als sonder verstandt. Nu ick hier predike (sonder roem gesproken) gelijck sijselve souden connen ofte mogen wenschen, nu blijcktet wat van de saecke is, ende nu en hebben die protestatiën geen plaetse meer.

Aldus hebbe ick Ulieden verhaelt watter tegenwoordelijck van het Christendom op Amboino. Nu moet ick eens een weynigh spreken offer apparentie sij dattet bij ons soude connen werden gebetert. Ick zegge dat de apparentie seer cleyn is, ende dat om vier redenen.

De eerste reden[59] is, dat de christelijcke religie bij maniere van spreken een saecke is daer de natuere van dit volck tegen strijdt met handen ende voeten. Dese natiën en dient geen religie beter als eene die bestaat in eenige uyterlijcke ceremoniën, oeffeningen die mettet lichaem geschieden, ende superstitieuse werckingen end'observatiën. Sevenmael te cruypen rontom de kercke, seven lampen aen te steken voor seven outaeren, seven cruycen te gaen kussen, seven mael te springen over eenen sloot ter eeren van onse lieve vrou, ende wat meer diergelijcke ofte van dien aert is, dat soude beter naer haeren smaeck wesen als veel te leeren, te onthouden, te behertigen, ende met wercken nae te comen.

De derde reden is, dat de duyvelen die dese lieden dienen haer niet toe en laeten dat se naer de religie sullen taelen, ofte haer daermede bemoeyen, maer sij verbieden 't haer wel strengelijcken, ende tegen dat verbot en dorven sij niet doen, want sij vreesen te seer haeren meester ende heere te verstooren, overmits hij haer te seer kan straffen ende plaegen, ofte ten minsten indien haer yet overcompt hij maeckt haer wijs dat hij 't doet, ende dat hij 't om sulcken oorsake doet, waerdoor hij dan de lieden verveert maeckt, soo degene die sulcx sien ende hooren als dengenen die 't overcompt.

Ende dit is de tweede oorsake, die ick boven hebbe willen seggen, waeromme den toeloop van mijne predicatiën soo is vermindert, want behalven dat de nieusgiericheyt die vele daertoe verweckte is overgegaen, soo isset oock geschiet dat den duyvel, voelende sich hardelijck bestreden ende aengetast, ende vresende daerdoor schaede te lijden, haer heeft verboden ter kercken te gaen, daer hij tevooren tot sulcks soo geen vreese en hadde, doender maer en wierden gelesen die t'samenraepselen die sonder verstant waeren gemaeckt, sonder verstandt wierden gelesen, ende sonder verstandt wierden gehoort.

Men mochte hierop vraegen off men de lieden niet en soude konnen animeren ende courageren om tegen den duyvel te strijden met passagiën ende exempelen der Heylige Schriftuere. Sij antwoorden selve dat se soo stout niet en souden sijn, want sij daertoe geen wapenen en hebben om tegen den duyvel te strijden. Sij en hebben die crijchsrustinge niet, Ephesen 6. Oock al woude een man daertegen strijden, soo en laeten 't hem de vrouwen doch niet toe, die gantsch vreesachtich ende cleyngeloovich sijnde, hem dach noch nacht gerust en laeten, voornemenlijck soo haer eenigh ongeval overcomt.

De derde reden[60] is, dat dese lieden niet wel en weten wat de religie voor een dinck is, wat m'er mede doet, waer 't goet voor is, ende watter aen is gelegen. Ende de oorsake van dese onwetenheyt is dat se niet en weten van een leven nae dit leven, van de onsterffelijckheyt der zielen, ende van de wederopstandinge ten oordeel. Nu, dat is een sake die haer wel te leeren is, maer dit volck en heeft gants geen leersaemheyt, gants geen nieusgiericheyt, noch gants geen curieusheyt om yet te weten. Sij en achten 't niet eens de pijne waert haere ooren te neyghen naer eenige saken die men haer wil vertellen, 'tsij dan geestelijck, wereltlijck,

---

58 Het Maleis van Atjeh, dat Frederik Houtman gedurende zijn gevangenschap aldaar (1599-1601) had geleerd.

59 In de marge: 'Laet dit de tweede reden wesen'.

60 In de marge: 'Laet dit de eerste reden wezen'.

polityck, historisch, mechanijck, ofte hoe het dan sij. Toont haer eenighe fraeye schilderijen off afftekeningen off wercken, ternaeuwernoot sullen se'r eens haere ooghen op slaen.

Belangende haere affairen ende hanteringen met malcanderen, haere cleyne coopmanschappen, haer visschen, haer lantbouwen, etc., daer peynsen se ende dencken se genoech op, ende sijnder gaeu genoch in. Maer belangende yet anders en sijn 't geen menschen die veel gepeynsen, gedachten, overleggingen, opmerckingen ende behertigingen hebben, 'twelck nochtans van nooden is om een religie te leeren.

Ten vierden, soo moeten de lieden van al te verren plaetse ter kercken comen, want 't is wel waer dat hier een groot vleck aen 't Casteel is gelegen, maer het volck en is bijnae noyt aen 't Casteel, want (gelijck boven geseydt is) het is een vergaderinge van 12 off 13 dorpkens die van haere oude woonplaetsen hebben moeten opbreken ende hier aen 't Casteel haere wooningen maken,[61] doch haere saguboomen ende alle haere plantagiën en hebben se nergens anders als op die voorsseyde plaetsen, daer se dan den ganschen tijdt sijn, laetende hier haer huysen meestendeel ledich staen, ende hebbende noch een huys elck op sijn stuck lants.

Men mochte hierop vraegen, of men haer niet met penen ende boeten en soude connen dwingen ter kercken te comen, gelijck de Jesuiten hebben gedaen. Ick antwoorde dattet nu een andre gelegentheyt is als doen de Portugesen hier woonden, want de Portugesen hadden geduerige oorlogen mette naebijgelegene mooren, ende daerom bleeff het volck vast aen 't Casteel, ende en gingen niet als somtijts met stercke partijen yets van haere landen haelen, ende quamen stracks wederom, vrouwen ende kinderen bleven altijdt thuys, daerom en wasset volck doen niet meer te dwingen als dat se van haer huys in de kerck quaemen. Maer die se nu soude dwingen, soude se moeten dwingen te comen van een anderhalff ende twee mijlen, ende meer. Bij onweder en connen der vele niet comen die te water comen moeten. In de ses reghenmaenden regentet soo sonder ophouden, ende de wegen sijn soo quaet, dat de lieden souden murmureren, knorren ende vloecken sonder eynde. Oock en is onse natie het rechte volck niet om swarten te dwingen, voornaemelijck in 't stuck van de religie, ende considererende die dry poincten die terstont verhaelt sijn.

Ten tijden van de Portugysen, oock als het somtijts wat peys was, hadden de Jesuiten soo veel te doen als se mochten om 't volck in de kerck te crijgen, gaende overal de huyskens affbranden, 'twelck bij ons niet en sal geschieden. Mogelijck soude men hierop vragen offet dan niet geradener en waere te gaen residentie houden op de dorpen die op haere oude plaetse sijn gebleven, ende daer het volck dicht bij haere landen is, niettegenstaende dattet daer noch noyt en is begonnen. Ick antwoorde: neen, want eerstelijck soo blijven altoos die dry eerste quaede poincten, ende belangende dese vierde swaricheyt, soo soude men mogelijck op die dorpen het volck sonder groote inconveniënten wel connen dwingen te passen op de vergaderinge (dat se van selfs niet en willen, dat hebben wij onlanghs op een dorp besocht, want de lieden spanden t'saemen dat se niet in de vergaderinge en souden comen, opdattet ons soude verdrieten ende dat wij 't dan souden laeten steken, gelijck geschiede, ende doen meenden se dat se eenen grooten storm hadden affgeslaegen, ende daerom spreke ick van dwingen, dat men dat daer mogelijck sonder groote inconveniënten wel soude connen doen), maer daer sijn weder andere dingen die dat weder overwegen, als principaelijck dattet volck op die dorpen, soo geen gemeynschap hebbende met vreemde, derhalven geen Maleys en connen als een weynich, effen om haer te behelpen.

Item soo en soude een man, op die dorpen woonende, daer den cost niet connen crijgen, want te leven gelijck de Amboinesen, met sagu-sap, wortelen ende fruyten, dat is ons onmogelijck, wij moeten andere toespijse hebben, die moest ons dan van 't Casteel toegebracht worden, behalven dat den predicant een slave moeste hebben die hem gerieff dede, om niet

[61] Vgl. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 353.

in een kotgen heel alleen te woonen. Die montcosten van een man met sijn slaeff, behalven het toebrengen, souden de Compaignie costen ten minsten seventhien guldens 's maents. Ende dit alles dan noch wesende naer onsen wensch, gelijck er niet een poinct naer onsen wensch en is, soo en soude een predicant niet meer connen bedienen als een dorp van 60, off 70, off tachentich huysgesinnen ten hoochsten, want de dorpen liggen te verre van malcanderen om van d'een op 't ander te gaen, ende de wegen sijn soo quaet als wegen ter werelt, want gants Amboino en is niet als bergen, klippen ende rotsen, ende in de ses regenmaenden en is 't ons niet mogelijck de wegen te gebruycken, ende het regent als off 't lant wechswemmen soude, met een gants ongesonde kouwe, 'twelck waer om een man terstondt om den hals te helpen.

Dit is het principaelste dat mij voor desen stondt in den sin comt te seggen van den standt des Christendoms op Amboino ende van de apparentie die der soude mogen sijn van beternisse, ende welck nochtans van mij niet geseyt en wordt tot dien eynde omdat ick soude willen raeden dat men gants ende gaer soude laeten steken het stuck van 't christengeloove op Amboino te prediken, gants niet, want men seyt somtijdts datter geenen reghel soo generael en is off hij en heeft eenige exceptie. Soo gaetet oock hierin. De Portugysen hebben, geleden niet verre van de 40 jaeren, alhier gebracht ettelijcke huysgesinnen uyt de Molucos ende van benoorden de Moluccos, daer de lieden soo geen duyvelen en dienen. Dese worden genoemt Mardecas,[62] en sij ofte haere kinderen sijn noch wel bij de 40 huysgesinnen. Dese hebben in haere jeucht vele in de huysen van de Portugesen ende oock van de Jesuiten gedient totdat se volwassen sijn geworden, ofte ten minsten dagelijcx daerin verkeert, haer altijdt aenclevende, haere tale leerende, haeren aert wel aennemende, ende sich veel naer haere manieren voegende ende gewennende. In dese is soo redelijck wat wetenschap, wat lust, liefde ende yever tottet Christendom, als van de Portugysen daertoe gehouden sijnde, uytgenomen wederom degene die nu maer 27 off 28 jaeren out en sijn, want die en waeren noch maer 17 of 18 jaeren out doen 't Casteel is ingenomen, ende sints dien tijdt en hebben se niet alleen niet met allen geleert, maer oock vergeten 't weynige dat se doen souden hebben mogen weten.

Ten anderen soo isser onder dese dorpkens die aen 't Casteel versaemelt sijn een dat genoemt wordt Hative. Dese sijn oock de Portugysen seer aenclevende geweest, ende hebben seer onder de gehoorsaemheyt van de Jesuiten gestaen, jae verscheydene hebben in haere huysen gewoont, ende derhalven sijn oock onder haer eenige manieren die (als ten halven sijnde) niet gants en sijn te verwerpen, maer evenwel en sijnder geen thien onder haer off sij en hebben oock haeren duyvel, die se dienen, vreesen ende eeren, seggende dat se dien niet en dorven verlaeten off verworpen, maer dat se Godt ende den duyvel t'saemen moeten dienen ende te vriendt houden. 't Gaet met haer toe gelijck eertijts mettet volck dat Salmanasser uyt verscheydene quartieren sont om te bewoonen Samaria, daer hij de inwoonders van hadde wechgevoert. Men leest (gelijck Ulieden bekent is) 2 Reg. 17[63] dat Godt die heydenen toesondt leeuwen die haer verworchden, ende dat daerom den Coninck daerwaerts sondt eenen priester van degene die wechgevoert waeren, opdat hij die natiën souden leeren vreesen ende dienen den Godt van dien lande, soo dattet eyndelijck geschiede datse Godt den Heere vreesden ende dienden oock den goden, een yegelijck nae de wijse van 't landt van daer hij gebrocht was.[64] Voorwaer, dese lieden waervan ick terstondt vermaent hebbe, die doen alsoo; sij mogen den Heere wat vreesen, maer haeren duyvel dienen sij. Ende dit sijn de alderbeste van alle de Amboinesen, behalven (gelijck ick geseyt hebbe) ontrent thien persoonen die den duyvel niet en willen te wille doen. Dese Hativers comen

---

[62] Vrije lieden van Aziatische herkomst, later verbasterd tot 'Mardijkers'.
[63] 2 Koningen 17.
[64] 2 Koningen 17:24-41.

redelijckerwijse te kercken, als wat smaeck van de religie hebbende, ende daerom is het oock om haerentwille de pijne weert de exercitie van de predicatie te continueren, alhoewel het weder is met jongelieden van 27 off 28 jaeren gelijck met de jongelieden van de Mardecas.

Ten derden connen wij bequaemelijck de vrouwen die met onse natie sijn getrout dwingen in de predicatie te verschijnen, want die en moeten soo den cost niet gaen soecken op andere plaetsen, wilt ende wijt, als de andere Amboinesen, ende men heeft 'er wat meer macht over, ende mettertijdt sal mogelijck het getall noch wel eens soo groot werden als het nu is.

Ten vierden, soo en dorven de principale hoofden van de Amboinesen niet wel uyt de kercke blijven als somtijts eens, ende dat uyt respect van den gouverneur, die dat niet wel en soude nemen indien se haer niet en vertoonden, tot exempel van den gemeynen man, ende als die dan comen soo brengen se ordinaris een weynichsken sleeps mede. Nu, alhoewel men wel merckt dattet maer oogendienst en is, ende dat se weynich naer de predicatie luysteren, nochtans soo mach men verhopen dat het saet hier off daer eenige goede plaetse eerdes[65] sal vinden, ende wortel schieten. In somma, men mach noch en behoort niet te laeten steken het stuck van 't Christengeloove alhier te prediken.

Laet ons nu oock een weynich vermaenen van de scholen. Uyt hetgene tot noch toe verhandelt is connen Ulieden nu wel afnemen dat wij oock de jeucht niet en connen crijgen, niet alleen niet om te leeren lesen ende schrijven, maer oock niet om de gebeden te leeren. De ouders en willen daerom niet een halff uer te meer off te min aen 't Casteel blijven opdat de kinders yet souden leeren. Al connen haere kinderen al wat, sij en hebbender niet meer welgevallen, lust ende sinnelijckheyt in als een vercken. Item nademael de Amboinesen haer soo armelijck behelpen als volck ter werelt, soo moeten haere kinderen terstondt mede in de bosschen ende hoven, ofte helpen visschen. Den gouverneur Frederick Houtman, het stuck van de schole bovenmaeten seer behertigende, heeft met cracht ende gewelt tusschen de 40 ende vijftigh jongers totte schole gehouden. Waer der eens niet strengelijck genoch op gepast en wierd, daer hielden de ouders haere kinderen thuys. Naer sijn vertreck de strenghicheyt affnemende, is d'een voor d'ander nae affgedropen ende achtergebleven. Daerop is eyndelijck gecomen een groote langhduerighe sieckte van den schoolmeester, ende daermede verviel de schole gants ende gaer in den grondt. Dus was het gestelt doen ick op Amboino quam wonen.

Naerderhandt heeft den tegenwoordigen gouverneur[66] de schole weder opgerecht, doch sij en hebben niet een van de oude schoolkinderen weder ter schole gebracht, al en hadden se noch niet connen spellen, maer niet anders als cleyne kinderen, die noyt de schole gesien en hadden, tot het getal van 29. Die het te beurte viel ofte te laste geleyt wierde sijn kindt ter scholen te seynden was seer bedroeft, ende soude die servituyt wel willen affcoopen hebben met wat liefs. Soo haest gemerckt wierdt dat den gouverneur met rigoreusheyt het niet en soude hanthaeven, soo verstoute sich den eenen voor den anderen nae sijn kint thuys te houden, ende alsoo daer niet nae en volchde als dat ick wat keeff, soo hield een yder sijn kinderen thuys, op vijff persoonen nae, soodat de schole nu vijff kinderen sterck is. Den gouverneur hieruyt, alsoock uyt verscheydene andere dingen, terecht hebbende leeren kennen den aert van dit volck (gelijck alle die nieu in een soo vremden landt comen mettertijdt ende niet in een maendt de natuere van de natie leert kennen), heeft voorgenomen op dat poinct eens tedegen te letten, ende te versoeken wat sonder merckelijcke inconveniënten can geschieden. 't Gunt ick daerin doen kan is weynich, want dese lieden en sijn voor geen hart spreken verveert, als sij weten datter anders niet nae volgen en kan. Die hier

---

[65] Van aarde, vgl. Matteüs 13:8.

[66] Adriaan Block Martensz, gouverneur 1614-1617.

veel straffe woorden wil spreken ende anders geen wapenen heeft als woorden, daer spot men in dese landen mede. Sij en sijn oock niet beschaemt te maecken in desen dele, want 'tgunt sij altemael sijn ende doen, dat en is onder haer geen schande. In somma, den gouverneur moetet doen, ende den tijdt sal ons leeren watter van sal worden.

Ende dit is tot noch toe belangende Amboino.

(*Ds. Wiltens bericht over zijn ervaringen in de regio Ternate en hekelt de berichtgeving door de Jezuieten.*)[67]

Ende gelijck haer schrijven in desen deele is, soo isset oock in andere gedeelten. Pater Laurentius Massonius[68] schrijft van wondere dingen die hier in Amboino souden uytgerecht sijn. Als men compt daer 't geschiet is, soo bevint men dattet maer en is eenen witten hont ende swarten. Sommige dingen sijn soo cleyn datter bijnae niemandt op gelet en heeft om te onthouden. Maer noch en laeten 't de Eerwaerde vaeders daer niet bij dat se een dinck soo vergrooten dat se van eenen muys eenen oliphant maecken, maer sij liegen oock bovendies noch dattet niet en gelijckt. Mij comt somtijts in den sin een woort dat ick D. Arminius zaliger memorie eens hebbe hooren seggen in een sekere lesse.[69] Hij seyde, wanneer hij hoorde dat yet wat geseyt wierd van eenen Jesuyt, off dattet eenen Jesuyt was die 't schreeff, soo docht hij terstont bij sijn selven: dat moet leugen wesen, want soude dat volck wel connen de waerheyt seggen, die schijnen geswooren te hebben eens voor al niet anders te spreken off te schrijven als leughen. Wat sij gesworen offt versworen hebben dat en weet ick niet, maer altoos ick bevinde wel dat se liegen sonder alle schaemte, in dingen daer hondert getuygen bij geweest sijn. Hebben se anders geen stijlen om te stutten 't huys dat onder de voet vallen wil, soo en sal 't niet langh blijven staen, want dese stijlen sijn van al te quaeden stoffe om langh te dueren.

Doch om niet buyten propoost te loopen, soo wil ick nu seggen dat uyttet gene ick nu speure in dese quartieren, ick nu wel kan affnemen wat vast geloove te setten is op 'tgene sij schrijven. Belangende andere landen dan dit, wil ick er Ulieden wel bij seggen dat ick selve wel wete datter sommige sijn op de custe van Indiën, voornaemelijck van Goa noordewaerts, die wat meer hebben geleert, overmits de lieden daer wat meer vernufts ende verstants hebben, ende meer dingen sien ende hooren. Item datter in de Philippinas, in de steden van Manila, Oton ende Sabou,[70] vele sijn die men niet en behoort te verwerpen, overmids die fraey leeren lesen ende schrijven ende hebben de conversatie mette Spaignaerden, ende van selfs hebben een redelijck vernuft. Japon, dat is een heel ander dinck, dat is een heel andere natie, die van alle dingen wil reden ende bescheet hebben, die een dinck overleght ende examineert, die weet waerom een religie behoort aengenomen off verworpen te worden, ende dan oock liever levendich in 't vier gaet dan dat se die soude verlaeten sonder overtuyginge van valsheyt, gelijck het voorleden jaer gebleken is.[71]

Maer eer ick dese verhandelinge eyndige, moet ick ulieden noch een dinck adverteeren, ende is dit: Al waer 't schoon dat men dese natiën, als van Amboino ende diergelijcke, 'tsij met goetwillicheyt, 'tsij met dwanck dede leeren den inhout van de artyckelen onses heyligen christelijcken geloofs, dat noch altijdt aen haer soude gebreken hetgene dat 't voornaemste ende principaelste is in 't Christendom, te weten een christenhert ende -gemoet. Ick

---

67 Opgenomen als doc. 2 in deel II (Ternate).

68 Zie hiervoor, aantekening bij het begin van doc. 1.

69 Jacobus Arminius, 1560-1609, hoogleraar theologie te Leiden, waar Wiltens van 1602 tot 1607 had gestudeerd.

70 Oton, op het eiland Panay, Filippijnen; Sabou is het huidige Cebú.

71 Op 7 oktober 1614 werd een aantal Japanse christenen levend verbrand in Kyushu: Drummond, *A History of Christianity in Japan*, 94.

wil seggen dattet dan noch al niet meer en soude sijn als dat se weten souden wat men doen moet, maer dat sij 't niet en souden doen: hertelijck berou ende leetwesen te hebben van sonden, sich te verdemoedighen voor Godt Almachtich, een vernedert gemoet, een verslaegen ende gebroken herte, eenen vertsaechden geest, getemde lusten, affecten ende genegentheden, hertgrondigh voornemen van 't quaede te schouwen ende 't goede te betrachten, vast geloove, hope, liefde, goedertierenheyt, danckbaerheyt, oprechticheyt, vromicheyt, godtsaelicheyt, gedoochsaemheyt, lanckmoedicheyt, vergevinge van misdaeden, ende wat sulcx meer is van christelijcke deuchden ende plichten. Die te vereyschen van desen aert van menschen is bijnae soo veel als die te eyschen van stocken ende van steenen. Dese lieden, gelijck se niet veel achterdochts en hebben, soo en hebben sij oock soo veel affecten, genegentheden ende bewegingen des gemoets niet als wij. Men speurt in haer wraeckgiericheyt, wellust, eergiericheyt, begeerlijckheyt, ende bijnae anders niet. Ick en wil niet seggen wat Godt doen can, die van steenen kinderen Abrahams kan verwecken,[72] maer ick segge wat apparent, alhoewel ick oock niet en wil loochenen ofte den Heyligen Geest, willende wercken door het suyver gepredickte ende gelooffde woort als door sijn eygen ende eenigh ordinaris instrument, en soude dan de herten van de menschen al vrij wat veranderen, die stockachticheyt ende steenachticheyt vermorwende ende die wildicheyt wat macker makende. Maer dat is noch soo verre te soecken, gelijck verhaelt is, datter niet van en is te seggen.

Ick en twijffele niet off Ulieden sult niet alleen bedroeft wesen, maer oock verwondert over dit mijn schrijven, nae dat voordesen altijdt andere hope is gegeven, soo bij degene die thuys gecomen sijn als degene die van hier geschreven hebben. Maer al evenwel, het is aldus, inderdaet ende in de waerheyt, ende ick wete dattet dus is. Evenwel, nochtans en begeere ick mijn schrijven niet volcomelijck gelooft te hebben indien der yemandt meent yet tegen te seggen te hebben met goede gront ende fondament. Maer sonder dat en begeere ick niemants tegenspreken hierin te lijden. Ende dit wil ick Ulieden wel waerschouwen: niet licht te gelooven advysen die van dese landen comen, want niet alleen de kercke, maer oock de Bewinthebbers worden schandelijcken bedroghen met lichtelijck advysen te gelooven, doordien het veel sijn relaesen van persoonen die hier niet langh en sijn geweest, ofte ten minsten de saecke niet wel en hebben doorsocht, 'tsij bij faute van oordeel, 'tsij bij faute van neersticheyt ende curieusheyt. Twee dingen doen veel lieden geen rechte advysen ende advertissementen doen van hier. Het eene, dat se willen schrijven hier vrij wat geweest te sijn ende vrij wat gedaen te hebben, ende dat se daer wat eere in stellen. Het andere, dat se meenen lichtelijck ende in corter stondt te connen doorsien, ende doorsien te hebben, wat hier ommegaet, hoe 't hier gestelt is, wat van de saecken is ende wat men moet doen ofte laeten. Ende inderdaet, sij en weten 't niet vierdendeel, jae sij sijnder soo blint in als mollen. Waerbij dan comende een vertrouwentheyt ende stouticheyt om yet te schrijven, soo doen se haere meesters, ofte die boven haer commanderen, ofte oock die elders resideren ende daer se correspondentie mede moeten houden, begaen groote fauten, die dickwils met een cleyntgen niet en sijn te remediëren. In de saken van dese landen steeckt meer als hem ten eersten aensien laet blijcken, ende dat weet men als men eenen redelijcken tijdt is in 't landt geweest ende sijn gedachten daer op heeft gescherpt. Ick hebbetter verscheydene hooren beclaegen dat se, gemeent hebbende terstondt alles te weten ende te verstaen, lichtveerdelijck yet hadden gedaen ofte geschreven daer wat aen was hangende ofte clevende. Ende dat abuseert seer degene die in 't vaderlandt sijn, ende lasten ofte commissiën hebben te geven.

Ende hiermede wil ick deze materie besluyten, ende moet nu eyndelijck oock wat verhaelen van de vrouwen die onse natie hier heeft. Dese sijn tweederley, want sij sijn off uyt Nederlandt hier gebrocht, off sij sijn in dese landen geboren ende alhier met onse natie getrout. Die uyt Nederlandt sijn gebrocht, segge ick in 't generael (uytgesondert eenige ses

[72] Vgl. Matteüs 3:9.

off seven die lijdelijck sijn) dat se leven een ongeregelt, ontuchtich, ergerlijck leven, tot groote moeyte van de overicheden ende totte meeste schande ende cleynachtinge van onse natie die der mach wesen. Ulieden is wel bekent van wat stoff dat dese borgerije wort opgeleydt, ende wat daervan is te verwachten. Het volgende jaer meen ick datter een partije naer 't vaderlandt sal keeren, haeren tijdt van vijff jaeren uyt wesende, ende wij en sullen der niet eens traenen om laeten.

Aengaende de vrouwen van dese natiën die hier met ons volck getrout sijn, ick segge daervan, gelijck ick terstont seyde van de vrouwen die uyt Nederlandt sijn gevoert, te weten datter 6 off 7 sijn die lijdelijck sijn, maer de reste is sulcken hoop, dat de swarten selve die niet en souden begeeren tot haere vrouwen. Alle uutschietsel, wechloopsel ende rapaille, dat is soldatencost. Hoeren die in 't wilt loopen, dochters die infaem sijn ofte ten minsten van infaeme ouders gecomen, die slaen ons volck aen, omdat de Amboinesen die niet en begeeren, want dat van swarten selve gewilt is, dat en sal geen soldaet crijgen. Jae, onse soldaeten, connende anders niet crijghen, coopen der lieder slavinnen voor de weerdije van 70 ende meer realen van achten ende maken daer haere vrouwen van, al hebben se boelen geweest van een 25 slaeven, 'twelcke dese swarte natiën niet en souden willen doen om leven off om sterven, waerom sij haer over onse natie niet alleen verwonderen, maer oock die schelden, verachten ende verfoeyen. Jae, ick sal Ulieden noch meerder seggen, vele slavinnen en willen niet vrijgecocht wesen om een soldaets vrouwe te sijn, maer blijven liever haer gantsche leven slavinnen.

Men mochte vraegen wat hiervan de oorsaecke is. De oorsake is principaelijck de bovenmaetige ongeregeltheyt, die ongelijck grooter is onder onse soldaeten ende scheepsvolck als onder dese swarten. Dese swarte natiën soodanich als se sijn, sij sijn vrij wat civyl, geschickt, geregelt ende geordonneert in haer doen ende in haer leven. Sij en comen niet droncken thuys, woelende, raesende, tierende, alles overeenworpende, alles in roer stellende, de vrouwe slaende ende uytter huyse jaegende, als ons volck wel doet. Waerom oock niemant sijn dochter aen ons volck wil geven, ende de dochters daer oock voor schricken. Meenen de Bewinthebberen met het schuym van onse natie ende mettet schuym van dese natie eenige fondamenten van fraeye saken te leggen, soo sijn se bedrogen gants ende gaer, in alle wijse, soorte ende maniere.

Doch ten langen lesten wil ick eens ophouden van schrijven, verhopende op een ander jaer Ulieden te seynden een discours[73] belangende de apparentie die der soude sijn, ofte niet sijn, van het Evangelium te verbreyden in eenige van dese landen daer de Portugysen ofte wij noyt het stuck en hebben besocht. Ick zal mijn beste doen om alles soo grondelijck te vernemen ende te verstaen als mij mogelijck sal wesen.

Derhalven, wijse, welgeleerde, godtsaelige, seer voorsienige, blijft Gode bevolen, die Ulieden persoonen wil bewaeren ende Ulieden dienst segenen. Denselffden Godt wil ons oock alhier bijwesen, ons behoedende ende tot onsen arbeyt sijn genaede gevende. Amen.

Geschreven op Amboino desen 31^{en} mey des jaers 1615. Ende was onderteikent: Casparus Wiltensis Conradi fr., SS. Evangelii Administer.[74]

---

[73] Niet aangetroffen. Zie ook hierna, doc. 13.

[74] Caspar Wiltens, broeder van Koenraad, bedienaar van het allerheiligst Evangelie.

10. BRIEF VAN DS. CASPAR WILTENS AAN DE CLASSIS AMSTERDAM. Ambon, z.d. [1616]. NA, VOC 1066, 365v-367r. Afschrift.[75]

Wijse, welgeleerde, etc.

Alsoo ick over twee jaren in mijnen perticulieren sendbrieff aen D. Casparus van der Heyde[76] hadde geschreven dat, wanneer ick op Amboina quam ende begonde in een duydelijcke tale te predicken, affsnijdende ende verwerpende die inpertinente compositiën van Cornelis Aertsz en de translatiën van Fredrick Houtman,[77] die boven dies noch inpertinentelijck wierden gelesen, dat (segge ick) als doen gespuert is geworden een nieuwe allacriteyt[78] bij veelen ende dat verscheydener harten sijn opgeweckt geworden, soo soude het wel van nooden geweest sijn dat ick die woorden hadde geëxcuseert, overmits ontwijffelijck D. Casparus van der Heyden dien brieff in 't colegie eens sal voorgelesen hebben ende den andren broederen eens sal hebben gecommuniceert. 't Geene ick dan 't voorleden jaer hebbe versuymt, dat sal ick nu doen ende seggen dat ick ben bedroogen geweest ende geabuseert van de Ambonnesen, die ick niet toe en betrouwde dat in geveynstheyt ende gemaeckt semblant spraken sulcke redenen ende propoosten die ick niet anders en verstonde als ter goeder trouwen ende meeninge, gelijck voor mij daerdoor bedroogen sijn geweest verscheydene die in 't vaderlant wedercomende seyden gesproocken te hebben met ettelijcke van dit volck, ten tijde doen bij onse natie noch geen excercitie van de relyge in 't Maleys en wierd gepleeght, ende wonder wisten te vertellen van den lust, lieffde ende affectie der Ambonesen om in de relyge onderwesen te werden.

Aldus is het bijgecomen: dit volck, wanneer se weeten hoe yemant sijn gevoelen is van een saecke, wat men prijst ofte laeckt, item hoorende yemants aenraden offte ontraeden, alsdan sooveel als haer mogelijck is accommodeeren ende formeren sij hare propoosten naer sijn harte ende gemoet mette meeste semblant ende gelaet ende gemaeckte verclaringhe van haer harte als se connen ofte geleert hebben, houdende den geck in de mouwe ende gelijck als eenen vullende de cappe. Als ick hier eerst quam ende met verscheydene wat conversatie begon te houden, heeft men mij sulcke eerbiedinge ende teeckenen van aengenaemheyt gethoont, datt ick er mij in verheughde. Als ick begon te spreecken hoe het tot dien tijt toe hadde toegegaen mette excercitie van den godtsdienst, soo hebben se mijn begin grootelijcks gepresen ende verheven, gelijck als mij honich om de mont strijckende, met gevouchlijcke protestatiën, doch sonder yemant te laecken, want sij sijn wel wijser dan dat se, buyten merckelijcke vijantschap, van yemanden sullen quaet seggen. Ick lache somtijts in mijn selven als ick, aenschouwende seeck're persoonen, dencke op de propoosten dien se mij doen hebben gehouden, daer ick bevinde dat sommighe niet eens en weeten wat Jesus ofte wat Christus is, noch oock soo veel sinnelijcheyts niet en hebben dat se 't begeeren te leeren. Ende dit deden se dies te vrijmoediger omdat se meenden dat ick corts daerna weder soude vertrecken, want ick en was van Batsjan op Amboina niet gecomen om op Amboina te blijven woonen, maer om als het oosten mouson soude wayen te verreysen naer 't nieuw

---

75 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 69-73. Niet aangetroffen in Archief Classis Amsterdam (SAA 379).

76 Niet aangetroffen. Caspar van der Heyden (Casparus Heidanus) 1608-1626 predikant te Amsterdam, zoon van Caspar van der Heyden van Frankenthal.

77 NA, VOC 1053, dossier Amboina, Frederick de Houtman aan Heren XVII, 2 okt. 1610: 'Wij hebben alhier t'sedert den 21 fevr° in de Malaische taelen sermoenen alle sondaegen in de kercke gedaen, dien ick uit 't Duits in 't Malaits overgeset hebbe, ende de predicandt Cornelis Adriaensz van de stoel afgeleesen heeft, onderhouden de kinderen in 't school te leeren, hetwelck de swarten vand 't landt seer aengenaem is'. 21 Februari 1610 viel op een woensdag. Zie ook hiervoor, doc. 6.

78 Opgewektheid, bereidwilligheid.

veroverde Solor.[79] Ende dat ick op Amboina voort bleeff quam bij, alsoo in 't jonghste bescheet quam dat M. van den Broucke[80] ende Peter Wijnantsen[81] op Solor gebrocht waren.

Dese landen hebbe ick bevonden dat bestaen in enckel geveynstheyt ende valscheyt. Alle oprechticheyt ende sinceriteyt isser bijcans uuytgebannen, ende daerom leeren se van jonghs aen omgaen met gemaecte propoosten ende gecontrefeyt gelaet ofte gebaer, waermede sijlieden nochtans malcandren niet veel en bedriegen oft en verschalken, want sij en gelooven noch en betrouwen malcanderen soo veel niet, maer ons (voornamelijck nieuwelingen sijnde) seer dicwils, wel tot haerder grooter verwonderinghe dat wij soo slecht sijn. Ick en wil niet seggen dat dese natiën constich sijn, in dien deele gants niet, ende oock weete ick sooveel wel van de verdorvene weerelt ende haren handel dat ick mij niet licht wat en late op de mouwe binden. Maer dit isset dat men onder dese lieden op sulcks niet verdacht en is, ende haer voor te slecht ende te oprecht aensiet. Somma, het heeft bij mij sooveel te wege gebracht, dat ick in dat begintsel schreeff dat in veelen gespuert werde een nieuwe alacriteyt ende dat verscheydene harten sijn opgewect geworden, mij daerin versterckende dat ick sach dat wat toeloops was tot mijne predicatiën, 'twelck inderdaet maer en geschiede uuyt een nieusgiericheyt ende dies temeer overmits mijne predicatiën vielen van materiën die vrij wat aengenaemheyts hebben van selffs.[82]

Ten andren moet ick Ulieden duydelijcker als het voorleden jaar te kennen geven, dat ick mijn oordeel van 'tgundt hier te geschieden ofte niet te geschieden staet gefondeert hebbe, niet sooseer op de gelegentheyt van dese natie, ofte op 'tgunt geschiet is voordesen ende noch is geschiedende, alswel daerop dat ick meende te deurkennen de nature ende den aert van haer, ende daeruuyt isset principalijck dat ick oordeele wat apparent ofte te verhoopen is ende wat niet. Sonder dies en soude ick met sulcken vertrouwentheyt niet schrijven. Hoedanich hare nature is in desen deele, dat hebbe ick t'jarent soo redelijck beschreven, waerbij ick nu dit noch vouge dat in haer te spueren is een besondre profaniteyt ende irreligieusheyt, ja soo dat se selffs van hare duyvelen gheen werck en souden maken om die te dienen, ten waer sij soo van die wierden geplaeght, ende voorts wijsgemaeckt dat alle 't quaet dat haer overcomt van haer is hercomende. Ick en wil niet seggen dat men veel goets moet verwachten van 's menschen nature, die gantsch bedorven is, maer nochtans in alle heydensche volckeren en spuert oft en bevint men niet sulcken profaniteyt ende irreligieusheyt, soo weynich wercks ofte weesens makende van den godtsdienst, ofte van saecken den godtsdienst betreffende ende aenclevende. Ende dat niemant en meene dat den aert ende nature licht te verandren is, dat ware een misverstant. Want hoe de menschen meer nae de beestachticheyt sijn streckende, hoe se trager de nature sullen verandren, ter oorsaecken dat daer is weynich overwegens ende behartigens, met weynich nieusgiericheyt ende curieusheyt om te leeren, alsoock weynige bewegingen des gemoets. Sonder welcx alles hoe de nature van een volck licht sal verandert werden, dat en can ick niet begrijpen.

Bij dese irreligieusheyt ende proffaniteyt daer comt dit oock ontwijffelijck noch bij, dat hare duyvelen haer uuyt het hooft steecken al wat se van ons souden mogen hooren, derwelcker seggen (behalven haer dreygen) meer crachts bij dit volck heeft als 't onse. Yemandt sal mogelijck hier op seggen dat de genade ende Geest Godts alle dese dingen can

---

79 Het eiland Solor, bij Flores, werd in april 1613 door commandeur Appolonius Schot op de Portugezen veroverd.

80 Matthias van den Broecke (Broucke), 1610 uit Nederland vertrokken, als predikant op Ambon geplaatst maar weggestuurd omdat hij weigerde de door gouverneur De Houtman vertaalde Maleise preken voor te lezen; na een kort verblijf in de noordelijke Molukken overgeplaatst naar Solor, 1615 gerepatrieerd. Zie ook hiervoor, doc. 9 en aantekening bij doc. 7.

81 Pieter Wijnants, ziekentrooster, 1613 te Middelburg bevestigd als predikant voor Oost-Indië, 1613-1616 predikant op Solor, 1616 overleden.

82 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 10, vgl. nr. 38.

overwinnen ende verbeteren. Ick en twijfele daer niet aen, als Godt sijne cracht wil thoonen, maer ick en can in dese landen qualijcken gespueren eenige teeckenen van Godes genade ende Geest. Niet alleen en stort hier Godt niet uuyt van sijnen Geest ofte geeft daervan eenen overvloedigen regen, maer oock en mercke ick qualijck dat hij eenen soberen dauw laet dalen van boven, om de harten magerlijcken mede te besproeyen. Den vlouck Godes schijnt ter contrariën over dese natie te wesen, want daer siet men helaes teeckenen genough van, 'twelcke te beclagen staet.

Ick come vorder tot de schoole. Dese is van dit jaer wederom twee mael teniet geweest ende tweemael bij den gouverneur opgerecht, ende is nu weder ten derden onder de voet. Ja sij sal voorts teniet blijven soo den gouverneur niet en gebruyckt expresse dwanck. Den schoolmeester Gillis Hendriksz is onlangs gestorven, maer 't en soude aen gheenen schoolmeester gebreken indien der maer ware yet uuyt te rechten. Maer ick verwonder mij waerom men sulcken quantiteyt van Duytsche boecxkens hier heeft gesonden ende noch is seyndende. Wat sal 't alsdan sijn, als sij die connen lesen? Isser wel yemandt die hoope heeft datser oyt seven woorden van sullen leeren verstaen? De Nederlantsche tale is swaerder immers te leeren als de Latijnsche, ende so wij over die te leeren ses oft seven jaren soo geoeffent wordende van onse meesters, soo veel grammaticas, dictionaria, phrasiologias etc. hebbende, hoe soude dese jeught sonder dit alles het Nederlants soo connen leeren? Met onse soldaten en hebben se oock geen conversatie, ende als dat somtijts al eens geschiet, soo en spreken se t'samen niet een woort anders als in 't Maleys.[83]

11. BRIEF VAN DS. SEB. DANCKAERTS AAN DS. ADRIAAN HULSEBOS. Ambon, 4 juni 1618.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 1-4.

Emanuel

Eerwaerdige in den Heere.

U.E. twee missiven, gedateert van den 23en january ende den 7en februarii,[84] zijn mijn beyde wel behandigt, doch seer langhe naer malcanderen, want hebbe den eerstgedateerde geen maent geleden eerst ontfangen ende den anderen omtrent 8 dagen te voren, sulx dat daerinne vrij wat becommert was, want sulx naulijcx U.E. negligentie en konde toeschrijven (vermits mijn herte U.E. voor een oprechten vrunt heeft innegenomen), maer beduchte eenige andere gewichtige oorsaecke van sulx ontstaen te zijn, waerdoor U.E. herte de oogen soude achtervolcht hebben ende mij alsoo de vergetentheyt overgegeven hebben.

Interim de bovengemelde ontfangen ende wel overlesen hebbende, bevonde mij vrij wat beter gecontenteert, doch niet als wel verhoopt hadde, vermits dat in den eersten aenvanck van dien d'annihilatie van onse voorige resolutie[85] verstonde. Meende voorwaer dat U.E. onse rijpe overlegginge behoordet den raet van den Heer President geprefereert te hebben, want hebbe hierover mondelinge propoosten gehadt met d'Heer Generael,[86] ende tot antwoorde van dien ontfangen dat hij noyt eenich schrift en hadde vernomen, want anders verclaerde dat ons seer gaerne zijn wettelijck vermoghen daerinne soude vergunt hebben, gelijck oock naermaels hier metterdaet wel heeft bethoont, gelijck U.E. voorders sult verstaen uut 't verhael van 't gepasseerde alhier t'sedert mijn arrivement.

---

83 De tekst breekt hier af.

84 Westfries Archief, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, ongefolieerd. Een gedeelte van deze brieven van Hulsebos is gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 19-20.

85 Deze betrof de bediening van de doop, zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 17, en hierna, doc. 12-15.

86 GG Laurens Reael, 1615-1619.

Maer om Ulieder begeerten ende mijn beloften ten vollen te vernoegen, sal eerst een weynichsken verhaelen van mijne overcomste met 't schip Hoorn, welck voorwaer niet alleen seer pijnlijck, maer oock mij seer schadelijck geweest is. Want den 22[en] november van Jacatra t'seyl gaende, quamen eerst den 3[en] daeraenvolgende op de rhede voor Japara, alwaer 3 daegen gelegen hebbende, wederom zeyl maecten ende met voorspoedigen wint 2 daghen onsen cours naer Ambon vervolchden, sulx dat in dien tijt quamen bij d'eylanden Madure ende Lubick,[87] zijnde gelegen aen de N. zijde van Java, ende cregen aldaer den wint soo contrarie dat in een etmael geen 2 mijlen en conden verteuen[88] ende, dat het erchste waer, den goeden wint een halven dach tot ons voordeel gecregen hebbende, seylden een goet stuck verbij de Paternosters,[89] waer dat wij sulcke stilte cregen ende vehementen stroom bevonden dat wij gants naebij deselve vervielen, sulx dat de witte strande ende het barnen der zee nu lichtelijcken konden bekennen, meynende alsoo niet anders ofte en souden daerop t'eenmael hebben vervallen ende schip ende goet hebben verloren. Doch de genadige Godt versach het, dat wij wederom een goede koelte cregen, die ons daer wel nae toesetten, maer ondertusschen soo ruym quam dat wij daer konden voorbijlopen ende onsen cours buyten om doen. 't Welck geschiet zijnde, liepen wij met goede coelte langs de cust van Baly, tot onder Java minor, daer wij wederom sulck eene stilte cregen den tijt van 5 ofte 6 daghen lanck, dat wij gants diep in de straet van Baly wierden getrocken door den geweldigen stroom. Maer de goede Godt versach het wederom dat wij een goeden wint cregen ende ons daeruut wederom berchden, andersints soudet een suyren tijt hebben geweest ende naer menselijcke apparentie niet anders als onsen onderganck te verwachten. Voort hadden noch andere tegenspoet meer van droogten, stilten, verleydende stroom ende andersints (te langhe hier alles te verhaelen), maer naer veel moeytens brachten 't eyntelijck soo verre dat wij het landt van Amboyna in 't gesichte cregen, meynende alsoo nu buyten alle twijffelinge ende peryckel te wesen. Maer den 1[en] january 's morgens met den daeghe meynende de baye in te seylen, soo bevonden wij ons door onachtsaemheyt der stuyrluyden een groot stuck voorbij gedreven te zijn, sulcx dat niet anders en meynden ofte en souden regelrecht naer Banda toe moeten lopen hebben. Maer buyten hope een kaege[90] uut der zee crijgende, brachten het soo naebij dat ick een coopman persuadeerden met de groote boot aff te steeken ende te roeyen naer het Casteel, daer wij den 1[en] dito arriveerden ende met goet genoegen van den Admirael Steven Verhagen ende andere vrunden wierden ontfangen.

Ende dit is cortelijckx, seer waerde Hulsebos, dat U.E. wilde communiceren van mijne moeyelijcke overcomste. Maer dat mij meest smertede was de groote schade die ick in mijne goederen ende boucken door 't ongedierte op 't schip hadde geleden (ondertusschen de fenijnige angels der schorpioenen aen 't lichaem niet gebreck hebbende). Want als mijn bouckkasse hier begonde te openen, soo bevonde daerinne sulck een quantiteyt van millioenen kackerlacken, dat geen bouck van allen van buyten en konde bekennen, 'twelcke met hoedanige oogen ick hebbe konnen aenschouwen geve U.E. te bedencken. Maer hieraff genoech.

Ick gae dan voort tot mijn intreeten alhier ende 'tgene mij tot noch toe is wedervaeren. Comende in 't Casteel ontmoeten aldaer Jan Jansz,[91] voorleser, ende W.D. Duyrcant, die uut de Lyassers (om zijn ontuchtich leven) van de Heer Admirael[92] was opontboden ende nu ettelijcke maenden hier leech hadde gelopen. Sij vraechden mij datelijck off ick daer quam om te leggen, waerop haer ja geseyt hebbende, creech voor de eerste antwoorde dat ick'er

---

87 Of Lubeck, huidige naam Pulau Bawean, in de Javazee ten noorden van Gresik.
88 Verteu(y)en: ten anker gaan voor een haven (?).
89 Paternoster-eilanden, ten noorden van Sumbawa.
90 Kaag of kaak: rukwind, zware bui.
91 Waarschijnlijk Jan Jansz van Heusden, zie bijlage ziekentroosters.
92 Steven van der Hagen, Raad van Indië (1613-1619), sinds 1616 tevens tit. gouverneur van Ambon.

wat schoons soude uutrechten, ende alsoo lieff mijnen dienst mochte presenteren aen honden ende varckens ofte andere onredelijcke beesten, haer datelijck beroepende op Casparum,[93] die sulcke naersticheyt hier hadde gepleecht. Maer verstaende dat sij meer uut passie ende onwetenheyt als uut de waerheyt der sake spraecken, sochte sulx door goede redenen in haer wat te bestraffen ende voorts te vernemen naer den tegenwoordigen stant van de kercke alhier, waerop gene andere antwoorde en ontfinge als dat ick nieusgierich ende eenen nieuplichtigen reformateur was, dat nu die nieuwicheyt wel haest soude vergaen, ende andere diergelijcke onbetamelijcke redenen meer. In somma, wiert soo qualijcken van dese menschen ontfangen, dat genootsaeckt was haer harder aen te spreecken, maer dede evenveel voordeels, want spanden tesamen ende vielen mij beyde soo bars ende hart dat genootsaeckt geweest ben, om der stichtinge wille, haer te laten gaen voor degene die sij waren. Want haere commissiën affgeëyscht hebbende, weygerden sij mij deselve, ende seyden het haere voor de kercke soo wel te moeten verantwoorden als ick, ende soo voorts, ondertusschen mij achter ruggen soo gantselijck lasterende ende van nieuwe reformatie bespottende, dat genootsaeckt was de overicheyt sulx aen te dienen, die mij voor antwoort gaven dat sulx haerer beyder gewoonte was, ende lange geweest hadde, met clappernijen ende blameren omme te gaen, ende dat sij oock selffs in persoone niet vrij daervan en hadden geweest, oversulx op mij begerende dat ick het soude verdraegen tot de comste van den Heer Generael[94] alhier, dat alsdan soude ordre gestelt werden dat sij beyde van hier souden vertrecken, 'twelcke ick oock patiëntelijck hebben volbracht.

Interim hebbe datelijcken den dienst alhier aengenomen, ende op sondaghe volgende naer mijn arrivement mijne eerste predicatie hier in de Maleytse kercke in Duyts gedaen, ende daerbij oock gedoopt 11 kinderen, een van een Neerlander hier vertrout, ende de reste van de inwoonderen, achtervolgende de ordre bij Casparum ende andere gepleecht ende bij ons geresolveert, namelijck aenteyckenende de namen van de ouders ende getuygen der kinderen ende de plaetsen vanwaer sij zijn, doch vooral gaende geëffent[95] dat beyde de ouders zijn gechristent, hetwelcke ick haer door eenen tolck affvraechde, ende daerop haere verclaringe ende confirmatie gehoort hebbende, daermede voortgevaeren ben. Het scheen haer vrij wat vremts dat ick soo ernstelijck haer met dese vraegen van haere christenheyt in den beginne ontmoetede, seggende sulx noyt bij de tegenwoordige padros (voorlesers voornoemt) gedaen te zijn, maer simpelijck de namen opgeteyckent ende alsoo met den doop voortgevaren. Waerop ick haer lichtelijcken voldede, ende in somma seyde dat ick mij niet en soude reguleren naer 't exempel van anderen, maer naer den regel van Godes Woorts ende ghebot. Daermede haer niet alleen en lieten wederomme tevreden stellen, maer datelijck mijne actie presen ende hoochelijck verhieven, doch bevinde dat sulx haeren aert is, ende weynich met der herten wert gemeynt.

Edoch, hebbe tot noch toe daerinne alsoo gecontinueert. Ende daer bevonden hebbe maer een van de ouders gedoopt te zijn, en hebbe daermede niet willen voortvaren, maer uutgestelt totdat den ongedoopten gechristent was, dier ick tegenwoordich 4 of 5 onder handen hebbe ende het gelove leere, neffens andere onderwijsinge ende leere. De kinderen van ongelovige ouders zijn mij alrede veele gepresenteert ten dope. Maer hebbe daerinne geensints willen verwilligen, daermede vrij wat moeyten gehadt hebbe, te meer alsoo sulx vrij veel bij Duyrcant in den Lyassers ende Joan[96] alhier gepleecht is. Maer alsoo nu daer een ordonnaren regel aff gemaeckt hebbe, en komen sij mij niet ofte heel weynich meer voor. Ick soude in den eersten dat wel wat gemackelijcker konnen doen hebben, maer door

---

93 Ds. Caspar Wiltens.
94 Laurens Reaal.
95 Verzekerd.
96 Jan Jansz.

mijne harde siecte en hebbe sulx niet konnen achtervolgen. Want hebbe wel 3 weecken plat te bedde gelegen, ende in sulcken extremiteyt geweest dat niet anders van mijn als de doot en wierde verwacht. Maer ben door de hulpe Godes alsnu wederomme tot mijn voorige gesontheyt geraect. Door mijne siecte voornoemt was mede genootsaect buyten het Casteel te gaen wonen, want de spatie van de huysinge aldaer soo cleyn was dat geensints daerinne en conde werden geaccommodeert, sulx dat Joannes, Duyrcant ende eenen Engelsen schipper alle drie in een cleyn cottgen moesten haer forieren.[97] Ondertusschen hebbe het door d'Heer Generael daertoe gebracht dat wederomme in 't Casteel sal comen wonen soo haest het wederomme sal zijn opgerecht. Wij souder nu alrede gewoont hebben, maer Godt de Heere een groot ongeluck van brant hadde toegesonden, waerdoor de geheele huysinge met een groote partije van waeren tot den gront toe zijn affgebrant, onder anderen oock mijn groote kiste met meest al mijn goet, daerdoor soo ontblootet was dat een groote somme gelts hebbe moeten dispenderen eer mij wederomme een weynich heb konnen ter nootdruft versien, want alles hier soo duyr is dat men geen cleet soo slecht en can maecken ofte het en comt ten minsten op 15 ofte 16 rx te staen, ende alsoo alles naervenant.

Voorts hebbe oock wederomme geprocureert dat de daghelijckse gebeden in het Casteel sal doen, die alsnu eenen langen tijt hebben stille gestaen ende, ten ware mijn versoeck, mogelijck noch lange souden doen. d'Heer Generael is mij hierinne seer gunstich geweest, want op mijne clachte van de flauwicheyt ende ongeregeltheyt der personen voornoemt soo dede hij den ghehelen raet bij malcanderen roepen, ende mij met d'andere 2 ende den schoolmeester T. Teunissen[98] present, voorstellende alsoo hij was als hooft ende regent over Indiën gestelt, en dat hij oock conciëntyes- ofte amtswegen niet naer konde laten vooral den godtsdienst te vervorderen, tot welcker eynde hij ons hadde doen roepen om te horen wat middelen wij daertoe souden mogen voorsien in dese tegenwoordiche plaetse, belovende deselve naer zijn vermogen in 't werck te stellen. Waerop ick een ghebeth sprack overluyde, teneynde Godt onser aller herten met zijne wijsheyt ende H. Gheest alsoo wilde dirigeren dat niet anders mochte werden voortgebracht als 'tgene streckelijck soude zijn tot etc.

Ende alsoo, naer veele propoosten van d'een ende d'ander voortgebracht zijnde (te lange te verhaelen), quam het eyndelijck daer toe dat hem Duyrcant eenige trotse ende seer onbetamelijcke woorden liet ontvallen, waerdoor den Heer Generael soo seer ontroert wiert, dat hij hem alle sijn voorige gebreecken begonde te verhaelen, ende oock die van Joannes,[99] daerbij haer soo hert overhaelende dat, waer 't saecke eenige eere ofte schaemte in haer overich waere geweest, sij nauwelijckx haer aensicht naer souden dorven hebben vertoogen. Maer en hielp al niet, ende bleven als voren. In somma, door dese hefticheyt des Heeren Generaels en quam onse t'samencomste geensints tot effecte, maer wiert alleenlijck daer besloten van de schoole om die wederomme in de Duytse spraecke op te rechten. Corts hiernae is d'Heer Generael vertrocken naer Banda, ende heeft met hem genomen D. Joannis die alsnu sijn residentie heeft op Oudt Hoorn, ende Duyrcant is geleyt op Hitto, daer de inwoonderen meest al moors zijn, sulx dat alleenlijck den dienst onder onse natie kan plegen.

Nopende den stant der Christenen alhier in 't generael, sooals sij was als ick se vond ende nu tegenwoordich is, en sal U.E. alsnu in 't brede niet schrijven, vermits het haestige ende onverwachte vertreck deses jachts, maer met eerste andere gelegentheyt. Ick hebbe het soo verre gebracht dat den Maleyschen dienst altijts voortganck heeft. Want alle sondagen schrijve deese ofte d'andere propositie uit, die alsdan bij den tolck ende de schoolmeester wert getranslateert ende voorgelesen, nevens de 10 geboden ende andere gebeden. De

---

97 Foreren (fourieren), onderdak brengen.

98 Schoolmeester Thieleman Teunissen, in een brief van luitenant-gouverneur Herman van Speult aan Bewindhebberen van 4 juni 1618 Anthonissen genoemd; Grothe, *Archief OHZ* I, 96.

99 Schoolmeester Jan Jansz.

schoole (Gode loff) heeft een goet begin ende gheeft mij groote hope. Thieleman Teunissen is insgelijcx seer naerstich passende, ende heeft oock goede moet daerinne wat goets te sullen doen, hopende dat Godt oock goeden wasdom over zijne plantingen ende natmakingen sal geven.[100] Mijn particulier belangende, doe daeglijcx alle mogelijcke narstichen om mij te oeffenen in 't Maleys, tot welcken eynde ick ten huyse van eenen tolck (die vertrout is aen een inlantsche vrouw) ben gaen wonen, ter tijt toe ick in 't Casteel sal moghen vertrecken, hopende door de hulpe Godts binnen 's jaers selfs mijnen dienst te sullen doen in 't Maleys. Immers, soo veele hebbe alrede gheleert, dat mij met spraeck ende antwoorde in alles sonder tolck kan behelpen.

Voorts tot antwoorde van den uwen: hebbe alhier ontmoetet Melchior Woutersz,[101] sieckentrooster, die sich voorwaer soo qualijcken op de reyse hadde gecomporteert met kijven, clappen en snappen met d'assistenten ende anderen, dat genootsaect geweest ben hem 't proponeeren te interdiceren ende hem vermanen wat stricter de palen zijner attestatie des kerckenraets te observeren. Noch hier op de rhede leggende, hadde hij geseyt van zijnen schipper dat hij wat te plomp ende ongelijck handelde met het gelt dat hij tot verversinge van 't scheepsvolck hadde gecregen, ende diergelijcke, waerover den schipper bij mij quaem, seer bulderende, ende W. Melchiorsz scheldende voor een schelm, een dieff ende andersints, sulx, ten waere door mijn voorspraecke geweest, dat hij hetgene geseyt was soude in kennisse geleyt hebben, ende voor den Heer alhier laeten dienen. Ick hebber Wouter Melchiorsz over aengesproocken, die het ontkende soo geseyt te hebben, ende oock bitter schreyden, doch vername uut hem wel soo veel, dat hij geheel buyten schult niet en was. Ondertusschen bevinde dat oock dat Harman[102] hem seer haet ende een groot vyant is, sulx ware het saecken ick hem ergens anders konde forieren, soude het hoe eer hoe liever doen, doch moet de andere schepen uut Banda verwachten.

Den sieckentrooster op de Neptunus,[103] porteur deser, heeft hem seer wel gedragen tot noch toe ende hebber goede getuygenissen aff gehoort, uutgenomen dat hij wat slecht is, tot welcken eynde ick hem hebbe versien met eenige boucken, als het huysbouck Bucanus, concordantie, Catechismus[104] ende andere, hem ondertusschen naer vermogen oock alle mondelinge onderwijsinge gevende, U.E. oock biddende voorts de goede hant aen hem te willen houden. Mij is hier oock gherescontreert den broeder van T. Seroy,[105] voorwaer een eerlijck, godtsalich ende seer ijverich man, wiensghelijck te wenschen waere dat hier wat veel wierde gesonden. Hij is van meyninghe naer huys te gaen, soude anders versocht hebben hem hier bij mij te houden. Oock hebben hier ontmoetet Heyndrick van Soest

---

[100] Vgl. 1 Korintiërs 3:6-8.

[101] Wouter Melchiorsz Vitriarius. Venijnige kritiek van Vitriarius op Danckaerts in zijn brief aan Hulsebos, Banda 16 mei 1620, gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 89.

[102] Harman van Speult, 1617-1625 gouverneur van Ambon (1617-1620 luitenant-gouverneur).

[103] Waarschijnlijk Burgaart Volschou, eerder ondermeester te Jacatra (Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 15).

[104] Slecht leesbaar wegens beschadiging van de rand van het document. Gulielmus Bucanus, *Een christelijcke institutie*, 1604. Gulielmus Bucanus (Guillaume du Buc), 1591-1603 hoogleraar theologie te Lausanne, vertegenwoordiger van de calvinistische orthodoxie. De Latijnse *Institutiones theologicae* verscheen in 1602. Concordantie: er waren in het begin van de 17e eeuw enkele concordanties van de bijbel in omloop, onder meer Pieter Jansz Twisck, *Concordantie der Heyligher Schrifturen*, 1615. Catechismus: de Heidelbergse Catechismus.

[105] Thomas Seroyen, zoon van Michiel Seroyen, die voorganger was van de Engelse gemeente te Breda, 1614-1621 krankbezoeker in Voor-Indië. Thomas' broer Michiel Seroyen was 1614-1618 krankbezoeker, in 1619 opnieuw als zodanig uitgevaren met het jacht de Vrede; enige tijd werkzaam aan de Cust Coromandel, later provisioneel predikant en regent van de zg. Groote Schoole en het vrouwenhof (waarvan hun beider zuster Catharina Seroyen gouvernante werd) te Batavia. Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 100v; Niemeijer, *Batavia*, 38.

cranckbesoecker, die gelegen heeft op Maleyen[106] ende van daer gelicht is om eenige woorden die hij hem in 't prediken liet ontvallen, naer ick verstae de overicheyt vrij wat toucherende. Ick bespeure dat de man vele vijanden ende haeters heeft. Maer verclare hem soo ijverich in sijne beroepinge ende cloeck van verstant, oordeel ende wetenschap te bevinden als noch niemant in de Indias van zijne qualiteyt hebbe gedaen. Sulx is 't saecke dat hij 'tselve alles aenleyt ter eeren Godes ende bevorderinge van zijne kercke (gelijck hij seyt te willen doen, ende hem noch wel 5 jaeren boven zijnen tijt verbinden), dat groote hope van hem te verwachten staet. Maleyen [...][107] wederomme versien zijn nootsaeckelijcken, sulcx dat van meyninge ben, soo geen beter stoffe en kan bekomen, D. Wouter derwaerts te seynden ofte Steven Maertensz, soo verhope d'Heer Generael wil 't permitteren, ick niet en twijffele, volgens sijne beloften mij in alles dat tot bevorderinge van de saecke soude mogen dienen te secoureren ende favorabel te zijn.

Anders en hebbe hier niemant vremts vernomen als Adam op den Groenen Leeu,[108] die wederomme naer Banda is, ende hier een uyr ofte 2 aen lant zijnde met een nat seyl liep,[109] sulx dat met hem geene propoosten en hebbe kunnen voeren. Ick verchde hem, alsoo hij mij op t' straet ontmoete, om tot mijnen huyse te komen, 'twelck hij beloofde, maer en vernam hem niet meer. Ick hebbe uut Banda van Meynert Meynertsz[110] een brieffken ontfangen, maer niets den stant der kercken aldaer toucherende daeruut verstaen als alleenlijck dat hij van meyninge is dit jaer naer huys te varen. D. Casparo[111] hebbe ick oock diverse reysen geschreven, maer geene antwoorde ontfangen als een regel ofte 2, darinne hij hem refereert op eenen wijtluftigen, die noch in de smede is.[112] Hetgene wij aldaer van hem hebben gehoort bevinde alsnu vrij wat met passie vermengt ende met leugens beclat geweest te zijn. Immers dit isser aff, dat niet al buyten schult en is, ende zijne bedieninge wel beter soude konnen waernemen hebben (indien men den gemeenen man mach gelooff geven). Maer ick sal zijne mondelinge t'samencomste verwachten, excuse hooren, ende U.E. daervan alles adviseren.

Nopende de Cust[113] en vinde niemant daertoe bequamer als Michiel Seroyen voorzeyt, ofte Heyndrick van Soest. Maer en kan alsnoch daervan U.E. geen advys geven voor de comste van den Generael. Moge ondertusschen daer alles verrichten naer de beste stichtinge. Doch off het geviele dat Seroyen voorzeyt derwaerts quame te gaen, soude nodich zijn hem den doop te admitteren.[114] Maer hieraff naermaels breder. Nopende voorts de occurrentiën alhier sullen U.E. per porteur deser mondelingen wel konnen medegedeylt werden, sal se nochtans in 't corte aenroeren.

Uut de Molucques is alhier den 16^{en} martii gearriveert den Commandeur d'Heer 't Lam,[115] dewelcke niet alleen en confirmeerde de vorige tijdingen van hem gelopen, maer daerbeneffens oock seeckerheyt brachte als dat de gantse Spaensche vloote door onweder was

---

[106] Plaatsje aan de noordoostzijde van het eiland Ternate, waar C. Matelief in 1607 begon met de bouw van een versterking op de fundamenten van een Portugese en/of Ternataanse sterkte, vanaf 1609 fort Orange of Oranje genoemd. Zie Van de Wall, *De Nederlandsche oudheden in de Molukken*, 232-233.

[107] Eén woord weggevallen.

[108] Adam Isbransen of IJsbrants, voer samen met A. Hulsebos naar de Molukken, werd geplaatst op Pulau Ai (Banda). Zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 108.

[109] Met een nat seyl lopen: beschonken zijn.

[110] Ziekentrooster op Banda, zie Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 99.

[111] Ds. Caspar Wiltens.

[112] Op een uitvoerige brief die nog niet geschreven is.

[113] De Cust Coromandel (zie ook Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 100; hij werkte daar 1620-1622.

[114] Hem de bevoegdheid te geven de doop te bedienen.

[115] Jan Dirksz Lam.

verdelcht,[116] waerover wij hier eenen extraordinarischen biddach hebben gehouden ende ick 2 mael sermoon hebbe gedaen. Voorts verstonden oock door 't Lam voornoemt den schrickelijcken brant in Maleyen, maer en is nochtans niet bij den desen alhier te vergelijcken, sulx dat men daerinne de voorboden der godlijcker oordeelen als in eenen spiegel mach bemercken over de ondanckbaerheden ende goddeloosheden onser natie in dese quartieren, ende voornementlijck deser plaetse alhier, daer sulcke gruwelen ende ongeboutseertheden, voornementlijck der Duytscher vrouwen, werden gepleecht, dat mij de hayren te berge rijsen [...][117] ende wonder boven wonder hoe de Heere die soo langhe kan aensien. Uwen Breeckvelt is hier mede geweest ende heeft zijn personagie oock fraey ende seer behendich weten te spelen, ende isser oock soo subitelijck uutgeruckt uut desen leven dat veele vermoeden datt hij vergeven was. Doch watter van is, hij is seer jammerlijck gestorven ende sonder yemants bijwesen, was in een uyre gesont en doot. In Banda is oock seer subitelijck overleden den secretarius Zwerius, die nu alrede Raet van Indiën was geauctoriseert, ende oock den nieuwgemaecten Heer Capiteyn Mayer, sulx dat vermoeye dat Verstrengen, U.E. eerste coopman, die aldaer oppercoopman over de comptoiren gestelt is, in 't gouvernement sal succederen. Onse schepen hebben wederomme (door de hulpe Godes) victorie g'obtineert over een Engels schip ende jacht, daerinne oock dootgebleven zijn 12 van de Bandanesen die tot Bantam soo den meester hebben gespeelt, ende eenige gevangen genomen. Den schipper deses jachts is daermede present geweest ende sal U.E. mondelinge alles konnen verhalen.

Van de reste referere mij op het mondeling raport van den porteur deser, sulcx omdat mij de spatie failiert. Sal hiermede eyndigen, U.E., seer waerde Hulsebos, de protectie des Alderhoochsten bevelende, die U.E. ende ons allen wilt zegenen ende stercken in onsen dienst, ende verlenen wat salich is. Datum met groote haest in Amboyna desen 4^{en} juny 1618.[118] Tuus ad omnia.[119] Seb. Danckaerts, Verbi Administer.

12. PREEKCONSENT DOOR DS. SEB. DANCKAERTS VERLEEND AAN KRANKBEZOEKER HENDRIK VAN SOEST. Ambon, 12 februari 1619.

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[120]

---

[116] Deze gebeurtenis vermeld in *GM* I, 82; zie ook Valentijn, *Oud en Nieuw Oost-Indiën* I, Molukse Zaaken, 248-249.

[117] Zes woorden onleesbaar. Volgens een resolutie van 24 juli 1617 zouden alle getrouwde Hollandse vrouwen op Ambon verbannen worden naar het eiland Ay, om daar in de pluk van muskaatnoten te werken (Grothe, *Archief OHZ* V, 78).

[118] Onderaan deze brief een slecht leesbaar post scriptum: 'Het bouck van Uutenbogaert soude medegesonden hebben, maer sal van U.E. eerst verwachten mijn schrijff-bouxken, dat U.E. mij daer heeft onthouden, ende alsdan met eerste gelegentheyt met noch wat meer overseynden, alhier becomen. Ick sal met die volgende schepen mijne brieven aen de kerckenraet overseynden. Dit eene is aen mijn [m]oeder [...] mijne gesontheyt [...] ick U.E. bidde met eerste gelegentheyt te bestellen. Ondertusschen ist sake daer een advysjacht oft een [...] schip aan [...] gesonden sult believen in 't generael de [...] uut 'tgene verhaelt hebbe. [...] Sult gelieven desen bijgaende te bestellen. Aen de S^{r} Pr[ae]t ende Lievens doe mijne hertelijcke gebiedenisse, alsoock aen d'Heer Carpentier, Van Duyren, B[urt] secretaris, ende andere [...] soo tot [...] als tot Jacatra met namen Mr Jan en de broederen.' Vóór 1618 publiceerde Uitenbogaert *Van 't ampt ende authoriteyt eener hoogher Christelicker overheyt in kerckelicke saeken*, 's-Gravenhage 1610 (zie ook deel II-1 doc. 22, sub 10 december, en deel III, doc. 89) en enkele polemische geschriften inzake het conflict tussen Remonstranten en Contra-Remonstranten.

[119] Letterlijk: de uwe tot alles.

[120] Bijlage bij doc. 15. Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 42.

Acte van d'authorisatie van Hendrick van Soest hem bij Danckere in Amboyna den 12 februari anno 1619 verleent.

Also Hendrick van Soest, tegenwoordich cranckbesoecker ende vermaender op 't schip Wapen van Amsterdam, door ordre van den E.E.Heer Jan Pietersen Coen, Governeur Generael over de gansche Indische negotiatie, is geoordeneerdt ende gedistineert te resyderen ende sijn aempt te bedienen op Nera in 't fortdt Nassou, ende van de kercke in 't vaderlandt anders gene macht en heeft ontfangen neffens d'administratie ende bedieninghe des H. dooptsels, als uyt seekere geabprobeerde boecken zijnne toehoorderen voor te houden 'tgunt hij telcken reysen oorboor sal oordeelen,

ende nochtans ten hoochste stichtelijck werdt geoordeelt dat degene die op de plaetse van Nera voornoemt het amt van vermaender sal bedienen, predickscherwijse verclaren ende uytlegghen eenige texten ende passagiën der heylieger schryftuere die hij telcken tijde bequaemst best voegende sal oordelen te wesen,

so is 't dat ick onderschreven, uyt cracht van het predickampt mij toevertrout, met consent, adprobatie ende overstaen van den E.E.Heer Generael, uyt consideratiën van sijnne bequaemheydt ende goede gaven door Godes segen met neerstighen arbeyt vercreghen, waarvan goet bewijs voor mijn heeft laten blijcken, denselven Hendrick van Soest daertoe verleene macht en authooriteyt, welverstaend dat hij het oock sal moghen naerlaten ende hem bij het leren houden, totertijt dat hij sal gecomen wesen in 't vaderlant, oft andersints het ampt van cranckbesoecker sal aflegghen ende quiteeren.

Aldus gedan in 't casteel van Amboyna desen 12 februarii anno 1619.

Onder stond: J.P. Coene, Sebastiaen Danckers s.s. H. Evangel. Administrator.

13. BRIEF VAN DS. SEB. DANCKAERTS AAN HEREN XVII. Ambon, 4 april 1619.
NA, VOC 1070, fol. 517r-518r.[121]

Ernthafte, wijse, voorsienighe, seer discrete heeren, d'Heeren de Bewint-hebberen der Vereenichde Oost-Indische Compagnie residerende ter Camer van Amsterdam.

Ghenade Christi

Mijn Heeren.

Ick hebbe in decembri voorleden des jaers 1618 van de cust van Java door den Eerwaerdigen leraer Adriaen Jacobsz Hulsebos ontfangen twee copiën van brieven[122] bij U.E. gerenvoyeert aen den E. Heer Generael J.P. Coen, die ick naer 't patriam, terwijlen op Java was residerende, hadde gesonden. De oorsaecke van dien is mij gants onbewust, noch en is daervan in 't minste niet gemelt in mijn bijwesen van den Heer Generael voornoemt, die alhier op Amboyna (verwachtende het oostelijck mousim) eenigen tijt heeft geresideert. Immers heeft mij grootelijcx gediscouragieert, ende ook doen verwonderen, dat U.E. mij selfs daervan niet en hebt geschreven, temeer doordien hebbe verstaen U.E. liberaelheyt in 't uutdeylen van de copiën mijner brieven aldaer, niet anders daeruut connende bespeuren als mijnen naem aldaer met schandvlecke te willen becladden, ende dat voornementlijck door mijn gemeynsaem schrijven van spijs ende dranck, cledinge ende soo voorts, dat alles op die tijt was genietende, ende sulx aan diegene dewelcke versekert was daer groote vermaeckelijckheyt uut soude scheppen, uut oorsaecke van seeckeren brieff hier voormaels bij mijnen waerden broeder, saliger memorie, aen mijne lieve ouders geschreven, daerinne

[121] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* V, 104-109.
[122] Zie Mooij, *Geschiedenis* I, 59-60.

hij haer ten hoochsten clagende was van de groote miseriën ende gebreckelijckheden die hij in dese landen hadde geleden, ende tot sijne dotelijcke cranckheyt toe was lijdende, sulx dat meynde (God de Heere ten voorsten), waer 't saecke hij hadde moghen genieten de broxkens van mijne ouders tafel, ende het overschot dat bij haer mogelijck niet ofte weynich en wierde geacht, sijn voorige gesontheyt daerdoor soude hebben gerecupereert.

Dit is 'tgene, seer waerde Heeren, mij heeft bewogen van sulx te schrijven, ende niet eenige kintsche onbedachtsaemheyt: om mijne ouders ende vrunden te ontlasten van becommernisse over mij die bij haer soude mogen genomen werden uut overdenckinge van 'tgene verhaelt is. Ick hadde hertelijck gewenst dat U.E. extract uut mijne brieven haddet genomen van 'tgene U.E. meynde (hoewel waerachtich) tot naedeel ofte onwaerheyt geschreven te sijn, ende mij 'tselfde bij de rechters, U.E. gesubstitueerden alhier, haddet laten verantwoorden ofte, bij faute van dien, daerover haddet laten straffen naer behooren; maer en is mij alsnu niet anders als spotsgewijse voorgecomen, ende dat van slechte personen, die in sulcken regarde daermede weynich soude hebben te doen.

Dit segge ick mij vrij wat te discouragieren, ende disresolveren van noch eenen goeden tijt mijn leven in U.E. dienst alhier door te brengen, ghelijck daertoe alrede (hoewel des onwaerdich sijnde) van den hooge overicheyt ben versocht, dien vertrouwe, naer beroepinge, soo wel voldaen hebben dat U.E. oorsaecke sult hebben, sulx verstaende, mij voor een trou dienaer te bedancken. Dat geschreven hebbe van de goddeloosheyt ende gruwelijcke sonden die van veelen onser natiën gepleecht werden in dese landen, daervan en hebbe (Godt betert) niet als te goede experiëntie, ende versekere U.E. Heeren, waer 't saecke sij U.E. alle bekent waren, dat se meerder ende gruwelijcker sout bevinden als hebbe geschreven ofte U.E. sou 't connen vermoeyen.

Wat mij belanght, hebbe naer ampt, plicht ende vermogen (gelijck door Godes genade oock doen sal tot den eynde toe) geduyrichlijck aengehouden met dreygen, straffen, vermanen, onderwijsen, tijtelijck ende ontijtelijck, ende met één woort te seggen, alles gedaen dat een trou herder ende leeraer soude mogen competeren, ende dat naer de maete der kennisse mij van Godt de Heere medegedeylt.

Wijders soo veel als belangt den staet der kercken alhier, daervan en can U.E. weynich veranderinge adviseren als gedaen hebbe in mijn laetste schrijvens aen U.E. kerckenraede aldaer,[123] die niet en twijffele, achtervolgende mijne ernstelijcke recommandatie, ofte U.E. sulx sal hebben gecommuniceert.

Ick ben in januario des jaers voorleden 1618 door ordre van den Heer Generael gecomen hier op Amboina, ende hebbe mijne residentie alhier genomen, ten fine den kerckendienst, soo voor onse natie alsoock met eerste bequaemheyt voor de inwoonderen, op mij soude nemen. Hebbe het beyde tegelijck op mijne eerste aencomste moeten doen, doordien de Maleytsche dienst gants was surcerende.[124] Ick gebruyckte hiertoe een sekeren tolck, eertijts hier schoolmeester, denwelcken ick eenige dingen in 't Duyts voorschreeff ende, naermaels bij hem in 't Maleys getranslateert zijnde, oock liete voorlesen, ter tijt toe den Eerwaerden Casparus Wiltens uut Banda hier is gecomen ende de Maleysche predicatie heeft geexerceert, 'twelcke (leyder) niet langhe en duyrden, want is den 8^{en} january voorleden naer langhduyrige cranckheyt deser bedroefder werelt overleden.

Ondertusschen hebbe mij met alle vlijticheyt begeven tot het leren van de Maleysche tale, waerinne (sonder roem) door naerstigen arbeyt soodanigen voortganck (door den zegen Godes) hebbe gemaect dat mij redelijckerwijse hebbe connen behelpen, ende tot dese uyre toe de Maleysche predicatie, neffens mijne Duytsche, geoeffent, waerinne oock alsnoch ben

[123] Niet aangetroffen in Archief Classis Amsterdam (SAA 379).
[124] Surceren (surcheren): uitstellen, opschorten.

continuerende ende, soo 't Godt gelieft, continueeren sal ter tijt toe mijnen verbonden tijt sal exspireren, hopende met goede stichtinge ende vergenoegen van U.E. allen.

Ick hebbe oock onderwijlen (achtervolgende de beginselen mijner voorsaten) gedoopt eenige kinderkens (welverstaende van gechristende ouders geboren) ende oock eenige bejaerde personen, naer mogelijcke belijdenisse der cleyner gaven, haer tot tijt toe van Godt de Heere verleent. Sij comen mij dagelijcx alsnoch veele voren, maer en gae daer wijders niet in voort als de christelijcke ordre onser kercken, op Godes Woort gefondeert, en is toelaetende, maer moet deselve temets wat larger nemen, om der stichtinge wille, als wel in onse landen wert gedaen.

Hebbe oock wederomme opgericht de schoole, die gants in den gront was vervallen, welcke goeden aenvanck heeft gethoont ende, Gode loff, groote hoope heeft gegeven. Maer doordien bespeurde dat deselfe wederomme lichtelijck soude gecomen hebben in decadentie, door de sobere middelen der ouderen, die de kinderen, voornemelijck als sij 10 ende 12 jaeren out worden, seer gaerne met haer in de bosschen leyden om den cost te soecken, hebbe bij den Heer Generael J.P. Coen geprocureert dat de arme kinderkens alle weecken eenige hantreyckinge van rijs tot voetsel sal werden gedaen.[125] Waerdoor vastelijck vertrouwe dat goede voortganck ende oock aenwas sal geschieden tot stichtinge. Het soude hertelijck te wenschen sijn dat U.E. gelieffde herwaerts te dirigeren eenige Nederlantsche jeucht, om de schoole mede te frequenteren, want dit het beste middel is om dese inwoonderen de Duytse tale inne te planten, 'twelcke U.E. oock daeromme ernstelijck recommandere, ende te meer doordien de meeste hope van voortplantinge des H. Evangelii in de jeucht alhier wert gegeven.

Nopende de hope der voljaerighe ende haerer bekeringe tot de christelijcke religie, daervan hebbe bij mij berustende een wijtluftich discours,[126] alsoock van haere duyvelariën, superstitiën, aert ende genegentheden, die ten deele van mijnen waerden collega D. Casparo Wiltens hebbe verstaen uut seecker project bij hem daervan gemaeckt,[127] ende oock ten deele (dat wel principalijck) in eygen persone hebbe bevonden ende gespeurt door haerer conversatie. Soude hetselfde U.E. alsnu overgesonden hebben, maer doordien niet anders en wete ofte het toecomende jaer, op d'exspiratie mijnes tijts, selve en sal overcomen, soo ben van meyninge selfs den porteur daeraff te wesen.

Wat aengaet den godtsdienst op d'andere plaetsen hier te lande, daervan soude U.E. oock konnen yets adviseren, maer alsoo porteur deser, den Eerwaerden Meyndert Meyndertsz, seer goede kennisse daeraff is hebbende, gedrage mij t'sijner mondelingh rapport. Hadde hertelijcken gewenscht dat denselven hem noch een weynich tijts hier te lande hadde willen verbinden, vermits een persoon is die hem in ampt ende ijver tot de godsdienst hier te lande, soo veel van een yder gehoort hebbe, seer eerlijcken heeft gecomporteert, ende naer vermogen altijts de stichtinge gevordert, doch schijnt om andere redenen sulx niet en heeft kunnen toestaen.

Het soude seer goet ende oock ten hoochsten nodich sijn dat U.E. herwaerts dierigeerde eenige jonge luyden, voornementlijck die de studiën een weynichsken hadden gesmaeckt, omme eenen goeden tijt meer als huydensdaechs de verbintenisse geschiet, hier te lande, ende voornemelijck te deser plaetse, te blijven, 'twelcke d'Heer Generael J.P. Coen ernstelijck op mij begeert heeft U.E. ten hoochsten te recommanderen. Achtervolgende het-

---

[125] In de resoluties door Coen tijdens zijn verblijf op Ambon genomen (NA, VOC 1069, fol. 36r-38v) wordt van dit besluit geen melding gemaakt, evenmin in zijn missiven (NA, VOC 1069, fol. 72-126 en 195-214). Fol. 38r: voor woensdag 20 februari een bededag op Ambon geordonneerd. Op fol. 259-260 een brief van Hulsebos aan Coen uit Jacatra d.d. 4 maart 1619.

[126] Zie hierna, doc. 21.

[127] Vgl. hiervoor, doc. 8.

welcke, hiermede sal eyndigen, ende U.E., mijn Heeren, in de protectie Godes ter salicheyt bevelen.

Datum met haeste op Amboyna desen 4 aprilis anno 1619. U.E. onderdanigen ende getrouwen Sebastianus Danckaerts S.S. Evangelii Administrator.

14. Instructie door ds. Seb. Danckaerts gegeven aan Willem Dircksen Duyrcant. Ambon, 1 juni 1619.

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[128]

Copye van instructie van Willem Dircksen Duyrcant hem bij D. Danckers in Amboyna verleent den 1 juny anno 1619.

1. Comende ter plaetse daer gedestueert[129] zoude wesen mogen, te betrachten zijnne wooninge te maecken door de meeste frequentatie ende ommegang des volckx.
2. Soo vele het mogelijck is te versorghen eene bequame plaetse daer den publycken godtsdienst mach geoeffent worden.
3. De gemeene voorlesinghen ende vermaeninge ter dier plaetse te excerceeren op alle Sabbathten, feest- ende biddagen, ende andersins naer occasie der plaetse immers. Oock soo veele perticuliere ende dagelijcksche onderwijsinge instatieerden als doenlijck zal zijn.
4. Niet alleenlijck de gemeene vermaninghe, maer oock het uytreycken des heyliegen dooptsel ter zelver plaetse te bedienen, ten ware zaecke eenige sieckten ofte anderen obstaculen contrarie vereyschte.
5. Sacrament des H. doops aen geene kinder t'appliceeren als die van christenouders, immers van vader ofte moeder, sijn gebooren. Edoch sulckx voorvallende is 't dat de stichtinge lijdet, 'tselve te differeeren tot mijn advyts, andersins voor alles ende zonder vertoeven de stichtinge te promoveeren.
6. Geene bejaerde persoonen te doopen voor ende alleer belidenisse des cristelijcken geloofs, immers na hare mate, en hebben gedaen.
7. Te versorgen dat de christenen anders hare kinderen soo jonge te doope brenghen als men gewoon is in de christenheydt te doen.
8. Haer intstantelijck aen te porren dat altijts eenighe getuyghen over den doop bijbrengen, al en ware het oock maer een alleen, maer t'allen tijden wel observeeren dat eerst de forma des H. doops[130] werde voorgelesen.
9. Alle namen, soo daer kinderen als der ouderen en getuygen, ordentlijck met dach en datum op te teyckenen ende mij daervan dobbel te exhiberen om in 't generael doopboeck te brenghen.
10. Te betrachten dat sij alle haer kinderen als mede se ipsos invicem nomen[131] ende aenspreecken met haren christelijcken naem, die haer in 't ontfanghen des heyligen doops te geven.

---

[128] Eerder gepubliceerd, met enkele foutlezingen, in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 43-44. Volgens Van Boetzelaer is deze instructie als bijlage meegezonden met de hierna volgende brief van Danckaerts aan Hulsebos.

[129] Gedestineert, bestemd.

[130] Het doopformulier uit het gereformeerde kerkboek.

[131] Se ipsos invicem (Lat.): elkander. 'Nomen' is hier niet het Latijnse woord voor 'naam', maar het Nederlandse 'noemen'.

11. Wel neerstelijck soecken intte voeren, door last van den Heer gouverneur, dat alle degene die zoude mogen vermeenen te willen trouwen, eerst bij u.l.[132] comen ondertrou te doen, ende naer gedaene proclamatiën op christenwijse in de gemeene plaetsen daer dienst zal gedaen worden haer houwelijck laten bevestichgen, welcke, opdat het te beter effeckt soude mogen sorteeren alle hare heydensche supperstitiën ende afgodischer reliquen het Pausdom te exstirpeeren.
12. En om alle hindernissen, soo in desen als in alle andere deelen, beter mogen voorcomen, wel vlijtelijck toe te sien datt oock alle samencomsten der moren werden belettet, en soo wanneer eenighe hare samencomsten met de mooren ofte der mooren met haer soude mogen verneemen, sulckx wel behoorende en met goede vlijt den Heer gouverneur te t'adviseeren, onderwijlen haer zulckx met verhael van sijn dreygement over hare consideratiën soeckende te beletten.
13. Soo wanneer de gelegentheydt soude moge presenteeren, soo dickwijls als doenlijck is, Oulaten[133] ende andere plaetsen te viseeteren, ende eenighen dienst doende, alle het 'tgene hierboven verhaelt hebbe naer tijt ende ockasie mede aldaer in gelijcker voegen te observeren.

Was onderteeckent: Harman van den Speult,[134] Sebastyaen Danckerssen.

15. BRIEF VAN DS. SEB. DANCKAERTS AAN DS. ADRIAAN HULSEBOS. Ambon, z.d. [na juni 1619].

Westfries Archief, Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[135]

Extract.

Sal eerstelijck de uwe beantwoorden en daerna verhalen het gepasseerde, alsoock den tegenwoordighen stant der kercken alhier.

Den 2 copyen van mijne brieven na patria gesonden sijn mijn wel geworden, waernevens oock hebbe verstaen u.l. goede vermaninge van voortaen voorsichtiger te zijn in 't seynde van mijne missiven, wel lettende op 'tgene in consequentie wordt getrocken; neme deselve hartelijck geerne aen, achse broederlijck en hoop die oock te achtervolghen.

De Heer Generael[136] heeft mijn daervan niet een woort gesprocken, ben anders wel bereydt deselve soo voor hem alsoock voor d'heeren Majores te verantwoorden, die daerover hebben in 't larghe geschreven en, soo vertrouwen, wel voldoen.

Hebben oock wijders ontfanghen de 2 resolutiën[137] bij den Heer Generael en u.l. op ons voorstel aldaer genomen, waerinne mij dunckt U.E. een seer goet en loffelijck werck hebt te weghen gebracht, streckende sonderlinghe tot voortplantinge van de stichtinge Godes en weringe soo daer voorgaende als der aenstaende abuysen. Ick hebbe tot noch toe getracht deselve te meynteneren en te doen onderhouden, waerinne geen tegenspalt hebbe vernomen

---

132 U lieve.
133 Ulat, op de zuidoostpunt van het eiland Honimoa (Saparua).
134 Herman van Speult, gouverneur van Ambon 1618-1625.
135 Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 36-42.
136 Coen, die van 5 tot 20 februari 1619 op Ambon verbleef.
137 Bedoeld zijn de resolutie van 21 aug. 1618, die de bevoegdheden van krankbezoekers regelde (gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, Bijlage 2de bundel, 52-53) en, vermoedelijk, die van 18 okt. 1618, waarin door Hulsebos opgestelde 'formulieren' van morgen- en avondgebeden voor ziekentroosters of voorlezers op de schepen verplicht werden gesteld (tekst in Grothe, *Archief OHZ* V, 101-102). Een instructie voor een ziekentrooster (Lubbert Claessen)in Grothe, *Archief OHZ* V, 13-14. Zie ook deel IV, Bijlagen, bijlage Instructies.

als in Jan Jansz, cranckbesoecker op Outhoorn, in Willem Dircksz Cant en Evert Tijsen,[138] die deselve resolutie niet alleene hebben geweygerdt naar te comen, maer mij oock in mijn aensicht hebben dorven segghen dat wij sochten hier te worden 2 bisschoppen generael ofte superintendenten van gansch Indiën, en dat meer is, dat sulck ons voorstel niet anderts dan uyt een hoveerdich groots herte was spruytende. Ick hebben Jan Jansz en Evert Thijsen met dit opset moeten laten heenenvaren, maer hebbe Duurkant so cleyn voor den Heer Generael doen piepen als dat nu groote hoope en mij geen miscontentement en geeft, gelijck U.E. naer sal verhalen.

Dat U.E. Michiel Seroyen geadmitteert d'administratie des heyligen doopts en hebbe daer gansch niet tegen, want sooveele mij bekent was achte hem te zijn een persoon die sulckx naer leer en leven wel was meriteerende. Heyndrick van Soest hebben mede beyegent, die zeer geerne hier bij ons soude hebben gebleven, maer alsoo cortelinge per ockasie voor een weeck oft 2 eens in Banda hadde geweest en op Nera gesien een groote gemeenten bestaende meer als uyt 150 persoonen, neffens dien oock bespuert de swaerheydt van nu al sulcken plaetse te bediene, alsoock te weynich die hij aldaer was hebbende, welcke niet anders en was als tot groote onstichtinge en conde strecken, soo hebben denzelven Van Soest met goetvinden en aprobatie van den Heer Generael derwaerts gesonden om en en[139] te verlossen met authoorisatie van te mogen proponeeren, als U.E. sien cont uyt de bijgaende copye, oock van den Heer Generael onderteyckent.[140] Hebbe tot zulckx bewoghen geweest voor dien nu alrede verscheyden clachten van n.n. hadden gehoort dat het volck tot de voorlesinghe niet en wilden comen ofte, soo zij der quamen door dwanck, seyden selfs wel te connen lesen ende wilden hooren predicken, als den voorigen Meynder Meyndersz hadde gedaen.

Ick hebbe met Evert Thijsen gesproken van de Custe, daertoe hij seyde wel genegen te zijn. Dunckt mij dat U.E. als tegenwoordich niemant bequaemers sout mogen voordraghen om derwaerts te zeynde als hem, doch 'tgene mij grootelijckx in hem doet mishagen is sijne oude gewoonte van etc., die hij hier te vooren groffelijck heeft laten blijcken, andersins van leven heeft sich wel gedragen. U.E. [...][141] met hem handelen naer de meeste stichtinge, die U.E. te vollen ben toevertrouwende.

Jan Drickss van den Zuyder Eendracht[142] hebbe op u.l. recommandatie hier bij mij aen lant genomen. Is mijn voorwaer in raet en daet seer behulpsaem en soo stichtelijck van handel en ommegang als man ter werelt soude connen wenschen, waerinne vertrouwe hij oock tot den eynde sal contenueeren. Tobyas Canisius is in de Maaluken wel geariveerdt ende heeft mijn daervan eenige reysen geschreven. U.E. heeft zeer wel en stichtelijck gedaen, dat hem comissie des H. doops heeft vergunt. D. Casparus saliger, Meyndert ende ick hebbe hem geantwoordt sulckx voor goet te houden en hem daerinne onser beyder stemme te geven. Hij was op sijn eerste aencomste geleydt op Taffasoho,[143] doordien Meynder Meyndersz na Maleyen noch was betreedende. Ick en twijffele nu niet of en is opt desselfs vertreck in zijn plaetse aldaer gesuccedeert. Want soo ick versta is dat wel de noodichste plaetse om iemant te hebben van den ganschen Moluckes, en dat niet alleen ten aensien van de Neerderlansche gemeente, die redelijcken groot is, maer oock ten aensien

---

[138] Cant: Duyrcant. Thijsen was 1614-1617 en 1619-1623 in Azië, zie over hem Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos* 103, en Mooij, *Bouwstoffen* I, 170.

[139] N.N., vermoedelijk Adam Isbransen.

[140] Zie hiervoor, doc. 12.

[141] Eén woord weggevallen. Voorgestelde lezing: 'moge'.

[142] Jan Dircksz van der Goes. Zie over hem Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos* 106v.

[143] Het Spaanse fort Taffasoho op Makian, dat op 21 juni 1608 door Van Caerden werd ingenomen en nadien 'De Zeven Provinciën' werd genoemd. Van de Wall, *Nederlandsche Oudheden*, 273.

van de inwoonders, waervan een groot deel alree de cristelijcke religie zijn proheteerende,[144] immers uyterlijck. Ick hebbe hem op 't hoochste gerecommandeerdt het leeren van de Maleysche tale ende hem toegesonde alle de formuliere van den gebeden, gebooden, geloove, doope, trouwen etc. die hier selffven gebruyckende, daerbij oock eenighe behulpmiddelen die voor dien tijt conde bij malcanderen schrapen, om hem soo veele mogelijck is in tale te promoveeren. Daerbeneffens hebben hem oock gesonden eenige Duytsche schoolboecken, omme aldaer wederomme de schoole op te rechten, waertoe mijn d'Heer Generael Reael heeft gesecht seer goede ockatie te wesen ende mij daeromme sulckx ten hoochste heeft gerecommandeerdt te bevorderen, ten welcken fyne oock hebben gestel an den Heer comandeur Lam om hem Canisio voornoemt in alles de hant te willen bieden ende te assesteren, gelijck mijntenhalven oock niet naarlaten en sal voortaen naer vermoghen te doen.

Daneel [...][145] van de Trou is mede hier bij ons geweest; heeft hem geveynst, zulckx dat niet en weten wat aen hem hebben gehadt. Hij is met den Heer Generael Coen van hier meede vertrocken naer Batsian en aldaer verordeneerdt te blijven in plaetsen van Niclaes Verstrijpen, maer met groot misnoegen van den Heer Generael, die U.E. daervan beter sal connen onderrichten, waeromme mij aen hem gedraghen.

Arent Cornelisz[146] van den Engel en hebbe ick niet vernomen.

Harman Dricksz van Nasou[147] is mede hier geweest, die mijn oock dunckt oock bequaemelijck van U.E. geëligeerdt en tot het cranckbesoeckersschap gepromoveerdt was. Hebbe in hem een seer goet genoeghen gehadt, maer aen d'ander sijde oock ten hoochste bedroeft geweest over de quade bejegingen soo van den schiper als coopman aen hem bewesen. Hebbe daer al mede doende geweest om recht over te versoecken, maer, daar Nassouwen vertreckt na andere comptooren, geen eynde connen obtineeren, dat mij hertelijck bedroefde, ende te meer doordien naermaels op 't vertreckt van den schepen hebbe verstaen dat sij hem hebben gedeporteerdt ende wederom in sijn voorige botteliersbedieninghe gestelt. Recomandeere U.E. ten hoochste dit soo niet te laten passeeren, maer bij den Heer Generael de zaecke voor te dragen en daerinne versien.

Voorderts, soo U.E. schrijft dat den dienst aldaer door d'op- en affgaende schepen hoe langer hoe moeylijcker begint te vallen, dat vastelijck geloove, soo hebbe U.E. met den Zeewolf toegesonden eenen Jacob Theunissen,[148] zoo veel ons bekent is seer studieus en bequaem persoon, die andersins bij mijn soude gehouden hebben mits bespuerde nu alreeden een goet beginsel in de Maleysche tale hadde genomen, niet twijffelende ofte en sult daermede wel gerecommandeerdt zijn.

De dooptschaele met de Trou gesonden is ons wel behandicht, maer was aldaer zeer qualick bewaerdt ende bijna gansch geschent want zoo het schijnt heeft altemets eens moeten door de cajuyt rammelen, niettemin is ons deselve geweest seer aengenaem, want is wat gerepareerdt ende connen ons daer bequamelijck mede behelpen.

Ende dit cortelijck tot antwoorde van den uwen. Come nu vorderts tot het gepasseerde en daer tegenwoordigen stant daer kercken alhier. De beginsele die op mijne eerste aencomste alhier hebben genomen eyndelijck in 't werck gestelt, heeft U.E. uyt mijn eerste schrijvens genoechsaem verstaen. Is mij seer leedt geweest dat U.E. die voor goet en behoorlijck hebt aengenomen en temeer, gelijck U.E. schrijft, omdat daerin de ordre, bij ons aldaer geraemt,

---

144 Professeerende, belijdende.

145 Achternaam niet ingevuld. Waarschijnlijk is bedoeld krankbezoeker Daniël Lievensz van het schip de Trouw, die vervolgens op Batjan werkte.

146 Arent Cornelisz, alias Patientia van Naarden, uitgezonden als krankbezoeker, omgekomen bij Patani in een gevecht met Engelsen.

147 Harman Dircksz van Gro(e)ningen, kwam uit als bottelier, bevorderd tot krankbezoeker.

148 Jacob Anthonisz Dubbeltrijck, zie Bijlage Predikanten.

soo veel in mijn vermoghen was hadden geobserveerdt, hen alsnoch in gelijcker voeghen daerinne soo continueerende als vertroulijck U.E. uyt den mondelinghen rapoorten aldaer ten contentemente sult hebben verstaen, en sal oock door Godts genade alsoo tot den eynde toe daerin volharden.

Den 8 Januario voorleden is onsen waerden collega D. Casparus naer langduerige quijninghe ende zieckte in den Heere gerust, achterlatende zoo weynige schryften soo in 't Maleys als in 't Duyts, dat mij niet ten vollen daerover can verwonderen en niet en can bedencken waer deselve soude mogen gebleven wesen, invoegen dat weynighe, ja bijna gene behulpsaemheydt en hebben connen crijgen in 't Maleys.

Ick hebbe genootsaeckt geweest sijnne bedieninghe neffens mijnen Duytsche beyde te gelijck op mij te nemen, waerinne tot dese uyre toe immers met groote moeyte ende arbeyt, U.E. cont bevroeden, hebben gecontinueert, maer begint mij het Maleys door het dagelijckx useeren langer hoe lichter te vallen.

De hoope van vruchten ofte wynninghe in Christo die door mijne predecatiën zoude moghen ontstaen, en is niet vermindert maer eer vermeerdert, en dat voornemelijck zeeder het vertreck van den Heer Generael J.P. Coen, die op sijne aencomste alhier de inwoonderen goede benefyceren heeft gedaen en haer oock d'oeffeninghe van den waren godsdienst ten hoogsten heeft gerecommandeert, waerdoor sonderlinghe aenwas der gewoonlijcke toehoorderen hebbe bespuerdt, daerinne oock sal betrachten haer meer ende meer te doen continueeren en volharden, hoopende den milden Godt sijne vruchtbaren segen over mijne plantinge sal zeynden en goeden wasdom verleenen.

In het uytreycken des H. doopts ben alsnoch continueerende als vooren, maer doordien daerinne de goede ende christelijck order strickter als vooren hebben willen obsurveren, soo en comen mij de kinderen niet meer voor in sodaenighe qualiteyt als eerst, en dat dies te meer door hier[149] nabij op dese voet hebben gebracht, dat sij de kinderkens soo jonge ten doope presenteren gelijck men in onse christelijckheydt gewoon is te doen, dat te wenschen was wat eerder in 't werckt gestelt hadde geweest, want meyne vastelijck dat hierdoor veel abuysen souden hebben geweerdt geweest. Ick hebbe oock 2 à 3 reysen geweest boven op 't geberchte in hare negrijen en aldaer eerst oprechtelijck bevonden de grote desordre en 't abuys dat bij n.n.[150] in 't doopen is begaen. Want nauwelijckx van 50 één daer en waren die haren christen naame conde noemen, ick verswijge haer onweetenheyt in de cristelijke leere zelve. Hebbe daer innegevoerdt dat sij malcanderen ende oock hare kinderen met haren christen naeme voortaen sullen noemen,[151] dat sij mij vastelijck hebben belooft te achtervolgen, ende gepresenteert daer een maringuo bij haer te hebben, die sal mogen, op 't naerlaten van sulckx, haer affeyschen soodanige boeten als mijn soude gelieve daeropt te stellen. Ben van meynninge soo haest de regenmaenden soude moghen cesseeren dit selve in 't werck te stellen, want bespuere dat in dese natie meest alles door vrese ende ontsacht g'effectueert werden.

Den 30 Juni passado hebben alhier gechristent 5 bejaerde persoonen, die eenighen tijt lang hadden geleerdt en onderwesen, waeronder waren 2 Sinesen, die sponte, ex se,[152] en uyt haer eygen selfs den doop hadden begeerdt. D'heer vice governeur alhier heeft een van der 2 hier gemaeckt hooft ofte Sabondam over alle de Chyneesen, tot grooten aensien geeft. Het is apparent dat noch een groot deel deselve zullen toevallen, dat mij wel groote moeyte zal inbrenghen, maer nochtans in 't minste niet en sal vervele door den goeden hoope van winninge in Christo, want veel meer doorliteyt[153] en cuerieusheyts van iets te leeren in de

---

149 Het handschrift laat geen andere lezing toe.
150 Waarschijnlijk wordt hiermee ds. Wiltens aangeduid.
151 Zie hierna, doc. 14, punt 10.
152 Spontaan, uit zichzelf.
153 Vermoedelijk 'oprechtheid', zie Verdam, *MNW*, 'dorelichtich'.

Chyneesen bespuere als oyt in eenighe andere[154] natie hier te lande heeft gedaen. Ick hoope en bidde hartgrondelijck de goede Godt gelieve zijn genade daertoe te verleene. U.E. 'tselffde oock in den gebede recommanderen.

De bedieninge des Avontmaels hebbe tot noch toe niet connen in 't werck stellen, ende dat doordien daerinne obstaculen bevonden, als wel verwachtende waren geweest. Niettemin, soo zulckx eenichsins met stichtinghe can verrichten, gelijck, God betert, noch weynich apparentie daertoe zie, soo en zal niet nalaten daermede voort te varen.

De schole, Godt loff, is noch in goeden doen als vooren. Hebben op de comste van Heer Generael alhier per requeste geobtineerdt dat alle de gebreck hebbende juecht de schol frequenteerende sal worden gegeven een ider een pont rijs daechts, waerdoor alreede goede aenwasch hebben gespuerdt en oock vercreghen meerder hoope van vruchten als tot noch toe hebben gehadt. Want voor dese haer gemene ende meeste clachten zijn geweest over 't huyshouden van de kinderen, dat se geen middelen en hadden derselver te voede.

Den Heer Generael hier zijnde,[155] heeft goetgevonden meester Jan van den Broeck met alle zijn dicipulen herwaerts te dirigeeren, dat mijnnenthalve niet alleen doen ter tijt en hebbe geavyeerdt,[156] maer oock door meerder goedvindinge alsnu andermael hem hebbe indachtich gemaeckt ende ernstelijck gebeeden 'tselve te willen laten effeckt sorteeren.[157] De schol wordt alsnoch bedient bij Thielman Thonissz, doch en is aen hem niet gevattet dat in den eersten wel verhoopt hadde. Immers en laten niet naer volghens vermoghen.

Willem Drickssz Duurcant, daervan vooren hebbe gementioneerdt, is door goetvindinge van de heer Generael wederomme naer d'eylande gesonden, daer heel hart tegen hebben geweest, maer stemt sijnde, eyndelijck hebbe moeten avoyeeren.[158] Hij heeft zeer groote beloftenisse met beken van zijn vorige foute gedaen en is in Junio voorleden naer d'eylanden vertrocken met mijne instructie, hier nevens gaende,[159] dien sal betrachten hij in aller manieren sal obseerveren, want ben vermeyninge over een maent off 2 mijn selven eens darwaerts te transporteren. U.E. gelieff denzelve den Heer Generael eens te communiceren, opdat hij te beter mach vernemen dat sijnne recommandatie ten hoogste zijn betrachten te achtervolghen.

Ende dit cortelijck van den stant der kercken, die tegenwoordich in oeffeninghe en des aenclevende is. Wijders van de reste in 't generael, daervan hebbe ick wijtlustich verhaelt in mijn discoers,[160] dat U.E. tegenwoordich volgens belofte soude toezeynden. Maer aenmerckende de onseeckerheyt van 't bestellen der brieven door den verwarden stant aldaer, so hoope zelfs door Godes hulpe toecomenlickste jaer opt d'expiratie van mijnen verbonden tijt portuer[161] daervan te zijn, want om verscheyden redenen ben vastelijck geresolveerdt mij alsdan na patriam te transporteeren, waeromme u.l. op 't hoogste wil gebeden hebben mijn toe te zeynden de bequaemste persoon die daer soude mogen acoueeren om mijn te verlossen, want zal imant van grooten oordele cortelinge conne bequaem maecken om bescheydentlijck lesenderwijse te connen voordraghen hetgene dat hem schryftelijck sal mogen naarlaten, want alles wat gedaen hebbe en alsnoch doende ben, wel distinctelijck met clare accente van woordt tot woort schrijve.

---

154 De tekst heeft hier de afkorting 'f'.
155 Coen, die van 5 tot 20 februari op Ambon was.
156 Geavoyeerd, goedgevonden.
157 Deze overplaatsing werd niet doorgevoerd; Van den Broeck, die de zorg had voor de meisjesschool, bleef in Batavia en vertrok begin 1622, na een diensttijd van twee verbanden, naar patria. Mooij, *Bouwstoffen* I, 95, 159, 171, 175.
158 Toestemmen.
159 Zie het hiervoorgaande document.
160 Zie hierna, doc. 21.
161 Porteur, overbrenger.

Soude U.E. oock volgens begeerte tegenwoordich een weynich meer daervan mededeelen, dan en can den tijt niet bijbrenghen om te copyeeren, en dat niet alleen ten aensien van mijnen swaren dienst, maer oock in 't stuck van de mooren, daer extraordinaris hier mede ben gemoeyt, te lange U.E. te verhalen. Immers is alles tot verordere van onse Christenheydt streckende.

16. Brief van schoolmeester Thielman Teunissen aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 10 augustus 1619.

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[162]

Extrackt. Thielman Tuenissen scholmeester aen Hulsebos op Amboyna den 10 augusti 1619.

Noopende de schole alhier in Amboyna is tegenwoordich in goeden stant, bestaendelijck oordinaris van 40 à 45 kinder, meestal natuureelen van 't land. 't Gene sij leeren is de Duytsche ofte Nederlansche tale, in dewelcken sij leeren 'tgene men onse juecht in 't vaderlant is leerende, als 't gebedt ons Heeren, d'artyckelen des geloofs, thien gebooden, morgen avontgebedt, in welckes alle de kinderen voornoemt alreede soo veere gecomen sijn dat de helft daer selve dit alles wel weeten van buyten op te segghen ende de resteerende helft connen alle wel 'tselve doen van 't gebedt des Heeren en d'artyckelen des geloofs, doch doen meest alle sonder ofte met weynich verstant. 't Ware wel te wenschen, tot bevorderinge derselver, dat onder desen Amboneesche juecht eenige Duytsche jongers gemengelt waren, souden ongetwijffelt 't verstant der tale daerdoor beter becomen, alsmede van den gebede en anders van 'tgene sij leeren. Doch mijnen vrient Hulsebos heeft desen aengaende, alsmede van anders voorvallen alhier voorgevallen, in 't breede te verwachten met het jacht den Tijger van D. Danckaert, die u.l. van alles, soo hij mij geseyt, schrijven zal.[163] Ick hoope dat M. Meynderssz, Evert Thijsen en Jacob Thonissz bij u.l. in goede gesontheydt sullen gearriveerdt zijn, uut welcken eersten u.l. ongetwijffelt wel sult hebben verstaen hoe dat ick bijna met schip den Gouden Leeuw van hier na Java vertrocken was. Oorsaecke daarvan was dese. Alsoo met de comste van Jan Dricksz, cranckbesoecker, alhier eenige waren, die voorgaven datter van driën een te veel was, 'twelck oock meede Jan Dricksz voornoemt dachte alsoo te wesen, soo is 't geschiet dat ick in 't bijwesen van Jan Dricksz, M. Meynderssz ende D. Danckers eens bijgebracht hebben dat ik met een van de schepen, alhier gereedt legghende na Java te gaen, mij wel soude willen vervoeghen om meede darwaert te gaen, voorwendende reeden dat de schole ten deele wel versien was met Domingo Vaes, onderschoolmeester alhier, als maer Jan Dricksz ofte D. Danckers daer een weynich d'ooghe op hielden, daerbij voeghende dat Danckers soude de meeste stichtinge soecken, allsoo de scheepen meest alle niet wel met cranckbesoeckers versien waren. Danckers, hiernaer luysterende, is doch met mijnen wille datelijck na de camer van den H. Gen. J.P. Coen gegaen, doch heeft eerst noch den H. Governeur Van Spuelt aengesprocken over mijn vertrecken, 'twelck den heer Governeur niet en heeft willen toestaen. Ende daermede is mijn vertreck naergebleven, anders ware mijn reyse t'uwers gegaen. Soude meer met malcandere gediscoreerdt hebben als nu wel schrijven can.

Onder stont: Tielman Thonissz schoolmeester.

[162] Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 48

[163] Een brief van Danckaerts aan Hulsebos uit deze periode niet aangetroffen.

17. Brief van schoolmeester Thielman Teunissen aan ds. Adriaan Hulsebos. Ambon, 17 april 1620.

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[164]

Thielman Anthuenissen aen A.J. Hulsebos uyt Amboina 17 aprill 1620.

Onsen vriendt ende broeder Jacob Anthonissen is met het jacht den Arendt wel gearriveerdt. Heeft Sondach voor Paessen predecatie ghedaen over de woorden Cristi aen 't cruyse: 'Het is al volbracht', ende dat met goeden genoeghen van veelle. Godt Almachtich vermeere sijn gaven in hem tot wasdom sijnder christenheydt. Domene Danckers heeft hem wederom opnieu verbonden voor 2 jaeren. Ick hebbe eennen tijdt geleden brieven ontfanghen van Batsjan van Daneel Lievensen, waer inghesloten geweest sijn 2 brieven, den eennen houdende aen onsen Ed. H. Generael J.P. Coen, ende den anderen die mede hiernevens gaedt. Hij schrijft mijn niet wel aldaer geaccommandeerdt[165] te sijn, twijffele niet oft u.l. brief sal van gelijcken inhoudt sijn. Ick hebbe noch van hem eennen brief ontfanghen van dato den eersten deser, in welcke hij noch quader genoeghen heeft als in den anderen voorgaende; haeckt naer verlatinge sijns dienst. Hebbe op gisteren door goede voorvallende gelegentheydt aen hem geschreven, vermaen doende van te willen patiëntie hebben ende goede uytcomste van Godt verwachten.

Belangende onse schoole alhier is, Godt lof, alhier tegenwoordich in goeden welstandt; werdt daghelijckx betreden van 60 oft 70 jonghers, waeronder 14 Duytsche sijn, door ordren van den Ed. H. Generael Jan Pietersen Coen ons alhier toegesonden, die beneffens de natuere deses lants redelijcken voortganc doen. Tot vorderinghe van deselve ick vorder hoope mijn devoer te doen ende wensche, dat weedt Godt, de vorderinge van dien, als ick selve bij mijn bevinde. Wandt alhoewel ick door lanckheydt van tijt hun, te weten de kinders, wel goedt fondament geleydt hebbe in 't lese ende in de oeffeninghe van de daghelijckxsche gebeden, soo gebreeckt mijn noch 'tgene ick sie uyt trecken, dat is het wel schrijven, d'oeffeninghe in de musiecke, ende anders. Beneffens dat deselve schoole in 't vaderlandt bediendt hebbe, ende onghezondt sijnde, die naer reden soo veel trechts niet en hebben, als u.l. wel weedt, mijnne geleghentheydt naedt vaderlandt. Bidde derhalven dat u.l. gelieve de saecke te willen in consideratie nemen, dewijle ick mercke, u.l. de welstandt deser plaetse op 't hoochste sijt vorderende, opdat oft geviel dat ick met mijnen driejaerighen dienst in 't landt gheweest sijnde quame naedt vaderlandt te vertrecken, dese plaetse wel mocht versien sijn. D'oorsaeck, weerde broeder, die mijn beweecht hiervan te schrijven is dese, dat ick sie dat een ander, soo door sijn schrijven als andersins, laet voorstaen dat alles door sijn beleydt gedaen wordt ende alles, bij maniere van spreeken, sijnner arbeydt is, daer hij nauwelijckx een vingher aen de saeck is roerende. Dus veele in vrijheydt aen u.l. geschreven, soude wel wat naerder onderrecht doen. Datum litera schrypta manet.[166]

Onder stondt: u.l. dienstwillighen vriendt ende broeder in Christo Thielman Anthuenissen schoolmeester.

---

[164] Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 80-81.
[165] Geaccomodeerd, ondergebracht.
[166] Datum litera scripta manet (Lat.): Wat in geschrifte gegeven werd, blijft.

18. BRIEF VAN DS. SEB. DANCKAERTS AAN DS. ADRIAAN HULSEBOS. Ambon, 4 mei 1620.
Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd. Afschrift.[167]

Sebastiaen Danckers aen Hulsebos den 4 may 1620.

Teghenwoordich ende sal noch ende can oock den uwen[168] niet beantwoorden, maer sal sulckx door Godts genade doen met de volghende schepen, die mijnne[169] eerlangh sullen volghen, u.l. oock alsdan mededeellende het discoers[170] daernae u.l. secht nae te verlanghen.

De broederen innewaers aenghecomen sijn ons wel beyeghent ende hebben hertelijcken willecom gheweest.

Jacob Anthonissen is hier bij mijn aen landt ghecomen ende heeft sijn vaste residentie bij mijn ghenoomen, doch Wouter Melcherssen is provisioneelijck met Houtman mede na Banda ghevaeren, uyt oorsaecke dat Casper Stevensen[171] heeft versocht het aenstaende jaer te willen vertrecken; 'twelck soo sijnde sal het noodich sijn dat daer iemandt geleyt worden die van hem wat mach leeren ende sijn bedieninge aldaer op sijn vertreck mach continueeren. Actum van heden hadde oock uyt dien eynde herwaers ghesonden met schip Outhooren; doch alsoo 'tselvige van sijn ancker is gespilt ende gansch verbij Banda ghedreven, soo lijden groot perickel oft wederom in Banda sal comen connen.

Daneel Lievensen op Batsjan leydt seer overhoop met sijn coopman Jan Adriaenssen ende geeft seer groote onstichtinge, invoegen dat die plaetse heel noodich met een ander dient becleedt te worden. Ick sal sien oft Rosier van 't Wapen, die mijn dunckt een stichtelijck persoon te zijn, derwaers can dirigeeren. Duercant lecht noch in de eylanden ende hout sijnnen ouden sloer, ben daermede ghequelt, evengelijck u.l. met Evert Thijsen aldaer, doch dat minste is, ende doet ter werelt gheen stichtinge, maer maecket in alles als eyren die uytloopen.[172] Ick sal betrachten dat nu mede op een schip mach gestelt worden ende voorts naer huys gesonden. Van Evert Thijsen hebbe mede aen den Heer Generael geschreven ende hoope u.l. daervan met de naeste schepen wat breeder tot solasemendt te schrijven. U.l. ghelief sich in sulcken ende dierghelijcken teghenheeden niet te bedroeven ofte de discourgieren, vermits wel weedt dat sulckx der vromen lodt is hier in dese bedroefde werelt, maer continueerdt, broeder, in u.l. loflijcke aenghevangene bedieninghe met trouwicheydt ende neersticheydt, gelijck ghij tot noch toe ghedaen hebt, ende weest verseeker etc.

Onder stondt: Tuus ad omnia. Sebastiaen Danckers

---

[167] Eerder gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 77.

[168] Vermoedelijk is bedoeld de brief van Hulsebos aan Danckaerts, 27 febr. 1620, gepubliceerd in Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 54-56. Hierin bericht Hulsebos over het wedervaren van enkele ziekentroosters en over de kerkelijke situatie te Batavia en in Nederland. Hij spoort Danckaerts aan zijn post niet te verlaten.

[169] Naar ik meen.

[170] Zie hierna, doc. 21.

[171] Casper of Jasper Stevensz, van Middelburg, 1615 uit Nederland vertrokken, ziekentrooster, enkele jaren op Pulo Ay, repatrieert nov. 1621, 1625 te Batavia tot proponent bevorderd, 1626-1629 predikant te Banda, aldaar overleden.

[172] Maakt dat alles in zeer slechte staat verkeert.

19. BRIEF VAN TWEE AMBONSE RADJA'S AAN MAURITS, PRINS VAN ORANJE. Ambon, 1 augustus 1620.
KB, pamflet nr. 3242; KITLV, q 385. Afschrift. Gedrukt.[173]

Missive van twee Indiaensche Coninghen, aen den Doorluchtigen ende Hoochgeboren Vorst Mauritium, bij der gratie Godes Prince van Orangiën, etc., bij dewelcke sij versoecken dat haere soonen, welcke sij mede overghesonden hebben, in de Christelijcke Religie mochten opgetrocken worden.[174]

Superscriptie

Den Doorluchtigen Hoochgeboren Vorst ende Heere MAURITZ, bij der gratie Godes Prince van Orangiën, Grave van Nassau, Catzenelleboghen, Vianden, Dietz, Moers, etc. Gouverneur ende Capiteyn Generael van de Nederlandtsche gheünieerde Provintiën, Admirael van de Zee, etc. residerende in 's Graven-Haghe.
De namen van de twee Konincx kinderen ende drie Vorsten kinderen uyt Oost-Indiën hier te lande aenghecomen, zijn:
Don Andreas de Castano, soone van den Koninck van Soyen
Don Marcus, soone van den Koninck van Kielang
Vorstenkinderen:
Laurens Wellouw, Laurens de Fretis, Johan Tack.

COPYE.

Dorluchtighe, Hoochgeboren Vorst, genadichste Heere, etc.

Wij verhopen door de genade Godts uwe Vorstel. Gen. welvaren ende ghesontheyt, ende nevens presentatie onses ghewillighen diensts, seynden uw Excellentie onse jonstelijcke[175] ghebiedenisse. D'oorsaecke die ons heeft verstoutet desen aen uwe Vorst. Gen. te schrijven is gheweest het ernstlijck versoeck ende de persuasie van den Ed. Heere Gouverneur Herman van Speul (representeerende alhier uwe Vorst. Gen. Persoon in de Gouverne deser landen, die wij daeromme oock onderdanichheyt bewijsen) aen ons ghedaen, om onse soontgens naer de Nederlanden te stuyren, ten fine aldaer in de fondamenten der Christelijcker Religie onderwesen ende in de Studie der H. Theologie souden opghetrocken worden, daer ons ter plaetse alhier seer weynighe occasie toe wert gegeven.[176]

Wij en hebben hier gantsch niet teghen connen segghen, maer sulcx met ghenougen aengenomen, welcken volgende, beyde onse soontgens derwaerts sijn seyndende, die de booden sijn van desen.

Ende also deselve, vermits de verre distancie der plaetsen, nu gantsch uyt onser ooghen, ende dien volgende buyten onser vaderlijcke sorge ende opvoedinge, onder protectie van trouwe Voester-Heeren sullen moeten schuylen: so hebben per desen, ons confiërende op uwer Vorst. Gen. goedertierende mildadicheyt (waervan d'onsterffelijcke fama voor ons, die ten respecte van uwe Princelijcke Hoocheyt als in bosschen ende woestijnen verschoven woonen, nochtans niet verborghen is ghebleven), dienstelijck willen versoecken uwer Gen. wijs ende verre-siende ooghe op onse kinderkens ghelieft te slaen ende onder uwe Princelijcke bescherminge te nemen, ten fine in de deuchdelijcke gheleertheyt ende Theologisch kennisse wel opgetrocken zijnde te sijner tijdt d'eere ende name Godes grootmaecken (voornamelijck onder de blinde menschen deser landen), ende mede uwer Vorstl. Gen. groot-

[173] Dit pamflet is eerder herdrukt in *Tijdschr. Bat. Gen.* 1864, 526.
[174] Voorts op het titelblad vermeld: 'In 's-Gravenhaghe. Bij Aert Meuris boeckvercooper in de Papestraet, in den Bijbel. Anno 1621. Met consent.'
[175] Gunstige.
[176] Deze poging liep op niets uit, zie Mooij, *Geschiedenis*, 54-59. Zie ook hierna, doc. 86 en 79.

dadighe Triumphante actiën ende Princelijcke deuchden verbreyden moghen. Wij sullen altijts bereyt zijn sulcx aen uwer Vorst. Gen. met alle dienstbaerheyt te verschuldighen, ende Godt den Almoghenden bidden, Doorluchtighe Hoochgheboren Vorst, genadichste Heere, voor uwe Vorst. Gen. langh leven ende salighe prosperiteyt in d'uytvoeringhe van uwe Princelijcke regieringhe ende doorluchtighe daden. Datum in de forteresse van Amboine, desen 1 Augusti 1620.

Onder stont: Uwer Vorst. Gen. dienstschuldige onderdanen ende trouwe vrienden, Manuel, Coninck van Kielang, ende Laurenso de Sylva, Coninck van Soyen.

20. Resolutie van de Politieke Raad van Ambon betreffende de bouw van een nieuwe kerk. Ambon, 3 augustus 1621.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 5-7.

Alsoo door de gratie Godes alhier op Amboyna soo in de christelijcke relegie alsmede in degene die bequame oprechters ende hanthavers van dien souden connen wesen, van dage te dage niet alleen goeden aenwas en wert bespeurt, maer oock apparentie gegeven om hoe langer hoe meerder reformatie ende vermeerderinge van beyden, mitsdien meerder oeffeninge van den dienst Godes (die alle ware ende oprechte Christenen gedurich schuldich sijn te vervorderen) sal connen gedaen werden, soo is 't dat d'Ed. Heer Generael Jan Pietersen Coen, op sulcx wel rijpelijck geleth, ende bevonden hebbende de slechte ende vervallene plaetse daer men gewoonlijck de goodtsdienst is exercerende (streckende onder dese Moorsche ende Inlantsche natiën, die haer seer aen de uutterlijcke schijn der dingen binden, tot groote vilipendentie der christenen), met d'E. Heer Gouverneur van Speult heeft voorgenomen ende gedelibereert tot aensienlickheyt ende preminentie van het Christendom een nieuwe ende bequamer plaetse daertoe te stabiliëren, niet alleen te wesen grooter in begryp maer oock beter van materialen, om een gedurich werck te mogen blijven, is derhalven bij haere Ed.E. eyntelijck geresolveert een schoone, bequame ende aensienlicke kercke van steen te bouwen in forma als men gewoon is in ons Christendom te doen: lanck 105, breet 60, hooch 60, ende de sijdemuren 26 voeten. Doch alsoo ditselve voornementlijck in dese ongelegene plaetse een werck sijn sal dat niet anders als met groote ende excessive oncosten sal connen voltrocken werden, ende het gebruyck van dien nevens de reputatie ende eere wel voornemelijck sal geattribueert werden d'ingesetene ende blijvende burgerije alhier, soo is 't derhalven dat hare E.E. voornoemt, siende op de usantiën onser landen (in soodanigen structuren ende bouwingen gebruyckelijck), hebben goetgevonden tot goede behoorlijcke hanthavinghe ende volbrengingh van sulcx alhier bij de vrije luyden, getrouden ende ingesetenen van den lande te laten doen eene generaele collecte ofte versamelinghe van penninghen, welcke een yder van dien soo veel oft weynich sal mogen contribueren als sijnen ijver ende lieffde tot opbouwinghe van het Christendom ende goede genegentheyt is lijdende. Edoch is daerbenevens oock goet gevonden dat degene die contribueren sal boven de veertich realen van achten daernaer sal genieten voor sichselven, wijff, kinderen ende alle sijne naercomelingen een gerechticheyt van een sepulture ofte graff in de kercke voornoemt, welcke gerechticheyt hij oock daernae, als proprie ende eygen, t'allen tijden sal mogen vercopen, verschencken, ofte daer mede doen als het hem oft de sijne sal goetduncken ofte gelieven. Doch degeene die naermaels een graff voor sichselven ofte yemant anders sal willen hebben, sal daer voor moeten betalen vijfthien realen van achten, maer en sal die previlegie niet anders wesen als voor sijn particulier, sonder dat yemant anders daer naer participant oft erffgenaem aen dies sal mogen sijn, ende sal 't proffijt van dien coomen voor de kercke voornoempt. Des alles dese acte (waervan degene die over de veertich realen hebben

gecontribueert copye sal vergunt werden) met des Compagnys zegel tot confirmatie van 'tghene voorschreven is sal werden versegelt, ende haer altijts strecken voor verseeckeringhe van de gerechticheyt door dese haere christelijcke contributie geobtineert.

Aldus begonnen ende gedaen in 't Casteel van Amboyna desen derden augusti des jaers onser verlossingh anno 1621.[177]

21. HISTORISCH VERHAAL OVER DE STAND VAN HET CHRISTENDOM IN AMBON DOOR DS. SEBASTIAAN DANCKAERTS. 's-Gravenhage, 1621.
UBU, Knuttel nr. 3243.[178] Gedrukt.

Historisch ende grondich verhael van den standt des Christendoms in 't quartier van Amboina, mitsgaders van de hoope ende apparentie eenigher reformatie ende beternisse van dien, ghestelt door Sebastiaen Danckaerts, predicant des goddelijcken woordts aldaer, ende bij denselven met het schip Walcheren onlanghs uyt Oost-Indiën in Zeelandt aenghekommen, overghesonden.[179]

In 's-Gravenhaghe, bij Aert Meuris, boeckvercooper in de Papestraet, in den Bijbel, anno 1621. Met Consent.

Naedemael tot noch toe seer veele soo mondelinghe als schriftelijcken gheruchten door verscheydene plaetsen sijn uytghegheven ende ghedivulgeert, niet alleen van den goeden standt des Christendoms in de quartieren van Amboina, van de groote hoope ende ghedurighen aenwas van dien, maer oock wederomme ter contrariën van eenighe persoonen alle hoope daervan is verwurpen ende onwaerdich gheacht de predicatie des ghenadenbonts onder desen volcke vermidts hare duyvelsche superstitiën ende indocilen aert te exerceren, ende dat wel voornementlijck soo van d'een als van d'ander zijde van luyden die daervan bevroede wel de gheringste wetenschap hebben ghehadt, soo hebbe voorghenomen met de hulpe van Godt, naer de kennisse die tot noch toe soo uyt eenige missiven des Eerw. leeraers D. Gaspari Wiltens,[180] alsoock door eyghen ervindinghe tot noch toe met naerstighe ondersoeckinghe hebbe konnen ghekrijghen klaerlijck ende waerlijck 'tghene daervan is als teghenwoordich voor ooghen te stellen, ende eerstelijck te spreecken van hare heydensche superstitiën, nature oft aert, genegentheyt, huyshoudinghe etc., ende daernaer van de hoope ende apparentie der reformatie ende beternisse die daer soude moghen zijn, ofte naermaels ghegheven werden.

Maer eer ick hiertoe kome, moet men eerst weten van wat volckeren wij alhier spreecken, doordien oock eenighe onder de ghehoorsaemheyt van 't Kasteel Amboina sorterende noch

---

[177] In een naschrift staat: 'D. Sebastianus Danckaerts heeft tot de opbouwinghe van de kercke gecontribueert hondert ende veertich realen van achten d'welcke den coopman Laurens de Maerschalck bekent van hem ontfangen te hebben op Amboyna den eersten may anno 1622. [Was getekend] Herman van Speult, Laurens de Maerschalck, J. van den Seylberch, notarius publique, 1622.'

[178] Ook gepubliceerd in *Bijdragen tot de Taal-, Land en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië*, Nieuwe Volgreeks II (1859), 105-136. Valentijn citeert Danckaerts' *Verhael* uitvoerig op p.38-41 van zijn Ambonsche Zaaken van den Godsdienst; hij ghaat daar voorbij aan Danckaerts' beschouwing over de Islam. Het *Historisch Verhael* wordt voorafgegaan door een opdracht aan de Hoog Mogende Heren Staten Generaal, van de hand van H. en I. Danckaerts, broers van ds. Seb. Danckaerts. Zie de toelichting van de hand van Danckaerts in doc. 13.

[179] Vertrokken van Jakatra/Batavia 26 oktober 1620, aankomst Zeeland 11 Juni 1621 (het Historisch verhaal is geschreven na de dood van Wiltens).

[180] Zie hiervoor, doc. 7 (29 juli 1612), 8 (22 mei 1615), 9 (31 mei 1615) en 10 (1616). Danckaerts doelt waarschijnlijk vooral op Wiltens' brieven aan de classis Amsterdam (doc. 8 en 9). Sommige passages in het Historisch Verhael zijn bijna woordelijk gelijk aan passages uit deze documenten.

gheheel heydensch zijn, dat is, den naem van christen noch niet en voeren ofte oyt ghevoert en hebben, ende andere gantsche moors ofte mahometisch. Ick sal wel in 't generael spreecken ende kortelick aenroeren van harer aller heydensche superstitiën, nature of aert, genegentheyt, huyshoudinghe etc., maer nochtans principalijck sal ick tracteren van deghene die alreede den christen-naem hebben aenghedaen, soo van der Portughysen als van onser tijden t'sedert Kasteel is verovert ende wij eenen voet op 't lant hebben ghekreghen.

Om dan een inganck te maecken, soo staet aen te mercken dat al de Amboinesen vanouts heydensch zijn gheweest, doch sijn eenighe daervan met lanckheyt van tijden tot het Moorsdom [2] ghebracht, Tarnatanen, Javanen, als andere natiën die in hare plaetsen hebben verkeert ende met de naghelen ghenegotieert. Eenige oock zijn tsedert d'aenkomste van de Portughysen alhier[181] door haer tot het Christendom (indien men het pausdom dat hier gheweest is alsoo mach noemen) ghebracht alsoock tsedert de veroveringhe van 't Kasteel[182] bij onse natie, die mede een goet deel daerbij hebben ghedaen, van dewelcke ick oock voornementlijcken, spreeckende van de hoope der reformatie ende beternisse, sal handelen.

De Amboinesen, sijnde dan als gheseyt, is vanouts gantsch vervreemt gheweest van de kennisse Gods, ende hebben in 't ghenerael (gelijck alsnoch den meesten hoop doen) gedient den duyvel, ofte veelmet de duyvelen, want daervan, gelijck wij, orden, graden ofte trappen stellen ende een yder negrije, dorp ofte plaetse (ghelijck wij stracx seggen sullen) sijnen eyghen ende bijsonderen duyvel heeft. Maer fondamentele ende rechte kennisse der duyvelen en hebben sij gantsch niet. Sij en weten eyghentlijck niet wat eenen duyvel is, ofte vanwaer hij eyghentlijck sijnen oorspronck heeft, maer sij dienen yets dat sich seyt afkomstich te wesen van de locht ende van sich gheeft ofte sich beroemt soodanich ofte soodanich van macht ofte vermoghen te zijn, waeromme oock eenighe voor een van de principaelste duyvelen houden dien sij noemen Lanithe, dat is locht. Sij hebben in 't ghenerael eenen oppersten duyvel, dien sij noemen Lenthila, dat is groote locht. Desen dienen sij wel eenigherleye wijse in 't ghemeen, alsoock den tweeden duyvel, die sij noemen Taulay, ende anderen meer die sij grooter vermoghen toeschrijven. Maer niettemin soo heeft een yeder negrije, dorpe oft plaetse, jae elck gheslachte sijnen bijsonderen duyvel die sij gheneralijck noemen Nito, 'twelck eyghentlijck beteyckent eenen quaden gheest, want desen naem eyghenen sij oock toe eenighe afghestorvene menschen die eenighe moorderijen, tooverijen ofte andere dierghelijcke boosheden hebben ghepleecht, welckers gheesten ofte ghedaenten sij meynen dat naemaels wandelen. Desen Nito noemen sij mede haren Tuan, Heere ende Meester, ende wel ten rechten, vermidts de groote slavernije, vreese ende subjectie daermede sij aen hem sijn verplicht ende ghebonden, als vorders sullen aenwijsen. [3]

Als den duyvel haer ghewoonlijcker-wijse verschijnt (dat selden ghebeurt) om van haer ghedient te werden ofte om haer yets te belasten ofte raet erghens in te gheven, soo en verschijnt hij haer ordinaerlijck niet in eenighe ghedaente als van kastyr,[183] hondt, serpent, ofte dierghelijcke, ghelijck sij seggen dat hij wel somwijlen aen eenighe verschenen is, maer hij verkiest daertoe seeckere persoonen daer hij inne verschijnt, ende alsdan door deselve spraeck ende antwoorde verleent, als onder anderen mede soo men seght in de drie coninghen deses eylandts namelijck Rossiniven,[184] Soyen ende Kielangh.

Als sij hem willen roepen om haer te dienen ofte met erghens inne te vraghen, dat gheschiet ghemeenlijck in de vergaderinghe van veelen, ende dat op naervolghende wijse: Sij hebben een seecker tyfa ofte trommeltgen als daertoe geconsacreert, op hetwelcke sij een tijt langh trommelen, daerbij ontstekende eenighe kaerssen ofte lichten, ende ghebruycken

---

[181] Zie hiervoor, doc. 1 en 2.

[182] Op 23 febr. 1605, vgl. doc. 1.

[183] Muskeliaat (civetkat), zie Danckaerts-Wiltens, *Vocabularium*, s.v. castouri (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 04).

[184] Nusanive.

daertoe eenighe belesinghen, prommelinghen van woorden ofte andere grillen mij niet alle bekent, doch eer sulcx alles gheschiet, soo hebben sij ghemeenlijck yets ghereet van eeten, drincken ende andere snuysterijen die den persoon daer hij inne verschijnt eerst voorgheset werden om sijnen balch daermede op te vullen. Ende dat ghedaen zijnde, soo wert de reste uytghedeelt aen deghene die daer omme ofte omtrent sitten.

Ende dese eerbiedinghe doen sij hem meest aen in alle andere dinghen, al is 't saecke dat hij haer juyst als 't gheseyt is niet en verschijnt, ghelijck als sij sullen bitsjaren ofte raet houden, yets timmeren ofte bouwen, thuynen maecken, planten ofte sayen, ende soo voorts. Invoeghen dat sij niet eenen boom sullen aenvanghen te tyfferen[185] ofte appropriëren om te doen loopen, ofte sullen hem yets eerst toebrenghen om te verbidden hare dinghen niet schadelijck ofte hinderlijck te willen zijn, daerbij dan voeghende een mattacau ofte teycken van besweeringhe (meyne van den duyvel inghestelt) teneynde niemandt de handt daeraen soude slaen om te beschadighen, 'twelck oock van haer in groote estime wort ghehouden ende sonder groote vreese niet en sal aenghetast werden.

Sy hebben in 't ghemeen een plaetse in haer huys daer sij hem kaerssen ende andere lichten aensteecken ende eeten ende drincken [4] voorsetten, ende hier is 't dat sij hem meest dienen als hij haer niet ordinaris ofte ghewoonlijcker-wijse, als gheseyt is, en verschijnt, ende dat eeten sij daernae selver op als sij het hem alsoo hebben geconsacreert ofte opgheoffert, latende onderwijlen altijts te dier plaetse t'sijner eeren wat staen, ghelijck verschijdene reysen met eyghen ooghen hebbe ghesien ende bevonden.

Sij hebben eenighe kostelijckheyt in haer huysen (meest bestaende in cierlijcke kleden ende gout), yeghelijck naer sijn vermoghen ende meestendeel van hare voorouderen herghekomen, 'twelck altijts komt op de naekomelinghen ende hem ghedurich toeghe-eyghent is ende blijft, ende oversulcx niet en mach vervreemt werden, want 'tselfde is ghelijck als een teecken des verbondts tusschen hem ende haer, daeromme sij 'tselfde in groote extime sijn houdende.

Inder daet, soo heeft den duyvel groote macht over haer, ende sij vreesen hem uytermaten seer door 't quaet, schade ende plaghen die hij haer aenbrenght, want sij en meynen niet datter yets quaets kan gheschieden ofte haer toekomen sonder ofte door hem, daeromme soo bidden sij hem dat hij haer gheen hinder en doe, noch beschadight, noch ramp ofte ongheval toe en sende. Als 't haer erghens in qualick gaet soo sijn se seer begaen om hem wederomme te versoenen ende tevreden te stellen, waeromme sij seer strenghelijck observeren ende trachten naer te komen hetghene hij haer soude moghen ghebieden ende opleggen, hoewel hetselve dickwijlen soodanich is dattet haer onmoghelijck is te achtervolghen. Ghelijck wanneer hij van haer eyst eenich extraordinaris eeten ende drincken dat temets op 't geheele landt van Amboina niet en is te krijghen ende soo voorts, doch hiermede en sijn sij dan niet vrij, maer moeten dan dat boeten op eenighe andere wijse die hij haer soude mogen voorschrijven. Ondertusschen vreesen sij groote straffen, sieckten ende plaghen omdat sij het eerst opgeleyde niet en hebben volbracht. Waerbij dan den duyvel seer fijn sijn personagie weet te speelen om dese arme luyden in dese hare vreese ende blintheyt te houden, want is 't saecke onderwijlen yemandt sieck wert oft komt te sterven, soo maeckt hij haer diets dat hij hetselfde ghedaen heeft, op haer vergramt zijnde omdat sij achterstallich sijn geweest in 'tghene hij haer soude moghen opgheleyt hebben, [5] ofte hem niet eere ende dienst ghenoch bewesen, hetwelcke sij arme menschen oock seer lichtelijck aennemen ende ghelooven (door vreese voornoemd die sij hebben van hem), invoeghen dat is 't saecke eenighen persoon in d'een oft d'ander huysghesinde komt sieck te zijn, soo belooven sij hem een kint ofte ander persoon tot sijnen dienst indien den patiënt sijne voorighe ghesontheyt wederomme mach recupereren, hetwelcke door hulpe van Godt (daer

[185] Nusanive.

sij wel minst van houden) gheschiedende, soo koopen sij eene slave al souden sij oock alle haer middelen daer tot aenlegghen dewelcke hem daernae als toegheëyghent is ende blijft om ghedurich in sijnen dienst ghebruyckt te werden ende is 't saecke daerbenevens dat de uytkomste contrarie is ofte dat den krancken persoon komt te overlijden, soo seght hij sulcx gheschiet te zijn omdat sij hem met minder eerbiedinghe, respect, ende vreese hebben ghedient. In somma, hij weet altijts sijn personagie onder dese blinde menschen soo wel te speelen dat hij groote authoriteyt, aensien, ende vermoghen bij haer heeft.

Boven al 'tghene gheseyt is, doen sij hem noch veel andere dinghen ter eeren, jae erkennen hem meest in alle hare actiën als in hare bruyloften, feesten, vrolijcke maeltijden ende soo voorts. Sij maken somwijlen voor hem eenighe lego lego, dat is rondedansen met singhen, springhen, ende andere vrolickheden meer te bedrijven ende dat somwijlen twee ofte drie weecken over eenen boecht, soowel bij nachte als bij daghe.

Sij hebben oock een manier van besnijdinghe, die niet en kan vernemen waer dat sijnen oorspronck van daen heeft. Hebbe die wel hooren seggen dat de vrouwen met gheen mannen en souden willen converseren indien sij niet eerst waren besneden, maer noyt daervan gehoort eenige andere redenen. Dese besnijdeninge geschiet alleen aen de knechtgens ende dat als sij omtrent 11, 12, à 13 jaren out zijn. Sij en geschiet niet op de wijse van de moren ofte mahumetanen, maer heel anders, want daer de moren het gantsche voor-velleken des schamelheyt wechnemen, soo en splijten sij maer het bovenste van dien met een seecker rietghen daertoe geapproprieert. Ick meyne dat dese superstitie oock van hare duyvelen is inghestelt ende dat tot een seecker eynde, maer en kan daervan eyghentlijck niet spreecken, vermidts sij het al te verborghen houden, ghelijck oock meest alle anderen superstitiën [6] die sij in de duyvelsdienst sijn ghebruyckende.

Onder de superstitieuse ceremoniën die sij ghebruycken int trouwen sijn sij hem mede ghedachtich ende gheven ofte doen hem yets ter eeren. Haer trouwen gaet seer seltsamen toe, ende wert seer licht wederomme ghebroocken. De ghemeene wijse daervan is dese. Als twee persoonen onderhandelt zijn, soo komt eerst den vader van de bruydegom ofte yemandt van sijnentweghen ende presenteert eenighe giften als gongen, kleeden, ende andere dinghen die de ouderen van de dochter op haer souden moghen ghestelt hebben. Dese giften ghegheven zijnde, soo komt wederom den vader van de bruydt ofte yemandt in sijne plaetse, ende gheeft eene maeltijt ofte slemperije, daerbij dan ghetrommelt, ghebommelt ende andere grillen meer bedreven werden, ende hiermede is het huwelijck vast, maer wert even licht wederom gebroocken ende vernieticht. Want soo wanneer de vrou met haren man eenich verschilt ofte questie krijcht, al is 't oock maer om een kleyne beuselinghe, ende wederomme gheven kan het goet dat op haer ghestelt ende ghegheven is, stortende eenich water op de voeten van de man (daermede sij te kennen gheven dat sij afghewasschen hebben alle onreynicheyt die op haer door de conversatie soude moghen ghekomen zijn), soo sijn sij als vooren ende moghen de mannen wederom verlaten, werdende dan andermaels te vente gestelt voor den meestbiedende, in voeghen dat de ouderen veeleer hare kinderen verkoopen als uyttrouwen.[186] Dit recht dat competeert soo wel de mannen als de vrouwen, sulcx datter sijn die wel twee ofte drie maels vertrouwt zijn ende bij verscheydene kinderen hebben gheprocre-eert.

Sij hebben een forme van eedt-sweeren ofte besweeringhe (meyne vastelijck van de duyvel oorspronckelijck) die sij noemen mattacau (daervan boven een weynich is ghemelt). Hier passen sij seer strenghelijck op ende houden daer meer af als veele Christenen doen van eenen wettelijcken eedt. Dese geschiet in 't eedt-sweeren op dese maniere. Sij nemen eerst een kop met water ende daerinne soo werpen sij eenich gout, aerde, een kogel van een roer ofte musquet, doopende daerinne den tromp van dien, item de punt van een hellebaert ofte

[186] Uithuwelijken.

pieck ende oock een punt van een swaert, sabel ofte ander gheweer. Dit alsoo [7] toeghestelt zijnde, soo gheven sij het naer eenighe mommelinghe van woorden te drincken den persoon die een eedt moet sweeren ofte yets belooven, te kennen ghevende dat alles wat int water is gheweest haer moet schenden ofte ombrenghen soo sij niet en achtervolghen, ofte soo het de waerheyt niet is dat sij sweeren ofte belooven. Immers dit moet gheschieden in den name van haren Lenthila, ofte oppersten duyvel, ofte en is van gheener achtinghe.

Daer sijn onder haer oock veel zwangy (soo sij se noemen), dat is tovenaers ofte vergiftighers, welcke sij uyttermaten seer haten ende vervolghen, want soo sij maer simpelijck daervan op yemandt suspitie hebben, dooden denselven seer lichtelijck, ende sijn gantsche gheslachte wert daeromme suspect ghehouden ende niemandt mach daeraen trouwen met eeren soo langhe dese suspitie is durende. Noyt en hebbe ghesien ofte met waer bewijs ghehoort eenighe van hare actiën, maer wel dickwijlen van de vergiftigers (die men door alle dese Oriëntsche quartieren vele vint), welcke hier niet en ontbreecken, maer, Godt beter 't, niet als al teveel en zijn. Ick late mij voorstaen dat sij der dit volcxken mede meynen, nochtans hebbe verstaen dat eenighe, soo wanneer yemandt haer komt af te sterven, des nachts met schilt ende swaert daerbij waecken, door vreese dat de zwangy des nachts het herte der overledene souden komen stelen ende 'tselfde opeeten, ghelijck sij seggen dat wel somwijlen aen eenighe persoonen gheschiet is, doch ick achte dat te wesen fabulen die haer den Nito heeft diets ghemaeckt.

Ende dit is 'tghene mij dochte kortelijck te seggen van hare duyvellarijen ende heydensche superstitiën, welcker noch veele meer zijn, ten deele mij bekent, maer hebbe alleenlijck de bovenghemelde als principaelste hier willen voorstellen, om wijders mede een weynich te spreecken van harer aller nature ofte aert, gheneghentheyt, huyshoudinghe, etc.

De Amboinesen sijn van naturen een seer trouloos, vreesachtich ofte kleynhertich, bot, ende indocyl volck ende daerbij oock gantsch niet curieus ofte weetgierich om yets te leeren ofte te ondersoecken, ghelijck wel eenighe andere Oriëntsche natiën gheneghe zijn te doen.

Seer trouloos sijn sij, ende dat in verscheyde dinghen. In hare [8] beloften en sijn sij gantsch niet te gelooven, ofte en gelooven oock malkanderen niet, jae en soude malkanderen niet een penningh betrouwen, ten waer daer seer goede, vaste, ende suffisante borghe ghestelt ware. Alle haer goederen ende middelen die sij konnen, begraven sij in de aerde, daer sij het dickwijlen soo langhe laten leggen totdat het gantsch verrottet ofte verdurven is, sulcx dat sij des sondaechs in de kercke gaende, ofte op eenighe feesten ofte maeltijden komende, haer willende oppproncken, soo moeten sij veeltijts de kleederen die se aen 't lijff doen sullen uyt dien kostelijcken schatkist der aerden gaen halen, ende van daer weder te huys kommende stracx wederom daerinne begraven. Want soo sij se daerbuyten lieten, souden datelijck meynen dat sij se quijt waren als sij se niet in de handt en hadden ofte voor haer ooghen en saghen.

Sij sijn mede seer vreesachtich ofte kleynhertich, niet alleen hierinne dat sij, ghelijck als alle andere natiën, niet en dorven attenteren om hare vijanden daer sij goede resistentie souden moghen af te verwachten hebben, afbreuck te doen ofte die onder hare subjectie te brenghen, maer oock daerinne dat, ten ware haer den noot tot sulcx dronghe, sij deselve het hooft niet en souden derven bieden om haer te resisteren ofte haer plaetsen te beschermen. Nochtans soo sijn sij seer gheneghen tot diefte ende rooverijen, maer als sij sulcx in 't werck stellen, soo bestaen sij het meest teghen dieghene die sij wel weten dat haer niet veel tegenstants en konnen doen ofte afbreuck wederomme toebrenghen.

t'Sedert oock de mooren ende oock de christen-natie hier hebben verkeert, soo is temets bij haer wel yets gheattenteert, doch niet door haer eyghen couragie maer door hoope van goede bijstandt van anderen die sij seer gaerne het spits laten afbijten, 'twelck ghedaen

zijnde, soo derven sij seer stoutelijck op den verwonnen man houwen ende kerven, ghelijck ghemeenlijck der blooden aert is.

Sijn oock seer bot ende onleersaem van aert, want men bevint niets onder haer van eenighe fraye hantwercken ofte konstighe dinghen als alleenlijck het weven van eenighe kleetghens (een fatsoen van sacken die onder en boven open zijn) die de vrouwen om 't lijf draghen ende die seer slechtelijck ghemaeckt. Andersins en gheloove ick niet datter een landt ofte plaetse is ter [9] werrelt daer minder yets ghemaeckt wert. Oock en hebben sij gantsch ghenen lust, gheneghentheyt, ofte 't begryp van yets te leeren, sulcx dat soo wanneer haer yet frays ofte curieus wert ghetoont, ofte yet sonderlinghs gheleert ofte vertelt, 'tsij dan politicq, historisch, mechanycq, ofte hoe het oock wesen mach, sij nauwelijcx de pijne waert en achten om ternauwernoot haer ooghen eens daerop te slaen.

Ende ghelijck hierinne, soo sijn sij oock meest in religions saecken. Sij en hebben gantsch ghene tijtreeckeninghe, ofte en weten niets te seggen van voorighen tijden anders als haer den Nito diets maeckt, 'twelck soo heel wonder niet is vermidts sij gantsch ghene schriftelijcke letteren ofte characteren en hebben om yets te beteeckenen, ghelijck wel de Arabijnen, Chinesen, Javanen, Maleyen, ende andere Oriëntsche natiën doen. Hares herten strecken al meest nae visscherijen ende coubons[187] ofte tuynen, daer sij meest den gheheelen tijt in leggen en wroeten, ende daeruyt soo leven sij meest. Want gantsch gheen trafycke bij haer en wert bevonden als van de naghelen, waeromme oock meest alle seer armelijck ende sober ghestelt zijn. Sij hebben seer slechte huysinghen ende weten haer seer armelijck te behelpen, soo in eten als in drincken, jae soo soberlijck dat het dickwils te verwonderen is waerbij sij het leven behouden, nochtans sijn door den bandt redelicke lijvighe ende welghestelde luyden van lichaem, tamelijck sterck ende dispoost, maer ghelijck boven gheseyt is, seer kleyn ende vreesachtich van herten.

De liefde ende affectie tusschen man ende vrouw dunckt mij dat heel kleyn is, maer sij draghen hare kinderen in 't ghemeen een sonderlinghe gheneghentheyt ende liefde toe, jae voeden die soo verdorven op, dat veeleer slaghen van haer souden verdraghen (ghelijck wel ghesien hebbe), als dat sij se eenen slach souden gheven.

Boven 'tghene gheseyt is, soo bespeurt men noch in haer een groote prophaniteyt ende irreligieusheyt van naturen, jae soo, dat se van hare duyvelen gantsch gheen werck en souden maecken om die te dienen, ten waer sij soo seer van die wierden gheplaecht ende voorts wijsgemaect dat alle 't quaet dat haer overkome van haer is hercommende (als boven gheseyt is). Ick en wil niet seggen dat men veel goets moet verwachten van 's menschen [10] nature, die heel verdorven is, maer nochtans in alle heydensche volckeren en speurt en bevint men sulcke prophaniteyt niet als wel in de Amboinesen, waerbij oock komt dat de duyvelen die sij dienen haer uyt het hooft steecken al wat sij van ons ofte andere souden moghen hooren 'tghene de religie ofte godsdiensticheyt soude moghen betreffen.

Ende dat sij in 't ghenerael op het kortste ghesproocken van der Amboinesen heydensche superstitiën, van hare nature ofte aert, gheneghentheyt, huyshoudinghe, etc.

Sal nu voortgaen om te komen tot het principaelste ooghenmerck ende spreecken van de hoope der reformatie ende beternisse die tot noch toe ghegheven is, ofte naer teghenwoordighe apparentie voortaen in haer soude moghen ghegheven werden.

Ick hebbe in den beginne gheseyt datter eenighe Amboinesen sijn onder de ghehoorsaemheyt van het Kasteel sorterende die noch gheheel heydensch zijn (dat is den naem van Christen noch niet en hebben beleden) ende andere heel moors. Van dese beyden soorten en sal ick hier niet veel spreecken, als wesende nae menschelijck oordeel meest buyten hoope ende apparentie. De heydenen, omdat neffens haren superstitieusen bedorven aert (daervan ghesproocken hebbe) in haer niet en kan bespeuren eenighe leersaemheyt, eenighe

[187] Kebun (Mal.): tuin, akker.

nieuwsgiericheyt, ofte eenighe curieusheyt om yets te weten. De mooren ofte mahumetanen, omdat boven dies alles noch in haer bevinde soodanighe obstinaetheyt ende hartneckicheyt dat het een groot verwonderinghe bij een yeder die deselve bekent is, verweckt. Doch en moet men daerom den moet om haer te winnen niet gheheel verliesen, overmidts, hoewel sulcx bij den menschen onmoghelijck schijnt, nochtans alle dinck bij Godt mogelick is.[188] Maer dewijle so hier in dese alsoock in de omleggende quartieren een groot deel deser mooren werden ghevonden, soo sal hier een weynichsken ter occasie spreecken van haren superstitieusen ijver daerbij sij soo obstinatelijck continueren, ende dat dies te meer, doordien veel wijse ende verstandighe luyden hebbe hooren discoureren met verwonderinghe, waeruyt deselve soude moghen ontstaen, ofte op wat fondament ghevestet.

Desen ijver en ontstaet niet, ghelijck notoir is, uyt eenich verstant, kennisse, ende wetenschap harer superstitiën, ende uyt [11] eenich bescheyt van de seeckerheyt der selfder, dat die souden overtreffen het verstandt de kennisse, ende wetenschap die onse natie heeft van haer Christendom, ende 't bescheyt der seeckerheyt van tselfde. Ende hierop soude men mij moghen vragen, of 't verstandt, de kennisse ende wetenschap die dese mooren hebben van hare superstitiën, met het bescheyt van de sekerheyt der selfder, even so groot is, ofte wel minder als 't verstandt, de kennisse ende wetenschap die onse natie heeft van haer Christendom mettet bescheyt van de seeckerheyt van 'tselfde, ende of desen ijver dan bij komt doordien dese volckeren ijvigher zijn als ons volck in 't stuck van de religie ende godsdienst, ende de poincten die de religie en de godsdienst betreffen. Ende derhalven oock, indien sij soo veel verstandts, kennisse ende wetenschap hadden van het Christendom mettet bescheyt van de seeckerheyt van tselfde als ons volck wel heeft van 'tselfde, of sijluyden dan ons volck in ijver tot het Christendom niet en souden overtreffen. Ick antwoorde dat 't verstandt, de kennisse ende wetenschap die sijluyden hebben van hare superstitiën met het bescheyt van de seeckerheyt derselfder minder is als bij onse natie belanghende het Christendom. Ende op 'tghene vorder ghevraecht wert, segge ick: neen.

Soo soude men mij dan andermael konnen vraeghen, waeruyt dan desen haren soo grooten ijver over hare superstitiën ontstaet? Daerop ick antwoorde dat die nerghens uyt en ontstaet als uyt de superstitie selve, want alle superstitie heeft dit van selfs, dat se der menschen herten meer aen haer verknocht ende verbonden hout, ende meer over haer doet ijveren als de religie. Om twelcke duydelijck te weten, soo laet ons eens nemen eenen moor, dewelcke volghens sijne wetten ghelooft veel dinghen die uyt de ware religie zijn, ende veel dinghen die uyt de superstitiën zijn, ende laet ons eens sien over welcke van beyde dese dinghen hij meest ijvert. Hij ghelooft dat hij sijnen even naesten niet en moet bedrieghen ofte veronghelijcken, dat is van Godt, ende derhalven een leeringhe van ware religie. Hij ghelooft oock dat men op sulcken tijt moet ghebruycken sulcke wasschinghe ofte reyninghe met sulcken ghebaer ende sulcken prommelen van woorden, dat is van de superstitie. Nu soo isset dat hij wel hondertmael soeckt een ander te bedrieghen ende te veronghelijcken, daer hij de wassinghe [12] ende reyninghe niet eens en sal versuymen, ofte indien dat hij se versuymt hadde, hij en soude niet weten hoe dat wederom soude beteren ofte boeten, daer seer weynich wroeginghe sijns ghemoets ghevoelt omdat hij de luyden bedroghen ofte veronghelijckt heeft. Maer dat meer is, een voornemen heeft van 'tselfde noch meer te doen als hij maer en kan, jae in alle dese Moren, wanneer se in haer sterfbedde legghen ofte andersins ter doodt sullen gaen, en bespeurt men ofte en merckt men niet een titteltghen van berouw van sonden, boetveerdicheyt, bekeeringhe, biddinghe om vergiffenisse, oft dierghelijcke, 'twelcke poincten van religie souden wesen, daer sij nochtans niet met allen nae en laten van hare prommellarijen, grillen ende beuselinghen die de superstitie is mede

[188] Vgl. Matteüs 19:26. In de editie van 1859 ontbreekt het tekstgedeelte vanaf dit punt tot en met 'waer uyt de selfde ontstaet'.

brenghende. Aenschouwt oock een papist, hij ghelooft dat men gheen hoererije moet doen, dat is van de religie. Hij ghelooft oock dat men gheen vleesch in de vasten en moet eten, dat is van de superstitie. Nu soo isset dat men menichmael een persoon wel thienmael sal sien verleyden in een bordeel, maer men sal den selven niet eens daertoe krijghen dat hij in de vaste vleesch eete. Een Minrebroer[189] soude bijnae meynen dat hem den duyvel soude wechhalen indien hij ghelt sonder hantschoen aenraeckte, ofte niet knoopen ghenoech in sijnen gordel en hadde, wat sal men seggen dat sijn consciëntie soo nauw is. Den selfden sal wel bij een hoer gaen slapen ende sijn consciëntie sal ruym ghenoech wesen. Een biechtvader oock sal hem lichter absolutie gheven over 't een als over 't andere. Werden niet ghedult ende met goeden ooghen aenghesien soo veelderhande grove plompe ghebreecken die in swanck gaen. Ende nochtans, soo yemandt van hare cruyskens, wiewaterkens ofte dierghelijcke vodderijen niet eerbiedentlijck ghenoech en spreeckt, ofte die niet eerbiedentlijck ghenoech en handelt, sal men niet bijcans (bij maniere van spreecken) hemel ende aerde in roere stellen? Wat en sal men onder de mooren niet eer doen ofte toelaten te doen als het eten van verckensvleesch? Dit is den aert ende nature van alle superstitiën, 'twelck oock meenichmael bevonden wert in de Israëliten ende Joden, also d'exempelen daervan ghelesen werden in de boecken beyde des Ouden ende Nieuwen Testaments. Hoe belchden 't haer terstont de Phariseën (om andere exempelen over te slaen) dat de discipulen [13] des Heeren ginghen aensitten ter tafelen sonder eerst te ghebruycken de ceremoniale wasschinghe der handen,[190] 'twelck maer en was een superstitieuse insettinghe harer voorouderen, ende nochtans, wat sij voor volck waren ende wat se in haer dinghen al konden doen ghedulden, betoonen de bestraffinghe ende verwijtinghe ghenoech die de Heere haer doet, Matth. 23.[191] De superstitie dan is het selve ende alleen (om wederomme ten principaelsten propooste te komen ende dat te besluyten) daer desen soo grooten ijver uyt is spruytende die dese mooren hebben over hare superstitie. Ende niet dat dese natie ijvigher sijn als onse natie in 't stuck van de religie ofte godsdienst ende de poincten die deselve sijn betreffende. Veelmin bestaet desen haren ijver daer uyt dat se meer verstandt, kennisse ende wetenschap hebben van hare superstitie, met meer bescheyt van seeckerheyt, als ons volck heeft van hare Christendom, jae selfs dat meer is, dien ijver over de superstitie en eyscht soo veel verstandts, kennisse ende wetenschap, ende bescheyt van seeckerheyt niet, dat een mensche sijn hert ende ghemoet daermede voldoe, tevreden stelle ende op doe rusten. Want een superstitieus mensche, ghemerckt door Gods rechtvaerdich oordeel een cracht der dwalinghe overcomt, ijvert over sijne superstitiën (ende dat al seer grootelijcx) al weet hij niet vanwaer het komt, ofte wat redenen ende bescheyt dat het heeft, ende waer het vast is, jae een recht superstitieus mensche en denckt niet eens soo verre ende en meent oock niet dat hij soo verre behoort te dencken ofte oock wel mach bedencken, ende sal evenwel overtreffen in ijver dieghene die goede kennisse ende wetenschap hebben van de ware religie ende die van de seeckerheyt derselfder weten goet bescheyt met gronden ende fondamenten uyt Gods Woordt.

Dit hebbe kortelijck ter occasie willen seggen van den superstitieusen ijver der mooren ende waeruyt de selfde ontstaet.

Boven dese nu, ende boven deghene die noch gheheel heydensch zijn (dat is die noch noyt den christennaem en hebben beleden), soo zijnder oock noch eenighe andere, ende dat al in redelijcke grooten ghetale, die wat Christendoms soo van de Jesuyten ofte Portughysen, alsmede van ons sedert de veroveringhe van het Kasteel (die gheschiet is in den jare 1605) hebben aenghenomen ende meest tot noch toe (immers uytterlijck) hebben [14] behouden, waervan voornementlijck, ghelijck als gheseyt hebbe, hier sal tracteren.

---

[189] Minderbroeder, lid van de Orde der Franciscanen.
[190] Matteüs 15:2-3.
[191] Matteüs 23.

Onder de dorpen die voor eenighen tijdt hare oude woonplaetse hebben moeten verlaten, ende aen 't Kasteel komen woonen (sijnde omtrent 13 à 14 in ghetale), soo isser een van 60 à 70 huysghesinnen ghenaemt Hativa. Dese Hativers hebben over vele jaren (vrij wat stercker zijnde als nu) de naebij gheleghene mooren ofte mahumetanen, hoewel meene grootelijck teghen haren danck (vermidts hare blooheyt ende kleynherticheyt, als gheseyt is) ghemaeckt tot hare doodtvijanden, soodat se gheen heul ofte toeverlaet en mochten hebben als in de wapenen (door de macht ende groote vilainye harer vijanden) om niet gantsch verdelcht ofte ten minsten tot lijf-eyghene slaven ghemaeckt te werden. Daeromme, aenmerckende dat sij wel de swackste waren, soo hebben sij haer vastghemaeckt met de Portughysen, die doen alreede in heftighe oorloghe met deselfde mooren waren gheraeckt en niet schoonder en sochten als eenen soo goeden voet op 't eylandt te krijghen met toeval van soo vele desperate ende daeromme ghetrouwe swarten. Hoe de verbitterheyt der mooren grooter ende de hoope van versoeninghe minder wiert, hoe dese Hativers meerder ghenootsaeckt wierden de Portughysen aen te kleven ende niet alleen ghetrouwer maer oock subjecter wierden.

Vele andere dorpen sijn de Portughysen daernae oock toegevallen, maer ghene die de mooren soo hadden ghestoort, ofte die de oorloghe soo heftich teghen haer voerden, ende de Portughysen soo trouw bleven. Maer vermidts de Portughysen haren voet soo vast op 't eylandt niet en hadden ghevestet, soo sijn sij se somwijlen wel wederomme afghevallen ende hebben se oock bestreden. Hierdoor hebben de Portugysen de Hativers wat meerder dorven nae haer handt setten, ende wat meerder authoriteyts ende dwancks over haer ghebruycken. Ende dit mede in 't stuck van de religie. Sij deden haer leeren eenighe ghebeden, ende andere dinghen den godsdienst concernerende (hoewel daeronder seer vele van hare superstitiën ende traditiën liepen), verbiedende dat niemandt eenighe duyvels en soude dienen, ende 'tselfde nae vermoghen belettende. Aldus hebben die van Hativa wat Christendoms aenghenomen, meer [15] als andere dorpen, die uyt minder noot ende met minder ijver de Portughysen waren aenhanghende, ende derhalven sooveel dwancks niet en souden hebben willen verdraghen.

Nu, dese Hativers soo wat christelijckheyts door desen middel van de Portugysen gheleert hebbende, en hebben op haer vertreck 'tselfde niet alles verworpen, maer sijn vrij wat slapper ende nalatigher daerinne gheworden door 't ophouden van den dwanck die de Portugysen over haer hadden ghebruyckt, ende sijn wederomme meer tot haer duyvellarije vervallen, want de Portugysen daer seer scherpe achtinghe op namen, ende die sij daer op bevonden swaerlijck straften, daerom sij se ten deele doch niet ten gheheele en verlieten.

De Portugysen en hebben onderwijlen oock niet gherustet, alle moghelijcke middelen in 't werck te stellen op d'andere dorpen, eenichsins onder haer ghehoorsaemheyt staende, ende voornamentlijck in deghene die hier ontrent 't Kasteel sijn liggende, onder welcke wel eenighe, doch heel weynighe zijn die neffens die van Hativa moghen ghereeckent ofte vergeleecken werden.

Het staet aen te mercken hoeverre soo dese als oock de Hativers in 't Christendom hebben toeghenomen, namentlijck niet veel verder als t'samen met des duyvels dienst kan bestaen. Sij hebben gheen ofte immers seer weynich godsdienst gepleecht meerder als des duyvels diensten kan toelaten. Want hoe het de Portugysen verboden, ende hoe de Jesuyten toesaghen, soo en hebben sij nochtans niet gantsch en gaer naergelaten hare duyvelen te dienen. Want sij deden 't heymelick in haer huysen, tuynen ende bosschen, ende in dien deele en souden sij malkanderen niet beklapt hebben, hoe vijandelijck sij malkanderen oock mochten wesen, daer sij nu 'tselfde wel, bij ons hert ghedronghen zijnde, derven bekennen, doch niet gaerne, seggende altijd dat hare dansinghen, bancketeren ende andere hare grillen bovenghemelt elders om gheschieden, ende dat 'tgunt sij doen yets anders is. Immers boven

dit alles soo meyne evenwel datter doch eenighe zijn die den dienst des duyvels gantsch hebben verlaten, maer hoedanighe ofte veel en kan niet seeckerlijck weten, maer vertrouwe door hulpe van Godt dat daervan t'sijndertijt beter ghetuyghenisse sal konnen gheven, overmits nu redelijckerwijse tot de kennisse der tale ghekomen zijnde, wat beter 't stuck des [16] godsdienst hoope bij der handt te nemen, ende wat dieper daerinne te treden als tot noch toe wel hebbe konnen doen ofte moghelijck ghedaen is, welverstaende, bij sooverre de loffelijcke hanthavinghe van de Heer vice-gouverneur Harman van Speult in 't uytvoeren van dien mach ghenieten, ghelijck als tot noch toe sedert sijn Edelheyts governe hebbe ghedaen, daeraen, Godt ten voorsten, niet en twijffele.

Behalven dese naturele Amboinesen soo sijnder oock ettelijcke vreemdelinghen, van dewelcke (als ten deele onderrechtinghe aenghenomen hebbende) yets wat meer te houden is. De Portugysen hebben gheleden meer als veertich jaren alhier gebracht ettelijcke huysghesinnen, ghenaemt Mardecas (dat is vrije luyden), brachten deselve uut de Molucos ende van bij noorden de Molucos ende sij ofte haer kinderen sijn hier alsnoch aen 't Kasteel woonachtich, omtrent de 40 à 50 huysghesinnen sterck zijnde.

Dese Mardecas hebben in hare jeucht vele in de huysen van de Portugysen, ende oock van de Jesuyten, ghedient totdat se volwassen sijn gheworden, ofte ten minsten daghelijcx daerinne verkeert, haer altijt aenclevende, haer tale leerende, haren aert wel aennemende, ende sich wel nae hare manieren voeghende ende ghewennende. In dese is soo redelijck oock wat wetenschap, wat lust ende liefde tot het Christendom, als veel van de Portugysen daertoe ghehouden zijnde, ende dit volck, hoewel eertijts oock meest alle heydenen zijn gheweest, en dienen alsnu den duyvel niet, ghelijck de Amboinesen doen, tenwaer saecke daer eenighe waren die met Amboineesche vrouwen ghetrout zijn, ende haer daertoe laten verleyden, ofte haer kinderen, door toedoen van de ouderen der vrouwen aenraden, immers soo en is sulcx niet wel bewust, ende men bespeurt in dese Mardecas eene gantsch anderen aert ende nature als wel in de ghemeene Amboinesen.

Neffens dese Mardecas, soo woonen hier oock omtrent 't Kasteel noch eenighe Chinesen, van dewelcke wel sommighe op ende af varen met joncken ende ander vaertuych om te trafycqueren ende hare koopmanschap te doen, ende oock somwijlen wel een ofte twee vertrecken nae China ofte andere quartieren. Maer houden meest alle haer vaste residentie alhier op Amboina, haer behelpende met coopen, vercoopen, houtsagen, steen- ofte pannebacken, [17] visschen ende soo voorts. Dese Chinesen is mede een volck dat seer heydensch is ende veel heydensche superstitiën exerceert, maer nochtans soo en kan in haer sulcken openbaren duyvelsdienst niet bespeuren als wel in onse voornoemde Amboinesen, die sij in leergiericheyt, curieusheyt, dociliteyt, oordeel ende verstandt verre overtreffen, ghelijck een yeder die eenichsins de historiën van China ghelesen heeft, overweghende hetghene boven van onse Amboinesen hebben gheseyt, lichtelijck sal konnen oordeelen.

Nu van dese Chinesen sijnder omtrent 5 à 6 die onlangs noch gheen jaer gheleden het Christendom hebben aenghenomen, naerdat sij van eenighen tijt lanck in de christelijcke religie waren onderwesen, ende nae de mate haerer kennisse, volghens de loffelijcke ordre onser christelijcke kercke, belijdenisse des gheloofs hadden ghedaen, alsmede haer vrouwen, die sij teghelijck met hare kinderen (naerdat sij wettelijck waren ghetrout) hebben laten doopen. Het is seer apparent dat dese voorighe mettertijt noch een goet deel sullen toevallen, want soo 't schijnt alle 'tghene sij van den gront onser religie souden moghen verstaen (dat alsnoch niet veel en is), daer sijn se seer toegheneghen om andere dat mede in te drucken, die oock seer willichlijck (volghende hare curieusheyt ende leergiericheyt van naturen) de ooren te luyster leggen, ende voornementlijck als sulcx van haer eyghe natie wort gheseyt. Die teghenwoordich hier vast resideren, sijn omtrent veertich huysgesinnen sterck ende sullen moghelijck mettertijt noch vrij wat aenwassen ende vermeerderen.

Het laet sich uytterlijck aensien alsof onder onse Amboinesen ende de vreemde christenen bovenghenaemt wat ijvers soude zijn, in sommighe meer, in sommighe min, maer evenwel en is desen ijver soo sterck niet dat deselve eenighe bijsondere ofte remarcable werckinghe veroorsaeckt. Hij en is niet suffisant om haer te prickelen dat sij ordinaris ter kercken komen ofte van eenighe religionspoincten redenen ende bescheyt pooghen te weten, ofte daermede seer beholpen zijn dat men haer kome aenspreecken van materiën des gheloofs. Deselve en is tot noch toe oock niet machtich gheweest de oude ende middeljarighe te drijven dat se de jonghen yet souden hebben onderwesen (immers van 't weynighe dat se souden moghen hebben begrepen) oft eenighe [18] ghebeden gheleert. Maer sij hebben meest de jeucht laten opwassen ende tot hare mondighe jaren komen sonder eenighe kennisse van religie. Deselve ijver en heeft haer oock qualijck konnen beweghen hare kinderen wat te missen ofte te ontberen uyt hare hoven ofte vischprauwen opdat sij bij ons yets wat souden werden gheleert. Het wil uytterlijck wat wesen, maer het en is inderdaet soo veel niet als het hem wel laet aensien. Ende te desen regarde moet ick antwoorden op 'tghene soude moghen ghevraecht werden, namentlijck: Waeromme dan verscheydene persoonen die in Amboina geweest waren, tehuys in 't vaderlandt komende, sooveel hebben weten te seggen van de liefde ende affectie die de Amboinesen hadden tot het Christendom.

Ick meyne dat sij daerdoor bedrooghen ende gheabuseert zijn gheweest, omdat de Amboinesen die meest met gheveynstheyt ende ghemaeckt samblant spraecken redenen ende propoosten die de onsen niet anders en verstonden als ter goeder trouwen ende meyninghe. Wanneer dese luyden weten hoe yemandt sijn ghevoelen is van een saecke, ende wat hij prijst ofte laeckt, wat sijn raden ofte ontraden is, soo sullen sij alsdan sooveele als moghelijck is hare propoosten accommoderen ende formeren nae sijn herte ende ghemoet, met de meeste samblant, ghelaet ende ghemaeckte verklaringhe van haer herte als sij konnen ende gheleert hebben, houdende de geck in de mouwe ende ghelijck als eenen de kappe vullende. Dit is veelen van de onsen wedervaren, ende voornementlijck ter wijl bij onse natie gheen exercitie van de religie in 't Maleys en gheschiede, die 'tselfde eenighe t'huys op 't alderschoonste hebben komen vertellen. Daernaer heeftet beter ghebleecken wat van de saecke was, ende en hebben die protestatiën soo gheen plaets meer ghehadt. Nochtans soo sijnder noch al eenighe van haer in den beginnen bedrooghen gheweest eer sij tot rechte kennisse van hare actiën en aert quamen, als onder anderen den E. Casparus Wiltens, predicant, die mede de Maleysche predicatie eenighe tijt lanck hier heeft gheëxerceert, welckens ghevoelen ende woorden hierin meest hebbe ghevolcht. Deselve hier eerst ghekomen zijnde ende met eenighe wat conversatie houdende, schrijft[192] dat hij sulcke eerbiedinghe ende teeckenen van aenghenaemheyt heeft ontfanghen, dat hij der sich grootelijcx [19] in verheuchde. Sij presen ende verheven grootelijcx sijn begin ende streecken hem als hoonich om den mont ende dit deden sij des te vrijmoedigher omdat sij meynden dat hij korts wederomme soude vertrecken, vermits op andere plaetse als in Amboina was ghedestineert. 't Selfde hebbe oock bevonden in mijnen eyghen persoon, want soo haest den voet op 't landt hadden gheset, hebbe datelijck soodanighe eerbiedinghe ende respect teghens mij, ende dat oock van de principaelste, bespeurt, dat in twijffel begonde te trecken hetghene voordien van mijn collega voornoemt ende andere diesaengaende hadde verstaen. Ick en wil haer in dien ghevalle niet toeschrijven eenighe habiliteyt ofte cunste (want sulcx soude strijden tegen hetghene voordesen van haer hebben gheseyt). Oock vertrouwe ick wel soo veel van de boose verdorvene werrelt ende haren handel te weten, dat mij niet soo lichtelijck en sal laten seduceren ende wat op de mouwe binden, voornementlijck van sulck een weteloos ende herseloos volck. Maer dit is het dat men, een nieuwelingh zijnde, onder dese luyden op sulcx niet verdacht en is ende haer voor te slecht ende oprecht aensiet.

---

[192] Zie hiervoor, doc. 10.

Dit is hetghene ick teghenwoordich voorghenomen hadde voor ooghen te stellen ende te verhalen van de standt des Christendoms in 't quartier van Amboina, staende onder de ghehoorsaemheydt van 't Kasteel, sommighe plaetsen meer, sommighe min, etc.

Sal nu vorders (als gheseyt hebbe) vermanen van de hoope ende apparentie dieder soude moghen wesen ofte niet wesen van eenighe reformatie ende beternisse.

De hoope ende apparentie van eenighe reformatie ende beternisse dieder soude moghen wesen onder deghene die noch heel heydensch zijn, kan men seer lichtelijck afmeten waerinne dat bestaende is, want om andere exempelen voorbij te gaen, soo hebben ons dat de Portughysen ghenoechsaem gheleert, doen se de Hativers ende Mardecas soo verre (als geseyt is) tot het Christendom hebben ghebracht. Sij bestaet in enckelen authoriteyt, vreese ende ontsach. Want nademael, boven hare onwetentheyt, haren aert oock soodanich is als ick boven hebbe gheschreven, soo moet eenighe authoriteyt, vreese, ende ontsach ten eersten wesen in de plaetse van leersaemheyt, curieusheyt ende nieuwsgiericheyt [20] om yet te weten. Ten anderen, moet men overwinnen die groote prophaniteyt ende irreligieusheyt die se hebben van naturen. Ten derden, verdoven, dempen ofte versmooren die teghenheyt ende afkeericheyt die se hebben van de christelijcke religie. Ende ten vierden, aenraden teghen der duyvelen ontraden, jae ghebieden teghen haer verbieden.

De hoope ende apparentie van reformatie ende beternissen onder de andere soorte en is oock anders nergens in bestaende dan dat men de voortganck ende het toenemen soecke in 'tghene dat de beginselen heeft ghewrocht, want naedemael den ijver noch in haer soo groot niet en is dat hij eenige bijsonder werckinge veroorsaecke, soo moet d'authoriteyt ende 't ontsach daervoor strecken ende dat vervullen, ende dit dunckt mij de principaelste hoope te wesen die teghenwoordich apparent is. Of dese remedie nu op Amboina soude moghen in 't werck ghestelt werden ende plaetse grijpen, dat en wil ick niet debateren, vermits sulcx meest den politycken is competerende, doch wat de Amboinesen daer wij hier van spreecken souden konnen doen sonder merckelijcke schade ofte verlet, daervan sal hier wat breeder aenwijsinghe doen.

Eerstelijck, soo soude wel de helft van de Amboinesen die aen 't Kasteel woonen des sondaechs ghevoechlijcken konnen komen tot het ghehoor van de predicatie, als sij maer den sondach en wilden missen uyt haer werk, want haer meeste plaetsen daer se eertijts hebben moeten opbreken om aen 't Kasteel te komen woonen, ende alwaer se noch alle hare plantagiën, hoven ende tuynen hebben, die sijn soo dicht bij 't Kasteel gheleghen dat se in een korte poose souden konnen thuyswesen indien se begheerden, jae al ware het alle avont, ten waer sij door onweder ofte andere inconveniënten wierden verhindert.

De ander helft en souden dit soo wel niet konnen bijbrenghen sonder versuymenisse, want hare plaetsen sijn te verre ende te ongheleghen om t'elcken reyse aen 't Kasteel te komen op den saterdach ende 's maendaechs weder uyt te tijghen, principalijck bij stercken wint, ende in de ses reghenmaenden, die alhier bovenmaten vehement ende onstuymich zijn.[193]

Belangende de Mardekas ofte vreemdelinghen, die maecken eenighe hoven dicht bij de handt, maer principalijck gheneren [21] sich met visschen, ende hoewel somtijts wel wat van de handt loopen, nochtans soo konnen sij seer bequaemelijck alle sondaghen thuys wesen ende thuys blijven soo sij willen.

Vorder de dorpen van 't Kasteel af gheleghen op haren eygen gront, die hebben alle avont haer volck thuys, ghelijck het toegaet ten plattenlande in ons vaderlandt, ende en hebben derhalven niet te pretenderen.

Maer wij-luyden souden daer vinden een groot inconveniënt, want neffens dien dat onse natie sich seer qualijck soude konnen ordinaerlijck behelpen, ghelijck de swarten doen met papeda ofte sagupap, wortelen, fruyt ende dierghelijcken sonder weynighe andere toespijse

[193] December-januari en mei-augustus.

als temets wat ghedroochde vis, die haer oock selden ghenoech voor de neuse komt, soo is dit het principaelste, dat dit volck op de dorpen seer weynich ghemeynschap is houdende met de vreemdelinghen ende derhalven weynich ervaren is in de Maleysche tale, daerinne nochtans de onderwijsinghe soude moeten gheschieden, vermits niemandt van deselve oyt is gheweest, nochte oock teghenwoordich en is ervaren in de Maleysche tale die daer ghesproocken wort. Meyne dat deselve door naersticheyt wel soude zijn te leeren, maer dat moeste vrij eenen goeden tijt aenloopen, ende soude oock gheven een quade consequentie als de onderwijsinghe daerinne alleenlijck gheschiede, want alsdan de jeucht (daervan wel meyne dat de meeste hoope te verwachten is) haer seer qualijck souden willen begheven tot het leeren van de Maleysche tale daerinne sij alsnoch niet als al te traech en zijn. Daer sijnder wel eenighe die door lanckheyt van tijden wat Maleys hebben gheleerd, doch niet meer als dat sij haer daer mede konden behelpen.

Maer dit alles op een zijde ghestelt, ende ghenomen dat dit afginghe naer onsen wensch, soo en soude een predicant niet meer konnen bedienen als een dorp van 70, 80, à 90 huysghesinnen ten hoochsten, want de dorpen liggen te verre van malkanderen om van d'een op d'ander te gaen, ende de weghen sijn soo quaet als weghen ter werelt, klimmende hemelhooch ende dalende af-grondt-diep, ende voornementlijck de ses reghenmaenden (daervan gheseyt is) en isset voor ons niet moghelijck de weghen te ghebruycken, want het schijnt bijnae dat het landt wechreghenen soude, met een gantsch [22] onghesonde kouwe, waerdoor lichtelijck groote sieckten souden werden ghecauseert etc.

Of ende hoe sulcx als boven gheseyt is in onse Amboinesen soude konnen teweghe ghebracht worden door authoriteyt, vreese ende ontsach, daervan en wil ick hier niet discoureren, want als gheseyt hebbe sulcx laten willen voor de politycken. Immers wil dit wel seggen dat naer alle apparentie die tot noch toe gheweest is volkomentlijck is ghebleecken dat meest alles wat oyt op Amboina in 't stuck des godsdienst ende d'aenwas van dien is verrichtet principalijck door middel ende hanthavinghe van desen ontsach gheschiet is, ende voortaen sal moeten gheschieden, totdat sij sullen ghebracht zijn tot de ware ende grondighe kennisse ende den rechten smaeck van de christelijcke religie. Want soolanghe sij die ontberen, al waer 't oock al schoon saecke dat sij tot 't voornoemde soo verre door authoriteyt ghebracht wierden om te doen 'tghene sij konnen, soo soude evenwel het principaelste daer noch niet zijn, te weten een christen hert ende ghemoet, dat sij swaerlijck van den duyvel konnen aftrecken.

Ick wil seggen dat het dan noch al niet meer soude zijn dan dat se weten soude wat men doen moet, maer dat sij 't niet souden doen als 't behoorden, hertelijck berouw ende leetwesen te hebben van sonden, sich te verdemoedighen voor Godt Almachtich, een vernedert ghemoet, een verslaghen ende ghebroocken herte, eenen versaechden gheest, ghetemde lusten, affecten ende gheneghentheyt te betrachten, vast gheloove, hoope, liefde, goedertierentheyt, danckbaerheyt, oprechticheyt, vroomicheyt, godtsalicheyt, ghedoochsaemheyt, lanckmoedicheyt, verghevinghe van misdaden, ende wat sulcx meer is van christelijcke deuchden ende plichten. Die in dese Amboinesen in hare soo groote onwetenheyt, traecheyt ende duyvellarije te vereyschen, meene dat seer qualijck kan ghedaen werden. Ende in 't ghenerael gheseyt, ghelijck dit volck niet veel achterdocht en heeft, soo en hebben se oock soo veel affecten, gheneghentheden ende beweghentheden niet als wijluyden wel doen. 't Is wel waer dat den Gheest Godes, die wercken wil door het suyvere ghepredickte Woordt als door sijn eyghen eenich ende ordinaris instrument, alle dese dinghen wel kan overwonnen ende verbeteren, indien het Godt ghelieft sijn kracht te toonen. Maer de teeckenen in dese Amboinesen van [23] Gods ghenade sijn noch soo gheringh ende soo weynich, dat men die nauwelijcx en kan bespeuren als men haer ten rechten ondersoeckt ende doorgrondet. Daer schijnt ter contrarie te wesen over dit volck een sonderlinghe vloeck Godes,

want daervan de teeckenen seer overvloedelijck blijcken, 'twelck hertelijck staet te beclaghen ende Godt Almachtich van ons alleen te bidden haer met sijne salichmaeckende ghenade ende kennisse hoe langher hoe meer te benadighen ende te stercken.

Nopende de Chinesen die hier omtrent 't Kasteel woonen, daervan boven hebben ghementioneert, daervan is te hebben vrij een betere hoope om tot de rechte kennisse ende smaeck der christelijcke religie te brenghen, want dieghene die nu alreede ghechristent zijn hebben meest, voor sooveel uytterlijcken kan bespeuren, haer heydensche superstitiën verlaten ende, sonder dat sij eenichsins zijn geconstringeert, komen meest alle Sonnedaghen te kercken ende nemen gaerne aen 'tghene men haer van de christelijcke religie leert, in voeghen dat sij betoonen eenighe liefde ende treck tot het Christendom te hebben. Boven dies alles gheseyt is, soo hebben sij oock een meerder leergiericheyt, curieusheyt, dociliteyt, oordeel ende verstandt als wel onse gheseyde Amboinese doen, ende konnen haer oock behelpen met schrijven, dat wel alleen in characteren ofte figuren bestaet, maer konnen nochtans alles bequamelijck daermede uytdrucken, ghelijck als wij met onse letteren doen, sulcx dat sij veel lichter ende met gheringher middelen tot de kennisse, smaecken ende verstandt der christelijcke religie souden zijn te brenghen als onse voornoemde Amboinesen, die sulcx alles zijn ontberende. Het soude te wenschen wesen, ende soude dese saecke seer promoveren, dat yemandt van haer soo verre konde ghebracht werden dat haer in hare moederlijcke tale konde onderwijsen. Hebbe tot noch toe wel mijn vermoghen tot sulcx aengheleyt, maer en hebbe als noch niemandt onder het kleyne hoopken die het Christendom hebben aenghenomen konnen ghevinden die daertoe soude konnen ghebruycken, ende dat wel principalijck door 't belet van hare coopmanschappen, daermede sij haer met vrouw ende kinderen gheduricht lijck moeten erneren. Wat hiernaer daervan werden wil, sal ons den tijt, moeder des waerheyt, moeten leeren. [24]

Eer ick kom tot een gheneral besluyt van alles, soo moet ick noch eerst een weynich particulierlijck intreden, te spreecken van de Amboineesche jeucht die voordesen de schoole hebben ghefrequenteert ende alsnoch teghenwoordich frequenteren.

De schoole, die is al van de veroveringe des Kasteels (volgende de wijse ende beginselen der Portughysen) begonnen ende opgherecht geweest, alsnu eenighen aenwas, alsdan wederomme af-was grijpende, jae soo dat se (en weten niet door wat versuymenisse) eenighe reyse gantsch te niet is gheweest, ghelijck sij oock noch was doen ick hier eerst op Amboina quam resideren, wesende in den beginnen des jaers 1618. Sij was gheworden een packhuys van touwen, seylen ende andere vodderijen meer.

Daer sijn voor dese gheweest eenighe jonghens (jeghenwoordich jonckghesellen van omtrent 20, 22, 23 ende 24 jaren) die redelick perfect ende wel hebben konnen lesen ende oock een leesbare letter schrijven, sommighe meerder, sommighe minder, ende dat in Duytsche tale daerinne de schoole altijts is ghehouden gheweest. Dese jonghe ghesellen hebben weynich nuts ofte profijts van leeren ghehadt, want noyt en sijn erghens in ghebruyckt gheweest, ghelijck de ouderen dickwijls hebben weten te seggen, ende voorwenden als principaelste redenen waerom sij haer kinderen thuys hielden ende niet en wilde laten schoolgaen. Ende volghende haer traghen Amboineeschen aert, soo en hebben sij oock haer selven ofte malkanderen ghenen prickel ofte spoor gegeven om te continueren in haer leeren ofte ten minsten om te onthouden hetghene sij souden hebben moghen gheleert, ofte malkanderen door missiven ofte andersins te oeffenen, in voeghen dat sij meest al hebben vergheten 'tghene sij tot die tijt toe hadden gheleert. Ende dat dies te meer doordien sij nu mede in de bosschen ende hoven moesten gaen om haren kost te soecken. Sonder twijffel, waer 't saecke de goede handt aen dese jonckghesellen ghehouden hadde gheweest, daer soude

vrij wat goets van gheweest hebben te verwachten, ghelijck sulcx door daghelijcxsche ervindinghe te deele selfs al hebbe bevonden, als datelijck sal aenwijsen.

Den Eerw. Casparus Wiltens, mijn collega voornoemd saliger memorie, die heeft de hoope daervan seer kleyn ende gheringh voorghedragen [25] ende voornementlick door de swaricheyt van de Duytsche tale, daervan hij meende dat se noyt seven woorden te deghen souden leeren verstaen.[194] Wat hem tot dese kleyne hoope heeft bewoghen ende soo seer ghediscouragieert is mij onbewust, ten ware de consideratiën van hare botticheyt ende onleersaemheyt, daer hij ten hoochsten af heeft ghedespereert, sonder dat hij nochtans oyt heeft bij de handt genomen te ondersoecken wat door haer soude te verrichten wesen. Men moet alle generale regulen niet stellen sonder exceptie. Ick bevinde dat in dit sijn ghevoelen gheabuseert is gheweest. Omtrent drie maenden geleden heeft den Ed. Heer Vice-gouverneur Harman van Speult, door ordre van de Ed. Heer Generael Coene, eenighe deser jonckghesellen wederom aenghenomen (sijnde thien in ghetale), deselve engagierende yder à 3 realen van achten per maent, ten fyne deselve haer souden laten leeren ende onderwijsen in de christelijcke religie ende wat dies aengaende is.

Ick hebbe den last daervan op mij ghenomen ende houde daermede tweemael des daechs school. In den beginne bevonde ick, ten naesten bij verstaen hebbende wat sij tevooren hadden gheleert ofte hoeverre sij ghekomen waren, dat se seer afghenomen, jae bijkans alles vergheten hadden 'tghene sij hadden gheleert. Maer ick hebbe alreede in desen korten tijt van drie maenden door naersticheyt ende grondich onderwijs in haer bevonden soodanighen veranderinghe ende toeneminghe, voornementlijck in 't schrijven, dat nauwlijcx sulcx van haer en hadde dorven hoopen, alsmede in eenighe kennisse van de artyckelen des Christelijcken gheloofs die haer daghelijcx ben verklarende ende nae vermoghen inscherpende, invoeghen dat is 't saecke sij soo continueren als vertrouwe, jae sij seer goede hoope sullen geven om te verrichten hetghene noch noyt op Amboina bij onse tijden ofte natie gheschiet is. Sij verstaen redelijckerwijse de Duytsche tale (die schijnt dat sij meer als 't leeren hebben gheoeffent), voornementlijck vijf ofte ses derselfder, jae bijnae soovele dat mij meest op alles dat haer in Duytsch soude moghen seggen wederomme weten antwoorde te gheven, ende sullen in korten tijt apparentelijck noch beter daerinne toenemen doordien haer wel strenghelijck houde dat sij niet anders als deselve onder haer exerceren, al gheschiet het met kromtonghen ende imperfecktelijck, [26] dat sij alleenskens moeten verleeren ende verbeteren.

Dese jonckghesellen, tot eenige perfectie komende, sullende seer bequamelijck op de dorpen voornoemt ende de plaetsen verre van 't Kasteel afgheleghen konnen ghebruyckt worden, daer ick boven af hebbe gheseyt dat onse natie niet en soude konnen aerden door redenen als doen ghemelt. Ende sullen oock de Amboinesen in hare moederlijcke tale konnen onderrichten ende leeren naer de mate harer kennisse 'tghene den godsdienst aengaet, waerby oock somwijlen van ons sullen konnen besocht werden ende daerinne gheholpen zijn, soo vele doenlijck is. Dese visitatie sal ten hoochsten noodich zijn, mede ten anderen regarde, want doordien tot noch toe voornementlijck bij onse natie veel kinderen (verstaet: van de Amboinesen) in onecht te sijn ghebooren alsoo sij hare eerste trouwe ende echt (ghelijck ick boven hebbe gheseyt) vele niet en houden, soo hebbe ick het door goede ordre ende hanthavinghe van de Heer Vice-gouverneur voornoemt daertoe ghebracht, dat meest alle de Amboinesen die den christennaem voeren, soo boven op de dorpen als die hier omtrent 't Kasteel woonen, wettelijcke nae christenwijse zijn ghetrouwt, wesende al over de duysent paer in ghetale ende dat in vier ofte vijf maenden laest voorleden. Sij hebben daer soo wel yets teghen ghemorret ende sijn seer noode daer aen ghekomen, maer door vreese ende ontsach en hebben sij sulcx niet derven weygheren, vermits de Heer Vice-

[194] Vgl. doc. 10.

gouverneur daer op hadde ghestelt een amende van hondert realen van achten, die soude moeten betalen een yder paer persoonen die voorts nae insinuatie souden blijven op zijn Amboins ghetrouwt ende haer niet laten christelijcker-wijse in den huwelijcken staet bevestighen. Naer 't hem laet aensien, soo meenen sij hierdoor meer aen het Christendom verplicht te zijn als vooren. Want dit trouwen achten sij vrij voor eene groote serviteyt ende meenen hierdoor al een groot jock op den hals te hebben. Ick achte het nochtans te sijn een saecke ter stichtinghe seer noodich (als door Godes genade op andere tijt klaerlijcken sal bewijsen) ende daeromme, ghelijck als gheseyt hebbe, de menichvuldighe visitatiën te dien aensien op de dorpen behooren te gheschieden. Het gheeft oock een meerder hoope dat de jonckgesellen voornoemt wat goets sullen verrichten. [27]

Boven hare onderwijsinghen die sij in 't ghemeyn naer ontfanghene gaven souden mogen doen, soo sullen sij de jeucht oock in 't particulier konnen leeren ende met haer school houden, doch moeten deselfde in de Maleysche tale soo veel oeffenen als doenlijck sal zijn, vermits sij alsnoch (ghelijck gheseyt is) niet als al te traech daerinne en zijn, want alle de onderrichtinghen die sij van ons konnen ontfanghen, 'tsij schriftelijck ofte mondelinghe, in 't Maleys gheschieden moeten.

Sal door haer oock meer ende meer den dienst des duyvels konnen belettet werden, ende oock de toekomste der mooren ofte mahumetanen (die noyt en rusten in dese quartieren om hare contagieuse secte te verbreyden) eenichsins gheweyret. In somma, sal door haer veel goets konnen verrichtet werden soo verre sij in 't werck stellen de kennisse ende wetenschap die sij met de hulpe van Godt door naerstich onderwijs mettertijt sullen verkrijghen, daertoe de Heere Almachtich sijnen ghenadighen zeghen wil verleenen.

Het soude een seer ghewenste saecke wesen (ghelijck de Heeren Majores seer loffelijcke hebben voorghenomen in 't werck te stellen) dat eenighe der bequaemster gheesten van de jeucht van dese quartieren naer 't vaderlandt ghesonden werden om aldaer in de studiën opghetrocken, in de theologie gheoeffent, ende naer bequaemheyt wederom herrewaerts toeghesonden te werden. Is 't saecke dit middel t'eenigher tijde effect mach ghewinnen, en twijffele gantsch niet ofte en sal daerdoor soodanighe middelen ghewrocht werden datter veel die teghenwoordich eenichsins den stant van Amboina bekent is, tot groote verwonderinghe sullen ghetrocken werden.

Belanghende nu deghene die noch soo verre niet ghekomen en waren als wel de jonckghesellen, maer alleenlijck soo ter halver weghen, die en hebben insghelijcx gantsch ghene vrucht van hare leeringhe laten blijcken, maer naedat de schoole surceerde en sij eenmaels afghedropen waren, hebben sij weder alles vergeten ende sijn gantsch daernae achterghebleven.

Den 14 martii anno 1618 is de schoole wederomme opgherichtet, omtrent 18 à 20 kinderen, die seer haest tot de 30 à 40 aenghewassen zijn, maer is meest door vreese ende ontsach gheschiet. Hieronder waren oock eenighe daervan stracx hebbe [28] ghesproocken, derghener die maer ten halven en waren ghekomen, maer hadden alles klaerlijck vergheten, invoeghen dat niet één ghebedt ofte eenighe antwoorden die sij te vooren op eenighe vraghen hadden gheleert en konden opseggen. Dese hebben soo eenighen tijt, meestal in een ghetale blijvende, ghecontinueert, maer wiert dickwils van de ouderen gheklaecht over hare groote ghebreckelijckheyt ende soberheyt harer middelen, waeromme sij niet machtich en waren hare kinderen ter schoole te houden, waerinne haer oock (als wel van sulcx gheïnformeert zijnde) gheen groot onghelijck[195] en konde gheven. Nochtans soo hielt haer altijt nae vermoghen op tot de komste van de Ed. Heer Generael Coen, met beloften dat alsdan voor haer soude spreecken om eenighe alimentatie. De Heer Generael in februario 1619 met de vloote hier ghearriveert zijnde, hebbe hem sulcx per requeste vertoocht, op welcke remonstrantie

[195] De uitgave van 1621 heeft hier 'ongheluck'.

sijn E.Ed. met den rade heeft gheresolveert yder kint des daechs een pondt rijst te beneficiëren, mits conditie soo wanneer sij uyt de schoole afblijven souden, dat alsdan niet en souden hebben.[196] Dese beneficie heeft haer seer wel behaecht ende en hebben hare kinderen t'sedert die tijt niet alleen ghecontinueert in ghetale als vooren, maer sijn deselve oock aenghewassen tot 60 à 70 toe, die niet en twijffele of en sullen oock wel doen continueren soo langhe dese beneficie moghen ghenieten.

De hoope die in dese jeucht soude moghen ghegheven werden is onghelijck meerder als in de volwassene persoonen, die soo seer (ghelijck gheseyt is), neffens haren indocilen aert, in de duyvellarijen sijn verwerret. Eenighe daervan konnen nu al fijntghens lesen, eenighe oock wat schrijven, doch meest alle tesamen konnen sij in Duytsch haer vader onse, gheloove ende thien gheboden redelijck wel van buyten opseggen. Het gheeft oock eenighe ouderen beter hoope als vooren dat de jonghe gesellen voornoemt, met soo goeden gagie als gheseyt is, sijn wederom aengenomen, ende temeer doordien sij verstaen hebben dat deselvighe tot soodanighe perfectie komende dat sij eenighen dienst sullen konnen doen, verdubbelinghe van stipendie sullen verwerven, dat haer op d'aenneminghe van den Ed. Heer Vice-gouverneur oock is belooft. Het soude seer goet zijn, ende meerder hoope verwecken in dese jeucht, waer 't saecke van de ouders [29] gantsch afghetrocken ende in andere huysinghe onder eenen meester mochten ghestelt werden, want dit het rechte middel soude wesen om in haer voor te komen ende te weeren dien Amboinsche superstitieusen aert harer ouderen, die sij nu als een kint uyt 's moeders borsten van jonghsop insuyghen, waerdoor die oock vaster in haer wert ghewortelt ende naemaels te swaerlijcker sal kunnen gheweert ende uytgheroeyt werden. Dit soude seer bequamelijck konnen in 't werck ghestelt werden, maer soude de Compaignie al te kostelijcken vallen, weshalven daer andere middelen in gheraemt moeten werden, 'tzij door contributiën ofte andere dierghelijcke, die meyne dat men lichtelijcken bij de handt soude konnen nemen ende in 't werck stellen. 't Is waer, yemandt soude hier teghen konnen dencken uyt 'tghene boven gheseyt is, dat de ouders soo mal ende sot met hare kinderen zijn als verhalet hebbe, dat se selve niet gaerne uyt haer handen en souden willen gheven ende eens anders subjectie onderwerpen. Maer hierteghen segge wederomme dat niet alleen 't ontsach ende de vreese, maer oock de consideratiën (die men haer bequamelijck soude konnen voorhouden) van dat hare kinderen nu gantsch buyten hare kosten souden zijn ende opghetrocken werden tot eere ende staet, lichtelijck tot sulcx soude doen resolveren. In der voeghen datter gantsch ghene swaricheyt in en bemercke als het maer bij de handt ghenomen en wiert, maer wel groote apparentie om goede vruchten niet alleen in dese jeucht selve maer oock door haer in andere te verwecken ende te wercken.

Ende dit is 'tghene mij teghenwoordich goet dachte van de standt des Christendoms in 't quartier van Amboina, mitsgaders van de hoope ende apparentie eenigher reformatie ende beternisse van dien, kortelijck voor ooghen te stellen. 't Welck alles wel gheconsidereert ende met rijpen oordeel overwoghen zijnde, soo besluyt ick in 't ghenerael.

Eerstelijck teghen deghene die het Christendom alhier soo seer hebben verheven dat sij hetselve in ijver ende devotie 'tghene in ons vaderlandt is hebben derven voortrecken, dat deselve door het uytterlijck samblandt ende schoonen schijn der Amboinesen (waervan in mijn voorgaende verhael hebbe ghesproocken) sijn bedroghen ofte door anderen seer qualijck gheïnformeert gheweest, [30] die de rechte kennisse der Amboinesen ofte 'tghene in haer stack niet en hebben gehadt. Want niet alleen in haer niet en is te bespeuren soodanighen overvloedighen reghen der ghenade Gods als sijluyden roepen, maer oock selfs qua-

[196] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 13.

lijcken een magheren dauw daermede hare herten souden moghen besproeyt wesen om wercken des gheloofs ende der godtvruchtigheyt voort te brenghen.

Ten anderen, teghen deghene die alle hoope ende apparentie in dese natie gheneralijcken hebben afghesneden ende onwaerdich gheacht de predicatie des ghenadenbondts onder dese volcke te exerceren, dat deselve niet min onwetende, jae lichtvaerdelijck hebben ghesproocken als de andere die dese hoope ende apparentie soo schoon hebben voorghedraghen. Maer ter contrarie affirmere ick dat men niet alleen en behoort, maer oock van Godes weghen schuldich is de exercitie sijnes heylighen diensts in de quartieren van Amboina in 't werck te stellen, de middelen die nae mijn gheringh oordeel hebbe voorgheschreven te betrachten bij de handt te nemen, ende te vervorderen den aenwas van 'tghene de beginselen heeft ghewrocht. Ick spreecke nae mijn gevoelen, dat gefondeert is op redenen meest boven verhaelt, maer ondertusschen onderwerpe mij seer gaerne het oordeel derghener die hier oock grondighe kennisse af draghen, andersins soo en soude niet gaerne neuswijse berispinghe hierinne lijden derghener die de rechte kennisse van den gront ende standt van alles ontberen, die door quade rapporten ende gheruchten haer wat hebben laten diets maecken waerop sij alles gronden.

Godt Almachtich staet van ons allen hertgrondelijcken te bidden dat hij het licht sijner ghenade ende kennisse langher hoe meer over dese arme heydenen ende afdwalende menschen gelieft te laten schijnen ende haer uyt de duystere blintheyt der rampsalicheyt te trecken tot de ghemeynschap sijner hemelscher glorie, amen. Finis.

22. Brief van schoolmeester Wessel Woutersz aan ds. Jacob Anthonisz Dubbeltrijck te Batavia. Ambon, 1 juni 1623.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 55-56.

Emanuel

Seer weerde en godtsaelige broeders in den Heere. Vanwegen die goede affecten die ick t'allen tijden tot den broeder hebbe gehat, en dat met een oprecht hert en gemoet, 'twelck Godt bekent is, en can ick tegenwoordich niet naelaeten aen u.l. ende aen u.l. huysvrouw Estertien Jansd. te schrijven, en u.l. mets desen te verwittigen dat ick, Wessel Wouterszoon, met onsen broeder Rozier Heindrickszoon noch cloeck ende gesont ben, verhopen 'tzelve mede van u.l.

Voort, seer weerde broeder, wat aengaet den stant van onse kerck alhier en op onse naeburige plaetzen en weet ick niet anders off die is in eenen gerusten stant, wast weynich ende neemt mede niet aff, maer blijft meest in enen doen. 't Waer mogelijck soo hier een goet bequaem bevesticht predicant waer, die de spraecke conde, dattet wel wat beeter waer, doch 't schint dattet voor desen niet anders mach weesen, en moeten ons nu behelpen soo wij best connen. Domine Rozier wort cloeck in die Maleysche spraecke, doet wel sijn uytterste neersticheit int 'tgeen in zijn vermogen is, doch die hoop dat hij soude mogen proponeeren is weynich, off die Heere most sonderlinge door sijnen Geest in hem wercken. Hij is eens in de Lyassers geweest, heeft daer menichte van persoonen gedoopt en getrout, ende uyt den naem van de E. Heer gouverneur enige goede ordren gegeven en ingestelt. Doch 'tgheen te beclagen is, 't moet al metterhaest en met weynich onderwijs geschieden. Dan hoopen Godt sal harer erbarmen en haer inwendige leermeyster weesen.

Ick hebbe nootsaeckelijck den Maleyschen dienst van begin aff[197] bij de hant moeten neemen, overmits mijnen maet[198] absent was en die Heer gouverneur den dienst niet geerne laet stille staen, en soo die Heer en andre toehoorders getuychden, soo ging het redelijck toe. Ick hebbe den tijt die ick hier ben geweest geweldich geschreven, soo dat ick wel dertich predicatiën uytgeschreven hebbe, die formulieren van doopen en trouwen mede, om off wij tans morgen mochten gesepareert worden, dat ick dan wat hebbe waeruyt ick den dienst Gods mach doen, want soo alle dinck wel blijft, en Domine Rozier hem weder verbint, soo soude hij wel gesint weesen om in de Leassers te gaen wonen, menende aldaer goede vruchten te doen. Ick wenschede dat sulcks niet en geschiede, overmits die goede enicheit en vriendelijcke conversatie die tusschen ons beyden is, die ick op Batavia mede wel hadde gewenscht, doch 't schijnt dat den vaeder des twists, des haets, nijts en der oneenicheyts sulcx niet conde verdraegen, saeyde derhalven sijn vergiftige duivelsche zaet in de herten eeniger persoonen, waerdoor den goeden vreede werde verhindert. Wilde Godt dat eenige persoonen daervan mochten gesuyvert werden ende dat se dochten hoe eendrachtich die apostelen des Heeren op den pincxtermaendach tesaemen waren,[199] ende dat den H. prophete David seit dattet een fijn ende een lieflijck dinck is dat broeders eendrachtich worden bevonden, en tesamen in vrede woonen,[200] opdat wij wel bedochten hoedaenigen wet die Here uytspreeckt over diegeene die ergernisse in Goods gemeynte ende kercke geven. Wij souden daer met rechte over ontsetten.

Hoe beswaerlijck isset, seer weerde broeder, den outaer des Heeren[201] te genaecken met een bitter, onversoent herte en gemoet, swanger gaende tegens onsen broeder en evennaesten. Seit niet die Heere: laet uwe gaeven, gaet, versoent eerst met uwen naesten, en comt dan en offert uwe gaven.[202] Och broeder Jacop Anthoeniszoon, overlegt toch eens den staet in den welcken u.l. eenen tijt lanck met Domine Michiel Seroyen, met Evert Tijssoon en soo ick hoore nu met Otto Ysbrants en in voorige tijden u tegens mij hebt gequeeten, en overlegt dan met watten gemoet ghij het broot des Heeren hebt niet alleen gebroocken en aen andre uytgedeelt. Och offet Godt beliefde dat ick mochte hooren dat ghi uwe kudde en uwe schaepen, van denwelcken u.l. naest Godt den enigen en oppersten herder bent, in liefde en vrienschap, jae met een toegeneicht gemoet weijdedet.

Maer ick heb, Godt beeter 't, aen mijn selven contrari bevonden en meer andre met mij, doch dat den Heer bevolen. Ick verhaele dit, seer weerde broeder, niet als uyt bittere affecten en quaet herte dat ick tot u.l. hebbe, 'twelck Godt Almachtich bekent is, maer dit schrijeff ick aen u.l. als tot mijnen broeder ende toegewijden vrient, die ick van herten wensche dattet hem met de sijne wel mach gaen.

Ick hebbe mede met droefheit verstaen dat die broederen aldaer op Batavia haere kerckelijcke vergaderingen en bijeencomsten verbooden zijn, niet te mogen vergaederen dan met consent ende believen van den E. Heer Generael en zijnen raedt.[203] 't Strijt wel tegens d'ordre van de kercke, doch 't en conde niet wel anders lucken, vermits de disordren die alree begonnen plaetse te nemen, van haet, nijt, kijven en clammen, en groote oneenicheit die tusschens ons was. Doch hoope dattet tegenwoordich beter is, en soo niet, wensche dat die lieve Heer Godt uwer aller herten wil innemen en door sijnen H. Geest alsoo wilt regeeren dat een yder van u en oock wijselven den vreede mogen naejaegen, en soecken

---

197 Aff: onzekere lezing door papierbeschadiging.
198 Vermoedelijk is bedoeld ds. Wiltens, die tijdelijk op Banda was geplaatst en pas in de loop van 1618 naar Ambon terugkeerde.
199 Vgl. Handelingen 2:42.
200 Psalm 133.
201 Altaar des Heren, avondmaalstafel.
202 Vgl. Matteüs 5:23, 24.
203 Zie hierna, aantekening bij document 23.

Goodes kercke te stichten en niet te ontstichten, 't huys des Heeren te bouwen en 'tzelve niet om te werpen, opdat wij mogen hooren die trostelijcke sententie: Coomt ghi getrouwe knecht, want over weynich zijt ghij getrou geweest, over veel sal ick u setten, gaet nu in de vroegde mijns Vaeders,[204] 'twelck u, mij, en alle vrome broederen en litmaeten wil gonnen die lieve Godt en hemelsche vaeder door Jesum Christum onsen Heere.

Actum den eersten junyo anno 1623 op 't fort van Amboyna. U.l. goetgunstigen broeder in den Heere Wessel Wouterszoon.

23. Brief van proponent Rogier Hendricxz aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 3 juni 1623.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 9-10.

Emanuel

Eerwaerde broeders, vermits de goede gelegentheyt die wij tegenwoordich hebben en connen wij niet laten U.Eerw. met dese weyniche letteren te begroeten ende onse gesontheyt midtsgaeders den standt van de kercke ende scholen te verwittigen. Wat mij aengaet, ben Godt loff tegenwoordich in beter gesontheyt ende gestaltenisse des lichams als was doen U.Eerw. lestmael schreef.[205]

Wessel Woutersz, onsen broeder, is oock noch in goeder gesontheyt. 't Is mij seer lieff ende aengenaem (vermits U.Eerw. geen predicanten noch proponenten cont senden) dat desen persoon hebt gesonden. Want wij connen seer wel met malcanderen overeen commen, bemercke dat hij een ijverich ende nerstich man is ende seer godtsalich van leven, gelijck U.Eerw. mij geschreven hebt.

Jan Janssen van Heusen[206] is oock noch in goeden doen, leyt hier tegenwoordich met schip Amsterdam noch op de rede, dan meyne sal hier mede aen lant comen (doordien ick meyne te vertrecken) tot hulpe van Wessel Woutersz, doch wat daervan sal werden sullen U.Eerw. met d'ander scheepen verwittigen.

Belange den stant der kercken en scholen alhier, is noch in den ouden staet, verhope dat Godt sijn genade ende segen alsoo over dieselve uyt sal storten dat t'eenigen tijt daervan noch vruchten sullen gesien werden. Hebbe verstaen dat U.Eerw. soude aengeseyt zijn dat met het schip 't Wapen van Rotterdam hier veel boecken voor de school souden gecommen sijn. Dat en is soo niet, daer sijn 't maer een weynich A.B. boucken ende bordekens geweest, ten aensien van de menichte der scholen die hier zijn. Soo U.Eerw. daer redelijck van A.B. boecken ende catechismussen zijt versien, wilt ons het toecommende jaer daer wat van besorgen. Van andere scholboecken sijn wij met het schip Amsterdam nu redelijck versorgt.

Van de Molucken hebben wij geen schrijvens ontfangen, noch uyt Banda oock niet sonderlings, souden u.l. anders 'tselve mededeelen. d'Engelschen hebben hier een verraet ofte aenschlach op 't Casteel gehat om dat te vermeesteren, maer is Godt loff in tijts uytgecommen, waerover den presedent[207] met 9 Engelsen en 9 Japonders ende den marino van de slaven is onthooft den 9 mert[208] lestleden.

---

[204] Vgl. Matteüs 25:21, 23.
[205] Niet aangetroffen.
[206] Jan Jansz van Heusden, werkte al sinds 1618 of eerder in Indië, en keerde eind 1630 of begin 1631 uit Batavia naar Nederland terug.; zie Bijlage Krankbezoekers.
[207] Gabriel Towerson, agent van de EIC.
[208] Dit betreft de bekende 'Ambonse moord'. Stapel, *Geschiedenis van Nederlandsch Indië* III, 160 geeft 10 maart als datum; De Graaf, *Geschiedenis van Ambon*, 75 geeft 8 maart. Zie ook Adam Clulow, 'Unjust, Cruel and Barbarous Proceedings', 15-34.

Hebben tot onsen leetwesen verstaen dat de kerckelijcke vergaederinge op Batavia gestaeckt is,[209] waertoe wij hooren de handelinge van Lauwerens Hermans geen cleene oorsaeck soude gegeven hebben, door die veranderlijcke ende strijdige resolutiën die van de broeders in 't wechvaren ende blijven van ditto Lauwerens sijn gehouden, doch wat daervan is, is U.Eerw. best bekent.[210]

Den grooten twist, tweedracht, haet ende nijt tusschen onse broeders Jacobus Anthonisz ende Michiel Seroy is mede droeflijck om hooren: dat sij die den vrede behooren nae te jagen, daernae te trachten ende te staen, die vredemaeckers behorden te sijn, die gehouden sijn anderen te vermaenen dat se de sonne over haeren thorn niet onder souden laten gaen,[211] haer niet en connen laten bewegen om van herten malcanderen te vergeven ende in vrede ende liefde bij malcanderen comen.

Wil desen hiermede eyndigen ende U.Eerw. broeders bevelen in de bewaringe des Alderhoochsten, die U.Eerw. alsoo wil bij sijn met sijnen heyligen Geest, dat U.Eerw. hier beyde niet alleen vereenicht maer dat door cracht des H. Geest des vredes alle vijantschap uyt hare herten mach wechgenomen werden, dat in plaets wij nu een droevige tijdinge hebben gehoort, wederom een blijde crijgen mogen.

Actum in 't Casteel Amboyna anno 1623 den 3 junyo. U.Eerw. gantsch toegedane vrienden ende broeders, Rogier Hendricxz.

24. Brief van krankbezoeker Jan Jansz van Heusden aan ds. Wouter Melchiorsz Vitriarius te Banda. Ambon, 27 october 1624.[212]

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 285-287. Afschrift.

Seer weerde broederen in Christo.

Lestleden verstaen hebbende door de comste van onsen broeder Adam Isbrantsz U.E. gesontheyt met de broederen aldaer, 'twelck ons was een blijschap om hooren, biddende Godt Almachtich dat hij U.E. hoe langhs hoe meer wil stercken met de cracht sijns H. Geestes, ende dat tot dienst van sijn kercke ende gemeinte aldaer ende daer U.E. soude mogen comen. Belangende ons beyder gesontheyt, Wessel Woutersz ende ick, binnen noch in goeden doen, Godt hebbe loff van sijne genade.

Den stant der kercke alhier is noch alleens als doen u.l. hier lest was. Wij hadden wel gehoopt door de comste van Jacob Anthonisz[213] predicant dat de kerckendienst wat beter soude mogen toegegaen hebben ende wat meer vruchten soude gedaen hebben als voordesen alhier tot noch toe gedaen is. Maer tot onsen leetwesen geschiet het ter contrarie, want in plaets van de goede stichtinge te geven alhier, so doet hij de meeste ergernisse, onder alle het volck, so wel aen de swarte als aen de blancke, dat ick het u.l. op het thiende deel niet en mach schrijven. Hij doet de kercke Godts ende ons allen sulcken schande aen dat het in 20 jaren uyt de herten der menschen alhier niet en sal comen, ende dat door sijn overdadich

---

[209] De bewaard gebleven acten van de kerkenkeraad van Batavia eindigen op 18 okt. 1622 en beginnen weer op 8 augustus 1624. Tussen 2 februari en 6 september 1623 werden geen kerkenraadsvergaderingen gehouden. Oorzaak was de verwijdering van ds. Dubbeltrijck uit Batavia, na zijn weigering kopieën van de kerkelijke documenten ter beschikking van Heren XVII te stellen. Zie Niemeijer, *Calvinisme*, 91-92.

[210] Lourens Harmansz van Rijsenbeeck, krankbezoeker, arr. Batavia jan. 1621 met commissie van de classis Delft; zijn opvattingen weken af van de officiële gereformeerde leer; hij maakte reizen naar Ambon en de Kust Coromandel; vroeg en verkreeg losmaking van het ambt van krankbezoeker in maart 1626. Mooij, *Bouwstoffen* I, s.v.

[211] Vgl. Efeziërs 4:26.

[212] Zie betreffende de aanleiding tot het schrijven van deze brief ook hierna, doc. 25 en 26.

[213] Ds. Dubbeltrijck.

drincken ende optrecken dagelijcx. Dagelijcx dranck in 't lijff hebbende, is hij so overdadich met vloecken en sweren alsoff hij de meeste vagebont waer van Indiën. Hij en ontsiet Godt noch overheyt, noch onse vermaninge niet en acht, ja hij schelt ons uyt so schandelijcken al off wij de oneerlijckste menschen waren van de werelt. Hij derff ons in presentie van gemene personen wel schelden voor duyvels, esels, buffels, ja schijnheyligen en phariseën, wolven in schaepsclederen, ende meer lasteringe van Godt en sijn H. woort, ja hij en ontsiet de Heer gouverneur niet deur te strijcken,[214] dewelcke hem so lang gedult heeft in sijn boos doen. Heeft altijt gehoopt dattet noch beteren soude, ja ick gelooff datter geen overheyt in Indiën sal gevonden worden die sulcke woorden soude verdragen van een predicant als onse Heer gouverneur van hem heeft verdragen, hebbende hem dickmael sijn mitsdaet vergeven, daerna wederom de goedertierentheyt van de Heer gouverneur mitsbruyckt, heeft wel gedeurt vijff maenden lanck.

In 't eersten heeft men 't toeghegeven[215] sijn vrijagie aen een weduwe die haer man hier gestorven is, maer dat nu al voorbij sijnde, is met een ander in houwelijck geraeckt, met een coopman genaemt Jan van Leuwen. Wij hadden gehoopt dattet nu beter soude wesen, maer het is hoe langer hoe slimmer. Hij is voor desen tijt in 't fort gehouden ettelijcke dagen, om hem te spenen van geselschap ende dranck, totdat hij wederom door bidden buyten moch gaen. Denselven dagh was hij wederom so droncken als oyt te voren, sodat hij endelijcken op sijn camer worde gebannen, met een schilwacht bij hem te bewaren. Somma, de saecke staen seer slecht met Jacob Anthonisz ten aensien van hier. Wat uyt te rechten? De swarte selfs weten hem te noemen 'Padre Maboc' (dat is 'de droncken predicant').

Om mijn schrijvens niet te lanck te maecken, bidden wij u.l. met de broederen aldaer dat U.E. al samen de saecke eens met malcanderen wilt overleggen, hoe men met de saecke sal handelen. Want aldus mach het niet bestaen dat U.E. hier quam om hetselfde te comen beteren, maer dit is het wederom: hier is geen kerckenraet, daerom is hier weynich met hem uyt te rechten. Wij hebben wel van sin geweest hem met dit jacht bij u.l. aldaer te stueren, wederom ons bedenckende. Oock den Heer gouverneur vont het oock niet geraden, vresende dat hij 't daer maken soude als hij hier gedaen heeft, ende 't is te besorgen, mocht hij sijnen wil gebruycken, noch doen soude. Dit sij in 't cort tot ons leetwesen aen U.E. geschreven. Het mondelijck geruchte, sorgh ick, sal u.l. niet als al te veel hooren, met die personen die met het jacht daer comen.

Het pampier valt te clein, een teecken van gebreck. De hoffmeester Joris Willemsz doet U.E. hertelijck groeten, bedanckende u.l. van de boecken die U.E. hem gestuert heeft. Hij was wel begerich om U.E. tot een recompense wederom wat te senden, maer niet wetende wat U.E. aengenaem soude mogen wesen, soo heeft hij het uytgestelt tot u.l. comste, wetende dat u.l. tijt toecomende verlossinge uyt is, meynende t'samen te huys te varen met onsen gouverneur.

Hiermede weest den almogenden Godt bevolen, die u.l. ende ons allen in lanckdurige gesontheyt wil sparen.

Uyt het Casteel Amboyna den 27^{en} october anno 1624.

Onder stondt: Jan Jansz van Heusden.[216]

---

[214] Doorstrijcken: berispen. Gouverneur: Herman van Speult.

[215] Toegeschreven aan.

[216] De brief van Van Heusden werd op Banda bezorgd door Adam Isbrantsz, die per brief van 17 sept. 1624 al eerder melding had gemaakt van ds. Dubbeltrijcks alcoholprobleem en zijn mislukte avances richting de weduwe van meester Seger, zie het Copyeboeck van Wouter Melchiorsz Vitriarius (SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184), fol. 284. Toen de kerkenraad van Banda de brief van Van Heusden ontving, besloot hij ds. Dubbeltrijck te schorsen (Copyeboeck fol. 116). De broeders in Ambon werden per brief van 11 nov. 1624 hiervan op de hoogte gesteld, (fol. 287). Op dezelfde datum ook een brief van gelijke strekking aan de Ambonse gouverneur Van Speult (fol. 288). Van

25. BRIEF VAN DS. JOHANNES DE PRAET AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 april 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 13-14.

Eerwerdige seer beminde medebroeders.

Naer alle hertelijcke groetenisse, sal dese dienen om U.Eerw. in cort te verwittigen van onse voorspoedelijcke ende goede aencomste alhier op Amboyna. Ick hadde wel gewenst dat den inhoudt mijner schrijvens met beter tijdinge van den staet deser kercke hadde bekleedt geweest.

Aengaende de Duydtsche vergaderinge, sij is seer kleyn, ende het meestendeel bestaende in soldaeten, die meer door gedwang als door ijver verschienen. Al is 't dat de burgerije passelijck sterck is, soo en siet men nochtans niet datter meer als veift ofte ses compareren, hetwelcke het meestendeel hierdoor is geschiet datter in lange geenen dienst en is gedaen, alsoock om de quaede comportementen van D. Jacobus,[217] dewelcke over ettelijcke maende van de broederen van Banda om verscheyden klachten, over hem gedaen, gesuspendeert is geworden.[218] Offet sal mogen bestaen en hebben wij noch niet geordeelt, overmits ick maer gisteren de Heere gouverneur ende de broederen alhier mijne commissie hebbe vertoont, ende van hun als haeren dienaer ontfangen.

De komste van dese vloote belet ons in veele dingen. Ick verhoope dat wij van sijn saeke sullen noch van de weke spreke. Soo veel mijn aengaet, ick en kan niet bevinde, al is 't dat hij maer als all te veel oorsaeke gegeven heeft, ende geeft noch alle daege, dat men een leeraer sonder gehoort te sijn soo mach tractere. Nochtans sijn sijn comportementen soo ongebonden dat wij (vrees ick) gehouden sullen werden hetselfde t'approbeeren. Hadde hij sich noch eenichsyns willen schicken synt mijn arrivement, ick soude anders van hem schrieven. Hij loopt lans de straete nacht en dach sonder schaemte, sonder eer ende sonder sorghe, het meestendeel van den tijdt droncken. Sint sijne suspensie heeft hem de Heer gouverneur op een jacht gestelt, maer het en heeft niet geholpen. Ick bidde de Eerw. broeders mijn te willen excuseren dat ick alsoo uytvaer, mijne consciëntie mij daertoe dwingende; ende siende gene apparentie van beteringe naer drie verscheyde vermaninge aen hem van mijn gedaen en can ick niet naerlaeten de waerheyt te schrieven. Dit wille ick U.Eerw. ock te kennen geven, dat wij anders niet en connen ordeelen dan dat in sijn hersche geraeckt is, ende niet wel bij sijn sinnen en soo los, soo variable, ende licht sijn alle sijn discourse ende reden. Mijn aengaende, ick wenschte van herte dat hij mochte tot beteringe geraeken om den Maleyschen dienst, die hier hoochnodich is, de vergaderinge wesende noch wel eens soo sterck als twe Duydtsche.

Soo veel als de schoolen belangt, het isser noch passelijck wel mede gestelt, ende meyne met het aldereerste overalle de visite gaen doen. Op woonsdach toecomende sullen wij alhier een biddach houden, ende vridachmorgen alle de vroomste burgers bij mij t'ontbieden om te sien offer een kerckenraedt sulle formeren, waertoe de Heer sijnen segen will verleene. Ick soude U.Eerw. breeder schrieven, maer den tijdt ende laet het niet toe, alsoo ick niet en hebbe geweten van 't vertreck van dit schip als op desen selfden avont. Hier mede dan, Eerwaarde Broederen, naer dus groetenisse aen de Eerw. Heer Generael ende U.Eerw. altesaeme soo in 't gemeyn als in 't particulier, wil ick U.Eerw. den Alderhoochste bevelen, hem biddende dat hij U.Eerw. ende ons altesaeme in sijne goddelijcke bescherminge wilt behouden ende bewaeren.

Heusden en Woutersz richtten zich terzelfdertijd eveneens in een gezamenlijke brief met een klacht over Dubbeltrijck tot ds. Anthoni Dirxs te Batavia (notulen kkr Batavia 24 sept. 1624, Mooij, *Bouwstoffen* I, 194).

217 Ds. Jacobus Anthonisz Dubbeltrijck.

218 Vgl. hiervoor, aantekening bij doc. 24.

U.Eerw. onderdanige dienaer ende broeder, Joh. de Praet. In Amboyna den 23 april 1625.

26. BRIEF VAN KRANKBEZOEKER EN SCHOOLMEESTER WESSEL WOUTERSZ AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 juni 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 15-17.

Emanuel

De saelichmaeckende genaede Gods en vermeerderinge sijnes H. Gheestes wensche ick die broederen, soo bekende als onbekende, amen.

Seer weerde, vroome ende godtsaelige broederen in Christo.

Alhoewel den tijt mijns vertrecks van hier voorhanden is, soo ick voor deses niet anders weet, soo hebbe ick volgens de goede geleegentheit niet connen naelaeten desen aen U.Eerw. te schrijven, en U.Eerw. te laeten weten dat ick Wessel Woutersz cranckbesoecker, Rozier Heindricksz ende Jan Janszoon van Heusden, mede met mij in gelijcke bedieninge, noch cloeck en gesont zijn, doch insonderheyt onsen broeder Domine Johannes du Praet met zijn huysvrouwe Swaentien Harmens binnen mede noch in eenen goeden doen. Wat aengaet Domine Jacobus Anthoeniszoon en van sine groote gesontheit, ofte mede van zijn ongesontheyt, en weet ick die broederen niet veel te schrijven. Men kan uyt sijne uytterlijcke gestalte genochsaem bespoeren dattet niet en is als te wensschen waere. Dattet waere breder hiervan te schrijven acht ic onnodich, overmits ick vertrouwe dat van andere daervan breeder sal geschreven worden, die beeter bij die memorye als ick tegenwoordich ben souden mogen weesen, want die ouderdom mij zeer met sijne pijlen comt doorschieten, niet in eenerley manieren maer op verscheyden manieren, als in 't gesichte, in die memorie ende 't verstant, 'twelck niet van cleynste oorsaecken is dat ick soo weynich aen die broederen hebbe geschreven, maer hebbe datselve Domine Johannes laeten doen uyt onser beyder name.[219]

De broederen van Batavia hebben mede te bedencken hoe suymachtich en naelatich zij in 't schrijven zijn geweest, soodat wij tot deesen mins weetens niet een letter schrijffs van die broederen hebben ontfangen,[220] hebben ons mede Domine Jacobus Anthonysz Dubbeltrijck, doch tegenwoordich wel dubbelt arm, toegesonden sonder een letter schrijffs beneffens hem te stieren waernaer wij ons souden hebben te reguleeren, waerover wij niet weynich beducht waeren, niet weetende off wij hem souden ontfangen als onsen predicant dan off wij hem weeren en van den predickstoel souden houden, waerover wij die broederen niet weynich hebben te beschuldigen. Wij hebben onsen tijt die wij alhier op Amboyna voor de comste van onse broederen die predicanten zijn geweest alsoff wij daer niet geweest waeren, denckende op 't gemeene spreeckwoort: uytten ogen, uytten herten.

Doch soo ver die plaetse van Amboin aengaet, die bevinden wij nu metterdaet dat uyttet herte niet is geweest, overmits ons die broederen nu op een ny weederom hebben versien met een vroom, doegdelijck, godtsaelich en geleert jonghman, naemelijck Dominus Johannes du Praet, die wij hoopen datt hier mettertijt goede stichtinge sal mogen doen, doch sal tijt vereyschen, alsoo't hier, Godt beetert, is als eenen zeer verworden acker, op diewelke het oncruyt verre de overhant heeft. Hoope Godt sal hem met sijnen Geest verstercken en

[219] Zie het hiervoorgaande document.

[220] De bundels afgaande brieven kkr Batavia, in ANRI, beginnen met 25 oktober 1625. Dubbeltrijck had reeds tijdens zijn verblijf te Batavia aanleiding tot klachten gegeven, zie notulen kkr Batavia 25 september 1625, Mooij, *Bouwstoffen* I, 221.

die ackeren des herten door sijnen Geest doorploegen, bereyden en bequaem maecken, opdat se dat goede zaat des godlijcken woorts in haer ontfangende, eintlijck tot zijner tijt goeden vruchten der boetveerdicheyt en godtsaelicheit mogen voortbrengen, 'twelck die lieve Godt ons altesaemen wil gunnen nae desen te moghen hooren en oock tot onser saelicheit te beleeven. Het liet hem in de beginselen van die comste van Domine Jacob Anthoeniszoon sien offet wat soude geweest hebben. Hadde hij maer gecontinueert in zijnen dienst, doch soo haest de meester Zeeger doot was, wert Domine Jacobus hert met liefde tegens haer overstelpt, dat hij van dien tijt aen nergens minder meede in 't sin hadde als den dienst Gods, maer spaerde noch moyte noch gelt om met die weduwe te consumeeren, die nochtans genochsaem bethoonde geen lust noch genegentheyt tot zijn persoon te hebben, maer dreeff genochsaem den spot met hem. Hij sulcx niet connende bemercken liep even blint als bij nacht en bij daeg totdat hij entlijck allemans spot en bijspreucke werde, jae totdat hij geheel op 't wilt raeckte, jae soo rebel datten H. Goeverneur Speult hem in 't fort moste bannen, ja met schiltwachten most bewaren, jae als wij hem broederlijcken aenspraecken, hem vermaenende sijne beroepinge te betrachten en sine schuldige plicht nae te comen, soo sprack hij met een verbolgen gemoet, en seyde: 'gelijt mij aen Abigail', dat is die weduwe. Wij hem vermaenende dat se hem niet en diende, en dattet geen predicantsvrouwe en was van weegen haere lichtveerdicheyt en hoeveerdicheit, dan was hij seer gestoort en sprack op ons zeer schandelick en lasterlijck. In somma, hij maeckte ons het leeven soo suer, dat wij entlijck genootsaeckt waren, achtervolgende mijne instructie van Jacop Anthoenisszoon ontfangen, ons te addresseeren tot onse naestgeseetene broederen, 'twelcke die van Banda waren, aen diewelcke wij hebben geschreven[221] en ons beclaecht over het ongeregelde leven van Domine Jacobus, met haer schriftelijck consuleerende wat wij hierinne te doen hadden, om Jacop Anthoeniszoon in zijn ongeregelde leeven wat tegens te houden.

Die broederen onse schrijving, alsoock mede eenich schrijven van onsen goevernoer,[222] doch buyten ons weeten, daerbenevens eenen seeckeren brieff van onsen broeder Adam Ysbrantszoon[223] gelesen hebbende, den inhout verstaen hebben, dien oorsaecks halven haeren kerckenraet versaemelt en nae verscheyden discoersen entlijck Jacop Anthoeniszoon door gemeene resolutie gecondemneert en verclaert als onwaerdich den predickstoel hier ofte in eenige plaetsen in de Indies te betreeden, maer gesonden te werden nae Batavia en voorts nae 't vaederlant, en ons de acte van haere resolutie overgesonden.[224]

Domine Johannes du Praet alhier gearriveert zijnde, daer wij den Heere van dancken dat hij ons noch verweerdicht wederom met een goet dienaer te versien, heeftet inderdat met Jacop Anthoeniszoon bevonden in eenen seer droevigen staet te zijn, heeft met patiëntie verwacht, en met goede vermaeningen aen D. Jacobus gedaen, datter een ander maniere van leven bij hem mochte geleyt worden, doch was meest tevergeefs, hebben verscheyden vergaederingen met malcandren gehouden over deese saecke, entlijck domine Jacobus selven in onse vergaederinge ontbooden, met hem van verscheyden dingen gediscoereert en hem entlijck aengeseyt dat wij ons aen die resolutie van Banda soeseer niet en bonden, alhoewel wij die oock niet controleerden, maer waeren bereyt in lijtsaemheyt te verwachten waere teeckenen van boetveerdicheyt en godsaelicheyt, en soo wij die vernaemen, dat wij alsdan 't voorgaende in 't vier der lyefde wilden begraeven, doch soo niet, en dat hij in zijn boose, roeckeloose leeven continueerde, dat wij alsdan het doen van Banda mosten approbeeren en met onse discipline vermeerderen en verstercken. In somma, het begeeft hem

[221] Zie hiervoor, doc. 24.

[222] Herman van Speult, juli 1625 als gouverneur afgetreden. De bedoelde brief, d.d. 27 oktober 1624, in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 184, fol. 285.

[223] Adan Isbrantsen aan kkr Banda, 17 september 1624; een extract in Copyeboeck fol. 284.

[224] Zie kkr Banda aan Classis Enkhuizen, Banda-Neira, z.d. [augustus 1625], Westfries Archief, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen, 152.

alsoo dat ons best dunckt dat hij nae Batavia gaet, alsoo hier zijn leven van hem geen stichtinge can gedaen werden, hoopen dat God zijner noch weder ontfermen sal, en den claeren glans sijnes H. Geestes in hem noch weder sal laeten schijnen, opdat hij sine ponden[225] die hem Godt gegeven heeft beeter als nu eenen tijt lanck geschiet is sal mogen imploieeren tot troost en verlichtinge van veele verblinde heydenen,[226] tot zijn eygen saelicheyt en onser aller vroegde en blijschap.

Hiermede eindigende mijn schrijven, en 'tgeen noch mochte resteeren hoop ick die broederen binnen corten tijt soo veel in mijn vermogen is mondeling te verclaeren. Bidde die broederen willen 't in danck accepteeren en ten besten duiden, God weet uyt wat herte het is geschiet. Actum in 't school van Amboin den eersten juny anno 1625.

Door mij, U.Eerw. vroome godtsaelige welgeleerde, bekende en onbekende broederen, uwe aller onderdaenigen mede broeder in Christo, Wessel Wouterszoon, cranckbesoecker en schoolmeyster op Ambon.

Wat ick vermach tot uwen dienste altijt bereyt.

27. BRIEF VAN DS. JOHANNES DE PRAET AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 juli 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 19-21.

Eerwerdige, seer beminde medebroeders.

Alsoo wij door onsen laesten brieff U.Eerw. belooft hadden te verwittigen van 't alle hetgene hier in de kerckelijcke saeken gepasseert soude mogen wesen, hoewel hetselfde seer kleyn ende gering is, en hebbe ick het nochtans niet willen achterhouden. Wij hadden voorgenomen over enige weken een sekere algemeyne visite te doen om de borgerije, dewelcke soo traeg is dat se over drie ofte vier niet en compareren, wat te verwecken, maer aengesien dewijle dese vlote alhier gelegen heeft verscheyde impedimenten voorgevallen sijn, soo door de meenichte des volcks dewelcke overalle ende in alle tijde haer ververschinge gesocht hebben, als door de borghers selver, die haeren tijdt willende waernemen naerlaetich geworden sin, soo en hebben wij sulx niet wel in 't werck konnen stellen, maer tot nu toe uutgestelt door den raedt van den gouverneur selve, bereyt sinde sulx te behertigen ende naer het vertreck te volbrengen.

Ons was ock bevolen een kerckenraedt te formeren, maer alsoo wij, daerover vergadert sijnde, niet meer dan 2 ofte drie lidmaeten en vonden (te weten van de borgers), en hebben wij sulx ock noch niet connen doen totdat onse visite gedaen sinde, dewelcke wij den 27 deser meynen bij der handt te nemen, door deselfde sullen connen vernemen wij van de vromste haer tot de gemeynte sullen willen begeven, eerstelijck deselfde sullen aennemen, ende daeruut vier persoonen kiesen om daertoe gebruyckt te mogen werden, hetwelcken wij U.E. sullen overschrieven met het advysjacht vertreckende binnen veif ofte 6 weken.

Uuyt verscheyden discoursen hebbe ick connen bemercken dat de Heer wel van sins soude wesen dat men daertoe twee Nederlanders ende twee van de hoofde der Ambonesen soude nemen, maer wat daeraff vallen sal en kan ick noch niet wel begrijpen, sulx sin swaericheyden inhebbende, overmits sij geen lidmaeten en sijn, ende soo veel ick bemercken kan daertoe noch wat roouw ende onbequaem, wesende een volck dat meer door ontsach als door ijver ter kercke comt. Het heeft haer sint het vertreck van D. Danckaerdt, gelijck oock aen onse natie, aen een goede herder gebroken, van dewelcke sij niet alleen

[225] Talenten, zie Lucas 19:12-27. Ds. Dubbeltrijck gold als 'zeer taalkundig', Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 120.
[226] Onzekere lezing, woord gedeeltelijk weggevallen.

viva voce hadden mogen vermaent werden, alsoock met vriendelijck besocht ende met soeticheyt die sij gewoont sijn, bejegent. Des Heere intentie is omdat se soo veel te beter soude sien watter omgaet, ende oock haer verblieden in de goede correspondentie die wij in sulcke t'saemencomste met haer souden houden.

Aengemerckt dattet voorlesen alleen van de Maleysche predicatie niet veel vrucht en brochte, soo ben ick genoodtsaeckt gewest wat veranderinge in te voeren, ende D. Rogier[227] aen te porren om sich tot het proponeren te bereyden, ende deels om sijne bequaemheyt, ten anderen om sijn stichtelijck leven ende vriendelicke omgang als ock om den noodt die sulx was verheyschende. Alsoo hij enige daege gevraecht heeft om sulx in bedenckinge te nemen ende hem selve daertoe te bereyden, soo heeft, wedergecomen sinde uut de eylanden, voor ons sulcke proefstuck gedaen dat hij niet alleen getoont heeft meester in de taele te wesen, maer oock in 't prediken. Aengaende sijn examen, alsoo den tijdt verheyschende was dat hij met het aldereerste alhier met der woonste was, en de broeders die hier waeren een seer goet contentement van hem hadden, isset uutgestelt totdat hij hier sal wesen. Door desen middel mogen de broeders hoopen dat den Maleysche dienst soo wel hier sal waergenomen werden als wij souden mogen wenschen, hebbende mede ordre gestelt ende geraempt haest als hij hier sal wesen, om de jonge jeuchdt en de andere alle sondaegen te catechiseren, alsmede om de bejaerde die gechristent wille wesen t'onderwijsen.

De acte van d'oplegginge der hande[228] met den gebede op de kinderen der heydenen en connen wij niet wel alhier tot noch toe in 't werck stellen, veel min deselfde den H. doop te weygeren, om verscheyden inconveniënten die daeruut soude spruyten, om dewelcke tegenmoet te comen, diegenen die aengenomen sin van christenen sullen wij op borgtoch doopen dat sij sullen onderwese werden, ende met d'anderen, die van heydensche ouders voorgestelt werden, sullen wij volgens uwe resolutie voortvaren, namelijck dat wij d'ouders eerst sullen onderwijsen ende christenen, ende alsoo meteen de kinderen met haer. De segeninge over de kinderen der christenen sullen wij ock gebruycken, al soo haest als de formulieren selffs door D. Rogier overgeset werden.

De schole alhier, dewelcke D. Wessel[229] geregiert heeft, is alsoo treffelijck ende wel geordonneert, niet als anderen in dese quaertieren maer ock selfs in 't vaderlandt soude mogen wesen. Wij bidden de broeders denselfde D. Wessel voor een van de vromste ende getrouwste dienaeren te wille ontfangen als in lange tijden hier geweest sijn. Sijn vertreck is van ons soo beclaecht, dat wij gaerne gesien hadden dat hij hier hadde willen blieven. Ick dochte Herman Bruninx[230] in sijn plaetse te stellen, maer de Heer gouverneur en heeft sulx niet willen toestaen om redene die niet seer gefondeert en waere, die hij U.E. sal verhaelen, en hebben een anderen in sijn plaetse gestelt van dese vloote, bij provisie. Hebben de broeders een bequaem ende bejaerde persoon, wij bidden dat sij denselfde wille oversenden ende meteen A.B. boexckes, die ons seer gebrecken, als ock enige ryemen pampier, daer ick de H. Generael van schrive ende aen ons expresselijck sullen moeten bestelt werden, indien wij se sullen genieten. De anderen schole sin ock noch passelijck gestelt, maer dienen wat gereformeert te werden, waertoe wij noch niet en hebben connen vaceren, noch deselfde gaen besoecken, om den geduericklicke regen, die seer extraordinaris groot is.

D. Johannes van Heusden heeft ock versocht te vertrecken. Hij hadde wel blieven, maer alsoo hij gene anderen dienst en dede dan het voorlesen, en de Heer gouverneur gene goede behaeginge in hem hadde om sijne onvriendelijcke manieren, heeft hij sich sulx vergunnt, al is 't datter op sijn leven niet te seggen en valt. D. Jacobus werdt U.Eerw. toegesonden,

---

227 Rogier Hendricxz.

228 De orde (het formulier) daarvan, ongedateerd, in Mooij, *Bouwstoffen* I, 186-187, gevolgd door een formulier voor de openbare belijdenis van het geloof.

229 Wessel Woutersz.

230 Zie Bijlage Krankbezoekers.

ende heeft het hier soo bondt gemaeckt dat ick het niet ende can verhaelen. Den brief van die van Banda die hem suspendeert hebben, ofte meer gedeporteert,[231] sendt ick U.Eerw. over om daer op te resolveren. Of sij die macht hebben, laet ick U.Eerw. resolveren, mijn dunckende dattet wat streng is.[232]

Soo veel als sijne saeke aengaet sullen de broeders van D. Wessel ende D. Johannes hooren, waerin dat U.Eerw. haer wel geloof moget geven. Hij heeft se als partiën geordeelt, maer alsoo wij, bij malckanderen vergadert sinde, hem ende haer gehoort hebben en heeft hij niet bijsonders connen voortbrengen. Eyndelijck daer sin hier veel desordres ende excessen, die seer wel door de Heer gouverneur[233] sullen geredresseert werden. Om te besluyten, soo bidde ick de Eerw. broeders te wille gelooven dattet aen onse arbeydt noch moyte en sal gebreken, maer sullen doen alles dat stichtelijck, dat eerlijck ende voorderlijck sal wesen. Hiermede, Eerw. broeders, naer alle 's grondtshertige groetenisse aen alle in 't gemeyn ende een yder in bijsonder, wille ick U.Eerw. den Alderhoochste bevelen, die U.Eerw., Uwe kerckendienst ende arbeydt wilt segenen, tot verbreydinge sijnes H. naemps, welvaeren sijner gemeynte ende U.Eerw. ziele salicheyt.

Actum op Amboyna de 17 julii 1625. U.Eerw. dienstwille dienaer ende medebroeder De Praet.

De brieven naer 't vaderlandt sullen wij U.Eerw. met het jacht seynden.

28. EERSTE ACTA VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON. Ambon, 21 augustus 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 23-24.[234]

Kerckelijcke acte geresolveert in den kerckenraedt van de gemeynte van Amboyna begonnen den 21 augusti anno 1625.

Alsoo in 't jaer 1625 des Heere onses salichmaeckers Jesu Christi op den 21 augusti, uuyt last gebrocht niet alleen uuyt vaderlandt maer ock van Batavia, sekere persoonen, soo kerckelijcke als polyticq, tesaemen beroepen sin ten huyse van D. Johannes de Praet, om te sien oft men bequaemlijck alhier op Amboyna een kerckenraet ende meteen een gemeynte soude konnen formeren, soo is 't dat, naer scherpe ondersoeckinge van alle 'tgene dat sulcken hooge saeke soude mogen aengaen, ende sekere getal van ledematen voorgedraege sinde door dewelcke de verkiesinge soude geschieden, dese naervolgende articulen beslooten sin.
1. Opdat de verkiesinge ter eere Godes ende welvaeren sijner gemeynte soude geschieden, sin dese naervolgende persoonen om sulx te doen genomineert.

Uuyt de kerckelijcke: D. Johannes de Praet predicant, D. Rogier Heindirixsen proponent, Mr Arrian Ghijsbrechtsen schole ende sie[ckentrooster].[235]

Uuyt de polyticquen ende burgers: Sr Philips Lucassen directeur,[236] Sr Nicolas Mersman coopman, S^r^ capiteyn Mahieu de Clercq, Sr Herman Bruynninck.

---

[231] Zie de aantekening bij het slot van doc. 24 en deel III, doc. 33. Van Heusden werd in 1626 op Banda verkozen tot ouderling en was nog jarenlang werkzaam als krankbezoeker (zie deel III, doc. 37 en 38; Van Boetzelaer, *Correspondentie Hulsebos*, 108). Gedeporteerd: afgezet.

[232] Ds. Dubbeltrijck werd in 1626 door de kerkenraad van Batavia afgezet (Mooij, *Bouwstoffen* I, 238-241, 244). Hij overleed kort daarna.

[233] De nieuwe gouverneur, Jan van Gorcum.

[234] Deze acta waren als bijlage gevoegd bij een brief van ds. De Praet aan kkr Batavia d.d. begin september 1625, niet aangetroffen (Mooij, *Bouwstoffen* I, 221).

[235] Woord afgebroken. Adriaen Gijsbertsz was van 1625 tot aan zijn dood in augustus 1627 schoolmeester en ziekentrooster te Ambon.

[236] Philips Lucassen, in 1627 opperkoopman, directeur, 1628-1631 gouverneur van Ambon, daarna te Batavia.

2. De vergaderinge nedergeseten sinde (naer aenroepinge van den almachtigen Godt), voorgestelt sinde door D. Johannes de Praet, praeses derselver, soo het kleyn getal van de Nederlanders in 't gemeyn alsmede van diegene die alreets ledematen sin, isser vooreerst gesproken van 't getal dergener die niet tot een kerckenraedt soude verkiesen, hetwelcke voor desen tijdt is gevonden niet meer dan in vier te mogen bestaen ende dat tot een beginsel ter tijdt toe dat de Heer believen sal sijne gemeynte te vermeerderen ende doen aenwassen.
3. Op de propositie off niet goet en soude wesen dat men yemant van de Amboynesen ofte inwoonderen bij onse Nederlanders soude voegen, naer verscheiden discoursen van eenige swaericheyden, die daernaer in vrede wech geweert sinde, isset goet gevonden dat men daertoe ten minsten een soude roepen, soo om goede correspondentie met hun te houden als ock om d'anderen daermede te soecken te verwecken.
4. Voorgestelt sinde of men de verkiesinge met luyder stemmen soude doen, om verscheyden redenen, isser beslooten dattet om alle menschelijcke consideratiën wech te nemen die met geslooten briefkens soude geschieden.
5. Naer aenroepinge des Heere naeme de briefkens geschreven ende door den praeses geopent sinde, sin bevonden de meeste stemmen te hebben: voor ouderling: Sr Philips Lucassen, capiteyn Mahieu de Clercq, Sr Nicolas Mersman; voor diacon: Mr Laurens Marcus Amboynese.[237]
6. Alsoo den praeses, eer dat dit geschiet is hetwelcke verijsten is, wat naeder gelet hebbende op de persoon van D. Rogier, vercklaerde dat hij buyten de verkiesinge mochte gestelt werden, als wesende voor ouderling in 't vaderlandt bevesticht ende daervoor oock uuytgevaeren, rede waerom hij consequentelijck dit ampt mochte bedienen. Sulx eendrachtelijck goet gevonden sinde ende afgevracht oft hij daer wat tegens hadde, alsoo hij voorwende verscheyden swaricheyden die sijne dienst van proponent waere medebrengende, insonderheyt die uuyt de tael was spruytende, aengemerckt ock dat hij verscheyde reyse sal moeten hier ende daer geëmployeert werde op de dorpen, op sijn ernstich versoeck van daervan ontslagen te werden is hem sulx gegunt, mits conditie dat hij nochtans, de gelegentheyt sulx toelatende, in den kerckenraedt sal compareren, ende als proponent sijn stemme hebben.
7. De naeme der verkoorene den Ed. Heer gouverneur voorgedragen sinde door D. De Praet ende Sr Philips Lucassen om sijne approbatie daerover te hooren, alsoo sijne Ed. vercklaerde dat hij d'persoona van Sr Philips niet missen konde om verscheyden gewichtige consideratiën, soo isser goet gevonden dat men den andere daege wederom soude vergaderen.
8. 's Morgens vrouw[238] dese consideratie voorgedraegen sinde, alsoo deselfde gefondeert waeren, isser in sijne plaetse voor ouderling verckooren de persoon van Mr Arrian Ghisbrechtsen, ende sijn alsoo alle de naemen des sondachs, wesende den 23 augusti, de gemeynte voorgedragen.

29. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 5 september 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 25-26.

Eerwerdige, godvruchtige, seer beminde medebroeders.

Onsen laesten geweest sinde die wij U.Eerw. door D. Wessel gesonden hebben, en is ons sint niet veel wedervaeren waervan dat wij U.Eerw. connen verwittigen. Volgens den

[237] Laurens de Fretis, zoon van de radja Soya Marcus de Fretis, in Nederland gestudeerd, schoolmeester, hoofd van Hative, in 1635 plotseling overleden, wellicht door vergiftiging (Knaap, *Memories*, 124).
[238] Vroeg.

inhoudt van dien[239] hebben wij den 22 augusti uuyt alle de lidmaeten die ons bekent waeren de voornaemsten bijeen beroepen om met malckanderen een kerckenraedt te formeren, hetwelcke de Heer gesegent heeft, en sullen die persoonen dewelcke daer sin verckoren geweest op sondach toecomende bevesticht werden. Op wat wijse ende met wat ordre sulx geschiet is, sullen U.Eerw. bewyesen het kleyn weynich acten[240] die wij U.Eerw. meteen toeseynden, als een beginsel van 'tgene wij in 't toecomende hebben te verwachten. Aengaende het avondtmael des Heeren, alsoo de Heer gouverneur van dese weken vertreckt om seker fort te werpen op een eylandt aen d'ander sijede van 't landt gelegen tot belettinge van die van Louwa,[241] soo sin wij genoodtsaekt hetselfde tot sijne wedercomste uut te stellen, overmits dat wij achten sijne presentie bij ons in sulcke actie noodich te wesen, insonderheyt aengemerckt dattet de eerste reyse is, ende naer dat wij connen gissen sullen wel de communicanten in 't getal van achthien wesen. Soo veel als d'Amboynese belangt, voor dese reyse en connen wij daertoe gene van haer aenlaeten en sullen wachten tot de naeste gelegentheyt, waerentuschen wij enige van de principaelste hoofden ende godtsalichste sullen in 't geloof wat beter onderwijesen, omdat daernaer door haeren exempel anderen ock mogen aengebrocht werde. Want wij moeten dit U.Eerw. in der waerheyt vercklaeren, dat den ijver ofte kennisse die wij in haer connen bespeuren seer kleyn ofte gene en is, ende de oudtste sinde noch het meest ten deel paepsgesint. Daerom en sullen wij niet alleen ons best doen dat de eene alsoo wel als d'andere soude onderwesen werden, maer insonderheyt de jonge jeucht, van dewelcke wij alle de vruchte van onse aerbeydt te verwachten hebben. Wij bidden dienshalve dat ons het meest ten deel A.B. boecxkens mochte gesonden werden, als hebbende alhier het meest van doen, ende meteen enige ryemen pampiers, die aen ons sullen moeten behandicht werden, hetwelcke wij soo gebreck hebben dat de kinderen het schrieven binnen enige daegen sullen moete verlaeten. Voor soo veel schoole als hier sin en hebben wij niet meer dan veif boecken ontfangen, noch met groote moyeten ende veel woorden. Sondach voorlede naer de predicatie hebben wij te Baguala enige kinderen wesen doopen, alwaer wij twee daegen lang seer treffelijck sin onthaelt, en hoopen hetselfde te continueren overal soo haest als de regen wat meer sal over wesen. Soo veel als wij alle daege bemercken, het schint dat wij wat goets sullen uutrechten ten aensien van de burgherije, die wat gehoorts begint te geven.

De Ed. Heer gouverneur[242] begint sijne regieringe op een seer loffelijcke wijse, naementlijck met een reformatie van alle abuyse ende corruptie die soo onder de burgherije als anderen sijn regnerende, ende bewijst ons in alle kerckelijcke saeken soo veel faveurs ende goedtgunsticheyt als wij soude konnen wenschen.

Mr Arriaen,[243] die de plaetse van D. Wessel bekleedt, geeft ons sulcke contentement in 't waernemen van de schoole ende alle andere dingen dat wij seer blijede sin, ende is bijkans denselfde D. Wessel. Gelijckerwijse wij U.Eerw. van alles verwittigen dat onder ons is omgaende, desgelijx ock soo bidden wij alsdat ons hetselfde van uwentwegen mach geschieden, om alsoo altijt een goede correspondentie te houden, volgens hetgene daervan in de kerckelijcke vergaderinge op Batavia besloten is.[244] Wij en connen U.Eerw. ock niet naerlaeten te schrieven, waervan ons ock last gegeven is, te weten van twee vrouwe personen dewelcke van hier met de vlote vertrocken sin. Soo veel als Jenneken, des corporaels Paulus huysvrouwe, sij heeft altijt in hem noch het oude bevonde, maer volgens informatie gedaen door de Heer gouverneur, het schint dat sij haer in absentie van den man wat verloopen

---

239 Waarschijnlijk de brief opgenomen als doc. 27.
240 Zie hiervoor, doc. 28.
241 Lhua of Luhu, gelegen op Hoamoal.
242 Jan van Gorcum.
243 Arriaan Gijsbrechts.
244 Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 126-127; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 37.

heeft. Aengaende Leure, huysvrouwe dewelcke Sr Jacob de Herder[245] bekent is, wij en konnen niet vernemen dat den man sich eenichsins quaelijck heeft gedraege, ofte haer quaelijck getracteert. U.E. sullen daerin doen naer behoore.

Duysent groetenisse aen alle de vrienden, insonderheyt van onsentwege aen U.Eerw. alle in 't gemeyn ende een yder in 't bijsonder. Wij bidden de Heer seer ootmoedelijck dat hij uwen ende onse aerbeydt tesaeme wilt segenen, opdat sijne kercke hoe langer hoe meer mach toenemen, tot grootmakinge sijner heylige naeme ende onser ziele salicheyt. Amen.

U.Eerw. onderdanige seer geaffectionneerde dienaers ende broeders Johan de Praet, Rogier Hendricx, Adriaen Gijsbertsz ouderlingh, Lourenso Marcusz, Ambons diacon.

Op Amboyna de 5 september 1625.

U.Eerw. sal believen dese brieven met de vlote te bestellen aen de Heeren Bewinthebberen van Amsterdam, desgelijx den kerckenraedt derselfde stede ende aen den kerckenraedt van Middelborg.

30. BRIEF VAN DS. JOHANNES DE PRAET AAN DE KAMER AMSTERDAM. Ambon, 5 september 1625.
NA, VOC 1084, fol. 214r-215r.[246]

Edele, Achtbaere, voorsienige Heeren.

De redressementen van alle ingeslopene abuyse sinde ons van U.E. op 't allerhoochste bevolen, wel wetende ock dat van het welvaeren der gemeynte Godes te hooren U.E. seer aengenaem is, ende hebbe ick niet willen naerlaeten U te verwittigen van den gantschen standt deser plaetse van Amboyna, soo veel ten minsten als wij daervan hebben connen vernemen. Volgens de verkiesinge gedaen op Batavia,[247] sijn wij den veifde martii van daer vertrocken ende drie weken daernaer alhier gearriveert, alwaer wij met alle vreuchde ende bliedtschap sin ontfangen geweest, soo van den Ed. Heer gouverneur als mede van de broeders aldaer residerende. Enighe weken daernaer mijne commissie overgegeven hebbende, ben ick eendrachtelijck soo van de kerckelijcke als polyticq persoonen voor haeren leeraer ontfangen, ende hebbende meteen alle kerckelijcke boecken ende pampieren afgeheyscht, deselfde verkregen.

Aengaende de vergadering der Nederlanders, die tot nu toe altijdts in 't Casteel gehouden is geweest, alsoo deselfde ten tijden van D. Danckart niet seer groot en is geweest, ende aengesien dat sint sijn vertreck alhier genen anderen dienst en is gedaen geweest als alleen het voorlesen van enige gedruckte predicatie door D. Wessel Wouterssen, soo en is deselfde geensins vermeerdert, ende hebbe tot het vertreck van den Ed. Gouverneur Speult van de burghers tot toehoorders gehadt niet meer dan veif ofte ses ten alderhoochsten, hierin niet begrepen de soldaten ende anderen des Compagnies dienaren die in 't Casteel woonachtig sin, dewelcke meer door dwang als door ijver verschienen.

Soo veel als de Amboynesen belangt, deselfde die ontrent het casteel woonen sin alle gechristent, soo eertijdts door de Porthugysen als daernaer door D. Casparum Wiltens ende D. Danckart, ende bestaen wel in 't getal van negenhondert ofte duysent, waervan het meestendeel, sooveel als wij connen bemercken, noch paepsgesint sin, te weten d'oudsten. D'anderen sin wel op ons geloof gedoopt, doch hebben weynich verstaent daervan, alsoo sij wat

[245] Jacob Gerritsz de Herder (of de Harde, de Herde), vrijburger, in 1624 en 1631 ouderling/diaken, later één van de drie kapiteins van de burgermilitie te Batavia.
[246] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 42-47.
[247] Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 196 en Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 36.

lichtelijck daertoe sin aengenomen, ende toonen ock inderdaet dat haren ijver wat kleyn is, ende ten waere dat sij aengeporret wieren, sij en souden niet veel de plaetse daer Godes woort gepredickt werdt frequenteren. Naer 't vertrek van de Ed. Heer Speult, om enige beginsel van reformatie te maken, waertoe, neffens alles dat in ons vermogen is ende dat wij van Godt hebben ontfangen, de goedtgunsticheyt ende besondere hulpe van onsen nieuwe gouverneur, de heer Johan van Gorckom, soo rickelijck mede deelen als wij soude connen wenschen. Alsoo de meeste corruptie van onse natie bestaet in 't drincken ende schencken, in 't toppen ende speele, met verscheyden andere grouwelijcke sonde, waervan sij schienen haeren godtsdienst te maecken, ende die hierboven al soo in train sin dattet een schryck is om te verhaelen, soo en hebben wij niet alleen verscheyde soo publycke als particuliere vermaninge gebruyckt, ja selfs een biddach gehouden om hetselfde, soo veel als 't mogelijck is, uut te weeren ende het volck tottet gehoor van Godes woort te brengen, hetwelcke hoe langer hoe meer begint te beteren. Maer ock soo heeft sijne Ed. verscheyde middelen geraempt, ende daervan last gegeven aen den officier van dese plaetse, om alle drincken in de herbergen dewijle den dienst gedaen werdt, met het spelen ende toppen, te verbieden, ende alle anderen mysbruycken, die ons soo veel en vuyl in de matrimoniale saecken voorcomen dat wij daer qualijck een eynde aen weten te vinde, te beletten ende remediëren.

Voorts vernomen hebbende datter veel waeren dewelcke haer absenteerde omdat de predicatie in 't Casteel gedaen werdt, ten anderen ock gelet dattet seer moyelijck was, insonderheyt in de regenmousson, die soo extraordinaerlijck groot is geweest dattet wel ses weken sonder ophouden heeft geregent, van 't Casteel wederom naer de Maleytsche kercke te gaen, om de langheyt van tijdt die dese twee verscheyde dienste waeren medebrengende, hebben wij goet gevonden van twee vergaderingen maer een te maeken, op de voegen dat, soo d'Amboynese als Nederlanders, alle tesaeme ten negen uyre verschienen in de kercke, alwaer ick, den Duytsche dienst geëyndicht hebbende met het gebet, daernaer volgende het Maleytsch gesang voor de predicatie[248] doen singen, in 't middel van welk gesang ick van den stoel aftrede om plaetse te geven aen diegeene die wij verchooren hebben om in die taele te proponeren, hetwelcke ons tot nu toe seer wel geluckt is, de vergadering sinde seer groot ende bestaende in dese twee natiën bij malckanderen, gelijck op Batavia, doch noch wel eens soo veel ofte meer als sij daer soude connen wesen.

Ten anderen, vernomen ende bespeurt hebbende dat alle dese abuyse door gebreck van goede ordre ingecropen binnen, sin wij ock soo verre gecomen dat wij alle lidmaeten die ons bekent waeren hebben opgeteyckent ende de vernaemste daeruuyt genomen om kiesinge van eene kerckeraedt te doen, hetwelcke door de segen des Heere op den 22 augusti volbrocht is. Sondach toecomende hoopen wij deselfde te bevestigen, alsoo wij gene verhinderinge en hebben vernomen, wesende persoonen van goedt leven ende ijver. Het avondtmael des Heeren, alsoo de Heer gouverneur van dese weke op seker tocht vertreckt tegens de moren, sin wij genoodtsaeckt geweest noch 2 ofte drie weken uut te stellen, omdat wij achten sijne presentie in dese eerste actie noodich te wesen om alle andere tot naevolginge te verwecken, ende naer gissing sullen de communicanten wel achtien ofte 20 sterck sin.

Wat aengaet d'Amboynesen, alsoo sint vertreck van D. Danckart hier mede gene anderen dienst en is gepleecht dan het voorlesen van eenige Maleytsche predicatiën door D. Joh. van Heusden (want wat toucheert den dienst van D. Jacobus Dubbeltrijck, deselfde is seer cort geweest ende onvruchtbaer), vernomen hebbende datter op sekeren eylanden, genaempt d'Eleassers, seker sieckentrooster resideerde, genaempt D. Rogier Heyndircxse, van goede comportementen en leven, alsoo hij seer ervaeren was in de taele heb ick denselfde, hoewel met moyeten om de swarichheydt van sulcke dienst, beweecht om sich als proponent te

[248] Het vaste lied voor het begin van de preek, evenals het lied na het einde daarvan opgenomen in de Enige Gezangen na de Psalmen.

laeten gebruycken. Sijn proefstuck, hetwelcke hij onder ons, soo kerckelijcke als polyticque persoonen, gedaen heeft, heeft ons sulcke contentement gegeven, dat wij U.E. connen versekeren dat voortaen door de genaede Godes den Maleytschen dienst soo wel sal waergenomen werde als wij soude connen wenschen, want wij niet alleen sijnen omgang seer vriendelijck onder de swaerte bespeurt hebben, maer ock sijn ervaerentheyt in de taele soo groot, dat hij sine text uut Godes woort weet voor te draegen ende alle sijn redenen met specificatie der schriftuere plaetse te bevestigen. Aengaende sijne auctorisatie, deselfde sal geschieden soo haest als onse kerckenraedt sal geformeert werden, naar een behoorlijck examen, soo wel dat wij sullen van sijnen dienst voor een jaer ofte meer connen versekert sin, waer en tuschen ick verhoope selver door de segen Godes sulcx bij der handt te nemen.

Overmits ock dat wij connen bemercken het weynich voordeels dat wij sullen connen verkrijgen bij de inwoenderen die tot haer jaeren gecomen sin, om redenen die wij boven verhaelt hebben, soo hebben wij ock een ordre geraempt om de jonge jeucht soo wel t'onderwiesen, dat wij in 't toecomende seer grote vruchten sullen te verwachten hebben. Want aengemerckt wij sondachs naer den middach noch genen dienst en connen invoeren, soo hebben wij nochtans geresolveert ende geraedtsaemt gevonden de scholekinderen, die hier in groot getal sin, alsdan in 't opseggen van den cleyne catechismus te oeffenen, opdat sij ende de oude mede, die daer sullen compareren, wat beter souden in 't geloof geleert werden. De scholen die wij alhier bij het casteel hebben sin twee in 't getal, waervan d'eene, die voordesen door D. Wessel bedienet is geweest, is wel van 'tnegentich kinderen, van dewelcke het meestendeel alsoo wel connen schrieven, lesen ende de psalmen singen als anderen van gelijcken ouderdom in 't vaderlandt. D'andere, alsock diegene die op de doorpen sin, nemen hoe langer hoe meer aen, onder dewelcke, om de traecheyt der schoolmeesters die wij bemercken, soo haest als den droghe mousson sal aencomen ock wat beter order sullen stellen.

Wij versoecken bij U.Eerw. ootmoedelijck dat wij wat rijckelijck met AB boecxkens mochte versien werden, alsmede met eenige ryemen pampiers, dat ons soo seer gebreckt dat de kinderen het schrieven sullen moeten verlaeten. Voor sooveel schole, die haer gelijcken niet en hebben in Indiën, hebben wij maer negentich AB boecxkens verkregen ende veif boecken pampiers, noch met veel moyete ende woorden. In de eylanden, alwaer d'inwoonderen ock het meesten deel gechristent sin, daer D. Rogier Heyndirx gelegen heeft, en connen wij voor desen tijdt niet doen, overmits wij gene stoffe en hebben om derwaerts te senden, hebbende daerom aen de broederen van Batavia geschreven om versien te mogen werden, indien 't mogelijck is. Wij bidden U.E. te wille geloven dat wij noch arbeydt noch moyeten en sullen spaeren om alles in 't werck te stellen dat tot vervoordering van 't rijcke Christi dienstich sal wesen. Het waer maer te wenschen dat de dienaeren die herwaerts gesonden werde wat beter gegagiert werde, opdat se haeren dienst wat beter mochte waernemen, want wij moeten dat in der waerheyt vercklaeren, dat alle dingen alhier op Amboyna soo dier sin, dattet ons onmogelijck soude sin yets tot den quaede dach te verspaeren, ten waer dat wij wat anders bij den handt naemen, hetwelck ons tot nu toe soo wel geluckt is, door de segen Godes, als wij soude mogen wenschen. Dit moeten wij bekennen, dat om alles te krijgen, Batavia bij Amboyna als Middelburg bij Aernemuyden. De lucht weten wij wel te verdragen ende weten nog niet van enige veranderinge ofte sieckte, waerin de Heer ons believe te behoude, dewelcke wij, Eerwerdige, voorsienige Heeren, ootmoedelijck bidden dat hij sijnen segen over U.Eerw. ende ons alles te saeme wilt verstrecken, opdat het rijcke Christi hoe langer hoe meer mach toenemen, het Moorsdom alhier uutgeweert ende het waere christelijcke geloof ingevoert, tot verbreydinge sines H. naemens ende onser ziele salicheyt. Amen.

Op Amboyna den 5 september 1625. Uwe Ed. onderdanige ende gewillige dienaer, Johan de Praet.

31. ACTA VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON. Ambon, einde 1625.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 212, fol. 103-110.[249]

Acten des kerckenraets der gemeynte van Amboyna sindt de maent september anno 1625[250] in dewelcke deselfde bevesticht is geweest.

Aengesien de Heer onse Godt volgens het seggen des apostels geenen Godt der verstooringe en is, ende dat hij begeert dat alle dingen eerlic ende met orden geschieden,[251] soo isser goet gevonden voor alle dingen in de eerste t'samecomste te letten, wat wijse ende manieren dat men in 't toecommende in de regieringe deser kercke sal houden, soo om de praedicatie ofte dienst naer behoorlicke tijde te stellen, den kerckenraet te vergaderen, de sacramenten t'administreren, alsmede de gemeynte te formeren ende de schole overal t'onderhouden, opdat de jonge jeucht hoe langer hoe meer soo in 't lesen ende schrijven alsmede in de catechisatie ende vreese des Heeren mocht onderwesen werden ende aennemen.

Acte 1

Ten eersten aengaende den dienst. Alsoo voordesen de Duytsche praedicatie ofte voorlese van eenige Nederlantsche sermoenen t'acht uyre in 't casteel pleecht te geschieden, dewelcke gedaen sijnde vergaderde d'Amboinesen buyten in haer kercke om mede de Maleytsche voorlesinge ende de gebeden waer te nemen, om verscheyde oorsaecke ende rede, soo de stichtinge alsmede de vieringe des heylighen daechs des sabbaths aengaende, isset goet gevonden alle beyde diensten bijeen te voegen ende soo haest de Nederlantsche soude geëyndicht wesen voor het laetste gesang der psalmen, den Maleytschen te beginnen ende dit alles precys van negen uyren ofte naer 't derde geluyt der klocke.

2

Domine Rogier Hendericksen uut de eylanden Ouleassers geropen sijnde om sijn ervarentheyt in de Maleytsche tale, werdt geoorloft sondaechs denselfden dienst waer te nemen, om sijn selven hoe langer hoe meer te oeffenen, opdat hij, preuve ende blijck alsoo gevende mettertijt van sijne bequaemheyt, naer een behoorlick examen, waertoe hij sijn selven sal moeten bereyden, voor proponent alhier mach gestelt werden, ende is in sijne plaetse gesonden Antony Clement, jongman van goet leven, aldaer voordesen schoolmeester, als hooft ende opsiender, soo over den godtsdienst sondaechs gepleecht aldaer als oock over alle de schoolen, ende dit met behoorlicke commissie soo van den Ed. Heer Gouverneur als des kerckenraedts.

3

Soo veel belangt des naermiddaechs dienst, namentlick de catechisatie[252] soowel onder de Neerlanders als Amboinesen, vinden denselfden noch niet bequamelick te mogen invoeren voor desen tijt, eensdeels om de verwoestinge alhier in den godtsdienst ingekroopen, als-

[249] Op het omslag: 'Kerckelijcke Acte van Amboyna voor de Classe van Walcheren'.
[250] Zie hiervoor, doc. 28.
[251] 1 Korintiërs 14:33, 40.
[252] Preken over de (Heidelbergse) Catechismus.

mede om te verwachten den tijt dat de Heer sal believen de herten van de inwoonders deser plaetse wat meer te verwecken tot godtsalicheyt ende gehoor van christelicke vermaningen.

4

Alsoo het Godt belieft heeft dese plaetse te versien met een kerckenraedt, soo isset goet gevonden dat denselfden alle saterdage ten twee uyren naer den middach ordinaris vergadert wierde om op alle voorvallende swaricheden te letten, ende sullen alle degene die kinderen hebben om te doopen de namen aen denselfden gehouden wesen alsdan aen te geven, gelijck oock diegene die ondertrouw sullen willen doen.[253]

5

Niemandt van den kerckenraedt sal vermogen sijn selven daeruut te absenteren tensij door sieckte ofte andere voorvallende sware occasie, dewelcke hij sal gehouden wesen aen te dienen, ende wie ter contrarie doen sal voor elcke reyse verbeuren een quaert reael van achten.

6

De ouderlingen ende diaconen sullen gehouden wesen ten minsten twee jaren te dienen eer dat se sullen mogen verlost worden, ende als den kerckenraet sal verandert worden sal daer altijt een van d'oude van beyde sijde blijven, opdat de nieuwe die eerst aencomen van deselfde mogen van alles onderricht worden.

7

De ouderlingen sullen letten op alle schandale, onstichtinge, twisten ende tweedracht die onder de ledematen mochten rijsen, ende bij soo verde daer iets is van importantie, hetselfden den kerckenraet aendienen om daerin te versien, maer hetgene dat van geen gewichticheyt en is naer haer voorsichticheyt afhandelen tusschen haer ende diegene die in eenige faulte soude mogen vervallen sijn.

8

De diaconen sullen alle sondage dewijle den dienst gedaen werdt de almoessen ontfangen, waervan sij alle halve jaer gehouden sullen wesen reeckeninge te doen,[254] ende dit in de kercke, opdat alle degene die daer praesent willen wesen sulcks mochten sien, om alsoo alle lasteringe ende achterdencken wech te nemen.

9

Aengesien de sacramenten oock moeten wettelick gebruyckt werden, soo en sal het sacrament des H. doopsels aen de kleyne kinderen der heydenen die van haer eygen ouders voorgedragen werden niet medegedeelt werden voordat se eenige belijdenisse des gelooffs doen konnen, ofte dat de ouders eerst onderwesen ende geleert sijnde, ende alsoo naer belijdenisse den H. doop ontfangen hebbende, de kinderen op haer geloof hetselfde mogen genieten.

10

Aan slave kinderen, die van haer eygen meesters dickwils voorgedragen worden, en sal het H. doopsel niet gedeelt worden voor ende aleer de ouders op 't alderhoochste vermaent werden hetselfde eerst, naerdat se onderwesen sullen werden, te willen ontfangen, hetwelcke

---

[253] Zie betreffende deze en de volgende bepalingen ook de kerkorde van Batavia 1624, waarvan de tekst is afgedrukt in deel IV van deze uitgave.

[254] Een aantal van deze jaarrekeningen is bewaard gebleven. Zie hierna, doc. 198, en deel III, doc. 264.

bij soo verde sij niet en begeeren en sal sulx evenwel niet mogen geschieden ofte de meesters sullen met eede belooven dat sij deselfde, als sij tot haer verstandt sijn gecomen, sullen leeren ende onderwijsen, alsmede aen geen mooren ofte heydenen te vercoopen ofte vervremden, ende dit bij provisie.

11

Niemandt en sal onder de christenen vermogen alhier sijne slaven die versoecken gedoopt te mogen werden daervan af te houden, maer veel meer den kerckenraet sulcx aen te dienen, volgens d'ordinantie daervan van den Ed. Heer Generael op Batavia uutgegeven.[255]

12

Alsoo wij bevinden dat het onmogelick is dat de bejaerde Amboinesen die ofte moor ofte heydens ben, ende versoecken te trouwen, het geloof van woordt tot woort soude connen van buyten leeren ende opseggen, soo isset goet gevonden als sij het Vader Ons perfeckt weten ende verstaen, dat men haer het geloof op de wijse van de catechismus ofte met vragen ende andtwoorden sal leeren, hetwelcke wij bemercken inderdaet haer veel lichter te vallen.

13

Aengemerckt de menichte soo van bejaerde Amboinesen als kinderen van verscheyden ouderdom die noch ongedoopt waren, dewelcke wij alhier in de negrijen aen 't casteel liggende door ondersoeckinge van huys tot huys gedaen hebben gevonden, sullen de Amboinesen twee ofte drye dagen naerdat haer kinderen sullen geboren wesen sulcx aendienen, opdat haer tijt mach gestelt ende gegeven werden om deselfde naer haer gelegentheyt te laten doopen.

14

Het H. avondtmael des Heeren sal alhier in dese gemeynte vier mael in 't jaer uutgedeelt werden, te weten, op den Christdach, Paeschdach, Pynxterdach ende den 15 september.

15

De weke voor het uutdeelen desselfden sal den dienaer met een van de ouderlingen alle de ledematen gaen besoecken om haer tot haer schuldige plicht te vermanen, opdat alsoo de Tafel des Heeren niet ontreynicht en werde.

16

Boven dese visite het avondmael belangende sal den dienaer met een ouderlinck alle 4 maenden overal het volck gaen besoecken, soo Nederlanders als Amboinesen, soo ledematen als andere.

---

[255] Van der Chijs, *Plakaatboek* I, 96-99, dato 4 mei 1622: voorschriften inzake 'verhandelen, regeren en opvoeden' van slaven. Op p. 98 de bepaling dat 'oude en nieuwe christenen' gehouden zijn hun lijfeigen slaven of slavinnen 'in de ware christelijke religie op te voeden, leeren, wijzen ende onderrechten of te doen onderrrechten, deselfde als hun kinderen te besorgen, opdat sy door hun inleydinge, bevorderingh ende naersticheyt den heyligen doop mogen comen te erlangen'. De ordinantie verwijst naar eerdere bepalingen, uitgevaardigd te Amboina en elders; het betreffende Ambonse reglement heeft Van der Chijs niet in het Landsarchief aangetroffen.

17

Wat de schole belangt, sullen de meesters d'ordre op Batavia beraempt[256] gehouden sijn nae te volgen.

18

Alle kinderen sullen gehouden wesen t'sondaechs ten acht uyren in de schole te compareren, om aldaer de gebeden ende catechismum op te seggen, 'twelck gedaen sijnde sullen twee ende twee, den meester achtervolgende, in de kercke gaen.

19

Overmidts den sabbath-dach soo schrickelick ontheylicht werdt, isser goetgevonden den Heer te bidden alle handtwercken ofte tappen der herberchiers op 't alderhoochste te willen verbieden.

20

Aengemerck de groote traecheyt der Amboinesen van te comen tot het gehoor van Godts woordt, isset goetgevonden bij d'Heer te versoecken dat alle diegene die sondaechs in 't bosch gaen, gelijck mede die t'huys sonder oorsaecke blijven ende ter kercke niet en comen, op seeckere boete mochte gestelt werden, opdat de Heere sijne eere gegeven werde.[257]

21

Alsoo daer groote abuysen geschieden, soo onder onse Nederlander als Amboinesen, in matrimoniale saecken, isset goet gevonden bij den Heer Gouverneur te versoecken dat sulx met placaet mochte verboden worden.

22

Het gebruyck onder d'Amboinesen soodanich sijnde in de matrimoniale saecke, dat degene die met seeckere dochter soeckt te trouwen, accorderen moet met haer vrienden hoeveel goets hij daervoor geven sal, waervan met malcanderen overeen gecomen sijnde, den jonckman de dochter overgegeven werdt ende tot sijne vrienden in huys gebracht, met dewelcke hij, indien sij tot hare jaren gecomen is, converseert, sonder nochtans datelick te trouwen, ende dat om te sien of sij oock kinderen procreëren sullen, waeruut dat verscheyden reysen sware inconvenientiën spruyten, geene swaricheyt maeckende van naer haer belieft te scheyden ende dadelick een ander nemende, deselfde indien sij haer oock niet aen en staet op deselfe maniere verlatende, ende dat tot drie ofte vier toe.

Aengemerckt dat dese abuysen het meestendeel haren oorspronck nemen soo uut den man, dewelcke altemets een afsinnichheyt van de vrouwe krijgende, deselfe seer qualick tracterende is, waerdoor geschiet dat sij sulx siende ende proevende haer op den loop begeeft, alsmede uut den noot ende gieriсheyt van haere vrienden, dewelcke vernemende dat een ander meer goets voor deselfde is presenteerende, haer sinnen van den eersten soecken af te keeren, niet jegenstaende dat sij van den voorigen alreets bekendt is geweest, ja selver bij malcanderen kinderen hebben gegenereert, soo is 't dat den kerckenraedt, om soo veelderhander twisten, difficulteyten, divortiën, overspel ende oncuysheyt uut te weeren die daer uuyt rijsen, dese naervolgende articulen voorgedragen hebben.

---

[256] De bepalingen ter zake in de Bataviase kerkorde van 1624, sectie 'Het ampt des schoolmeesters', zie de betreffende bijlage in deel IV.

[257] Zie resolutie PR Ambon d.d. 10 maart 1626, in NA, VOC 1088, fol. 213r-215v.

Ten eersten. Dat niemandt onder haer natie, t'sij konyng ofte orangkaya ofte eenige ander particulieren, wie sij oock soude mogen wesen, vermogen sullen met malcanderen sulcke totterya ofte contracten te maecken van haer kinderen, 'tsij oudt 'tsij jong, noch oock eenige goederen daerover t'ontfangen, oft eerst sullen gehouden wesen sulx aen te dienen aen den kerckenraedt alhier aen 't casteel, ofte aen de schoolmeesters op de negrijen, aen dewelcke oock sulcken last sal gegeven werden opdat de belofte, en de namen dergener die se aengaen, meteen haer tyla ofte goet te boecke gestelt mogen werden, teneynde hij kennisse daervan hebben mach om in alles te versien, indien daer eenige swaricheyt over quame.

Ten tweeden. Indien de partijen om dewelcke dese totterya gedaen werdt tot haer jaren ende verstandt gecomen sijn, sullen sij gehouden wesen acht dagen naer de voorgaende aendieninge haer belofte te bevestigen in den kerckenraedt, ende met malcanderen ondertrouw doen, om voorts daernaer, als de geboden sullen gegaen sijn, tot huywelicken, omdat sulcke schendinge onder het volck Godes niet meer en geschiede.

Ten derden. Indien de partijen jong sijnde (gelijck het wel geschiet van kinderen die maer een jaer oudt en sijn), mettertijt tot haer jaren gecomen geene sinnen op elcanderen souden hebben, sullen se vermogen, midts de goederen wederom geven, te scheyden, doch niet sonder ordre van den kerckenraet, aen dewelcke sij de saecke sullen versoecken ende haer redenen verclaren, dewelcke indien se suffisant sijn ende gewichtich sal sulx mogen gebeuren, maer noch oock niet sonder haer op 't hoochste te vermanen van haeren schuldigen plecht te betrachten.

Ten vierden. Overmidts haer gebruyck is de dochter, soo haest dese totterya gedaen is, den jongman ende sijne vrienden over te geven, sal niemandt vermogen de dochter tot sijnent t'ontfangen, tensij dat hij borch wil wesen ende solemnelick belooven dat se malcanderen niet en sullen bekennen tot den tijt toe dat sij sullen getrouwt sijn, hetwelcke bij soo verre niet en geschiet, soo sal den jongman tot sijn vrienden in huys ende de dochter tot haer vrienden blijven ende bij malcanderen niet comen totdat sij tot haer jaren sullen gecomen sijn.

Ten vijfden. Bij soo verre dat sij alreets bij malcanderen hebben geslapen, sullen de vrienden niet vermogen haer belofte te breken, maer sullen nootsaeckelick huywelijcken.

Ten sesten ende ten laesten. Aengemerckt dat de vrouwe dicwils daer van haer beloofde partie, eer dat se getrouwt sijn, ende daernaer mede, wechloopen, ende van de vriende opgehouden werden, sal niemandt vermogen deselfde vrouwe boven den tijt van een dach tot sijnent te herbergen, maer sulx den kerckenraedt aendienen om, sijn reden gehoort hebbende, deselfde wederom te vereenigen.

23

Onse broeder Joannes de Praet werdt belast dese acte sijne Edelheyt ende sijnen Raet over te geven, om approbatie daerover te versoecken, ende meteen om daervan met de orangkaya van den landtraedt te spreecken, opdat het overal mach nagevolcht werden.

24

Alsoo sijne Ed. deselfde heeft geavoyert ende tegens de delinquanten tegens het 1e art. 50 realen, tegens het 2e arbitralijcke correctie, tegens het 3e 25 realen, tegens het 4e 75 realen, tegens het 5e arbitrale correctie gestelt heeft, isset goetgevonden dat onse broeder Joannes de Praet ende D. Rogier Hendericksen een ygelicke negrie in 't bijsonder sullen doen vergaderen op haer balaye om haer deselfde voor te dragen, opdat niemandt daernaer eenige uutvluchtinge soude soecken.

25

Alsoo de huysvrouwe ofte beloofde van Marinus Dignus sergant versoeckt om van haer belofte te mogen ontslagen werden, redenen omdat sij deselfde onder malckanderen te niete gemaeckt hebben, aengesien dat sulx waerachtich is volgens de getuygenisse van seeckere vrouwpersoonen, ter anderen aengemerckt dat de belofte van de polityqen heer niet en sijn geapprobeert geweest ende deselfde vrouwe daertoe niet en wilt verstaen, soo verstaedt den kerckenraedt dat men se daertoe niet dwyngen en can, daerom sullen den heer sulx voordragen om sijne beliefte daerover te hooren, naerdemael sulx sonder sijn consent geschiet is.

26

Cornelis Bauwense ontboden ende gevraecht sijnde of hij niet de belofte van trouwen, tusschen hem ende Andresa de Medina geschiet, met dewelcke hij sich al over twee jaren gehouden heeft, en wilde laten bevestigen, heeft wel sijnen wille daerover verclaert ende dat hij sulx seer geerne soude willen doen. Niettegenstaende dat Andresa noch eenige achtervluchtinge sochte, hebben se nochtans belooft daermede voor te willen varen binnen 14 dagen.

27

Alsoo Joan Tembessi, goederen gegeven hebbende voor de dochter van Houhouhela Lipatana, ongechristent, ende lange tijt met haer huysgehouden, sijn selven also gedragen heeft dat hij immer heeft getoont haer niet te willen trouwen, gelijck hij oock sulx voor den kerckenraet verclaert, 'twelcke streckt tot verachtinge soo van Godes ordeninge als van de kerckelicke auctoriteyt, isset goet gevonden dat se sullen gescheyden werden, nademael sij malcanderen niet en willen hebbe ende sulx heydenscher wijse geschiet is, meteen de Heer Gouverneur sulx voorgedragen, opdat de partie die schult heeft in boete mach gestelt worden, tot exsempel van anderen.

28

Bappa Hatima van Hautumouri versocht hebbende te mogen trouwen met seeckere weduwe genaemt Catrina Namisetta, mede van Hautumouri, niettegenstaende de oppositie die daer tegens geschiet is, bestaende in een saecke die goederen toucheert,[258] waerover sij naer de heer gerenvoyeert sijn, is haer haer versoeck van trouwen toegestaen.

29

De vrienden van Francisco Sapiri van Soya versocht hebbende dat de belofte geschiet tusschen hem ende Helena Ferdinandis mochte in effect comen, waerover sij oock eenige goederen hebben gegeven, aengesien datt sinds dien tijt de vrouwspersoone verleyt sijnde geweest van eenen van Rossenive met dewelcke sij haer in 't bosch heeft gehouden ende van hem is swanger geworden, ende dies niettegenstaende de vrienden van wedersijden versoecken dattet voort mochte gaen, ten aensien van Francisco, ende dat sij swanger is, isset goet gevonden, naer den strenge vermaninge aen haer gedaen, dat se bij haer vrienden sal blijven ende wachten soo naer haer verlossinge alsmede naer het opwassen van den vernoemden, om aldan te mogen trouwen.

30

Maria Lopies van Hativa van haeren man wechgeloopen sijnde omdatt se seyt haeren man in overspel gevonden te hebben, aengemerckt dat se naer ondersoeckinge der saecke geen

[258] Betreft.

blijck daervan en can brengen, is haer bevolen op 't alderhoochste weder t'huys te willen keeren, ende de man sijne schuldige plicht tegens haer te willen betrachten, 'twelcke sij belooft hebben, ende sijn de vrienden met een gewaerschoudt haer niet meer te willen ophouden, op de verbeurte van de pene in onse kerckelicke acte toegestaen.

31

Paulo Fourtado van Bagouala sijne vrouw verlaten hebbende over ettelijcke maenden, is belast haer weder aen te nemen voor den avondt, op de verbeurte van de boete.

32

Thythyel van Nau, moor, huysgehouden hebbende met Alya van Tavira over vier jaren, ende nu sint een jaer herwaerts van haer gescheyden omdat de vader het huywelick niet en wilt toestaen, versoeckende dat sijn huywelick mochte voortgaen ende gechristent werden, isset uutgestelt tot wij sullen vernomen hebben naer eenige omstandicheden de saecke toucherende.

33

Everdt Everdtsen van Middelburch versocht hebbende om van sijne vrouwe te mogen scheyden om reden van overspel, aengemerckt hij selfs bekendt niet suyver te wesen daervan isset goetgevonden de saecke te renvoyeren aen de heer, overmidts ons dunckt sulcks niet goet te wesen.

34

Anthony Leyau over negen jaren van sijn vrouw wech gegaen sijnde ende een ander uut Hattyva genomen, ende nae hare doot noch een ander, met dewelcke hij nu huyst, ten anderen sijne huysvrouwe die hij wettelijck getroudt heeft haer is houdende bij Pedro Vaes, maringo van de Mardikaerts, isset goet gevonden de heer de saecke over te geven, om daerover naer behooren te disponeeren.

35

Chette, slaef van Mr Laurens,[259] meester op Soya, belooft sijnde ende langen tijt huysgehouden hebbende met Schamara, slavinne van Andre Carmou van Halo, aengemerckt dat sulx geschiet is met consent van beyde de meesters, ende nu Andre sijne slavinne niet en wilt missen, daer Laurens deselfde presenteert te coopen, is haer belast dat se binnen den tijt van acht dagen accorderen, opdat se getrouwt mogen worden, ofte par faulte van dien sullen het oordeel des kerckenraets verwachten.

36

Bastiaen Leenderse geleeft hebbende in hoerdom met Loysa Matthijse van Makau, is gewaerschoudt tegens saterdach toecommende alhier te compareren om ondertrouw te doen ofte van haer te scheyden, waervan hij het eerste heeft belooft naer te willen comen.

37

Hieronimus Fussau van Brandenburch ondertrouw gedaen hebbende over ettelicke weken met Annika Pietersen, willende nu niet trouwen, noch sij met hem, om verscheyden occasiën die voorgevallen sijn, is de saecke aen de heer gerenvoyeert ende met last gehouden om aen sijne Ed. te versoecken een reyse straffe te willen doen over sulcke persoonen, om de menichte van sulcke swaricheden die ons dagelicks overcomen.

---

[259] Laurens de Fretis, zie hiervoor, aantekening bij doc. 28.

38

Anna Baly geclaecht hebbende over het quaet tractement haer vanwegens haeren man aengedaen, de saecke ondersocht hebbende ende bevonden haere armoedt oorsaecke daervan te wesen, isset goetgevonden bij den heer te versoecken dat hij aen sijne voorgaende gagie mochte geraken, om alsoo met eeren te mogen doorcomen.

Finis. Uuyt naem des kerckenraedts J. de Praet, Adriaen Gijsbertsen ouderlingh, Rogier Hendricxz, Nicolaes Mersman dyaecken.

32. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 juni 1626.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 31-33.

Eerwerdighe, voorsienighe, seer beminde medebroederen.

Alsoo den tijdt ons wat meerder kennisse gegeven heeft soo van de coustuymen ende manieren van doen van d'Amboynesen alsmede van den onchristelijcken handel die soo onder haer als ock onder onse eyge natie is ingekropen, en hebben wij niet willen naerlaeten U.E. daervan soo veel ons mogelijck is, te verwittighen. Wat de Nederlanders belangt, volgens ons laeste schrijevens hebben door de hulpe Godes een gemeynte opgericht ende tot drie verscheyde reysen het H. avontmael des Heere uutgedeelt, sinde onse ledemaeten tot in 31 in 't getal, waeronder dese laeste pinxterdaege noch bij gecomen sin, sonder de Schooudt sijne huysvrouwe, noch twee van de voornaemste orangkaya, te weten Jo Castanja, hooft van Hatyva, ende Paulo Gomis, hooft van de Mardikars, sinde alle beyde dese de getrouwste ende beleefste dienaeren die de Heer alhier in sijnen raedt heeft. Tegens de naeste reyse verhoopen wij noch 10 ofte 12 van haerlieden aen te winnen, om dewelcke te bereyde wij alle daege doende sin.

Onder onse natie, alsoo 't seer slecht, ja aermelijck met haer gestelt is, wesende het meestendeel bijkans tot mistroosticheyt ende desperaatheyt gecomen ende in groote aermoedt vervallen, en connen wij niet [...][260] wensch volbrengen. Niemandt en hoeven sij daervan te beschuldigen dan haer eyge dronckenschap ende leuwichheyt,[261] dewelcke soo groot is dat se Godt ende den menschen moet beklaecht werden. En ten waere dat wij onse dienst in waerde soecken te houden, soo met eenen eerlijcke omgang als met auctoritheyt, wij en soude de saeke noch soo verre niet gebrocht hebbe. Alle diegenen die voor dese ongeregelt huys gehouden hebben met vrouwen ende bijsitten hebben wij door hulp van den Ed. Heer gouverneur tot redelijckheyt doen verstaen, ende sin soo getrouwt als van haer partiën geschieden.

Aengaende de Amboynesen, veel goets isser van te verwachten, ende niettegestaende verscheyde rebellicheyden hebben wij de saeke soo verre gebrocht dat se, willen se ofte niet, onse reformatie naervolgen ende onse kerckelijcke discipline gehoorsaem moeten wesen. Wat misbruycken wij onder haer in de houwelijckse saeke hebben bevonden sal U.E. daerbij connen bemercken uut onse kerckelijcke acte, dewelcke de Ed. Heer Generael onder de acte van de Heer gouverneur werdt toegesonden,[262] van denwelcke U.E. sal believen deselfde af te heyschen, alsoo D. Rogier met den onsen naer de eylande is vertrocken. Denselfde hebben wij in alle de negryen op de baleyen haer voorgelesen, met de boeyte daerop gestelt, waervan de helft is voor de Heer ende d'andere voor de schoolkinderen.

---

[260] Eén woord weggevallen door papierbeschadiging; voorgestelde lezing: nae.
[261] Hier misschien: losbandigheid.
[262] Zie hiervoor, doc. 31.

Ende alsoo uut dese haer manieren alle daege duysent twisten sin uutspruytende, hebbe sint de maendt van april van huys tot huys doen opsoecken alle diegene die op haer Ambons alsoo beloofte gedaen hadde ende met malckanderen huys gehouden, met dewelcke te trouwen wij noch doende sin tot in 't getal van 77, te weten alhier aen 't Casteel, opdatter in 't toecomende wegens onse resolutie gene beloften meer en soude geschiede sonder onse kennisse. Hetselfde hebben wij ock gedaen met alle kinderen, soo oudt als jongh, die noch niet gedoopt waren, hebbende deselfde gevonden tot in de 174 toe van verscheyde ouderdom, dewelcke van sondaeghe tot sondaege het H. doopsel ontfangen, hierbij ock acte gemaekt dat alle de kinderen acht ofte 10 daege naer dat se gebooren sullen wesen, sullen moeten ten doope gebrocht werden, op verbeurte van 14 rx. D. Rogier hebben wij over 14 daege naer de eylanden gesonden om hetselfde ock in 't werck te stellen, met volckomen last, soo van de Heer als ons onderteekent.

Sint dat wij hem alhier om den Maleysche dienst hebben beroepen, hebben de mooren niet veel goets aldaer gedaen, de schoole seer vervallen ende den godtsdienst weynich waergenomen. Om in sijne plaetse opsicht te hebben, soo over het volck als over de schoole, hebben gestelt sekere Anthoni Clement, schoolmeester noch aldaer voordesen geweest, jongman van goedt leven, ende die ock sijne vlieticheyt daerin laet blijcken. Ende alsoo d'Amboynesche schoolmeesters soo in de eylanden als alhier meden op andere dorpen weynich op haer ampt, hebben daerom bij den voornoemde noch gevoecht sekere soldaet die aldaer nu getrouwt is, ende dat op 't versoeck van de hoofde van Samet, dewelcke, gelijck ock d'anderen, liever soude sien dat haer kinderen van Hollanders onderwesen waeren dan van haer eyge natie. Wij versoecken aen den E. Heer Generael, gelijck wij ock versoecken aen de E. broeders, dat wij mochte versien werden met twee ofte drie personen die wat geoeffent sin in de Maleysche taele, mede in 't lesen ende schrijven, 'tsij soldaeten ofte van andere quaeliteyt, dewelcke wij soude stellen een ygelijck voor opsiender over 4 ofte 5 doorpen opdat se reysende van plaetse tot plaetse de meesters wat mochten getoomt werde, de jonge jeucht wat beter onderwesen ende den godtsdienst overalle waergenomen.

Wij verhoopen dat U.E. naer uwe vermogen de handt daeraen sult houden ende dat ons versoeck ons sal toegestaen werden. Voordesen hebben wij geschreven om een persoon om in de eylanden te gebruycken, welck hoochnoodich is, maer noodtsaekelijck dient de taele te weten, indien niet veel, ten minsten een weynich, ofte door gebreck daervan en soude ons niet dienen. Indien de E. Broeders niemandt daertoe en wiste te vinden, sullen gehouden wesen D. Rogier wederom derwaerts te seynde, alsoo ick daerentuschen den Maleysche dienst mede meyne waer te nemen.

De schoole alhier aen 't Casteel liggende nemen alle daege goeden aenwas, ende bestaet d'eene die in Hatyva is bestaende in 115 jonghens, d'ander in Soya in 94. Wij bedroeven ons seer dat ons schrieven ende versoeck naer pampier soo weynich geacht werdt, daer wij moeten claegen datter schole sin dewelcke in een jaer tijdts geen pampier en hebben genoten. Wij bidden ootmoedelijck de E. broeders ons daerin behulpsaemich te willen wesen. Herman Bruyninx hebben wij den 14 deser g'examineert ende commissie gegeven van het sieckentroostersampt te bedienen, met approbatie van den Ed. Heer gouverneur, dewelcke hem geen vermerderinge van gagie en heeft alhier willen geven, hem geraedtsaemer denckende te wesen dat hij sulx op Batavia soude versoecken, waertoe de E. broeders, gelijck ick hoope, hem alle faveur sullen bewijsen. De E. broeders mogen gelooven dattet een jongman is van soo goedt leven alster maer uutcomen. Ick hadde hem geerne hier willen gebruycken, maer het schint de Heer geene sin op hem en hadde.

Dit is 't, E. broeders, alles waervan wij U.E. voor desen tijdt connen verwittigen. Naer alle hertelijcke groetenissen, eerwerdige, voorsienighe, seer beminde medebroeders, sullen wij den Almogende Godt bidden dattet hem believe uwe aerbeydt ende persoonen te ver-

rijcken met alderhande segen, ter eere sijnes naems, stichtinghe sijner gemeynte, ende uwer siele salicheyt.

Actum op Amboyna den 14 juny 1626. Uwe onderdanighe dienaeren ende medebroeders in den oegst des Heere, de regierders der kercke van Amboyna, ende uut aller name J. de Praet V.D.M., Adriaen Gijsbertsz ouderlingh.

Onse acte met de brieven naer 't vaderlandt sullen wij U.E. senden met het jacht dat volgen sal.[263]

33. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 september 1626.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 35.

Eerwerdighe, achtbaere, seer beminde broeders.

Hoewel wij voor dese U.E. met het schip de Fluyt van alles verwitticht hebben dat onder ons soude mogen gepasseert sin, en hebben wij nochtans dese gelegentheyt niet willen laeten voorbij gaen sonder U.E. te begroeten ende alles goedts met salicheyt te wenschen. Onsen kerckelijcke acten[264] senden wij U.E. over, gelijck mede aen d'E. broeders des vaderlandts, te weten twee copie, van dewelcke de eene open is, die U.E., naerdat se sal van U.E. gelesen sin, ende mede van den Ed. Heer Generael indien U.E. sulx oirbaer vindt, believe te sluyten ende met onse brieven aen de E. broederen van de classe van Amsterdam toe te schicken. D. Rogier hebben wij over enighe daeghen volcomelijck geëxamineert, ende naer een uytnemende goedt contentement dat hij ons in presentie van de Heer sijne gecommitteerde, Sr Philips Lucasse, heeft gegeven, hebben hem voor proponent aengenomen. De catechisatie is besloten ende sal den 17 deser in 't werck gestelt werden, te weten sondachs nae den middach, ende dat in 't Malaysch. Hiervan en werdt in onse niet vermeldt, mits dattet corts geschiet is. Aengaende den doop van kinderen der heydenen en connen wij niet den artikel daerover gemaeckt[265] naervolgen, hetwelcken wij ock aen die van 't vaderlandt geschreven hebben, daerentuschen bij provisie daer order in gestelt.

De E. broeders believe sorghe te draegen dat wij met pampier mogen versien werde, ende met een Hollander twee ofte drie, die als hoofde elck over 4 ofte veif schoole gestelt werden, ofte anders en sullen wij niet veel van d'Amboynesche meesters te verwachten hebben, mits haer onnachsaemheyt ende kleynen ijver. Het welcke wij verwachten. Naer alle hertelijcke groetenisse [...][266] wij, eerweerdighe, voorsienighe, seer beminde broeders, de almogenmde Godt ende het woort sijner genade bevelen, biddende goddelijcke goetheyt den uwen ende onse arbeydt te willen met alle segen te verrijcken, ter eere sijnes naems, stichtinge sijner gemeynte ende onse salicheyt. Uwe onderdanige ende seer beminde broeders, de broeders

[263] Geheel linksonder nog een notitie: 'De acte voor de Ed. H. Generael. Verwachten drie personen die Maleys connen. Papier senden – pennen'.

[264] Zie hiervoor, doc. 31.

[265] Bedoeld is artikel 9 van doc. 31 hiervoor. Zie ook *Acta* (editie Canin) 61: 'Van de kinderen oock der Heydenen, dewelcke ofte van weghen de jonckheyt, ofte gebreck van de sprake te verstaan, niet en hebben connen van de Christenen onderwesen worden, hoewel se door aenneminge souden mogen ingelijft worden in de familien der Christenen, is ooc geoordeelt geweest met de meeste stemmen, dat se niet en behooren gedoopt te worden, eer sy tot die jaren ghecomen zijn, dat sy inde eerste beginselen der Christelijke Religie, naar haar begrijp connen onderwesen worden, ende sulcx oock metter daet geschiet is'. Vgl. Kuyper, *De Post-Acta*, *of nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden,* 416-417 en 455; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 86-88, vgl. 216.

[266] Een of twee woorden onleesbaar.

des kerckenraedts ende uyt aller naeme J. de Praet, Rogier Hendricxz, Adriaen Gijsbertsz ouderlingh, Mahieu de Clerck ouderlingh, Nicolaes Mersman dyaken.

Actum op Amboyna den 10 september 1626.

34. FRAGMENT UIT EEN VERSLAG VAN COMMISSARIS GILLES SEYS BETREFFENDE AMBON. Ambon, 7 mei 1627.
NA, VOC 1091, fol. 189v-191r.[267]

– – –

De ware godtsdiensten en de voortplantinge van sijn H. woordt en hebben hier sulcken opganck niet als bij veele op andere plaetsen wel gemeendt werdt, oock ten aensien van den goeden ijver ende de groote costen die de Compagnie jaerlicx daervan is supporteerende. Want bevinden dat de geestelijcke persoonen beneffens de schoolmeesters alleen aen soldia genieten over de 500 guldens per maent. Sondachs wordt den dienst van de kercke ten 8 uyren eerbiedichlijck gedaen, alwaer alle dienaers van de Compagnie meer uyt dwanck als uyt goeden ijver compareren – de vrije burgers, die over de 80 in 't getall ende over de 80.000 guldens aen de Compagnie ten achteren sijn, die weynich middelen weeten om dat te voldoen maer altijt gelt genoech hebben om te drincken ende sondachs, in tijde dat men den godtsdienst pleecht, te debauscheeren, daerder niet meer als 8 à 9 van de aensienlijckste, dat litmaten sijn, aldaer en verschijnen. Dit sijn degeene die de Ambonesen in een goet exempel behoorde voor te gaen. Dese Duytsche predicatie deurt van de clocke 8 tot thien uyren, dan gaet de kercke uyt, ende begint weder ten halff elven in 't Malleys, ende eyndicht ten halff twaelven, alwaer ontrent 2 à 300 Amboynesen, soo mans, vrouwen als kinderen, te kercke comen, met geen ofte weynich van de Nederlanders, alwaer de Amboneese kinderen, tot 5 à 6 toe in 't getal, voor de predickstoel eenige vragen uyt de catachismo moeten beantwoorden, dat heel fraay toegaet, maer daermede is 't voor de geheele weeck gedaen.

't Is wonder datter geen meer neerstichheyt gedaen en wert om de mooren die onder onse gehoorsaemheyt staen tot het Christendom te verwecken, insonderheyt die van Larycqe ende Wacquesieu[268] mitsgaders Ourien[269] ende Assaloely, 'twelck de frontieren van Hittoe sijn, daer toecomende jaer verhoopt werdt over de 300 bhaer[270] nagelen vallen sullen, ende soo ick van veele verstaen, souden daertoe wel te brengen sijn, alsoo der alreede veele sijn die daertoe alreede resolveren. 't Is bij den kerckenraet wel eens geresolveert geweest om aldaer een domine te senden, maer is niet naergecomen. Mijns bedunckens hoorde men soo een groot ende godtlijck werck wat meer te beneerstigen, om die tot het christengeloove te brengen, want soo die eens weder sich onder de mooren ('tsij bij de Ternatanen, off onder capiteyn Hittoe) begeven, gelijck voordeesen geschiet is, en sullen die soo lichtelijck niet onder onse gehoorsaemheyt weder cunnen gebracht werden.

Met de inwoonderen en de Mardijckers die bij het Casteel woonen gaet het vrij wat beter toe als met degeene die op d'eylanden ende in 't geberchte woonen, want eenige van deselve in 't avontmael des Heeren verschijnen, dewelcke hier bij der hant sijnde, vrij wat beter als alle d'andre onderricht cunnen werden.

---

[267] Het verslag van Gilles Seys is afgedrukt in I. Commelin, *Begin ende Voortgangh* II, 15e voyagie, fol. 130-151. Zie ook Knaap, *Memories*, 77. Het journaal of dagregister dat Seys bijhield van zijn zes maanden durende reis op het schip Orangie bevindt zich in NA, VOC 1100, fol. 233r-249r.Een ander fragment uit Seys' journaal is opgenomen in deel II-1 van deze publicatie,, als document 21.

[268] Wakasihu, op de zuidwestpunt van Hitu.

[269] Uring, op de noordwestkust van Hitu.

[270] Bahar of baar, gewichtseenheid voor kruidnagelen van 550 Amsterdamse ponden.

De schoolen gaen redelijcke wel toe, door dewelcke t'avont ofte morgen meerder vruchten te verwachten staet uyt de jonge jeucht, want als de predicanten en de andre proponenten aldaer eenigen tijt gelegen hebben, soo willen se vertrecken, ende dan moet'er weer nieuwe, die geen Malleys en cunnen, weder comen, die weder eenige jaren moeten leeren. D. Rogier, die den Maleytse dienst doet, is oock van meeninge met den eersten te vertrecken, alsdan en salder geen sijn die dien dienst waernemen can, ten ware dat se Domine Du Praet bij der hant nam.

Hier werden, soo wel op Amboyna als d'omleggende eylanden, 16 schoolen gehouden, daer de kinderen oock seer aennemende zijn, spreecken veele Duyts. De schoolmeesters clagen dat se geen pampier en hebben, daerom dat se 't schrijven meest verlaten moeten ende hun met te leeren lesen behelpen, daerom dient hier noodich eenich pampier met wat schafte gesonden te werden. 't Slimste dat hier af is, als de kinderen tot 10 à 11 jaren beginnen te comen, dat se de ouders dan in hun eygen dienst thuys halen ende laten haer daervan dienen, alwaer sij dan all vergeten wat sij voorheenen geleert hebben, ten ware sij die alle drye maenden acht dagen lanck t'seffens weder lieten schoolcomen, om niet al te vergeeten 'tgunt geleert hebben.

Volgen nu de schoolen, te weeten:
2 Schoolen sijn alhier aen 't Casteel, d'een gelegen in Hatyva, hebbende een Hollantsche met een Amboyneesche meester, sijn sterck ontrent 80 kinderen, den schoolmeester genaemt Lourens Tenor.[271] Alle dese kinderen werden wel geoeffent in de Duytsche tale te leeren lesen, nemen seer wel aen in 't schrijven, maer weynich in de spraecke, vermits sij deselffde qualijck cunnen pronunchieeren, ende weynich meesters die 'tselve wel can uutdrucken, uutgesondert meesters Lourens ende Domingos Vaes, die in 't vaderlant geweest sijn.
4 Dito boven op 't geberchte, te weten op Hatela, Naco, Kielang ende Ema, hebben elck hare besondere meester, daer Marcus Douwen, Hollander, overhooft[272] van is, omme de visite op alle vier d'andre plaetsen mede te doen, mede omdat de gebeden sondaechs overal gepleecht ende den sabbat onderhouden werdt.
6 Schoolen sijnder aen d'oversijde van 't Casteel, gelegen namentlijck op Alang, Lillebooy, Hatu, Roematyga, Baguala ende Soely, in welcke dorpen op de sondach eenige gebeden gelesen werden.
2 Dito op 't eylandt Nosselaeu, te weten op 't eylandt Tytewaay,[273] ende Ameth, alwaer een Hollantsche meester als hooft met noch een Amboonesche meester leyt, in welcke schoolen oock noch eenige kinderen van d'omleggende dorpen mede compareren.
2 Dito op 't eylandt Oma, een op Oma selve ende d'ander op Abaro, daer mede 2 Amboneesse meesters sijn.

Zijn 16 schoolen, daer 18 schoolmeesters over sijn.

Alle dese christenen die niet aen 't Casteel maer in 't geberchte en op d'eylanden woonen hebben noch weynich kennisse van 't ware christelijcke geloove, sij staen noch als een rietstock dat met alle winden waeyt, ende en weeten selffs niet wat het best is. 't En is oock niet vreemt, want het Evangelye wort er weynich voorgehouden, oock van de schoolmeesters. Die 't haer voorhouden wil en connen 'tselve niet te dege uytdrucken. Oock soo connen se swaerlijck haer heydense maniere verlaten, daer se vrij wat mede besmet sijn. Maer 't beste datter te verhoopen is, dat door de jonge schoolieren meerder vrucht van

[271] Valentijn (AZG, 44) geeft 'Lourens Tenoek'. Het geslacht Tenoe of Thenoe bracht in de loop van enkele eeuwen een aantal meesters voort, van wie er reeds in de 18e eeuw ook buiten de Midden-Molukken werkten.
[272] Oppermeester.
[273] Titawai, negorij op het eiland Nusa Laut.

christelijckheyt aldaer ingebracht sal werden. Evenwel soo isset met deese menschen, dat terwijlen sij den naem alleen maer van christenen hebben, soo isser met deselve well drie mael beter mede om te gaen als met de mooren, die oock vrij wat beter te vertrouwen sijn, ende wij ons daer beter op mogen verlaten.

Dit is soo veele ick van de gelegentheyt ende den staet in de quartieren van Amboyna mij hebbe cunnen informeeren. Sullen nu beginnen van de Mollucquos, werwaerts nu geresolveert sijn met 't schip Orangie te vertrecken. Den Almogende gelieve ons behouden resyse te verlenen. – – –

Actum in 't schip Orangie ady 7 mey 1627.

35. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 september 1627.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 39-42.

Eerwerdighe, achtbaere, seer beminde broeders.

Hoewel ons sint onsen laesten niet veel schriefwerdighe saeke in onse bedieninghe sin voorgevallen, en hebben wij nochtans niet met dese gelegentheyt willen naerlaeten onse schuldeplicht naer te comen ende U.E. met dese kleyne woorden onsen goedtherticheyt ende grondelijcke liefde t'uwenwaerts te bewijsen.

Wij wenschen van herte dat den standt onser kercke alhier tot sulcke verbeteringhe ofte vermeerderinghe van lidtmaeten, ijver, godtsalicheyt ende liefde waere gecomen, dat wij oorsaeke mochten hebben om U.E. onse bliedtschap daerover mede te deelen, alsock de gewenschte vruchten te doen smaken, die wij weten van U.E. met sonderlinghe lust verwachtende sin. De vroomen die de Heer onsen Godt verweckt heeft om haer beroep met alle goede wercken alhier onder ons sterck te maeken, en laeten niet naer in haeren ijver te volherden ende alle godtvruchticheyt te pleghen, waerover ock wij den Heer dancken, verhoopende dat sij met haeren goede voortgang ende stichticheyt, gelijck mede wij met onsen geduerighen arbeydt, de verkeerde die noch niet onder de gehoorsaemheyt Christi willen comen sullen noch mettertijdt daertoe brenghen ende door de genade Godes het rechte pat des euwighe levens doen intreden. De hardicheyt van sommighen die noch niet tot eenigh gehoor willen comen, ofte gehoor willen geven, alsoo deselfde van langher handt in haer herte heeft plaetse genomen ende wat diep gewoortelt is, soo schint het ock dat se anders niet dan alleenskens ende met langheyt van tijdt sal connen beweecht ende verandert werden. Wij verhoopen dat den Vader aller goede giften haer stenich herte van hen sal wechnemen ende hen een vleeschelijcke herte vergunnen,[274] omdat sij in sijne geboden soude wandelen ende deselfde doen, ende dat hij ons tot sulcke goede werck ock sijne goddelijcke segen sal geven.

Tot de gemeynte en hebben wij sint voorleden jaer niet veel toewas gekregen dan alleenlijck van eenighe Amboynesen, lieden van goet verstandt ende leven, onder denwelcken wij verhoopen mettertijdt noch enighe andere toe te winnen, ende bestaet deselfde tegenwoordelijck in 40 lidtmaeten.

Den kerckenraedt hebben in 't beginsel van augusto vernieuwet, ende vermeerdert soo van eenen ouderling als diaken, sinde voor ouderling aengenomen, om de weynich stoffe die wij hebben, D. Rogier, D. Rutenius,[275] Sr Mersman, ende voor diakenen Paulo Gomis, hooft van

[274] Vgl. Ezechiël 11:19, 36:26.

[275] Isaac Rutenius, proponent, arr. Batavia febr. 1627, werd doorgezonden naar Ambon om daar Maleis te leren; in 1629 op Nusa Laut. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 372; Mooij, *Bouwstoffen* I, 279-280.

de Mardekaes, Emanuel Castanja van Hatyva, ende Denis Janssen, meestersmit, personen alletemael van een stichtelijcke wandel ende leven.

Alsoo ock voor desen de twee diensten bij malckanderen gevoecht waeren volgens ons voorgaende schrijvens, vermits de Nederlanders klachtich vielen van 't lang dueren van dien ende daerom haer veel absenteerden, desgelijx ock d'Amboynensen, dewelcke voorwendende dat se ock onse taele niet en verstonde, soo om de eene als d'andere t'accommoderen hebben wij se wederom gescheyden, geschiedende onsen dienst ten acht uyren ende den haere ten thien, dit alles op hoope dattet beter soude gaen, maer en connen noch niet veel verbeteringe mercken. Den Malayschen catechisatie hadden wij over een jaer begost, te weten sondachs ten 2 uyren. Maer alsoo daer niemandt en compareerde dan de schoolkinderen, hebben deselfde 's ochtens in 't werck gestelt, ende in plaetse dat D. Rogier sekere text pleecht te nemen, soo seggen de kinderens de vraegen van de H. Aldegonde op voor alle het volck, waernaer hij ock sin selve is regulerende, ende bevinden inderdaet sulx seer profitelijck te wesen, niet alleen voor de oude, die seer nerstelijck lusteren, maer ock voor de jonghe jeucht, die daar seer wel geoeffent werdt.

In de eylanden Ouliassers en hebben wij noch niet connen gaen om het onsttuemich weder, verwachtende den bequaemen tijdt in de weyffelmaende,[276] indien sulx niet belet en werdt door den tocht die de Heer voorhanden heeft tot verlossinghe van de Heer Vlack ofte versekeringhe van de quaertieren van Banda, want indien sulx voortgaet gelijck daer groote toerustinghe gemaeckt werdt, sullen genoodtsaeckt wesen hetselfde uyt te stellen, mits dan alle het volck mede moet pangayen. Het isser seer verwoest geworden,[277] hetwelcke wij niet sonder moyeten sullen connen redresseren, waertoe wij ons uutterste best sullen doen, alsmede datter overal kercke werden gemaeckt opdat se sondachs bij malckanderen mogen comen in 't gehoor van Godes woort ende den gebeden. Tot opperhooft isser Anthoni Clement ende Joris Happart, versoecken dienshalve, bij sooverre bij de E. broeders enighe persoonen om in de Uliassers te stellen waeren die de taele een weynich wiste, ons daermede te willen versien, gelijck wij ock voordesen hebben geschreven, maer weynich antwoordt verkregen, want soo veel d'Amboyneschen meesters belangt sin deselfde niet veel bijsonders, ende ten waere dat wij se met gewelt aendronghen, souden niet veel van haeren dienst verwerven.

In 't gebergte boven alhier aen 't Casteel hebben wij ock tot opsiender gestelt Marcus à Douven, gelijck mede Domingos Vaes over Alang, Lylleboy, Hatou ende omliggende plaetse. Het heeft Godt belieft onse medebroeder Mr Arriaen Gijsbrechtsz, sieckentrooster ende schoolmeester, over 14 daegen van dese werelt te haelen, waerdoor wij seer verlegen sin, ende op 't alderhoochste bidden met een bequaem persoon daertoe te mogen versien werden, metten aldereersten. Van 't versenden van Herman Bruninx, daer ons de E. broeders over schrieven, en connen wij anders niet seggen dan dattet de Heer gouverneur alsoo belieft heeft, daer wij hem nochtans hebben gesoeckt in alles voort te helpen ende gebruycken, oorsaeke die ons moveert te versoecken dat ons mochte toegesonden werden d'acte ons bij de Heer Generael toegestaen,[278] dattet versenden, beroepen ofte aennemen van enighe kerckelijcke persoonen voortaen bij de kerckenraeden sal blieven, volgens de vermaeninghe van de E. broeders van Zeelandt, die de E. broeders genochsaem bekent is. De E. broeders

---

[276] 'Wijfelmaanden' of kenteringtijd, de periode waarin de moessonwind draait van zuidoost naar zuidwest, gewoonlijk oktober.

[277] Door rooftochten vanuit oostelijk Ceram.

[278] Hier is bedoeld art. 4 van de kerkorde van 1624, waarin werd bepaald dat de wettelijke beroeping van predikanten de taak is van de kerkenraad en diakenen ter plaatse, met approbatie van de christelijke overheid. De volledige tekst van deze kerkenordening in deel IV, Bijlagen; zie ook Van Boetzelaer, *De Gereformeerde Kerken*, 295-306; Callenbach, *Justus Heurnius*, 296-331; art. 4 op 296 resp. 302. Vgl. Mooij, *Geschiedenis*, Eerste boek, 126.

weten wat moyeten dat wij hebben op Batavia daerover gehadt, ende dat het ten laesten sijne Ed. heeft geapprobeert ende acte belooft, gelijck 't ons ock rechtverdelijck toecomt. Andere reden sinder noch ock die ons daertoe moveeren, ende bevinden alle daege swaericheyden, die ons al wat bedroeven. Wat de Heeren toecomt sint wij gereet te betoonen, wat Godt ende sijne kercke mede souden wij ock niet gerne willen verliesen.

Wij hebben het toecomende jaer een nieuwe Heer te verwachten. Nieuwe Heere maeken gemeynlijck nieuwe wetten, daerom souden wij gerne ock met sulcke dingen willen versien werden. D. Isaac Rutenium hebben wij volgens de begeerte van de E. broeders ondersocht. Wij wenschte dat sulcke commissie op Batavia afgedaen mochte werden sonder ons daermede te bemoyen. De E. broeders hebben daer gehadt verscheyden vroome ende eerlijcke persoonen van dewelcke oprechtelijck hadde connen getuyghenisse genomen werden, soo van sijn leven alsmede van sijne verderen commissie, dat ons mede al wat achterdinge[279] heeft gegeven, hier bijvoegende verscheyde andere rapporten die wij daerover gehoort hebben. Want in sulcke occurrentie, willen wij de kerckelijcke order volgen soo sin wij partiael, gelijck ons is gereprocheert is geweest, gaen wij deselfde te buyten ende soecke middelmaeticheyt, soo sin wij te slap.

Wij willen altijdts verklaeren dat in sijne saeke, soo in 't particulier van een yeder van ons als in 't gemeyn in onse vergaderinge, anders niet en is gedaen dan dat wij voor Godt ende alle menschen willen verandtwoorden. Wij gebruycken dese woorden, overmits verscheyde discoursen gepasseert sin dewelcke ons sulx ten laste leggen, en ock mogelijck op Batavia sullen hervat werden. Als wij hem hebben voorgedraegen dat hij soude moeten geexamineert werden, soo heeft hij versocht dattet peremptorie mochte geschieden,[280] om voor predicant te mogen bevesticht werden. Maer alsoo wij swaricheydt daerin vonden, vermits een particulier kercke sulx niet en vermach sonder order van classe, ofte te minsten, gelijck hier, daer geen classe en geschieden, sonder advis van eene ofte twee naestgelegende kercke, heeft hem onse resolutie seer vreemt gedocht, dat wij daerin ander kercke onderworpen moste wesen. Een yegelijck die duyt alle dinge tot sijn meeste voordeel, nochtans is dese onse resolutie gefondeert in order, in rede ende gerechticheyt.

Eyndelijck, wij hebben hem de 7e september in sijn examen verhoort. Het contentement dat hij heeft gegeven is soo wat redelijck geweest, ende hadden meer van hem verwacht. Wij hebben hem commissie van proponent gegunt, ende gevracht sinde off hij wat door onse kerckenraedt op Batavia aen de E. broeders hadde te versoecke aengaende sijne gagie ofte meerder advancement, heeft geandtwoordt dat hij wachte soude tot de comste van de E. Heer Generael. Wij hebben vernomen van de Heer gouverneur selfs dat hij van hem versocht heeft om te mogen in meerder geëmployeert werden, hetwelcke sijne Ed. ock wat vreemdt dochte te wesen. Heeft hij ock sulx aen de E. broeders geschreven, ofte aen de Ed. Heer Generael, sullen andtwoort verwachten om daerin te doen naer behooren. Ten laeste wij hem ock voor ouderling aengenomen in de plaetse van Mr Arriaen, maer en is noch niet bevesticht. Wat broederlijcke liefde vermach, alle vriendtschap ende behulpsaemicheit, hebben wij hem altijdts bewesen, ende noch bewijsen sullen, verhoopende dat hij noch mettertijdt door geduerighe oeffeninge van proponeren voorder sal geraken, ende aengaende sijn leven, hebben daerover niet als alles goets te seggen.

Aengaende onse schoole, indien de E. broeders ons niet en versien met eenen bequaeme meester, pampier, schafte, A.B. boecken, Nederlandtsche catechismussen ende andere, sullen deselfde noodtsakelijck moeten laeten vaeren. Want wij daervan niet een en hebben,

---

[279] Nadeel.

[280] Wie het peremptoir examen aflegde was candidaat tot de Heilige Dienst en daarmee beroepbaar als predikant. Het daaraan voorafgaande proponentsexamen gaf slechts bevoegdheid tot de bediening van het woord, niet die van de sacramenten.

ende bij soo verre de E. broeders ons wat gunnen, U.E. believe deselfde aen ons t'addresseren. Onse kerckelijcke acte en senden wij voor dese reyse niet, sulx laetende tottet naest jaer.

Eerwerdighe – – – Uyt aller naeme Johannes de Praet, Rogier Hendricxz, Nicolaes Mersman, Denais Jansens. Aen 't Casteel Amboyna den 10 september 1627.

Indien daer enighe Bibels uyt vaderlandt gesonden werden, bidden ock om met 5 ofte 6 versien te mogen werde ende een partie psalmboecken.

36. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 juni 1628.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 43-44.

Ghenade ende vrede in Christo Jhesu.

Eerwaerdige, welgeleerde, godtsalige medebroederen ende arbeyders in den oogst des Heeren.

Na broederlijcke groetenisse dient dese om te beantwoorden U.E. beyde missiven van 26 october[281] en 8^{en} december des voorleden jaers,[282] in dewelcke dat U.E. schrijft U behagelijck is dat den Duytschen dienst van de Maylaysche afgesondert hebben, ende dat ons met het laeste schip tot behoefte van de schoole ende godtsdienst sout toesenden het evangelium Mathei dat S^{r} van Hasel in 't Maylays getranslateert heeft,[283] doch tot noch toe en hebben sulx niet vernoomen. Daerin grootelijcx sijn verwondert, want de Malayse bedieninge hier soo noodich is als in Banda, daer wij verstaen dat deselve gesonden is. Wat redenen de broeders daertoe hebben can van ons niet begrepen werden. Wij verstaen dat daer 't meest noodich is behoorde eerst gesonden te worden.

Dat de broeders schrijven ons met eenige jongelieden die Malays verstaen te sullen versorgen, ende van U.E.E. nu niet heeft connen bijgebrocht worden, sulx is onnoodich, also hier stoffe genoech hebben, dan so U.E. meent ons te versien van Hollanders die godtsalich van leven sijn ende de Malaysche taele verstaen, soude hier heel noodich wesen, om in de plaetse van de Amboneesche meesters gebruyckt te worden.

Wij sijn mede seer verwondert dat ons geschreven wort om D. Rogiers in de Uluassers te gebruycken, daer alrede om sijn verlossinge aen U.E.E. gheschreven was.

Wouter Melchiorsz is hier op den 6 january passado wel gearriveert met sijn huysvrouw ende bijhebbende vrienden, dewelcke wij volgens sijn nevensgaende commissie met approbatie van de E.E. magistraet na ordre der kercken alhier hebben aengenoomen, alsoock mede Mr Hendrick Pontkaes, die een quaet genoegen heeft dat sonder verbeteringe van gagie tot de schooldienst gebruyckt wort. 't Ware wel te wenschen dat de broeders in toecoomende tijt sodanighe persoonen apsolutelijck daertoe bewillichde, opdat wij sonder schroom haer tot sodanigen dienst mochten gebruycken.

D. Isaacus Ruytenius can bij ons niet goet gevonden worden om in de Uliassers gebruyckt te worden, doordien aen een Nederlantsche vrouwe getrout is, die daer geheel eensaem soude moeten leven, sodat de plaetse aldaer noch leedich blijft. So de broeders ons met een ander godtsalich persoon conde versien om aldaer te gebruycken, soude voor de kercke seer dienstelijck wesen. Dat U.E.E. schrijft dat wij met de kercke van Banda goede correspon-

[281] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 48.
[282] ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 17-18.
[283] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 06.

dentie soude houden, is noyt bij ons in gebreck geweest. Wat sij daermede voorhebben sulcx van ons aen U.E.E. te schrijven, wilde wel dat ons redenen gegeven worde.

Op den 13 april, voor de bedieninge des H. Avontmaels, hebben de magistraet voorgedragen of niet noodich en was dat des saterdaechs, volgens de lofbare ordre in Nederlant, een proefpredicatie[284] gedaen worde, hetwelcke sij ingewillicht hebben, ende is van ons, des saterdaechs voor Paeschen, voor de eerste mael in 't werck gestelt. Voorders versochten door remonstrantie dat ons een plaetse om onse kerckenraet te houden in de kercke mochte afgeschut werden, 'twelck wel niet is afgeslagen, ende oock niet apsoluyt ingewillicht, ende ondertusschen is sulx achtergebleven tot op heden.

Hebben mede (also tot noch toe op den sabbath maer één Nederduytsche predicatie gedaen is) op den 13 ende 20 dito versocht om des namiddaechs den catechismum te verclaren, volgens 't gebruyck op Batavia ende in ons vaderlant, ende dat t'instantelijcker also wij hier blijven met twee predicanten ende een proponent. Maer sulx is bij de Heeren niet goetgevonden, om redenen dat de burgers seer traech sijn om in 't gehoor van Godts H. Woort te comen, waer oock de ledematen alhier seer weynich werck van maecken. Op de hoochtijden wort hier van gelijcken oock eenmael gepredickt, ende des maendaechs[285] wort voor de middach een Duytsche ende Malaysche predicatie gedaen. Doch also nu D. Rogier Hendricksz vertreckt, heeft onse Eerw. broeder D. Johannes de Praet op pinxtermaendagh voor de eerste mael de Malaysche predicatie gedaen, sal hem voortaen (volgens sijn voorneemen) daerin oeffenen. Wij verhoopen dat de Heere hem voorders daerin meer ende meer sal segenen, om sijnen wille ende woort onder dese verblinde natie bekent te maken.

Wij hadde wel van noode dat ons eenige Bijbels gesonden worde,[286] also geen en hebben om in de kercke op stoel te gebruycken alsmede om onder de Amboynese die de Nederduytsche tale verstaen ende lesen connen uytgedeelt te worden, om also te meerder tot de kennisse van Godt ende sijn H. woort gebracht te werden.

Wat de gemeynte alhier aengaet, is in een seer soberen stant, so dat nauwelijcx uyt de litmaeten gesont van leven onse kerckenraet connen veranderen. De schoole sijn in redelijcken stant, maer in de Uliassers (so verstaen) beginnen deselve te vervallen door gebreck van bequaeme persoonen, also de Ambonesche meesters weynich sorge daervoor dragen. Hebben oock mede groot gebreck in alle de schoole van pennen ende pampier,[287] daervan wij behoorden beter versorcht te worden als tot noch toe gheschiet is, is 't niet van Hollants, laet het Jappannees wesen, dat wij verstaen in groote menichte op Batavia te sijn, want een riem ofte twee en can hier niet helpen. Dienen mede wel versorght te worden van stoffen om inckt te maken, want door gebreck van dien 't schrijven in de schoole somtijts moet achterblijven.

Van schoolboecken sijn redelijck versien, psalmboecken met nooten ende andere dienen veel gesonden te werden, alsmede eenige andere stichtelijcke boecken,[288] daeraen ons grooten dienst sal geschieden.

Wijders en occurreert niet dan sullen U.E.Eerw. wijse, voorsienige, seer godtsalige medebroeders in de beschuttinge des Alderhoochsten beveelen – – –.

Aldus gedaen in onsen kerckenrade desen 14^{en} juny anno 1628, in Amboyna. U.E. dienstwillige medebroeders ende arbeyders in den oogst des Heeren, ende uyt den naeme ende bij last des kerckenraets bij ons onderteeckent, Johannes de Praet praeses, Wouter

---

[284] Een kerkdienst waarin de gemeente zich voorbereidt op de viering van het Avondmaal op de eerstvolgende zondag.

[285] Op de tweede Kerst-, Paas- en Pinksterdag.

[286] In margine: 'Bijbels te senden'.

[287] In margine: 'papier pennen mede'.

[288] In margine: 'psalmboeken met nooten ende stichtelicke boecken'.

Melchiors Vitriarius scriba, Isaacus Ruttenius ouderlingh, Nicolaas Mersman ouderlingh, Denais Jan diaecken.

Nota: Also ons hier voorgecomen is een seecker persoon genaemt Jan van Borchum, die sijn vrouwe op Batavia getrout is, daer hij in Nederlant binnen de stadt Haerlem mede getrout secht te sijn, so is ons versoeck op de broeders dat se daerna eens believen te vernemen. De vrouwe soude uytgecomen wesen mettet schip Viaenen onder de vlagge van de Ed. Heer admirael Coene, ende is genaemt Catalijna Chaeroes.[289]

37. ORDONNANTIE VOOR DE SCHOOLOPZIENERS IN AMBON. Ambon, 1 augustus 1628.
NA, VOC 1094, fol. 328-331. Afschrift.[290]

Ordonnantie ende regule waernaer hun de regenten ende curateurs der respective schoolen in de quartieren van Amboina gedurende haren tijt zullen hebben te reguleren.

Alsoo wij tot bevoorderinge van de scholasticque zaecken in 't generael noodigh ende dienstich geacht hebben te verkiesen ende committeren een getal van vier ervaren ende godtvruchtige persoonen, om als opsienders de sorge ende directie van alle de schoolen ontrent 't Casteel ende aencleven van Amboina te versorgen, soo is 't dat wij van de sufficantie, gesonde leere ende godtvruchticheyt van de Eerweerde Wouter Melchiorsen, bedienaer der gemeente Jesu Christi, Jan de Meijer, Pieter Christien, ondercooplieden, ende Manuel Castanio, diacon ende hooft van Hative, vergenoucht ende verseeckert wesende, bij advys van onse ende die van den kerckenraet dezelve als opsienders, curateurs ende regenten van de meergemelte schoolen gestelt ende gecommitteert hebben, gelijck wij hare Eerw. daertoe committeren midts desen, willende ende begerende een yder die het eenichsints zoude mogen conserneren dezelve in eere, digniteyt ende weerdicheyt t'accepteren ende voor zulcx te erkennen, hunne ordonnantiën ende beveelen ('t ampt haerder bedieninge raeckende) promptelijck t'achtervolgen. Ende hebben hun particulier te reguleren conform de naervolgende articulen.
1. Eerstelijck zullen de gemelte curateurs met den anderen eendrachtich wesen, goede eenicheyt ende correspondentie houden, d'een op des anders leere, leven ende comportement goede acht geven, ende met gemeen advys de directie ende promotie van de schoolen te bevoorderen.
2. Sullen dezelve voornamentlijck op het stichtelijck leven van de respective Nederlantsche schoolmeesteren mede letten, dezelve (naer de waerdigheyt van hun ampt) bij alle naturele schoolmeesteren doen in respect houden, maer insonderheyt dat dezelve sijn gesont van leere, met de gereformeerde christelijcke religie overeencomende, opdat de jonge jeucht, door verkeerde opiniën, van diergelijcke coruptiën niet geïnfecteert ende ingenomen worden, 'twelck consequentelijck een dwalinge causeren conde. Ende ingevalle Ul. eenige van dese aert onder de schoolen bevindt, moocht die alvooren door inductiën van hunne dwalinge trachten aff te brengen, ende soo door Ul. christelijcke vermaningen daervan niet en desisteren, maer hertneckigh bleven, zal 't noodigh sijn deselve aen te geven, opdat daer naer gelegentheyt van zaecken requisite redressen[291] dienaengaende mochten gepresteert worden.

[289] Het schip Vianen arriveerde te Batavia op 8 oktober 1627.
[290] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 63-69; zie ook Valentijn, AZG, 46.
[291] De nodige maatregelen tot herstel.

3. Insgelijcx, maer insonderheyt, zal Ul. goede ordre ende regard op 't doen ende handel van de natureele Ambonesche schoolmeesters houden, ten aensien de meeste partije jonge, wulpse ende (ten regarde dezelve nodigh vereyst worden) onervaren quanten zijn, lichtvaerdigh, dewelcke oock in de respective plaetsen 't ampt haerder bedieninghe misbruycken, veeltijts met politicque bemoeyen, ende in plaetse van stichtinghe onlusten causeren. Op dese soorte van schoolmeesters zal besonder acht dienen genomen, ende door Ul. presentie tott haer verobligeeren ende schuldigen plicht aengemaent, off anders alsvooren daer naerder reglement in gestelt zal dienen.
4. Op 't fourneren van de Ambonese schoolkinderen zal mede sorge dienen gedragen, daervan den nomber van yder schoole in 't perticulier opnemen ende besorgen compleet ter schoolen comen, alsmede dat deselve behoorlijck onderwesen ende met avancement geleertt worden, opdat d'ouders van de kinderen, merckende dezelve weynich geleert, niet onlustich ende affkeerich worden de kinderen ter schoole te sturen, nochte de Compagnie de laste van de schoolmeesters gagies niet tevergeeffs supporteert.
5. In geenderley manieren verstaen nochte en willen wij dat eenighe schoolkinderen in 't werck gestelt tot reparatie ofte perticuliere diensten, jae niet tott de schoolen selfs geëmployeert worden, gelijck 't zelve voordesen, tott groot miscontentement van de ouders, in 't maecken van de schoolmeesters (als andere) hare thuynen ende wercken gedaen is. Derhalven zullen Ul. daerop mede voorsichtelijck dienen te letten ende niet gedoogen dat de kinderen voor ymandt (wie die oock zoude mogen wesen) daertoe zullen gebruyckt worden. Doch ingevalle eenighe noodighe reparatiën aen de schoolen ofte andersints vereyscht worden, zullen de schoolmeesters Ul. 't zelve aengeven, oppdat, naer Ul. ons daervan kennisse gedaen hebt, ordre geven door andere in behoorlijck effect gebrocht wordt.
6. Van gelijcken en verstaen wij mede niet dat eenige natureele schoolmeesters, van wat plaetse die oock zoude mogen wesen, hun uuyt hare schoolen aen 't Casteel sullen transporteren, gelijck als nu geschiet, ende den tijt van 10, 20 ende meer dagen (sonder naer de schoole te zien) absenteren, oft in ymandts particuliere dienst gebruyckt worden, buyten van Ul. daertoe alvooren expres consent geobtineert te hebben. Zullen tot dien eynde gehouden wesen uuyt hare plaetsen aen Ul. een suplicatoiren brieff te addresseren ende hare zaecken te kennen geven, daerop Ul. naer gelegentheyt haer versouck ofte toestaen ofte verwerpen, ende daerbij oock specialijck mentioneren voor hoeveel dagen hun gelicentieert is.
7. Generalijck alle de schoolen ende meesteren zullen onder Ul. directie ende opsicht staen, ende zullen de meesters, soo 't een ofte 't ander te versoucken hadden, ter eersten instantie haer aen Ul. gehouden zijn t'addresseren ende haer versouck te communiceeren, opdat Ul. haer naer gelegentheyt van tijt ende zaecke daerin mochte te rechte helpen, zonder dat ymandt anders hem daermede te bemoyen ofte becommeren hadden.

Ende sijn namentlijck dese:

op 't eylandt Amboyna: Hativa, Soya, Ema, Kilangh, Nacco, Hatela, Oucconale,[292] Baguale, Ottemoury, Soully, Way, Hattouw, Lilleboy, Alangh
op 't eyland Oma: Oma, Abora
op 't eylandt Nosselauw: Titteway, Amette
op 't eylant Uliasser: Hannemoyt, Oulatt[293]

---

[292] Negorij op het schiereiland Hitu, ook wel Rumahtiga genoemd.

[293] Liasser hier gebruikt voor het eiland Saparua, destijds Honimoa geheten; Ulat is gelegen op de oostzijde, de plaats waar de eerste Nederlanders gevestigd waren; 'Hannemoyt' kan staan voor de naam Honimoa. Aanvankelijk was dat de naam van het strand nabij de negorij Saparua. Het eiland was volgens Valentijn naar dat strand genoemd (*Oud en Nieuw Oost-Indiën* II, 88). Mogelijk is daarna de naam van het dorp Saparua voor het gehele eiland gebruikt. Het aanzien van deze plaats (voorheen klein en ook op verschillende strandlocaties gelegen) nam aanzienlijk toe door de bouw van de vesting Duurstede ten oosten van het dorp.

Dese zijn altsamen jegenwoordigh met schoolmeesters besorcht, ende zullen Ul. altsamen bij toelatende gelegentheyt visiteren, 't reglement der schoolen, soo die onder de articulen zijn mitsgaders dese onse ordre, invoeren, bij de respective meesters doen observeren, ende zulcx meer als tot onderwijs van de jonge jeucht, voorplantinge der alleen salich makende religie nodich en vereyscht worden zal.
8. Behoudentlijck nochtans, dat de voordere kerckendienaren naer de leere ende leven van de schoolmeesteren zullen vermogen t'inquireeren, de kinderen voor hun doen compareren, hare lesse, als cathechismus, opleesen, hare gebeden doen, ende zulcx meer als tot bevoirderinge van de religie vereyscht wort. Ende of 't geviele eenighe dwalinghe oft misbruyck bij hun in 't onderwijsen achterhaelt werde, zullen de meesters daerover niet reprehenderen voor ende alleer 't zelve ten overstaen van curateurs geschiede, opdat de meesters, welcke anders noch onervaren ende vreesachtich zijn, niet gediscourageert worden. Voorder en zullen hun de kerckelijcke persoonen met de directie der schoolen niet te bemoyen hebben, maer 't zelve in 't geheel den curateurs laten bevoolen wesen.
9. Tot benefitie van de schoolkinderen wert haer voor desen gegunt 't provenu van seecker swert fluweel dootcleet, de bare, ende de civiele amende in 't verbeuren van traghe kerckgangers. Dit altsamen is hun vereert, doch en is tot noch toe daervan geen reeckeningh gedaen, mitsgaders eenighe amenden uuyt d'eylanden medegebrochtt, die onder d'een oft d'andere alhier berusten. Ul. sal daervan reeckeningh ende relicqua[294] voirderen end' 't zelve mett gelegentheyt tot cleedingh van de schoolkinderen appliceren. Dese benefitie continueert noch, daervan zal Ul. notitie doen houden ende met d'expiratie van Ul. administratie als vooren ten oirboir[295] van de kinderen verstrecken.
10. Om de schoolen in des te beeter wasdom ende florisanter stant te bringen, ende om de kinderen te meer te animeeren, zullen de curateurs wel somwijlen mogen instellen seeckere prijsen voor dezulcke die in 't schrijven ofte andere consten den anderen zullen geëxideert wesen, stellende dezelve van 4, 5 à 6 onderscheyde graden, opdat yder naer zijne merite mede begifticht ende door mistroosticheyt niet gediscourageert worden. Om welck buyten particuliere schade te doen sal Ul. 't zelve ons aengeven, opdat Ul. naer gelegentheyt daerin assisteren mochten.
11. Voornamentlijck willen Ul. op 't serieuste recommanderen ende vermanen de schoolkinderen door de schoolmeesters besondere aenspraecke tot de christelijcke religie te doen winnen, ende dezelve soodanich in te planten dat noch om leven, noch om doot daervan niet te bringen worden. Tott dien eynde hun gedurich den loon der godtsalighe nevens de straffe der ongeloovighe op 't schoonste ende rigoreuste voor oogen stellende, ende tracht bij middel van dien dese jonge teere spruyten van de duyvelse superstitiën der Amboneesche weth afkeerich te maecken ende eenen gruel te hebben. Daerbij Ul., behalven den dienst die Godt daerbij gewrocht wort, d'onwetende tott onsen Heylandt ende eenigen salichmaker gewonnen ende bekeert worden, besondere eere bij den mensche becomen zult. 't Is als Ul. met den anderen behoort bekent te wesen, geschapen, ende gesien men weynich vruchts van bekeeringhe onder d'out, verkeert Ambonees geslacht te verhoopen hebben, maer de jonge kinderen den toeverlaet zijn, derhalve Ul. andermael de bevoirderinghe bij dese occasie van onderwijs recommanderen te behertigen.
12. Ul. bedieninghe wort verstaen een geheel jaer vervolgende zal continueren. Ul. zal derhalven desen corten tijt mett vrucht ende avancement zoucken ten goeden eynde te bringen. Soo Ul. onse assistentie in 't executeren van uwer ampt ergens in mocht noodich wesen, laet ons 't zelve weten, opdat Ul. door toelaten des tijts de goede handt bieden mochten. Ter tijt

[294] Reliqua (Lat.): (de) overige dingen, het overige.
[295] Ten voordele.

Ul. administratie verstreecken zijnde, sullen Ul. van den last ontslagen, ofte wel naer gelegentheyt gecontinueert worden.
13. Eyntelijck ende ten besluyte belasten ende bevelen Ul. de vaderlijcke sorge, opsichte ende directie van de meergemelte schoolen, teneynde bij promotie van dien alle dwalingen ende misbruycken geweert, de kinderen stichtelijck onderwesen, ende alles in een bloeyende staet in corten tijt mach herstelt worden. Daartoe Ul. den Almogenden met wijsheyt ende vrijmoedigheyt wil assisteren. Amen.

In 't Casteel Amboina desen eersten augusty 1628.

Was onderteeckent: Philip Lucas.

38. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 september 1628.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 45-46.

Eerwerde, achtbaere, godtsalighe, seer beminde broeders.

Hoewel wij U.Eerw. met het laeste schip, den Arendt, genoechsaem hebben verwitticht van den standt ende gelegentheyt deser onser gemeynte, soo en hebben wij al evenwel dese occasie niet willen noch laeten voorbij gaen sonder U.Eerw. voorders te communiceren 'tgene wat alhier bij ons gepasseert is sedert het vertreck van den Heer gouverneur Gorckom,[296] alsoo het de Heer Gouverneur Philips Lucassen belieft heeft met ons in conferentie te treden om alle goede middelen te beraemen dienende soo tot oprechtinghe der schoole alsmede dat de kercke alhier mochte met alle goede order geregeert werden. Naer enighe kleyne indifferente stucken die afgehandelt sin, heeft hij insonderheyt voorgeslaeghen om twee gecommitteerde in onsen kerckenraedt te hebben om op alles te letten, ende meteen dat wij hem alle maenden copie van onse kerckelijcke resolutie souden overgeven. Dese propositie ons seer vreemdt ende ongehoor dunckende, al is 't dat wij wel wisten dat se de E. broeders van Banda mede is voorgedraegen geweest, hebben tijdt versocht om met malckanderen daerover te spreken, niet soo veel om ons daerover te beraeden als omdat de plaetse daer wij waeren onse vrijeheyt ons enichsins scheen t'ontnemen.

Vergaedert sinde in onsen kerckenraedt ende gelet hebbende op alle reden dit stuck toucherende, hebben eendrachtelijck geresolveert sulx tegen te staen, ende door onse broeders D. Johannes de Praet ende D. Rutenium, alsoo hij twee gecommitteerdens bij ons hadde gesonden om onse deliberatie daerover te hooren, de Heer gouverneur laeten voor andtwoordt geven dat sulx ongebruyckelijck was in alle waere gereformeerde kercken, strijdende tegens alle order, hier in Indië noyt ingevoert, daerom ock wij sulx niet en vermochten als competerende alle kercken in 't generael, daer wij maer een particuliere sin.

Ons rapport gedaen hebbende, naer verscheyde reden over ende weer, alsoo sijne Ed. verklaerde dat sijne intentie niet en was om ons onse auctoritheyt te benemen, maer veel meer om deselfde te helpen verstercken, heeft ten laeste geandtwoort dat hij met sijnen raedt daervan soude spreken, om ons daernaer volckomen bescheyt te geven. Den volgende saterdach, hebbende onse broeders D. Wouter Melchiorsz, D. J. de Praet ende D. Rutenium boven in den raedt laeten ontbieden, naer veelderhande beleefde woorden, ende verklaeringhe van de sincerithey sijner intentie, heeft sulx laeten blijven, ende ons in onse voorgaende vrijheyt ende auctoritheyt gelaeten. Wat de E. broeders daerover gedencken mogen sullen wij verwachten met de E. broeders van Banda, biddende seer dat U.E. daerop wat naerder believen te letten ende ons U.E. resolutie te communiceren.

[296] In juni 1628.

Tot redressement van de schoolen isser goet gevonden enighe curateurs te stellen die opsicht op alle in 't gemeyn mochten hebben, ende sin deselfde D. Wouter Melchiorsz, Emanuel Castanja, Sr de Mayer ende Sr Pietter Christien, dewelcke met volckome commissie ende alle goede order versterckt sinde, sin ock dadelijck in 't werck getreden, soodat wij verhoopen dat de meesters voortaen wat beter in den toom sullen gehouden werden.[297]

Alsoo wij tot nu toe geen bequaemen boecken hebben gehadt, ofte die enichsins is 't oock waeren om alle onse kerckelijcke resolutie ende andere dinghen de kercke toucherende, wenschen daervan te mogen versien werden, alsmede van een generaele kerckelijcke order[298] die U.E. uyt het vaderlandt sijt verwachtende, gelijck ock van de Malaysche oversettinghe ende van enighe bibels, indien deselfde te bekomen sin.

Aengaende d'Uleassers, sin deselfde voor desen tijdt seer quaelijck versien door gebreck van stoffe, sullen dienshalve de E. broeders op 't alderhoochste moeten sorghe draeghen dat wij met 3 ofte 4 Nederlanders mochte versterckt werden, 'tsij soldaeten ofte anderen, als sij maer vroom ende sedich van leven sin, desgelijckx ock van eenen sieckentrooster om alhier het sieckenhuys waer te nemen, alsoo hetselfde wat verre van der handt is.

Opdat den H. dach des Sabbaths soo veel te beter mochte geviert werden, isser voorgenomen ende geresolveert den catechismum 's naemiddachs te leeren, hetwelcke sal beginnen soo haest onse generaele visite sal gedaen sin, dewelcke bij der handt is.

Wat belangt de convocatie van eene bijeenkomste op Batavia volgens de resolutie aldaer getrocken voordesen,[299] waervan dat onse E. broeder D. Hurnius aen onse broeder J. de Praet is schrivende,[300] vinden alhier noch geen groote reden ofte swaericheyt die ons soude moveren om sulx toe te staen, veelmin om sulx te versoecken, tensij dat den E. broeders yets van gewichticheyt ende importantie waer overgecomen, ofte enighe andere kercken, dat den noodt sulx waer verheyschende, 'twelck sinde, sullen advis verwachten.

Voorts, alsoo wij niet versien en werden noch van schoolboecken noch ock van pampier naer dat wij van noodt hebben, bidden U.E. andermael daer op te willen letten, ende ons naer behoore daervan te willen versorgen, indien men alhier van de kinderen soeckt te verwachten eenighe vruchten.

Dit is waervan wij U.E. voor desen tijdt hadde te verwittighen, verwachtende andtwoort, sullen daerentuschen, Eerwerde, achtbaere, godtsalighe, seer beminde medebroeders, den Alderhoochsten bidden dattet hem believe U.E. alle te saemen ende een yegelijck in 't particulier verrijcken met alderhande gaven ter eere sijnes H. naems, opbouwinghe sijner kercke ende veeler menschen salicheyt.

Actum op Amboyna den 8 september 1628. U.E. dienstwillighe, beminde ende lieve broeders de predicanten ende kerckenraedt van Amboyna, ende uyt aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius p.t. praeses, J. de Praet scriba, Isaacus Ruttenius proponent ende ouderlingh, Pieter Christien ouderlingh.

39. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 3 september 1629.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 51-53.

Eerwerde, achtbaere, godtsalighe, beminde broeders in den Heere.

---

[297] Zie het hiervoorgaande document.

[298] Kerkorde. Het is niet duidelijk welke kerkorde hier wordt bedoeld.

[299] Resolutie GG en Raden van 26 juli 1628 zie NA, VOC 1095; het extract is gepubliceerd in Callenbach, *Justus Heurnius*, 282-283 (Bijlage F), ook 152; Mooij, *Geschiedenis*, 146.

[300] Niet aangetroffen.

Hoewel wij voor desen gelegentheyt genoech hebben gehadt om U.Eerw. wat hier onder ons gepasseert is te laeten weten, hebben nochtans sulx tot desen tijdt uytgestelt, vermits wij noch niet volckomelijck van den geheele standt deser plaetse ende van alles dienaengaende geïnformeert waeren, om alsoo U.Eerw. mede daervan eene oprechte kennisse te geven.

Het heeft ons op 't alderhoochste bedroeft ende getreft te verstaen soo veelderhande sinistre rapporten die U.Eerw. soo van onse bedieninghe als van onse persoonen sin aengedient tot naerdeel van onse eere, ende dat deselfde soo lichtelijck sin aengenomen. Want hoewel wij over den standt onser kercke soo seer niet en hebben geroemt, gelijck wij dat verstaen dat van andere al vrij wat teveel gedaen werdt, soo hebben wij al evenwel de middelmate gehouden, niet willende te groot maken 'tgene dat minder is, ock niet niet maken 'tgene dat yets is.

Wat belangt onse gemeynte, bevinden dat deselfde noch toegenomen heeft van seven ledematen, soowel dat deselfde tegenwoordelijck 41 in 't getal sin, uytgenomen verscheyde soo gestorven als vertrocken, in welckers plaetse wij verhoopen tegens het naeste avondtmael noch negen ofte thien Amboynese te krijghen.

Hoewel de misbruycken ende excessen, hier gelijck ock in andere plaetsen gepleecht, nochal in swang sin, soo bevinden wij nochtans deselfde gemindert te sin, gebruyckende tot dien eynde alle middelen die in ons vermogen sin. Hebben oock 's naermiddachs den catechismum ingevoert, 'twelck niet sonder vruchten is geschiet, soo wel dat nu sondaeche driemael den dienst gedaen werdt, eens voor d'Amboynesen ende tweemael voor de Nederlanders.

Door ondersoeckinghe soo door den Ed. Heer gouverneur ende onsen broeder de Praet in de eylanden Uleassers alsmede door onsen broeder D. Woutter ende andere curateurs over alle de dorpen hier onder het Casteel sorterende gedaen, sin alle de schoolen in eenen seer treffelijcke staet gevonden, hebbende tot dien eynde ock alle behoorlijcke reformatie gedaen, ende D. Rutenium, die met eene Uleassersche vrouwe getrouwt is, neffens Isaac Minne aldaer gestelt om acht te houden over alles, mitsgaders Sr Pietter Chrestien ondercoopman ende curateur, waer naer toe mede alle halve jaer van hier sal gesonden werden, opdattet alles in goede order mach gehouden werden.

Alle de schoole in 't gemeyn sin in 't getal van 20, de meesters 26, ende de kindere 702, waeronder 114 schrijvers. Ons en manqueert niet dan alle dinghen. Want wij niet versien en werden noch van pampier noch van boecken naer behooren, waerover wij genoodtsaeckt sin grootelijx te claghen, insonderheyt alsoo wij verstaen dat andere plaetsen, gelijck Banda, soo rijckelijck van alles versien werden, daer het nochtans soo noodich niet en is als hier, hetwelcke ock wij verklaeren de enighe oorsaeke te sin geweest, ende niet de traecheyt der dienaeren, als men ons wel beschuldicht, van het weynich advancement alhier geschiet. Ja, soo isset hiermede gestelt geweest over het jaer, dat de schoole om die rede alleen niet en hebben connen waergenomen werden naer behooren. Indien de Compagnie de onkosten te groot schijnen te wesen, hebben daertoe remedie genoech, alsoo d'Amboynesen presenteren vrijwillichlijck deselfde te betalen met nagels, als haer kinderen maer genoechsaem daervan mochte versien werden, hetwelcke wij U.Eerw. daerom voordraeghen om hetselfde in acht te houden.

De rapporten die de Eerw. broeders aengedient sin geweest van d'onenicheyt tuschen onsen broeder de Praet ende D. Woutter,[301] achten wij niet seer gefondeert te sin geweest. Want hoewel in 't eerste enighe misverstande tuschen hun geresen sin, sin deselfde alsoo geslist, ende met sulcke moderatie als wij souden mogen wenschen, sonder datter tot nu toe enighe twist onder hun die twist maech genoempt werden uytgestaen is. Het schint datter

[301] Ds. Wouter M. Vitriarius.

tijdt moet wesen om malckanders humeuren ende maniere te leren kennen ende t'onderscheyden.

Onsen broeder D. Clarenbeeck, alhier opgehouden door den Ed. Heer gouverneur vermits d'ongelegentheyt van 't vaertuych, hetwelcke onbequaem van sijne Ed. geoordeelt wier, heeft neffens ons den dienst altijdt waergenomen. Hoe het met hem sal afloopen, sal den tijdt leeren. Wat tot sijne saeke sal dienen, tot welstandt soo der gemeynte van Banda als van d'onse, sullen wij van U.Eerw. met den eerste verwachten.

Voorts willen de Eerw. broeders gebeden hebben soo onsen dienst als onse persoonen in achtinghe als medearbeyders in de oogst des Heere te willen houden. Wenschten wel daerom dat wij op alles ende van alles mochten verwitticht worden, hetwelcke niet en geschiet. Want duncken ons te cort geschieden, dat commissie gegeven is geweest om den proponent Nagel[302] in Banda te bevestighen sonder hetselfde ons te laeten weten, daer wij de naestgelegende kercke sin. Alles wat dan dienen sal om goede correspondentie te houden tot bevorderinghe van de gemeynte des Heere ende tot contentement van de dienaeren derselver, willen wij de Eerw. broederen bidden voor gerecommandeert te houden.

Hiermede, Eerwerde, achtbaere, beminde broeders, naer hertelijcke groetenisse soo des kerckenraedts in 't gemeynt als van eenen ygelijck van ons in 't particulier, bidden den Alderhoogste U.Eerw. ende onsen arbeydt rijckelijck te willen segenen, ende alsoo begaeven door sijnen H. Gheest dat denselfde mennichvuldelijck mach wercken tot bevoorderinghe des rijcke onses Heere Jesu Christi ende der ziele salicheyt die ons bevolen sin.

Actum in onse kerckelijcke vergaderinghe op Amboyna den 3e september 1629. U.Eerw. geaffectionnerde ende beminde broeders de predicanten ende kerckenraedt der gemeynte op Amboyna ende uyt aller naeme, Wouter Melchiorsz Vitriarius praeses, Johannes de Praet scriba V.D.M., Michael Clarenbeeck pastor, Henderick Pontcaesen ouderlinck, Dennies Jansen, Melchior Happer.

40. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 september 1630.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 57-59.

Eerwerde, achtbaere, godtsaelighe, geleerde broeders in Christo.

U.Eerw. aengenaeme van den 27 december gedateert[303] is ons seer wel behandicht, verblijden ons soo voor de algemeyne sorghe die U.Eerw. sijt draegende over het welvaeren der kerck, alsmede dat wij daerdoor verstaen U.Eerw. goede gesontheyt ende gelegentheyt.

Nopende de standt onser kercke, konnen niet als alles goedts schrijven, doch op sulcker wijse, gelijck U.Eerw. van Batavia ons mede verwitticht, datter noch veele overbliefselen sin van de oude corruptie, die alleynskens ende mettertijdt sullen uytgeroyet moeten werden. Wij leven op hoope, dewelcke den goede Godt believe tot volckomenheyt te brenghen.

Belanghende onse schoole, sin deselfde in soodanighe staet dat wij Godt de Heer daerover hebben te bedancken. Hebben tegenwoordelijck alle schoolen gerekent 722 kinderen, waeronder 166 schrijvers, dewelcke niet en soecken als te schrijven, waeren sij maer met pampier, pennen ende andere instrumenten versien, hetwelcke wij U.Eerw. op 't alderhoochste recommanderen.

---

[302] Dirck Jansz Nagel, 1624 proponent te Banda, daar in 1629 overleden voor hij het peremptoir examen kon afleggen. Zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 304-305; Mooij, *Geschiedenis*, register s.v.

[303] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 48, niet vermeld in notulen kkr Batavia.

Sint ons laest schrijvens is onse gemeynte, soo van Amboynesen als Nederlanders, vermeerdert van 47 ledematen, bestaende in 't getal van 87, niet te rekenen soo die vertrocken sin als de gestorve.

U.Eerw. hebben wij over twee jaeren geschreven vanweghens den voorslaech van onsen Heer gouverneur om twee gecommitteerde te hebben in onsen kerckenraedt,[304] maer alsoo wij tot ons groot leedtwesen geen andtwoordt van U.Eerw. hebben becomen, ende hetselfde de Eerw. broeders van Banda uyt last van de Ed. H. Generael[305] wederom op 't alderharste is opgedronghen geweest, dewelcke haer klachte aen ons hebben overgeschreven, konnen niet naerlaeten U.Eerw. daervan te veradverteren om haer ende ons daerover te schrijven, hoewel het bij ons doot blieft, vresende dat den een den andere soude wacker moghen maken. Status questionis,[306] oft uyt last van de Ed. Generael geschiet. Wat ons belangt, hebbe de vaen gehouden.

Offer klachten quaemen dat de Malabaere Compagnies slaeven[307] niet alhier onderwesen, gedoopt ende getrouwt werden in 't generael, U.Eerw. believe ons de schult daervan niet te geven, alsoo het tot verscheyden reyse is versocht ende aengedient, als bij ons boeck sal blijcken, doch noch niet opgevolgt, om de groote occupatie die voorvallen.

Het aldersweerste dat ons is overgecomen gaet de persoon van D. Pietter Bonis[308] aen, dewelcke enighen tijdt onder ons geconverseert, op 't laeste instantelijck aen de Heer Gouverneur versocht heeft om hier te mogen blieven ende sijn ampt van proponent bedienen.

Wij en hebben niet tegens sijn persoon, wandel, handel nochte leere, maer dit hadden wij liever gesien, als 't reden is, dat hij onsen kerckenraedt hadde aengesproken als wesende eene kerckelijcke saeke, dewelcke sonder ons niet en kan afgedaen werden. 't Is waer dat hij ons sijne genegentheyt wel in 't particulier heeft geopenbaert, maer niet versoeckende wijse maer als een voorslaegh, op dewelcke wij ock niet en hebbe connen te werck gaen.

Op den laesten augusti ontboden sinde van de Ed. Heer gouverneur in sijne presentie, is de saeke soo voorgestelt geweest dattet hem hier bijkans heeft willen indringhen, 'twelck tegens alle kerckelijck gebruyck is, ende ock in 't eerste van D. Bonis niet en is wedergestaen, maer ter contrarie gelijck als voorgestaen. Wij hebben hem hier willen ende gesocht te houden, doch op de conditie die uyt onse kerckelijcke acte sullen blijcken, dat hij niet en vermach neffens de bevestighe predicanten te doopen, maer alleen in haer absentie, beurt houde in den dienst, maer dat wij onse vrijheyt sullen behouden wanneer wij sulx goet sullen vinden, ende in den kerckenraedt te compareren ende deliberativam vocem[309] te hebben.

Sijne commissie, soo uyt vaderlandt als van Batavia, houden wij voor provisioneele, ende niet voorder streckende dan ter plaetse daer geen predicanten en sijn, conform de resolutie van de synode van Dordt, sessie 20,[310] ende de brieven van de Eerw. broeders van Amsterdam die sulx verbieden ende niet goet en vinden.

---

[304] Zie hiervoor, doc. 38.

[305] Jacques Specx.

[306] Het is nu de vraag...

[307] Slaven afkomstig van Malabar, de westkust van Voor-Indië.

[308] Petrus Bonnus (Bonnius, Bones), begin 1627 als proponent aangekomen te Batavia, de kerkenraad weigert hem toe te laten tot het predikantschap, 1630 terug van Makian, vertrekt 1631 als predikant naar Taiwan. Zie ook deel II-1 (Ternate).

[309] Recht van meespreken in de beraadslagingen.

[310] *Acta*, editie Canin, 61-62. Daarin wordt bepaald dat 'de bedieninghe des Doops niemant en behoort toegelaten te worden dan sodanigen die na voorgaende volcomen examen tot den heyligen dienst sijn toeghelaten' (61).

Wij hebben met hem gehandelt sooverre als de eere onses dienstes, onse consciëntie, ende alle kerckelijcke ordere medebrenghen. Hadde hij van ons aengesocht geweest, hij hadde connen bespreken alles wat hem beliefde, maer selfs gesocht hebbende, heeft hij ons bijkans wetten willen stellen, hoewel hij op 't vertreck verklaert ende geprotesteert heeft dat alles wij gedaen hebben over sijn saeke gefondeert was ende met Godes H. Woordt overeenquaem. Sijn persoon en is ons niet onaengenaem, hebben hem ock niet als alle vrindtschap betoont, maer de proceduere sin wat onbehoorlijck. De gelegentheyd van onse plaetse verheyscht noch wel een predicant, al waer 't twee, als maer dattet wettelijck geschiet. Wat de Eerw. broeders van hem sullen disponeren sal ons aengenaem wesen om te hooren.

Wij en schrijven dit niet soo veel tot sijnen last als alleenlijck omdat wij verstaen datter tegens ons ofte tegens diegene geprocedeert werdt van onse polytiqen overheyt die hen[311] sulcke commissie hebben gegeven, dewelcke achten ende vast houden dat se als soo vast gaet als die die de predicanten hebben, negamus.[312]

Wij soecke maer vrede, 'tgene ons toecomt willen wij andere onbehoorlijck niet overgeven, ofte liever onse dienst opseggen daer wij nochtans ter doot daerin sullen volherden.

't En comt geen polytiqen overheyt persoonen op den stoel te brengen met gewelt, maer met een t'saemensprekinghe tuschen haer ende de kerckelijcke dienaeren, die daerin ock het meeste te seggen hebben.

D. Bonis heeft ons verklaert dat hij selfs niet en weet wat de Heer in 't sin heeft, wij mede en sin daervan niet verwitticht, soo wel dat wij quaelijck connen seggen de grondt van de saeke.[313]

Bidden daerentuschen de Eerw. broeders ons oordeel voor gefondeert aen te willen nemen ende gelooven dat wij niet en doen noch en sullen doen dan alleen 'tgeen tot welvaeren van de kercke Godes is streckende, versoecken ock dat wij mochte op onse brieven volckomen andtwoordt krijghen, 'twelck tot nu toe niet wel gebeurt is, tot onser droefheyt.

Indien de Eerw. broeders ons willen versien van boecken, pampier ende andere dinghen, bidden dat sulx aen den kerckenraedt mochte geaddresseert werden, opdat wij mede deel daervan mochten hebben.

Hiermede, Eerwerde, achtbaere, godtsaelighe, beminde broeders, naer alle groetenisse soo van ons in 't gemeyn als in 't particulier, bidden den Alderhoochsten dat alle onse aerbeyt, voornemen ende dienst strecken mach ter eere sijnes H. naems ende onser siele salicheyt. Amen.

Op Amboyna den 4 september 1630. Uyt aller naeme Wouter Melchiorsz Vitriarius praeses, Joh. de Praet scriba, H. Pontcaesen ouderlingh, Jan van der Voort diacon.

---

311 Tweede lezing: hem.

312 (Hetgeen) wij ontkennen. Gouverneur Lucasz schrijft over Bonnus in zijn missive aan GG d.d. 6 september 1630, VOC 1100, 385r-399v. Hierin schetst hij een zeer onsympathiek beeld van de 'twistende' predikanten De Praet en Melchiorsz Vitriarius, die weigeren mee te werken aan de bevestiging als predikant van de proponenten Bonnus en Rutenius. Over Bonnus, ziek uit Ternate gekomen, is Lucasz zeer positief: een 'bequaem instrument' en 'seer sachtsinnigh' (fol. 399v). Een kopie van de kerkenraadsresolutie betreffende de kwestie d.d. 1 september 1630 in NA, VOC 1100, fol. 420r-v.

313 De Heer: de gouverneur. In NA, VOC 1092, fol. 420r-v bevindt zich een kopie van een kerkelijke resolutie van Ambon d.d. 1 september 1630. De proponent Pieter Bonnus verklaart dat hij genegen is te Ambon te blijven en stelt voor dat hem de bevoegdheid zal worden gegeven tot bediening van de doop. Hij verklaart daartoe, indien de nood het vereist, ook commissie te hebben bij afwezigheid van een predikant. De kerkenraad wilde die commissie niet uitbreiden, doch op Bonnus' aanbod de predikbeurten in Ambon waar te nemen reageerde hij positief, mits de predikanten altijd toegang zouden hebben tot de predikstoel. Uiteindelijk bleek Bonnus hiermede niet tevreden, en verklaarde hij liever naar Formosa te willen gaan.

41. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN PROF. ANTONIUS WALAEUS. Batavia, 8 maart 1631.
A. Walaeus, *Opera Omnia* II (1643), p. 475-477.

Alsoo U.E. begeerich achte den standt der gemeynte ende religions saecken in India te verstaen, sal in het corte 'tgeen de tegenwoordighe tijdt mede brengt U.E. voordragen.

Onder het gebiedt der Oost-Indischer Compagnie sijn, behalven tot Batavia, vijf christelijcke gemeenten, daer ordenaerlicke kerckelijcke dienaers sijn, ende het H. Avontmael den geloovigen wort uytgedeelt. Vier van deselve sijn Oostwaerts ghelegen, te weten, Tayoan, Molucces, Banda ende Amboyna, een is naer Westen toe, naementlic Paliacate. Deser ghelegentheyt hoe het tot Batavia gestelt sij, sal U.E. uyt dese weynich woorden connen mercken. – – –

In de Molucces is de E. Petrus Scotus,[314] wien de verwilderste plaetse te beurte ghevallen is, want het volck daer, door den gestadigen oorloch met den Tidoresen ende Spanjaerden, alsmede met de dagelijcxsche conversatie met de Tarnatanen, woest ende onghemaniert is, van het openbare concubinaetschap niet connende afgetrocken werden, soodat geen kerckenraet bij faute van bequame persoonen en can formeeren, deylt niettemin het H. Avontmael uyt, ende regiert alleen de gemeynte. Candidius heeft aldaer voor desen gestaen, ende hadde sulcke moeyte met het concubinaetschap te weeren, dat hij daerover van daer versonden werde, onder pretext van niet wel met den gouverneur te connen accordeeren.[315]

In Banda is 't tamelijck wel ghestelt. Als door versterven de plaetse gantsch ontbloot was van kerckendienaers, soo is de E. Michael Clarenbeeck derwaerts gesonden, ende becleet het eylandeken Poulonay, 'twelcke een van de playsierichste plaetsen van India is, het geheele eylandeken een boomgaert van nootemuschaetboomen sijnde. Den E. Wilhelmus Holtenus,[316] een man daer de gemeynte in India groote dienst van verwacht, overmits sijne sonderlinge ommegang, goede gaven ende geleertheyt, leyt mede in India op Nera, bij den Heer Gouverneur Raemburch.[317] Alles soude daer wel wesen, ten waere den gouverneur, volghens sijne last medeghebracht van Batavia, dringhende wijse begeerde dat se haere kerckelijcke brieven hem, om nae Batavia te bestellen, in handen soude geven, ende dat se twee van sijne gecommitteerde in de kerckenraedt soude ontfangen, ordenarelijcken in haere vergaderinge compareren, waertegens de kerckendienaers voornoemt met de kerckenraedt haer gestelt hebben, seggende dat se daerover eerst communicatie met de andere kercken houden moesten, ende eer sij het advys derselver gehoort hadden niet gesint waeren hiertoe te consenteren. Waerop haer de gouverneur gheboden heeft dat se geen kerckenraet houden souden totdat se hem dese sijne begeert inwillichden. Alsoo sitten sij sonder kerckelicke vergaderinge te houden. Hierover schrijft onse kerckenraedt tot Batavia aen de Heeren Bewindthebberen tot Amsterdam ende Middelburch, ende mede aen de E. classen derselver plaetsen, dit voeghende tot hetgeen ons tot Batavia voorgecomen is, waervan hiernae.[318]

---

[314] Petrus Schotte (Scotus, Scotius, 1603-1634), 1628-1633 predikant op Ternate.

[315] Georgius Candidius (1597-1647), dec./jan. 1625 – 6 maart 1626 predikant op Ternate, 1627-1631 en 1633-1637 predikant op Taiwan, 1631-1633 en 1644-1647 predikant te Batavia. Over zijn conflict met gouverneur Le Febvre, zie deel II-1, doc. 6-14.

[316] Wilhelmus Holtenus, 1630-1634 predikant op Banda.

[317] Crijn Jacobsz Raamburch, jan. 1629-dec. 1633 gouverneur van Banda. Zie betreffende zijn conflict met de kerkenraad deel III (Banda), aantekening bij doc. 40; zie ook Mooij, *Bouwstoffen* I, 362.

[318] Brief kkr Batavia aan de Kamer Amsterdam d.d. 29 jan. 1631 in Grothe, *Archief OHZ* VI, 122-133; idem over dezelfde kwestie aan GG en Raden 10 febr. 1631, NA, VOC 1099, fol. 251 (met aanvullende informatie op fol. 251-252, brief en aanvulling gepubliceerd in Grothe, *Archief* VI, 133-136); missive Van Raemburch aan GG Specx d.d. 4 mei 1631 in NA, VOC 1102, fol. 373-389 (deels gepubliceerd in Grothe, *Archief* VI, 138-141). Zie ook notulen kkr Batavia d.d. 6 juni en 5 dec. 1630

De schoole in Banda, die seer floreerde soo lang de kinders, meest van de moorsche ofte mahumetische afcomst sijnde, cleyn waeren, vervalt nu doordien sij in 't opwassen van de oude Bandanesen opgehitst, nae het Moorsdom ghetrocken, ende tot vijantschap tegens de Nederlanders verweckt werden, soo datter dagelijcx veel nae Ceram loopen, bij de overige Bandanesen, ende comen als struykroovers de inwoonders van Banda bespringen, beroven ende doodtslaen, groot voordeel hebbende midts dat haer de ghelegentheyt van ons volck bekent is. Derhalven voorgenomen is het opvoeden der Bandaneesche kinderen in de schoole af te schaffen.

Bij Banda liggen eenige eylanden, dewelcke begrepen werden onder de namen van Key ende Aru. De inwoonders van dese plaetsen hebben ontrent over twee jaeren aen den gouverneur van Banda versocht dat haer leeraers toegesonden mochte werden, die haer onderwesen in de christelijcke religie, want sij wilden christenen werden. Het quam juyst op een seer ongelegene tijt, want de praedicanten ten deele op Banda gestorven waeren, ten deele corts daernae heel uytstorven, ende daer waeren seer weynich sieckentroosters. Men heeft dus lang nae goede instrumenten ghewacht, die men derwaerts stieren soude. Alsnu op de recommandatie der Heeren Bewindthebberen, aen welcke wij voordesen hieraf geschreven hebben, is voorgenomen den E. Wilh. Holtenum uyt Banda derwaerts te senden, opdat hij sie wat apparentie van goede vruchten daer sij, ende soo dies noodich vint, daer een jongman wel in de christelijke leere ervaren, laten, die den inwoonderen bij provisie de fondamenten der christelijcke religie ende Godts woordt in 't Maleys voorlese tot datter een praedicant met eenige medehelpers gestiert werde, die het begonnen werck door Godes segen tot perfectie brengen. Hiernae trachte ick, en hebbe onsen kerckenraedt alsmede den Ed. Heer Generael[319] aengedient dat gesint ben toecomende jaer, als mijne bediening uyt is, mij in Key ende Aru ofte eenige diergelijcke plaetse onder de Heydenen tot voordeel der E. Compagnie te laeten gebruycken.

Volgt Amboyna, daer is de gemeynte ende christelijcheyt seer vervallen, als ons gebootschapt is, eenige jaeren durende, overmits, nae dat gheseyt werdt, de kerckendienaers aldaer meer 'tgeen haer eyghen dan 'tgeen Godes ende sijner kercke was waergenomen en gesocht hebben, groote aenstoot ondertusschen, so door hare onderlinge twist als door de ergernisse die uyt haer huys is voortgecomen, gevende, waerover in onse ende onser medebroederen brieven verscheyden reysen gewaerschout sijn, haer voorhoudende wat daer op volgen soude. De saecke is soo verde ghecomen, dat voordesen versocht hebben dat een gecommitteerde praedicant van Batavia derwaerts gesonden mochte worden, om informatie van dese quade geruchten te nemen, opdat alle onheyl van de plaetse gheweert mochte werden. Doch is ons van den H. Generael Coene gheweygert, alsmede het convoceren van classicale vergaderingen, waerdoor men op 't alderbequaemste hierin voorsien conde. Nu corts hebbe van hetselve met de Heer Generael oock gehandelt, ende alsoo de saecke geen langer uytstel en leet, begeert dat een praedicant van Batavia derwaerts ghecommitteert werde om, de standt der saecke insiende, met de kerckenraet aldaer ende een nieu aengenomen praedicant die met hem conde gaen, alle quaet uyt de gemeynte te weeren. Dit heeft de H. Generael verworpen, seggende dat hij door den Heer gouverneur in Amboyna dese sake soude doen remediëren, ende soo het geraetsaem gevonden wort alle beyde de praedicanten in Amboyna nu residerende, ofte een derselve, door hem nae Batavia doen sturen, belastende ten dien eynde aen de kerckenraet, sij souden een van de praedicanten alhier, ervaren in de Maleysche taelen, ordineren, om als bij leeninghe voor een half jaer in Amboyna te gaen, maer niet als ghecommitteerde van den kerckenraedt, om de saecke van den kerckendienaers in

(Mooij, *Bouwstoffen* I, 349 en 362). De brieven aan de classes niet aangetroffen; een samenvatting van die aan de classis Amsterdam in Van Dam/Van Boetzelaer, *Beschryvinge, Vierde Boek*, 77.

[319] GG Jacques Specx (1629-1632).

Amboyna te verhandelen. Dit weygerde de kerckenraet tot Batavia te doen, want sij corts tevooren bij gheschrifte gevraecht sijnde van den H. Generael hoe haer dochte dat men best het onheyl in de kercke van Amboyna ontstaen, remediëren soude connen, in plaets van advijs te geven, resolveerden dat een ghecommitteerde praedicant van Batavia, ghesterct door de autoriteyt des H. Gheneraels, nae Amboyna ghesonden soude werden, dewelcke met sijn behulp alsboven de saecke ondersocht hebbende, ende vindende dat se beyde verplaetst dienden, de D. Helmichium, praedicant nieu overghecomen, daer stellen, ende den D. Holtenum, als een bequaem ende noodich instrument tot soodanige reformatie, uyt Banda derwaerts beroepen soude. Indien maer één praedicant van Amboyna gelicht diende, soude Holtenus in Banda gelaten werden.

Dat de kerckenraet tot Batavia dus resolveerde nam de H. Generael qualick, als willende de resolutie aen sijn selven, met de executie derselve, behouden. Ende belaste derhalven aen de kerckenraet, sij souden een praedicant ordineren alleen bij leninge derwaerts te gaen ofte hij soude selver een daertoe ordineren. Soo heeft de kerckenraet, om vorder quaet voor te comen, den E. Danckardum hiertoe ghenomineert, ende sijne Ed. voorgedragen, dewelcke antwoorde dat all electie met sijnen raet daechs te vooren ghedaen hadde, denselven Danckardum daertoe verkiesende. Soo is Danckardus van den kerckenraet 10 martii gesonden[320] met den H. Gouverneur Gijsels, van dewelcke wij veel goets voor Godts gemeynte verwachten, volgens sijne toesegginge. Danckardo is in sijne instructie[321] ghelastet sich niet te bemoeyen met de procedure tegens de praedicanten in Amboyna, alsoo de kercke voor dees tijdt in dese saeck de hant gesloten is.

In dit dispuyt over een gecommitteerde nae Amboyna te stieren, heeft de H. Generael ghepretendeert recht te hebben tot verscheyde dingen die den kercken volgens de order onses vaderlants eygen sijn, als dat hij in alle gemeynten in India wilde remidiëren de onheylen daer ontstaen en de praedicanten, als 't noodich waer, van dese plaets op andere doen vertrecken, dat hij de nieuwe gecome praedicanten wilde haere plaets assigneeren daer se haere residentie soude gaen nemen, de kerckenraet tot Batavia alleen toe te laeten de praedicanten tot haer eygen behoeve te beroepen. Pretendeert mede dat, so een predicant in sijnen dienst nalatich ofte ergelijck is, hem door den fiscael daerover wil laten aenspreecken, sonder de kerckenraeten daerin te kennen, ghelijck alreede in den E. Gijsbrecht Bastiaensz praedicant, met het verongelucte schip Batavia ghecomen, die onschuldich bevonden werde,[322] geschiet is. Seyt mede geen kerckenordeninge te willen erkennen anders dan de instructie die de Heeren Bewinthebberen den praedicanten ende sieckentroosters medegeeft,[323] begeerende dat voorts alles nae de discretie van de Generael ende andere gouverneurs gemenageert werde.

---

[320] Dit besluit is vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 2 januari 1631 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 364).

[321] Niet aangetroffen. Danckaerts vertrok naar Ambon op 10 maart 1631, samen met de nieuwe gouverneur Gijsels; de instructie en de memorie voor Gijsels d.d. 28 februari 1631 in NA, VOC 855, ongefolieerd; uitgaande stukken HR vanaf 1 maart 1631 niet bewaard gebleven.

[322] Ds. Gijsbert Bastiaansz was aan boord van het schip Batavia toen dat in de Abrolhos verongelukte. Tijdens de muiterij die vervolgens uitbrak werd zijn vrouw vermoord. Hij werd na aankomst in Batavia door GG Specx van plichtsverzuim beschuldigd, maar vervolgens door de Raad van Justitie vrijgesproken. Omdat Specx weigerde de beschuldiging geheel terug te nemen, kondigde Heurnius de onschuld van zijn collega van de kansel af en zei hij dat deze binnenkort weer volledig dienst zou doen. Dit leidde tot een conflict tussen Specx en Heurnius; de laatste werd voor een tijd naar de Cust Coromandel gezonden. Zie Mooij, *Geschiedenis*, 156-163; Mooij, *Bouwstoffen*, I 332, 339-346; Callenbach, *Justus Heurnius*, 163-168. In ANRI, Archief Kkr Batavia 191 bevindt zich een dossier-Bastiaansz.

[323] De tekst en ontstaansgeschiedenis van deze in 1617 vastgestelde instructie in deel IV van deze publicatie, bijlage Instructies.

Hierover hebben wij mede aen de classe ende Hr. Bewinthebberen bovenvermelt geschreven, versoeckende dat de gemeynte in Indiën na loffelicke kerckenordeningen in 't vaderlant geregiert mochten werden.[324]

Van Amboyna sijn wij op Batavia vervallen, maer eer wij hier meer van seggen is een weynich van Paliacatte aen te roeren. Den E. Nicolaes Molinaeus[325] doet daer goeden dienst, so onder Duytschen als onder de Portugysen ende Malabaren, dewelcke hij neerstelijck in de fondamenten der christelijcker religie doet onderwijsen, selfs ooc de hant dagelijcx aen 't werck slaende. Hij predickt beyde in 't Duyts ende Portugys, maer versoeckt sijne verlossinge om naer 't vaderlant met sijne huysvrou te gaen.

Siet hier 't voornaemste dat de gemeynte in India aengaet. Tot Batavia arbeyden wij met onse medebroeders tegens de ergernissen. Wij bereyden de Malabarische lijfeyghenen tot de H. doop, hen de articulen des christelijcken gheloofs, 't gebedt des Heeren ende de X gheboden in 't Malabaros doende leeren, ende van ghelijcke de dienstboden der borgeren. Andere werden in 't Portugys ende Maleys onderwesen, tot het voorige eenige vraechstucken leerende. Wij predicken alle woensdaechs in 't Maleys. Door ghebreck van een kercke predicken wij in 't voortpant van 't stadthuys, een enge ende bedompte plaets sijnde, derhalven veel die bangicheyt niet connen verdragen, andere gheen sidtplaets dickwils vindende, van 't gehoor vervremden, hoeseer wij hierom aenhouden, ende aenwijsen waer men de middelen tot opbouwinghe vinden sal, en hebben noch geen kerck connen crijgen, ende is alsnu weynich apparentie daertoe, alsoo wij des Matarans aenloop[326] weder in 't voorjaer verwachten.

Hiermede dese besluytende, bevele U.E. der goddelijcke beschuttinge in Christo. Sijt onser gedachtich in den gebede.

Gegeven tot Batavia, op Java Major, den 8 martii anno domini 1631.

42. Notitie van de gedoopte kinderen in het gouvernement Ambon van maart 1625 tot en met april 1631. Ambon, z.d. [1631].

NA, VOC 1102, fol. 368r-v.

Notitie van de gedoopte kinderen in de eylanden Amboyna t'sedert martii anno 1625 tot ultimo april anno 1631 inclusyf.

32[327] in den jaere 1625 aen 't Casteel
432 in den jaere 1626 aen 't Casteel ende omleggende dorpen
225 in den jaere 1627 als vooren
125 in den jaere 1628 als vooren
246 in den jaere 1629 als vooren
215[328] in den jaere 1630 als vooren
22 in den jaere 1631 als vooren
1299 kinderen aen 't Casteel ende dependerende dorpen gechristend

[324] Zie hiervoor, aantekening 268. Zie ook Heurnius' brief aan Bewindhebbers d.d. 4 jan. 1632, in Grothe, *Archief OHZ* VI, 193-196. Callenbach, *Justus Heurnius*, 178-186; Mooij, *Geschiedenis*, 159-161; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 53v, 67-71.

[325] Nicolaus Molinaeus, arr. Batavia 30 mei 1626, 1627-1632 predikant te Paliacatte, 1633-1639 predikant bij de Portugese gemeente te Batavia, overleden op zee 1640.

[326] De aanval van de Susuhunan van Mataram.

[327] Onzekere lezing.

[328] Onzekere lezing.

Volgende die van de eylanden
404 kinderen door den proponent Rogier Heyndrickxz opgegeven gechristent te sijn t'sedert des.[329] 1626 tot 1628 inclusyf
162 kinderen anno 1629 gedoopt door Johan Praet in de voorgemelte eylanden
267 kinderen in 't naerjaer anno 1629 door Johan de Praet en de proponent Rutenius in de gemelte eylanden gedoopt
96 kinderen in april des jaers 1630 door Wouter Melchiorsz den Heyligen doop medegedeelt
2228 kinderen onder de jurisdictie van 't Casteel den H. doop medegedeelt

Volgende de getroude aen 't Casteel
6 in 't jaer 1625
102 paer anno 1626
13 paer anno 1627
32 paer anno 1628
49 paer anno 1629
42 paer anno 1630
5 paer anno 1631
259 paer haer in den huwelijcken staet aen 't Casteel begeven[330]
259 paer van d'andere sijde aen 't Casteel in den huwelijcken staet bevesticht

Volgen die van d'eylanden Uleasser
147 paer op de respective dorpen in den jaere 1628
101 paer als vooren in den jaeren 1629
39 paer als vooren in den jaeren 1630

Volgen desulcke in de omliggende dorpen van Amboyna haer tot den huwelijcken staet begeven hebben
46 paer in den jaere 1626
79 paer in den jaere 1627
18 paer in den jaere 1628
25 paer in den jaere 1629
5 paer in den jaere 1630
719 paer getroude op 't eylandt Amboyna t'sedert 1625 tot 1630 inclusyf

Somma dat in alles bevinden in voorgemelten tijt voortgenomen
2228 gechristende jongelingen,
719[331] paer in den huywelijcken staet bevesticht.
172 communicanten des Heyligen avontmaels, soo Nederlanders als natuireele Amboynesen

[329] Onzekere lezing.
[330] Ten rechte 249.
[331] Totaal voor Ambon en de eilanden, uitgaand van een aantal van 259 gehuwden aan het Kasteel (zie hiervoor).

43. BRIEF VAN DS. WOUTER MELCHIORSZ VITRIARIUS AAN GOUVERNEUR-GENERAAL JACQUES SPECX. Ambon, 21 mei 1631.
NA, VOC 1102, fol. 287v-289v. Afschrift.[332]

Hoochweerdige Heere etc.

De gelegentheyt voorgevallen sijnde en hebbe niet connen naelaten (doordien verscheyden schandaleuse calumniën t'onsen laste op Battavia, gelijck niet en twijffele, aen U.Ed. ende andere gerapporteert sijn, volgens de geruchten ofte uytstroyinge die alhier vernomen hebbe) mijne gebiedenisse t'uwaerts te doen, ende daerbeneffens den tegenwoordigen staet, soo der gemeente als schole, bekent te maecken.

Wat de gemeente alhier aengaet is (de Heere sij loff) tegenwoordig in bloyende standt, doch onder soo veel zielen als hier sijn heeft het caff noch de overhandt ende de tarwe blijft bedeckt, soodat vele daervan oordeelen als de blinde van de coleure, gelijck uyt de mont van D. Sebastianus Danckers verstaen hebbe dat van D. Michael Clarenbekius ende D. Pieter Bonnies proponent sulcke verkeerde ofte calumnieuse rapporten gedaen sijn, niet alleen beroerende d'Ed. Heer Gouverneur Philips Luycas eere, en de ijver die sijn persoon betoont heeft in de oprechtinge der kercken ende scholen, maer oock ons daerdoor beschuldicht voor wachters die niet en waecken, ofte ontrouwelijck onse bedieninghe waernemen, daer nochtans D. Danckers bekent heeft in onse kerckenraet dat met verwonderinge de bloyende staet der gemeente alhier siet (t'sedert sijn vertreck), dewelcke de plaetse ofte t'eylant Amboina sonder eenige kerckelijcke ordre gelaten heeft,[333] waerop de vervallinge van alles gevolcht is, gelijck in de oprechtinge der schole door mij (mids d'autoriteyt van de Ed. heer Harman van Speult daertoe, in den jaere 1624, ontfangen hadde) ende ten dien eynde met consent van de Ed. President De Bruyn ende mijne kerckenraedt derwaerts ben gecomen.

Het getal onser ledematen is tegenwoordich 130, bestaende meest uyt geboren Amboinese ende andere ingeboorene, waervan eenige gestorven ende vertrocken sijn, aengecomen sijnde binnen den tijt van 4 à 5 jaeren. De Nederlandsche burgerije t'schijnt den dienst des woorts ende 't gebruyck der H. sacramenten onaengenaem te wesen, alsoo d'een uyt d'een, d'ander uyt een ander plaetse ende van verscheyde gesintheden en gevoelen sijn, daertoe tijt ende gelegentheyt moet wesen om winninge onder haer te doen.

De visite daerin wij van naerlaticheyt beschuldigt worden dunckt mij seer vreemt te wesen. Wel is waer dat eenmael onse compste (volgens de resolutie bij die van den Raedt ende de kerckenraedt genomen) in de eylanden Uliassers achtergebleven is, ('t welck ons leet is), maer is voortgecomen vermids alle de corcorren uyt waeren, ja selffs sijne Edelheyt in persoon, om den staet van Amboina voor de Maccassaren ende andere vijanden te versekeren, ende wij dan in die plaetse gansch niet connen verrichten.

De generale visite[334] bevindende dat niet strecte tot stichtinge, is naegelaten, maer besondere ende particuliere visite en is niet achtergebleven, daeruyt de meeste vrucht geschiedt is, want op de baluwe sij Amboinese tesamen vergadert sijnde (in de generale visite) en hebben gantsch niet connen verrichten dan alleen een aenmaninge te doen om in 't gehoor van Godes woort te comen, daer nu d'onderrichtinge van de fondamentele gronden der christelijcker religie aen verscheyden persoonen gedaen is, gelijck in haere belijdenisse gebleken heeft, eer se haer tot de gemeynte Christi ende het gebruyck des heyligen Avontmaels begeven hebben.

De scholen tegenwoordich in Amboina sijnde, sijn meest door hulpe ende goede handtbiedinge van de Ed. heer Philips Lucasz t'sedert sijn gouvernement opgericht, die, tot

[332] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 142-146.
[333] Bij zijn vertrek naar Batavia en Nederland in 1622.
[334] De visitatie (onderzoek naar de toestand van de gemeenten) op een centrale plaats.

verwonderinge van vele, bijna ongelooffelijck hebben toegenomen, als in de jonghste visite, soo door D. de Praet, Mr Hendrick Dircxsz Pontcaesen, ouderlingh, vergeselschapt met D. Sebastianus Danckaerts op het landt van Amboina ende door mij, Andre Varella diacon, in tegenwoordicheyt van D. Danckerts in de eylanden Uliassers, gebleken heeft.

De schole van Hative, hoewel in 't getal der kinderen heeft affgenomen doordien vele tot meesters daeruyt genomen sijn, is noch meest dagelijcx sterck kinderen 57
Soya heeft in 't geheel kinderen 53

In dese twee scholen werden de kinderen Nederduyts geleert, 'twelck door haer wat commerlijck valt, maer in dese naervolgende worden se in de Maleyse tale onderwesen: Ema 46, Kielangh 21, Nacco, 17, Hatela 17. Aen d'oversijde van 't Casteel: Houtemouri 41, Souli 14, Way, 'twelck door onweder niet heeft connen gevisiteert werden, 33, Hatou 18, Lilleboy 31, Alangh 35. De kinderen van de voorgaende scholen sijn 283.[335] Welcke scholen alle volgens 't rapport van onse gecommitteerde in 't bijwesen van D. Sebastianus Danckaerts gevisiteert sijn ende volgens sijn verclaeringe heel loffelijck bevonden.

Maer wat dese onderstaende aengaet ende in de Uliassers gelegen sijn, ende door mij selffs neffens de bovenstaende visitateurs besichticht sijn in dese maent, in 't geheel aldus bevonden: Oma, daerin bevonden kinderen 27, sonder de kinderen van Harrouca ende Samet, die op dien tijt niet school en waeren, welcke voornoemde kinderen tesamen wel connen lesen, alle haer gebeden van buyten opseggen, oock promptelijcken antwoorden in 't catecheseren uyt de catechismus St. Aldegonde. Aborro, mede op Oma gelegen, heeft 23, waeronder 19 sijn die seer wel lesen connen, mede alle haere gebeden, sijn seer wel geoeffent in 't cathechiseren.

't Eylandt Uliasser heeft drye scholen, te weten: Sorrisori, daerin sijn bevonden 36, uytgenomen de kinderen van Tuhaha, die met de ouders bij de mooren op Iha gevlucht waeren, welcke in 't getal sijn 19. Ulath, daerin sijn 41; Boy, waeronder hoort Paperie ende Harie, 56. In welcke drye scholen sijn 115[336] kinderen, die seer wel lesen connen bijna wat men haer voor boecken voorleyt, connen oock alle haer gebeden, ende antwoorden seer fondamenteel op de vragen uyt het vraeghboecxken van Aldegonde voornoemt.

Op 't eylandt Nosselauw sijn twee scholen, die bevonden hebbe als volcht: Ameth, daerin sijn 39; dese kinderen lesen al t'samen seer wel, oock mede geschreven schrift als de Maleyse predicatiën,[337] sijn oock wel geoeffent in 't catechiseren ende in alle haere gebeden. Tituai is de tweede schole op Nosselauw, daerinne sijn kinderen 66; hieronder sijn 40 à 50 kinderen die mede wel lesen, sijn bequaem in 't catechiseren, connen oock alle haere gebeden.

Soodat jegenwoordich in alle de scholen kinderen bevonden sijn 590.[338] Waertoe ons gesonden sijn met d'Ed. Heer Aert Gijsels de naervolgende boecken: Cort begryp Duytsch 180, Cathechismus Duytsch 100, Aldegonde Catechismus Maleysch 150, Spiegels der Jeucht Duytsch 75, Historie Tobias Duytsch 100, gemeene Psalmboecken 48, ditto met noten 6, riemen papier 4, schaften 900, een cleen doosken inctstoffe, layen 10. Met welcke boecken weynich off niet gedient sijn, want in 2 scholen als boven Nederduytsch ende in de andere genoemde Maleysch geleert werdt. Nu, 150 Maleysche boecken can seer weynich onder soo veel kinderen helpen. Ick en twijffele niet ofte de Maleysche boecken liggen op Battavia bij menichte en verderven, daerom ick vermids curateur (beneffens noch twee andere als Srs Jan de Meyer ende Pieter Christien) over alle de scholen gestelt sijn, versoecke

[335] Ten rechte 383. Het afschrift is zeer goed leesbaar.
[336] Ten rechte 152.
[337] In handschrift circulerende preken. Zie doc. 45 en de bijlage Maleise Geschriften, nr. 10 en 38.
[338] Uitgaand van 383 en 152 zou het totaal zijn 690.

dat sijn Ed. belieft aen die van den kerckenraet te willen belasten wat beter sorge voor ons in 't geene de schole van noode heeft, te dragen, opdat door haere onsorge onse arbeyt niet verloren werde.

Dit's soo 'tgene voorgenomen hadde U.Ed. Heere te adviseren. Wat naerder den staet der kercken aengaet, can sijn Edelheyt uyt den mont van de Ed. Gouverneur Philips Lucasz ende D. Danckaerts breeder verstaen. Hiermede etc.

Amboina ady 21^{en} may anno 1631.

Onder stont: U.E.E. gantsch onderdanige dienaer, Wouter Melchiors Vitriarius, dienaer der gemeynte Christi op Amboina.

44. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 mei 1631.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 63-64.

Eerwaerde, achtbaere, godtsalighe, seer beminde broeders.

Hoewel ons geen brieven met het jongste schip volgens U.E. belofte door U.E. laesten[339] en sin behandicht, maer ter contrarie verscheyde ende vreemde dinghen sin voorgevallen, tot onsen groote droefheyt ende leedtwesen, soo en hebben wij nochtans niet willen naerlaeten U.E. mits desen te begroeten, ende alle heyl toe te wenschen.

Wat belangt den standt onser kercke en de regieringhe derselver alsmede onser bedieninghe, sal U.E. volckomentlijck door onsen waerde broeder D. Danckaert werde gerapporteert, dewelcke, op alles in 't particulier gelet hebbende, verklaert heeft ende bekent in onse vergaderinghe (volgens dese ingeslotene acte) dattet hier al vrij wat ordentelijcker ende beter gestelt is als bij sijne tijden, reden waarom ook hij sin selve met geenderhande reformatie en heeft bemoyt, laetende tot de naeste gelegentheyt alles wat tot de bevorderinge van den godtsdienst sal dienen, waerop wij met alle naersticheyt sullen letten, insonderheyt daer wij nu met de komste van onse waerde broeder D. Helmichius versterckt sin.

't Getal onser ledemaeten sal U.E. mede door hem als ook van alle de schoolen ende kinderen werden aengegeven, dewelcke ledematen gelijck se altemets wat verminderen, soo door afsterven als door 't vertrecken, soo neemen se ook weer toe door nieuwe, die elke reyse weder aencomen, insonderheyt van Amboynesen. Hoe het met d'eene natie als met d'andere alhier gaet, verstaen dat het is gelijck overal: geene taerwe sonder kaff.

Alle de schoole in 't gemeyn, soo in de eylanden Uleassers als hier aen 't Casteel ende omliggende doorpen, sin in dese maendt wel gevisiteert door twee gecommitteerde van onse kerckenraedt, geaccompaigneert met D. S. Danckaerts, ende hebben 't overal soo bevonden, gelijck sijne getuygenisse het sal uytwijsen, dewelcke hij ook hier bij ons daerover heeft gegeven: datter veel heerlijcke vruchten te verwachten staen, alsoo het getal der schoolen veel meerder nu is als bij sijne tijde.

Het soude noch veel beter gaen, waer 't dat wij behoorlijck met pampier, pennen ende boecken mochten versien werden, hetwelck niet geschiet, tot ons groot leedtwesen, vermits ons de schult van veele dinghen gegeven werdt, dewelcke beter op andere mocht passen, die haer willen moyen van de gelegentheyt van dese quaertieren te spreken sonder enighe kennisse daervan te hebben. Bidden derhalve dat de Eerwerdighe broeders daer op believen te letten, opdat wij geene oorsaeke en souden hebbe te klaeghen over diegeene die over ons klaeghen.

Voorts, alsoo wij gehoort hebben datter verscheyde sinist're rapporten soo aen den Ed. Heer Generael als aen de E. broeders sin gebrocht, niet alleenlijck van onse persoonen maer

[339] Kkr Batavia aan kkr Ambon, 3 januari 1631, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 64-67.

oock van onse bedieninghe,[340] willen hertelijck gebeden hebben U.E. diergelijcke niet sonder beter informatie willen aennemen. Want naerdat wij hebben verstaen soo sinder die als blinden hebben geoordeelt, makende van mooren christenen ende van christenen mooren. Hebben sij eenighe gebreken aen ons gespeurt, sij hadden deselfde behooren volgens de kerckelijcke discipline ons aen te dienen, ende deselfde aenwijsen sonder bij andere te gaen, gelijck het geschiet is. Het schint wanneer men niet wilt de mensche accomoderen naer haer fantasie, tot disreputatie van onse eyghe bedieninghe, dat wij moeten van hun met sulcke munt betaelt worden, gelijck het met Pietter Bonis geschiet is.[341]

Sin de visite hier niet geschiet op de behoorlijcke tijde, de groote swaericheyden die dit arme volck heeft moeten lijden sint een anderhalf jaer door de oorlooghe[342] sinder oorsaeke van, 'twelck ook van onse Heer gouverneur in consideratie is genomen.

Hiermede, Eerwerde, achtbaere, godtsalighe, seer beminde broeders, naer alle hertelijcke groetenisse so in 't gemeyn als aen een yegelijck in bijsonder, bidden den Almogende U.E. ende onsen saemen arbeydt alsoo te willen segenen dat het rijcke Jesu Christi hoe langher hoe meer mach toenemen, t'siner eere ende onse aller salicheyt. Amen.

Op Amboyna in onse kerckelijcke vergaderinghe den 22 may 1631. U.E. dienstwillighe ende beminde broeders de predicanten ende regierders der gemeynte van Amboyna, ende uyt aller naem Helmich Helmichius preses, Wouter Melchiorsz Vitriarius scriba, Johannes de Praet ecclesiastes Amb., dit is het X teycken van Leenaerdt Adriaensse, ouderlingh, H. Pontcaesen, ouderlingh.

45. Verslag over de kerken en scholen in Ambon door ds. Sebastiaan Danckaerts. Ambon, 16 juni 1631.

NA, VOC 1102, fol. 358r-362r. Afschrift.[343]

Corte aenwijsinge van den stant des goodsdienst ende der schoole op Amboyna soodanige die op mijne aencomste aldaer hebbe bevonden, alsmeede van 'tgeene ter dier materie dienende is.

Den dienst der predicatiën wiert des sondachs geoeffent in 't Duyts ende Maleys. De Duytsche predicatiën[344] wierden alleen bij D. Wouter Melchiorsz ende de Maleytsche bij D. Du Praet waergenomen. De Duytsche, mits daer geen kerck en was, wiert in 't Casteel ende de Maleysche in de groote schoole van Hativa gedaen. Tot gehoor van de eerste quaemen meest alleen dengene die in 't Casteel resideerden, weynige van de borgerije ende dergeener die buyten woonden, soodat daer veele sijn die in jaer ende dach noyt tot gehoor van Godes H. woort en sijn geweest. d'Oorsaecke daervan is haer ongeregelth ende dissoluyt leven, waerinne weynich tegengestaen werden, vermits de nalatinge van behoorlijcke visite, waerinne de predicanten sonderlinge behoorden geijvert te hebben. Doch is nu voorgenomen voortaen sulcx waer te nemen, te meer doordien de predicatiën in 't Duyts als in 't Maleys

---

340 Niet vermeld in notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* I). Zie echter notulen kkr Batavia d.d. 2 januari 1631, Mooij, *Bouwstoffen* I, 364, waar sprake is van 'proceduren die tegens de Predicanten van Ambon souden mogen aengeleidt werden'. Zie ook hierna, doc. 45.

341 Wellicht is bedoeld de vijandschap die Bonnus ondervond van de zijde van het 'opperhoofd' van Makian, de opperkoopman De Meyer; zie deel II-1 doc. 28, Petrus Schotte aan de kerkenraad van Batavia, Ternate, 30 april 1629.

342 Betreffende deze periode, zie Knaap, *Memories*, 83-87.

343 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 149-158. Ook opgenomen in de notulen van de Bataviase kerkenraad, Mooij, *Bouwstoffen* I, 373-377.

344 Het handschrift heeft: predicanten.

buyten in de nieuwe kercken werden gedaen, daer des voormiddachs in 't Duyts ende Maleys ende namiddachs de catechismus wert geleert.

De Maleysche predicatie wiert gedaen in de groote schoole, alwaer somwijlen, als de hooffden aengesprocken waeren, een reedelijck gehoor was, maer quaemen daer anders seer weynige, waervan men ten principale de nalaticheyt van de visite de oorsaecke toe moet schrijven. 't Is oock een oudt gebruyck op Amboyna daer een cleyne pene op te stellen, 'twelck alsnu beter als oyt te vooren gedaen can werden vermits de sonderlinge subjectie daertoe bevinden de Amboynesen gebracht te sijn, doch is voorgenomen voortaen sulcx wederomme bij de hant te nemen.

De schoolen hebben bevonden vrij in eenen beteren standt als de rapporten daervan alhier gedaen wel hadden te kennen gegeven, sijnde deselve opgericht in de volgende plaetsen:

Aen 't Casteel in de negerijen van Hativa ende Soya, tot welcke twee de kinderen ontrent 't Casteel wonende van alle negrijen gehouden sijn te comen

aen de oversijde van 't Casteel op Alang, Lilleboy, Hatou, Baguale ende door de Pas op Ottomouri, Souly ende Way

boven in 't geberchte van 't Casteel op Hatela, Nacou, Kielang ende Ema, waeronder Routon is sorteerende

in de eylanden op Oma ende Aboro, tot welcke twee de kinderen van de andere dorpen mede gesonden werden te comen

in 't eyland Ulyasser op Boy, waertoe comen de kinderen van Hariou, Papero, Tiau, Au; item op Sory Sory ofte Onomoa ende Oulat, waeronder sorteeren de kinderen van Touaha, Titouaca ende Aou[345]

in 't eyland Nousselao op Taouay,[346] ende hieronder gehooren de kinderen van Nalahia.

Naer gedaene visite hebben bevonden dat in alle bovengemelte schoolen tegenwoordich frequenteren over de achthondert kinderen, sijnde op elcke negrijen in gebruyck dat als'er eenige kinderen uytgaen, soo moeten bij de respective hooffden de plaetse ofte het getal met andere wederomme werden gesuppleert, soodat het getal der kinderen in de schoolen nimmermeer en werdt vermindert.

Meest alle de kinderen van de bovengeschreeven plaetsen sijn reedelijcken wel onderwesen, soo in 't leesen, manieren, sommige in 't schrijven, als voornaementlijck in de kennisse van de gebeden, waerinne sij sonderlijck toegenomen hebben, want meer als twee darde parten haer vader onse, gelove, thien geboden, gebeden voor ende naer den eten, morgen- ende t'avondtgebedt promptelijck van buyten connen opseggen ende nevensdien de catechismus van St. Aldegonde soo als die in 't Maleys is getranslateert. Doch sijnder ook een goede partur die deselve soo wel in 't Duyts connen als in 't Maleys. Aen 't Casteel werden se alle in 't Duyts onderweesen, maer in de andere plaetsen meest in 't Maleys, hoewel veele het Duyts prompt connen lesen. Maer oordeele ten hoochste nodich dat onder 't Maleys mede het Duyts werdt geleert, want mettertijt het Duyts overal sal connen door de jeucht ingevoert werden, indien goede sorge bij de curateurs daerover werdt gedraegen ende de schoole met meerder Duytsche boucken werden versien. Onder de schoolmeesters isser eenen Duytsman nevens D. Pontcasen, genaempt Gerloff Glasius, leggende op Amet in 't eylandt Nousselao, wiens schoole boven alle de anderen uytmunt.

Ter plaetsen daer dese schoolen sijn, wert alle sondagen bij den schoolmeester voorgelesen een predicatie, gelijck daertoe meest op alle plaetsen daer men school houdt bequaeme kerckxkens opgericht sijn, tot welckers gehoor alle het volck van de negrijen, soo mannen als vrouwen, gehouden werden te comen. Maer hierinne heb bevonden een groote nalaeticheyt bij de opsienders, dat in sommige plaetsen maer eene ende in sommige twee ende

[345] Itawaka en Ouw.
[346] Titawai.

drie predicatiën waeren, die se alle sondagen wederomme her voorlesen, dat men wel dencken can niet anders als nausie ofte walginge en moet baeren. Daer sijnder oock overlange al over de 70 in 't geschrifte gestelt, begrijpende eene verclaeringe van 't vader onse, gelove, thien gebooden ende andere schriftelijcke leeringen, maer werden tegenwoordich alle in een bouck (daertoe bequaemelijck gebonden) gecopieert, waervan elck schoolmeester een weergay[347] sal werden medegedeylt.

Over dese schoolen sijn als curateurs gestelt D. Wouter Melchiorsz ende sijn cosijn Jan de Meyer, coopman op Lerrica,[348] die sich nochtans in 't minste met de schoole niet en bemoyt, nevens een ondercoopman genaempt Pieter Christien, sijnde getrout met een mestysche dochter, een man van sonderling goet leven ende die goede sorge is draegende ter plaetse daer hij leyt. Maer in 't gemeen is weynich daernae gesien. Ick en hebbe niet connen verstaen dat viermael in alle den tijt dat de schoolen opgericht sijn de visite in 't generael gedaen, daer de saecke ten hoochsten is vereyschende dat de een off d'ander, is 't niet daegelijckx, ten minsten alle maenden sijn werck daervan maeckten om niet alleen de schoolmeesters te houden in goet reglement ende opsicht over haere schoolen, maer oock om haer bij de inwoonders te brengen in meerder respect, waerdoor alles te beter voortganck mochte sorteeren.

Bij sommige schoolmeesters sijn te mets de kinderen, in plaetse van haer te onderwijsen, mitsbruyckt tot haere particuliere diensten als visschen, planten, riet haelen etc., ende sulcx heeft sommige ouders vrij wat afkerich gemaeckt haere kinderen ter schoole te seynden. Ende in dese deele can oock affgemeeten werden de nootsaeckelijckheyt van de geduyerige visitie, die in de eylanden nu in geen jaer ende boven in 't geberchte in geen twee jaeren was gedaen, uyt orsaecke, soo de predicanten seyden, dat sulcx bij den E. Heer Gouverneur Philips Lucasz was opgehouden doordien het volck besicht waeren met het maecken van de nieuwe kerck ende andersints om tochten te doen tot dienste van de E. Compagnie. Maer en can niet bevroeden dat sulcx de visite van de schoolen hadden behooren te beletten. Bij de respective predicanten is tegenwoordich voorgenomen, met ordre van de Ed. Heer gouverneur, alle drie maenden overal behoorlijck visite te doen, ende sullen nieuwe ende meerder curateurs daertoe vercooren werden.

Wat belanght het leven, handel, wandel ende den dienst, alsmede de defferentie[349] van D. du Praet ende Wouter Melchiorsz, daervan heeft den kerckenraet bij de E.E. heeren gouverneurs geattesteert, ende overgegeven de naervolgende acte, van woorde tot woorde aldus luydende:

> Alsoo bij den Ed. Heer Governeur aen ons ondergeschreven aengaende de predicanten Wouter Melchiorsz ende Joan du Praet versocht is om van haer leere, leven ende ommegang alsmede den heymelijcken haet tusschen hun beyden sijnde rapport te doen, soo is 't dat wij ider in 't particulier voor soo veel ons bewust is verclaeren 't naervolgende.
> Eerstelijck, wat belangt Wouter Melchiorsz segghen geen negligentie aengaende de predicatie gecommitteert heeft, maer in den kerckenraet vergadert sijnde, 'tsij dat hij presideert ofte niet, den anderen menichmael wil oversnorcken[350] ende met sijn eygen hooft voortvaeren. Aengaende sijn ommeganck ende confersatie met de gemeente ende de inwoonderen, de meeste mennichte claegen seer over sijne stuerheyt, jae meest alle de Amboynesen hebben geen goet genegen in hem, is oock notoir dat van een ider voor een

[347] Weergave, kopie.
[348] Larike.
[349] Differentie: (menings)verschil, twist.
[350] Overstemmen.

groote leugenaer gehouden werdt, daer hij ter contrarie een voorstander der waerheyt behoorde te wesen.
Aengaende den dienst van D. du Praet, 't is soo dat voordesen in eenigen tijt geen formele predicatiën en heeft gedaen, waerover oock aengesproocken is, hem excuserende dat sijne sieckte hem sulcx was belettende. Off sulcx waerachtich is, bevelen 't sijne consciëntie, doch naer dien tijt heeft sijnen Maleyschen dienst naer ons goetduncken wel waergenomen. In de kerckelijcke vergaderingen geeft elck sijn behoorlijcke respect, is liberaelijck bij de gemeente ende alle de Amboynesen, maer is niet als al te familiaer, mede sijn sijne discoursen menichmael met leugenen besmet, daer hij ter contrariën sijnen tijt behoorde te besteden met de leere der waerheyt ende de offeninge van dien.
De generale visitie is contrarie de ordre in den tijt van twee jaeren niet nae behooren gedaen, alsmede de negrijs boven in 't geberchte ende de negrijs in de Ulyassers en de eylanden nu ontrent een jaer niet besocht. Wat d'oorsaecke is, staet te verantwoorden.
't Geeft oock groote onstichtinge dat sijluyden hun bemoyen met arack branden ende vercoopen, 'twelck de dienaers des goddelijcken woorts niet toe en staet, alsoo sij goet tractament hebben, waermede sij hun behooren te genoegen.
De heymelijcken haet tusschen hun beyden, connen eygentlijck de rechte waerheyt niet seggen, ofte het compt uyt voorgenomen haet, staetgiericheyt, ofte ophitsinge van hunne vrouwen staet te considereren, dan hebben bij experiëntie bevonden dat D. du Praet in diversche questiën veeltijts de minste heeft willen wesen.
Alle dit bovenverhaelde is dat wij op de voorstellen van de Ed. Heer gouverneur antwoorden ende verclaeren de rechte waerheyt te sijn. In teecken van dien hebben wij hetselve al t'samen onderteyckent. Actum op Amboyna desen 9^{en} april anno 1631 ende was onderteyckent:

Pieter Christien out ouderling	Leendert Adriaens ouderling
Denys Janssen oudt diacon	Heyndrick Pontcasen ouderling
Jan van der Voort diacon	Andre Fretis ouderling
Andre Verelle diacon	Jan Willemsz diacon

De proceduren bij de E.E. heeren gouverneurs ende haeren raet over de saecken van de predicanten bovengemelt gehouden, hebben sich toegedraegen in manieren als volcht (wel verstaende dat alles geschiet sij onder de presidie ende 't beleyt van den Ed. Heer Philip Lucasz).

Den 7^{en} april bijde heeren gouverneurs bij den anderen sijnde, hebben haere E.Ed. D. Helmichium ende mij bij haer ontbooden, draegende de E. heer Philips Lucasz voor hoe dat de Ed. Heer Generael Jacques Specx de predicanten aldaer resideerende op hadde ontbooden over de naelaticheyt in haeren dienst gepleecht ende de groote ergernissen bij haer onder de gemeente gegeven, welverstaende, soo alles waerachtich bevonden wiert gelijck wel de geruchten van haer waeren luydende, waervan sijne Edelheyt getuychde in genere[351] dat, soo men naer meriten met haer hadde geprocedeert, dat sij wel waerdich waeren geweest beyde gedeporteert te werden, maer dat de tederheyt van den gemeente sulcx niet wel hadden connen lijden, ende nagelaten was om alle ergernissen ende schandale in den godesdienst te vermijden. Echter, alsoo het noodich was volgens de commissie des Ed. Heer Generaels tegenwoordich haere saecken bij de handt te nemen en t'ondersoucken, soo hadden haere E.E. ons bij haer doen roepen om ons advys te vragen hoe men de saecke op 't stichtelicste ende bequaemste bij de hant soude nemen om soo moderatelijck daerinne te disponeren als doenlijck soude wesen. Ende wiert bij haere E.E., conform ons advys, goetgevonden dat alle de leden des kerckenraets soude ontboden werden, uytgesondert de predicanten, om getuy-

[351] In het algemeen.

genissen van alles te nemen ende naer luyt derselver sich daernae te reguleeren. Voorts dat de laeste affgegane ouderling, Pieter Christien, en de diacon Denys Jansz daerbij ontboden soude werden.

Achtervolgende welcke resolutie de kerckenraet opten 8[en] november des t'smorgens (in presentie van D. Helmichio ende mij, die daertoe geroepen waeren om alles aen te hooren) bij haere E.E. ende den raet ontboden, ende gecompareert werdende deselve van de E. Heer Gouverneur Philips Lucasz voorgedraegen de ordre des Ed. Heer Generaels bovengemelt, met expresse begeerte dat een ider van haer in oprechter consciëntie sonder aensien persoonen soude willen verclaeren hetgeene haer bewust was wegens de nalaticheyt der predicanten in haere dienst ende waerinne sij haer soude mogen te buyten gegaen ende de gemeente geërgert hebben, alsmede aenwijsen de oorsaecke waeruyt de oneenicheden tusschen haer beyden meenichmael waeren ontstaen, omme, sulcx alles recht verstaen hebbende, te sien wat tot weringe van alle ergernissen ende oprechtinge der stichtinge van de gemeente Godes aldaer te doen soude wesen, etc.

Op dese voorstellinge heeft Mr Niclaes Pontcasen, ouste ouderling, eerst aengevangen te spreecken ende tot sijne verclaeringe comende, begonnen van den persoon van Wouter Melchiorsz, getuygende in substantie eerst van sijne predicatie dat die wel waergenomen hadde, maer aengaende sijn conditiën ende leven, dat hij een persoon was met dewelcke niemant en coste accordeeren, seer twistgierich ende met elcken een overhoop liggende, gelijck tot dien eynde eenige persoonen nominerende daer hij in defferentie mede hadde geweest, voorts seer stuyers ende bars, niemant vriendelijck bejegenende, maer op 't stuyerste ende onbehoorlijckste dat hij mochte, soodat een ider, maer de Amboynesen bij naemen, gans geen genoegen van hem en hadden. Voorts dat hij te mets sich in arack te huys droncken was drinckende, dat hij in den kerckenraet veeltijts sich seer onstuymich aenstelde, ende D. du Praet oversnorcte, jae haer alle tegelijck, ende dat slimste was dat hij seer tot liegen was genegen ende dat van een ider voor een groote leugenaer wert gehouden. Wijders spreeckende van sijne huysvrouwe, seyde dat de gemeente groote ergernisse nam uyt dien dat sij daegelijcx ende al te veel het Casteel frequenteerde, menende sulcx quade suspitie te geven ende een eerlijcke niet en betaemen. In 't verhael van 'twelcke alles hij[352] Pontcasen voorschreven veeltijts van de Heer Gouverneur Philips Lucasz wiert wedersproocken, doch verclaerde sijne Edelheyt oock ditto dat D. Wouter voornoemt van stuyrse onstuymige conditie ende een groote leugenaer was.

Van D. du Praet getuychde hij Pontcasen dat eenigen tijt seer naerlatich in den Maleyschen dienst was geweest, maer dat hij, bij den kerckenraet daerover aengesproocken sijnde, verclaert hadde sijne sieckte daervan oorsaecke geweest te sijn, dat hij sijns consciëntie bevaelen, maer aengaende de tegenwoordigen tijt dat hij nu behoorlijck, soo veel sij oordeelen conden, sijn werck deden ende daerop pasten. Van sijn leven getuychde dat hij voordesen seer tot sagueers drincken genegen hadde geweest, oock altemets beschoncken, maer dat hij sulcx nu niet meer en dede. Voorts dat hij seer lichvaerdich in woorden, lichtelijck iets belovende ofte toeseggende maer weynich daervan houdende, dat hij al te familiaert was, 'twelck hem tot disrespect streckte, evenwel dat hij aengenaem was bij de Amboynesen. Ende wat belangt de defferenten tusschen haer beyden, seyde D. du Praet de minste schult daerin te hebben, maer dat om vreedes wille veeltijts in den kerckenraet verscheyde dingen over hem hadde laeten gaen. In alle hetwelcken hij[353] Pontcasen verhaelde, sochte de Heer Gouverneur P. Lucasz meest alles wat tot Du Praets naedeel geseyt wiert te vergrooten ende getuychde als van Wouter Melchiorsz dat seer tot leugenen was genegen.

---

[352] Het handschrift heeft hier 'wij'.
[353] Het handschrift heeft hier 'wij'.

Dit alles van Pontcasen voorschreven met veel over ende weer woorden verhaelt ende nu eenen goeden tijt daermede doorgeloopen sijnde, wiert bij de E.E. Heeren gouverneurs goetgevonden ende de kerckenraet geïnyungeert[354] dat sij buyten t'saemen soude vergaederen ende eenpaerichlijck bij geschrifte stellen hetgeene een ider hadde te seggen ofte bewust was, teneynde de predicanten daerop mochte gehoort ende ter verantwoordinge van alles geroepen werden.

't Welck den kerckenraet aennemende, hebben de boven geïnsereerde acte ofte verclaeringe de E.E. Heeren gouverneurs geëxhibeert ten antwoorde. Doch is deselve mij ofte D. Helmichio van haere E.E. noyt gecommuniceert, maer hebben de saecke daerbij laten berusten, om wat redenen ofte in wat manieren staet bij haere E.E. te verclaeren ende te verantwoorden, ende en is nochte den kerckenraet, mij, ofte D. Helmichio van 't blijven der predicanten yets te kenne gegeven, maer op 't leste van ons vertreck van mijne gedaene visite in de eylanden wedergecomen sijnde sulcx d'Ed. Heer Gouverneur Gijsels ernstelijck affvragende, seyde zijne E. mij dat bij den raet goetgevonden was dat beyde de predicanten voorschreven souden continueren, sonder eenighe redenen daervan te melden als dat bij haeren E.E. ende den raet sulcx goet gevonden was.

Datum Batavia desen 16^{en} juny anno 1631. Sebastianus Danckerts Eccleciastes.

46. Resolutie van de Politieke Raad van Ambon betreffende de benoeming van een commissaris-politiek. Ambon, 16 juli 1631.

NA 1104, fol. 601r-v.[355]

Dinsdagh desen xvi july anno 1631.

Alhoewel dat, volgens d'ordre door d'Ed. Heer Generael Jacques Specx aan d'Ed. Heer Gouverneur Gijsels metgegeven, over eenigen tijt al behoorde gepresteert de resolutie bij d'Ed. Heer Gouverneur Generael ende Raden van India in Batavia geraempt nopende het committeren van 1 à 2 politycque persoonen, onbespraeckt van leven, in kerckenrade deser plaetse Amboina te useren, 't welck eenlijck ten opsichte van den ondercoopman Pieter Christien uyt d'eylanden Uleasser tot op heden zijner overcomste getardeert ende achtergebleven is, eerst jegenwoordich d'Ed. Heer gouverneur die van den Rade in bedenkinghe off dienvolgende ende uyt cracht als vooren niet en behoort d'expresse ordre naar resolutie plaats gegeven werde ende sonder eenich langer uytstel effect te sorteren dient.

Dewelcke propositie bij d'Ed. Heer Gouverneur Gijsels ende die van den Rade voornoemt eenstemmich goetgevonden, geresolveert ende raetsaem geoordeelt is men sonder eenighe insichten ofte conniventie een bequaem persoon uyt ons collegie, namentlijck Louis de Buus, ter eerster vergaderinghe met acte van credentie daertoe te committeren omme in gemelten kerckenrade continueel recht tegenover de presis sijn sitplaetse te nemen, alle cappitale differentiën noteren, ende van 't gebesoigneerde aen den gouverneur prompte berichtinghe te doen.

Niet jegenstaende dat wij van meeninghe geweest zijn Sr Christien mede uyt onsen naem te committeren neffens de secretaris Buus, tot welcken eynde hem uyt de Uleassers opontboden hebben, soo heeft zich echter dezulcke soo toegedragen, dat wij uyt consideratie van kerckenrade ingewillicht hebben den gemelten Christien als ouderlingh te promoveren, ende ons dienvolgen met voorgenoemde commissaris zullen behelpen.

---

[354] Opgedragen.

[355] Eveneens in NA 1.11.06.04, Collectie Gijsels, film 3710, ongefolieerd, met licht afwijkende spelling.

47. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1631.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 69-72.[356]

Eerwaerde, godtzalighe, seer discreten broederen ende medearbeyders in den wercke des Heeren.

Wij hebben Uwer Eerweerden den 22[en] may voorleden door onse missive[357] bekent gemaeckt den staet der kercke, oock wat gevoelen onse weerde broeder D. Danckaerts van deselve ende de schoole hadde[358] die hij beneffens ons gevisiteert heeft, so dat 't onderscheyt, hoe 't voordesen geweest is ende doen was genoechsaem hebt connen verstaen. Dan zijn seer verwondert dat in de jongste missive aen ons gesonden, van dato 2[en] january 1631,[359] niet gementioneert wort nochte aengeroert de swaricheyt die nae 't vertreck van D. Danckaerts ende de Heer Philips Lucasz ons is overgecoomen. Neffens dese verswijging laudeert U.Eerw. ten hoochsten onsen goede ijver in 't voorstaen van de gerechticheyt der kercken, waerin ons belooft naer vermogen de behulpsame hant te bieden, tot vergenoeginge van ons ende de gemeynte. Maer alsoo ons, naer onse jongste, groote swaericheden ende vercortinge der kerckelijcke vrijheyt overgecoomen is, vermits ons niet gewaerschout hebben, zijn qualijck vergenoucht, want wij de kercke onder ons eenich hooft Christi (nae zijn bevel) moeten regeeren ende tot den schaepskoy soecken te leyden.

De swaericheden die ons voorgecoomen zijn, cont uyt dese nevenstaende copie wel afmeten, welcke is een extract uyt de provisionele memori door de Ed. Heer Generael de Heer Artus Gijsels medegegeven,[360] welcke luyt als volght.

> 't Is U.E. kennelijck hoe dat wij, na rijpe deliberatie met advys van de E. Raden van India, bij resolutie van dato 17[en] januario anno 1631[361] goet ghevonden en gearresteert hebben dat voortaen, so hier op Batavia als andere plaetsen in India daer eenige kerckelijcke vergaderinge ofte sencuren[362] gehouden ende gedecerneert werden, de gemelte vergaderinge uyt den naem ende vanwegen de respective gouverneurs ende andere overhooffden in de gemelde quartieren, twee ofte bij scharciteyt van bequaeme stoffe ten minsten een gecommitteert persoon zal bijgevoucht werden, dewelcke continuelijck alle sessiën waerneemen, van de importantste saecken notulen houden, ende te middewegen de taffel recht tegenover den preses sijn sitplaetse hebben zal, also wij bevinden dat des Compangnies constitutie in India niet en gedoocht de ecclesasticque actiën ende besoingnes door een bijsonder authoriteyt, buyten kennisse van de politycque, sulx soude afgesneden werden, als wij ondervinden dat van langer hant getracht wert in te voeren. Welcken volgende wij U.E. recommanderen gemelte onse resolutie de kerckelijcke vergaderinge in Amboyna behoorlijck te notificeren ende bij den kerckenraet (achtervolgens yders gepraesteerden eet van gehoorsaemheyt) effect te doen sorteeren.

---

356 Een afschrift van deze brief in NA, VOC 1102, fol. 363r-367r; eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 160-169.
357 Zie hiervoor, doc. 44.
358 Zie hiervoor, doc. 45.
359 ANRI, Kkr Batavia 48, fol. 64-67.
360 De instructie in NA, VOC 855, ongefolieerd.
361 NA, VOC 855, fol. 72r-73v. Gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 112-117. Hierin ook de benoeming van Gijsels tot gouverneur van Ambon.
362 Censuur of uitoefening van de kerkelijke tucht voorafgaand aan iedere avondmaalsviering. Voor de Bataviase praktijk: Niemeijer, *Batavia*, 292-302.

Ende also onse meninge ofte intentie in genige deelen strecken om de kerckelijcke vergaderinge, censuren ofte hier te lande lijdelijcke praeminentiën[363] te vercorten, maer ter contrariën niet als meerder luyster, respect ende aensien voor deselve te bevoirderen, ende bij onderlinge kennisse als communicatie van saecken alle misusen, confusen, disorderen voor soveel mogelijck te praevineeren,[364] so sij U.E. gerecommandeert te bevorderen dat de gecommitteerde van U.E. wegen mogen zijn persoonen van goede qualiteyt, onbespraecklijck van leven als ommeganck, ende vooral professie doende van de ware gereformeerde christelijcke relegie, frequenterende de taffel des Heeren van 't H. Avontmael, mitsgaders respectabel, ende vredich van conditiën, dat haer presentie tot bevoirderinge ende geensints tot verachteringe van alle christelijcke ende rechtmatige kerckelijcke besoingnes gedijen. Ende also wij vastelijck vertrouwen ghemelten kerckenraet, achtervolgens yders gepraesteerden eett van getrouwicheyt ende gehoorsaemheyt, dese onse resolutie ende ordre sonder voorder dispute ofte contradictie behoorlijck zullen naercoomen, sullen alle 'tgeene dese aengaende in Amboyna voirder zoude mogen voorvallen aen U.E. ende den raet deffereren.
Opdat alle kerckensaecken, achtervolgens d'ordre ende goede meninghe van de Ed. Heeren Bewinthebberen, met behoorlijcke kennisse mogen beleydet ende gederigeert werden, is bij de bovengemelde resolutie mede goet gevonden dat alle brieven ende aenschrijven van de kerckenraden ofte predicanten die bijsonder van kerckelijcke saecken ende besoingnes zijn tracteerende, 'tzij dat deselve aen ons alhier ofte eenige kerckenrade in India, ofte aan de Heeren Bewinthebberen ofte classes in Nederlant zijn addresserende, voor 't vertreck der schepen besloten zullen gelevert werden aen de respective gouverneurs ofte andere opperhooffden ter plaetzen haerder residentie, omme met haere brieven ofte pacquetten aen ons ofte onse subalterne gouverneurs voortgesonden ende bestelt te worden daer de gemelte brieven aen sijn adresserende. U.E. sal mede versorgen dat dese resolutie van gelijcken bij den kerckenraet also achtervolght werde.
Actum in 't Casteel Batavia ady 28^{en} februarii anno 1631, ende was onderteeckent: J. Specx.

Hetwelcke op ons begeerte ende ernstelijck versoeck (geroepen sijnde in de secreten raet van de Heer Gijssels) de copie is geworden, maer die in onse kerckenraet oversien hebbende, ende alle swaricheyt overwogen zijnde, hebben de Ed. Heer Generael noch het voorstel van d'Ed. Heer Gijssels (vermits daermede belast was) niet willen tegenstaen, maer dit navolgende bij geschrifte overgelevert, door onse Eerwarde broeders D. Wouter Melchiorsz ende Hendrick Dircxz Pontkasen ouderling, dewelcke oock een mitsgenoecht aentwoort becoomen hebben, ende den kerckenraet overgedragen.

't Gene wij onder protest overgelevert hebben, is dit volgende:[365]

Also de Ed. Heer Gijssels, Raet van India, Gouverneur over alle de quaertieren van Amboyna, ons ondergheschrevene, de dienaeren des woorts, den 16 july deses jaers 1631 in zijnen raet heeft doen citeeren, ons voordragende den last ende bevel van de Ed. Heer Generael Jacq. Specx, hem medegegeven, daerin bestaende dat wij souden in de kerckelijcke vergaderinge dulden, ontfangen ende aenneemen een ofte twee politicque persoonen die den Ed. Heer gouverneur daertoe soude believen te kiesen, welckers commissie soude wesen om uyt den naem ende vanwegen de Ed. Heer gouverneur deser plaetsen

363 Bijzondere positie.
364 Voor te komen, voorkomen.
365 Niet aangetroffen.

acht te neemen ende te noteeren alle zaecken, om also sijne Ed. promte berechtinge te doen van alles dat in de kerckelijcke soude passeren, 'tzij van censuren ofte bestraffingh, accoorden tot vrede, ofte andersints, 'twelck het meeste is dat in de vergaderinge der kercken geschiet ende gedaen wert, zijnde oock een werck dat Godt de Heere de dienaren des Woorts, als een deel hares ampts, belast ende bevoolen heeft, ende door zulck eenen middel van onse kerckelijcke authoriteyt ontbloot werden, 'twelck ons ongerijmt docht, als strijdende tegens den H. woorde Godts ende der loffelijcken gewoonte der kercke van ons vaderlant en d'ordre die wij met onderteyckeninge van onse eygen handen belooft hebben t'onderhouden, ende so veel als mogelijck is na te coomen.
Wij hadden de zaecke garn gedebateert, ende met goede reden willen bewijsen dat sulx ongefondeert was, opdat sulx achterwegen ware gebleven ofte in sursantie gestelt totdat wij de saecke aen de kercke van 't vaderlant (van dewelcke wij uytgesonden zijn) hadden geadviseert, maer de Ed. Heer gouverneur hadde geseyt dat hij genootsaeckt was, om seeckere redenen, zijnen last t'achtervolgen, ende dat d'Ed. Heer Generael niet en wilde dat men van dese saecke in disputa souden treden ofte wel ofte qualijck was, gelijck zijne resolutie zulcx te kennen geeft, maer dat een yder dienaer des woorts bevolen wierde hem in desen te ghehoorsaemen.
So is 't dat wij ondergheschrevene verclaren voor Godt, wiens dienaren wij onweerdich zijn, ende voor onsen kerckenraet als oock voor allen die desen soude mogen lesen, dat also de saecke meerder strect tot disreputatie van onse eygen persoonen als wel tot verminderinge van 't recht der kercken van ons vaderlant, ende aenmerckende dat wij hierin weygerich waren, sulcx oproer in de teere gemeynte alhier soude causeeren, ja de ghemeynte sonder leeraers soude wesen, aengesien den last van den Ed. Heer Generael sodanich is dat wie denselven niet wil nacomen wel mach vertrecken. Dese saecke van ons in onsen kerckenraet voorgestelt zijnde, hebben eyndelijck met malcanderen geresolveert bij forme van protest ende bij provisie de politicque in onse vergaderinge te aenveerden, ende te verdragen 'tgeen ons van den Ed. Heer Generael opgeleyt wert in dese kercke, tot der tijt toe wij hierop advys van de kercke in 't vaderlant zullen hebben becoomen. Verclaren evenwel bij desen ons te houden aen de loffelijcke ordre der kercken in 't vaderlant, van dewelcke wij totten dienst der kercken zijn aengenoomen ende bevesticht.
Voorts is mede ons versoeck dat (volgens de verclaringe door de Ed. Heer gouverneur selfs in zijnen raet gedaen) aen niemant anders als aen zijne Ed. alleen zal gherapporteert 'tgeene van zijne gecommitteerde soude mogen gehoort ende genoteert werden.
Ten anderen, also daer mochte gewichtige saecken voorvallen, om dewelcke te decideren mochte wel veel gedebatteert werden, den eenen dringende meer als den anderen, dat zijne Edelheyt niet meer mochte aengedient werden als de saecke in 't gemeyn ende de difinitie daerover gedaen, sonder dat de stemmen ofte de reden van een ygelijck in 't perticulier zoude genomineert werden, 'twelck niet wel soude connen geschieden sonder des eene ofte des anderen prejuditie.
Aldus geresolveert in onse kerckelijcke vergaderinge den 28^{en} july 1631, ende was bij ons allen onderteeckent.

Niettegenstaende dit, heeft zijne Edelheyt sijn secretaris, genaemt Louwies de Buys, bevolmacht zijnde, met dit volgende aen ons in onse kerckenraet gesonden, ende luyt:

Volgens d'ordre van den Ed. Heer Generael, ende onse resolutie van dato den 16en july deses lopenden jaers,[366] alsmede om verscheyde andere consideratie betreffende het kerckelijcke collegie deser quaertieren, heeft het ons raetsaem gedacht (ten eynde voortaen bij 'tselfde alle voorvallende differente proper ende sonder politicque macht te gebruycken met kennisse van de gouverneur stichtelijcken mach afghehandelt werden) een gequalificeert, bequaem persoon uyt ons collegie daerbij te committeeren, so is 't dat wij van de suffisantie ende bequaeymheyt onses secretaris Louwies de Buys genoechsaem vergenoucht zijnde, die van den kerckenrade voorschreven bij desen ernstelijcken recommanderen ende bevelen denselven de Buys als gecommitteert onsentwegen reverentelijck aen te vaerden, ende begeeren dat denselfde in alle vergaderingen continuelijck zijn sitplaetse reght tegenover den praeses houden, alle gewichtige decisiën noteren ende van 't gebesoingneerde ons promte berechtinghe doen zal. Amboyna in 't Casteel ady 24en july anno 1631, was onderteecken A. Ghijsels.[367]

Wij wilden wel dat ons in dese saecke met rijpen rade bijstonden, ende dat wij hierin malcanders last helpen dragen.

Wat de staet der kercke aengaet, is opwassende onder het oncruyt, 't schint somtijts 't hooft wat op te steecken, maer heeft geen continuatie. Visite is t'seeder onse jonste rontsomme gedaen, uytgenoomen Way ende de Uliassers, van welcke wij opgehouden zijn door 't quaet weder. De besondere ofte perticuliere visite is so door D. de Praet, D. Helmichi aen 't westeynde van 't Casteel, door D. Wouter, meester Pontkasen, Andre Varela ouderlingen aen 't oosteynde gedaen, ende bevonden dat veele onder contract van toterijen sonder trouwen blijven sitten ende daerbeneffens (so kinderen procureren) onder dien deckmantel ongedoopt blijven.

De schoolen tegenwoordich alhier sijn 20 in 't getal, bestaende in 702 kinderen, als bij de jongste visite heeft gebleecken, tot dewelcke jaerlijcx wel van noode is: 11 à 12 riemen pampier, 3 à 4000 pennen, met inctstoffe, 2000 Maleysche groote als cleene catechismussen, 150 Historiën Tobias, David, als anderen, 50 psalmboecken met nooten, 100 gemeene ditos.

Wij hebben alhier verstaen dat onse broeder Sebastianus Danckaerts vrij wat boecken voordesen medegenoomen heeft, sonder betalinghe, die wij wenschten wederom te hebben, soude (nae 't seggen van de heer Gijssels) bequaem wesen om alhier een byblioteecque op te rechten.[368]

In de maent augusty hebbe so veel te wege gebracht dat des avonts in de kerck, nae 't luyen der clocke, alle de Mallabare coomen om in de gebeden onderwesen te worden, daer haer oock eenige burgers slaven laeten vinden. Dese onderwijsinge wort gedaen door meester Hendrick Dircksz Pontkasen. Wat daervan worden zal, can den tijt bekentmaecken.

Op de recommandatie ofte belastinge de bevestiginge D. Helmichi aengaende, door de Heer Generael gedaen sonder dat de kerckenraet daer mentie van maeckt, geleth zijnde, is onse medebroeder D. de Praet op den 30en augusty, D. Wouter Melchiorsz ende Helmich Helmichi den 7en september aen de gemeynte alhier bevesticht, na voorgaende proclamatie volgens d'ordre der kercke ende 't formilier daervan zijnde.

---

366 De tekst van deze resolutie PR in NA, VOC 1104, fol. 601r-v; ook in NA 1.11.06.04, Collectie Gijsels, film 3710, ongefolieerd, sub dato. Aanvankelijk zou ook de onderkoopman Pieter Christien als commissaris-politiek optreden; 'uyt consideratie van kerckenrade' besloot de gouverneur echter Christien 'als ouderling te promoveren'.

367 Niet aangetroffen.

368 In de marge een aantekening van ds. Danckaerts: 'Zijn valsche leugens, want mijne bibliotheeck meest in 't geheel daer hebbe gelaten, ende noyt mijn leven een bouck op Amboina hebbe gevonden als cleyne schoolbouckskens'.

Onsen medebroeder D. Wouter Melchiorsz soeckt te onderhouden de kerckeordre in den jare 1625 op Batavia geraemt, te weten dat de predicanten gehouden zullen wesen een jaer voor dat haeren verbonden tijt geëxpireert is te schrijven ofte begeeren verlost te worden ofte niet, ende so haer dan geen verlossinge wort toegesonden, noch een jaer moeten continueren,[369] daerin hij gewillich is, maer versoeckt liever verlossinge om nae 't patriam te mogen vertrecken.

Eyndelijck, ons oordeels soude seer noodich wesen dat Amboyna met meer predicanten ende sieckentroosters, ofte eenige van beyde, versien worde, want de gemeente alhier niet en bestaet uyt een plaetse, maer verscheyden, dewelcke oock van 2 à 3 predicanten na behooren niet en connen versorght worden, gelijck d'onpertijdige oordeelders die Amboyna bekent zijn, wel sullen oordeelen. Wij hebben voordesen eenige sieckentroosters wederom gesonden, om dieswille dat wij alhier sodanige niet van node hadden. U.E. belieft ons sodanige toe te senden die gewillich zijn om de tale te leeren ende in alle, kerckelijcke als schooldiensten, te laeten gebruycken, waertoe Pieter Jansz gewillich was, maer is verdreven.[370]

Wijders en occurreert niet dan so eenige boecken uyt Nederlant gecoomen waren, ofte hadde de compangnie toecoomende, bequaem om in een bybliotheque gestelt, U.Eerw. belieft ons deselve toe te senden; waeraen ons vrundschap zal geschieden.

Eerwaarde, wijse, voorsienige, seer discrete Heeren ende medearbeyders in de wecke des Heeren – – –. Aldus gedaen in onsen kerckenraet ady 15^{en} september anno 1631 op Amboyna. Uuth naeme ende bij laste des kerckenraets, Helmichius Helmichii p.t. preses, Wouter Melchiorsz Vitriarius scriba, Johannes de Praet, H. Pontkaesen ouderlingh, Andre Varella, Jan van der Voort, Andreas Sylvius diaconen.[371]

48. Verklaring van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia betreffende de suspensie van ds. Johannes de Praet. Ambon, 15 september 1631.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 67.[372]

Alhoewel wij niet en twijffelen ofte de broederen sullen wel hebben verstaen de suspentie van onse broeder Johan de Praet, dewelcke geschiet is in 't laeste van 't jaer 1630, mede het relevement daerop geschiet, hebbe nochtans (om redenen) goet gevonden de maniere van procederen met weynich letteren nevens ons gemeene schrijvens te vougen opdat de broederen, van de saecke geïnformeert zijnde, recht daervan moogen oordeelen.

't Is gebeurt dat D. de Praet na sijn ordinaire Maleyschen dienst den 10^{en} november de orangquays vermaenden dat sij het volck behoorden aen te porren om op de sabbathdach neerstich te comen tot het gehoor van Godes Woordt, waerop eenige der selver orangquays seyden dat sij geen maringos en waeren, ende haer niet wel tevreden hielden. Dese zaecke is den gouverneur Philips Lucas (soo het schijnt) qualijck overgedragen, dewelcke D. d'Praet heeft ontbooden, ende naer veel scheltwoorden aen hem gedaen, oock mondelingh gesuspendeert heeft.

D. de Praet heeft dese zaecke ons te kennen gegeven, ende gevraeght hoe hij hem daerin soude dragen. Daerop wij antwoorden (alsoo de suspentie sonder weten van den kerckenraedt was geschiet, ende tot dien tijt toe voor onwettich mochte gereeckent werden) dat hij

---

369 Zie deel IV, bijlage Kerkorden, de kerkorde van 1624, appendix 2 op artikel 6.

370 Mooij, *Bouwstoffen* I, 371; het blijkt hier niet dat hij voor Ambon bestemd was.

371 Op het document is nog aangetekend: 'Nota: dese is november 27 A. Dom. 1631 ten deele beantwoordt en op de reste belooft met 't volgende schip hen te antwoorden'.

372 Een afschrift van deze brief in NA, VOC 1102, fol. 367r-v.

in sijn dienst soude voortvaren, ende heeft den volgende sondagh den Maleysen dienst als vooren waergenomen.

't Welck den gouverneur vernoomen hebbende, heeft door 2 van zijn gecommitteerde een schriftelijcke suspentie in onse vergaderinghe gesonden, hem verbiedende alle kerckelijcke diensten ende ontreckende alle ordinaire tractementen, waerop wij onse gecommitteerde bij d'Heer gouverneur hebben gesonden, vragende om wat reeden zulcx geschiede. Hebben geen ander reeden uyt hem connen hooren, noch heeft geen ander willen geven (hoewel hij seyde eenige te hebben) als de vermaninge waervan vooren geseght is, dewelcke niet sonder reeden uytgesproocken is, als wij aenmerckten de traecheyt des volcx, ende derhalven geen reeden can wesen om alsoo tegens sijn persoon te procederen.

Eyndelijck, gelijck den gouverneur dese suspentie sonder wettige redenen hadde gedaen, heeft den persoon van D. de Praet weder 19 december (eerst provisioneelijck, ende daernaer geheel) gereleveert.[373] Dat dit inderdaet soo geschiet is, getuygen wij met onderteyckeninge onser handen. Wouter Melchiorsz Vitriarius, H. Pontkaesen ouderlingh, Andre Varella, Jan van der Voort diacon.

Actum Amboyna desen 15^{en} september anno 1631.

49. Brief van ds. Johannes de Praet aan ds. Justus Heurnius te Batavia. Ambon, 28 september 1631.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 75.

Eerwerde, achtbaere, voorsienighe broeder.

Wanneer ick overdencke de goede affectie die U.E. ons altoos heeft bewesen, niet alleen sint ons vertreck uyt het vaderlant, maer ook soo lang als wij hier in dese landen hebben gewoont, soo en kan ick mij niet genoech verwonderen dat wij dit jaer, daer U.E. noyt en hebt gemanqueert, niet een woordeken schrijvens van U.E. hebben vernomen, vertrouwende dat U.E. occupatie waermede daghelijx bemoyet werdt orsaeke daervan sin, ende niet een afkeeringhe van ons dewelcke van verscheyde gerockent[374] is. Hebben al evenwel niet willen naerlaeten U.E. mits desen te begroeten ende de segen des Heere toe te wenschen. Wij sin niet weynich onstelt geweest van de vreemde procedueren die dit jaer tegens ons sin herwaerts gesonden. Voorwaer, ons dunckt seer vreemdt ende niet sonder groote redenen dat uwen kerckenraedt stil swicht, daer het nochtans kerckelijcke dinghen sin, ende ons niet eens daerover schriven. Wat tot mijne verandtwoordinghe dient hebbe ick de Heer Generael volckomentlijck geschreven, ende mach wel seggen, daer de passie ende particuliere affecten regneren, dat daer de rechtverdicheyt teniet raeckt. Want den haet en heeft sich hier niet alleen geopenbaert op 't jongsten, maer al over lang. Ick hadde maer gewenscht, gelijck wij niet beter wisten off het soude geschiet hebben, dat wij tot verandtwoordinghe maer hadden mogen comen, men soude gehoort hebben waeruyt onse onenicheyt gesproten heeft, ende wat de oorsaecke daervan geweest is. Doch verlaetende ons op de waerheyt van de saecke, niet alleen van dit stuck, maer ook van alle andere beschuldinghe, sullen daerom niet naerlaeten wel te doen in ate audire et bene agere.[375]

Voorts, alsoo ick verstaen dat U.E. van meenighe soude wesen U.E. dienst elders te begeren, bidde U.E., indien het mogelijck waer, ons alhier te willen comen besoecken, niet twijffelende of U.E. soude grote vruchten doen. In onse brieven aen U.E. kerckenraedt werdt een attestatie medegesonden, inhoudende de onrechtverdighe suspentie over mijn persoone

[373] Hersteld (in een vroegere rechtstoestand).
[374] Aangestookt.
[375] Aandachtig te luisteren en juist te handelen.

geschiet,[376] waervan ick versoecke ootmoedelijck dat in U.E. brieven die aen de classes in 't vaderlandt sullen werden geschreven mentie mochte gemaeckt werden, opdat se mochten verstaen hoe eerlijck de predicanten alhier onthaelt worden, vertrouwende dat U.E. sulx niet en sult naerlaeten.

Eerwerde, achtbaere, voorsienighe broeder, naer onse hertelijcke groetenisse bidden den Alderhoochsten U.E. dienst ende persoon hoe langher hoe meer te willen segenen, ende alles wat salich is te vergunnen. U.E. dienstwillighe dienaer ende vrindt, Joh. de Praet. Amboyna den 28 september 1631.

50. COMMISSIE GEGEVEN DOOR DE BATAVIASE KERKENRAAD AAN DS. J. HEURNIUS VOOR ZIJN VERTREK NAAR CERAM. Batavia, 10 februari 1633.[377]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 212, fol. 203.

Alsoo de coningen van Sasalau ende Sameth als andere overicheden aldaer geleegen op de Cust van Ceram in vaste alianse, onderlinge vriendtscap ende correspondentie met de E. Vereenichde Oost-Indische Compagnie [...],[378] 'twelck dewijl het van den Edelen Heer Generael den dienaeren des goddelicken woorts te deser plaetse is aengedient, ten eynde ofte aldaer per dese occasie niet ydts goets soude konnen in 't werck gestelt werden tot voortplantinge des Christendoms, vermeerderinge des rijckx Christi ende tot winninge der heydenen, ende oock ten anderen opdat door eenicheyt van godtsdienst ende religie dese natie met ons in vriendscap treedende aen den anderen te vaster ende sekerder verknogt ende verbonden mochten blijven,

soo is 't dat bij den kerckenraed deser stadt, dit christelick ende rechtmaetich voorstel des Edelen Heer Generaels ernstelick in de vreese des Heeren (nae aenroepinge van den H. naeme Godts) is overwoogen, ende nae rijpe deliberatie alles ingesien hebbende dat tot deser materie was dienende, heeft ten hoochsten noodich geacht dese plaetsen (sittende in de valeyen der duysternissen en natuerlicke onweetenheyt) te versorgen met een ijverich, godsalich ende tot soodanich hoognoodich werck bequaem persoon, die den scat der salichheyt tot verrijckinge haerer zielen mededeelen mochten ende haer verscaffen oogensalve opdat sij sien mochten die heylige roupinge daertoe sij van Gode genoodicht werden.[379]

Ende opdat dit werck met den eersten sijn voortganck mochte hebben, soo is bij den voorschreven kerckenraedt met goetvinden des Edelen Heer Generaels ende Raeden van India genoodicht, versocht ende beroupen, gelijck sij noodicht, versouckt ende beroupt midt desen, bij forma van leeninge, open blijvende gereserveert sijn plaetse alhier op Batavia, den Eerwaerden godvruchtigen hoochgeleerden D. Justus Heurnius, bedienaer der gemeinte Jesu Christi alhier om die volckeren (volgens sijnen grooten lust ende ijver bij ons ten vollen kennelick) het Evangelium Christi te predicken, ende den menschen te vercondigen uyt Godes naem de bekeeringe tot Godt ende de versoeninge met hem door het geloove in Jesum Christum.

Versoucken oversulcx aen alle ende ygelick die desen souden moogen leesen ofte sien, insonderheyt aen den E. Heer Gouverneur van Amboyna ende de overicheyt aldaer, desen onsen waerden ende in Christo beminden broeder ende mededienaer D. Justum Heurnium tot dit grootwichtich werck voor een wettelick beroupen dienaer J. Chr. te erkennen, hem in waerden te houden om dit sijn ampts ende wercx wille ende sijn E. in allen nae ver-

[376] Zie hiervoor, doc. 48.
[377] Vgl. notulen kkr Batavia 20 jan. 1633 in Mooij, *Bouwstoffen* I, 416.
[378] Eén woord onleesbaar.
[379] Vgl. Openbaring van Johannes 3:18.

moogen ende behooren behulpelick te weesen, ten eynde hij dese sijne aengenoomenen dienst onder de blinde heydenen onverhindert ende met vreuchde mach bedienen, tot grootmaekinge van Godes H. naem, ende salicheyt veeler menschen.

Aldus gedaen in onse kerckelicke vergaederinge tot Batavia, desen 10 february anno 1633 ende met onse gewoonelicke kerckenzegel bevesticht, ende uyt aller last ende naem onderteyckent, A. de Roy[380] scriba.

51. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 mei 1633.[381]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 77-79.[382]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijsse ende seer godtsaelige broeders in den Heere.

Nadien ick door Godes bescheringe van de Eerw. broeders uytgesonden ben tot vergrotinge van 't saligmakende rijck Christi onder de heydenen en de ongelovigen op Ceram, en hebbe ick niet connen naelaten U.Eerw. te verhaelen hoe het met dese mijne reyse, tot Amboina toe, sich toegebraght heeft.

Van Batavia scheidende sijn wij gecomen den [...][383] voor Balambuam[384] ende alsoo daer den Sr Oosterwijck[385] niet en vonden, seilden weder de straet uyt ende quamen tot Boleleng ende Panarucan[386] daer wij verstonde dat Sr Oosterwijck te hove was ende 't schip Texel bij Padang[387] lagh, derhalven wij derwaerts gingen ende lieten het ancker daer vallen.

Ick ging nae de coninckliсke stadt Gegel[388] ende vondt daer Sr Oosterwijck, van welckers verrichten U.E.E. ontwijfelick nu al volcomene kennisse gecregen heeft.

Daer in Gegel op Baly sijnde, hebbe aengemerckt dat de groten aldaer nieusgierig ende leergierig waeren, soeckende te discoureren van onse religie ende leere, een yder vrijheit in religie laetende. Schijnen flaeu in den afgodendienst te wesen, want geen tempels hebben die van enich aensien sijn. Ende offeren hare bahden[389] wat rijs ende bloemen [bed...][390] ofte iets gebackens, hetwelcke weder weghgenomen werdt. Zij houde, nae de leere Pithagoras, dat de siele der stervenden weder in menschen ofte beesten gaen, ende offeren, bidden, dienen haere afgoden omdat ze stervende in eene heerlicke staet weder geboren mogen werden. Zij en gebruicken geene subtyle cavilatiën om haere afgoderie te verdedigen, als de Bramenes, maer zijn grof van redenen ende verstant in 'tgeene de godsdienst aengaet, soodat ick achte, nae 'tgeene in dien corten tijdt hebbe connen ondervinden, dat in Baly goede vruchten

---

380 Abraham de Roy (1604-1680), arr. Batavia 1628, 1629-1633 predikant aldaar, predikant in Nederland.
381 Zie betreffende deze en de volgende brieven van Heurnius: H.E. Niemeijer, 'De correspondentie van Justus Heurnius'.
382 Het handschrift is in slechte staat.
383 Datum niet ingevuld.
384 Balambuan, Balambangan: stad in de oostpunt van Java, tevens naam van een gelijknamig zelfstandig Hindu-rijk, dat in 1639 werd onderworpen door Mataram.
385 Johan Oosterwijck, 1625-1630 resident van Djambi, februari 1633 belast met een zending naar Bali.
386 Boeleleng en Panarukan, beide op de noordkust van Bali nabij Singaradja.
387 Haventje aan de zuidoostkust van Bali, nabij Gelgel.
388 Gelgel.
389 Onzekere lezing. Misschien Balinees 'badé', bepaald type tempel, of 'buta', geesten.
390 Eén woord onleesbaar.

te verwachten sijn van de bedieninge des H. Evangeliums indien een getrouw predicker daer bij een coopman geleidt werde.[391]

Den [...][392] sijn wij weder t'scheep gegaen ende hebben onse reise nae Ambonia gevordert, daer wij Godt danck voorspoedelick den 16 april gearriveert sijn, ons geselschap mede gesont ende welvarende zijnde. Ick ben seer vriendelick van de H. President Verhulst[393] ende mevrouwe Gijsels ontfangen.

De Heer Gouverneur Gijsels is met de armade al oover anderhalve maend op de Ceramsche custe geweest. De tocht op Lohoe[394] volbraght hebbende, is voortgegaen nae het uyterste van Ceram, voorbij Banda, alwaer hij alsnoch is, tensij daer iets nieus op and're plaetse sij voorgevallen. Men verwacht hem hier alle dagen.

Ick hoope Zijne Edelheyt sal eenige Alfouros[395] medebrengen, met dewelcke ick dit mouson noch soude connen nae Ceram gaen, mijn residentie nemende onder de heydenen. Zij onderhouden de oude vrientschap met de Heer gouverneur ende hebben eenige van degeene die onse partije aen[...]gen,[396] aengegrepen ende doodgeslagen. Het soude mij verdrietelick sijn het geheel regenmouson in Amboina te verslijten.

Den E. Joh. de Praet is in de Heere overleden omtrent 3 maenden geleden, soodat herwaerts een ander in zijn plaets met den eersten gestiert diene. Ende de visite was hier heel nodig, doch moesten lieden zijn die den arbeidt van te zee te reissen ende het geberghte te beclimmen verdragen connen.

Ick soude alsnu mede aen den Ed. Heer Generael schrijven, maer alsoo van Baly tweemael aen zijne Edelheyt geschreven hebbe ende nae gissinge der E. Comp. schepen voor dese vrije borger tot Batavia comen sullen, hebbe best geacht hetselve soo lang uyt te stellen, hopende dan met meerder seekerheit van de plaetse mijner residentie aen zijne Edelheyt ende U.Eerw. te schrijven.

Wij vinden de kercke tot Amboina met de schoolen, soo aen 't Casteel als tot Soye, in goeden doen. Van de rest hooren oock 'tgeen wenschelick is so datter goede stichtinge geschiet, waeraf ick met meerder sekerheit sal connen spreecken wanneer selfs de plaetsen besigtig hebbe. Nu en can ick daer niet toe comen, alsoo D. Helmichius met de Heer gouverneur op de tocht is.

Hiermede, Eerweerde, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige, nae hertelicke groetenisse aen U.Eerw. ende alle ledemaeten der gemeinte Gods te Batavia, bevele U.E.E. met de kudde des Heeren die U.E.E. sorge bevolen is, de beschuttinge des Almachtigen, die U.E.E. dienst ende opsight, mitsgaders haere herten ende gemoederen, alsoo segene dat de Heere Christus in allen werde groot gemaeckt ende U.E.E. met vreugde overvloedige vrugten uwes arbeits zien moogt. Sijt onser gedachtig in de gebeden als wij uwer. Vaertwel.

Gegeve tot Amboina den 4 may anno domini 1633. U.Eerw. dienstwill. medearbeider in Christo, Justus Heurnius.

---

391 Enkele opmerkingen van Heurnius over godsdienst en politieke situatie op Bali ook in een rapport aan GG Van Diemen d.d. 28 september 1638, gepubliceerd in P.A. Leupe, 'Schriftelijck rapport gedaen door den predicant Justus Heurnius', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde* 3 (1855), 258-262.

392 Datum niet ingevuld.

393 Evert Hulst of Hulft, opperkoopman op Ambon 1630-1636.

394 Luhu op het schiereiland Hoamoal.

395 Alfoeren of Alifuru, volgens de beschrijving van Van Fraassen, *Ternate, De Molukken en de Indonesische Archipel* II, 639, de in de gehele provincie Maluku gangbare benaming voor 'de onbeschaafd geachte, niet-geïslamiseerde en niet-gekerstende bevolking uit het achterland van de kust'; in het Ternataans: *mancia haléfuru*, onbeschaafde mens.

396 Woord deels onleesbaar.

52. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN GOUVERNEUR-GENERAAL HENDRICK BROUWER. Ambon, 25 mei 1633.
NA, VOC 1114, fol. 239r-241r. Afschrift.[397]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentpheste, manhafte, wijse ende seer voorsienigen Heere.

Van Bali U Edelheyt geadviseert hebbende 'tgeen daer is voorgevallen, sal, dit overslaende, 'tgeen daerna sich toegedragen heeft verhaelen.

Wij sijn voorspoedelijck tot aen Terra Alta[398] gecomen, van daer overgesteken, ende door stroom seer noordelijck verleydt sijnde, hebben april 10 twee Maccaersche juncken in 't gesicht gecregen, welckers volck, met de schuyte vluchtende, die juncken verlaten heeft. Wij vonden daerin wat witte rijs, grof porceleyn en twee metale falcoenen.[399]

April 11 crijgen wij Buro in 't gesicht.

April 16 comen wij voor 't gat van Amboina, ende alsoo de windt niet toeliet hoger te seylen, ja qualijck 't gat in conden comen, sijn na 't Casteel geseylt ende denselven avondt gegaen, daer wij verstonden dat d'Heer Gouverneur Gijsels metten heer commissaris Van den Heuvel, D. Helmichius ende de scheepsmacht afgedaen hadden haer[400] tot op Erangh ende voortgegaen waeren langhs de custe van Ceram. Derhalven volgens den raed van den oppercoopman Sr Verhulft ons aen 't Casteel gehouden hebben, verwachtende de wedercomste van den Heer gouverneur, ende hebbe aen Sr Verhulft 't oogemerck mijnder sendinge geoopenbaert ende U Edelheyts missive behandicht, die d'selve aen den heer gouverneur Gijsels gesonden heeft.

De heer gouverneur, naer het ontfangen derselver may 19 weder aen 't Casteel gecomen sijnde, hebbe van sijne Edelheyt de heer commissaris ende D. Helmichio en de andere die op dieselve tocht geweest waeren soecken te verstaen wat gelegentheyt daer waere op Ceram, ende welcke die bequaemste waere om het cristengelove onder de heydenen te planten.

Het oordeel hieraf is verscheyden. d'Heer Gouverneur Gijsels meynt dat op de negrij Camariën, tegenover 't eylant Oma, een gelegene plaetse hiertoe wesen soude, die inwoonders heydens sijnde, ende is genegen mij derwaerts met eenige Ambonsche jongens te senden. Andere achten datter geen gelegentheyt is om yets goets in eenige plaetsen op Ceram te connen doen, seggende dat het Moorsdom in alle die negrijen op de zeecust de overhandt genomen heeft, hoewel eenige derselver staen onder 't gebiet van de Ed. Compagnie.

Doch d'heer gouverneur sustineert contrarie ende heeft in mijn praesentie een Mardijcker, Hans genaempt, die lanck in Camariën ende die omleggende plaetsen tot in Samite[401] toe verkeert heeft, ondervraecht van de gelegentheyt derselver plaetse, dewelcke seyde datter niet één moor tot Camariën was ende dat eenige naestgelegene negerijen aen strandt mede heydens waeren, ende soo noch andere, tot Samite toe.

Ick hebbe op den heer gouverneur versocht dat met den eersten over de plaetse mijnder residentie ende mijne besendinge mochte bij sijne Ed., sijne raden ende die kerckenraed gedisponeert werden. Waerop sijne Ed. antwoorde dat eenighe Alfuros van Sousoulou[402] op

---

397 Door Heurnius zelf ondertekend. Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 225-232.
398 Eiland bij Timor; Wetar of Leti.
399 Falconet: klein kanon.
400 Sic.
401 Samite, een Alfoers gebied op westelijk Ceram.
402 Siseulu of Sisulu, een gebied in het gebergte van Ceram gelegen, vier weken gaans van de kustplaats Kamarian. In zijn rapport van 30 aug. 1633 maakt commissaris Anthonio van den Heuvel melding van de radja's van Siseulu, Sumit en Sahulau die hun diensten aan de VOC aanboden ter bestrijding van de kimelaha. Gewoonlijk werden dergelijke aanbiedingen van de zijde van de Alifuru door de

Oma gecomen waeren. Men soude die aen 't Casteel doen haelen ende uyt haer verder die gelegentheyt van de negrije Camariën verstaen, deselve souden met een jacht na Camariën met hem herwaerts brengen, in welckers geselschap ick na Camariën mij begeven soude connen. In verwachtinghe deser staen wij nu. Ick hoop dat Godt de Heer ons daer een deure tot de heydenen sal openen, want het mij leedt waere dat U.Edelheyts godlijcken ijver ende mijne last tot de verbreydinge des rijcx Christi door ongelegentheyt der tijden niet soude connen voldaen werden. De Heer gouverneur is hiertoe seer genegen, hetwelcke mij te beter moedt geeft.

Terwijlen hier sijnde en laete mijne tijdt niet vruchteloos voorbijgaen, maer doorsie ende doorsoecke de kerckelijcke staet ende de gelegentheyt der scholen in Amboina. Ick hebbe de schole bij 't Casteel tot Soyen ende Hattiva besocht, de kinders gehoort, ende bevonden dat de jeught getrouwelijck onderwesen werdt ende seer goede voortganck gedaen heeft in lesen, schriven ende de christelijcke gebeden van buyten te leeren.

Op 't geberghte heb ik meede geweest in alle de scholen tot Hattela, Naco, Kielangh, Ema, Okerile ende Rotongh. Hebbe met verwonderinge gesien hoe gemaniert ende wel onderwesen de kinderen, soo jungens als dochterkens, waeren. Veele sijnder die alle dese stucken van buyten connen: het gebet ons Heeren, het gelove, de X geboden, het avontgebet, het morgengebet, 't gebed voor ende na den eeten, het vraegboeckskens van Aldegonde, soodat het in de schoolen naer wensch toegaet.

Maer die bedieninge des godlijcken woordts is bij gebreck van een kerckendienaer daer seer sober, want de meesters lesen eenige geschreven praedicatiën in 't Maleys, die van niemanden in de negrij verstaen werden.

Het is waer, drie mael 's jaers werden se van de predicanten die aen 't Casteel sijn volgens de ordre deser kercke besocht, maer dan isser soo veel in elcke negrie te doen met de schoolen te visiteren, doopen, trouwen ende de twisten ternederleggen, datter weynich ofte geen tijdt resteert om met Godts Woort onder het volck te wercken.

Mijns bedunckens, waermede de Heer gouverneur ende de kerckendienaers alhier overeenstemmen, soo waere het nodich vooreerst een praedicant ofte proponent op 't geberghte te stellen die in 't Maleys haer Godts woordt bediende, in de huysen haer onderrichtende, ende opsicht op die scholen hadde. Doch dit alleen bij provisie, want sij weynich Maleys daer verstaen.

Het allernoodichste, ende sonder hetwelcke mijns gevoelens het Christendom in Amboina niet vast gefondeert sal werden tot tegenstandt des Moorsdoms, is dat naer het getael der christelijcker negrijen eenige soonen van de orangkayen in Amboina bij een predicant in een negrije, wat van 't Casteel afgelegen, opgetrocken werden in een heyligen ijver tot verbreydinge des Evangeliums onder de heydenen, in kennisse der Duytscher tale, der christelijcker leere ende praedickinge derselver in Amboinsche tale. Wanneer dese als proponenten in de negriën gebruyckt werden om in de Amboinsche tale te predicken en 't volck te vermaenen, een Nederlandts praedicant den opsicht over haer allen hebbende, soo soude een vast werck der bekeeringe ende godtsdienstichheyt onder dese natie connen gewrocht werden.

De oncosten souden weynich sijn, want cost ende klederen haest aen de Amboinsche versorght is, ende daernae soude haere gagie geringe sijn, want die voornaemste orangcayen hier blijde sijn als haer soon een schoolmeyster à 4 à 5 realen ter maent worden mach. Alleenlijck moest een praedicant ende een schoolmeester (tot dewelcke een stichtelijck jonckman uyt de soldaten te kiesen waere) ten desen eynde onderhouden werden. Dit waer in Amboina nodich in de christennegriën, soo men het Moorsdom daer uyt houden wilde. Want in haer, hoewel den naem van christenen dragende, meestendeel noch heymelijck laten

---

gouverneurs gewantrouwd: Knaap, *Memories*, 99.

besnijden eer sij trouwen, gelijck mij verhaelt is van eene meester Willem, die langh opsicht op de scholen op 't geberchte gehadt heeft.

Waeruyt U.Ed. licht can afnemen hoe wanckelbaer sij in 't Christendom sijn ende hoe licht sij tot het Moorsdom bij eenige gelegentheyt soude vervallen, indien niet beter in de christelijcke religie onderricht werden. Mij dunckt dat de orangkays kinderen het Evangelium bedienende, het onmogelijck soude wesen dat het Moorsdom onder dese natie incruypen ofte eenige separatie tusschen haer ende ons geschieden soude connen, de politique overicheyt met de geestelijcke alsoo vereenight ende verbonden sijnde. U.E. gelieve die saecke in consideratie te nemen. Wij sullen met Godts hulpe dese voet op Ceram houden volgens U.Edelheyts goedtvinden, soodrae eenige van de orangkays kinderen ter scholen crijgen connen.

De eylanden Oma, Nusselau ende Uleasser souden aldus mede versorght connen werden, ende overmits het een besundere taele is, souden in 't besonder dienen opgebrocht tot Oulat ofte eenige andere plaetse, want in dese eylanden 15 negrijen sijn die schoolen hebben, diewelcke ick voor mijn vertreck nae Ceram, dat schijnt noch een maend oft twee, hope te besichtigen.

De E. Joannes de Praet in den Heere overleden sijnde, soo sal het nodich wesen, indien U.Edelheyt gesindt is de voorgeslagen opvoedingen der Amboinsche jungelingen in 't werk te stellen, datter twee praedicanten, tot dit werck bequaem sijnde, herwaerts gesonden werden. De E. Helmichius ende Heemstede sullen bij het Casteel den dienst waernemen connen.

Pampier is voor de scholen alhier hoognodich, want het schriven bij gebreck desselven moet stille staen. Sullen vorder na den standt deser plaetse in 't kerckelijcke vernemen ende met de laetste schepen, soo d'Almachtige sulcx toelaet, U.E. verder van mijn vertreck na Ceram ende den standt der Amboinesche kercken verwittigen.

Terwijlen wij U.Edelheyts goede genegentheyt bevelende ende den Almachtigen Godt biddende dat hij U.Ed^{ts} persoon, familie ende regieringe, tesamen met de E.E. Heeren Raden van Indië, rijckelijck in 't alles tot verheerlijckinge sijns heyligen naems ende uwer sielen vreugde segene. Vaertwel.

Gegeven in 't Casteel op Amboina den 25 may stylo novo anno domini 1633.

Onder stondt: U.E.Edelheyts dienaer in Christo, was onderteyckend Justus Heurnius.

53. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 7 juni 1633.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 83-84.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broeders in den HEERE.

Naedat ick met het jaght Bommel U.Eerw. verwittight hebbe 'tgeen van mijne versendinge nae Ceram voorgevallen is, soo is de saecke in denselven staet gebleven totdat may 28 de Heer Gouverneur Gijsels met de Heer commissarius Van den Heuvel ende den breden raedt, met de bedienaer des godlicken woorts tot Amboina vergadert sijnde, besloten hebben dat mijne besendinge nae Ceram nu niet geschieden conde, om verscheidene insigten, onder dewelcke dese waeren: dat wij in oorlog met de kimalaha[403] geraeckt sijnde de cust van Ceram onveil was ter plaetse daer wij souden moeten resideren, ende datter anders mede nae sommige gissinge geen vrucht bij de Alfouros te verwachten is, een rauw ende wilt volck

[403] Stadhouder van Ternate over Hoamoal en een aantal dorpen op de kust van Zuid-Ceram.

sijnde, maer dat dunckt mij een seer swacke reden te sijn, want het een welgemaniert volck, nae haeren doen, is, soo veel ick can bemercken.

Den volgenden, 6 juny is bij de vermelte vergaderinge goedtgevonden dat ick in Uliasser op Sory Sory ofte Oulat[404] mijne residentie soude gaen nemen, alsoo het Moorsdom in Sory Sory begint toe te nemen ende eenige van 't Christendom afgevallen sijn. Aldaer soude ick verwachten tot dat in 't andere mouson van U.Eerw. ende den Ed. Heer Generael[405] bescheit comen soude ofte het gerade waere mij in Ceram te senden ofte niet.

Is mede beslooten dat ick de student Butzerus[406] met mij nemen ende twee van de leerlingen in een school op Uliasser bestellen soude, opdat zij daer de Uliassersche taele leeren ende de inlandtsche jongens van haer in de Nederlantsche spraecke geoefent werden. Volgens welcke resolutiën ick aldaer op U.Eerwaerdens ende des Ed. Heer Generaels besluyt wachten sal.

Ses ende twintich Alfouros, herwaerts uyt Sesoulou gecomen, hebben door haren radja (een sijnde van des conincx Sesoulou geslagt) in mijn presentie aen den Heer gouverneur gepresenteert dat zij omtrent driehondert mannen wilden met der Compagnies schepen doen overvoeren nae Loehoe ende Combella om de nagelboomen daer te schillen ende te verderven, hetwelcke (nae ick verstae) met den eersten in 't werck gestelt ende haere woonplaetsen meteen besigtigt sullen werden. Hiermede sal ontdeckt werden deses volcx gelegentheid ende off wij daer resideren ende iet goedts souden connen doen. In welckers verwachtinge wij Uliasser met Godes hulpe op morgen gaen besoecken, ende hoopen U.Ed. van de standt des Christendoms in deselve plaetsen eenige kennisse te doen met het laste jaght. Biddende U.Eerw. dat Amboina met twee getrouwe dienaers wildt versorgen, alsoo de E. Joh. de Praet overleden ende het werck des Evangeliums hier swaer is.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere ende godtsaelige broeders, dese besluytende, bevele U.Eerw. met de gemeinte Godes tot Batavia der beschuttinge des Almachtigen, die U E.Eerw. werck tot verbreidinge des rijckx Christi ende veeler menschen saligheidt segene. De groetenisse aen alle die den Heere liefhebben. Vaerwel.

Gegeven tot Amboina den 7 juny anno domini 1633. U E.Eerw. mededienaer in Christo, Justus Heurnius.

54. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 7 juni 1633.

NA, VOC 1114, fol. 244r-v. Afschrift.[407]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerenfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienigen Heere.

Sint dat ick met het jacht Bommel U.Edelheyt verwitticht hebbe 'tgeen van mijne versendinge na Ceram voorgevallen is, soo is de saecke in dien staet gebleven totdat may 28 de Heer gouverneur met de Heer commissarius Van den Heuvel ende den breden raedt, met de bedienaers des godtlijcken woords in Amboina vergadert sijnde,[408] besloten hebben dat mijne besendinge na Ceram nu niet geschieden conde, om verscheyden insichten, die U Edelheyt in haere schriven in 't brede ontwijffelijck voorgedragen werden. Ende hebben

[404] De eerste pastorie op Saparua stond in het dorpje Sirisori nabij het fortje Hollandia. Pas na de bouw van het fort Duurstede (1691), werd de hoofdplaats Saparua de vaste standplaats van de predikant.
[405] GG Hendrik Brouwer.
[406] Petrus Butzerus, overleden oktober 1634, zie hierna, doc. 71.
[407] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 230-232.
[408] Resolutie PR Ambon d.d. 28 mei 1633, NA, VOC 1108, fol. 730v-731v.

den volgende 6 juny goedgevonden dat ick in Uliasser op Sori-Sori ofte Oulat mijne residentie soude gaen nemen, alsoo het Moorsdom in Sori-Sori begint toe te nemen ende eenige van 't Christendom afgevallen sijn. Aldaer soud' ick verwachten totdat in 't ander mouson van U.Ed. ende de kercke tot Batavia bescheyd soude comen ofte het geraden waer mij in Ceram te senden ofte niet.

Is mede bij de respective vergaderinge besloten dat ick de student[409] medenemen ende twee van de leerlingen in een school op Uliasser bestellen soude, opdat se daer de Uliasser tale leren ende de inlandsche jungens van haer in de Nederduytsche spraeke onderwesen soude werden, volgens welcke resolutie ick aldaer op U.Edelheyts ende der E. kerckenraedts resolutie wachten sal.

De 26 Alfuros herwaerts uyt Sesoulou gecomen, hebben door haeren radja (een sijnde van des conincx geslacht) in mijn praesentie aen de Heer gouverneur gepresenteert dat sij ontrent driehondert mannen wilden met der Compagnies schepen doen overvoeren naer Loehoe ende Combella om de nagelboomen daer te schellen ende te verderven, hetwelcke (na ick verstae) met den eersten in 't werck gestelt ende haere woonplaetsen meteen besichticht sullen werden. Hiermede sal ontdeckt werden deser lieden gelegentheyt, ende oft wij daer resideren ende yets goedts soude connen doen. In welckers verwachtinge wij Uliasser met Godts hulpe gaen besoucken, ende hoopen U.Edelheyt van de standt des Christendoms in de selvige plaetsen eenige kennisse te doen met het laeste jacht.

Biddende U Edelheyt, vanwegen den Christendom in Amboina, dat haer met twee getrouwe dienaers wilt versorgen alsoo de E. Joh. de Praet overleden ende 't werck des Evangeliums hier swaer is.

Hiermede, Edele, eerentfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienighe Heere, dese besluytende, bevele U Edelheyt met de E. Raeden van India ende de gemeynte Godts tot Batavia in de beschuttinge des Almachtigen, die U Edelheyts regieringe ende familie rijckelijck segene. Vaertwel.

Gegeven in 't Casteel tot Amboina den 7 juny anno domini 1633.

Onder stonde: U.Edelheyts dienaer in Christo, Justus Heurnius.

55. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DS. PETRUS SCHOTTE TE TERNATE. Ambon, 8 juni 1633.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 85-86.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijse ende godtsaelige medearbeider in den Heere.

U.E. schrijvens met het Zeepaert gesonden[410] is mij in Amboina behandight. Hierover sal U.E. ontwijfelijck verwondert sijn. Maer heeft beter ende aengenamer reden ende oorsaeck dat ick herwaerts gecomen ben, dan dat ick nae Cormandel laestmael vertrock,[411] want ick, lange getracht hebbende het saeligmakende Evangelium te prediken daer het noch niet geleert en was, ben van de Heer Generael Brouwer, die dese mijne genegentheidt verstaen hadde, versocht om in Ceram onder de Alfouros, welckers hulpe in den oorloch tegens de mooren op Ceram der Compangie seer nut ende nodig is, den Heere Christum te prediken.

De kerckenraad hebbe ick de saecke in handen gegeven, niet willende mijselve in soo swaren werck ('twelck veel swarigheden ende veranderingen onderworpen is) presumptuen-

[409] Petrus Butzerus.
[410] Niet aangetroffen.
[411] Als strafmaatregel, opgelegd door GG Specx, zie doc. 41.

lick steken, maer seide, soo ick daertoe versocht werde dat ick mijne genegentheidt openbaeren soude. Daerop heeft mij de E. kerckenraedt ende met toestemminge des Ed. Heer Generaels versocht dat ick in Ceram soude arbeiden om door Godes segen de christelicke religie onder de heydenen te planten, hetwelcke ick met blijschap ende danckseggingе hebbe aengenomen alsofte ick van Godt den Heere daertoe geroepen wierdt. Daerop is gevolgt dat ick mart 1 t'seil gegaen ben nae Amboina met seer eerlicke commissie soo van de Ed. Heer Generael als van de kerckenraedt. Daer gecomen sijnde, ben seer welcom geweest, doch de Heer gouverneur was op een tocht. Hij wedergecomen sijnde, soo verstonde wij datter oorlocht tusschen ons ende de kimelaha ontstaen was. Ditselve ende andere consideratiën, die U.Eerw. uyt de medegaende vrienden in 't brede verstaen sult, maecken mijne reise nae Ceram onseker. Bij den Heer gouverneur ende zijnen raede ende de broederen des kerckenraets is besloten dat ick verwachten sal in de Uliassers totdat aengaende mijne plaetsinge op Ceram advys ende resolutie come van de E. kerckenraedt ende den Ed. H. Generael.

Hierentusschen sal ick mij in de Uliasser op Sory Sory ofte Oulat houden, soeckende totdat het naeste mouson comt aldaer ter stichtinge door Godes hulpe te arbeiden. Het can wesen dat ick alsdan weder nae Batavia kere, maer ick hoope dat een deure tot de heydenen in Ceram geopent sijnde,[412] sulx voorgecomen sal werden. In Amboina is veel te doen. U.Eerw. is hier grotelicx van node, hoope dat ghij hiertoe genegen sult sijn. Met desen comt tot U.Eerw. den Eerw. Jonas Arisz, die U.E. verlossen sal connen.[413] Christiaen Heuvelman, die sonder kerkelicke commissie voor sieckentrooster overgecomen is, gaet mede, dien wij gemeint hadden ten besten te recommanderen; maer daer is clagte in 't schrijvens van Banda over hem gecomen dat hij daer seer gedeboucheert[414] hebben. U.E. can op zijn leven acht nemen. Ick hadde gehoopt dat hij ons broeder Aert Jansz soude hebbe verlost. Wilt denselve Aert Jansz en alle de broeders groeten, insonderheit de Heer Gouverneur Lodesteyn.[415] Vaertwel in de beschuttinge des Almachtigen.

Gegeven in 't Casteel Amboina den 8 juni anno domini 1633. U.Eerw. dienstwill. Justus Heurnius.

56. BRIEF VAN DS. HELMICHIUS HELMICHII AAN DS. PETRUS SCHOTTE TE TERNATE. Ambon, 8 juni 1633.[416]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 87-88.

Genade ende vreede in Christo Jesu

Beminde medebroeder ende getrouwe arbeyder in den wercke des Heeren.

Alhoewel U.E. persoon mij onbekent is, ende nochtans in eene ende deselve bedieninge sijn, soo en can niet naerlaten deese weynige letteren U.E. door deese goede gelegentheyt toe te seynden. Versoecke deselve met sulck een hart aengenoomen werde als deselve U.E. toegesonden sijn, 'twelck wij oock ten goede volgens den aert der liefde vertrouwe ende daerom te vrijmoediger ons vertoonen.

---

412 Vgl. Handelingen 14:27.

413 Jonas Arisz of Aertsz, in jan. 1633 bevorderd tot predikant, nam gedurende vier maanden de dienst op Ambon waar en arriveerde 25 juni 1633 op Fort Maleyo. Zie deel II-1, doc. 35, Jonas Arisz aan kkr Batavia, 14 juli 1634.

414 Deboucheren: een losbandig leven leiden.

415 Gijsbert van Lodensteyn, gouverneur der Molukken (Ternate) 1629-1633.

416 Adressering: Den eerwaerdigen, godtvruchtigen ende welgeleerden D. Petrus Scotten, dienaer des goddelijcken woordts in Tarnaten ofte Molucsche eylanden. Met vrient die Goode beware.

Deesen sal dan daertoe dienen, alsoo U.E. lange geclaecht hebt (gelijck mij bericht is) over den onvruchtbaren acker op welcke U.E. gestelt sijt, wel wenschende ende versoeckende op een beeter gestelt te sijn, daer meerder vruchten mocht sien van uwen arbeyt, soo wij verstaen hebben, wel gesint sijnde noch eenigen tijt in India te continueeren. 't Blijckt dat nu uwen verlosser comt, alsoo toonder ofte brenger deses[417] tot dien eynde gesonden is. Daerom vriendelijck aen U.E. versoecke dat, op Batavia coomende, de saecke van U.E. voor soo veel moogelijck is daernaer bestiert mach werden dat U.E. persoon ende hulpe ons mach toecoomen om de kercken in Amboyna neffens ons te versorgen, sullen oock door onse schrijvens versoeck doen aen de Ed. Heer Generael en de kercke in Batavia om onse begeerte te vercrijgen, want den oost hier groot ende de arbeyders weynich sijn.

D. Justus Hurnius hier gesonden sijnde om het H. Evangelium onder de Alfoeren op het eylandt Ceram te vercondigen, tot welcke alsnoch geen apparentie is, sal ons tot de toecoomende mouson bijblijven, van meeninge sijnde alsdan weeder na Batavia tot sijn gemeente te vertrecken. Hoope dat U.E. sijn verlosser sult weesen, welckers persoon wij met vreuchde ende blijschap souden ontfangen, want den dienst ons hier swaer valt, ende de visiten in de christennegerijen die onder Amboyna behooren niet behoorlijck connen gedaen werden. Hebben verstaen U.E. meede in de Malaysche tale ervaren sijt, sout daerom de gemeynte alhier grooten dienst doen, ende indien niet volcoomen tot perfectie waert gecoomen, sout sonder moeyten voort toeneemen.

Versta dat den E. Holtenis[418] versoeckt U.E. sijn verlosser sout moogen weesen, alsoo van meeninge is toecoomende jaer naer 't patria tot sijn E. partuere[419] hem te transporteeren. Doch vertrouwe eer verstaen sal werden U.E. herwaerts comt, ten aensien van de vruchten die veel meer hier als daer te doen sijn, want hier werden bevonden ontrent de 50 christen negerijen, 32 schoolen, in welcke dat over de 12 hondert kinderen sijn, hebbende een gehoorsaem volck, over welck seer goet onsach hebben ende die ons behoorlijck respect toedragen, hapert alleen daeraen dat sij niet behoorlijck connen onderweesen werden ende daerom onweetent blijven.

Den E. Heer President Joan Ottens[420] deese quartieren wel bekent sijnde, sal U.E. van alles connen bericht doen, alsoo hier lange geweest is. Hoope ende vertrouwe, U.E. hierwaert beter U.E. contentement als in Tarnaten sout hebben, ja meer als elders in India, 't en ware de moyelijckheyt des dienst U.E. tegens de borst stiet, 'twelck wij vertrouwen neen, want mijns oordeels sulcen moyte meer lust verweckt.

Deesen tot geenen anderen eynde dienende, wensche U.E., eerwaerdige, godtvruchtige, vroome ende seer discreete meedebroeder, in de genadige bescherminge onses Godts, welcke bidde, hij wil U.E. persoon ende beroepinge zeegenen, U geven gesontheyt des lichaems ende salicheyt der zielen, Amen.

Actum Amboyna deesen 8 juny 1633. U.E. dienstwillige meededienaer in Christo, Helmichius Helmichii.

---

417 Ds. J. Aertsz.

418 Ds. Willem Holtenius, predikant te Banda 1630-1634. Zie deel III, doc. 43.

419 Partuur: wederhelft, echtgenote. Zie deel III, doc. 43.

420 Jan Ottens, juni 1626 aankomst te Batavia als onderkoopman, 1628-1631 fiscaal te Amboina, mei 1632 opperkoopman Luhu, juni tevens van Hutu, jan. 1633 president Molukken, maart 1635 naar Batavia.

57. BRIEF VAN DS. HELMICHIUS HELMICHII AAN COMMISSARIS ANTHONIO VAN DEN HEUVEL.
Ambon, 8 juni 1633.
NA, VOC 1110, fol. 606r-613r.[421]

Beschrijvinge weegens den stant der kercke ende schoole in de quartieren van Amboyna, mitsgaders der Alfouren van 't eylandt Ceram. Voor de Heer commissaris Antonio van den Heuvel.[422]

Den eerentfesten, wijsen, voorsienigen ende seer discreeten Heer Anthonio van den Heuvel, advocaet fiscael ende raet der Nederlandtsche quartieren in India, tegenwoordich gecommitteert om de quartieren Amboyna ende den stant der kercke aldaer te visenteeren, wenst Helmichius Helmichii welvaeren ende salicheyt in Christo Jesu.

Desen sal alleen dienen, mijn Heere, alsoo U.Ed. aen mij particulierlijck verscheyden reyse versocht heeft dat yt schriftelijcx U.Ed. soude willen ter handt stellen weegens den stant der kercke ende schole in deese quartieren, alsmeede wat hoope datter is om het christengeloove tot de heydensche Alfoeren van 't groote eylandt Ceram uyt te breyden, opdat daerdoor ten deelen, gelijck oock door andere hare schrijvens ende mondelinge rapporten, de Edele Heere Generael, de Raden van India en de kerckenraet van Batavia het rechte verstandt daervan mochte becoomen, oock te beter naer vereyschingh des noots souden connen versorgen. Sullen daerom sulck een billijck versoeck van U.Ed. voor een bevel aenneemen, ende in corten stellen 'tgeene naer ons gering oordeel ter saecke can dienen.

't Getal der christen negerijen, soo op 't eylandt Ambon als der drie bijgelegen Uliassars, sijn buyten twijfel U.Ed. seer wel bekent, oock meede de schoole ende quantiteyt der kinderen in deselve, overmits voordeesen daervan geschreven is, ende oock buyten twijfel U.Ed. daervan door andere onderrichtinge is gedaen. Doch tot voldoeninge hebbe goet gedacht dit caertjen[423] hier neffens te voegen, uyt welcke U.Ed. can sien dat uyt dese quartieren, ende voornamelyck uyt de schoole, yt goets te verwachten is, temeer alsoo ingevoert hebbe dat alle de persoonen die voor deesen schoolgegaen hadden nu weeder aengemaent ende tot catechisatie getrocken werden, welcke alle ontrent vierhondert in getale sijn, daertoe gedaen de duesent 232 schoolkinderen maeckt tesamen 1632.

De schoolkinderen welcke hare gebeeden alle wel connen uytspreecken werden op het versoeck haerder ouderen van de schoole ontslagen (doch ander in de plaetse gevende), welcke ontslagene meede bij de voorgaende gestelt sijnde, het getal hoe langer hoe grooter werden moet.

Het schoolgaen der dochtertjens, 'twelck in eenige schoolen is ingevoert, sal buyten twijfel met der tijt groote vrucht doen onder het vrouwelijck geslacht, die tot groote vreuchde seer naerstich in 't leeren ende haest in 't aennemen sijn, welcke oock soo haest sij hare gebeeden wel hebben geleert van de schoole ontslagen werden, opdat geen oncuyschheyt in 't opwassen geschiede. Dese geven meede andere in de plaetse, ende werden de afgaende bij de voorgaende gestelt tot vermeerderinge des getals, ende bij goede gelegentheeden door de meesters, oock door ons op de visiten, gecatechiseert.

---

421 Een afschrift, licht afwijkend in spelling, in NA, VOC 1114, fol. 245-249, eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 233-246.

422 Anthonio van den Heuvel bezocht in 1633 Ambon als commissaris-visitateur. Hij was gouverneur van Ambon 1634-1635. Op fol. 557-601 het verslag van Van den Heuvel over de staat van Amboina, gepubliceerd in Knaap, *Memories*, 94-108. Op fol. 573 schrijft Van den Heuvel over het werk van de predikanten en het verslag van Helmichii (weggelaten in Knaap, *Memories*).

423 Het bij dit document gevoegde overzicht van scholen en schoolkinderen.

Voorders dient aengemerckt, belangende de oeffeninge des publycken godtsdienst op den zabbath, dat in alle negerijen daer een schoole ende meester is oock een kerck is, tot welcke sich vervoegen de inwoonderen derselve negerije ende der naestgelegen welcke geen schoole hebben, ende wert door den schoolmeester een Malaysche predicatie voorgeleesen, de gebeeden voor ende naer alsmede de gesangen gedaen, even gelijck als in de Duytsche godtsdiensten geschiet.

Deese Malaysche predicatiën sijn 28 in getale, ende bij zaliger Casparus Wiltens naergelaten,[424] handelende van de kennisse Godts, scheppinge, val, bekeringe, verlossinge, 't laeste oordeel, d'ewige salicheyt ende verdoemenisse. Eenige sijn gestelt over het gebedt onses Heeren Jesu Christi, doch hebbe deese noyt bij den anderen gesien. Den eenen meester heefter 4, d'ander 5 à 6, die door het copyeeren (sonder collatie geschiet sijnde) seer vervalst ende vol fauten sijn, oock in onaensienlijcke cladboeckjes den volcke te voorschijn comen.

Hebbe menichmael de andere, overleeden, broederen aengesproocken dat wij behoorden gemelte predicatiën op te soecken, in 't net te stellen ende sulcx aen 't Casteel te houden, daeruyt de meesters te laten copyeeren, 'twelcke dan naer gedane collatie van haer met meerder aensien conde gebruyckt werden, doch is niet van gecoomen. Hadden oock gehoopt dat bij D. de Praet zaliger schriften eenige geformeerde predicatiën souden sijn geweest, om ten dienste der gemeynte alhier gebruyckt te werden, maer deselven doorsocht sijnde, hebben gene bevonden, soodat de schoolmeesteren haer moeten behelpen met gemelte Wiltens werck, tot der tijt wij yt stichtelijcx voor haer geprepareert hebben, waermeede mij selven volgens schuldigen plicht besich houde, hebbende voor 't eerste de tien gebooden in 10 predicatiën gestelt om den schoolmeesteren over te leveren, nu doende sijnde met de 12 artyckelen onses christelijcken geloofs, van meeninge soo voort te gaen in andere meer, opdat naer expiratie mijnes verbonden tijts met ordre ende met een geruste consciëntie na 't patria mochte vertrecken.

Hebbe van eersten aen (dat in Amboyna gecoomen ben) daerna getracht dat ymandt der inlandtsche natie mochte vinden welcke lust hadde ende bequaem was om de H. theologia soo verre aen te neemen, dat t'eeniger tijt tot het predickampt mochte bevordert werden, want zeeckerlijck soude door deese meer vrucht onder d'inwoonderen connen gedaen werden als door ons, maer hebbe tot noch toe geene connen vinden. 't Is oock beclaechlijck dat de persoonen welcke in Nederlandt sijn geweest, ende de heeren meesters soo veel gecost hebben, niet danckbaerder voor de genooten weldaden sijn, want hare studie t'enemael vergeeten, gans geen ijver tot christelijcke reliegie betoonen, niettegenstaende dat sij noch op deese uere maendelijcx des Compagnies tractement genieten, sonder welcke het seer soober met haer afloopen soude.[425]

Wat aengaet de genegentheyt der inwoonderen tot onse persoonen in 't gemeen, moet bekennen dat in alle plaetsen daer oyt geweest hebbe seer vriendelijck van den volcke ontfangen ende bejegent ben. Verwondere mij oock dat sij onder malcanderen, den eenen aen den anderen, een ygelijck na sijn staet ende qualiteyt, alle behoorlijcke eere ende respect genegen sijn te geven, ende wanneer eenige questie met den anderen hebben, 'twelck meest voortcomt uyt hare huwelijcxvoorwaerden, sullen haer met een woort ten besten laten raden ende met den anderen bevredigen, soodat moet bekennen dat de vreese ende gehoorsaemheyt van haer onse natie verre overtreft. Weete dat veel haer ofte door gebreck van liefde verachten, ofte door gebreck van kennisse smadelijck van haer spreecken, maer moet getuychnisse geven van 'tgeen de waerheyt is, namentlijck dat sij door den bandt beter sijn als diegeene die haer verachten, ende meer ongeregeltheyt, boosheyt en godtloosheyt bij onse

[424] Een aantal van deze preken verscheen in 1648 in druk, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 10.
[425] Zie hiervoor, doc. 19.

natie als bij haer bespeurt wert. 't Is oock zeecker dat onse natie van geen andere natie soude willen verdragen 'tgeene sij wel van d'onse verdragen moeten.

Veele verachten haer oock omdat sij geen goede soldaten sijn, ende niet soo stout tegens haer vijanden als wel andere. Voorwaer een saeck die mijns oordeels van ons meer bemint dan gehaet behoort te werden! Want mochten sulcke couragie hebben ende soo goede soldaten weesen dat het ons schadelijck souden sijn, ende een ygelijck vertrouwe dat, indien sij op haer eygen negerijen mochten woonen, suffisant genoch souden weesen haer nest te bewaren, ende ten ware saecke dat in haer ware een genegentheyt tot des Compangies staet, verseeckeringe, oock een ingeprente vreese voor onse natie, ende niet geduerich tot gehoorsaemheyt ende onderdanicheyt opgeweckt werde, voorwaer, mochte wel eenige swaricheyt te verwachten sijn, die nu niet te vreesen is.

Verscheyden clachten sijn ons van eenige der voornaemste wel te vooren gecoomen over de travalje[426] ende moyte bij d'onse haer aengedaen, ende indien deselve clachte voortquame uyt een quade natuere, oock daerin gevoedet ende opgereyt worde ('twelck volgens eet, consciëntie, ende schuldige plicht contrary geschiet), soude wel een muyterije ofte affallicheyt moogen veroorsaecken, maer vertrouwe ende ben verseeckert dat in haer de alderminste gedachten niet sijn sulcx te beginnen, daerom mij dunckt niemant haer behoorde te verachten.

Want geve U.E. te bedencken off men haer niet behoorde te estimeeren, immers voor hetgeene sij sijn, ende te tracteeren na den dienst die sij doen, 'twelck wij bemercken van de hooge overheyt onse heeren meesters wel aengemerckt wert. Doch om de onweetende oock eenich contentement te doen, connen dese twee vragen beantwoort werden.

1. Wat sij sijn?
2. Wat dienst sij doen?

Wat sij sijn? Christenen. 't Is waer, met seer weynich kennisse, 't ontbreeckt ons oock aen veele, doch bij haer is meer begeerte om die te mogen vercrijgen als wel bij d'onse. 't Ontbreeckt haer oock meer aen de middelen als 't ons wel doet. Wij hebben Godes woort, connen leesen, schrijven, sijn van joncx op daerin onderweesen, 'twelck tot noch toe bij haer niet en is na behooren, daerom wij alle haer als voorgangers hoorden te sijn, ende een yder behoorde haer als een exempel ende spiegel te weesen tot een godtvruchtich leven, 'twelck (Godt betert) niet dan te veel contrarie bevonden wert.

Wat dienst sij doen? Is meede bekent. Brengen op hare costen, ten dienste van de Compangie, in de twintich stucx corcorren ter zee, sonder dat de Compangie ofte van vaertuych, ofte provisie, ofte tractemententen eenige lasten heeft te dragen. Verlaten in 't beste van den tijt, namelijck in 't drooge mouson, hare negerijen, huysen, vrouwen, kinderen ende goederen, haer begevende daer sij gesonden werden, pangayen nacht en dach, soo verre ende soo lange als 't vereyst wert. Spreeckt imant van eenige onwillicheyt die nu en dan in haer wert gesien: wil men alle de gehoorsaemheyt van haer alleen hebben, daer bij ons, wij die onse tractementen genieten, van de Compangie onderhouden ende gevoedet werden, even 'tselve veelmalen gespeurt wert? Wil men noch aenmercken de profijten die de Compangie in 't ontfangen der nagelen meer van haer als van de trouloose mooren geniet, voorwaer daer is geen reeden van clagen, want sij moeten hare nagelen geheel drooch, suyver ende sonder eenige steelen leveren, de mooren brengen se nat, onreyn ende met steelen. Hare baren moeten 600 pont in gewichte sijn, de mooren connen voldoen met 550. Men can haer contenteeren met cleeden ende Hollants gelt, de mooren moet men betalen met Spaensche realen. Dit alles weeten sij wel te seggen, sonder dat nochtans bij haer eenich bedencken is de Compangie te willen fraudeeren in 't vervoeren der nagelen, maer ter con-

[426] Zwarigheid.

trary, sijn genegen sulcx met goet en bloet te beletten van andere, als blijckt uyt verscheyde sware tochten die nu eenige jaren herwaerts geschiet sijn.

't Is waer, Heere, dat dit voorgestelde sich wat verder uytstreckt als het mijn beroep betaemt. Nochtans can niet naerlaten sulcx aen te roeren. Bidde U.E. (ende alle die deesen soude moogen ter handt coomen) gelieve het ten besten te duyden ende te vertrouwen dat wij in alle ons doen tweederley insicht hebben, namentlijck: de eere Godes te verbreyden ende het profijt ofte den welstandt der Compangie te bevorderen, sonder nochtans ons in 't minste te willen becommeren met hetgeene dat tegens onse bedieninge strijdet, altijt de onderdanen tot volcoomen gehoorsaemheyt ende subjectie aenmanende. 't Dient oock opdat niemant tegens reeden de Amboyneesche natie hatich maecke tegens onse hooge overheyt, maer door desselfs macht van een yder onse natie beleefdelijck mochte bejegent werden. Buyten twijfel, indien sulcx geschieden, de ware reliegie die door ons daer ingeplant wert soude meerder vruchten voortbrengen.

Godt geve oock dat de vreemdelinge na deese quartieren hare comste gestuttet, de mooren hare macht benoomen, den handel voor de Compangie zuyver en de ruste der ingeseeten mochte becoomen zijn, daertoe wij sien bij onse hooge overheyt geen costen gespaert, maer alle middelen aengewent werden. Bidden derhalve den Alderhoochsten, hij wil deselve zegenen ende crachtich maecken, opdat niet den vijandt aen ons, maer wij aen haer onsen lust moogen sien, Gode alle eere gevende.

Wat belangt de schoolen, sijn Godt lof in seer goeden stant, 't getal der kinderen in deselve neemt dagelijcx toe. 't Is bedroeft dat wij verstaen op andere plaetsen, ende voornamentlijck in Banda, de kinderen door giften tot de schoole moeten getrocken werden. Van 't contrary moet alhier den goeden Godt gedanckt sijn, want can niet anders bespeuren ofte het schoolgaen der kinderen in deezse quartieren geschiet met behoorlijcke lust, sonder dat yt in 't alderminste daervan genieten.

De maniere van onderwijsinge bestaet daer in: leeren de morgen- en avondtgebeeden, voor ende naer den eeten, 10 gebooden, geloof, vader onse, leesen, schrijven. Het vraechboexken Aldegondy ende de Heydelberchsche Catechismus werden des sondachs van de meester ende op de visiten door ons gecatechiseert, alles in de Malaysche tale. Want de Duytsche tale haer gans niet nut is, omdat sonder verstant van haer geleert wert, ende ware te wenschen dat het voorgemelte haer in de Amboyneesche tale conde geleert ende ingeprent werden, want onder haer selfs het Malays niet in gebruyck is, doch van veelen verstaen ende gesproocken wert.

Hebbe oock voorgenoomen, ende alreede aengevangen (door ondervraginge ende overeenstemminge der verstandichste Amboyneesche schoolmeesters) eenige gebeeden in de Amboynesche tale over te setten, opdat diegeene die haer gebeeden in 't Malays wel connen oock deselve in haer eygen tale soude leeren, ende te huys coomende des avonts, 's morgens ende t'anderen tijden deselve gebeeden voor hare ouders (die veele weynich Malays connen) tot Godt mochten uytspreecken, om soo veel als mogelijck is door alle middelen de oeffeninge der private godtsdiensticheyt in haer te planten.

Aengaende de apparentie die daer is om de Alfouros der custe Ceram tot het christengeloove te brengen, weete niet wat ick daervan schrijven sal, alsoo het hem laet aensien dat daertoe geen ofte immers seer weynich hoope is. Doch Godt is alles machtich. Sal oock yt stellen, ofte tot antwoort, ofte tot openinge van 'tgeene daervan bewust ben, can oock niet anders daervan gevoelen als 'tgeene aen den heer gouverneur Gijsels ende sijne presenten rade hebbe voorgestelt ter tijt als in deliberatie wiert genoomen of D. Justus Hurnius (welcke om het voorgemelte werck aen te vangen alreede door de Ed. Heer Generael in Amboyna gesonden was) nu derwaerts soude gaen. Ende alsoo doemaels een yder vrije stemme wiert gegeven om uyt de meeste eenstemmige advysen een vaste resolutie te trecken wat oorbaer

dienden gedaen ofte gelaten te sijn, hebbe mijne voorstellinge, gelijck U.E. bekent is, schriftelijck gedaen, ende mijn advys schriftelijck daerbijgevoecht in maniere als volcht.

Achtbare Heeren etc.
Nadien bemerckt hebbe den loffelijcken ijver des Ed. hHeer Generaels ende de raden van India om het christengeloove aen de heydensche Alfouren van het groote eylandt Ceram uyt te breyden, oock alreede om sulcx aen te vangen (met advys der kerckendienaren in Batavia) hebben overgesonden den Eerw. Justus Hurnius, verblijde mij derhalven om twee reeden. Eerstelijck, dat wij hieruyt connen bespueren, onse hooge overheyt haer als ware voesterheeren der kercke Godts betoonen, die niet soo seer en trachten naer het tijdtlijck genodt als wel de zalicheyt der blinde heydensche menschen te bevorderen, 'twelck blijckt omdat geneegen sijn sulcx aen te vangen ter plaetse daer voor haer gans geen ofte immers seer weynich profijt te becoomen is. Ten tweeden, dat om sulcx te verrichten door haer daertoe beroepen ende gesonden is een persoon wiens godtvruchtige wandel, geleertheyt ende voorsichticheyt ick soodanich achte, dat door hem (soo veel als een mensche moogelijck is) gemelte werck soude connen bevordert werden.
Maer nu moet aengemerckt weesen of daer eenige apparentie is om de gemelte Alfouren ten het christengeloove te connen brengen, want alle onmogelijcke dingen moeten gelaten sijn. Sal daerom, naer mijn gering oordeel, ende soo veel van de saecke bewust ben, de achtbare vergaderinge voorstellen, ende een beschrijvinge der Alfouren doen.
De bekende Alfouren dan bestaen in seven campons ofte troupen. Want aen de noortcust is een campon gehoorende onder de negerij Lisbatta, daer de singadja van Tarnaten sijn woonplaetse hout; tot deese is geen hoope, omdat onder de subjectie van mooren staen, oock des Compangies staet ende onse natie vijandt sijn.
Aen 't oosteynde is meede een campon, hoorende onder de negerije Ki-jeen,[427] gelijck verstaen hebben als op Ceram Laout waren, alwaer gemelte negerijen door de heer gouverneur genoteert ende aengeteeckent sijn, doch is van deese niet meer te seggen, oock seer weynich apparentie weegens de reliegie bij haer te verrichten, omdat de plaetsen verre, het volck ons onbekent, ende gemelte negerije, onder welcke sij staen, geheel moors is.
Aen 't westeynde is oock een campon, hoorende onder radja Sesoulouro, die hem anno 32 aen 't Casteel bij de heer gouverneur Gijsels vertoont heeft, presenteerende hemselven ende sijn volck ten dienste van de Compangie tegens den quimalaha te willen laten gebruycken. Naer deesen tijt is seer weynich van denselven gehoort, totdat nu op den tocht hebbe verstaen, uyt de orangcaya van Assahoudy ende eenige onse gevangenen, dat gemelte Alfouren eenen Quellemony[428] aenhangen ende een vaste vreede hebben gemaeckt met den quimalaha, oock haer hebben laten gebruycken om de christenen tegens te staen, de negerij Wey af te loopen, d'inwoonderen doot te slaen ende gevanckelijck wech te voeren,[429] soodat tot deese meede geen hoope is. 't Is waer dat gesecht wert, radja Sousoulouro noch een groot getal Alfouren bij hem heeft, maer wat sal ick daervan schrijven? Wil om reeden mijn penne bedwingen ende deselve Goode laten bevoolen sijn, verwachtende een goede uytcomste.
Comende tot de zuytcuste: de moorsche negerije Tobo heeft onder haer eenige Alfouren, maer alsoo te vreesen is dat gemelte Tobo de saecke met de Compangie niet wel meynt, soo staet te beduchten dat tot hare Alfouren geen toeganck te crijgen is.

---

427 Kian (Kian Darat, Kian Laut), oostkust van Ceram.
428 Vgl. Knaap, *Memories*, 120 (daar Callamonij genoemd).
429 Bedoeld wordt de verwoesting van het dorp Waai op Ambon door de troepen van de kimelaha; zie Knaap, *Memories*, 112. Valentijn (AZG, 49) geeft als datum 28 april 1633.

Vorder westwaerts heeft Ribot-Hatimetta[430] 8, den orangquay van Hatihau 18, ende de negerije Haya 5 Alfouros negerijen. Deese betoonen haer wel het meeste (mijns bedunckens) tot de verseeckeringe van des Compangies staet geneegen te sijn, maer de christelijcke reliegie aldaer in te voeren, vreese swaerlijck sal connen geschieden, omdat de op strandt geleegen negerijen, oock de voornaemste orangquaya, met het Moorsdoms besmet, de plaetsen seer hooch, verre, ende moylijck te becoomen sijn, oock het volck noch wilt, woest, onweetent, ende hare tale ons onbekent is, soo dat vreese meede weynich hoope can sijn een toeganck tot deselve te crijgen om het goet voorneemen te effectueeren.
Comende tot de 2 cooningen Salauro ende Samit, die den eenen 30 ende den anderen 14 negerijen heeft, die haer voort in 't hooch geberchte westwaerts strecken, deese hebben het voorleeden jaer, als Iha belegert was, 300 mannen tot onse assistentie overgesonden. Met eenige derselve heeft de heer gouverneur doemaels door den tolck wegens de reliegie gediscoureert, getuycht in haer bevonden te hebben redelijck verstandt, ende genegentheyt om het christengeloove aen te neemen, doch de negerijen alle (soo bericht ben) door welcke een toeganck tot deselve te crijgen soude weesen, sijn weynich ofte veel met het Moorsdom besmet, ende oordele gans pryckeloos[431] te sijn imandt tot verconding der christelijcke religie haer toegesonden werde, te meer om den oorloch die gemelte Alfouren tegens hare vijanden voeren. Daerom vreese dat, indien de saecke ondersocht werde, ondoenlijck sal bevonden sijn. Sie oock seer weynich apparentie dat het goede voorneemen des Ed. Heer Generaels alsnoch sal connen in 't werck gestelt werden, doch willen de macht Godts niet bepalen, die sulcx tegen hoope ende sonder middelen te weege brengen can, welcke wij oock bidden dat altijt de vermeerderinge des rijcx Christi geven wil.
Daerom dan, mijn Heeren, eenige voorstellinge der Alfouren ende hare plaetse gedaen hebbende, sal mijn advys in corte hierneffens voegen, namelijck: Mij geraden dunckt de saecke tot de toecoomende mouson uytgestelt werde, ondertusschen door de heeren ende broederen, voor sooveel doenlijck is, de Ed. heer generael een naeckte ende clare beschrijvinge weegens de Alfouren werde overgesonden, ten eynde sijn Ed. daerdoor prompte kennisse derselve ende de gelegentheyt harer plaetse becoomen hebbende, alsdan een vaste resolutie werde genoomen de saecke te laten berusten ofte aen te vangen.
Want vinde niet geraden dat D. Hurnius nu derwaerts gesonden werde, omdat de Alfouren van sulcx (mijns weetens) noyt aengesproocken ofte van de comste sijns persoons verwitticht sijn, ende indien daerna geresolveert wert de saecke bij der handt te neemen dunckt mij niet ongeraden dat eenige jongelingen der Alfouros orangcays kinderen aen het Casteel gebracht ende in de beginselen der religie onderweesen werde, waervan de predicanten haer werck sonderlingh mosten maecken, opdat deselve toenamen in de H. theologia, ende met der tijd mannen mochten werden die de moorsche reliegie conden weederstaen, uytroeyen, ende de heydenen bekeeren. Deese dan, eenigen tijt aen het Casteel geweest ende in de beginselen onderweesen sijnde, conden dan seer bequamelijck ter bequaemste plaetse door een predicant gebracht ende vorder geoeffent werden, opdat uyt haer leeraers mochten voortcoomen, de Compangie van de sware lasten der tractementen ontslagen, onse natie van de ongewoone (tegens onse natuere strijdende) plaetsen ende weegen bevrijdt sijn, doch evenwel de ware reliegie, tot verlichtinge der heydenen, mochte sijn voortganck hebben, daertoe wij wenschen ende bidden Godt sijnen rijcken seegen geven wil.

---

[430] De negorijen Ribet en Hatumeten op Ceram.
[431] Periculeus, gevaarlijk.

Ende alsoo D. de Praet overleeden is, deese quartieren Amboyna door mij ende D. Heemsteeden niet behoorlijck waergenoomen connen werden, oock cranckheeden ende het sterven als andere menschen onderworpen sijn, ende den Eerw. Justus Hurnius tegenwoordich hier is, soo en is niet alleen mijn versoeck, maer oock des geheelen kerckenraets, dat gemelten Hurnius de kercke van Amboyna bijblijve ende neffens ons deselve versorge, immers ten minsten totdat de naerder last ende schrijvens des Ed. Heer Generaels gecomen ende eenige andere hulpe ons sal toegesonden sijn.

Ende was hiermeede de voorstellinge ende het advys geëyndicht. Wat nu vorders op de saecke is geresolveert ende beslooten, is U.E. ten vollen bekent, onnodich yt meer daervan aen te roeren. U.E. gelievet dan deese beschrijvinge weegens den stant der kercke, schoole van Amboyna, ende der Alfouren, ten goeden aen te nemen, ende waerin door eenig misverstandt soude moogen gedreven sijn, ten besten te houden, want verlange ende trachte altijt te coomen tot beter onderrichtinge van saecke, altijt willich, het quade om een beter overgevende.

Ende alsoo mij door deesen stoffe benomen wert aen de Ed. Heer Generael te schrijven, soo versoecke dat door U.E. deesen sijn Ed. mach ter hant gestelt, ende mijnentweegen den zeegen des Heeren over sijne Ed. persoon ende regeringe mach toegewenst werden, sal sulckx altijt met behoorlijcke danckbaerheyt soecken te vergelden.

Deesen dan tot geenen anderen eynde dienende, wil U.E. persoon beveelen in de genadige protexie des Alderhoochsten, die U.E. wil verleenen gesontheyt des lichaems ende saligheyt der zielen, U.E. persoon ende die met U.E. sijn bewaren op de reyse voor alle ongeval, ende brengen ter gewenste plaetse, opdat U.E. te meer oorsaeck hebt den Heere des hemels ende der aerden daervoor te dancken.

Actum Amboyna deesen 8 juny anno 1633, U.E. dienstwillige Helmichius Helmichii.

Schoolstaat:

eylandt	negorij	getal der schoolen	getal der kinderen
Amboyna	Hativa Taviri Amahouse Christen Chineesen Vrijburgers Pouta	dese negerijen hebben eene schoole	kinderen daer sijn 120
	Soya Mardeca Halou Ahousy Ative Kitsil	dese negerijen hebben eene schoole	kinderen daer sijn 110
	Hatala	een school	kinderen 30
	Naco	een school	kinderen 40
	Kilang	een school	kinderen 50
	Ema	een school	kinderen 60
	Houcorila	een school	kinderen 30
	Routon-Lehary	een school	kinderen 30
	Alang	een school	kinderen 50
	Lileboy	een school	kinderen 36

eylandt	negorij	getal der schoolen	getal der kinderen
	Hatou	een school	kinderen 24
	Roumatiga	een school	kinderen 15
	Bagouala	een school	kinderen 24
	Houtomoury	een school	kinderen 86
	Souly	een school	kinderen 20
	Way	een school	kinderen 20
Oma	Oma	een school	kinderen 40
	Samet	een school	kinderen 30
	Harouca belooft	een school	kinderen 30
	Aboro	een school	kinderen 30
Uliassers	Haria	een school	kinderen 25
	Boy	een school	kinderen 25
	Papero	een school	kinderen 25
	Tiouw	een school	kinderen 25
	Touaha	een school	kinderen 30
	Sorsorry	een school	kinderen 30
	Oulath	een school	kinderen 40
	Ouw	een school	kinderen 30
Nousalau	Titaway Lenita Sila	een school	kinderen 43
	Amet Acoon	een school	kinderen 32
	Abobbo	een school	kinderen 22
	Nalahia	een school	kinderen 36
[Somma]		32 schoolen	1238

58. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 juni 1633.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 91-93.

Genade ende vrede in Christo Jesu

Waerde ende getrouwe meedearbeyders in den oost[432] des Heeren. Connen niet naerlaten U.E. bij deese goede gelegentheyt te begroeten, ende toe te wenschen den zegen des Heeren over uwen geestelijcken arbeyt, Goode biddende dat door U.E. trouwe dienst de vermeerderinge des rijcx Christi (onses oppersten conincx) mach bevordert werden.

Eerstelijcx heeft het ons goet gedacht de broederen intijts te adviseeren ende bekent te maecken het overlijden van den E. Joan de Praet, die in october lestleeden in den Heere gerust is, ende dat omdat de broederen ons gelieven behulpich te sijn ende bij de Ed. Heer Generael aen te houden dat ons intijts behoorlijcke assistentie mochte toegesonden werden. 't Welck wij verstaen wel te sullen connen geschieden, omdat den E. Petrus Scoten uyt

[432] Oogst.

Ternaten verlost wert, die (als ons gesecht is, indien op een goede plaetse mochte coomen) noch wel eenige tijt in India wilde blijven, vertrouwe hier beter als in Tarnaten sijn contentement hebben soude, bidde derhalve de broederen alle vlijt willen aenwenden dat denselve mochte herwaerts gesonden werden, alsmeede den persoon van Jacobus Vertrechtius.

De broederen verwonderen haer niet dat wij van beyde versoeck doen, want geven U.E. te bedencken of het moogelijck is dat 50 christennegerijen, die meest verre van den anderen leggen ende de helft in de eylanden sijn, behoorlijck connen gevisenteert werden door soo weynich getal van predicanten. Voorwaer neen, want tot noch toe is alles terloops geschiet, het sijn ende blijven beginselen, sonder dat eenige hoope sien van een vast fondament des Christendoms alhier in deese quartieren. Gave Godt dat eenige der inlanders soo verre van Godt mochten verlicht werden dat sij selfs onder haer mochten leeraers hebben, buyten twijfel souden meer vrucht onder deese natie doen.

’t Voorleeden jaer was voorgenomen, alsoo alhier drie predicanten waren, dat geduerich de eylande in ’t drooge mouson met een predicant soude versien sijn, ende is tot aenvanck in den maent october D. Helmichius derwaerts gereyst, maer een maent met goet contentement daer geweest hebbende, heeft het Godt belieft onsen broeder Joan de Praet door een haestige doot van ons te halen. Doemaels D. Heemsteede alleen hier sijnde, sijn genootsaeckt geweest met goetvinden des Heer gouverneurs D. Helmichius op te ontbieden, opdat den Malaysen dienst hier niet stil soude staen, die sijn visiten ten halven heeft moeten staacken. Daerna heeft denselven weeder versocht sijn visiten te voltrecken, ende is ontrent 14 dagen op het eylandt Oma geweest, doch weedergekeert, ende nu den tijt van 12 weecken met de Heer gouverneur op den tocht geweest, om den godtsdienst bij gelegentheyt onder de Nederlantsche, ende voornamelijck onder de Amboyneesche natie te oeffenen.

Ondertusschen is ons met verwonderinge toegecoomen den persoon van D. Justus Hurnius, wiens comste ons seer aengenaem was, temeer nadien sijn persoon ende dienst der kercke alhier hoochnoodich ware. Verwondert waren wij, omdat is gesonden een saecke te verrichten van welcke de kerck alhier noyt geen kennisse heeft gehadt, tot welcke oock (menschelijckerwijse te spreecken) gans geen apparentie is, want de wilde menschen tot welcke hij gesonden soude werden hebben noyt versoeck van sulcx gedaen, sijnder oock noyt van aengesproocken, ende wert van een ydereen die daer bekent is voor een onmoogelijck werck gehouden, doch den macht Godts onbepaelt latende.

Soodat wij altesamen, aenmerckende dat geen apparentie was het voorneemen des Ed. Heer Generaels te volbrengen, vonden goet ons advys te geven dat D. Hurnius niet derwaerts soude gaen, dat de saecke tot de toecoomende mouson uytgestelt soude werden, de Ed. Heer Generael een clare beschrijvinge weegens d’Alfouren ondertusschen souden toesenden, ende D. Hurnius hier blijven om de gemeynte van Amboyna neffens ons te versorgen, immers ten minsten tot die tijt toe dat ons meerder hulpe soude toegesonden sijn. ’t Blijckt nu dat de Heer gouverneur ende den ganschen raet met ons weegens deeze saecke eens van gevoelen is geweest, want de resolutie in sulcke voegen getrocken is.[433]

Ende nadien ons bericht was dat de mooren haer verstout hadden op het eylandt Uliassers ons eenige christenen af te trecken ende moors te maecken, is goet gevonden dat D. Heemsteede ende D. Hurnius haer derwaerts soude vervoegen, om sulcke onheylen te beletten ende yt goets weegens de christelijcke religie te verrichten. D. Helmichius was daer wel het beste bekent, maer omdat van een lange tocht was gecoomen, oock seer met watersuchtige beenen is gequelt, wiert derhalven van deese reyse geëxcuseert, ende wert soo den Duytschen als den Malayschen dienst tegenwoordich door hem alhier waergenoomen.

[433] Resolutie PR Ambon d.d. 28 mei 1633, NA, VOC 1108, fol. 730v-731v.

't Ware seer hoochnoodich, Eerwaerdige broederen, dat in de 3 eylanden geduerich ten minsten één predicant mochte sijn ende de religie eenmael aensienlijck daer ingevoert mochte werden, want moeten 't al op de meesters aen laten coomen in onse absentie, die noch onweetent in de religie sijn ende de mooren niet connen tegenspreecken, want deselve haer veel te loos sijn, werden oock tegens d'onse hoe langer hoe stouter.

't Afloopen van de christennegerij Way[434] maeckt bij de onse geen cleyne verslagentheyt. 't Blijckt oock dat den quimalaha met sijn Tarnatanen ende Alfouren noch niet en rust, want op verscheyde plaetse ons soeckt te betrappen, ende behalven die van Way het noch veele met den doot hebben moeten besueren, oock soo onveyl is dat wij niet van 't Casteel derven overvaren sonder convoy. In somma, den aengevangen oorloch maeckt hier een groote moeyte. De goede Godt geve dat middelen moogen beraemt ende gesegent werden waerdoor de eere Godts verbreydet, des Compagnies staet zeecker, ende de ruste deeser ingeseeten mach becoomen sijn.

Willen dan eyndigen ende 'tgeene resteert sparen tot naerder gelegentheyt, deesen alleen laten dienen om van geen nalaticheyt beschuldicht te werden. De Eerwaerdige ende godtvruchtige broederen in de bescherminge des Alderhoochsten beveelen, die uwen dienst wil vruchtbaer maecken opdat door U.E. getrouwen arbeyt den Heere een welgeschickt volck bereyt mach werden, dat vierich is tot goede wercken, opdat U.E. aen deselve uwen lust moocht sien ende namaels met denselve in den ewigen salicheyt leven.

Actum desen 14^{en} juny 1633, in Amboyna. Uyt den naem des kerckenraets, Helmichius Helmichii, Pieter Christien ouderling.

59. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ulat, 15 augustus 1633.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 103-107.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broeders in den Heere.

Nae toewenschinge des godlicken segens over U.E.E. persoonen ende dienst, dienen dese U.E. voorder te verwittigen hetgeen mij nae het laeste schrijvens van may 25[435] ende juny 7[436] is voorgecomen.

Besloten sijnde bij den Edelen Heer Gouverneur Gijsels, den breeden raedt ende de bedienaers des godlicken woorts dat mijne versendinge nae Ceram (alsoo de meeste stemmen hier tegen waeren) soude opgeschort werden totdat den Ed. H. Generael met den Eerw. kerckenraedt van Batavia naerder last ende orden senden souden, is daernae op den 30 may bij de vermelte, wederom vergadert sijnde, goedt gevonden, alsoo het Moorsdom in 't eylandt Uliasser onder de christenen begonst in te cruipen, dat ick daer mijn residentie soude gaen nemen, waertoe ick wel gesint was.[437] Ende ben diesvolgende den 9 juni derwaerts gereist, den E. Joh. Heemstede mij geselschap houdende, want alsoo bij den raedt was goedt gevonden, opdat hij mij vanwegen den E. kerckenraedt ende den Ed. Heer gouverneur aen de inwoonders van Uliasser recommanderen soude. Wij sijn tot Hittou aengeweest ende juni 17, Godt danck, tot Honomoa aen de reduit in Uliasser[438] gecomen. De E. Joh. Heemstede was seer cranck, soodat ick alleen, met de coopman Sr Oudthoorn

[434] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 57.
[435] Zie hiervoor, doc. 52 (gericht aan de GG) of 51.
[436] Hiervoor, doc. 53.
[437] Res. PR Ambon d.d. 28 en 30 mei 1633, NA, VOC 1108, fol. 730v-731v en 731v-732r.
[438] Fort Hollandia.

ende meester Vaes, vier negrijen te weten Sory Sory, Touaha, Tyou ende Harya (daer de E. Helmichius niet comen conde als andere negrijen besochte) de visite gedaen hebbe. Ick hebbe volgens den last des kerckenraets daer gepredickt, gedoopt, in 't huwelick bevestigt ende de voorvallende swarigheden afgedaen.

Dit volbraght sijnde, nam ick met advys van de E. Joh. Heemstede, Sr Oudthoorn ende meester Vaes mijne residentie op Oulat, de importantste plaetse van de Uliassers ende naebij de mooren van Iha Mauw[439] gelegen, waer ick nochtans met de Maleysche tale weinig stichten can, alsoo het volck die taele niet en verstaet, de Uliassersche sprake heel van deselve verscheiden sijnde. Ick soecke nochtans de meeste stichtinge te doen die het mij mogelijck is, voege tot mijne Maleysche predicatiën de oversettinge der christelicke hooftleeringen in de Uliassersche taele, waertoe den schoolmeester op Oulat ende eenige andere die in de Maleysche ende Uliassersche taele cloeck sijn gebruicke, ick haer den rechten sin verclarende in 't Maleys ofte Duits want zij dit mede ten deele verstaen.[440] Dit werck, dat noch niet volvoert is, hope ick dat tot grote stichtinge onder dese natie gedijen sal, ende is vooreerst nodig voor de schoolen, want de jeught de gebeden leerende in 't Maleys, dat ze niet verstaet, sal den sin daeraf connen begrijpen als zij deselve mede in 't Uliassers leeren. Ick hoope met Godes hulpe eenige deelen der H. Schrift en de gebeden mede te doen vertaelen, opdat deselve in de kercke voorgelesen ende in sieckte gebruickt werden. Dusverde nopende mijne standt ende handelinge.

Hetgeene betreffet den staet van Amboina ende Uliasser in 't kerckelicke sal ick hierbij voegen, sooveel ick hebbe connen vernemen ende mercken.

In Amboina sijn de ingesetene veel manierlicker, meer nae de christene zeeden ende Gods geboden haer voegende, dan in Uliasser. Nochtans, voornemelick in 't gebergte, mede seer rouw ende onervaren in de christelicke leere, tot heydensche ende moorsche superstitiën genegen, jae soo verde dat veele, professie doende christenen te sijn, offerhande voor een beeldt brengen eer ze ten oorlog trecken ende haer laeten besnijden eer ze trouwen, ende draegen voort evenwel den naem van christenen. Dese sielen, ende aller dergener die de Uliassersche eylanden bewoonen, sijn mijns bedunckens in eene sorgelicke staet. Zij souden door de listigheit der moren ende de groote licentie die derselver dwaelleere geeft bij veranderinge van tijden licht tot afvallicheit van het christengelove connen gebragt werden, want zij en weten niet wat de leere der Christenen in heeft, bij faute van nodige onderwijsers.

Duslang is haer niet alleen spaersaemlick, maer oock veeltijdts onbequaemlick op den dagh des Heeren een geschreven Maleys sermoen van de schoolmeester voorgelesen, die meestendeel selfs weinig verstaet hetgeen geschreven is, ende toehoorders heeft die het noch min dan hij begrijpen. Ick sondere uyt de gemeinte ende bedieninge die bij het Casteel tot Amboina is, want aldaer, gelijck mede op alle plaetsen onder dit gouvernement resorterende, de E. Helmichius (dien de Heer Gouverneur Gijsels in allen getrouwelick de handt biedt), geassisteert van D. Heemstede, groten ijver, arbeids en vlijt imployeert ende goede stichtinge in de gemeinte aen 't Casteel is doende. Anders is 't overall vol grove onwetenheidt ende sonder nodige stichtinge. Die van Uliasser eeten noch menschenvlees als zij in den oorloch sijn, ende vele onder haer offeren den afgoden, hetwelcke ick arbeyde uyt te royen.

Het beste ende stichtelickste dat ick hier gevonden hebbe sijn de scholen, daer de jeught, gelijck ick ondervonden hebbe, wel in onderwesen werdt tot leesen ende opseggen der Maleyscher gebeden ende van het vraegboecxken Aldegondi in 't Maleys, sommige leeren oock schrijven. Maer het nodigste blijft in gebreke: de predicatie in des landts spraecke. Ick geve U.Eerw. in bedenckinge ofte het niet nodig sij dese eylanden van meer bedienaers des

[439] Ihamahu.
[440] In de marge: 'Een proefken hieraf is hierbij gevoegt' (niet aangetroffen).

godlicken woordts te voorsien, die elck 2 ofte drie inlandtsche jongens bij haer opvoeden die alreede in de Uliassersche ofte Ambonsche schoolen hebben leeren lesen ende schrijven. Want dese, de Nederduytsche taele bij denselven leerende, souden met der tijds connen bequaem gemaeckt werden om in het Ambons ofte Uliassers te proponeren, door welcken middel hier alleen stichtinge te doen is. Nae mijn oordeel, met hetwelcke de bedienaers van Amboina ende de Heer Gouverneur Gijsels overeenstemmen, is dit gants nodig. Ofte datter een collegyken ten desen eynde onder de opsigt eens predicants in Amboina gesticht worde, hetwelcke om de noodtsakelickheidts wille wederom verhale, hoewel in de vorige daervan gementioneert hebben,[441] want daer hangt de geheele welvaert ende stichtinge van dese natie aen ende hierdoor can eene vaste bandt tusschen haer ende de Nederlantsche natie gemaeckt werden.

Vooreerst waer het wenschelick dat, nevens de twee predicanten die op Amboina bij het Casteel sijn, een predicant ofte proponent geleidt werde op 't gebergte aen de zijde van 't Casteel daer ses negrijen ofte vlecken met schoolen sijn, een op Uliasser daer acht negrijen met scholen sijn, een op Nusselauw daer 6 negrijen sijn, een op Oma daer 6 negrijen sijn. Ende dese dienden seven ofte acht jaeren verbonden te sijn opdat ze, de taele des landts geleert hebbende, den dienst in deselve doen conden. Wil de Compagnie haer staet hier versekert hebben, zij en moet hierin niet naelaetig wesen.

De scholen in Ambon dienen met Maleysche evangeliën, papier, pennen ende incktstoffe versorgt. U.E. gelieve haer hierin ter gelegentheidt te gerieven.

Dit is, Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broeders in Christo, dat voor dees tijdt hebbe te verwittigen. De Almagtige segene U.E. persoonen ende dienst, tot vermeerderinge des rijcx Christi ende veler menschen saeligheidt. Vaertwel.

Gegeven in Oulat in 't eylandt Uliasser den 15 augusti anno domini 1633. U.Eerw. dienstwillige in Jesu Christo Justus Heurnius.

60. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KAMER AMSTERDAM. Ulat, 19 augustus 1633.
NA, VOC 1108, fol. 789r-792r. Afschrift.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, achtbaere, wijse ende seer voorsienige Heeren.

Nae toewenschinge des godlicken segens over U Edelheyts persoonen ende regieringe dienen dese U.Edelheyt verder te verwittigen hetgeen mij nae het laeste schrivens[442] is voorgecomen.

Als ick wederom in mijnen dienst tot Batavia herstelt was, gelijck voordesen verhaelt, soo is daer (allsoo het hem liet aensien) een merckelicke occasie voorgevallen om het H. Evangelium te vercondigen onder de heydenen op Ceram, onder de coningen van Salauw, Samite ende Sesoulou, die niet alleen welgelegen sijn om de E. Compagnie de handt te bieden tegens de Tarnatanen ende andere mooren, maer selfs daertoe haere macht presenteren te verleenen, ende noch heydens sijnde haer leersaem stellen om het H. Evangelium te ontfangen. Ditselve is van den Ed. Heer Generael Brouwer mij ende den anderen broederen des kerckenraets voorgehouden, sijne Edelheyt wenschende datter een bedienaer des H. Evangeliums waere die, nieulick uyt het vaderlant gecomen sijnde, zijnen tijt daer

[441] Zie hiervoor, doc. 53.
[442] Heurnius aan de Kamer Amsterdam, 30 januari/10 februari 1633, gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 207-213. Deze brief betreft de situatie in Batavia.

profijtelicken mochte gaen besteden. Maer alsoo geene dusdanige bij der hant was, ende soo een gewigtig werck met den eersten diende bij der hant genomen, heeft zijne Edelheyt door eenige der Eerwaerde broederen mijne genegentheyt tot dit werck doen ondersoecken. Ick hebbe geantwoort, soo de Eerwaerde broederen des kerckenraets met den Ed. Heer Generael sulcx op mij versochten, dat ick mij soude laeten vinden in alle reedelickheyt. Daerop is het van de Eerwaerde broederen in haere Eerwaerde vergaderinge mij voorgedragen ende op mij versocht, alsoo ick alleen ongehuwelickt onder de tegenwoordige bedienaers waere ende derhalven de beste gelegentheyt tot volvoeringe van soodanig een werck hadde, dat ick mij hiertoe ter eeren Godes ende veler zielen winst wilde laeten gebruycken.

Ick hebbe dit met blijschap aengenomen, als een occasie nae welcke trachtende in Oost India gecomen ben. Dit was den Ed. Heer Generael Brouwer, die tot verbreidinge der waerer godtdienst seer christelick genegen is, aengenaem, dewelck mij seer beleefdelick de behulpige handt biedende in 'tgeen mij tot volvoeringe deses werckx nodig dochte, ben voorsien met nodige voorschrijvens nae Amboina vertrocken op de 1 mart, met last om in 't eylant Baly den E. Johan Oosterwijck aen te spreken, ende te vernemen ofte op hetselve eylant tot voortplantinge des saligmackende geloofs goede occasie gepresenteert werde.

Wij sijn ten desen eynde, alsmede om te vernemen wat Sr Oosterwijck in 't polityke volgens zijne commissie daer verricht hadde (want den Ed. Heer Generael begeerde sulcx den Heere gouverneur op Amboina geboodtschapt souden werden), in Baly aengegaen ende in de coninckelicke stadt Gegel gecomen. In den corten tijt die wij daer waeren hebbe ick uyt de redenen met eenige der grooten aldaer gevoert, afgenomen dat een godtvrugtig ende geleert bedienaer des H. Evangeliums nae apparentie aldaer met der tijt veele zielen tot de gemeinschap des Heeren Christi soude connen winnen, want de grooten seer leergierig sijn, ende lust hebben soo te vraegen als te hooren hetgeen onse godtsdienst aengaet. Sijn mede grote liefhebbers van de cosmographie ende andere natuerlicke wetenschappen, die aengenaemheyt ende credit vermeerderen dengeenen die bij haer converseert, waardoor dagelicx goede occasie soude gegeven werden om met haer van het godlicke te sprecken.

Haere verkeerde godtsdienst bestaet in plompe afgoderie, die niet bewimpelt is met subtyle allegoryke uytvlugten als der Bramenen[443] op de Cust Cormandel, maer haere paepen sijn plomp ende grof in haere leeringen, soo verde dat zij niet en weten waer haeren godt is, in hemel ofte op der aerde. Zij en gebruycken oock geene pompeusheyt in haere godtdienst die aentreckende sij, hebben geen aensienlicke tempels, beelden ofte ceremoniën als die in Cormandel, maer alles is slecht ende verachtelick bij haer, soo dat ze licht van dese dwaelinge tot de gehoorsaemheyt des H. Evangeliums, in dewelcke de heerlickheyt des almagtigen Godts in Jesu Christo sich openbaert, schijnen getrocken te connen werden.

Van Baly sijn wij voorspoedelick, Gode danck, den 23 april in Amboina aen 't Casteel gecomen, naedien de wint ons verhinderde Hittou, alsoo belast was, aen te doen. Ick en vont den Heer Gouverneur Artus Gijsels niet bij huys, want in een crijgstocht op de cust van Ceram was. Durende zijne absentie hebbe ick de kercken ende schoolen omtrent het Casteel ende zuytwaerts op 't gebergte, die daer ses in 't getal sijn, besogt. Zijne Edelheyt den 19 may wederom gecomen sijnde, hebbe met hem van mijne besendinge nae Ceram begonnen te spreken, maer vernam terstont dat onse hope ende het godtvrugtig voornemen des Ed. Heer Generaels beswaerlick soude connen volvoert werden, totdat ick, may 28 op de begeerte des Heeren gouverneurs bij requeste versogt hebbende de voorderinge van 't werck daer ick toe gesonden was, volgens de commissie der Eerwaerden kerckenraet ende des Ed. Heer Generaels die ick den Heer gouverneur getoont hadde, den breeden raet hierop beroepen is, tesaemen met de bedienaeren des godlicken woordts. Dese den stant der saecken

[443] Brahmanen.

overwogen hebbende, gelijck uyt het medegaende extract der resolutie[444] can blijcken, hebben ongeraden gevonden dat ick vooreerst nae Ceram gesonden souden werden, maer achteden beter te wesen dat in de christenheyt van de Ambonsche eylanden mij soude laeten gebruicken totdatter naeder bescheyt van den Ed. Heer Generael ende den kerckenraet tot Battavia quaemen, hetwelcke ick gewilliglick hebbe aengenomen, ende hebbe mij volgens het goetvinden der Eerwaerden kerckenraet in Amboyna met approbatie des Heer gouverneurs in 't eylant Uliasser begeven.

Alwaer eerst eenige negrijen ofte dorpen gevisiteert, in deselve gepredickt, gedoopt, het huwelick bevestigt, ende de voorvallende swarigheden afgedaen hebbende, nam mijne residentie july 7 op Oulat, de importantste plaetse van de Uliassers ende naebij de mahometisten van Iha ende Mauw gelegen, alwaer ick nochtans met het Maleys weinig stichten can, alsoo het volck die tale niet en verstaet, de Uliassersche tale heel van deselve verscheiden sijnde. Ick soecke nochtans de meeste stichtinge te doen die het mij mogelick is. Voege tot mijne Maleysche predicatiën de oversettinge der christelicker hooftleeringen in de Uliassersche taele, waertoe den schoolmeester op Oulat met eenige andere die in de Maleysche ende Ambonsche taele, alsmede in de Uliassersche, cloeck sijn, gebruycke, ick haer den rechten sinne in 't Maleys ofte Duyts, want sij dese mede ten deele geleert hebben, verclaerende. Dit werck hoope ick dat tot groote stichtinge onder dese natie gedijen sal. Ende is vooreerst nodig voor de schoolen, want de jeugt de gebeden leerende in 't Maleys, dat ze niet en verstaet, sal den sin daeraf connen begrijpen als zij deselve mede in 't Uliassers leeren. Ick hoope haer soo lang hier ben in dusdanige oversettinge besich te houden. Hebbe hier mede, Gode danck, verworven dat de cleine meiskens ter schole gesonden werden, van welcke voordesen niet een om te leeren daer verschenen is. Dus verde aengaende mijne stant ende handelinge.

Hetgeene betreffet den staet van Amboina ende Uliasser in 't kerckelicke sal ick hier bij voegen, sooveel ick hebbe connen vernemen ende mercken. In Amboina sijn de ingeborene veel manierlicker, meer nae de christene zeeden ende Godts geboden hen voegende dan in Uliasser, nochtans voornemelick in 't gebergte mede seer rouw ende onervaeren inde christelicke leere, tot heydensche ende moorsche superstitiën genegen, jae soo verde dat veele, profesie doende christenen te zijn, offerhande voor een beeldt brengen eer ze ten oorlog gaen ende haer laeten besnijden eer zij trouwen, voort evenwel de naem van christenen draegende. Dese zielen ende aller dergeenen die de Uliassersche eylanden bewonen, sijn mijns bedunckens in eene sorgelicke staet. Zij souden door de listigheyt der mahumetisten ende de groote licentie die derselver dwaelleere geeft bij veranderinge van tijden licht tot afvalligheyt van 't christengeloven connen gebragt werden, want zij en weeten niet wat de leere Godts die de christenen volgen in heeft, bij faute van nodige onderwijsers.

Duslang is haer niet alleen spaersaemlick maer oock veeltijts onbequamelick op den dach des Heeren een geschreven Maleys sermoen van de schoolmeester voorgelesen, die meestendeel self weinig verstaet hetgeen geschreven is, ende toehoorders heeft die het noch min dan hij begrijpen. Ick sondere uyt de gemeinte ende bedieninge die bij het Casteel tot Amboina is. Want aldaer, gelijck alsmede op alle de plaetsen onder dit gouvernement resorterende, de Eerw. Helmichius, dien de Heer Gouverneur Gijsels in allen getrouwelick de hant biet, geassisteert van Eerw. Joan Heemstede, grooten ijver, arbeyt ende vlijt imployeert ende goede stichtinge in de gemeynte des Heeren aen 't Casteel is doende. Ander is 't overal vol grove onwetenheyt ende sonder nodige stichtinge. Die van Uliasser eeten noch menschenvlees als zij in den oorlog sijn, verlaten licht haer echte partuir, houden publycke bijsitten hoewel zij getrout sijn, ende veele onder haer offeren den afgoden, hetwelck alles ick arbeyde uyt te royen.

---

[444] Resolutie PR Ambon d.d. 28 mei 1633, NA, VOC 1108, fol. 730v-731v. Extract niet aangetroffen.

Het beste ende stichtelickste dat ick hier gevonden hebbe sijn de scholen, daer de jeugt, gelick mij uyt ondersoeckinge gebleken is, wel in onderwesen wert tot lesen ende opseggen der Maleysche gebeden ende van het vraegboexken Aldegondi in 't Maleys, sommige connen oock tamelick schrijven. Maer het nodigste in de gemeinte, de predicatie in des landts spraeke, blijft in gebreecke, bij faute van bedienaers die in selve tale ervaren sijn.

Ick geve U.Ed. in bedenckinge ofte het niet nodig sij dese eylanden van meer bedienaers des godlicken woordts benevens de twee die daer nu sijn, te voorsien, ofte ten minsten eenige stichtelicke proponenten haer toe te voegen, van dewelcke mij dunckt dat wel nootsaeckelick de eerste diende gestelt op het gebergte aen de zijde van 't Casteel, daer ses negrijen met haere schoolen sijn, de andere op het eylandt Uliasser, daer acht negrijen met haer scholen zijn, de derde op Nusselauw, daer ses negrijen ende vier schoolen sijn, de vierde op Oma, daer mede ses negrijen ende dry schoolen sijn. Alsdan blijven noch, behalven de Duytsche gemeinte, acht negrijen bij ende aen de overzijde van 't Casteel onder het opsigt der twee bedienaers aen 't Casteel resyderende. Elck deser plaetsen heeft dusdanig een dienaer van doen, niet alleen opdat dicwils in elcke plaetse Gods woort gepredickt werdt, maer oock om alle ergernissen ende disorden te weeren ende goede reglementen in te voeren ende de schoolmeesters tot stichtinge ten rechten te bestieren, alsmede om in 't bijsonder de ingeborene tot godtvresentheyt op te wecken. Dit schijnt vooreerst nodig.

Hierbij diende gevoegt een collegyken, in 'twelcke onder het opsigt van een predicant eenige jongens uyt elcke deser eylanden gekosen, die alreede in de Ambonsche ofte Uliassersche schoolen hebben leeren leesen ende schrijven, gestelt souden werden, want dese de Nederduytsche tale bij denselven, nevens de fondamenten der christelicker religie, leerende, souden met der tijt connen bequame gemaeckt werden om in het Ambons ofte Uliassers te proponeren, cleine gagie genietende, door welcke middel hier alleen stichtinge te doen is. Met dit mijn gevoelen komt het oordeel der bedienaers van Amboina ende des gouverneurs Gijsels overeen. Het can oock met cleine oncosten geschieden, ende daer hangt de geheele welvaert van dit volck aen. Het dient mede om eene vaste ende onverbrekelicke bandt tusschen haer ende de Nederlantsche natie te maecken, die anders seer swack ende broos is.

U.Ed. gelieve de schoolen in Amboina van Maleysche evangeliën, papier, pennen ende incktstoffe te voorsien want deses aengaende hier groot gebreck is.

Dit is, Edele, eerentfeste, achtbare, wijse ende seer voorsienige Heeren, dat ick voor dese tijt hebbe te verwittigen. De Almachtige segene U.Ed. persoonen ende regieringe tot vermeerderinge des rijckx Christi ende welvaert onses vaderlandts. Vaert wel.

Gegeven in Oulat in 't eylandt Uliassers den 19 augustus anno domini 1633. U.Ed. dienaer in Christo, Justus Heurnius.

61. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN GOUVERNEUR-GENERAAL HENDRICK BROUWER. Ulat, 19 augustus 1633.
NA, VOC 1114, fol. 286r-287v. Afschrift.[445]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienighe Heere.

[445] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 252-256.

Nae toewenschinge des godlijcken segens over U Edelheyts persoon ende regieringe, dienen dese U.Edelheyt vorder te verwittigen hetgeene mij na het laeste schrijven van may 25[446] ende juny 7[447] is voorgecomen.

Besloten sijnde bij den E. Heere Gouverneur Gijsels, den breden raed ende den bedienaers des godtlijcken woordts dat mijne versendinge na Ceram (alsoo de meeste stemmen hier tegens waeren) soude opgeschort werden totdat den Ed. Heer Generael met den Eerw. kerckenraedt van Batavia naerder last ende order senden souden, is daerna op den 30 may bij de vermelte, wederom vergadert sijnde, goedtgevonden, alsoo het Moorsdom in 't eylandt Uliasser onder de christenen begunst in te cruypen, dat ick daer mijn residentie soude gaen nemen,[448] waertoe ick wel gesint was, ende ben diesvolgende den 9^{en} juny derwaert gereyst, den Ed. Heer Joan Heemstede mij geselschap houdende. Want alsoo bij den raed was goedgevonden, opdat hij mij wegen den E. kerckenraedt ende den Ed. Heer gouverneur aen de inwoonders van Uliasscher recommanderen soude. Wij sijn tot Hittouw aengeweest ende juny 17, Godt danck, tot Honomoa aen de reduyt in Uliassers gecomen. De E. Joh. Heemstede was seer cranck, soodat ick alleen met de coopman Sr Outhoorn ende meester Vaes op vier negriën, te weten Sorisory, Touaha, Tiou ende Haria (daer de E. Helmichius niet comen conde als andere negrijen besochte) de visite gedaen hebbe. Ick hebbe volgens den last des kerckenraeds daer gepredict, gedoopt, in 't houwelijck bevesticht ende de voorvallende swaricheden afgedaen.

Dit volbracht sijnde, nam ick met advys van de E. Joh. Heemstede, Sr Outhoorn ende meester Vaes mijne residentie den 7 july op Oulat, de importanste plaetse van de Uliassers ende naby de mahometisten van Iha ende Mauw gelegen, alwaer ick nochtans met het Maleys weynich stichten can, alsoo het volck die tale niet en verstaet, de Uliassersche tale heel van deselve verscheyden sijnde. – – –[449]

Dit is, Edele, eerentfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienige heere, dat ick voor dese tijdt hebbe te verwittigen. De Almachtige seegene U.Edelheyts persoon ende regeeringe tot vermeerderingh des rijcx Christi, versterckinge der Compagnie ende welvaert onses vaderlandts. Vaertwel.

Gegeven in Oulat in 't eyland Ulliasser den 19 augusti anno domini 1633. Onder stont: U.Edelheyts dienaer in Christo, was ondertekent Justus Hurnius.

62. Brief van ds. Johannes Theodorusz Heemstee aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, z.d. [september 1633].[450]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 95-97.

Ghenade ende vrede in Christo Jesu

Eerwaerdighe, godtsalighe ende welgheleerde mede-arbeyders in den wercke des Heeren.

Alhoewel de swackheyt mijnes lichaems en teerheyt mijner memorie sonderlinge groot sijn, soo ben ick nochtans genootsaeckt geweest dit naervolgende cortelijck ende na waerheyt den Eerw. broederen mede te deelen ende toe te seynden.

---

446 Document 52.

447 Document 54.

448 Resoluties PR Ambon d.d. 28 en 30 mei 1633, NA, VOC 1108, fol. 730v-731v en 731v-732r. Extract niet aangetroffen.

449 Voor het overige is deze brief gelijk aan die aan de Kamer Amsterdam; zie hiervoor, doc. 60.

450 De brief wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 20 oktober 1633, twee dagen vóór de vermelding van de brief kkr Ambon aan kkr Batavia d.d. 25 september 1633 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 430, zie hierna, doc. 63).

’t Is alsoo, Eerw. broeders, dat ick geduerende den tijt van twee jaren (welcke ick in India geweest ben) driederleij sware sieckten (eene op Batavia, maer voornementlijck de resterende alhier op Ambona) uutgestaen hebbe, doch de eene na d’andre altijt swaerder ende langer, sulcx dat de tegenwoordighe mij soo ghetreft heeft (waervan de overblijfselen mij noch sijn aenhangende ten aensien van de swackheyt ende teerheyt mijner memorie, behouden uut een sware coortse, vergheselschapt met groote sieckte ende andere swackheyt, welcke mij ontrent de 4 maenden hardelijck getroffen heeft), soodat ick mijselven niet wel bequaem achte (aenmerckende mijne incapaciteyt) om de ghemeente alhier op Ambona nae behooren te connen dienen, stellende noch aen d’eene sijde om mij bequamelijck te connen oeffenen in de Amboneesche ofte Malaysche tale ende om de visiten jaerlijcx te connen doen in de eylanden Ulyassers, Oma ende Nousselaut, ’twelck alle nochtans van de dienaren alhier nootsaeckelijck vereyschet wert soo lange hier maer drie predicanten bij het Casteel en sijn ende de eylanden ontblootet ofte onvoorsien blijven. Sulcx dat ick om dese ende andere hoochdringende redenen (die den tijt ende de swackheyt en teerheyt mijnes persoons tegenwoordich niet en lijden om te verhalen) genootsaeckt ben gheweest om van mijne bedieninghe wettelijck ontslagen te mogen werden, om soo naer Batavia ende voorts, met permissie van den Edelen Heer Generael Brouwer ende de Raden van India, naer het patriam te mogen vertrecken, verhopende alsoo de Edele Heeren Bewinthebberen van het groote tractement (gelijck men alhier seer spottelijck seyt) te verlossen ende in het vaderlant gecomen sijnde, wederom tot mijn vorige ghesontheyt ende sterckte, door des Heeren genade, te geraecken.[451]

Doch mijn behoorlijck en wettelijck versoeck (mijnes geringes oordeels) is mij voor dit jaer afgeslagen, gevende onsen medebroeder D. Helmichius uut den naem des kerckenraedts tot antwoort: dat het seer lichtveerdich van haer soude sijn gehandelt mij soo lichtelijck wech te seynden eer dat een ander in mijn plaetse gecomen was, dat men dien tijt moste verbeyden ende de saecke uutstellen tot het toecomende jaer, siende wat uutcompste dat de sieckte ende mijne swackheyt nemen soude. Welcke redenen wel ten deele ghefondeert schijnen te wesen, maer mijne swackheyt selve beter gevoelende ende insonderheyt de teerheyt mijner memorie gewaer wordende (dewelcke noch dagelijcx is continuerende) soo hebbe ick seer aengehouden om met het laetste jacht te mogen vertrecken, doch creech eyndelijck tot antwoort dat hij verstaen hadde dat de Edele Heer gouverneur mij wel soude laten vertrecken soo de Eerwaerde kerckenraedt sulcx goet vont, ende dienvolgende oock conde gaen, soo mij ’tselvige raetsaem dochte. Derhalven aenhoudende om mijn testimonium en wettelijcke ontslaginge van de kercke te mogen genieten, seyde dat sulcx onnoodich was, dat de Eerw. broederen van Batavia mij datselvige volcomentlijck conde geven, die mij herwaarts hadden overgesonden, ja dat meer is, heeft verclaert tegens mijn huysvrou dat hij mijn ontslaginge niet en conde noch soude inwilligen, want hij vreesde (gelijck hijselve betuychde) dat ick vertrocken sijnde, hij alsdan op sijnen behoorlijcken tijt (dewelcke noch twee jaren is duerende) niet soude connen verlost worden. Ick geve de Eerw. broederen nu te bedencken met wat meeninge en fondament dit alles geantwoort ende gesproocken sij.

Bemerckende derhalven den cleenen ende geringen troost dewelcke mij van mijnen medebroeder D. Helmichio (uut last des kerckenraets) tot noch toe voorgestelt ende gegeven sij, soo worde ick genootsaeckt mijnen toevlucht te nemen tot de E. broederen van Batavia, versoeckende dat sij dit weynich schrijvens (naer waerheyt en consciëntie gestelt) in de vreese des Heeren gelieven te overwegen, vastelijck vertrouwende dat het niet uut eenighe vijantschap ofte partijschap gheschreven sij, die tusschen mij ende onsen medebroeder D. Helmichium soude mogen wesen, want ick van herten wenschte (indien de swackheyt en

[451] Geraecken: voorgestelde lezing; één woord door papierbeschadiging onleesbaar.

teerheyt mijnes persoons ende memorie sulcx niet en verhinderde) mijnen verbonden tijt met sijn persoon te mogen uutdienen. Versoecke derhalve wederom ootmoedelijc dat de Eerw. broederen (de saecke overwogen hebbende) 'tselvige d'Edele Heer Generael Brouwer gelieven te communiceren ende bekent te maecken, opdat ick soo met permissie van sijn Edelheyts persoon ende sijnen rade, alsoock des Eerw. kerckenraedts van Batavia ende Amboina, van hier soude mogen vertrecken, ende soo voorts naer het patriam.[452]

Daerenboven soo hebben wij verstaen dat D. Vertrechtius ende D. Scotus, twee geleerde ende godtsalige jongelieden, den Eerw. broederen op Batavia toegecomen sijn, de eene uut Ternaten ende de andere uut het vaderlant. Ende soo ons verclaert is van de schipper op het Zeepaert, soo soude den Eerw. D. Scotus wel genegen sijn sich noch twee ofte drie jaeren te verbinden bijaldien hij op een plaetse conde comen daer hij meerder vruchten soude connen doen als ter plaetse daer hij tot noch toe geweest heeft. Voorwaer, sijn persoon dunckt mij (onder correctie) soude hier in Ambona goede vruchten connen doen, alsoo verstaen hebbe dat een weynich in de Maleytsche tale ervaren is, waerbij dan comende den Eerw. D. Vertrechtius (die ongetwijfelt goede occasie sal hebben om sich in de tale te oeffenen), de kercke ende ghemeente alhier (nevens den Eerw. D. Hurnium in de ijlanden) wel ende behoorlijck voorsien sal wesen, ende de Eerw. Broederen des kerckenraedts sullen alsdan goetwillichlijck mijn persoon (volgens haer eygene verclaringe) wettelijck ontslaen, soo wanneer een ander in mijn plaetse sal gecomen wesen.

De Eerw. broederen gelieven dan de saecke in de vreese des Heeren te overwegen, opdat alles ter eere Godts, tot stichtinge sijner ghemeente ende tot bekeeringhe van de verblinde heydenen mach gheschieden.

Verwachtende derhalven schrijvens van de Eerw. broederen des kerckenraedts met de eerstcomende schepen – – – Valete, et si quaedam alicubi occurrant vitia, nos pro vestra humanitate emendate et corrigite.[453] Vaertwel. U.E. dienstwillige broeder ende mede-arbeyder Johannes Heemstee.

63. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1633.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 109-111.

Eerwaerdige, godtsalige, wijse ende seer discreete broeders, getrouwe mede-arbeyders in den oost des Heeren. Genade ende vreede in Jesus Christo.

U.E. twe aengename missiven[454] en de copye des schrijvens naer 't patryam[455] sijn ons ter behoorlijcke tijt wel gewerden, dient tot antwoort. Alsoo bespeuren dat de broederen geen pampier, pennen ofte inct 't voorleeden jaer hebben becoomen, connen U.E. licht excuceere ons niet toegesonden hebt, 'twelck nochtans alhyer hooch noodich is, want het schrijven van 32 schoolen dit jaer bijna geheel stil heeft moeten staen. Versoecken vriendelijck U.E. gelieven ons behulpich te weesen dat nu daermeede mochten versien werden, beneffens eenige Malaysche evangeliën ende Psalmboecken, ende soo veel Testamenten als gemist connen werden. Bedancken ondertusschen de broederen voor het toesenden der Malaysche

[452] De GG ging akkoord, maar ds. Heemstee bleef tot in 1637 te Batavia. Mooij, *Bouwstoffen* I, 430.
[453] 'Vaarwel, en indien ergens enige fouten voorkomen, wilt ons dan overeenkomstig Uw menslievendheid verbeteren en corrigeren.'
[454] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 48; één brief vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 17 februari 1633 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 418).
[455] Wellicht is bedoeld brief kkr Batavia aan Classis Amsterdam, ongedateerd, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 96-102, vgl. Mooij, *Bouwstoffen* I, 412.

schoolboecken, hoope dat nu een tijt lanck sullen versien sijn. Bidden oock de broederen onse bibliotheke gedachtich willen sijn te helpen vermeerderen.

Meester Enas, door U.E. ons toegesonden, hebben wij een goede plaetsen ofte schoole gegeven te bedienen.[456]

Dat U.E. nu met de Ed. Heer Generael Brouwer in vrienschap leeft, is ons een vreucht te hooren. Alsoo continueert oock de vrientschap bij ons met onsen heer gouverneur Gijsels, die ons in alles tot stichtinge des huys Godts soeckt te hanthaven, sonder dat in 't alderminste eenich verschil met deselve hebben. 't Wenschen der broederen na een vaste ordre ende het eernstich versoeck aen de kercke des vaderlants om deselve te becomen, is hetselve dat wij oock doen, ondertusschen ons soo veel als moogelijck is reguleeren ende houden aen de loflijcke ordre der Nederlantsche kercke.[457] De Hollantsche jongelingen die U.E. met D. Heurnium ons toegesonden hebt, daervan sijn twe in d'Uliassers tot een schoolmeester bestelt om de inlantsche tale te leren, maer vreese dat niet veel vreucht daervan te verwachten sal weesen, want de jeucht licht verleyt wert, ende deselve in langen tijdt niet tot perfectie der tale, veelmyn tot kennisse der H. theologie connen comen. Ende tot schoolmeesters sijn de inlanders veel bequamer als onse natie. Doch sullen het beste daermeede doen, soo veel mogelijck weesen sal.

Versoecken oock seer vriendelijck, U.E. gelieven te arbeyden dat ons in plaetse van onsen overleeden meedebroeder Joan de Praet een ander predicant mach toegesonden werden. De E. Johannis Heemsteden heeft zedert 't laeste van mey geen dienst gedaen, als door sieckte belet sijnde. Sijn E. hadde versocht te moogen vertrecken, doch hebben niet geraden gevonden hem te ontslaen. Sijn E. geeft ons weynich hoope van de dienste sijns persoons, alsoo claecht dat sijn hooft geen studie ende sijn natuere de lucht deser plaetse niet can verdragen. Hadden 't wel anders gewenst, want den stant deser gemeynte meer hulpe vereyst.

Connen Goode niet genoch dancken, die de saecke alsoo bestiert heeft dat de hulpe van onsen getrouwe meedebroeder Justus Heurnius ons toegecoomen is, want sonder sijn persoon de eylanden van dit jaer niet soude connen besocht geweest sijn. Vertrouwen dat deselve aldaer groote vruchten sal doen. Versoecken aen de broederen dat sijn persoon d'arme inwonderen der eylanden niet mach onttrocken werden, want hij alle middelen aenwent om de leere der waerheyt bij haer te verbreyden, die doch noch gans onweetende sijn. 't Is waer dat hij noch van U.E. gemeente niet ontslagen is, maer de broederen moeten gelooven dat sijn persoon hier 10 mael noodiger is als op Batavia. Hebben ons over sijn onverwachte comste verblijt, bidde dat door sijn afhaalen niet weeder moogen bedroeft werden, want sulcx grootelijcx tot verswackinge des Christendoms alhier soude strecken, gelijck wij daerom oock aenhouden ende versoeck doen aen de Heer Generael.[458]

Hoe noodich het oock is dat ons neffens sijn persoon ook meer hulpe toegesonden werde, connen de broederen lichtelick afneemen uyt den standt onser gemeente, die in een groot getal negerijen bestaet, ende aldus niet na behooren connen versorcht werden. D. Heurnius is alleen in de 3 eylanden, in welcke dat 20 negerijen en 16 schoolen sijn. Amboyna ende de omleggende negerijen moeten alleen neffens den ordinaren Duytschen ende Malayschen dienst aen 't Casteel van den E. Helmichius versorcht werden. In somma ons ontbreeckt hulpe, daerom bidde noch eenmael dat ons assistentie mach toegesonden werden, ende den Eerw. Justus Heurnius ons bijblijve. Want soude voorwaer te bedroeven sijn dat de schoolen, welcke in corte tijt seer toegenoomen sijn, weeder souden vervallen, ende de vruchten die buyten alle twijfel door de visiten connen gedaen werden niet voorder en soude groeyen,

---

[456] Enas Gorilia, in okt. 1628 ondermeester te Batavia, jan. 1633 school- of catechiseermeester aldaar: Mooij, *Bouwstoffen* I, 325, 413.

[457] De kerkorde vastgesteld door de Synode van Dordrecht 1618-1619 (Dordtse Kerkorde).

[458] Zie hierna, doc. 64.

maer gelijck als verdorren moeten. De broederen willen dan hare oogen slaen op den stant der kercken in deese quartiren, die noch in geen vasten stants is gestelt, opdat het huys des Heeren hier hoe langs hoe meer door goede arbeyders mach bebouwet, het rijcke Christi uytgebreydet, ende den Heere veele zielen gewonnen werden.

Anders niet – – – Vale.

Actum Amboyna desen 25^{en} september anno domini 1633. U.Eerw. dienstwillige medebroederen, de leeden des kerckenraets. Uyt aller naeme Helmichius Helmichii, Joannes T.F. Heemstee, Pieter Christien, Matthijs de Meer.

64. Brief van de kerkenraad van Ambon aan gouverneur-generaal Hendrick Brouwer. Ambon, 25 september 1633.
NA, VOC 1114, fol. 289r-v. Afschrift.

Edele, eerentfeste, wijse, voorzienige, seer discrete Heere, genade en vrede in Jesu Christo.

Nevens alle heyl ende segeninge die wij U Edelheyt volgens schuldige plicht toewenschen aen lichaem ende siele, ende voornamentlijck over U Edelheyts regeringe, opdat wij onder deselve een stil ende gerust leven mogen leyden, oock de gemeynte Godts mach toenemen, groeyen ende bloeyen, soo en connen wij niet naerlaeten deese weyniche letteren U.Edelheyt toe te seynden, vertrouwende deselver bij U.E. in 't goede sullen ontfangen ende aengenomen werden, waerop ons dan verlaten. Sijn versoeckende, met behoorlijcke eerbiedinge, sijn Edelheyt gelieve te versorgen dat in plaetse van D. Johan de Praet, welcke overleden is, een ander medehulper mach toegesonden werden. Ende alsoo den E. Joannes Heemstede door swackheyt belet werdt de gemeynte te dienen, overlange seer eernstlijck sijn vertreck heeft versocht, 'twelck hem niet hebbe connen toestaen, soo waere oock wel hooghnodich dat in sijn plaetse ons een ander mede mochte toecomen, want den dienst alhier de E. Helmichius te swaer valt, in 't Duyts ende Maleys.

Versoecken oock seer ernstlijck dat den E. Justus Hurnius alhier d'eylanden van Amboino mocht bijblijven, want d'selve alhier 10 mael meer vruchten sal doen als op Batavia, ende en sal den standt der kercke niet alleen, maer oock de Compagnie daerdoor des te sekerder ende vaster werden.

Ende alsoo dit jaer voor de schoole gansch geen pampier, pennen ofte inct becomen hebben, soo is 't versouck mede dat met de toecomende schepen yet mochten ontfangen. U.Edelheyt cont oordeelen dat uyt 32 schoolen wat goets te verwachten is, indien werck daervan gemaeckt ende op deselve gepast wordt. Van boecken voor deselve sijn redelijck wel versien, sullen daermede minagiëren.

Voorts gaet alles seer wel wegens den standt der kercke ende schoole. De goede Godt sij gedanckt die ons altijt aenwas ende uytbreydinge des rijcx Christi laet sien; sullen naer kranck vermogen ons beste doen om hetselve meer ende meer te bevoorderen.

Anders dan niet sonders hebbende U.E. te verwittigen, willen eyndigen ende U.Edelheyts persoon, huysvrouw, familie ende regeeringe den Allerhoogsten laeten bevoolen sijn, die U.Edelheyt wil bijwonen met den geest der wijsheyt ende des raedts, alle U.Edelheyts raedslagen ende aenslagen wel laten uytvallen ende gelucken tot eere sijns naems ende opbouwinge sijner kercke ende gemeynte, welstant van 't gemene beste, endelyck tot onser aller vreugde ende salicheyt, amen.

Actum in Amboina desen 25^{en} septembris anno 1633.

Onder stonde: U.Edelheyts onderdanige ende dienstwillige dienaeren de leden des kerckenraets. Uyt aller name, ondertekent: Helmichius Helmichii, Joannes T.F.[459] Heemstede, Pieter Christien ouderlingh, Mathijs de Meer.

65. BRIEF VAN GOUVERNEUR ARTUS GIJSELS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1633.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 113-114.

Eerwaerdige ende godsalige Heeren.

Mijn Heeren, U.E. aengenamen[460] is ons door D. Hurnius geworden, waeruyt met lief gesien hebben dat het U.E. gelieft heeft, volgens goetvinden van sijn E., D. Hurnius herwaerts te senden, op hope dat door hem de blinde heydenen op de wech der salichheyt gebracht souden worden, door welcke goede desseynen ende goddelijck voornemen buyten twijffel den segen Godes over desulcke sal uytgestortet worden.

Ende om U.E. te meer te animeren tot so goeden saeck en heb ick niet connen laten U.E. de diensten te verhalen die bij D. Hurnius ende Helmichius gedaen worden, sulcx bij haer om redenen misschien wel gelaten mocht worden te adviseeren.

't Sedert het arrivement van D. Hurnius en is wegens de visite in de quartieren van Amboina ende omleggende eylanden niets verrichtet, ter oorsaak dat D. Heemstede niet in de talen was ervaren, ende D. Helmichius op de tocht van noden hadden, doch in ons absentie door D. Hurnius de ronde gedaen.

t'Huys gecomen sijnde, hebben D. Hurnius aen 't Casteel gevonden, ende met malcanderen geresolveert dat sijn E. naer de eylanden Uliasser soude vertrecken om aldaer sijn residentie te nemen, dien volgens sijn versoeck eenige scholieren sijn toegevoegt om haer mettertijt tot'et proponeren te brengen. So wij bericht worden, is sijn persoon de inwoonderen gansch aengenaem, ende nae alle apparentie geschapen dat daer grote diensten sal doen, also 't seeker is dat wij dese luyden groter christenen hebben willen dan sij inderdaet sijn ende van 't Christendom kennis hebben, sulcx niet haer, maar onse voorsaten schult is.

Van D. Helmichio hebben hier aen 't Casteel een sonderlingen dienst door sijn goede ervarentheyt in de taal, daerin hij de inwoonderen ongelijck meerder contentement doet als eenig sijner voorsaten. Boven dat oeffent sich in 't Amboinees, daer hij seer in aenneemt. Vorders heeft hij bij sich 4 schoolieren, daervan den eenen soo aenneemt, ende treffelijck in 't proponeren is, dat het ons een vreucht om horen sij, ende U.E. sich wel mocht verseekeren dat U.E. per toecomende sullen verstaen dat door D. Hurnius ende gemelte Helmichius sonderlingen dienst sal wesen gedaen. U.E. moet vastelijck geloven dat God Almachtig d'Amboinesen segenen wil, sulcx haer d'Almogende wil gunnen. U.E. gelieve niet anders te vertrouwen of wij sullen ons in desen soo gedragen, dat de broederen in ons doen contentement sullen nemen.

D. Heemstede heeft ongevaer een maent of anderhalf geleden seer ernstlijck aengehouden om nae Batavia te mogen vertrecken. Sulcx ick hem gaern toegestaen soud hebben, door oorsaack dat door sijn quellende siecte gansch geen dienst doet, doch en heeft de kerckenraed tot sulcx niet connen resolveren, sodat hij apparent aen U.E. daerover sal schrijven, ende om verlossing ende een ander in sijn plaets versoecken. Derhalven sullen wij bij desen ernstelijck versoucken dat ons in toecomende geen kerckendienaers herwaerts en werden gesonden als desulcke die Maleys connen of van mening sijn 'tselve te leren, of per faulte van sulcx soud' onse kercke ondienst in plaets van dienst geschieden.

---

[459] Theodori Filius.

[460] Deze brief wordt vermeld in de notulen kkr Batavia d.d. 17 febr. 1633, Mooij, *Bouwstoffen* I, 418.

Wat vorder aengaet den stant van Amboina, is in goeden doen, die wij God Almachtig sullen bidden meer ende meer te willen segenen. Verscheyde diensten sijn hier voor de Compagnie van dit jaer verricht, namentlijck 18 à 19 hierlandse steden of negries geraseert, verbrand ende geplondert, ettelijcke hondert menschen gevangen en dootgeslagen, bossen, benden ende veel vaertuyg gedestrueert, item so menichte nagelbomen geraseert, geschilt ende omgehouden, dat deselve in 't vaderlant 5 à 6 tonnen gouts jaerlijcks souden waerd wesen; item voor de Compagnie 50 £ slecht goud ende 250 slaven geprocureert, dito advis,[461] sonder anders meer.

Sullen U.E.Eerwaerdige ende godsalige in den Heere bevelen in de genade van God Almachtig, die U.Eerw. wil gunnen langdurige gesontheyt, ende voorspoet in U.Eerw. gemeente.

Actum Amboina desen 25 september 1633. U.E. gans gunstichen vrunt, A. Gijsels.

66. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 mei 1634.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 129-131.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige broederen in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.E. persoonen, dienst ende regieringe, dienen dese dat mij U.E. missive van den 17 february des tegenwoordigen jaers[462] wel geworden is door den E. Vertrechtius, die den 3 may met den Heer Gouverneur Van den Heuvel in Amboina gearriveert is, sijnde met zijn huysvrou in goede dispositie. Ick bedancke U.E. grotelicx, met alle de E. broederen des kerckenraedts in Amboina, dat tot stichtinge des huys Godes en de verbreidinge des rijcx Christi in dese landen soo een getrouwe medearbeider ons toegesonden hebt.

Het is mij mede lief te verstaen dat het Isaac Minne[463] soo wel gaet, ende verhoope dat hij goeden dienst doen sal. Maer voorall verblijde ick mij dat veele, tot welvaert haerder sielen, haer hals onder het lieflicke jock des Heeren Christi gebogen hebben,[464] haer tot zijne heilige gemeinte voegende. De discretiën des Ed. Heer Gener. Brouwer, in de matige imployeringe der gecommitteerden in den kerckenraedt, vertrouwe ick dat U.E. doet den swaeren last en de moeite der kerckelicke regeeringe met meerder lust ende blijmoedigheit opnemen ende volvoeren dan voordesen geschiet is, want wat deugtsaem gemoet isser dat lust in zijnen arbeidt heeft als hem dunckt dat hij servylick gedreven ofte nijdiglick naegespeurt werdt?[465] De overvloedige incomste der aelmoessen ende legaten comt recht wel te pas in dese sware tijden. De Heere geeft de spijse tot zijner tijdt, hij vermenigvuldige meer ende meer het incomen der weldadigheidt.

Ick wenschte, nae den oogst in dese landen groot is, oock veele arbeiders daertoe uyt het vaderlandt gecomen waeren. Dit niet geschiet sijnde, bidde U.E. om getrouwe medehelpers nae 't vaderlandt aen de E. broederen des classes van Amsterdam ende Walcheren te schrij-

---

461 Advis: onzekere lezing.

462 ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 113-117; zie notulen kkr Batavia d.d. 19 januari 1634 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 437).

463 Ziekentrooster, eind jaren '20 schoolmeester op Honimoa, in 1633 werkzaam te Batavia.

464 Vgl. Matteüs 11:29-30.

465 Als een slaaf voortgedreven of argwanend in de gaten gehouden wordt.

ven. Want alsoo den E. de Roy vertrocken, de E.E. Gijsbregt Sebastiaensen[466] ende Michael Clarenbeeck overleden sijnde, de E.E. Holtenus, Scotus, Danckardus om hare dimissie versoecken, soude daer wel licht, bij versterven ofte sieckte van een der bedienaeren, een stilstandt van de vercondinge des godlicken woordts en de bedieninge der H. sacramenten, tot groote onstigtinge der gemeinte, connen voorvallen, hetwelcke dient voorgecomen.

U.E. heeft seer voorsigtelick tot behulp der Indischer gemeinten versint ende versocht dat de E. Abr. de Roy mochte beroepen ende gestelt werden in de classe van Amsterdam ofte Walcheren om hare E. ten rechten van 'tgeene hier nodig is te informeren.

De bevestinge des E. Nicolai Molinei is mij aengenaem. Vertrouwe dat zijne getrouwe arbeidt ende vlijt in den huyse des Heeren veele goede vrugten sal voortbrengen. Wenschte dat de E. Petrus Scotte tot verder bedieninge der kercke Godes in dese landen gesint waere, maer indien sulcx niet wesen can, wensche zijne E. dubbelden segen des Heeren over zijnen arbeidt in het vaderlandt, naedat hij in de Moluccen als op een steenrotze heeft moeten ploegen ende in de steenagtige aerde heeft moeten saeyen.

Ons broeder Joh. Heemstede is geresolveert op de tijdinge van 't overlijden des Eerw. Gijsbert Sebastiaensz in Banda sich te laten imployeren, Mr Pontkaes proponent met hem nemende. Het is bekent dat hij in julio vertrecken sal, want hij nu wel te passe is, maer sijn huysvrouwe is heel sieckelick.

Van de veinsinge der Sinckanders en verwondere ick mij niet seer, want ben diergelijke gewendt in de Amboinesen, hoope nochtans dat een van de Hollantse broeders Candidius ofte Junius[467] dat werck op alle mogelicke middelen sal soecken te onderhouden ende te vorderen, want wanneer een van haer perfectelick de taele geleert heeft is te hoope dat de vercondinge des Evangeliums sommiger herten sal raeken tot ware liefde ende dienst Godes ende Christi.[468] De E. Danckardus en can mijns bedunckens voornaemelick om den Maleyschen dienst niet gemist werden voordat de E. Candidius hem hiertoe geprepareert hebbe.

Bedancke U.E. dat mij licentieert dit jaer hier in Amboina te blijven, want sulcx hoognodig was tot volvoeringe van het goede werck dat begonnen hebbe, mij meteen verblijdende dat den wijngaert in dewelcke mij de Heere gestelt hadde tot Batavia van soo getrouwe arbeiders versorgt ende voorsien blijft, want de planten der gereghtigheidt, die Gods handt daer geplant heeft, mij van herten lief ende weert sijn.

Dit dient, Eerweerdige broeders, tot beantwoordinge van U.E. missive. 't Geen belangt mijnen aengewenden arbeidt ende den stant des volcx mij toevertrout, sal ick met Godes hulpe schrijven wanneer ick de Ed. Heer Gouverneur van den Heuvel, die noch op Hittou is, sal gesproken hebben. – – – Vaertwel.

Gegeven tot Amboina den 17 may anno domini 1634. U Eerweerdens dienstwillige mededienaer in Christo, Justus Heurnius.

67. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN GOUVERNEUR-GENERAAL HENDRICK BROUWER. Ambon, 18 mei 1634.
NA, VOC 1114, fol. 393-394. Afschrift.[469]

Genade ende vrede in Jesu Christo

---

[466] Gijsbrecht Bastiaansz, predikant, overleden te Lonthoir (Banda) op 29 maart 1634 (Mooij, *Geschiedenis*, 197; Troostenburg, *Biographisch Woordenboek* geeft 19 maart 1633).

[467] Robertus Junius (1606-1655), arr. Batavia 1629, predikant op Formosa (Taiwan) 1629-1643, predikant in Nederland; auteur van een gedrukte catechismus in het Sinkans.

[468] Vgl. Mooij, *Bouwstoffen* I, 433 en 441.

[469] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 275-278.

Ed. Erntfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienige Heer, mijn Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschingh des Goddelijcken zegens over U.Edelheyts persoon ende regieringhe, dienen dese dat ick U.Edheyts aengenaeme,[470] bij den Heer Gouverneur Van den Heuvel berustende, hoewel ten principale noch niet ontfangen, nochtans den inhout daeraf in de copie gesien hebbe, want op mijn comptste aen 't Casteel zijne Edelheyt nae Hittou vertrocken, ende tot noch toe gebleven is.

Ick bedancke U.Ed. van de favorabele sorgvuldicheyt die U.Ed. voor mijne welvaert is draegende, ende hoope datter eene veylige middel ende wech sal gevonden werden om onder d'Alphouresen het rijcke Godes te verbreyden, waerover den E. Heer Gouverneur Van den Heuvel aen mij geschreven heeft[471] dat met mij in communicatie treden wil, waertoe een van de voornaemste middelen mij dunct te wesen 't opvoeden van de kinderen der Alphouresche coningen, die U.Ed. geordineert heeft dat onder mij ofte een der predicanten opsicht geschieden soude, 'twelcke den rechten wech is om dese natie het H. Evangelium mede te deelen.

Ick hebbe in Uliasser dusdanich werck bij der hant genomen, op vertrouwen dat het U.Ed. aengenaem soude wesen, met goetvinden des E. Heer Gouverneur Gijsels vier kinderen der voornaemste orangkayen in de fondamenten der christelijcke religie ende de Duytsche tale onderwijsende met behulp van den jongman die met mij getrocken is,[472] welcke kinderen goede progres in haere studiën gedaen hebben. Deser een hebben ick uyt Nusselau, d'andere uyt Oma, ende d'overige twee uyt Uliasser genomen. Ick hoope dat God de Heere sijnen segen daerover geven, ende U.Ed. goet genougen daerin hebben sal.

Van Kay ende Aru te besorgen hebbe ick met de E. Heemstede gesproocken, die verordineert is over een maent nae Banda te gaen, als cloeck ende daertoe genegen is. De noot derselver kercke vereyscht bij 't versterven des E. Gijsbert Sebastiaensen ende Michiel Clarenbeecq, sijne presentie. Hij sal tot proponent medenemen meester Hendrick Pontcaes, duslang schoolmeester ende voorleser in Amboina.[473]

Denselven Joh. Heemstede hebbe ick gerecommandeert, volgende U.Ed. last, twee cloecke Bandanesche schoolmeesteren nae Kay ende Aru te senden, want ick voordesen verstaen hebbe datter verscheyden sijn die tot het schoolmeestersampt bequaem sijn. Dese ondersocht hebbende oft daer genegentheyt der christelijcke religie sij, ende veylige woonplaetse sij voor een van onse natie, soo soude een Nederlants proponent die in 't Maleyts ervaeren waere derwaerts gesonden connen werden.[474]

't Is allen godvruchtigen seer troostelijck te verstaen dat, gelijck U.Ed. het heydendom in dese eylanden tracht te verlichten, alsoo het Moorsdom bij oosten Celebes arbeyt te stutten, opdat het niet allengskens de christenen uit haere possessie en dringe.

Ick bedancke U.Ed. met alle de broederen in Amboina dat U.Ed. den E. Jac. Vertrechtium herwaerts aengesonden heeft, want ick vertrouwe dat hij een heel dienstich instrument voor de kercke Godes alhier wesen sal.

---

470 Niet aangetroffen. De uitgaande brieven van de Hoge Regering over de periode medio 1633 – medio 1634 zijn niet bewaard gebleven.

471 Niet aangetroffen.

472 Petrus Butzerus.

473 Anthonio van den Heuvel schrijft op 28 juli 1634 aan de GG dat ds. Pontcasen al op Banda was gearriveerd, en dat ds. Heemstede met het schip Weesp nog moest vertrekken; NA, VOC 1114, fol. 411.

474 Commissaris Van den Heuvel schrijft echter: 'Wij hebben alhier geen leerjongeren ofte schoolmeester cunnen vinden die bequaem ofte willich waeren om nae Cay ende Aaro te reysen, wat moeyten ende presentatien daer toe aengewent hebben, als den kerckenraedt alhier Uwe Ed. sal getuygen, des hetselve als noch opengehouden wort, tot naerder gelegentheydt'; NA, VOC 1114, fol. 411, Van den Heuvel aan de GG, 28 juli 1634.

Het vertreck van den E. Abraham de Roy ende 't versouck van den E. Wilh. Holthenius om nae 't vaderlant te keeren bedroeft mij, maer alsoo sieckten ende swacheden haerer aendringen oorsaecken sijn, hoope dat God de Heere haer meerder stercte tot voldoeninge haeres dienst in 't vaderlant sall verleenen, ende andere getrouwe arbeyders in haere stede verwecken ende herwaerts aenvoeren sal, dat oock uyt dese natie eenige voortcomen sullen die haere landtslieden sullen helpen ten rechten in de wegen des Heeren te stieren.

Ick hoope dat God de Heere U Edelheyts heyligen ijver tot de voortbreydinge sijnes rijcx soo in de Ambonsche eylanden als in Ceram ende Baly mede tot sijner tijt sal laten vruchtbaer wesen. Ende indien (nae dat Godes wercken wonderlijck, ende sijn oordelen over de volcken ende natiën verborgen sijn) hetselve nu de gewenschte uytcompste niet en crijgt, so is nochtans de liefde Godts die U.Ed. hierin bethoont eerlijck voor de Compagnie, ende den Allerhoochsten aengenaem, die daerover U.Ed. persoon ende familie volgens sijne belofte sal segenen.

Ick bedanck U.Ed. grootelicx van de drie stucken gingan[475] mij vereert, welcke weldaet ick met alle schuldige gediensticheyt wil erkennen.

Wanneer ick den E. Heer Gouverneur Van den Heuvel gesproocken hebbe, sal U.Ed. verder van 'tgeen bij mij dit voorgaende jaer alhier gedaen ende aengemerckt is met de naeste schepen, soo het God de Heere toelaet, verwittigen.

De E. Heer Gouverneur Gijsels, die op sijn vertreck staet, heeft mij in den tijt sijner regieringe getrouwelijck de hant tot voorderinge der godtsdienst in de Uliassers geboden, dewelcke oock seer van de Nederlanders ende ingesetene bedanckt wert. Het is waer dat eenige (gelijck het geschiet) anders tegens sijne E. sijn gesint geweest, overmits hij meer socht te menageeren ende der Compagnies middelen spaersaem t'imployeeren dan sij wel wenschten, want als U.Ed. best weet, die man wert van het meestendeel der menschen gepresen, die op een vreemde beurse haer goet tractament aendoet, ende daer en sijn geen grooter opgevers in 't prijsen van een persoon dan die met ongeregelt faveur oft slempen ende brassen daertoe gekocht werden, maer tegens degeen die sijner meesteren proffijt ende niet de flatterie des volcx soect werden veele tongen gescherpt ende veele lasteringen verdicht, 'twelcke ick wete dat U.Ed. gewoon is in consideratie te nemen.

Hiermede, Ed. erntfeste, manhafte, wijse ende seer voorsienige Heere, besluytende, bidde den Alderhoochsten dat hij U Edelheyts persoon ende familie opneme in sijne vaderlijcke protectie, ende U Edelheyts regeeringe geduyrichlijck in overvloet segene, tot verbreydinge des rijcx Christi ende vorderinge van de welstant der Oostindische Compagnie. Vaertwel.

Gegeven tot Amboina den 18^{en} may, anno domini 1634.

Onder stont: U Edelheyts dienaer Justus Heurnius.[476]

68. BRIEF VAN DS. JACOBUS VERTRECHT AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon 28 mei 1634.

ANRI , Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 139-140.

Eerwaerdige, wijse, welgeleerde ende seer godtsaelige medebroeders. Genaede ende vrede door onsen Heere Jesum Christum, amen.

Alsoo U.E. begeerich achte om te weten onsen stant ende gelegentheyt, soo hebbe mijnen plicht niet willen hierin te buyten gaen. Wij sijn naer een lange ende verdrietige reyse wel gesondt (de Heere sij gelooft) den derden may op Amboina gearriveert. Onderwegen is

[475] Gingam, eenvoudige katoenen stof.

[476] Door Heurnius ondertekend afschrift. In dorso: 'Amboina. Domine Justus Hurnius aen de Heer Generael dato 18^{en} May. No. 17' (nl. van de uit Ambon overgezonden brieven).

gebleven op een droochte niet verre van Bandar Massyn het schip de Goude Leeuw,[477] 'twelck voor ons Amboina gekregen hebbende, over drie daegen eerst nae Banda van hier vertrocken is. Het desseyn van de Macassersche vloote sal apparent geen effect sorteren, want twee daegen naer ons vertreck van Macasser is onse gantsche macht van daer opgebroocken, uyt oorsaecke dat de Macassaeren wel met veertich stucks cleyn vaerttuych langhs de wal uytgeloopen waeren, 'twelck onse jachten met schieten haer niet beletten konden. De Macasser doet vast sijn beste om Bouton onder hem te brengen, want op onse aenkomste op Bouton verstonden dat hij de stadt hadde belegert, eenige dorpen verbrandt, ende de meeste negrijen en de straedt vermeestert ende met sijn volck besedt. Op Bouton hebben wij Jan Courte gevonden. Sr Buyckje Buyckjes[478] ende Pels[479] waeren met een kleyn vaerttuygh naer Amboina vertrocken ende hebben haere joncke op een bekende clippe bewesten Macasser verongeluckt, daer sonder twijfel veele bij sullen te cort komen. De commandeur Lodesteyn is met ons van Bouton naer Amboina geseylt, alwaer vier jachten van de sijne gearriveert sijn, doch hijselve met de reste schepen van ons versteecken sijnde, gissen dat wederom naer Bouton gekeert sij.

Den tweeden dagh naer onse komste op Amboina is d'Heer Van den Heuvel in het gouvernement geautoriseert geworden, de Heer Artus Gijsels het Casteel hem inruymende, ende is terstont naer twee daegen van sijn autorisatie met de correcorren op een tocht gegaen naer Hitou, Lou[480] en Combelle, om de kimela Leliatte ende capiteyn Hitou in haer sinister voornemen te preoccuperen en de Compagnies staet te verseeckeren. Godt geve dat sijn voornemen wel mach gelucken.

U.E. kerckelijcke missiven[481] hebbe ick aen de E. broederen alhier ende de E. Heer Artus Gijsels wel behandight. D. Helmichius ende D. Heemstee sijn aen de beter handt, ende konnen door Godts genaede haeren dienst nu wederom waernemen. Van mijn bevestinge en is met het haestich vertreck van de Heer gouverneur noch niets voorgevallen.

Den standt der kercke alhier, voor soo veel ick daervan uyterlijck kan oordeelen, laet sich taemelijcker wijse wel aensien, voornemelijck onder de ingesetene des landts. Daer komt sondaechs een staetelijck gehoor van Amboinesen ende toonen uyterlijck een goede myne[482] ende fatsoen des Christendoms, oock tot schaemte van onse Duytsche natie, dien meer de saegeweers-kroegen dan de kercke frequenteren.

D. Heurnius, die hier seer wel aerden can, is van Oulat aen 't Casteel gekomen, en verklaert datter in de Uliassers goede vruchten te verwachten staen. Sijnen dienst is aldaer seer noodich, ende en soude sonder merckelijcke hindernisse ende schaede van het begonnen werck niet wel konnen gemist werden, waerom ook seer verblijdt was als uyt U.E. brieven verstondt van sijn continuatie in dese quartieren, in welcke noch wel een jaer ofte twee soude willen overblijven, totdat hij de saecke op eenen vasten voedt gebracht hadde. Wil derhalven de Eerw. broeders gewaerschout hebben dat se sijn persoon door een ontijdige revocatie niet en verhinderen in sijn voornemen, nochte van sijn dienst af en trecken.

In Banda is door 't afsterven groote veranderinge voorgevallen. d'Heer Gouverneur Raemburgh is over eenige maenden deser werelt overleden, in wiens plaetse provisionelijck verkoren en geautoriseert is den E. President Acoley. Wij hebben oock tot onsen grooten leedtwesen verstaen de doot van den E. Gijsbrecht Sebastiaensz ende D. Claerenbeecq, die aen een raesende coortse gestorven is, beyde getrouwe dienaeren der gemeynte Christi, de

---

477 Bandjarmasin, Zuid-Kalimantan. Het schip De Gouden Leeuw verging op 3 maart 1634.

478 Op 4 januari 1644 verkozen tot diaken van de gemeente te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* I, 691).

479 Jan Pels, vrijburger te Batavia, zie Mooij, *Bouwstoffen* I, s.v. Jan Courte, zie *ibidem*, 367.

480 Luhu.

481 In ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 110-112, bevinden zich brieven kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. febr. 1634 en kkr Batavia aan ds. Justus Heurnius gedateerd 17 febr. 1634.

482 Mine: gelaat, uiterlijk aanzien.

eene op Lontoir, de ander op Poulouay, waerover die van Banda haer ontbloot vindende, seer ernstich om hulpe hebben aengehouden bij de E. kerckeraedt van Amboina, te meer alsoo D. Holtenus naer sijn verlossinge seer verlanght, en noch eenige ongesontheydt onder sijn leden voedt, die uyt een siecdenwelcken sijne verlossinge is toegestaen, aenmerckende den standt der kercken in Banda ende sijne tegenwoordige dispositie, heeft sijnen dienst derrewaerts gepresenteert, 'twelck van de E. kerckenraedt alhier in bedenckinge genomen sijnde, hebben die van Banda als de naeste niet willen in den noot laeten, maer geresolveert met voorgaende approbatie van d'Heer Gouverneur Van den Heuvel den voorschreven D. Heemstee met d'eerste gelegentheyd haer toe te senden ende noch een proponent daer bij te voegen, 'tsij dan D. Pontcaes ofte den discipel van D. Heurnius,[483] die beyde in locis communibus Theologiae[484] ende de Maleydtsche taele redelijck wel ervaeren sijn, ende eerstdaechs den tijdt van 't examen gestelt is.

Dit is, E. broeders, 'tgene voor dese tijt U.E. te communiceren hadde. De Godt aller genaede ende barmherticheyt wil uwen dienst rijckelijck zegenen ende sijne gemeynte van getrouwe dienaers versorgen. Wij recommanderen ons uwe gebeden.

Gegeven in Amboina den 28^{en} mey, anno 1634. U.Eerw. verplichte medearbeyder in den Heere, Jacobus Vertrecht.

69. BRIEF VAN DS. HELMICHIUS HELMICHII AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Hitu, 30 mei 1634.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 133-135.

– – –

Uyt U.E. laeste schrijvens aen onsen kerckenraet[485] bevonden wij dat den E. Heemstee sijn versoeck om te vertrecken was toegestaen, maer in het schrijven van de Heer Generael was sulcx op conditie gestelt, namelijck indien sijn voorige swackheyt noch was continueerende. Daertoe noch dit gecoomen was dat de kercke in d'eylanden van Banda ontbloot is van twe predicanten, den E. Clarenbeecq ende den E. Gijsbrecht Sebastiaensen,[486] die derhalven seer ernstich om eenich secours hebben geschreven, niet alleen aen onsen kerckenraet maer oock aen de heer gouverneur, ende sal de E. Holtenus nootsaeckelijck dit jaer moeten blijven hoewel sijn demissie hadde vercregen.

Dit voorgaende bij de broederen alhier ende de heer gouverneur overwoogen sijnde, is den E. Heemstee van drie de keuze gegeven: of wilde vertrecken omdat sijn versoeck was toegestaen, of wilde blijven in Amboyna omdat nu in goede dispositie was, dan of naer Banda wilde vertrecken omdat Poulaway ende Lonthor geen predicanten hadden. Daerop antwoorde hem te onderwerpen 'tgeene bij den kerckenraet ende de Heer gouverneur wiert goetgevonden, ende so eyndelijck met gemeene stemme ende approbatie van de heer gouverneur geresolveert[487] dat denselve met den eersten gelegentheyt naer Banda sal vertrecken, 'tsij dan den E. Holteni te verlossen ofte een ander eylandt te bedienen, nadat aldaer goet gevonden sal werden.

Ende alsoo de kercke van Banda daermeede noch niet ten volle versien conde weesen, soo wert oock den eersamen Hendrick Pontcasen in qualiteyt als proponent derwaerts gesonden. Gemelte Hendrick Pontcasen is een man van goeden leeven ende ervarentheyt in deese

---

483 Petrus Butzerus.

484 Loci communes: grondbeginselen (van de theologie).

485 ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 110-112, d.d. febr. 1634.

486 De eerste was overleden op 17 december 1633, de tweede op 29 maart 1634 (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*: 19 maart 1633, maar zie *ibidem*, 392).

487 Resolutie en approbatie daarvan niet aangetroffen.

quartieren, als dewelcke de kercke niet alleen sijn verbonden tijt, maer ontrent 2 jaren daerbooven heeft gedient, hebbende hem naerstich g'oeffent in 't ondersoecken van Godes H. woort en de gemeene plaetsen der theologie. Ende naedat bijna een jaer in 't heymelijck hadde geproponeert, ende een behoorlijck examen voor den E. Heurnio examinator, voor mij, den E. Heemstee, D. Vertrecht, den kerckenraet ende des Heer gouverneurs gecommitteerde hadde uytgestaen, ende deselve contentement gegeven, soo is hij tot gemelte qualiteyt gepromoveert. Achten dat de broederen sullen oordeelen dat in deese saecke (soo veel doenlijck is) met ordre is gegaen.[488]

Bedancken de broederen dat goet gevonden hebben den E. Justus Heurnius noch eenigen tijt in deese quartieren te laten, want sijn weederkeeren merckelijck tot schade van de eylanden ofte inwoonderen derselver soude strecken. Gelijck de broederen oock moeten gedanckt sijn dat ons toegestonden hebben den E. Jacobus Vertrecht, die hem beneersticht om de Malaysche tale te leeren, opdat mij mocht assisteren in 't onderwijsen ende stichten der Amboyneesche gemeente, bij welcke groote vruchten te doen sijn.

Gelieft den Eerw. Molineo te seggen dat sijnen brief[489] ontfangen hebbe ende 'tgeene versoeckt sal naercoomen, waertoe noch geen gelegentheyt gehadt hebbe.

Zedert dat de Heer Van den Heuvel alhier in 't gouvernement is gecoomen, heeft een saecke aengevangen dien d'Almachtige wel heeft laten uytvallen, ende staet te beduchten dat daerdoor het Christendom ende den staet van de generaele Compangie in deese quartieren sal toeneemen ende floreren. Want heeft den hoochmoet van den moorschen capteyn Hitoe[490] ten ondergeworpen ende alle sijne negerijen (ontrent 30 in 't getal) onder subjectie van de Compangie gebracht. De Heere wil voorts alles tot sijns naems eere, tot opbouwinge sijner kercke ende uytbreydinge des rijcx Christi ten besten stieren.

Aengaende den stant der kercke ende schoolen in deese quartieren, wil in 't particulier daer niet van schrijven, maer sal sulcx per de naeste ofte laeste gelegentheyt van den kerckenraet in 't gemeen geschieden. De Heere heeft mij onlancx met een groote cranckheyt besocht, soo dat in 6 weecken den publycken dienst niet hebben connen waerneemen, doch dancke den goeden Godt dat nu weeder tot mijn voorige sterckte gecoomen ben, om sijn kercke te helpen bouwen ende stichten.

Ben jegenwoordich op Hitou, alsoo de heer gouverneur daer is, met de Nederlantsche en de Amboyneesche macht, om het aengevangen werck in een vasten stant te stellen.

Deesen dan eyndigende, wil U Eerwaerdige persoonen ende heylige bedieningen Gode ende 't woort sijner genade laten bevoolen sijn, ende weest alle hertelijck gegroet.

Actum Hitouw deesen 30^{en} may 1634. – – – Helmichius Helmichii.

70. BRIEF VAN DS. HELMICHIUS HELMICHII AAN GOUVERNEUR-GENERAAL HENDRICK BROUWER. Ambon, 25 juli 1634.
NA, VOC 1114, fol. 417r-421r. Afschrift.

Ed. Heer Henricq Brouwer, gouverneur generael over gansch Neederlands India.

Edele, Erntfeste, welwijse, voorsienighe ende seer gestrenge Heere.

---

488 De resoluties PR en/of kerkenraad Ambon betreffende de verzending van ds. Heemstede en Pontcasen niet aangetroffen.
489 Niet aangetroffen.
490 Kakiali.

Heyl ende salicheyt sij U.Ed. aen lichaem ende siele, voornaemelijck voorspoet over U.Ed. regeeringe in deese Indische quartieren.

Ed. Heere, hebbe met groot contentement U.Ed. missive van dato den 15en february deses jaers[491] door d'Heer Gouverneur Antonio van den Heuvel ontfangen, ende den inhoudt derselver tot mijn proffijt genoomen, namelijcq als een vaderlijcqe vermaeninge om te meer tot ijver in mijne bedieninge opgewect te werden, opdat naer vermoogen het huys des Heeren hoe langer hoe meer bouwen ende stichten mach. Hebbe in 't laeste van 't voorleden jaer in groote crancte gelegen, naedat de visiten in alle d'Amboineese quartieren hadde gedaen, doch de goede Godt sij gepreesen dat seer haest weder tot voorige gesondtheyt quam, wandt zoude geern het aengevangen werck mijner discipelen voltrecken, opdat soo doende het christengeloove een vasten ingancq tot dese natie becomen mochte.

Wat aengaet den standt der kercke ende schoole in dese quartieren, dancken Godt dat altijt vermeerderingh des rijcx Christy bespeure. Hebbe geen achterdencken van ontrouw bij d'Amboineese natie, noch vreese van affvallicheyt in den geloove ofte breeckinge des eets aen de generaele Compagnie geswooren, maer de groote molestie die d'Compagnie ende de christenen deser landen door de heyloose ende meyneedige mooren daegelicx wert aengedaen is onverdraechelijcq ende onlijdelijck. Vertrouwe dat sulcx U.Ed. door d'Heer Van den Heuvel in 't largo wert geschreven, evenwel can niet naerlaeten in desen een weynich daervan aen te roeren, opdat de middelen te meer bij der handt genoomen werden waerdoor dese geswooren vijanden te meerder mochte gedempt zijn. 't Is waer, mijn Heere, dat zulcx and're behoorden laeten bevoolen te zijn, eenelijcq mijn bemoeyende met de bedieninge mijnes ampts, maer can niet bevroeden dat 'tgeene doe daertegen is strijdende. Oocq geschiet hetselve aen U.Ed. discoursgewijse, te kennen gevende hoe lieff mij is de bevoirderinge vand 't gemeene beste, want weete dat dit seecker is, dat het christengeloove geen voortgancq can hebben in dese quartieren tenzij de zaecke der generaele Compangnie floreert ende de welstandt derzelver voortgae, wandt de Christenheyt daerdoor gevoet moet werden. Bidde derhalven met behoorelijcke reverentie, U.Ed. gelieve desen ten goede te neemen, daerop mij verlaete etc.

Stelle U.Ed. eerstelijck voor 'tgeene gepasseert is weegens den sadaha,[492] gesante van den coninck in Ternaten. Deese hadde veel te pretendere op eenige van onse christennegerijen, maer wiert door d'orangcaya wacker betaelt. Toonden groot miscontentement omdat de Heer Gijsels een fort op Louhou hadde doen maecken. Seyde dat de oorsaecke van sijn comste bestont in drie poincten: eerst het landt voor sijn coninck zuyver te houden, ten tweeden de vreemdelingen te weeren, ten derde de quimalaha Louhou ende Lisabatta te lichten.

De heer gouverneur Van den Heuvel, achtende dat met gemelte fort niet veel ten dienste van de Compangnie conde uytgericht werden, heeft hetselve doen slechten om den sadaha tot executie van de andere twee zaecken te brengen. Maer deselve daervan beleefdelijck ende oock ernstelijck sijnde aengesproocken, wist nergens minder van, hielt hem off hij geck was, seggende wel de last, maer geen macht tot sulcx te hebben. Ondertusschen wierde de vreemdelingen op verscheyde plaatsen aengenoomen ende alsoo gecoestert, dat deselve stout ende trots wierde, haer niet ontsiende de Heer gouverneur een brieff toe te senden, in deselve te kennen gevende dat hare macht stelde tegens d'onse, dat het haer te doen was om de nagelen, indien deselve mochten volgen datter geen oorloch soude sijn. Siet hier de Maccassaersche stouticheyt ontstaende uyt de Ternataensche trouloosheyt.

---

[491] Niet aangetroffen. De uitgaande brieven van de Hoge Regering over de periode medio 1633 – medio 1634 zijn niet bewaard gebleven.

[492] Sadaha: titel van een hoffunctionaris in de Noord-Molukken.

Ende wat aengaet den Hiteeschen capiteyn Kackialy, denselven maeckten 't mede hoe langer hoe erger, want dese met den Ternataen 't hooft in een caproen steeckt,[493] met den anderen niet anders bitsiarende ende voorhebbende als de welstant van de Compangnie te breecken ende de christenen alhier onder subjectie ende slavernije te brengen. 't Welck eenige onser orangcaya aengemerckt hebbende, zijn ijverich geweest om een scheuringe onder de Hitesen te maecken, groote gemeynschap ende vrientschap houdende met den coninck van Hitoe ende den eersten orangkay Tanahitou Messin,[494] neffens eenige hooffden van de cleijne negrijen op 't oost zijnde, als Capa, Mamala ende de negrijen die daeronder sorteren, welcke sij soo verre hebben gebracht dat met de onse een mattacouw tot een teecken van getrouwicheyt hebben gedroncken, afsweerende de capiteyn Hitoe, haer beclagende over de groote ontrouwicheyt die deselve aen haer ende de Compangnie bewees, 'twelck alsoo gebrouwen heeft ten tijde als de Heer Gijsels noch in gouverne was. Ende de Heer Van de Heuvel gesuccedeert sijnde, heeft Tanahitou Messin uyt den naem van de coninck ende veele van onse voornaemste orangcaya mij ernstich aengeweest ende gebeden ick wilde doch de Heer gouverneur de zaecke van Hitoe op het hoochte recommanderen, want deselve geen uytstel, veel min nalaticheyt, vereyschte ende indien niet datelijck bij de hant genomen werde, dat door langh wachten het quaet noch dieper soude inwortelen.

Den capiteyn Hitoe, merckende de groote vrientschap tusschen gemelte Hiteesen ende den coninck aen d'een ende onse orangcaya aen d'ander zijde, was seer op sijn hoede, maeckende sijn banden vast met dengeenen die het met hem hielden, doende heymelijck alle afbreuck aen de christen ende des Compangnies staet.

Soo dat eyndelijck 't meeste het swaerste heeft moeten weegen, ende bij de Heeren gouverneuren geresolveert is dit fenijnich quaet uyt het lichaem van Amboyna wech te rucken, op hoope dat daerdoor het beste tot d'algemeyne ende d'aengename ruste soude mooge vercreegen werde.[495] Dit geschiet sijnde sonder slach ofte stoot,[496] toonden hem seer schoon. Ydereen, soo wel mooren als heydenen ende christenen, hadde daerin een goet behagen, want van kindtsbeen aff het schelmachtich hert van deesen sich hadde verthoont, welck hem hoe langer hoe meer openbaerde ende niet seeckerder te verwachten was dan dat sijn pertije met de slach zoude gewaerschout hebben.

De drie ander hooffden van Hitoe, mede gevangenen, claechden immers soo seer over hem als de reste. Alle d'orangkaya van 't lant quamen voor haer ende niet voor capiteyn Hitoe bidden om verlossinge, beloovende ende sweerende aen de Compangnie alle getrouwicheyt, haer verblijdende te sien dat nu Hitoe weeder in sijn oude stant soude gestelt werden, dat sij alleen de Compangnie, den coninck ende de 4 orangcaya, maer geen capiteyn soude hoeven te kennen. Hiervan wiert een vast accoort gemaeckt, 'tselve wiert belooft, beswooren ende nae des landts wijse met een matacau bevesticht. Alles was (soo men vertroude) gans wel. De Heer gouverneur gaff hiervan Godt de eere, latende tot loff des Alderhoochsten een danckdagh instellen omdat dit alles bloetstort[497] ofte extraordinare oncoste, doch met welgevallen van een yder was geschiet. Edoch, 't schijnt het Godt d'Almachtige belieft heeft dat deese vreucht weder met droefheyt moste getempert sijn. Want de creature van capiteyn Hitoe na sijnen aert in 't quade niet wilde rusten, niet om haren gevangen capiteyn te verlossen, want het blijckt sulcx haer wel gevalt, maer om haer bij dese gelegentheyt groot met sijn ampt ende rijck met sijn middelen te maecken, maeckende

---

493 Onder één hoedje speelt (caproen = muts).

494 Tanahitumesen, hoofd te Hitu Lama.

495 In 1634 arresteerde de VOC de kapitan Hitu, Kakiali, wegens zijn onverzettelijk streven politiek en economisch onafhankelijk te blijven. De VOC poogde te Hila een redoute te bouwen om zo de levering van kruidnagelen aan derden te kunnen observeren en tegen te gaan.

496 Zie hierna, doc. 73.

497 Voorgestelde lezing: sonder bloetstort.

de staet van de Compangnie en de christenen bij de goede ingeseten hatich, seggende dat het ons nergens anders om te doen was als om haer reliegie uyt te royen ende haer onder dienstbaerheyt ende slavernije te brengen.

De drie hooffden met schoonspreecken ende door ernstich versoeck van d'orangcaya van hare gevanckenisse ontslagen sijnde, neygen hare oren meede tot dese leugenrede, begeven haer oock bij deese ongeruste geesten, breeckende den eet die sij soo vast voor Godt ende de werrelt geswooren ende met een mattacouw bevesticht hadde, vermengen haer met d'ander schelmen, die andere getrouwicheyt sweerende tegens de Cristenheyt ende de Compangnie.

De Heer gouverneur (om questie te schuwen) heeft haer door den maringo vriendelijck doen afroepen om met haer te spreecken, hebben sulcx geweygert. De coninck van Hitoe heeft haer versocht om met haer tot welstandt ende ruste van 't landt te bitsjaren, maer al tevergeeffs. Hebben sonder woort off reeden haer op 't geberchte bij den anderen vergadert, haer versterckt, ende de wapenen tegens des Compagnies staet aengevaet, sonder te dencken noch aen het oude ofte nieuwe verbondt, ende oock sonder haren wettigen coninck te kennen.

Ende alhoewel de Heer gouverneur veel tegens haer tot straffe ende offentie soude hebben connen doen, met schenden van hare bosschen, nagelboomen ende tuynen, soo wert nochtans sulcx uytgestelt ende naergelaten om de goede ingesetenen tot achterdencken te brengen, opdat sij haer eygen ruste mochte beminnen ende kiesen 'tgeene tot hare vreede dient.

Ende doet de Heer gouverneur, mijns geringen oordeels, seer wijselijck daeraen dat goede vrientschap hout met de negerijen van 't oosteynde, om de scheuringe te voeden, ondertusschen den vijandt te lande beledt dat haere tuynen niet mogen gebruycken, ende te water dat de zee niet mogen frequenteren, haer vaertuych overal schadeloos maeckende.

Ende waer dit nu een gewenschte zaecke, welcke van Gode te bidden is, dat in deese gelegentheyt d'Alfoeren van 't eylant Ceram als een roede conde gebruyckt werden om dit moors gebroet nae haer quaet te straffen, waertoe oock de Heer gouverneur groote vlijt doet om deselve te becoomen, welcke oock sulcx belooft hebben, want dit vercrijgende sullen de mooren gedwongen sijn het hooft in de schoot te coomen leggen. Dat die van Oeren-Assaloely des Compangnies staet afgevallen sijn geeft mij geen wonder, want sij, verloochende christenen sijnde, hebben noeyt deselve trouwicheyt beweesen, maer altijt groot achterdencken van valsheyt gegeven, ende sal geen middel gebreck weesen om haer voor haer dubbeler apostasie te straffen.

Wat aengaet de christen Amboyneesen ende eylanders, moet verclaren dat een seer goet contentement hebben in 'tgeene tegens capiteyn Hitoe bij der handt genoomen is, verblijd sijnde dat sijn hoochmoet ende stinckende hoovaerdije soo ter neder geworpen is, vreesen niet voor den oorloch noch voor de macht der Hiteesen, willich sijnde voor het christengeloove ende de Compangnie te strijden, ja goet ende bloet daervoor te stellen.

Dit is dan hetgeene, mijn Ed. Heere, dat voorgenoeme hadde U.Ed. in 't corte voor te stellen belangende den staet des Christendoms ende de Compangnie in dese quartieren. Hierneffens uyt medelijden noch voegen dit versoeck van de Amboyneesen aen U.Ed., te weeten dat, alsoo veele negrijen die hier aen 't Casteel leggen haere tuynen hebben aen de oversijde van 't landt ende in deese gelegentheyt niet derwaerts connen gaen om hare noodruft te becoomen, daerom armoede lijden, dat derhalven hare stranden alhier mochten vrij hebben om te visschen, die nu vol ceris[498] gestelt staen, allsoo deselve van de Compangnie aen de burgers verpacht sijn ende daerom van haer niet en moogen gebruyckt werden.

---

[498] Ceros (seru), bamboezen visfuiken.

Ende insonderheyt zijn te beclagen de arme Mardekers welcke, alsoo vreemdelingen zijn, niet een voet landt ofte bosch eygen hebben ende haer meest met visschen moeten erneren, ende evenwel den meesten tijt haer tot dienst van de Compangnie laten gebruycken, bidde harentweege U.Ed. gelieve dit in bedencken te nemen. Stutte vorders mijn penne, eenlijck U.Ed. biddende, alsoo mijn huysvrou vader overleden is[499] ende desselfs weduwe U.Ed. toecomt om haer naer 't patriam te transporteren, dat deselve door U.Ed. ordre met goet geselschap ende gelegentheyt mach versien wesen. Zullen 'tselve altijt naer vermogen met behoorlijcke danckbaerheyt soecken te recompenseren.

Anders niet hebbende, wil desen abreviëren ende U.Ed. persoon neffens U.Ed. familie en regieringe den Heere des hemels ende der aerden laten bevoolen sijn, opdat het rijcke onses Heeren Jesu Christi toeneeme, het gtemeyne beste, ende voor onser ziele salicheyt bevordert worde.

Actum Amboyna deesen 25^{en} july 1634.

Onder stont: U.Ed. onderdanichste dienaer, ende was geteykent: Helmichius Helmichii.

71. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KAMER AMSTERDAM. Ulat, 30 augustus 1634. NA, VOC 1113, fol. 826-831. Afschrift.[500]

Edele, eerentfeste, achtbaere, voorsienige, wijse ende seer discrete Heeren.

Nae toewenschinge des godlicken segens over U Edelens persoonen, handel ende regieringe, dienen dese U.Ed. mede te deilen hetgeene in 't ecclesiastike ter plaetse mijner bedieninge in de Uliassersche eylanden dit voorleden jaer mij is voorgecomen ende aenmerckensweerdich sich heeft toegedragen.

Als ick, nae uytwijsen mijnes vorigen schrivens,[501] mijne residentie tot Oulat in de Uliassers genomen hadde, hebbe in junio schrivens van den Ed. Heer Generael Brouwer ontfangen,[502] alsmede van den Eerw. kerckenraet tot Batavia,[503] door handen van den Heer Gouverneur Antonio van den Heuvel, in dewelcke sijne Ed. alsmede haer Eerw. op het versoeck van den Ed. Heer Gouverneur Gijsels ende de Eerwaerde kerckenraedt tot Amboina mij toegestaen hebben, tot bedieninge der Uliassersche eylanden, noch een tijdt lang in Amboina te blijven, hetwelcke mij seer aengenaem geweest is, overmits de handen aen een werck geslagen hebbe daer ick noch een weinich in diene te continueren, indien uyt mijne voorige moeite eenige stichtinge des swacken Christendoms alhier sal voortcomen, gelijck U.Ed. uyt den teegenwoordigen standt der kerckelicke saecken in dese plaetsen sal connen verstaen.

Om hetwelcke ten rechten te ontdecken, sal ick U.Ed. voordragen: eerstelick wat bedienaers des godlicken woordts ende behulpers derselver in geheel Ambonia sijn, ten andere, hoedanig de standt der kerckendienst in de Uliassersche eylanden sij ende volgens wat den

---

499 De schoonvader van ds. Helmichii was ds. Gijsbrecht (Se)bastiaansz, overleden maart 1634 op Banda., vgl. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 176v.

500 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 283-295. ANRI, Archief Ambon 992, fol. 117-128 bevat een vrijwel gelijkluidende brief aan de kerkenraad van Batavia. Alleen de openingsalinea's verschillen enigszins; de brief geeft dezelfde datum. Als post scriptum schreef Heurnius in deze brief nog: 'Versoecke dat U.Eerw. mij gelieve over te senden de copie van de eerste vijftig psalmen Davidts door S^{r} van Hasel saligher in 't Maleys overgeset opdat hier den kercken dienstig mogen wesen'. Deze 50 psalmen werden door Heurnius verbeterd en in 1648 gedrukt, twee jaar later gevolgd door het volledige Boek der Psalmen. Zie Landwehr 715 en Bijlage Maleise Geschriften nr. 09 en nr. 13.

501 Zie hiervoor, doc. 60.

502 Niet aangetroffen.

503 ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 113-117, d.d. 17 febr. 1634.

schoolen in deselve plaetsen is belangende, want hetgene Amboina selfs aengaet sullen de E. broeders aldaer U.Ed. aendienen.

I. Bevestichde bedienaers der gemeynte sijnder twee op Amboina, te weten de E. Helmichius Helmichii, die groote stichtinge in dese quartieren gegeven heeft ende noch dagelicx seer loflick daerin is continuerende. De andere is de E. Jacobus Vertrechtius, die in junio voorleden hier gearriveert is, getrout sijnde met een dochter van de lieutenant Louwel,[504] die sich schickt om de Maleysche tale te leeren, sijnde (benevens sijne goede gaven) seer stichtelick van leven. De E. Joannes Heemstede is in julio nae Banda gegaen, alsoo de E. Holtenus, die daer alleen is, soeckt te vertrecken nae het vaderlant. Hendrick Pontcasen, die sieckentrooster, voorleser ende schoolmeester op Amboyna was, is proponent geworden ende in deselve qualiteyt, op 't versoeck der E. kerckenraet tot Banda ende des Heeren Presidents Acoley, mede nae Banda in junio gevaren, een Ambons schoolmeester zijn plaetze in de schoole ende Maleysche voorlesinge waernemende. Hierbenevens is daer Burgaert Lubbersz sieckentrooster, die het sieckhuys bedient ende het avondtgebedt in 't Casteel doet. Dit sijn de ecclesiastike persoonen in Amboina.

In de Uliassersche eylanden legge ick met een jonckman, Petrus Butzerus genaemt, die sich oefent om als proponent met der tijdt de kercke behulpich te wesen, ende meteen onder mijn opsigt eenige Uliassersche jeucht is onderwijsende.

Hierbij comen de schoolmeesters van alle de negrijen, die met Maleys voor te lesen op den dach des Heeren de godtsdienst plegen. Doch veele sijn soo onervaeren in 'tgeen haer bedieninge aengaet, dat nodig sal wesen dat ze voortaen eerst een wijl tijdts bij een predicant soo in 't lesen als in de kennisse van de beginselen der christelicker religie onderricht ende geoefent werden, die men tot den dienst der schoolen sal willen imployeren. Waertoe den Edelen Heer Gouverneur Van den Heuvel genegen is de handt te biedden, dien wij grotelicx te bedancken hebben over de christelicke hanthavinge ende behulpsaemheyt tot uytvoeringe der godtsdienst ende verbreidinge des rijckx Christi. Dit is het sobere getal der kerckelicke persoonen in de vier eylanden Amboina, Oma, Uliasser ende Nusselau, in dewelcke sijn twee en dertich negriën, eenige cleyne ongerekent blijvende.

II. De kerckendienst in Amboina overslaende, sal van de standt der kerckendienst in de drie Uliassersche eylanden spreken ende nopende deselve aenwijsen 'tgeene belangt de vercondinge des godlicken woordts, de bedieninge der sacramenten, de bevestinge des huwelickx ende 't gebruyck der kerckelicke discipline.

De vercondinge des godlicken woordts geschiet door mij op den dach des Heeren tot Oulat ende somtijdts op andere plaetsen als deselve gaen besoecken, hierbenevens werden op alle negriën de schoolmeesters hiertoe geïmployeert.

Deser dienst heeft duslang alleen bestaen in 't singen, ende voorlesen van de Maleysche gebeden ende een sermoen in 't Maleys, soodat in verscheyden plaetsen het heele jaer door bijnae hetselfde sermoen voorgelesen werde, de meester niet meer als een ofte twee geschreven sermoenen hebbende. Dit misbruyck hebbe ick nu begonnen te veranderen, duslang besich geweest sijnde met te vorderen de oversettingh van het evangelium Matthey ende eenige andere deelen der Schrift in de Uliassersche tale, waervan een register hier bijvoege.[505] Geve nu het overgesette den meesters, die het bij deelen uytschrijven ende den volcke beginnen voor te lesen, soodat benevens de XII articulen des christelicken gelooffs, 't gebedt des Heeren ende de X geboden in 't Uliassers, 'twelck sij nu een wijl geleden gebruyckt hebben, op den dach des Heeren gelesen werdt in sommige kercken, ende voorts in alle de andere, als gecopieert hebben, sal gelesen werden een capittel uit de evangelische historie ende een capittel uyt het Oude Testament in de Maleysche ende Uliassersche tale,

[504] Vgl. Mooij, *Bouwstoffen* I, 418, en hierna, doc. 79.
[505] Zie de bijlage aan het einde van dit document.

tegaeder met het gebedt voor ende nae de predicatie in deselve spraecke, hetwelcke met grooter aendacht werdt aengehoort, alsoo het al nieu voor haer is, naedien zij duslang toehoorders geweest sijn van een sermoen daer zij weinig ofte niet van verstonden. Ick hoope de Almachtige sal zijnen seegen over dese eenvoudighe bedieninge sijnes woordts geven.

Maer het sal wel van noden wesen dat ick op elck van de sesthien kercken onder mijn opsicht resorterende een maendt of twee mijn residentie neme, om de oefeninghe der godtsdienst in goede orden aldaer te stellen ende de meesters te oefenen, soo in 't voorlesen der predicatiën ende der H. schrifture als in 't verstandt van de fundamenten der christelicker religie. Want het meeste deel derselver soodanich in 't voorlesen ende singen ende onwetenheyt der christelicker religie is, dat men hem dies schamen moet. Daerbij comende de groote ongeregeltheyt in de christelicke vergaderingen alsmede in 't begraven der doden, want op meest de plaetsen duslang geen kerckhof ghehadt nochte nae christelicke gewoonte het lijck gevolgt hebben, hetwelcke nu ben invoerende. Resteeren oock veele heydensche gewoonten, als dat zij eeten ende drincken ende lichtende lampen op de graven setten, dat de vrouwen terwijl haer mans op een oorlochstocht zijn, alle drie dagen eens op des negriën baleye vergaderen om haeren afgodt te bidden dat hij voorspoet op de reyse verleene, om welcke af te raeden ende te weeren gesint ben een wijl tijts op elcke plaetse mijn residentie te nemen.

Dit bij gelegentheyt geseyt sijnde, keere weder tot de kerckendienst. De meester voor de predicatie het gebedt des Heeren voorlesende in de Uliassersche tale, soo laete ick het volck gewoon maecken mede het nae te seggen, opdat zij alsoo hetselve mogen leeren, want der niemandt is die het noch in zijns moeders taele geleert heeft. De predicatie en can noch niet in dese tale gepleecht werden, maer ten desen eynde heeft het den Ed. Heer Gouverneur Gijsels (dien wij, gelijck alsmede den Heer Gouverneur Van den Heuvel grootelickx van goedt behulp in de godtdienst te bedancken hebben) gelieft vier jongens, soonen van Uliassersche orangcayen, onderhoudt toe te legen opdat sij mochten bequaem gemaeckt werden om met der tijdt als proponenten de kercken alhier behulpig te wesen. Van dese hebbe ick eenen genomen van Oma, de andere van Nusselau ende twee van Uliasser, opdat een ieder derselver zijne lantsliden bedienen mogen, naedemael dese eylanden in de tale wat sijn verschelende.

Deselve jonghens werden door de vermelten Butserus onderwesen in de Nederlantsche taele, opdat se de Heylige Schrift souden connen verstaen, daerentusschen haer mede in 't Maleys latende leeren hetgeene gestelt hebbe tot wederlegginge des heydendoms ende mahumetistschaps. Ick scherpe haer in de sinne des Nederlantsche catechismy in 't Maleys. Desen wel begrepen hebbende (waertoe een jaer ofte twee van doen is), sullen daernae eenige corte predicatiën, in 't Maleys ende Uliassers gestelt, dienen te leeren, opdat ze daermede de Christenheyt alhier dienstich mogen wesen.

Dese geringe middelen moeten vooreerst, bij gebreck van cloecker instrumenten, gebruickt werden.

Het waer te wenschen dat door eenige van onse natie de dienst in de landtstaele hier conde volvoert werden, maer voor bejaerde is 't beswaerlick so verde te comen, voornamelick om de swaere pronuntiatie deser tale, die de ingeborene selfs doet haperen ende traegh in 't sprecken wesen. Met de jeucht soude het moeten voorgenomen werden, die niet alleen in 't Uliassers maer vooreerst oock in 't Maleys souden moeten predicken, want aengesien de mahometanen van Iha ende Sory Sory (plaetsen sijnde in Uliasser) haeren godtsdienst in 't Maleys doen, soo achten het de Uliassersche christenen voor verachtelick ende menen dat ze van deselve mahometanen bespot souden werden indien de bedieninge van Godts woordt onder haer alleen in 't Uliasser gheschiede, ende te meer omdat zij de Maleysche dienst ge-

went sijn, soodat het ten desen aensien nodich sal wesen de voorlesinge ende predicatie vooreerst in 't Maleys ende Uliassers te doen. In 't Malays, opdat het volck geen afkeer van de kerckganck crijge ofte door de spotterniën der wangelovige getergt werde. In 't Uliassers, opdat se stichtinge uyt de bedieninge des H. Evangeliums ontfangen souden. Op deser wijse sal, mijns bedunckens, vooreerst de dienst in 't Uliassers met aengenaemheyt ingevoert connen werden, ende als zij de smaeck der godlicker schriften gecregen hebben sal het Malays connen naegelaeten werden. Dit is hetgeen de vercondige[506] des godlicken woordts alhier aengaet.

Het sacrament des H. doops werdt in de visiten op elcke negrije drie mael 's jaers van mij bedient, want sij hier soo gewent sijn, ende de menigte der negriën alsmede de vergelegentheyt ende de regentijdt qualick meer toelaet. In dien tijdt dat ick hier geweest hebbe (nu een jaer sijnde) hebbe ick 325 kinderen gedoopt.

Het H. avontmael is hier noch noit bedient geweest, doch ben alsnu besig, met goedtvindinge des E. kerckenraets tot Amboina ende des Edelen Heer gouverneurs, de schoolmeesters te bereiden om met denselven het H. avondtmael te houden, ende sal omsyen ofte daer eenige andere bequame personen toegevoegt souden connen werden, opdat alsoo dit sacrament hier mede stichtelick, tot verheerlickinge Godes ende troost der christene sielen, gebruickt werde.

Den huwelick staedt werdt mede in de visite van mij bevesticht ende hebbe van mijn comst af alhier 86 paer in 't huwelick verbonden. Het huwelick aengaende, comen ons elcke reyse veel swaricheden voor, die ick met het opperhooft des eylandts ende de orangcayen afdoe, want het hier dagelickx geschiet, nae haere oude heydensche costuime, dat de vrouwe van haer man loopt nae haere ouders, opdat haer mans vrinden eenige schenckagie aen haere ouders geven souden om haer weder te huys bij haer man te crijgen, ende en sal niet eer weder keeren tensij, door vrese van in boeten te vervallen, van ons daertoe geconstringeert werde.

Veel die jaer ende dach ongetrout bij den anderen huys ghehouden hebben, moeten tot het huwelick bedwongen werden, want zij qualick daertoe verstaen voordat ze sien dat de vrouwpersoon bij dewelcke zij houden vruchtbaer is. Zij zijn mede gewoon lange te vooren, eer sij trouwen, huwelicksche beloften onder malcanderen te doen, hetwelcke zij noemen toteria maecken, soodat vele kinderen op dese wijse aen den anderen verbonden werden, ende werdt hierop veel goets aen des dochters ouderen gegeven, waeruyt menigvuldighe ende sware geschillen ende twisten daernae ontstaen, die den kerckendienaers in de visite voorcomen, alsoo duslang het goet sonder getuygen ofte schrift gegeven ende ontfangen is. Om dese te weeren, heeft de heer gouverneur laeten publiceren[507] dat alle overgeblevene pretensiën van oude toteriën, van over 12 jaeren, sullen binnen drie maenden nae de publicatie het opperhooft ende den schoolmeester in elcke negriën aengedient werden opdat, alsoo aengedient sijnde de pretensyën, eenmael de differenten ende twisten ter neder geleyt mochten werden die zij anders, om malcanderen te quellen, eeuwichlick reserveren. Zijne Ed. heeft mede geboden dat alle nieuwe toteriën ofte huwelicksche voorwaerden voortaen van de schoolmeester der negriën aengeteeckent werden, in presentie van het opperhooft derselver plaetse. Dese dingen vallen voor nopende het huwelick.

De kerckelicke discipline werdt eygentlick hier niet geoefent, alsoo hier noch geen kerckenraedt nochte formele gemeynte is, maer in plaetse van deselve tredet de vermaninge ende bestraffinge die de bedienaer des godlicken woordts, tot medehelpers hebbende het opperhooft van 't landt ende een schoolmeester, doet aen degeene die aengedient werden haer groflick verloopen te hebben, hetzij dat ze tot het mahumetistschap afgeweecken zijn

[506] Verkondiging.
[507] Bij plakkaat doen bekendmaken.

geweest ofte de heydensche superstitiën noch onderhouden, want dese hier noch seer in swange gaen, soo in de huysen als publickelick in de negriën, bosschen ende hoven, recht op de oude afgodische maniere der kinderen Israëls.[508] Want waer zij een groote schoone boom sien, ofte een gladde, schoone steen, daer brengen zij haere offerhanden. Ende op de hoogste rotsteenen, alsmede in de haegen ofte dichte bosschen, daer zullen zij haer offerplaetsen maecken, gelijk een viercant huysken, boven wel bedeckt, meestendeel rontom open, hebbende in 't midden een solderken. Onder het dack hangen zij in eenige bacxkens siry, pinang, tabac, sagu, 't vel van een witte haene met de vederen daeraen, tot offerhande, met eenige roode lapkens, ende stellen daer wat olie bij. Dusdanige baleyen met een deel afgoden die in deselve waeren, hebben ick in Uliasser van dit jaer over de hondert in de bosschen verbrandt ende door de schoolmeesters doen verbranden, ende in de negriën uyt de huysen alsmede uyt de baleyen van de negriën doen wechwerpen de cleyne viercandte bacxkens daerin zij den duyvel sodanige offerhanden als vermelt voorzetten. Daer is mede een boete gestelt op degeen die weder nieuwe maecken. Alsoo werden zij oock met geldtboete gestraft die, lange tesamen geseten hebbende, niet en willen trouwen, ofte die haer in overspel verlopen hebben. Dese boeten werden besteedt tot een groote lampe om in de kercke te hangen, ofte in iet anders dat in de kercke nodich is. Soo wie oock op den dach des Heeren sonder wetelicke oorsaeck uyt het gehoor van Gods woordt blijft, die vervalt in boete, de orangcayen van 12 stuyvers, de gemene man van 6 stuyvers, hetwelcke de orangcayen ende schooljongens met de coster verteeren. Dit is hetgeene in de kerckendienst ende aencleve derselver staet aen te mercken.

III. Volgen de schoolen, met degeen die daeronder begrepen sijn ende den dienst derselver. De schoolen zijn in dese eylanden op Oma 4, op Uliasser 8, op Nusselau 4, soo datter t'saemen sesthien schoolmeesters in dese eylanden sijn, welckers discipulen, als in 't bijgevoegde register te sien is, sijn t'samen jongens 499, meyskens 131 ende uytgeleerde 186. Met de dochterkens ter school te crijgen hebbe ick veel moeitens gehadt, want hetselve desen lieden heel onbetamelicke docht, als tegens des landt gewoonte strijdende, maer beginnen nu te sien dat het stichtelick is. Hoopen derhalven dat het getal derselver allenxkens vermeerdert sal werden.

De Heer Gouverneur Van den Heuvel heeft mede voorgenomen eenige soonkens van de Alfouresche orangcayen in Amboyna ofte Uliasser ter schoole te trecken, opdat haer gemoedt, geciviliseert zijnde, de christelicke religie te beter souden indrincken ende sij daernae haeren landtslieden het christengelove souden mogen mededeelen ende den wech der salicheyt wijsen, waeruyt ick vertrouwe dat goede vruchten tot verbreydinge van het rijcke Godts en de welstandt der Nederlantsche staet in Amboina zullen voortcomen.

Den dienst der schoolen bestaedt in 't leeren ende in de godtsdiensticheyt die daer gepleecht werdt. De kinders leeren lesen, schrijven ende bij memorie opseggen der gemene gebeden, te weten het gebedt des Heeren, 't gelooff, de X geboden in 't Maleys ende Uliassers, de gebeden des avonts, des morgens, voor ende nae den eeten, het vraechboecxken Aldegondi ende de Heydelbergsche catechismus in 't Maleys. Als zij beginnen werdt het morgengebedt gedaen, als zij scheyden werdt een vers offte twee gesongen.

Des avondts met der sonnen onderganck vergaderen de schoolkinders ende die van 't school ontslagen zijn. Dan werdt van de meester in 't Maleys ende Uliassers 't gebedt des Heeren ende 't gelooff voorgelesen, soodat de kinderen het naeseggen. Voorts werden de X geboden mede gelesen ende het avondtgebedt gedaen, ende een vers ofte twee van den hymnus in 't Maleys gesongen, daernae den zegen gesprocken zijnde, scheyden van den anderen.

---

[508] Vgl. Deuteronomium 12:2, 1 Koningen 14:23 e.a.

Hier heeft U.Ed. in 't corten hetgeen den dienst der kercken ende den standt der schoolen in de drie Uliassersche eylanden aengaet. Bidden U.Ed. te besorgen dat de Indische kercken voorsien werden met genoegsame getal der bedienaers des H. Evangeliums ofte, soo men hetselve niet can vinden, eenige stichtelicke proponenten tot de bedienaers die comen sullen gevoegt werden, opdat het begonnen werck hier niet en vervalle, maer door getrouwe opsicht ende arbeydt magh ter perfectie gebracht werden. Papier is in Amboina voor de kercken meer dan elwaerts van doen, overmidts dat twee en dertich kercken met schrijfboecken moeten voorsien werden, om het evangelium ende verscheiden deelen der H. Schryft in 't Uliassers te copiëren ende eenige predicatiën uyt te schrijven, waerin U.Edelheyts gewoone mildicheyt versoecken.

Hiermede, Edele, eerentfeste, achtbaere, voorsienige, wijse ende seer discrete Heeren dese besluytende, bidde den Almaghtigen dat hij U.Edelheyts handel met menigvuldige incomste der rechtverdigheidt segene, opdat in alles alle genoegsaemheit hebbende, meer ende meer de handt tot verbreidinge des rijcx Christi in dese landen mooght openen. Ick bedancke de Heeren der Vereenigde Nederlandtsche Compagnie van Oost India over drie stucken gingan, mij van haerer Edelheden wegen door den Edelen Heer Generael Brouwer vereert. Vaartwel.

Gegeven tot Oulat in Uliasser den 30 augusti anno domini 1634. U.Ed. dienaer Justus Heurnius.

Is overgeset in 't Uliassers
Genesis cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 12, 14, 17, 18, 19, 21, 22, 24, 27, 28, 32, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46.
Evangelium Matheii in 't geheel.
Lucae cap. 1, 2, 10, 13, 14, 15, 16, 18, 22, 23, 24.
Joannes cap. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 11, 18, 19, 20, 21.
Actor.[509] 2.
Eenige capittelen van uytgeleesen geboden ende leeringe uyt Mose ende de Spreucken Salomonis.
De prophetie Jonae.

Hier benevens:
Het gelove, het gebedt des Heeren, de X geboden.
Het gebedt des morgens, des avondts, voor ende nae de eeten, voor ende nae de predicatiën.
In sieckten, item in doodtsnoodt te doen bij de siecke. Een gebedt dat de siecke selfs can doen.
Vragen des catechismi.
Vragen tot wederlegginge der heydensche afgoderie.
Vragen tot wederlegginge van het Moorsdom.
Het 1 sermoenken tegens de afgoderie.
Het 1 sermoenken tegens het Moorsdom off mahutistschap.[510]

Hebbe mede een volcomen vocabulaer van de Uliassersche spraecke doen schriven tot behulp dergener die hier sullen comen de dienst aenvaerden, in welcke alleen de school-

[509] Handelingen der Apostelen.
[510] In de prekenbundels van Danckaerts en Wiltens (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 38 en 10) komt geen 'preek tegen het Moorsdom' voor. Hier zullen dus andere, niet bewaard gebleven preken bedoeld zijn.

meester op Oulat, die de cloecksten in dese tale is, genaemt Thomas Rodrigo, gebruickt hebbe.
Het formelier van den H. doop.
Het formelier van de bevestinge des huwelicx.

Getal der schoolkinderen

Op Uliasser
Oulat: jongens 37, meyskens 10, uytgeleerde 14
Touaha: jongens 21, meyskens 8, uytgeleerde 11
Sirysory: jongens 42, meyskens 11, uytgeleerde 20
Ouw: jongens 27, meyskens 5, uytgeleerde 2
Boy: jongens 30. meyskens 5, uytgeleerde 15
Haria: jongens 32, meyskens 11, uytgeleerde 5
Papero: jongens 24, meyskens 9, uytgeleerde 16.
Tiou: jongens 24, meyskens 5, uytgeleerde 16

Op Oma
Oma: jongens 32, meyskens 12, uytgeleerde 23
Arauca: jongens 26, meyskens 8, uytgeleerde 2
Samet: jongens 26, meyskens 8, uytgeleerde 4
Aboro: jongens 28, meyskens 8, uytgeleerde 4

Op Nusselau
Titouway: jongens 56, meyskens 13, uytgeleerde 20
Amet: jongens 32, meyskens 6, uytgeleerde 11
Nalahia: jongens 24, meyskens 5, uytgeleerde 10
Abobo: jongens 32, meyskens 6, uytgeleerde 11

72. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 april 1635.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 141-144.[511]

(*De brief van Batavia gedateerd december 1634,*[512] *met copie van een missive van de Classis Walcheren, is door ds. Marinus Gideonsz bij zijn aankomst op Ambon overhandigd. Ds. Vertrecht en ds. Gideonsz zijn op 15 april 1635 als predikant van Ambon bevestigd. De kerkenraad is droevig gestemd over het overlijden van ds. Danckaerts en ds. Petrus Scottus. De laatste wordt een jongman van grote geleerdheid en gaven genoemd. Hij betreurt de opheffing van het Theologisch Seminarie voor de opleiding van predikanten tot de dienst in Oost-Indië te Leiden*[513] *en beveelt aan bij het bevestigen van predikanten voor deze dienst de regel van 1 Timoteüs 5:22 te volgen.*

[511] Het eerste blad van dit document is in het midden zwaar beschadigd; enkele gedeelten worden daarom als regest gegeven.
[512] ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 120-123.
[513] Het Seminarium Indicum te Leiden, 1622-1633. Zie Joosse, *'Scoone dingen'*, 481-500; Koolen, *VOC & Onderwijs*, 50-58; Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 17-19.

De voorspoedige overkomst van ds. Samuel Carlier[514] *en ds. Antonio Verhagen,*[515] *respectievelijk uitgezonden door de classis Walcheren en de classis Amsterdam, is een reden tot blijdschap. Ds. Heurnius is van Honimoa teruggehaald omdat 'de moren van Jamau'*[516] *dreigden alle Hollanders die zij vonden dood te slaan; hij wil echter daarheen terugkeren; in deze zaak is nog geen beslissing genomen.*)

In gevalle 'tselve niet raetsaem gevonden [...],[517] soude sijn Eerw. met meerder verseeckertheyt ende also grooten vrucht boven in 't geberchte achter 't Casteel sijn residentie konnen nemen, alwaer ses negrijen ende schoolen wel het opsicht van een predicant weerdich sijn, te meer also noch niemant te vooren daer gelegen heeft, ende met driemael 's jaers de visiten te doen de religie in 't volck niet en kan geplandt werden. Soude oock seer dienstich sijn dat sijn Eerw. de Ambonsche translatie aldaer invoerde, want toch den meestendeel het Maleytsch niet en verstaen 'twelck haer van de meesters voorgelesen wert, gelijck mede in de Ulyassers, soodat sijn Eerw. persoon, noodigen dienst ende hulpe sonder achterdeel van onse christenheyt dit jaer noch niet en sullen mogen missen. Dewijle nochtans sijn Eerw., van sijn oogemerck in de Ulyassers afgetrocken sijnde, voorgewendt heeft om met de laeste schepen van hier naer Battavia te mogen vertrecken soo sulcks sonder merckelijcke verachteringe van den schoolen ende kercken van ons konde toegestaen werden, soo hebben wij om sijne Eerw. niet al te importuyn te wesen noodich geacht in tijts bij de broederen ernstelijck te versoecken dat ons met de naeste schepen een godsalich ende ijverich predicant in sijn plaetse toegesonden werde, opdat dan een van ons dryen boven in 't geberchte soude konnen geplaetst werden ende bij toeval van sieckte oock de bedieninge aen 't Casteel waernemen. Bovendien soo is ons noch een stichtelijck proponent ten hoochsten van noode, dewijle Petro Butsero, den discipel van den Eerw. Justo Heurnio, in de Ulyassers overleden is.

(*Deze proponent zou de taak van de predikanten kunnen verlichten. De kerkenraad vraagt ook om ziekentroosters, maar dan wel personen die 'nuchter ende godsalich ende stichtelijck van leven sijn'. Een van hen zou het ziekenhuis moeten bedienen en tevens als voorzanger in de kerk kunnen optreden en leiding kunnen geven aan het avondgebed. De toestand van de gemeente is niet rooskleurig; de opkomst van lidmaten en andere christenen in de kerkdiensten is verminderd en de woensdagdienst is zelfs gestaakt.*)

De voornaemste oorsake van dese inbreucke[518] onder ons is de verleydinge van den dranck, die als een kancker hoe meer hoe dieper ineedt, ende een fataele peste, ruyne ende verderf van alle republicken is ende oyt geweest is. 't Gehoor van de Ambonnesen, dat gaet noch redelijck, soude sonder twijffel wel beter sijn indien niet de onse met haer quaet [...] deselve steets tot ergernisse en verweckten. Ook soo is 't haer een weynich toe te geven vanwegen de moeyelijcke ende langduerige tochten die sij nu twee jaeren herrewaerts op haer eygen kosten ten dienste van de Compagnie gedaen hebben [...] indien hier door eenige onlust ende afkeerich[heyt] [...] haer ontstaen ware, temeer noch wanneer sij [...] door de mooren van

---

[514] Samuel Carlier (1609-1641/2), drie jaar in het Seminarium Indicum, arr. Batavia juni 1634, predikant te Batavia, gerepatrieerd wegens ziekte.

[515] Anthonius Verhagen, enige tijd in het Seminarium Indicum, arr. Batavia 1634, 1635-1636 predikant op Lonthoir, aldaar overleden.

[516] Ihamahu, een islamitische enclave op het eiland Honimoa (Saparua).

[517] Een of twee woorden onleesbaar door papierbeschadiging. de door beschadiging veroorzaakte lacunes in het hierna volgende gedeelte worden niet afzonderlijk geannoteerd.

[518] Onzekere lezing.

Hitou dagelijcks tot [...], jae dat meer is door de trouloose ende gruwelijcke [...]wijckinge van onse eygen natie tot den quimelaha ende het Moorsdom [...] wanckelmoedig ende wanckelbaer gemaeckt worden, 'twelck ontwijffel[...] is bij gebreck van oeffeninge der christelijcke gebeden ende gehoor van Gods woort, also niet eenen sieckentrooster in de geheele vloote geweest en is, ende geduyrende de uytreyse onsen broeder Marino Gideonsz den dienst op Wesep[519] alleen heeft waergenomen.

Met de schoolen is het een weynich verloopen door de verwoestinge die den oorlooge met sich brenght, also de kinderen uyt de schoolen gelicht werden bij gebreck van pangayers, om op de tochten in de correcorren te pangayen, welcke dan van de schoolen verwilderen ende vergeten wat sij te vooren met groote moeyte geleert hebben. Doch aldermeest staet te beklagen den staet der schoolen in verscheyden plaetsen van de Ulyassers, dewelcke naer het vertreck van den D. Justo Heurnio nae haere meesters gants niet meer en vragen, gestijft sijnde door de quade oprockinge van de mooren van Jamau, gelijck ons uyt verscheyden klachten bekendt is dat se tegens wille ende danck van de meesters haere kinderen uyt de schoolen trecken. Wat van ons door neersticheyt in dese sorgelijcke tijden hierin kan geremedieert werden, sullen datselve niet achterlaten.

Met groote vrucht is hier in de negrijen ingevoert dat al de kinderen van yder negrij op het slaen van de gom ofte tifa des avonts moeten bijeenvergaderen om te bidden, alwaer van een ervaren schooljongen het avontgebedt in 't Maleys gedaen wort ende daernae het vader onse, 't geloove ende de thien geboden in haere moederlijcke taele voorgelesen, 'twelck al de kinderen van woort tot woort gelijckelijck naeseggen, want soo werden de eerste beginselen des Christendoms haer van joncks aen ingeplant, selfs in diegene die niet ter schoole gaen ende anders noyt geen gelegentheyd souden hebben om die te leeren, soodat het een vreuchde is de jonge kinderen des daechs op der straeten ofte in de huysen te hooren repeteren 'tgene dat se des avonts geleert hebben. Ende wert ditselve oock gepractiseert booven in 't geberchte ende in eenige andere negorijen, daer hetselve bequaemelijck heeft konnen ingevoert werden.

[...][520] vertreckt nu met het schip Bueren d'Heer Gouverneur Antonio van Heuvel, in wiens plaetse d'Heer Jochum Roelofsz van Deutecum den 20 deser tot gouverneur van Amboina geautoriseert is. Wij verhopen dat sijne Ed. tot voortplantinge van Godts kercke ende de welstandt der schoolen alhier goede sorge sal aenwenden, naervolgende de voetstappen van den Ed. Heer Gouverneur Generael Hendrick Brouwer, volgens U.E. loffelijcke getuychenisse, 'twelck wij met blijschap gelesen hebben.

De casse met Maleytsche boecken met Wesep ons toegesonden, hebben wij wel ontfangen, maer dat U.E. schrijft van noch een ander casse op 't schip Bueren, daer het pampier uyt soude gelicht sijn voor de Compagnie, daer en wist D. Marinus Gideonsz niet van, hebben oock verscheyden mael bij de oppercoopman Sr Verhulst daerom gevraecht, maer noch deselve niet konnen bekomen, doch nu ten laesten verstaen dat se met andere Compagniescassen in 't packhuys gebracht is. Sullen se met den eersten, wanneer het haestige werck wat over is, daervandaen laeten haelen. Tegenwoordich sijn wij t'eenemael om pampier ende schrijfschaften verlegen, soo tot de oversettinge, tot het copiëren van de Maleytsche predicatiën ten dienste der kercken, als tot institutie van de aengenomen discipulen, behalven noch der behoefticheyt der schoolen. Wij hadden gehoopt dat met de laeste jachten van Battavia ons een quantiteyt Chinees pampier soude toegesonden werden, doch wij weten niet wat er schort, dat deselve niet te voorschijn en komen. In gevalle wij nu niet en krijgen, sullen in 't toekomende dienen dubbelt versien te werden. Van evangelium Marci ende Maleytsche catechismos sijn wij nu redelijck versorght. Soo der eenige evangeliën Lucae

[519] Het schip Weesp.
[520] Datum niet ingevuld.

konnen gemist werden, met eenige psalmboecken, de broederen gelieven ons daermede te bedencken, en insonderheyt met een goede quantiteyt Maleytsche ABC boecxkens daer de daechlijcksche gebeden in vervaet staen, want wij geen verschot daervan en hebben, ende deselve voor de eerst aenkomende kinderen gantsch noodich sijn. – – –

Aldus gedaen in onse kerckelijcke vergaderinge op Amboina ende met onse gewoonlijcke signatuere bevesticht, den 19 april anno domini 1635. U.Eerw. gedienstige broederen ende geaffectioneerde vrunden ende broederen des kerckenraets tot Amboina. Uyt aller last en naeme Marynus Gideonsz alsnu preses, Jacobus Vertrecht p.t. scriba, Burchart Lubbertsz ouderling.

73. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 april 1635.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 146-148.

Genade ende vreden in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, wijse ende seer voorsienige medebroeders in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens aen U.Eerw. persoonen, dienst ende regieringe der gemeinte Godts, dient dese U.E. voor te dragen den standt van de plaetse mijner residentie ende mijne tegenwoordige gelegentheidt.

U.Eerw. is kennelick, hoe dat ick bij leninge gesonden sijnde nae Amboyna om de Alphoerese heydenen op Ceram het H. Evangelium te vercondigen, maer bij faute van occasie ende gelegentheidt tot volvoeringe van dit goede werck duslang geïmployeert ben tot behulp des swacken Christendoms in Uliasser, waerin belet ben te continueeren door corteling opgeresen onrusten, want het volck in de Uliassers, in verbonde met de mooren van Iha getreden sijnde, hebben toegelaten dat deselve mooren omtrent de redout tot Honomoa haer gehouden hebben, dreigende alle Nederlanders die zij vonden doodt te slaen, waerom die van Oulat mij oock gewaerschouwt hebben dat nieuwers henen anders dan wel met gewapende volck vergeselschapt gaan soude, gelijck zij mij mede als nae Honomoa ging met ontrent 20 gewapende convoyeerden.

De Heer Gouverneur Van den Heuvel, siende de allgemeine conversatie ende beraetslagingen der Uliassersche met die van Iha, vreesde dat zij mij van de mooren mochte laeten apprehenderen en hem door deze middel souden getracht hebben te dwingen om Caky Haly, die in apprehensie sit,[521] los te laeten. Derhalven heeft mij zijne Edelheyt daervandaen genomen ende aen 't Casteel laeten comen. Daernae hebben haer die van de Uliassers vreedtsamelicker aangestelt, doch niet soo dat zijne Edelheyt haer veel betroude. Ende nu werdt de sorge van onrust grooter alzo wij Lucelle niet hebben connen veroveren[522] ende 27 welgewapende joncken der Macassaren te Combella sijn aengecomen, soo dat in sorge staet of ick in de Uliassers mijne residentie weder nemen sal; soo niet, sal in 't gebergt bij 't Casteel op Kielang ofte Ema mij ter neder setten, soo het Godt gelieft daer de oversettinge des H. Evangeliums in 't Uliassers ende Ambons vervorderende.

Duslang hebbe ick eerst de Maleysche dienst bij 't Casteel waergenomen, dewelcke de Eerw. Vertrechtius nu aengenomen heeft, alreede dicwils in 't Maleys (in welcke tale cloeck is) gepredickt hebbende.

Daernae hebbe ick drie maenden lang op de tocht voor Lucelle geweest, alwaer ick, nevens de dagelickse gebeden en de sondagspredicatie, de siecken dagelicx die daer oock

[521] Kakiali, zie hiervoor, doc. 70.
[522] Lusiëla was de residentie van de kimelaha van Hoamoal.

waren, besogt hebbe. Behalve dat des morgens ende des avonts 't gebed op de schepen gedaen is hier, soo werdt het mede aen landt op drie verscheyde plaetsen gedaen, ick op eene ende twee stichtelicke persone op de andere plaetsen dat waernemende.

Dese tochten behoorden in 't bijsonder iemandt te hebben die deselve waername, want ick ben voordesen hierdoor verhindert geweest in 't werck dat in Uliasser voorhadde, ende alsoo sullen de broeders in Amboina daerdoor oock van hare bedieninge afgetrocken worden indien haer geen behulp toegesonden werde.

Ick vinde de verhinderingen hier groot, die het goedt voornemen dat ick hadde van in de Uliasser te wercken tegenstaen, ende het en laet hem niet aensien alsof het daer beteren soude, derhalve ick eerbiediglick aen U.Eerw. versoecke dat herwaerts een bequaem, godtvruchtig persoon gesonden werde die toecomende jaer in mijn plaets trede ende het begonnen werck in de Uliassers onderhoude ende vervordere, want ick versoecke toecomende jaer nae 't vaderlandt te vertrecken, alsoo nochtans dat het wel soude connen geschieden dat, horende een goede standt van de Uliassers, weder comen soude om het begonnen werck weder bij de handt te nemen.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde, wijse ende seer godtsalige medebroeders ende medearbeiders in Christo, bevele U.Eerw. de genade Godts. De Alderhoogste segene U.Eerw. persoonen ende dienst overvloedelicken.

Gegeven tot Amboina den 19 april anno domini 1635. U.Eerw. dienstwillige medebroeder in den Heere, Justus Heurnius.

74. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 april 1635.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 148.

Eerweerdige medebroeders.

Ick hebbe U.Eerw. aengename van den [...][523] wel ontfangen. Het overlijden der Eerw. D. Danckardi ende Petri Scotte heeft mij bedroeft, maer hetselve is weder versoet, verstaende de aencomste van den Eerw. S. Carlier ende Verhagen, dien ick den rijcken segen des Almachtigen in haere persoonen ende dienst toewensche, temeer mij verblijdende overmits ick verstae dat den Eerw. Samuel Carrelier seer goede stichtinge in de gemeinte tot Batavia is gevende. Ons is hier seer aengenaem de comste des Eerw. Marini Gideons, aen dewelcke den Eerw. Vertrechtius een getrouwe medehelper heeft. Van Jan Roemers ende Carolus Agricola[524] verwachten wij goede vruchten, hoopende dat Godt de Heere den arbeidt en de vlijt onses Eerw. medearbeiders D. Molinei in hare onderrichtinge sal segenen. Butzerus, die alreede begon geluckelick in 't Duyts te proponeren, is door een apostematie[525] die hij in de borst creegh in october overleden, die ons hier anders seer behulpig geweest soude hebben. Het is mij lief dat het met den Eerw. Jonas Arisz wel gaet, ende eene blijschap dat de Eerw. Abr. Rogerius[526] soo cloeck in de Portugysche tale is dat tot de predicatie sich

[523] Opgave datum weggevallen door papierbeschadiging, In ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 124-127, een brief van kkr Batavia aan Heurnius d.d. 4 dec. 1634. Ds. Danckaerts overleed 2 of 3 april 1634, ds. Schotte juni 1634.

[524] Beiden studenten in de theologie die naar Batavia kwamen. Roemers kreeg nader onderricht van ds. Molinaeus en van de ziekentrooster Jan Jansz Priserius; hij was in 1635 krankbezoeker te Paliacatte en in 1636 schaftmeester van het hospitaal te Batavia. Agricola vertrok naar Formosa, waar hij in 1641 proponent werd; in 1644 ging hij als provisioneel krankbezoeker naar Ternate.

[525] Gezwel.

[526] Abraham Rogerius, arr. Batavia 1631, 1631-1642 predikant te Paliacatte, 1642-1647 te Batavia, 1644 tevens curator der Latijnse School, 1647 gerepatrieerd.

begeven sal. Maer wenste wel dat de Zinckanders[527] met een beter herte de christelicke leere aennamen dan duslang geschiet is; hoope nochtans dat de Eerw. Candidius in 't aengevangene werck sal continueren ende dat Godt den Heere dien arbeidt sal segenen.

Hiermede, Eerw. medebroeders, dan besluytende, bevele U.Eerw. der genade Gods.

Gegeven den 20 april anno domini 1635. U.Eerw. dienstwillige medebroeder in Christo Justus Heurnius.

75. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Saparua, 3 augustus 1635.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 150-152.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere, wijse ende seer godtsalige broederen in den Heere.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godtlicken segens over U.Eerw. persoonen, dienst ende regieringe der gemeinte Godes, dienen dese U.Eerw. te verwittigen van mijnen tegenwoordigen standt ende mijner bedieninge gelegentheyd, in dewelcke weinig veranderinge nae mijne laeste schrivens[528] is voorgevallen, alleenlick dat op 't goetvinden des Heer gouverneurs Deutecum en de Heer commissarius Gijsels mitsgaders des E. kerckenraets tot Amboina mijne residentie weder aen de reduyt tot Honomoa den 10 may gecomen hebbe, allwaer ick alle de acht meesters van 't eylant Uliasser bij mij doen comen, terwijlen een der cloeckste jongens de schoolen bedienende, alleenlick dat zij op den dach des Heeren den godtsdienst op haere negriën gaen waernemen, ende laete haer uytschriven het evangeli Matthei met eenige andere leerstucken in 't Uliassers ende eenige predicatiën in 't Maleys. Ick segge haer voor de historiën des Ouden Testaments, die sij dan wederom verhaelen, opdat se hiermede het volck in 't bijsonder stichten mogen. Ick begin haer mede de fundamenten der christelicker religie in te scherpen ende laete haer door mijn jongen oefenen in het singen der psalmen, alsoo door haere onervaerentheyt de disorden in 't singen groote ontstichtinge in de godtsdienst geeft. Ick hebbe oock een formulier van siecketroost met verscheiden gebeden in 't Maleys gestelt, die mede in 't Uliassers werdt overgeset, opdat de meesters alle siecken ende stervenden behulpig mogen wesen. Hoop het daertoe te brengen dat soo wie sterft sonder de meester bij hem gehaelt te hebben om voor hem te lesen ende bidden, dat diens erfgenamen in een boete sullen vervallen, welcke boete de meester met de orangcayen genieten sullen.

De visite soude ick geerne op alle drie de eylanden gedaen hebben, maer sulcx is geensins geraden gevonden ende mij belast, soo van de Heer gouverneur Deutecom als van de Eerw. broederen des kerckenraets, om des peryckels wille nae te laeten, ende haer E.E. inclineren tot mijne wederomroepinge nae Amboina opdat aldaer in 't gebergte den dienst waernemen souden, hetwelck ick gestelt hebbe aen zijne Edelheyts ende haere E.E. goedtvinden ende discretie. Indien vertreck, soo sullen zij den meester Cuyper als opsiender oover de schoolen in mijne plaetse tot Honomoa senden. Wij hoopen datter soodanige macht toecomende mouson gesonden sal werden, dat alle saecken hier weder door Godes hulpe ende segens ten rechten sullen gebracht werden, want dit volck houdt het met de Nederlanders als sij de sterckste in 't velt sijn, anders lockt haer de vrijheyt van niet te moeten pangayen en de licentie van veel vrouwen ende bijsitten te mogen hebben ende deselve als 't haer gelieft te verlaten tot de gemeinschap van die van Iha ende tot het Moorsdom, naedien de christelicke

[527] De bewoners van het district Sinkan op Taiwan.
[528] Zie hiervoor, doc. 73 en 74.

religie noch niet in haer gewortelt is, die ick hoope dat sij allenxken door de voorlesinge in de Uliassersche taele die se nu genieten, sullen indrinken ende lief crijgen. Want mijns bedunckens, al hadde de voorlesinge der Maleyscher predicatiën alleen noch twintich jaeren geduert, daer en hadde geen behoorlicke kennisse der christelicker religie, nochte waere vaste genegentheyt tot het Christendom in dit volck te verwachten geweest, soo weinig verstaen zij 'tgeen in 't Maleys gelesen wierdt.

Ick achte daerom de beste ende gereetste middel ter stichtinge deser natie, de schoolmeesters te oefenen in de fundamenten der christelicker religie, want het noch lange is eer dat de Amboinsche jongens die door den E. Jac. Vertrechtius onderrigt ende ten kerckendienst bereidt werden[529] het Christendom sullen connen behulpig wesen. Terwijlen sal 't tot groote stichtinge gedijen mogen dat de meesters correct in 't Uliassers lesen, ende selfs in de Uliassersche tale het volck in de fundamenten der christelicker religie wat onderwijsen ende het Moordoms wederleggen connen.

Hiertoe sal ick mijn tijt soecken te besteden soo lang hier wesen sal, als geen visite doe ofte doen can, verwachtende, gelijck in mijne voorige aen U.Eerw. versocht hebbe, een bequaeme persoon, die (alsoo de jongman Butzerus die met mij nae Amboina troc, overleden is) in mijne plaetse hier trede ende opsicht op de kercken ende schoolen in den Uliassersche eylanden hebbe, opdat ick toecomende jaer, soo het Godt de Heer gelieft ende U.Eerw. mitsgaders de Ed. Heer Generael toestaet, moge nae 't vaderlant trecken, verwachtende beter standt deser plaetsen, maer indien U.Eerw. met den Ed. H. Generael nodig acht dat ick noch een jaer hier soude continueren totdat hij die tot bedieninge deser plaetsen gesonden sal werden de Maleysche tale geleert heeft, ick wil hetselve geerne naecomen. U.Eerw. gelieve de kercken in Amboina van papier ter eerster gelegentheyt te versorgen, alsoo bij faute van dien het overgesette in 't Uliassers het meerendeel der kercken niet can medegedeilt werden.

Hiermede, Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere, wijse ende seer godtsalige broederen dese besluytende, bevele U.Eerw. der genade Godes, die U.Eerw. personen, dienst ende regieringe der gemeinte overvloedelick ter verheerlickinge Godes ende saligmakinge veeler sielen segene. Vaertwel.

Gegeven tot Honomoa in Uliasser den 3 augustus anno domini 1635. U.Eerw. dienstwillige medebroeder in Christo, Justus Heurnius.

76. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [augustus-september 1635].
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 158-159.

Eerweerdige, welgeleerde, wijse, godtsalige ende seer voorsienige broederen ende medearbeiders in den wijngaert des Heeren.

Onse laeste missive, gedateert den 16 juny anno 1635,[530] verhoopen dat U.E. door S^r van Vliedt wel geworden is. Tegenwoordich diene dese hoe dat wij voordesen seeckere articulen beraemt ende bij remonstrantie de Heer Gouverneur Jochum Roelofsz[531] overgegeven hebben, streckende tot weeringe van verscheyden schandaelen en insonderheyt van de openbaere profanatie des sabbaths, welcke gemelte articulen d'Heer gouverneur met zijnen raedt geapprobeert ende bij publicken edicte geauthoriseert heeft, waervan den inhoudt hiernaer is volgende.

[529] Zie hierna, doc. 77, voorlaatste alinea..
[530] Niet aangetroffen; niet vermeld in notulen kkr Batavia. Het jaartal is duidelijk leesbaar.
[531] Van Deutecom.

Ten eersten, alsoo de Duydtschen des sondaechs onder de predicatie, tot groote onstichtinge van Ambonnesen ende andere inwoonders, in volle gelaegen sitten en drincken, tuysschen ende dobbelen, daer de kercke dickwils bijnae ledich van gehoor is: dat aen alle tappers, soo Duytschen als Chinesen, wel strickelijck verboden werden aen niemant op den sondach te mogen tappen, dat is, eenige arack, sageweer ofte anderen drancken uytventen, oock geen vergaeringen in haere huysen ende eygendommen toe te laeten, voor en aleer den publicken godtsdienst geheel sal geëyndicht zijn.
Dat oock geen vrijborgers eenige conventiculen in haere huysen ende eygendommen, 'tsij opentlijck oft heymelijck, onder de predicatie sullen mogen houden.
Ten 2^{en}, alsoo uyt de tuyschgelaegen groote ongelucken van duellen ende gevecht comen te ontstaen, dat op een groote boete het dobbelen ende spelen geheel mocht verboden werden.
Ten derden dat niemant onder de predicatie sal mogen buyten de negrij sich gaen vermeyen, ende die elders buyten de negrij op de Pas ofte aen de oversijde sijn tegens den sondach haer aen 't Casteel sullen vervoegen.
Ten 4^{en}, dat geen vrijburgers onder de predicatie eenige handtwerck mogen plegen ofte haere slaeven daertoe houden.
Ten 5^{en}, dat alle Compagnies dienaers (tensij door extraordinaere noodtsaelickheyt) op een seeckere boete sullen gehouden sijn haer tot het gehoor van Godts woort te begeven.
Desgelijckx wegen d'Amboinesen, Mardijckers ende christen Chinesen:
Eerst, dat niemant, 'tsij man of vrouwspersoon, op den sondach in den outan[532] overblijve, veelmin naer den outan uytgae om yets te beschaeren, ofte met de prau om te gaen visschen, maer een yder in sijn negrij hem vinden laeten.
Ten 2^{en}, dat se in den negrij onder de predicatie niet en sullen mogen bitsjaeringe houden ofte eenich daegelickx werck verrichten (uytgesondert eenige extraordinaere nootsaelickheyt sulcks vereyschte), veelmin eenige lego lego ofte feesterie toemaecken.
Ten 3^{en}, dat se alle gelijck, onder de verbeurte van een boete, gehouden sullen sijn sich tot het gehoor van den Maleytschen dienst te vervoegen.
Ten 4^{en}, dat yder mirinjo des avonts te vooren het volck van sijn negrij waerschouwe om haer tot den kerckganck des anderen daechs gereet te houden.
Ten 5^{en}, alsoo de opschortinge van den publycken dienst des naermiddaechs bevonden wert een occasie ende oorsaecke te wesen van allerley ongebonden ongeregeltheyt, streckende tot meerder profanatie des sabbaths, ofte ten minsten van groote idelheyt, dat derhalven ooc des naemiddaechs voor de Duytschen in 't Casteel uyt de groote chatechismus, ende voor de Amboinesen in de kercke uyt de cleyne catechismus een catechisatie ofte onderwijsinge in de christelicke religie gedaen werde, doch insonderheyt voor de Ambonnesen kortelick ende niet langer dan een half uyre, ende dat dan de woensdaechsche predicatie geheel naergelaeten werde, alsoo tot deselve geen gehoor en komt.[533]

77. VERSLAG VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON BETREFFENDE DE STAAT VAN KERKEN EN SCHOLEN OP AMBON. Ambon, 14 september 1635.
NA, VOC 1118, fol. 347r-350v. Afschrift.[534]

---

532 Hutan (Mal.), bos.

533 De tekst breekt hier af. De resoluties PR Ambon over 1635 zijn slechts bewaard gebleven over de periode tot 17 april. Betreffende de genoemde catechismussen, zie aantekening bij doc. 77.

534 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 313-324. Behandeld in de vergadering van de kerkenraad te Batavia, 11 okt. 1634, zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 469.

Verbael noopende den standt der kercken ende schoolen aen 't Casteel Amboyna, ende booven in 't geberchte.

Aengesien de verbindinge van den godsdienst een van de sterckste liguen[535] is om de politycke macht tesamen te houden, 2 Chron. 15:2 ende 19:11, soo doet de christelicke oeverheyt seer wel ende wijsselicken, die naer 't exempel van de godsaeligen coningen in den Ouden Testamente een waeckende sorge hout over de onderhoudinge van den godsdienst ende neerstelijck verneempt naer den standt der kercken ende schoolen onder haer gebiet sorterende.

Alsoo ons dan nu uyt last van onse respective hooge overicheyt wert afgevordert openinge van den tegenwoordigen standt der kercken ende schoolen onse particuliere sorge bevoolen, soo is 't dat wij hetselve involgende tot dien eynde stellen dese naervolgende diductie.

Het Christendom op Amboina bestaet eensdeels uut Duytschen, eensdeels uyt Amboinesen, ende eensdeels uyt vreemdelingen die van andere plaetsen, 'tsij dan vrijwillich ofte op andere manieren, met de Ambonnesen vermenght sijn.

De Duytschen sijn ofte vrije luyden ofte compagniesdienaers. Wat de vrije luyden aengaet, die sijn hier soo sterck dat se een compagnie uytmaecken, maer van alle comen niet booven 3 à 4 des sondaechs tot het gehoor van Godts woort, niettegenstaende verscheyden van haer ledematen der gemeynte sijn. Desen afkeer van den godtsdienst is haer soo ingewortelt datter geen vermaningen noch bestraffingen meer en helpen. Maer, dat noch het alderbeclaegelickste is: het drincken, tuysschen ende toppen[536] gaet nu soo gemeen in swange alsoff het der vrije luyden handel ende traffycque geworden waere, want hetselffde niet bedecktelijck, maer openbaer genouch geschiet en dat met 50, 100, jae meer realen tseffens. Dus gaen de Duytschen met openbare schandaelen ende ergernissen de teere Ambonsche christenen voor, om haer van den godsdienst, daer se vanselffs niet al te seer toe geneegen en sijn, noch meer te vervreemden en af te trecken. Is dit niet oorsaecke gesocht en gegeven dat den H. naeme Gods, die over ons aengeroepen is, gelastert en de kleyne ende swacke christenen verergert werden? Jae, dit moeten wij dickwils tot onser schaemte van de Ambonnesen ende andere aanhooren, maer wee hem door welcke sulcke ergernissen aengerichtet werden, Matheus 18:6. Het ware te wenschen dat de overicheyt, ende diegene die de justitie hanthaeven, in desen deele haer consciëntie queten, naer de macht die se van Godt daertoe ontfangen hebben, ende het placcaet dat van haer daertegens gepubliceert is, en ten minsten geen minder ijver en bethoonden tot wechnemminge van de ergernissen en vieringe des godsdienst als den heydenschen coninck Arthaesasta eertijds gedaen heeft tot verdedinge van den Joodtschen godtsdienst, Esra 7:25. Ons aenhouden ende versouck bij haer Edelheyt is niet anders.

Alsoo wij saegen dat de opschortinge ende naerlatinge van den publycken dienst des Godts sondaechs naer de middach ('twelck voor onsen tijdt geschiet is) een occasie ende oorsaecke was van groote ijdelheyt ende allerley ongebonden ongeregeltheyt, streckende tot meerder profanatie des sabbaths, soo hebben wij, om de voorige schandalen tegen te gaen ende den dach des Heeren geheel te heylygen, goedt gevonden, met aprobatie van onsen overicheyt, oock des naermiddachs voor de Duytschen in 't Casteel uyt de groote catechismus ende voor de Amboneesen in de kerck uut de kleyne catechismus (voor desen bij die van Middelburch uytgegeven)[537] een categesatie ofte onderwijsinge in christelicke

---

535 Ligue: band, verbond.

536 Dobbelen en gokken.

537 Respectievelijk de Heidelbergse Catechismus en het 'Kort Begrip' van de Middelburgse predikant Herman Faukelius (1611) dat later door ds. Melchior Burs werd herzien en afgestemd op de nieuwe bijbelvertaling van 1637. Deze gewijzigde versie werd in 1640 gedrukt als *Kort begrip der Christelijcker religie, gesteld, in vragen, en antwoorden, tot onderwijsinge dergener, die haer eerst willen*

relige te doen, doch insonderheyt voor de Ambonesen cortelijck, ende voorts de woonsdaechsche predicatie geheel naer te laten, alsoo tot deselve geen gehoor en quam, 'twelck in 't eerste wel een goet begin hadde, maer alsoo volgens het placcaet tegens de quade inbrueken van dien[538] geen behoorlicke ondersouck gedaen en wort, hoe lange hoe meer begint aff te neemen, niettegenstaende geen vermaningen noch bestraffingen daertegen van ons gespaert en worden. Echter niettemin hebben soo veel hier meede gewonnen, dat de incompsten van den armen alle sondaghe wel ruym de helft verbetert is, hoewel om redenen van den Ambonnesen des naermiddachs voor 't eerste niet gecolligeert en wert.

't Meeste gehoor hebben wij te verwachten en komt oock van de dienaers van de Compagnie, soo coopluyden, officieren, soldaten als werckluyden die, hoewel meestendeel geconstringeert, ongelijck beter haerselven in desen deele draagen dan de vrije luyden.

't Getal der communicanten ofte ledematen van de Duytsche gemeynte, die uyt beyde bestaen, beloopt tegenwoordich niet meer dan 34 persoonen, ende is geen apparentie van meerder aenwas noch voorhanden.

De Ambonesen die bij het Casteel geseten, bestaen uyt 8 negrijen, soo groote als middelbare, behalve noch 5 cleyne hier niet onder gereeckent. Dese hebben altemael een kercke, yder negrij hare bisondere sidtplaets, maer worden seer weynich van haer warm gemaeckt. Indien maer de helft van haer tot het gehoor quam, de bancken souden se niet connen vaten. De oorsaecke hiervan is, naer haer eygen seggen, omdat se door boeten niet geconstringeert en werden, want simpele vermaninge mach weynich bij haer gelden, als die door de conscientiën niet en werden aengeport, noch oock niet en verstaen de nutticheyt ende noodtwendicheyt van de saecke daer se toe vermaent werden. Sij seggen wel ya, ya, betul, benar,[539] maer daer en volcht niet anders op, en slachten[540] den willigen onwilligen soone, Matheus 21:30, soodat se voor 't eerste als onwillige kinderen door vreese van politycken macht tot de kercke moeten getrocken werden, verwachtende dat middellertijdt Godt de Heere hare herten willich maecke ende trecke door het hooren van sijn woort, 'twelck ons niet ongerijmt en moet duncken, want soo sijn eertijts de Vriesen ende andere heydenen door den politycken arm tot het Christendom getrocken, als de historiën vermelden, soo wierden oock de heydenen die onder de Joden vermenght waren in den Ouden Testamente gedwongen tot onderhoudinge van den sabbath ende andere cerimoniën, Leviticus 16:29, Deuteronomium 5:14, Nehemia 13:19, 20, 21. Hierin sijn de Portugeesen voor ons niet traech geweest om hare dwalingen ende superstitiën onder de Ambonnesen uyt te stroyen, bij welckens tijden naer eygen bekentenissen sij allegader met boeten aengedreven wierden om ter misse te gaen. Wie siet dan niet dat wij, veel meer christenen, gelijcken ijver tot voortplantinge van de waere ende suyvere leere des Evangeliums behoorden aen te wenden?

De vreemdelingen die den christelicken doop ontfangen hebben sijn ofte Maerdijckers van de Compagnie, ofte andere vrije luyden, ofte lijffeygene slaeven van Duytschen en Ambonnesen. Dese sijn van verscheyden natiën: Japonders, Chinesen, Boudtonders,[541] Maccassaren, Malabaren, Cerammers etc., niet noodich hier te specificeren. Onder dese sijn sommige bij de Portugesen gechristent, die een deel hare superstitiën noch behouden, een deel

---

begeven tot het gebruyck van des Heeren H. Avondmaal. Hiervan verscheen een Maleise vertaling met de titel *Ichtitsaar Catechismoe* (zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24). Deze Maleise uitgave is echter van 1685; uit de periode daarvoor is geen gedrukte uitgave, zelfs geen vertaling, van het Kort Begrip bekend. Vermoedelijk werd in de hier genoemde Maleise catechismusdiensten uitgegaan van een ad hoc-vertaling. Zie ook band I-2, aantekening bij doc. 290.

538 Niet aangetroffen; zie hiervoor, aantekening bij doc. 31, punt 20.

539 Ja, ja, inderdaad, juist.

540 Gelijken, lijken op.

541 Personen afkomstig van het eiland Buton, ten zuiden van Celebes.

deselve verworpen hebben, gelijck oock verscheyden Ambonesen van de afgodische superstytiën sijn affgeweecken daer se van joncks af bij de Portugesen waren in opgebracht.

Die t'sedert 't vertreck der Portugesen van Amboina bij de gereformeerde den christelicken doop ontfangen hebben, sijn of kinderen van christenen die in hare kintsche jaren gedoopt werden, ofte bejaerde persoonen. 't Getal van de gedoopte kinderen is hier seer groot, doch werden geene van ons gedoopt ofte de ouders, ten minsten een van beyden, sijn gechristent. Dese gebooren christenen sijn de eerste spruyten der gemeynte, die men niet en behoorde te laten verwilderen, maer van jonckx aen in de schoolen te cultiveren ende den Heere toe te heyligen, dat se alsoo uyt de borsten der gemeynte, welcke de schoolen sijn, mochten suygen de redelicke ende onvervalste melck, 1 Petrus 2:2, die in de christelicke gebeeden ende lere des chategismi begreepen is, ende daerdoor tot een welgeschict volck den Heere opwassen, daer mettertijdt de ledematen der gemeynte uyt souden voortcomen. Maer hier valt vrij een groote klachte, want de ouders door onverstant en andersins weygeren hare kinderen de schoole, ofte trecken se tegens wille en danck van de meesters ende predicanten daer uyt. Soo geven oock veele negrijen niet 't vierde part van hare kinderen, daer se ten tijden van de Portugesen deselve altemael in de schoole mosten senden. Hier dient dan noodich van de overicheyt in versien, die niet tevergeefs den name dracht van voesterheeren ende sorchvoesteren der gemeynte, Esai[542] 49:22, 23, en haer so laet noemen, maer gelijck daer aengeweesen wort om door hare sorgen ende macht de kinderen die in den schoot der kercken gebooren werden, door de leere ende onderwijsinge die in de schoolen gedaen wort, tot dienst ende aenwas der gemeynte te doen opvoeden ende de meesters ende predicanten, welcken de onderwijsinge ende opsicht der schoolen in 't particulier bevoolen is, de behulpsame hant te bieden. Waerom ons ernstich versouck is aen onse respective hooge overicheyt op Batavia, aen dewelcke wij tegenwoordich reeckenschap doen, dat door haere Edelheyts last ende name over gantsch Amboyna een placcaet gepubliceert werde dat alle christenen, soowel slaven als vrije luyden, die hare kinderen door den doop tot het Christendom inlijven, gehouden sullen sijn een ygelijck de sijne op den ouderdom van acht jaer oft daar omtrent ter schoole te senden ende dagelickx te laten continueren, de meyskens tot haer twaelff jaren ende de jongens niet minder als tot haer 14de jaer, sonder dat ymant sijne kinderen binnen dienselven tijdt uyt de schoole sal mogen trecken, ofte sonder kennisse ende consent van de predicanten ende meesters gantsche weecken ende maenden thuys houden, op pene van een sware boete te verbueren die anders soude mogen doen, 'twelck niet alleen en behoort te gelden in den toekommenden, maer insonderheyt oock op den voorleeden tijdt, van kinderen die hier met minnichte in 't wilde langhs de negerijen loopen ende over 8 à 10 jaren gedoopt sijn, van dewelcke de ouders noch weynich hulpe ende dienst konnen trecken, ende nergens beter dan tot de schoole bequaem sijn, waervan een lijste ende regyster uyt de doopboucken getrocken, ofte door partyckeliere visite van huysen op yder negerij opgeschreven connen werden.

Voorts, soo dienen de boeten tot mentenue[543] van 't placcaet met aller ernst ingevoerdt, 'twelck uyt den naem van de politycke overicheyt door de meesters, met kennisse van de predicanten ofte daer dergeenen zijn van de hoofden in de negerije aldergevoechelijckxt kan gedaan werden, mits dat tegens de wederspannige door de politycque macht de meesters de handt gebooden werdt. Maer aen d'ander zijde diendt hier oock eenige discretie ende civilisatie gebruyckt te werden, wandt somtijts sijn de kinderen weesen, die dagelijcx haren kost selven gaen soucken, somtijts zijn de ouders, oft een van beyde, sieck oft out ende andersints gebreeckelijck, die maer een kindt hebben, welckers handtreyckinge zij niet en connen missen. Somtijts gebeurt het oock dat de ouders met de corcorren uyt zijn in den tijt van

[542] Jesaja.
[543] Maintenue, handhaving.

nagelen ende padye te plucken, in welcken gevallen door de directie der predicanten naer redelijckheyt altijts can gehandelt werden.

't Waere mede goet dat de gecolligeerde boetten bij de kerck bewaart ende tot onderhoudinge van eenyge persoonen geïmployeert wierden die ons noodich zijn om dagelijcx bij de huysen de slaven ende slavinnen van de Duytsche ende Amboinesche, die een groot getal noch ongecristent sijn, de gebeden te gaen leeren. Wij hoopen haare Edelheyt sullen volgens gewoonen ijver dit ons nootwendich vertooch, streckende grootelijckx (naer ons oordeel) tot redres ende verbeteringe der schoolen ende voortplantinge des Christendoms, in rijpe bedenckinge gelieve te neemen, ende naar behooren daarin disponeeren. Wandt soo lange de handt van de overicheyt in dese saacke ons nyet geboden en wort, soo breecken wij maer ons hooft tevergeefs met dit volck, sonder yets te vorderen. Ende voorwaer, naer verloop van dertich jaeren dat de suyvere leere hier geweest is wordt het, om de waerheyt te seggen, oock eens tijt dat de middelen tot bekeeringe der Amboyneesen met aller ernst in 't werck gestelt werden, waertoe wij geen middelen, soo veel ons mogelijck is, en versuymen. Gelijck wij voor desen ingevoert hebben dat in alle dorpen ontrent het Casteel ende op het geberghte des avondts een gebet gedaan wert van de meester off een cloucke schooljongen, daer nyet alleen meest alle de kinderen van yder dorp, maer oock verscheyde bejaerde toecomen, ende wort haer in de Amboynese taale 't vader onse, 't geloove ende de 10 geboden voorgelesen, 'twelck de kinderen van woort tot woort naeseggen, opdat oock diegeene die nyet ter schoole gaen de gebeden leeren mochten. Hebben mede goetgevonden een cort eenvoudig formelier van de nootwendichste vraechstucken der religie in plaetse van de gebeden haer des avonts te laaten voorlesen, in vragen ende andtwoorden cortelijck t'samengestelt, 'twelck de kinderen naerseggende allenxkens van buyten sullen leeren ende sal dit voor een catechisatie verstrecken die andersints om de veelheyt van kinderen ende dorpen hier nyet en can gepractiseert worden, latende ondertusschen haer noch twee maels 's weecx de ordinare gebeeden voorlesen.

d'Bejaerde komen sommige door het huwelijck tot den christelijcken doop, wanneer aen christenen trouwen, sommige soecken de gunste van de groote daermede te verwerven, gelijck de Chyneesen die meest een gouverneur kiesen voor haren padrinjo,[544] wiens naeme sij voeren, maer weynige doen sulcx om de religie ende uyt liefden van hare salicheyt. Niettemin, wij en versmaden niemandt die tot ons kompt ende sich leersaem aenstelt, maer soecken bij desen occasie door de vermaninge haare harten van tijdelijcke insichten af te wenden tot het geestelijcke ende dat haare salicheyt betreffende is.

Van dit vijff en dertichste loopende jaer sijn bij ons van vrijluyden ende slaven der christenen door den H. doop tot de Christendom toegedaen 37 bejaerde persoonen, behalve haere kinderen, ende is van ons een daertoe gestelt die alle dagen anders niet en doet als bij de huysen de swarte wijven van vrijluyden ende slaven ende slavinnen van Duytsche ende Amboynesche te gaen leeren 't vader onse met het geloove ende eenyge vraechstucken van de religie, opdat se alsoo tot het Christendom mochten getrocken werden. Maer dit gaet van langsamerhant voort, dewijle dit geen eenmanswerck en is ende verscheyde seer traech van begryp zijn, oock de luyden overdach haere slaven meest in het bos senden.

In de gemeente van de Amboynesen (die door 't versterven wat vermindert is) sijn tegenwoordich 56 ledematen, met 2 ouderlingen ende dyaeckenen. Hebben oock beloften gedaen datter metten eersten verscheyde mannen ende vrouwen, die van de geschickste zijn, noch sullen toecomen wanneer se behoorlijcken sullen onderwesen zijn, insonderheyt die van de negerij Hattive, welckers hooft, genaemt Gasper de Fretes, een seer oprecht man en van groot aensien bij de Amboynesen, nu mede in onse kerckenraet aengenomen is, van welcke wij noch groote hulpe mettertijt verwachtende zijn. Doch sullen de vrouwen met bedeckte

[544] Doopvader. Zie de namenlijsten in deel II (Ternate), doc. 19, 22, 36.

aengesichten ter tavel aencomen, om de wille van haere mans, wandt het naer ouwe 's landts wijse een schande bij haer is in de tegenwoordicheyt ende het aensien van haere mans ofte sijne naeste vrienden eenige spijse ende dranck te nutten. Dit is de eenige oorsaecke waerom tot noch toe maer drye Amboynese vrouwen haer tot de gemeente gegeven hebben, doch hoopen, nu desen swaericheyt aldus gemodereert is, datter eerlangen meer toecomen sullen. Sij hadden gaerne van de mans appart gecommunicieert in de consistorie, maer alsoo haer uyt last des kerckenraets dit ten eersten weygerden ende door redenen ondersochten te induceeren, soo bedongen sij een toudongh malou[545] voor haare aengesichten te hangen, gelijck se bij de Portugeesen gewent waren, 'twelck wij haer toegestaen hebben, alsoo nyet en mercken dat hier eenyge superstitie meede vermengt is.

Behalven dese 8 negerijen aen 't Casteel ende de cleyne die daeraen dependeeren, soo sijnder noch sesse boven op 't geberchte ende vieren aen de strand in de bay van Amboyna. Wandt die van Hattou hier nyet onder en reeckenen, welcke om den oorlooge van Hattou[546] haere negerij voor een tijt verlaten, gelijck mede die van Souly, ende met andere haer mengen, Way uytgesondert, die noch in haere negerij blijven. Op geene van dese plaetse heeft noch oyt een predicant oft proponent gewoondt, maer daer wort ordinaris in de drooge tijt alle drye maende de visite gedaen van een predicandt ende ouderlingh, om de kinderen in de schoolen te besoucken, wat sij in het leeren geavanceert hebben, alsmede om den christelijcken doop ende het houwelijck te bedienen aen de jonge kinderen ende verloofde persoonen. Daerbij soo werden haer des sondaechs eenyge geschreven Maleysche sermoenen van de meester in yder dorp voorgelesen, doch met weynich vrucht, gelijck een yder wel kan oordeelen.

Om alle dese plaetsen die aen de bedyeninge van 't Casteel dependent zijn waer te nemen, naer behooren te versorgen, de visite telckens te doen, ende de voorvallende swaerricheden af te handelen, zijn nyet meer dan twee predicanten die aen 't Casteel woonen: d'Eerw. Marinus Gidionsz, die des sondachs den Duytschen dienst waerneempt, ende J. Vertrechtius den Malayschen, waervan yder genoech met het sijne te doen heeft. Hiervan sijn noch uytgesondert de Uliasscherse eylanden, alwaer de Eerw. Justio Hurnius alleen sijnen residentie houdt, welcke van meeninge is het toecomende jaer naer Batavia weder te keeren.

Weshalven ons ernstich versoeck is dat haer Edelheden gelieven met de eerstcomende scheepen ons soo grooten hulpe van predicanten ofte proponenten ende sieckentroosters toe te senden als mogelijck is ende de noot hier vereyscht, opdat nyet bij gebreck van toesienders d'Uliassers ende andere plaetsen weerom verwilderen en tot het Moorsdom, daer se vanouts toe genegen zijn ende dagelijcx van de mooren om gesolliciteert werden, komen te vervallen. Wandt, als haere Edelheyt wel siet, dit en zijn geen lasten om op de schouders van een oft twee alleen te laeten berusten, soo en sijn oock de Inlandtsche meesters die hier sijn, alleen nyet te betrouwen. Edoch, ons schrijven is om persoonen die goet ende stichtichlijck van leven sijn ende de Maleysche taale ten deele connen, ofte ten minsten de genegentheyt hebben om deselve te leeren.

Bidden ootmoedelijck dat, bij gebreck van goede soodanige, geene ons toegesonden worden die tot den dranck genegen sijn, daer soo groote ergernisse dagelijcx hiermede gegeven wert, want het laeste soo met ons erger soude wesen als het eerste.

Met de schoole die boven op het geberchte ende om het Casteel gelegen zijn gaet het noch redelijck, welckers perticulieren standt uyt de acten van de nevensgaende visite[547] alderbest can doorsien werden, in dewelcke wij pertinente notitie van yder jongen bij geschrifte houden wat en hoeverre deselve geleert heeft, om in de naeste visite zijn voordere

---

545 Tudung malu (Mal.), hoofddoek.
546 Voorgestelde lezing: Hietto (Hitu, zie hierna).
547 Niet aangetroffen.

avancement te ondersoucken. De schoolen zijn tegenwoordich derthien in 't getal, waren van tevooren 15, maar die van Hattou ende Souly zijn om den oorlooghe van Hietto met andere nu vermengt. Hebbe op altemale visite gedaen, behalven op Way, Souly, Alangh ende Lilleboy, daer wij tot noch toe van verhindert sijn geweest, soo om de troubelen van de oorlooge als om het regenmouson ende andere beletselen. Hoopen nu met den eersten gelegentheyt hetselve te hervatten

Alsoo wij bevonden hebben de beschuldinge tegens den meester van Naco (daer in de acte van de visite aff vermaent wert) waerachtich te zijn, soo hebben wij een ander in sijn plaets gestelt, ende sijn nu alle schoolen van meesters wel versorgt. Wat tot redres ende verbeeteringhe der schoolen noodich is hebben wij boven aengeroert, daerbij wij noch dit voegen, als mede ten hoochsten noodich, dat ons gelecentieert werde met kennisse van de hoofden in yder negerij eenige ecclesiastycque boeten te mogen opleggen diegeene die, voordesen uyt de schoolen verlost zijnde, haare gebeden t'eenemael vergeeten hebben, soo se de naeste visite die nyet wederom en leeren, ofte die, van de meesters gedachvaert sijnde om voor ons in de visite haere gebeden op te comen seggen, nyet en willen compareeren, 'twelck ons tot verscheyde reysen wedervaren is, daer wij anders nyet en connen in remedieeren, ende wat helpen doch de onderwijsinge in de schoole, soo het de kinderen naderhandt vergeeten ende nyet wederom van haer vereyscht en wort?

Behalven dese soo heeft J. Vertrechtius noch een particqueliere schoole van 8 Amboyneesche jongeluyden ende twee Duytsche, die de Uliasscherse taelle geleert hebben, welcke dagelijcx onder sijn opsicht onderwesen ende gecathechiseert werden in de eerste begintselen der theologie, voordesen van den Heer commissarius Gijsels hiertoe aengenomen zijnde, om t'avondt ofte morgen, soo Godt Almachtich zijnen segen daertoe geeft, als proponenten onder het opsicht van de predicanten, de inwoonders in haar eygen moederlijcke taele te onderwijsen.

Nopende den standt der schoolen in de Uliasscherse eylanden reffereren wij ons aen het schrijven van den Eerwaerden Justus Hurnius,[548] alsoo die sijn Eerw. best bekent is.

Waermede wij een eynde maken van dese diductie, Godt biddende dat hij sijnen segen geve tot wasdom van sijne gemeente, ende de beceeringe van dit arme volck laette voertbreecken als den dageraet.

Actum in onse kerckelijcke vergaderinge op Amboina desen 14 september 1635. Was onderteykent: J. Vertrecht, ecclesiasticus Amboniensis et scriba. Marynus Gidionsz predicant van Amboina ende Evert Pietersz ouderlingh.

78. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1635.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 153-157.

Actum in onse kerckelijke vergaderinge op Amboyna, adi 7^{en} juny anno 1635.

Hebben voorts den Duytschen ende Maleytschen dienst des voormiddaechs van malcanderen gescheyden, dewijle het de luyden te lanc viel beyde diensten uyt te sitten, ende begint nu den Duytschen dienst des morgens ten acht uyren, den Maleytschen ten thien uyren ende des namiddaechs beyde den Maleydtschen ende Duytschen dienst ten twee uyren. Dit hadde in 't eerste wel een goet begin, maer den voortganck van den Maleydtschen dienst bedriecht[549] ons.

[548] Vermoedelijk doc. 71 hiervoor.
[549] Bedriegen: teleurstellen.

Wat den tegenwoordigen standt onser kercken ende schoolen aengaet, ende wat van ons tot onderwijsinge van de Ambonsche jeucht ende aenwas der ledematen in 't bijsonder van de Ambonsche gemeynte bevoordert is, hebben wij alles punctuelijck ende in 't largo verclaert in ons verbael,[550] 'twelck hiernevens ingesloten medegaet, aen hetwelcke wij ons refereren, alsmede aen de acten van de visiten der schoolen, die wij d'Heer Commissaris Artus Gijsels nevens ende met dit verbael hebben overgegeven.[551] De broederen gelieven bij de Ed. Heer Generael daer naer te vernemen off die beyde sijne Ed. sijn behandicht, ende met aller ernst ons vertoogh streckende tot redres ende verbeteringe der schoolen ende maintenue van den godsdienst te helpen bevoorderen. Wij sijn nu van een leser ende voorsanger in de Duytsche kercke wederom voorsien, soodat de broeders niet en hoeven tot dien eynde ons ymant toe te senden, want Pieter Pietersz van Solor, die met D. Holtheno uyt Banda gecomen is ende bij provisie tot voorsanger van ons gebruyckt wert, doet sijnen dienst met lesen ende voorsingen soo wel, dat weynich Duytsche hem sullen verbeteren ende de gemeynte goet contentement aen hem heeft. Wij bevinden dat hij een jongman is van seer stichtelijck leven voor de swerten, op wiens handel ende wandel soo lange hij bij ons geweest is niet en valt te seggen, die niet alleen in de Maleytsche tale ervaren is, maer meteen welgeoeffent in de voornaemste hooftstucken der religie ende plaetsen der schriftuere, en met copiëren van Maleydtsche predicatiën ende andere kerckelijcke dingen de kercke van Amboyna grooten dienst doet, soodat wij goet gevonden hebben hem met approbatie van de Ed. Heer gouverneur tot het sieckentrooster ampt te bevoorderen, onder verbant van geheele vijff jaeren de gemeynte van Amboina bij te sullen blijven, ende is den dach van sijn examen geleydt op den 18^{en} van de toecomende maent october.

Wij versoecken aen de Eerw. broederen dat se bij de Edele Heer Generael ordinaire sieckentroostersgagie ende rantsoen gelieven voor hem te bevoorderen. Echter niettemin, hoewel wij van een voorsanger voorsien sijn, hebben nochtans ten hoochsten van noode vooral van een predicant off twee ofte, bij gebreck van dien, ten minsten van soo veel proponenten ende sieckentroosters als 't mogelijck is, versorcht te werden, bijsonder van soodanighe die godsalich ende stichtelijck van leven ende in de Maleydtsche tale ten deele ervaren sijn. Want d'Eerw. Justus Heurnius ende Burchart Lubbertsen versocht ende vastelijck voorgenomen hebben het toecomende jaer met de eerstgaende schepen naer Battavia weder te keeren. Soo konnen d'E. broeders oock lichtelijck oordeelen dat gants Amboina, de Ulyasserse eylanden en voorvallende tochten van twee predicanten alleen niet connen waergenomen werden, doch versoecken om redenen dat Isaac Minne ons niet en werde toegesonden, hoewel hij de Maleydtsche taele ervaeren is, want van eenen die sijn tonge geen meester en is niet dan onheyl en moyte, insonderheyt op dese plaetsen, voor de kercke te vreesen en te wachten staedt, gelijck de kerckelijke acten[552] dat oock ten deele van sijn persoon hier uytwijsen.

Op den 13^{en} deeser is d'Eerw. Justus Heurnius van de Ulyassers aen 't Casteel van Amboina gecomen. 't Schijnt dat de mooren een oubat[553] in sijn spijse gedaen hebben, die sij wel wisten dat hij op de passer copen moeste, dan, Godt loff, 't fenijn is door verscheyden vomitoria uyt het lichaem in de voeten ende handen geschoten, in dewelcke hij een groote doovicheyt gevoelt, in maniere van bery bery,[554] verhoopt met Gods hulpe dat het wel haest weder te recht sal comen. Dit hebben wij al gevreest van te vooren, daerom wij oock

---

550 Zie hiervoor, doc. 77.

551 Niet aangetroffen.

552 De acta van de kerkenraad van Ambon, niet bewaard gebleven. In de notulen van de kerkenraad van Batavia worden enkele conflicten vermeld waarbij de ziekentrooster Minne was betrokken (Mooij, *Bouwstoffen* I, 569, 605 en 617).

553 Obat (Mal.), drankje, vergif.

554 Beri-beri (Mal.), ziekte gekenmerkt door loomheid, en tenslotte verlamming van de benen.

aen d'Ed. Heer gouverneur versochten dat sijn persoon van daer geroepen ende bij provisie een ander in sijn plaetse gesonden werde, gelijck de broederen uyt onse voorige missive verstaen hebben, en naderhant aen sijn Ed. noch eens geremonstreert is.

(*De procuratie tegen Daniël Isaacksz Rooboll was ter hand genomen, maar de weeskamer en andere crediteuren hebben hem nog een jaar respijt vergund onder verpanding van zijn goederen; hij is met zijn jacht naar Batavia vertrokken, waar de diakonie hem kan aanspreken.*)[555]

De copie van de kerckelijcke missive die de broederen naer 't vaderlandt geschreven hebben,[556] is d'Eerw. Justus Heurnius behandicht. Doch was deselve van de Heeren opengebroocken ende met een dubbelde stuyver wederom toegeplackt, van welcke ontrouwicheyt wij de broederen waerschouwen, om voortaen in 't bestellen van haere brieven voorsichtiger te sijn.

Wij sijn grootelijckx verlegen dat ons dit jaer geen pampier noch schrijffschaften en sijn toegesonden. Wij hadden ten minsten eenich Chinees pampier met het laetste jacht verwacht, doch hebben niets gecregen, versoecken daerom instantelijck dat wij dubbelt hiervan voorsien werden. Maleydtsche gebedeboecxkens hebben wij een groote quantiteyt uytgevonden, die in de casse achter de Duytsche vraeghboecken geworpen laegen, soodat wij voor 't eerste hiervan niet en behoeven, maer eenige Maleydtsche vocabularia ende vraeghboecxkens van Aldegonde, ende insonderheydt psalmboecken, soo met nooten als sonder, om op de comptoiren ende schoolen hier en daer uyt te deylen.

(*Boomwachter*[557] *Barent Janssen verzoekt voorspraak van de Bataviase kerkenraad bij de gouverneur-generaal dat zijn vrouw naar Amboina mocht komen, waar hij reeds een erf met huis van de Compagnie heeft gekocht, en met veel slaven en slavinnen alleen moet huishouden.*)

Alsoo wij naederhandt op het schrijven vande Eerw. D. Justus Heurnius uyt de Ulyassers noch een andere resolutie getrocken hebben, soo heeft het ons goet gedocht deselve oock hieronder te stellen, teneynde de broederen daeruyt moghen verstaen dat sijn persoon met ons advys ende oordeel in de Ulyassers niet gecontinueert is.

Ady den 1[en] july. Is gelesen seekere missive van de Eerw. Justus Hurnius, geschreven aen de kerckenraet van Amboina den 28 juny anno 1635,[558] waerin vooreerst de kerckenraet bedanckt van de broederlijcke sorchvuldicheyt wegens sijn persoon bethoont in 't besluyten, en versoucken dat van de Ulyasser door d'Ed. Heer gouverneur opontboden werde om boven in 't geberchte Leytimor sijn residentie te nemen.

Ten anderen verclaert sijn Eerw. dat in dese saecke geheel perplex is ende was, ende niet [...][559] wat hiertoe seggen soude, alsoo geen visite daer doen en mocht ende niet anders dan de meesters onderrechten konde, dat derhalven hetselve onderwierp het oordeel van de broederen ende des E. Heer gouverneurs, sich bereydt ende willich presenterende waer de meeste dienst doen konde, nochtans met dese voorslach, off niet geraedtsaem waere

[555] Zie hierna, doc. 89 en 90.

[556] Bedoeld is een brief van de Bataviase kerkenraad aan de Nederlandse classes, vermoedelijk van eind 1634; niet aangetroffen, maar vermeld in Acta Classis Amsterdam d.d. 6 augustus 1635, SAA 379, Archief Classis Amsterdam 4.

[557] Functie in de haven.

[558] Niet aangetroffen.

[559] Een of twee woorden weggevallen.

in dese gelegentheydt met een goet convoy soo niet op alle, ten minsten op eenige negrijen de visite te doen.
De kerckenraet op dit laeste poinct met rijpe deliberatie geledt hebbende, heeft hetselve om naervolgende redenen gants ongeraedtsaem geoordeelt.
Ten 1sten omdat geduerende dese revoulte geen voordeel noch redres met de visite naer apparentie can gedaen werden, want meest alle de negrijen met den quimelaha in correspondentie sijn, jae alreede eenige den mattacau tegens ons gedroncken hebben; dat oock de schoolen in verscheyden negrijen t'eenemael in decadentie ende de meesters in kleynachtinge bij de inwoonders geraeckt sijn.
Ten 2en dat sulck convoy al vrij sterck soude moeten sijn om tegens der mooren aenvall bestandt te wesen, 'twelck dan de goede christenen, die dese oncosten alleen souden moeten dragen, al te lastich soude vallen ende wellicht een weersin ende affkeer in haer verwecken, temeer alsoo dese visiten niet veel eer als in 5 à 6 weeken tijts konnen affgedaen werden.
Ten 3en omdat de quaetste partije de sterckste is, als radja Ouladt, Touaha ende meer andere hooffden die adherenten van den quimelaha sijn, ende al gebruyckten sij schoon geen gewelt, soo ontbreecken haer doch geen middelen om met vergift ende andersints haeren wille uyt te voeren.
Ten 4en dat de goede christenen (siende het stercke convoy van de onse tot haer komen) haer licht souden t'soecken maecken, uyt vreese dat de moorsgesinde, daernaer de overhandt crijgende, op haer lichtelijck mochten wreecken dat se de onse aengehouden hadde.
Ten laetsten, de saecke al ten besten genomen sijnde, dat se haer willich thoonden ende schoone beloften tot restitutie van schoolen deden, soo staedt te duchten dat sulcx maer voor den tijdt soude wesen, gelijck datselve voordesen genouchsaem heeft gebleecken.
Hierop is veerdich geresolveert dat (aengesien in de kercke Gods de meeste dienst ende stichtinge altijts behoort gesocht te werden) sijn persoon met de eerste gelegentheydt van daer wedergeroepen werde.
Doch om niet t'eenemael de handt van de Ulyassers aff te trecken, dat Jan Adolfsen Cuyper, ingevalle de Maleydtsche taele ervaeren is, bij provisie in sijn plaetse sal gesonden werden om het ooge te vullen ende de meesters noch in devotie te houden.
Is eyndelinge goet gevonden den brieff van de Eerw. Justus Heurnius met de resolutie van den kerckenraedt d'Heer gouverneur terstont aen te dienen, om sijn Edelheydts antwoort daer op te hooren.

Hiermede desen eyndigende, Eerw. broeders, willen U.E. de genade des Heeren aenbeveelen, die U.E. amptten ende diensten rijckelijck segene tot voortbreydinge sijns rijcxs onder de heydenen en winninge veeler zielen.

Datum Amboina den 18 september anno 1635. J. Vertrecht pro temp. praeses, Marinus Gideonsz pro tempore schryba, Evert Pieters ouderling.

79. Brief van ds. Jacobus Vertrecht aan prof. Antonius Walaeus. Ambon, 18 september 1635.
Walaeus, *Opera Omnia* II (1643), p. 490-493.

Naer hertgrondige groetenisse aen U.E. ende U.E. familie[560] dienen dese U.E. te verwittigen van mijne tot noch toe goede ghesontheyt, daer ick den goeden Godt niet ghenoech voor bedancken can; verhoope insghelijcx hetselfde van U.E. ende U.E. familie.

[560] Ds. Vertrecht had tijdens zijn studie te Leiden tot de leerlingen van prof. Walaeus behoord.

Noopende mijne reyse ende overcomste in India, die is door Gods sonderlinge genaede sonder eenige swaricheyt met corten spoet binnen de vijf maenden tijts volbracht. Sijnde op Batavia, eertijts genaemt Jacatra, gearriveert, ben terstont op een ander voyaghe gegaen met een vloote van seven schepen naer Suratte ende Persia, welcke landen van Batavia ontrent 1300 mijlen gelegen sijn, van alle leeftocht ende costelicheyt overvloeyende. Alwaer verscheyden vreemde dingen, natiën ende manieren van volckeren tot mijnen contentemente ghesien hebbende, naer elf maenden tijts wederom op Batavia ghekeert ben. Daer mijn residentie voor seven maenden gehouden hebbe, binnen welcken tijt door Gods beschickinge een vrouwe hebbe getrout, den 7 augusti anno 1633, sijnde een Engelsche luytenantsdochter, die ten huyse van een praedicant inwoonde, met dewelcke nu over de twee jaren ben getrout geweest.[561] Ende hebbe teghenwoordich mijn woonplaetse op Amboina, daer de cruytnaegelen wasschen, 'twelck van Batavia gelegen is ontrent 400 mijlen, alwaer mijn beroepinge ghevallen is, sijnde dit bijna de eenighe ende wel voornaemste plaetse in India daer eenige vrucht onder de Inlantsche natie te doen is, ende ben alhier gearriveert den 3^{en} may anno 1634. Maer niet lange naer mijn comste heeft Godt een groote ende haestige veranderinge ons toegestonden. Want van drie praedicanten die op Amboina waeren, isser een naer Banda versonden tot assistentie van de kercken, die van twee praedicanten ontbloot waeren, de ander is aen de roode loop gestorven, de derde lagh in de eylanden van Amboina, daer hij sonder merckelijcke schade niet en conde vandaen scheyden.[562] So dat ick mij eerlange eensaem en alleen vandt, ende twee gemeynten te bedienen hadde, te weten de Duytsche ende Amboinsche, sonder dat ic de spraecke ervaeren was ofte de humeuren ende manieren van de Ambonnesen kende. Maer Godt, die mij den last opgeleydt hadde, die heeft mij oock gesterckt, ende de genaede gedaen dat ic binnen de vijf maenden tijdts hebbe begonnen in 't Maleyts voor de Inlandtsche natie te predicken. In 't jaer 35 is een praedicant ghenaemt Marinus Gideonsz mij tot assistentie van Batavia toegesonden, die aldaer tot het predickampt is aengenomen ende bevesticht geworden.

De Ambonnesen ofte inwoonders van dit lant sijn meest alle christenen, swart van couleur, van postuere ende groote ghelijck onse Duytsche natie, van verstant plomp ende eenvoudich, als de boeren in 't vaderlant, gelijck sij oock inderdaet sijn, want sij dagelijcx in 't wout ofte bosch moeten gaen, haren cost vergaren. Van aert ende natuyre sijn sij seer sorchvuldich voor den leeftocht, hoewel het bosch haer meest alle dingen sonder arbeyt geeft, uytghesondert dat se haere hooven bearbeyden ende beplanten moeten, daer se soo ijverich in sijn dat se daerom bij daghe ende bij nachte haer in het bosch onthouden. Van manieren ende conditiën sijn sij heel seltsaem ende wonderlijc. De mannen coopen de wijven van haere ouders voor kleeden, gout, silver ende andere materialen, want in plaetse dat bij ons de ouders, met haere dochter, goet ten houwelicke geven, soo ontfanghen bij haer de ouders van de dochter, die de bruyt is, houwelijcxgoet van de man, ende maecken alvooren een bedingh met de man wat en hoe veel hij gheven sal, 'twelck sij toteriha noemen. Mach oock sijn bruyt niet in huys nemen voordat hij eerst de ouders een deel van sijn goet in handen gelevert heeft. Somtijts maecken de ouders met de ouders sodanigen toteriha wanneer haere kinderen noch maer 3, 4, 5 of 6 jaer oudt sijn, ende beloven haere kinderen aen malcanderen, ende dan moeten de ouders van de soon goet ten houwelicke gheven aen de ouders van de dochter, die dan de dochter bij haer in huys nemen ende als haer eygen opvoeden tot dat se houwbaer gheworden is, ende t'samen huyshouden connen. Sodat die veel dochters heeft, veel goets crijcht ende haest rijck wort, ende die veel sonen heeft, ende gheen dochters, veel goets moet uytgeven ende licht arm wort. Want dit geven niet op eenen

[561] Zie hiervoor, doc. 71.

[562] 'De ander' is ds. Helmichius Helmichii, 4 september 1634 overleden aan dysenterie; 'de derde' is Heurnius.

tijt en geschiet, maer duyrt so lange sij getrout sijn. Jae, de man en moet niet alleen sijn vrou van de ouders afcoopen, maer ooc bij exempel, als hij de eerste reyse met haer spreken sal, so moet hij de ouders eerst daervoor tevreden stellen, desgelijcx eer se in sijn huys sal comen, eer se yet wat doen sal, 'tsij een vloer vaegen, sijn eten gereet maken, bij hem slaepen, jae sij en sal hem niet een woort toespreecken, al waer sij noch soo lange in sijn huys, voor en aleer sij weet dat hij de ouders gecontenteert heeft, 'twelck een ouwe 's lants wijse bij haer is, ende de kinderen van haere ouders van joncx aen ingesteken wort. Gelijck ick ditselve mondelinge van een Ambonneschen ouderlinck onser gemeynte ghehoort hebbe.

Soo en moghen oock de vrouwen, naer 's lants wijse, met haere mannen ofte sijne naeste vrienden noyt eten, oock selfs niet in het aensien ofte tegenwoordicheyt van hare mans ofte sijne vrienden, maer reeckenen dat voor een groote schande, ende eten man ende vrouwe altoos apart ofte verscheyden. Wanneer sij een maeltijt ofte feest houden soo eten de mannen ende vrouwen alleen, ende hebben dan haere danseriën, die sij lego lego noemen, dansende eenen ronden boerendans, op het slaen van een instrument, mannen met mannen ende vrouwen met vrouwen alleen, daeronder oock singende, 'twelck dickwils heele twee, drie daghen ende nachten aen malcanderen duert sonder op te houden, telckens wanneer d'een partije moede is een nieuwe aencomende om malcanderen te vervangen. Dese lego lego heeft eerst haren oorspronck bij haer gehadt van den duyvelsdienst, die haer niet ongequelt en liet hem also te eeren, maer nu plegen sij sulcx als sij een gouverneur of een ander persoon van qualiteyt eenige courtoisie ende uyterlicke eere willen aendoen, diens deuchden ende loffelicke daden sij dan in 't singen verhaelen.

Haere huysen daer se in woonen maken sij van tacken, ende decken se met lange bladeren van boomen, sijn seer gelijck de schuyren in 't vaderlant. De tacken noemen sij gabbe gabbe, ende hechten se met houte pinnen vast en dicht in malcanderen. De blaederen rijgen ende binden sij oock dicht aeneen, ende noemen die atap, daer se de huysen heel dicht mede weten te decken. Voorts in hare huysen hebben sij geen huysraet als een pot twee ofte drie, daer se water in haelen ende haer eten in koocken. Maer brengen al haer beste kleederen, gelt en goet in het bosch, 'twelck sij daer verberghen in de hoolen van de steenklippen, daer het dickwils verlooren gaet, sonder dat se het yemant op haer dootbedde willen openbaren. Onder haer en sijn geen verscheyden ambachten, maer een ygelic huysgesin bestaet bij hemselven. De mans gaen een ygelick voor sijn huysgesin visschen. De wijven weven een yghelijck haer mans cleederen ende haer eyghen rocken, 'twelck seer seltsaem toegaet, ende seer vast en dicht werck is, ende oock heel wel staet. D'selve rocken noemen sij outy outy,[563] die se rontom toe weven sonder eenighe naet, maer sijn onder ende boven open, daer se soo uyt ende in cruypen ende om haer lijf schorten. De draden daer se dese rocken van weven, maken sij van de bladeren daer se de huysen mede decken, ende verwen die eerst met verscheyden coleuren. Dit is van de inwooners.

Het lant van Amboina is gelijc meest alle de eylanden van India berchachtich, ende niet anders aen te sien dan een enckele wildernissen ende bosschagie, soodat de inwoonders met groote moeyte de ruychte ende boomen eerst moeten afbranden, ende de plaetsen schoonmaken daer se hare dorpen ende hoven maecken willen. De wegen sijn oock heel enge, daer maer een man langs gaen can, en die al dalende ende rijsende, boven op ende neer, somtijts over rotsen ende clypen, somtijts tusschen de klippen datter nauwelicx soo veel spatie is daer den eenen voet voor den anderen can ghesedt werden, somtijts oock soo steyl dat men met handen ende voeten ghenoech te doen heeft om sich vast te houden. Dese wegen moet ick oock al heen, so wanneer ick naer 't gheberchte gae om de scholen te visiteren ende den christelicken doop aen jonghe kinderen te bedienen. Tusschen het lant van Amboina loopt de zee met een grooten inham, alwaer een vlack effen velt is daer de Compagnie een Casteel

[563] Uti-uti, Ambonse sarong.

heeft, dicht aen het strant. Hier woonen de Duytschen, ende rontom het Casteel liggen acht dorpen van de Ambonnesen met noch eenige cleyne.

Op het gantsche lant van Amboina sijn maer drie praedicanten, waervan D. Marinus Gideonsz ende ick met ons beyden aen 't Casteel, ende de Eerw. D. Iustus Heurnius (een seer godsalich ende ijverich man) in de eylanden van Amboina d'Ulyassers genaemt, resideren. Voor de Ambonnesen die bij het Casteel woonen ende altemael in één kercke comen, predicke ick des sondaechs tweemael in de Maleytsche taele, 'twelck haer eyghen taele niet en is, maer is hier overal gebruykelick, want haer eygen taele soo swaer is dat sij se selfs qualijc connen spreecken, ende yder dorp spreect bijna een bijsonder taele. Desghelijcx voor de Duytsche werdt des sondaechs oock tweemael gepredict, 'twelc den meesten deel een verbijstert goddeloos volck is, so als noch onder geen christenen beaessemt en hebbe, een volck van Sodoma ende Gomorrha, daer gheen heelen noch salve aen te strijcken en is, die met haere wercken, als tuyscherije, dronckenschap, verachtinge van het woort en den dienst des Heeren, etc., ghenoechsaem betoonen dat se noch Godt noch religie meer en hebben, ende den naem van christenen onweerdich sijn, die dagelijcx met haer ongoddelijck leven een openbare schandale ende ergernisse aen de teere Ambonnesen aenrechten. Doch de weynighe goede die der noch sijn hiervan uytgehouden.

In de gemeynte van Amboyna sijn teghenwoordich 56 ledematen van de Ambonnesen, met twee ouderlingen ende diaconen. Sullen oock verscheyden, soo vrouwen als mannen, met den eersten noch daertoe comen, die van de geschickste sijn. Ende wert het H. Nachtmael alle drie maenden onder haer uytghedeelt, ghelijck mede onder de Duytsche. Voorts boven in 't geberchte, ende op andere plaetsen, sijn meer Ambonneesche dorpen, daer noyt geen praedicant gewoont en heeft. Maer daer wort alle drie maenden in de drooghe tijt de visite gedaen van een praedicant ende ouderling, om de kinderen in de schoole te ondersoecken wat sij in het leeren gheavanceert hebben, alsmede om den christelijcken doop ende het houwelijc te bedienen aen de jonge kinderen ende verloofde persoonen. Ende voor dese werden des sondaechs eenighe geschreven Maleytsche sermoenen in yder dorp van de meester voorgelesen. Doch mettertijt so is de meeste vrucht van de schoolen te verwachten, die op gantsch Amboina 29 sijn, alwaer de kinderen van jongs op in de religie ende christelijcke gebeden van de meesters werden onderwesen, ende sijn in de cleynste schoolen dertich, in sommige 50, 60 ende meer kinderen, behalven noch het getal dergene die van de schoolen ghelicentieert sijn, waeronder eenighe heel expert lesen ende schrijven connen, welcke noch alle saterdaghe haere gebeden voor den meester moeten opseggen, teneynde sij die niet souden vergeten. Daerenboven so wert oock des avonts in alle dorpen ontrent het Casteel ende op het gheberchte een avontghebedt ghedaen van de meester ofte een cloecke schooljongen, daer niet alleen meest alle de kinderen van yder dorp, maer oock verscheyden bejaerde toe comen. Ende wert haer in de Ambonesische tale 't vader onse, 't geloove ende de thien geboden voorgelesen, 'twelck de kinderen van woort tot woort naseggen, opdat oock diegene die niet ter schoole gaen de ghebeden leeren mochten. Hebben mede goet gevonden een cort eenvoudich formulier van de nootwendichste vraechstucken der religie in plaetse van de gebeden haer des avonts te laten voorlesen, in vraghen ende antwoorden cortelijck t'samengestelt, 'twelc de kinderen naerseggende allenxken van buyten sullen leeren, en sal dit voor een catechisatie verstrecken, die andersins om de veelheyt van kinderen ende dorpen hier niet can gepractiseert worden, laetende onderentusschen haer noch tweemael 's weecx de ordinaere gebeden voor te lesen.

Aengaende de slaven ende slavinnen van de Duytschen ende Ambonnesen, daer is een toe gestelt die alle daghe anders niet en doet als bij de huysen haer te gaen leeren 't vader onse met het gheloove ende eenige vraechstucken van de religie, opdat sij oock tot het Christendom getrocken mochten werden. Doch dit gaet van langsamerhant voort, dewijle

de luyden haere slaeven bij dage meest in het bosch senden. Voorts soo hebbe ick noch een particuliere schole onder mij van thien Ambonnesche jonge luyden, waeronder een is die in 't vaderlandt gheweest is ende de Latijnsche tale heel wel verstaet. Dese werden dagelijcx in de beginselen van de theologie gecatechiseert ende onderwesen, om t'avont ofte morghen, soo Godt Almachtich sijnen zegen daertoe geeft, als proponenten onder het opsicht van de praedicanten de inwoonders in haer eyghen moederlijcke tale te onderwijsen.

Dit is alsoo, Eerwaerde D. doctor, 'tghene U.E. voor dese tijdt hebbe willen communiceren.Godt Almachtig wil U.E. persoon, tot dienst van sijne kercke, in lange gesontheyt sparen.

Datum Amboina, desen 18 september 1635.

80. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [september 1635].[564]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 162-165.

Genaede ende vrede in Jesu Christo

Alsoo men van consciëntiewegen de eere ende goede naem door den aert der liefde van onse naesten, voornaementlijck van dienaeren des goddelijcken woorts, schuldich is voor te staen ende te verdedige wanneer die door eenige vyleyne achterclappers tongen gecreuckt ende gerooft wort, teneynde d'onnoselheyt ende d'onschuldt desselven voor al de werelt soude blijcken, als in het bijsonder de vrucht van haeren dienst niet en soude verhindert werde, soo is 't dat wij niet en hebben konnen noch willen naerlaeten, d'Ed. broederen dit naervolgende tot voorstant ende verdedinge van de eere ende goede naem van onsen weerden broeder Jacobus Vertrechtius te verwittigen, teneynde soo yetwes hiernae dies aengaende quaeme te verstaen, niet alleene selfs van d'onwaerheyt der calumnie ofte beschuldinge mochte versekert wesen, maer oock tegens alle andere quaede clappers tongen verdedigen.

't Is alsoo dat over seeckere tijdt eenige vileyne achterclappers, uyt haet die sij de kerckelijcke persoonen sijn toedraegende, onsen waerden broeder D. J. Vertrechtio achter rugge hebbe naergegeven dat sijn Eerw. particuliere gagie van seeker persoon, die U.Eerw. wel sal genoemt worden wanneer dese calumnie van andere comt te verstaen, soude genooten hebben, om sich als een dilateur ofte verklicker van andere tot contentement deszelve te laeten gebruycken, waervan de geruchten door de negrij soo verre verspreyt sijn dat, deselve de broederen des kerkenraets ter ooren gekomen zijnde, genootsaeckt sijn geweest ondersoeck op de saecke te doen. Hebben derhalven D. Vertrechtius over dese beschuldinge haestelijck aengesproken, dewelcke sich van stonden aen het oordeel ende discipline des kerckenraets onderworpen heeft, ende niet alleene begeert, maer oock ernstelijck versocht dat sonder aensien van sijne persoon scherp ondersoeck nae de waerheyt der saecke gedaen soude werden, opdat, soo hij schuldich bevonden wiert, naer recht tegens hem kerckelijck geprocedeert, ofte soo niet, sijn onschuldt ende onnooselheyt bekent gemaect soude werden. Alsoo de broederen des kerckenraets dit versoeck niet alleen behoorlijck ende gants billijck, maer oock hoochnoodich oordeelden ende achte, tot weeringe van alle schandael ende lasteringe dewelcke hierdoor niet alleen onsen broeder Vertrecht in 't bijsonder, maer oock de geheele vergaederinge des kerckenraets in het gemeen als wel insonderheyt de kerckelijcke bedieninge lichtelijck souden mogen naegeworpen ende aengewreven worden, soo is het-

[564] Vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 11 oktober 1635 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 469). In de notulen d.d. 18 oktober (*ibidem*) wordt nog een vijfde missive uit deze maand vermeld, die blijkens de weergave van de inhoud niet bewaard gebleven is.

selve toegestaen ende de ondersoeckinge bij de handt genomen. Ende eerst ondersocht hebbende hoe verre dit geruchte verspreyt was, is bevonden niet alleene ruchtbaer te wesen onder het gemeene volck, maer oock selfs bij onse overicheyt, jae dat van de Ed. Heer commisaris Artus Gijsels alreede aengaende dese saecke niet alleene informatie genomen, maer oock eenige attestatiën beleyt soude wesen. Ende also sijne Edelheyt, staende op sijn vertreck naer Banda, door eenen Adryaen van Liesveldt[565] hadde belast (soo die seydt) de twee predicanten van Amboina (vertrocken sijnde) onder andere aen te seggen dat veele predicanten haer soo veel met politycken saecken bemoeyen dat sij haer ampt, waertoe sij wettelijck beroepen sijn, niet behoorlijck waernemen, waerdoor sijne Edelheyt (soo hij seyde) eenige onheyl was aengedaen, hetwelcke op het hoochste te beclaegen is, soo wiert van de broederen des kerckenraets vastelijck gelooft dat de geruchten aengaende het beleggen der attestatiën [...][566] waerachtich was, waerom goet gevonden is d'ondersoeckinge uyt te stellen tot de wedercomste van sijn Edelheyt uyt Banda, om alsdan met goede ordre de waerheyt scherpelijck te ondersoecken.

Alsoo wij nu verstonden dat de Ed. Heer commisaris Artus Gijsels, uyt Banda voor Hitou gecomen sijnde, van meeninge was van daer met den eersten naer Batavia te vertrecken, soo is den 9^{en} september [...][567] extraordinaere kerckelijcke vergaderinge geresolveert dat D. Marinus Gideonsz met twee ouderlingen over landt naer Hitou soude trecken, om niet alleene van zijn Edelheyt te vernemen of soodanige attestatiën beleyt waere, maer wel insonderheyt wie deselve onderteykent hadden, teneynde hier op Amboina daervan naerder ondersoeck gedaen mochte werden. Is derhalven sijne Edelheyt eerst simpelijcke voorgestelt of de voorgemelde woorden ons voor sijn vertreck naer Banda door Adryaen van Liesvelt niet en hadde laeten aenseggen, ende voorders gevraecht tot wat eynde sulcx geschiet was, of op de tegenwoordighen predicanten van Amboina, 'tsij in 't gemeyn ofte een van haer in het bijsonder, ofte eenichen bewijs, ofte ten minsten eenige suspitie van sulckx hadde. Waerop sijn Edelheyt vooreerst antwoorde dat de voorstellinge in soodanigen forme niet en hadde laeten aenseggen, maer belast den persoon van D. Helmichius Helmichius saeliger uytdruckelijck te noemen, verclaerde oock rondtuyt in consciëntie dat noch op de predikanten van Amboina in 't gemeyn, noch oock op ymant van haer in 't bijsonder yetwes dies aengaende vermoedende was, veel weyniger eenige bewijs soude hebben, maer dat het exempel van D. Helmichius hadde laeten voorstellen tot waerschouwinge, opdat wij ons voor soodaenige fouten souden wachten. Is voorders naeder voorgestelt dat de broeders des kerckenraets nochtans seeckerlijck hadden verstaen dat sijn Edelheyt, op Amboina sijnde, niet alleene informatie van de voorgenoemde saecke hadde gedaen, maer oock attestatiën beleydt, naementlijck dat D. Vertrechtius particuliere gagie van seecker persoon soude genooten hebben om denselven als dilateur ofte verklicker van andere, alswel insonderheyt tot naedeel van sijn Edelheyt te dienen, versochten dienvolgende ernstelijck dat sijn Edelheyt hiervan oprechte getuygenisse ende verclaeringe nae waerheyt te geven, heeft hierop in consciëntie, soo hij getuychde, verclaerd dat sulcx onwaerachtich was, want dat selfs geen ondersoeck, veel weynige attestatiën daervan beleyt hadde. Doch naerder aengedrongen sijnde, bekende eyndelijck wel soodaenige geruchten gehoort te hebben, sonder te weten van wie, maer noyt op sulcx geen acht en hadde geslaegen, noch gelooft sijne Edelheyt het voorgemelde. Voor de tweedemael afgevraecht sijnde, antwoorde niet alleen als vooren, maer verclaerde noch bovendien dat in 't alderminste tot naedeel van de kerckenraet in Amboina in 't gemeen, noch van de persoon van D. Vertrechtius in 't bijsonder en wiste te seggen, begeerde derhalve op de broederen, den kerckenraedt in 't gemeen ende Jacobus Vertrechtius

[565] Onderkoopman te Ambon, in 1639 ouderling te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* I, 482 e.a.).
[566] Eén woord weggevallen.
[567] Eén woord weggevallen.

in 't bijsonder aen te seggen dat vrijelijck daer op gerust soude wesen, alsoo op Batavia in het minste tot naedeel van haer ofte hem niet en soude noch en konde aenbrengen. Ende sijn alsoo eyntelijck met onderlinge vrientschap ende contentement gescheyden.

Bovendien soo getuygen wij in consciëntie voor Godt, die alle dingen weedt, dat nae scherpe ondersoeckinge niemant en hebben gevonden die sulcx heeft willen ofte connen staende houden ende waer maken. Oordeelen derhalven dat het niet anders als valsche calumniën ende uytstroyingen en sijn van eenige quaedwillige achterclappers, die uyt haet ende nijdt onsen waerden broeder Jacobus Vertrechtius voor de gemeynte soecken verachtelijck te maecken. Versoecken dienvolgende ernstelijck van de Eerw. broederen, soo sulcx conne te verstaen, hiermede niet alleene van d'onwaerheyt verseeckert te wesen, maer oock sijne eere ende goede naeme allesins te suyveren, en oock copye hiervan te senden aen de classis van [Amsterdam][568].

Actum [...][569] in onse kerkelijcke vergaederinge op Amboina, ende met onse gewoone handtteyckeninge bevesticht. U.Eerw. dienstwillige broederen ende dienaeren in Christo – – – Marinus Gideonsz pro temp. preses et scriba, Burchart Lubbertsz ouderling, Evert Pieters ouderling.

81. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 21 mei 1636.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 166 e.v.[570]

(*Deze brief dient om de kerkenraad van Batavia te bedanken voor zijn schrijven.*[571] *Ds. Heurnius hoopt dat ds. Sonnevelt hem spoedig komt aflossen. Hij is met toestemming van de kerkenraad en de gouverneur naar Nusa Laut gegaan.*)

82. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN RAAD VAN INDIË ARTUS GIJSELS. Ambon, 22 mei 1636.
NA, VOC 1121, fol. 1470-1472.[572]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, manhafte, achtbaere, wijse, vrome ende seer voorsienige Heere. Mijn Heer.

Nae eerbiedige groetenisse aen U.Edelheyt mitsgaders mevrouwe U.Edelheyts partuir ende kinderen, dienen dese dat U.Edelheyts aengename van den 18 february voorleden wel

---

568 Voorgestelde lezing. Een bericht over het optreden van de gouverneur tegen predikanten en kerkenraad van Ambon ook in Mooij, *Bouwstoffen* I, 483.

569 De datum is door beschadiging weggevallen. Op het omslag evenwel: 'Ontfangen den 11en october 1635'. De brief dateert van september 1635, zie Mooij, *Bouwstoffen* I, 469.

570 Deze brief is zeer zwaar beschadigd en kan niet meer worden gereconstrueerd. Ze wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 26 juni 1636, Mooij, *Bouwstoffen* I, 480.

571 De brief wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d.10 januari 1636, Mooij, *Bouwstoffen* I, 472-473.

572 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 336-339. Op het omslag: 'Edele, Eerentfeste, Manhafte, Achtbaere, Wijse, Vrome ende seer Voorsienige Heere Mijn Heer Artus Gijsels, Oudt Gouverneur van Amboina ende Raedt van India residerende tot Batavia'. Heurnius en Gijsels correspondeerden ook reeds vóór 1636; in NA 1. 11.06.04, film 3700 bevinden zich enkele brieven van Gijsels aan Heurnius uit de jaren 1632-1634 (23 mei 1632, 29 juni en 31 augustus 1633, 5 april 1634, ongefolieerd).

ontfangen hebbe,[573] met blijschap uyt deselve U.Edelheyts blijven op Batavia tesaemen met U.Ed alsmede U.Ed familie gesontheit ende welvaert verstaende, hetwelcke Godt de Heere lang late continueren. Was seer verblijdt te verstaen de autorisatie des Ed. Heer Antonio van Diemen in 't gouvernement generael, bidde Godt den Alderhoogsten dat zijn Edelheyts regieringe overvloedelijk segene. Het overlijden des E. Heer Hulft[574] bedroeft mij, soude goede dienst aen de Compagnie ende kerke Godes gedaen hebben, doch de goede roept de Heere, die haer lief heeft, dicwijlen eerst tot de salige ruste. Ick hoope de E.H. Nuyts[575] sal voorspoedige verlossinge vercrijgen.

Tayouwan[576] geeft mij goede hoope dat de onrust hier in Amboina ontstaen mede met de comste van een crijgsmagt weghgenomen sal connen werden. Want hier eene groote oproerigheidt (die all'een wijl voordesen, van de comste des Heeren Van den Heuvel af, gedreigt worde) ontstaen, soodat die van Soya, Pouta, Cappa, Halou, tot dewelcke haer daernae veel van Outemouri ende Souli gevoeght hebben, in 't gebergte op haer oude negrije geloopen sijn. Zij hebben met de eersten geveinsde pretexten haers weghloopens gemaeckt, maer seggen nu rechtuyt dat het geschiet overmits zij soo dicwijls ende soo lange als voordesen geschiet is niet pangayen willen, want zij haer coubons niet connen bearbeiden, waeruyt volgt dat zij vrouw ende kinderen moeten honger laeten lijden. Ten tweeden dat ze niet langer verdragen willen de overlast die eenige Nederlandtsche officieren in 't pangayen nu corts op de corre corren, soo zij seggen, gedaen hebben. Eerst hadden zij geseit dat 't schip Bueren vol boeyen was. Dat Tannahitou Messin met de andere Hittesen tot Batavia in de keten gingen, werdt mede uytgestroit eer hij arriveerde. Hierop volgde febr. 28 dat ze voorgaven, men wilde haer alle vangen ende in de boeyen sluyten, ende dat ten desen eynde haer aengeseit was zij soude alle ter predicatie comen ende tot een gastmael geroepen werden, ende dat zij hierom opgeschreven waren als D. Vertrechtius in Soya ende Halou de naemen opschreef. Maer dese frivole pretexten zijn nu verdwenen, zij schaemen haer deselve te gebruicken ende seggen opentlik, als boven verhaelt, dat in 't lange ende veel pangayen ende de ontfangene injuriën de rechte oorsaeck haren weghlopens ende ongehoorsaemheits gelegen is. Daerom zij oock december 15 eenige Nederlandtsche bevelhebbers op de tocht nae Ceram voorgenomen hadden doodt te slaen.

Die van Oma hebben de mooren van Hatouaha ende des kimalahas volck tot assistentie genomen ende beschieten de reduit die tot Oma staet dagelicx, de Maleyers leggende dicht achter de steene muer die om de reduit is, soodat ze een put in de reduit hebben moeten graven, want connen niet uytgaen sonder perykel van geschoten te werden. Lieutenant Jonge Jan leidt in deselve reduit ende heeft goede moedt deselve wel te bewaren.

Die van Uliasser, hoewel seer tot rebellie door die van Oma aengesocht sijnde, houden haer alsnoch wel. Radja Oulat toont hem heel vroom, met radja Toeaha ende paty Herman ende paty Oouw. Paty Labo is tegenwoordelick aen 't Casteel gecomen.

Die van Nusselau sijn gedeilt. Nae hier geboodtschapt werdt, hebben de kimalaha een corre corre van drie nages[577] met een arangbay[578] ten dienste tot Oma gesonden, ende beloven, indien de Heer gouverneur haer opontbiedt, dat met de corre corre van vijf nages zijne Edelheyt ten dienst comen sullen. Die van Titouway ende Lenito verclaren (als Simau Baguale vandaegh boodtschapt ende paty Labo mede seide) dat, soo de andere van Nusselau de kimalaha geheel toevallen, dat zij haer op Uliasser transporteren willen.

---

[573] NA 1.11.06.04, Collectie A. Gijsels, film 3699, ongefolieerd.
[574] Evert Hulft (Hulst), opperkoopman Ambon 1630-1636, overleden te Batavia vóór 18 februari 1636.
[575] Luitenant, zie hierna, doc. 89.
[576] Het neerslaan, in 1635-1636, van het verzet van een deel der Taiwanezen tegen de Compagnie.
[577] Ngadju of nagies, vlerkstang of -balk van een vlerkprauw.
[578] Orembaai.

De mooren tot Iha, seide paty Labo, houden haer stille. De houcum heeft de begeerte van Capaha ende Oma afgeslagen, die versochten de reduit tot Honomoa te mogen bestormen. Heeft daeraf Radja Oulat en de andere christene hoofden gewarschuwt, die t'samen beslooten hebben, soo de reduit werdt aengetast, met alle man de Nederlanders te hulp te comen.

De schoolen ende kerckendienst werden op Uliasser in de negorijen aen de zijde van de reduit wel waergenomen, als de schoolmeester van Touaha verclaert, maer aen de oversijde slappelick. Op Nusselau is een wijl tijts noch school gehouden noch predicatie gedaen. Op Letimo schrijven de meesters dat de godtsdienst gepleegt werdt ende de kinderen wel school comen. Hier bij 't Casteel sijn weder een deel kinderen tot de schoole comende, want in de eerste tumulte geen kinderen ter schole quamen.

Het is hier eene deerlicke standt, tot dewelcke geen hope is dat ze ten rechten sal gebraght werden voordat de Ed. Heer Generael ende U.Edelheyt met een goede maght herwaerts comt. Derhalven seer nae die tijdt verwachten dat den Ed. Heer Generael nevens U. Edelheyt hier sien mogen, dagelick Godt den Heere biddende dat hij den oproerigen een vertsaegt ende bevent herte geve, de vreedtsame met wijsheit ende cloeckmoedigheit sterke, ende vrede, tot zijnes H. naems eere ende verbreidinge des rijcx Christi, verleene, ende ten dien eynde zijne Edelheyt tesaemen met U Edelheyts voorspoedige herwaerts comste verleene.

Lieutenant Riviere[579] ende zijne E. huysvrouw sijn welvaerende. Sr Rombauts is somtijts swackelick, maer zijner E. huysvrouw heeft een sware sieckte gehadt, waeraf noch te bedde leidt, maer is Gode danck nu aen de beter-handt gecomen.

U.E. groetenisse is den orangcayen seer aengenaem ende doen U.E. weder hertelick groeten, souden haer verblijden indien U.Edelheyt weder in Amboina saegen.

Hiermede, Edele, eerentfeste, manhafte, achtbaere, wijse, vrome ende seer voorsienige Heere, der beschuttinge des Almagtigen bevolen, die U.Ed. met U.Ed. partuir ende kinderen beware ende overvloedelick ter saligheidt segene. Vaertwel.

Gegeven tot Amboina in 't Casteel Victoria den 22 may anno domini 1636. U.Ed^s^ dienaer Justus Heurnius. De groetenisse aen de E. Heer Van der Burch ende zijner E. huysvrouw.[580]

83. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 juli 1636.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 174-179.

(*Dit document kan wegens ernstige beschadiging niet worden gegeven; het handschrift is dat van ds. J. Heurnius.*)

84. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE CLASSES AMSTERDAM EN WALCHEREN. Ambon, 12 juli 1636.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 184-198. Afschrift.[581]

– – –

Niettegenstaende de E. broederen des kerkenraets van Batavia jaerlicx in haere missyven U.E. grondige openinge doen van den standt ende geleegentheyt aller kercken in Oost Indiën

[579] Luitenant Walraven de Rieviere (Rivière).
[580] Johannes van der Burch, Raad van Indië. Een reactie van Gijsels op deze brief van Heurnius, d.d. 20 december 1636, in NA 1.11.06.04, film 3699, ongefolieerd.
[581] Niet aangetroffen in SAA en Zeeuws Archief. Het afschrift in ANRI is in zeer slechte staat.

in 't gemeyn, soo en hebben wij nochtans alsnu niet connen noch willen naerlaten U.E. bij deese voorvallende ockatie[582] te kennen te geeven den standt ende gelegentheyt der kercke van Amboyna in 't besonder, opdat U.E. grondige openinge mochte hebben van alles.

Ontrent het eynde van de maent desember anno 1635 heeft den Eerweerde D. Justus Heurnius Louwerens [...],[583] schoolmeester op Naecko, belast de naemen van alle persoonen van elck huysgesin van hetselve dorp volgens seeckere ordre, die sijn E. hem alvooren schriftelijck hadde gegeeven, in 't heymelijck op te schrijven, ende dat oock voorts aen alle de andere meesters op het geberchte van Leytymor uyt sijnen naem beveelen soude deselve opschrijvinge, een yder in sijn dorp, in soodanigen forme meede te doen, om daerdoor een register te formeeren van alle jonge lieden die t'avonts in 't gebedt, ende van alle getrouwde die beneffens de ongetroude des sondaghs in de predecatie moeten komen, teneynde men de boete daertoe gestelt van de absenterende soude connen afeyschen. Denselven meester te Naecko, desen last ontfangen ende aengenoomen hebbende, heeft dit, door een quaede geest gedreven sijnde, trouwelooselijck den koninck van Kylang, hooft van drie dorpen, te weeten, Kylang, Naecko ende Hatela, geopenbaert, sonder te willen seggen waertoe deese opschrijvinge soude dienen, maer seyde dat sulcx niet en wiste, daer bij voegende dat selfs de kinderen in 's moeders lichaem soude opgeschreven worden, hetwelcke in veele die dit quamen te verstaen groot miscontentemendt ende achterdencken veroorsaecte. Doch radja Kylang daerna van D. Justus Heurnius van het eynde en ogemerck der voorgemelde opschrijvinge onderricht sijnde, geliet hem sich alsof hij daermeede ten vollen gerustgestelt was. In het begin van de maent jannewari anno 1636 heeft d'Eerweerde Jacobus Vertrechtius in de negerijen ofte dorpen beneden omtrent het Casteel geleegen ten selven eynde de naemen der persoonen, van ider huysgesin, opentlijck beginnen op te schrijven ende, behalve in Halou ende Soyen, sonder opspraecke, ja met de hulp van radja Soya selfs, soo verde gebracht dat aldaer volcoomen effect sorteerde, meynende hetselve daernae, in 't midden derselver maent op het geberchte van Leytymor (in 't doen van den gewoonlijcke visyte) mede in te voeren. Doch bevindende dat de hoofden van de negrijen, als besonderlijck radja Kylang, sulcx niet en wilde toestaen, heeft hetselve naergelaten ende naederhandt noyt meer, noch in die, noch in andere negeriën besocht in 't werck te stellen.

De oorsaecke waerdoor deese opschrijvinge veroorsaeckt is, is geweest de groote traecheyt ende naerlaeticheyt der Amboynesen in het senden van haere kinderen ter schoole en in het comen in het gehoor van Godes H. woort. Welcke opschrijvinge, sooveel de saecke selfs aengaet, geen nieuwicheyt en is geweest, want voordeesen soo heeft d'Eerw. D. Helmichius zaeliger de naemen in Pouta, Amahousou, Hatyve, Tavyry ten selven eynde meede opgeschreeven, gelijck zulcx met sijn hant vertoont kan werden, aengesien deese volckeren gewoon zijn door een kleyne boete als van 4 à 6 stuivers tot den kerckganck ende van 1 à 2 stuyvers tot het senden van haere kinderen ter schoole geconstringeert te werden. Deese opschrijvinge, soo dan d'eene als d'ander, is begonnen ende volbracht buyten last ofte ordre onser vergaederinge, alsoock meede sonder yemandt van de leeden des kerckenraets in 't particulier hetselve te communiceren, hetwelcke wij oordeelen geschiet te sijn, niet uyt grootsheyt noch cleynachtinge, maer eensdeels door onnoosel versuym, anderdeels omdat d'een selden vergaederen, ende in de Maleytsche dienst verscheyden dingen voorvallen die aen de discipline der dienaeren gestelt worden. Hiervan hebben wij de E. broederen eerst goet bericht willen doen, niet alleene opdat se, dit van anderen verstaende, volcomentlijck weeten 'tgene wat daervan sij, maer oock om het naervolgende dies te beter te verstaen.

Om dan nu te coomen tot openinge van den standt ende gelegentheyt der kercke alhier, soo en konnen wij alvooren niet naerlaeten U.E. met hertgrondelijcke droefheyt te kennen

---

[582] Occasie, gelegenheid.
[583] Naam weggevallen, mogelijk De Fretis.

te geven de groote onruste ende beroerte die nu reets alhier in Amboyna ontstaen is, dewelcke al lang voordesen is gedreycht geweest van dit ongestadige volck, dat gantsch tot veranderinge ende nieuwicheyt genegen is. Want ten tijden van de E. Heer Gouverneur Van Heuvel hadden de Amboinesen mede aen 't Casteel heymelick beraetslaecht de Nederlanders onversiens te overvallen ende te vermoorden, ten waere Laurens Marcus, doe hooft van Hative, sulcx wedersproken ende wederhouden hadde, gelijck deselve Laurens Marcus verclaert heeft. Diergelijcke commotie was mede voorleden jaer naebij om in de Ulyasschersche eylanden uyt te bersten, maer wiert wederhouden door de comste van de Ed. Heer Gouverneur Gijsels en de medegesonden macht. Nu schijnt het is haere wederspannicheyt daer se langh mede swanger gegaen hebben, eens uutgebersten, waertoe sij haer den wegh door eenige lasterlijcke leugenen ende calumniën geopenbaert hebben, hetwelcke sich aldus (nae ons bekent is) toegedraegen heeft.[584]

Als february 22 de Amboinesen bij 't Casteel was aengeseit dat se altesaemen danckdag te kercken coomen souden, Godt den Heere dancken voor de veroveringe van Amboina, gelijck jaerlijcx gebruickelijck is, soo is de paty Soya met sijn volck de volgende nacht in 't geberchte gheloopen, hetwelcke des anderen daghs de Heer gouverneur vernemende heeft de opperhoofden bij het Casteel sijnde ontbooden, ende bescheyden des anderen daghs met die van Leytymor te vergaederen ende daernae t'saemen bij hem te comen, dewelcke (op denselven dagh bij sijn Ed. vergaedert ende van hem gevraecht sijnde, nae de rechte oorsaecke des weghloopens) hebben geantwoort dat de marinjo ofte bode Februari se uyt de naem van D. Vertrecht seer strengelijck heeft belast al te saemen te kercke te comen, man ende vrouw, jongh ende oudt, vrij ende onvrij. Ten tweeden datter een groote feest soude wesen voor de orangcayen in 't Casteel, de gemeyne manspersoonen in 't sieckenhuys ende voor de vrouwen in de kercke, waeruyt besloten dat alsdoe den dagh gebooren was op dewelcke men soude volbrengen het einde ofte oogemerck waertoe de voorgemelde opschrijvinge, so sij seiden, was geseyt, naementlijck om haer alle gelijck te vangen ende als slaeven te vervoeren. De marinjo ofte bode hierop in haer presentie gevraecht sijnde, bekent het eerste uut last D. Vertrechty gedaen te hebben, maer verclaerde het tweede onwarachtigh te weesen. Doch deselve marinjo ofte bode door den kerckenraet over het eerste naeder gevraecht sijnde, bekende wel een generaele last, maer sonder specificatie van conditie van persoonen ontfangen te hebben. Corts daernae op deselve dagh claechden sij van 't pangayen ofte roeyen op de core coren, versoeckende dat se niet meer als eens ofte tweemael ten hoochsten des jaers soude mogen met de corecorren uytvaeren, hetwelcke haer van den Heer gouverneur vergunt is.

Een wijle tijts is de saecke aldus blijven staen, ende de opschrijvinge door D. Vertrecht geschiet heeft door het aendringen van sommige den naem ghedraegen dat se de oorsaecke [...][585] van 't weghloopen nae 't geberghte was. d'Oorsaeck waerom de schult hiervan op d'een ende niet op beyde wierde geleght, achten wij niet alleen te weesen dat d'eene deselve opschrijvinge maer in 't heymelick begonnen, dogh den anderen hetselve in de voorgemelde negerijen ofte dorpen openbaerlijck volbracht hadde, maer oock, ja wel voornementlijck, dat den eenen bij de politycque in gunste ende den anderen in haet was. Daernae soo hebben sij nogh eenige andere versierde leugenen (waervan sij doen sulx swegen) uytgestroyt, die sij al vooren den volcke wijsgemaeckt hadden, te weeten dat met het schip Bueren op den 28e jannewari passado van Batavia eenen bericht gecomen was waerin d'E. Heer Generael ende de E. Heeren Raden van Indiën wel expresselicken hadden belast dat men alle de Amboynesen soude vangen, in boyen sluyten ende naer Batavia als slaven vervoeren, en dat

[584] Over deze opstand: G.J. Knaap, 'Crisis and Failure: War and Revolt in de Ambonese Islands, 1636-1637.

[585] Enkele woorden onleesbaar of weggevallen.

een soon van radja Kylang, Marcus de Fretis, genamt, die voor desen in 't vaederlant gestudeert heeft ende wel leesen ende schrijven can, denselven bij gevall in handen gekregen ende geleesen hadde, voegende daer bij dat ten deesen eynde met hetselve schip Bueren oock gecomen was grote menighte van boyen, datter kisten met boyen in 't fort gebracht, tonnen met boyen in de kerck ende in 't sieckenhuis begraeven waeren, alsoock mede datter een groote scheepsarmade van Portugysen, Engelsen, Mackassaren ende Tarnatanen opcoomende wegens [...][586] d'andere dage te verwachten stont [...],[587] ende diergelijck valsche leugens meer, nergens anders toe dienende als om haer weghloopen naer het geberchte voor eenen tijt met eenige schijn van redenen te verbloemen, ende onder sodanige pretexten haere goederen nae 't geberchte te krijgen, haerselven aldaer te verstercken, ende alsoo van de Nederlanders geheelijck af te sonderen.

Maer Godt, die de waerheyt niet voor altoos en laet onderdrucken, heeft door sijne vaederlijcke bestyringe de saecke alsoo beleyt dat alsnu de rechte oorsaecke van dese tumulte ende oproericheyt (soo wij vertrouwen) aen de dagh gecomen is, want de E. Heer Gardenijs,[588] van de Ed. Heer Generael om seeckere gewichtige redenen in Amboina gesonden sijnde, heeft door sijn wijs beleyt de saecke soo verde gebracht dat eenige hoofden van sommige negerijen off dorpen (die alsnoch onder de gehoorsaemheyt van de Heer gouverneur sijn blijvende) hem eyntelijck geopenbaert hebben het rechte point waeruyt deese beroerte ende disperate resoluytie is ontstaen, ende hebben tot dien eynde verclaert dat hetgeen sij voordeesen voor hadden gegeven – van gevangen en geboyt versonden te worden, dat hiertoe hadden gestreckt de voorgemelde opschrijvinge aller namen van getrouwde ende ongetroude persoonen, dat tot deesen eynde boyen gecomen sijn, ter maeltijt ende ter kercke genodight werden, mitsghaders dat sij vreesden voor de Portugysche, Engelsche, Mackassarsche ende Taernataensche macht – maer veynsinge ende loose pretexten waeren geweest, om onder deesen schijn het voorgemelde in 't werckt te stellen ende te volbrengen, maer dat de rechte oorspronckelijcke oorsaeke hiervan was, eensdeels het al te dickwils, al te langh ende al te verdritelijcke pangayen ofte royen op de corcorren, ende ten anderen principaelijck de seer onredelijcke bejegeninge die se voornaementlijck op de twee laetste tochten in de maendt november ende desember anno 1635 uytgestaen hebben.

Wat aengaende vooreerst het pangayen ofte royen, daervan soo seggen sij dat de royers geduirende den tocht, die sommetijts van 6 weecken, somtijts langer, somtijts korter, ellendiger leeven dan eenige slaeven op heel Amboina gehadt hebben, dat sij nacht ende dagh hebben moeten royen, ende met het meestendeel des lichaems nat sitten soodat sommige volgens haere verclaeringe het onderlijf door de lange natticheyt verseeriget[589] ende verrottet is geworden, ende dat soo met tochten beswaert sijn geweest, dat geen tijt hebben gehadt om nae behooren haere tuynen ofte hooven (waervan sij dogh alleene moeten leeven) te besaeyen ende te beplanten, soodat sij tot groote armoede gecoomen sijn, dat wijf en kinderen hebben moeten gebreck lijden, ende gedrongen sijn geweest haer grond ende silver, juwelen, cleederen, ende andere goederen tot onderhoudt van haer huysgesin te vercoopen. Dit achten sij noch verdraegelijck voor haer te weesen, maer haer klachte is voornaementlijck dat op de laetste tocht nae Kellibon, geschiet in desember 1635, buyten alle maeten onredelijck mishandelt sijn, en de royers geen tijt vergunt wiert om 's nachts te rusten, dat se van de Nederlantsche opperhoofden op de corecorren doe belast sijn in 6 uyren soo verde te royen als in 12 uyren geraecken konden, met dreygement soo sulcx niet en deden dat geslaegen soude werden, dat se het eeten der Amboinesen met voeten trapten, willende dat in plaetse

[586] Twee woorden weggevallen.
[587] Enkele regels onleesbaar of weggevallen.
[588] Arend Gardenijs, opperkoopman en commissaris.
[589] Pijnlijk geworden.

van eeten voortpangayen ofte royen souden, dat se het volck met voeten stieten ende met rottang sloegen, onder andere dat een van Oma door een Nederlants officier met een houdt een gadt in 't hooft geslaegen werde omdat niet genoech nae sijn appetijt en roeide, dat niet alleen het gemeene volck, maer oock de hoofden der negerijen ofte dorpen voor schelmen, beesten, honden, verckens, moryaen, swarte duyvels ende diergelijcke uytgescholde hebben, ende eyntelijck datter twee Amboyneesche opperhoofden, de eene van de negerije ofte dorp Baguala, d'andere van Way, in de boyen geset sijn omdat een weynigh achteraen quaemen, hetwelcke sij achten een onverdragelijcke versmaetheyt, niet alleen voor die twee, maer voor alle de Ambonsche opperhoofden te weesen, ende seggen wel rondtuyt liever te willen sterven dan op haer eygen kost roeyende sulcken overlast te lijden. Dit vyer heeft het gemoet van d'Amboinesen (hetwelcke tevooren met de andere miscontentementen als met swaevel opgevullet was) soo seer ontstecken, dat se op de vermelte bocht van Kellibon resolveerden alle de Nederlantsche officieren die op de corcorren waeren (gelijck radja Noussoniwar, hoecom de Fretis, hooft van Hatyva, ende andere opperhoofden als nu oopentlijck bekennen) doot te slaen ende in zee te werpen, waerin die van Oma (gelijck gesecht wort) presenteerden de eerste te wesen om hetselve feyt op haere corcorren te beginnen ende uyt te voeren, om haer alsoo over de voorverhaelde mishandelinge ende alle andere misnoegen te wreecken. Ende het soude geschiet geweest sijn indien de goede Godt het herte van sommige Amboinesche opperhoofden niet en hadde bewogen om daertegen te spreecken, ende soodanigen moordadigen feyt te verhinderen ende te wederhouden. Dit verclaeren de opperhoofden der Amboynesen (gelijck geseyt is) de eenige oorsaecke te wesen van alle dese ontstaene oproericheyt, ende van het weghlopen des volcx in 't geberchte.[590]

(*Gevraagd waarom zij niet direct de waarheid hebben gesproken, en het verhaal over de aankomst van schepen met boeien enz. zelfs in een attestatie voor de gouverneur hebben vastgelegd, verklaren de radja's dat ze bang waren de ware reden te noemen.*)

Het resterende is vorders van haer mondelinge geschiet, soodat de pretexte ende calumnie van de voorgemelde opschrijven alsnu selfs bij de opperhoofden der Amboinesen voor frivool ende onredelijck gehouden ofte geoordeelt wort. Want radja Nussaniwar, die wel de voorneemste is van alle de opperhoofden der Amboinesen, heeft den 6^{en} july passado in presentie van d'Heer gouverneur ende de E. Heer Gardenijs opentlijck verclaert dat niet d'opschrijvinge, maer het veelvoudigh pangayen, ende principalijck de voorgemelde quaede bejegeninge, de eenige oorsaecke is van deese opgeresene oproericheyt ende desperate resolutie. Wij vertrouwen dat U.E. uyt het voorverhaelde genoechsaem bemercken sullen d'onredelijckheyt die de Amboinesen in 't eerste gebruyckt hebben, soo quaelick de getrouwen dienst die tot welvaert haerder zyelen is aengewent beloonende.

Belangende de tegenwoordigen staet der kercke alhier, deselve is in een gantsch droevigen staet. De Duitschen maecken het seer slecht, van omtrent 60 vrijeluyden en comt er sondaghs nauwelijcx 4, 5 à 6 ter kercke. Alle sonden ende grouwelen nemen onder haer de overhandt, alle vrese Godts is van haer gejaecht, sij nu sijn door geenderhande ecclesiastique middelen tot beteringe des leevens te brengen, alle vermaeningen, waarschouwingen ende bestraffingen, soo in 't gemeyn als in 't bijsonder aen haer gedaen, sijn te vergeefs, in somma, het is een volck den Sodemieten ende Gommoryten gelijck, waerom het oock wel te vreesen staet dat se wel eens die van Sodoma ende Gommora in straffe eens mochten gelijck worden, wandt de Heere is alsnu noch deselve rechtveerdige rechter die hij als doen was,[591] soodat een dienaer des godtlijcken Woorts niet anders als sijn herten leet aen haer

[590] De volgende passage is deels onleesbaar en wordt hier samengevat.
[591] Zie Genesis 19.

en siet, ende met recht mach klaegen, gelijck eertijts den propheet Jeremyas over het halsteryge ende goddeloose Israël claechde, Jer. 6:10: 'Och, met wie zal ick doch sprecken ende getuygen, dat doch yemant hooren woude? Doch haere ooren sijn onbesneden, sij en willens niet hooren; siet sij houden des Heeren woord voor eenen spot ende en willen sijner niet.' Waerom dat ons dese straffe rechtveerdelijck overgecoomen is, ende noch te vreesen staet dat over onse lichtelijck comen sal de straffe die de Heere den volcke Israëls aldaer door den prophete Jeremiam over de voorgemelde verachtinge sijnes woorts dreycht, seggende: 'Daerom ben ick des dreyghens des Heeren soo vol dat ick het niet laeten en kan, ghiet uyt beyde over de kinderen op den straten ende over de manschap in den raede met malcander. Want beyde man ende vrouwe, beyde oude ende welbedaechde, sullen gevangen worden ende haere huysen sullen den vreemden ten deele worden met tsamen de ackeren ende vrouwen, want ick wil mijne handt uytstrecken, sprack de Heere, over des lants inwoonders.'[592] Ende [...][593] de christenen van het eylant Oma, bestaende in 5 dorpen, en sijn niet alleene alle gelijcke weghgeloopen, maer spannen noch boovendien met de moren aen, ende betoonen met deselve alle hostiliteyt tegen d'onse die sij konnen. Van die van Nussalauw hooren wij tegenwoordelijck seer quade tijdingen. Die van d'Ulyassers schijnen noch met ons te houden, doch wie can haer op vasten grondt gelooven? Aen 't Casteel sijn alle de persoonen van dese naervolgende negerijen ofte dorpen wegh nae 't geberchte geloopen: Souly, Otthomoury, Soyen, Ahousen, Capa, Cery, Pouta ende Allang. Die van het geberchte Leytimor weygeren omleech te coomen, hebben hare wegen toegemaeckt ende met voetangels beset, ja eenige beginnen hostiliteyt tegen d'onse te betoonen, alleene blijven ons bij, Godt de Heere weet waerom, de persoonen van Nussaniwar, Hatyve, Tavyry, Amahousou, Mardijcker,[594] Baguala ende een deel van Halou. Hierdoor licht het meest al, aengaende den godtsdienst, onder de voet dat te vooren is gebout, gelijck U.E. uyt het voorgemelde wel afnemen cont waerom. Veele plaetsen en wort geen schoole meer gehouden, en daer se noch gehouden wort coomen alleene eenige weynighe kinderen ter schoole. Soo wort oock den godtsdienst in veele plaetsen niet gepleecht, ende aen het Casteel coomen sondaechs maer eenige weynige ter kercke. In somma het loopt hier alles in 't verwerde, ende sal er haest tot niet worden indien het de Heere niet merckelijck en voorsiet.

d'Eerwaerdige Jacobus Vertrechtius is dit jaer met approbatie onser vergaederinge ende des Ed. Heer gouverneur nae Batavia vertrocken, bewoogen sijnde door de voorghemelde opgeresene onruste ende deese andere miscontentementen, alsoo seit dat hier geen twee predicanten tot de Maleytsche dienst alsnu van nooden sijn ende de Amboinesen, van eenigen opgehitst door de calumnie van het opschrijven, sijner E. weygeren te hooren, ende daerom oock versocht hebben dat sijne E. van Amboina vertrecken soude, hetwelcke dan sijn E. voorgeslaegen ende in consideratie bij ons genomen sijnde, hebben geoordeelt de motyven gewichtich te sijn, ende met goede reedenen te mogen vertrecken om elwaerts gebruyckt te worden, vertrouwende dat den dienst op een andere plaetse of voornementlijck [...] hem in de bedieninge sijnes amps mainteneeren, aengenaemer sal sijn ende volgens dien [...][595] geven sal.

(*De kerkenraad had wel gewenst dat ds. Vertrecht langer had kunnen blijven. Hij is van een godvruchtige levenswandel, en wil zich nog langer verbinden. Hij wordt naar de Bataviase kerkenraad gezonden met een kopie van de attestatie hem gegeven door de Ambonse kerkenraad. Verzoek hem goed te ontvangen.*)

---

592 Jeremia 6:11, 12.
593 Enkele regels onleesbaar.
594 De kampong Mardika.
595 Twee maal twee woorden weggevallen.

d'Eerweerdige Justus Heurnius is den 28en[596] aen 't Casteel gecomen, naedat eenige weecken in 't eylant Nusselauw op Leynitou hadde gelegen. Van d'Ed. Heer gouverneur door de opgeresene beroerte opontbooden sijnde, sal dit jaer op sijn vrijwilligh aennemen (alsoo in den kerckenraet sijn vertreck naer Batavia genoechsaem in sijn vrije keuze gestelt is geweest) noch overblijven, om den Maleyschen dienst waer te nemen. – – –

Aldus gedaen in onse kerckelijcke vergaederinge tot Amboyna ende met onse gewoonelijcke signatuyre bevestight deesen 12en july anno domini 1636. Uyt aller last ende naeme, Daniël van Sonnevelt, Marinus Gideonsz ouderling.[597]

85. Brief van ds. Justus Heurnius aan Raad van Indië Artus Gijsels. Ambon, 8 september 1636.
NA, VOC 1121, fol. 1473-1474.[598]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, manhafte, achtbaere, wijse, vrome ende seer voorsienige Heere. Mijn Heer.

Nae eerbiedige groetenisse aen U.Ed. mitsgaders mevrouwe U.Ed. partuir ende kinderen, dienen dese in erkentenisse der ontfangene vrundtschap U Ed. mede te deelen 'tgeen hier nae mijn laeste schrijven is voorgevallen.

In 't begin van augusto heeft 't volck van Ema een man met een vrou van Halou tesamen met drie van haere kinderen 't hooft afgeslagen. Daernae zijn alle die van 't gebergte tot noch toe stil geweest, hebben nu twee mael de Ambonsche hoofden aen 't Casteel versocht met haer te mogen spreecken, maer ter gesetter tijdt compareerde geen van de opperhoofden van Letimo, soodat schijnen den spot daermede te houden, ende en sullen niet, voor de maght sien aencomen, tot gehoorsaemheit (soo 't schijnt) gebraght connen werden. Het conde wesen dat ze eens een aanloop op de negrije bij 't Casteel deden, doch de paggar is Gode danck voltrocken, met geschut beset, en werdt wel bewaeckt.

Die van Lilleboy houden haer stille. Op Oma en werdt tegens de reduyt niet meer geschoten, maer alsser vaertuich van 't Casteel aencomt, dan comt er volck beneden ende schieten nae degeen die aen landt comen. Van Uliasser en hoort men niet anders dan goedt, maer de sijde aen de reduyt, te weten Oulat, Sorysory etc. sijn wel de getrouwste. Nusselau heeft hem geheel nae de kimalaha gekeert. Wij hebben tijdinge gecregen dat D. Jan Jansz Priserius, bedienaer des godlicken woorts, willende van Cey nae Banda zeilen, op Nusselau door onweder vervallen is, alwaer 't volck van Amet, hem ververschinge van calappesnoten ende pissang aen strande brengende, nodigden uyt de joncke te comen, hetwelke hij met twee soldaten die bij hem waeren doende, is van 't volck van Amet, soodrae aen landt waren, gevat, gebonden, ende boven in de negrije op de baleye gebragt. Dit heeft de lieutenant Nuyts door eene expressen laeten weten, schrijvende dat hij de opperhoofden van Nusselau ernstelick heeft laeten vermaenen dat ze toesien souden hoe ze in dese saecke handelden, ende op 't gevolg souden dencken. De Heer gouverneur heeft hem weder geschreven dat hij op alle mogelicke middelen dese personen sal trachten te verlossen, waertoe Gode de Heere sijnen segen verleene.

---

596 28 Maart 1636.

597 De brief is niet door alle kerkenraadsleden ondertekend. In de marge staat evenwel een aantekening van ds. Gideonsz d.d. 12 juli 1636 dat deze kopie woord voor woord overeenkomt met het origineel.

598 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 346-349.

Men seide seker te wesen dat de sergeant ende soldaten leggende op Ribout Hatimette doodt geslagen sijn, orangcaya Woeny haer overgelevert hebbende in de handen der Ternatanen.

Lieutenant Jonge Jans vrou is, terwijl sij op de reduyt tot Oma leide, met Laurens van de drie huysen[599] zijn soon nae Soya op 't gebergte geloopen, ende Soya haer niet aennemende is nae Rotong gegaen, haer juwelen sijn haer afgenomen, ende haere gebrekige boel[600] heeft haer verlaeten. S^r^ lieutenant Riviere leidt met zijn huysvrouw met 30 soldaten op de reduit tot Outemouri, alsoo die van Baguale seer gedreigt sijn door die van 't gebergte.

Uyt Banda sijn hier gecomen de twee jaghten die met commandeur Pool 't Zuydlande hebben aengedaen,[601] maer alsoo deselve commandeur niet wel bewaert aen landt ging, is van de wilden doorschoten met pijlen ende terstont met zijn eygen sabel in veel stucken gecapt, een yder een stuck nemende ende weder nae 't bosch lopende. Daer bleven drie met hem doodt. Zijn soon ontswom het naer de boodt, die de wilde mede meinden te overweldigen, een seer groote schuyte uyt de riviere brengende, maer bleven leggen alsoo de boodt nae de jaghten roeyde. Dese wilden waren van veel groter stature dan onse natie. Dese jaghten brengen rijs mede voor Amboina. Den boeyer, willende nae Ceram Laout seilen, is mede door het harde weeder verdreven, ende op de Passo aengecomen.

De E. Joh. Heemstede is buyten gissinge ondertrout met een jongedochter die ten huyse van lieutenant Gasteau gewoont heeft.

Ick hebbe hier aen 't Casteel de onderwijsinge der schoolmeesters mede bij der handt gevat, dagelijx in de fundamenten der christelicker religie onderwijsende Andre, radja Soya's soon, Laurens de Fretis, meester Vaes, meester Perera van Mardika, meester Gonsalvo van Hatou. Op den dagh des Heeren werdt op de Passo den dienst door een der predicanten gedaen, om der besettinge wille. Het gehoor in de Maleysche predicatie gaet noch wel toe.

Wij hoopen dat alles met des Heer Generaels ende U Edelheyts overcomste drae in eenen beteren standt gebragt sal werden, ende bidden den Alderhoogsten dat hij den Ed. Heer Generael mitsgaders U Edelheyt ende degeen die mede comen sullen voorspoedige overcomste verleene.

Hiermede, Edele, erentfeste, manhafte, wijse, vrome ende seer discrete Heer dese besluytende, bevele U.E. met mevrouwe U.E. partuur ende kinderen der beschuttinge des Allerhoochsten, die sijne salichmakende genade ende rijcken segen U.Edelheyt mededeyle.

Gegeven in 't Casteel Victoria tot Amboina, den 8 september anno domini 1636. U.Edelheyts dienaer Justus Heurnius.[602]

86. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 9 september 1636.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 202-203.[603]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, achtbaere, wijse, vrome ende seer godtsalige broeders in den Heere.

---

599 Rumahtiga, aan de baai tegenover Galala.

600 (Onwettige) geliefde.

601 Vgl. *GM* I, 553 en 560. Commandeur Gerrit Thomasz Pool werd op 25 april 1636 vermoord op de zuidwestkust van Nieuw-Guinea.

602 Gijsels' antwoord op deze brief d.d. 20 december 1636 in NA 1.11.06.04, film 3699, ongefolieerd.

603 Op fol. 204-206 een afschrift van deze brief.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.Eerw. persoonen, dienst ende regeeringe der gemeinte Godts, dienen dese U.Eerw. bij desen te senden de acte mijner laest gedaene visit in de drie eylanden Oma, Uliasser ende Nusselau,[604] nae welcke tijdt niet sonderlinge is in mijnen dienst voorgevallen buyten 'tgeen van mijne residentie op Honomoa ende Nusalau geschreven hebbe. Aengaende den tegenwoordigen staet der gemeinte in Amboina, denselve werdt in den brief des E. kerckenraets U.Eerw. medegedeilt.[605] Het is hier stille gewest nae mijn laste schrijven, behalven dat die van Ema, wonende op 't gebergte, een man ende vrouw van Halou met hare kinderen hebben doodt geslagen. Oock soo is door de neerstigheidt des Ed. Heer gouverneurs bij 't Casteel daer de Nederlanders ende Senesen wonen, met een stercke paggar beset, met geschut voorsien ende werdt wel bewaeckt, soodat wij hoopen dat wij gerustelijck, als tot noch toe, door Godes hulpe in dese plaetse sijn sullen, tot dat den Ed. Heer Generael met een crijgsmaght comende, alles in eenen vasten vreedtsaemen stant sal gestelt werden.

Ons is tot onse groote bedroefenisse uyt de Uliassers geboodtschapt dat de E. Jan Jansz Priserius, die op 't eylandt Key zijn residentie gehadt heeft, vermits dat weynig vrugt daer te doen sagh, willende met een joncke weder nae Banda seylen, door groot onweder op Nusselau (welckers inwoonders den kimalaha toegevallen sijn) verdreven is. Comende voor Amet, sijn de inwoonders aen strandt gecomen, cokosnoten ende bananas tot ververschinge brengende, nodigden den vermelten D. Priserium, met twee soldaten die bij hem waren, aen landt te comen. Dese deden dat, geen achterdocht hebbende, maer soo aen landt gecomen waren, werden ze gevat, gebonden, ende boven in de negrije Amet op de baleo gebragt. Dit de lieutenant Nuyts, die in Honomoa dicht bij Nusselau leide, vernomen hebbende, heeft terstond den opperhoofden van Nusselau doen aenseggen dat ze toesien ende haer wel beraden souden hoe ze haer in dese saecke droegen, dat ze niet iets doen souden dat haer groote swarigheidt mochte veroorsaaken. Ende hij heeft sulcx alles terstondt den Ed. Heer gouverneur schriftelick verwittight, die den vermelten lieutenant geschreven heeft dat op alle mogelicke middelen, sonder schenckagiën te sparen, arbeiden soude om dese gevangene te lossen. Daerom wij hopen dat Godt de Heere desen onsen broeder ende zijn geselschap met vreugde bij ons sal laeten comen.

Sooveel mijne bedieninge in 't besonder aengaet, ick neme op de dagh des Heeren des voormiddaghs den Duytschen en de Maleytschen dienst waer ende is mij troostelick dat niet vergeefs hier geweest ben, alsoo een goedt gehoor der Amboinesen (Godt danck) hebbe.

Hierbenevens oefene ick dagelicx André, soon van radja Soya, Laurens de Fretes, die beyde in 't vaderlant geweest sijn, ende meester Domingos Vaes, de meester van Mardika, ende de meester van Halou, hen onderwijsende in de fundamenten der christelicken religie ende tot wederlegginge des Moorsdoms, trachtende haer daernae mede bequaem te maecken de siecken in 't Maleyts met vermaningen, vertroostingen ende gebeden behulpig te wesen.

Eens 's weeks catechisere ick mede de Malabaerse vrouwen en de kinderen die seer cloeck in 't Maleys sijn.

Hierin houde ick mij besig, verwachtende met de toecomende mouson wat U.Eerw. met approbatie des Ed. Heer Generaels aengaende mijn comen nae Batavia ofte verder blijven op Amboina nae recht der saecken sal disponeren. Indien de E. Jan Jansz Priserius, gelijck wij verhoopen, uyt de gevanckenisse verlost sijnde ons bijcomt, gelieve met den Ed. Heer Generael te overleggen oft niet diend geëmployeert te werden. – – –

Gegeven in 't Casteel Victoria tot Amboina den 9^{en} september anno domini 1636. U.Eerw. dienstwillige medebroeder in Christo, Justus Heurnius.

---

[604] Niet aangetroffen.
[605] Vermoedelijk doc. 83

87. Brief van ds. Justus Heurnius aan gouverneur-generaal Anthonio van Diemen. Ambon, 10 september 1636.
NA, VOC 1121, fol. 814-817. Afschrift.[606]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, manhafte, achtbaere, wijse ende seer voorsienige Heere. Mijne Heer.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschingen des godlicken segens over U Edelheyts persoon, familie ende regieringe, dienen dese U.Ed. te verwittigen 'tgeen, om niet te lang te vallen, in mijne voorige[607] hebbe naegelaeten, te weten hoe de visite, in geselschap des Ed. Heer Gouverneur Jochum Roelofszen, op den drie Uliassersche eylanden gedaen hebbe.

Wij gingen november 26 nae Oma, alwaer die van Arouca ende Samet mede quamen, soodat aldaer, naer gedaene predicatie, gedoopt hadde 60 kinderen ende in 't huwelick bevestight 11 paeren. Dede voorts af de twisten ende swaerigheden tusschen getroude ende verloofde persoonen voorvallende, met behulp van de sergeandt daer leggende als opperhooft ende van twee Ambonsche ouderlingen, die daartoe medegegaen waeren. Van daer voeren wij nae Aboro, alwaer nae overhooren der schoolkinderen ende gedaene predicatie gedoopt hebbe 16 kinderen, maer en verschenen geene om te trouwen. Zijn voorts gecomen aen de logie op Nussalau, leggende bij Titouway, alwaer alle de opperhoofden met alle degeene die kinderen te doopen hadden ofte in 't huwelick bevestigt wilden werden verscheenen zijn, ende zijn nae gedaene predicatie alhier 85 kinderen gedoopt ende 9 paer in 't huwelick bevestigt. Naedat de schoolkinderen overgehoort ende de twisten ter nedergeleyt waeren, sijn wij nae Uliasser gevaeren ende op Honomoa aengecomen. Daer 85 kinderen gedoopt ende 18 paer in 't huwelick bevestigt hebbe, naedat de predicatie gedaen hadde. Van hier staken wij over nae Papero, daer de vier negriën van die sijde verschenen. Hier wierden nae 't sermoen 50 kinderen gedoopt ende 21 paer getrout, soodat de summa der gedoopte kinderen soude wesen 294 ende der getrouden 61 paeren.

Dit gedaen sijnde, alsoo de Ed. heer gouverneur geerne op 't spoedigste te huys geweest waere, voeren wij weder nae Amboina, vanwaer ick weder als in mijn vorige vermelt is, nae Nussalau op 't versoeck van de opperhoofden desselven eylandts, met goetvinden des E. kerckenraets ende approbatie des Ed. Heer gouverneurs, gevaeren ben, maer mijn residentie daer niet lange geweest, om de geresene tumulten, die mij weder aen 't Casteel hebben doen comen, alwaer nu ben, den Maleyschen dienst met een goet gehoor waernemende ende in de Duytsche predicatie mede de handt biedende. Oefene hier oock dagelijcks, gelijck in de eylanden gedaen hebbe, eenige schoolmeesters in de fundamenten der christelijcker religie ende tot wederlegginge des Moorsdoms, ende hoope dan voort te gaen om haer te onderrichten tot vermaeninge ende vertroostinge der siecken ende stervende, ende om eenige christelicke gebeden voor deselven te doen. Hiermede, ende met de dagelicxsche visite onder het volck te doen, houde ik mij besich, verwachtende op U Edelheyts overcomste.

De saecken staen hier bijnae in derselver voegen als doe de Heer Gardenijs van hier voer. Doch de Heer gouverneur sal de sekerste openinge daeraf in zijn schrijvens aen U.Edelheyt doen connen, die met alle saechtmoedicheyt ende discrete onderrichtingen die vand 't gebergte dagelicx nodight tot behoorlicke gehoorsaemheyt. Maer het schijnt dat ze door de oproyinge der mooren en de ijdele hoope van ongebondene liberteyt te verde vervoert zijn, ende niet eer haere hals onder het Nederlantsche joc buygen sullen voordat de vrese van dreigende macht ende U.Edelheyts presentie haere roeckeloose laeten-dunckenheyt ter neder druckt. Houden haer nochtans stille, behalven dat 't volck van Ema een man ende vrouw

[606] Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 349-353.
[607] Een eerdere brief aan Van Diemen niet aangetroffen.

met drie haere kinderen, geboortig van Halou, heeft doodt geslagen. Het can wesen dat de continuele stercke regen haer het uytloopen belettet, mochten anders wel een invasie op de negrie vernemen, die nochtans met een stercke pagger ende geschudt beset is ende vlijtiglick bewaeckt werdt. Bidden den Alderhooghsten dat alle ongeluck van de inwoonders deser plaetse wil afkeeren, hetwelcke nochtans haere hertneckig sondig wesen haer is dreygende. Wandt (weynige goede uytgesondert) den meestendeel een ergerlick, godloos leven leydet, nochte nae vermaninge der kerckendienaeren nochte nae 't gebot der overigheyt luysterende. Maer ick hoope dat Godt de Heere, om sijns H. naems ende om het rijcke zijns gesalfden Jesu wille, ons sal genadig sijn, ende dat wij U Ed^{ts} comste met vreugde genietten sullen.

De E. Jan Jansz Pryserius, van Banda nae Key gesonden, alsoo daer onveilig was ende geen gehoor bij de inwoonders creegh, is weder nae Banda in 't begin van august t'seil gegaen. Maer door grooten storm verdrijvende, is voor Amet op Nussalau comen anckeren, alwaer het volck derselver negrije hem cokosnoten, pissang ende andere ververschinge op het strandt brachten, hem nodigende met twee soldaten die bij hem waeren aen landt te comen. Hetwelcke geschiet sijnde, hebben den vermelten D. Jan Jansen gevangen, gebonden ende met de twee soldaten op de negrie Amet gebracht, het andere volck van de jonck mede gevangen nemende. Als de lieutenant Pieter Nuyts dit vernam, heeft terstondt aen alle de opperhooffden van Nusselau geschreven dat ze wel toesien souden hoe in dese saecke handelden, dat ze haerselven in geen ongeluck brachten, maer de gevangene Nederlanders hem toesenden souden. Hoe het nu verder met haer gegaen is connen wij om het onstuimige weeders wille noch niet weten. Hoopen ende bidden dat Godt de Heere haer eene haestige verlossinge verleene, hetwelcke geschiedende sullen alhier den E. Jan Jansz aenporren in de Maleysche taele sich te oefenen, opdat indien U Ed. ende de E. kerckenraet tot Batavia sulcx goetvindt hij in de Uliassers gebruickt werde, waertoe wij te beter hoope hebben alsoo de Ed. Heer gouverneur seer ernstelick aen Sr Nuyts geschreven heeft dat op alle mogelicke middelen de verlossinge deser persoonen bevoordere.

Aengaende mijn comen nae Batavia ofte continuatie ter deser plaetse, dat stelle ick in U Edelheyts ende des E. kerckenraets tot Batavia dispositie. U.Edelheyt sal, hier gecomen sijnde, nae gelegentheyt der saecken daeraf connen disponeren. Hiermede – – –

Gegeven in 't Casteel Victoria tot Amboina den 10 september anno domini 1636. U Edelheyts dienaer, Justus Heurnius.[608]

88. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KAMER AMSTERDAM. Ambon, 17 september 1636.
NA, VOC 1121, fol. 1364-1371.[609]

Genade ende vrede in Jesu Christo

Edele, eerentfeste, achtbaere, wijse, vrome ende seer voorsienige Heeren.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.Ed. persoonen, handel ende regieringe, dienen dese U.Ed. te verwittigen 'tgeen nae mijn laeste schrijvens ter plaetse mijner residentie is voorgevallen.

---

608 Postscriptum: 'Sr Johannes de Greve, dien dese gegeven hebbe, is op zijn versoeck, alsoo siekelick was, van den Heer Gouverneur toegestaen weder nae Batavia te keeren. Hoopt daer beter gesontheyt te genieten ende den overigen tijdt zijnes levens stichtelick, tot U.Ed^{ts} contentement, toe te brengen, alsoo met verdriet geleert heeft wat de ydelheyt des werelts sij. Heeft hem hier stil ende eerlick gedragen.'

609 Eerder gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 357-365.

Ick hebbe in mijne voorige[610] vermelt hoe dat ick (de opgeresene onrust in de Uliassers gestilt sijnde) weder tot Honomoa aen de reduyt mijne residentie genomen hebbe, de schoolmeesters desselven eylandts daer onder-rychtende. Hierin hebbe ick gecontinueert totdat, mij eenig vergift in de spijse gedaen zijnde, door swackheyt, hoewel 'tselve vergyft Gode danck drae quyt wiert, gedwongen ben geweest, van den E. Heer gouverneur ontboden zijnde, mij aen 't Casteel tot Amboina te vervoegen. Alwaer wederom ter gesontheyt door Godes zegen gecomen zijnde, ben ick met goetvinden des E. kerckenraets ende des Ed. Heer gouverneurs nae het eylandt Nussalau gegaen, alsoo de opperhooffden van 'tselve eylant sulcx op den Ed. Heer gouverneur versocht hadden. Ick nam mijn residentie op Lenito, eene cleine stercke negrij ofte dorpe dicht bij Titouway gelegen, 'twelck de volckrijckste negrije deses eylandts is, predickende op den dach des Heeren in de kercke, die op het strandt staet, daer die van Lenito, Sila ende Titouway t'saemen ter predicatie comen. Dagelicx onderwees ick in de christelicke religie eenige schoolmeesters van Uliassers ende Nussalau, die bij mij op Lenito quaemen. Hier en tusschen gebeurde het dat mart 17 die van Iha gevangen naemen drie jongmans van Lenito ende een van Titouway, die zij niet weder wilden vrijgeven, maer hielden ze in haer negrije, alsoft zij ze wilden op rantsoen bestellen. Onder pretext van dese te willen verlossen, vergaderden alle de opperhooffden van Nussalau tot Tytouway, tehuys laetende pati Nalahia, die de Nederlanders meest toegedaen is, ende hielden raet van gewichtige saecken, want buyten gewoonte geen jongelieden op de baleo lieten comen. Doch Godt de Heere bestierde het soo datter niets quaets besloten wierdt. Nochtans en wilden zij geen prau ofte schuite verleenen voor de soldaten daer leggende om gins ende weder nae Honomoa te vaeren, soodat wij niet en wysten hoe zij het voor hadden. Ick wierdt wel van des pati Lenito's broeder, die mij goetgunstig was, gewaerschout dat het best was nae Honomoa tot de reduyt te vertrecken. Daerom, als het volck te Lenito, uyt vrese van des kimalahas corre-corren, haer goet uyt de negrije brachten, ick sulcx mede versocht hebbe. Maer de opperhooffden en wilden mijn vertreck niet toestaen. Mijn meeste sorge was dat ze door die van Iha souden gedwongen werden om mij, tot verlossinge van 't volck van Lenito, over te geven, hetwelcke mij veel swaerder dan de doodt geweest soude hebben. Doch Godt de Heere versach het, wandt martii ultimo saegen wij twee jachten nae Honomoa seylen, waervan het eene, genaemt Waeterlandt, quam voor Titouway setten, ende uyt hetselve quam des avondts de sergeant Hans Jacobs met een soldaet boven op Lenito, mij aenseggende uyt de naem des Heer gouverneurs dat ick nae 't Casteel comen soude, dienvolgende ick mij gereet maeckte. Doe quam des morgens daeraen de radja ende pati met eenige orangcayen van Titouway bij mij op Lenito, de oorsaecke vraegende waerom ick vertrecken wilde. Ick antwoorde dat de vloot van Batavia gecomen was, ende in deselve een nieuwe bedienaer des godlicken woordts, die mij soude verlossen; dat ick ontboden wiert om deselve te spreecken, dat hij in mijn plaetse haer in de christelijck religie soude behulpig wesen, opsicht op de meesters, schoolen ende kerckendienst nemende. Hierop gaven zij mij licentie om te vertrecken en vereerden mij met eenige eetwaeren, protesterende dat ze haer aen de christelijcke religie, aen de Prince van Hollandt (of soo zijn ze gewoont de Heeren Staeten Generael en sijne princelijcke excellentie te noemen) ende den Heer gouverneur getrouwelick tot der doodt toe houden, ende het bevel des Ed. Heer gouverneurs tot aller tijt veerdiglick naecomen wilden.

Met het jacht ging ick nae 't Casteel, alwaer eene groote veranderinge ende onrust gevonden hebbe, die niet alleen, als mijne vorige missive genoegsaem aenwijst, eerst in de Uliassers ontstooken is geweest, maer is all voor die tijt gedreygt geworden van de onge-

[610] Deze brief (vermoedelijk gedateerd september 1635) aan de Kamer Amsterdam niet aangetroffen. Vgl. doc. 71.

stadige Amboinesen, die gants tot veranderinge, nieuwicheyt ende ongebondene vrijheyt genegen zijn.

(*Het nu volgende relaas van de beroeringen is gelijkluidend met dat in Heurnius' brief aan de classis Amsterdam en Walcheren d.d. 12 juli 1636, hiervoor, document 84. De radja van Nusanive heeft verklaard dat de werkelijke oorzaak lag bij de grieven tegen de behandeling tijdens de hongi-tocht.*)

Maer deselve radja Rossenive met sijn volck, alsmede Hative, Taviri, Amahousse, Mardica, een deel van Halou, Baguala, Way ende Hatou, alsmede het volck van 't eylandt Uliassers, hebben haer beter bedocht ende zijn onder de gehoorsaemheyt des Heeren gouverneurs gebleven. Maer de inwoonders vandt eylandt Oma rebelleren, tot dewelcke radja Rossenive, Jan Pays, don Pedro en de Nattahoudi gesonden zijnde om te vraegen de oorsaeck haerder oproericheyt (wandt zij openbaere hostiliteyt betoonen), hebben geandtwoordt dat het was overmidts het dicmael ende lange roeyen op de corre corren, alsmede voornamelick overmidts de quade bejegeningen op de vermelte tochten verdragen. Verclaerden dat nochte zij nochte de anderen Amboinesen tot geen vrede verstaen souden ofte de Nederlantsche oficieren die haer soo mishandelt hadden, die ze tot 6 oft 7 bij naemen noemden, souden van Amboina gelicht ende versonden werden. Van de boeyen ofte opschrivingen en vermaenden zij niet. Soodanige verclaringen hebben radja Oulat, radja Papero, radja Touaha, pati Herman ende andere opperhooffden van het eylandt Uliasser mede gedaen, seggende het te lange ende te dicwils pangayen alsmede voornamelick de quade bejegeningen op de tochten den Amboinesen aengedaen de oorsaecken deser oproericheyt waeren. Maer dien den aerdt der Amboynesen best bekent is, ende haer oogemerck uyt haere redenen gemerckt hebben, oordeelen dat het gemoet deses volcx, ende voorall der opperhooffden, gants genegen is tot eene ongebondene libertheyt, dat zij haere onderdanen tyraniseren mogen nae haere gelieven, gelijck zij voordesen, sonder eenige wetten, alleen nae 't goetduncken haerder opperhooffden zijn geregiert geweest, alsmede dat ze niet meer tochten te waeter behoeven te doen als 't haer gelieft. Dat ze veel vrouwen mogten houden en allerley licentie mogen genieten in 't huwelick en buyten 't huwelick, volgende de verdorventheyt haeres herten. Tot dese ongeregeltheyt soecken zij weder te vervallen ende hebben ten desen eynde haer veele opgeworpen tegens onse natie, pretenderende dat het roeyen op corre corren ende de mishandelingen haer onverdraegelick zijn, in welcke haer voornemen zij van den mooren op Hittou ende van de Ternatanen (als men seyt) gestijft ende voortgedreven werden. Onderhouden nochtans op 't gebergte in de negrijen Kielang, Naco etc. de schooldienst ende godtsdienst beter dan in tijden van vrede gedaen hebben.

Dit hebbe ick U.Ed. willen verhalen ende te kennen geven, voornamelick opdat, indien eenige quaetwillige, die de leugen liever dan de waerheyt hebben, souden mogen de schult deser onruste leggen op het goede werck 'twelck ter stichtinge der zielen aengeleyt was, U Edelheyt soudet weten wat van de saecke waere. Ick vertrouwe dat dese onruste met de comste des Heer Generael Antonio van Diemen tot Amboina haest gestilt ende ter neder geleyt sal werden.

Ick hadde gemeint alsnu nae 't vaderlandt te gaen, maer ben genoodtsaeckt dit jaer hier over te blijven, alsoo mijn dienst in de Maleytsche taele by 't Casteel nodig was tot stichtinge der Amboinsche gemeinte, wandt de E. Vertrechtius in mayo nae Batavia vertrocken is. Hetwelck te liever doe naedemael een goede menigte der Amboinesen ter predicatie verschijnt, doch hoope de gemeinte ende staet van Amboina het toecomende jaer in vrede latende, soo 't Godt de Heer gelieft, nae 't vaderlant te comen

Hiermede, Edele, eerentfeste, achtbaere, wijse, vrome ende seer voorsienige Heeren, dese besluytende, beveele uwe persoonen ende regieringen der godlicker genade, die U.E.Ed. staet in India in macht ende middelen laete toenemen, tot meerder verbreydinge des rijcx Christi onder de heydenen. Vaert wel. Gegeven in 't Casteel Victoria op Amboina den 17 september anno domini 1636. U.Edelheyts dienaer, Justus Heurnius.

89. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1636.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 210-212.

Eerweerdige – – –

Onze laetste missive ende de opene copije van de kerckelijcke brieven aen den classis van Amsterdam ende Walcheren gedateert van den 20en may[611] ende 12en july passado[612] verhoopen wij dat U.E. door d'Eerw. D. J. Vertrecht ende den E. Heer Arent Gardenijs wel behandicht, ende sij beyde geluckelijck overgecomen sijn. Wijders dient desen dat den stande ende gelegentheyt der gemeynte alhier noch staet als vooren, van beterschap en konnen wij niet spreken. De Duytschen, insonderheyt de vrije luyden, sijn noch even traegh en naerlaetich in 't gehoor van Godes H. woordt, niettegenstaende den 16en july passado door last van de E. Heer gouverneur bij openbaere edict affgepubliceert is[613] dat alle compagniesdienaers ende vrije luyden gehouden soude wesen op pene van een reael van achten te verbeuren, in de kercken te comen, want dewijl hetselve ons en haer nae behooren niet en is gemaintineert, soo gaet het wederom op den ouden voet. Daerom soo hebben wij den 4en september in kerckelicke vergaederinge geresolveert dat alle drie maenden eens een generaele visite door een predikant en ouderlingh, soo onder de Duytschen als swarten, soo onder de ledemaeten als andere (gelijck op Batavia gebruyckelijck is), sal werden gedaen, om een yder tot neerstich gehoor van Godes H. woort te vermaenen, verhoope dat de goede Godt onsen arbeyt segenen sall.

Dewijl wij met Godes hulpe het aenstaende weste mouson veele scheepen met een groote macht van volck alhier sijn verwachtende, soo willen wij de E. broederen gebeden hebben dat een predikant ofte ten minsten een proponent ende eenige kranckbesoeckers mach werden medegesonden, alsoo wij niet en weten off d'Eerw. D. J. Heurnius langer als dit jegenwoordige jaer sal continueeren, want sijn Eerw. de vergaederinge des kerckenraets alsnoch daervan sijne meyninge niet en heeft verclaert, ende indien door Gods genaede met de aencomende macht[614] de kercke ende schoolen alhier (gelijck wij hoopen) wederom worden hersteldt in haere vorigen standt, soo sullen wij wel 2 à 3 cranckenbesoeckers van noode hebben, om op eenige van de principaele negrijen te leggen, naedemael wij van meeninge sijn de bedieninge van den godsdienst ende schoolen in de omliggende negrijen op de Amboinesche meesters alleen, sonder opsigt van Duytschen, niet meer te laeten staen, gelijck voordesen is geschiet, want wij nu wel hebben gesien het onheyl dat de kercke alhier daerdoor becomen heeft.

---

611 Niet aangetroffen.
612 Zie hiervoor, doc. 84.
613 Niet aangetroffen; de resoluties PR Ambon over deze periode zijn niet bewaard gebleven.
614 Eind februari 1637 kwam gouverneur-generaal Antonio van Diemen met 17 schepen en 1700 man naar Ambon om het verzet tegen het Nederlandse gezag op de westkust van het schiereiland Hoamoal, dat onder het gezag van de sultan van Ternate stond, te breken. Over deze episode: G.J. Knaap, 'The Governor-General and the Sultan. An Attempt to Restructure a Divided Amboina in 1638'.

De E. broeders gelieven ons met d'aencomende schepen te versorgen van eenige psalmboecken, dictionaria, pennen, ende wel insonderheyt van pampier, dewijle D. Vertrechtius van het laeste toegesondene pampier een geheelen rym[615] medegenomen ende D. J. Heurnius wel twee rymen in de Ulyassersche eylanden tot het copiëren van predicatiën en andere dingen verbruyckt heeft, soodat wij bijnae geheelick daervan sijn ontbloot.

Met het schip Bueren wert U.E. toegesonden den cranckbesoecker Burgart Lubbertsz, denwelcken, niettegenstaende wij hem tot 2 à 3 reysen volcomene attestatie hadden geweygert, eyntelijck nochtans op zijn ernstich versouck een kerckelijcke getuygenisse hebben gegeven, in denwelcke wij van hem getuygen dat hij gesondt is in den geloove, het H. avontmael met ons heeft genooten, neerstich geweest is in 't gehoor van Godts H. woordt, den tijd van ontrent vier jaeren het ampt van sieckentrooster ende ouderlingh bij ons bedient heeft, doch dat hij hem denselven tijdt sijner bedieninge all wel insonderheyt op het laetste, vrije wat stichtelijcker, eerlijcker ende godsalichlick hadde mogen draegen, dat hij van ons met het voornoemde schip Bueren naer Banda vertreckende ende daer ontrent 2 maenden blijvende, met redelicke goet getuygenisse van de E. broederen van Banda tot ons weder gecomen is, waerin wij eyntelijck versoucken dat d'E. broederen in 't vaderlant ons hem in qualiteyt van cranckbesoecker niet willen toesenden ten waere dat sijn huysvrouwe met hem quaeme, alsoo dit een landt is waerin de verleydingen gantsch crachtig sijn, ende hij een persoon is die soodaenige verleydinge niet en kan tegenstaen. U.E. gelieve den tijdt sijner residentie ende sijn vertreck naer 't vaderlandt met de eerstgaende schepen te bevorderen, gemerckt hij eenen langen tijdt van sijn huysvrouw ende kinderen is geweest ende alsnoch (om seeckere oorsaecke die U.E. van den E. Vertrechtius ende anderen vernemen connen) weynich treck tot haer heeft.

Wij hebben met droefheyt ontrent half augusti van den luytenant Nuyts, leggende in de Uliassers op Honimoa, verstaen dat seker chapam[616] comende van Key Arou om naer Banda te vaeren, waerin dat was een predikant, Jan Jansz[617] genaemt, met drye soldaeten ende eenige inwoonder van het voorgemelde land, door quaet weder ende verleydinge van stroom den 8^{en} augusty op 't eylant Nusselau vervallen is, ende dat se, niet wetende van dese opgeresene tumult ende oproericheyt, meynende als een behouden haeven te wesen, naer hetselve eylant toegevaeren sijn, alwaer sij van d'inwoonders der negrije Ameth bedriegelijck als vrienden door clapparen ende ander ververschinge aen lant gelockt sijn, gevadt, gebonden ende gevangen, op de balleuw gebracht sijn. Wij hebben van stonden aen, door D. Heurnius, aen de E. Heer gouverneur versocht dat de verlossinge van dese persoonen ende speciaelijck van onsen waerden medebroeder Jan Jansz door alle mogelijcke middelen met den eersten mochte bevordert werden, hetwelcke sijn Edelheyt beloofde te doen, doch alsoo daerin traechelijck wordt gearbeyt, soo vreesen wij dat se in handen van den quymelaha ofte alreede overgelevert sijn ofte haer overgelevert souden werden, temeer alsoo wij verstaen dat den quymelaha met sijne macht tsedert die tijdt daer ontrent is geweest.

Het gelt van Sr Wouter Seroyen[618] is (volgens voorige belofte) ingevordert ende wert U.Eerw. met Sr Pieter Pietersz, coopman op jacht Cleyn Wesell, in een toegesegelt sack toegesonden.

(*Op 18 september is de weduwe van Daniël Isaacksz Rooboll samen met een van de curatoren, Pieter de Goyer, in de consistoriekamer verschenen. Zij verzochten de kerkenraad de Bataviase broeders te willen verzoeken om de 400 realen van achten als*

615 Een riem papier, 480 of 500 vel.
616 Sampan, klein zeilvaartuig met scherpe kiel.
617 J.J. Priserius.
618 Koopman, resident van Hitu, 1642-1648 gouverneur van de Molukken.

aflossing van de schuld aan de Bataviase diakonie te accepteren, en de weduwe de rente kwijt te schelden, evenals de andere crediteurs dat hebben gedaan, als blijk van mededogen met een arme vrouw, wier man op zee door de Butonezen was vermoord.[619] *Voorts wordt de Bataviase broeders verzocht het huwelijk van Adriaen van Liesveldt bij de Gouverneur Generaal te bevorderen.*[620])

Aldus gedaen in onse kerckelicke vergaederinge tot Amboina ende met alle gewoonelijcke signatuere bevesticht desen 18en september anno domini 1636. U.E. dienstw. broederen ende medearbeyders in Christo, de broederen des kerckenraadts tot Amboina, uyt aller last ende naeme Marinus Gideonsz pro temp. preses, Daniël van Sonnevelt pro temp. scriba, Evert Pietters ouderling.

90. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 2 juni 1637.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 214-215.

Eerweerdige – – –

Naer eerbiedighe groetenisse ende toewenschinge des goddelicken zegens over U.E.E. persoonen, dienst ende regieringe der gemeinte Godes, dient desen tegenwoordigen om U.E. te verwittigen dat U.E. missive gedateert van den 29en november 1636 neffens de copyen der brieven van de classen van Amsterdam ende Walcheren ons wel ter hant gecomen sijn.[621] De onlusten bij den E. broederen uut onse voorgaende schrijven[622] ontstaen, gaen wij voorbij, vertrouwende dat door vergetinge derselver de voortaene broederlijcke correspondentie van wederzijden als vooren in alle minsaemheyt sal onderhouden worden.

Dat de E. broederen op ons versoucke dat de weduwe van Roobol saliger werde aengedient de resterende penningen die sij aen de diaconie van Batavia schuldich is met den eersten over te maken, is meer als redelijck. Wij hebben haer uut last des kerckenraets aengesproken ende geëffectueert, dat U.E. deselve alsnu met dese schepen door een wisselbriefken sullen toegesonden werden.

Den cranckbesoucker Jan de Lange, alhier van dronckenschap ende andere ongeregeltheden overtuycht sijnde, is op ons versouck van de Ed. Heer Generael gecondemneert sonder gagie nae Batavia gesonden te worden ende bij provisie den dienst op 't jacht Texel waer te nemen totdat de E. broeders op Batavia uut de getuygenisse der overicheden van 't voornoemde schip, alsoock door eygen bevindinge, beteringe sijnes wandels bespeurende, goet willen vinden hem de behulpsaem hant te bieden dat wederom gagie mach verdienen.[623] Desgelicx den cranckbesoucker Michael Claerenbeecq is om diergelicke fouten op sijn voorighe soldaetsgagie met approbatie des E. Heer Generaels en sijner E. raetsheeren gestelt

---

619 Over deze kwestie ook notulen kkr Batavia d.d. 24 nov. 1636, Mooij, *Bouwstoffen* I, 489. Over Roobol zie *GM* I, 497.

620 Notulen kkr Batavia d.d. 7 aug. 1636 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 482): 'Is ghelesen een brief, attestatie ende request van Adriaen Liesvelt van Middelburgh, ondercoopman residerende in Amboijna, versoekende om te moghen in den houwlicken staet bevesticht worden voor de ghemeente, ende dat de E. Broederen des Kerkenraets sijn request aen de Ed. Heer Generael Antonio van Diemen souden overgeven'. Een besluit dienaangaande wordt niet vermeld. In ANRI, Archief Kkr Batavia 136, fol. 200-201, een brief van Adriaen van Liesvelt aan de kerkenraad van Batavia d.d. 13 juli 1636. Dit korte document kan wegens zeer zware beschadiging niet meer worden geraadpleegd.

621 ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 151-153.

622 Hiervoor, doc. 89.

623 Zie notulen kkr Batavia 8 december 1636 en 20 juli 1637, waar hij wordt aangeduid als Johannes Langius, van Utrecht (Mooij, *Bouwstoffen* I, 493 en 502).

totdat mede beteringe sal hebben betoont, vertrouwen dat de E. broederen op haeren handel ende wandel goede opsicht sullen hebben.

Alsoo de E. Justus Heurnius, van jaer tot jaer belet sijnde, nu eyndelicken vast geresolveert heeft met approbatie des E. Heer Generaels het toecomende jaer van hier te vertrecken ende den E. broederen op Batavia bij te comen om alsoo sijne reyse naer 't patriam te vervorderen, soo is onser nootsakelicke wensch dat ons een ander bequaem ende vroom predikant in sijne E. plaetse wederom mach toegesonden worden.

In den standt onser gemeynte hebben t'sedert onse laetste schrijven geen veranderingen tot beteringhe bevonden. Met de compagnysdienaers gaet het redelijck wel. De meestendeel van de vrijborgers maken 't heel schandelijck ende slecht, soodat de E. Heer Generael nu selfs bevindt onse langhjaerige claechte waeraechtich te wesen, daerom oock sijn Ed., met groot miscontentement haere godloosheyt door 't misbruycken van den sabbathdaech ende versmaedinge des godsdiensts aenschouwende, voorgenoomen heeft een redelijcke partije derselver van hier mede te nemen ende eenige andere met de naeste schepen te doen volgen.

Met den Ambonnesen gaet het immers alsoo slim toe, alsoo dat se qualick weerdich sijn dat de oncosten van predicant, scholen ende schoolmeesters bij de E. Compagnie langer gecontinueert worden, doch sal 'tselve noch een jaer werden ingesien, op hoope dat God de Heere haeren herten eenmael gelieve te ontsteken door sijnen Heyligen Geest om sijne salichmakende genade en de leere des H. Evangeliums meerder te achten ende hem van gantscher herten te dienen.

De Ed. Heer Generael met sijner Ed. raetsheeren bevindende dat alhier aen 't Casteel twee predicanten in dese tegenwoordige gelegentheyt genoech sijn om de gemeynte Godes te bedienen, hebben goet gevonden den E. D. Marinum Gideonsen, bedienaer des goddelicken woorts deser onser kercken, van hier te verplaetsen ende naer Bataviam mede te nemen om elders nae gelegentheyt tot den dienst des Heeren te gebruycken.

Van 34 schoolmeesters sijnder 18, dewelcke sich in de tumulte wechloopen en afvallicheyt der Ambonneesen seer qualijck hebben gequeten, gecasseert, de andere nae gelegentheyt van plaetsen verdeylt. Dat den E. Molineus sich wederom drye jaeren in Oost Indiën heeft verbonden, is ons aengenaem geweest om verstaen. Wij wenschen dat de Heere sijner E. arbeyt gelieve te zeegenen tot winninge veler zielen.

De nova[624] ende de veranderingen dewelcke alhier door de comste des Ed. Heer Generaels sijn voorgevallen sullen U.E. uut de overcomende broederen D. Levius ende D. Marino[625] alsmede uut andere vrienden konnen verstaan.

Niet meer hebbende om desen te prolongeren – – –

Gegeven op Amboina desen 2^{en} juny 1637 ende met onse gewoonlicke signature bevesticht. Uut last des kerckenraedts ende aller naemen Justus Heurnius pro temp. praeses, Daniël van Sonnevelt pro temp. scriba.

91. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 17 augustus 1637.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 216c-216d.

Genade ende vrede in Jesu Christo

[624] Nieuwe zaken, recente gebeurtenissen.

[625] Ds. Gerardus Leeuwius en ds. Marinus Gideonsz. Ds. Leeuwius vertoefde slechts korte tijd op Ambon; in dec. 1636 was hij nog te Batavia, in juli of aug. 1637 vertrok hij naar Formosa.

Eerweerdige, achtbaere, seer geleerde, wijse, vrome ende seer godtsalige broeders ende medearbeiders in den wercke des Heeren.

Nae eerbiedighe groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.Ed. Eerw. persoonen dienst ende regieringe der gemeinte Godts, dienen dese tegenwoordige U.E.Eerw. te bedancken voor de vrundlicke communicatie. Verblijde mij van den goede standt der gemeinte Godts die onder U.E.Eerw. hande gestelt is. De Allderhoogste voege den eenen segen tot den anderen ende volvoere U.E. wensch dat met het getal de godvrughtigheyt aenwascht. De copiën der brieven aen ende van de classes van Amsterdam ende Walcheren sijn mij seer aengenaem, ende voornamelijck te verstaen de nieuwe verbindtenisse onses Eerw. medebroeder Nicolaes Molineus, die ten hoogsten dienstich ende nodig is van Batavia. De E. Prisserius, als U.E. ontwijfelick verstaen heeft, is op Lonthor tot sijnen contentemente ende stichtinge der christelijcker gemeinte aldaer gestelt, den Ed. Heer Generael ende den Heer Gouverneur Acoley christelicke discretie ende clementie in saecke bewijsende.

Ick blijve, volgens U.E.Eerw. goedtvinden, dit jaer in Amboina, ende dat seer gaerne, om door Godes segen het vervallene in het Christendom deser plaetsen te helpen wederoprechten ende de stichtinge der sielen nae vermogen te vorderen, hetwelcke mede te liever doe overmits mij seer troostelick is te sien de goede vrede ende eendraght die de goede Godt door het wijse, gesegende beleidt des Ed. Heer Generaels Antony van Diemen ende sijner Ed. raeden verleent heeft. Want niet alleen de christenen die voor de opgeresene commotie ons aenhingen, maer oock die van Hitou, Hatuaha, Iha Mahu, Louhou ende de moorsche negrijen op Ceram oostwaert gelegen, in vriendtschap dagelicx aen 't Casteel comen ende met eede aen den Nederlantschen staet verbonden sijnde, haer als getrouwe bondtgenoten dragen. Van 't gebergte Letimo comen de opperhoofden ende 't volck dagelicx aen 't Casteel, alsoo mede die van de andere christen eylanden haere coopmanschap te marckt brengende, soodat de vorrige droefenisse ende swarigheidt nu vergeten is, wij ons verblijdende in het licht der godlicker genade, dat hij tot onser trooste ende vorderinge des rijcx Christi heeft laeten opgaen.

De Ed. Heer Generael ende sijner Ed. raeden hebben, om een ijver in 't verkeerde gemoedt der Ambonnessen tot de godsdienst ende goede optreckinge haerder kinderen op te wecken, de helft van de schoolmeesters in de vier Ambonsche eylanden gecasseert, welcke het doch wel om haerer trouwloosheit wille verdient hadden. Wij hopen dat, gelijck men bevindt dat in de dieren tijdt de menschen hongeriger sijn dan als sij overvloet hebben, alsoo mede het cleyne getal der leeraers ende onderwijsers haer te begeeriger nae 't gehoor van Godts woordt en de onderwijsinge der kinderen sal maecken. De radja Kelang laet op den dagh des Heeren de godsdienst door eenige schooljongen plegen, waertoe van mij eenige Maleysche sermoenen geëyscht ende ontfangen heeft. Tot noch toe sijn de Amboinesen heel naelatich geweest haere kinderen ter schoole te senden. Maer hebbe verstaen dat de orangcayen ofte opperhoofden haer des beginnen te schaemen, seggende: naedien wy door den Ed. Heer Generael in onse vrijheyt gestelt ofte onse kinderen ter schole te senden ofte niet, soo willen wij oock betoonen dat wij christenen sijn ende de stichtinge onser kinderen soecken, ende willen de naelatige door eenige boete hiertoe constringeren.

De visite om de kinderen in de eylanden ende op Letimo te doopen ende de verloofde in 't huwelick te bevestigen en hebbe ick noch niet connen doen, de regenmousson sulcx belettende, in dewelcke een yder met saeyen ende planten besich is. Maer de opperhoofden derselver eylanden ende gebergte hebben op mij versocht dat als de drooge mouson begint dit werck onder haer soude willen volvoeren, hetwelcke in 't laeste van september hoope met Godes hulpe te beginnen. Hebbe nochtans, als met den Heer gouverneur voor Honomoa in de Uliassers lagh, patty Labo, het tweede hooft van Touaha, ende met hem thien andere orangcayen van Touaha die, eerst christen geweest sijnde, op eenige onlusten tegens haeren

radja opgenomen nae Iha gelopen ende moors geworden waeren, weder opgenomen tot de christelicke gemeinte, als sij publickelick nae de predicatie leedtwesen haerer dwalinge ende misdaet betoont, het Moorsdom verworpen ende getrouwe volhardinge in 't Christendom belooft hadden, tot teecken ende bevestinge deses een yder sijn dystar ofte tulbant van 't hooft nemende ende met sijn eygen handt in 't vier daertoe bereidt, ter presentie van alle het volck, werpende, siende op nae den hemel ende Godt tot getuige nemende dat sulcx met oprecht herten deden. Waeraf sij oock bewijs gegeven hebben, gevaeren sijnde nae Capaha ende eenige mooren 't hooft afslaende, ende daerover nae haer manier tot Touaha sakelillende.[626]

Hiernae heb ick, met goetvinden des kerckenraedts ende des E. Heer gouverneurs, op de Passo onder het volck van Baguala, Souli ende Outomouri 19 kinderen gedoopt ende 6 paar in 't huwelick bevesticht. Voorts soo houde ick mij bij 't Casteel besich in de bedieninghe der Ambonsche gemeynte in 't Maleys, den Duytschen dienst nevens den E. Daniël van Sonneveldt waernemende. Bestede mijn overighe tijdt, gelijck voor desen, in eenighe schoolmeesters en leerlingen die hier bij 't Casteel sijn in de fondamenten der christelicke religie alsmede wederlegginghe des heydendoms en Moorsdom te onderwijsen. Den goeden ijver des Heer Gouverneurs Johan Ottens tot voorderinghe van Gods eere ende stichtinge der christelijker gemeynte, mitsgaders sijne vigilantie ende industrie tot bevestinghe der gemeyne vrede, doet mij te blijmoedigher de plichten mijnes ampts volvoeren als die goede apparentie van bestendighe vrucht onses arbeyts belooven.

Ende also nu den thien jaeren uyt het vaderlandt geweest hebbe, is mijn eerbiedig versoeck dat ick toecomende jaer mochte lisentie hebben nae Batavia te comen ende nae 't vaderlandt te verreisen, alsulcx nae gelegentheidt mijner saecken vorderlick ende nodig sijnde. Versoecke derhalven meteen dat U.E. met de eerste schepen gelieve een godtvruchtig bedienaer des godlicken woorts, de bequaemste nae gelegentheydt deser plaetse die mogelick is, nae Amboina te senden, opdat in mijn plaetse ende bedieninge treden moge ende bij mijn vertreck de gemeinte Godes alhier geen schade en lijde. – – –

Gegeven in 't Casteel Victoria op Amboina den 17 augustus anno domini 1637. U.E.Eerw. dienstwillige medearbeider in Christo, Justus Heurnius V.D.M.

92. BRIEF VAN DS. JUSTUS HEURNIUS AAN DE KAMER AMSTERDAM. Ambon, [8] augustus 1637.
NA, VOC 1125, fol. 751-754.[627]

Den Ed. Heeren Bewinthebberen van de Oost-Indische Compagie der Camer tot Amsterdam.

Genaede ende vrede in Jesu Christo

Edele, erentfeste, achtbaere, wijse, vroome ende seer voorsienighe heeren. Mijn heeren.

Nae toewenschinge des goddelicken zegens over U.Ed. persoonen, staet, handel ende regieringe, dienen dese U.Ed. te verwittighen 'tgeen nae mijne laetste schrijvens van den 16 september des voorleden jaers[628] hier in Amboina sich heeft toegedragen. Hoe de ontstaene onruste gebracht is tot eene goede en gewenschte vrede, die sich niet alleen tot de christenen in de drye Ambonsche eylanden, maer ooc tot de mooren in Hittou, Iha, Hatouaha ende

[626] De tjakalele (cakalele), Molukse krijgsdans, uitvoerende.
[627] Eerder gedeeltelijk gepubliceerd in Grothe, *Archief OHZ* VI, 371-374.
[628] Document 88.

Louhou uytstreckt, die altesaemen solemnelick met eede in de voorighe onderdanicheyt ende in een vast verbont getreden zijn.

De goede Godt heeft in deese gelegentheyt sonderlinge sorghe voor de welvaeren van U.Ed. staet in dese plaetsen gedragen, ende den quimelaha verhindert yets schadelicx in dese alteratie uytrechten. Want het gebleken is, daer 't sijne wille ende wensch gantsch tot verkrenckinge der Nederlantsche staet was streckende. De Amboinesen die nae 't geberchte Leytimor bij 't Casteel geloopen waeren hebben haer met die van Kielangh ende Ema doorgaens stil gehouden, behalven dat somtijts een lijffeygen der Nederlanders hebben dootgeslagen. Doch hebben gheen handt aen eenige Nederlander, hoewel somtijts goede occasie daertoe hadden, geleydt. Maer die van Oma hebben haer seer partijdich gethoont, hebbende een stuck geschuts, haer verleent van de quimelaha, die een wijl tijts op Oma met eenighe Ternataenen geweest is, op een hooch geberchte bij de redout gestelt, een Neederlantsche overlooper haer constapel sijnde, ende hebben hier mede sterck op de redout, doch sonder schade te doen, geschooten. De luytenant Jonghe Jan heeft hem in 't bewaeren deser redoute getrouwelick gequeten.

De mooren op Larique hebben haer tot verwonderinghe vast bij de Compagnie gehouden. Die van Ulyasser op Oulat, Sorysory, Ouw, hebben haer hierin oock wel gedragen. De radja Touhaha heeft quimelahas volck die zijn vruchtboomen quamen omhouwen van sijn lant verdreven, maer wert geaffirmeert dat heymelic quade desseinen gehadt heeft. Papero, Boy, Haria, Tiou hebben gesanten met presentatie van dienst aen de quimelaha gesonden als hij op Oma was.

De radja Amet heeft door aendringhen van radja Titaway ende de vreese die hem luytenant Nuyts uyt last des E. Heer Gouverneurs Jochum Roeloffsz aenjoegh, de predicant Jan Jansz Priserium, die van Key nae Banda comende nae Nusselauw verdreven ende door die van Amet gevangen genomen was, uyt de handen zijnes volcx verlost, met de twee soldaeten die bij hem waeren, ende nae Honomoa gesonden, sijn goedt ende boecken daer blijvende. En hebben oock voorders gheen hostiliteyt behoont dan dat de paty Nalahia, die men altoos voor de best genegene tot de Nederlanders gehouden heeft, nae Quelipapouti gevaeren is ende heeft gesocht met listige redenen de Nederlanders daer leggende op het strant te locken, om haer het hooft aff te slaen ende den quimelaha toe te voeren, het welcke God de Heere niet gedooght en heeft, die van Quelipapouti, die ons stantvastelijck bij gebleven sijn, sijne woorden gheen gelooff gevende. De Hittesen hebben haer altoos op haere negrijen in 't geberchte gehouden, sonder nochtans yets op de onse te attenteeren dan dat de thuynen aen de oversijde onveyl waeren, hetwelcke nochtans eenighe andere loopers dan de Hittesen toegeschreven wiert. De Amboinesen die aan 't Casteel woonen, te weten Hative, Tavieri, Rossenive, Latouhalats negri, Amahousen, Halou ende Mardycka, hebben haer altoos stille ende getrou gehouden. Dit was de stant van Amboina wanneer buyten alle verwachtinge ons januari 22 de tijdinge toequam dat den Ed. Heer Generael Anthonio van Diemen, tesaemen met de Heer Anthonio Caen ende Johan Ottens, Raeden van India, met een vloote van seventhien soo scheepen als jachten voor Lucella gearriveert ende het selve met eene cloeckmoedighen aenloop, weynich volcx verliessende, binnen twee uyren verovert hadden, in welck exploit het wijse beleyt des Ed. Heer Generaels ende de cloeckmoedighe aenvoeringhe des Heer Caen en Heer Ottens seer gepresen wert.

Eenighe opperhoofden der Amboinesen, aen 't Casteel resideerende, waeren seer verbaest ende gealtereert in plaetse van blijde te wesen wanneer se dese tijdinghe verstonden ende zaghen dat men tot teecken van blijtschap het canon op 't Casteel affschoot ende des avonts vyeren maeckte, want sij saghen dat haere roeckeloose hope van ongebonde vrijheyt ijdelheydt geworden was. Die van Leytimor bleven op 't geberchte, seggende: als de Heer Generael met de vloote op de reede quam, dat dan beneden comen souden. Zijne Edelheyt

bleeff voor Lucelle tot op den 30 january, dat met de vloote van ontrent vijffthien schepen aen 't Casteel Victoria arriveerde, sijne Edelheyt ende alle het geselschap cloeck ende gesont sijnde. Tot besettinghe van twee puntkens die (het Casteel geraseert sijnde) overgelaten wierden, bleven te Lucella eenighe jachten met ontrent [...][629] soldaten.

Radja Soya, Kielangh ende Simou Ema met haeren aenhangh bleven stil op 't geberchte sonder yemandt aff te senden, totdat de Heer Generael derwaerts sondt Sr Pataka met Sr Sweers ende eenighe andere, dreygende haer ende alle het haere nae vermoghen te verwoesten ende te vernielen, indien halstarrigh bleven ende affcomende haer niet tot gehoorsaemheyt en wilden begeven, daerenteghen, soo sij bij hem quamen pardoen versoecken, haer genaede ende vergiffenisse der begaene fauten toeseggende. Hierdoor sijn se gedrongen geweest eerst Marcus, de zoon van radja Kielang aff te senden, ende daernae sijn radja Soya, radja Kielangh ende Symau Ema selfs met eenighe orangcayen op den [...][630] february aen 't Casteel bij den Ed. Heer Generael gecomen, hebben ootmoedelijck pardoen versocht ende vercreghen. Veele meynden eerst dat het een halstarricheyt was dat se terstont niet aff en quaemen, maer de ervaerentheyt heeft geleert dat het enckele vreese ende mistrouwen geweest is, want sij in haer selven niet conden inbeelden dat de Heer Generael, soo victorieuslick aen 't Casteel comende, haere oproericheyt soude willen ongestraft laeten.

Dit gedaen sijnde soo is zijne Edelheyt met de gantsche macht den 27^en^ februari gevaeren nae Hatouaha, een moorsche negrije gelegen op 't eylant Boangbessi ofte Oma. Daer hebben ons volck haer negrije Cabauwa en Caylola sonder groote tegenstant ingenomen, het moorsche volck nae de hoochste negrije, Alacca genaempt, sich vertreckende. Dese plaetse deden de onse mede aen, maer alsoo de wech door steylheyt ende geprepareerde gladdicheyt ongangbaer was ende een regen op de handt quam, trocken weder aff, ettelicke gequetsten gekregen hebbende, die van de negrije ooc niet weynich schade onder haer volck hebbende geleden. De Heer Generael was gesint van een ander cant deselve negrijen aen te tasten, daer beter aencomste wesen soude, maer terwijl men uytsont om de wech te bespieden is de vrede met Oma ende Hatouaha getreft, want radja Soya, radja Kielangh ende Anthoni Ema, volgens de last van sijne Edelheyt gelaeten mede tot Hatouaha gecomen sijnde, werden tot die van Oma dewelcke dese opperhoofden begeerden te spreecken terstont gesonden, welcker redenen soo veel deden dat de orangcayen van 't eylant Oma mede eenen moet naemen ende voor den Heer Generael verschenen, pardoen van haer rebellie versoeckende, dewelcke van sijne Edelheyt, doch met bestraffingh der gepleeghder moetwil, gegeven wert.

Hier en tusschen wierden alle naghelboomen ende vruchtboomen daer men bij conde comen op Hatouaha in menichte geschilt ende omgehouwen, ende de negrijen Caylole ende Cabouwa in brandt gesteken, ende den Alfouresen van radja Saulau ende Samite, ontrent 200 in 't getal, sloeghen 14 off 15 hoofden der mooren aff, soo van mans als vrouwpersoonen, ende haelden veel gongen der mooren uyt de spelonckcn in de wildernisse, ende dat met sulcke vaerdicheyt dat veele meynden de Satan moest haere aenwijser wesen. Want soodrae aenquamen leyden haer schilt ende sweert neder, liepen, haelden de gonghen uyt de hoolen tusschen de steenen als off zij se daer hadden sien inlegghen. Middeler tijdt is de Heer Generael met een sorgelicke buyckpijn ende coortse bevangen geweest, doch weder, God danck, ter gesontheyt gecomen.

Die van Oma in genade aengenomen sijnde, soo is paty Aborrou ende Johan paty Phaniszoon van Oma nae Alacca voornoemt gegaen. Die hebben 't soo verde gebracht dat radja Soya ende Kielangh op Alacca soude gaen, dan soude derselver sengadie ende oranghcayen met haer affcomen ende vrede aen de Heer Generael versoecken, gelijck geschiet is, die van

[629] Aantal niet ingevuld.
[630] Datum niet ingevuld.

Alacca verclaerende dat op de aencompste van de vloote niet derfden bij sijne Ed. comen, vresende quaelick onthaelt te werden.

Dit lant aldus bevredicht zijnde, is sijne Edelheyt met de armade, in dewelcke ick mede was, den 29en mart voortgevaeren nae Ulyasser, lieten het ancker vallen tusschen Honomoa ende Papero. Terwijlen wij daer laghen voer de luytenant Nuyts aen 't strandt van Nusselouw, daer hij radja Amet aensprack, hem aenmaenende om pardoen te versoecken. Maer de radja verclaerde dat wel geerne soude comen, doch niet dorfde overmits de moetwil door sijn volck aen de predicant Priserius begaen, ende sich niet conde inbeelden dat de Heer Generael dat ongewroocken soude willen laeten. Maer als de luytenant hem met hooghen eede toeseyde dat, soo aen 't schip van de Heer Generael quam om ootmoedelick pardoen te versoecken, dat onbeschadicht weder nae sijn negrije soude wederkeeren, en wist niet met sijn volck wat blijtschap te bethoonen, want beelden haerselven te vooren in den ondergangh van haer ende haere tuynen, resolveerden daerop bij den Heer Generael te gaen, bij dewelcke de radja Titouway ende de orangcayen van Abobo woonende mede op Nusselauw alreede geweest ende in genaede aengenomen waeren.

Radja Amet bij sijne Edelheyt comende is nae gedaene bestraffinge in genaede aengenomen, ende toegeseyt dat hem nochte den zijnen om het gepasseerde gheen leedt en soude overcomen, soo maer in 't toecomende getrouw blijven. Als men aldus in onderhandelinge met die van Nusselauw was, quamen alle de opperhooffden van Ulyasser zijne Edelheyt begroeten. Die van Papero maeckten een arangbay ofte vaertuych uyt om tot bethooninghe haerder getrouwicheyt eenighe hooffde van Iha te haelen, dese ontmoeteden een arangbay van Iha daer den imam (dat is opperste leeraer) met noch eenighe oranghcayen ende ander volck tot ontrent 20 in getal waeren. Zij hebben den imam ende andere 't hooft affgehouwen ende bij de Heer Generael gebracht, met groote triumphe desen roof op haer negrije brenghende om daerover te sakelillen dat is vreuchdespel te bedrijven. Hier en tusschen voer paty Harman van Sorysory met sijn correcorre nae Iha, haer aen te maenen dat se soude comen met de Heer Generael bevredighen, hetwelcke terwijl hij den orangcayen op Iha voorstelde, soo verwonderen sij haer, seggende datse haeren imam met eenighe oranghcayen al over twee oft drye daeghen nae de Heer Generael gesonden hadden, ende gisten terstont dat se tusschen weghen verongeluckt moesten wesen, waerover een groot gekerm ende geschrey in de geheele negrije daer ontstondt, resolveerden nochtans andere gesanten te senden, die met paty Harman bij den Heer Generael gecomen sijn ende uyt last van de negrije Ihamahou vrede met sijne Edelheyt gemaect hebben. Ontrent dese tijdt is capiteyn Westerman met een jacht nae Latouhouloy, Quelipapouti ende andere plaetsen op Ceram gesonden, haer aenmaenende dat bij de Heer Generael aen 't Casteel teghen den 15 may op den landtdach aen 't Casteel verschijnen souden.

Sijne Edelheyt in dese quartieren alles bevredicht hebbende, is met de vloote den 11^{en} april nae Lucella gevaeren, ende het overighe van 't fort geheel ter aerden geslecht sijnde (want duslangh besettinghe in twee punten gelaeten was) den 24^{en} april sijn overgevaeren nae Hittou. Daer Tamalessy vrij gegeven sijnde, die met Kakyaly gevangen is geweest, wert mede vrede met Hittou gemaeckt, want oranghcaya Barus met de andere orangcaya soo van Wawani als Capaha ende de cleyne negrijen daer onder staende sijn in de reduit tot Hittou bij sijnen Edelheyt gecomen, ende in vrientschap gescheyden met toeseggingh aen 't Casteel tot de lantdach[631] te comen. Hierop is sijne Edelheyt met de armade, de schepen Leyden ende Bueren voor Hittou laetende, naedat tot Larique aengeweest was, weder aen 't Casteel gecomen. Doch die van Hittou quamen niet, laetende weten dat se niet gesint waeren op den lantdach te verschijnen. Derhalven, opdat alles mochte ten rechten gebracht

[631] Bijeenkomst van alle orangkaja's van Ambon, Ceram enz., gehouden 16 mei tot begin juni 1637 onder leiding van GG Antonio van Diemen.

werden, den Ed. Heer Generael met sijnen raedt Cakialy, gewesene capiteyn Hittou die gevangen hadt, liberalick vrij gestelt ende nae Hittou gesonden heeft, die met groote blijschap van de Hittesen ontfanghen ende nae Wawani gedragen is. Hierop is gevolcht dat nae 8 daeghen Cakyaly met orangkaya Barus, Tamalessy ende de andere orangcayen van Hittou aen 't Casteel gecomen, contract met de Heer Generael gemaeckt ende de vrede besworen hebben. Cakyaly is weder voor capiteyn Hittou erkent ende aen Tanahittoumessen, die de vacerende plaets van capiteyn Hittou becleet hadde, hebben de Hittesen den titel van radja lauwt gegeven, soodat beyde goet contentement hebben. Die van Iha hebben haere gesanten mede aen 't Casteel op den lantdach gestiert, die een Nederlander, van Banda overgelopen, mede gebracht, assistentie met de correcorren belooft ende de vrede beswooren hebben. Alle de opperhoofden van Hatouaha ende de cust van Ceram met die van Amboina, Oma ende Nusselau sijn mede op de lantdach geweest ende hebben gehoorsaemheyt geswooren. Kitsjil Sibori, nu cappiteyn laout van Ternate, die eerst bij de Heer Generael op Lucella quam als de puncten geraseert werden, is met de orangcayen van Louhou oock op den lantdach verschenen ende hebben de vreede beëdicht. Sr Pieter Pietersz, coopman, is met ontrent 20 soldaeten op Louhou residerende, om de naghelen te ontfanghen ende coopmanschap te doen. De quimelaha Leleatte verstercht hem op Combella ende op een ander plaetse daer ontrendt gelegen, houdt hem stille ende, soo men seydt, is bevreest bij kitsjil Sibori te comen.

Dit is in 't corten den tegenwoordighen standt deser landen, die Godt de Heere, door het cloeckmoedich, wijs ende discreet beleydt des Ed. Heer Generael ende sijner raeden, boven hoope in soo corten tijdt volcomentlick bevredicht en ter gehoorsaemheyt ghebracht heeft, waeraff U.Ed. breder en grondiger openinge in het schrijven des Ed. Heer Generaels en des Heer Gouverneurs Ottens gedaen werdt.[632]

De lantdach eyndigende, soo heeft sijne Edelheyt alle d'opperhooffden rijckelick begiftight, heeft den prijs der naghelen verhoght ende de cleeden op lagen prijs gestelt om alle misnoeghen wech te nemen. Heeft de helft der schoolmeesteren in 't gantsche landt affgedanckt, om alsoo bij haer een ijver tot de godtsdienst te verwecken. Een deel dronckaerts ende onnutte vrije luyden heeft sijne Edelheyt bevoolen met de vloote nae Batavia te vertrecken, hetwelcke geschiet is, andere sullen met de laetste schepen volghen.

De E. Heer Johan Ottens is op des Heeren hemelvaertsdach tot gouverneur over Amboina geauthoriseert, wiens regieringe Godt de Heere, tot verbreydinghe des rijcx Jesu Christi ende welvaert der Compagnie, segene. Sijne E. heeft de borgerije tot het gehoor van Godts woort gebracht, aenseggende de vrije luyden, indien eenighe een ongeheregelt, godtsvergeten leven voeren wilden, dat haer nae Batavia versenden soude.

Duslangh sijn weynich Amboinesche kinderen ter schoole gecomen, maer verstae dat de opperhooffden beginnen te segghen dat het een schande voor haer is dat haer volck hierin soo naelatich is, naedien het de Heer Generael in haere vrije wille gestelt heeft dat se bethoonen willen dat se de christelicke religie en de stichtinghe haerder kinderen lieffhebben, ende haer volck door boeten constringeeren willen de kinderen ter schoolen te senden.

(*De volgende twee alinea's zijn gelijk aan de vierde en de vijfde alinea van document 91.*)

Vertrouwe dat de vrede die Godt de Heere nu verleent heeft eene vaste vereeninghe deser natiën met U.Ed. staet sal wesen, indien het gelooff van de sienlicke macht die Godt de Heer U.Ed. verleent heeft eens haer terdegen, gelijck nu begonnen is, ingeprindtet werde, want

[632] NA, VOC 1124, fol. 323-334, gouverneur Joan Ottens aan Kamer Amsterdam, 12 sept. 1637.

hierdoor sullen alle listighe oproyinghe der Ternatanen, de springhaders aller onrust, haer gelooff verliesen en niemant sal hem verstouten derven sijne mondt op te doen, veelmin sich op te stellen tegens U.Edelens billicke handel ende regieringhe.

Ick hebbe verloff gecreghen toecomende jaer nae 't vaderlandt te comen. Terwijlen Godt den Alderhoochsten biddende dat U.Ed. persoonen, handel, staet ende regieringhe overvloedelick, tot verbreydinghe des rijcx Christi ende welstant onses vaderlandts, segene. Vaertwel.

Gegeven tot Amboina in 't Casteel Victoria Augusti anno domini 1637. U.Ed. onderdaenigen dienaer, Justus Heurnius.

93. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 september 1637.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 216f-216i.

Eerweerdige – – –

Naer eerbiedige groetenisse en toewenschinge van den zegen des Heeren over U.Eerweerdens persoonen, diensten ende regieringe diene desen om U.E. te communiceren den goeden welstande en vreede deser eylanden oft der christenen van dien, dewelcke door de overcomste des Ed. Heers Gouverneur Generael Anthonio van Diemen ende sijnen Edelheyts bijhebbende macht (dewelcke alhier lang geleden verwacht geweest) naer het veroveren van het wijtberoemde en stercke fort Luciela, wesende de voornaemste sterckte ende vasticheyt der mooren, naer aenbiedinge soo des vredes als des oorloogs, soo door soeticheyt als door hardicheyt ende gewelt, tot een gemeyn accoord ende vrede sijn gebracht, biddende den God des vredes dat sulcx mach stantgrijpen en lang continueren tot affbreucke des Moorsdoms, verlichtinge des heydendoms ende uutbreydinge des rijcx onses salichmakers Jesu Christo.

Belangende den standt onser kercke ten aensien der Nederlanders alhier, deselve is beter als voordesen is geweest, alsoo deese plaetse met het vertrecken der vloote des E. Heer Generaels van het vuylste schuym ende grofste caff een weynich is gesuyvert, alsmede dewijle bij dese hooghweerde overicheyt groote vlijt en neersticheyt wort aengewent om het volck soo door ontsach als door minsaemheyt tot het gestadich gehoor van Godes H. woorte, de vyeringe des sabbathsdachs aen te drijven en te bewegen, waertoe wij bemercken dat haerer Edelheyts godtvruchtige voorganck voorwaer gheen cleyne, maer wel de meeste vrucht doet, bevestigende alsoo de spreuke Claudiani:[633] 'non sic inflectere sensus humanos edicta valent quam vita regentum', dat is: het leven der magistraet bij d'onderdaen vermach veel meer als sijn placcaet off strenge wetsgesach, bij welcken allen wij met ecclesiastique middelen, publycque ende private vermaeninghen, mede niet in gebreke en blijven.

Dit jaer sijn onse gemeynte toegedaen 9 ledemaeten, ende 25 paer hebben sich tot de huwelijcken staet begeven, onder welcke verscheydene te vooren in concubinaetschap langen tijt hadden geleeft. 't Getal der gedoopten, soo Duytsche als Indische natie, soo bejaerden als kinderen, is ses en vijfftich.

Item op de tocht des Ed. Heer Generaels sijn van D. Justo Heurnio op Honomoa tot het Christendom wederom opgenomen paty Labo met noch tien orangcayen die tot het Moorsdom waeren vervallen. Den 28^{en} augusti sijn van D. Justus Heurnius op de Passo in de visite

[633] Claudianus, Romeins dichter, omstreeks 400 na Chr., schreef lofdichten op keizer Honorius en diens generaal Stilicho.

[...][634] gedoopt onder het volck van Baguale, Souli ende Outemouri, 19 kinderen gedoopt ende 6 paer in 't huwelijck bevesticht.

De visite in de eylanden is tot noch toe om den regenmouson ongedaen gebleven, sal met de eerste gelegentheyt geschieden.

In den Ambonesen bevinden wij weynich beteringe off ijver tot den godsdienst ende predicatie des goddelijcken woorts, niettegenstaende de Ed. Heer Gouverneur Generael haer op haere vrije voeten en in haere willeceur heeft gestelt om naer haer believen in den kercke te comen, waerin sij te vooren (hoewel door boete daertoe geconstringeert sijnde) seer traech ende naelatich waeren, alsmede om haere kinderen ter schoolen te stieren, 'twelck sijn Ed^t^ hier voor dese tijdt heeft toegestaen om te beproeven hoedanich den ijver ende de discretiën der Amboinesen aengaende de religie en godsdienst waeren. De gemeene scholen zijn niet alleen vermindert in quantiteyt en meenichte, maer ooc in qualiteyt ende ijver, ende sijn van de Ed. Heer Gouverneur Generael en sijn Ed. raeden alhier van 34 schoolmeesters achttienen, die sich in de voorige tumulten en affvallicheyt der Amboinesen seer qualick hadden gequeten, gecasseert, de rest naer gelegentheyt van plaetsen verdeylt en geïmployeert.

Alsoo d'Eerw. Justus Heurnius noch van de selve meyninge is gelijck wij de E. broederen in onse laetste missive[635] hebben geadviseert, soo is 't dat wij noch continueeren in onse begeerte dat ons een bequaem en vroom predicant in sijn E. plaetse mach toegesonden worden, dewelcke redelick in 't Maleitsch ervaeren sijnde de kercke Godes alhier tot winninge veeler zielen conde dienstich wesen.

Wij en hebben de E. broederen gheen copie deser nevensgaende aen die Eerweerde classen van Amsterdam en Walcheren gestiert, alsoo deselve van een en selven inhout sijn, alleenlick mutato nomine.[636] – – –

Datum in Amboina in onze kerckelicke vergaedering, ende met onse gewoonlicke signatuere bevesticht den 4^en^ september anno domini 1637. Uut last ende naem des kerckenraets Justus Heurnius p.t. praeses, Daniel van Sonnevelt scriba, Matthijs de Meere.

94. Brief van ds. Justus Heurnius aan de kerkenraad van Batavia. Kambelo, 29 april 1638.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 218-219.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, seer geleerde, achtbare, wijse, vrome ende seer godtsaelige broeders ende medearbeiders in Christo.

Nae eerbiedige groetenisse ende toewenschinge des godlicken segens over U.E.E. persoonen, dienst ende regieringe der gemeinte Godts, strecken dese U.E.E. te bedancken van het laeste aengename schrijvens,[637] waerin U.E.E. mij nodiget, soo sulcx gevoeglick geschieden conde, weder nae Batavia te keeren. Godt de Heere heeft hiertoe middel beschickt, want de E. Johannes Priserius, Lontoir in Banda duslang bedient hebbende, op Amboina volgens den last des Ed. Heer Generaels gecomen ende in mijne plaetse getreden is, alsoo de kercke van Lontoir door den E. Vertrechtium, op Nera residerende, bedient can werden, gelijck oock voordesen lange tijdt door de bedienaers van Nera waergenomen is. Ende tot

[634] Twee woorden weggevallen.
[635] Zie hiervoor, doc. 90.
[636] Mutato nomine: met verandering van naam. De twee vermelde brieven niet aangetroffen.
[637] Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 48, afgaande brieven kkr Batavia 1625-1642.

beter versorginge is de cranckbesoecker Jan Block op Lontoir gestelt, dewelcke ick hope hem nu daer beter dragen sal dan voor desen in de Molucces gedaen heeft.[638]

Ick hebbe op voorleden dagh des Heeren mijn afscheitpredicatie in Duyts ende Maleys op Amboina gedaen, mijn kerckelicke attestatie ende schrijvens aen U.E.E. ontfangen, afscheidt van de E.E. broederen des kerckenraedts, met aller vriendtschap, genomen ende mij wederom in de vloote bij den Ed. Heer Generael gevoeght, om met den eersten van hier nae Solor te verseilen ende volgens 't goedvinden des Ed. Heer Generaels het nieuwe Christendom op 't eylandt Ende[639] te besien. Van waer, soo het Godt de Heere gelieft, in corten tot Batavia comen sal, om U.E.E. lange gewenste tegenwoordigheit te genieten.

Terwijlen, Eerweerde, seer geleerde, achtbaere, wijse, vrome ende seer godtsalige broeders in Christo, bidde den Alderhoogste dat U.E.E. in zijne godlicke beschuttinge opneme, U.E.E. arbeidt tot winste veler sielen segene ende zijne gemeinte tot Batavia vrede ende vreugde zijnes H. Gheests verleene. De E.E. broederen des kerckenraedts tot Amboina senden U.E.E. hare hertgrondelicke groetenisse. Godt de Heere heeft haer ende de gemeinte over dewelcke zij tot opsienders gestelt sijn nu rontom ruste ende vrede verleent, soodat de visite in de drie eylanden Oma, Uliasser ende Nusselou sonder eenige beschroomtheidt gedaen hebbe, ende ben overall met de twee gecommiteerden vanwegen den E. kerckenraedt ende den E. Heer gouverneur seer vriendelick onthaelt, waervan verder openinge aen U.E.E. in mijne comste hoope te doen. De tegenwoordigheidt van de coninck van Tarnaten, die nu op Manipa is ende zijne boden uytgesonden heeft alle zijne orangkayen van de eylanden Bouro, Ceram, Ambon ende de omleggende eylanden te vergaderen, sal, soo wij hoopen, hier eene vaste vrede maecken, want zijne autoriteit, gevoegt sijnde tot de autoriteit des Ed. Heer Generael, een yder in ontsach ende gehoorsaemheit houden moet, soo dat ick verhoope Amboina in corten tot bet'ren standt dan in ettelicke jaeren gehadt heeft, gebragt sal werden. De scholen, die in de negrijen soo van Amboina als de Uliassersche eylanden vervallen sijn, ende 't gehoor van de christelicke voorlesinge, dat seer verflaut is, vertrouwe ick dat door den heiligen ijver des Ed. Heer Generaels weder in goeden standt sullen gebragt werden. Wat meer den standt deser plaetse is belangende sal tegenwoordig sijnde in 't brede connen voordragen. Derhalven hiermede besluitende, bevele U.E.E. der genade Godts. Vaertwel.

Gegeven in 't schip Frederick Hendrick op de rede voor Combella den 29 april anno Domini 1638. U.E.Eerw. dienstwillige medearbeider in Christo, Justus Heurnius.

95. Fragment uit een rapport over de toestand van het Christendom in Oost-Indië door ds. Justus Heurnius. Z.p., 1639.

NA 1.11.01.01 256, fol. 119v-122v. Afschrift.[640]

Verhaal van den standt der kercken ende des aencomenden Christendoms in Oost-Indië, onder 't gebiet des achtbaren Vereenichde Nederlantsche Oost-Indische Compaegnie, door Dr. Justum Hurnium, anno 1639 wedergecomen uuyt deselve landen, ingestelt.

De gemeente ofte plaetsen daer bedienaers des godlicken woorts leggen ende publycque godsdienst gepleecht wort, sijn dese: Batavia, Amboina, Banda, Molucques, Palicatta, Ilha-formosa ofte Tayouan.

---

638 Zie deel II-1, doc. 22 slot, 25, 30.

639 Flores.

640 Eerder gepubliceerd als Bijlage A in L.A. van Langeraad, 'Eenige mededeelingen van Arent van Buchel, betreffende zijn bewindhebberschap in de Amsterdamse Kamer der Vereenigde Oost-Indische Compagnie 1619-1621', *De Navorscher* 47 (1897), 609-650. Op fol. 37 en 38 bevinden zich kleurentekeningen van het kasteel Victoria en van Ambon.

– – –[641]

In Amboyna sijn 4 eylantse bedieninge, het eerste daer op 't Casteel, 2 Oma, 3 Uliasser, 4 Nuscelay. In Amboyna sijn 2 kerckendienaren, Daniël van Sonnenvelt ende Johannes Presterius.[642] In het Casteel sijn 2 Nederlantse ende 2 Ambonesche ouderlingen, ende van elcx 2 diaconen. Het incomen der armen is clein ende compt te kort, alsoe veele vrijluiden ofte borgers van daer na Batavia vertreckende sijn, ende de legaten aen den armen gemaect sijn op het general comptoir van de Compagnie afgescreven totdat men can verstaen ofte die connen betaelt worden.

De ordre is als voor, ende sijn ontrent 35 Nederlanderen ende 34 Amboinese litmaten. Onder dese sijn weinige Ambonesche vroupersonen. Hare superstitieuse coustumen geven groote verhinderinge, want sij achten 't een schande dat een vrou in presentie van mannen soude eeten ofte drincken. Sijn daeromme met haer overeengecomen dat se in de camer van de consistoire met open dueren het Heyligh avontmael genieten sullen. Sijn voor de meestendeel slordich van leven. In 't uuytdeelen des avontmaels sitten de Nederlanderen aen de eene ende de Malaise aan d'andere sijde der tafelen, soo sij 'tselve haer eere achten met ons te communiceren.

In de Molucken de H. Broecman getrou bediener.[643] Jan Arisz[644] met een sieckentrooster doen visiten over de eylanden Makian ende Bathian. Op Makian 2 sieckentroosters, de inwoonders sijn meest mahometisten. In Bathian sijn alle die Labouwers ende Mardijckers christenen, die neerstich na het gehoor van de Maleische voorlesinge comen, soe mans als vrouwen over de 100. Hier is Jan Jansz Brunt sieckentrooster. Dese natie heeft weinich hinder.[645] – – –[646]

Dat op Amboyna een collegie dient, ende alhier een seminarium met eenige stichtelicke ceremoniën.

Item de dienaers des godlicken woorts tot Batavia versoecken door mij U Achtb. gelieven te vergunnen vrije huishuer in Amboina, Banda ende Molucken voor de predicanten, dat meede haer weduwen mochten genieten een hondert gulden jaerlics totdat se haer in de huwelicken staet begeven, ende een jaer van gracie,[647] dat haer mede de boecken mochten toegesonden worden warom sij gescreven hebben, hetwelck grotelicx dienen sal om haer te bewegen tot lange continuatie in den dienst der kercken van India.

U.Achtb. dienaer Justus Heurnius.

Quaedam hic inserenda[648]

De visite in Amboine geschiet in 3 deelen. In 't eerste sijn de dorpen Soya, Hativa, Taveri, Noussaniva, Halu, Amahouses, Poute ende Mardica. In de tweede de dorpen Outemouri, Baguala, Souliwai, Hatou, Lilleboy, Alang. In de derde op het gebergte Kilan, Ema, Naco, Hatela, Routon, Helar.[649] Ende wert gedaen van den Casteel bij een dienaer ende ouderlinge ofte diacon, werden aldaer door de visitateurs tesamen met het opperhooft der Neerlanders ende oversten van de negriten[650] de schoolkinderen overgehoort, ende die best geleert hebben met enich poppengoet vereert, daerna alle geschillen geslicht, die sij veele hebben in

641 Hier volgt een beschrijving van kerken en scholen te Batavia.
642 Priserius.
643 Een predikant met deze naam is niet bekend. Waarschijnlijk is bedoeld Johan van Gorcum, heer van Broeckum, gouverneur der Molukken 1635-1640.
644 J. Aartsz, 1633-1638 predikant van Ternate.
645 Tweede lezing: 'geeft weinich hinder'.
646 Hier volgen twee korte alinea's over de kerken te Paliacatte en op Formosa.
647 Eén jaar tractement voor de predikantsweduwe na overlijden van haar echtgenoot.
648 Enkele zaken die hier in te voegen zijn.
649 Vermoedelijk is bedoeld Leahari.
650 Negorijen.

huwelicxe saecken, want de vrouwen werden daer door grote belooftgiften vercregen. Dese handelinge nomen sij toteria; een jongman belooft aen de dochters vader 20 ofte 30 gongen, dat is copere beckens, 10 ofte 12 cleden, een armring van geslepen kinchoernen,[651] een gout ketentje, ende op deze belooften, een deel op de hant gevende, hout hem een wijle bij de dochter, ende dan geschiet het dicwilen dat se misnoegen van malcanderen crijgen, soo dat se van den anderen scheiden. Indien de dochter de beloofte breect, soo eyscht den jongman sijn gongen ende clederen weder, haer vrinden lochenen dan dickwils soo veel als hij seit ontfangen te hebben. Hieruyt ontstaet de meeste onrust onder haar, want sij dit sonder scrift ofte getuygen doen. Om hetwelcke voor te comen hebben van de Gouveneur Gisels vercregen dat se haer belooften mosten doen in presentie van de oversten haerer dorpen ende den schoolmeesters, ende dat hetgeen sij beloofden opgeteekent most worden, ofte dat men anders geen recht daerover soude doen.

Daer sijn boeten gestelt voor dengeenen die in onecht sitten, tensij dat se trouwen ofte scheiden, oeck voor die in overspel leven, ofte eenige offervalleyen en hebben in hare boschen, ofte een ander voor swangi, dat is tovenaer, schelt, soe dit daer een scandelicke calumnie is. De boeten vervallen aen de orancayens, kerk, scholen ofte bode, D. Vertrechtius ende Marinus Gideons kerckendienaeren.

Hetselve dat in de visitatie van Amboina gedaen wert, 'tselve geschiet mede in de eylanden Oma, Eleasser ende Nussilau. Oma wiert oock Boangh Besse genaamt. Heeft negriën: Oma, Roca,[652] Samet, Abore, Carieu. Dese sijn wat grover van verstant, overmits minder conversatie mette Portugesen ende Nederlanders gehadt.

Op Uliasser sijn 8 dorpen aen de sijde van de bahy[653] daer de redout tot Hariomar[654] is, alwaer een opperhooft Nuyts genaemt is. De negriten sijn Oulat, Sorisory, Touaha, Oouwo. Op Sorisory sijn de helft van outs mahometisten, ende hebben een Moorse priester ende tempel, doch leven vresamelic met de christenen, maer doen groot afbreuc door de licentie in 't stuck van 't huwelick, waertoe die Uliassersche en de omgelegen seer geneicht sijn.

An de oversijde van de bahy leggen negriën Papero, Boy, Haria, Tiou, Porto, ende op 't eylant Nussilau sijn Titouay, Amet, Abobo, Nalahia. Die van Amet sijn meest mahometist. Op 't grote eylant Seram sijn se oeck meest mahometist, doch sommige hangen de Nederlanders aen, te weeten die van Sessolou ende Saillau, die de Tarnatanen en mahometisten haten ende vervolgen met alle de Olilimas, ende sijn Olisifa.[655] Sij sijn seer barbarische luden, gaen so man als vrou naect, sijn menscheneeters, ende oeck slangen ende andere ongedierten, doen gestadich tochten op hare vianden. Onder haer mach een man maer één vrou hebben, ende overspel wert metter doot gestraft, hetwelck een grote verbintenisse tusschen hare ende onse natie maeckt.

In Banda sijn 2 kerckendienaren: Jacobus Vertrechtius op Nera ende Jac. Pontcaes op Puloway, op Lontour Jan Block sieckentrooster. Onder Nera, waer Salamma en Ourien sijn, 31 lithmaten. Op Lontour 27, op Puloway 46. Daer is gouverneur Acolay, die daer goede ordre hout. Daer sijn op yder eylant een schole etc.[656]

---

[651] Kinkhoornen, kelkvormige, éénschalige schelpen.
[652] Haruku.
[653] Baai.
[654] Haria.
[655] Ulilima en Ulisiwa.
[656] Op fol. 148 van deze bundel: 'Anno 1639 media aestate reversus ex India veteri sive Orientali D. Justus Hurnius qui Ecclesiastem iam aliquot annis egerat in Amboyna et vicinis insulis Moluccensibus, non exiguo cum fructu, vir sane pius et diligens, qui celebem hactenus vitam, quo melius convertendis Indis vacare posset, duxit'. Vertaling: In het jaar 1639, in het midden van de zomer, is uit Oud- of Oost-Indië teruggekeerd ds. Justus Heurnius, die een aantal jaren als dienaar der Kerk had gearbeid op Ambon en de nabije Molukse eilanden, met niet geringe vrucht, een zeer vroom en ijverig man, die tot nu toe celibatair heeft geleefd om vrij te zijn voor het bekeren van de bewoners van

96. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 april 1642.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 216-217.

Genade ende vrede in Jesu Christo

Eerweerdige, godsalige, seer voorsienige ende welgeleerde broederen ende medearbeyders in den ooghst des Heeren. de E. predicanten, ouderlingen ende diaconen der gemeynte Jesu Christi tot Batavia.

U.E.Eerw. messive van den 24 jannuary anno 1642[657] nevens de copie des kerckenbrieffs van U.E. gesonden aen de classe van Amsterdam[658] is ons seer wel geworden. Met goede aengenaemheyt hebben wij verstaen den redelijcken welstant U.E. gemeynte. Ende alhoewel ons bedrouft heeft de siekte ende het vertreck van den predicant D. Samuel Carlier, welkers verbant vereyschte om noch eenige jaeren de kercke Godes in India te bedienen, soo verblijden wij ons wederom dat God de [Heere][659] U.E. kercke weer met getrouwe herders uyt het vaderlant heeft versorght.

De comste van den predicant D. Jan Claesen Bakus, dewelke van de Ed. Heer Generael gelast is uut Tarnate om den predicant Daniël van Sonnevelt op sijn versouk wegens de exspiratie sijns tijts te verlossen, is ons aengenaem geweest, vertrouwen dat de kercke Godes alhier goede vrughten van sijnen arbeydt sal genieten.

De E. Heer Gouverneur Antonio Caen, bemerckende de groote traegheyt ende naelatigheyt der Amboinesen in het gehoor van Godes H. woort ende schoolsendinge haerer kinderen, heeft den 14[en] deses de voornaemste hoofden der negrijen alhier aen 't Casteel in de kercke ontboden, ende belast dat sij al tesaemen des sondaghs ter predicatie souden comen ende haere kinderen ter schole stieren, ten welcken eynde sijn E. een schole bestelt heeft te maeken in haerer presentie, waerop dito hoofden belooft hebben dat nae de H. paeschdagen haere kinderen sullen doen opteykenen ende ter schole bestellen.[660] Den goeden God wil hierin sijnen zegen verleenen tot winninge veler zielen.

Belangende den stant onser kercke in 't generael, is t'sedert onse laetste schrijven weynich veranderinge voorgevallen. De vordere particulieriteyten van idere negrijen in 't bijsonder refereren wij aen de overcomste ende rapport van onsen broeder Daniël van Sonnevelt.[661] Alleenlijck dit hebben wij willen noteren, om de E. broederen te verwittigen dat sedert onse laetste schrijven ady 12 september[662] in dien corten tijdt meer soo kinderen als bejaerde persoonen hier aen 't Casteel gedoopt sijn als in twee volle vorige jaeren, namelijk 122, waertoe wij gelooven dat onse vorige claghte aen U.E. gedaen veel geholpen heeft. Den

---

Indië.

657 Niet aangetroffen; in de bundels afgaande brieven kkr Batavia (ANRI, Archief Kkr Batavia) ontbreken de brieven over de periode begin 1642 – begin 1648.

658 Kkr Batavia aan Classis Amsterdam, 8 jan. 1642, ANRI, Archief Kkr Batavia 48, fol. 167-171.

659 Onzekere lezing tengevolge van papierbeschadiging.

660 Deze bijeenkomst wordt niet vermeld in de missiven van PR Ambon aan HR d.d. 30 april en 13 september 1642 (NA, VOC 1138, fol. 501-532 en 533-551. De dagregisters en resoluties over deze jaren zijn niet bewaard gebleven. De missive van 13 september 1642 vermeldt dat de school aan 't Kasteel, die enige jaren had stilgestaan, opnieuw was begonnen, 'tot groot genoegen der inwoonderen' (fol. 542v-543r).

661 Ds. van Sonnevelt kwam in april-mei 1642 van Ambon naar Batavia. De notulen kkr Batavia maken geen melding van zijn rapportage betreffende Ambon.

662 Brief kkr Ambon aan kkr Batavia d.d. 12 september 1641 niet aangetroffen; niet expliciet vermeld in notulen kkr Batavia. In het kerkenraadsarchief zijn vrijwel geen brieven aan en van de Bataviase kerkenraad in de periode 1639-1642 aanwezig.

goeden God ende grooten Herder der schapen wil de deure sijnes schaepstals meer ende meer open setten, opdat de volheyt der heydenen income. Amen.[663]

Hiermede, weerde ende seerbeminde medebroederen, eyndigende, bevelen U.E. in de genadige protectie des Allerhooghsten, die uwen arbeydt meer ende meer wil zegenen tot uutbreydinge der paelen van het rijcke sijns soons Jesu Christi. Amen.

Amboina, den 20 april anno 1642 in onse kerckelijke vergaderinge ende met onse gewoonlijke signature bevestight. Uut aller last ende name, Jan Jansz Brundt preses, Daniël van Sonnevelt pro temp. scriba, Jan Claesz Backus ecc^{s}, Matthijs de Meere 1642, Octavio Macquelin Dias[664] 1642.

97. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 11 september 1642.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 224-228.

Imanuel

Eerwaerdige godtsalige – – –

Onsen voorgaenden[665] verhoopen wij dat U.E. door onsen waerden broeder D. Daniël van Sonnevelt wel zal ter hant gecomen zijn, ende dat zijn E. t'sampt zijn E. familie geluckelijck bij U.E. zal gearriveert zijn, uyt wiens mont U.E. den toestant onser gemeynte oock wel zult vernomen hebben. Dogh hebben echter niet connen naerlaten dese letteren aen U.E. te zenden, om alsoo van onser sijde te toonen hoe veel wij ons aen de broederlijcke correspondentie laten gelegen zijn, om dan tot het principaelste, namentlijck den staet onser gemeynte, te comen.

Deselve is t'sedert onse laetste niet vermeerdert, ende wert een groote lauwicheyt ende ijverloosheyt bespeurt in 't gehoor van Godts woort, gebruyck der H. sacramenten ende alle oeffening der godtsalicheyt, hetwelcke ons genoech doet suchten ende met den propheet seggen: och dat onse oogen traenaders waren ende dat wij waters genoech hadden in onse hooffden[666] om de ijverloosheyt des volcx te beschreyen. Het is te bevreesen dat Godt zijne candelaer uyt den midden van ons zal wechnemen, ende ons met die van Laudosia[667] uyt zijn mont spuwen, end' laete die flauwe christenen eenmael smaecken wat het is het werck des Heeren traechlijck te doen.

De twee ordinare sondaechspredicatiën in Duytsch ende een in Maleyts werden noch van ons in gelijcke forma bedient. Godt de Heer wil onse lippen roeren met de coole van Zijnen H. altaer[668] opdat wij selven brandende oock ten minsten eenighe mochten ontsteecken. De inlantsche christenen comen traechlijck en niet met sulcken ijver als 't wel behooren tot het gehoor van Godes woort. Het school hier aen 't Casteel is oock door ordre van d'E. Heer Gouverneur Antonio Caen weder opgericht, en comen dagelijcx 80 à 90 kinderen ter [schoole][669] uyt de negrijen omtrent het Casteel, en daerover is tot schoolmeester gestelt den meester Domingo Vaes, die tot behulp bijgevoeght is meester Adriaen Woutersz, die de

[663] De missive PR Ambon aan HR d.d. 13 september 1642 vermeldt dat in 1642 voor het eerst in vijf of zes jaren de visitaties weer waren verricht; 103 kinderen waren gedoopt en 25 paren getrouwd (NA, VOC 1138, fol. 542v-543r).

[664] Octaef, Octavio of Octavia Macquelin (soms Macquesin) Dias, van Antwerpen afkomstig, in 1650 genoemd als gewezen opperkoopman te Ambon.

[665] Zie het hiervoorgaande document.

[666] Vgl. Jeremia 9:1.

[667] Laodicea, vgl. Openbaring van Johannes 3:16.

[668] Vgl. Jesaja 6:6-7.

[669] Onzekere lezing tengevolge van papierbeschadiging.

kinderen neerstigh onderwijsen in de loffelijcke konsten van lesen ende schrijven ende bovenal in de beginselen van d'fondamenten der religie.

Wij hebben oock met eendrachtighe stemmen onses kerckenraets de catechisatie aengevangen, die alle weeck des dinghsdaechs naermiddagh in de consestorycamer met groot vrught door de predicanten Jan Jansz Brundt ende D. Jan Claesz Bakus bij beurten waergenomen. Tot deselve comen eenige jonge luyden, die haer oeffenen om schier of morgen als schoolmeesters in de negerijen gebruyct te werden, alsoock mede de schoolkinderen, die de artyckelen des geloofs, de wet des Heeren end' de vraegen van Aldegonde van buyten opseggen. Godt de Heere wilt dit aengevangen werck segenen, opdat het mach strecken tot voortplantingh van zijn heylighe waerheyt onder dese eerstelingen ende teere uytspruytselen des Christendoms, opdat zij mogen werden plantsoenen der gerechtigheyt end' opwassen tot boomen aen d'voorhooven den Heere ten prijsen.

Sijn oock t'sedert onse jonghste aen U.E. [...][670] op haer vrijwillige belijdenis, ende 30 kinderen uyt cracht des verbondts, door den H. doop de gemeynte Christy ingelijft. Daeronder begrepen zijn de kinderen van Soya ende Ahousen. Die van Nussanive en hebben noch heur kinderen nog t'sedert de troubelen laten doopen, comen weynig ofte niet tot het gehoor van Godes woort.[671] Opdat wij zijne ende alle and'rer vijanden des Heeren raetslagen te beter soude breecken, is eenstemmich in onse kerckelijcke vergaderinge besloten, met approbatie van d'E. Heer Gouverneur Anthonio Caen, dat alle 3 à 4 maenden de visite van een predicant ende gecommitteerde des kerckenraedts in alle negrijen van huys tot huys sal gedaen werden, tot alle christelijcke oeffeninge ende ware godtzalicheyt, opdat zij, eenmael den smaeck der religie vattende, met meerder iver mochten gedreven werden tot de middelen haerder zalicheyt.

De visite in d'negrij Ema is oock door beyde predicanten en eenighe gecommitteerde des kerckenraedts, alsmede eenige gecommitteerde van d'E. Heer gouverneur, voor de eerste mael naer de troubelen gedaen. Bevonden daer een volck dat niet alleen van de christelijcke religie maer bijnaer van alle modestie[672] vervreemt was. In d'visite aldaer hebben 103 kinderen het zegel der genaden ontfangen, ende 27 paren in den H. houwelijcken staet bevesticht. Is mede een schoolmeester geordineert, te weten eenen meester Thomas,[673] die voordesen het lesen end' singen van 't Maleyts hier aen 't Casteel heeft waergenomen, een persoon van goede bequaemheyt om onder dat verbijsterde volck iet goets uyt te rechten. Zijn oock, ten versoecke van radja Kielangh, van Ema naer de negrije Kielangh gegaen om daer het school te visiteren, bevonden de lueden daer vrij modester end' (soo veel men uytterlijck can oordeelen) christelijcker. Het school bevonden wij daer seer loffelijck, ja soo dat de kinderen in't lesen end' schrijven als oock ind' beginselen der christelijcke religie veele Duytsche scholen soude connen beschamen.

Godt de Heere wil het geplante en nath gemaecte zegenen opdat eerst looff, daernaer ayren ende ten laetste volle cooren in d'ayren gevonden werden,[674] opdat de prophetie Esaia mach vervult werden: 'het sal geschieden in de laetste dagen, spreect de Heere, dat den bergh daer des Heeren huys op is, sal vaste gestelt werden, op den top der bergen, end' dat hij verheven werden boven alle heuvelen, end' tot deselve sullen alle heydenen toevloeyen'.[675]

Wij en connen ons oock niet genoechsaem verwonderen dat de E. broederen soo traech zijn in 't schrijven aen ons, want hebben wel in 1 à 2 jaren geen copyen gesien van de

---

670 Het aantal volwassen gedoopten, niet ingevuld.
671 Op deze plaats een notitie in de marge, onleesbaar.
672 Fatsoen, beschaving.
673 Vermoedelijk Thomas Rodrigos, later oppermeester aan het Kasteel.
674 Vgl. Marcus 4:28.
675 Vgl. Jesaja 2:2, Statenvertaling.

brieven die de E. broederen uyt patria van de classen van Amsterdam ende Walcheren toegesonden worden. Hebben oock dit jaer maer één brieff hier van d'E. broederen vernomen,[676] dat niet een titul van onse missive aen en roerde ten antwoorde. Den predicant D. Jan Claesz Bakus claecht oock dat geduerende zijn residentie in Ternaten niet een copye van de vaderlantsche brieven, hetzij die uyt patria van de respectieve classen U.E. toegesonden werden off die door U.E. aen de respective classen gesonden werden, ontfangen te hebben. Soo de E. broederen haer niet meer aen de goede correspondentie laten gelegen zijn end' ons, die als in een hoeck, ja gelijck in bergen en woestijne achteraf leggen, te vergeten, soo sullen wij genootsaect zijn om selver aen de E. broederen van Amsterdam ende Walcheren te schrijven, opdat wij, hoewel van de cleynste onder de duysenden in Juda,[677] mede voor een lidt der kercke in India moeten bekent zijn.

De nootwendicheyt daerom hier ten hoochsten zijn verlegen, is pampier en schaften, daervan wij soo ontbloot zijn dat de kinderen daerdoor werden verhindert schrijven te leeren. Maleytsche evangely Matthey, Duytsche psalmboecken en zijn hier niet een, end' soo U.E. eenige goede Duytsche auteuren waren toegesonden, souden wel wenschen dat ons sulcx neffens het voornoemden mochten toecomen.

Dit jaer is hier overleden onsen waerden broeder Matthijs de Meere, een man daer de kercke Godts hier grooten dienst van genooten heeft. Den cranckbesoecker Anthony Anthonisz is op Lessidy mede door den seysen des doodts uyt het [678]der levendigen weght genomen en gegaen des wegh alles vlees, die wij mede dagelijcx verwachten, want zijn doch alle gasten ende vremdelingen gelijck onse vaders.[679]

Nova en is hier niet veel te schrijven als den Cambelleschen vrede,[680] die U.E. van de nevensgaende vrunden wel sal verstaen hebben.

Hiermede, Eerwaerdighe broederen, zullen eyndigen ende U.E. naer groetenis Gode en den woorde zijner genade bevolen laten.

Actum in onse kerckelijcke vergaderinge op Amboyna desen 11 september 1642. Jan Jansz Brunt preses, Jan Claesz Bakus schriba, Baerent Jansz ouderling.[681]

98. Brief van ds. Jan Claesz Bakus aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, september 1642.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 232-233.

Imanuel

Eerweerdige, wijse, welgeleerde, godtsaelige broeders ende mededienaeren.

---

676 Niet aangetroffen; niet vermeld in notulen kkr Batavia.
677 Vgl. Micha 5:1.
678 Voorgestelde lezing: uit het landt.
679 I Kronieken 29:15a (volgens de Deux-Aesbijbel).
680 De vrede gesloten tussen gouverneur Caan en de bewoners van Kambelo op de westkust van Hoamoal, en andere plaatsen, eind augustus 1642.
681 Barend Jansz of Jansen, in 1658 burgerkapitein (Valentijn, AZG, 142), vermoedelijk eigenaar van een schip (Knaap, *Memories*, 110), in 104'schepen' genoemd, eveneens ouderling 1657-1662. Hieronder een post scriptum met een verzoek om teruggave van Ambonse armenpenningen die voorheen naar Batavia waren overgemaakt. Ds. Daniël Sonnevelt zal de bijzonderheden daaromtrent in Batavia mededelen. Zie hierover voorts hierna, doc. 100.

U.E. schrijvens van dato den 19 november des jaers 1641[682] is ons seer wel geworden, ende daeruyt met blijtschap verstaen onse verplaetsing op Amboina,[683] hetwelck wij oock sonder naerlaeten in 't werck gestelt ende geluckelijck volbracht, want wij alhier met onse huysvrouw met het schip Amboina den 19 feberwary gesont ende wel te pas op 't lant Amboina door des Heeren genaede geariveert.

Nopend dan den stant van Godts kerke alhier op Amboina sal U.E. uyt de kerckelijcke missyve,[684] ende besonder uyt den mont van onsen weerden broeder end' meedearebeyder in den Heer D. Daniël Sonnevelt seer wel connen verstaen, daertoe wij U.E. wijsen. Noopende den stant van den godtsdienst in de Molucke[685] hebben wij in reedelijcken stant (naer de geleegentheyt van die plaetsen, die U.E. uyt onse voorgaende genoechsaem verstaen sult hebben) gelaeten. In ons vertreck hebben wij daer 4 ledematen gelaeten, soo daer nauwelijx van bequam sijn om het Heylig avontmael te ontfangen. Den cranckbesoecker Antony Antonysoon, die U.E. ons heeft toegesonden met het schip Amboina om onse plaetsen te vervullen, is met het schip Amboina met ons naer Amboina ghegaen, alsoo den E. Heer Antonyo Caen niet gesint was gemelte cranckbesoecker op Maleyen[686] te gebruycken ende daerom heeft sijn Ed. den cranckbesoecker aen Tafasoho, Hendrick Hertong,[687] op Maleyen te coomen gelast, die met 't schip Spaens Galyoen eersdaechs naer ons vertreck derwaerts soude gaen, ende wert de plaets ondertussen bedient van D. Isack Fransz, cranckbesoecker van't Spaens Galyoen, end' is den cranckbesoecker Dirick Jansz, die bij ons op Maleyen geleegen heeft, naer Tafasoho vertrocken om de plaetse van D. Henderick Hertong te vervullen. End' alsoo sijn tijt verloopen is, end' hij op ons begeert heeft dat aen de broeders om sijn verlossinge soude schrijven, soo willen wij de E. broederen gebeeden hebben hem een verlosser toe te senden.

Nu, seer weerde broederen, – – –

Actum in Amboina desen [...].[688] U.E. dienstwillige broeder ende meede arebeyder in den Heer Jan Claesz Bakus, bedienaer des heyligen Evangelii.

99. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 april 1643.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 234-235.

Genade ende vrede door Jesu Christo

Eerwaerdige, voorsienige – – –

Naer onse hertgrondighe groetenisse, met toewenssinghe des goddelijcken zegens over U.E. Achtb. personen, dienst ende regieringhe, diene desen om U.E. te communiceren dat wij van dit jaer twee kisten hebben ontfangen die de E. broederen ons hebben toeghesonden,

682 Niet aangetroffen; zie aantekening bij het einde van doc. 96; zie ook notulen kkr Batavia d.d. 18 november 1641, slot (Mooij, *Bouwstoffen* I, 595).

683 Het betreffende besluit van de Bataviase kerkenraad, d.d. 18 november 1641, in Mooij, *Bouwstoffen* I, 595. Bakus was 1640-1642 predikant op Ternate.

684 Zie hiervoor, doc. 97.

685 Het werkterrein van de predikant van Ternate.

686 Het fort Maleyo op Ternate.

687 Hendrik Hartong, in 1639 uitgekomen, in 1643 krankbezoeker op fort Maleyo, 27 juni 1644 uit Ternate te Batavia gearriveerd, en gerepatrieerd; 1649 weer uitgekomen, nu als predikant, 1650-1653 predikant in Amboina, okt./nov. 1653 teruggezonden naar Batavia; overleden 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* I en II; Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 169).

688 Datum niet ingevuld, doch op de rand van het document staat geschreven 'A° 1642 septmb.'.

waerin dat in het eenen niet anders en was dan eenighe Maleytse evangeliën, 25 psalmboecken, 3 riemen pampier ende een deel bedorven pennen met twee dosijn leyen.

In het andere sijn oock eenighe Maleytse evangeliën gheweest, met eenighe psalmboucken, 3 riemen pampier, twee kleyne kerk-bijbels, maer geen andere autheuren welck uyt het patria toeghesonden werden, doch echter niettemin soo is 't dat wij de E. broederen evenwel bedancken voor hetgene dat ons toeghesonden is.

Seer verwondert sijn wij gheweest dat men bij geen van beyde kisten een letter schrijvens en hebben connen becomen ende oock van dit jaer geen berigten van de E. broederen en hebben ontfangen, ende alsoo wel dat onsen waerden medebroeder D. Daniël van Sonneveldt ghetuycht dat met het schip Hollandia, dat tot dato deses niet en is te voorschijnen ghecomen, ons een brieff van de E. broederen is toeghesonden, daerbij dat een extrackt soude gheweest sijn van den bryff die de E. broederen aen de klasses van Amsterdam ende Wallecheren ghesonden hebben.[689] Soo is 't dat wij evenwel seer verwondert sijn dat de E. broederen haer soo weynich laeten gheleegen sijn aen de broederlijcke correspondentie, ons niet meer dan eenmael in het jaer een missive toeseynden, dat wij ten minsten alle jaren twee malen onse ende des kercks ghelegentheydt toeschrijven. Oock en isset noeydt eenighe ghebruyck gheweest de kercke van Amboina een extrackt toe te seynden van de bryven die aen de klasse van Amsterdam ende Wallegren toeghesonden werden, maer ons is altijdts den gheheelen copye toeghesonden, alsoock mede de copye van de missiven die de klasse van Amsterdam ende Wallegren aen de broederen van Batavia te senden. En soo de E. broederen sal niet meer en laten ghelegen sijn aen de broederlijcke correspondentie met de kerck van Amboina, soo sullen wij dan ghenoodsaeckt wesen te schrijven aen de bovenverhaelde kercken in Hollandt ende Zeelandt, opdat sij der ghelegentheyt van dese ende wij oock de ghelegentheydt van hare kercken [...][690] verstaen.

Nu wat belanght den standt des Christendoms alhier, staedt nog als voorleeden jaer sonder aenmerckinghe van eenighe veranderinge, waervan dat met het vertreck van onsen waerden medebroeder D. Daniël van Sonneveldt breeder sal gheschreven worden. Op de vraghen die sijn E. ons voorghesteldt heeft[691] en is om de cortheydt des tijdts noch niet voorghevallen, want naedat sijn E. hier maer ontrendt acht dagen heeft stille gheweest, soo is hij wederom met d'E. Heer adtmirael Anthonio Caen ende d'E. Heer Gouverneur Gerardt Demmer na Wawani vertrocken.

Alsoo onsen waerden medebroeder D. Jan Klasen Bakus seght toecomende jaer sijn verbonden tijdt volcoomentlijck sal uytghediend hebben, ende op ons seer ernstelijck sijne verlossinghe versocht heeft om met het naeste jaer van hier te vertrecken, het welck wij op sijn instantelijck versouck gheconsenteerdt hebben, soo is 't dat wij d'E. broederen willen ghebeden hebben, soo dat stoffe is, dat sijn E. dan wederom met een bequaem man mocht versien werden.[692]

Eerweerde – – –

Datum Amboina dese 25 april 1643. Jan Claesz Bakus preses, Jan Janssen Brundt schriba, Johannes van Alphen.

---

689 De notulen kkr Batavia d.d. 10 nov. 1642 vermelden de opdracht aan ds. Sonneveld een brief naar Ambon te schrijven; ibidem, 15 december 1642 het besluit dat kopieën van de brieven uit Nederland naar Ambon zullen worden gezonden (Mooij, *Bouwstoffen* I, 621 en 625).

690 Enkele woorden door inktvraat onleesbaar.

691 Vgl. doc. 101. Ds. Daniël van Sonnevelt was februari 1643 van Batavia vertrokken voor een inspectiereis naar Ternate en Ambon. Zijn rapport werd op 5 october 1643 in de kerkenraad van Batavia besproken; Mooij, *Bouwstoffen* I, 638-639, 679.

692 Onzekere lezing.

100. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 6 september 1643.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 238-241.

Genade ende vrede in Christo Jesu

Eerwaerde, voorsienige – – –

Naer onse hertgrondighe groetenisse, met toewenssinghe des goddelijcken zeghens over U.E.Eerw. persoonen, dienst ende regieringhe, dient dese om U.E. te communiceren den tegenwoordighe standt onser kercke. Wij bemercken dat deselve t'sedert onse laetste schrijvens van den 25 april[693] eenichsins alhier aen 't Kasteel verbeterdt is. De Amboinesen die omtrent het Kasteel woonen comen nu alle sondagen in redelijck groot getal tot ghehoor van Godes Woordt, ende dat door het instantelijck aenmaninghe onses E. heer gouverneurs,[694] waertoe sijn E. met sijn exempel goede aenleydinghe geeft, niet alleen in de Duytschen, maer oock in den Maleytschen godtsdienst present sijnde. Hier aen 't Kasteel sijn van dit jaer wel sooveel kinderen ende volwassene ghedoopt als wel in dry off 4 volle jaren niet ghedoopt en sijn, te weten 354. Die van Nossenive, welcke wel in ses ofte seven jaren geen kinderen uyt haer negeriën hebben laeten doopen ende oock tragelijck tot het ghehoor van Godts woordt quamen, hebben nu uyt haere negeriën wel 150 kinderen laeten doopen, comen oock beter tot het ghehoor van Godts woordt. Uyt de negerij van Halou sijnder 41 kinderen ghedoopt. Het is te gelooven dat de heerlijcke victori die Godt de Heere ons hier in Amboina tegens onse vijanden verleendt heeft door den E. Heer admirael Anthonio Caen[695] een groodt middel wesen sal dat de kercke Christi alhier sal groyen ende toeneemen, waervan wij alreede de vruchten beginnen te genieten. De Heere wil Zyon wel doen, en nae sijne genade wederom opbouwen de vervallene mueren Jerusalems. Hier aen 't Kasteel sijn twee schoolen, d'een staedt aen de kerck ende d'ander in het Mardiekers quartier, welcke schoolen versien sijn, elck met een goedt schoolmeester.

In de Ulyassersche eylanden staedt het met de schoolen en de kercke seer slecht, alwaer dat in den maendt desember 1642 door den predicandt Jan Janssen Brundt de visite gedaen is. Heeft bevonden dat in verscheyde negeriën, als op Samet, Hoeladt,[696] Touaha ende Papere, geen godtsdienst ghepleecht noch schoole ghehouden wierde. Op denselven tijdt sijnder 279 kinderen ghedoopt ende 45 paren in den houwelijcken standt bevesticht, ende Samadt ende Touaha met een ander schoolmeester versien, d'oude meesters affgeset. Op Papeere is oock een schoolmeester bij provicie gesteldt. Ende alsoo de meeste negerijen een Duytsche schoolmeester versoecken, soo is 't dat met aprobatie van d'E. heer gouverneur op Hoeladt, sijnde wel de voornaemste negerie op het eylandt Ulyasser, een Duytsche schoolmeester bij provicie gesteldt, een man van goedt leven voor soo veel ons bekendt is, ende in de Maleyse tale wel ervaren.

In february is door den predicant Jan Klaesen Bakus de visite ghedaen in 't gheberchte op Hatala, Nacou ende Kylangh, heeft daer redelijck bevonden ende 85 ofte 86 kinderen ghedoopt. In deselve maendt is oock mede de visite ghedaen door den predicant Jan Janssen Brundt op de Passo, heeft daer mede de kercke ende schoole wel bevonden, doopte [...][697] kinderen, ende bevestichde 7 paren in den houwlijcken standt. Hope dat met d'eerste gelegentheydt de visite wederom sal gedaen worden, soo in het gheberchte als oock mede in de Ulyassersche eylanden, wachten maer nae den droogen mouson.

---

693 Document 99.
694 Gerard Demmer, 1642-1647.
695 Zie hiervoor, de aantekening bij het slot van doc. 97.
696 Ulat.
697 Getal onleesbaar door papierbeschadiging.

Den Eerwaerden predicandt Heynderyck Pontkasen, denwelcke in Banda sijnen verbonden tijdt uytgedient hebbende, heeft hem op het versoeck van den E. heer admirael Anthonio Caen laeten bewegen om de kercke Christi hier in Amboina sonder verbandt te bedienen in de plaedtse van den E. predicant Jan Klasen Bakus, dewelcke met het vertreck van het schip Prins Heynderyck met den E. Heer Admirael nae Tarnaten vertrocken is om het overighe van sijnen verbonden tijdt daer uyt te dienen. Ende alhoewel dat den E. Heynderyck Pontkasen hem tot noch toe niet en heeft verbonden, soo is hij evenwel genegen niet alleen om dit maer oock om het toecomende jaer over te blijven ende sijnen dienst waer te nemen. Ende alsoo het getal der inlantse christenen seer groot is, ende de negeriën verre van malcanderen leggen ende door twee predicanten niet al te wel can bedient werden, soo is 't dat wij noodich achten dat de kerke van Amboina met een derde predicandt dient versien te worden, opdat niet alleen de visite des te meer mogte gedaen worden, maer bij beurte een predicant in de Ulyassersche eylanden mochte continu wesen. Vertrouwe dat de kercke Godts ende oock d'E. Compangie goeden dienst soude gheschieden, ghelijck wij oock hetselffde den E. heer admirael ende den E. heer gouverneur hebben voorgedragen ende de noodtsaeckelijckheydt van een derde predicandt bekent gemaeckt, ende hebben ons belooft daerin behulpsaem te sullen wesen opdat de welstandt van Godts kerke alhier mochte ghevoordert werden. Ende alsoo den Eerwaerde D. Daniël van Sonneveldt, welcke de ghelegentheydt van dese kercke wel bekendt is ende in de Maleytse tale oock wel ervaren, ende de kercke alhier seer dienstich soude wesen, soo is 't dat wij d'E. broederen willen ghebeden hebben, soo het mogelijck is ende eenichsins can bijghebracht werden, dat den E. Sonneveldt ons tot een derden predicant mochte toegesonden werden, opdat dese teere ende swacke christenen bij gelegentheydt des te bequamer tot de kennisse Godts in Christo Jesu, dat in het euwighe bestaedt, mochte ghebracht werden. Want off wel schoon de visite door een predicant alle jaren op yder negeri eens gedaen wordt, soo is 't onmogelijck in die corten tijdt dien hij daer can wesen eenige onderrechtinghe aen het volck te doen daerdoor sij tot kennisse soude ghebracht worden.

Alsoo den kranckbesoecker Jan Heyndrycksen, wiens tijdt bijnae geëxpireerdt was ende op ons seer ernstelijck versocht soodat hij met de scheepen nae Batavia mochten vertrecken, hetwelck hem van ons met aprobatie van d'E. heer admirael ende den E. heer gouverneur is toegestaen, soo is 't dat men den kranckbesoecker Guljaem Noloff in de plaedtse van Jan Heyndrycxen genomen hebben, denwelcke sondachs voor de predicatie voorleest ende singht, doedt oock 's avonts het ghebedt in 't Kasteel als oock des 's morgens in 't sieckenhuys.

Op Combelle leydt Jacob Clasen van Rotterdam, die het voorleeden jaer voor kranckbesoecker bij provice[698] van Batavia herwaers ghesonden is. Soo het mogelijcken is dat ons een kranckbesoecker ofte twee ons mochte toeghesonden werden, souden ons hier noodich sijn.

De persoonen die bij ons in kerckelijcke bedieninge sijn, soo ouderlinghen als diaconen, sijn dese: de ouderlinghen Sr Barendt Jansen, vrijburger, ende Sr Joachimus[699] van Hulven, opperkoopman, met noch een inlandschen ouderlingh, de diaconen Sr Heyndryck Wijnantsche, vrijborger, ende Sr Jacobus Voer, ondercoopman, ende oock een inlantse diaken. Ende alsoo het incomen der armen alhier seer weynich is ende het getal der armen redelijck groot, ende deselve niet wel nae behooren en connen onderhouden worden, soo is 't dat wij aen d'E. broederen versoecken ons daerin bij den E. Heer Generael Anthonio van Diemen behulpsaem te wesen dat de sesthienhondert rialen die in het jaer 1637 van den armen aen d'E. Compangie affgheschreven, wederom aen den armen van Amboina mach tegoedt ge-

[698] Bij provisie, met voorlopige aanstelling.
[699] Joachimus: onzekere lezing.

daen worden, daertoe den E. Heer Admirael oock belooft heeft behulpsaem te wesen, soo wanneer sijn E. op Batavia sal gearriveerdt sijn ende de E. broederen de voornoemde penninghen bij den E.E. Heer Generael Anthonio van Diemen voor den armen van Amboina sal versoecken. Ende alsoo de kercke van Amboina in 5 ofte 6 jaren weynich is voorsien gheworden met boecken, ghelijck wij nu oock van dit jaer weynich hebben ghecregen, ghelijck in de voorige missive verhaeldt is, waervan dat wij noch bijnae de helft nae Ternaeten ghesonden is, soo is 't dat wij aen de E. broederen versoecken soo het mogelijcken is ons te versien met een huyspostil[700] dry ofte 4 om op de comptooren te ghebruycken, alsoock mede eenighe psalmboecken met nooten ende sonder nooten, Maleydtse evangelium, Duytse catechismussen, Duytse ABC boecken. Soo der oock eenighe nieuwe autheurs uyt het patria toeghesonden sijn, ghelieft ons daervan niet te vergeten. Soo der een groote kerckbijbel van de nieuwe oversettinghe[701] kan ghemist werden, ghelieft ons oock daermede te versien. Pampier ende pennen hebben we hier oock noodich van doen voor de schoolen.

Hiermede, seer lieve ende weerde broederen in Christo, eyndigende, bevelen U.E. in de genadige protectie des Alderhoochsten, die U.E. arbeydt meer ende meer wil segenen, tot uytbreydinge der palen van het rijcke sijns soons Jesu Christi. Amen.

Op Amboina dese 6 september 1643. Uyt last ende naeme des kerckenraedts, Henrick Pontcaesen pro temp. praeses, Jan Janssen Brundt schriba, Baerent Jansen ouderlingh.[702]

101. Notities van ds. Daniël Sonnevelt betreffende de door hem bezochte kerk van Ambon. Batavia, z.d. [oktober 1643].[703]

NA, VOC 1143, fol. 781r-783r. Afschrift.[704]

Antwoorde op eenige articulen den predicant Daniël van Sonnevelt, naer Amboyna ende Molucus vertreckende, meedegegeven.

1. In Amboyna sijn teegenwoordich twee predicanten, naemelijck den E. Jan Jansen Brunt ende den E. Hendrick Pontcasen, beyde persoonen die in de Maleytse taele wel ervaaren sijn, waervan den E. Brunt nu drie jaeren in 't landt geweest is, ende noch seven jaren verbonden, doch den E. Pontcaesen, wiens tijt in Banda geëxpiriert is, heeft sich op een nieuws voor 3 jaren in Amboyna verbonden. Voorts sijn altijt wel twee predicanten ten minsten continueerlijck van noode, waervan de eenen naer gelegentheyt ende fatsoen van jaer een visitie dient te doen op alle negerijen daer enige schoolen sijn, item waervan ten minsten den enen in de Maleytse tale wel ervaren behoort te weesen ende in den anderen, so daerin noch niet ervaren en ware, bequaemheyt ende oock gelegentheyt om deselve te leeren. Wat belanght de Molucos, alwaer een gans rouw, godloos ende ongebonden volck is, off aldaer een predicant van node sij mocht uyt hetgene 'twelcke van de standt dier plaetse in de volgende articulen wert aengeweesen, geoordeelt werden.
2. In de gemeynte tot Amboyna sijn twee Nederlansche ouderlingen ende twee diaconen, item van elx twee Amboinsche.

---

700 Boekje met stichtelijke zondagslectuur voor het gezin, zie deel IV, bijlage Beschrijving Contemporaine Werken.
701 De Statenvertaling (1637).
702 Post scriptum: 'Den E. Heyndryck Pontcasen heeft hem na het sluyten deses voor dry jaren verbonden'.
703 Zie aantekening bij doc. 99.
704 Op fol. 784r-784v een 'Vertooch van den dienst der inlantsche schoolmeesters op Batavia', op fol. 785r-786v gevolgd door een lijst van 'Cranckbesoeckers op verscheyden scheepen alsmeede diverse cantoren bescheyden'.

3. Naer gedane affreeckeninge in de kerckelijcke vergaderinge tot Amboyna ady den 28 meyo 1643, is den armen aldaer bevonden te goet te hebben de somma van R. 351:0:6, belangende enige legaten over ettelijcke jaren van verscheyden persoonen aen den armen gemaeckt; heeft de kerckenraet op onse voorstellinge belooft met hulpe van den E. Heer gouverneur Gerret Demmer pertinente notatie door den boeckhouwer van 't Casteel te sullen nemen ende met het laetst advysjacht in september naer Batavia over te senden.
4. In de Molucos wort wel alle sondagen een collecte gedaen, doch compt boven 3 à 4 schelling niet in, 'twelck van den predicant wort bewaert ende den siecken soldaten die aldaer op haere eygen costen in 't sieckenhuys moeten leggen nae geleegentheyt meedegedeylt. In de reeckeninge der kerckelijcke saecken wert in Amboyna gehouden deselve order als tot Batavia tot noch toe is gehouden, in de presentie van een gecommitteerde des E. gouverneurs.
5. In dito gemeynte sijn ledematen onder de Nederlanders 31, en 24 Amboyneesen. In Tarnata sijn 11 ledemaeten, al tesamen Nederlanders, waervan 4 sichselffs onweerdich aenstellen, gelijck niet alleen van mij en de predicant D. Bakius gesustineert ende daer voor gehouden wier, maer in de laetste visitie tegen 't uutdeylen des H. avontmaels haer eygen bekentenisse ende openbaringe haere onweerdicheyt uutwees. Onder de inlantsche natie is niet een tot het H. avontmael bequaem, soo ten aensien der kennisse als leeven.
6. Eer de Amboynneesen tot het H. avontmael toegelaeten werden, so worden sij naer vorige onderwijsinge in de voornaemste articulen der christelijcker religie geëxamineert, even op deselve wijse als de Nederlanders.
7. De Amboynese ledematen zijn altesamen meer stichtelijck van leeven, also dat van haer weynich ergernisse wert vernomen.
8. In de Inlantsche natie is seer weynich liefde ende genegentheyt tot de christelijcke religie, bijsonderlijck in de plaetse die wat verre van 't Casteel leggen, ende in de oude, als welckers herte noch seer aen de affgoden ende heydensche superstietie harer voorouderen sijn hangende, dewelcke sij noch niet wel connen verlaten weegens de weynige kennisse ende smaeck die sij in de christelijcke religie hebben.
9. De middelen om deese natie meer en meer tot de leere der waerheyt ende des levens godtsalicheyt te brengen, sijn de geduerige visite, vermaeninge ende onderwijsinge der predicanten, 'twelck in de Molucos in lange jaren herwaerts niet eens in 't werck gestelt is, maer t'eenemael nagelaten is, doch prinsepaelelijck is van node de onderwijsinge der jonge kinderen, dewelcke door eenige kleyne boete tot het schoolgaen dienen geconstringeert te werden, als welcke maniere, naer discretie gebruyckt, niet weynich vruchten voordeesen in Amboina gegeven heeft, waertoe oock de ouders, insonderheyt aen 't Casteel, noch niet heel ongenegen zijn.
10. Des sondaegs wort 's morgens ten 8 uyren in de kercke buyten 't fort, ende 's naemiddaegs ten 2 uyren binnen des Casteels sale een Duytsche predicatie uyt een christelijcke catechismo gedaen. De Maleytschen predicatie wort gedaen 's morgens ten 10 uyren, naerdat de 10 geboden voorgeleesen sijn in de Ambonische tale, ende dat omdat den meesten deele der vrouwen weynich Maleyts connen verstaen. Daer wort oock een capittel uut het evangelio in 't Maleyts voorgeleesen, terwijle het volck tesamen comt.
11. Het gehoor des goddelijcken woorts, voornemelijcken in Amboina, is tamelijck, want alle compagnysdienaers daertoe moeten comen ende so veel soldaten als van haere wacht connen gemist worden. Doch in 't Maleyts is het gehoor in Amboina seer ongestaedich, want somtijts maer 20 à 30, somtijts wederom 100, ja 200 ende meer, 'twelck doch selden gebuert, ter kercke comen, ende is te hoopen dat alsnu met het eynden van den oorlogh het getal der toehoorderen ende dienvolgens der gelovigen (want uyt het gehoor het gelove

comt, Rom. 10)[705] seer sal toenemen, want alsnu de ingesetenen veel geruster sullen connen wesen ende het dickwils ende langdurich pangaijen niet meer onderworpen, 'twelcke sij wel expresselijck een grote oorsaecke haerer traegheyt in den godtsdienst verclaert hebben te weesen.

In Tarnaten gaet het heel sober met de predicatie, want in de tijt van een maent dat wij in 't fort Maleyen geweest hebben niet eens de pijne weert geweest is den dienst in 't Maleijsch te doen, also telkens maer 2 à 3 oude wijven ter kercke verscheenen.

12. Het H. avontmael wort in Amboina 4 mael des jaers uytgedeylt, te weeten op kersdach, pasche, ende daernae noch tweemaelen tusschen beyden, nae geleegentheyt der tochten die van de E. heer gouverneur en de prinsepaelste offesiren jaerlijkx moeten gedaen werden.

13. De Nederlanders ende Amboinesen ten tijde des H. avontsmaels verscheenen aen eenen tafel door malcand'ren sonder onderscheyt, doch eerst de mans ende daernae de vrouwen.

14. Het vormolier des H. avontmaels wort geleesen eerst in 't Duyts ende daernae oock in de Maleytsche tale, desgelijks worden de woorden der uutdeylinge in beyde talen verhaelt.

15 en 16. De generaele visiten werden gedaen door den predicant, een ouderling ende diacon uut beyde natie, ende een gecommiteerde van den E. heer gouverneur, nu op d'eene dan op d'ander eylanden ende dorpen, naer gelegentheyt van moson ende weder, naerdat wij met de hoofden der negerijen goetvinden ende tijt bestemmen, dewelcke hiervan het volck eenige daegen laeten verwittigen ende den schoolmeester belasten de naemen dergener die gedoopt offe getrout sullen werden, op te schrijven. Den predicant met sijn bijgevoegde in de dorpen gecomen sijnde, werden de hoofden ende de outste van 't dorp door een merino ofte bode op de baleo, 'twelck is haer vergaerplaetse, tesamen geroepen ende wort haer aengesecht het gemeene volck willen laten waerschouwen, ende vergaderen die eenige verschillen hebben, opdat deselve mochten affgehandelt worden, nae welcke afhandelinge somtijts denselven somtijts des anderen daegs de predicatie wert gedaen, daernae de kinderen gedoopt ende de verloofde in 't houwelijck bevesticht. Dit gedaen sijnde, worden vooreerst de schoolmeester ende daernae de schoolkinderen geëxamineert.

17. De trouwerijen ofte houwelijckse contracten worden gedaen in presentie van de opperhoofden der dorpen ende des schoolmeesters. En 'tgene daerop bij partijen betaelt wort, teyckent de schoolmeester telckens op.

18. De Amboinesche ende noch meer de Molucksche Tarnataense natie leeven noch veel in onecht, ende de boeten in Amboina daerop gestelt doen weynich vrucht ende is weynich middel om deese sonde te weeren, also van natuyren, gelijck alle swarte natie, geheel tot onkuysheijt genegen zijn.

19. Seeckere ordre ende manieren van den Eerw. Justo Heurnio over enige jaren ingestelt, namelijck dat des avonts in yder dorp alle jonge ongetroude personen benevens de schoolkinderen te samen quaemen om de hooftstucken der christelijcke religie ende gebeden te leeren, is wederom ten tijde Heurnii al versuymt geworden, ende opgehouden met de opgeresene tumulten anno 1635, gelijck blijckt uut de remonstrantie die sijn E. in 't vaderlandt aen de E. Heeren Bewinthebberen heeft overgeleevert,[706] ende heeft tot noch toe niet weeder connen ingevoert worden, also men op de Amboinesen so veel niet ende heeft connen gewinnen dat se selfs op den dach des Heeren een uyrken souden besteeden om ter kercke te comen ofte haere kinderen daegelijcx ter schoole stieren.

20. In Amboina sijn in alles 18 schoolen, naementlijck eene aen 't Casteel, waerin alle de schoolkinderen uyt de negerijen die omlage aen de strandt van 't Casteel geleegen sijn, tesamen comen; 3 schoolen sijnder op 't geberchte Leytimor aen 't fort, te weten op Kilang, Soya ende Ema; eene aen de pas op Bagualen; eene op Outomory. Op 't eylant Oma sijn

[705] Romeinen 10:17.
[706] Zie hiervoor, doc. 95.

vier scholen, eene aen de ronduyte, eene op Sammet en Cilulo[707] alwaer die van 't naestgelegen dorp Waissoulo meede hare kinderen stieren, ende eene op Aboro. In de eylanden Ulyasschers sijn 6 scholen, naemelijcken eene op Haria, eene op Papero, eene aen de ronduyte Honomoa, eene op Oulaten, eene op Sory-Sory, eene op Couasa;[708] 4 op 't eylant genaemt Nussa Laut, op de negerijen Titouay, Ameten, Abobo en Nalahya.

In de Molucos staet het met de schoolen heel sober ende schandelijck, want in de hooftplaetse op 't eylandt Tarnate, aen 't fort Maleyen, alwaer den predicant leyt neffens een Neederlantschen getrouwen kranckbesoecker, die nu niet anders doet als voorsingen, wort gans geen schoole gehouden, want de inlantsche natie hare kinderen daertoe niet willen geven. Op de tweede voornaemste plaetse daer 't Nederlantse guarnisoen leyt, genaemt Makjan, alwaer lecht den kranckbesoecker Alexander Rosenraet, comen 4 à 5 kinders in de schoole. Op Batsian, alwaer lecht een kranckbesoecker Herman Jansen, die op insicht van de schoole waer te nemen van de Ed. Heer Gouverneur Anthonio Caen oock in gagie verbetert is, sijn maer 2 à 3 schoolkinderen.

21. In Amboina worden alle de schoolen met het gebeth begonnen ende geëyndicht. De schoolkinderen worden geoeffent in 't leeren der gebeeden, leesen, schrijven ende de vraegstucken der christelijcker religie ende catechismus in der Maleytsche tale, doch aen 't Casteel is 't dat sommige, in dewelcke eenige lust ende bequaemheyt is, wel leeren schrijven ende de Duytsche vraegboecken, van dewelcke eenige daernae tot een van de predicanten in huyse bestelt worden, die mettertijt tot het schoolmesterschap onderwesen ende g'employeert werden, welckers getal van de E. Heer Gouverneur Generael Anthonio van Diemen anno 1637 op 4 gestelt is, waervan eene tot schoolmeester gevordert sijnde, wederom een ander in de plaetse mach succedeeren ende wort van de E. Compagnye voor haer kosten 4 realen maendelijkx betaelt, zijnde een ordinaris schoolmeestersgagie.

22. Des sondaghs wort in alle negerijen 's morgens ten 8 uyren, naer het voorleesen van eenige capittelen uyt den evangelie ende der thien gebooden ende het singen van een psalm ende gedane gebede, een predicatie in 't Maleysch voorgeleesen, dewelcke met een gebet en gesang wort geëyndicht.

23. Soo wanneer ymant van de Ambonische natie sieck is, wort oock van de schoolmeester, daer geen predicant is, gevisiteert ende nae sijn vermogen versterckt ende getroost.

Finis. Daniël van Sonnevelt.

102. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 30 mei 1644.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 242-245.

Den vrede Christi

Eerwaerde, wijse – – –

U.E.Eerw. missiven, een van dato 21 ende een van den 28 januari deses jaers 1644,[709] sijn ons t'sijner tijdt wel gheworden, met twee boeckkassen, een die de E. broederen met den comandeur Abel Jansen Tasman[710] ende een die met den comandeur Jacobus Vermeulen over Ternaten hebbe toegesonden. Maer de prinsepale missive die U.E. over Ternaten

[707] Kailolo.
[708] Verschrijving voor Tu(h)aha.
[709] Niet aangetroffen; zie de aantekening bij het begin van doc. 96.
[710] Abel Jansz Tasman (1603-1659), maakte in opdracht van de VOC enkele ontdekkingsreizen in het gebied van de Stille Oceaan.

ghesonden heeft en is tot noch toe niet ter handt gecomen, derhalven wij daerop niet en connen aentwoorden, echter niettemin soo bedancken wij de E. broederen voor de goede genegentheydt die U.E. bethoondt en de sorge die U.E. draecht voor onse kercke ende ghemeynte, ons versorgende met soodanige noodicheden die hier seer dienstich sijn, dat is boecken soo Duytse als Maleytse. Wenste wel dat U.E. ons met wat meerder pampier ende eenige pennen hadde connen versien, welcke ons hier seer noodich sijn. Den cranckbesoecker Lieven Gillisen, welcke ons met het schip Herderwijck hier in Amboina is toegecomen, hebben wij om redenen met hetselfde schip naer Ternaten laten vertrecken.

Belangende den standt des Christendoms alhier, nae hetwelcke de E. broederen sonder twijffel sijn verlangende, is Godt loff ende danck gheheel redelijck, wel soo wel als het in ses ofte acht jaeren niet gheweest en heeft, waervan dat wij door des Heeren genade met de navollegende scheepen in het breede sullen schrijven, ende van alles hoopeninghe doen.[711] Den E. Heer Gouverneur Geraerdt Demmer, die ons ten dienste van Godes kercke seer behulpsaem is, heeft over weynich dagen noch geseydt dat met de eerste ghelegentheydt, als de Tarnaten uyt de quartieren van Amboina sullen vertrocken sijn, dan een predicandt met eenighe ghehoeffende schoolmeesters nae Caybobbo vertrecken sal om te sien off die arme verblinde heydenen tot het Christendom connen ghebracht werden, hetwelck sij al over langen tijd versocht hebben. Godt de Here wil ons in dit voorgenomen werck segenen, opdat die verblinde menschen, welcke tot noch toe van de schaapscooye Jesu Christi vervreemdt sijn gheweest, daertoe mochte vergadert worden ende denselve Christo Jesu toeghevoecht werden.

De predicanten die hier tegenwoordich in Amboina sijn is Jan Jansen Brundt. Den predicandt Heynderyck Pontcasen, die het voorleeden jaer alhier uyt Banda gecomen is ende hem voor dry jaren verbonden de kercke Christi alhier in Amboina te bedienen, ende oock sijnen dienst ontrendt de thien maenden beneffens den E. Jan Jansen Brundt heeft waergenomen, is op den 13 april met toestaen van onsen E. heer gouverneur, ghelijck hij hem daerop heeft verbonden ghehadt, met de fluyt Oostkappel nae Banda vertrocken, mits beloovende dat hij hem met den eerste ghelegentheydt wederom nae Amboina soude begeven, alsoo, ghelijck hij selfs seyde, daer niet meer dan 2 ofte dry dagen werck hadden, ende in dien tijdt al conde verrichten dat hij daer te verrichten hadde, ghelijck onsen E. Heer gouverneur hem mede seer hooch belastende dat hij met de eerste ghelegentheydt wederom nae Amboina soude comen alsoo sijn dienst hier noodich was. Maer het schijndt dat hij noch op belofte, noch op het ghebodt niet en heeft ghelettet, want men seydt dat het schip ontrendt de vier etmalen in Banda heeft gheweest ende is van daer op den 10 dach van dat het vertrocken was uyt Amboina, wederom voor Hytto ghearriveerdt. Ende ditto Pontcasen is in Banda ghebleven, niettegenstaende dat hij wel wiste dat sijn dienst hier seer noodich is. Oock is ons daerenbooven alhier een seer quaedt gheruchte van hem in Banda gheschiedt ter hooren gecomen, hetwelck is dat hij hem aldaer in Banda met een Hollantse vrouwe in oncuysheydt heeft verloopen ghehadt, welcke gheruchte hier geen kleyne ergernisse onder de ghemeynte en geeft, ghelijck de E. broederen van die twee cranckbesoeckers Herman Jansen[712] ende Heynderyck Hertongh, welcke uyt Ternaeten over Amboina nae Batavia vertrecken, wel sal connen vernemen. Wenste wel, indien het waer is, dat hij noeydt in Amboina gheweest en hadde, noch oock noeydt in Amboina soude comen. Werdt oock noch voorder gheseydt, dat den E. Heer gouverneur van Banda Heyndryck Pontcasen van dit jaer in Amboina niet sal laeten comen, maer sal hem met de fluydt Petten van Banda nae Batavia stuyren met de pampieren die tegens hem sijn. Indien dit alsoo gheschiedt, soo versoecken wij dat de E. broederen ons het toecomende jaer met een ander bequaem predicandt willen versien, wiens tijdt niet in

[711] Zie hierna, doc. 103.
[712] Herman Jansz van Ratinge(n), krankbezoeker sinds 1631 (Mooij, *Bouwstoffen* I).

een jaer, twee ofte dry uyt is, maer die een jaer ofte ses mach continueeren, waervan dat wij hiernae noch breder hope te schrijven. Wij hadden oock garen vollegens U.E. versoeck met den predicandt Heynderyck Pontcasen de kercke van Banda met eenighe boecken versien, welcke oock al bij den anderen ghepackt sijn gheweest, maer het schijndt dat hij geen tijdt en heeft connen ofte willen uytbreecken om die kas scheep te doen bestellen, hetwelck hij nochtans aennaem te doen.[713]

Den schoolmeester Mattheus, die de E. broederen ons met het schip Oudewater hebben toeghesonden, is hier aen 't Kasteel bij een ander schoolmeester in 't school gesteldt om hem te beproeven off hij oock bequaem soude wesen om in een van de negerien in de Uliasers ofte hier in 't gheberchte als schoolmeester te ghebruycken. Wensten wel, soo de E. broederen ons meer schoolmeesters ghelieven toe te seynden, dat deselve in de fondamenten der christelijcke religie wat beter mochten onderwesen sijn als desen Mattheus, welcke bevonden wordt gantsch weynich kennisse daervan te hebben, want hier niemandt van ons tot schoolmeester aengenomen wordt dan diegene welcke tevooren in de fondamenten der christelijcke religie onderwesen sijn, dewelcke oock meteen belijdenisse van het christen gheloove moeten doen ende als ledematen der christelijcke kerke laeten aenneemen, opdat se oock bequaem mochten wesen om de jonckheyt ende oock andere in de fondamenten der christelijcke religie te onderwijsen, daerbij wij ons niet qualijck bevinden.

Niet bijsonders meer hebbende, sullen wij eyndigen, ende hiermede, Eerweerde, wijse, godtsalighe ende welgeleerde medebroederen, willen U.E. met de gemeynte Godes de genade des Heeren in Christo bevelen, die U.E. persoonen ende arbeydt genadelijck wil segenen tot grootmaeckinghe sijnes H. naems ende uytbreydinge sijner heylige gemeynte.

Datum Amboina desen 30 may 1644. U.E. goedtgunstighe medebroeders ende vrunden de E. broeders des kerckenraedts in Amboina. Uyt last ende aller name Jan Jansen Brundt presis ende schriba, Hendrick Wijnantsz ouderlingh, Jacob Voer diacon 1644.

103. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 6 september 1644.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 246-252.[714]

Genade ende vrede door Jesum Christum

Eerwaerdighe, voorsienige – – –

Onse laeste missive van den 30 may,[715] door den kranckbesoecker Hendrick Hertongh toeghesonden, daerin wij U.E. bekendt gemaeckt hebben:

Eerstelijck, dat wij twee missiven die d'E. broederen ons toeghesonden hebben, een van dato 21 ende een van den 28 januari deses jaers 1644,[716] met twee boeckenkassen ons te gelegener tijdt wel ter handt gecomen sijn, maer de prensepaellste missive, die d'E. broederen ons over Ternaten hebben toeghesonden, en hadden wij noch niet becomen, ghelijck wij alsnoch niet en connen vernemen wat dat dieselve belanght sij, daerom wij U.E. als noch geen antwoorde op deselve en connen schrijven.

Ten 2, dat de meyninghe was dat met de eerste gelegentheydt een predicandt met eenighe geoefende schoolemeesters naer Caybobo soude gaen, om te sien off die arme verblinde

[713] Zie verder hierna, doc. 103.
[714] Een samenvatting van deze brief in de missive van kkr Batavia aan Heren XVII van 21 dec. 1644. Zie NA, VOC 1150, fol. 352-353.
[715] Zie hiervoor, doc. 102.
[716] Niet aangetroffen; zie aantekening bij het begin van doc. 96.

heydenen tot het Christendom soude connen ghebracht werden, hetwelcke om redenen die wij hierna verhalen tot noch toe is achterghebleven.

Ten derden, dat den E. predicandt Hendrick Pontcasen op den 13[en] april met toestaen van onsen E. Heer gouverneur van hier naer Banda was vertrocken om daer sijn saecken die hij te doen hadde te verrichten, met belofte dat met de eerste ghelegentheydt wederom soude comen, sijn belofte niet en heeft volbracht ghehadt, aengesien dat het fluydtschip Oostkapel, daer sijn E. mede derwaerts gevaren is, met het thiende etmael wederom voor Hyto was gecomen, ende D. Pontcasen in Banda ghebleven, hoope deselve missive U.E. wel ter handt sal gecomen sijn.

Ende alsoo de gelegentheydt nu wederom presenteerdt, en hebbe niet willen ofte connen achterwegen laeten, tot onderhoudinghe van voordere vriendtschap ende broederlijcke correspondentie, om U.E. wederomme met dese regulen te begroeten ende daerdoor te communiceren den tegenwoordigen standt onser kercke, dewelcke gheheel redelijck is, soo dat wij oorsaecke hebben om den Heere onsen Godt daerover te looven ende te prijsen, welcke sijn ghemeynte noch dagelijcx doedt wassen ende toenemen. De Amboineesen die hier ontrendt het Kasteel woonen comen alle sondagen in redelijck groot ghetal tot het ghehoor van Godes woordt. Daer sijn van dit jaer hier aen 't Kasteel gedoopt 159 kinderen ende 60 volwassene persoonen, soo mannen als vrouwen, dewelcke uyt het heyden- en Moorsdom tot ons gecomen sijn, waeronder dat verscheyde Maccassaren ende Betonders[717] sijn ende oock mede eenighe van Wawani; 41 paren sijnder oock in den houwelijcken staedt bevesticht.

In de Ulyasserse eylanden staedt het met de schoolen ende kercken nu oock vrij wat beter als het voorleeden jaer, alwaer dat in den maendt nofember ende disember 1643 door den predicant Jan Jansen Brundt met twee gecommiteerde des kerckenraedts, een ouderlinck ende diacon, met noch twe ghecommiteerde van den E. Heer gouverneur, de visite gedaen is, ende hebben het nu gheheel redelijcken bevonden. Verscheyde negerijen hadde nieuwe kerken ghetimmerdt, de negerijen welcke noch geen schoolmeesters en hadden versochten dat se met een schoolmeester mochte versien worden, om den godtsdienst onder haer te doen ende hare kinderen de ghebeden te leeren, ghelijck wij oock met consent van onsen E. Heer gouverneur eenige negerijen met schoolmeesters versien hebben. De oude schoolmeesters geëcxsameneerdt, die onbequaem waren wechgenomen, andere in haere plaedtsen gesteldt; die redelijck bevonden wierden laten blijven, met bevel dat se haer voortaen in de fondamenten der christelijcke religie wat soude hoeffenen. Hebben oock mede gheweest op de negerij Way, alwaer dat in 7 jaeren geen visite en was gedaen, welck oock door haer ernstelijck versoeck met een schoolmeester versien hebben, soodat nu de meeste plaedtsen met schoolmeester versien zijn. Op het eyland Boangbessie sijn vijff schoolen, op het eylandt Ulyassers ses ende op het eylandt Noesselau sijnder vijff, soo datter t'samen op die dry eylanden 16 schoolen sijn. Hebben oock bij d'inwoonders in de eylanden soo veel te wege ghebracht dat se niet alleen de jongers maer oock mede de meyskens ter schoole seynde. In ydere negerije daer schoolmeesters sijn, wordt oock 's avonts het ghebedt in de kercke gedaen met een vers van een psalm ghesongen, soodat het nu overal gheheel stichtelijck toegaedt. In de visite sijn ghedoopt 410 kinders ende een volwassen manspersoon, welck tevooren heydens was, 165 paeren sijnder in den houwelijcken staedt bevesticht.

Den predicant Hendrick Pontcasen heeft oock mede in de maendt desember met een ouderlinck de visite ghedaen hier om 't Kasteel, in 't gheberchte op Hatala, Naco, Kylangh, Ema ende Houtomoury, welcke plaedtsen elck oock met een schoolmeester versien sijn, ende hebben het daer oock mede gheheel redelijck bevonden, in welcke visite ghedoopt sijn 156 kinderen ende 55 paeren in den houwelijcken staedt bevesticht. In de voorleeden

[717] Personen afkomstig van het eiland Buton, ten zuidoosten van Celebes.

february ende marti is de visite wederom in de Uliasserse eylanden gedaen door den predicandt Hendiryck Pontcasen, welcke het oock overal redelijcken bevonden heeft. Heeft oock mede gesien dat verscheyde negerijen besich sijn met nieuwe kercken te maacken, heeft oock in de visite gedoopt 53 kinderen ende 35 paren in den houwelijcken staedt bevesticht. In den voorleeden maendt augustus is oock mede de visite gedaen op de Passo, alwaer dat ghedoopt sijn 11 kinderen met vier volwassene persoonen, ende 12 paeren in den houwelijcken staedt bevesticht, soodat van dit jaer hier in de quartieren van Amboina, soo aen 't Kasteel als oock mede in de eylanden ende in het gheberchte, in alles gedoopt sijn 861 kinderen met 65 volwassene persoonen, ende 308 paren in den houwelijcken staedt bevesticht. Die van Halongh ende Lilleboey en hebben noch geen kinderen laeten doopen, blijven noch sonder schoolmeesters ende pleegen oock geen uyterlijcken godtsdienst. Vertrouwe dat se oock niet lange sullen wachten ofte sullen om een schoolmeester comen versoecken, hebben haer een seven ofte acht jaren tegen d'E. Compagnie rebellich bethoondt, eenighe het Christendom verworpen ende het Moorsdom aengenomen. Hoedanich wij het daer met het Christendom sullen vinden, sal ons den tijdt leeren als men daer comen sal.

Onse Kaybobose reyse, om te sien off aldaer die blinde heydenen tot het Christendom soude connen ghebracht werden, hetwelcke sij selfs verscheyden male seer ernstelijcken versocht hebben, en heeft tot noch toe geenen voortganck connen hebben, alsoo de Tarnatanen nu maer uyt de quartieren van Amboina vertrecken sullen, ende hoope dat het nu in den toecomende maendt october sijnen voortganck hebben sal. Den predicandt Jan Jansen Brundt is van den E. kerkenraedt vercoren om derwaers te gaen, met een inlandtschen ouderlingh ende noch een diacon, medeneemende twee ofte dry ghehoefende schoolmeesters, hetwelcke onsen E. Heer Gouverneur Geraerdt Demmer oock voor ghoedt heeft gheoordeelt ende toeghestempt.

Den predicandt Hendiryck Pontcasen, van dewelcke wie de E. broederen in de voorgaende missive gheschreven hebben, welcke met toestaen van den E. Heer gouverneur nae Banda was vertrocken om sijn dingen die hij daer te doen hadde te verrichten, ghelijck hem daerop oock het voorleeden jaer verbonden heeft, is op den 28 juyni ons wederom uyt Banda over de Uliassers, alwaer dat sijn E. met een sloep uyt Banda wierde ghebracht, hier in Amboina wederom toegecomen. Hebben hem in de consistoriale vergaderinge voorgheleydt die lelijcke ende vuyle gheruchte die met de overcomende fluyt uyt Banda van hem sijn uytghestroeydt, welcke gheruchte wij U.E. in de voorgaende missive oock bekendt gemaeckt hebbe, hetwelck sijn E. oock seyde van anderen sulcx alhier ghehoordt te hebben, maer verklaerden met hooge ende duyre woorden daervan onschuldich te sijn ende noeydt een soodanighe ghemeynschap met dieselve vrouw ghehadt te hebben, ende dat oock sulcken geruchte hem in Banda noeydt ter hooren is gecomen.

Verklaerden oock mede dat den tijdt dien hij daer gheweest heeft den godtsdienst op Lontor waergenomen heeft, ende dat op de laesten sondach op Nera ghepredickt heeft, ende can niet weeten van wien ofte door wien dat sulcken geruchte van hem is uytghestroeydt. Ende wat aengaedt het schip dat men seydt moedtwillichlijcken laeten ontvaren te hebben, verklaerdt oock mede onwaerachtich te sijn, maer seydt dat het onmogelijcken was soo haest met hetselfde schip wederom te comen, dewijle hij sijn saecken in sulcken corten niet verrichten conde.[718] Ende alsoo der geen voorder blijck noch beschuldinge gecomen is, ende dat oock sijn E. met de eerste overcomende burgers uyt Banda sal doen blijcken dat hij valschelijcken beloogen is, soo is 't dat daerop bij den E. kerckenraedt goedt gevonden is dat sijn E. sijnen dienst alsvooren beneffens den predicandt Jan Jansen Brundt sal waernemen.

[718] Zie betreffende Pontcasens verblijf op Banda deel III, doc. 45, 48, 49, 55, 56.

Het is gheloofelijcken dat d'E. broederen noch wel bekendt is hoe dat wij het voorleeden jaer gheschreven hebben dat ons noch een derde predicandt hier in Amboina mochte toeghesonden werden. Soo is 't dat wij wederomme hetselfde versoecken, versoecken oock aen d'E. broederen ons versoeck aen den Ed. Heer Gouverneur Generael (denwelcke Godt de Heere tot een voesterheer over sijn kercke ende gemeynte in de quartieren van Indiën gesteldt heeft) ghelive voor te stellen ende ons daerin behulpsaem te sijn, ghelijck wij nu oock mede aen sijn Ed. een missive toeseynde daerin dat wij oock om een derde predicant versoecken, alsoo wij achten hetselfde ten dienste van Godes kercke seer noodich te sijn, ghelijck U.E. uyt onse missive oock wel sult connen behoogen, alsoo hier niet meer dan twee predicanten en sijn, ende dat het getal der inlandtse christenen seer groodt ende veel is ende de negerijen verre van malcanderen ghelegen sijn, ende dat op verscheyde eylanden. Het is onmogelijck dat de menichte deses volck welck den naem dragen van christenen ende oock daervoor willen ghehouden worden, alhoewel dat den meesten deel daer weynich kennisse van hebben, door twee predicanten behoorlijcken connen bediendt ende in de fondamenten der christelijcke religie onderwesen, om daerdoor tot de kennisse Jesu Christi, daerin het eeuwige leven bestaedt, ghebracht te werden. En daerenboven is 't dat, ghelijck wij altemalen sterffelijcke menschen sijn, dat indien een van de twee predicanten comen sieck te worden ofte te sterven, dat dan de visite ofte den godtsdienst hier aen 't Kasteel soude moeten stille staen, hetwelck tot den welstandt der kercke seer schadelijcke soude wesen.

Den kranckbesoecker Giliaem Nolf,[719] denwelcke het voorleeden jaer ons met het schip Prins Hendrick is toegecomen, heeft seer ernstelijcken versocht dat hij het toecomende van hier mochte verlost werden. Alsoo sijnen tijdt dan hier haest sal geëxpireerdt sijn, soo is 't dat sijn versoeck is toegestaen. Derhalven vragen dat de E. broederen ons met een ander bequaem cranckbesoecker ghelieven te versien, ende soo der dan noch een ander can ghemist worden, ghelieft deselve oock herwaerts te senden, want sij hier wel van nooden sijn om op de buytenplaedtsen te ghebruycken, daer groote garnesoenen leggen.

Hetgene dat ons voorder ten dienste van de kercken ende scholen hier noodich is, dat is goedt pampier, pennen, daervan wie ten eenemael ontbloodet sijn, twee ofte dry kerckpostillen[720] om hier op de buytencomptoiren te ghebruycken. Sijn oock mede t'eenemael ontbloodet van psalmboecken. Sijnder oock noch eenige Maleytse evangeliums van Mattheus, Marcus, met eenighe vragenboecken van Allegonde, ghelieft ons die oock mede toe te seynden, al waerd 't vrij wat veel. Wel is waer dat de E. broederen ons van dit jaer reedelijcken versien hebben, daervoor wij U.E. bedancken, maer alsoo hier aen het Kasteel ende in het gheberchte alsoock mede in de eylanden 26 schoolen sijn, ende het getal der schoolkinderen oock heel groodt ende veel is, soo is 't dat wanneer yder schoole wat crijcht, terstondts een deel goedts daermede wech gaedt. Oock is ons vriendelijck versoeck aen d'E. broederen met de toecomende scheepen ons een copye toe te seynden van de kerckelijcke missive die nae het patria ghesonden, alsoock mede de coppye die uyt het patria, soo van d'E. Heeren Bewinthebberen als oock mede van de klases aldaer, U.E. toeghesonden werden, ghelijck de voorrige broederen soodanich gedaen hebben, ghelijck U.E. uyt het kerckboeck ghenoechsaem suldt connen behoogen. Ghedinckt, al leggen wij hier wat verre van de handt, dat men daerom niet min ghenegentheydt heeft om te hooren hoedanich het met den standt der kercke, soo hier allesints in Indiën alsoock in ons lieve vaderlandt, gelegen is. Ende ghelijck wij nu U.E. den staedt onser kercke hier in Amboina bekent maecken, ghelieft ons oock mede den standt uwer kercke bekendt te maecken. Wanneer sulcx aen wederzijde gheschiedt, soo geeft het een goede aenleydinghe om de broederlijcke correspondentie ende vriendtschap te onderhouden, daertoe wie van herten genegen sijn.

---

[719] Nol(o)ff.
[720] Bundels (Nederlandse) preken.

Hiermede – – –

Datum Amboina desen 6 september 1644. U.E. goedtgunstige medebroederen ende vrinden de E. broederen des kerckenraedts in Amboina. Uyt last ende aller namen H. Pontcaesen pro tempore praeses, Jan Jansen Brundt schryba,[721] Adriaen van der Burch ouderlingh.

104. NOTARIËLE ATTESTATIE BETREFFENDE HET GEDRAG VAN DS. HENDRICK PONTCASEN. Ambon, 8 oktober 1644, afschrift d.d. april 1646.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 289-293. Afschrift.

Op huyden den 8[en] october anno 1644 compareerde voor mij, Dirck Groenhout, secretaris der Achtb. Raet van Justitie des Casteels Victoria in Amboyna, present de getuygen naergenoemt, d'eersame S[r] Adriaen van der Burch oppercoopman, out omtrent 26, Jan Outgersz capiteyn, out 42, Steven Claesz Draver, out 28, Gerrit Hermansz, opperchirurgijn, out 35, Barent Jansz van Embden, schepen, out 44, Hendrick Wijnantsz, out 44, Jan Dircksz van Breda, weesmeesters, out 50, Jacob Voer, ondercoopman, out 24, ende Guilliaem Nolff, cranckbesoecker, out omtrent 33 jaren, alle alhier op Amboyna bescheyden, welcke gesamentlijck ende yder van hun in 't bijsonder, op hare mannen waerheyt onder presentatie van eede (ten versoecke van Abraham Pittavin, substituyt-fiscael), hebben getuycht, verclaert ende geattesteert hoe waer ende waerachtich is.

Eerstelijcken verclaert den deposant Adriaen van der Burch dat op eergisteren, sijnde ten huyse van den deposant Barent Jansz beneffens den E. Heer Gouverneur Gerard Demmer ter maeltijt genoot, den predicant Hendrick Pontcasen, onder andere woorden, heeft hooren seggen dat d' Heer Gouverneur Cornelis Witsen in Banda denselven nu onlangs aldaer sijnde in eere gecort, ende onderhant noch eenige schandelijcke brieven naer hem soude geschreven hebben, sulcx ende soodanich dat gemelten Heer Witsen, soo seyde hem Pontcasen, 'tselve met sijn goet nochte bloet niet soude bevredigen connen.

Wijders verclaren de deposanten S[r] Adriaen van der Burch, Steven Draver, Jan Dircksz, Hendrick Wijnantsz ende Guilliaem Nolff dat genoemde Pontcasen gemelten Heer Gouverneur Witsen hebben hooren diffameren voor een hont, pockigen schrobber, bancquerottier, schelm ende diergelijcke schandelijcke scheltwoorden meer. Ten anderen verclaren de deposanten gesamentlijck dat meergemelten Heer Gouverneur Demmer hem, Pontcasen, met goedicheyt hier op dienden dat sich behoorden te schamen soodanigen honorablen persoon als d'Heer Witsen was, met soo diffame scheltwoorden soo schandelijck in sijn absentie uyt te maecken, ende dat van 'tselve desisteren soude, alsoo sulcke ende diergelijcke blasphemien aldaer niet te passe quamen.

Voirders verclaren de deposanten Barent Jansz ende Jan Dircksz dat genoemde Pontcasen hier op repliceerde dat alle diegene welcke meergemelte Heer Witsen voorstingen[722] in een graet met denselven hield. Wijders verclaren de deposanten gesamentlijck dat aengetogen[723] D. Pontcasen, naer een weynich geseten hebbende, andermael opgestaen ende noch heviger met seer schrickelijcke vloecken ende diffame scheltwoorden op meergemelten Heer Gouverneur Witsen uytgevaren is, sulcx dat welgemelte Heer Gouverneur Demmer hem anderwerff met seer goede ende sachtsinnige vermaningen ondergingh ende bestrafte, seggende dat sulcke ende diergelijcke schandelijcke redenen soodanigen persoon als hij Pontcasen was niet en paste, ende dat daervan ophouden soude. Wijders verclaren de

[721] De schrijver van deze brief, ds. Brundt, was afkomstig uit Zeeland (Middelburg).
[722] Voorstonden, verdedigden.
[723] Beschuldigde.

deposanten, exept Jacob Voer, dat genoemde Pontcasen op geseyde goede vermaninge van d'Heer niet gepast, maer rigoureus voortgevaren is, totdat eyntelijck gemelten Heer gouverneur genootsaeckt wierd hem Pontcasen te belasten dat vandaer ende uyt sijn Edelens geselschap naer huys gaen soude, 'twelck hij Pontcasen niet gedaen, maer sijn E. hierop geantwoort heeft: 'wat heb ick gedaen, dat je mijn van hier heet gaen? Ick en weet niet wat ick gedaen hebbe.' Wijders verclaert den deposant Sr Adriaen van der Burch dat aengetogen Pontcasen, naer een weynich sittens opstaende, andermael sijnen ouden gangh gegaen ende seer schandelijck weder beginnen uyt te varen heeft, seggende onder anderen dat (als wanneer in Banda onder 't gouverno van d'Heer Acoley sijnde) iets t'sijner laste aldaer geschiet ware, den selven sijne E. 'tselve wel uytgevoert soude hebben, sonder dat te laten blijven staen tot de comste van desen Heer Witsen. Daerop d'Heer Gouverneur Demmer hem tot antwoorde gaff dat apparent alsdoen wel iets mochte gepasseert geweest hebben, dat naderhant openbaer geworden mochte sijn.

Wijders verclaren de deposanten gesamentlijck dat corts daeraen voornoemde D. Pontcasen (sittende met beyde sijn beenen seer onbescheydelijck op de taeffel) andermael seer schrickelijck gevloeckt ende uytgevaren heeft, sulcx gemelten Heer Gouverneur Demmer jegens hem seyde dat sulck schandelijck spreken niet langer hooren conde, ende soo van 'tselve als mede van sijn diffame scheltwoorden tegens d'Heer Witsen niet desisteren wilde, dat gemelte sijne E. de saecke voor aengetogen Witsen aentrecken ende uytvoeren soude. Daer voornoemde Pontcasen (met een toornigen moet oprijsende) jegens sijn E. opseyde: doet dat en de duyvel vaer je in 't hart soo je 't niet doet, Godt sacrament vaerje in 't lijff sooje 't niet uyt en voert, welck lasterlijck vloecken seer luyde ende bitterlijck uytriep, wijders onder andere jegens gemelte sijne E. seggende datter sulcken schandelijcken ende onbehoorlijcken leven binnen 't fort gehouden ende gevoert wierde dat de slaven daer van wisten te spreken. Daer meergemelte sijne E. hem op vraechde van wie sulcx gehoort hadde, ende wat schandelijckheden datter binnen 't fort gepleecht wierden, dat hetselve bewijsen ende daervan declaratie doen moste.

Voirders verclaren sij deposanten, dat hem Pontcasen jegens gemelte sijne E. onder anderen hoorde seggen: Ghij sijt d'oorsaeck, sonder dat sij deposanten perfectelijck hoorden wat daer mede seggen wilde, daer d' Heer gouverneur hem op antwoorde: u vuyle, ongebonden ende beestachtige redenen sijn d'oorsaeck. Op 'twelcke genoemde Pontcasen seer toornich ende hevich uytriep: 't Is een beest die 't woort spreeckt, seggende insgelijcx dattet schelmen ende fielten waren die met sijn E. dagelijcx ter taeffel gingen, varende met sijn vloecken ende fulmineren soodanich voort, totdat eyntelijcken meergemelten Heer gouverneur, om vrede te hebben, genootsaeckt wiert denselven met den deposant Jan Outgersz van daer tot sijn huys te laten geleyden, welcken deposant mede verclaert dat onderwegen gaende tot sijn logement toe seer schrickelijck gevloeckt ende schandelijcken op d'Heer Gouverneur Witsen gefulmineert heeft, seggende mede jegens hem deposant als wanneer tot sijn huysinge quamen: Ghij sijt mede een schelm als al de rest, ende bruyt nu vrijelijck voor den duyvel.[724]

Alle 'tgene voorschreven staet verclaren sij deposanten alsoo d'oprechte waerheyt te wesen, presenterende des noot ende daertoe versocht wordende, 'tselve naerder met solemnelen eede te bevestigen.

Aldus gedaen ende gepasseert op Amboyna. Datum ut supra. Ter presentie van Cornelis Danen vaendrager ende Jan Adelfsz stadtsbode, getuygen van goeden geloove hier toe versocht, die de minute deses t'mijnen prothocolle berustende neffens de deposanten ende mij secretaris hebben onderteyckent.

Onder stont: t'Oirconde mij, ende was getekent: Dirck Groenhout secretaris.

---

[724] En maak nu maar dat je wegkomt.

Gecollationeert jegens 't gegrosseerde autentycq ende daermede accorderende bevonden, Amboina in 't Casteel Victoria ady [...][725] april Anno 1646, bij mij Claes van der Meer secretaris. 1646.

105. BESLUIT VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON NAAR AANLEIDING VAN HET GEDRAG VAN DS. HENDRICK PONTCASEN. Ambon, 10 oktober 1644.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 268-269.

Alsoo den predicandt Hendrick Pontcasen hem voor dese meermalen in de sonde van dronckenschap, schandelijck vloecken ende sweeren heeft verloopen, daervan dat hij in den kerckenraedt alsoock mede partyckelierlijck is aengesproocken, ende oock vermaendt dat hij het gheselschap van een seecker vrouwe diens naem niet seer loffelijck is soude ontrecken, waerdoor dat hij groote ergernisse geeft, ende alhoewel dat hij beloofde hem voortaen voor het droncken drincken te wachten ende hem oock het geselschap van die vrouwe (wiens naem is Pietertien Danelsen maer anders in de wandelingh ghenoempt Pietertien Schram) te ontrecken, soo is 't dat hij niet minder dan hetselfde betracht heeft maer is in sijn voorrighe wesen blijven voortgaen, ende dat tot groote ergernisse van dese inwoonderen.

Ghelijck sij hem oock op den 6 october 1644, vier dagen naedat hij het H. avontmael des Heeren hadde bediendt, ten huyse van een seecker vrijborger ghenaempt Barent Jansen, nae de maeltijdt, sijnde een voorbruyloft van sijn dochter, seer schandelijcken in dronckenschap verloopen heeft met sijn godtloos vloecken ende sweeren, lasteren ende schelden, ende dat soo grouwelijcken dat een christenmensch hem daerover moste ontsetten, wenschende den E. Heer Gouverneur Gerardt Demmer (denwelcken hem door het erenstich versouck van Barent Jansen voornoempt ende den bruydegom sijnde sijn E. sickritarus in het gheselchap op de voorbruyloft hadde begeven) dat sijn E. Godts sacramenten in het hert soude varen ende dat hem den duyvel in het hert soude varen, scheldende seer leelijcken uyt die bij sijn E. aen de tafel adten, seyde dat se fylten ende schelmen waren, ende veel andre schandelijcke woorden meer, onmogelijcken alle te verhalen, ende niettegenstaende dat hij meenichmael soo van den Heer gouverneur als andere vrienden tot stilswijgen geraden werde, soo en wilden hij hem niet laten raden, hadde het woordt duyvel dickwils ende menichmael in sijnen mondt, soo dat den E. Heer gouverneur hem ten lasten door den capiteyn Jan Outersen van den camer nae sijn huys dede brengen. Op den wech sijnde en sweech hij oock niet stille, thuys comende soo wenste hij oock den capiteyn toe dat hij voor den duyvel soude bruyen[726] ende andre schandelijcke woorden meer.

Ende alhoewel dat hij Hendrick Pontcasen door sulcken schandelijcken leven en de sware ergernisse dien hij daerdoor geeft hemselven het H. predickampt onwaerdich maeckt, ghelijck den E. kerckenraet hem verklaerdt niet waerdich te sijn het predickampt langer te bedienen, maer evenwel insiende de ghelegentheydt van dese ghemeynte, welcke seer groot is ende niet wel door één predicandt can bediendt werden, ende datter weynich gelegentheydt is om voor de vijffthien maenden een ander predicandt in sijn plaedtse te crijgen, ende dat daerom van twee quade een moste kiesen, soo is 't dat den E. kerckenraedt hem (met aprobatie van den E. Heer gouverneur) toelaedt het predicampt voorder te bedienen ende dat op den navollegende condititie.

[725] Datum niet ingevuld.
[726] Zou verdwijnen, zou maken dat hij wegkwam.

Eerstelijck, dat soo wanneer hij hem wederom in dronckenschap compt te verloopen, dat hij dan sonder eenighe consideratie van sijn dienst sal affghehouden ende sonder eenighe bedieninghe nae Batavia seynden.

Ten 2, eer hij enighen dienst sal doen hem met den E. Heer gouverneur ende andre dien hij seer schandelijcken voor fylten ende schelmen hadde uytghescholden, moeste versoenen.

Ten derden dat hij in de plaedtse van den predicandt Jan Jansen Brundt hem soude vervoegen om tegens den avont met den E. Heer gouverneur nae Caybobo te gaen ende voorder visite in de Uliassers eylanden te doen, opdat die groote ende schandelijcke ergernisse dien hij gegeven heeft daerdoor wat in vergeteninghe mochten comen.

Aldus gedaen ende beslooten in onse kerckelijcke vergaderinge tot Amboina desen 10 october 1644. Jan Jansen Brundt preses ende schriba. Adriaen van der Burch ouderlingh.

106. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 28 mei 1645.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 254-259.

Den vrede Christi

Eerwaerde, godtsalige – – –

U.E.Eerwaardens missiven, een van den 28 nofember 1644 ende een van den 3 february 1645,[727] beneffens de coppye van de kerkelijcke missiven uyt het patria,[728] een van de klases van Amsterdam, die vrij wat mager ende schraeltjens is, ende een van de klases van Walgcher in Zeelandt, met noch een kerkelijcke order voor U.E. kerke bij U.E. beraemdt,[729] als oock mede een vertooch van den standt der kerke Christi in India,[730] sijn ons ter gelegener tijdt wel gheworden ende oock seer aengenaem gheweest, waeruyt bemerckt hebbe de redelijcken toestandt ende aenwas uwer gemeente. De goede Godt wil uwen arbeydt ende ijver voorder meer ende meer segenen ende vruchtbaer maecken tot sijnes H. naems eere ende veler sielen salicheydt.

Wat belanght den standt onser kerke ende gemeente hier in de quartieren van Amboina, daer en is sint ons laeste schrijvens weynich veranderinghe voorgevallen. In de maendt october 1644 is den E. Heer Gouverneur Gerardt Demmer met den predicandt Hendrick Pontcasen, dewelcke vergeselschapt was met twee gecommiteerde des kerckenraedts, een inlandtschen ouderlingh met een Nederlantschen diacon, op Kaybobe gheweest, om te besien off onder die verblinde menschen de christelijcke religie soude conne gheplantet werden, waertoe sij seer wel scheenen geneegen te sijn soo sij van het Tarnataense jock mochte ontslagen werden ende haer onder de ghehoorsaemheydt van de Compangie begeven. Ende alsoo onsen E. Heer gouverneur haer aentwoorde dat sulcx niet en conde wesen, maer dat se onder de ghehoorsaemheydt van den coninck van Tarnaten moesten blijven, soo scheenen sij weynich genegentheydt tot het Christendom te hebben. Evenwel soo is 't dat se een seeckeren tijdt van beraedt den predicandt Pontcasen met de twee ghecommiteerde des kerkenraedts ende noch twee schoolemeesters aen 't lant genomen hebben, ende sijn daer 12 dagen ghebleven. Eenige van de voornaemste oranghkayen gaven elck een van hare kinders (hetwelck kloecke jongens waren) ter schoole tot 12 in 't getal, dewelcke in corten tijdt het vader onse ende de artyckelen des gheloofs leerden. Op den 12

[727] Beide niet aangetroffen; zie aantekening bij het begin van doc. 96.

[728] Beide niet aangetroffen; de Amsterdamse was waarschijnlijk een antwoord op de brief kkr Batavia aan Classis Amsterdam 11 dec. 1642 (in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 157, fol. 112-113).

[729] De Bataviase kerkorde van 1643, zie de betreffende bijlage in deel IV.

[730] Niet aangetroffen.

dach is den E. Heer gouverneur wederom op Kaybobe gecomen ende heeft den predicandt Pontcasen met de gecommiteerde des kerckenraedts van daer genomen, latende daer met believen ende toestaen van de orangkays twee schoolmeesters blijven, mannen die tot hare dagen ghecomen sijn ende oock redelijcke kennisse hebben. Daerop is den predicandt Pontcasen met den E. Heer gouverneur nae de Uliasserse eylanden vertrocken ende heeft daer de visite gedaen ende redelijcken met de kerken ende schoolen gevonden, ende heeft de negrij van Thiou op haer ernstich versoeck met een schoolmeester versien ende dat op aprobatie van den E. Heer gouverneur; heeft in de visite gedoopt 200 kinders met vijff volwassene persoonen ende 77 paren in den houwelijcken staedt bevesticht.

In den maendt desember 1644 heeft den predicandt Jan Jansen Brundt met een ouderlingh ende diacon ende een gecommitteerde van den E. Heer gouverneur de visite gedaen in het gheberchte van Leitimor ende heeft het daer oock met de kercke ende schoolen redelijcken bevonden. Die van Routon sijn oock op haer ernstich versoeck met een schoolmeester versien. In dese visite sijn gedoopt 85 kinderen ende twee volwassen manspersoonen, ende 25 paren in den houwelijken staedt bevesticht.

In february deses jaers 1645 is den predicant Jan Jansen Brundt met een ouderlingh ende twee gecommiteerde van den E. Heer gouverneur op Alang ende Lilleboy gheweest met noch vier van de prinsepaelste hooft oranghkays van Amboina, te weten den coninck van Rossenive, den koninck van Kylang, den koninck van Zooyen ende den houcom Joan Pays, om het vervallen Christendom aldaer wederom op te rechten. Heeft op Alang gedoopt 153 kinderen met 9 volwassene vrouwpersoonen welcke te vooren moors waren gheweest, ende 34 paren in den houwelijcken staedt bevesticht. Heeft oock mede de verloochende christenen die het Moorsdom hadde aengenomen, haere tullebanden doen verbranden, hetwelck sij ghewillichlijcken deden, met vervloeckinghe van het mahomatistische geloove, ende heeft se alsoo wederom tot het Christendom aengenomen. Heeft oock mede door last van den E. Heer gouverneur de mooren die daer woonachtich waren van de christenen affgescheyden ende op een ander plaedtse ter zijde van de negerij doen woonen, welcke hier 10 à 12 huysgesinnen sterk sijn. Heeft haer oock op her versoeck met een schoolmeester versien, ende hebben belooft dat se hunnen kinderen, beyde knechtkens ende meyskens, ter schoole sullen seynden. De oude luyden, dewelcke haere ghebeden hadden vergeeten, beloofden oock dat se alle avonden als sij in de negerij sijn in de schoole ofte in de kercke bijeen sullen comen om de ghebeden wederom te leeren. Op Lilleboy sijn gedoopt 103 kinders, ende 9 paren in den houwelijcken staedt bevesticht. Op dese negerij en isser niemandt gevonden die het Christendom hadde verworpen ende het Moorsdom aengenomen. Daer en is oock niet één moor woonachtich. Dese sijn oock een schoolmeester gegeven, welcke oock belooft hebben hare kinderen, beyde knechtkens ende meyskens, ter schoole te seynden, ende de oude, als sij in de negerij sijn, dat se 's avonts in de schoole ofte in de kercke bijeen sullen comen om de ghebeden wederomme te leeren, die sij oock seer schandelijcken vergeten hebben. Want van dien tijdt dat se van de Compangie sijn affgevallen tot deser tijdt toe en hadden se Godt den Heere noeydt gebeden ofte door den ghebeden aengheroepen, hebben gheleeft als beesten die Godt niet en kennen noch van Godt niet en weeten. Godt de Heere wil hare oogen hoopenen ende geven waerachtighe bekeeringhe opdat se hare grouwelijcke sonden bekennen, deselve met de sondaresse ende den apostel Petri[731] beschrijen ende beweenen.

In den voorleeden maendt april is den predicandt Jan Jansen Brundt met een gecommiteerde van den E. Heer gouverneur op Kaybobe gheweest, om te besien off d'inwoonderen noch eenighe genegentheydt tot het Christendom hadden ofte niet, dewelcke hem in den eersten aentwoorden ghelijck se onsen E. Heer gouverneur hadden geaentwoordt dat se

[731] Vgl. resp. Lucas 7:36-50 en Marcus 14:72.

wel tot het Christendom genegen waren, indien sij van den coninck van Tarnaten mochte ontslagen werden ende onder de ghehoorsaemheydt van de Compangie comen. Waerop sijn E. haer aenwees dat sulcx niet en conde wesen, ende naedat eenige redenen over ende weder gegaen waren, soo is 't dat se haer beraedt tot 's anderen dachs genomen hebben, ende naedat se haer met malcanderen hadden beraden, soo hebben se geresolveerdt het Christendom aen te nemen, maer stelden onder andere dese vrage voor: naedien sij van den coninck van Tarnaten niet en conde ontslagen werden, off dan de christenen de mooren wel mochten dienen? Waerop hen is geaentwoordt hoe ende op wat wijse dat sulcx can ende mach gheschieden. Waerop dat daechs daeraen den godtdienst in 't openbaer gedaen is, daerin een menichte van d'inwoonderen tegenwoordich waren alsoock mede alle de orangkays. Daer sijn gedoopt 23 jonge manspersoonen van 16, 18 ende 20 jaren ende meer, waeronder dat oock vier jongers waren van minder jaren. Dese sijn gheweest kinderen van de prinsepaelste van de negerij. Yder orangkay, tot vijff in het getal, hebben elck een soon daertoe gegeven, dewelcke sij door de schoolmeesters de gebeden hadde laten leeren met de thien gheboden des Heeren, hetwelcke sij prondt conden opseggen met noch eenige vragiens beaentwoorden. Naedat den godtsdienst geëyndicht was ende den doop aen de jongelinghen bediendt, soo hebben d'inwoonderen teycken van groote vreuchde ende blijdtschap bethoondt, ende presenteerden hare duyvelshuysen, die seer veel ende menichvuldich sijn, omverre te werppen. Godt de Heere wil dese arme menschen harte ende oogen eenmael openen ende verlichten, ende begaven met de salichmaeckende kennis Godts in Christo Jesu, opdat se met ons eenen Christum belijden, door hem moogen behouden ende salich worden.

Voors van Caybobe is den predicandt Jan Jansen Brundt met den gecommiteerde nae de Uliassers vertrocken om de visite aldaer te doen, maer op Honnomoa sijnde heeft van wegens den grooten brandt ende gaaten die sijn E. in de voeten creech niet voorde connen gaen, soodat genoodtsaeckt is gheweest sonder yetwets aldaer uyt te rechten wederom naer 't Kasteel te begeven, soodat nu de visite aldaer moet uytgesteldt werden totdat den regentijdt sal gheëyndicht sijn.

Wij hadden wel gewenst dat met noch een derde predicandt hadde moogen versien werden, maer alsoo U.E., ghelijck oock mede uyt de missive van den Ed. Heer Gouverneur Generael verstaen hebbe dat sulcx niet en heeft connen wesen, ende dat door het affsterven van de dry predicanten D. Persandt,[732] D. Stertheni[733] ende D. Merlinius,[734] soodat wij ons versoeck tot noch toe niet en hebbe connen vercrijgen.

Nu wat voorder belanght den standt onser kercke ende hoeveele datter t'sint ons laeste schrijvens hier aen 't Kasteel gedoopt sijn, alsoock mede hoeveel paren ghetrouwt, ende hoeveel schoolen datter in alles sijn ende waer op wat negeriën, ende hoeveel schoolkinderen, dat sal met de laeste scheepen op U.E. versoeck wijtloopich aengewesen werden.[735]

Wij hebben de kercke van Banda dit jaer met boecken versien. Hoe dat het toegecomen is dat het voorleeden jaer niet en is gheschiedt, hebben wij U.E. in de voorgaende missiven bekendgemaeckt.

---

[732] Laurens Persant overleed in sept. 1644, zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 333; *GM* II, 218; vgl. Mooij, *Bouwstoffen* I, 726, 730.

[733] Johannes Sterthemius, arr. Batavia 1641, rector Latijnse school, juli 1643-1645 predikant te Gale (Ceylon), vertrok in 1645 doodziek naar Batavia, overleed aldaar vóór 1 mei 1645 (*GM* II, 181; Mooij, *Bouwstoffen* I, 751. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 415 vermeldt ten onrechte dat S. overleed op de terugreis naar Zeeland.

[734] Of Merlinus. Arr. Batavia juni 1644, naar Palliacatte (kust Coromandel), waar hij eind 1644 of begin 1645 overleed (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 295; *GM* II, 251, Mooij, *Bouwstoffen* I, 759).

[735] Zie hierna, doc. 107.

De twee kranckbesoeckers Joost Klaus ende Paulus Kraen, die U.E. ons hebt toeghesonden, sijn op soodanighe plaedtsen gheleyd daer het noodich was. Joost Klaus leydt in onse sterckte ende vasticheydt voor Capaha, alwaer dat een sterck garnisoen is, Paulus Kraen op de Menipus.[736] Den cranckbesoecker Jan Jacobsen,[737] den welcke in het 1643, naedat hij het cranckbesoeckersampt twee jaren bij provisie hadde bediendt, is daerop bij ons tot cranckbesoecker gheëcxsameneerdt ende aengenomen, edog op Combelle[738] gheleydt, alwaer dat hij sijn ampt met stichtinge ende een goedt vernoegen van sijn offcieren heeft bediendt totdat op den 28 januari deses loopende jaer in den Heere gherust is, in wiens plaedtse dat den cranckbesoecker Davidt Smal gheleydt is, dewelcke van dit jaer met het schip Amboina hier in Amboina gecomen is.

U.E. versoeckt dat bij ons oock een kerckelijcke order mochte ghemaeckt werden ende daervan de coppye U.E. toegesonden worden. Daer en is tot noch toe niet sonderlinghs in onse kerckelijcke vergaderinghe van ghesproocken, doch vertrouwe dat voor het vertreck van de laeste scheepen sulcx sal geschieden ende U.E. de coppye daervan toeseynde. – – –

Gheschreven in Amboina desen 28 mayus 1645. U.E. zeer toegenegene medebroeders in Christo. Uyt last ende in aller name, Henrick Pontcaesen praeses, Jan Jansen Brundt schriba, Hendrick Wijnantsz ouderlingh.

107. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 5 september 1645.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 262-266.

Den vrede Christi

Eerwaerde, godtsalighe – – –

Wij en twijffelen niet off onse jongste missive van den 26 mayus[739] deses loopende jaers, ghesonden door Jan van Campen, schipper op het jacht Den Luypaerdt, is U.E. te gelegener tijdt wel gheworden, waerin dat beaentwoordt is de missive die wij van dit jaer van U.E. hebben ontfangen.[740] Ende alsoo de ghelegentheydt wederom presenteerdt, soo en hebben wij niet willen naelaeten U.E. wederomme met dese regulen te begroeten, ende vollegens onse belofte ghedaen in de voorige missive den staedt der kercke Christi alhier voorder bekendt te maecken, die, Godt loff ende danck, noch geheel redelijcken sij. Daer en is sint ons laeste schrijven geen veranderinghe voorghevallen, oock geen visite ghedaen, hetwelck oock door den reegenmouson seer beswaerlijcken can gheschieden, alsoo de bergen seer hooch ende de wegen seer onghemackelijcken ende slibberich sijn, maer vertrouwe dat de visite in de toecomende maendt october wederom in de Ulyasserse eylanden alsoock mede op Caybobo sal gedaen werden, ende daernae in het gheberchte van Latimour, ende soo voors op Alang, Lilleboey ende daer het meer soude mogen van nooden sijn.

Hier aen 't Kasteel sijn van dit jaer ghedoopt 175 kinderen ende 36 volwassenen persoonen, ende 144 paren sijnder in den houwelijcken staedt bevesticht. Hoeveel in de visite sijn ghedoopt ende ghetrouwt, dat hebben wij in de voorgaende missive bekendtghemaeckt, waerin dat aenghewesen is hoeveel datter in de Uliassersche eylanden, in het gheberchte van Latimour, Alang, Lilleboey alsoock mede op Kaybobo sijn ghedoopt ende getrouwt, soodat

[736] Manipa.
[737] Vermoedelijk Jan Jacobsz van Buylant of Buylaert, zie deel IV, Bijlage Krankbezoekers, en Mooij, *Bouwstoffen* I, s.v.
[738] Kambelo.
[739] Ten rechte 28 mei, zie hiervoor, het slot van doc. 106.
[740] Niet aangetroffen.

van dit jaer hier in dese quartieren van Amboina sijn ghedoopt 722 kinderen ende 73 volwassene persoonen, ende 290 paren in den houwelijcken staedt bevesticht. De schoolkinderen in deselvighe quartieren sijn ontrendt de derthienhondert in 't ghetal. Daer sijn oock 33 schoolen; op het eylandt van Amboina sijnder thien, twee aen 't Kasteel ende dan voors op yder negerij een, te weten op Zoyen, Hattala, Naco, Kylang, Ema, Routon, Outumouri ende de Passo. Daer isser oock een op Way, een op Alang, een op Lilleboey ende oock een op Kaybobo. Op het eylandt Boangbessi sijnder vijff, dat is op Oma, Sammadt, Aruka,[741] Krieu ende Abora. Op het eylandt Ulyassers sijnder 8, een isser op Honnomoa ende dan voors op Hou,[742] Touaha, Hoeladt, Thiou, Papera, Boey ende Haria. Op het eylandt Nouselau sijnder 6, dat is op Tyteway, Aboubou, Acoone, Ameth, Nahalia[743] ende Lenyte.

Wij souden op U.E. versoeck wel een kerckelijcke order beraemdt hebben ende dieselvighe toeghesonden, waerdt dat de noodt sulcx was vereyschende, maer achten hetselfde niet noodich te sijn ende dat daerom, omdat de order die wij hier in onse kercke onderhouden U.E. door den E. predicandt Daniël van Sonneveldt, welcke de kercke van Amboina ses jaren heeft bediendt ghehadt, sonder twijffel wel is bekendt ghemaeckt[744] ende daernaer wederom door den E. Jan Klasen Bakus, die noch tegenwoordich bij U.E. op Batavia is. Ten anderen omdat onsen kerckenraedt, predicanten, ouderlingen ende diaconen, meest bestaedt uyt compagniesdienaers, welcke nae expiratie des verbonden tijdt lichtelijcken comen te vertrecken, waerdoor datter dan wederom andere in de plaedtse comen welcke haer soo presys aen dieselvighe order niet en willen verbinden, maer verachten ende verwerpen hetgene dat bij andere beraempt ende goedtgevonden is, ghelijck men daervan verscheyde exsempelen soude connen verhalen. Oock siedt men dickwels dat dieselvighe persoonen die een order beraemen, dieselvighe niet en achtervollegen, wij laten dan staen andere die in hare plaedtse comen. Ende daerom is 't dat wij ons houden, soo veel het mogelijcken is, aen die order welcke in den jare 1624 op Batavia beraempt is,[745] waeruyt U.E. order[746] oock meest genomen sij.

De predicanten die hier sijn, die sijn twee in 't ghetal: Hendrick Pontcasen ende Jan Jansen Brundt, welcke beyde beneffens het Nederduyts ook in het Maleys predicken. Maer den predicandt Hendrick Pontcasen, welcke te vooren sijn verbonden tijdt in Banda heeft uytghediendt ghehadt ende doen van meyninghe was nae het patria te vertrecken, doch hier op Amboina comende heeft hem op het versoeck van den E. Heer Admirael Anthonio Caen ende den Heer Gouverneur Gerardt Demmer laten beweghen tot een verbandt van dry jaren om de kercke Christi alhier te bedienen. Ende alsoo datselvighe verbandt nu wederom op den eersten april 1646 ten volle sal gheëxpireerdt sijn, soo is 't dat sijn E. aen den kerckenraedt versocht heeft dat hij toecomende jaer soude mogen vertrecken ende dat een ander bequaem persoon in sijn plaedtse mochte ontboden werden, wiens erenstich versoeck van den kerckenraedt als oock mede van onsen E. Heer gouverneur is toeghestaen bijaldien dat sijn plaedtse met een ander persoon can versien werden. Derhalven soo versoecken wij dat de E. broederen een ander bequaem persoon in de plaedtse van den E. predicandt Pontcasen ghelieven te seynden. Wij wensten oock wel, soo het mogelijcken is, dat beneffens den persoon die D. Pontcasen mochte comen te verlossen noch een ander tot een derde predicandt werde toeghesonden, ende soo sulcx niet wesen en can, dat ons dan noch twee kranckbesoeckers mochte toeghesonden werden, mannen van goede ghetuygenisse ende genegen waeren om de Maleytse tale te leeren, een om op Oma te leggen, welcke daer in apsentie der

741 Haruku.
742 Ouw.
743 Nalahia.
744 Zie hiervoor, doc. 101.
745 De Bataviase kerkorde van 1624, zie de betreffende bijlage in deel IV.
746 De Bataviase kerkorde van 1643, zie de betreffende bijlage in deel IV.

predicanten het opsicht over de schoolen die op het eylandt Boangbessi sijn, soude mogen hebben, welcke schoolen, ghelijck boven verhaeldt is, vijff in het ghetal sijn, ende een ander om op Honnomoa te leggen, welcke daer oock in apsentie der predicanten het opsicht over de schoole soude mogen hebben, welcke schoolen, ghelijck oock boven verhaeld is, acht in ghetal sijn, ende dan soude men die Duytse schoolmeester die tegenwoordich op Hoeladt leydt op het eylandt Nouselau leggen om het opsicht daer over die ses schoolen te hebben. Daer beneffens ghelieven dan oock de E. broeders noch een ander kranckbesoecker toe te seynden om hier aen 't Kasteel te ghebruycken in de plaedts van Giliaem Noloff, wiens tijdt in januari 1646 ten vollen sal gheëxpireerdt sijn ende op sijn ernstich versoeck toeghestaen om toecomende jaer van hier te vertrecken.

Ende dewijle het ghetal der christenen hier in de quartieren van Amboina seer groot is, ende het ghetal derselve noch dagelijcx door des Heeren ghenade vermeerdert ende grooter wordt, ende beneffens de uytterlijcke predicatie geen genoechsame behulpmiddelen hebben om dese eenvoudighe christenen tot de ware kennisse Godts in Christo Jesu te bringen, overmidts dat de boecken die daertoe soude mogen dienen seer weynich sijn, want daer niet anders en is dan het evangelium Mattheus ende Marcus, alsoock mede den Heydelberschen Cattechismus ende het vragheboeckjen van den Heer van Aldegonde beneffens het kleyn ABC boeckjen dat in de schoole gheleerdt werdt – soo is 't dat den predicandt Jan Jansen Brundt een corte verklaringhe ghedaen heeft in het Maleytsch over de 12 artyckelen des gheloofs ende de thien gheboden des Heeren, ghesteldt in vraghen ende in aentwoorden, met bevestinghe ende aenwijsinghe der schriftuerplaedtsen, hetwelck bij ons oversien is, ende bevonden dat de maniere van spreecken die daerin ghebruyckt werdt soodanich sijn dat se van de inwoonderen alhier seer bequamelijcken connen verstaen werden, ende daerom noodich gheacht dat hetselfde U.E. soude toeghesonden werden, ende versoecken dat U.E. het oock ghelieft te oversien, ende soo het bij U.E. oock noodich gheacht werdt, als bij ons, dat U.E. dan aen den Ed. Heer Gouverneur Generael de behulpsaeme handt ghelieft te versoecken opdat het voorder aen d'E. Heer Bewinthebberen mochte overghesonden werden, mits versoeckende dat haer E. hetselfde in Hollandt ghelieven te laten drucken[747] ende ons een deel van dieselvighe boeckjens, al waerd 't vrij veel, mochte toeghesonde werden. Vertrouwe dat se hier seer nut sullen sijn om den eenvoudighe in de kennisse Godts in Christo Jesu te onderwijsen. Daer achteraen is oock bijghevoecht een corte verklaringhe van het vader onse, eertijdts ghesteldt in vragen ende in aentwoorden door den E. D. Justus Hornius, alsoock mede het formelier van het H. avontmael des Heeren.[748] Het formelier van het H. avontmael diende wel achter den Heydelberschen Catechismus gesteldt te sijn, maer alsoo sulcx niet en is gheschiedt, noch oock noeydt ghedruckt is, soo is 't dat het hier achter bijghevoecht is.

Voort de dingen die hier tot dienst der kercke ende schoolen noodich sijn, dat sijn kerckpostillen, psalmboecken met ende sonder nooten, pampier, schaften ende Maleytse evangelium van Mattheus ende Marcus, al waerender vrij veele, een hondert vier ofte vijff, ende Maleytsche catechismusen. Connender ons oock een duysent vrageboeckjens van Aldegonde ghesonde werden, daer en salder ons oock niet een te veel wesen. Sijnder oock eenige Hollandtse catechismusen, ghelieve ons oock eenighe van die toe te seynden, maer Letter-

[747] Brundt was aanvankelijk ziekentrooster, sinds 1634 te Ternate. Hij repatrieerde in 1638, kwam 1640 uit als predikant, 1641 Amboina, 1645 Kaibobo op Ceram voor zendingswerk, 1647-1649 op Saparua, overleed 1650 Amboina. Zijn werk werd door de overheid in Batavia geaccepteerd (samen met enkele andere vertalingen) en naar Nederland gezonden om daar gedrukt te worden in een oplaag van 2000 ex.; zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 42.

[748] Een van de acht liturgische teksten, opgesteld in de zestiende eeuw en in algemeen gebruik in de Gereformeerde Kerk. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24, 28, 34 e.a.

consten, uyterste willen, seyndtbryven, ende Uyren van den doodt[749] en hebben wij niet van nooden, want die en connen ons hier geen voordeel doen. Souden oock geeren eenighe schrijffleyen hebben, want die hier tegenwoordich geen en sijn.

Voorder seynden wij hierbeneffens de E. broederen oock een attestatie[750] die uyt Banda aen den E. predicandt Pontcasen is toegesonden ende bij ons overlesen, waerin dat ghetuycht ende bewesen wordt hoe dat sijn E. van D. Marinus ten onrechten aen d'E. broederen is beschuldicht van dat hij het voorleeden jaer in Banda zijnde, daer twist ende onenicheydt onder de ghemeynte soude aengerecht hebben, waerdoor dat hem Marinus Gidioonse groote onlusten soude toegecomen sijn. Wat oock aengaedt de geruchten die in sijn affwesen in Banda zijnde, hier onder het volck was uytghestroeydt, is met sijn comste te eenemael verstorven.[751]

Hiermede, Eerwaerde, godtsalighe, wijse, voorsienighe ende welgeleerde broederen, willen U.E., beneffens onse hertgrondighe groetenisse, Gode ende sijne genade bevelen, die U.E. persoonen ende dienst langhs soo meer wil seghenen.

Gheschreven in Amboina desen 5 september 1645. U.E. dienstwillighe medebroederen de E. broederen des kerckenraedts in Amboina, uyt aller last ende naeme Henrick Pontcaesen pro t. praeses, Jan Jansen Brundt schriba, Adriaen van der Burch, ouderlingh.[752]

108. Attestatie voor de Raad van Justitie betreffende het gedrag van ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 9 januari 1646.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 281-285.

Compareerde voor d'ondergeschreven E. gecommitteerdens uyt den achtbaren Raet van Justitie binnen 't Casteel Victoria in Amboina, d'eersame Cornelis Danen van Leyden, luytenant, guarnisoen houdende op Honomoa, out 36; Guilliaem Nolff van Halewijn, sieckentrooster alhier, out 35; Mathijs Flattingh van Gulick sargeant, bescheyden op de Passe, out omtrent 50; Willem Jansz van Amsterdam, soldaet, out 24, ende Paulo de Lima, schoolmeester op de Passe, out 33 jaren, dewelcke hebben ten versoecke vande E. kerckenraet deser plaetse Amboyna, bij hunne mannenwaerheyt in plaetse van solemnelen eede, getuycht, verclaert ende gedeposeert, gelijck sij doen mits desen, hoe waer is.

Eerstelijck verclaren den luytenant Cornelis Danen en de soldaet Willem Jansz dat op den 5^{en} december passado, des avonts nae negen uyren, met den anderen, neffens den predicant Hendrick Pontcasen, secretaris Dirck Groenhout ende anderen, hebben geweest op de Passe, in de reduyt, ende ten logemente van Mathijs Flattingh voorschreven. Ende onder andere discoursen die tusschen malcanderen voortbrachten wierde bij den attestant Cornelis Danen gesecht dat de visite van de kercken ende scholen in de Uliassers noyt soo wel ende gemackelijck als nu gedaen hadden. Over welcke woorden gemelten Pontcasen, die (soo 't bleeck) beschoncken was, hem seer qualijck genoechde, ende t'ontevreden hielt, seggende dat voorschreven luytenant hem Pontcasen daermede sijn eere steelde. Ende naerdat hierover eenige woorden aen wedersijden gevallen waren, seyde gemelten Pontcasen dat den luytenant naer Capaha soude gaen ende aldaer musquets[753] vandaen halen sonder dat die van Nussalauw behoeffde te brengen. Daerop bij den secretaris Dirck Groenhout geantwoort is geworden dat hij selfs tot het halen der musquets van Nussalauw last hadde, ende soo hij Pontcasen daervan yets wilde hebben, bij d'E. Heer gouverneur mochte gaen. Waeruyt

749 Gedrukte schrijfvoorbeelden en formulieren.
750 Niet aangetroffen, vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* I, 777.
751 Zie hiervoor, doc. 102 en 103, alsmede deel III, doc. 48, 49, 52-56.
752 In de marge: 'Soo U.E. ons oock eenige dicksionarisen condt toeseynden, sullen aengenaem sijn'.
753 Muskaatnoten.

wederomme querelle ontstont, soodanich dat gemelte Pontcasen met opgeheven vuyst denselven secretaris Groenhout dreychde te slaen, seggende daerbij (gelijck den soldaet Willem Jansz particulier verclaert): Godtsacrament schen jou, ick bruy jou voor je backhuys. Daeromme voorschreven Groenhout teruggeweeck, ende met redelijckheyt denselven Pontcasen sochte ter neder te setten, gelijck ten dele geschiede, invoegen dat gemelte Pontcasen naer de coye ginck ende sich te ruste leyde.

Weynich tijts daernae is 't gebeurt dat luytenant Cornelis Danen en de secretaris Groenhout, met de weduwe van Pieter Nuyts zaliger in discoursen raeckende, soo wierde onder andren in jocken en boerten bij Cornelis Danen tegens voorschreven weduwe geseyt dat, alhoewel sij haer tegens hem somtijts soo wat quaet was thoonende, nochtans wel wiste bijaldien hij een weduwnaer ofte vrijer was, sij hem noch wel tot een man soude willen hebben, waerop bij deselve mede in gelijcke maniere geantwoort wierde: wel jae, waerom niet, daerop bij gemelte Cornelis Danen van haer een cus ofte zoen gevordert ende oock vercregen is. 't Welck dito Pontcasen siende, ende de discoursen (soo 't scheen) gehoort hebbende, is met een hevich ende toornich gemoet weder van de coye affgecomen, beginnende te kijven ende te schelden, gebruyckende onder anderen dese woorden: cappiteyn Mathijs en moey Marta, ghij hout hier hoerhuys op etc., 'tselve tot verscheyden malen repeterende, ende verclaert Willem Jansz particulierlijck dat dese vloeckingh, de duyvel schen jou, daer onder mengde, waerop dat bij d'aenwesende personen, ofte voorgemelte luytenant en de secretaris, geantwoort ende gedient wiert dat niets quaets ofte oneerlijcx bedreven ofte gedaen wiert, ende derhalven geen reden hadde sulcke woorden voort te brengen, gelijck oock voorschreven weduwe seyde ende hem Pontcasen vroechde off met de luyden niet in vruntschap mochte praten ende discoureren, off oock in sulcke gelegentheyt een soen geven? Waerover gemelte Pontcasen mede soodanich verstoort is geworden dat haer met een vuyst (over de schouder van Cornelis Danen henen) in 't aengesicht stiet, daeromme sij deposante, neffens voorschreven secretaris, als mogende d'onhebbelijckheyt niet langer sien, wechgegaen sijn.

Voorders verclaren den sieckentrooster Guilliaem Nolff en de schoolmeester Paulo de Lima dat des anderen daechs, sijnde den 6^{en} dito, naerdat de twee vorige deposanten vertrocken waren, den voorschreven Pontcasen ende 't verdere gebleven geselschap van de voornoemde schoolmeester des middachs t'sijnen huyse te gast genoodicht, ende oock gecomen sijn, alwaer hem den voorschreven Pontcasen insgelijcx soodanich met den dranck overladen heeft dat, beschoncken sijnde, ten huyse van seker Chinees, arackbrander, dichte bij de reduyt wonende, op een dege dege,[754] met handen ende voeten van malcanderen, is gaen leggen slapen, sulcx dat verscheyden swarten, soo slaven als andren, daer nae stonden en keken ende de spot daermede dreven, daeromme oock D. Guilliaem Nolff deselve parsoonen van daer wechgejaecht ende de deure laten toedoen heeft, gaende sij deposanten vorders mede van daer.

Ende verclaert Mathijs Flattingh entlijck ende ten laetsten dat hij gemelte Pontcasen tegens den avont in voorschreven Chinees huys, invoegen als voren, slapende gevonden ende wacker gemaeckt heeft, als wanneer deselve neffens 't ander geselschap naer huys vertrocken is.

Alle 'tgene voorschreven staet verclaren sij deposanten gesamentlijck ende yder in 't besonder alsoo te wesen d'oprechte waerheyt, presenterende 'tselve des noots ende daertoe versocht sijnde naerder met solemnelen eede te bevestigen.

Aldus gedaen ende gepasseert in 't Casteel Victoria desen 9^{en} january anno 1646 ten overstaen van de E. gecommitteerdens Steven Draver ende Simon Cos, die de minute deses,

[754] Dego-dego, rustbed gemaakt van gespleten bamboe.

berustende t'mijnen comptoire, neffens de deposanten ende mij secretaris hebben onderteeckent, des t'oirconde. Claes van der Meer, secretaris, 1646.[755]

109. BESLUIT VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON BETREFFENDE DS. HENDRICK PONTCASEN. Ambon, 11 januari 1646.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 272-274. Afschrift.[756]

Alsoo den predicandt Henderick Pontcasen, niettegenstaende hem voordesen meermalen in de sonde van dronckenschap, schandelijck vloecken ende sweeren heeft verloopen, waerdoor dat hij aen dese gemeynte ende alle inwoonderen groote ende sware ergernisse heeft gegeven, daerover dat hij oock soo partyckelierlijck als kerkelijcken is bestraft, vermaendt ende gedreycht, ende met aprobatie van den E. Heer gouverneur aengheseydt dat, bijaldien hij sich meermalen in dronckenschap compt te verloopen, dat dan sonder eenighe consideratie van sijn dienst sal affgesedt ende sonder eenighe bedieninghe nae Batavia ghesonden werden, wiens gheruchte van quaedt leven al voordesen de E. broederen des kerckenraedts aldaer soo het blijckt ter ooren gecomen is, dewelcke in hare kerkelijcke missive aen onse kerkenraedt gheschreven op den 28 november 1644[757] hem seer vriendelijcken ende broederlijcken vermanen dat hij in sijn eerlijck ampt ofte beroepinghe daertoe hem van den Heere Jesu gheroepen is waerdelijcken wandelen sal, opdat dien eerlijcken naem Jesu Christi door sijn aenstootelijck leven niet ghelasterdt werdt. Is oock meede verscheyde malen vermaendt dat hij t'eenemael het gheselschap van een seecker vrouw ghenaempt Pietertgen Danelsen, wiens naem ende faem niet al te loffelijcken is sal ontrecken, opdat hij niemandt daerdoor eenighe ergernisse en geve, aengesien dat hij sonder suspysi van te sondighen daer niet bij verkeeren conde, welcke bestraffinghe, vermaninghe ende bedreyginghe niet en heeft mogen helpen, heeft het gheselschap van dese vrouwe niet t'eenemael willen ontrecken, noch oock sijn droncken drincken ende schandelijck spreecken naelaeten, ghelijck hij noch op den 6 desember 1645 op de Passo, doen den predicandt Jan Jansen Brundt de kerkelijcke visite aldaer hadde ghedaen, wederom droncken ghedroncken ende 's avondts op de ronduydt met sijn bruydt, daermede dat hij op dienselven dach van Amboina op de Passo was gecomen, alsoock mede met den luytenandt Cornelis Danen ende den sickritarus Groenhoudt eenighe questi ghehadt, sijn bruydt geslagen ende schandelijcke woorden ghesproocken, als onder andere: Godtsacramentsche jou, ick bruy jou op jou backuys, ende daernae: de duyvel schen jou. Willende daernae van de reduydt affgaen soo is hij (gelijck als hij selfs op den 14 desember voorleden in de kerckenraedt in onse presentie bekendt heeft) van eenighe trappen affghevallen.

Daechs daeraen, sijnde den 7 ditto, heeft hij hem wederom droncken gedroncken ende hem gaen leggen in een huys van een heydensch Sinees op een dege dege, leggende als een droncken mensch uytgestreckt met handen ende voeten, soodat verscheyde swarten, soo slaven als andere, die het aensagen den spodt daermede dreven, vollegens het ghetuygenisse van verscheyde persoonen welcke hetselfde hebben gheattesteerdt ende oock met eede bevesticht.[758] Welcke attestatie hem Henderick Pontcasen op heden in onse kerkelijcke ver-

[755] In een volgende acte (fol. 285-286) wordt vastgelegd dat de getuigen hun verklaring met een eed hebben bevestigd.

[756] Fol. 270-271 een grotendeels gelijkluidende resolutie betreffende dezelfde kwestie, gedateerd 14 dec. 1645: de kerkenraad zal wachten op een attestatie betreffende het gepasseerde en daarna een besluit nemen.

[757] Niet aangetroffen; zie aantekening bij het begin van doc. 96; echter vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 28 november 1644 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 732).

[758] Document 108.

gaderinghe door den preses van woordt tot woordt is voorgelesen, ende daernae ghevraecht off hij 't wel verstondt wat daerin tegens hem ghetuycht wordt, daerop hij aentwoorde: jae. Is oock voorder ghevraecht offer oock yts tegens hem ghetuycht is hetgene dat niet waer en sij, ende is oock wederom ghevraecht off hij begeerde dat de attestatie hem noch eens soude voorgelesen worden, off dat hij se selfs wilde lesen opdat hij het des te beter soude mogen weten wat dat van hem ghetuycht wordt, waerop hij aentwoorde hetselfde wel verstaen te hebben, ende wilde niet dat se hem wederom soude voorghelesen worden, noch en begeerden se oock selfs niet te lesen. Hij en verwerpt noch en ontkende oock niets van hetgene datter tegens hem gheattesteerdt is, maer bekende het in 't generael sonder het eene ofte het andere te verwerpen ofte te ontkennen, maer seyde: ick hebbe het al gheseydt. Bekende oock beschoncken gheweest te sijn ende in hefticheydt[759] ghesproocken te hebben, ende vraechde wat dat men daerom van hem begeerde. Ick en hebbe, seyde hij, niemandts vrouwe verkracht, noch iemandt sijn goedt ontstoolen, noch doodtgheslaghen. Vraechden oock waerom dat hij het soo wel niet doen en mochte als een ander ende dat op sulcken grooten feest, hetwelck een kindermael was van een inlantsche schoolmeester, niet ontsiende die groote ende sware ergernisse dien hij door sijn droncken drincken aen dese inlantse natie geeft, ende dat niet alleen aen diegene welcke teere ende swacke christenen sijn, maer oock diegene die noch heydens ende moors sijn, welcke alhier onder ons verkeeren.

Soo is 't dat den E. kerckenraedt, dit alles in de vreese des Heeren wel overwoogen hebben, siende dat alle vermaninghe, bestraffinghe ende bedreyginghe niet en helpen, maer hij Henderick Pontcasen in sijn voorighe ende onbehoorlijck leven voortgaedt, tot groote ende sware ergernisse van alle ende een yder die hetselfde sien ende weten, hebben goedtghevonden ende beslooten, op aprobatie van den E. Heer gouverneur, dat den predicandt Henderick Pontcasen, om alle schandale ende ergernisse te weeren, van sijn dienst sal affghehouden werden, ende ghesuspendeerdt sonder bedieninghe met d'eerstvertreckende scheepen na Batavia te seynde.

Aldus ghedaen ende beslooten in onse kerkelijcke vergaderinghe op Amboina desen 11 januari 1646, ende was onderteyckendt van dese naevollegende persoonen: Jan Jansen Brundt preses ende schriba, Hendrick Wijnnanse ouderlingh, Adriaen van den Burcht ouderlingh, Andre Verella ouderlingh, Jacobus Voer diacon, Giliaem Nolof diacon, Domingos Perera diacon.

110. Attestatie voor de Raad van Justitie van christelijke orangkaja's van Ambon, gegeven op verzoek van ds. Hendrick Pontcasen. Ambon, 7 juli 1646.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 297.

Dapan camy Marcus de Roy, secretaris jang maschur dery pada terhoucom de tanna Ambon ini, souda djady tersouratcan debava, adda segalla ourangcaya caya de tanna Ambon ini, Thome Radja Nussanive, Manuel Radja Kielang, Thome Radja Soya, Houcom Joan Pays, Diogo Patty Hallo, Joan Latouhalat, Anthonio Ema, Lowys Gomes,[760] Andre Patty Ouwen, Joan Baccarbessy, Joan Tempessy, Symouw Bauguala, Marten Teunissen daan Hendrick Patty Nussanive, mangacou, seperty patout ourangcaya caya pounja mangacouhan, dery betul daan sabenar, dery pada mintahan Sr Dominus Henrick Pontcaesen, maca souda bouca trus daan trang dery appa nang souda tauw, liat daan mandengar maca ytoulah djady betul daan sabenar djouga dapatnja tasompa capada tuan Deos jang cabesarang, lamon djadinya terminta.

[759] Onzekere lezing.
[760] Dorpshoofd van Mardika bij Ambon.

Maca cattanja samoa, daullo tatcalla S[r] Dominus Pontcaesen manjady schoolmeyster de tanna Ambon ini, maca dery pada adjaranja banja mouritnja souda djady schoolmeysters desini, maca selama wactounja ytou desiny, tiadanja tahou attaw liatcan barang bersallahanja attaw tchideranja satou satou, sampey souda baleyarcan ca Banda. Comedien poula dery Banda camary de tanna Ambon ini mandjady Dominus attau predicant acan Rawayat tuan Deos jang Berbesarang pounja bacatan daan penjouroan capada ourang babal daan mouda pitchayahan dalam tanna ini capada djalang jang benar, maca lamanja brappa taon djanja souda djady panadjar attaw Predicant desiny, ourangcaya caya jang adda terseboutcan de attas, tiada tauwhoe, liat attau mandengarcan barang berboatanja diahat attaw nacal attaw haribirou attaw boatcan barang ouruhara dalam tanna ini, malayncan djouga dengan bayc boudinja souda berydop manis dengan segalla manusia dalam tanna ini djouga.

Begitoulah ourangcaya caya samoa nang adda terseboutcan de attas mangacou samoanja ini menjady betul daan sabenar djouga, tida courang tida lebe, tatapy begimanna adda tersouratcan djouga, maca samoanja adda batanda sama dengan camy secretaris de bava salimnja ini.

Tertoulis dalam Bandar 7 hary dery Boulang July, 1646. Dy dapan camy, Marcus de Roy secretarius.

111. ATTESTATIE VOOR DE RAAD VAN JUSTITIE VAN CHRISTELIJKE ORANGKAJA'S VAN AMBON, GEGEVEN OP VERZOEK VAN DS. HENDRICK PONTCASEN. Ambon, 7 juli 1646.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 299. Vertaling van nr. 110.

Voor mij Marcus de Roy, secretarys in dese achtbaeren Raat van Justitie in Amboyna ondergeschreven, alle de orangcayes in Amboyna, Thome Radja Nussaniffe, Manuel Radja Kylang, Thome Radja Soya, Joan Pays Diogo Pati Halou, Joan Latouhalat, Antoni Ema, Louwys Gomes, Andre Pati Oussen, Joan Bacarbessy, Joan Tempessy, Symon Bagualla, Marten Thenisz, ende Hendrick Pati Nussanive, certifficeeren voor de waerheyt, ten versoecken van D. Pontcaese, van het t'geene dat wij weten, sien ende hooren, dat recht ende waerheyt indien dat van ons vereyst met eeden connen bevestigen.

Verclaren alle doe D. Pontcaes voordesen schoolmeester alhier sijnde, sijne leeringe, veel van zijnen dicipulen tot schoolmeesters geworden, ende allen den tijt doe hij meester alhier sijnde, noyt hebben geweten, gehoort ofte gesien eenige ongeregelheyt ofte eenige ergernisse tot ter tijt dat hij naer Banda is vertrocken.

Ende weder uyt Banda alhier is gecomen voor leeraer ofte predicant om het woort des Heeren Godt Almachtigh onder dese verstockte ende teere geloovigen aen de rechte weegen te predicken.

Ende geduyrende den tijt ende jaeren hij leeraer alhier sijnde certifficeren wij alle de orangcays die boven genomineert sijn noyt geweten, gesien ofte gehoort van sijn E. eenige quade ofte schelmerie ofte moyterie ofte eenige woorden met eymaent gemaeckt in dese lant, anders alleenlijck met sijne goede wijsheyt hadde soetelijck met allen menschen in dese lant geleeft.

Soo is 't alle orangcays die boven genomineert sijn, ceertificeeren voor recht ende waerheyt te wesen noch meerder noch minder het tgheene dat wij getuyght, hebben wij alle t'saemen onderteckent. Met mij secretarys hier ondergeteckent.

Geschreven in de stadt, 7[en] dach der maent july 1646. Voor mij, Marcus de Roy.

112. VERZOEK VAN DE CHRISTELIJKE ORANGKAJA'S VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA OM DS. HENDRICK PONTCASEN ALS PREDIKANT TE HANDHAVEN. Ambon, 1 augustus 1646.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 305.

Daulo somba sedjout daan segalla hormat capada tuancou Kerckenraedt secalyen dalam Bandar Battavia.

Camy segalla Ourangcaya Camar de tanna Ambon, Oulisiva daan Oulilima secalyen ampounja somba banja daan tingi capada tuan Kerckenraedt, sebab camy manusia de tanna Ambon ini boucan seperty ourang Nassarany de tanna attas hangin, malayncan daulla calla, maca Radgia Portugael pounja manusia souda sampey de bava hangin ini, lagi dia ourang souda brican ayer mandihan atava baptismo capada nenemoyan camy pada partamanja, maca pada comedien tuancou Generael Compagnja pounja cawassa souda datang allacan Cotta Ambon ini pon souda bry ayer mandihan attau Baptismo capada camy ourang achir zeman ini souda dalam wactou ampat poulou dua taon, maca annac boudac camy pon adda massoc schoola mangadjarcan agama camy Nassarany pounja istiadatnja, maca annac camy adda dengan fermang tuan Deos nang cabesarang souda bry acal boudy capada banja ourang souda djady pangourou attava schoolmeysters, dery pada ytoulah camy ourang tarima cassie banja daan tingy capada tuan Generael Compagnja pounja cabaycan ytou, nang salamanja souda fadulican agama Nassarany capada camy ourang bouta dan babal banja taon ytou.

Dery pada ytoulah sacarang ini camy minta dengan segalla hatty capada tuancou Kerckenraedt, maca cahandac kerckenraedt, lamon adda beringat daan handac mamiaracan agama dalam tanna Ambon ini, bayclah manjourucan adda Praedicant attava pandita saourang adda bernama Hendrick Pontcaesen poulang camary de Ambon, agar pada hary hary djoumaät attava Domingo djanja berawayat daan mangadjarcan adjaran Engyl capada camy ourang, carna daullo tatcalla djanja manjady pangourou mangadjarcan annac boudac, maca adda banja mouritnja souda djady schoolmeysters attava pangourou, tatapy dengan ytou pon, dycaalou djanja berawayat, maca segalla manusia ketchil besar, parampoan laky, saourang ourang cassie missirah dalam hattinja daan gamar gamar souca mandengarcan adjaran pandita attava Praedicant ytou, maca segalla Rayat camy minta banja amat capada camy ourang caya caya, berguna praedicant ytou tingal de tanna Ambon, sebab soaranja djady penou, daan bacatahanja djady trus daan trang massoc dalam hatty ourang bingou daan babal, agar pada hary jang comedian palaham palaham camy menarucan adjaranja dalam hatty camy, penjouroan daan sabda tuan Deos nang nacabesarang, daan mangartican adjaran Engyl daan Nabby Nabby, agar patout mananguncan nama Nassarany sesongo songo. Tagal ytoulah camy ourangcaya secalyen minta capada Kerckenraedt adilcan mintahan camy ini begimanna patutnja. Mintahan tuan Deos jang berbesarang mamiliharacan bacardjahanmou dengan salamat sempourna, lalou dery pada segalla djahat samoa sampey cacal, AMIN.

Dalam Bandar Ambon capada hadjarat tuan camy Jesu Christi, partama hary dery Boulang Augusti, Taon 1646.

Ampounjamou sahabat kecassie segalla ourang caya de tanna Ambon. Thome Radgia Nussanive, Manuel Radgia Kielang, Thome Radja Soya, Houcom Joan Pays, Djogo Patty Hallo, Joan Latuhalat, Anthonjo Ema, Lowys Gomes, Andre Patty Ousen, Joan Baccarbessy, Joan Tempessy, Joan Patty Allang, Symauw Bagualla, Marten Anthonisz, Hendrick Patty Nussanive.

Marcus de Roy secretarys.

113. VERZOEK VAN DE CHRISTELIJKE ORANGKAJA'S VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA OM DS. HENDRICK PONTCASEN ALS PREDIKANT TE HANDHAVEN. Ambon, 1 augustus 1646.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 191, fol. 301-302. Vertaling van nr. 112.

Versoecke met aller eerbiediege aen mijnen heeren kerckenraet in stadt Battavia.

Wij alle orangcaya in Amboyna, Olisiva daen[761] Olilimo, versoecke hooggelijcken aen den heeren kerckenradts, omdat wij menschen in dese lande Amboyna sijn, is niet te vergelijcken als de christenen in Europa, insonderheyt voordesen doe coninck van Portugael sijn volck heerwaerts naekende, hebbense onse ouders den H. doop gedeelt, ende daernae mijnen heeren Generaele Compagnie met sijne macht, het veroveren van 't fort Amboyna, ende hebben den doop in den tijt van 42 jaeren herwaerts mede gegeven, soodat onse kinderen ter schoolen hebben bestelt om te leeren de maenieren van christen reliegie, soodat onse kinderen met het genade des Heeren Godt Almachtigh tot verstant gecomen, dat veele van haer sijn tot schoolmeesters geworden, voor dewelcke wij hooghelijck de Generaele Compagnie hebbe voor te bedancken voor de goede weldaden dat sijnen E. ons met het christen geloove hebbe versien, wij die trage ende blinde van herten sijn.

Van dewelcke wij versoecken van gantscher herten aen den heeren kerckenraet dat kerckenraet belieft ons willen bedencken ende de religie in dese lant Amboyna willen hanthaeffen, ons den persoon genaemt Hendrick Pontcaes herwaerts mocht weder gesonden werden, opdat hij alle sondach het woort des Heeren ons mocht predicken ende leeren. Want voordesen geschiede, doe hij meester was, met sijne leeringe, veele van zijnen dicipulen tot schoolmeesters sijn geworden, te meer als hij predickt het woort Godts veele menschen soo groot als cleynen, mans ende vrouwen, sijnen predicatie wel bemint, daerom aller onser onderdaenen op ons versocht ende begeert heeft dat den predicant Pontcaes mocht blijven in dese lant Amboyna, omdat sijne stemme claer in herte der verstocten werden aengenaem, opdat wij daernae mettertijt sijnen leeringen in onser herten de wet des Heeren Godt Almachtigh ende de leere des H. Evangely ende der propheten inhouden mogen, opdat wij recht christenen mochten genaemt werden.

Daerom wij allen orangcayen versoecken aen den kerckenraet, rechtveerdigen desen onsen versoeck dat wel is, biddende Godt de Heere almachtigh dat uwen wercke zeegene ende volcomen vrede ende welvaeren, wijckt van allen quaet totter eeuwicheyt. Amen.

In stadt Amboyna den prymo augustus 1646. Uwen beminde dicipulen allen de orangcayen in Amboyna. Thome radja Nussanive, Manuel radja Kuylangh, Thome radja Soya, Houcum Joan Pays, Diogo patti Hallo, Joan Latouhalat, Antoni Ema, Louwys Gomes, Andre patti Ousen, Joan Bacarbesy, Joan Tempesy, Joan pati Allang, Symaõ Bagualla, Marten Antoniz, Hendrick patti Nussenive. Marcus de Roy, secretarys.

114. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 6 september 1647.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 267-269.

(*Dit document is zwaar beschadigd en onleesbaar.*)[762]

---

[761] Daen, dan (Mal.): en.

[762] In de notulen kkr Batavia 23 sept. 1647 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 55) wordt melding gemaakt van de aankomst van een kerkelijke brief uit Ambon, behelzende een verzoek om toezending van meer boeken dan het vorige jaar en van een predikant die ds. Pontcasen komt verlossen.

115. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 april 1648.[763]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 271-274.

Eerwaerde, wijse – – –

Dient desen tot antwoort op U.E. missive van den 20 febr. 1648,[764] door 't schip Middelborch ons met 't casie met boecken, daer seer naer verlanget hebben, toegesonden. Wij hadden wel gewenst onse hope op 't secours van nodige manquementen voor de kercken ende scholen alhier beter na behoren voldaen hadde geworden, te meer dewijl de verder uytbreydinge van het Christendom dagelijckx meerder vereyschet.

't Schijnt dat Godt yet goeds met dit volck voorheeft, die tot de institutie van haer kinderen dagelijckx williger werden, ende soo oyt, dat het nu den aengenamen tijt is die met alle devoir dient waergenomen te sijn, in welcke God Japhet soeckt uyt te breyden om te wonen in de tenten Sems, ende wil dat alle tonge belijde dat Christus de Here sij ter heerlijckheyt Godes.[765]

Edoch, beminde broeders, wij en hebben niet sonder alteratie connen lesen de censure van de E. broeders des classis van Walcheren over de geresumeerden 50sten artykel des synode van Suyt-Hollant, dewelcke ons onder anderen mede soeckt te nootsaken alle een yder bejaerde gedoopte immediatelijck toe te laten tot de gemeenschap des H. Avontmaels, te meer dewijl dese censure nergens anders en schijnt voor te comen als uyt eygen diffidentie en gebreck van liefde en sinistere informatie van anderen.[766]

't Is soo dat wij altijt soo veel mogelijck hebben gesocht ende alsnoch trachten ons te conformeren nae de kercken-order in 't vaderlant gebruyckelijck, en alsoo hoe langs soo meer dese gemeente tot haer volcomen perfectie te brengen, ende in genen delen en soecken te contrariëren. Maer de tedere beginselen, de verre gelegentheyd van de meeste plaetsen daer wij selfs altijd niet wesen en konnen, ende de grote verleydinge die noch seer in dese quartieren regeren aenmerckende, en konnen sonder nader ondersoeck van haer belijdenisse te voren gedaen niemant toelaten tot het H. Avontmael, tensij men de bejaerde afkerich maken wil om gedoopt te werden (die wij in onse pracktijcke bevinden hoe qualijck daertoe konnen gebracht werden), ofte het sacrament des H. Avontmaels t'eenemael prostitueren.

Wij achten die dese censure met soo een nootdwang voorstellen dat sij, altijt bouwende op het fondament van anderen, niet eens om onsen moeylijcken arbeyt en dencken, maer de liefde die het beste denckt achter rughen stellende, liever de quade geruchten als de claerblijckende waerheyt gelove geven. Want anders de ordre die in het dopen van de bejaerde (daer wij horen sommige ons van lichtveerdicheyt soecken achterdachtich te maken) aengaet, sullen altijt bereyt sijn Gode ende allen redelijcken menschen rekenschap te geven. Gelijck oock aen de classen in patria met de naest vertreckende schepen in 't largo voorgenomen hebben te doen.

t'Sedert ons laetste schrijven[767] van den staet der kercken ende de scholen blijft alles noch in een gewenste voortganck. 't Getal der scholieren neemt alsnoch aen, de kercken werden

---

763 In de marge: 'ontfangen den 2^{en} juny 1648 beantwoord den 10^{en} febr. 1649'. Een afschrift van deze brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 71, fol. 3-5.

764 Niet aangetroffen; echter vermeld in de notulen kkr Batavia 17 febr. 1648 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 70). Wellicht gelijkluidend aan die van kkr Batavia aan kkr Banda van dezelfde datum, ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 3-4.

765 Vgl. Genesis 9:27, Filippenzen 2:11.

766 De kwestie van de zgn. sacramentsscheiding was sinds 1643 (weer) actueel en bracht de kerkenraad van Batavia in 1648 tot optreden. Zie Van Boetzelaer, *De Gereformeerde Kerken*, 184-229; Enklaar, *De Scheiding der Sacramenten op het Zendingsveld*; Niemeijer, 'Als een Lelye onder de doornen'; Niemeijer, *Calvinisme*, 171-178.

767 Vermoedelijk het onleesbare doc. 114.

met meerder ijver en lust, soo hier aen 't Casteel, in 't geberchte als in de eylanden, gefrequenteert, als genoechsaem gebleken is uyt de laetst gedaene visite ter praesentie van den Ed. H. Gouverneur Arnoldo de Vlamingh, die meest overal tegenwoordich geweest is.

Op Caibobo, daer in onse vorighe dickwils af geschreven hebben, werden de christenen hoe langer hoe meer, de frequentatiën van de kercken groter, ende sijn voorleden drie weecken wederom 18 bejaerde op haer belijdenisse gedoopt ende 7 paer in den houwelijcken staet bevesticht.

Op Amahey is den praedicant Jan Jansz Brunt t'sedert ons laetste schrijven op dato deses voor de tweede reys naer toe vertrocken ende sijn in korte tijt grote progressen in het leren gedaen, soodat 't getal der gedoopten nu tot de 114 gewassen is, ende sullen de vrouwen die haer tot het onderwijsen t'sedert sijn E. absentie begeven hebben, die bequaem sijn mede door den H. doop de kercke Christi ingelijvet werden, soodat wij anders niet bespeuren en konnen als dat God onsen arbeydt ten hoochsten becrachticht, die 't getal der gelovigen uytbreydet opdat het den sterren aen den hemel ende het sant aen de see gelijck werde.

Doch dewijl tot de voortplantinge van de christelijcke religie niet nodiger is als onderhoudinge van de scholen, soo is 't ten alderhoochsten nodich dat wij sooveel mogelijck is met Maleytsche ende geen Duytsche boecken versien en werden. De scholen sijn vergrotet ende de boecken sijn tot niet gecomen. 't Staet geckelijck ende bespottelijck hoe dat men hier treffelijcken scholen heeft daer geen middelen bijna in en sijn om te onderwijsen, ende daerom roepen wij om geholpen te werden.

De Maleytsche evangeliën in den brief gementioneert en sijn nergens te vinden, ende tensij wij beter ondersteunt werden met middelen, soo en konnen wij tot ons oochmerck niet geraken.

De twee grote bijbels, dewijl hier ten hoochsten nodich sijn, vinden goet alhier te houden. 't Papier, sonder eenige pennen hier gesonden, en komt niet eens bij. Doch wij hopen in 't toecomende een beter.

Het versoeck van een derde praedikant blijft bij ons in suspentie, uyt reden dat de meyninge van de Eerw. H. Pontkasen niet wel gevat noch begrepen is, die noyt van sin geweest is de gemeynte van Batavia tesamen met de E. broederen aldaer te dienen, maer alleen, soo 't mogelijck was, een keer te doen na patria om aldaer sijn saken te effenen ende alsdan weder te keren, 'twelck niet konnende geschieden, soo blijft tesamen met ons allen in den dienst ende bevorderinge van de christelijcke religie alhier.

Jan Pietersz, cranckbesoecker, ons door U.E. order in plaets van den praesumtueusen Rossenraet[768] toegesonden, is ons van herten wellecomen. Hopen ende vertrouwen dat alhier oock goeden dienst doen sal, temeer dewijl op Honimoa in de Ulyassers bij den Eerw. D. Jan J. Brunt wonen ende sijn dienst plegen gaet in plaets van Jeronymus Jaspersz, die van hier met de laetste schepen naer Batavia comt.

Herman Jansz, cranckbesoecker, alhier bij geval met de Griffioen aen lant gecomen sijnde, blijft hier aen 't Casteel dewijl hier goeden dienst doen kan ende oock meteenen in de Maleytsche tale ervaren is, 'twelck ons hier seer nodich is. – – –

H. Pontkasen praeses, Joannes Pontanus scriba, Hendrick Wynants ouderlingh.

Amboinae den 24 april 1648.

[768] Arent Roosenraet, zie Bijlage Krankbezoekers.

116. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 augustus 1648.[769]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 275-277.[770]

Eerwaarde, wijse – – –

U.E. missive van de 20 februari 1648[771] hebben met het vertreck van de laetste schepen beantwoort,[772] waerin ons misnoegen over de censure van die van Walcheren hebben getoont, alsmede over 't gebreck dat alhier hebben van middelen dewelcke tot onderhout van scholen en kercken t'eenemael en essentieel nootsakelijck sijn, waerop in toecomende als hopen beter sal gelet werden.

Alhoewel 'tsedert dien tijt weynich is voorgevallen dat niet ordinair en is, soo hebben evenwel niet connen laten onse gemeenschap door desen soo veel als in ons is te onderhouden.

't Geen alsdoen van den toestant onser kercken ende den aenwas van dien, voornamentlijck op de cust van Ceram, geschreven hebben, wert dagelijckx meer ende meer becrachticht, ende staet in 't toecomende lichtelijck te verwachten dat verscheyde negriën haerselven de christelijcke religie sullen overgeven, soo dat onsen arbeyt van dage tot dage haer schijnt te willen vergroten, waerover God de Heere altijt moet gelooft ende gepresen werden.

De visite die van ons over de kercken ende scholen (welcke 35 in 't getal sijn) gedaen werdt, is bijna tot tweemael dit jaer in 't generael gedaen ende is alles redelijck wel bevonden, soo dat te hopen staet dat hoe langh hoe meerder tot groter volmaecktheyt sullen gebracht werden, daertoe wij vlijtich arbeyden.

't Is soo dat onse moeyten ende peryckel, 'twelck in 't geduyrich omreysen onderworpen zijn, ons met ons drie praedicanten eenichsins swaer valt, doch het afsterven van soo veel praedicanten ende het goede succes van onsen arbeydt (dewijl Godt sijn kracht gelieft in onse swackheyt te volbrengen) doet ons resolveren om geen hulp alsnoch meerder te ontbieden, vertrouwende dat de E. broederen, so yets in 't toecomende daervan genootsaeckt wierden te adviseren, ons, als tot noch toe gedaen hebben de behulpsame handt sullen bieden, daer wij ons alhier op moeten verlaten.

Wij hebben in onsen laetsten oock geschreven hoe dat de meyninge van D. Henricus Pontkasen niet wel begrepen is. Sijn versoeck is alsdoen geweest, ende blijft alsnoch 'tselve, doch met goedtvinden van de E. broederen, dat alleen mochte gelicentieert werden om een keer nae patria te doen, uyt reden hemselven bekent, met conditie dat alhier ymant sijn plaetse soo lange voor sijn E. beclede, welc versoeck wij U.E. in consideratie geven, ende sullen U.E. antwoort met den naesten daerop verwachten.

Verder, dewijl het jaer bijna expireert dat alhier de visiten gedaen sijn, soo is 't dat door desen oock als gewoon sijn het getal van die alhier 't sacrament des H. Doops ontfangen hebben, laten toecomen. Sijn door de E. praedicanten gedoopt: kinderen 892, bejaerde 123, comt samen 1015, getrout 214 paer.

Dit's een teeken van de progressen die alhier dit jaer gedaen sijn, waerover wij Godt de Heere dancken, biddende dat hij in 't toecomende onsen arbeyt meerder segenen wil, opdat de volheyt der heydenen meer ende meer door onsen arbeyt mach gevordert werden, ende

[769] In Batavia ontvangen op 30 sept. 1648 en door de Bataviase kerkenraad beantwoord op 10 febr. 1649 (ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 61-64, vermeld in notulen kkr Batavia 8 febr. 1649, Mooij, *Bouwstoffen* II, 115).
[770] Een afschrift van dit document in ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 24-25.
[771] Niet aangetroffen, zie hiervoor, aantekening bij het begin van doc. 115.
[772] Hiervoor, doc. 115.

wij in 't toecomende alle de aenneminge der kinderen Godes, daer alle schepselen met uytgestrecten halse na verlangen, verkrijgen.[773]

Verder, Eerweerdige broeders, niet meerder hebbende om desen te prolongeren, willen ons selven voor 'tgene ons ten hoogsten nodich is U.E. sorge bevelen, ende naer hertgrondige groetenisse Godes woort, genade ende segen soom over U.E. dienst als personen wenschen ende bidden, tot opbouwinge van sijn rijck ende veler blinder sielen salicheyt. Amen.

Uyt aller last ende name U.E. dienstwillighe ende geaffectioneerde medebroeders Henrick Pontcaesen p.t. praeses, J. Pontanus scriba, Jan Jansz Brundt.

Datum Amboina 1648 den 20^{en} augusti.

117. SCHOOLORDE VOOR AMBON. Ambon, 31 augustus 1648.
ANRI, Archief Ambon 731, ongefolieerd.[774]

Schoolordre

Alsoo wij op verschijde tijden, als de schoolen hier en daer door ons sijn g'examineerd geworden, seeckerlijk bespeurt hebben hoe datter in het waernemen van deselve een bequame ordere, om tot het gewenscht eynde te koomen, gebreekt – werden namelijks geen behoorlijk onderschijd onder de scholieren gemaekt, dat is off se lang hebben school gegaen ofte niet, mitsgaders wat en hoe veer se sijn gevordert, sulx op haere aengewende neerstigheden geen behoorlijke agtinge kan werden gegeven, ende vervolgens oock geene hoope van een eynde van school te gaen voor de kinders is, waerdoor de ouders nootsakelijk onlustigh moeten werden hare kinderen, als mijnende infinyt werck te sijn, ter scholen te stieren mitsgaders de kinders ook selfs de prickel tot naerstigheyd benemen werd, ja hetwelke als een sake sijnde daer we den staet van d' E. Compagnie ten hooghsten houden te sijn aen gelegen, willende versien hebben, oversulx omme de kosten, door onse Heeren principalen, hierinne soo lange aengewend, niet vrugteloos te laten zijn, maer dat eyndelijk door Godts genadigen segen het regte doel voor d'E. Compagnie in 'tselve getroffen mag werden met advys van onse ende die van den kerckenrade als de predekanten, de ordinaris curateuren daervan sijnde, dese naervolgende schoolordere doen conciperen, die wij dan ordonneeren ende beveelen dat bij proviesie, totdat we anders mogten goet vinden te gebieden, bij alle de schoolmeesters over gantsch Amboina in alle de schoolen sonder eenige affwijkinge geobserveert ende naergekomen, ende tot yder kennisse allomme in de scholen publyckelijk sal werden aengeplackt, sijnde soo hier volght.

1. Vooreerst sal tot meerder opwecking in de schoolieren nodigh sijn dat het school in verscheyde bancken afgedeelt werde, op welcke de discipelen op ordere naer haere capaciteyt ende weetenschap haar plaes gegeven moet werden.
2. Niemant en sal vermogen buyten sijn bescheyden banck te gaen sitten vooraleerst hij om sijn neerstighen welleeren op een hooger banck geordonneert sij.
3. Alle ses maenden sal publycklijck, in het bijwesen ende overstaen van d'E. Heer Gouverneur ofte die sijn Ed. daertoe gelieft te deputeeren ende de predicanten, ondersoeck ofte

[773] Vgl. Romeinen 11:25 en 8:22-23.
[774] Fragment uit 'Ordonnantiën en Instructiën door d'Ed. Here Arnold de Vlaming van Outhoorn als Gouverneur over de Provintie van Amboina beraamd ende g'arresteert over d'Administratiën van 's Compagnies suppoosten in voorschreve Provintie bescheyden'. Zie ook hiervoor, doc. 31, art. 17 en 18, hierna, doc. 148 en doc. 194, alsmede de bepalingen onder het hoofd 'het ampt des schoolmeesters' in deel IV, bijlage Kerkorde van Batavia 1624.

examen gehouden werden, ende die bequaem sijn sullen tot hoger banck gepromoveert werden om verder in alles onderwesen te werden.
4. Die in 't examineren bevonden wert de alderneerstigste de voorledene ses maenden geweest te sijn, sal in 't openbaer een redelijcke prijs ofte vereeringe, om sijne neerstigheyt, toegelijt werden.
5. Sullen daerenboven uyt de bequaemste van de eerste banck, die genegen, gekoren werden, die van de predicanten, om te sijner tijt meesters te sijn, sullen werden onderwesen.
6. Een ider die door alle de bancken behoorlijck gevordert is sal van het schoolgaen vrij sijn, dog met conditie dat alle weken in de kerke verschijne om gecatigeseert te werden, ende etc.
7. De agterste in eenige banck sullen altijt haar uyterste devoor gehouden sijn te doen om de voorste te overwinnen ende die een ander in 't opseggen ofte antwoorden verbeteren kan, als hij mis- ofte stilswijgt.
8. Sullen insgelijks alle banken haar bijsondere exercitiën hebben. Die van de eerste sullen ten eersten gecattegiseert werden, en haar antwoorden leeren, met schriftuerplaetsen bewijsen, ten tweeden sullen in het correct voorlesen van de evangeliën ende in deselve sommige principale stucken van buyten te leren, g'oeffent werden, ten derden sullen sij noyt van de exercitiën van de laetste banken vrij sijn. Die van de twede banck sullen ten eersten de klijnen cattegismus leeren, soo veel mogelijk is, ten derden in de grooten categismus lesen, ABC etc.
9. Soo veel als er bequaem sullen leeren schrijven, 'tsij op papier ofte toeberijde bordekens, ende sullen alle dag aen den meester ende een mael des weecx aen de predicanten haren schriften verthonen.
10. Alle ses maenden sal meede een prijs gegeven worden voor die het beste schrijft en zulcx verthonen sal.
11. De meester sal sorge dragen dat des morgens ende des avonts, eer de schoole uyt gaet, het gebeth gedaen ende een psalm voorgesongen werde, ende dat des saterdaegs een predicatie, bij de een off de ander predicant gemaakt, van hem die als dan de eerste in de eerste banck sit, voorgelesen werden.
12. De meester sal met plack en roeden voorsien sijn om tegens diegenen welke traag ofte hardneckig sijn met beschijdenthijd te gebruyken, sonder iets anders, 'tsij rotting, stock, touw ofte koorde, daer te mogen emplojeren.
13. Alle de placken die in de heele week verdient sijn, sullen van de meester opgetekent en eens des weecx geheel suyver affgedaen werden.
14. Den meester sal alle dagh aen yder sijn beste les geven tegen den toekomenden dag, ende die sijn les alsdan niet en kan sal de laaste van de bank sitten ende voort twee placken opgeschreven werden, ende die ook des saterdaghs de laaste blijft voor eenen.
15. Die na den gestelden tijt in 't school komt sal voor 'tselve een plack verdienen, die ten halven tijt komt twee, die geheel aff blijft drie, ende dat soo dickmaal als het sal geschieden.
16. Die buyten weten van sijn ouders een week uyt de schole blijft sal sonder genade op de bille gegeselt werden (mits conditie dat die te groot schijnt te sijn 'tselve met geltboete te geven sal mogen voorkoomen). Soo het geschiet met weten van de ouders, sal den meester vermogen den ouderen de boeten die daerop gestelt sal werden aff te eysschen, haere onwillighijd aen d'E.E. curateuren van de schoole te kennen geven.
17. Die hem met klappen en rasen etc. onmanierlijk aenstelt sal op de daet met de plack gestraft werden van den meester ende die sigh hartnekkiglijk tegen de meester opstelt, met vuylen woorden, schelden, drijgen off slagen bejegent, sal over de bank gegeselt werden.
18. Alle twee maenden sullen de discipelen der predikant apart bijeenkomen om te sien wat sij toenemen in de Cristelijke reliegie, opdat de onkosten aen haer bestelt niet te vergeeffs mogten sijn.

19. Alle de meesters van 't gebergte Leitimor, de Passe, Way ende Oma sullen ook precys alle 2 maanden aen 't Casteel in de kerke bijeenkomen, om van haer scholen en haer toenemen in de Christelijke religie,[775] opdat de kosten aen haer besteet niet tevergeefts mogten sijn.
20. Het nagelmoesson op handen sijnde, sullen alle de scholieren (met goetvinden van d' E.E. curatoren) 1 maand van lessen vrij sijn om haer dien tijt te vermaken, dogh sullen gehouden wesen dien tijt g'expireert sijnde datelijk schoole te gaen, off in de gestatueerde boete vervallen.

118. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 mei 1649.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 49, fol. 60-62. Afschrift.[776]

Eerwaerde, wijse – – –

U.E. aengename missive gedateert den 10 february 1649,[777] dienende tot antwoord van onse twee jongsten des jaers 1648, is ons tesamen met de nevensgaende boeckencas door het schip den Sparwer onder opsicht van den cranckbesoecker David Smals met lief geworden, ende bevinden U.E. ons voorsien te hebben met een goed getal evangeliën, eenige Ulyassersche ABC boecken, 2 riemen papier (maer geen 8), 400 schachten ende geen pennemessen, 'twelck getal niet overeen en comt met U.E. schrijven, ten waer hetgene ons door de Ed. Heer Gouverneur Generael ende de Ed. Heeren Raden is toegesonden, namelijck eenige evangeliën, 6 riemen papier, 600 schachten, 2 pennemessen, daerbij gerekent werde. Doch 'tsij hoe 't wil.

Wij hebben de E.E. broederen te bedancken voor de sorge over onse behoefticheden. Wij hadden wel gewenst dat noch met eenige kleyne boecken waren voorsien geworden, namelijck catechismen, de vragen van Aldegonde ende de Maleytsche ABC boecken, daervan nu een geruymen tijd ontbloot sijn geweest ende ons seer verdrietich is in dit grote getal der scholieren ('twelck nu wel 1900 is) de principale middelen te moeten ontberen om haer te onderwijsen. Ons versoeck daerom is dat d'E.E. broederen in 't aenstaende jaer met soodanige provisie ons gelieven te voorsien, opdat onse manquementen tot volcomen genoech sijn vervult mogen werden, dewijl de catechisatiën ende vragen een van de principale grondstenen daer de kercken op gebout werden, sijn.

't Is ons lief geweest te sien U.E.E. overeenstemminge met ons over het stuck van de bejaerde persoonen tot den H. doop toe te laten. Wij sullen met lijtsaemheyt ende verlangen de repliqen op onse antwoort verwachten. Ondertusschen gaen wij in onse pracktiqen voort, soeckende ons soo veel mogelijck is te conformeren.[778] De ledematen onser kercke onder inlantsche, die het H. nachtmael genieten, nemen dagelijckx meer toe. Ende is goed gevonden dat oock in de Ulyassersche eylanden, alwaer den praedicant Jan Jansz Brunt resideert, mede, dewijle aldaer een goedt getal is dergener die bequaem sijn, sal het H. avondmael gedistribueert werden, 'twelck nae ons oordeel geen kleyne vruchten baren sal.

Dat U.E.E. ons met een vierden praedicant niet hebt connen voorsien, uyt reden de doot onse ordre soo vele persoonen onttogen heeft, is ons van herten leet. Edoch, 't is de wille Godes, wien het alleen bekent is wat hij daermede voor heeft. Wij hadden al overlang den

[775] Lees: te vernemen.
[776] Het origineel van deze brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 136, fol. 279-282. Wegens de slechte leesbaarheid hiervan is voor deze uitgave het afschrift gebruikt.
[777] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 61-64.
[778] Het afschrift in ANRI, Archief Kkr Batavia laat deze zin eindigen met: 'nae de vaderlandsche ordre'.

Eerw. Jan Claesz Bakus saliger memorie mede tegemoet gesien.[779] Doch dit vertroost ons, dat, gelijck als wij uyt U.E. ende mede uyt de missive van den Ed. Heer Generael aen onsen Ed. Heer Gouverneur Arnold de Vlamingh van Outshoorn verstaen, ons twee praedicanten sullen toegesonden werden, waervan den eenen sijn sal tot verlossinge van den praedicant D. Henricus Pontcasen ende den ander om als vierde praedicant alhier sijnen dienst met ons te becleden, dewelcke wij met blijtschap, hier eenmael comende, sullen ontfangen.

David Smals, cranckbesoecker, ons van U.E. om hier aen lant te leggen toegesonden, is van ons geordonneert op het eylandt Boangbessy sijn residentie te nemen, de kercken en scholen met ijver waer te nemen ende op te bouwen. Wij hadden wel gewenst dat hij wat beter in de Maleytsche tale ervaren hadde geweest, doch verhopen dat sijn neersticheyt dat gebreck haest sal overwinnen.

Het boeck Genesis, door de commandeur Van Hasel in het Maleytsch tot stichtinge der kercken overgeset,[780] soude U.E.E. wel toegesonden hebben, ten ware het eenige in 't net geschreven exemplaer dat onder ons te vinden was aen onsen Ed. Heer gouverneur behandigt hebben om aen den Ed. Heer Generael ende de Ed. raden, die om hetselve mede geschreven hebben, over te senden, waerom U.E.E. alsnu daerin niet dienen connen, om die kortheyt des tijdts wille.

Wat den stant der kercken aengaet, is t'sedert onse jongste weynich veranderinge voorgevallen, waerom particulierlijcken daervan niet en sullen schrijven. 't Is soo dat het naerstich frequenteren der kercken ende scholen, het vrientlijck ende eerbiedich ontmoeten soo van de orangkays als 't gemene volck, alsmede de verder vrugten van onsen arbeydt die wij dagelijckx sien, in ons een lust ende vreugde verwecken om sonder verdriet in 't geberchte op ende neder te wandelen ende te water en te lande door arbeyt, moeite en peryckel connen vrijmoedich henen gaen, waerom wij groote reden hebben om Godt te loven en te dancken, ende dagelijckx bidden dat hij meer ende meer rondom alsoo sijn woort bekrachtigen wil, opdat 't getal der gelovige mach werden als de sterren aen den hemel in menichte ende het sant aen den oever van de zee.

Op Amahey, daer den predicant Jan Jansz Brundt in october 1648 geweest is, staet het met het Christendom noch in goede terminis ende sijn in deselve visite (naer onderwijsinge soo van den meester alsmede van sijn E.) gedoopt 205 bejaerde personen, soo vrouwen als mannen, ende 108 kinderen, oock mede 61 paeren in den houwelijcken staet bevesticht, soodat het getal der gedoopten nu aldaer is 313. God geve dat sij haeren doop godsalich mogen beleven. Wij en twijffelen niet of souden noch vele die noch heydens sijn in dito negrij haer laten onderwijsen ende tot het Christendom begeven hebben, tensij door een schrickelijcken brand de geheele negrij totaliter door de onvoorsichticheyt van een vrou in de assche geleyt waere geweest op den 14^{en} januario deses, 'twelck waerlijck in dese haere swackheyt haer een swaere beproevinge haeres belijdenisse is. Doch blijven tot noch toe standvastich, hoewel ontbloot van al haer middelen. Om dese menschen in haer droefheyt, alsmede in haere swackheyt, een weynich te gemoet te comen, is goed gevonden dat den praedicant Jan Jansz Brunt daer na sal toegaen, voorsien met 300 realen uyt het armegelt aengeleyt aen verscheyde cleden, 50 realen van onsen Ed. Heer Gouverneur Arnold de Vlaming van Outshorn uyt eygen middelen geschoncken, ende noch eenige Lombockse sweerden uyt de boeten haer toegeleyt, gecocht, opdat sij alsoo onse bermherticheyt siende, meer ende meer tot ons ende het Christendom mogen ontsteken werden.

Het schijnt dat de nieuwe christenen op Cabobo, soo sij haer niets en vreesden te sullen overcomen, lichtelijck haer vorige liefde tot het Christendom t'eenemael souden quiteren

---

[779] Ds. Bakus, eerder predikant op Ambon, was in 1644 gerepatrieerd, keerde in 1648 naar Indië terug, maar overleed tijdens de reis.

[780] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 40.

ende geheel heydens ende duyvelsdienstich werden. Het is notoir dat dese menschen seer ontroert, bevreest gemaeckt ende opgehitst werden, soo van de moren, die aldaer nu haeren dienst seer beginnen te behertigen ende publyckelijck te doen, alsmede de duyvelspriesteren, die haer profijten door den aenwas van het Christendom t'eenenmael benomen werden.

Den praedicant Joh. Pontanus, in november 1648 aldaer comende, bevond deselve seer afkeerich van 't Christendom, primo instanti versoeckende de helft van haer kinderen wederom den duyvel te mogen opofferen, 'twelck, hoewel op instantelijck aenhouden, beloofden niet meer te sullen doen. Soo is 't nochtans dat den praedicant Henricus Pontcaesen, den 23 april daervandaen comende, hetselve sijn E. wederom van haer voorgestelt te sijn rapporteert, met noch andere omstandicheden haere flaeuwicheyt betreffende. Doch dewijl noyt van haer gescheyden en sijn sonder beloften van nooyt soodanige godlose propositiën te sullen doen, maer van met alle vlijt ende neersticheyt haer vorigen ijver te sullen betrachten, soo sullen wij evenwel niet nalaten alle devoir ende middelen aen te wenden opdat dese arme menschen haer eerste geloof niet en comen te versaecken ofte tot haer vorige uytbraecksel te vervallen.

Dit is 'tgene, Eerw. medebroeders, dat wij U.E.E. aengaende den stant onser kercken voor desen hadden mede te deelen. Waerom wij, niet hebbende om desen te prolongeren, sullen eyndigen ende Gode bidden dat hij U.E. in sijn heylsame guarde nemen wille en U.E. diensten ende arbeyt genadelijck segenen, tot bekeeringe veler sielen ende uwer eygener eer ende salicheyt. Weest hertelijcken gegroet van U.E.E. medebroeders ende vrienden. Uyt aller last ende naem H. Pontcaesen praeses, Joannes Pontanus secretaris, Jacob Verheyden[781] ouderling.

Amboina den 1 may 1649.

119. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 8 september 1649.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 283-286.[782]

Eerwaerde, wijse – – –

Onse laetste missive van den 21 april anno 1649,[783] dienende tot antwoort van U.E. aengenaeme des 10 february desselven jaers,[784] verhopen U.E. wel ter hant gecomen te sijn, ende uyt deselve de gelegentheyt der kercken ende scholen onder onse opsicht resorterende genouchsaem te sullen hebben verstaen. Wij hebben alsnoch reden om ons te verheugen over den aenwas ende progressen van het Christendom, God de Here dagelijcx doende tot sijn gemeynte die salig werden,[785] ons latende sien de aengename vruchten van sijn genade daermede hij ons gelieft te becrachtigen.

Desen voorleden jaer t'sedert ons laetste schrijven sijn wederom alle de kercken ende scholen rontom in dese quartieren, soo in de Ulyassersche eylanden, alsmede Boang-bessy, Latimour, de cust van Seram etc., tot tweemael toe besocht, gevisiteert en geëxamineert, ende bevinden deselven noch alle (uytgenomen Cabobo) in een redelijck goeden stant, daervoor Godt de Here niet genouchsaem konnen loven ende dancken. De scholen ende kercken blijven meest alle met een groot getal leerlingen ende toehoorders versien, die noch dagelijckx soo in getal als kennisse toeneemen, ende sijn in de visite deses jaers van den 25 augusti 1648 tot dato deses door onse handen de gemeynte Godes met den H. doop

781 Kapitein, zie Knaap, *Memories*, 252.
782 Een afschrift in ANRI, Archief Kkr Batavia 71, fol. 78-81.
783 Vermoedelijk doc. 118 hiervoor.
784 ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 61-64; vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* II, 115.
785 Vgl. Handelingen 2:47b.

ingelijvet 957 sielen, waervan dat op haer publyqe belijdenisse 222 personen het sacrament ontfangen hebben, ende zijn mede tweehondert ende twaelf paren in den houwelijcken staet bevesticht. Hoe dat voornemens waren niet alleen aen 't Casteel alhier het H. nachtmael te celebreren, maer oock in de Ulyassersche eylanden, hebben voordesen U.E. bekent gemaeckt,[786] ende is 'tselve door onse E. collega Jan Jansz Brunt alrede met goede hope van groter stichtinge ende opbouwinge der kercken van Ambon gepractiseert.

Edoch, gelijck wij reden hebben van blijtschap ende goede hoope, also mede en sijn niet vrij van vrese ende becommeringen over de voorplantinge des H. evangelii op de cust van Ceram. Die van Cabobo, welcke op nieu gesworen hadden met eede het Christendom als voor desen met ijver te behertigen, haer propositiën (vanwegen haer kinderen den duyvel te mogen opofferen) te sullen achterlaten, en deselve den H. doop ten naesten reyse te sullen praesenteren, sijn na de geruchten gaen geheel wederomgekeert, sommige, so men seyt, haer negry verlatende. Doch wat daer af sij staet ons door den E. praedicant Pontanus, die met den eersten daer na toe gaet, te vernemen. Dat dito christenen door de omliggende mooren ten allen tijden ende nu voornementlijck seer getercht, opgehitst, ende een groten vrees haer aengebracht werdet, blijckt dagelijckx door onse ondervindinge, waerdoor het comt dat sij haer godsdienst niet betrachten na behoren ende de scholen, als te beduchten staet, ten meerendeele sal comen te vervallen, soodat den onverdrietigen arbeyt, ijver ende moeyten aldaer nu eenige jaren aengeleyt wel mochte comen haer oochmerck ende gewenste eynde te verliesen.

Ende alhoewel die van Amahey, Amacriecka ende Swouke,[787] welcke de uyterste ende laetste paelen van onsen dienst sijn, tot noch toe haere volcomene stantvasticheyt in de aengenomen religie betoont hebben ende in haer professie noch dagelijckx, alsmede in kennisse, toenemen, sijn evenwel beducht dat de mooren, voornamentlijck die van Hia-Mahu, seer haest haer fenijn sullen onder dese menschen gesaeyt hebben om deselve wederom ons te ontrecken. Hiertoe geeft geen kleyne aenleydinge de wedercomst van den quimalaha Magiero,[788] die in Ternate, om den nieuwen koninck te begroeten, geweest is, medebrengende van dito koninck nieuwe propositiën ende pretensiën aengaende de cust Ceram ende de inwoonders van dien, oock selve over alle degene welcke oyt onder des koninkcx gebiet geresorteert hebben, hoewel met weten van haer vrienden ende ouderen over langen tijt met christenen getrouwt, kinderen voorgeteelt ende t'samengeleeft hebben. De proeve daervan hebben nu onlanghs gesien in die van Hia-Mahu, die uyt last ende ordre van dito quimalaha een vrou uyt de negrij Ou, nu lang getrout ende 5 kinderen voortgebracht hebbende, wederom comen eyschen, om, so waerschijnlijck is, tot het Moorsdom te dwingen ende van haer man af te separeren, welcke diergelijcke terginge, ophitsingen ende dreygementen der mooren, ende andere listigheden, vresen seer veel op dese arme swacke menschen daerna sullen vermogen, doch verhopen door nodige voorsichticheyt daerin haest sal voorsien sijn.

De E.E. broederen des kerckenraets, dese swaerigheden alsmede de nootsakelijckheden tot verder opbouwinge ende verbreydinge der kercken alhier nodich insiende, alsmede hoe onsen medebroeder Jan Jansz Brunt, die over eenige maenden in het doen van de Ulyassersche visiten aen een miserabel accident[789] geraeckt is, sich gewillich ende bereyt toonde om een keer nae Batavia te doen ende te sien of aldaer conde gecureert werden, dewijl sijn E. den kercken alhier noch eenigen tijt genegen blijft te dienen, goetgevonden ende geordineert hebben, met approbatie van onsen Ed. Heer Gouverneur Arnold de Vlamingh van Outshoorn, dat U.E. onsen Eerw. medebroeder eens toecome om met U.E. door mondelijcke

[786] Zie hiervoor, doc. 118.
[787] Makariki en Soahuku.
[788] Kimelaha Madjira.
[789] In het afschrift staat: 'blindheit'.

communicatie, t'samenspraeck ende raet te overwegen wat in sodanigen staet ende gelegentheyt der kercke best dient gelaten ofte gedaen te werden tot rust ende voorspoet derselver, opdat alsoo onsen arbeyt daernae door de genade Godes so veel te meer mochte gesegent werden.[790]

D. Henricus Pontcasen, dewelcke voordesen tot twee maelen toe sijn verlossinge om een keer na patria te doen versocht heeft, blijft voor de derde mael bij sijn voorige versoeck persisteren, ende dat so veel te meer dewijl uyt de missive van de Ed. Heer Generael aen onsen Ed. Heer gouverneur verstaet twee praedicanten ons te sullen toegesonden werden, waervan de eenen tot den vierden praedicant alhier sijn sal, en dat de twede om sijn E. te verlossen ende in sijn plaets te succederen, alhier met de naeste schepen hebben tegemoet te sien, waertoe sijn Eerw. de E.E. broederen op Batavia versoeckt hem soo veel mogelijck is de behulpsaeme hant te willen bieden.

Wij hadden voorgenomen, als voordesen hebben geschreven, U.E. een specificatie van 'tgene ons nodich dacht te sijn tot onderhout der scholen ende kercken alsoock eenige tractaties in 't Maleyts te communiceren, dienende tot meerder bevorderinge seer dienstich sijn om U.E. gevoelen ende censuren over deselve te vernemen. Doch dewijl onsen waerden collega U.E. selves in persoon toecomt, sullen daervan als van andere dingen die particulieren sijn swijgen, ons refererende in alles aen sijn E. mondelingh verbael. Waeromme, niet meer hebbende om desen te prolongeren, willen hiermede, Eerweerde, welgeleerde, wijse, voorsienige medebroeders, eyndige ende U.E. naer hertelijcke groete de protexie des Almogenden bevelen. – – –

Valete. Uyt naem ende last des kerckenraets Hendrick Pontcaesen praeses, J. Pontanus scriba, Hendrick Wijnantsz ouderlingh.[791]

Amboinae den 8 september 1649.

120. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 augustus 1650.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 287-290.[792]

Eerwaerde, voorsienige – – –

U.E. waerde ende seer aengenaeme missive ons toegecomen van den 15 februaris 1650,[793] dient tot beantwoordinge van den onsen den 18 september 1649,[794] is ons seer wel ter hande gecoomen, hyrbeneffens een casse versien met nootwendicheden ons dienende tot onderhoudinge der Amboynsche schoelen ende kercken, daerbij oock het bijwoonen met raet in 't versende der predicanten in dese gewesten. Is ons alles seer lieff ende aengenaem geweest. Hebben U.Eerw. als boven herttelijck te bedancken. Versoeken, wenschen ende begeren: wilt voortaen ons helpen versorgen, beschicken hetgeen dat ons tot behulp van noden zij in dese plaatz vooreerst ende in 't besonder wijl ons de Here heeft gelieven te besoeken ende van ons affgeruckt onsen getrouen arbeyder D. Jan Jansen Brunt, welcke van de kercke alhyr in zijn komste met den predicant Hardtongh g'ordieneert is visite te doen in de Uliassersche eylanden, met zijn wedercomst met den bloetgang bevangen ende naer enige weken, uutgemergelt, seer christelijck van dese werelt overleden is, sodat wij tegenwoordich met ons 3 predicanten zijn, waeraff D. Johannes Pontanus, zijnen tijt geëxpireert

790 Zie Mooij, *Bouwstoffen* II, 148-149.
791 In margine: 'ontfangen den 26 sept.'.
792 Afschrift in ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 133-137.
793 In ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 102-106, een brief kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 11 febr. 1650. Vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* II, 155 en 156.
794 Vermoedelijk document 119 hiervoor.

sijnde, versoeckt ernstlijck zijn verlossinge, welcke hem oock niet can ofte mach geweygert worden, wijl hij voornoemt zijnen verplichten tijt aen d'E. Compagny getrou heeft uutgedient, den anderen wijl hem de Here met swackheyt des lichaems besocht ende hij hoe langer hoe meer in crachten affneemt ende dierhalven den sware dienst welcke in de kercke hyr vereyst wort als enen getrouen ijveraar niet can volbrengen. Versoecken ende oock hoopen dat dit bij U.E. alvoor in memorie blijft, opdat zijn verlossinge te gewisser mach tewege gebracht worden ende sijn plaatz met een gotsalich leeraer wederom mach bekleet worden.

Belangende D. Pontcaes, heeft voordesen seer ernstlijck begeert verlost te zijn, doch om het bant des houwelijcx met ene inlantsche vrou mochte niet toegestaen worden. Wijl de Heer desen vrou uut die werelt gehaelt heeft, blijft bij sijnen voorgaende versoeck opdat hij met de eerste gelegentheyt mach van hyr verlost worden, hetwelck wij versoecken dat sulcx sonder hinder mocht geschien ende zijn plaatz met een gotsalich leeraer wederom bekleet weerden. Also, waerde broederen, dat doch ons het minste 2 gotsalige leeraers mogen metten eersten toecoomen opdat door schaersheyt van getrou arbeyders de kercke Jesou Christi alhyr geen hinder comt te lijden.

Oock hebben wij hyr van noden verscheydene cranckbesoekers. Den cranckbesoeker Herman Janssen, welx tijt nu geëxpireert, versoeckt ernstlijck sijne verlossinge, in welcke plaatz wij nootwendich enen anderen moeten hebben.

Den cranckbesoeker Davit Smals heeft zijnen tijt aenwesende alhyr hem seer qualijck comporteert, de kercke Christy tot grote ontstichtinge gewandelt, hemselven door overvloedige dranck het lichaem uutgemergelt, also dat hij ons het minste niet dient; sullen hem oock met de eerste gelegentheyt opsenden ende hem ons quijtmaeken,[795] in welckes plaatz wij mede enen anderen van noden hebben, oock soo 't mogelijck is souden wel ettelijcke behalven dese van noden hebben opdat wij hyr ende daer een bequaem cranckbesoeker leyden, daer het niet op andere inlantsche meesters moet betrout worden, tot welcken ons getroude personen, welcke gemeenlijck een ruym verbant hebben, dienen souden. Onse seer nodige andere behoefticheden zijn dese: 2000 ABC boecken, 25 riemen pampier, 2000 pennen, 2000 vraegeboeckgens in Maleyts van Aligonde, 2000 Malays catachismi, 200 Psalmboeken so met als besonder noten ende 5 à 6 in quarto. Dese voorhaelde dingen versoecken ende oock betrouen wij dat ons, waerde broederen, tot onse seer nodige behulp van onse kercke voor ons sullen besorgen ende ons toesenden.

Aengaende den toestant van de kercke Gots alhyr, is in enen redelijcken stant. Het is in dese contrei nu kort de visite gedaen, sodat op 't lant van Amboyna, Oma, Honimoa, Nosselaut de schoelen ende kercken in goeden vloer zijn.[796] Belangende Caybobbo connen wij niet seer lofflijck en schrijven, want dese haer tot noch to grotelijcx hebben besmet gehouden van den duyvelsdienst, hare kinderen den duyvel opgeoffert, ja sels die men voor de principale christenen gehouden heeft. Doch d'E. Heer Gouverneur Arnold de Vlaming van Austhooren heeft sels daerwaers geweest, haer duyvelshuys verbrant ende twee van die voornaemste duyvelsdienaers medegebracht aen 't Casteel, verhoopen dat door sulcke middelen mach verbetert worden.

Amahay, voor weinich jaeren het Christendom aengenoemen ende haer seer ijverich vertoont, is wederom van den predicant Hardtong gevisiteert ende in groote vlauheyt bevonden, doch het minste bemerct de pleginge van enige duyvelsdienst, zijn derhalven vermaent tot ijver ende voortgang in de christlijck religie, verhopen van haer het beste.

---

[795] Smals werd door GG Maetsuycker buiten bediening naar Nederland teruggezonden (Mooij, *Bouwstoffen* II, 201, 210, 215).

[796] In goeden fleur (bloei) zijn.

Quelpipouti is mede in desen besocht, wijl op haer versoek voor enige maenden 2 schoolmeesters aldaer geleyt tot onderwijs in 't gelove in Christum. Bevonden dat het meerdere deel van 't volck vluchtich was, doch op het versoeck van den predicant en den gecommiteerde sijn sij wederom bijeen gecomen ende geantwoort dat s' uut vrese waeren geloopen wijl tien persoonen van haer voor corte jaren den duyvel opg'offert waren. Dese conden geen christen worden, maer de reste, bestaende in een groot getal, souden hetgene zij belooft hadden aenvaerden ende daerin leven ende sterven. So hebben wij die voornoemde duyvelsdienaren den schricklijcken uutgang voorgestelt, ende geseyt dat wij haer hyrin geen licensie geven, maer bootschappen haer Jesum Christum aen te vaerden, doch die den satan niet willen affgaen dat s'haer van de negerij moeten sonderen, opdat wij niet tot enige tijt hooren dat den satan omtrent hare negerij gedient wort. Dit hebben ons de orangcayen belooft, ende hebben die gewillich waren ondervraecht van de kennis Gots ende zijnes soons Christum Jesum, ende die ons dochten bequaemheyt te hebben het heylich teycken des doops laten genieten. Worden also gedoopt 24 personen. Verhoopen dat de Here ons werck sal segenen ende zijn wort bij dien niet onvruchtbaer laeten.

Den gedoopte van dit jaer worden bevonden, so oude als kinderen, so wij bevinden sijn 703. Hyrmede besluyten wij ende bevelen de seer godtsalige broederen in de genade des Allerhoochsten ende verwachten voldoeninge ende antwoort. Vale.

Actum Amboyna den 20 augusti anno 1650. Uut last des kerckenraets Joh. Pontanus praeses, Hendrick Hardtongh p.t. schryba, Hendrick Wijnantsz ouderling, Jacob Verheyden ouderlingh, Harmen Jansz diacon 1650.

121. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, april 1651.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 291-294.[797]

Eerwaerde, wijse – – –

De andtwoort van d'E.E. broeders op onse toegesondene missive gedaen den 28 januwary 1651[798] is ons per schipper Aert Ploen wel ter hande gestelt, ende bevinden dat E.E. broederen uut onse letteren verstaen hebben die begeerte tot behoefte ende onderhoudinge onser kercken ende schoelen. Om onse eerste begeerte te vervullen, hebben E.E. broederen ons toegesonden den E. gewesen predicandt Jacobus Rogerius, welcken God heeft gelieven op de reys (naer ons toe) uut dese weerelt aff te eyschen, blijft zijn plaatz ledich.[799] Wijl nue onse kercke om haere verre vaneengelegenheyt vereist doorgaens een reisent predicant te hebben, so is het dat wij wederom versoeken d'E. broeders gelieven voor ons uut te sien ende met de eerste gelegentheyt dese plaatz met een ander godsalich derden persoon te vervullen.

Wadt aengaet onsen E. broeder D. Petrus Apeldoorn, hadden gewenst dat hij ons met beter getuychnis was toegekoomen,[800] wandt wij oordelen als sulcke getuygenis medegaet,

---

797 Afschrift in ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 164-167.

798 ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 134-137.

799 Dit overlijden ook vermeld in Van Dam/Van Boetzelaer, *Beschryvinge, Vierde Boek*, 123. Naast deze Jacobus Rogerius was er echter nog een andere predikant met dezelfde achter- én voornaam, arr. Batavia 1653, werkzaam te Ambon eind 1653 – mei 1655, nog in 1655 overleden (volgens Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 360 op de terugreis naar Ambon); zie hierna, aantekening bij doc. 126, en doc. 129; *GM* II, 437; Mooij, *Bouwstoffen* II, 439; Van Dam/Van Boetzelaer, *Beschryvinge*, *Vierde Boek*, 156.

800 Ds. Petrus Appeldoorn had zich fel verzet tegen zijn plaatsing te Ambon omdat deze van regeringswege was geschied. Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 107-108; Mooij, *Bouwstoffen* II, 175-183. Te Ambon ontstond een nieuw conflict, nu tussen ds. Appeldoorn en zijn collega Hendrik Har-

dat dan die berooping in de gemeinte (die bij ons moet geschien) niet uut herttelijcke toegenegentheyt maer met groot bedencken ende vrese geschiet. Daerom oordelen wij dat ons sulcx enen niet mach toegesonden worden, ende so hij mediteert[801] ende zijne opgehaelde questie daer de E. broeders aff schrijven niet gewichtich is om zijne versending in zijn amt te verhinderen, behoert sulck een getuygenis niet mede te gaen, besonder in sulcke swacke gemeenten als wij bedienen. Doch wij hebben desen onsen broeder aengenoemen gelijck behoort. Verhoopen dat ons geen occasi sal gegeven worden daertoe te coomen daer de E. broederen vermaen van doen.

Het geeft ons groot wonder dat op hetgene wij tot nodich behoefte van onse kercken ende schoelen versoecken niet beter wort gelet, opdat wij in onse behoefticheden mochten te hulpe gecomen worden. Wij zijn enige jaeren benodicht geweest om catacheses in Malayts, daerbij vrageboeckges Allegonde in Malayts. Sonder dese moeten onse schoelen vergaen. Het schijnt ofte men met ons spot, wandt ons worden toegesonden geen cattagesen, oock geen mentie gemaeckt off sij daer zijn ofte niet. Schijnt gantslijck ofte het den E. broederen niet de pine weert is, daer wij doch hart om verlegen blijven. Ons wort toegesonden Duytsche Alegonde, dese sijn ons niet nutten; ons wert toegesonden ene ruyme quantiteyt Portughese Aligonde,[802] dese zijn ons niet nutte. Psalmboeken, die wij wel van noden hadden voor onse principaele offeciren te gebruyken, worden ons een ruym getal kleine psalmboeckgens gesonden waerbij een goede quantiteyt Engels en France boecken zijn, sodat wij in dese besendinge niet meer versien sijn al waer ons niet een boeck toegesonden. Verstaen oock dat het niet uut spot maer uut versuymnis geschiet is, want als d'E. broederen wouden onsen eysch betrachten, so was het door den opperkoopman al geschiet. Ons versoeck is dat onse begeerte, so sij te voldoen is, so lange niet mach uutgestelt worden, wandt sulx set ons grootlijck overstuir.

Wij hebben d'E. broederen versocht om 2 à 3 cranckbesoekers, doch daer is niet op gevolcht. Wijl ondertuschen ons nogh 2 in dese quartiren affgestorven sijn, als Herman Jansen ende den cranckbesoeker Jan Pieters, dat ons geen overschoet, sijn wij seer benodicht, doch verstaen enen naer Tarnaten gesonden te sijn, welcke daer niet so nodich was. Hebben aen d'E. Heer Admirael Vlaming hem hyr versocht, sijn hem alsnoch verwachtende, doch blijven verscheyden plaatzen open daer wij cranckbesoekers plegen te gebruycken, so dat wij 'r noch 2 nodich zijn.

Ons versoek is ooc met ernst d'E. broederen gelieven doch sulcke brieffkens aen de cranckbesoekers niet te geven dat sij gelicentieert zijn om met de eerste schepen weder te keren, gelijc den cranckbesoeker Non ons vertoonde als wij hem om noet versochten aen lant te komen om het gebeth des avonts te doen.[803] Heeft hem seer ongewillich vertoont, heeft het gebet tot 3 mael soo schandelijck waergenoemen dat wij genoetsaeckt waren hem wech te senden, ende bijdien door overvlodige dranck sonder andere bekende sieckte, gelijck betuycht wort, niet gestorven was, soude de broeders gedeporteert wederom toegesonden zijn. So dan versoeken dit niet te doen, wandt boven dat d'E. broeders onse behoefte niet weten, so schijnt het noch wat herschapij voerende over ons.

d'E. broederen onses kerckenraets sijn seer verwondert hoe dat de gemeenschap die de kercke van Battavia voordesen met ons heeft gehouden, so in 't oversenden der vaderlantsche kerckelijcke missiven als den toestandt van Gots kercke doorgaens in India, ende dese gemeenschap nu schijnt affgesneden te worden. Niet wetende wat het beduyt, sijn van

---

tongh, op het stuk van de kerkleer (erfzonde), zie hierna, doc. 123.

801 Vermoedelijk een verschrijving voor: meriteert.

802 Vgl. Landwehr 678.

803 Vgl. notulen kkr Batavia 19 december 1650 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 175). Non overleed kort daarna op weg naar Ternate (zie deel II-1, doc. 46).

sustiny[804] dat sulx behoort te continuweren, reden wijl het der Battavische kercke geen disrespect toe kan brengen sulcx als voor te continuweren, ende bijdien niet, sal niet anders als een disjunctio[805] baren.

d'E. broeders maeken ons bekent hoe dat se ons een schoolmeester toesenden met naemen Jan Karstens.[806] Desen senden wij wederom, uut oorsaeck dat het ons aen die stoffe niet onbreeckt, den anderen dat in hem geen bequaemheyt is die hyr vereyst wordt, den 3 dat dese natie hem daertoe niet soude verstaen andere haere kinderen voorgetrocken te worden in dit amt.

Wijders belangende den stant van onse kercke, scheen voor weynich maenden noch in enen goeden stant te zijn, wijl onse verre gelegene plaatzen onlangs gevisiteert sijn. Doch door het schandelijck ende moordadische opposeren des quimilahas is Caybobbo gantz verdestruweert, de christenen op de vlucht. Dit is oock te beduchten van Quelpeputi ende Amahay, wijl dese plaatzen op de kust van Ceram gelegen sijn, sullen hyraff in 't toecomende konnen breder bekent maeken.

De toegestaene verlossinge van d'E. Heer Generael over d'E. predicant Joh. Pontanus kan bij ons mede geensins tegengesproken, noch veelmin verhindert worden, heeft van ons sijn behoorlijcke dimissie ende hebben zijn persoon van zijn getrouen dienst te bedancken.

Den predicant Hendricus Pontcaes zijn verlossinge is mede diensgelijck onverhindert toegestaen, staet te komen. Hyr wort oock gesonden den cranckbesoucker Smals, welcke zijnen tijt bij ons wesende niet ijverich heeft besteet ende dier plaatz daer hij gelegen een seer slechte getuygenis heeft, als dat hij 3 mael het gebet een predicatie voorgelesen heeft. Sulcke loue, dranckgirige menschen hebben wij niet van noden.

Onse behoefticheden zijn dese: 2000 Malayts Alegonde, 2000 Malayts catachesen, 2000 dito AB boeken, 200 dito evangelisten, 24 riemen pampier om te schrijven, 2000 pennen ofte schaften, enige Psalmboeken met noten. Etc. etc.

Dese dingen versoeken wij ernstlijck d'E. broederen gelieven te besorgen. Wadt verder soude vereyst worden, betrouen dat sulx door d'E. Pontanum mondelijck sal geschieden.

Willen hyrmede – – – U.E. dienstbereyde medebroederen ende medearbeyders in den oogst des Heren in Amboyna. Uut last des kerckenraets Henricus Hardtongh p.t. praeses, Joh. Pontanus VDM, Hendrick Wynantsz, Jacob Verheyden.

Amboina den [...][807] april 1651.

122. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1651.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 313-314.[808]

Eerwaerde, godsaelige – – –

Desen dient om met onse laatstvertreckende schepen noch eens te verwittigen ende in gedachten te brengen onsen toestandt ende behoefte. Wadt belangt onse kercke, is alsnoch in redelijcken toestandt, als in 't geberchte van Latimor, Ulliasser, Nossoulau, Oma. Wadt belangt de kust van Ceram, voornaemelijck Kaybobbou, is gans geruïneert ende onse swacke christen aldaer zijn onder het gewelt van den quimalaha Majire, de Here wil haer stercken. Quelpipouti zijn noch niet onder vijandts gewelt, doch uut vrese op 't gebergte ver-

[804] Bewering, mening.
[805] Verwijdering.
[806] Zie Mooij, *Bouwstoffen* II, 194 en 200 ('swarte schoolmeester').
[807] Datum niet ingevuld.
[808] Een afschrift van dit document in ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 170-172, waar ook de datum staat vermeld.

stroyt. Amahay diensgelijcken, sodat ons desen oorloch schaede doet, wensten dat ons Godt met vrede wederom gelieft te overschudden.

Het heeft hem hyr toegedraegen dat d'E.E. Heer de Vlaming geen goet genoegen vertoont heeft dat de Uliassers solange sonder predicant heeft gestaen, doch wadt de oorsaeke is sult licht konnen begrijpen als gedenckt aen de stoffe die wij hebben. Doch dewijl de noetwendicheyt aldaer het groetelijcks vereyst, is het dat wij in onsen kerckraet goet oordelen dat D. Hardtong daer gaet zijn domozilium houden, besloten voor twee jaren. De Heere wil zijnen arbeyt bijwonen. Dit geschiet op goede hoope dat ons gebreck hyr wederom van predicanten sal mogen vervult worden. Betrouen dat van E.E. broeders sal sorge gedraegen worden, ende bijaldien imant van predicanten hem vertoonde die in de Malayts taele ervaeren is, soude ons zeer van noden sijn, wandt sonder dit sullen wij 't swaerlijck connen gaende houden. Wandt dese quartieren het also nodich hebben als de affgelegene, gelijck die can betuygen welcke het door ervarentheit heeft.

Siekentroosters: bijaldien wadt slachs hebt moste om ons noetwendich gedacht worden, zijn ser benodich om drie,[809] alwasser meer, opdat wij hyr ende daer enen mochten plaatzen om goede opsicht op andere mesters te hebben. Onse behoefte sijn seer groet ende kunnen ons schoele niet langer gaende houden, wandt hyr is niet meer. Besonder groet gebreck van cattachistes ende Malayts Allegonde boeken. Dit dan ons behoefte: 2000 Malayts catachistes, 2000 Allegonde, 400 psalmboecken, 500 evangeliboeken Malayts en Duits, 200 predicatiboecken, 6 postillen, 25 riemen schrijffpampier, 4000 schaften, 50 pennemessen met enige stoffe om inckt te maecken.

Den predicandt Hendrick Pontcaes soude medecomen, maer schijnt te willen blijven, doch betrou niet anders als vrijman.[810] Het dunckt ons niet dat inwilligen connen zijn persoon langer als predicandt te dulden, wijl meer ontsticht als sticht, ja schijnt in zijn persoon gans geen liefde noch ijver tot Gots kercke te zijn.

Niet meer hebbende in desen, sullen eindigen, wenschen Gots segen over de E.E. broederen arbeit. Hendricus Hardtongh VDM, Hendrick Wijnantsz, Marcus de Roy, den 23 september uut Amboyn. Het getal der gedoopten so jong als out zijn van dit jaer geweest 856.

123. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 september 1652.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 320-327.

Eerwaerde, godsalige – – –

Also wij uit U.E.E. laestledene missive[811] met D. P. Joannis de Vries bespeurt en verstaen hebben U.E.E. seer te verlanghen naer communicatie ende onderrichtinge van 't verschil en onlusten in dese onse kercke, gesproten en geresen tusschen D. Henricum Hartongh, dies tijts alhier en nu getrouwe dienaer Jesu Christi in de Uliassers op Honimoa, ende den gesuspendeerden Petrum Appeldoorn, veellicht becommert zijnde over de schaede Josephs, om een goed middel te beraemen en uyt te vinden tot slissinge van alle twist en weyringe van alle ergernissen van dese onse bedroefde kercke, en dese selver in uwe gebeden te gedencken, dat doch den duyvel-geest uyt Godes kercke mochte werden wechgenomen ende

[809] Onzekere lezing tengevolge van papierbeschadiging.

[810] Briefje gouverneur Ambon aan GG d.d. 26 september 1651, NA VOC 1187, fol. 571: 'Den predicant Domine Hendrick Pontcaesen ben volgens onse jongste resolutie van sints op morgen sijn vrijbrieffje thuis te seynden'. Pontcasen overleed vóór 20 september 1652, vermoedelijk op Ambon (vgl. hierna, doc. 125).

[811] Kkr Batavia aan kkr Ambon, 2 febr. 1652, ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 200-203.

de kercke Gots also in goede ruste, vrede en eendrachticheyt mochte werden herstelt, waerinne wij mede niet nalaetich zijn geweest, maer hebben alle neersticheyt en middelen aengewent, verhopende eenmael een gewenscht eynde van onsen arbeyt tot stichtinge van onse vervallene gemeynte te becomen. Edoch, bevindende ons in onse hoope gefrustreert, en de lely van Godts kercke meer en meer geprickelt en gestoken te werden door den gesuspendeerden Petrum Appeldoorn, die van boser tot erger voortgaet en niet en hooret na de christelijcke discipline van onsen keckenraedt, maer daermede den spot drijft, en veele lasteringen en logens op ons utspouwet, om welckers willen den naeme Godts alhier wort gelastert onder de blinde heydenen, de godlosen en vianden van Godts kercke de mont geopent, de gemoederen der regtsinnigen bedroeft ende den loop des H. Evangeliums niet weynich gestuttet.[812]

So heeft het onse E.E. hoge overicheyt en ons nutt en des hoochsten nodich geacht omme den gemelten Petrum Appeldoorn, als dewelcke de kercke Godts alhier seer schaedelijck is, naer Batavia te senden, ten eijnde Godes kercke wederomme eenmael mach bloeyen, het saet van Godes salichmakende woort, hetwelcke duslange als verstickt is geweest, wederom mach wassen ende den onwetenden en goddelosen den mont mach werden gestopt, waerna wij van herten verlangen, en wenschen sulx eenmael te mogen geschien, en sullen niet naelaeten God de Heere daeromme vierichlijcken met U.E.E. aen te roepen. Ende gemerckt den gemelten Petrus Appeldoorn hem niet en schaemt ons alhier met vele logens gelijck gemelt is te beswaren, ende veellicht niet sal nalaeten ons in ons absentie bij U.E.E. suspect te maecken en sijne godloosheyt met enige schijnredenen den luyster te geven: so senden wij U.E.E. bij desen een recht onderwijs van 'tgene alhier, zedert ons laestledene aen U.E.E. toegesonden, in die saecke in onse kerckelijcke vergaderinge is gepasseert, eensdeels opdat U.E.E. ons tegens het lasteren van Petrus Appeldoorn ('twelcke hij doch gewoon is) te verdedigen, anderdeels opdat U.E.E., onse censure die wij in alle oprechticheyt na den regel van Godts woort hebben utgesproken verstaende, in onsen ijver voor Godts kercke de behulpige hant sult bieden en van alle blaeme suyveren, waeraen also wij niet en twijffelen, beloven het selve van gelijcken te doen bijaldien so sodanige ofte diergelijcke gevallen ('twelck God verhoede) mochte comen voor te vallen.

Aengaende den oorspronck waerut de onlusten geresen, de redenen waerom Petrus Appeldoorn is gesuspendeert, alsmede de vordere onlusten die tot dato dat D. P. Joannis de Vries alhier gearriveert en den kerckenraedt die dies tijts verandert is, sijn gepasseert: also U.E.E. deselve ten deele sijn ondeckt ende noch naerder van onsen medebroeder D. Henric Hartongh sullen ondeckt worden, achten U.E.E. (om geen redyten te maecken of met lesen niet te vervelen) onnodich te sijn te verhaelen, sullen alleene een sommier van 'tgene sint de comste van D. P. Joannis de Vries en onses kerckenraedts die verandert is, in onse kercke is voorgevallen schrijven, en is daerinne verhandelt als volgt.

In onse ordinaris vergaderinge gehouden den 17e maius, wierden onder andere ons voorgestelt de personen die in vorige vergaederinge waeren in deliberatie genomen om tot den kercken-dienst gebruyckt te werden, ende sijn daerut geëligeert naer aenroepinghe van

[812] Dit conflict sleepte zich jaren voort. *GM* 2, 587, d.d. 24.12.1652: ds. A. wegens de kwesties met ds. H. naar Batavia gezonden; idem 736, d.d. 19.1.1654: gesuspendeerde ds. A. moet naar patria; *ibidem*, 740, 6.2.1654: is verzonden. De kerkenraad van Batavia nam alle stukken betreffende dit conflict op 10 januari 1652 in behandeling; Mooij, *Bouwstoffen* II, 218-222, alwaar een brief van de kkr Batavia aan de GG met een overzicht van de punten van verschil inzake de kerkleer en het standpunt van de Bataviase kerkenraad daarin. Een omvangrijk dossier-Appeldoorn bevindt zich in ANRI, Archief Kkr Batavia 191, fol. 365-525; zie Balk en van Dijk, *The archives of the Dutch East India Company*, 535. Jaren later publiceerde Petrus Appeldoorn *Een Waerachtigh Verhael Van de Ongefondeerde Liefdeloose ende onrechtveerdige Rechtsplegingen Tegens Petrus Appeldoren, Gehouden in India* (z.p., 1671).

Godes H. naem vier personen: twe tot ouderlingen ende twe tot diakenen, onder welcken mede was onsen cranckbesoecker Jan Jansen van der Wee. Welcke personen na kercken ordere sijnde voor de eerste mael voorgestelt,[813] wierde ons van Petrus Appeldoorn een brieff overgelevert waerinne hij den cranckbesoecker gemelt, sijnde gecoren tot diacon, beschuldichde van veele vuyle gebreken, onder andere dat hij was meenedich, een achterclapper etc., mede dat hij hem niet als een eerlijck man toecomt in Ternaten hadde gedraegen tegens den Eerweerdigen D. Warmelo,[814] blijckende (so hij voorgaff) ut een brieff, 's daegs te vooren van den cranckbesoecker ut Ternaten ontfangen. Waerover als Appeldoorn gemelt was geroepen omme sulx met waerheyt voor ons te bevestigen, soo is Appeldoorn vooreerst voorgehouden de quaede suspicie die hij verkeerdelijck hadde opgenoomen. Waervan als hij was overtuycht ut dien brieff op welcken hij hem hadde beroepen, die van des diacons quaet comportement in Ternaten niets melde, en daerover bestraft, wilde niet belijden daerinne misdaen te hebben en gesondicht tegens de leere onses salichmaeckers 'oordeelt niet', Math. 7, en de leere Pauli I Cor. 13,[815] maer begeerde dat men die faute overslaende tot een anderen soude treden, 'twelck als hem wierde afgeslaegen en geseyt dat men eerst die saeke wilde afhandelen, 'twelck gedaen sijnde wij alsdan tot de reste wel souden comen als hij sijne faute hierin eerst bekende, 'twelck hij niet en wilde doen, maer ginck sonder de reste van de beschuldigingen voor te stellen met een toornich gemoet wech, seggende: hij en wilde na ons niet hooren. Vorder gevraecht off hij na God niet en hooren wilde, antwoorde als vooren ende ginck verstoort naer huys, niettegenstaende hem D. Appeldoorn tijt en plaetse was vergunt om sijn beschuldigen tegen den cranckbesoecker in te stellen ende niet willende daertoe comen. So heeft hij hem niet geschaemt den kerckenraedt in de vergaederinge, als D. P. Joannis de Vries de vernoemde personen hadde bevesticht, opentlijck te beschuldigen in de vergaederinge en voor yders oren af te vraegen 'off het geen reden genoeg was dat den persoon meeneedich was'. In de vergaederinge gehouden den 3^{en} junii, siende dat sijn boosheyt al verder sich verspreyde ende sich niet en schaemde de kerckenraedt opentlijck suspect te maken en haer beneffens de hoge overicheyt versmaedede, wierde hem, om opspraecke wech te nemen, de sitplaetse in de kercke der respective praedikanten verboden, en belastet dat hij hem aldaer niet en soude vervoegen. Niettegenstaende dit, heeft Petrus Appeldoorn hem bij den ouderlingen vervoecht in haer gestoelte, en als hem sulx ut last van den E. Heer gouverneur door den fiscael Jacobus Voer wierde verboden, so heeft hij wel opentlijck in de volle vergaderinge durven seggen: 'dat des gouverneurs godloosheyt so groot was, dat hij het wel soude doen'. Vorders, als den fiscael cathegorisch antwoort begeerde, ginck eyntlijck wech ende verkoos een ander plaets.

Den 25 july heeft Petrus Appeldooren versocht van den kerckenraedt verclaringe van de redenen waeromme hem de gewoonlijcke plaetse was verboden. Wierde hem voor antwoort gegeven, volgens kerckelijcke resolutie, dat hem geen naerder verclaeringe soude werden gegeven, also hij doch van die verclaringe een ander soude eysschen en so voorts in infinitum, maer stelden ons gewillich ende bereyt omme andere kercken sulx te willen doen, op welcken hij hem mochte comen te beroepen, ofte aen de hooge overicheyt soo haer E.E. des noots zijnde quaemen te eyschen.

De particuliere beschuldigen van de leden onses kerckenraets, namentijck van lasteringe, van logens, van misverstandt, van onwetenheyt, alsmede van de christelijcke overicheyt, achte mede niet nodich te verhalen, also U.E.E. seer haest deselve op Batavia sult verstaen,

---

[813] Bekendgemaakt aan de gemeente, opdat die gelegenheid heeft bezwaren in te brengen.
[814] Johannes à Warmelo, predikant te Ternate 1649-1656, zie deel IV, Bijlage Predikanten.
[815] Matteüs 7:1 en 1 Korintiërs 13:4-7.

die U.E.E. meer droeffheyt als vreuchde sullen causeren. Hebben alleen dese weynige om reden voorgemelt nodich geacht U.E.E. te notificeren.[816]

De boecken ons toegesonden met U.E.E. laestledenen, hebbe deselve na inhout van het bijgaende memory also bevonden, die onse kercke ende scholen, in welcke deselve sijn gedestribueert, seer vorderlijck sijn, voor welcke goede voorsorge die U.E.E. in desen bethoont heeft blijven ten hoogsten danckbaer. Alleene, also de scholen seer groot ende veel sijn, versoecken dat U.E.E. omme de scholen naer behoren te onderhouden met den eersten gelegentheyt ons noch dese naervolgende gelieft te laeten toecomen, te weten: 600 evangeliën, 1000 Catechismi, 1000 Aldegondes, 2000 ABC boecken, 600 Psalmboecken, 200 praedicatiën, 6 pennemessen, 200 schaften, 200 Vocabularia, 25 riem papier, 6 groote psalmboeken en nodige stoffe tot inct, wij seggen nodige stoffe tot inct, also wij met droefheyt in de visite hebben vernomen den voortganck in het schrijven op te houden bij gebreck van inct. Vertrouwen dat U.E.E. hierinne goede sorge sullen draegen en onse begeerten in dese onsen billijcken versoecke sullen vervullen. In de visite hebben de scholen in goeden fleur gevonden, gelijck U.E.E. uyt den brieff van onsen waerden medebroeder D. Hendric Hartong[817] sullen verstaen, alsmede hoeveel kinderen in alles ende in het particulier in yder negrij gedoopt ende Christo ingelijft sijn.

Also het vertreck van onsen waerden broeder D. Henric Hartongh na de Uliasseren ende het ergerlijck leven van Petrus Appeldoorn den dienst van getrouwe herders alhier seer ontbloot heeft, sulx dat om de verheyt van onsen collega, ofte so D. P. Joannes[818] met eenige sieckte ofte andere swaericheyt van God de Heere mochte werden besocht, den dienst tot nadeel van de gemeynten soude moeten stille staen, so is 't dat wij aen U.E.E. versoecken dat ons met de eerste schepen twe geleerde, godsalige, vreedsame praedicanten mochten werden toegesonden. En also het merendeel van dese gemeynte Inlanders sijn, oneervaren in het Nederlants, so geven wij den broederen te bedencken off het niet tot de meeste stichtinge dienen soude omme een dienaer te senden in de Maleyse tale alrede ervaren. Versoecken derhalven dat ons sodanigen dienaer mach werden toegesonden, opdat hij sijn talent (hetwelcke wij volgens consciëntie en Godts woort schuldich sijn, waeromme wij mede God de Heere aenroepen) hier in Amboyna op woecker mach geeven, en verwachten het genaedenloon van den Heere. Versoecken daerom noch eenmael dat U.E.E. in het senden siet dat tot de meeste stichtinge dienet.

Wat belanghet den staet van dese provincie, deselve wert seer gesuyvert van veele quaetwillige rebellen die sich tegens de E.E. Compagnie voordesen hebben opgemaeckt, door den E.E. Heere Admirael Arnold de Vlamingh van Outshoorn, dien God de Heere tot noch toe wonderlijck heeft gesegent, innemende alle des viants vasticheden daer sijn E.E. voor coompt, sulx dat sij selffs haer sijn E.E. onderwerpen. De goede God gelieve aen sijn E.E. sijn segen en genaede te laeten continueren tot welstant van Godes kercke ende der E.E. Compagnie, insonderheyt in dese provincie.

Sonder anders – – –.

Actum in onse vergaederinge, Amboyna den 10^{en} septembris 1652. Ter praesentie van Philippus Joannis de Vries praeses, Hendricus Hardtongh VDM, Hendrick Wijnantsz ouderling, Domingos Perera ouderling, Andre van Mors, Marcus de Roy diacon, Jan van der Wee diacon, dit is Lourenso Fortado + eygen gestelde hantmerck.

---

816 Zie hiervoor, aantekening bij doc. 121. Voor de verdere behandeling van de zaak in de kerkenraad van Batavia zie Mooij, *Bouwstoffen* II, notulen okt.-dec. 1652.

817 Zie hierna, doc. 124.

818 Ds. De Vries.

124. BRIEF VAN DS. HENRICUS HARTONGH AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Saparua, 10 september 1652.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 307-311.[819]

Eerwaerde, Godsalige – – –

U.E. missive gedateert den 2 februaris 1652[820] is ons door den predicandt D. P. Johannes Wee ter handt gecomen, welcke diende eensdeels tot beandtwoordinge onses vorigen, eensdeels tot bekendtmaekinge diens dat tot behoefte van kercke gesonden wordt.

Vooreerst onse ongesegelde missive aan de E.E. broederen gesonden, was niet per abuis, maer uut een expres bevel dat E.E.A.A. Generael niet wilde dulden dat onse geschriften gesegelt worden ende wij niet schrijven ofte onse hoge obricheyt mach het weten, hebben 't sodanich gesonden.

Het toesenden van den predicandt voornoemdt is onse kercke seer aengenaem geweest, besonder om des tijts gelegendtheydt. God verleen zijn persoon gesonden ende bestandigen ijver opdat het strecke tot opbeuringe van Godts tedere kercke alhyr.

Belangende den toestandt die door D. Appeldoren in roer gestelt is: waer wij niet kerckelijcks in onsen voorgaenden hebben gementioneert, is de reden dat onsen swacken eenvoudigen kerckenradt niet hyr aff conde oordelen ofte onderscheyden het rechte van het verkeert totdats het alle met leetwesen hebben bevonden hoe schadelijck hij heeft gearbeidt om onse swacke kercke te ergeren ende in oproer te houden. So hebbe ick 't op sulcke wijse moeten bekendt maeken, hebbe U.E.E. broederen voor de bijwoning enes gesonden oordeels te bedancken. Belangende sijn persoon, hem niet anders als ten hoechsten genegen te zijn tot twist, heeft die saeke niet verbetert maer verargert, heeft sijn eer roven niet gelaeten, maer in mijn absentie als visiterende de Uliassers heeft hij eene valsche acta in 't kerkenactaboeck te stellen gepractiseert in zijn eygen herschenen, vol onwaerheydt, gaet hyrvan zijn roem draegen bij andere als dat hij nue tot schande Hardtonghs naeme gestelt, etc. Heeft oock met list, daernaer met gewelt, die broederen des kerckenraets soeken te twingen om dese valsche acta als een behoorlijcke acta te onderteykenen. Heeft oock met list een slechten secretaris daertoe bewillicht om daer een extrackt uut te autentiseren, gelijck dese attastatien betuygen.[821]

Op dit gewelt hebbe ick mijnen toevlucht genomen tot onse obricheyt ende versocht dat mij tegens dit gewelt in rechtmaeticheyt naer den schuldigen plicht der obricheyt worde de handt geboden. Doch zijn stijffcoppich gemoet ende bosen ijver toont dat hij niet meer om onse obricheyt als om den kerckenraet geeft. Worde dan om zijne stoute worden ende wederspalticheyt geaprehendeert ende heeft hem in zijn aprehensi so gedraegen, uutende sijn snode meninge ende treycht opentlijck Godts kercke op den dach des Heren in oproer te stellen, hetwelck met ede werde betuygt ende onsen kerckenraedt voorgestelt. Siet hyr de acta suspentie. Doen heeft het tergen, piten[822] op zijn tanden, hooftschudden ende hooftknicken aengegaen, gelijck de E.E. broederen konnen sien uut die twe ingeslotene,[823] die van den gemelden Appeldoren in plaetz van een almis in 't seckge gesteken voor aller ogen, om also onse gemeinte in een quaet gevoelen te brengen. Heeft oock eindelijck over een voorbereydingepredicatie van mij gedaen over Galaten 6:5, strijdende tegens sijne verlocheninge der rechtvaerdige straffe Godts, secht dat het was een duyvels predicatie, gelijck in dese attastatie te sien is. Beneffens dit heeft hem seer schandelijck gedraegen tegens onse

[819] De ontvangst van de brief wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 7 oktober 1652, Mooij, *Bouwstoffen* I, 255. De schrijver was geboortig uit Duitsland (Witzen in Brandenburg).
[820] ANRI, Archief Kkr Batavia 49, fol. 200-203.
[821] Niet aangetroffen.
[822] Bijten.
[823] In margine: berusten bij de E.E. Admiraels brieven.

obricheyt ende om zijnen naesten te schenden, niet anders als off hij voorgenoemen hadde elck te tergen ende met alle quaden exempel hem voor te gaen. Heeft ten laasten noch bilyetten aengeslaegen, gelyck hyr ingesloten bevonden wort. Sullen verder niet verhaelen, vertrouen dat onse kerckenraet van Amboyna oock het haere doen sullen. Doch door order van den gouverneur affgeschuert ende door den kerckelijcken commissaris in onse vergadering laten waerschouen dat dit met bedroch geschiet was. Sullen voortvaeren in de antwoort op U.E.E. missive.

Onse schrijvinge dat wij begeren verwitticht te zijn van de vaderlantse missiven is niet ongevondeert. Wij bevinden dat hed voor desem geboort[824] is, ofte door meerder liefte ofte anders, doch is onse meninge niet dat just dit achtervolcht worde, maer dat men ons verwittige in 't gene dat wij behoren te weten in sulcke vorm als in dese laeste gehouden is. De reden onser begeerte sijn niet uut nywsgiricheyt, maer dickmaels seer nodich dienende tot fondamentele regieringe onser kercken, welcke noetwendicheyt best bij die can bekendt worden ofte begrepen die in affgelegene plaetzen verkeert hebben. Versoeken dan dat d'E. Broederen niet in 't quaede willen nemen, maer op desen vodt[825] te continueren; sullen ons naer vermogen danckbaer voor alle moyte erkennen.

Belangende die boeken ons van dit jaer toegesonden, sijn seer aengenaem geweest vanwegen den grote schaersheyt, versoeken dat ons sulcke in groeter getal worden toegesonden, ende bijaldien dat catachismi ende Aldegonda gevonden worden, sijn ons seer nodich, wijl van sodaenige schier niet te vinden sijn ende met het gering getal wij de affgaende scholieren niet met boeken connen voorsien, ende sij daetelijck het geleerde vergeten. Sijn dan onse behoefticheden als 't volcht: 600 evangelisten, 1000 catachismi, 1000 Aldegonde, 2000 ABC boeken, 600 Psalmboeken, 200 predicatiën en psalm 5°, 200 Vocabularos, 8 postillen, 25 riem pampier, 2000 schaften, stoffe tot inckt wandt onse schoelen in 't schrijven stilstaen.

Wadt anders onsen toestandt van dese kercke Christi aengaet, is in redelijcken staet. Dese inwoonders hebben twe sware sieckten uutgestaen, oock door den oorloch seer verhindert, doch schijnt alles ten besten te willen comen ende dat ons Godt als genaedelijck de dore tot vercondinge des woorts sijner genaeden gelieft te openen. Caybobbou is van ons geraseert, ettelijcke haer hooft affgeslaegen. Wadt daer voort aff sal comen, sal den tijt leren.

Amahay heeft enen tijt lang geen voortgang bethoont, diensgelijken Quelpipouti, doch laeten haer nu wadt beter aensien door't overweldigen des Quimilahas. Wie sien dan dat haeren ijver moet gedwongen worden door geduyrich aendrijven, warom dat ons arbeyders van noden sijn. Ons getal is geoordeelt vier te moeten sijn, ende nu door verhaelden toeval maer tot twe gecomen is. Is dan onsen eys ende versoeck dat ons noch twe godtsalige ijveraers mochten toecomen, wandt ick ben nue gelegen in de Uliassers ende hebbe een seer swaer werck dat noyt niet van een predicandt is waergenomen: Oma, dat tevoor een predicant gehadt heeft, Uliasser, Nossoulau, Seram ende een gedeelte vandt geberchte van Laytijmor, hoewel tegenwordich geheel ende alle van mijn comste tot noch alles moet visiteren. Het is oock dat aen 't Casteel Victoria door een predicandt niet can waergenoemen worden ofte moet onsen dienst onder de visyte ophouden, hetwelcke niet sonder disorder ende vercleyning van 't predickamt is. Besonder moet oock gesorcht worden dat naer 't expireren onses tijts weder bequaeme stoffe is, opdat het vertreck niet tot schade is. Seggen dan dat seer nodich twe predicanten in onse provincia moeten gesonden worden.

Sullen eindigen, ende beveelen d'E.E. broederen Gode ende den woorde zijner genaeden, die U dienst ende godsaligen arbeidt niet ijdel sal laeten. Amen.

---

824 Gebeurd.
825 Voet.

Gedoopte kinderen als ettelijcke bejaerde sijn van mij in dit jaer 512, in de Uliassers 450. Hyr comt de broederen oock toe het oordeel van mijn op U.E.E. begeerte.[826]

Uut Amboyna den 10 september 1652. U.E.E. dienstwillige ende toegenegen medebroeder Hendricus Hardtongh V.D.M., op Honimoa gelegen voor de woostijn[827] Uliasser.

125. Brief van oud-gouverneur Arnold de Vlaming van Oudshoorn aan de kerkenraad van Enkhuizen. Sula, 20 oktober 1652.

Westfries Archief Hoorn, Archief Hervormde Gemeente Enkhuizen 152, stukken betreffende de Oost-Indische kerken, ongefolieerd.

Eerwaerde, godtsalige, hooghgeleerde heeren.

Gesien hebbende de goede sorge welcke U.E.E. successive ten tijde onses aenweesens in Indiën voor de hierlandsche kercken hebben gedragen, ende specialijck met wat voor een bijsonderen ijver U.E.E. altoos de welstandt der Amboynse kercken hebben beharticht gehadt, soo wel door U.E.E. vaderlijcke aenmaeningen aen de predicanten hier resideerende tot haeren plicht streckende als met die van de voornomen kercken ende schoolen van haere behoeflijcheeden wel te voorsien, soo vinden wij ons, als een ledemaet ende oudt meede regent (schoon onwaerdich) der Indische kercken[828] mitsgaders oudt-gouverneur ende directeur van dese provintie, verplicht ende sterck aengemaent U.E.E. door desen, naer onse voorgaende hooge danckseggingen voor voornoemt uwe prijswaerdige officiën, van de praesente toestandt der kercken ende schoolen in de landen herwaerts over iet mede te deylen.

Voor twee jaeren, wanneer d'Eer- ende loffwaerdige predicant D. Jan Jansz Brunt leefde, ende dat wij dit gouverno noch niet absolutelijck hadden geresigneert, hebben wij bij eygen gedaen examen der schoolen hier alomme in de landen deselve in soo goeden geseegenden toestandt gevonden ende gelaeten als wij gelooven dat sij noch noyt voordesen niet en waeren geweest, ende d'inwoonders, daer besijden, alle door sijn E. loffelijcke, onvermoyelijcke antecessie met eenen rechten iver ende lust ingenomen om tot noch verdere kennisse ende weetenschap gebracht te worden, soodat het waerlijck voor een goet christen ten uytersten aengenaem was dat werck met sijn dagelijckse soete voortgang t'aenschouwen. Ende quamen wij beyde soo wel overeen, dat niet en weete daer oyt een averechse gedachte, 'k laete staen een verschillent woort, tusschen ons onderlinge is gevallen, houdende ick mij aen de eene sijde aen sijne beleeftheeden ende geseggelijcheeden, ende hij hem weeder aen de andere, over onse bejegeningen verobligeert, met vrundelijcke protestatie aen weedersijden dat igelijck van ander te veel wierde ingewillicht, ende gelooven wij vastelijckdat, indien het Godt de Heere hadde belieft dien goeden, getrouwen herder, wie ontwijffelijck sijn loon voor sijn voorschreven oprechte gepleechden arbeyt hier booven in den hemel met grooten woecker nu al rijckelijck ontfangt, noch in den leven te behouden, hetselve buyten alle twijffel, soo wel voort, sonder veranderinge, soude hebben gecontinueert, maer schijnen onse ondanckbaerheeden ons het genot ende voordeel van soo soeten godtvruchtigen leeraer onwaerdich te hebben gemaeckt.

Edoch, sijn E. nu overleeden sijnde heeft het werck hier datelijck een geheelen anderen cours genoomen. De goede hertelijcke opsicht der kercken ende schoolen is versturven, ende heeft men, om te bedecken de faulten ende omissiën welcke daerinne bij de verblijvende

[826] Niet aangetroffen; niet duidelijk is wat precies bedoeld wordt.

[827] Betekenis onduidelijk. Wellicht een verschrijving voor 'vesting'.

[828] De Vlaming was vanaf 1641 enkele jaren diaken, vervolgens ouderling, van de gemeente te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* I, 569, 603, 687).

leeraers dagelijcx wierden begaen, aengevangen sijn gedachte E. goede gepresteerde debvoiren ende officiën te besnateren ende verachten mitsgaders, teegen haere eygen beetere weetenschap, gaen drijven het de kercke niet dienstich noch profijtelijck en waere dat er een predicant in de Uliasserse eylanden, gelijck als wij dat te vooren, met advys van sijn meergedachte E. ende kerckenraede, om seer veel goede aspecten hadden dienstich gevonden, altoos fixe resideerde, ende voort bij alle occasiën getracht maer eenige schijn van redenen uyt te vinden om met ons ende onsen politiquen raede over de differentie welcke daer is tusschen de kerckelijcke ende politique authoriteyt in dispuyt te coomen ende dat eenelijck maer soo betrouwen. Want haer E. wel saegen wij tot sulcx gansch niet waeren geneegen, maer dat allenelijck maer de goede onderhouding ende voortgang van de kercken ende schoolen waeren soeckende, doordien wel weeten dat het daermeede selfs in ons vaderlandt noch soo heel effen niet en leyt, om eenige schijnbaerlijcke actie te becoomen waerdoor haer E. ons voor U.E.E. ende de werelt verdacht mochten maecken, ende indien sij coonden voor een geveynsden huyggelaer ende waeren papist uyt te crijten, omdat ick uyt soodanige gevoelende ouders, 'tgunt noyt hebbe geloochent, ende bij deesen alsnoch voor dengeenen wie het niet en weete opentlijck belijde, gebooren ben. Emaer wij voornoemt vremt voorneemen van die van den kercke daerinne verneemende, hebben dan aen onse sijde weeder wat nauwer op ons recht ende vermoogen gestaen ende, met advys van onsen raede, goet gevonden die van den kerckenraede naer luyt van de ordre onser Heeren Meesters, bij de broeders de predicanten uyt het vaderlandt coomende selfs werdende gesubschrybeert, door onsen commissaris te doen aenseggen ende beveelen dat haer E. binnen seeckeren peremptoiren tijt imant uyt den haeren souden deputeeren (waervan wij de persooneele verkiesinge den kerckenraede naer haer eygen discretie lieten gedefereert) om de novo in plaetse van meergeciteerde zaligen D. Brunt in de Uliasserse eylanden te gaen resideeren, ten eynde dat goede begonnen werck door langer versuym doch niet t'eenemael interrupt, ende weeder geheel tot niet quaame te loopen. Waerop eyntelinge gevolcht is dat haer E., naer veele gevoerde debatten ende ingebrachte contestatiën onsen voornoemde beveele oppugneerende, bij resolutie van den kerckenraede selve, om daerinne (quansuis) onsen beveele niet te pareeren,[829] hebben goet gevonden ende beslooten den E. Harton voor den tijt van een loopent jaer derwaerts t'ordenneeren, 'twelcke – tot betuyginge wij noyt voor ofte in den sin hadden gehadt met haer E. over de pretense aucthoriteyt van de kercke ende policie te disputeeren, maer alleenelijck getracht de goede toesicht ende bevorderinge der kercken ende schoolen volgens onsen plicht te benaerstigen – sonder ons eenichsins aen te stooten soo ongemerckt lieten passeeren.

Ende wij daermeede uyt Amboyna naer Batavia vertreckende, met vast betrouwen hetselve soo volgens haere voornoemde resolutie soude sijn effect gesortert ende gevolcht gewerden, hebben haer E., met ons nu niet meer te cnibbelen vindende, tot voldoeninge van haer ongerust gemoet datelijck aengevangen tegen malcanderen te twisten, ende dat met alsulcken uytgelaeten- ende heevicheyt, daeromme alle haere schuldige devoiren ende onder hetselve oock het geresolveert vertreck van D. Harton naer d'Uliassers als voornoemt is moeten werden gepostponeert. Jae sijn daerinne soo verre gevoordert dat eynteling D. Appeldoorn bij den kerckenraede ende heere gouverneur van ampt ende gagie is gesuspendeert gewerden, om in dier voegen metten eersten naer Batavia te vertrecken, waerop dan voort noch soo veele andere onnutte questiën meer sijn gesubsequeert, dat het ten opsichte van de sonderlinge schade, 't nadeel ende ergernisse welcke de kercke ende teedere gemeente hier daerdoor heeft geleeden, waerlijck ten hooghsten te beclagen sij. Van welcke saeken wij, nu hier deesen jaere uyt Batavia weeder gekeert sijnde, bericht, hebben seer getracht haer E. door onse tusschencomste te bevreedigen, ende te sien off wij den saecke

[829] Parere (Lat.): gehoorzamen.

conden, soo gaern gedaen hadden, accommodeeren ende beeteren, maer wilden wij expresselijck – tot behoudt van onse reputatie, in cas van onse hooge commissie, ende om geen verloore moyte te doen, 'twelck ons dan niet anders als tot cleenachtinge conde strecken – dat partijen haer alvoorens souden onderwerpen dat vonnisse welcke wij ende onse raede daeroover als arbiters, ende niet als rechters, naer conciëntie souden coomen uyt te spreecken, 'twelcke hem d'heere gouverneur ende sijnen raede voor soo veel sij daerinne mede was g'engagiert, mitsgaders D. Harton ende den kerckenraede aen haere zijde, gaern submitteerden. Maer wilde D. Appeldoorn hem hetselve niet anders als conditioneel onderwerpen, dat was, voor soo veel als het met sijn sin ende genoegen soude mogen comen te quadreeren ende overeen te slaen, sonder meer, willende altoos gereserveert ende open houden van daeraff aen een hoger vierschare, indien het hem soo goet dachte, te mogen appelleeren.

't Welcke ons seer vreemt schijnende, doordien hij, ende niet sijn pertije, ons daertoe bevoorens selfs tot meermaelen hadde versocht ende om aengeweest gehadt, hebben wij ons dan oock met die saecke in het minste niet willen bemoyen, maer goet gedacht sijn E. in qualiteyt soo als hem hier hadden gevonden, 'twelck was van ampt, gagie ende tractement gesuspendeert, naer Batavia te largeeren om sijne saecken daer off elders te vervoorderen, 'twelck oock niet en twijffelen off hij met grooten iver sal trachten te doen, ende hem misschien in het eene oft andere, beyde bij de politiquen ende de kercken, al eenich gelijck werden gegeven – is te verstaen, niet in den saecke ten principale selve, welcke onses betrouwens bij geenich redelijck mensche sal connen werden meedegesproocken ende gedefendeert, maer in de gehoude formaliteyten van de saecken welcke daeruyt sijn comen te consequeeren, immers altoos ons denckt (doch onder verbeeteringe van rijper oordeel) daerinne wel fatsoenelijcker soude mogen gehandelt sijn gewerden, mits hetwelcke dan oock ons vast besluyt ende voorneemen was, indien sijn E. ons sijn saecke hadde toebetrouwt gehadt te verhandelen, hem eerst ende vooral tot verbeeteringe van het voornoemde abuys welcke bij d'hooge overheyt en de kercke in sijn gedaene suspencie ofte wel, om beeter te seggen, in de forme daerinne gehouden, soude moogen sijn begaen geweest, weeder in integrum te hebben gerestitueert, ende dan gaen sien ende overweegen hoe swaer sijn bedrijf inderdaet was te sensureeren ende corrigeeren, waerinne buyten twijffel soodane moderatie ende discretie souden hebben gebruyckt gehadt, om soo veele mogelijck alle schandaelen ende ergernissen van d'kercken te weeren, als het respect, eere ende reputatie van de justitie eenichsins soude hebben moogen veelen.

Dat nu D. Appeldoorn, welcke van naturen knibbelachtich, ongerust van gemoet ende daertoe seer eygensinnich is, in alle deese saecken de meeste schult heeft, is seecker, ende sullen U.E. selve buyte alle twijffel soodaenich mede verstaen. Maer en connen wij D. Harton daeromme daeraff niet geheel vrijspreecken, als daertoe d'eerste redenen ende insertieven, onses bedenckens, hebbende gegeeven, bestaende naementlijck hierinne dat voornoemde D. Harton anno passato D. Appeldoorn hier hoorende verhandelen den derden sonnendach in den catechismo ende denselven daerinne, aengaende d'erffsonden, eenige vremde leeringen, soo hem dochte, voorstellen, heeft hij hem daeroover niet in het particulier, gelijck als hij onses oordeels eerst hadde behooren gedaen te hebben, aengesproocken, maer sijn voorschreven leere den volgenden sondach (seecker tot gansch geen stichtinge van d'gemeente) in het verhandelen van den vierden sondach poinctuelijck g'oppugneert ende gecontradiceert, meer, soo wij betrouwen, om daermeede sijn particulier gemoet op D. Appeldoorn te coelen, 'twelcke scheen daervooren al met eenige bitterheyt tegen hem beladen te sijn, als wel om de gemeente daerdoor te stichten ende leeren, want sij daermeede ter contrarie dapper wierde ontroert, barende veel spottelijcke ende ergelijcke snateringen over de straet, gelijck dat dan oock niet minder weesen en can.

Ende moeten wij, om voor U.E.E. voort al rondt te gaen, die van den kerckenraede op Batavia hierinne mede al wat deel aen de schult geven, doordien het haer Eerw. belieft ende goet gedacht heeft voornoemde D. Appeldoorn, wanneer hij van daer herwaerts quam, schoon hij nochtans een goede testimonie van haer Eerw. met hem brachte, in haer Eerw. kerckenbrieven seer vuyl uyt te maecken, allegeerende daerinne verscheyde faulten door D. Appeldoorn omtrent haer Eerw. begaen, met speciale recommandatie aen die van de kerckenraede alhier dat soo bijaldien hij hem daervan niet en beetere, sij hem dan sonder veel vertoeven datelijck gesuspendeert van sijne bedieninge maer weeder souden derwaerts senden.[830] Welcke recommandatie onses oordels denckt, doordien hij met haer daer al weeder was bevreedicht, wel hadde mogen hebben achterweege gebleeven, alsoo die doch nergens toe nut conde sijn, want indien hij de faulten niet meer en pleechde maer hem daeraff quam te beteren, was het niet nodich dat men hier daeraff hadde geweeten, ende quam hij hem daerinne andermael te verloopen, soo wiste de kercke hier alsoo wel als sij daer hoe sij haer daerinne hadden te quijten, want is D. Harton daerdoor buyten alle twijffel een groote voet gegeven om stout te sijn ende D. Appeldoorn met cleen respect aen te sien, denckende wat een fondament hij hadde om boven hem in allen gevalle te prevaleeren. Ofte, soo men sulcx schrijven soo nootsaeckelijck hadde geacht dat het niet was mogen vorbij gegaen gewerden, soo denckt ons sulcx bij een apert messiefken[831] ende niet in de publicquen kerckelijcke brieff hadde hebben behooren t'geschieden, doordien sulcx niet anders als tot sijn E. cleynachtingh ende sonderlingh dedaing conde strecken, temeer alsoo hier in den kerckenraede ordinaris meede noch Inlantsche ouderlingen ende diaconen compareeren. Invoegen D. Harton nu – keerende hiermeede weeder t'onsen propooste waer dat het hiervooren hebben gelaeten – niet voor in mey oft juny voorleden, naerdat hij sijn wil over sijn pertije volcomentlijck scheen te hebben gehadt, tot d'Uliasserse is overgetrocken, soodat die kercke weynich min als dry volle jaeren sonder leeraeren sijn geweest, maer doet hij nu, sooveel ick hebbe connen mercken ('gunt dan oock soo gaern van sijn E. betuygen) weeder loffelijck sijnen ijver om het vervallene werck weeder in sijn oudt weesen t'herstellen, daerinne wij hem niet sullen naerlaeten naer vermoogen altoos de handt te bieden.

Op Oma hadden het voornoemde jaer, merckende het bij die van de kercke, gelijck verhaelt, niet wierde beharticht, d'opsichte der schoolen den capitain lieutenant Cornelis Daenen onder onse voorgeschreeve speciale methode gedefereert, welcken bevinden soodaenich daerinne te hebben gearbeyt dat deselve daer nu in veel beeter posture sijn dan sij waerlijck in lange niet en sijn geweest, want het daer door zaliger D. Pontcases versuimenissen ende cleene opsicht mette selve tot een seer slechte staet was vervallen.

Die van Quelquepoeti, welcke naer d'gemoveerde beroerten van den quimelaha ons haeren meester weeder hadden terugh gesonden, hebben haer denselven nu op haer eygen versoeck g'accordeert. Soo hebben meede die van Olilieuwe,[832] negerey op het eilandt Oma onder de moorse Hatuësen geleegen, ende daeronder veele jaeren als onbekende christenen hebbende geresideert, 'twelck sij nu hebben coomen aendienen van outs altoos te sijn geweest, meede een meester toegepast. Item oock onse expresse gecommitteerden langhs de custe van Hitoe, alwaer verstaen op verscheyde plaetsen onder de mooren meede noch veele oude onbekende christenen schuylen, gesonden om deselve alle op te soecken ende onder Compagnies redout op Hila bijeen te versamelen, alwaer dan t'haerder onderwijsinge meede een meester sullen ordonneeren om die arme menschen, soo veel ons mogelijck is, tot haerer sielen behoudenisse te laeten onderwijsen.

---

830 Zie hiervoor, doc. 121.
831 Afzonderlijk briefje.
832 Holaliu.

Die van Caybobo hebben mede onse vruntschap, onder belofte van totale remissie van haeren vuylen bedrijfs, aengebooden, doch en sijn sij daerop niet affgecoomen, maer hebben haer, met alle haeren ommeslach,[833] tot d'Alphoeresen in de groote bergen geretireert, hetwelcke betrouwen meer van schaemte en vreese dan wel uyt quaetwillicheit te sijn geschiet, invoegen gelooven dat wanneer wij met onse macht, welcke door onse geseegende successen nu hier allerweegen dapper wert gevreest, weeder van hier sullen sijn vertrocken, sij alleenskens noch wel weeder sullen tot ons coomen, wanneer het voorneemen is die verdwaelde schaepjens andermael tot haeren behoudt-stal in te laeten.

Behalven voornoemde D. Harton laet hem hier rechtevoort noch vinden den E. D. Johannes Philippus,[834] jonghst met ons van Batavia herwaerts overgecoomen, sijnde een persoon, welcke ons door sijn taciturn, geschickt, eerlievent ende naerstich humeur seer goede hoope van sijne aenstaende diensten geeft, sijnde dat tesamen twee predicanten, 'twelck te weynich is om den dienst hier allerweegen wel ende behoorlijck waer te neemen, werdende daertoe al een getal van viere gerequireert, die wij dan versoecken U.E.E. gelieven te versoorgen, beneffens goet getal schoolboecken van verscheyde soorten metten allereersten herwaerts oover werden gesonden. Waervan God de Heere d'Compagnie d'oncosten door sijnen miltrijcken seegen in haere negocie wel dubbelt weeder sal recompenseeren, behalven dat wij verstaen een geschickt, iverich predicant, door het voordeel dat hij met sijne onderrichtinge hier aen de lieden doet, waerdoor sij met een christelijcke trouwe haer overheeden werden g'addonneert, de Compagnie, in consideratie hoe veel haer E. staet daerdoor werdt verseeckert, soo veel als 50 soldaeten comt te verstrecken, jae sijn deese plaetsen bevolckt ende sterck genoegh – als sij maer soo verre waeren gebracht dat sij de rechte smaeck ende kennisse van d'christelijcke religie eens hadden becoomen, 'tgunt alleenlijck maer aen de naersticheyt van de predicanten dependeert, want sij van haer selfs willich genoech sijn – om haer, met geringe adsistentie van de Compagnie, voor alle uytheemsche geweldt selfs te connen defendeeren.

Tot het welcke wij Godt den Heere willen bidden dat hij U.E.E. met een onversaedelijcke ijver laete continueeren, waertoe wij aen onse sijde dan oock onder Godes genade aenneemen, ende U.E.E. belooven, hetsij op Batavia resideeren, waer wij als een permanent Raedt van Indiën sijnde onse ordinaris residentie staen te houden, altoos ons uyterste naersticheyt, gelijck wij van Godsweegen oock schuldich sijn, meede te doen t'adhibeeren.

Dat versoecken U.E.E. te willen blijven vertrouwen van dengenen die is ende blijven sal U.E.E. goetgunstigen vrundt, A. van Oudtshooren.

In 't jacht d'Leeuebeck, ter rheede voor de negerie Tatumatta op het eylandt Xulabessi,[835] desen 20^{en} october anno 1652.

126. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 22 september 1653.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 328-329.[836]

Eerwaerde, wijse – – –

De staet onser kercke is alhier omtrent in ouden doen, dogh in de Uliassers ende daeromtrent is se nu door D. Hartongh in sijn aenwesen aldaer eenighsints op een goeden voet

[833] Ommeslag: have en goed, inclusief personen.
[834] Ds. Philippus Johannesz de Vries.
[835] Een van de Sula-eilanden ten noordwesten van Buru, vallend onder het sultanaat Ternate.
[836] Op het omslag, fol. 331, de aantekening van een Bataviase predikant: 'beandtwoort den 7 november per D. Jacobum Rogerum'. Zie Mooij, *Bouwstoffen* II, 326, en hiervoor, aantekening bij doc. 121.

begonnen gebraght te worden door goede ordere van catichesatie onder de volwassene.[837] De scholen sijn ook in redelijcken standt, dogh seer ontledight van ende benodight om boeken ende alle schoolbehouften, temeer alsoo D. Ringius seer onvoorsightelijk ende tegens ordere ende tegens belofte aen D. Brouwerius gedaen, onse kas met boucken, door d'eene of ander fluyt par abuis in Banda gecomen ende aen D. Ringius behandight, in Banda gehouden ende gedistribueert heeft, soodat wij dit jaer niets ter werelt van schoolbehouften ontfangen hebben. Behoort tegenwoordigh de provisie van Banda ook aen ons te senden ende wij sijn hier wel benodight 2000 catechismusboeken, 2000 Aldegonden, 1000 evangelisten, 2000 Maleitsche ABC bouken, 500 Psalmbouken, 8 groote Psalmbouken met nooten, een grote kerckenbijbel mette annotatiën,[838] 8 postillen, 30 riemen papier, 4000 of 5000 schachten, eenighe dosijn pennemessen, lak, stoffe tot inct, want 't getal der schoolkinderen is in de jonghste visite over gansch Ambon bevonden 1680 en de jonge luiden die catechiseeren omtrent 1000, ende nemen daglijx toe.

Dominus Brouwerius, ons uit Banda bij leeninge toegecomen, is met gemene stemmen der kerckenraed ende approbatie der hoge overheyt geordineert alhier aen 't Casteel ende D. Frisius[839] in de Uliassers sijn dienst waer te nemen. Hoopen dat D. Frisius sigh aldaer in de Maleitsche tale, in welke hij nogh weinigh ervaren is, wat beter sal oeffenen als hier aen 't Casteel gedaen heeft, opdat hij mettertijt bequaemheyt ende kennisse om in voorseide tale te prediken magh erlanghen, waertoe hij tot nogh toe weinigh wijse geset heeft.

Dat seker collegie binnen U.E. stadt Batavia in sodanigher wijse als U.E.E. aen ons bekent gemaekt hebt tot bijlegginge ende finale oordeeling aller kerckelijker quaestiën en verschillen hier in Indiën geresen, opgereght conde worden, sou ons aengenaem wesen, overmits wij sulx ook stightelijk ende dienstigh oordeelen, wel verstaende dat over sware ende gewightige saken 't oordeel dier kercken van waer sulx bequamelijk kan ingewaght worden mede versoght, gehoort ende behoorlijk geëstimeert worde.

Bevinden dat t'sedert de comste van D. Apeldoorn tot sijn vertrek geen kerckelijke acte door hem te boucke gestelt is als alleen die groote onbehoorlijke historische beschrijvinge aengaende de quaestie tusschen hem ende D. Hartongh, welke hij, sonder kennisse van iemant uitte kerckenraed, in 't kerckenbouk geschreven heeft, waeromme wij ook met eenparige stemmen geoordeelt ende besloten hebben dat se uittet kerckenbouk uitgesneden ende aen Dom. Hartongh soude gegeven worden, gelijk ook geschiet is.

Dat ons metten eersten 2 predicanten toegesonden worden is de noot van Godts kercke alhier grotelijx vereisschende, ende soo 't immers doenlijk is, gelijk wij in allen deelen, geloven, hopen, oordeelen ende vertrouwen, ja, dat ons D. Hartongh dogh weder magh toegesonden worden, alsoo sijn dienst, vermits ervaerentheyt ende kennisse beide der tale ende des lants ende des volks, hier grotelijx vereist wort, ende bijsonder voordeel ende stightinge aen dese gemeinte sal cunnen doen, ende dan nogh een ander daernevens, dewelke Domini Brouwerii verlosser, soo hij na Banda weder te keeren moght resolveeren, sou kunnen wesen, of anders van hier na Banda gesonden worden.

Hiernevens niet meer hebben de waerdigh U.U.E.E. te communiceeren, breeken af, ende bevelen U.U.E.E. Gode ende den woorde sijner genade, blijvende nevens onse broederlijke groetenisse, Eerwaerde, wijse, bescheidene, hooghgeleerde, godtsalige Heeren ende medebroeders, U.U.E.E. seer toegeneghen ende dienstwillighe medebroeders ende medearbeiders

---

[837] Nadere gegevens betreffende de staat van de Ambonse kerk in 1653 in Mooij, *Bouwstoffen* II, 327 (mondeling verslag van ds. Hartongh aan de kkr Batavia). Hier wordt vermeld 'dat niemandt en wort gedoopt dan diegeene die haare gebeeden en het cort begrijp weeten van buyten op te seggen, en voorts connen leesen ende schrijven'.

[838] De aantekeningen in de marge van de Statenvertaling.

[839] Ds. Philippus Joannesz de Vries.

in den werke des Heeren, Hendrick Hardtongh p.t. praeses, Daniël Brouwerius p.t. scriba, Hendrick Wijnantsz ouderling, Domingos Perera ouderling, Jan van der Wee diacon.

Amboina aen 't Casteel Victoria, in onse kerckelijke vergaderinge geresolveert ende onderteikent op heden den 22 september 1653.

127. BRIEF VAN DS. DANIËL BROUWERIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 mei 1654.[840]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 332-333.

Eerwaerde – – –

U.E.E. schrijvens is aen de E. kerckenraed alhier wel geworden. Dogh was alvorens D. Hartongh van de politike ons voorgestelt als een gagie trekkend predicant,[841] sonder ons de minste openingh of condschap te doen hoe de sake tusschen hem D. Hartong ende D. Apeldoorn was afgelopen, ende gelijk als ogenschijnlijck 't leek even alsof D. Hartongh floreerde, waerop hij bij onse vergaderingh wederom wierd aengenomen. Dogh stonden wij

[840] Toelichting bij de inhoud van dit document: In de jaren vijftig was de Bataviase kerkenraad, gesteund door de kerken in Nederland, in conflict met de Hoge Regering inzake de beroeping en verzending der predikanten en het recht van verzending van kerkelijke brieven naar Nederland in gesloten couvert. De problemen begonnen met de generale missive van Bewindhebberen aan GG en Raden van Indië d.d. 26 april 1650. Deze behelsde een generale instructie waarin bepalingen betreffende de aanwezigheid van commissarissen-politiek in kerkenraadsvergaderingen en het verbod voor de Indische kerken met die in Nederland te corresponderen buiten kennis van de VOC. (NA, VOC 317, fol. 168v e.v.; een extract in Mooij, *Bouwstoffen* II, 169-170.) In de volgende generale missive, d.d. 10 september 1650, stelden Heren XVII dat de kerken in Indië 'onder het oppergesach van de regieringe hier ende in India' stonden; diensvolgens kwamen beroeping en verplaatsing van de Indische predikanten de overheid toe en moest alle kerkelijke correspondentie met het vaderland in open couvert aan de Compagnie worden aangeboden. (NA VOC 317, fol. 208v-209r.; ook in ANRI, HR 2687, fol. 60-66.)
Een en ander leidde tot grote onrust in de Nederlandse en de Indische kerken, en tot een conflict dat jarenlang voortsleepte. Aanvankelijk hielden Heren XVII voet bij stuk (resolutie 29 april 1651,NA, VOC 212, ongefolieerd), hoewel ze de Hoge Regering te Batavia instrueerden met circumspectie te handelen en de bepalingen 'soodanig te handhaven dat aen d'een sijde de kerckelijcke de minste redenen van klagten gegeven werden, en aen d'andere sijde behouden en ongekrenckt gelaten werden het recht der hoge overheyt aldaer notoirelijck competerende' (resolutie 29 april 1653, NA, VOC 212, ongefolieerd). Na hernieuwd protest door de Noordhollandse Synode en de Classis Amsterdam, die dreigden in beroep te gaan bij de Generaliteit (resolutie 27 november 1653, NA, VOC 212, ongefolieerd), volgde in januari 1654 een verzoenend gebaar: een zware commissie werd gevormd, die binnen enkele dagen rapport uitbracht (10 januari), en op 12 januari werd besloten dat inzake de bevestiging de kerkorde van 1643 gevolgd zou worden, terwijl in de verzending der predikanten 'het oud gebruik' zou gelden (resolutie 12 januari 1654, in NA, VOC 212, ongefolieerd; een afschrift van de remonstrantie van de Classis Amsterdam d.d. 5 januari 1654 opgenomen in het tweede gedeelte van de bundel VOC 212). Ook inzake de kerkelijke correspondentie kwam het tot een compromis: de door de kerkenraad van Batavia verzonden brieven zouden worden voorgelezen in tegenwoordigheid van de commissaris-politiek en vervolgens worden gesloten; inkomende brieven zouden pas worden geopend in kerkenrade, eveneens in tegenwoordigheid van de commissaris-politiek.
In 1655-1656 volgde echter een nieuwe gevechtsronde, n.a.v. een brief van de Bataviase kerkenraad aan Heren XVII d.d. 25 januari 1655, door Heren XVII beantwoord 10 april 1656.
Een overzicht van de kwestie in Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 67-72; de betreffende stukken deels in Van Dam/Van Boetzelaer, *Beschrijvinge, Vierde Boek*, 116-174.

[841] Zie hierna, doc. 129.

wel verwondert alsoo Uw. Eerw. schrijvens weinigh tijts daerna ontfinghen.[842] Dogh in de sake Domini Hartongii wegens de kerckelijcke censure en is tot nogh toe niet gehandelt. De oorsaeck daervan vertrouwe eenighsints geweest te sijn mijn afwesen [...][843] ende retour na en van Banda, waerin ik [...][844] heb doorgebraght, ende pas den laesten april weder in Ambon ben gearriveert. 'k Had mij na Banda met licentie onser hogher overheyt vervought om mijn particuliere affairen, alsoo mijn meeste middelen op mijn vertrek des voorleden jaers uit Banda aldaer gebleven waren.

De oorsaek deses was ten principalen omdat ik door de hooghe overheyt na Batavia om nae 't vaderland gesonden te worden geordineert ben, ter oorsaeke omdat ik mij door de politike autoriteit, waerdoor haer A.A.[845] voorgeeft volle maght te hebben om de predicanten te verplaetsen, niet heb connen nogh willen laten versenden.[846] De kerckenraed alhier oordeelde, boven 't generale recht der kercke, mij nogh grote vrijheyt of privilegie te competeeren om tegens mijn sin nogh sonder mijn toestemminge niet te connen nogh moghen versonden te worden, uit kraght van de belofte mij op mijn aennemend vertrek uit Banda naer Ambon, soo bij de Heer Generael ende Raden van India als bij U.E.E. ende de kercke van Banda gedaen. Dogh de hoge overheyt alhier en achtede nogh op 't generale recht der kercke nogh op de speciale beloften, nu al verhaelt, aen mij of de vertreckende predicant uit Banda na Ambon gegeven, maer de ordere ende last der Heeren XVII, oordeelden haere A.A., most van haer A.A. uitgevoert ende van de predicanten nagecomen worden, ende uit craght van dien ordonneerden sij mijn vertrek of na Banda of nae 't vaderland. 't Eerste met geen goet gewissen connende inwillighen, heb ik 't laeste moeten aennemen ende mij onderwerpen. Dominus Jacobus Rogerus was op dieselve tijt ook al geordineerd nae 't vaderlandt te moeten vertrecken, omdat hij verclaerde dat hij sulx niet conde approbeeren als de Heeren XVII in desen ordineeren, ende soo 't hem geverght wierd hij sigh sulx niet sou onderwerpen. Dogh is hem naderhand wederom aengeseid, de saeke raekt sijn E. nogh niet soo lange se hem in 't bijsonder niet geverghd wierd nogh voorviel, ende dat hij dienvolgende wel kon blijven.

Dat alles was al afgehandelt eenige daghen voor de overcomst van U.E.E. brieven. 'k Verhoope door Godts genade mette naestvolgende scheepen tot U.E.E. over te comen ende volcomene openingh ende genoughsaem contentement van de gansche sake met haer omstandigheden[847] te doen ende te geven.

Niet anders tegenwoordigh waerdigh om de E.E. broederen bekent te maken hebbende, breeke af ende bevele U.E.E. Eerwaerde, godsalighe, wijse, hooghgeleerde, seer bescheidene Heeren ende medebroeders Gode ende den woorde sijner genade, dewelke U.E.E. Eerwaerde [...][848] overvloedelijk wil segenen. U.E.E. seer geaffectioneerde en dienstvaerdige medebroeder ende medearbeider in den dienst des Heeren onses Godts – – – Daniël Brouwerius V.D.M.

Ambon desen 4 mey 1654.

---

842 ANRI, Archief Kkr Batavia 50 fol. 39v-40v, kkr Batavia aan kkr Amboina, 24 febr. 1654. In deze brief werd bericht dat ds. Hartong veroordeeld was tot opzending naar Nederland zonder tractement, Mooij, *Bouwstoffen* II, 351-352, 354. Ds. Hartongh verbleef sinds oktober 1653 te Batavia. Uiteindelijk werd hem zijn tractement toch uitbetaald (zie hierna, doc. 129; Mooij, *Bouwstoffen* II, 577). Hij overleed echter oktober 1654 te Batavia.

843 Enkele woorden onleesbaar.

844 Enkele woorden onleesbaar.

845 Haer Agtbare: Gouverneur en Raad van Ambon.

846 Zie over deze gebeurtenissen Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 60.

847 Details.

848 Twee woorden onl;eesbaar.

128. BRIEF VAN DS. HENRICUS HARTONGH AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1654.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 295-299.[849]

(*Deze brief handelt over het theologisch conflict dat ds. Hartongh had met ds. Petrus Appeldoorn inzake het stuk van de erfzonde. Ds. Appeldoorn verkondigde van de Ambonse preekstoel 'dat Godt den menschen straft om enes anderen sonden' voortspruitend uit zijn gevoelen 'van de erffsonde dat die onse eygen niet is', terwijl ds. Hartongh daarentegen in het publiek verkondigde 'dat God niemandt straft om enes anderen sonde, oock dat de erffsonde waerlijck onse eygen is'. Ds. Hartongh vraagt de kerkenraad van Batavia om hulp om een einde aan dit dispuut te maken en de 'twistmaecker' Appeldoorn de mond te snoeren.*)

129. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 17 september 1655.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 338-341.

Eerwaerde, godsalige – – –

Wij hadden met de laeste gearriveerde schepen U.E.E. gewoonlijcke kerckebrieven alsoock der kercken ende scholen nootwendicheden, waeromme al diversche maelen geschreven hebben, verwacht, doch hebben noch brieven van U.E.E., noch yets van 't geëyschte ontfangen,[850] waerover wij ons seer verwonderen, en weten niet wat de oorsaecke daervan mach sijn als alleene dat wij verleden jaer misschien niet, so als 't wel behoorde, U.E.E. toegesondene missiven hebben beantwoort, en der kercken en scholen toestant gelijck als tevooren niet hebben bekent gemaeckt. Wij willen vertrouwen dat D. Jacoby Rogery (dien wij hoopen door 't geleyd des Almogenden tot Batavia gearriveert te sijn) ons bij U.E.E. sal hebben geëxcuseert, en U.E.E. genotificeert dat sulx niet bij gebreke van genegentheyt en neersticheyt, maer bij manquement van gelegentheyt is geschiet, dewijle de schepen subitelijck vertrocken sijn, en alle leden des kerckenraedts (utgenomen een à 2) in den oorloch met den E. Heere superintendent Arnold de Vlaming van Outshoorn naer Laala getrocken waeren, 'twelck U.E.E. hebbende verstaen en overwogen, willen niet twijffelen off U.E.E. sullen ons volcomentlijck houden verontschuldicht omme oversulx goede correspondentie en eenicheyt met malcanderen te houden (als welcken wij niet liever in onse kercken en soecken).

So maecken wij U.E.E. door desen bekent dat wij alle, gelesen en verstaen hebbende de toegesondene sententie van den Raede van Justitie over D. Hartongh saliger gefelt ende uytgesproken, geordeelt hebben dat D. Hartong ten hoogsten censurabel was en wel behoorde so niet geheel gedeporteert, ten minsten voor een wijle tijt gesuspendeert te werden. Edoch, sijnde onderricht van de E. Heere superintendent Arnold de Vlaming van Outshoorn dat D.

---

[849] Fol. 301 bevat een korte bijlage met daarin een beknopte weergave door ds. Hartongh van Appeldoorns preek over de derde zondag van de Heidelbergse Catechismus. De kerkenraadsbrief van september 1654 niet aangetroffen; ze wordt wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 9 nov. 1654 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 409). Bij deze brief was ingesloten een reactie op de Maleise vertaling van de Heidelbergse Catechismus door ds. J. Roman (*ibidem*, 410), zie hierover ook hierna, doc. 129 en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 44.

[850] Over 1655 geen brief kkr Batavia aan kkr Ambon aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; de kerkenraadsnotulen maken alleen melding van een brief aan Banda (Mooij, *Bouwstoffen* II, 419). Over de periode 1653-1674 is de archivering van de uitgaande brieven kkr Batavia in het kerkenraadsarchief zeer lacuneus; zie ANRI, Archief Kkr Batavia 50.

Hartong, van den E. Rade van Justitie gecondemneert naer het vaderlant te vertrecken, van de E.E. Heere Gouverneur Generael was geabsolveert ende als een tractament en gagie treckende predikant wederomme was toegesonden, mede gehoort hebbende de belijdenisse D. Hartongii dat sijn begaene fauten hem leet waeren, en belofte om voortaen christelijcken in goede vrede met de E.E. broederen te willen leven, alsoock geconsidereert hebbende dat sijne fauten onder de gemeynte ende inwoonders alhier niet so swaer geachtet wierden als se wel in de overgesondene sententie sijn uytgedruckt, so heeft het merendeel des kerckenraets sijn E. wederomme tot den kerckendienst toegelaeten, waerinne sijn E. so lange gecontinueert heeft totdat God de Heere sijn E. in den maent october des verleden jaers uyt dit droeff- en tranen-dall in sijn coninckrijcke heeft opgeëyscht. Op welcken tijt mede D. Jacobus Rogerus met een droevige passie van God de Heere is besocht, welcke sijn E. so verswackt heeft dat den kerckendienst nu en dan heeft moeten stille staen, en eyndelijcken so heeft toegenomen dat volgens sijn E. eygen verclaeringe langer geen dienst heeft cunnen doen, sulx dat wij sijn E. op sijn E. versoeck met consent van de hoge overicheyt gelicentieert hebben naer Batavia te vertrecken, gelijck wij vertrouwen dat U.E.E. so van sijn E. mondelijck als oock uyt onse attestatie sult hebben verstaen.

Onse kercke nu sijnde, so door het overlijden van D. Hartong als ooc door het vertreck van D. Rogerus, ontblootet van kercken-dienaers, en wij noch niet ten vollen versekert van de comste van D. Rimetus Ringius, welcken wij met goetvinden van de hooge overicheyt uyt Banda beroepen hebben ende corts daerna alhier op den 1e may gearriveert is, hebben gesamentlijck geresolveert en met communicatie van de hoge overicheyt goetgevonden, siende den goeden ommegang ende gaven gelecht in den persoon van Jan Jansen van der Wee, cranckbesoecker, omme denselven tot proponent te bevorderen en hem daertoe aen te maenen, ten eynde den godsdienst niet geheel mochte comen te vervallen, gelijck wij den gemelten cranckbesoecker Jan Jansen van der Wee, nadat wij sijn gaven van prediken hadden gehoort en in verscheyde pointen der H. Theologie geëxamineert, waerinne goet contentement genomen hebben, tot het proponeren van Godes H. woort of de gemeynte hetselve voor te draegen hebben toegelaeten, waerinne sijn E. ons tot noch toe sodanigen hope gegeven heeft, dat wij niet en twijffelen off God de Heere sal door sijn dienst, door medewerckinge des H. Geestes, veele sijn gemeynte toedoen die salich worden, waertoe wij willen wenschen dat God de Heere sijn segen verleene, en sullen niet naerlaten God de Heere te bidden dat God de Heere de gaven des gemelten cranckbesoecker verleent gelieve te vermeeren, ende dat wij alle met sijn E. mogen wassen in genaede en kennisse Jesu Christi ten eynde het rijcke Christi meer en meer alhier moge werden uytgebreyt.

Den scholen ende kercken wat belangt, sijn (Gode sij danck) in goeden stant, ende sijn in de 2 verleden jaeren so in den Uliassers als Laytimor ontrent de 9 hondert bejaerde personen op haere belijdenisse, ende meer als duysent kinderen, door den doop Christo ingelievet.[851] De goede God moet vorder vierichlijck en geduyrichlijck sijn gebeden dat voortaen veeler ogen mogen werden geopent ende bekeert van de duysternisse tot het licht en van de macht des satans tot God, om vergevinge der sonden te becomen, en een erfdeel te becomen onder de heylige door het gelove in Christus.

De schoolkinderen gaen mede neerstelijcken voort in 't leeren van de ordinaere schoolplichten, maer 'twelck te beclaegen is, sijn alhier seer verlegen om catechismi, Aldegonde en ABC boecken en andere nootwendicheden, ja so benodicht, dat veele meesters bij gebreck van boecken de kinderen van buyten, sonder boeck, moeten vragen ende leeren. Versoecken oversulx wederomme U.E.E. gelieve ons met duysent catechismi en 2 duysent Aldegonde en ABC boecken met de eerste gelegentheyt sonder faute toe te senden, alsoock dat U.E.E. ons met pennen, papier gelievet te versien, also qualijck papier hebben om

[851] Ingelijfd.

brieven, ick laete staen om predicatiën te schrijven, ende ingevalle U.E.E. ons met de gemelte nootwendicheden niet en mochtet versien, 'twelck niet en hopen, waerdoor noodsaeckelijcken onse kercken en scholen moeten verachteren en vervallen, willen in het minste daeraff geen schult draegen.

Den catechismus van D. Joannis Roman gemaeckt wat belangt,[852] hebben verstaen dat deselve in Ternaten en Banda is geapprobeert en nut voor Godes kercke aldaer geordeelt,[853] maer wat dese kercke ende scholen belangt, cunnen niet sien dat se den kercken alhier vorderlijck can sijn. Niet dat wij souden willen seggen dat den gemelden catechismus niet wel sij getranslateert, ofte dat wij yets tegens het Maleyts souden cunnen inbrengen, maer omdat de inwoonders aen desen catechismus, die alhier lange in gebruyck is geweest ende verleden jaer van veele fauten is gesuyvert, gewent sijn, ende dat se so claer is voor de inwoonders alhier te verstaen dat se van de eervarenste in de Maleyse taale alhier geordeelt wordt qualijck off niet te cunnen werden verbetert, en oordeelen daeromme, met Sebastiaen Danckers saliger, dattet evenveel is off een boom crom off recht is, alse maer goede vruchten voortbrengt, en met den H. apostel Paulus, als men het woort der vermaninge ende vertroostinge in Godes gemeynte sal vercundigen, dattet beter is vijf woorden te spreken met verstant in een bekende taele, dan thienduysent in een vremde taele.[854] Versoecken oversulx dat U.E.E., bijaldien U.E.E. den voortganck en stichtinge van de kercken ende scholen alhier lieff is, ons met den catechismus van Sebastiaen Danckerts, die in 't verleden jaer alhier verbetert is,[855] gelievet te versien, teneynde onse scholen niet mogen comen te verachteren, en meer onsticht als gesticht werden, waertoe ons sullen verlaeten.

Hiermede – – – Philippus Joannis Frisius V.D.M., Jan van der Wee proponent, Hendryck Wijnantsz, Domingos Perera, J. Boomvalck, Juriaen Rumphius.

Amboyna den 17 septembris 1655.

130. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1656.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 344-347.

Eerwaerdige, godtsalige – – –

U.E. kerckelijcken missive gedateert den 1 februari deses jaers 1656[856] is ons behoorlijcken ende wel toegecomen, waeruyt dat wij met geen kleyne blijdtschap hebben verstaen den goeden ende gewensten standt der kercke Godes op Batavia – – –.

Aangaende onse kercke, die is (Gode sij danck) noch in een goeden ende prijselijcken standt. Sij groyt ende bloydt, want de kennisse Godes ende het getal der ledematen is in desen jare seer vermeerdert, soodat ontrendt 200 inlanders ende swarten, redelijcke kennisse hebbende van de hooftstucken des geloofs, haer hebben begeven (nadat sij belijdenisse des geloofs hadden gedaen) tot het gebruyck des H. avontmaels. Het getal der ledematen is nu ontrent de 400 personen, soo Hollanders als inlanders, ende laet het hem aansien dat in toekomende eenen grooten oogst sal sijn in te samelen. Want de inwoonderen worden door de dagelijcksche catechisatiën en de menichvuldige besoeckingen die aan haer geoeffent werden (dat niet alleen gedaen wort alhier aan 't Casteel, maar oock op het geberchte ende

---

852 Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 44.

853 Zie deel II, doc. 49, en III, doc. 76.

854 Vgl. 1 Korintiërs 14:19.

855 Werndly, *Maleische Boekzaal* 312, verwijst naar een brief van de kerkenraad van Ambon uit 1654, maar doelt waarschijnlijk op deze alinea. Hem was een herdruk (in Nederland) van de Maleise catechismus van Danckaerts niet bekend. Niet genoemd in Landwehr 665.

856 Vermoedelijk dezelfde als ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 116r-119v, d.d. 6 febr. 1656.

op andere eylanden) seer voortgesettet in de kennisse des eenigen, waerachtigen Godts ende sijnes eenigen soons. Alsoo datter nu onder ons vele inlanders sijn, soo mannen als vrouwen, dewelcke menichte van vragen (na haer gelegentheydt) konnen beantwoorden. Wij sullen onderentussen getrouwelijck ende naerstichlijck arbeyden, ende ons geen arbeydt, moyte, noch swetinge des lichaems ontsien om sooveel ons doenelijck ende mogelijck is de schellen der onwetenheydt van de oogen der inwoonderen af te nemen, opdat deselve met de klaerheydt van de sonne der gerechticheyd mochten beschenen werden. Wij hoopen ende wenschen dat Godt onsen geestelijcke plantinge sal segenen, ende ons sal geven eenen goeden ende vruchtbaren wasdom.

Het avontmael des Heeren wort onder ons bedient ieder vierendeel jaers, op twee achtervolgende sondagen, op de eene sondach voor de Hollanderen ende op de andere sondach voor de inlanders. Op Kielang is nu al op twee verscheyden malen ende op Ema eenmaal (dewelcke twe negriën sijn op 't geberchte van Latimour gelegen) het avontmael des Heeren gecelebreert. Op Honimoha ende Oma is mede bedieninge des avontmaals gehouden.

d'E. predicanten Petrus Ongenade ende Fredericus Abbema sijn ons successivelijcken behouden ende gesont toegekomen, ende is den voorschreven D. Petrus Ongenade sijne ampt ende bedieninge onder ons oeffenende, welckers dienst ende goede gaeven wij hoopen ende vertrouwen sal strecken tot Godes eer ende tot stichtinge van Godes kerke, ende bevorderinge van vele menschen haer heyl ende eeuwige gelucksalicheydt, amen.

D. Fredericus Abbema is van ons op sijn eygen versoeck ende begeerte (met approbatie van de hooge overicheydt) na Tarnaten (tot verlossinge van D. Joannes Warmelo) gesonden. Wij hebben des te eerder dit sijn versoeck toegestaen omdat sijn E., sijnde alrede bejaert, niet lichtelijck tot de kennisse der Malleydtsche tale en soude geraken, ende dat daerbenevens de Ambonsche bergen vrij wat te hooch sijn om van sulcke bejaerde mannen beklommen te werden. Daerom dattet ons dunckt dat de E. broederen wat meerder omsichticheydt in 't verkiesen der predikanten voor ons behoorden te gebruycken, ende niet sodanige mannen tot den dienst van dese kerke te verkiesen die afgeslooft ende tot ouderdom gekomen sijn, dewelcke het talen leeren ende gaen swaer valt, maer jonge gesonde mannen, die daer metterhaest konnen geraken tot de kennisse der tale, ende lust hebben hooge bergen te beklimmen ende in diepe valleyen neder te dalen.

(*De Bataviase predikanten hoeven zich niet verwonderd te tonen over het feit dat vorig jaar geen verzoek om nieuwe predikanten uit Ambon kwam. De kerkenraad meende toen dat de godsdienstoefening door de drie aanwezige predikanten genoegzaam kon worden waargenomen.*)

Actum in onse kerckelijke vergaderinge, Amboina den 20 septembris 1656. Petrus Ongena, Rimetus Ringius p.t. scriba, Joannes Warmeloo, Hendryck Wynaentsz, Domingos Perera, Georgius Eb. Rumphius, Steven Fredericksz.

131. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 9 september 1657.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 336-337.

Eerwaerde, godtsalige – – –

Onse laetste aen U.U.E.E. is geweest van den 20 september 1656,[857] waerop dat van U.U.E.E. antwoorde hebben verwacht gehadt, maar buyten onse gissinge ende vermoeden

[857] Zie hiervoor, doc. 130.

en is gene daerop gekomen. Maer al isset dat wij gene missive van U.U.E.E. hebben bekomen,[858] soo senden wij desen echter U.U.E.E. toe, opdat wij souden betoonen dat wij de broederlijcke correspondentie niet willen afsnijden, maer veel liever deselve willen voeden ende onderhouden, mitsgaders oock om aen te wijsen dat wij onse kerckelijcke behoefticheden ende nootsaeckelijckheden van dengenen daervan wij die niet behoorden (gelijck sommige van ons gedacht hebben) te soecken, maer dat wij die sijn eyssende ende begerende daervan men de selve behoordt te eysschen ende te begeeren. Wij verhoopen dat dese onse missive niet onbeantwoort sal gelaten werden, want bijaldien dat geschiedt, soo sullen wij genoodtsaeckt werden oock niet meer aen de E.E. broederen te schrijven, ende dan soo sullen wij ons noodtsaeckelick moeten wenden ende aen sodanige persoonen onse kerckelicke behoefticheden bekent maecken waertoe wij (alsoo ongaerne als U.U.E.E. daer toe wendet) ons niet gaerne souden wenden. Oordeelt dan eens wiens schuldt dattet sal sijn soo wij ons na de Politicke wenden, de uwe ofte de onse.

De kercke van Amboina heeft op het eynde van voorleden jaer al wederom verlies gehadt van haer herderen, nademael dat Godt de Heere gelieft heeft den Eerwaerden godtsaligen Petrus Ongena door den doodt ons te onttrecken. Doe de ure sijnes stervens quam, was sijn E. op Honnenmoa om het sacrament des H. avontmaels aldaer te bedienen, als wanneer hem de Heere riep tot het hemelsche avontmael.

De kercke des Heeren is noch in haer voorgaenden standt. Door de kranckheden waermede de E. predikanten sijn besocht geworden soo hebben sij haer voor een wijle tijdts van het doen der visiten moeten onthouden ende hebben verscheydene oeffeningen niet konnen oeffenen welcke tot stichtinge ende opbouwinge van dese kercke van node waeren. Maer dewijle dat de Heere haer E.E. uyt de sieckten heeft laeten opstaen, soo menen sij wederom met een nieuwe couragie aan het goede werck dapper de handen te slaen.

Het sal nodich sijn dat toekomende jaer eenige predikanten door U.U.E.E. (waertoe dat wij U.U.E.E. volle autoriteydt ende macht van onsentwegen sijn gevende) ons toegesonden werden.[859] Want daer is in onse kerckelicke vergaderinge geresolveert ende besloten om te versoecken een predikant voor het geberchte van Latimour, dat seer nodich een predikant dient te hebben, alsoock een predikant voor het eylandt Oma, waerop verscheyden christen negriën leggen ende honderden van christenen woonen die tot geen rechte kennisse konnen koomen, doordien gebreck hebben van geestelicke onderwijsinge. d'E.E. predikanten D. Daniël Brouwerius ende D. Joannes Burum sijn ons beyde successivelick gesondt ende behouden toegekomen ende voor predikanten van dese kercke aangenomen, ende hebben terstont daerop haeren dienst onder ons aangevangen. Het sal van noden sijn dat U.U.E.E. ons met allerley schoolbehoefticheden komet te versorgen. Van pampier, pennen ende ABC boecken sijn wij gantsch gebreckelick. De E.E. broederen sullen dan gelieven sorge te draegen dat wij eens eenmael terdegen van alles versorcht wierden.

Hiermede – – – Daniël Brouwerius pro t. synedry praeses, Remmetus Ringius pro t. schriba, Hendrick Wijnantsz, Barent Jansz, dit is 't merck + van den ouderlingh Joan Calamina.[860]

Amboina desen 9 september 1657.

---

[858] Over 1656/7 geen brief kkr Batavia aan kkr Ambon aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; in notulen kkr Batavia geen melding van een brief aan Ambon.

[859] In margine: '4 predikanten sullen ons dienen toe te komen, want de E. predikanten D. Daniël Brouwerius ende D. Remmetus Ringius versoecken haer verlossinge, ende menen toekomende jaer (soo de Heere wil) op te komen'.

[860] Joan Calamina, ouderling tot september 1665.

132. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 mei 1658.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 348-350.

Eerwaerde, godtsalige – – –

U.U.E.E. missive gedateert den 12 februari 1658[861] is ons wel geworden, waeruyt wij met groot genoegen hebben verstaen U.U.E.E. genegenhijt de broederlijcke correspondentie met ons te onderhouden, gelijck als wij oock genegen zijn deselve met U.U.E.E. te onderhouden. Den Eerwaerden predikant Bernardus Brucbrum[862] is ons met het jacht de Winthondt toegecomen ende van ons tot een predikant van dese gemeynte aengenomen. Wij hoopen ende vertrouwen dat de Heere door zijnen arbeyt ende dienst veele sal brengen tot het koninckrijcke Christi.

Den E. predikant Joannes Buirum is met het jacht de Winthondt van hier vertrocken, die wij vertrouwen voor den ontfangh deses al op Batavia sal gearriveert zijn. Gemelden D. Joannes Burum is sonder attestatie van ons gescheyden, naedemael dat wij oordeelden gewichtige redenen hadden hem deselve te onthouden ende te weygeren. Het is soodaenigh, dat den E. Heer gouverneur aan D. Buirum heeft gelastet hem vaerdigh te maecken om met het eerste vertreckende schip van hier naer Battavia te vertrecken, ende dat om verscheydene oorsaecken, die zijn E. daertoe waeren moverende, welcken last van D. Buirum met vreuchden (nae hij selffs gesecht heeft) is ontfangen ende aengehoort geworden. Daerop is zijn E. terstondt naer Honimoa gevaeren, om zijn saecken ende gelegentheeden daer naer te schicken, sonder dat hij daervan aen ons de minste kennisse heeft gedaen. Zijn E. wederom van Honimoa alhier gecomen zijnde (welcke plaetse hij voorwaer onfatsoenelijck heeft verlaaten) ende naebij zijn vertreck zijnde, komt in onse kerckelijcke vergaederinge ende versoeckt aan ons dat hem gelieffde te geven getuygenisse aangaende zijn leere ende leven. Daerop hem van ons gesecht is dattet ons vreemt dachte te zijn dat attestatie quaeme te versoecken sonder dat hij alvoorens aen ons zijn vertreck hadde bekentghemaeckt, veel min dat hij deselve aen ons versocht hadde, dat hij nochtans hadde behooren te doen. Dat wij hem broederlijck ende ernstelijck waeren raadende dat toch het hooft ontrent den Heer gouverneur (die hij om verscheydene redenen op hem hadde vertoornt) wat wilde in de schoot leggen, ende aen denselven zijn verblijff soecken te obtineren, ende dat wij vastelijck waeren vertrouwende hij hetselve versoeckende wel soude becomen. Door welcke aenraedinghe zijn E. aen ons belofte heeft gedaen dat hij onsen raadt soude naerkomen ende betrachten. Dat hij nochtans niet en heeft naergecoomen, want comende te huys, ende sich met zijn huysvrouwe beraatslagende, soo heeft hij hem geheel ende al door haer van zijn goede voorneemen laeten affraaden, ende is in den kerckenraedt gecomen ende heeft daer wederom (in plaetse dat wij meenden, dat hij aen ons soude hebben voorgestelt dat hij zijn verblijff hadde versocht ende verkreegen) gesproocken (ende dat harder dan te vooren) van zijn vertreck. Daerop wij aen hem een scherpe bestraffinghe hebben gedaen, ende onse broederlijcke aenraedinge in een gebodt verandert, hem gelastende ende beveelende bij den E. Heer gouverneur te gaen om zijn verblijff aen denselven te versoecken, waerop dat hij den Heer gouverneur ende ons met smaedelijcke ende leelijcke woorden heeft uytgemaeckt, ende is alsoo met een stanck uyt dese vergaederinghe gescheyden. Zijne onvoorsichtigheeden onder ons (in den tijt van zijne bedieninge alhier) zijn veele ende verscheyden, ende zijn zijne onversichtigheeden noch verscheydene in haere herten met smerten gevoelende.[863] Ende dewijle niet sonderlinghs meer te adviseren hebben, sluyten wij dese. – – –

[861] Niet aangetroffen, zie de aantekening bij het begin van doc. 129.
[862] Bro(u)ghbron, Brochbron of Brockbron, vgl. aantekening bij doc. 135.
[863] Zie betreffende de kwestie-Burum ook notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* II).

Daniël Brouwerus p.t. synedry praeses, Remmetus Ringius p.t. schriba, Bernhardus Brochbron Verbi Divini Minister in Amboina, Barent Jansz.

Amboina den 26^{en} may 1658.

133. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 september 1658.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 352-353.

Eerwaerde, recht godtsalighe – – –

Wij twifelen niet off onsen laesten missieve van den 15^{den} mei deses teghenwoordighen jaers[864] is U.E.E. met de overkomste van D. Johannes Burum wel geworden. Ende 't teghenwoordighe vertreck van onsen medebroeder D. Daniel Brouwerii (waer nogh bij komt 't droevighe overlijden van den Eerw. godtsalighen proponent Johannis van der Wee saliger) sullen U.E.E. de oorsake onses schrivens lichtelijken konnen voorsegghen. 't Is wel waer dat sulcks ons schrivens altijt moet ende behoort, ja ook altijt voortkomt uut broederlicke plycht ende toegheneghentheyt t'uwaerts, opdat onse onderlinghe liefde ende ghemeenschap altijt onverbreeckelijk verblijve. Soo is 't ook dat hier nogh bijkomt den teghenwoordighen noot onser kercke, als binnen den tijt van vijf maenden berooft sijnde van drie leraers der kercke Godes, waeronder wij met recht onsen broeder D. Johannis van der Wee saliger moghen reeckenen, want sijn E. dese gemeynte goeden dienst soo in de Nederduitsche alsook in de Malleitsche tale met praediken, catecheseren ende in 't doen der visiten van de afgelegene kercken ende scholen bij sijn leven gedaen heeft, ende was reede wegens sijne naerstigheit oock bij ons tot het examen des praedickampts toegelaten. Maer moeten nu de gewenschte hope missen.

Komen dan nu onse nooden ende clachten U.E.E. voortdraghen, niet twijfelende off de E.E. broederen te Batavia sullen voor onse kercke in ons afwesen becommeren ende goede sorghe draeghen. Versoecken dan op U.Eerw. gansch vryndelijcks dat ons met de eerste vertreckende schepen van Batavia wederom twee andere goede godtsalighe mannen moghen geordineert worden, waerdoor den noot onser kercke ende gemeinte sal konnen verligt worden, tot welcken eynde wij kerckenraedt om groot-dringhende rednen wel hertlijken op U.E.E. versoecken ende begeren dat den Eerw. godtsalighen welgeleerden D. Spiljardus in Banda op Puloay ons moghe werden toegesonden, opdat de Maleitsche kercke, nu grotelijks ontbloot, wederom soude moghen werden versien ende nae noodt versorght worden.

Versoecken dan nu ende wederom instantelijken dat onse begeerte opp D. Spiljardum moghe volbraght werden, tot welcken einde wij ook op U.E.E. sijn begerende dat U.E.E. bij hare Edelheden op Batavia 't selve uyt onser name gelievet voor te draghen, aen te dringhen ende uut te wercken, gemerckt de intres deser gemeynte ongelijk groter is dat tot voorschreven Pouloay, 'twelcke wij U.E.E. ook sijn toevertrouwende dat alle neerstigheyt in desen bij U.E.E. gewillighlijken ende geerne sal gedaen worden, waaertoe wij ons verlatende, gaen over tot ons verder versoeck, 'twelke is dat neffens D. Spiljardum nogh een ander bequaem leraer ons ende onse kercke moghe toegesonden werden. So het kan geschieden, laet ook dese onse begeert volbroght worden.

Oock is ons versoeck ende begeerte dat ons 3 à 4 bequame kranckbesoeckers moghen toegesonden werden, soo het konde sijn soodanighe mannen die in de Malleitsche tale

[864] Het is niet duidelijk of dit de brief is van 26 mei (vgl. doc. 132); de vermeldingen in de notulen kkr Batavia d.d. 8, 11 en 15 juli 1658 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 564, 565) geven geen datum en spreken niet van meerdere brieven. De Hoge Regering besloot Burum opnieuw naar Ambon te zenden, en desavoueerde dus het beleid van de gouverneur in deze zaak (*ibidem*, 576, d.d. 13 februari 1659).

mochten gheoefent sijn, om soodanighe mannen op de buytencantoren onder ons te verdelen[865] daer de inwoonderen nogh kleine kennisse hebben, ende nodigher is dat hen de beginselen van de lere der waerheit ingheprent werde ende met melckspise opgequeeckt werden dan met stercke spise gefoedet worden, rede omdat nogh de kennisse ter saligheit bij hen kleyn ende geringh is. Nu, wij eyndighen, de noden onser kerke hebben wij U.E.E. bekent gemaekt, twifelen niet of U.E.E. sullen voor ons sorghen ende de onse noden als de uwe ter herten nemen. Waertoe wij ons verlatende, sluyten wij dese – – –.

Remmetus Ringius p.t. praeses, Bernhardus Brochbron p.t. synedrii scriba, Hendryck Wijnantsz.

Amboyna desen 14 september anno 1658.

134. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 mei 1659.[866]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 356-358.

Den Eerw. kerckenraet binnen Batavia, saligheyt!

Eerweerdige – – –

Uwe letteren gedateert den 24 februarii deses jaers[867] zijn met het begin deses lopenden maents mey wel geworden. Zedert ons laetste schrijvens is onse Amboneesche gemeente een swaer verlies overkomen door 't ontijdigh overlijden van den Eerw. D. Remetus Ringius saliger, ontslapen in den Heere op den 10 novembris laetstleden, wiens bijwooninghe wij wel gaerne langer hadden genootten soo 't Gode so hadde belieft. Oversulx hebben we met kennis en goetvinden onses Ed. Heer gouverneurs geschreven aen die van Banda, dat sij geliefden tot onderstant deser Inlanscher kercke ons toe te laten komen den E. predicant Josias Spiljardus, welck versouck sijlieden, onaengesien sijne bijsondere gemeynte hem seer gaern wilde behouden, gemerckt sij nu eerste de rechte vrughten van sijnen dienst in de Maleysche tale quam te genieten, eghter evenwel ons toegestaen hebben, behalven dat den last aller kercken in Banda stont te vallen op den Eerw. D. Jacobum Molanum, en also is sijn E. 1 december anno passado met danckzegginge tot Godt ons bijgekomen.

Ons komt vreemt voor dat D. Brouwerius U.E. sulken overmaten breeden attestatie verthoont heeft,[868] en weten naulix wat te dencken hoe sulx bijgekomen is, want wij onses wetens niet anders van hem getuyght en hebben als met waerheyt moghte verklaert werden. Hij is ons wel hart aengeweest om een attestatie nae sijnen sin van ons te verkrijgen, dan daertoe en konden wij hier niet verstaen. Het kan wesen dat hij van D. Ringio saliger (die eene bijsondere attestatie tot sijnen lof ontworpen hadde) een attest verkregen heeft. Deselvige D. Ringius heeft oock nogh in leven zijnde geseght: laet ons hem sleghts eene attestatie geven, anders raken wij hem niet quijt, zijnde sijne E. meer tot het vertreck als tot het verblijf van Brouwerius genegen. Dogh we sullen den broederen, om haerlieden uyt den droom te helpen, de copie der attestatie die wij hem gegeven hebben toesenden, also D. Broghbron seght de minute bewaert te hebben. Derhalven hebben we hem belast in onsen rade dat hij metten eersten ons die soude toesenden, edogh tot nu toe nogh niet ontfangen, welcke copie wij U.E. met de naeste gelegentheyt hoopen toe te sullen senden.

---

865 Verdelen: onzekere lezing door papierbeschadiging.

866 Op het omslag de aantekening 'door vriendt'.

867 Niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50 (zie de aantekening bij het begin van doc. 129); aangekondigd in notulen kkr Batavia 21 jan. 1659; mogelijk van eenzelfde strekking als die naar Banda van dezelfde datum (ibidem, fol. 150r-150v).

868 Zie betreffende dit en het volgende Mooij, *Bouwstoffen* II, 570-571.

Voorts dat hij Brouwerius voor U.E. heeft verklaert dat het aen ons oordeel soude gestaen hebben of hij soude vertrecken dan blijven, is heel anders gelegen als hij U.E. heeft wijsgemaect. 't Verwondert ons dat U.E. sulken man, die sighselven maer al te veel heeft bekent gemaect, so light gelove gaet geven, en sonder het rechte bescheyt uyt ons eerst te hebben verstaen ons so haest bestaet te veroordeelen. Wij wenschen dat de broederen in 't toekomende eerst gelieven recht te verstaen met wederzijts te hooren, om een gesont onpartijdigh oordeel te konnen vellen.

Diergelijck oordeel heeft het U.E. oock gelieft over desen E. kerckenraet te strijcken over 't vertreck van den E. predikant Johannes Burum van hier nae Batavia. Maer bijaldien U.E. bewust ware wat desen E. kerckenraet gedaen heeft omme D. Burum voornoemt alhier te behouden, voorwaer U.E. en souden soo niet geoordeelt hebben. 't Is ons genoegh dat D. Burum selfs dese E. kerckenraet daervan heeft gerechtvaerdight, sigh selfs van onvoorsightigheyt beschuldight, en behoirlicke satisfactie ons gegeven, en is also sijn E. van ons wederom met liefde en behoirlick respect ontfangen.[869] De goede Godt zegene sijnen arbeyt, en laete voorts sijnen dienst onder ons gedijen, tot grootmakinge sijnes H. naems en aenwas sijner diergekoghte gemeynte, en verquicke sijne ingewanden nae sijnen langwijligh heen en weer suckelen, amen!

Wij hebben wel kranckbesoekers ontfangen van vromen wandel, maer niet vast in 't singen en oock niet seer begaeft in 't voorlesen, wenschen oversulx bequamer personen in 't toecomende ons moghten werden toegesonden, also den Ed. Heer gouverneur anders niet te brengen en is tot de approbatie om hier of daer gelegt te werden.

Eyndelick wenschten we dat A.B. boeckskens, maer vooral[870] berdekens[871] ons moghten toegesonden werden, mitsgaders een à twee kleyne bijbeltjens, psalmboecken [...][872] groot en kleyn, insonderheyt Maleytsche catechismussen, andere stichtelicke boecken, als de postillen van Schultetus,[873] van Bulaeus,[874] om op de omliggende cantoren te gebruycken. Van evangeliën, psalters, vocabularia en Maleytsche letterkonsten[875] zijn alsnogh redelicken voorsien.

Hiermede desen sluytende – – – Josias Spiljardus VDM, Johannes Burum ecclesiast., Hendrick Wijnantsz ouderlingh, Barent Jansz ouderling, Pieter d'Graeff diacon, Jacob Pelle diacon.

Amboina aen 't Casteel Victoria, desen 25 may anno 1659.

135. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1659.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 136, fol. 360-363.

Eerwaerdighe – – –

---

869 Op last van de Hoge Regering was Burum naar Ambon teruggezonden (Mooij, *Bouwstoffen* II, 576).

870 Vooral: onzekere lezing door papierbeschadiging.

871 (Houten schrijf)bordjes.

872 Eén woord onleesbaar.

873 Abraham Sc(h)ultetus, 1566-1625, theoloog en kerkbestuurder in de Palts, na de nederlaag van Friedrich V in Bohemen en de bezetting van de Palts door keizerlijke troepen naar Emden gevlucht. Zie Bijlage Beschrijving van contemporaine werken.

874 Justus Jacobi Bulaeus (1580-1611), predikant. Zijn *Huis-postille, ofte Predikatien over de Sondaegsche Evangeliën*, uitgegeven na zijn dood, beleefde in 1642 reeds de vijfde druk. Zie de bijlage Beschrijving van contemporaine werken.

875 Johannes Roman, *Kort Bericht van de Maleysche Letter-konst*, Amsterdam 1655. Zie Bijlage Maleise Gescfhriften, nr. 14.

Wij vertrouwen U.E. wel ter hant gekomen sal zijn onsen laetsten brief van dato den 25 mey deses jaers 1659,[876] U.E. met het schip Rotterdam toegesonden. Den toestant onser kercken en scholen betreffende, die is, Gode loff, nogh redelick, sulx dat we onder den segen des Heeren ons dienaengaende nogh hebben te verblijden datter dagelix nogh meer haer uyt het heydendom tot het Christendom begeven ende door den H. doop de christelikke kercke ingelijft werden, insgelijcks datter nae voorighe belijdenisse des christelicken geloofs haer oock begeven tot het gebruyck des Hooghweerdigen avontmaels, sowel in de gebergh-ten en door geheel Laytimor als in de negorijen aen 't Casteel gelegen, sulx dat van dit jaer wel anderhalfhondert volwassene op haere belijdenisse gedoopt zijn, mitsgaders wel soo veel oock haer begeven hebben tot het H. avontmael, en is seer goede hoope van mettertijt nogh meer aen te sullen winnen.

Maer wij en kunnen U.E. niet naelaten met droefheyt des herten bekent te maken het dissoluyt leven van onsen Bernardus Broghbron, 'twelck nu al een langhe tijt hebbende geduyrt, en van quaet tot erger zijnde uytgebroken, sulx dat ons tot zijnen laste eyndelick (wij daerom collegialiter vergadert zijnde) voorgekomen zijn verscheydene schriften en attestatiën tot sijner beswaringhe, van niet weynige geloofweerdighe persoonen voortgebraght, en ooc gepresenteert verder te beëedigen soo 't wierde vereyscht, waerover wij in de vreese des Heeren samen goetgevonden hebben hem te doen stilstaen van 't godlicke predickampt, in welcke stilstant hij alsnog wert gecontinueert, vermits hij hartneckelick ontkent die stucken tot sijnen laste gedeposeert. En is hij al overlanghe aengesproken geweest en broederlick vermaent sigh stichtelicker aen te stelle, niet alleen van verscheydene vroome eerlijcke christenen in 't particulier, maer oock verscheydene maelen van 't gantsche collegie onses E. kerckenraats, en is hij oversulx eerst gedaeght te verschijnen voor ons, om ons satisfactie te doen, en zijn wij sijnenthalven al driemael vergadert geweest, hem in goeden ernst ten lesten radende dat hij soude schult bekennen, beterschap presteren. Is ons nogh verscheyde mael verschenen en heeft ons aengesoght dat wij souden gelieven nogh eens te vergaderen, dat hij nu genegen was satisfactie te doen, maer als wij nu al saten en waghteden dat hij soude sijn schult bekennen, so was 't het oude deuntjen met hem, blijvende hartnekkigh, sulx dat wij goetgevonden hebben hem te laten wandelen en de suspensie over hem te laten continueren, en is nu al gesuspendeert geweest bij de vier maenden. Insgelijx heeft hem den E. Heer gouverneur ontseyt het gevolgh sijnes tractaments van die tijt af, en dat blijft so staen.[877]

Onderentusschen komt den ganschen last des kerckendienstes op de schouderen van beyde de E.E. predicanten D. Spiljardus en D. Burum. En dan is nogh Spiljardus op 't versoek der H.H. gouverneuren van Amboina en Ternate gints en weder derwaerts gereyst en heeft de kercken en scholen op Batschian, Mackian en Maleyen gints en weder gevisiteert, en sulx 't moght nae desen wel meer gebeuren, alsoo daer weynigh volx is, warom nae alle vermoeden wel lichtelick nae desen geen predikant in Ternaten meer wesen en sal, maer dat die plaetse alleen sal werden gevisiteert somtijts van een predikant van hier. Wij versoecken derhalven op U.U.E.E. dat gelieven ons te versorgen met nogh twee à drie jonghe, vroome, geleerde, ijverige, vreedsame mannen, omme den last des dienstes nevens ons te dragen.

Wij senden U.E. mits desen toe een seker Maleytsch vraegeboeksken, uyt het Duytsch in 't Maleyts hier[878] overgeset, seer cort en claer begrijpende de hoofdstucken der christelikker

---

[876] Document 135.

[877] Bernard Bro(u)ghbron, 1658-1660 op Ambon en Saparua, werd geschorst en naar Batavia opgezonden; in 1661 in de Banda-archipel geplaatst. Zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 59; Mooij, *Bouwstoffen* II, 596-604, 609.

[878] Hier: onzekere lezing door papierbeschadiging.

religie,[879] eertijts ingestelt bij de Eerw. Zeelandsche synode binnen der Goes 1620.[880] Wij senden Ul. ooc toe verscheyde oude Maleytsche gesangen en psalmen, tot noch toe in de kercken deser quartieren gebruyckt en gesongen, welcke wij wenschen dat se samen d'een nevens d'ander, namelijck eerst het vraeghboeksken en daernae de gesangen, met malkanderen wierden gedruct, om in de scholen en kercken alhier te gebruycken, want de grootte catechismus om daeruyt te catechizeren voor de eerst aencomende al te swaer is om te leeren en om te vatten ofte te verstaen.

Hiernevens gaet oock 'De verwerringhe der mahometaensche secte', in 't Duytsch en in 't Maleytsch uyt het Latijn bij Spiljardus overgeset,[881] en wij versoeken op U.E. dat U.E. dese sijne translatiën gelieft te visiteren ofte te laten visiteren om gedruct te werden, en dan voorts te versoeken dat de Heeren Meesters in 't vaderlant de costen gelieven te doen van te laten drucken, insonderheyt het Maleytsche translaet, alsoo 't seer veel goets soude konnen schaffen tot nederwerpinghe en verstooringhe des Moorsdoms indien 't in de schoolen alhier wiert ingevoert. En als U.E. het sult hebben oversien, U.E. gelieven het voorts te senden nae 't vaderlant aen sijnen vader,[882] dien hij de procuratie van den Duytschen druck bevolen heeft, en versocht dat hij den Maleytschen druck bij d'Heeren Bewindhebberen gelieft te effectueren.

Wij versoeken dat de E.E. broederen ons gelieven van Batavia toe te senden 2 grootte Bijbels in folio, 40 in octavo, driehondert psalmboecken in 't Duytsch, twaelf grootte psalmboeken met noten in quarto, tweehondert Maleytsche catechismen, twaelf schatboeken,[883] twaelf postillen Bulaei, een half duysent Maleytsche en Duytsche AB boexkskens of berdekens, driehondert Duytsche catechismussen, hondert Historiën Davids, Tobiae, gemeyne sendbrieven, pampier en pennen. Van evangeliën, psalters, vocabularen, Malleytsche letterkonsten, zijn wij alsnogh wel voorsien, alsoock van Havermannekens.[884]

Eyndigende – – –. Josias Spiljardus VDM, Joannes Burum ecclesiast., Hendrick Wijnantsz, Barent Jansz, Thomas Rodrigo,[885] Pieter d'Graeff diacon, Jacob Pelle.

Amboina desen 20 september anno 1659.

136. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1660.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 1-4.

Achtbare, welgeleerde, seer bescheydene broeders.

---

879 Bedoeld is een korte catechismus in 46 vragen en antwoorden, samengesteld door Willem Teellinck (1579-1629), aangenomen op de Particuliere Synode van Zeeland te Goes en in het Maleis vertaald door Josias Spiljardus (1656-1666 in Indië, 1658-1663 op Ambon, zie ook Mooij, *Bouwstoffen* III, 648), vermeld in Valentijn, AZG, 59 en 68. Zie voorts Bijlage Maleise Geschriften, nr. 15 en nr. 23.

880 Zie J. Reitsma en S.D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, V, 162-163.

881 Zie betreffende dit geschrift (waarvan waarschijnlijk zowel de Latijnse als de Nederlandse versie nooit is gepubliceerd) de bijlage Maleise Geschriften, nr. 48. Volgens Valentijn (AZG, 61) vertaalde Spiljardus eveneens de 'elf laatste Propheten' (de boeken Joël t/m Maleachi in het Oude Testament).

882 Johannes Spiljardus (1593-1658), 1619-1658 predikant te Gorinchem.

883 Zacharias Ursinus (1534-1583), *Explicationes catecheticae* (1591), door Festus Hommius vertaald en uitgegeven onder de titel *Schat-boek der christelijcke leere*, vele uitgaven sinds 1602, later o.m. aangevuld met concordanties en registers door Johannes Spiljardus (vader van ds. Josias Spiljardus).

884 Johan Haverman, *Christelijcke gebeden en danck-seggingen*, opnieus tegen 't Hoogduytse oversien en ten dienst der Gereformeerde kercke verbetert door Henric van Diest, Amsterdam 1634 (herdruk). Zie de bijlage Beschrijving van contemporaine werken.

885 Oppermeester, ouderling van 1658 tot zijn dood in 1674.

Beneffens onsen laetsten van dato den 30en aprilis,[886] jongst U.E.A. toegesonden, en hebben wij niet konnen nalaten tot onderhoudinghe der loffelikker correspondentie den redelicken ende gewenschten toestant onzer kercken ende scholen U.E.A. bekent te maken, als dewelcke, door den zegen ende genade Godes, dagelicx in getale en in kennisse wel toenemen, sulx datter eenighe honderden, nae voorighe goede ende gezonde belijdenisse des geloofs, niet alleen door den H. doop de gemeynte Jesu Christi werden ingelijft, nemaar ook tot voorder versterckinge in den waren gelove tot het heylighe en heylsame avontmaal des Heeren werden geadmitteert en toegelaten, sodat het getal der ledematen, so van mannen als van vrouwen, in Amboyna en insgelijx in de eylanden Uliassers, tot ontrent het getal van duyzent uytgewassen ende vermeerdert is, voor welcke groote genade wij niet genoegh en konnen den almaghtighen God en Vader onzes Heeren dancken. Dieselvighe Godt moet vierighlijck van ons gebeden zijn dat sijne goddelicke majesteyt het aengevangene goede werk steeds gelieve te voorspoedigen ende te voleynden. Amen, Amen!

Tot welcken eynde wij dan oock voorder schrijven omme de middelen waerdoor de christelikke religie meer en meer moghe worden gepropageert en voortgezet, namelick om goede boecken, eerst ende vooral in de Maleytsche sprake, want de Nederduytsche taale nae 't oordeel van alle verstandighe alhier van de Ambonnesen niet wel aengenomen, wij laten staen aengeleert can werden, nadien sij al te vast blijven bij hare moeders-taal, welcker sij door de banck meer spreken als de Maleytsche taal, en wij en souden, hoeveel wij oock moghten in 't Maleyts geoeffent zijn, niet te recht komen als wij haer besoeken en aenspreken sonder eenen jurebassa[887] ofte taelman, die ons hare tale dan uyt quam te leggen. Waromme wij rontsom de schoolmeesters ernstelick beveellen niet te gedoogen datter een andere als de Maleytsche sprake in de schoollen en kercken deser provincie sal d'overhant behouden, nadien se in alle gewesten en plaetzen rontsom het meest wert gebruyct, in welcke tale darom oock de christelicke religie met groot recht onder de Indiaansche volckeren wert voortgeset. Weshalven wij dan ernstelick op U.E.A. versoecken doch dese schoolen en kercken te willen versorgen en helpen versorgen met Maleytsche boecken, dewelcke, bijaldien sij ons niet toegesonden en worden, wij vreezen en duchten dat hetgeene geleert is geheel in vergetinghe sal komen te geraken. Maer opdat degeene die uyt de schoollen nu alrede verlost zijn mogen onthouden en onderhouden dat ze geleert hebben, is ten hooghsten nodig ende dienstigh dat de christelicke catechismus onser kercken des namiddaeghs bij de respective schoolmeesters werde afgevraeght en beantwoort, ende de leerlingen also verder daeruyt dan mede bij deselve meesters werden gecatechizeert, en verder geoeffent om den rechten sin en verstant te bekomen van 'tgeene sij geleert hebben, gelijck sulx den schoolmeesters ernstelick wert gerecommandeert, niet alleen in 't visiteren der schoolen, nemaer oock wanneer se ten drie weken eens aen de respective comptoyren verschijnen om selfs van de predicanten nogh verder onderwesen te werden. En voor diegeene die noch seer swack zijn, niet so seer van jaren als wel van kennisse, is wegens sijne claerheyt en cortheyt niet ondienstigh het vraeghboexken bij de Zeelansche, Goessche synode ingestelt,[888] 'twelck sij nu oock al meest door de onderwijsinghe van mont tot mont in alle scholen en negorijen, jonck en out hebben geïncorporeert, 'twelck opdat ze het niet en souden vergeten, somtijt bij 't avontgebet wert gerepeteert.

Onze gemeynten zijn nu voorsien met drie predicanten, die Godt lof nogh gesont zijn, en nemen oock redelick wel toe in de Maleytsche tale, een ieder nae de gelegentheyt des tijts dat ze hier zijn geweest, en bidden Godt dat hij haer verder gelieve in haer hoogwichtig

---

886 Niet aangetroffen, niet vermeld in notulen kkr Batavia; vermoedelijk meegezonden met de gesuspendeerde predikant ds. Broughbron.

887 Djuru bahasa (juru bahasa), tolk.

888 Zie aantekening bij het voorgaande document.

ampt met sijnen H. Geest te verstercken, en bijaldien U.E.A. goede mannen uyt het vaderlant becompt, onder andere so veelle doenlick is ons een à twee predicanten toe te zenden.

En in allen gevalle wij versoeken dat U.E.A. ons doch niet nalatet toe te zenden drie dusent Maleytsche catechismen, twee duzent Maleytsche Aldegondessen, een duzent à twee ABC, daer wij ten hoogsten om verlegen zijn, mitsgaders om papier, pennen en pennemessen, bijbeltiens, testamenten, psalmboeken, so in quarto als in 8° en 16°, sonder te vergeten vijf à ses hondert evangeliën mitsgaders drie à 400 psalters in 't Maeleyts en Duytsch bij den anderen gedruct.[889] Eyndelick een à 200 predicatiën van zal^r Casparus Wiltens.[890]

Eyndigende bevelen U.E.A. hiermede nae hertelicke gebiedenisse des Heeren zeegen en genade. U.E.A. dienstbereyde en toegedane broeders en mede-arbeyders in den Evangelio Jesu Christi, Johannes Burum ecclesiastes, Josias Spiljardus VDM, Hendrick Wijnants ouderlingh, Barent Jansz ouderlingh, Thomas Rodrigo ouderlingh, Jacob Pelle.

Gedaen in onsen consistorialen conventu, in Amboina den 20 september anno 1660.

137. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 mei 1661.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 5-7.

Eerwaerdighe – – –

U.U.E.E. missive van den 11^en^ february deses jaars[891] is ons met het schip de Leuwinne op den 13^en^ meert wel toegekomen, ende daeruyt is ons lief geweest te vernemen den rechten staet der gemeynte Godes in de stadt Batavia mitsgaders dat het getal der ordinaire predicanten met d'aenkompste van D. Nicolaus Heussenius is vervult geworden. Onses herten wensch ende gebeth tot Godt is dat het sijnne H. majesteyt gelieve U.U.E.E. diensten genadelick meer en meer te segenen, insgelijx U.U.E.E. personen voort en voort nae ziele en lighaem in oprechten ijver voor sijnne H. waerheyt te verkloecken. Wij hebben met sonderlinghe vreughde verwellekomt de E.E. broederen predicanten D.D. Cornelium Walrant en Franciscum Caron, en naedat we in de vreese des Heeren hadden gedelibereert, so is goetgevonden dat D. Cornelius Walrant op 't eylandt Honimoa in de Uliassers in de plaetse van D. Cornel. Jansonius saligher soude werden geplaetst, die laestmael in de maent november tot droefheyt en smerte van ons allen, maer allermeest van sijnne weerde gemeynte, uyt het getal der levendigen is weggeruct geworden, als aght dagen te voren sijnne lieve huysvrouwe door een brandende siecte vermenght met groote treckingen hem was voorgegaen, naelatende een weeskint, een soontjen. Aldus is de seer goede hoope die we van hem geschept hadden, van dat door sijnnen ijver ende vlijt veelle vruchten aen Gods kercke souden toegebraght werden, door sijn haestigh overlijden ons benomen. Belangende den E. D. Franciscus Caron, is goetgevonden dat deselve soude sijnne residentie hebben alhier aen 't Casteell Victoria. Wij verhoopen dat de Heere door sijnnen H. Geest in haer beyden sal wercken, en haer meer en meer sal verstercken ende bequaam maken tot verrightinghe van 't swaare werck des dienstes, dat hier meer als in eenighe andere gewesten ten opsighte der veelheyt der plaetsen ende derselver seer moeyelicke visitatiën, so in de geberghtten als elders, te doen valt, welcke visitatiën niet en konnen behoorlick geschieden tensij van taelkondighe en oock gesonde en sterke mannen, waromme wij dan t'samen hebben goet-

[889] Vermoedelijk zijn bedoeld de uitgave van de vier evangeliën en de Handelingen der Apostelen van 1651 (Landwehr 712) en die van de 150 psalmen in 1652 (niet in Landwehr); zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 12 en nr. 13.

[890] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 57 en Bijlage Maleise Geschriften, nr. 10..

[891] Niet aangetroffen; zie de aantekening bij het begin van doc. 129. Vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* II, 611.

gevonden dat den Maleytschen godsdienst metten aencleven van dien voortaen bij provisie sal werden waergenomen bij den E. predikant D. Josias Spiljardus, ter tijt en wijlen d'andere predicanten in die voorseyde tale verder ervaren sullen wesen sulx mede te doen.

De kercken ende de schoolen in de Mollucques tweemaels voordesen bij den voornoemden D. Spiljardus besoght zijnde, is hoognodigh, gelijck U.U.E.E. oock wel remarqueert, dat meermaels sulx werde gedaen. Oversulx so hebben wij den E. D. Joannem Burum derwaerts gedeputeert, omme de swacke christenen aldaer met de predicatie des H. woorts ende de uytreyckinghe der zegelen der genade in den waren gelove te verstercken. En 't ware wel nodigh dat een ordinair predicant aldaer resideerde, en ten ware de doot van D. Jansonius saligher, D. Burum soude derwaerts als ordinair herder zijn versonden geweest.

Voorts, 'tgeene de kercken ende de inlansche schoollen, so hier als in de Molucques, ten hooghsten is van noden, dat wenschtten wij dat haer dogh moghtte werden toegesonden, namelick Maleytsche en geen Duytsche boecken, insonderheyt ende vooral Danckartscatechismen, Allegondes, ABC in overvloedigen getale, mitsgaders evangeliën, psalters, predicatiën Wiltens, pampier en pennen etc., 'twelck wij dan mits desen gansch vrundelick, ernstig en broederlick op U.U.E.E. versoecken. Bidden en smeken dat dogh te willen bij den Edelen Heer Gouverneur Generaal en sijnner Edelheyts Hooghachtbare raden te bevoorderen, effectueren ende uytwercken dat wij die Maleytsche kerck- en schoolbehoeften eyndelick eens mogen erlangen, waerop wij dan, ons ganschelick oock sullen verlaten. Insgelijx houden wij ernstelick aen op U.U.E.E. dat die voorighe overgesondene ende getranslateerde Maleytsche stuckken,[892] als insonderheyt dat synodale Zeussche vraeghboexken met sijn bewijs[893] ende die gesamentlycke ordinare Maleytsche H. gesangen, mitsgaders die wederlegginghe van 't Moorsdom, niet mogen achter de bancke geworpen werden, maer behoorlick naegesien, verbetert, gecorrigeert zijnde, nae 't vaderlant, tot gemeynne stichtinghe van dese en andere kercken en schoollen, mogen werden gesonden omme gedruct te werden, tot meerder verstooringhe des verwarden Moorsdoms en verdere versterckinghe des waren Christendoms.[894]

Hiermede dan desen sluytende beveellen U.U.E.E. nae hertelicke gebiedenisse in de sauvegarde des Allerhooghste en blijven U.U.E.E. geaffectioneerde medebroeders, Josias Spiljardus VDM, Franchoys Caron, M. Berkman, Hendrick Wijnands, Barent Jansz, Willem van Zijll,[895] Thomas Rodrigo.

Amboina aen 't Casteel, den eersten mey 1661.

138. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 september 1661.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 9-12.

Aen die van Battavia saligheyt

Eerwaerdighe – – –

Al isset dat we U.U.E.E. met het voorige schip hebben geschreven belangende den toestant onzer kercken en schoollen, evenwel noghtans en connen wij, uyt cracht van de nauwe verbintenisse met dewelcke alle de leden des geestelicken lichaems onder één Hooft tesamen vereennight zijn,[896] niet nalaten – met eennen oock uyt cracht der gansch loffelicker

[892] Zie voor het volgende de aantekening bij doc. 135.
[893] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 15. 'Bewijs': de bijgevoegde teksten uit de H. Schrift.
[894] Ibidem.
[895] In 1661 korte tijd diaken, in 1662 resident van Haruku, in 1675 van Hitu.
[896] Vgl. 1 Korintiërs 12:12vv en Efeziërs 5:23, Kolossenzen 1:18.

christelicker correspondentie, ten allerhooghsten dienstigh ende noodigh insonderheyt in dese so van den anderen gesepareerde en afgesonderde landen en eylanden, in dewelcke Godt de Heere nae zijnne overvloedighe genade en onuytputtelicke diepte sijner barmhertigheyt, de glinsterende peerlen sijnnes H. Evangeliums ende de welriekende seer loffelicke specerijen der goddelijcker waerheyt dezen volcke, in de schaduwe des doots wandelende,[897] gelieft mede te deelen – oock aen U.U.E.E. nu wederom te schrijven dat we grootte reden en oorsaecke hebben den naeme des grootten Gods te verheerlicken ende te verhoogen, vermits hij diegeenen die verre waren eertijts, nu naebij doet komen,[898] vergaderende oock sigh hier een sightbare kerck door de bazuyne sijnnes H. woorts uyt den Heydenen, haer oock treckende door sijnnen Geest tot sijnne gehoorsaemheyt, haer bevestigende in sijnne waerheyt en vrede, haer verzegelende sijnne jonste,[899] liefde ende genade door d'uytterlicke tekenen sijns verbondts, sulx dat we Godt noyt ten vollen en genoeghsaem darom connen dancken, roemen, prijsen, grootmaken, dat het sijnne Godlicke majesteyt gelieft uyt allen geslachten, tongen, tale en volckeren, hemselven en om sijns selfs wille, hem een gemeynte ten euwighen leven te versamelen, bovenal dat hij haer, door sijnne sonderlinghe genade, die genade doet dat hij se [...][900] te behouden de eennigheyt des Geestes door den stercken bant des vreedes.

Dit isset, broeders, dat we U.U.E.E. niet en connen verswijgen, opdat we U.U.E.E. en onsselven niet en benemen de redenen en oorsaken om Godt Almachtigh te dancken ende te loven. Oock moeten wij Godt danken over den lieffelicken, beyde den Allerhooghsten ende den menschen ten hooghsten aengenamen vrede en eendraght die hij tegenwoordigh tussen de politie en kercke alhier geeft, want hierdoor moet Zyon floreren en Jerusalem opgebouwt werden. Onzen E. Heer gouverneur[901] met sijnnen ijver bevoordert seer de voortplantinghe der christelicker religie, tewege brengende dat we nu met minder moeyten de moeyelicke visitatiën sullen connen verrichten en uytvoeren, namelick van in plaets te voeten te moeten gaen dat we nu sullen te peerde rijdende de visitatiën connen doen, waerdoor we niet alleen te gemackelicker, nemaer oock meermaels als voordesen de berghaghtighe negorijen sullen connen visiteren.

Voorts bidden wij dat U.U.E.E. ons gelieven toe te zenden vier à vijff bequaeme arbeyders, leeraers en predicanten in onzen groothen ooghst en wijngaert, opdat ze des Heeren huys met eennen eenparigen schouder onder ons alhier mogen opbouwen. Want den predikant Burum is op sijn eygen versoek om in Ternaten te blijven leggen, gelicentieert en derwaerts vertrocken, en zijn oversulx maer met ons driën.

Insgelijx versoeken wij op 't allervriendelixste dat U.U.E.E. ons gelievet mede te deellen nevens de levende oock de stomme leeraers, namelick goede ende nutte boecken, en dat U.U.E.E. gelieven ons ernstigh versouck met U.U.E.E. recommandatie en ijverigh aenhouden bij den Heer Generaal en Heeren Raden te seconderen, gelijck wij nu oock ons versoeck belangende dese saecke aen den Edelen Heer Generael mede gedaen hebben.

Versoecken daerbenevens dat U.U.E.E. gelieven dat synodale Zeeusche vraegheboexsken in de Malleytse tale bij Spiljardus overgeset, en al over de vier jaaren bij den taalcondigen D. Warmeloo saligher en andere oversien en verbetert, mede eens nae te laten sien, opdat het eyndelick eens tot stichtinghe van dese en andere Maleytsche gemeynten moge werden gedruct, alsoo 't maer alleenlick nae U.U.E.E. approbatie wacht ten opsicht van de Maleyt-

[897] Vgl. Jesaja 9:1.
[898] Efeziërs 2:13.
[899] Gunst.
[900] Eén woord onleesbaar.
[901] Jacob Hustaerdt.

sche translatie, alsoo 't boecksken al over de 40 jaaren bij publycke autoriteyt is aengenomen en ingevoert.[902]

Versoecken daerenboven dat ons moghe eenen posityforgel toegesonden worden, om onder 't singen en met het singen der psalmen in de kercke te gebruycken, opdat ze daerdoor dies te ijveriger moghten gemaect werden omme den openbaren godsdienst te frequenteren, teneynde sij door 't lieffelick gehoor van 't orgelspel des te begeeriger mogen wesen nae de redelicke onvervalschtte melk van Godes H. woort,[903] want dese eenvoudighe jonge kinderen moeten door diergelijcke middelen opgewect en gaende gemaect werden.[904]

Dit dan U.U.E.E. vrundelick recommandeerende, beveellen U.U.E.E. diensten, persoonnen etc. nae onser aller dienstige groetenisse de bescherminge des Allerhooghsten en blijven U.U.E.E. aller goede vrunden en dienstwillighe medebroederen, Franchoys Caron s.p., Josias Spiljardus, scriba, Hendrick Wijnants ouderling, Barent Jansz ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Joan Calamina ouderling, Adriaen van Lier 1661,[905] Joannes de Pater diacon.

Geschreven in Amboina aen 't Casteell den 25 september anno 1661.

139. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 29 juni 1662.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 13-15.

Eerweerdige – – –

U.E. toegesondene missive gedateert in januario deses[906] is ons ter sijner tijdt wel ter handt ghekomen, waeruit wij met groote vreughde en blijdschap onses herten uwen goeden toestandt, soo nae lichaem als nae de siel, hebben vernomen, ook den gewensten bouw en aenwas van Godts kerk onder uwe getrouw opsight en onvermoeiden iver, soodat nu op een nieuw ontrendt de 40 Ambonesen, door een eigene genegentheidt tot het Christendom bewogen, in de gronden van de salighmakende kennis sijnde onderwesen, alreede so verre gekomen sijn dat een getal van 27 door het sacrament des H. doops Godts kerk niet alleen sijn ingelijft, maer ook staen om mettertijdt tot den schoodt van Godts gemeinte te werde aengenomen.[907] De Heere doe soo, en doe soo daertoe, dat niet alleen 40 Ambonesen, maer alle die noch sitten in de duisternisse der onwetenheidt en schaduwe des doodts het heldere licht van het Evangelium Godts mogen aenschouwen[908] en met alle de heilige ondersoecken den onnaespeurlijcken rijckdom Christi. Deselve Godt maeke de waepenen van uwen arbeidt krachtich tot nederwerpinge van het rijck des duivels, hij segene U.E.E. persoonen, en laete het werk uwer handen wel gelucken, tot voorplantinge van sijn Evangelium en saligheidt sijner uitverkoorne.

Edoch, gelijck sigh hier niet anders onse siele dan in ware lof en danckseggingе ontsteken vindt door den welstandt van het Sion Godts, wat kunnen ons aen d'ander sijde de gevallene muiren van Formosa en Tayowan, den bijnae woesten wijngaerdt des Heeren, der dienaeren

---

902 N.l. door de Zeeuwse Synode en de Zeeuwse Staten. Zie hiervoor, aantekening bij doc. 135. De Bataviase kerkenraad reageerde afhoudend: 'is geresolveert de kercke van Amboina aen te raden te blijven bij het voorgaande formulier en D. Spiljardo te recommanderen het selve boexken op een nieuw eens weder te oversien' (notulen 27 oktober 1661, Mooij, *Bouwstoffen* II, 618).

903 Zie 1 Petrus 2:2.

904 Hier volgen acht geschrapte en niet meer leesbare regels.

905 In 1661 diaken, 1664 korte tijd ouderling. Vermoedelijk niet identiek met de Van Lier in doc. 152.

906 Niet aangetroffen; zie aantekening bij doc. 129, begin. Vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* II, 621.

907 Dit betreft een groep Ambonezen in Batavia, zie notulen kkr Batavia d.d. 2 januari en 5 januari 1662 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 620).

908 Vgl. Jesaja 9:1.

Godts verstroiinge en alderdroevigen staedt, anders dan tot het sughten en hertenweën verwecken.[909] Ontroeringe heeft onse siele bevangen, het hert dat breekt ons, de ingewanden ontsetten sigh, als wij met U.E.E. haere woeste straten doorwandelen, haere belegerde wallen aenschouwen, en het werk des Heeren aldaer besightigen. Souden wij hierover niet weenen, soude onse oogen niet traenen, jae van traenen nederdaelen, dewijl de kudde des Heeren dus gevancklijk wort weghgevoert? Waerlijk broeders, onse inckt wort vermenght met siltich nadt, en de pen stoodt in 't uutdrucken onser rouwe over de elenden onser broederen, de dochter onses volks. Wat kunnen wij anders, broeders, tot haer hulp toebrengen, dan gesaementlijck ons nederbuigen voor den stoel des Alderhoogsten, hem om de opbouwinge der gevallene muiren, herstellinge van den candelaer des Evangeliums, verstroiinge haerer vianden, met mondt en herdt, in 't openbaer en 't heimelijck, vierighlijck en sonder ophouden bidden, smeecken, aenroepen, opdat de Heere eenmael Jerusalem verlosse en Israëls verdrevene vergadere, de gebroockene van herten genese, haere smerten verbinde, de grendelen haerer poorten stercke, haer vrede beschaffe en eind'lijck verblijde nae de dagen in welck hij deselve gedrukt heeft, versadige in den morgenstondt met sijne goedertierenheidt en kroone met sijne goedtgunsticheden, soo sullen wij noch juichen, en verblijdt sijn in onse dagen.

Wat nu den toestandt van kerken en schoolen of onse gemeente betreft, wij vinden niet anders dan Godt de Heere hertgrondelijk te dancken van den goeden aenwas en daeghlijkse vermeerderinge desselfs, soodat niet alleen kindren maer ook bejaerde door den H. doop Christo werden toegevoeght, en tot het gebruyck des Heeren avondtmael ontfangen, soo onder onse Nederlanders als inwoonderen. En wat verder de gelegentheidt van de kerk Godts alhier belanght, sal mondelinge onsen getrouwen broeder Hendrick Wijnandts U.E.E. kunnen openbaeren, denwelcken wij U.E.E. gelijck in onse attestatie soo ook nu wederom ernstlijck willen gerecommandeert hebben.[910]

Wij hebben ook met vreughde ontfangen de twee broedren predicanten die U.E.E. ons hebt toegesonden, waervan nae deliberatie onser vergaderinge en goedtvinden des Achtb. Heer gouverneurs door het godlijke lodt geplaest sijn D. Johannes Sweerdius aen 't Casteel Victoria en D. Godefridus van Akendam op 't eilandt Oma. De Heere wil haer beide met de rijcke gaven sijnes Geestes aendoen, en maecken tot iverighe arbeiders in sijnen oogst, opdat door haere diensten Israël heyl en Jerusalem saligheidt werde, en sij Gode vele kindren toebrengen.

Tot welckers goede voortganck als ten hoogsten van nooden is de versorginge van schoolboecken, insonderheidt dese volgende: Aldegondens en catechismi van Danckersen, Maleidsche vocabulaeren, predicatiën van Caspar Wiltens, evangeliën, pampier en pennen. Wij vinden ons van de eerste soo ontbloodt dat niet een eenige kan opgesoght worden tot gebruick van kerk en schoolen, soodat wij genoodsaekt worden ons selven bij de E.E. broed'ren te verclaeren niet schuldigh te willen sijn aen den intrest en schade die Godts kerk alhier staedt in corten te lijden indien wij niet van alle de geseide behoeftigheden met den eersten versien worden, dewijl veel, genegen sijnde tot den godsdienst, terugge werden ghehouden, en niet komen kunnen tot de kennisse en fundamenten des geloofs, noch Christo gewonnen worden. Wij verwachten dan dat de E.E. broederen, die wij weten dat de opbouwinge en welstandt van het Sion Godts ter herten gaet, ook alle vlijdt en naerstigheyt, alle devoiren sullen aenwenden opdat wij van dese soo hoognoodige behulpmid'len werden versorght.

---

[909] Om de verdrijving van de Nederlanders uit Taiwan, 1661-1662, en de teloorgang van de kerk aldaar.
[910] In 1664 werd Wijnands gekozen als ouderling te Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* II, 656).

De toegesondene crankbesoeckers, Arnoldus Bartrandt en Johannes de Graef,[911] sijn ook beide ons gesondt geworden, en hebben plaetsen haerer bedieninge verkregen, soodat den eersten daertoe sigh hier aen 't Casteel onthoudt, den andren op Nussalauw verblijft. De E.E. broedren recommanderen ons die beide, doch met onderscheidt, den eersten boven den tweeden, om hem bij tijdt en wijlen tot hooger bedieninge[912] onder ons beproeft sijnde gevordert te werden. Wij oordeelen dat de E.E. broedren wel beter gelegentheidt souden, of selver hebben, of elders kunnen vinden, om tot het geseghde hem te helpen, alsoo wij nu hier van predicanten ons wel redelijck versien achten. Den andren wort flauwlijk en nauwlijks aengeroert, en alleen geseght eenige progressen in studiis gedaen te hebben, waerover hij sigh verwondert, meinende sigh soo grooten hoope bij de E.E. broedren gegeven te sijn als den eersten, en volgens sijn getuignis, medegebracht van D. Vogelsangh, soo groote progressen in studiis gedaen heeft als den eersten, gelijck hij sigh ook noch neerstelijck onder onsen medebroeder D. Walrandt in 't proponeren oeffent, sulks dat wij vertrouwen het den E.E. broedren wel sal gevallen indien sij beide bij gelegentheidt tot hooger bedieninge mochten komen, waertoe de Heere sijnen segen wil geven.

Hiermede – – – Franciscus Caron p.t. praeses, Johannes Sweerdius p.t. scriba, Josias Spiljardus, V.D.M., Hendrick Wijnants ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Diettloff van der Beek, Nicolaas Spieringh diacon.[913]

Actum in onse kerkenraedt ghehouden desen 29 juny 1662.

140. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 8 september 1663.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 205-206.[914]

Eerweerde, godtsaelige, wijse, voorsienige, seer geleerde heeren en medebroederen.

Wij hebben den 27 september des verleden jaers 1662 U.E.E. aengenaeme letteren van den 15 december 1659, en ons eerst behandight in februario anno 1662, beantwoort,[915] en nopende den gemenen toestant der kercken en scholen in de quartieren van Amboina geschreven. Dogh onse missive vrughteloos, vermits het schip den Oliphant wegens contrarie mousson en langhdurige tegenspoeden genootsaeckt wiert weder te keeren in vorige haven van Amboina, ontfangen, tegen aller hope. Daeromme wij nu weder gelegentheyt becomen hebbende, andermael den staet der gemeynte Christi berighten, hoe het Gode behaaght in dese soo verre gelegene gewesten sigh een volck te vergaederen door de praedicatie des H.

---

911 Johannes de Graaf, 1654 reeds krankbezoeker op de vloot, 1661 gearriveerd in Batavia, 1662 naar Ambon, daar 1665 tot proponent bevorderd, 1666 naar Banda en in dat jaar daar overleden. Zie Mooij, *Bouwstoffen* II, 392, 619, 666-667. Bartrandt arriveerde te Batavia in 1661 en te Ambon maart 1662; in december 1662 was hij onderwijzer aan de Nederlandstalige school te Ambon.

912 Tot het proponentschap, zie notulen kkr Batavia d.d. 12 januari 1662 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 620v).

913 Volgens Valentijn (AZG, 142) diaken vanaf 28 maart 1662, afgezet op 13 september van dat jaar. Spiljardus wordt hier voor de laatste maal vermeld als predikant van Ambon; een aantal maanden later werd hij door de gouverneur afgezet en naar Batavia verzonden wegens mishandeling van zijn vrouw en aanstootgevend overspel (gouverneur Simon Cos aan de Hoge Regering te Batavia d.d. 4 mei 1663, NA, VOC 1243, fol. 449-451; extract in Archief Kkr Batavia 212).

914 Vermoedelijk bedoeld in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 21.

915 Het schrijven van de classis d.d. 15 dec. 1659 wordt vermeld in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 157 (acta), fol. 407-408. Het hier aangehaalde antwoord van Ambon niet aangetroffen in het classisarchief. Over de periode tot 1662 vermelden de acta slechts twee brieven uit Ambon, n.l. van 3 sept. 1646 (extract t.a.p., fol. 179-180) en 9 sept. 1649 (extract fol. 253-254), beide door de classis beantwoord. In inv.nr. 165, fol. 36 (november 1656) wordt een ingekomen brief kkr Ambon aan cl. Amsterdam genoemd zonder datumvermelding, vermoedelijk 1655.

Evangeliums, ende die verre waeren naebij te roepen tot de kennisse onses Heeren Jesu Christi, laetende beyde mooren en heydenen de sonne der gereghtigheyt opgaen, om haere ogen te openen en hare verstanden te verlighten, soodat hier ter plaetse, daer te voren den throon des satans was,[916] men nu ter eeren Godes en veler saeligheyt siet opgereght kercken ende scholen daer, de valse propheet verloochent ende de afgoden verbannen sijnde, den waeren Godt wert gedient, de jeught ende de volwassene in des Heeren weegen onderwesen worden, cunnende de kinderen haere gebeden en vragen uyt den catechismo in de Maleytse taele, hier overal gebruyckelijck, opseggen ende de volwassene een smaeck van de christelijcke religie crijgen, tot welcken eynde in elcken dorp, soo in 't geberghte als in de strantnegerijen gelegen, schoolmeesteren, uyt Inlanderen selver gecoren, sijn geordineert om den openbaren godtsdienst des sondaeghs met het voorlesen van een praedicatie waer te nemen, en in de weecke de jeught de gronden der saeligheyt in te planten.

Tot bevorderingh van dit loffelijck werck wij tegenwoordelijck met 4 arbeyderen beneerstigen om soo onder de Duytse, alsoock, en dat voornemelijck, onder de inlanderen onsen dienst in de Maleytse taele te verrighten, en dat niet alleen aen de forten end ronduyten daer se woonen, maer oock in de afgelegene plaetsen en dorpen, uytmaeckende een getal van 48, waerhenen de broederen bij beurten, om de 3 maenden eens, nae de gelegentheyt des tijts, begeven om de jeught en volwassene in lere en leven op te wecken ende so den heyligen doop als het heylig avontmael te bedienen aen de ledemaeten, welckers getal is gewassen tot bij de 1000, die nae vorige belijdenisse in den schoot der kercke sijn ontfangen.

Opdat dan soo heylsamen werck, door den segen des Heeren aengevangen, niet en staecke, en dese volckeren, die anders seer traegh en ijverloos sijn in den godtsdienst, niet t'enemael en veraghteren, mitsgaeders de scholen, dewelcke sijn planthoven der religie, niet geheellijck en vervallen, soo versoecken en bidden wij U.E.E. op het alderminnelijckst dat wij van nodige Maleytse boecken, daervan de kercken en scholen t'enemael sijn ontbloot, mogen versien werden. De boecken en andere behulpmiddelen van scholen en kercken, om dewelcke wij nu aen de Eerw. broederen, en oock in onse laetste missive gedateert den 25 september 1661 aen de synode van Noort-Hollant,[917] voor den ontfangh van U.E. aengenaeme, hebben geschreven, sijn dese: Maleytse sermoenen van Caspaer Wiltens, Maleytse evangeliën en psalmen, Malytse catechismen door Danckertsen overgeset, Maleytse Aldegondesen, mitsgaders pampier en pennen, bijbelties in 4°, Duytse en Maleytse AB boecken, Duytse psalmboecken, postillen Bulaei. Nemen wederom de vrijmoedigheyt ons versoeck te vernieuwen dat wij van dese nodige behulpmiddelen, voornemelijck van Maleytse boecken, in soo groten getale als becomelijck is (dewijle hier den ooghst groot is) mogen werden versien, en, alsoo wij door ons aenschrijven aen die van Batavia niet en connen obtineren, door U.E.E. voorspraecke bij de E.E. Heeren Bewinthebberen ter camer van Amsterdam onsen wens erlangen en ons instantelijck versoeck eenmael mogen uytgewerckt sien door U.E. hulpe. Sulx wij naerder aendringen alsoo U.E.E. sijn aenbiedende alles wat doenelijck is ten dienste van onse kercken toe te brengen, met vertrouwen dat wij tot sijner tijt goede vrughten daervan sullen smaecken.'t Welck wij met verlangen te gemoete siende, – – – Johannes Sweerdius, p.t. praeses, Franciscus Caron, p.t. scriba, Abram Wietekam ouderling,[918] D. van Bolck ouderling,[919] Thomas Rodrigo ouderling, Jan Camerick, Jacob Kruger.[920]

---

[916] Vgl. Openbaring van Johannes 2:13.

[917] Niet aangetroffen.

[918] Abram Wietekam of Wittekam, burger, burgerkapitein, ouderling van medio 1663 tot zijn vertrek naar Batavia in februari 1664, opnieuw in augustus 1665.

[919] Daniël van den Bolck, ouderling van 12 juni 1663 tot 4 juni 1664, later in Batavia lid van de Raad van Justitie en kerkenraadslid.

[920] Jacob Kruger (Valentijn: Creuger), vrijman op Rumatiga, diaken juni 1663 tot 20 juli 1666.

Amboina den 8 september anno 1663.

141. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 12 september 1663.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 17-18.

(*Een jaar geleden is aan ouderling Hendrick Wijnants een kerkenraadsbrief naar Batavia meegegeven. Op deze brief is nog geen antwoord ontvangen. De predikanten op Ambon willen echter op het punt van de correspondentie niet in gebreke blijven.*)

De vier broederen predicanten en de verdere leden onses E. kerkenraedts sijn Godt lof (soo wij niet anders weten) in een goede gesontheyt, t'saemen neerstigh arbeidende om met gelijcker handt den welstandt en geestelijcken aenwas van het Sion Godts, soo onder de Inlanders als Nederlanders, te bevorderen en Christo ook uit den heydenen een rechte kercke te vergaderen, gelijck wij ook (Gode sij alleene eere) bevinden dat haeren arbeidt niet idel en is in den Heere, maer dat het sijne godlijcke majesteidt gelieft deselve krachtich te maken tot nederwerppinge van het rijcke des duivels en oprechtinge van het heldere coninckrijcke Jesu Christi sijnes soons. Naedien onse gemeinten gelijck in getaele alsoo ook daegelijks in kennisse en godtsaligheyt aenwassen en toenemen, tot welckers meerdere voortganck wij insonderheit de E.E. broederen op het vrundelijkste willen gebeden hebben met allen ernst eens te overwegen het groot verloop en verval waermede den staedt en welstandt onser kercken en scholen gedreight wort door het gebreck van schoolbehoeften en exemplaeren waerdoor de gronden der religie de jeught moet werden ingescherpt, waervan wij ons soo seer ontblootet vinden (gelijck voordesen al geschreven is) dat selfs de E. broederen des kerkenraedts niet eene cunen becomen om bij gelegentheydt soo in de kerck als anders, van haer gebruyckt te worden. De E.E. broederen dan gelieven met alle devoir daerteghen te waecken opdat noidt eenighe verhinderingen den staedt onser kercke magh worden toegebracht door gebreck van soodaenighe schoolbehoeften.

De boecken nu die wij ten hoogsten noodich hebben, en het getal in welcke wij die wenschten te ontfangen, is: 300 Maleitsche sermoenen van Caspar Wiltens, 400 Maleitsche evangeliën en psalmen, insonderheyt 2000 Maleytsche catechismen door Danckaerts, 2000 Maleytsche Aldegonden, 3000 Duytsche en Maleytsche AB boecken, pampier en pennen.

Voor de Duytsche gemeente: 100 bibelties in 4 en 8, 500 psalmboecken in 4, 8, 12 en 16,[921] 40 postillen Bulaei.

De E.E. broederen gelieven doch het geëyschte, ofte immers een goet getal van deselve, ons te laeten toekomen, opdat het rijcke Christi dies te grooter aenwas onder de heydenen magh hebben en vele kinderen Gode gewonnen werden, gelijck wij ook bidden den almogenden Godt gelieve U.E. onvermoeiden arbeidt met segeninge te becroonen tot uwer vreughde, en tot blijdschap aller die haer in het waere Sion Godts verheugen en het goede Jerusalem[922] wenschen.

Bij gebreck van meerdere stoffe – – –. Franciscus Caron p.t. p., Johannes Sweerdius p.t. scriba, Abram Wietekam ouderlingh, D. van Bolck ouderlingh, Thomas Rodrigos ouderlingh, Jan Camerick diaken, Jacob Kruger diaken.

Amboina den 12^{en} september 1663.

[921] In quartoformaat enz.
[922] Die J. het goede toewensen.

142. BRIEF VAN DS. JOHANNES SWEERDIUS AAN DE POLITIEKE RAAD VAN AMBON. Ambon, 4 januari 1664.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 29-32. Afschrift.

Achtbare Heeren.

Het heeft U.E. nu op den tweeden deser maendt january 1664 gelieft aengaende mijn persoon en den kerckendienst van Honomoa, door het overlijden van den predicant D. Cornelis Waelrandt vacerende, in U.E. vergadering resolutie te nemen,[923] ende oock de vergadering des kerckenraedts door U.E. comissaris[924] te laten voorstellen U.E. goetvinden, namentlijck dat, aengesien door ordre van haer Edelens op Batavia d'E. Heer Gouverneur Generael en d'Heeren Raden van India den predicant Godefridus Ackendam soude werden verplaetst naer de kercke van Tarnate, en dat alsoo de kercke in de Uliassers alhier soo door dese verplaetsing als door den afgestorven D. Walrandt geheel en al ontbloot soude sijn van een predicant, die nochtans door U.E. aldaer noodig geoordeelt wierdt, en dierhalven mijn persoon derwaerts soude vertrecken ende den predicant D. Caron als de ervarenste in de Maleytse tale aen het Casteel soude verblijven, versoeckende den commissaris daerop wijders dat den kerkenraedt geliefde haer met dese U.E. Achtb. goetgevonden resolutie te confirmeren, welck resolutie, alsoo sij (mijns oordeels) geheel tegen alle ordre en stijl der kerke genomen is, mij in consciëntie niet verbint deselve sonder U. Achtbaerheden alvoren daerover begroet te hebben soo plotzelijcken aen te nemen, gevende U.E. Achtb. daertoe met mij in de vreese Godes te overwegen dese naervolgende redenen:

Dat aengesien deselve resolutie geheel en al strijdig is tegen de maniere ende gewoonten en practijcken van kerken, classen ende synoden, noyt voorgenomen hebbende gehadt een predicant te verplaetsen van een meerder en aensienlijcker kerck tot een kleynder en minder, van een hooftplaetse tot een buytencomptoir, ten ware soodanige schandeleuse stucken, 'tsij in leere off in leven, van hem bedreven waren dat die sijnen dienst onvruchtbaer maeckten en hij met geen stichtinge langer die gemeente soude connen bijwoonen, welcken den remonstrant vertrouwt dat U.E. Achtb. van hem niet sijt gevoelende, en kan hij dierhalven niet anders oordelen of dese sijne opgeleyde versending van hier naer Honimoa bij hem niet aeneemlijck te sijn. Ten ware U.E. Achtb. daerop geliefde bij te brengen dat het eygentlijck geen verplaetsing en was, aengesien de kerke van de Uleyassers onder één gouverneur en kerkenraedt sijn sorterende en daerom als één kerck moet aengemerckt werden, gelijck in 't vaderlandt de kerken die daer bestaen uyt combinaten – soo segge daerop noyt in eenigh exempel te konnen getoont werden dat een predicant is versonden geweest van de hooftplaets tot de combinatie, om aldaer met sijn woonstede te moeten overblijven, waertoe U.E. Achtb. resolutie mij nochtans is verbindende,

Daerenboven oock sodanich dat se het recht der kercken vermindert, aen sich treckende de macht der versending van predicanten, dewelck nochtans volgens de ordre onser vaderlandtsche synoden niet en is bij de hoovericheyt (die alleenlijck oock in dese landen, volgens de dicisie des Noord-Hollandsche synody, de approbatie van de kerckelijck goetgevondene versending toecomt),[925] 'twelcq getoont soude kunnen worden door een synodalen brief, geschreven aen de kerke van Banda uyt Hoorn den 30 january 1660[926] en onderteykent bij de ordinaire gedeputeerden des synodi van Noordt-Hollandt, namentlijck

[923] Resoluties PR Ambon over 1664 niet aangetroffen.
[924] Commissaris-politiek, vertegenwoordiger van de overheid in de kerkenraad sedert 1658. Bedoeld is hier Maximiliaan de Jonge, commissaris-politiek 1662-1666.
[925] Deze kwestie was reeds aan de orde geweest in 1631, vgl. doc. 40 en 41.
[926] Niet aangetroffen; zie NHA 119, Archief Prov. Kerkbestuur van Noord-Holland, 5, acta synode 5 aug. 1659, art. 26 en 71; acta synode 10 aug. 1660, art. 61.

D. Petrus Wittewrongel[927] en D. Henricus Schalckenius,[928] bij mij berustende, daer hier nochtans deselve eerst in U.E. Achtb. vergadering is genomen en vastgestelt, en successivelijck door den commissaris aen den E. kerkenraedt voorgedragen, met versoeck sij wilden haer daermede confirmeren.

Oock is in dese versending (onder correctie) niet gelet op hetgeen de kerck in de Uleyassers tot de meeste stichting soude connen dienen, welcke bestaet in het doen van den dienst des Heeren in de Malaeytse taele, waertoe dan van noode was dat de beste en ervarentste in deselve tale die kercke wierde gedefereert, om alsoo in geen achterstel te geraecken, hetwelcq U.Ed. oocq selve hebbende geoordeelt (gelijck inderdaet is) bij D. Caron plaets heeft, en ick alsoo niet can sien met wat redenen mij sulcx can werden opgedrongen, als die noch geheel onervaren ben in de genoemde taele, en eerstelijck niet meer als vijff à ses predicatien door hulp van d'een en d'ander hebb' begonnen over te setten, te meer alsoo den Duytschen dienst in d'Uleiassers van soo grooten nootsaeckelijckheyt niet en is als wel hier aen 't Casteel.

Dese versending gaet mij oock seer ter herten, als sijnde een persoon die in den tijt mijns aenwesens alhier aen 't Casteel noch nauwelijcx een gesonde dag, jae uyr gehadt hebbe, hebbende (gelijck ider bekent is) over de volle negen manden aen de persing gegaen[929] en verscheyden malen in gevaerlijckheyt van den doot gelegen, en noch onlangs soo grooten overval van clem[930] uitgestaen, dat van alle omstanders en chirurgijns geoordeelt wierd ick daer niet door raecken soude of altoos eenig letsel behouden, gelijck ick tot noch toe ook niet ten vollen ben gereconvaliseert, daer de plaets van Honimoa nochtans voor een seer ongesonde plaets wert gerenommeert, waervan d'ervarentheyt, midts het overlijden van soo veel predicanten cort aen den aenderen, genochtsaeme blijcken heeft getoont.

U.E. Achtb. believen ooc te gedencken mijnen goeden iver tot den welstant van Godts kerke die ick bethoont hebbe en noch betoone, in alle bereytwillicheyt van wel nae Honimoa te willen gaen, bijaldien mij versekeringe mochte werden verleent, bij schriftelijcke acte van U.Achtb. en den kerkenraedt, van met d'aencomste van d'eerste predicant van Battavia of elders tot dienst van dese kercke wederom verlost en ick alsoo weder aen 't Casteel keeren om mijn dienst door goddelijcke bestiering des lots mij te beurt gevallen en toegevoecht naer mijn vermogen te voldoen. Sijnde dit mijn versoeck in alle billickheyt bestaende, dewijl hier voordesen is gepractiseert dat de predicanten eerst alle jaren en daernae alle twee jaren malkanderen vervangen.

't Welcke dan aldus sijnde, vertrouwe dat U.Edele mijn bijgebrachte redenen in opmercking sullen gelieven te nemen, sooveere dat U.E. Achtb. mij of van de opgeleide versending in 't geheel sullen ontslaen, of andersints de versochte versekering vergunnen, daerbij overwegende hoe menichmael ick met siecke en onbequame leden onvermoeyelijck den predickstoel hebbe beclommen, en altoos ten dienst van dese kerck mij hebb' bevlijtigt, opdat daerinne niet mach werden gestuyt, mijn geest uytgeblust, mijn gaven verdooft, ende andere onheylen toegebracht werden.

Versoeckende dat U.E. Achtb. het bovenstaende in rijpe consideratie believen te nemen, andersints bidde seer eerbiedich en gedienstich te mogen werden gelicentieert om met de eerste schepen naer Batavia te verseylen om aldaer te verstaen wat haer Ed. in mijne saeck sullen believen te disponeren. Godt Almachtich wil U.Ed. persoonen ende loffelijcke regering tot welstandt van d'E. Compagnie en voortplanting der christelijcke religie in langduerige voorspoet behouden, en voor alle onheyl aen ziel en lichaem bewaren. Blijvende

---

927 Ds. Petrus Wittewrongel (1609-1662), predikant, 1638-1662 te Amsterdam.

928 Henricus van der Schalcke of Schalckenius (Haarlem 1614 – Hoorn 1676), van 1638 tot 1676 achtereenvolgens predikant te Uitgeest, Edam en (vanaf 1652) Hoorn.

929 (Buik)krampen, vorm van dysenterie, ook wel grauwe loop genoemd.

930 Verkramping.

ondertusschen U.E. seer onderdanigen en bereyden dienaer in Christo Jesu, en was geteeckent: Johannes Sweerdius ecclesiastes.

Ter zijden stont: Overgegeven Amboina den 4[en] jannuary anno 1664.[931]

Naar gedane collatie hebbe dese met sijnen menute van woort tot woort accordeerende bevonden. Amboina aen 't Casteel Victoria dezen 30 april anno 1664.

143. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 10 mei 1664.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 25-28.

Eerweerde – – –

Wij hebben U.E.Eerw. aengenaeme letteren van den 12 january deses jaers[932] met het schip West Vrieslant tijdelijck ontfangen, en daeruyt met vreugde en hertelijcke blijtschap verstaen den gewensten toestant der Duytse en inlantse gemeynte.

(*De Ambonse kerkenraad verheugt zich in de goede berichten over de toestand te Batavia.*)

En gelijck wij oorsaecke hebben ons te verheugen over den stant van U.E.Eerw. toevertroude kercken, soo vinden wij oock ons selven verplight den Heere te dancken wegens de goede gerughten die van de Noort tot U.E.Eerw. gebraght, en aen ons sijn medegedeylt, alwaer het laet aensien dat Godt, moede geworden sijnde door den hoon en smaetheyt sijnen heyligen naeme ende de Maetschappij aengedaen, nu den ijver aentreckt als een panther, om eenmael te wreecken het vergoten bloet sijner getrouwe dienaeren en vertredinge van sijnen wijnbergh, die hij geplant hadde ende de wilde swijnen verwoest hebben, om op te reghten de vervallene muuren Sions, door toerustinge en versendinge van scheeps- en krijgsmaghten in den rooffnesten der Chineesen en nae Formosa, om dese afgodise vijanden onder de baniere Godes aen te tasten en haeren hooghmoet te dempen, waertoe Godt ene genaedige uytcomste verlenen wil, en wij aen onse sijde vierige gebeden beloven.[933]

Het is ons lief en aengenaem te bespeuren U.E.Eerw. sorge voor den welstant van onse afgelegen kercken en scholen, dewelcke, volgens onse veelvoudige klaghten lange tijt van nodige behulpmiddelen ontbloot, nu door U.E. voorspraecke bij den Achtbaeren Heer Generael van dit jaer met 2 distincte scheepen sijn voorsien met een redelijck getal van kleyne psalmboecken, Testamenten, enige bijbeltjes in 4°, postillen en enige honderden catechismen van Aldegonde. Hadden gehoopt dat volgens ons versoeck enige honderden catechismen van Danckerts souden bijgevoeght, en wij wat overvloediger van pampier en pennen conden gerieft werden, om verscheydene praedicatiën die uyt de 12 artikelen en de 10 ge-

[931] Eveneens van 30 april 1664 is een schrijven van ds. Sweerdius aan de kerkenraad van Batavia, waarin hij meedeelt dat zijn persoonlijke protest bij de Politieke Raad te Ambon niet heeft gebaat. De Ambonse kerkenraad heeft niet geprotesteerd. De Nederlandse classes en synoden waken tevergeefs, indien de Indische predikanten zich niet eveneens verzetten tegen het juk van de politieke verzending. Echter, het is beter zich tijdelijk te onderwerpen dan door al te grote tegenstand het gemene welvaren van de kerk te schaden. De Bataviase broeders wordt verzocht bij de Hoge Regering te protesteren. ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 19-20.

[932] In ANRI bevindt zich een brief van kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 8 jan. 1664; ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 171r-172r.

[933] In 1661-1662 werden de Nederlanders door de Chinese krijgsheer Zheng Chenggong (alias Coxinga) uit Taiwan verdreven. Daarbij werden enkele predikanten vermoord. In 1663 en 1664 deed de Compagnie vergeefse pogingen het eiland te heroveren.

boden sijn gestelt in de Maleytse taele ten dienste der afgelegen negrijen te copieren, desgelijcken oock de Maleytse gesangen, daervan maer enige weynige achter de evangeliën gedruckt staan, uyt te schrijven ende onder den openbaren godtsdienst te gebruycken, waertoe in soo volckrijcken gemeente meer dan één riem, gelijck wij van desen jaere ontfangen hebben, vereyscht wort.

Wij hebben oock, nevens de schoolbehoefften tot onderhout van de kercken ende de onderwijsinge van de jeught, in dese schaersheyt der praedicanten, die binnen verloop van weynigh tijts van 5 tot 2 waeren gedaelt, met broederlijcke lieffde en vreughde verwellecomt den Eerw. dominus Simon de Buck, uyt de classe van Schielant ten dienste van Godts kercken in Indiën gesonden en van U.E.Eerw. tot ons overgecomen, en sijn E. aen 't Casteel Victoria bij sijn collega D. Fr. Caron geplaetst, om vooreerst den Duytsen en bij gelegentheyt des tijts den Maleytsen godtsdienst waer te nemen, op hope en met vertrouwen dat wij in toecomende goede diensten van sijn E. staen te verwaghten, sulx geschiet sijnde naedat alvoren, in january deses jaers, D. Johannes van den Sweerden, volgens eenparige resolutie van kerckelijcke en politycke vergaederinge, was gedestineert op Honimoa[934] ende de Uliassers, om aldaer te vervullen de plaetse van den overledenen D. C. Walrant saeliger gedaghtenisse, die door langhdurige sieckelijckheyt, voornaemelijck in de laetste 2 à 3 weecken, door de klem en flauwigheyt als door geweldige stormen overvallen, verleden november des jaers 1663 in den Heere is ontslaepen, waerop de droeffheyt van sijne gemeynte, en in 't bijsonder bij ons verslaegentheyt en becommernisse is gevolght, gene omdat se versteecken waren van een getrouwen en taelcondigen leeraer, en wij van een weerden medebroeder, van wien de inlantse christenen veel vrughten genoten hadden, en nog meerder verwaghteden.

Van noden dan was het dat de Uliassers van een ordinare praedicant wierde voorsien, en een der twee praedicanten aen 't Casteel Victoria geplaetst en overgebleven henen ginck om aldaer de kercken, scholen en ledematen, die immers soo groot, indien niet groter van getal sijn dan hier op Leytimor en Amboina, waer te nemen, te visiteren, ende te succederen in dieselve gemeente, die doorgaens een ordinaere leeraer en somwijlen oock 2 gehadt heeft. Hierom wij, de saecke in des Heeren vreese overwegende, en lettende soo op den welstant van Godts kercke op Honimoa alsoock op de ruste, vrede en enigheyt die door sijn E. verblijff alhier niet scheen te sullen practicabel wesen, sijn ten rade geworden D. van den Sweerden derwaerts te versenden, schoon genomen sijn E. genegentheden hiertoe niet en neyghden, 'twelck genoeghsaem heefft gebleecken, niet alleen doen sijn E. de kerckelijcke resolutie niet en begeerde te onderwerpen, daernae, door politique redenen en eygen insighten daer toe gebraght, sulx aennam en wederom verwierp, maer oock voornaemelijck het goetvinden en beraetslaging van onse vergaederinge openbaerlijck voor onreghtveerdigh verclaerde en sigh beriep op den Heer Generael, de Heeren Raden van India en den Eerw. kerckenraet op Batavia, om sijn saecken aldaer te debateren. 't Welck indien het nu schriftelijcken quaeme te gebeuren dat onse vergaederinge met enige quade aenclaghten wilde verongelijcken, soo gelieve U.E.Eerw. met een onpartijdigh gemoet het verclaerde te overwegen, en oock te geloven dat wij in onse verhandelingen niet en hebben met enige partijdigheden ommegegaen tegens sijn persoon, maer gelet op de ere Godts ende stightinge sijner kercke, 'twelcke wij heylighlijck verclaeren.

Ofschoon dan D. van den Sweerde soude mogen voorwenden dat bij aencomste van nieuwe praedicanten, en insonderheyt nu van D. de Buck, behoorde verplaetst te werden, temeer alsoo daer enige praedicanten, en onlanghs D. Walrant was overleden, soo en can de vergaederinge dese redenen niet voor goet keuren, alsoo D. de Buck, hier eerst gecomen, door oncunde der Maleytse taele onder de inlanderen geen dienst soude connen doen, en

[934] Zie het hiervoorgaande document.

dominus van den Sweerde door taelcundigheyt al bequaem is waer te nemen den inlantse gemeynte, die andersins wederom als te voren in verlegentheyt staet te geraecken. Daerenboven heefft de ervarentheyt van tijt tot tijt geleert dat de praedicanten aan 't Casteel alsoo sterffelijck waeren als op Honimoa.

Op deselven tijt heeft D. Akendam, van dewelcke U.E.Eerw. oock gelieven te gewaegen, aen onse vergaederinge versoght dat van Oma op Ternaten moghte werden verplaetst, 'twelcke sijn E. is toegestaen, naedat alvorens bij ons de saecke was overwogen en wij beright hadden gecregen nopende de ordre die haere Edelheden op Batavia ontrent D. Akendam hadden geliven te stellen,[935] daer vertoont door den commissaris van den Achtbaeren Heer gouverneur, waerop sijn E. is gedimitteert, en vertrocken nae Ternaten, om aldaer als ordinaris praedicant te verrighten 'tgeen bij provisie en ongeval van schipbreucke geschiet was door D. Petrus Sibelius, die eyndelijck nae langhdurige suckelingen in sijn eerst gedestineerde plaetse, Banda, over enige weecken, hiervandaen met een lam en impotent lichaem is gereyst, in geselschap van den Heer Gouverneur, Van Dam, herwaerts gecomen om 's Compagnies saecken te grontvesten wegens het overlijden van onsen welgedaghten en godtvrughten Heer Simon Cos, die in verleden februario met een algemene rouwe en [treuren][936] is ten graeve gebraght, naelaetende bij sijne ondersaeten eeuwige monumenten van sijne loffelijcke regeringe, bij alle vromen een goeden reuck, en bij ons eenen onsterffelijcke naeme van godtsdienstigheyt en toegenegentheyt tot uytbreydinge ende oprechtinge van 't coninckrijcke Christi in dese gewesten.

De Heere wil dese dobbele wonden en herteweën die wij door de ontijdige doot van hooghgemelten Heer en oock van onsen waerden medebroeder gevoelt hebben, verbinden, heelen door een gewenste vervullinge van de plaetsen der afgestorvenen, opdat wij mogen verblijden nae de maenden in welcke wij het quaet gesien hebben. Waerom wij oock U.E.Eerw. voorsorge versoecken, dat wij in dese tegenwoordighen schaersheyt der praedicanten nogh een bequaem leeraer en collega mogen te gemoete sien om den last te helpen draegen in dese onse grote en volckrijcke gemeynte, die niet alleen aen 't Casteel op bestemde tijden met de praedicatie van Godts woort onderhouden wert en gecatechiseert, sijnde nae eygen ondervindinge het voorneemste middel om hier den inlanderen het Christendom in te planten, maer oock in de afgelegen bergh- en strantnegrijen besoght en bedient wert, opdat nae de gelegentheyt van den ooghst de arbeyders vermeerderen, en hier aen 't Casteel het getal van 2 tot 3 magh werden verhooght, gelijck voorhenen geschiet is.

Hierbij en is ons ernstigh versoeck en vrundelijcke bede dat den sieckentrooster Johannes de Graeff, in den jare 1662 per het schip de Walvisch overgecomen, op Nussalaut onder opsight van D. Walrant saeliger, en nu onder toesight van D. van den Sweerden geplaetst, gunste bij U.E.Eerw. vinde om, U.E.Eerw. advysen bij de onse gevoeght sijnde, den voornoemden de Graeff tot proponent te bevorderen, en het gevolgh van sijn gagie bij Hare Edelheden uyt te werken, mitsgaders uyt onsen naeme voor te dragen dat op Nussalaut in die qualiteyt, als eertijts den proponent Johannes van den Wee, magh gebruyckt werden tot behulpsaemheyt van den ordinaere praedicant op Honimoa, die andersins verscheyden eylanden heefft waer te nemen.

Wij stellen hem U.E.Eerw. des te vrijmoediger voor alsoo hij in U.E.Eerw. missive van den 29^en^ january 1662 gedateert[937] tot ons voor gerecommandeerde is overgecomen, en oock gedurende den tijt sijnes aenwesens meest in de theologie heeft gestudeert, gelijck hij sulcx in Nederlant hadde in 't werck gestelt, waervan wij nogh onlanghs enige preuven genomen

---

[935] Ds. Akendam, in 1661 uit Nederland te Batavia aangekomen, aanvankelijk voor Ambon bestemd, werd uiteindelijk door de Hoge Regering naar Ternate gezonden (notulen kkr Batavia 5 en 12 januari 1662 en 10 november 1663 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 620v en 654).

[936] Onzekere lezing.

[937] Niet aangetroffen; zie aantekening bij het begin van doc. 129. Vermeld Mooij, *Bouwstoffen* II, 621.

hebben, doen wij hem lieten proponeren en ondersoghten hoe verre sijne gaeven en bequaemheyt reyckten, daerinne hij sodaenigh heefft gequeten, mitsgaders in de propositie voor den Eerw. kerckenraet en Achtbaren Heer gouverneur, die hem daernae wel[938] genegen was te hooren, beyde soo vergenoeght, dat sijn Achtbaerheyt nae versoeck is bewogen geworden hierover aen Haere Edelheden te schrijven, en wij U.E.Eerw. de saecke op het hooghste voor te draegen, op hope dat door sijne ervarentheyt in de Maleytse taele, en neerstigheyt, nogh een nut instrument van Godts kercke sijn sal.

Hiermede, Eerweerde heeren en geliefde medebroederen, eyndigenblijven wij, naer toewenschinge van Godts genade over U.E. diensten en persoonen, en nae hertgrondige groete, U.E.Eerw. dienstwillige medebroederen, Franciscus Caron V.D.M., Simon de Buck V.D.M, Abram Wietekam, Daniël van den Bolck, Thomas Rodrigos, Jan Camerick, Jacob Kruger.

Ambon den 10^{en} mey anno 1664.

144. BRIEF VAN DS. JOHANNES SWEERDIUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 30 augustus 1664.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 37-40.

Eerweerde, godvruchtige, hooggeleerde, welwijse, voorsienige en bescheyden heeren en broederen.

Mijn voornemen is alleenlijck geweest om in dese letteren U.E. bekent te maecken den staet der scholen, negriën en kercken onder mijne sorge en opsight bevolen, cortelijcken in deser voegen haer bevindende: namelijck het getal

der ledematen op Honimoa sijnde gewasschen tot 144, op Nussalaudt 182, op Ceram 11, op Oma 124, hebbende haer in d'jongst gedaene visite tot het gebruick van des Heeren H. avondtmael laeten vinden t'Honimoa 118 persoonen, op Nussalaut 159, op Ceram 11, op Oma 94, werdende al te saemen op een nieuw alvorens de gronden van onse religie op het corste afgevraeght,

der schoolkinderen, die daeghlijx in het leeren lesen, schrijven, catechismus en Aldegonde vraeghboeckies geoeffent werden, sijnde op Honimoa 707, op Nussalaudt 430, op Ceram 100, op Oma 328 (welcke nu staen vermindert te worden om de ongerijmtheden die daegelijx voorvallen, doordien sooveel volwassene vriërs en vrijsters, ofschoon gheen vervanger naer ordere kan gecregen worden en sij ook niet volcomentlijck volleert sijn, onder protext van schoolgaen malcanderen ter schande brengen en alle ongeregeltheden bedrijven),

sijnde seven scholen, elck hebbende sijn eigen meester op Honimoa, welcke ghehouden sijn alle thien dagen op Honimoa aen het fortres te verschijnen om door mij en den ouderlinck patti Franciscus Mole te werden gecatecheseert, en raport van de gelegentheyt haerer scholen en godsdienst te doen, en onderwijlen op het onversienste door mij en den ouderlinck overvallen werden om de waerheyt haerer raporten daeruit te overwegen.

Op Nussalaudt sijn ses scholen en meesters, en den cranckbesoecker Johannes de Graef, die alle veerthien dagen de visite in 't ronde doet en maendelix ons daervan onderricht. Op Ceram 2 scholen en meesters, op Oma 8, de laeste alle 10 dagen vanwegen de ongelegentheidt haer vervougen nae het opperhooft Sr Willem van Zijl om in sijnen presentie van een van haer gecatticheseert te werden. Nae welcke scholen, negriën en kercken ick met den ouderlinck op alle gelegentheden ons alle dry maenden begeven om deselven te besichtigen, de kinderen te doopen, de ledematen het heyligh avontmael Christi uit te reicken, de

[938] Wel: onzekere lezing.

persoonen te trouwen en 'tgheen kercklijck is te verrichten, sijnde gheene andere veranderingen in eenigen van dese scholen, negriën en kercken voorgevallen als dat patti Franciscus Mole, met toestemminge van alle de leden des kerckenraets en approbatie deses overichheidts, is verkoren tot ouderlingh, en door mij aldaer bevestight.[939]

Hiermede hadt ick gehoopt, met den E. broederen den segen des Heeren toe te wenschen, te eindigen. Maer hier op Amboina gecomen sijnde ben wederom gedwongen geworden om dit naervolgende daer bij te doen. Want hebbende nu alles verricht dat te verrichten hadde, ben met mijn huysvrouwe gegaen ten huise van D. de Buck om denselven te besoecken, alwaer ingecomen sijnde, en naer deser landen costuime tot den theeback ons vervoeght hebbende, is daer ingecomen den predicant Caron vergeseldtschapt met den ouderling meester Thomas Rodrigos, seggende tot mij: D. Sweerdi, ick wenschte U.E. wel te spreken, als sijnde gecommitteert vanwegen onse E. kerckenraedt U iedts aen te seggen. Waerop ick (oordeelende dat, wanneer iedt kerckelijcks iemant sal werden aengeseght door gecommitteerde, het behoorlijck is dat sulx aen hem gedaen werde tot sijnen huyse of logement, en niet in een andermans, alwaer men tot besoeck vergeseldtschapt met and're vrunden en vrundinnen tesaemen gecomen en aen den theeback geseten is) de gecommitteerde antwoorde in dese tijdt niet genegen te sijn om iedt kerckelijcks te hooren, maer geliefden sij iedts kerckelijcks te boodschappen, sulx veel gevoechlijcker soude geschieden in mijn logement haer niet onbekent, ten huyse van Sr Maximiliaen de Jonge, jegenwoordich oppergesaghhebber deser proventie, of in haeren kerckenrade. Op welck antwoordt den gecommitteerden praeses Caron sijn arangen[940] vervolgende en de opgeresene juffren gebiedende daer te blijven, seide, in aller tegenwoordicheyt: of ghij het nu aenhooren wilt ofte niet, ick sal evenwel mijn commissie volbrengen, en segh u aen dat bij gemeene stemmen onsen kerckenraedt heeft geresolveert u van haer gemeenschap af te scheiden en noidt eenige lecture, copie, of minste kennisse van haere resolutiën te sullen geven vooraleer ghij onsen kerckenraedt sult verclaert hebben een rechtveerdighe kerckenraedt. Ghij kundt u daernae reguleren. Waerop ick lacchende in deser voegen antwoorde (onder correctie): U.E. kerckenraedt is al te voortvaerent in haere resolutiën, weigerende dat niet is versocht en excommunicerende die (de saecken sijnde hangende aen het oordeel van den E. kerckenraet van Batavia voor derselver advys) niet en wil onder U.E. kerckenraedt getelt werden, als sijnde partijdich met malcanderen. Seght U.E. kerckenraedt dat sij mij onderwijlen met vreden laeten, en wanneer deselve genegen is mij iedt kerckelijcks aen te seggen, sij daertoe te willen wat voorsightiger gecommitteerde senden, die haere resolutiën onder de theeback bij de wijven niet bekendt maecken en onder de theeclapperitjes[941] niet vermengen, en weetet dat gelijck sij mij, ick alsoo ook haer (de sake ter decisie bij andere staende) voor gheen ledemaet van kerckelijcke vergaederingh houde.

Siedt hier broeders, waertoe dat noch onse kerckenraedt niet en begint te vervallen, en onder de theepraetjiens niet als een nieuwe stoffe gediën sal. Voor mij, ick ben ten hoogsten over dese daet verwondert en wenschte liever op mijn Honimoa geweest te sijn als een lidt van de soodaenige. Wat dat de E. broederen daer sullen van oordeelen is licht te bedencken. Ick vertrouwe dat het deser luiden ooghmerck wel mocht wesen een scheidinge te maecken tusschen de kercken aen het Casteel gehoorende en in de Ulyasschersche eylanden gelegen, 'twelck indien sij bij U.E. of overichheyt conde vercrijgen, ick oordeele gheen heylsaemer saeck de Ulyassersche kercken soude toegebracht cunnen werden, U.E. versekerende dat het den Ulyassers niet moeilijck soude vallen soodaenige persoonen onder haer op te soecken dien met soo goeden raedt en advys het goede van Gods huys soude bevorderen als de in-

[939] Francisco Mole, patih van Halong, ouderling 1664-1671, opgevolgd door Adriaan Malaroeroe.
[940] Harangues, toespraken.
[941] Kwaadsprekerij, roddels.

landsche op Ambon. Ondertusschen ons op U.E. advys over alle de geresene moeilijckheden verwachten en verlaetende, sal niet naelaeten in consciëntie en voor Godts H. oogen de kercken in de Ulyassers, mij nu bijsonderlijcken aenbevolen, te trachten Gode als een lieflijcken reuck voor te stellen, gelijck het den herderen betaemt, biddende uit grondt mijner sielen den oppersten Herder gelieve sijn wasdom te geven, en deselve gelijck mede alle van dagen te dagen te doen bloeien en floreren.

Waerop dan – – – Johannes Sweerdius V.D.M.

Amboina den 30 augustus 1664.[942]

145. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 4 augustus 1665.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 41-42.

Eerweerde – – –

U.E.E. letteren van rescriptie en antwoordt op onse laest toegesondene missive[943] sijn van ons met groot verlangen tegemoet gesien, doch sijn bericht dat met het verongelucken van het schip de Leeuwin deselve de ruyschende waeteren der zee ter verslindinge sijn overgegeven.[944] Niettemin door onsen Achtb. Heer gouverneur volcomen bericht ontfangen hebbende van het gunstich toestaen en approbatie ontrendt de bevorderinge van den sieckentrooster Johannis de Graef tot proponent, sijn wij gesaementlijcken te rade geworden daermede voort te vaeren. Sijn examen op den 13^{en} april bij der handt genomen sijnde, heeft sigh in hetselve, gelijck ook in propositie, soodanigh gedragen dat met eenpaerige stemmen tot candidatus theologiae aengenomen en tot de publycke propositiën is toegelaten, waerin sigh van die tijdt af in het weecklijx proponeren voor onse gemeente tot op heden soo heeft beneerstight, dat onse E.E. vergaederinge besloten heeft sijn persoon andermael U.E.E. te recommanderen, teneinde door der E.E. broederen voorspraeck aen haer Ed. op Batavia met het toekomende retour tot sijner hooger bevorderinge men magh voortvaeren, gemerckt soo langh maer als proponent kan aengesien worden de E.E. broederen predicanten onder ons weinigh dienst kan toebrengen, deselve altoos ghehouden blijvende overal persoonlijck tot bedieninghe der H. sacramenten te verschijnen. 't Welck indien vooreerst niet kan vercregen worden, de E.E. broederen op het ernstighste versoght en gebeden worden bij overkomst van predicanten uit het vaderlandt den hoog-dringenden noodt en swaere last onser gemeente in opmerckinge te nemen, opdat ten minsten door één deselve magh verlicht en ontlast werden, gelijck wij oock U.E.E. het versorgen van noodige schoolbehoeften, tot dienst van onse kercke, die door den segen des Almachtigen daeglijx in getaelle aenwast en toeneemt, gebruickelijck sijn,[945] op het ernstighste recommanderen, aengesien de laest toegesondene door der E.E. broederen goede voorsorghe in soo volckrijcke gemeente, menichte der catechisanten, veelheidt der schoolkinderen, weinich hebben geholpen. Soude ten hoogsten noodigh wesen dese saeck aen haer Ed. op Batavia wierde geremonstreert, opdat door haer Ed. favorabel voorschrijven aen de Heeren en Meesters in het vaderlandt deselve tot het her-

[942] Deze brief werd door de Bataviase kerkenraad besproken in zijn vergadering van 24 nov. 1664 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 666, zie ook 665 en 667).

[943] Een brief kkr Ambon aan kkr Batavia van september 1664 niet aangetroffen in ANRI; zie echter notulen kkr Batavia d.d. 10 nov. 1664 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 666). Het antwoord van Batavia niet aangetroffen in ANRI, Archief Kkr Batavia 50; het wordt echter vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 1 dec. 1664 (Mooij, *Bouwstoffen* II, 667). Door deze brief trachtte Batavia een verzoening van ds Sweerdius en de Ambonse kerkenraad te bewerkstelligen.

[944] Het jacht de Leeuwin verging op 24 december 1664 bij Makassar.

[945] Nodig zijn.

drucken van de aldernoodigste (als evangeliën, Caspar Wiltens, Aldegonde, Duitse en Maleidtsche ABC boecken) mochten werden bewogen, opdat deselve ons in meerder getaele mogen toekomen. Wij houden ons versekert dat U.E.E., die den welstandt van het Sion Godts en voorplantinge van Godts coninckrijck ten hoogsten ter herten nemen, nae voorige vlijdt met alle crachten dit sullen beneerstigen.

Alvoren wij dese eindigen, vinden ons genoodtsaeckt U.E.E. de goede vereeninge der broederen met malcandren bekent te maken, soodat, alle verwijderinge der gemoederen weghgenomen sijnde, deselve in goeden vrede en eendracht alle krachten inspannen om het goede Jerusalems te soecken. De Godt des vredes wil daeghlijx soo langhs soo meer ons daerin verstercken en de gaven sijnes Geestes verleenen.

Waermede dan – – – Simon de Buck synedrii p.t. praeses, Johannes Sweerdius syn. p.t. scriba, Franciscus Caron VDM, Abram Wietekam ouderling, Jan Camerick ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Don Salvador[946] ouderling, Jacob Kruger diaken, Wernerus Nijs diaken.

Ambon den 4^{en} augusti anno 1665.

146. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE CLASSIS AMSTERDAM. Ambon, 14 september 1665.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 237-239.[947]

Eerwaerdige, godtsaelige, hooghgeleerde, welwijse en voorsienige heeren en medebroederen.

Op U.E.E. aengenaeme van den 15 december anno 1659,[948] ons in februario anno 1662 eerst geworden, hebben wij denselven jaere geantwoort, dogh vrughteloos, alsoo het schip den Elephant, alwaer den brief hadden bestelt, sonder de reyse naer Batavia, gemerckt de tegenstrevende winden, te connen bevorderen, is wedergekeert in Amboinas haeven, en heeft ons plightswegen in 't volgende jaer anno 1663 bewogen de penne weder op het papier te brengen ende den toestant der kercken en scholen in dese verre gelegene gewesten U.E.E. te overbrieven,[949] op hope dat in corten naerder beright op onse letteren sullen erlangen.

Edogh, derwijle wij ons met dese verwaghtinge voeden, is onse vergaderinge weder te raede geworden U.E.E. het tegenwoordighe over te schicken, om de gewenste en voor de opsienderen der gemeynte soo nutte gemeynschap der heylighen te vernieuwen ende den dringenden noot van kercken en scholen in Amboina naerder bekent te maecken, welcke, indien se niet jaerlijcks met een redelijck getal van boecken, papieren en pennen, om de jeught te leeren lesen en schrijven ende de volwassene in hetgene sij alrede aengenomen hebben te oeffenen, worden voorsien, een merckelijck gevaer van veraghteringh en verval lopen. Werden nu en dan van Batavia, door voorspraecke van den kerckenraet aldaer bij den Heer Gouverneur Generael met eenige school- en kerckelijcke behulpmiddelen gerieft, maer die nauwelijx connen toereycken onder soo volckrijcke gemeynten, op verscheydene eylanden verdeelt, en onder soo vele scholen, die over de 40 sterck sijn, en waerhenen de jeught in de kleynste dorpen met een getal van 20 à 30 en in de grootste met een getal van 100, jae meer, toevloeyt. Waerom oock de inlantse schoolmeesteren door mondelingh onderwijs

[946] Don Salvador Jansz, patih van Halong, ouderling 1665-1674, 26 juni 1674 als zodanig ontslagen (Valentijn, AZG, 142-143).
[947] Een weergave en bespreking van deze brief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 38-39. De beantwoording door de classis, d.d. 25 april 1667, in Archief Classis Amsterdam 168, fol. 10-12.
[948] SAA 379, Archief Classis Amsterdam 157, fol. 407-408, 'aan de afgelegene kerken in Oost-Indiën'.
[949] Hiervoor, doc. 140.

allenlijck daertoe arbeyden moghen om de kinderen haere gewonelijcke gebeden en vraeghstucken alleenlijck te doen onthouden, sonder bevorderinghe van haere kennisse.

Onder dese schaersheyt van kerck- en schoolbehoeften, derwijle wij in het begin deses jaers met 't jaght de Leeuwin van Batavia het ontbodene verwaghten, off ten minsten naerder openinghe van saecken, is de genoemde Leeuwin in den donckeren naght, onder de vreeslijcke stormwind en ijslijcke barningen op de klippen geraeckt, gebarsten, en sijn, nevens het merendeel van gemeene en bijsondere goederen, oock ettelijcke sielen door de baeren der zee verswolgen. Waerom de E.E. broederen, dien den welstant van het Zion Godts oock ter herten gaet, op het ernst en eerbiedighst werden versoght ende gebeden den noot onser kercken en scholen de E.E. Heeren Bewinthebberen ter caemer van Amsterdam te ontvouwen, de saecken aen te binden, en haere E.E. door U.E.Eerw. veel vermogende voorspraecke eenmael te beweghen dat door haere ordre een meerder overvloet van boecken, pampier en pennen herwaerts meede overgeschickt en wij, door haere maght, ter deser plaetse tot ons gewenst ooghmerck met blijtschap geraecken moghen.[950]

Onder de kerck- en schoolbehoeften daer wij naer verlangen, sijn dese wel de voorneemste: 1000 Heydelberghse catechismen door S. Danckertsen in 't Malayts overgeset, 1000 Maleytse vraaghstucken van Aldegonde, 200 Maleytse praedicatieboecken van C. Wiltens, 300 Maleytse evangeliën, 1000 Maleytse en Duytse AB boeckjens, enige Duytse bybeltjens in 4°, enige psalmboecken met het Nieuwe Testament ingebonden, enige postillen Bulaei, enige kleyne Duytse psalmboecken, voornaemelijcken en vooral pampier en pennen, om de kinderen te leeren schrijven, om enige Maleytse praedicatiën, en nodige gronden der religie, daerop te stellen, tot onderwijs van de afgelegene dorpen, mitsgaders om de ordinaire psalmen te copiëren, teneynde de gemeente soowel deel hebbe aen de loffsangen als aen de bedieninghe van het goddelijcke woort.[951]

Ondertusschen sullen wij niet vertraeghen het toevertrouwt talent onder dese traeghe volckeren aen te leggen[952] tot winste veler sielen, maer nae geringh vermoghen bevlijtighen ons selven den oppersten Herder der schaepen beproeft voor te stellen, traghten in onse gewonelijcke diensten alles wat mogelijck is toe te brengen, volharden in het waernemen van de catechisatiën en moeyelijcke visitatiën in de bergh- en strantdorpen, en tot grontvestinge van 't Christendom alhier den segen des Almaghtigen afsmeecken, en van sijne genade den wasdom over het planten en natmaecken lijtsaemelijck verwaghten. Mitsgaders strijden in de gebeden dat de Heere U.E.E. waerde persoonen, diensten en bloeyende gemeynten gunstighlijck wil aghtervolgen met geestelijcke en lichaemelijcke voorspoet, tot sijner naeme heerlijckheyt en U.E.E. aller saeligheyt.

Met welcken wens, ontworpen in 't binnenste des herten, wij nae vrundelijcke en eerbiedige groetenisse eyndigen, en blijven U.E.E.e dienstwillighe medebroederen, Franciscus Caron Verbi Divini Minister, Simon de Buck V.D.M., Abram Wietekam ouderlingh, Jan Camerick ouderlingh, Thomas Rodrigos ouderlingh, Don Salvador ouderlingh, Wernerus Nijs diaken.

Amboina, aen 't Casteel Victoria den 14 september anno 1665.

---

950 De classis voldeed aan dit verzoek. Heren XVII verwezen de kerk van Ambon echter naar de GG. SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 38-39.

951 Eerst in 1735 verscheen een gedrukte editie van de Maleise (berijmde) Psalmen (zie Bijlage Maleise Geschriften, 33). Voordien circuleerden handgeschreven bundels. Het enige bekende exemplaar van deze bundels bevindt zich in de British Library, ms. Sloane 3115. Voorin staat een opdracht van ds. Cornelius van der Sluys aan enkele familieleden, waaruit blijkt dat het na 1678 is geschonken. Spelling en schrift van de psalmen wijzen op een tamelijk vroeg ontstaan. De bundel bevat 24 psalmen (nrs. 1-4, 8, 9, 23-25, 32, 36, 50, 51, 98, 100, 103, 111, 115-117, 119, 130, 133, 134) en 12 andere liederen. Er achter staan enkele formulieren, in een ander handschrift.

952 Vgl. Matteüs 25:14-30.

147. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP AMBON DOOR DS. FRANÇOIS CARON EN DE OUDERLINGEN THOMAS RODRIGOS EN DON SALVADOOR. Ambon, z.d. [februari 1666].
NA, VOC 1260, lit. D, fol. 315-318. Afschrift.

Vertoogh van kercken en schoolen gevisiteert door den predicant Françoys Caron ende de inlantse ouderlingen Thomas Rodrigos en Don Salvadoor, beginnende 1 february en eyndigende met den 19 dito deses jaers 1666.

Namen der negrijen	Ledematen	Gedoopte	School-kinderen
Souly Bagualo	Dese 2 negrijen communiceren met den anderen op Bagualo, en is daer het avontmael bedient aen 32 ledematen	4 kinderen 2 kinderen	1824
Wey	Wert in dese negrij sonder combinatie met andere het nachtmael bedient, en hebben voor ditmael gecommuniceert 44 ledematen	2 kinderen	22
Hottomoury	Hier is het avontmael, als voorhenen, alleen bedient aen 60 ledematen	2 kinderen	51
Hatouw Lilleboy Alang	De ledematen van dese 3 negrijen communiceren tesamen binnen Alang, en sijn daer aen des Heeren tafel geweest in dese visitatie 52	0 kinderen 6 kinderen 5 kind. en 1 bejaerde	223669
Hattala Naco Kielang	De ledematen van dese 3 plaetsen ontfangen het naghtmael op Kielang, daer nu gecommuniceert hebben 76 personen	6 kinderen 3 kinderen 4 kinderen	252441
Routon Hoekerila Ema	Dese communiceren met den anderen op Ema, en sijn de ledematen in getale geweest 55 personen	3 kinderen 3 kinderen 11 kinderen	212945
Soya Hoekenalle	Dese negrijen alsoo niet veerre van ’t Casteel sijn gelegen, senden daer henen haer ledematen om te communiceren	3 kinderen 0 kinderen	298

1. En staet verder aen te mercken dat in elck van de voornoemde negrijen, door den schoolmeester aldaer geplaest, des sondaegs in de kerke de predicatiën van D. Wiltens en oocq de verclaringe van de 12 articulen werden voorgelesen, de avontgebeeden dagelijks waergenomen ende in de schoolen de jeught, boven de gewonelijcke gebeden en grontstucken, de vragen van Aldegonde en den Weg na den hemel, door Spiljardum overgeset,[953] ingescherpt, ende die verder sijn gecomen geoeffent in het leeren van den Heydelberghsen Catechismus door D. Danckertse overgeseth, mitsgaders in het leesen van de Maleytsche psalmen Davidts en evangeliën. Het schrijven werdt door gebreck van papier en pennen niet meer behertight.

[953] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 135.

2. Op de aencompste van de opsienderen der kercken en schoolen ondersoeckt men de ledematen, volwassene en schoolkinderen na het eyndigen van den godtsdienst, oft oocq toegenomen ende verachtert hebben. Naer dien sij alle, naerdat sich de saecke toegedragen heeft, tot neerstigheydt in het waernemen der christelijcke religie opgeweckt, en insonderheydt dit stuck de hooffden der negrijen ende de schoolmeesters gerecommandeert.
3. Hebbe oocq onder anderen bevonden dat, onaengesien de veelvoudige vermaningen, de negrijen van Souly, Routon, Houkenaelle en Kielangh seer vertragen in het waernemen van den sondach, en het merendeel op dien dach niet ontsien uyt hare thuynen te blijven oft sigh dan daer nae toe te begeven, de kercken bijna ledigh te laten ende de kinderen uyt de schoolen te houden, niet alleen nu in den tijt van haren oeghst, maer oocq doorgaens. Wensten dienvolgende dat de Achtb. hoge overigheydt na haer goetvinden en wijs oordeel op dese nalatigheydt gelieffde te letten, opdat andere negrijen, die sigh redelijck bevlijtigen, dese luye voorbeelden niet ter navolginge trecken, gelijck ligtelijck onder dese inlanderen kan geschieden.
4. Den schoolmeester van Souly, genaemt Thomas Padriso, winnende 6 realen ter maent, een man die ongeveert 40 jaren lang den schooldienst heeft waergenomen, can wegens sijnen hogen ouderdom sijn beroup niet nae behoren verrichten. Weshalven het wel nodich soude sijn dat men bij gelegentheyt des tijts na een anderen uytsach om sijn plaetse te vervullen, ende den Achtb. Heer gouverneur gelieffde den ouden man te begunstigen met eenig onderhoudt alsoo, missende sijne vorige beloninge, bij sijn affsettinge tot den arbeydt om sijn cost te gewinnen onbequaem is.[954]

148. Reglement aangaande de schoolmeesters en scholen in Leitimor, opgesteld door ds. François Caron. Ambon, 3 maart 1666.[955]
NA, VOC 1260, fol. 312-315. Afschrift.

Usantie van schoolmeesters en schoolen, soo als gedurende mijn aenwesen in Amboina is onderhouden, schriftelijck overgelevert aen den Achtb. Heer Gouverneur Pieter Marville den 3 meert anno 1666.

1. De schoolmeesteren werden hier gecooren uyt Ambonesen die bequaemst sijn in ’t leesen, singen ende kennisse van de gronden der religie, naer ondersouck des levens, en ordinaerlijck uyt de discipulen bij de predicanten woonachtigh.
2. Deselve sijn gehouden alle drie weecken eens aen ’t Casteel te comen des dingsdaegen, om rapport te doen van den toestant der kercken en schoolen, en meteenen geëxamineert te werden in de gronden der religie, verbuerende bij manckquement van verschijninge ½ rd.
3. Haer ampt in de negrije is des sondaeghs den godtsdienst te verrichten, psalmen te singen, te lesen in de evangeliën, gedruckte predicatiën van Casparus Wiltens ende 12 predicatiën over de 12 articulen, door mij ingestelt en door de schoolmeesteren uytgeschreven.
4. Nemen oocq de avondtgebeden, hetsij in de school off kercke, waer soo kinderen als bejaerde vergaderen om de gewonelijcke beeden en vragen te herhaelen, temeer opdat de volwassene niet en vergeten wat sij in hare jeught geleert hadde.
Aen ’t Casteel Victoria, daar twee inlandtse schoolmeesters sijn, waervan d’eene drie ende d’andere ses negrijen bedient, sijn se gehouden elck des avonts (somtijs oocq vergeselschapt met een predicant) na sijn districkt te gaen en toe te sien dat in alle bijsondere negrijen de

[954] De tekst, een afschrift, breekt hier af.
[955] Zie ook de ordonnantie van 1628 (hiervoor, doc. 37) en de schoolorde van 1648 (doc. 117), alsmede de schoolorde gevoegd bij de Ambonse kerkorde van 1673 (hierna, doc. 179).

ordinare gebeden door eene der grootsten en ervarentsten schooljongeren in sijn negrij woonachtig, ofte oock door den schoolmeester bij gelegentheyt des tijts, geschieden.
5. Moeten de voorschreven meesteren in 't gemeyn en in 't bijsonder de luyden opwecken en aenmaenen tot neerstige betrachtinge van de religie, en hiertoe aensoucken de hulpe der orangcayen en haren outsten in alle voorvallende gelegentheyt, mitsgaders met haer ordre, en mede met eenige boete van de nalatige affvorderen.
6. De schoolkinderen commen dagelijcks 2 malen ter schoolen, en blijven van 's mergens te 8 uyren tot 11 uyren en na de middach van 2 tot 4 uren, uytgesondert woensdaegh en saturdach, wanneer se na de middach vaceren.
7. In de schoolen werden de kinderen onderwesen en geoeffent, boven de genoemde gebeden en gronden, in de vragen van Aldegonde, den Wegh na de hemel, een kort vraegbouckjen door Spiljardus overgeset, en verder gecomen sijnde, gehouden aen 't lesen, schrijven, singen en opseggen van den Heydelberchsen Catechismus. Werdt oock in 't sitten onderscheyd gemaeckt tusschen de neerstige en ervarentste, tusschen de middelmatige, en tusschen de aencomelingen, die vervolgens achter malkander plaetse nemen.
8. Volgens statuten van de Heer Vlamingh,[956] welcke in dit stuck noch werden onderhouden, sijn de ouderen verplicht van 2 à 3 kinderen 1, en van 4 twee ter school te besteden.
9. Wie den halven dach het school heeft versuymt wert met 2 placken, die den geheelen dach met 4, en die 2 dagen verwaerloost met de roede getugticht.
10. Niemant vermach sijne kinderen voor een tijt off geheel en al uyt het school te houden dan met medeweten en toestaen van de curateurs, mogen oocq geene scholieren werden vrijgelaten dan die behoorlijck leesen, schrijven ende singen verstaen, ten ware de dringende armoede en ouderdom harer ouderen anders quamen te vereysschen ende de bijstant der kinderen behoefde.
11. Wanneer de nagelooghst is verscheenen, worden de schoolkinderen gelicientieert voor een maant te vaceren, hare oudren dan te helpen, en na verloop des tijts verplicht gesamentlijk sich na 't school te begeven.
12. De schoolkinderen aen 't Casteel Victoria examineeren de curatoren eens ter maendt in de kerke, ende die op 't gebergte Lijtimor en andere affgelegene strantnegrijen woonen alle drie maenden eens, wanneer de visitatiën aldaer geschieden.

Aenmerckingen op de gestelde poincten

Op den 1[en] articul: dat voorhenen 2 discipulen van de E. Compagnie ten huyse van ieder predicant, nu 1 gegagieert werdt, onaengesien den toestant der negrije en veelheydt der huysgesinnen ten minsten 2 vorderen om, bevorens onderreght sijnde, met fondament oocq langs de huysen te gaen onderwijsen.

Op den 3[en] articul: 't ware te wensen dat eenmael verscheyde predicatiën over 't gebedt des Heeren, 't geloof ende de wet in de Maleytse tale overgesett en in 't vaderlant mocht werden gedruckt, om die doorgaens in absentie der predicanten in affgelegene negrijen den inlanderen voor te houden, sijnde onses erachtens de beste methode om de gronden der religie ordentlijck in te planten, gemerckt in de 3 stucken alles wat tot wel bidden, geloven en leven bondigh werden vervat, ende meest alle Ambonesen deselven van buyten connen opseggen.

Op den 4[en] articul staet aen te mercken dat aen 't Casteel Victoria, daer twee inlandse schoolmeesteren werden beloont, noch wel een 3[de] ten hoogsten nodich sij, gemerckt de negrije hier, behalven de christen Macassaren, een getal van 9 uytmaecken, en die niet alle bequamelijck door 2 can werden waergenomen. Indien in de affgelegene plaetsen de kleynste negrij een schoolmeester heeft, hoeveel te meer dan in de negrije ontrent het fort.

---

[956] Vgl. doc. 117; deze bepaling aldaar niet aangetroffen.

Op den 5[en] articul: het gelieve de Achtbaere overigheydt nu en dan in den landtraedt de orangcayen te ordonneeren dat se de schoolmeesteren in 't handthavenen van haren dienst de helpende handt bieden, en niet gedogen dat de ouders de meesters hertneckigh tegengaen wanneer hare kinderen te schoole komen versoucken.

Op den 12: tot opweckinge van de schoolkinderen in het leren ware het wel dienstich dat, wanneer de curatoren hen examineeren oft oocq toegenomen hebben, de neerstigste een premium en kleyne vereeringe werde toegeleydt.

149. BRIEF VAN DS. JOHANNES SWEERDIUS AAN GOUVERNEUR PIETER MARVILLE.[957] Saparua, 12 april 1666.
NA, VOC 1260, fol. 118-123. Afschrift.

Edele, erntfeste, achtbare en gansch genereuse Heer, mijn Heer.

Naedat op donderdaghavondt U.Ed. affscheyt becomen hadde en soo voorts nae de Pas gescheept was, oock onderwegen de visitatiën in de resterende negerijen van het eylandt Oma verright hadde, rapport derselver hiernevens gaende,[958] ben op gisteren ontrent 4 à 5 uyren nae de middagh met goeden voorspoet alhier gearriveert, vindende het fluytschip Nieupoort met nagelen geballast nu zeylreet op de windt liggen waghten, met welk dan met een woort van de vrunden daerop bestemt kunnende affscheyt nemen. De gedeputeerden tot verpaghtinge van de koebeesten tot op heden vertoevende, hebben mij gelegentheyt gegeven om in haer E. bewaringe dese weynige letteren aen U.Ed. te addresseren, bij dewelcke dan ootmoedigen versoek U.E. Achtb. gelieve soo aen S[r] van den Bolck als aen mij een vasten dagh en tijt te stellen bij dewelcke over het bewuste subject, voor U.Ed. en den Achtb. Raet van Justitie, tesamen eenige woorden mogen verwisselen, U.Ed. (dogh behoudens U.Ed.A. respect en goetgelieven) in bedencken gevende off sulx niet wel best ten tijde van het jaerfeest aen de orangkayen (alwaer sij alle present zijnde, seer lightelijck getuygenis van mijn leer en leven nu over de twee jaren onder haer voordragen en geleidt, sullen kunnen geven) soude geschieden. Waervan U.E. last ontfangende, mij sal nae schuldige plight gedragen, en onderwijle tragten U.Ed. sodanige preuven te verthoonen waerdoor U.E. Achtb. niet sal mercken dat de bekomen gunstbewijsen van U.E.Achtb. soo hier als aen het Casteel, niet alleen boven, maer oock sonder alle verdiensten genooten, mij niet van overmoet om den baes te spelen willen sullen doen sieden, maer door nedrige gehoorsaemheyt en verplighte onderdanigheyt te toonen dat ick, nae hartgrondige gebiedenis en inwickelingen in U.Ed. goede gunst, ben en zal blijven, Ed. Aghtb., erntfeste, etc.

Onder stondt: ende was geteykent: Johannes Sweerdius, terzijden stondt: Honimoa desen 12[en] april 1666.

Edele, Achtbare, gantsch genereuse Heer.

Om U.Ed. een volcomen beright en openinge te geven van de ordre die van mij in de bedieninge mijnes ampts in de kercken in de Luassers gelegen gehouden wort, dient geweten:

1. Dat aen mijn residentieplaets op Sorrisorry des sondaghs tweemael gepredikt wort, in den morgenstondt in het fortres Hollandia in den Nederlandsche en des naemiddaghs in de kerke in de negrij staende in de Maleytsche tael, even op sodanigen tijt als op Amboina aen het Casteel gebruyckelick is – dit sijnde nu op Haroecko reght anders omgekeert de autoriteyt van den tegenwoordigen letter – naer welcke Maleytsche predikatie, oock in de kercke,

[957] Pieter Marville, gouverneur van Ambon eind 1665 – april 1667.
[958] Zie hierna, doc. 150.

gehouden wort voor de inlanders een chatechisatie ende die of op de gedaene predikatie, off over het Maleitsche vraeghboeckje bij ons genaemt den Weg nae den hemel,[959] 'twelck met breder verclaringe haer nader wert geopent, en alsoo die zaek met den gebede eyndigende waermede sij begonnen was, wert de vergaederinghe geschieden.

2. Wert oock in deselfde kerk alle thien dagen off alle tweede passerdagen een catechisatie gehouden, tot dewelcke alle de schoolmeesters en alle ongetroude persoonen, verstaet manlieden, gehouden sijn te verschijnen, op de verbeurte van een schellingh soo wie sonder nodige affairen aghterblijft, welcke boeten worden versamelt van drie meesters daertoe bij haer uytgekosen, en de penningen nu wat veel aengewassen sijnde, of in een generale feest off soo sij het onder malcanderen verstaen, geconsumeert werden. Dese catechisatie werdende gehouden nae den regel onses catechismi, bij welcke gelegentheyt dan oock de meesters gehouden sijn openinge van haere schoole te doen, indien daer iedts aen ontbreekt.

3. Dat alle drie maenden precys hier op Sorsorry gehouden wort des Heeren heylig avondtmael, daertoe dat alle de ledematen van dit eylandt haer hier laten vinden, werdende nae kerkelijcke gewoonte driemael tevoren dit affgecondight teneynde sigh een ider tegen dien tijt behoorlijck magh bereyden en sigh naer deselve reguleren. Wordende oock, wanneer dese tijt voor de tweede mael is afgecondight, door mij, vergeseldtschap met den ouderlingh Patty Mole, gedaen de visitatiën op alle de negerijen, bij dewelcke van de kinderen die te doopen sijn door dat sacrament de kercke Christy werden ingelijft, gelijck oock indien eenige bejaerde nae ondervraginghe in de fundamenten der religie bequaem daertoe werden geoordeelt, de ondertrouwden, haer geboden driemalen wettigh en onverhindert zijnde gegaen, in den houwelijcken staet bevestight, en nae gedane predicatie de gemeente den tijt van het houden des avondtmaels aengecondight, de namen der ledematen opgelesen, om te sien off eenige absent, sieck off gestorven moghte wesen, en sij soo al t'saemen in de fundamenten der religie worden ondervraeght. Naderhandt de ledematen getoont hoe sij haer behoorlijck moeten bereyden om tot haren troost tot dit geestelijck bruyloftsfeest haer te begeven, vernomen off oock iemandt eenige swarigheydt off yets uystaende heeft met sijnen naesten, opdat sij t'saemen haer moghten bevredigen, of oock nogh verder iemant genegen sij sigh tot het avontmael des Heeren te begeven, en iemant daertoe bereyt thoonende, nae goede raporten van zijn leven en ommeganck en onder hooringe van haer geloofsbelijdenis in goede forme gedaen, daartoe wert aengenomen. Bij welcke occasie oock de kinderen, in de schoole vergadert, werden ondersoght wat voortganck sij in haer leeren hebben gemaeckt, en ondervraaght uyt de Chatechismus, Allegonde, vraeghboeckjen ende de eerst aangecome in de gebeden, in het leesen en schrijven, elck nae hij geoeffent is, het getal van elcke ordre, soo tegenwoordige als afwesende, aengetekent, en soo meesters als kinders tot haren plight aengemaent.

Eyndelijck de orangcayen en meesters aengeseght dat se tegen de genoemde tijt des avondtmaels, alsmede tot de voorbereydinghspredikatie, willen goede aght slaen dat alle ledematen behoorlijck verschijnen ter gewooner plaetse.

Nota: dat in de eylanden van Oma, Nussalauw en Zeram dese wekelijckse chatechisatie gedaen wort bij den kranckbesoecker, off, die daer niet zijnde, ten overstaen van subaltern hoofden.

Dat oock op Ceram de ondertrouw geschiet voor den predikant en ouderling, sijnde een van de ordinarische commissarissen, welck ondertrouwde naer bekentmakinge en opentlijcke voorstellinge voor de gemeente, geen swarigheyt zijnde, worden meteenen getrouwt, ter oorsaeck soo verre afgelegen zijn.

[959] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 135.

4. Wert oock behoorlijck zorge gedragen dat de gebeden des avonts in de negerijen van de meesters voor 'tvolck werden gedaen, tot welck soo nu soo dan den predikant off ouderling sigh vervoegen.

Ten 5. Wanneer nu alle drie maenden de visitatiën op de eylanden van Oma, Nussalaudt en Ceram worden gedaan, waervan sij van te voren verwittigt worden, soo moet men weten dat op Nussalauw de ledematen van dat gantsche landt tot gebruyck des avondtmaels versamen aen de reduyt off in de kerk van Zilla en Leynita. Die van Oma gedeelt zijnde in twee hoopen, soo komen die van Holalieuw, Wassouw op Aboro, die van Oma, Samet, Haroecco, Crieuw op Caybobo,[960] en die op Ceram elck in haere negerijen tesaemen om het aldaer te nuttigen.

Dit is dan, Aghtb. Heere, de forme en wijse nae dewelcke de kerken en schoolen door de kercklijcke werden verdient, waervan U.E.Ed. gaern dese onderrightinge nae schuldige plight hebben willen geven, biddende den Heer des ooghsts dat hij onsen geringen arbeyt wil zegenen, tot geestlijcken aenwas van het coninkrijck sijnes zoons onder dese volckeren en harer zielen zaligheyt.

Onder stondt: ende was getekent: Joannes Sweerdius ende Francisco Mole.

150. Rapport betreffende een Visitatie van kerken en scholen op Haruku door ds. Johannes Sweerdius en Francisco Mole. Saparua, 12 april 1666.

NA, VOC 1260, fol. 123-126. Afschrift.

Rapport nopende den staat der schoolen en kercken bevonden in mijn laest gedane visitatie op het eylant Oma.

Vrijdag den 2[en] april 1666 in de negerij Crieuw bij de reduyt Hoorn, hebben bevonden dat den staet derselver schoole niet in al te goede stant sigh en hadde, waerom den meester gansch ernstlijck is aengemaent met neerstige vlijdt daerop te letten, opdat bij toecomende visite geen beterschap bevindende niet souden genootsaekt worden daerover daer het behoorde claghtigh te vallen.

Zijnde oock den nieuw aencomende christenen in de fondamenten der religie ondervraeght, hebben niemant bequaem geoordeelt om door den doop de kercke Christy in te lijven, maer naer behoorlijcke vermaninge tot neerstigheyt deselve tot de naestcomende visite uytgestelt. Is ons mede bekent gemaekt dat seker moor bij d'Ed. Heer gouverneur op sijn versoeck was toegestaen sigh tot het Christendom te begeven; nae den welcken ernstigen ondersoght zijnde, niet heeft cunnen te voorschijn gebraght worden, veellight door de mooren van zijn voornemen affgetrocken en versteken zijnde.

Den 3[en] dito op Caibobo en Harouco den stant der schoolen en kercken naegevorst hebbende, zijn in goede ordre bevonden, en aldaer nae gedane voorbreydinge door den doop tot Godts gemeente toegedaen van Caibobo dry en van Haroeco 2 kinderen, desgelijcks van geene een paer in den houwelijcken staet bevestight, waerop den 4[en] dito het H. avondtmael Jesu Christi onses Heeren met de negeriën van Samet, Haroecco, Oma, Crieuw en Caibobo alhier aen hondert en 13 ledematen is uytgereyckt, en wij soo des avonts nae het Casteel sijn heengeschept, waervan geretourneert op den

9[en] dito in de negrij Zameth. De schoolkinderen hare voortganck is ondersoght, welck sigh nae redelijcken welstandt verthoonende, ons hebben doen voorttrecken nae Oma, alwaer des naermiddaghs nae gedane predikatie de schole nae wensch bevonden zijnde een kindt met het water des H. doops is besprenght, gelijck oock een paer nae wettige order in den bandt

[960] N.l. Kaibobo Baru, aan de westkust van Haruku, niet te verwarren met Kaibobo (Baru) op Ceram.

des houwelijcks sijn ingezegent. Alwaer des naghts overnaghtende, des morgens vroegh sijn aengelandt op den

10[en] dito in de negrij Wassouw, en aldaer soo school als kerk in een bovengemeene goede toestant bevonden, en drie kinderen nae wettige ordre gedoopt, en voorts op

Aboro. De school sodanigh sigh niet verthoonende, hebben de gedane vermaninge op Crieuw hier moeten vernieuwen, nae hetwelck des naemiddaghs, de voorbereydinge gedaen sijnde ter presentie van die van Wassouw en Holalieuw alhier verschenen, alhier van Aboro gedoopt sijn twee kinderen, en één paer getrouwt, waertoe uyt haer eyge motyff die van Holalieuw, de hare geen eght hebbende, sijn oock van hare negrij twee kindren met het water des doops besprenght geworden, de bejaerde in de grondtstucken des geloofs ondersoght, hebben goet contentement aen ons verschaft.

Den 11[en] dito. Hebben alhier aen de ledematen van de dry genoemde negerijen het naghtmael des Heeren uytgedeelt, sij tesamen gecomen zijnde tot het getal van 33 persoonen. Is doenmaels hier oock gecomen den zoldaet van Hoorn en, becomen verloff van U.Ed., getrouwt.

De meester van Holilieuw en de orangcayen ons berightende dat sij door het herplaetsen van haer negrij seer besigh waren, en d'een omlaegh en d'ander omhoogh sigh onthielden, en niet wel mogelijck was haer tesamen te doen comen, hebben ons doen resolveren naer huys te keeren en de visite aldaer tot de naeste voorvallende gelegentheydt op te schorten, gelijck dan oock op dienselven dagh ontrent 5 uren nae de middagh sijn alhier gearriveert.

Consideratiën over den godsdienst in het eylandt Oma

Off niet wel dienstigh was dat aldaer, of door den cranckbesoeckeren of door den bequaemsten meester, welck (onder correctie) aghte Jan Claessen op Caibobo te sijn, treckende seer groote gagie van de Compagnie, alle 14 dagen off ten minsten alle maenden (gelijck hier en op Nussalaudt gebruyckelijck is) de schoolen besoght wierden.

Off oock niet, tot weghneminge van die groote moeilijckheyd die de twee niet ver van den anderen gelegen negrijen, namelijck Crieuw en Holalieuw, sich moetende tot het gebruyck van des Heeren H. avontmael de eerste nae Caibobo en de and're nae Aboro vervoegen, raetsaem was voor haer beyde dit aen Crieuw bij de reduyt Hoorn te verrigten.

Off oock men op Haroeco in den Duytschen en Maleytschen godsdienst niet behoorde te houden de gewoone tijt, gelijck aen het Casteel hier en overal gebruyckelijck is.[961]

Off oock den radja van Haroeco, niet bequaem zijnde om de vraaghstucken die men gewoon is de aencomende ledematen voor te dragen van buyten te leeren, op sijn ernstigen versoeck tot de taffel des Heeren toe te laten, gemerckt seer veel aen sijn afblijven haer stooten.

Off oock de curatooren over de schoolen niet en behoorden te wesen lidtmaten van Godts kerk, off ten minsten professy doende van de gereformeerde religie.

Op welcke geposeerde zaken wij ondergeschrevene versoecken U.Ed. en tot wien het verder behoort een naeuwkeurigh oogh te laten gaen, om daerop ten besten van Godts kerk en welstandt der Compagnie gedelibereert te werden.

Gegeven op Honimoa desen 12[en] april 1666.

Onder stondt: U.E.E. Aghtb. gansch bereyde dienaeren in Christo. Ende was geteykent: Joannes Sweerdius ende Francisco Mole.

[961] Zie hiervoor, doc. 149, onder punt 1.

151. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP SAPARUA DOOR DS. JOHANNES SWEERDIUS EN OUDERLING FRANCISCO MOLE. Saparua, 30 mei 1666.
NA, VOC 1260, fol. 202-204. Afschrift.

Rapport over gedane visitatiën op het eyland Honimoa van den 24en may beginnende, en met den 30en eyndigende 1666.

Maandag den 24en dito. In de negrij *Ouw* de school en kerck in goede welstant bevonden, het getal der schoolkinderen sijnde 80, waervan alleenlijck 3 sieke absent wierden bevonden, en sijn oock aldaer 5 kinderen door den doop de kercke Christi ingelijft.

Dito op *Oulat*. Des avonts bevonden de school en kerck in vorigen stant, sijnde van de kinderen, welckers getal is 96, 23 absenten, de ouders voorgevende dat de meeste siekelijck waren, alwaer des anderen daeghs 's morgens 4 kinderen gedoopt sijn, en mij van seker persoon, wiens naem belooft hebb' te verswijgen, wierd bekent gemaeckt dat hij eenig geruchte gehoort hadde van Amboina hoe dat Sr Bolck een Hollandts verken en vaetjen arack hadd' gesonden ten huyse van den schoolmeester op Ouw, waervan den brief soude senden aen meester Jeremias,[962] wien het bewint der saeke toevertrouwt was, teneynde eenige orangcayen, hier mede ten huyse van de meester op Ouw feestende, hem een goede attestatie souden verleenen.

25en dito op *Toehaha* en *Papperou*. De school niet meer dan in redelijcke welstant sich bevonden te verthoonen, de kinderen soo veerdig niet sijnde afgericht tot hare vraegstucken als wel de andere, sijnde oock van de 122, 47 absenten, en van degene die nu tegenwoordig waren vele welke naderhand, de visite geëyndigt sijnde, nauwlijcx nae de school omsien, maer gelijck van de school alsoo oock van hare ouders wegloopen boschwaert heen, 'twelck de orangcayen betuygden waerachtig te sijn, en echter niet te connen remediëren, van welcke de meester mij een lijst heeft ter hand gestelt van 42 personen, soo vrouwen als mannen.

Dito op *Itawacka* en *Nollot*. Hier alsvoren, en van 87 schoolkinderen 33 absenten bevonden, die meest den keuerweg van de bovenstaende waeren ingeslagen, waernae des anderen daeghs op de twee eerste negrijen 11 en de 2 laetste 5 kinderen en een bejaerde met het water des doops besprengt sijn. Waernae des avondts t'huys gecomen sijnde, het bovenstaende gerucht van Amboina Sr van Lier[963] hebb' bekent gemaeckt, die met mij resolverende om het wat nader te ondersoeken. Wij ons op donderdagh den 27en dito daertoe hebben begeven, de voornoemde attestatie, de aenleggers van dien, de onderteykenaers, en de wijse hoe sij is toegegaen, uytgevonden hebben, in eenig omstandicheden verschillende van de maniere soo sij mij bekent gemaeckt was, doch het voornaemste accorderende.

Den 28en dito. De oude champan van Boy hier gecomen sijnde om mij te halen, ben beneffens den ouderling Patty Mole derwaerts heen geschept, en heb bevonden dat de school en kerk aldaer waren in goeden toestant, van 83 kinderen 8 mancquerende, alwaer oock een kint den H. doop heeft ontfangen.

Den 29en dito op *Tiouw*. De schole en kercke hebb' wel sijnde geconditioneert, sijnde van 70 schoolkinderen niet meer dan 3 sieke achtergebleven, en 2 kinderen gedoopt.

Den 30en dito op *Poorto* en *Haria*. De school en kerk als voren, van 112 absenten sijnde 8 kinderen, en van beyde die negrijen 5 kinderen de kerke Christi door den doop ingesegent. Heeft van te voren de radja van Poorto, den orangcay van Haria en den patty van Tiouw mij bekent gemaeckt, gelijck oocq Sr van Lier op sijn aencomst hebb' bericht, dat soo nu soo dan bevinden eenige mooren van Roumakay tot hare negrijen overcomen en met vrouwe-

[962] Jeremias Rodrigos.
[963] Adriaen van Lier, posthouder van Saparua.

luyden noch ongetrouwt converseren en echtelijcke gemeenschap houden, oock kinderen procureren, die naderhand of weder na hare negrij keeren of onder haer verblijven, sonder nochtans haer tot onse religie te vervoegen, buyten welck het niet geoorloft en is haer te samen te trouwen. Hebben oock eenige orangcayen versocht dat in desen regenmousson, en bijsonder in den aenvanck, voor 3 à 4 maenden mochten in haer volck ontslagen worden van de catechisatie die alle twee passerdagen gehouden wort alhier op Sirri Sorri, teneynde haer padythuynen mochten bereyden. Sijn oock op verscheyde negrijen eenige groote schoolkinderen, soo jongens als meyskens, dewelcke om de andere niet te bederven wel dienden verlost te worden, waervan gelijcken als van het bovenstaende U.E.A. gelieven en wil sijn verwachtende.

Was geteykent: Joannes Sweerdius en Francisco Mole.

Besijden stont: Honimoa desen 30^{en} May 1666.

152. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 augustus 1666.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 43-44.

Eerweerde – – –

Uyt U.Eerw. letteren van den 10^{en} november anno 1665,[964] over Banda herwaerts bestelt en ontfangen, hebben met vreughde, in toewensinge van overvloedigen segen, verstaen den bloeyenden toestant van U.Eerw. toevertroude gemeente, en bespeurt soo U.Eerw. genoegen in de eendraght der broederen als geneyghtheyt om ons ernstigh versoeck van schoole en kerckbehoefte bij de Hoge Regeringe op Batavia tot een gewenste uytcomste te brengen, mitsgaeders gemerckt de herstellinge van D. Marcus Mazius[965] ende de recommandatie van den proponent Johannes de Graeff saliger[966] bij haere Edelheden, die oock, nae behouden overcomst van den Heer Gouverneur Pieter Marville metten eersten in gagie verhooght, is versonden nae Banda, even op dat pas wanneer op het aenschrijven en ordre van welgemelde tot visitatie der Ternataense gemeente, die nu een geruymen tijt van een ordinaer leeraer is ontbloot geweest, D. Simon de Buck van den Achtb. Raet in Amboina en onse vergaederinge wiert gecoren en versonden in februarie deses jaers, om 'tgene in de Moluques kerckelijck was te verrighten ende met de eerste mogelijcke gelegentheyt aen 't Casteel Victoria weder te keeren, op hope dat de albestierende hant Godes sijn E. in gesontheyt tot ons geleyden sal, onaengesien wij, niet sonder becommernisse aghtervolgens de onseeckere geruchten, vernemen dat nae volbraghte visitatie in Ternaten en Manado nog tussen beyde landen suckelt.

Onderwijlen is D. Johannes Sweerdius door ordre van den Heer gouverneur wegens sijnen [...][967] van Honomoa ontboden en hier aen het Casteel Victoria verplaest,[968] blijvende nu den

---

964 Niet aangetroffen; zie de aantekening bij het begin van doc. 129. Zie echter Mooij, *Bouwstoffen* II, 675-678.

965 Marcus Masius (Maes), 1656-1661 predikant op Taiwan, 1662-1665 op Banda, waar hij werd afgezet door gouverneur Cops, in zijn ambt, 1666-1674 te Cochin (Malabar), 1676-1693 op Ceylon. Over het geschil op Banda zie Mooij, *Bouwstoffen* II, 675-679.

966 Johannes de Graaf was 18 mei 1666 op Banda overleden.

967 Twee woorden onleesbaar.

968 Ds. Sweerdius was in conflict geraakt met de gouverneur, met de bevolking van Honimoa, en met de posthouder daar, de koopman Adriaan van Lier. Met de bevolking: doordat bij de afbraak van de oude kerk op zijn standplaats en bij de bouw van een nieuwe graven waren geschonden (NA, VOC 1260 ongefolieerd, dagregisters Casteel Victoria sub dato 23 mei 1666 en juni-juli 1666 passim). Met de gouverneur: doordat hij deze werkzaamheden eigenmachtig had ondernomen en doordat hij zich verzette tegen de pretentie van de gouverneur dat deze gerechtigd was tot verzending van predi-

dienst, met de moeylijcke visitatiën op Leytimor en afgelegene eylanden in dese wijt uytstreckende gemeynte, ten laste van 2 praedicanten. Weshalven U.E.E. werden versoght bij overcomen van andere broederen uyt Nederlant aen onse kercken te gedencken, teneynde deselve met een meerder getal van leeraers die het coninckrijcke Godes met een eenpaerighen schouder helpen bevorderen werde versterckt, gelijck wij oock bidden en op een nieu aendringen dat U.E.E., volgens gunstige beloffte en vorige sorge, bij den Achtb. Heer Generael gelieffden te vertonen het groot gebreck van school- en kerckbehoefften, sonder welcke den opbouw van het Sion Godts met merckelijck gevaer van nederstortinge bedreyght wert, indien niet tijdigh daerin worde voorsien. Al is 't saecke dat tegenwoordigh, door den brant der Engelse zeeberoerte,[969] weynige schepen overvaeren, soo wensen eghter dat bij bequaeme gelegentheyt op ons voorstel magh werden gelet.

De kercke- en schoolbehoeften die wij meest behoeven sijn dese: 1000 Heydelberghse catechismen door D. Seb. Danckaerts overgeset, 1000 Aldegondes vraeghboeckjens in 't Maleyts, 200 predicatieboecken van Caspar Wiltens, 300 Maleytse evangeliën, 1000 Maleytse en Duytse AB boeckjens, enige Duitse bijbeltjens in 4°, psalmboecken met het N. Testament ingebonden, postillen Bulaei, kleyne Duytse psalmboecken, en vooral pampier en pennen om Maleytse praedicatiën en psalmen uyt te copiën ende de kinderen te leeren schrijven, 'twelck nu door gebreck van pampier niet en can werden geoeffent.

Hiermede – – – Franchois Caron p.t. eccl., Johannes Sweerdius, Abram Wietekam ouderling, Jan Camerick ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Jacob Kruger diakon, Wernerus Nijs diakon.

Aen 't Casteel Victoria desen 25 augusti anno 1666.

153. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 26 september 1667.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 49-52.

Eerweerde – – –

Door U.E.E. aengenaeme van den 23 november des verledenen ende van den 14en february deses tegenwoordighen jaers,[970] met sonderlingh genoeghen ontfanghen, vinden wij ons selven ten hooghsten verplight tot vaster onderhoudinge van die nutte en voor de afgelegene kercken van India soo gewensten onderlingen correspondentie, verstaende, in versegelinghe van dien, uyt U.E.E. letteren soo de verplaetsinghe van D. Marcus Masius om de West op Couchin, bij ongeneghentheyt van sijn E. tot de Oosterse quartieren, buyten twijffel in desen oock anderen niet ongelijck, de overcomste van D. Johannes de Vooght[971] en D. Willem de

kanten (vgl. hiervoor, doc. 142 en 143). Met de posthouder: betreffende de doop van een (onwettig?) kind van Van Lier, die wel als 'compater' (peetvader) in het doopboek wilde aangetekend worden, maar als katholiek weigerde de bij de doop vereiste antwoorden op de vragen in het doopformulier te geven, en daarom voorstelde de vragen bij het doopvont maar door een Luthers korporaal te laten beantwoorden. Sweerdius eiste een Gereformeerd lidmaat als doopgetuige. Het kind werd uiteindelijk gedoopt volgens de kerkelijke regels, maar de verstandhouding tussen predikant en posthouder was geheel verziekt. NA, VOC 1260, fol. 210-213; brief van Sweerdius aan gouverneur Pieter Marville, 7 juni 1666. Zie ook hierna, aantekening bij doc. 164.

969 De Tweede Engelse Oorlog, die begon in 1665 en eindigde met de Vrede van Breda op 31 juli 1667.

970 De eerstgenoemde brief in ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 182v-183r. Zie ook Mooij, *Bouwstoffen* III, 17, vgl. 16. Een brief van kkr Batavia aan kkr Ambon d.d. 14 febr. 1667 niet aangetroffen en niet vermeld in Mooij, *Bouwstoffen*.

971 Johannes de Voogd (ca. 1636-1691), 1666 predikant aan de Kaap de Goede Hoop, 1667-1679 op Ceylon, 1682-1687 te Batavia.

Bitter[972] uyt Nederlant, onder welcke dese tot besorginge der kercken in Banda was geschickt, alsoock den bloeyende toestant en aenwas van U.E.E. aensienelijcke gemeente onder haere ordinaere opsienderen. Begrepen oock die gants heerlijcke overwinninge van onsen staet op de vijandige Engelsen bevoghten,[973] welckers seeckere tijdinge nevens U.E.E. onsen herten tot verheuginge en onse monden tot danckseggingе heeft ontsteeken. Gelijck wij oock boven dese bewesen weldaedigheyt, bij schriftelijcke ordre van den Heer Superintendent en Admirael Cornelis Speelman,[974] door afsonderinghe van een algemeinen danckdagh des Heeren goetheyt loofden wegens de victorie over de moordadighe en bontbreeckende Maccassaeren in den aenvanck van dit jaer erlanght,[975] wanneer dien trouwlosen hoop verstroyt, haere bontgenoten afgeweecken, 's vijants oorlooghsvaertuyghen soo verbrant als verjaecht, een groot deel van die ongelovighe op een eylant voor de stadt Bouton sijn gebannen, alles tot veyliginge van onsen haevens, verder geruststellinge deser gewesten en uytbreydinge van des E. Compagnies aensien en maght, waerbij oock Sion, het herte van den staet, de kercke Godes moet bloeyen, en 't Evangelium onverhindert sijnen loop nemen. In aenmerckinge van dien, den welgemelden Heer met een aensienelijcke krijghs- en scheepsmaght, nae verrightinge der gemene saecken deser provincie, sijn overwinninge onder des Heeren baeniere is gaen vervolgen en den vijant in sijn eygen nest opsoecken, waerom wij, op sijn Achtb. begeerte, de E. Compagnies krijghsvlote met een gemeynen bededagh hebben achtervolght, teneynde de Heere, die daer sit aen het roer der oorlogh en sonder wiens segen nogh de waepenen nogh die se handelen sigh connen bewegen, sijne hulpe sende uyt het heylighdom, en ondersteune uyt Sion, op hope en innige toewensinge dat de Heere sal verhoren, ter oorsaecke van de eere sijnes naems, opdat de wraecke des vergotenen bloets sijner kneghten voor onse ooghen onder de heydenen bekent werde. Wij verwaghten daegelijx met verlangen den uytslagh deser billijcke aenslaegen te vernemen, en vertrouwen dat alrede de saecke sal ter gewenste eynde sijn gebraght.

Den Ed. Petrus Casier is op vrijwillige aenbiedinge van sijnen dienst met dese uytgesette krijghsmaght verreyst, tot een voorganger den volcke in den woorde en gebede, onder de gevaeren der waepenen, des nu nauwelijx te twijffelen staet of sijn E. sal nu (vercreghen hebbende tot een medearbeyder D. de Bitter, nae besleghtinghe des geschils met den Heer Gouverneur Cops) verlightinghe in sijn al te seer bedruckte schouderen ontfangen wanneer met gesontheyt bij sijne gemeente sal wedergekeert sijn, tensij dan door verplaetsinge de saecke anders quaeme uyt te vallen.

De kercken en scholen op Leytimor, Oma, Nussalaut, Ceram en Honomoa sijn onder haere opsienderen nogh in redelijcken staet, en begint sigh het Evangelium merckelijck uyt te setten, selffs ter plaetse daer de sonne der gereghtigheyt nogh niet en was opgegaen, tonende sigh de moren van Manipa ende de heydenen van Boano, beyde afgelegene eylanden, niet ongesint het Christendom te aenvaerden, alsoo al verscheydene kinderen en bejaerden door den doop de uyterlijcke gemeynschap der kercke sijn ingelijft, in verwaghtinge blijvende dat in naevolginge deser voorbeelden vele andere sullen werden ingewonnen, tot welckers onderreghtinge bequaeme schoolmeesteren sijn versonden, om de christenen te verstercken in de aengenomene leere en die noch vervremt waeren uyt de duysternisse tot het opgaende light te brengen, op hope van eerlangh wel gestelde kercken en scholen te

---

[972] Wilhelmus de Bitter (1631-1675), 1656-1666 predikant te Riethoven (Noord-Brabant), 1667-1675 predikant op Banda.

[973] Een verwijzing naar de Vierdaagse Zeeslag op 11-14 juni 1666 tijdens de Tweede Engels-Nederlandse Oorlog.

[974] Cornelis Speelman (1628-1684), 1666 als admiraal en superintendent naar Makassar, 1667 tevens commissaris over Amboina, Banda en Ternate, 1678-1681 GG.

[975] Verwijzing naar de expeditie van Cornelis Speelman eind 1666 – begin 1667 waarmee de Makassaarse oorlogen (1666-1669) een aanvang namen.

vinden, waertoe de Heere sijnen segen wil verlenen, ende dese duysterlyngen het heyligdom sijnes soons inlijven.

Om welcke verre gelegene plaetsen nevens andere kercken en scholen op voornoemde eylanden, boven de ordinare praedicatiën aen 't Casteel Victoria, bequaemelijck te bedienen wij wensen dat de Heeren Bewinthebberen sigh wilden beweghen laeten om een meerder aental van praedicanten nae India, door de Eerwaerde classes, te senden, en U.E.E. bij overcomste van eenige broederen uyt Nederlant aen ons gelievet te gedencken, onaengesien wij niet en twijffelen aen U.E.E. goede genegentheyt en ijverige voorsorgh, soo in de laetste missiven schriftelijck alsoock bevorens daedelijck gebleecken. Te meer alsoo jegenwoordich in desen grooten oeghst den arbeytsaemen last des godtsdients alleenlijck comt te rusten op de schouderen van 2 aenwesende dienaeren, D. Franchoys Caron en D. Simon de Buck, die, vele suckelinghen in sijn E. reyse nae de Moluques ontworstelt, door sijn behouden overcomste onse becommeringen raeckende sijnen toestant heeft doen verdwijnen, is naederhant eenige maenden met sieckte en lammigheyt die sijn E. tot het werck sijner beroepinge voor een tijt onbequaem maeckten besoght geweest, daervan, Gode sij lof, bijnae wederom genesen, sijnen dienst, niet sonder ongemack der handen, nae vermoghen waerneemt, nevens sijnen collega D. F. Caron, welcke voor de aencomste der schepen van Batavia, tegen sijne geneghentheyt, door last en bevel van den Heer Gouverneur Marville nae Honomoa stont verplaetst te werden, hoewel de E. kerckenraet gesint was sijn persoon aen 't Casteel Victoria te houden en verscheyde kerckelijcke vergaederinghen om sijne versendinghe waeren beleyt geweest, alsoock enige persende ongeneughten hem in 't bijsonder overgecomen. Is eghter bij schriftelijck goetvinden haerer Edelheden en advys onser vergaederinge aen 't Casteel bij ons gebleven.

D. Johannes van den Sweerde is, achtervolgens de ordre van haere Edelheden uyt Batavia, ten aensien der redenen in U.E.E. missive gemelt, van ons ontslaegen en de gemeente van Ternaten opgeoffert, sonder dat wij enige merckelijcke tegenstribbelingen in sijn E. gefondeerde versendinge conden sien, off bevinden dat daerom bij de Heeren politiquen en onse vergaderinge, onaengesien de schaersheyt der praedicanten alhier, eenige swaerigheyt wierde gemaeckt, alsoo sijne verplaetsinge diende om de volckrijcke inlantse gemeente, nevens de Duytse van Ternaten, met een ordinaer leeraer te voorsien, en door dit middel de moeylijckheyt der visitatiën,[976] andersins wederom hiervandaen te geschieden, in aenstaende te voorcomen.

Aenstotelijcke verwijderingen waeren tussen sijn Edelheyt en den heer Marville voorgevallen, en bij geleghentheyt sijner opschortinge schriftelijcke redenen, raeckende het reght der kercken in dat stuck, tussen onse vergaederinge en den Achtb. Heer Gouverneur wedersijts verwisselt, al hetwelcke wij nogh becnoptelijck aengeroert nogh omstandelijck hebben uytgebreyt, maer niettegenstaende U.E.E. hoghe verwonderinge gelijck als geheel verbijgegaen en versweghen, om insighten en redenen de broederen doemaels bewegende, in vertrouwen sijnde dat U.E.E., naer den wet der liefde, sulx niet ten quaetsten sult gelieven uyt te leggen.[977]

Ondertusschen prijsen wij danckbaerlijck U.E.E. ernsthaftigen ijver in 't vertonen van het bovengemelde verschil, soo als de saecke in haere nature lagh, aen haere Edelheden, en nemen de trouhartige vermaeninghe uyt haeren naeme aen ons gedaen, ter herten, als die nae vermoghen dergelijcke sorgelijcke steenklippen hopen te vermijden, en soo veel het gemoet enighsins lijden can den vrede te betraghten, indien hier maer van de sijde der Heeren politiken, gelijck meermaelen geschiet is, geen dringende redenen tot verdedinge van ons kerckelijck reght gegeven werden, om welckers inbreucke te voorcomen het gepasseerde is te

[976] Van de gemeenten in Ternate c.a.
[977] Zie hiervoor, doc. 149 en 152. Vgl. Mooij, *Bouwstoffen* III, 16 en 33.

werck gestelt, met ernstige betuyginge en opreghte verclaeringe dat wij onse gewisse ontrent de gemeene saecke hebben gequeten.

Wij sijn desen jaere door mildaedigheyt van onsen achtbaeren Heer Gouverneur Generael meer dan oyt voorhenen met kerckelijcke en school-behoeften begunstight, en blijven oock verplight voor U.E.E. voorspraecke in desen bij sijn Edelheyt, connende oock uyt de beyde cassen ons toegecomen bemercken dat Batavia sonder schaede en geheel India sonder ogenschijnelijcke ontberinge van boecken aen Amboina, die behalven de kercken, over de 40 schoolen can tellen, in haeren groten eysch wat moghen overlaeten. Wij souden geerne gesien hebben dat, in 't plaets van de oeffeninghen der godtsaeligheyt,[978] verscheydene Caspari Wiltens gedruckte praedicatiën, om in de afgelegene negrijen, volgens oude gewoonte, voorgelesen te werden, en voor de Duytse catechismen Heydelbergh epistelen ende Maleytse catechismen Danckerts hadden mogen erlangen, tot onderreghtinge van kinderen en bejaerden inlanderen, alsoo de voorschreve Maleytse boecken hier door langhdurigh gebruyck verslenst en versleten sijn. Weshalven wij versoecken, steunende op U.E.E. vorige toegenegentheyt en voorsorge, om U.E.E. voorspraecke in desen en versterckinge van ons versoeckschrift, nu aen Sijn Edelheyt toegesonden, teneynde onsen eysch en bede worde voldaen.

Hiermede desen afbreeckende, bevelen wij U.E.E. personen en diensten Gode en den woorde sijner genaede, en blijven, nae eerbiedige hertelijcke groete, U.E.Eerwaerdens dienstwillighe en toegenege medebroederen, Franchois Caron VDM, Jacob Kruger, Nicolaes Snijders,[979] Thomas Rodrigos, Don Salvador, A. de With.

Ambon, aen 't Casteel, 26 september anno 1667.[980]

Eerweerde broederen, wij versoecken dat onsen brieff aan de Classis van Amsterdam onder U.E.E. missiven moghe plaetse vinden tot verdere bestellingh.

154. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 26 september 1667.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 296-298.[981]

Eerweerde, godtsaelighe, welgeleerde en voorsienige heeren en medebroederen.

Wij achten ons geluckigh dat U.E.E. gelieft de kerckelijcke correspondentie, soo nut en nodigh voor Christi gemeynte in dese verre gelegen gewesten, te onderhouden met het toesenden van U.E.E. aengenaeme van den 7 april anno 1665,[982] aen ons in february laestleden behandight, en overwoghen hoe dat U.E.E. onse letteren berightende den toestant der kercken en scholen in Amboina haddet ontfangen als oock gunstelijck gelet op het groot gebreck van pampieren, nodige Maleytse boecken etc., door vertoninghe desen behoefte aen de Achtbaere Heeren Bewinthebberen ter caemer van Amsterdam, waerop, gelijck oock volgens ons gedurigh aenhouden bij den Heer Gouverneur Generael en bij den kerckenraet van Batavia om haer E.E. voorspraecke, wij desen jaere, meer dan voorhenen, met een merckelijk getal van kerckelijcke behulpmiddelen en schoolbehoeften sijn voorsien geworden, als soo vele bewijsen van U.E.E. voorsorge en teeckenen van Haere Achtb. toegeneghentheyt tot den welstant en opbouwinghe van het Sion Godes, welcke van ons met vlijt nae vermo-

[978] Het is niet duidelijk welke titel hier bedoeld is.
[979] Nicolaas Snijders, volgens opgave van Valentijn (AZG, 142-144) kapitein, ouderling 1666-1671, 1675-1676 en 1679-1682.
[980] Links onderaan in margine een notitie: ''.
[981] Een extract in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 61, 63-64.
[982] Niet aangetroffen; waarschijnlijk een van de brieven genoemd in in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 21-22.

ghen wert behertight, het Evangelium sijnen loop nemende, door den segen des Almaghtigen, bij sodanige mahumetanen en heydenen daer nogh onlanghs de sonne der gereghtigheyt niet en hadde geschenen, soodat onse gemeente daegelijx aenwast in getaele van reghtsinnige belijderen, op hope en innighen wens dat de Heere de praedicatie sijnes woorts door sijnen Heyligen Geest sal bewercken in de gemoederen, teneynde den christennaem sigh waerlijck magh vertonen in grondighe kennisse en opreghte godtsaeligheyt.

Wij hadden geerne gesien dat in 't plaets van Duytse catechismen Heydelbergh en andere hier niet te staede comende boecken ons waren toegesonden de Heydelberghse catechismen door D. Danckertsen in de Maleytse tale overgeset, alsoock de gedruckte praedicatiën van D. Caspar Wiltens, die van tijt tot tijt, soo in de scholen als kercken, welcke hier een getal van over de 40 uytmaecken connen, plegen voorgehouden en om het light Maleyts begrepen te werden. Des wij U.E.E. op het vrundelijxt versoecken dat bij de Heeren Bewinthebberen tot het herdrucken van gemelde boecken gelieffft aen te houden, alsoo wij middaghclaer bevinden dat deselve boecken, aen welcke de inlanderen gewent sijn, hier t'enemael ontbreecken, ende de kercken nevens de scholen daardoor in verlegentheyt geraecken, waerom wij oock nu aen den Heer Generael geschreven hebben, in verwaghtinge dat door sijn Ed. voorschrijven en U.E.E. gunstighe voorspraecke oock in desen tot ons ooghmerck eenmael sullen comen.

Ondertusschen, dewijl in desen dorren hoeck lants het oordeel van hoghere kerckelijcke vergaederinghen ons ontbreeckt, en in dese en gene voorcomende gevallen der consciëntie naeder onderreghtinge niet en magh gebeuren gelijck in Nederlant geschiet, soo is 't dat wij, op aenbiedinghe van U.E.E. advys, nu gepastelijck verwaghten U.E.E. oordeel over 'tgene stightelijck te handelen staet ontrent de bedieninghe des Heyligen doops aen de bejaerden, dewelcke hier plegen het sacrament der inlijvinghe te ontfanghen sonder daerop met den eersten tot de genietinghe des Heyligen avontmaels genootsaeckt te werden, onaengesien het formulier des doops, de gewoonte der kercken in Nederlant, en oock van sommighe in India, schijnen daertegen te streven. Soo is 't dat wij met verlanghen naeder beright te gemoete sien op dese vraege, off oock hier ter plaetse daer de inlanderen van voorouderen tijden aff sigh noyt hebben gewent tot lesen en schrijven, desgelijx in de kennisse van de gronden der saeligheyt vrij wat swack werden bevonden, onafscheydelijck gehouden sijn, sonder uytstel, tot het gebruyck der beyde sacramenten, daervan het eerste hen, boven de saelighe beduydinghen, tot nu toe gedient heeft om hen te moedighen in den voortgangh van 't Christendom en, bij aenwas van kennisse, oock het avontmael te doen genieten. Te meer, alsoo in de Handelingen der Apostelen, onder de verbreydinge des Evangeliums, soo bij Joden en heydenen, gene redenen in tegendeel bemercken, en beseffen dat, indien men den swacken hiertoe wilde dringhen, den loop des Evangeliums gevaer van verachteringhe soude lijden, 'twelck te bevorderen de gewightighste oorsaecke onser comste in India wesen moet.[983]

Voeghen hierbij, off oock den heyligen doop niet en magh werden bedient aen de kinderen uyt moren en heydenen, soo vrije als lijfeygene, geboren, uyt oorsaecke dat se van haere christenmeesters als eygene kinderen werden aengenomen onder belofte van opvoedinge en onderwijsinge in de religie, gemerckt, volgens de woorden van D. Maresius, loco ultimo de sacramentis, paragrapho 51,[984] meynen dat den haet moet werden ingebonden, de weldaden uytgebreyt ende de aenneminghe de nature involght.[985] – – –

---

983 Zie hierna, doc. 163.

984 Samuel Maresius, *Systema Theologicum*, Groningen 1659.

985 De brief werd besproken in de vergadering van de Classis Amsterdam d.d. 17 september 1668 (SAA 379, Archief Classis Amsterdam 165, fol. 139. In antwoord op de eerste vraag van Ambon verwijst de classis naar het betreffende besluit van de Synode van Dordrecht 1618-1619; voor de tweede naar art. 59 van de Dordtse Kerkorde en het formulier voor de doop van volwassenen.

Franchois Caron V.D.M. praeses, et scriba s., Simon de Buck V.D.M., Jacob Kruger, Nicolaes Snijders, Thomas Rodrigos, Don Salawador, A. de With, J. de Jong.

Ambon, aen 't Casteel Victoria, desen 26 september anno 1667.

155. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 juli 1668.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 53-55.

Eerweerde – – –

U.Eerw. aengenaeme van den 3[en] february deses jaers,[986] waeruyt U.Eerw. toegeneghentheyt, oude sorghe en gewonelijcken wensch ontrent den welstant van Christi kercke in dese gewesten niet duysterlijck blijcken, hebben wij met genoeghen ontfanghen, en oock met vreughde verwellecomt onsen jegenwoordighen medebroeder den E. Cornelius Pays, als dewelcke in desen soo grooten oeghst, daer de arbeyders te weynigh waeren om de menighte van kercken en scholen nae eysch van saecken te voldoen, wel te staede gecomen is, op hope dat, gelijck sijn E. alrede sijn talent onder de Nederduytse gemeente aenleyt, oock deselve bij vervolgh des tijts onder de Ambonesen, tot inwinninghe van vele sielen, besteden sal, en alsoo beantwoorden onse verwaghtinghe, die sijn E., vermits sigh in de Maleytse taele oeffent, meer en meer is voedende.

Over dat twistigh stuck van verplaetsinghe nae Honomoa is desen jaere nogh niet beraetslaeght, en sal moghelijck daerinne niet werden gehandelt dan bij overcomste van een gouverneur, tensij dan de geleghentheyt van saecken en andere bedenckelijcke voorvallen, redenen en omstandigheden het tegendeel quaemen te vereyschen. Ondertussen blijven de afgelegene kercken en scholen van de Uliassers met kranckbesoeckers, welcker plight is, nevens haeren dienst aen de ronduyten oock de inlanderen te catechiseren en maendelijck de omliggende scholen te besoecken, beset, onder opsight der praedicanten, die, niettegenstaende de afgelegentheyt der eylanden en menighvuldighe moeylijcke omswervinghen, arbeyden haeren plight alomme te vervullen. Edogh het smert ons dat wij, merckende den redelijcken voortgangh van 't Christendom door alle mogelijcke devoiren, boven de langwijlige sieckelijckheyt van D. Cornelius Pais moeten derven den Ed. Simon de Buck, welcke sedert sijn wedercomste uyt Ternaten met sieckte en daerop gevolghde lammigheyt deerlijck aengetast, nu wederom gedurende enighe weecken door deselve quaele, die sijn E. voor een tijt tot het werck der beroepinghe heeft onvermoghende gemaeckt, is overvallen geworden. Waerom sijn E., gevoelende de onwaerschijnelijckheyt sijner genesinge soo langhe hier vertoeft, onse vergaederinghe heeft versoght een reyse nae Batavia te ondernemen, onder toesegghinghe dat bij herstellingh sijner gesontheyt sigh bevlijtighen soude nae dese provincie weder te keeren, 'twelck van de broederen, gelijck oock van den Achtb. Politieke Raede, volgens beloofde voorwaerde is toeghestaen, en sijn E. onder hanttastinghe voor sijnen tot nu toe volbraghten dienst bedanckt, en op de aenstaende reyse is geluck gewenst, met versoeck en recommandatie dat, nevens 't mondelingh beright van kercken en scholen daervan een ooghghetuyghe is, hadde aen te dringhen op het herdrucken van de nodighe en soo menighmael vrughteloos versoghte catechismen door S. Danckerts in 't Maleytsch overgeset in 't plaets van de Duytse catechismus, hier niet dienstigh. Temeer nu wij vernemen hoe op Batavia een druckerij was opgeright,[987] alwaer indien Danckertsen magh onder de perse geraecken, de moeyte van nae Nederlant te schrijven can werden

[986] Niet aangetroffen; zie de aantekening bij het begin van doc. 129. Vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* III, 38-39.

[987] In 1667.

gespaert. Wij willen vertrouwen dat U.E.E. onsen medebroeder, die onsen gemeente met leere, leven, gaeven ende dienste heeft gestight, volghens naeder blijck in de gegevene attestatie, in lieffde sal ontfanghen en verwellecomen, mitsgaeders, nevens D. Simon de Buck, dese kercken met nogh een ander bequaem leraer, bij overcomste der praedicanten uyt Nederlant, bedencken.

Van de 4 aenwesende sieckentroosters wert Adriaen Versteghen weghgeschickt, gemerckt door sijnen ergherlijcken wandel, weghens gewone dronckenschap, twistigh leven met sijn huysvrouw, gedurighe twedraght met sijne opperhooffden in de afgeleghene cantoren en halsterrigheyt in 't verwerpen van de ordren des kerckenraets, weynigh, indien gene stightinghe hier can toebrenghen. Waerom oock gene getuyghenisse van lere en leven heeft erlanght, maer gaet met goetvinden van den Achtb. Politycken Raet over Maccassar nae Batavia, ten waere dan den Heer superintendent Speelman, aen welcke opgedraeghen is, hem bij sigh geliefde te houden.[988] Bijaldien van die stoffe op Batavia, onder U.Eerw. opsight, een vromen, neerstighen ende tot de Maleytsche taele geneghenen sieckentrooster te vinden is, men soude hem geerne inwaghten, alsoo wij ons niet en connen verseeckeren off de 3 andere hier sullen verblijven.

Nopende den toestant van 's Compagnies saecken op Maccassar heeft ons den hooghgemelden Heer op sijn aenschrijven overvloedighe en dringhende aenleydinghe gegeven om den groten Godt met een algemene danckseghinghe te erkennen over die heerlijcke zeghe in 't uyteynde des verledenen jaers tegen dien ongelovighen hoop bevoghten, en ontsaghelijcken vrede-verbont (behelsende verscheydene articulen tot merckelijcke voordelen van 't gemeen, en bijsondere geruststellinghe der Oostersche provinciën, die voor U.Eerw. niet sullen verborgen blijven) daerop gevolght, en hier openbaerlijck afgecondight.[989] Maer 't schijnt noghtans dat den vijant nu adderen in den boesem voet en, volghens de laetste tijdinghe, tegens eer, eet en plight 's Compagnies reghtvaerdighe waepenen, tot sijne eyghen afbreucke en tweespalt sijner groten en gevaer van 's coninghs leven, wederstaet. Veranderlijck is het lot der oorloghe. Des de Heere der heyrschaeren, die alle voorvallen van den aenvegthenden en verdedighenden wederpartijder nae den rijckdom sijner wijsheyt bestiert, vierighlijck dient aengeroepen te werden om een volcomenen uytslagh der gemene saecke op Maccassar alsoock van den gehoopten vrede tussen de Verenighde Provinciën ende de Croon van Engelant, tot vermijdinghe van meerdere bloetstortinghe onder de belijderen van denselffden Here in den godtsdienst,[990] waertoe den Alvermoghende de herten wil neighen en een genadighen seghen verlenen wil.

Voorders – – – Simon de Buck syn. p.t. praeses, Cornelius Pays, Franciscus Caron s.p.t. scriba, Jacob Kruger, Nicolaes Snijders, Thomas Rodrigos, Don Salvador, A. de With, J. de Jong.

Amboina aen 't Casteel Victoria desen 15^{en} july anno 1668.

156. Brief van sergeant Alexander le Prince aan gouverneur Anthonio Hurdt betreffende de scholen en schoolmeesters in het district Baguala. Baguala, 17 januari 1669.
NA, VOC 1271, fol. 165r-v. Afschrift.

Aen den E. Anthony Hurt.

---

988 Verstegen werd op Makassar geplaatst. Notulen kkr Batavia d.d. 3 december 1668 en 27 juni, 28 juli en 8 augustus 1672 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 49, 51, 153v).
989 Het Bongaais Verdrag, 18 nov. 1667.
990 Engeland en Nederland als twee protestantse natiën.

Dese weynige letteren dienen alleenlijk om U.E. den stand der scholen deses district te raporteren, dewelke bijwijlen van de schoolmeesters door hun loopen heen en weder, op pretext van hun nagels te gaen wegen, veronagsaemt werden.

Dito schoolmeesters houden mede aen hunselven de magt van bijwijlen de schoolkinders van de schoole te mogen largeren, 'tgeen een goede practijke soude connen wesen om iemants langduerige absentie in 't aenwesen van een visitateur voor een dag te doen passeren.

De school van Hoettemoery (naer 't seggen van den orangcay patty Oussin) heeft nu al over 1 maant ten insigte van de nagels van den predikant campos[991] verkregen, en dito licentie soude nog duiren soo lange als de balance voor dito nagels hangen sal.

Meester Paulus van de negorij Baguale begint sig door de vermaningen wegens de neerstigheyt in sijn plicht beter te laeten bewegen als hij plagt, en die van Xuly niettegenstaende vele reprochen en verscheyde manieren van vermaenen gebruykt, blijven nogal, in 't frequenteren van 't dagelijx avondgebed en 't sondaags voorlesen, seer standvastig in hun traegheyt. De school van Baguale bestaet in d'assedentie van 39 schoolkinderen, dito van Xuly in dito van 29, en wat belangt de schoole van Roeton in 27. Ik ben tweemael daer geweest, maer ik en hebbe de kinders niet konnen examineren, alsoo de schoolmeester op een padt was. Hij was mede, so men seyde, om nagels te gaen wegen. Maer versouke te mogen weten off de luyden hier met een snaphaen op de schouwer door 't bosch mogen gaen.

Verders wat de leeringe belangt van de thien geboden, de 12 articulen, 't morgen- en avontgebeth, 't gebeth voor en naer 't eten, neemt eenigsins toe. En wat belanght 't lesen en schrijven, de meesters lijken hun moyte te spaeren, principaelijken op Routon. Ook hebbe in absentie van hem de bortjes gevisiteert die gemaekt sijn om op te schrijven,[992] maer was genoeg te marken dat sij gansch niet gebruykt en wierden.

De leeringe in den Heydelbergsen Cathechismus, in de vraegen en in d'Aldegonde soude wel beter aengenomen werden, maer de schoolkinders sijn meeste part noch zeer jong.

Hiermede etc. Onder stond: U.E. ootmoedigen dienaer, was geteekent: Alexander le Prince.

Ter sijden: Passo Baguale redout Middelburgh den 17 january 1669.

157. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HATU, LILIBOI EN ALANG DOOR DS. CORNELIUS PAYS. Ambon, z.d. [februari 1669].
NA, VOC 1271, fol. 180v-181r. Afschrift.

Rapport van de visite gedaen door den E. predicant Cornelius Pays op Hatou, Lilleboy en Alang, begonnen den 6[en] february 1669.

Hatou
Hebben binnen Hatou al de discipulen present gevonden, sijnde 20 in 't getal, waren 6 in de catachismus en 9 in de Aldegondes vragen besig, de catachismus dito, kende redelijk lesen en 4 leerdender schrijven. Bevond de bejaerde niet wel ervaeren in de grontstucken des geloofs. Hebbe aldaer 4 kinderen gedoopt nae gedane predicatie.

Lilleboy
Lilleboys discipulen sijn 42, waren verscheyden absent en 7 leerden in de catachismus maer kende seer weynich, 16 in Allegonde, daer konder niet een lesen. 't School was seer slecht,

[991] Vrij van school.
[992] Schrijfplankjes gemaakt van een inheemse houtsoort, zie Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 122.

om de outheyt des meesters en de traegheyt des orangkays. De oude waren redelijk in de punten des religies onderwesen. Hebbe alhier 9 kinderen gedoopt.

Alang
De discipulen op Alang waren 59, 5 leerden in de catachismus, 34 in Allegonde, kende alle lesen wel tot in de 40 ind 't getal. De meester hielt goede ordre. De oude waren wel geoeffent. Hielden alhier des H. hoogwaerdig avondmael voor al de drie negorie, waren eenige ledemaeten van huys, eenige sieck, 't getal was 41. Hebbe alhier 7 kinderen gedoopt ende de questie tusschen de patty ende de meester, uyt de pattys onverstandig wijf sonder fundament ontstaen, bijgeleyd.

158. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP BUANO, MANIPA EN IN DE NEGORIJ HILA DOOR DS. FRANÇOIS CARON EN DE INLANDSE OUDERLINGEN. Hitu, 19 april 1669.
NA, VOC 1271, fol. 182v-184r. Afschrift.

Bericht van den toestant der kercken en scholen op de afgelegene eylanden Bonoa, Manipa ende de negorij Hila op de cust van Hitoe, ondersocht door den predicant Fransoys Caron ende de inlantsche ouderlingen.

Den 6 april 1669 op Bonoa[993]
Sijn in 't school bevonden 21, soo jongens als meysjes, die 't vaeder onse, de 12 articulen, de wet ende de gemene vraegstucken nevens de morgen- en avontgebeeden van buyten conden opseggen, maar hadde niemant onder hun leeren lesen of schrijven, het merendeel nochtans den AB verstaende. Waerom den schoolmeester ernstich is gerecommandeert dit werck aen te binden ende te bevorderen. 2 Scholieren waeren absent, en 2 uyt het school tegens andere, om haere bejaertheyt, verwisselt.

Uyt de nieuw overgecome boeckecas is uytdeling van boecken en pampier ten dienste van kerck en school gedaen.

De kinderen, en bejaerden die op een nieuw, nae vorige belijdenisse van de gronden der saeligheyt, sijn gedoopt, maekten uyt een getal van 60, uyt welcke, gelijck ook andere die over 't jaer waeren gechristent, 12 paer wiert bevesticht in den houwelijcken staet. Tot het avontmael vonden wij niet raetsaem jemant deser teere christenen toe te laeten, gemerckt haere onervaertheyt in de Maleytse taele, sonder welcke niet bijsonders can werden verricht, waertoe hun, nevens den godsdienst ende 't beloven van den houwelijcken staet, met vele redenen door enige tolcken hebben soeken te bewegen.

De campons van Sinoy, Soulipati en Sea sijn, enige weynige uytgesondert, geheellijck gechristent, dog Hatouhahou alsnog ten dele heydens, ten deelen moors, door verleydinge (soo de geruchten loopen) van den moorsen luytenant ende den imam, waertegens te wensen waere dat de Achtbaere overicheyt door haere authoriteyt geliefde te waecken, ende desen hinderpael van 't Christendom tijdelijck[994] wegh te nemen.

De christenen verlangen seer nae den langh verwachten uytslach van haer demoedich versoeck, te weten nae seker bescheyt of se sullen moeten opbreken nae een ander plaets of daer se sijn verblijven, teneynde sij, sulcx wetende, haerselven van bequaemer woninge mogten voorsien, daer sij nu jammerlijk in haere huysjes gepackt, sigh soo veel doenelijck

[993] Zaterdag.
[994] Bijtijds.

behelpen, de moren en christenen door malcanderen woonen, 'twelck sonder gevaer van besmettinge niet toe en gaet.

Den schoolmeester van Bonoa, Joannes de Massenae, versoeckt om enige verhoginge van gagie, opdat hij, die als vreemdeling op een verre gelegen eylant en gebreckelijke plaetse onder soo merkelijck aental van christenen woont, in sijnen beproefden ijver mag werden gemoedicht, 'twelck aengenomen hebbe den Heer gouverneur voor te draegen, merckende de goede diensten van gemelden schoolmeester.

Den 10 april op Manipa

't School van Manipa was taemelijk wel gestelt, sijnde de schoolieren met haer 18 tegenwoordig, die nae het voorbeelt van Bonoa de bovengemelde gebeden en vraeghstucken opseyden. Enige van hun connen oock lesen, maer geen van alle schrijven, onder toeseggingh dat in toecomende sig ook in desen souden haerselven beneerstighen.

De fortresse, kerck en school sijn van enige nodige boecken en pampier om predicatiën en psalmen uyt te schrijven, besorgt geworden.

Hier sijn nae verrichtinge van den Duytsen en Maleytsen godtsdienst 25, soo bejaerde als kinderen, gedoopt, 7 paer getrout en het H. avontmael voor de eerste mael, met vereyschte devotie, bedient aen 17 aengenomene ledematen. Openden oock het armbosjen hangende in de fortresse Wantrouw en bevonden daerin 18 rijxdaalders 7 dubbeltjens, die wij nae oude gewoonte aen de arme en gebreckelijcke christenen, desgelijkx ten behoeve der avontgebeden, om dammer[995] te copen, hebben uytgedeelt.

Het Christendom soude hier meer aenwassen indien den radja van Bonoa ende den singadje,[996] die ook tegelijck een stuck van een imam is, een doorslepen vos, de mooren niet aen de hant hielden. De aensienlijcke blijven hertneckelijck in haere blintheyt, maer de slechte en arme lieden van Tanuary en Tomeleeuw vloyen meest tot de religie. Hier gelt dat wort: niet veele magtige, niet vele edele, maer het slechte en verachte deser werelt heeft Godt uytvercoren.[997]

Den 14 april anno 1669, Hila op de cust van Hitoe

Sijn nae het oplesen van de rol bevonden 13 scholieren, van welcke, nevens de meergemelde vraegen en gebeden, 6 wel conden lesen.

Hebbe de fortressen van Amsterdam, Leyden, Seyt en negorij Lima met psalmboecken en postillen voorsien ende de sergianten, die bij gelegentheyt van den doop tegenwoordich waeren, nae ondersoeck van den godsdienst in genoemde plaetsen tot het heyligen van den sondach ende de oeffeninge der avontgebeden, die hier en daer wierden onderlaeten, aengemaent.

Can niet mercken dat 't Christendom hier in 't hartje van 't Moorsdom, onder de ooghen van den losen Intje Tey,[998] eenigen voortgang staet te nemen. De bejaerde buyten 't school, die soo mannen als vrouwen in 't geheel met haer 20 sterck sijn, vallen seer onwetende, omdat se de gewonelijke avontgebeden ('t voornaemste middel om kennisse te crijgen ende

---

995 De mindere soort van damar – een verzamelnaam voor verschillende soorten boomhars – werd in de vorm van kleine toortsen of kaarsen gebruikt om er 's avonds de kerken, of huizen van particulieren, mee te verlichten.

996 Sengadji Kowasa, verbannen naar Batumerah (de Rode Berg) bij Ambon, vader van David Bintang en Kapitein Jonker. Zie ook aantekening bij doc. 167, sub Manipa.

997 Vgl. 1 Korintiërs 1:26-27.

998 Encik Tay ofwel Abdul Rachman was radja van Hila en de belangrijkste imam van Hitu. Onder de radja's van Hitu gold hij als de meest gezaghebbende autoriteit. In zijn functie als secretaris van de Hituese landraad werkte hij evenwel nauw samen met de VOC-koopman te Hitu, en was hij de VOC behulpzaam in de uitvoering van maatregelen die de rust en orde en de kruidnagelproductie moesten bevorderen. Hij deed diverse pogingen de Islam te verbreiden op de kusten van Ceram.

te onderhouden) verwaerlosen. Ook en schijnt den meester de saecke niet seer te behartigen, over welcke naelaticheyt naeder ordre gestelt sijnde, de christenen eerbiediglijck de achtbaere overigheyt smeecken dat haere E.E. gelieven hen te begunstighen met enige verligtinge van haere voorgenoemde swaere lasten, teneynde den supplianten meer tijts mach gebeuren om sigh in de gronden der religie te oeffenen.

Nae verrigtinge van den Duytsen en Maleytsen godtsdienst sijn de bejaerden gecatechiseert, 4 kinderen gedoopt en 2 paer getrouwt.

Onder stont: aldus gestelt en overgelevert in handen van den Achtb. Heer gouverneur desen 19^{en} april anno 1669.

Laeger stont: door Franchois Caron.

159. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP OOSTELIJK AMBON DOOR DS. CORNELIUS PAYS. Ambon, z.d. [mei 1669].
NA, VOC 1271, fol. 189v-191r. Afschrift.

Rapport van den predikant Cornelius Pays aen den Achtbaren Heer Jacob Cops, Raad van India, Gouverneur en Directeur deser provintie, wegens 't visiteren van verscheyde kerken en schoolen op Leytimor.

Op den 23^{en} april 1669
Eerstelijk op Wey de school gevisiteert, die 25 kinderen sterk is, waren 4 absenten, 8 leerden de catachismus, 3 kende die bijnae tot het eynde toe van buyten, ende 3 waren gecomen tot de sacrementen.[999] Twee kende schrijven. Elf discipulen leerden de Aldegonden, negen kende alle de vragen van buyten, de rest leerde AB en de gebeden. Alhier kende se meest alle lesen, heb alhier een discipel uyt de school gelargeert.

Naer gedane voorbereydinge predicatie hebbe hier 3 kinderen gedoopt, de ledematen door catachisatie ondersocht en redelijk geoeffent gevonden, 1 paer getrouwt en een inlantse vrou naer gedane belijdenisse des geloofs tot lidmaet aengenomen, en op den 24 dito na gedane predicatie des Heere avondmael aen de ledematen aldaer uytgereykt. De communicanten waren 19 vrouwen en 21 mannen, maekt tesamen 40 persoonen.

Hebbe alhier aen de fortres een Testament en psalmboek in quarto gegeven ende aen de soldaten vijff psalmboecken ende drie Maleytse Geneses,[1000] twee voor de kerck ende een voor de meester, omgedeelt en 8 vraegboeken van Allegonde aen de schoolkinderen omgedeelt, een paer getrout, hebbe alhier drie groote discipelen gelargeert.

Den 25 april 1669
Op Hoetoemoery het school besigtigt, 70 presente discipulen gevonden, waren seven absent, 15 leerden in de groote catachismus, waervan 5 de vraegen tot de tien geboden van buyten kenden, de rest begont eerst te leeren, 17 discipulen leerden de vragen van Allegonde, de rest leerde ABC. Dit school was gans slecht gestelt, waeren maer 4 discipulen die wat lesen kenden, 'twelck bij de slapheyt des schoolmeesters toekomt, die al dicmael tot meerder neerstigheyt is aengemaent ende nogal geen verbetering toont, weshalven in dat groote school onnut is. Hebbe voor dat school een Maleytse Geneses gegeven ende tien vraegboecken van Allegonde.

[999] Tot Zondag 25.
[1000] De vertaling van het boek Genesis door ds. D. Brouwerius, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 16.

Op denselven dito aldaer een voorbereydingspredicatie tot des Heeren avontmael gedaen. De ledematen door catechisatie ondersocht sijnde, bevont sij veel van buyten kenden. Doopte alhier 12 kinderen.

Op denselfden dito nae de middag heb ik het school op Routon besigticht ende 14 catachismusdiscipulen ende 8 die in de Aldegonde leerde gevonden, ende 5 die ABC leerden, was een absent. Alhier kenden der 12 leesen ende 't school was redelijck wel gestelt. Hebbe alhier 3 discipulen gelargeert.

Hebbe alhier mede een predicatie gedaen ende 17 kinderen gedoopt, de gemeente door cathachesatie ondersocht en seer slecht bevonde. Alhier is ooc een woest volck, seer naelatig ontrent de godtsdienst, sij maecken in haer verafgelegentheyt alhier bijnae al de dagen even heylich, selfs tot den orangkay incluys. Gaff alhier den meester tot den godsdienst een Maleytse Geneses.

Op den 26 april 1669

Tot Hoetoemoery des Heeren avondmael bedient, waren 30 mannen ende 20 vrouwen die communiceerden, t'samen 50 ledematen.

Op denselfden dito de school tot Souli gevisiteert, vont 27 discipulen, een wasser absent, 8 leerden de catechismus ende 6 de vragen van Allegonde ende 44 leerden ABC. Alhier kenden meest al de discipulen leesen, 't school was wel gestelt, de meester was alhier neerstich genoeg. Op denselven dito heb ik ook aldaer gepredict, heb alhier 3 kinderen gedoopt, de gemeente door catechisatie ondersogt ende seer onwetende bevonden, 'twelk uyt haer naelatigheyt ontrent de godtsdienst ontstaet, waerin sij naer ernstige vermaninge beterschap belooft hebben. Sijn ook eyndelijck met die van Baguale, met welke sij al tegen de vier jaren in vijandtschap geleeft hebben, versoent geworden, weshalven ik ook haer om Baguale te comen communiceren genodicht hebbe, als in al die tijdt hares twists geen avontmael ontfangen hebbende.

Hebbe doe ook nae gedane belijdenis des geloofs ses personen tot ledematen aengenomen. Maer nae verrichtinge van dit alles is alhier sekere gepleegde afgoderij ontdect, gepleecht in 't bosch onder de boomen van de overgecome christenen van de moorse negorij Tiel,[1001] ende nu onder het district van Xuly wonende, alwaar aen speetjes[1002] verscheyde spijs gevonden is alwaer de duyvel vanouts alhier mede plag geoffert te werden, grootelijcx strijdende tegen de placcaten daertegens alhier gemaect.

Op den 27 april 1669

Hebbe het school op Baguale besigtigt, 8 discipulen leerden de catechismus, 13 leerden in de vraegen van Allegonde, 15 leerden AB. Dit school was door de neersticheyt des sergiants alhier wel gestelt. Alhier kennender veele lesen, heb alhier 1 Genesis en 6 Allegondes aen 't school gegeven. Op denselfden dito heb ik alhier gepredict, 5 kinderen gedoopt, en 't avontmael des Heeren voor die van de Pas en Xuli bedient, het getal was 54 van de communicanten. De Baguaelders beviele slecht in de catechesatie.x

Den 3^en^ mey 1669

De school op Hoekenalo gevisiteert, waren 16 discipulen, ende een absent, 8 leerden de catechismus, 2 leerden in de vragen van Aldegonden, 6 leerden ABC. Dit school was wel gestelt. Op denselfden dito heb ik aldaer gepredict, een bejaerde gedoopt, de gemeente gecathagiseert en slecht bevonden.

[1001] Tial.

[1002] Twijgen, in dit geval pennen waaraan de offers werden geregen.

160. RAPPORT VAN EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. SIMON DE BUCK EN DE OUDERLINGEN FRANCISCO MOLE EN JAN CLAASZ. Ambon, 19 juli 1669.
NA, VOC 1271, fol. 209r-213v. Afschrift.

Rapport van de visitatie der kerken en scholen op d'eylanden Boang-Bessy, Honimoa en Nussalaut, gedaen door den predikant Simon de Buk en ouderlingen Fransisco Mole en meester Jan Claesz, aenvank nemende den 3^{en} mey anno 1669 en eyndigende den 5^{en} july daeraenvolgende.

In 't gemeen is bevonden dat de kerken en schoolen meest alle wel gestelt waeren, edog d'een beter als d'ander. De godtsdienst des sondaegs, avontgebeden, catachiseren soo van bejaarde als kinderen, ook van de schoolmeesters, op gesette tijden, en 't schoolgaen der kinderen, wierden alle met redelijke neerstigheyt waergenomen, sijnde alleen de avontgebeden voor enige dagen (om het pady planten) opgeschort, andersints plagten mannen en vrouwen bij beurten des avonts tot dien eynde t'samen te comen.

Op 't eyland Oma bevonden in de negorie Samet dat den radja met de mindere orangkayen van sijne negorije wegen de nagelsesies overhoop lag, waerom sij sig wilden excuseren van ten avondmael te comen, maer is die questie door Sr Praat, subaltern hooft op Oma, naderhant afgedaen.

In de negorije Oma, dat de patty aldaer nevens de orang touas nog al geweldig aenhielden dat het avontmael des Heeren ook in hare negorije in 't bijsonder mogt werden uytgedeelt, daertoe wederom bijbrengende haar gewoonlijke reden.

In de negorij Hollelieuw scheen den orangkay weynigh commando te hebben, 'tgeen alsints een traegheyt, nalatigheyt en slappigheyt veroorsaekt, waerover ook den schoolmeester ten dele klagtig viel.

In de negorij Criou bij de redout Hoorn presenteerde seker christen vroumensch haer kint ten doop, waervan de vader niet te vinden was, sij seggende dat hetselve was den corporael Hans Proucher leggende op Hoorn en hij sulx loochenende, alsoo op die tijt wanneer voornoemde vrouspersoon beswangert was op Hoorn niet gelegen hadde, en 't vroumensch volgens diversche getuygenissen met meer andere had te doen gehat. Egter heeft hetselve naderhant beleden, en versogt met deselve te trouwen, waerom na d'E. Heer gouverneur is afgewesen[1003] om Sijn Achtb. consent daertoe te versoeken.

In de negorij Haroeko waren diversche clagten dat het commando van den radja aldaer weynig agtervolgt wiert, mitsgaders dat andere tegen hem opstonden, 'tgeen onder anderen ook al traegheyt in den godsdienst veroorsaekt, dog was daerin ten dele soo door den fiscaal S^{r} van Zijl als opperhooft Sr Praet[1004] versien, om die disordre te remediëren.

In de negorij Caybobo waren drie christen vrouluyden, lijfeygenen van anderen, ider presenterende haar kint te laeten doopen, maer waren geen van allen daertoe te brengen dat belijden soude wie de vader was.

Op 't eylant Nusselaut bevonden dat de scholen in de negorijen Nalahya en Abobbo nu meer in kennisse hadden toegenomen, insonderheyt die van Abobbo, en versogten de meesters dat hare gagie wederom mogten genieten die t'sedert de laetste visitatie om hare traegheyt was ingehouden.

In de negorij Tutuay schenen soo d'orangkayen als andere gemene luyden enig misnoegen te hebben ontrent haren radja, en met namen eenen Anthony Pinang, dewelke, bestraft sijnde omdat hij, sijn egte vrouw hebbende, evenwel bij een ander een kint verwekt hadde, tot

[1003] Verwezen.
[1004] Reinier Praet, resident van Haruku, later Buru (Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*).

antwoort gaf dat den radja aen alle diegene welke geen kinderen bij haer eygen vrouw kregen verlof gegeven hadde om sulx bij een ander te soeken, 'tgeen dog aen d'ander zijde van den radja met groote hevigheyt ontkent wierd. Sijn wederom enige kinderen voorgecomen daervan den vaeder niet te vinden was.

Op 't eylant Honimoa bevonden in de negorij Paperou en Touaha dat het school aldaer seer slegt gestelt was, soo door 't groot getal der absenten schoolkinderen als onkundigheyt dergener die tegenwoordig waeren. De meester, de reden daervan sijnde afgevraegt, seyde dat de jongens op geenderhande wijse waren in het school te krijgen, 'tgeen ook van den sergeant bevestig wiert. Die van Touaha beschuldigde de meester dat weynig op het school pasten en de kinderen meer tot sijn eygen particulieren dienst als tot leren aenhield, soodat aen weersijden scheen wat schuld te wesen. Den meester aldaer versoekt op een ander verplaest te werden, die van Touaha insgelijx versoeken met een ander meester versien te werden, maer die van Paperou houden aen dat den ouden meester bij haer blijven mag. Alles nader in agtinge genomen sijnde, is het raadsaam geoordeelt, opdat de scholen niet verder vervallen mag, aldaar te plaatsen meester Jeremias Rodrigos, voor desen hebbende gelegen op Sorri Sorri en naderhant op Oulat, in wiens plaetse dan meester Marcus, tot nog toe op Hatuane gelegen hebbende, wederom stond gesurrogeert te werden, maer is sulx bij den radja van Oulat en outsten aldaer niet geaccepteert, alsoo die of om den meester van Booy of om den meester van Amet op Nussalaut aenhielden, waerop haer geantwoort is, op dat versoek nader te sullen letten.

Den radja van Paperou versoekt om een schoolmeester voor sijn negorij alleen, of dat de scholen in het midden tusschen de twee negorijen Paperou en Touaha gestelt mag werden, en niet aen het eynde van de negorije Touaha bij de redoubt Velsen, daer dezelve tot nog toe gestaan heeft. Voornoemde radja is om gewigtige reden van het avondmael des Heeren afgehouden.

Den schoolmeester Marcus versoekt sijne gagie, die enigen tijt was ingehouden, wederom te mogen genieten.

't Avondmael des Heeren op Hatuane voor d'eerste mael sijnde uytgedeelt, beloven de vrouwspersonen dewelke om de verheyt van de weg naer Honimoa nog geen belijdenisse gedaen hadden, sig tegen de naeste reys te schikken om mede naer voorgaende belijdenisse des geloofs het H. avontmael te ontfangen.

Eenige kleyne geschillen rakende de toterias en andere huwelijxse gelegentheden sijn tot commissarissen van huwelijxse saken afgewesen.

In de negorij Haria en Poorto, als ook die van Booy en Tiouw, houden d'orangkayen nogal seer ernstig aen haer ook het H. avondmael des Heeren in 't bijsonder, bij de redoubt Delft op Poorto, mogt werden uytgedeelt.

Staat eyndelijk te letten:

1. Hoe de schoolkinderen best tot een geduirigen schoolgang sullen gehouden werden, alsoo die wanneer den predikant comt visiteren in groot getal wel tegenwoordig sijn, maer naderhant, wanneer die vertrokken is, wederom veel absent zijn.
2. Hoe men het stellen sal met de boeten dergener die absent sijn, temeer alsoo die in sommige plaetsen al vrij wat hoog loopen, 'tzij met telke reys een dubbelde stuyver daervoor te nemen (volgens d'ordre van de Heer Speelman daer op gestelt[1005]), 'tzij met de jongens daerover te castijden, of ook wel met iet uyt het huys van de ouders te laeten halen, volgens als voor desen wel geschiet is.
3. Hoe men best de scholen op haer behoorlijk getal houden zal sonder dat deselve vermindert werden, niettegenstaende vele jongens volgens d'ordre daerop gestelt nu enigen tijt

[1005] Resolutie PR Ambon d.d. 2-6 juni 1667, NA, VOC 1269, fol. 578v-582r, nader fol. 581r-v; zie ook Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 120.

herwaarts gelargeert sijn, alsoo de orangkayen en andere gemeene luyden wat traeg sijn om het getal wederom te suppleren, alhoewel de negoriën anders van kinderen genoeg voorsien sijn, en of het niet sal nodig wesen vastelijck te beramen dat niet een enige uyt de school sal uytgelaten werden voordat het vorig getal vervult is. – – –[1006]

Den 26en mey anno 1669 het H. avondmael des Heeren uytgedeelt aen alle de ledematen van Nussalaut, doenmaels sijnde 66 mannen en 32 vrouwen, t'samen 98 persoonen. – – –

Den 4en juny het H. avondmael des Heeren uytgedeelt op Hatawana aen de ledematen van Paperou, Touhaha, Nollot en Itouwakka, en waren den communicanten 26 mannen en 3 vrouwen, maeken t'samen een getal van 29 personen. – – –

Den 16en juny het H. avondmael des Heeren uytgedeelt in de negorij Sorri Sorri aen de ledemaeten van Oelat, Ouw, Sorri Sorri, de communicanten 56 mannen en 30 vrouwen, t'samen 86 personen. – – –

Den 30en juny 1669 het H. avondmael des Heeren uytgedeelt in de negorije Caybobo bij de fortresse Zelandia aen de ledematen van Caybobo, Haroeko, Oma, Samet en Criouw, en waeren de communicanten 64 mannen en 43 vrouwen, maken tesamen een getal van 107 persoonen. – – –

Aldus overgegeven Amboina den 19en july 1669. Was getekent: Simon de Buck.

161. Brief van schoolmeester Zacharias Caheyng aan gouverneur Jacob Cops. Manipa, 26 augustus 1669.
NA, VOC 1271, fol. 220r-221r. Afschrift.

Mijn Heer.

Ik sal met weynig woorden sijn Ed. eens bekent maeken de methode soo ik alhier dagelijx ben onderhoudende, soo in 't publyk als ook in 't private, met het onderwijsen der christenen, soo die aenkomen als die alrede over enigen tijt gedoopt sijn.

Des avonts omtrent ses uiren ben ik mij begevende ter plaetse waer die luyden, soo jonge als oude (dan eerst uyt het bosch komende), haer vergaderen ende make een begin met de aenroepinge van de naem des Heeren, met het gebet voor de leere des catachismi soo agter onse psalmboeken staet, 'twelk ik alhier in 't Maleyts gevonden hebbe, overgeset zijnde (soo ik meen) door den E. D. Ringius.[1007]

Na de aenroepinge van den naem des Heeren seg ik haer voor de 12 articulen des geloofs, de wet ende 't gebet des Heeren, 'twelk sij mij alle gesamentlijk naseggen. Dat gedaen sijnde, laet ik hetselvige nog eens of twee mael doen door een die het nu alrede kan, opdat alsoo diegene die 't nog niet kunnen mogen leren, en die het alrede kennen mogen onderhouden, insgelijx ook handelende met die kleyne vraegkens die zij hier gewoon sijn te vragen voor 't ontfangen des doopwaters.[1008] Hiernaer ider in 't particulier ondersoekende hoe ver hij in dese dingen al gecomen is met leren, de kloeke prijsende en de trage berispende, dog haer alle vermanende tot neerstigheyt. Nae desen doe ik voor haer soo enigh verhael van de besonderste hooftstukken der religie en dat voorstellende soo eenvoudig als ik kan en als mogelijk is, dese handelinge altemael besluytende met het gewoonlijke Maleytse avontgebet, of door mijself of door een der jongeren werdende gelesen, en ditselvige doe

[1006] De gespecificeerde opgaven hier en hierna van de aantallen schoolkinderen, gedoopten en getrouwden zijn niet opgenomen.
[1007] Ds. Remetus Ringius, 1656-1658 predikant te Ambon.
[1008] Mogelijk dezelfde Maleise vragen als in Batavia werd gebruikt, Niemeijer, *Calvinisme*, 179.

ik somwijlen ook in de schoole der oude christenen. Ende dit is, Ed. Heer, 'tgeen ik in 't openbaer doen.

In 't privé gaen ik dikwils aen de huysche van dese of gene mij bekent zijnde, en die ik thuys vinde, haer ondersoekende wat sij weten of geleert hebben, ondertusschen haer discourserwijs verhaelende de fondamenten der religie, waerdoor het dikwils gebeurt is, bisonder in de negorie Tanuary, dat somwijlen wel soo enige luyden zijn toegekomen om mij te hooren, waeronder ook dikwils comt de iman[1009] of paep, als wanneer ik haer met soetigheijt aenwijse de valscheyt der mahumetaensche religie, uyt haer eygen alcoran, en haer ter contrarie weder toon de waerheyt des Christendoms, en haer soo veel doenlijk is hetselve aenprijse, welke mijn woorden zij met groote toegenegentheyt soo 't schijnt aenhooren, soodat zij dikwils op mijn versogt hebben ik op een ander tijt soude wederkomen, 'twelk ik ook seer gaerne gedaen hebbe, en schijnt mij toe alsof dit volk nog mettertijt ook wel het Christendom mogte toevallen, 'twelk God geve. En dit is dan, Ed. Heer, 'tgeen ik omtrent dese luyden soo in 't openbaer als in 't besonder ben verrigtende, soodat ik vertrou wanneer hier een predikant comt wel een goet aental sullen kunnen gedoopt werden, dog nog niet alle die ons toegevallen zijn, dewijl hier onder veel oude luyden zijn die seer hardt in 't leeren sijn, en al soetiens aen en allenskens als door gewoonte dienen te leeren.

Ook doet dit daer veel in, dat dese luyden niet kunnen aengesproken werden in haer moederstael, 'twelk is Manipees, soodat vele mij hier niet of seer qualijk cunnen verstaen, 'twelk ik haer dan soo veel mogelijk is doe verstaen door iemant die mij en haer kan verstaen, en alsoo mijn woorden vertolkt, tot welken eynde ik mij mene, indien hier enigen tijt continuere, soo veel te oeffenen in de besondere Manipeesche woorden dat ik ook kan stigten die luyden die het Maleyts niet regt verstaen, gelijk ik tot dienselven eynde nu hebbe begonnen het Maleyts te leren schrijven met haer gewoonlijke Arabische letteren, opdat ik diegene die lesen kunnen met het uytschrijven eniger woorden uyt Godts woort self mogte doen sien en lesen de waerheyt van hetselve. Soodat ik, Ed. Heer, met alle vlijt daernae sal tragten, tot Godes eere en opbouwinge des lichaems Christi, waertoe ik bidde God de Heere sijn genadigen zegen wil verlenen, en aen mij, sijn geringste dienstknegt, en aen alle die den Heer Christum soeken, amen.

Hiermede etc.

Onder stont: U.Ed. alderootmoedigste en gehoorsaemste dienaer, was getekent: Zacharias Kaheingh, terzijde: Manipa in de fortresse Wantrouw desen 26^{en} augusto anno 1669.

Nog lager stont: P.S. Alsoo hier nog op Hitoe voor dese reys goede maenden hebbe genoten, versoeke seer demoedelijck mij deselve alhier in contanten mogten verstrekt werden, also deselve van nooden hebbe, en mij verlatende op U.E. goede gunst, verhope deselve te sullen mogen genieten.

Onderstond: U.Ed. nedrige dienaer, was getekent: Sacharias Kaheing.

162. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1670.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 57-58.[1010]

Eerwaerde godtsaelighe – – –

[1009] Imam.
[1010] Vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 13 oktober 1670 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 106).

Op hope dat U.Eerw. onse letteren van verleden july,[1011] met Kleverskercken toegeschickt, ontfanghen ende soo den toestant onser gemeente als derselver dienaeren sult verstaen hebben, dienen dese weynighe regulen om bij 't verloop des tegenwoordighen jaers te verstendighen het dreigende gebreck der vereyschte dienaeren in dese provincie. Want naedat, volgens inhout des vorighen briefs,[1012] D. de Buck door de doot, D. Pays door sijn E. vertreck nae Batavia sijn ontruckt, en wij op de wedercomste van den E. D. Montanus, getoghen nae Ternaten om D. Struys voor een wijle tijts te vervanghen, geen vasten staet connen maecken, hierbij nu comende de onverwaghte doot van D. de Jaegher, over weynige daeghen der werelt ontruymt naedat bevorens van alle [kercken]dienst[1013] was gesuspendeert, invoeghen dese landen in 't plaets van 7 nu alleenlijck den dienst van 3 leraeren genieten, te weten van D. Rouwenius, onlanghs gesonden en geplaetst op het eylant Oma, van D. Huysman en D. Caron aen 't Casteel ten dienste van de Nederduytse en inlantse gemeente verblijvende, en gemerckt selfs op dese aenwesende twijfelinghe valt van verblijf, en D. Caron (bijaldien sijn ontslagh uyt Amboina, om bij vervullinghe sijns verbonden tijts nae Nederlant te keren, erlanghen can) sighselven seer geneghen vint tot opbreecken, nae sijne menighvoudighe omswervinghen in dit gewest – soo is 't dat wij, onse oghen met diepe verwonderinghe slaende op Godes albestierende voorsienigheyt, niet sonder droefheyt over dese veranderinghe en verminderinghe, oordelen onsen schuldighen plight te wesen voor dese grote en wijt uytstreckenden ooghst des Heeren te waecken en U.E.E. gewonelijcke sorge en toesight in desen op het alderernstighste te versoecken, teneynde in toecomende jaere, bij overcomste van enighe praedicanten uyt Nederlant, wij hier ten minsten van 2 stercke, bequaeme mannen moghen werden voorsien, om de lasten die alle dese eylanden medebrenghen te helpen draeghen.

Sullende onderwijlen – – – Isaak Huysman p.t. praeses, Franchois Caron s.p.t. scriba, Pieter de Cocq,[1014] Thomas Rodrigos, J. de Jong, Jan Poveret.[1015]

Amboina aen 't Casteel Victoria desen 20 september 1670.

163. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, september 1670.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 327-330.[1016]

Eerwaerden, godtsaelighe, hooghgeleerde, voorsienighe, gunstighe Heeren en seer genegene medebroederen.

[1011] Niet aangetroffen.
[1012] Een brief van mei/juni 1670, niet aangetroffen, maar vermeld in notulen kkr Batavia 21 juli 1670 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 95). Ds. De Jager overleed op 16 oktober 1669.
[1013] Eerste letters onleesbaar door papierbeschadiging.
[1014] Van juli 1671 tot zijn vertrek naar Batavia ouderling, te Batavia vrijburger, in januari 1679 aldaar gekozen tot diaken, in april 1687 en in januari 1689 tot ouderling, Zie ook Mooij, *Bouwstoffen* III, 701.
[1015] Jan Poveret, medio 1672 tot februari 1673 ouderling en 1669-1672 diaken te Ambon; 1675 reeds te Batavia, vrijburger aldaar, januari 1679 en opnieuw januari 1681 gekozen als diaken, zie ook Mooij, *Bouwstoffen* III, 701. In de marge staat geschreven: 'Wij versoecken dat U.E. gelieven desen onsen ingeslotenen nevens U.E. kerckelijcke brieven te doen bestellen aen de E. classis van Amsterdam'. Zie verder hierna, doc. 163.
[1016] Een extract van deze brief in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 121-122. Hierin wordt als datum gegeven 4 september. De brief wordt eveneens vermeld in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 165, fol. 160.

Op hope dat U.Eerw. onse letteren van september des verledenen jaers 1669,[1017] over Batavia henen geschickt, ontfanghen, en uyt deselve den toestant onser kercken en scholen als oock de redenen nopende de bevorderinghe van den kranckbesoecker Johannes de Graef tot proponent nae de voorbeelden van Batavia en Ceilon omstandelijck sult hebben verstaen, soo dienen dese jegenwoordige tot beantwoordinghe van U.Eerw. welaengenaeme gedaghteeckent 19 novembris 1668,[1018] desen jaere ter hant gestelt, waerin met vreughde en hertgrondighe danckseggingh tot Godt, den rotsteen des heyls, bemercken de gewenste geleghentheyt van den borgerlijcken en kerckelijcken staet in de Verenighde Nederlanden, bloeyende Zion door den genadighen seghen des Alderhooghsten, en het vaderlant door een aensienelijcken vrede te lande en te water. Gelijck wij oock sien U.Eerw. stantvaste geneyghtheyt tot onderhoudinghe van onderlinge correspondentie met dese kercke, en onvermoeyden ijver soo in 't doordrijven onser jaerlijxe versoeckschriften om de nodighe kerck- en schoolbehoeften bij de Achtbare Heeren 17, alsoock U.Eerw. vlijt ontrent de versendinghe van een meerder aental der praedicanten nae Indiën, alwaer een geruymen tijt den oeghst des Heeren van vereyschte arbeyderen is ontbloot geweest. Des wij, nevens de andere kercken van India, aen U.Eerw. trouwe voorsorghe tot het goede van Godes huys ons hoghelijck verplight houden, biddende den Vader der lighten dat hij hoe langhs hoe meer U.Eerw. personen, landen en kercken wil overstorten met een bestendighe geestelijcke en lichaemelijcke voorspoet. En versoecken insgelijcken op het aldervrundelijxt dat U.Eerw. in gemelde gunstbewijsen en broederlijcke toegeneghentheyt gelieven te volharden, gelijck wij des aengaende door vernieuwinghe der beloften en dadelijcke ondervindinghe verseeckert worden.

Den staet van de E. Compagnie in de gewesten van Amboina neemt toe in gerustigheyt ontrent de ingesetenen en ontsagh bij de Oostersche volckeren, sedert dat deselve verleden jaere ontlast is van de becommeringhe der oorloghe met de naburighe trouwlose Maccasaren, die door verscheydene overwinnighen onder het cloeckmoedigh beleyt van den Heer Admirael Cornelis Speelman soo sijn afgemat, dat er nauwelijx hope schijnt te wesen van immer meer haere vorighe kraghten herstelt te sien.

Wat de kercke aengaet, deselve vertoont sigh bijnae in die gestalte hoedanigh sij verleden jaere U.Eerw. is voorgecomen. Wert oock goede sorghe gedraghen dat de kercken en scholen, hoewel se niet merckelijck vorderen, geen veraghteringhe lijden, gemerckt de ervarentheyt middaghclaer leert dat het merendeel der bedienaren, door lantsieckte, ontijdighe doot en andere ongeleghentheden, hier niet moghen geduren nogh connen aerden, en wanneer sigh al voor de inlantse gemeente beginnen bequaem te maecken, ons worden ontruckt. 't Smert de opreghte liefhebberen van 't Christendom, in dese soo groten en wijtuytstreckende wijngaert des Heren, dat het getal der praedicanten in Amboina (noyt soo groot geweest als in den beginne deses jaers, wanneer boven de alreets aenwesende drie van Batavia, bij gelegentheyt van den ongemenen voorraet der herderen, sijn toegecomen) soo schielijck door dese en gene ongevallen verminderen moet. 't Welck ons doet opwaerts sien nae de albestierende hant Godes, met becommeringhe of niet de langhgetergde roede sigh ter tught en wraecke over 's mensen ondanckbaerheyt gaet bereyden.

Door U.Eerw. voorspraecke bij de Heeren Bewinthebberen en ons jaerlijx versoeck aen den Heere Gouverneur Generael sijn ons desen jaere herwaerts toegheschickt ettelijcke

---

[1017] Vermeld in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 121-122. De tekst van de brief niet aangetroffen.

[1018] SAA 379, Archief Classis Amsterdam 168, fol. 41-43; zie ook SAA 379, Archief Classis Amsterdam 165, fol. 138-139, met bespreking van de kwestie en advies, alsmede 168, fol. 58-59, de tekst van het antwoord van de classis aan kkr Ambon, d.d. 23 mei 1672. In antwoord op het eerste punt wordt verwezen naar het besluit dienaangaande van de Dordtse Synode (zie hiervoor, doc. 33); op het tweede naar art. 50 van de Dordtse Kerkorde, dat de sacramentsscheiding verbiedt. Zie ook hiervoor, doc. 115.

gedruckte Testamenten bij den E. D. Brouwerius in gemeensaemer Maleytsch overgeset, maer is onse verwaghtinghe ontrent d'hooghnodighe catechismen S. Danckerts en sermoenen van C. Wiltens, waeraen de inlanderen gewent sijn, onvoldaen gebleven, moetende sij hun bij gebreck met het uytschrijven van 't een en 't ander behelpen ter tijt toe dat onsen wens in toecomende door beproefde toesight van sijn Achtbaren en U.Eerwaerden voorspraecke bij de Heeren Meesters t'Amsterdam werde vervult, daerop wij ons verlaeten, en voorts in alle voorvallende gelegentheden U.Eerw. raet en hulpe te gemoete sien.

Gelijck sulx verleden september 1667 deden,[1019] en nu de uytcomste bemercken ontrent U.Eerw. goetvinden en oordeel over die 2 gevallen geright nae 't voorschrift van de synode nationael in den jaere 1618, 1619 gehouden in 't voorstellen van die vraegen:[1020] 1. Of de bejaerde uyt moren en heydenen op haere belijdenisse, wanneer den doop ontfanghen, gehouden sijn te beloven en oock aenstonts sijn te bereyden tot het avontmael, in voeghen deselve sonder sodanighe toesegginge niet en moghen gechristent werden? 2. Of oock de kinderen der ongelovigen die bij gebreck van jaeren geen geloofsbelijdenisse connen doen, en van de christenen als eygene werden aengenomen, niet en moghen der gemeente ingelyft werden? Het doelwit onser vergaederinghe en was niet sooseer te leeren het besluyt van den hooghgemelden synodus, welcker handelingen hier altoos connen werden naegesien, als wel voornemelijck te verstaen of de canones van den synodus in alle omstandigheden soo onveranderlijck dienen achtervolght te worden datter gene exceptie in dese onse kercke te maecken staet. Daer immers door geheel Indiën men genootsaeckt wert van de gemene stellinghen af te wijcken, 'tsij door afgeleghentheyt der landen, als het bijeenroepen van een classes en synodus, 'tsij door absolute ordre van de E. Compagnie overgevende t'enemael de maght van plaetsinghe en versendinghe der praedicanten aen de politycke overigheyt, daerbij comende 't bevorderen van een proponent en 't opschorten en afsetten van een leraer, 'twelck in Nederlant in den classe en hier door een kerckenraet afgehandelt wert.

Om tot de saecke selffs naeder te comen: hier in Amboina, alwaer onse voorsaeten over de 60 jaeren langh, sonder den bejaerden in den doop onafscheydentlijck tot 's Heren Heyligh avontmael, en dat aenstonts, te verbinden, om alsoo dese ongeletterde, swacke christenen bij trappen van het sacrament der inlijvinghe tot de teeckenen der opvoedinghe op te leyden, valt het beswaerlijck, en niet sonder gegronde vrese van vervremdinghe onser religie, eenighe schielijcke veranderinghe op dat stuck te maecken, nu de gewoonte soo diepe wortelen geschoten heeft. Eghter nemen wij aen door alle mogelijcke weghen allengkskens de redelijckeheyt, nootwendigheyt ende nuttigheyt van U.Eerw. raet en oordeel der gemeente te erinneren, met versoeck dat ons hiertoe tijt en nodigh uytstel werde gegunt. Overwegende hoe men den swacken barbaren vrij meer dient te gemoete te comen dan den gewesen Mennisten en Joden, die met meerder kennisse tot de beyde segelen des verbonts naederen. Cortom: de casuspositie[1021] leyt niet daertoe om de sacramenten te scheyden, die de Heere Christus t'saemen gevoeght en in sijn eyghen persoon geheylight heeft, want wij van tijt tot tijt ledemaeten, die hier verre over de 1000 sijn opgewassen, aennemen tot des Heeren Taeffel, maer om het avontmael nae den doop in de bejaerde om bijgebrachte redenen uyt te stellen ter tijt toe dat meer en meer in kennis ende waere godtsaeligheyt sullen hebben toegenomen.

Edogh, wat belanght het tweede voorstel van 't christenen van d'aengenomene kinderen der ongelovighen, vermits deselve niet dan selden, en sulx op het gedurigh aenhouden van sommighe, gedoopt sijn, connen wij ons t'enemael gedraeghen nae U.E.Eerw. raet en het oordeel van den synodus in haer 17 en 19 sessie. – – – Isaak Huysman syn. p.t. praeses,

[1019] Zie hiervoor, doc. 154.
[1020] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 33.
[1021] De concrete situatie.

Franchois Caron s.p.scriba, Rouwenius, assessor, Nicolaes Snijders, Pieter de Cocq, Thomas Rodrigos, Don Sallavador, J. de Jong, Jan Poveret.

Amboina desen [...][1022] september anno 1670.

164. BRIEF VAN DS. JACOBUS MONTANUS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Saparua, 20 april 1671.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 61-63.

Eerwaerde – – –

Deesen weinigen letteren dienen alleenlik om U.Eerw. bekent te maken dees mijn teegenwoordige staat en gelegentheyt, en is sulx dat ik voor teegenwoordig, naar een jaar verblijf op Ambon bij 't Casteel Victoria, naar de Leyasse op het eiland Honymoa gearriveert ben, uut ordere haarer Edelhedens derwaarts mijn verblijf bepalende voor een jaar, naa 'twelke op mijn versoek een van de nieuw aangekomenen mijn vervanger soude sijn, hetwelke van mij versocht, echter niet toegestaan, om het vermindert getal van 7 tot drie predikanten, dit dus geresolveert bij den Raad op Amboina, van 'twelke de kerkenraad alhier noch onbewust s.

Onderentusschen, terwijl ik naaulix tot de tijd van vier maanden alhier op Honymoa woonachtig, voorvallende alweder een andere besending, te weten na Ternaten, geschiedende op deese volgende wijs. De kerkenraad van Ternaten door schriftelike missiven versoekende op conditie een predikant uut deese Ambonsche provintie, heeft den E. Gouverneur J. Cops van deese onse kerkenvergadering afgevordert wie dienstigst derwaarts na toe gesonden, waarop tot naamen der gantsche vergadering sijn E.E. ootmoedelik voorgestelt de verlegentheyt van deese kerken en schoolen. Doch des daags daaraan den voormelden gouverneur sijn E. Raad bijeenvergadert (nadat op nader ordere hem wierd voorgestelt de E. D. Francoys Caron, als sijnde tot deese verrichting de bequaamste) is hiertoe geordonneert en gecommandeert mijn E. persoon, welke commande te volveerdiger van mij aangenomen (schoon genoodzaakt om te gaan buiten ordere van kerkenraad) mitsdien de goede hoope om derwaarts te vinden hoognoodige stoffen tot dienst van kerken en schoolen, schoon ten deesen aansien droevig voor mij, als buiten mijn weten bespeurende hoe de voornaamste onder de gemeente van Honymoa selfs versoekschriften gemaakt hadden, behelsende haare liefde tot haaren leeraar, alsmeede versoekende en aanhoudende tot sijn verblijf, doch hetgeene ik gehoopt hadde niet erlangende, want door de goede toeversicht van den E.E. Heer President Abraham Verspreet waren op mijn aankomst op Ternaten de verschillen tusschen den E. predikant A. Struis en sijn gemeente meest ter neer gelegt, gelijk sulke missive, naar gissinge geen tien dagen naar mijn vertrek uut Amboina, van Ternaten aan de Heer Cops behandigt sijn, waarin nader bevat de opschorting van eene deeser predikanten haar overkomst na Ternaten.[1023] Alsook aldaar op mijne aankomste de visiten noch kortelinx geleden van den voornoemden D. A. Struis volbracht, soodat ik in 't voorbij sijlen op Batchiam aldaar gevisiteert heb het school, bestaande in acht schoolkinderen, alsmeede in de kerk eenige gedoopt, voorts de meeste tijd op zee hebbende moeten verslijten, alwaar door een goddelike verlossinge van twee doodsgevaaren verlost, hebbende tot over de vijf maanden deese reise geduyrt.

De kerken en schoolen in deese gewesten, sijnde derselviger visiten mij opgeleyt op het eiland Honymoa, Nussalaut, Ceram en het eiland Boangbessi (bestaande in sevenentwintig negrijen), welke dagelix meer en meerder hoope mochten verleenen tot winninge veeler

[1022] Datum niet ingevuld, vermoedelijk dezelfde als die van het voorgaande document.
[1023] Niet aangetroffen.

zielen in J. Christo. Behalven het getal van twee predikanten nu overleden, is noch onlanx door de lammigheyt overleden den E. predikant C. Rouwenius.

Wat mijn particulier belangt, het valt mij (mijn waarden Heeren) seer ellendig om meede de smerten van deese lamme landsiekte te gevoelen, woonende hier seer onnosel met vrouw en kind (oft: tegens toekomende, kinderen). Hierbij komende de meeste swarigheden van buiten, als dewelke moet gevoelen de smaat aan mijn persoon, de vertreding aan de godsdienst. Sal ik verder dit uutbreiden, ik staake dit een weinig, als mijselven voor oogen stellende hoe gevaarlik het is in deese eersten teederen beginselen mijnes dienstes selfs rechtvaardige klachten uit te storten, voornamentlik als men sich soude moeten begeven tot het heiligdom der goden,[1024] om sommige derselviger met klachten te belasten. Is 't niet genoeg wanneer men behalven gestooten, geslagen te sijn van sijn goeverneur aan sijn lighaam, de hoon moet lijden in sijn gemoed, wanneer de herten der gemeente van haaren herder werden afgeleit, wanneer de swakke christenen, tevooren soo beminnende haaren broeder, nu bijna anders, wanneer de swarte schoolmeesters teegens wil en dank getuigenissen moeten onderteekenen teegens haaren leerraar, wanneer sijn goede raad, strekkende tot allen heil en welstand van godsdienst, vernietigt en verboden word, ende in deese godsdienst hetgeen ik en de rede voor goed keuren, dit alles meest moetende uutstaan van een koopman die buiten godsdienst in leven en kennis is?[1025] Warom, mijne Hoogweerdige medebroederen, ik u alleen voorstelle mijn hijgend verlangen om verplaatst te sijn uut deese provintie, en indien ik niet tot herstelling van mijn lamwordende lighaam een gesonder plaatse erlangen kost, blijf ik versoekende hetzij naar Maccassar, hetzij naar Banda, ofte in de plaats van den overledenen D. Kaiserskind op Timor.[1026] Dit alles blijvende bij mij met suchtingen ende traanen versocht, op het fondament van een goede gewisse, tot opschortinge van meerder afbreuken, tot voorkoominge van veele misnoegens. Laat dan dierhalven uwen suchtende medebroeder en dienaar sich hierin troost erlangen.

Hiermeede – – – Jacobus Montanus.

165. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 mei 1671.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 69-71.

Eerwaerde – – –

U.Eerw. aengenaeme van den 21en january deses jeghenwoordigen jaers[1027] hebben wij tijdelijck ontfanghen. En, gelijck wij uyt deselve met vreughde verstonden den bloeyenden welstant der kercken van India, met naemen van Amsterdam en Batavia, onder het opsight van haere ordinare leeraeren, soo heeft het ons oock gesmart te moeten bemercken den val van D. Scherius op Ceilon, om sijn natgierigheyt,[1028] ende de opschortinghe des diensts in D. Brouwerius om mishandelinghen van de ter doot verwesene misdadighers, nevens de

[1024] Goden: gevestigde machten, vgl. Psalm 82.

[1025] Adriaan van Lier, 1666-1673 koopman en opperhoofd op Saparua, in 1673 door de Ambonse Raad van Justitie geschorst en opgezonden naar Batavia (*GM* III, 835). Zie hiervoor, doc. 152.

[1026] Cornelis Keijserskind, geb. Enkhuizen, 1650 studie theologie te Utrecht, arr. Batavia eind mei begin juni 1664, predikant te Kelang (noordelijk Formosa), 1669 terug in Batavia, naar Timor begin 1670, aldaar nog dat jaar overleden.

[1027] Niet aangetroffen; zie de aantekening bij het begin van doc. 129. Vermeld in Mooij, *Bouwstoffen* III, 118.

[1028] Drankzucht. Zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 378-379. Antonius Scherius, 1662-1669 predikant te Colombo, 1670 te Cochin, repatrieert 1671.

hatelijcke gerughten van oncuysheyt in sijne oude daeghen, nae verscheydene blijcken sijnes onvermoeyden ijvers ontrent de inlantse gemeente.[1029]

(*Te Batavia en elders zijn enkele predikanten overleden. Ds. Rouwenius, kortgeleden op Oma geplaatst, is wegens ziekte van Oma teruggekeerd en 21 februari van dit jaar aan het Kasteel overleden.*)

Danckbaer blijven wij voor de mededeylinghe van het gevoelen der Heeren 17 nopende de bevorderinghe van D. Johannes Tholi tot proponent, hoe haer Achtb. deselve ten vollen toestemden, en oordelen dat de Indise kercken met die van Nederlant hadden gelijcke maght om bequaeme mannen tot proponenten en praedicanten te vorderen.[1030] Maer of de Eerw. classis van Amsterdam (welcke sodanighe promotiën, volgens haere missive van den 29^{en} juli 1667[1031] aen ons gedateert aenmercken als strijdigh tegens de goede ordre der kercke, ongeoorlooft, en waeruyt de kercke Christi een irreparabele schade staet te lijden) oyt sigh met de Heeren Bewinthebberen sullen vergelijcken, magh men met reden twijffelen, hoewel wij met U.E. 'tselve reght door antwoorden aen gemelde classis hebben verdedight,[1032] met U.Eerw. in dit stuck eens sijn, en blijven sullen.

Met het schip Batavia hebben wij ontfanghen de versoghte behulpmiddelen voor onse kercken en scholen, te weten, pampier, catechismen Danckertsen en Aldegondes vraeghen, dogh gene Maleytse evangeliën, Genesis, Testamenten Brouwerii, nogh Caspari Wiltens sermoenen, om dewelcke wij noghtans hier seer benodight sijn, maer integendeel ettelijcke boecken in de Formosaense taele,[1033] die hier gantsch niet te staede comen. Mogelijck is sulx geschiet bij gebreck van scherper toesight dergene welcke deselve hebben gepackt of doen packen, niet van U.E., welcker trouwe voorspraecke bij de Heer Gouverneur Generael en omstandighe aenwijsinghe der overgesonde lijste wij hooghlijck prijsende, met enen versoecken om derselver bestendigheyt, tot vervullinge van 'tgene nogh ontbreeckt.

Sedert onsen laetsten des vergangenen jaers en is ontrent de kercken en scholen deser provincie gene merckelijcke veranderinghe voorgevallen, behalven dat de bejaerde inlanderen vertraeghen in den kerckgangh en gemene avontgebeden, te weten, niet soo seer aen 't Casteel alswel in de afgelegene plaetsen. Maer integendeel neemt de jeught in de scholen merckelijck toe in getale, kennisse en neerstigheyt, gelijck sulx onlangs in de laetste visitatie is bevonden, wanneer oock door des Heeren genade, boven Manipa en Bonoa, nu eerst Pierou, een negrij geleghen op de cust van Ceram bij de pas van Tanounou, ten opsighte van verscheyde familiën, Christo aengewonnen wesende, nae oprightinghe van kerck en school

---

[1029] Betreffende de mishandeling, en andere problemen, zie Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 60; Mooij, *Bouwstoffen* III, s.v.

[1030] Johannes Tholy, arr. Batavia 1658, krankbezoeker, 1663 e.v. jaren te Suratte. Hij verzocht herhaaldelijk tot proponent bevorderd te worden, maar dit werd hem door de predikanten op Ceylon geweigerd. Op 10 aug. 1668 werd hij te Batavia geëxamineerd; de predikanten op Ceylon gaven hem echter geen werkkring en wilden hem niet bevestigen; hij overleed vóór 18 dec. 1668. Mooij, *Bouwstoffen* II en III, s.v. Tholy; *GM* III, 563, 591, 632-633, 647. In Nederland berustte het recht tot aanstelling van een predikant bij de classis; de classes Amsterdam en Walcheren weigerden echter de kerkenraad van Batavia als classicale vergadering te erkennen en ontzegden hem daarom het recht tot aanstelling van predikanten. Heren Zeventien en de overheid op Ceylon steunden het beleid van de kerkenraad van Batavia tegen bezwaren van de kerk in Nederland. Betreffende deze kwestie Van Boetzelaer, *De Protestantsche Kerk*, 110-111, 233-236; Van Dam/Van Boetzelaer, *Beschryvinge, Vierde Boek*, 28-38, 184-189. Zie ook hierna, doc. 172.

[1031] Niet aangetroffen.

[1032] Bedoeld is een brief van kkr Ambon aan Classis Amsterdam d.d. september 1669, niet aangetroffen in SAA; een extract van deze brief hierna, doc. 172.

[1033] Zie Landwehr 682 e.v.

28 bejaerde heydenen en kinderen den doop hebben ontfangen, op hope dat in toecomende door dese voorbeelden oock verscheydene andere lieden aldaer uyt het Moorsdom ende heydendom sullen ontwaecken tot het heldere light des Evangeliums, dat de Here in sijnen segen verlene.

Dewijle dan den oeghst groter wort, ende 't getal der arbeyderen minder – van de zeven, drie sijn overgebleven, D. Caron en D. Huysman op Leytimor aen 't Casteel en D. Montanus op Honimoa, nae veel suckelens in sijne reyse van Ternaten herwaerts gekeert sijnde, tot nogh toe blijven geplaetst, en oock den vereyschten dienst met den naesleep der visitatiën alomme te swaer vallen dan dat se met soo weynighe schouderen connen werden getorst – geven wij U.Eerw. te bedencken of niet Amboina soo wel als Batavia 6 praedicanten en 1 proponent, daervan 5 alleenlijck de Duytse gemeente bedienen, behoeft. Des wij U.Eerw. versoecken dat bij vertoogh van het dringhent gebreck der praedicanten aen dese gemeente gelieft te gedencken, ende de saecken alsoo te bestieren dat wij van drie gesonde stercke mannen, die tegens de omswervinghen vermoghen, werden voorsien, levende in verwaghtinghe dat immers desen jaere aen gene stof sal ontbreecken, gemerckt verleden jaere gene gesonden is.

Hiermede, Eerweerde Heeren en waerde medebroederen, desen sluitende, bevelen wij U.Eerweerdens kercken, diensten, personen en familiën Gode ende den woorde sijner genade, blijvende voorts, nae hertgrondighe groete, U.E.E. dienstwillighe en toegenegene medebroederen, Isaak Huysman VDM, Franchois Caron s.p.t. scriba, Nicolaes Snijders ouderlingh, Pieter de Cocq ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Don Sallavador ouderling, J. de Jong diacon, Jan Poveret diacon.

Ambon den 1^{en} mey anno 1671.

166. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP CERAM, HARUKU, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. JACOBUS MONTANUS. Ambon, 11 september 1671.
NA, VOC 1286 I, fol. 525-533. Afschrift.[1034]

Notitie van kercken en schoolen, door den Eerw. predicant Jacobus Montanus gedaen op d'eylanden Ceram, Boangbessy, Honimoa en Nusselaut sedert 28 december 1670 tot 9 september anno 1671.

In de negorij Sorri Sorry den 28 december 1670[1035]
14 Cathechismus, dito present, 3 dewelcke behoorden uyt de schoole gelicentieert te worden, 13 Aldegondes, dito present, 6 sullen lesen de catechismus, 36 gebedekinderen present, 10 sullen leeren de Aldegondes, 63 present.

Gedoopte 31.

In de negerij Ouw den 3^{en} january anno 1671
Het getal der kinderen soo op de roll als in de schoole present 71, 16 catechismus present, van welcke 10 nae het verloop van eenige maenden uyt de schoole behoorden gelicentieert, 34 Algondes present, 6 die de catechismus sullen leeren, 21 gebeden present, 4 sullen leeren d'Aldegondes, 71. De orangcayen vermaent om meerder kinderen te school te brengen.

[1034] Een ander afschrift fol. 348r-355v in dezelfde bundel.
[1035] Een zondag.

In de negerij Amahey op het eyland Ceram den 6en january
14 Catechismus present, 3 sullen behooren uyt de schoole gelicentieert, 25 Aldegondes present, nae een anderhalve maendt sullen 18 schoolkinderen aenvangen te leeren de catechismus, 2 absent, 14 gebedekinderen present, 5 sullen leeren de Aldegondes, 5 absent, 53 present. Thien kinderen door mij gelicentieert uyt de schoolen.

Gedoopte kinderen 13, volwassen vrouwlieden 9. Den orangkay met sijn vrouw tot lidmaeten des heyligen avontmaels aengenomen. Getrouwde acht, ofte 4 paer. Gecelebreert des Heeren H. avondtmael nae gedaene predicatie.

In de negerij Ely ofte Quelquepoety op het eylandt Ceram den 8en january
12 Catechismus present, 6 behooren uyt de schoole gelicentieert, 13 Aldegondes present, 6 sullen leeren de catechismus, 20 gebedekinderen present, 11 sullen leeren de Aldegondes, 45 present.

Gedoopte 5. Alhier gehouden des Heeren H. avontmael.

In de negerijen Nollot en Itawacka op het eylandt Honimoa den 10en january
16 Catechismus present, 1 absent, 6 sullen behooren uyt de schoole gelicentieert, 34 Aldegondes present, 6 absent, die alle sullen leeren de catechismus, 14 gebedekinderen present, 64 present.

Gedoopte 21. Alhier gehouden des Heeren H. nachtmael. Getrouwde 10 ofte 5 paer. De pattys en orangcayen aengemaent om haer te vervlijtigen om meerder kinderen ter schoole te brengen.

In de negerijen Paperou en Touaha op het eylandt Honimoa den 10en dito
36 Catechismus present, 3 absent, 36 Aldegondes present, 10 sullen leeren de catechismus 17 gebedekinderen present, 89 present.

Gedoopte 30, getrouwde 2 paar.

In de negerijen Tiouw en Saperoua den 14en dito
28 Catechismus present, 1 absent, 20 sullen behooren nae eenige maenden gelicentieert te worden uyt de schoole, 15 Aldegondes present, 1 absent, 8 sullen leeren de catechismus, 11 gebedekinderen present, 1 absent, 5 sullen leeren de Aldegonde, 54 present.

Gedoopte 19. De pattys en orangcayen aengemaent om het schaars getall der schoolkinderen te vervullen.

In de negerijen Booy op het eylandt Honimoa den 15en january
13 Catechismus present, 7 sullen behooren gelicentieert uyt de schoole nae ’t verloop van weynige maenden, 16 Aldegondes present, 1 absent, 6 sullen leeren de catechismus, 15 gebedekinderen present, 6 sullen leeren de Aldegondes, 44 present.

Gedoopte 7. Den patty en orancayen om meerder schoolkinderen ter schoole te brengen aengemaent.

In de negerijen Poorto en Haria den 16en january
23 Catechismus present, 14 die haest sullen behooren gelicentieert te werden uyt de schoole, 24 Aldegondes present, 14 sullen leeren de catechismus, 22 gebedekinderen present, 6 sullen leeren de Aldegonde, 69 present.

Gedoopte 13. Nieuwe aencomelingen tot des H. avondmaels 6, die met alle loff haer belijdenisse in godtsdienst gedaen.

In de negerij Amet op het eylandt Nusselaut den 21en maart[1036]
16 Catechismus present, 3 sullen behooren gelicentieert te worden uyt de schoole, 28 Aldegondes present, 8 sullen leeren de catechismus, 15 gebedekinderen present, 3 sullen leeren de Aldegondes, 59 present.

Paulus, een jongen van Tammelau, geboortich uyt heydense ouders, tot noch toe niet gedoopt, sall nae naerdere onderwijsinge tot een litmaat in Christy kercke door den doop werden ingelijft. Die sich tot het H. avontmael sullen begeven mitsdien se hare belijdenis aen mij hebben tot contentement gedaen zijn den patty en orangcay deselfer plaets.

In de negerij Acoon op dito eylandt den 13en dito
16 Catechismus dito present, 16 Aldegondes present, 5 sullen leeren de catechismus. 3 gebedekinderen present, 35 present.

Gedoopte 1.

In de negerij Aboboe den 13 dito
16 Catechismus present, 9 Aldegondes, 4 sullen leeren de catechismus, 20 gebedekinderen present, 10 sullen leeren de catechismus, 45 present.

Gedoopte 3.

In de negorij Oma op het eylant Boangbessy den 16 maart
Gedoopte 6, tot den trouw gepresenteert 6.

In de negerij Caybobbo den 5en april
9 Catechismus present, 1 absent, 10 sullen leeren de catechismus en die van de catechismus sullen behooren uyt de schoolen te werden gelicentieert nae eenige verloop van tijt, 23 Aldegondes present, 1 absent, 13 gebedekinderen present, 2 absent, 3 sullen leeren de Aldegondes, 45 present.

Gedoopte 3.

In de negerij Haroeco den 5en dito
5 Catechismus present, 2 absent, twee behoorden uyt de schoole te werden gelicentieert, 8 Aldegondes present, 6 absent, 5 sullen leeren de catechismus, 15 gebedekinderen present, 2 absente, 5 sullen leeren de Aldegondes, 28 present.

Gedoopte 1.

In de negerij Samet den 6en dito
4 Catechismus present, 13 Aldegondes present, 9 sullen leeren de catechismus, 15 gebedekinderen present, 3 absent, 7 sullen leeren de Aldegonde, 32 present, 1 gelicentieert uyt de schoole.

Gedoopte 6. Getrouwde 8, waervan een die, twee jaeren sich verlooft hebbende, nae beslechtinge van nietige verschillen tot het huywelijck sich bewegen liet.

In den negorij Oma den 6en april
7 Catechismus present, 1 absent, twee sullen behooren uyt de schoole gelicentieert, 13 Aldegondes present, 4 absent, 8 sullen leeren de catechismus, 23 gebedekinderen present, 1 absent, elf sullen leeren de Aldegondes, 43 present, 5 uyt de schoole gelicentieert.

[1036] Mogelijk foutlezing voor '11 maart'.

In de negerij Aboro den 7den dito
10 Catechismus, 11 Aldegondes present, 8 sullen leeren de catechismus, 10 gebedekinderen present, 2 absent, vier sullen leeren de Aldegondes, 31 present. Den patty en orangcayen aengemaent om het getall der schoolkinderen te helpen vermeerderen.
Gedoopten 5, getrouwde een paer.

In de negerij Wassoe den 7en dito
8 Catechismus present, ses behooren te sijner tijt in corte uyt de schoole te werden gelicentieert, 3 Aldegondes present, 1 absent, drie sullen leeren de catechismus, 3 gebedekinderen present, 1 absent, een sall leeren de Aldegondes, 14 present. Den patty en orangcayen aengemaent om het getall der schoolkinderen te helpen vermeerderen.
Gedoopte 3.

In de negerij Hoelaliuw
2 Catechismus present, 3 Aldegondes present, twee die leeren sullen de catechismus, 9 gebedekinderen present, die alle de Aldegondes sullen van buyten leeren, 14 present. Den patty en orangcayen vermaent tot neerstiger opsicht alsmede om de schoole met meerder aentall van schoolkinderen te vermeerderen.
Gedoopte 2, getrouwde 3 paer.

Op het eylant Nusselaudt in de negorijen Sila en Leynitoe den 24 april
10 Catechismus present, een sall behooren uyt de schoolen te werden gelicentieert, 18 Aldegondes present, 1 absent, 8 sullen leeren de catechismus, 22 gebedekinderen, 4 absente, 10 sullen leeren de Aldegondes, 50 present.

In de negorijen Nollot en Itawacka den 25en dito
20 Catechismus present, 1 absent, 8 dewelcke behooren uyt de schoole te werden gelicentieert, 30 Aldegondes present, die noch nauwelijcx de catechismus hadden beginnen te leeren, doch nu de meester hiertoe aengemaendt, 16 gebedekinderen present, samen 66.

De radjas en pattys van dese 4 negerijen Paperoe, Tuaha den 25 april mij versoeckende om de Achtb. Heer gouverneur voor te stellen sijn E. gelieffte haere negerijen met een kranckbesoeker te versien, 't welck van mij is aengenomen.

In de negerijen Paperoe en Tuaha, den 25 April
50 Catechismus present, 1 absent, 33 Aldegondes present, 6 absent, 20 sullen leeren de catechismus, 13 gebedekinderen present, 12 absent, 4 sullen leeren de Aldegondes, 96 present.
Gedoopte 10. Des Heeren avontmael gehouden. Vijff vrouwlieden naer voorheen gedane geloofbelijdenis tot het H. avontmael toegelaten. De radjas, pattys en orangcayen aengemaent om de schoole op Hatuane met meerder aentall van schoolkinderen te helpen versien.

In de negorij Sila den 27en april
Gedoopte: een kint nu leggende op sijn uytterste.

In de negorij Nallahia den 27en april
23 Catechismus present, 8 dewelcke behoorde uyt de schoole te werden gelicentieert, 24 Aldegondes present, 14 sullen leeren de catechismus, 20 gebedekinderen present, 4 sullen leeren de Aldegondes, 67 present. Thien schoolkinderen uyt dese schoole gelicentieert,

waervan twee sullende trouwen, de andere hebben tot vervulling van schaersheyt andere in haer plaets gestelt. Met het getall daerenboven van thien schoolkinderen de schoolen vermeerdert.

In de negerij Amet den 17^{en} april[1037]
30 Catechismus present, 1 absent, 16 sullen behooren uyt de schoole te werden gelicentieert, 27 Aldegondes present, 2 absent, 8 nu eerst hebbende begonnen te leeren de catechismus, 13 gebedekinderen present, 2 absent, 3 aengevangen hebbende te leeren de Aldegondes, sullen daerenboven drie andere de Aldegondes leeren, 70 present. Op mijn aenmaning beloven den radja en patty en orangcayen dese schoole met het aental van thien kinderen te versien.

Gedoopte alhier op den 28^{en} april 9.

In den negerij Acoon den 28^{en} dito
22 Catechismus present, 1 behoorde uyt de schoole te werden gelicentieert, 10 Aldegondes present, 1 absent, 4 sullen leeren de catechismus, 6 gebedekinderen present, 3 absent, 38 present. De schoolen alhier vermeerdert met het aental van vijff schoolkinderen.

In de negorij Aboboe den 29^{en} april
16 Catechismus present, 1 absent, 7 behoorende te werden gelicentieert uyt de schoole, 13 Aldegondes present, neffens de andere 4 in de voorige visite tot de catechismus gepromoveert, sullen daerenboven noch twee de catechismus leeren, 19 gebedekinderen present, 48 present. De schoole alhier vermeerdert met het aental van thien schoolkinderen.

In de negorij Titaway den 29^{en} dito
21 Catechismus present, 4 behoorde uyt de schoole te werden gelicentieert, 48 Aldegondes present, 6 absent, 30 sullen leeren de catechismus, 24 gebedekinderen present, 22 absent, 8 sullen leeren de Aldegondes, 93 present. Gedoopte 17. Dese schoole met het aental van 25 kinderen vermeerdert.

In de negorij Sila primo may
Gedoopte volwassene, nae haer voorgaene geloofsbelijdenis 3. Gedoopte kinderen 3.

In de negorij Nallahia den eersten dito
Gedoopte kinderen 3.

In de negorij Sorri Sorri den 4^{en} may
Gedoopte 10.

In de negorij Ouw den 5^{den} dito
26 Catechismus present, 14 sullende in corten uyt de schoole gelicentieert, 28 Aldegondes present, 18 sullen leren de catechismus, 22 gebedekinderen present, 1 absent, 10 sullen leeren de Aldegondes, 76 present. Dese schoole vermeerdert met 4 schoolkinderen.

Gedoopte 11.

In de negerij Sorri Sorri den 16^{den} mey
Gedoopte 1 kint, 2 volwassene vrouwlieden, de eene moorsch, de andere voordees geweest sijnde een heydens Chinees. Getrouwde 2 paer.

[1037] Verschrijving voor '27^{en} april'.

In de negorijen Tiouw en Saparoua den 17en dito
29 Catechismus present, 4 absent, 24 sullen in corten uyt de schoole behooren gelicentieert te werden, 17 Aldegondes present, 1 absent, behalven de acht die op voorgaende visite van den 24den january tot de catechismus gevordert, sullen daerenboven noch 6 de catechismus van buyten leeren, 8 gebedekinderen present, 3 sullen leeren de Aldegondes, 54 present. Met vier schoolkinderen de schoole vermeerdert. Den schoolmeester alsmede den patty en orangcayen deser plaets vermaent. Sij wilden, behalven omtrent de schoolen te vermeerderen, insgelijcx haer vlijt aenwenden om eenige bejaerde lieden te bewegen om sich te begeven tot des Heeren H. avondmael.
Gedoopte 3.

In de negorij Booy den 18en mey
10 Catechismus present, 8 sullen in 't corten behooren uyt de schoole gelicentieert te werden, 11 Aldegondes present, die alle sullen leeren de catechismus, 20 gebedekinderen present, 14 sullen leeren de Aldegondes, 41 present.
Gedoopte 2.

In de negorijen Haria en Poorto den 16en juny
23 Catechismus present, die alle in corten uyt de schoole sullen behooren gelicentieert te werden, 23 Aldegondes present, 2 absent, behalven de voorige 14, sullen daerenboven noch 2 schoolkinderen leeren de catechismus, 12 gebedekinderen present, 3 sullen leeren de Aldegondes, 58 present. Uyt de negerij Haria alleenlijck dees schoole van mij op dees tijt vermeerdert met het aentall van 25 kinderen; die van Poorto beloven soo veel daerbij te voegen.
Gedoopte 10 op Haria, 2 op Poorto.

In de negorijen Nollot en Itawacka den 18den juny
18 Catechismus present, behoorden in 't corte uyt de schoole gelicentieert, 35 Aldegondes present, 5 absent, 28 sullen leeren de Aldegondes, 10 gebedekinderen present, 1 sall leeren de Aldegondes, 63 present.
Gedoopte 13.

In de negerijen Paperoe en Tuaha den 18en juny
37 Catechismus present, 17 sullende in corten uyt de schoole behooren te werden gelicentieert, 27 Aldegondes present, 20 sullen continueren om de catechismus van buyten te leeren, 11 gebedekinderen present, 1 sal leeren de Aldegondes, 75 present, 5 uyt de schoole gelicentieert. Slechts met 3 schoolkinderen dese schoole vermeerdert. Den radja, patty en orangcayen, alsoock de meester seer traag bevindende in 't waernemen der schoolen, selfs in eenige weecken, soo mij bericht, niet ter schoole comende.

In de negorijen Sila en Leynitoe den 20en juny[1038]
8 Catechismus present, 4 absent, 8 sullende in corten uyt de schoole behooren te werden gelicentieert, 19 Aldegondes present, die alle sullende aenvangen te leeren de catechismus, 17 gebedekinderen present, 10 absent, 45 present.[1039]
Gedoopte 5, getrouwde 1 paer.

[1038] Het andere afschrift vermeldt op fol. 345 als datum 28 juni.
[1039] Het andere afschrift geeft op fol. 345 eveneens 45.

In de negorij Oulat den 29en juny
32 Catechismus present, 14 sullen behooren uyt de schoolen te werden gelicentieert, 10 Aldegondes present, 5 absent, 4 sullen leeren de catechismus, 17 gebedekindere present, 3 absent, 4 sullen leeren de Aldegondes, 59 present.
Gedoopte 13.

In de negorij Sorri Sorri den 29 july
Gedoopte: 1 aengenomen kint van heydensche ouders gesprooten, 1 bejaerde, sijnde een vrouwspersoon, van het Chinesche heydendom bekeert tot den christen godtsdienst. Den 16en augusti alhier gedoopt een christenkint.

In de negerij Cayboboe den 3en september
20 Catechismus present, 10 sullen uyt de schoole behooren te werden gelicentieert, 17 Aldegondes present, 10 sullen leeren de catechismus, twee behoorende vanwegen haer ouderdom uyt de schoole te werden gelicentieert, 14 gebedekinderen present, 7 sullen leeren de Aldegondes, 51 present.
De ouderling Jan Claesz alsmede den kranckbesoecker Jeremias Swicker doen mij bericht hoe dat de nieuwe schoolkinderen, op voorledene visiten van mij ter schoole gebracht in yder negerij van dit gantsche eylandt Boangbessy, daernae bij mijn affwesen zijn teruggehouden ende ter schoole niet verscheenen.
Gedoopte 13 kinderen, en 7 volwassenen nae voorgaende geloofsbelijdenis, getrouwde 6 paer.

In de negorij Haroeco den 3en september
9 Catechismus present, twee behoorende gelicentieert uyt de schoole, 10 Aldegondes present, behalven vijf nu begonnen hebbende sullen daerenboven twee de catechismus leeren, 12 gebedekinderen present, 6 sullen leeren de Aldegondes, 31 present.
Gedoopte 11, getrouwde 1 paer.

In de negorij Crieuw den 5 september
12 Catechismus present, die alle uyt de schoolen behoorden te werden gelicentieert, 11 Aldegondes present, 3 absent, 8 sullen leeren de catechismus, 6 gebedekinderen present, 3 sullen leeren de Aldegondes, 29 present.
Gedoopte 16, getrouwde 2 paer.

In de negerij Sorri Sorri den 9 september
Gedoopte 21.

In dese vier eylanden, Ceram, Honimoa, Boangbessy en Nusselaut, sint de maendt december 28 des jaers 1670 tot den 9 september des jaers 1671 sommarium presente met degene die nu eerst ter schoole van mij gebracht sijn 1521, gedoopte kinderen 371, gedoopte bejaerde 24, nieuwe aengenomene tot des Heeren H. avontmael 18. Die in corte uyt de schoolen sullen behooren gelicentieert en andere in haar plaets behoorden te succederen sijn 191.
De radjas, pattys en orangcayen seer onachtsaem om de schoolen met meerder aentall van nieuwe kinderen te versien, de ontbering van Maleydtsche psalmboecken alhier seer ongerieflijck. 't Soude groot voordeel geven indien vooreerst slechts door onse H. overicheyt thien à twaelf psalmen door den druck wierde gemeen gemaeckt.
De bekeering sommiger heydenen op Ceram voorgestelt om nader te vernemen, als Sepa, alwaer een groot getall heydenen die door een seecker christen aldaer woonachtich moge-

lijck sich soude laeten bewegen tot het Christendom, oock zijnde bij haer de Maleydtsche tael soo kundich als op Amahey, Makarike, Swouko, dit alles mij sijnde bericht. De naem van desen christen patty Soelito.

Catechisatie publycke, twee. De eerste sijnde alle sondach nae de middachs nae gedaene Maleytsche predicatie, de andere alle thien dagen, waerin beneffens al de schoolmeesters het volck van vier à vijff negerijen gecatechiseert werden.

Uyt de schoolkinderen ten mijnen huyse twee uyren des daags onderwesen, nu over de vier maenden, 10 schoolkinderen die heden of morgen tot het schoolmeestersampt soude kunnen gevordert worden.

Was geteyckent: Jacobus Montanus.

Ter zijden stont: Anno 1671 den 11 september op het eylandt Honimoa in de negerij Sorri Sorri.

167. VISITATIEAPPORT BETREFFENDE MANIPA, BUANO, HITU EN LEITIMOR DOOR DS. FRANÇOIS CARON EN OUDERLING THOMAS RODRIGOS. Ambon, 23 december 1671.
NA, VOC 1286, I, fol. 534-539. Afschrift.[1040]

Visitatiën der kercken en schoolen verricht door den predicant François Caron en den Inlandtsen ouderlingh meester Thomas Rodrigos in de maenden november en december deses jaers 1671.

Manipa den 8^en^, 9^en^ en 10^en^ november[1041]
't School ondersocht ende aldaer bevonden: 12 Catechismus Heydelbergse discipulen, die de vragen opseggen tot den 28 sondach en oock alle lesen, doch gene noch schrijven connen, 12 Aldegondes vragen dito, die de vragen van desen autheur geheel uyt opseggen, samen 24. Dit jegenwoordich getal der scholieren bevint sich alsnoch neerstich, maar vermeerdert niet, alsoo de rest voor 't merendeel sijn kleyne kinderen, ter schoole onbequaem, ende eenige die al scholieren connen leveren seer onwillich vallen, gemerckt hare dringende armoede de noodige hulpe haerer kinderen nauwelijcx schijnt te mogen derven.

Nae gedaene Duytse en Maleytse predicatiën sijn de bejaerde in de nieuw gemaeckte treffelijcke kerke ondersocht, die niets bijsonderes in kennisse sedert verledene visitatie hadden gevordert, onder welcke verscheydene oude en bijnae afgeleefde lieden wierden bevonden welcke, door hooge jaren terugge gehouden, verclaerden niet meer te connen leeren.

Vermits 't waernemen der gemene avondtoeffeningen alle dagen voor de bejaerde verre van de bestemde plaetse der gebeden af woonachtich volgens ingebrachte clachten en smaeckelijcke[1042] bewijsen wat te lastich valt, is hun geordonneert 3 mael ter weeck te verschijnen en met nieuwen moet de vraachstucken aen te leeren.

De doop is hier bedient aen 8 kinderen en 16 bejaerden, nae voorige belijdenisse des geloofs, waertoe sich nochal veele oude lieden genegen toonden, maer wierden niet toegelaeten om hare overgroote dommichheyt, die men, gelijck den meester gerecommandeert is, diende tegemoet te comen met eenige weynige van de noodichste vraechstucken voor te houden, sonder den ouderdom te veel boven vermogen af te vergen.

Verders sijn hier 5 paer getrouwt en is 's Heeren H. avondmael uytgedeelt aen 27 Inlanderen, onder welcke nu sijne belijdenisse gedaen heeft den welbekenden Davidt Bintang,

[1040] Een ander afschrift op fol. 376v-382r van dezelfde bundel.
[1041] Zondag t/m dinsdag.
[1042] Tastbare.

die vrij meer mooren tot het Christendom door sijne practijcquen soude betrecken indien naerder gemeenschap hielde met Paulo Carbou, orangcay van Tammileeuw.[1043]

Bonoa den 11en en 12en november
't School ondersocht en bevonden: 12 catechismus dito, die de helft van den catechismus conden opseggen, alle tamelijck leesen en 3 beginnen te schrijven, 5 Aldegondes dito van dewelcke 2 geheel uyt, 3 tot de helft beginnende te spelden, 1 absent, 11 aencomelingen die alle wel leeren, samen 28.

't School neemt hier toe in kennisse en getall en vallen de christenen, gemerckt haer goet begryp, jonckheyt van jaeren en aenwas der Maleytse taele, bequamer en neerstiger dan op Manipa, doch soude 't Evangelium onder dese woeste naturellen eenen stercken loop hebben bijaldien se mochten geplaets worden onder opsicht ende ontsach van een fortresse, 'twelck meer te wenschen dan tot nu toe, soo 't schijnt, door te drijven valt.

1 Persoon getrouwt, en 6 kinderen gedoopt met eenige bejaerde, dewijle men 6 andere heydenen (die, hoewel niet dan haer vader onse hadden geleert, begeerde gedoopt te werden) uytstelde tot de naeste gelegentheyt.

Pirou bij de pas van Tanounou den 15en en 16en november
In 't schoole bevonden: 1 catechismus dito, die eenige weynige vragen opzecht, wat leesen en schrijven can, 4 Aldegondes dito geheel uyt, 2 aencomelingen, samen 7.

't Christendom heeft hier ter plaetse geenen voortgangh, alsoo Hatulewan, der heydenen orangcay, met den sijnen afgevraacht sijnde, minder hoope geeft dan bevoorens in verleden meert gedaen hadt, waerbij comt de partijschap van gemelte Hatulewan en der christen orangtua Rewan, meermaelen vruchteloos versoent, mitsgaders de verstroyinge eeniger christenen nae Nieuw Caybobbo bij den orangcay Abram op 't eylandt Oma, pretenderende deselve sijne onderdaenen te wesen, insgelijcx 't aenwesen van twee moorse papen, te weten eenen Camira van Larique en eenen modim[1044] van den Rooden Bergh op Amboina, die alle vlijt aenwenden om de lieden tot den gruwel van 't Moorsdom te verleyden, waerom den aenwesenden sergiant van Loehoe, Cornelis van Dijck, op het versouck der broederen aengenomen heeft de gemelte verleyders te doen opsoecken, ende door behulp van Hatulewang gecregen hebbende, van desen christennegerij aff te voeren. Waerlijck, 't is ijselijck, en oock jammelijck om sien, hoe slaeffachtich de heydenen hier onder de christenen woonende den duyvel dienen, hare soonen overleveren, huysies en saboas 't sijner eeren oprechten, ende hem in ongelegentheyt om raet vragen.

Hier sijn nae gedaene predicatie 6 kinderen en 2 bejaerde op voorgaende belijdenisse gedoopt, insgelijcx alle aenwesende christenen in de kercken ondersocht ende tot ijverige betrachtinge van den godsdienst opgeweckt.

Hila op de cust Hitou in den campon Senalou den 17en november
In 't school waeren ter examen: 8 catechismus dito, connende eenige geheel uyt, andere tot het midden, leesen soo Duyts als Maleyts, en beginnen oock te leeren schrijven, 5 Aldegondes dito, wel, 2 aencomelingen, samen 15. Hoewel het school hier veeleer toeneemt dan

[1043] Zoon van sengadji Kowasa (voorheen hoofd van Tomilehu op Manipa) en broer van Kapitein Jonker. Hij werd gedoopt in 1671 en nam toen de naam Bintang aan. Na de opstand van Jonker in 1689 werd Bintang verplicht zich te vestigen aan de Rode Berg (Batumerah) nabij Ambon. Vgl. de opmerkingen van Gouverneur Anthonio Hurdt over Bintang in Knaap, *Memories*, 232 (1669) en *GM* V, 389 (26 maart 1691). Zijn zoon Zacharias Bintang, wonend op Manipa, werd in 1693 aangenomen als lidmaat en was 1695-1697 als diaken en 1698-1700 als ouderling lid van de Ambonse kerkenraad (Valentijn, AZG, 145).

[1044] Modin (Mal.): moskeebeambte.

verachtert, soo vertragen, gelijck de clachten van tijt tot tijt melden, de bejaerden in alles, sonder goede aenmaningen plaets te geven, ende dewijle onder hen gene ledematen waeren, sedert verloop van soo veele jaren, heeft men nae aengewende devoiren niemant daertoe te konnen bewegen als haeren orangcay alleen. Den godtsdienst is hier gepleecht, ende den doop aen een kint en een bejaerde geëygent.

Kercken en schoolen van Leytimor liggende nader aen 't hooftcasteel

Alang den 18en en 19en november
In 't school bevonden: 19 catechismus dito, van welcke 5 tot den 9 sondag en andere 14 geheel uyt opseggen, lesende alle tamelijck, 4 absenten, 15 Aldegondes dito, wel 2 lesen en d'andere spelden, 11 absent, 12 aencomelingen, 1 absent, samen 46.

De scholieren ende de bejaerde, die in voorige visitatie scheenen te vervallen, beijveren nu den godtsdienst en 't school op een nieuw, met groote beloften van volstandicheyt in dit goede aengevange werck. 12 Kinderen hebben hier den doop ontfangen en 43 ledemaeten, tesamen comende uyt de negerijen Alang, Lilleboy en Hatou, 't H. avondtmael, naedat de overblijffselen der hevige verwijderingen (om de oude questie tusschen Alang en Lilleboy wegens een aparte corcor voor den rechten afgedaen) door de aenwesende broederen waeren weggenomen, hoewel de oncosten noch onbetaelt bleven en die van Lilleboy begeert hadden appart in haar eygen negerij, buyten gewoonte, te communiceren.

Lilleboy den 20en november
In 't school bevonden: 10 catechismus dito, connende opseggen alleenlijk tot den 10 sondach, 6 lesen en 5 schrijven, 12 Aldegondes dito, tamelijck, 17 aencomelingen, sleghies, en loopt dit kleyn goetjen dickwils wegh, 7 absent, samen 39. 't School verergert, de scholieren passen weynich op.

Den patty en meester hebben noch gesach noch gehoorsaemheyt bij dit coppich en woest volck, soodat hier indien elwaart[1045] de boeten der nalatigen dienen te worden ingevordert.

Nae gedane predicatie en examen sijn 2 paer getrouwt en 23 kinderen gedoopt, dat selden gebeurt is. – – –[1046]

Tot besluit dienen aengemerckt, en door politycke authoriteyt weggenomen te werden, de algemene en noch continuerende misbruycken der inlanderen allomme in de visitatiën voorcomende, een oncruyt dat men door vermaningen en predicatiën, die de hertneckige niet dan moeyelijcke en ijdele woorden schatten te wesen, niet wortelincx uytroeyen can, gelijckelijck de ondervindinge leert, te weten:
1. De besnijdenisse der soonen continueert alsnoch in de omleggende negerijen, tot schande en laster van den christen naem.
2. Mans en vrouwen, hoewel wettich in de kerck getrout, scheyden sich van den anderen van tafel en bedt, loopende de wijven om de minste oorsaecken nae vreemde negerijen, niet sonder suspicie van overspel, daer se van hare ouders, om van de mans geschencken te ontfangen sullen se weder erlangen, heele maanden en jaeren aengestoockt en opgehouden werden.
3. 't Bijwoonen van jongelieden, hoewel tot het huwelijck geen gelegentheyt ontbreeckt, geheele jaeren lang voor den ondertrouw en solemnisatie des huwelijcx, waeruyt niet dan twisten, de gemeenschap der lichamen met veele schielijcke verstootingen, en andere scha-

[1045] Indien ergens, dan wel hier.
[1046] Zie voor de andere negorijen van Leitimor het verslag van november 1672, hierna doc. 175.

delijcke gevolgen ontstaan, soodat dit quaet selfs onder de schoolmeesters begint voort te cruypen.

Onder stont: Aldus is de visitatie der kercken ende schoolen, soo in de affgelegene eylanden als naebij op Leytimor, nae vermogen in 18 plaetsen verricht, den 18en december, en dit vertoog nae gewoonte gestelt in handen van den Achtbaren Heer gouverneur desen 23en december anno 1671 door (was geteyckent) Franchois Caron, verbi divini minister.

168. BRIEF VAN DS. JACOBUS MONTANUS AAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT. Haruku, 17 juni 1672.
NA, VOC 1286, fol. 461r-461v. Afschrift.

Mijn gebiedende Heer.

Den 15en deser naer verrigting der school- en kerkdiensten op het eylant Honimoa herwaerts wedergekeert, sullende volgens gewoone ordre sijn Achtb. schriftelijck rapport overleveren,[1047] waerom ik naulijcx iets in dese letteren daervan vermelt, uytgesondert dat al wederom het Honimose gebergte in sijn ingewanden de aerdbeving gevoelt, niet sooseer op Hatawane als wel op de negorij Oelat, alwaer tot bijnaer de halve nagt door verleden sondag het aertrijk op en neer gelicht, van de toppen der bergen verscheyde steenen met een donderend geluyd afgeworpen, dog mits mijn verhaast vertrek van derwaarts geen schaden vernomen, alleenlijk dat de vrees de inlanders dier plaatse licht souden benoodsaken om sijn Achtb. te versoeken haer te gelieven een veyliger woonplaets te vergunnen volgens haer voorgeven, 'tsij in haren bosschagie, 'tsij in den lantstreke naerbij gelegen. Bij de negorij Ouw de gront door de regen week gemaackt en door het snelvlietende water dieper ondermijnt, lichtelijk een instorting hier en elders konnende versoorsaken. Bij dese beroerte sig voegende (naer ik terloops verstaen heb) de onstuymigen ontsteltenis der Alfoeresen, die de inwoonders van de negerij Ely of Quelquepoety een groote verbaastheyt aanjaagt.

De geschreven ordre van mijn persoon en familie om in Ambon aan 't Casteel Victoria te mogen woonen op den 10en deser maand van mij ontfangen, dog dese overcomste tot nog toe blijvende verhindert, ten meestendeele uyt oorsake van het buyige weder, ten deele (soo als mij het opperhooft den E. Gerrit van Voorburg berigt) de schaarsheyt van champans alhier, van welken veele verrot en onbruykbaer, waerom ik door sijn aenmaning bewogen om mijn heer gouverneur te versoeken, indien het niet ongelegen, 2 à 3 van de vier Honimose champans (voor tegenwoordig het goed van den E. Adriaen van Lier nae Ambon overschepende) in het wederom keren herwaarts tot overvoering van mijn huysraadt te genieten.[1048]

Hiermede dus kort afbrekende, bevele ik U.E., mijn grootachtb. Heer, de waarde vrouw mejuffrouw gouverneurs, haer lieve kinderen, in de protexie des Alderhoogsten. Onder stont: Mijn Achtbaarheyts onderdanigste onderdaen, was getekent: Jacobus Montanus.

In margine stont: 't Jaar 1672 den 17en juny in de negorij Haroeco.

[1047] Ds. Montanus streefde ernaar elk kwartaal een visitatierapport op te stellen, zoals blijkt uit enkele korte briefjes van zijn hand aan de gouverneurs Cops en Hurdt. Na de visitatie van 11 september 1671 (zie hiervoor, doc. 166) volgde er vermoedelijk een in maart of april, en zeker in juni 1672. NA, VOC 1286, fol. 441r-v, 447v-448r.

[1048] Op 7 april 1672 schreef ds. Montanus aan gouverneur Cops dat hij in geen zeven maanden in Ambon was geweest, en op 13 mei aan Hurdt dat zijn vrouw dringend geneesmiddelen behoefde; NA, VOC 1286, fol. 441r-441v, 447v-448r.

169. PLAKKAAT TER AFKONDIGING VAN EEN PUBLIEKE BEDEDAG. Ambon, 28 juni 1672.
NA, VOC 1286, fol. 49v-51r (resoluties Politieke Raad van Ambon). Afschrift.

Dingsdag den 28en juny anno 1672 nademiddag.

Produceert den Heere gouverneur in vergadering edict, houdende gebodt tot het vieren van een algemeene vast- en bededag voor dese provintie, bij zijn E. geconcipieert op voorgaand ingenomen advys van eenige leden deses raads. Ter oirsake vermerkt werd de sterfte onder de ingesetenen, zoowel op de buytenresidentiën als hier aan 't Casteel, hoe langs zoo meer toeneemt, en d'aartbeving op Honimoa nog niet op en houd maar nu en dan nog al gevoeld werd, gelijck den E. predicant D. Jacobus Montanus bij missive van 17en deser[1049] getuygt dat den 12en daer tevooren door dezelve aartbeving op Oulat weder diversze steenen van de toppen der bergen afgesmeten waaren. Zooals gemelt edict hiernaar van woorde te woorde staat geïnsereert, en waarmede de verdere leden haar hebbende geconfirmeert, is goed gevonden denzelven dag te nemen op morgen en veerthien dagen, zullende wesen den 13en july, tegen welke tijt de publicatie alomme besorgt zal werden.

Anthonio Hurdt, Expres Commissaris mitsgaders Gouverneur en Directeur over de provintie Amboina onder het beleyd van den Ed. Heere Joan Maatsuyker, Gouverneur Generael ende E.E. Heeren Raaden van India, allen dengenen die desen zullen sien ofte hooren lesen saluut, doen te weten:

Aangesien wij uyt de daagelijksze raporten en eygen ondervindinge gewaar werden hoe onder d'inboorlingen deser provintie regneren zeer sware verkoutheden, veele koortsen en andere vehemente ziekten en krankheden, waardoor de sterfte onder haar in korten zeer toegenomen heeft en meer en meer accresserende is, zooals de lijken die men dagelijcx tot 2, 3 en 4 toe ter begrafenis ziet brengen, bewijsen, ende waarvan veele onder de Nederlanders niet vrij zijn, alsmede dat de grouwelijcke aartbevinge op 't eyland Honimoa zoo langen tijt, naamlijck t'zedert de maand october verleden tot groot bederf des landts en schade der E. Compagnie als de landzaten deszelven gevoeld, nog niet en cesseert, maar bijwijlen nogal zeer hard aanhoud, en dat dezelve qualen en plagen niet anders konnen g'agt werden voort te comen dan van de hand des Heeren, die om onse hooggaande en nog gedurig aanwassende zonden door afwijkinge sijner heylige geboden, met namen kleynagtinge des uyterlijcken en onderlatinge van den inwendigen godsdienst, liefdeloosheyd tegen den evennaasten en menigvuldige ongeregtigheden, regtvaardelijck op ons en den lande vertoornt is,

zoo is 't dat wij, speculerende op middelen om na menschelijck vermogen dese besoekinge en alle andere gedugte swaarigheden te voorkomen, oordelen in diergelijcke gelegentheyd niet beter te wesen dan zijne Heylige mayesteyt met ootmoed des herten door gebeden gelijck als in de roede te vallen, hebben derhalven met advys van rade goed gevonden uytschrijvinge te doen van een algemene vast- en bededag, om met verslage zielen en bekentenis onser grouwelijcke zonden en overtredingen Godt Almagtig vieriglijck te bidden en smeken om goedertierne vergevinge derzelve, ende dat hem gelieve zijne castijdende handt over het eyland Honimoa te verligten, mitsgaders alle siekten en welverdiende plagen te weeren en van onder ons geheel en al weg te nemen, mitsgaders ook verder dese provintie te willen houden in zijn genadige en vaderlijcke voorzorge, tot conservatie van des E. Compagnies staat in 't gemeen als 't welvaren en zaligheyd der inwoonders in 't bijsonder, welken bededag gevierd zal werden in alle christen negorijen en kerken over geheel Amboina op den 13en der aancomende maand july, zijnde woensdag.

Gelasten en bevelen overzulcx bij desen expresselijck aan alle compagniesdienaren, borgers, Amboinesen, ingesetenen en andere onder onse gehoorsaamheyd sorterende, 'tzij

[1049] Zie hiervoor, doc. 168.

christen, moor, Chinees of heyden, haarzelven mitsgaders haare domestiquen dienaars en lijfeygenen van allen arbeyd, ambagten, tapperijen, visserijen, thuynmaken en alle verdere handelingen niet dienende ter eeren Godts en tot bewijs van opregte verslagentheyd des harten, generaalijck zullen onthouden op pene van 6 realen. Bevelen en ordonneren in gelijker voegen dat een ygelijck christen ten dage voorschreven in de ordinare kerkelijcke vergaderingen ter respective plaats zal compareren om den dienst Godes en d'algemene gebeden met vereyste devotie en ijver bij te woonen.

Aldus g'arresteert tot Amboina in 't Casteel Victoria op 't eylandt Leytimor den 28^{en} juny anno 1672 en was getekent: Anth. Hurdt.

170. BRIEF VAN DS. ALBERTUS STRUYS AAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT. Haruku, 20 juli 1672.
NA, VOC 1286, fol. 473r-475r. Afschrift.

Aen d'E. Heer Gouverneur A. Hurdt.

Ik ben den 12^{en} dito op Honimoa met geluk (God lof) aengeland, en heb den 13 op bededag[1050] voormiddags geleert uyt Esaia cap. 3 vers 10-11. Men las voor uyt de Klaagliederen Jeremia van vooren af, men song voor uyt Psalm 91 en wiert tot besluyt gesongen Psalm 1 vers 4. 't Verordineerde gebed wiert achter de predicatie gedaen. Na den middag heb in 't Maleyts gepredikt uyt Lucas 18 vers 13, voorgelesen Matheus 24, voor gesongen Psalm 51 en na uyt Psalm 25. Ondertusschen is door den krankbesoecker Psalm 18 gesongen, d'aerdbevinge betreffende, soodat er 4 predicaties sijn geschiet en die dag, aen onse zijde, met vasten en devotie is doorgebragt.

Ondertusschen heb ik de school op Sorri Sorri in redelijke toestand bevonden. Den 15 dito quam t'alle geluk (in dit onstuymigh weder) op Nusselaut. De school heb ik daer op Ziela aen de reduyt Beverwijk seer slegt bevonden. De meester is oud, slap, sonder ontsagh. Konde hij in kleender school geplaatst worden, die in goede staat stont, sou dunkt mij niet vreemt sijn. Den 16 dito is daer de proefpredikatie gedaen uyt Lucas 15 vers 18-24 en is een soldaat door belijdenis aengenomen. Den 17 dito, op sondag, is 's morgens in de reduyt Duyts geleert uyt 1 Johannes 2 vers 2.

Na 12 uiren 's middags kreeg een sware pluris,[1051] ook specie van 't borst etc., tot 4 uiren namiddags als wanneer toen het H. avondmael des Heeren bediende, niet sonder flaauwte, en communiceerden 54 mannen en 23 vrouwen, sijn ook 37 kinderen gedoopt en 4 paer persoonen getrouwt. Daer sijn 3101 christenen op Nusselaut, excepto 438 slaven. Welke daervan christen zijn, is de meesters belast te ondersoeken, elk in sijn negorij. Daer zijn 148 ledematen, in de 6 scholen sijn 416 kinderen.

Op Nalahia is 't soo passelijk, alsoo de meester oud en siekelijk is, en sijn soon laat schoolhouden.

Ik heb den krankbesoekers op Nusselaut en Honimoa schriftelijke instructie gegeven dat, als ik de visite voorneem te doen, 2 weken te voren sulcx sal laten weten, en dat sij dan de meesters die elk op sijn eylant sijn daervan terstont kennisse doen hebben, om de kerken te voorbereyden tot het H. Avondmael des Heeren. En dat sij dan sulke predicatiën, cappitelen, sullen lesen en psalmen singen als daertoe dienen, en dat sulcx de krankbesoeckers ook selver doen, gelijk ik ook op Oma sulcx sal doen en laten doen.

Ondertusschen dat de meesters, soo daer ymant begeert sijn belijdenis te doen, die sullen aengeven aen haer krankbesoeker en dat die deselve sal konnen aennemen, in tegenwoor-

[1050] Vgl. hiervoor, doc. 169.
[1051] Pleuris, borstvliesontsteking, vergezeld van pijnsteken bij het inademen.

digheyt van een ouderling. En soo daer verschillen mogten sijn ontstaen, dat sulcx intijts bij de gemelte krankbesoeker en ouderling mog werden geslist, opdat de kerken niet al te los en schielijk (als voorheen) tot dat hoogwigtig en heylig werk met vuyle voeten en sonder bruyloftskleet[1052] toe en lopen, maer alles beter tot onderlinge troost en stigting geschiede, opdat het ons en ons land wel ginge.

Ook heb ik belast dat men door de gantsche Uliassers christenkerken dat verordineerde bededagsgebed nog alle sondagen nae de predicatie sal bidden, totdat men siet off ons beter mogt gaen en God door 't sterk aenroepen getrocken wiert (om soo te seggen) tot verhoring. Want toen ik op Honimoa quam, verstont even bevorens nog een en andermael aerdbevingen zijn vernomen. En wat siekten en doden door dit land aengaat, versta nog niet dat afneemt, soodat de dagelijcxe noot in ons een daglijxse bededag verwecken moet, en geen beter middel nog raad isser.

Op de negorijen die gepasseert ben, als Ouw, Sorri Sorri, Tiouw en Poorte, heb de schoolen redelijk bevonden, maer ik heb al de orangcayen van Nusselaut en bovengemelde plaatsen seer gewaerschout en haer versogt vieriglijk dat dog den godtsdienst met meerder devotie, onder 't gehoor des woorts en catechisatiën, mogt geschieden, end' sulken lossen oneerbiedigen gelaat (alsof men daermede speelde) niet meer vernomen wierd, dat sij, nevens den andere opperhoofden, daerin kragtelijk souden voorsien, met verscheyde beweegredenen, van den moorsen godtsdienst en Godts lantplagen seer a propo[1053] genomen.

Voorts heb op Honimoa schrift gehouden over 't hele eylant, tot op Ceram toe, dat elke meester in sijn negorij sal opschrijven al de namen van de christenen, nevens der ledematen, alsook der kinderen in de school, en wat elk leert, gelijk als ook op Oma sal gedaen worden. De kerk en schoolen staen hier aen de reduyt in redelijken toestandt.

De accurater toestandt staat kort na desen te volgen. Immers dit: alsoo 't vaartuygh van U.E. Achtb. stont derwaerts versonden te worden, wilde niet achterhouden sijn E. Achtb. te verwittigen nopende den toestant van kerk en scholen in de Uliassers. Ik sou wel op meer plaatsen geschept hebben, maer de meesters seyden daer niet te dopen was, alsoo D. Montanus daer onlangs geweest was. En seker 't weer en liet het ook niet wel toe.

Alsoo ik nu op Oma weder ben geseden, soud mij lief zijn dat mijn huysvrouw hier was, want ik beschaemt ben, niet alleen van die in Ambon zijn maer ook dese tedere inlandsche schapen, die ik niet genoeg op haer vragen dieswegen kan voldoen, als sulcx in de beste vouw te slaan, dat evenwel niet altoos soo geschieden kan, en ook heb ik niet dan alles benodigt, sonder vrouw zijnde. Daerom wenschte dat sulcx door sijn hoogachtbare authoriteyt geschieden, in sulker voege als sijn E. Achtbare zal nodig achten en mij sal vrundschap geschieden. Ondertusschen dat door een goed man acht op mijn huys aldaer gegeven mogt worden, totdat ik selver eens overcome, met sijn Ed. believen. Die doende etc. ik ben, erntfeste, wijse Heer (na cordiale groet aen sijn E. Achtb. en loflycke familje) en blijve tot aen 't graf. Onder stont: Sijn E. manhafte, dienstvaerdigen onderdaen, was getekent: Alb. Struys.

In margine stont: Oma 20^{en} july 1672. Lager stont: Met allerijl.[1054]

[1052] Vgl. Matteüs 22:11-12.

[1053] Ter zake.

[1054] In NA, VOC 1286, fol. 485r-486r, een briefje van ds. Struys aan gouverneur Hurdt van 27 juli 1672, waarin hij, evenals in 'verscheydene brieven' daarvoor, verzoekt om de overkomst van zijn huisvrouw 'tot stigtinge van anderen en onse onderlinge troost'. Na de ondertekening schreef ds. Struys nog: ''t Doet mijn hart voorwaar zeer, dat de school en kerk op Pierotanoeno zoo erbarmelijk vervalt, volgens des meesters klagte. Ik wenschte te mogen weten, of die gemelte plaats onder mijn opsigt behoort, of niet, opdat ik mijn goeden devoir aldaer hoe eer hoe liever en beter mogt aenwenden tot herstelling van deselve, en alsoo 't op Ceram legt en na getuygenis van dese lieden, ten mijnen laste, zal bij provisie mij (soo 't kan zijn) derwaerts begeven, om in dat geval mijn gewisse te quijten.' Zie ook hierna, doc. 187.

171. REGLEMENT VOOR DE ZIEKENTROOSTERS. Ambon, 14 augustus 1672.
NA, VOC 1286, fol. 320v. Afschrift.

Provisionele ordre en berigt na dewelke de siekentroosters op de respective residentiën hier in Amboina haar zullen hebben te gedragen.[1055]

1. Wert hun gelast 's morgens ende des avonds de gewoonlijcke gebeden in de fortressen of redouten daar se bescheyden zijn waer te nemen.
2. Zullen gehouden zijn des sondags voor de middag een predicatie uyt Bulungeris[1056] of ander gereformeerde theologant voor te lesen en in de Maleytse kerke ten zelven dage te verschijnen onder de inlanders.
3. Dewijle zonder kennisse van de Maleytse tale weynig kan werden uytgeregt, is het hoognoodig dat zij hun met den eersten oeffenen, en alle mogelijcke neerstigheyt hiertoe aanwenden. Ten
4. Hebben te letten op de catechisatiën der bejaarde uyt de omleggende negorij, omdat se alle 10 à 14 dagen aan de hooftplaatse verschijnen.
5. Desgelijcx alle maanden eens alle de negorijen der christenen te visiteren, en wel toezien of de meesters en discipelen wel op hare pligt passen, met ondersoek hoe ver deselve toenemen of veragteren.
6. Zullen ook gehouden zijn den E. kerkenraad, bijzonderlijck den predicant of predicanten onder welke zij sorteren, bij alle voorvallende gelegentheden den toestand van kerke en schoolen aan te schrijven.

Onder stont: Actum Amboina in 't Casteel Victoria, den 14[en] augusty 1672. Was getekent: Anthonio Hurdt.

172. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 19 september 1672.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 73-77.

– – –

U.Eerw. aengenaeme van den 12 february deses jaers[1057] hebben wij, nevens de copiën van de brieven aen de synoden van Zuyt- en Noort-Hollant, met sonderlinghe toegeneghentheyt ontfanghen.

(*De Ambonse kerkenraad verheugt zich over de bloeiende en vreedzame toestand van de Bataviase gemeente. D. Struys is gearriveerd.*)

Den staet deser kercken en scholen vertoont sigh bijnae in dieselve gestalte als wij verleden jaere U.E.E. hebben aengedient, dewijle alomme een waeckent oghe gehouden wort, soo in, aen 't Casteel, hier op Leytimor, als in d'afgelegene eylanden, Oma, Honomoa, Nussolaot, Ceram, door den dienst en visitatie haerer leraeren, toesight van de meesters en plaetsing van 6 kranckbesoeckeren, te weten, Pieter de Zadelaer aen 't groot Casteel, Jeremias

[1055] Een latere (1688) instructie met 15 artikelen in Valentijn, AZG, 133-135, zie hierna, doc. 247.
[1056] J.H. Bullinger (1504-1575), Huysboeck. Vijf decades, dat is: vyftich sermoonen van de voorneemste hooftstucken der Christelicker religie. Zie deel IV, Bijlage Beschrijving van contemporaine werken.
[1057] Niet aangetroffen, zie de aantekening bij het begin van doc. 129, maar vermeld in notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III, 146-147); zie ook de vermoedelijk gelijkluidende brieven naar Ternate en Banda d.d. 12 febr. 1672, in ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 196r-196v (Ternate), fol. 196v-197r (Banda).

Swicker op Harouco, Martinus van der Werve op Manipa, Pieter Uldricks op Honomoa, Johannes Verhoeven op Nussolaot, Huybert Spiegel, onlanghs uyt Ternaten overgecomen, op Hatuwana. Edogh op Manipa, daer de beginselen, doe het eerste light des Evangeliums opgingh, merckelijcke vrughten schenen te beloven, staen de saecken soo wat verwart, wegens de tweedraght der orancaien, gelijck oock het Christendom op Pirou in de boght van Tenounou begint te vervallen door de twist der ingesetene met de Alphoeren, sigh in 't geberghte onthoudende, en verleydinghe van de heydense priesters, waerteghen wij vertrouwen dat eerlangh bij politie en kercke sal werden voorsien, tot weringhe der beletselen van soo nodighen en nuttegen werck.

Den E. D. Montanus is eyndelijck, naedat enighe jaeren de Uliassers had waergenomen, eerst op Honomoa, daernae op Oma hadde gewoont, aen 't Casteel Victoria geplaetst, met eenparigh goetvinden van den politiken en kerckenraet, bij sijne collegen D. Caron en D. Huysman, die belooft en aenneemt ter eerster voorcomende geleghentheyt in de Maleytse taele den godtsdienst te verrighten en op sijn E. beurte de visitatiën der afgelegene negrijen oock waer te nemen. D. Struys is met sijne familie gesonden nae Oma, om de tere en swacke inlanderen in de Uliassers te stighten, dien wij dan een vreetsaemen ommegangh en meerder enigheyt met de sijne als wel voorhenen in Ternaten volgens U.Ed. schrijven gebleecken is, toewensen, dat de Godt des vredes geve. Onderwijlen, alsoo den oeghst seer groot is, ende 't getal der arbeyders nogh te kleyn is om nae eysch dese wijt uytstreckende gemeente en menighte van kercken en scholen te voldoen, comen wij wederom U.Eerw. beproefde voorsorghe versoecken dat ons, bij bequaeme geleghentheyt, en goede stoff der overcomende broederen uyt Nederlant, gelievet te bedencken met 2 stercke en gesonde mannen, of, indien sulx om de schaersheyt niet wel geschieden can, 1 praedicant, boven het aenwesent getal alhier, moghen te gemoete sien en erlanghen.

't Heeft de reghtveerdighe Godt behaeght dese gewesten sedert verleden jaere meermaelen met aertbevinghe aen te tasten, insonderheyt het eylant Honomoa, daer eenighe berghen en leeghten geborsten en overwaetert sijn geweest, de fortresse Hollandia gescheurt ende de ronduyt Velsen t'enemael nedergestort, niet sonder schade en verlies van mensen. Insgelijx hebben hier d'overhand genomen gevaerlijcke sieckten, waerdoor enighe onser natie, maer voornaemelijck een menighte van Inlanderen op Leytimor schielijck uyt den lande der levendighen sijn weghgeruckt, waerom oock den Heer gouverneur met sijn Achtb. raet raetsaem gevonden hebben een algemenen vast- en bedendagh door 't gantse lant te doen houden,[1058] om Godts plaeghen, reghtveerdelijck om onser sonden wille uytgestort, af te smeecken, dat verleden 13 july geschiet is. Bij 't bedaren van den mousson en 't ophouden van de gedurighe ongewone plasregen mercken wij, tot onser vreughde, Godts slaende hant verandert in een genesende, en 't aertrijck minder schuddinghe onderworpen, hoewel deselve nog niet geheel en al ophout.

Het smertede ons tot in de ziele doe wij saeghen, en uyt U.E.E. letteren begrepen, hoe wederom, en met sulcken hevigheyt, getrocken wort die droevighe twistcoorde tussen de Eerw. classis van Amsterdam en U.E.E. vergaederinghe over het reght, de Indise kercken toecomende, om praedicanten en proponenten te qualificeren gelijck den classen in Nederlant, 'twelck de E. classis van Amsterdam in haere missive rondelijck ontkent, en U.E.E. met vele gewightighe redenen, in de overgesonde copie aengehaelt, staende hout.[1059] Uyt onse vorighe brieven, aen U.E.E. geschreven in september 1669[1060] en mey 1671,[1061] blijckt dat wij ons met U.E.E. confirmeren ontrent het wesen der saecke, en gevoelen alsnogh dat

[1058] Zie hiervoor, doc. 169.
[1059] Zie betreffende deze kwestie hiervoor, doc. 165.
[1060] Niet aangetroffen.
[1061] Zie hiervoor, doc. 165.

de Indise kerckenraden, over soo grote zeeën als in een ander werelt vergaedert, en uyt vereyste[1062] leden bestaende, sigh niet en connen aen alle de acta van de synodus en Nederlantse kerckenordeninghen omstandelijck binden; dat se hier te lande, daer geen geleghentheyt voorvalt om classen en synoden bijeen te roepen, maght en reght hebben van proponenten en praedicanten in den dienst te stellen, met approbatie van de Hoghe Overigheyt, achtervolghens goede getuygenissen van lere en leven, bij schaersheyt van overcomende broederen in gemelde bedieninghen uyt Nederlant, gelijck wij oock dit reght hebben soecken te verdedighen voor de E. classis van Amsterdam bij aenleydinghe van den gewesen kranckbesoecker Joh. de Graef, van ons tot proponent geëxamineert, en dat in onsen brief van september 1669, dienende tot beantwoordinghe van haer Eerw. missive gedaghteekent 29 july 1667,[1063] waeruyt dit volgende is getrocken en U.E.E. op de begeerte van lecture onser verdedinghe toegesonden wort.

De classis van Amsterdam schrijft aldus:

> Maer een dingh is ons voorgecomen daerin de vergaederinghe onses classis een groot misnoegen geschept heeft, als dat U.E.E. kerckenraet den broeder Johannes de Graef, die sijn instructie en commissie heeft ontfangen om te sijn een cranckbesoecker, en in die qualiteit is afgesonden nae India, dat U.E.E. kerckenraet hem soude gequalificeert en aengenomen hebben tot proponent ten dienst des Evangeliums.[1064] Wij willen wel geloven dat het door dringhenden noot moet geschiet sijn vanwegen gebreck van leeraeren, maer evenwel willen wij oock vertrouwen dat U.E.E. wel weten dat sulcke promotiën tot den kerckendienst tegen de goede ordre onser kercken strijdigh sijn, omdat het gene particuliere kercken in 't vaderlant geoorlooft is een kranckbesoecker te beroepen en in te stellen tot een praedicant, veelmin can sulcke handelinghe geprobeert[1065] werden in een uytlandise. Willen dan U.E.E. gedienstelijck en broederlijck vermaent hebben om in toecomende voorsightigher te sijn ende sodanighe onordentlijcke maenieren van iemant tot den kerckendienst te promoveren niet meer in 't werck te stellen, opdat de kercke Christi, door verval van goede ordre, niet mettertijt een irreparabile schade come te lijden tot onser gemene droefheyt.

Ons antwoorde hier op was dese:[1066]

> Nopende de bevorderinghe van den kranckbesoecker Johannes de Graef tot proponent alhier, waerover U.E.E. schrijven gantsch misnoeght te sijn, connen wij niet sien, wanneer wij sulx in de vrese Godes naeder overwoghen hebben, dat ons enighermaeten hebben te buyten gegaen, als die wel oordelen met U.E.E. dat de bevorderinghe tot een proponent alleen aen een classis of hogere vergaederinghe staet soo wanneer deselve can gehouden worden, maer dewijle sulx om de afgeleghentheyt der kercken hier niet practicabel is, sien wij niet waerom d'Indise kercken, sijnde niet als een uytlandise of particuliere kercke, maer een ende deselve met de vaderlantse, onderscheyden alleen door afgeleghentheyt van plaetsen te aghten, van dat reght sullen versteecken blijven, temeer alsoo niet het examen des classis als wel de wettelijcke beroepinghe van een kercke of diegene welcke

[1062] In getal en kwalificatie aan de eisen voldoend.
[1063] Niet aangetroffen in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158.
[1064] Johannes de Graaf, als krankbezoeker op Ambon gekomen in 1662, werd daar in 1665 tot proponent bevorderd en vervolgens tot predikant. Vgl. aantekening bij doc. 165.
[1065] Goedgekeurd.
[1066] Kkr Ambon aan Classis Amsterdam, september 1669, vermeld in SAA 379, Archief Classis Amsterdam, 158, fol. 121-122.

die kercke repraesenteren iemant reght geeft tot het praedickampt, indien anders sodanigh eenen daertoe beroepelijck te voren was, 'tgene oock in de Batavise kerckenordeninghe, in 't vaderlant selfs geapprobeert, wel is aengemerckt.[1067] Want alhier classen of synoden te beroepen is onmogelijck, en aen wien sal dan de beroepinghe van een proponent of praedicant ten dienste deser kercke staen naeder als aen haer selfs, dewijle de saecke haerselven aengaet, en sij alles 'tgeen tot een wettelijcke kercke vereyscht wort bij haer heeft, soo wel als een enighe kercke in 't vaderlant? Of sal men seggen, dewijle dogh hier geen classis en is, dat onse kercke tot bevorderinghe enes praedicants of prponents niet gewettight is? Soo moet met een en 'tselve reght dat op alle kercken van India gepast werden, en sal men alsoo de beroepinge altijt uyt het vaderlant bij classen haelen moeten, in welcke geen van allen den staet en geleghentheyt deser kercken te deghen connen weten, maer alleen voor soo vele alsser ietwets door brieven uyt dese en andere gewesten van India wert medegedeylt.

Hier comt nogh bij dat de bevorderinghe van D. Johannes de Graef tot proponent seer ordentlijck geschiet is, sijnde daerin telckens met trappen opgeclommen. Want voornoemde de Graef was bij ons aen te mercken, niet als alle andere sieckentroosteren in 't gemeen, die alle haere instructiën tot kranckbesoeckers ontfanghen, maer als sodanigh eenen die de triviale scholen[1068] gefrequenteert hadde en daerin genoeghsaeme kennisse van de Latijnse en andere taelen becomen hadde, mitsgaeders die naderhant in de Illustre Schole tot 's Hertogenbosch, onder de professoren Schulius[1069] en Vogelsangh,[1070] Philosophiae en Theologiae ontrent den tijt van 3 jaeren gestudeert hadde, met loffelijcke getuygenissen van die beyde professoren dat sijnen tijt wel hadde waergenomen, maer was doen verhindert sijne studiën verder te voltrecken, soodat hij ons met recommandatie, niet alleen uyt het vaderlant maer oock van Batavia, is toegecomen om op sijn persoon naeder te letten en tot verdere bevorderinghe de behulpsaeme hant te bieden. Waerom dit in aghtinghe van ons genomen sijnde, hij eerst tot het lesen locorum communium[1071] en naederhant tot proponeren privaet onder de broederen gehouden is totdat, een redelijcke bequaemheyt becomen hebbende, eyndelijck met communicatie en approbatie van de hoge en subalterne overigheyt alhier is goetgevonden tot sijn examen praeparatorium toe te treden, 'twelck dan oock in alle maenieren sijne volcomene leden gehadt heeft. Wij stellen dit, Eerwaarde Heeren, U.E.E. te breder voor, niet omdat van meyninghe sijn daerin verder te continueren, als enighermaeten met die eer geholpen, gelijck sulx van quaetwillighe soude connen misduyt worden, maer om U.Eerw. naeder openinge te doen van 'tgene somtijts door andere qualijck wort aengebraght.

Wederom, in september 1670,[1072] nae vorigh versoeck van decisie over enighe punten den doop der bejaerden betreffende, is doenmaels dit ingevloeyt, 'tgene hier nu te stade comt:

Het doelwit onses kerckenraets was, of de Canones van den Synodus in alle omstandigheden soo onveranderlijck dienen achtervolght te worden datter gene exceptie op haere stellinghe magh worden gemaeckt ontrent die 2 vragen bij U.Eerw. beantwoordt, en sulx

[1067] Bataviase kerkenordening 1643, art. 2-6. Zie deel IV, Bijlage Kerkorden.
[1068] Scholen waarin de vakken van de onderbouw werden onderwezen, n.l. grammatica, dialectica en retorica.
[1069] E.H. Schulius, geb. ca. 1588, predikant te 's Hertogenbosch van 4 aug. 1630 tot 10 nov. 1665 (em.), kort nadien overleden.
[1070] R. Vogelsangh, geb. ca. 1610, predikant te 's-Hertogenbosch van 1656 tot 1675, overleden te Deventer 1679.
[1071] Loci communes: grondbeginselen (van de theologie). Vgl. hiervoor, aantekening bij doc. 68.
[1072] Zie hiervoor, doc. 163.

hier in India, alwaer men in verscheydene voorvallen van de Canones Synodi[1073] afwijcken moet, als bij voorbeelt: in 't bijeenroepen van classen en Synoden, dat door ongelegentheyt van plaetsen niet wel geschieden can; in de versendinge en plaetsinghe der predicanten, dat hier aen de politieken staet door absolute ordre; ontrent het bevorderen van een cranckbesoecker tot proponent en opschortinghe der leraeren van haeren dienst, 't welck in Nederlant classicaal is en hier bij een kerckenraet getrocken wort.

Sedert de verwisselinghe der gemelde brieven is ons niets van de E. classis van Amsterdam dit verschil aengaende toegecomen, en hebben oversulx U.E.E. niet anders dan dese extracten mede te deylen, met versoeck dat wij in aenstaende gelegentheyt moghen naeder beright ontfangen van den uytslagh Uwer Eerw. vertoogh en doleantie, soo bij de synoden van Zuyt- en Noort-Hollant als bij de classis van Walcheren.

Waermede desen sluytende, bevelen wij U.E.E. personen en diensten Gode ende den woorden sijner genade en blijven, nae hertgrondighe toewenschinghe van alle geestelijcke en lichaemelijcke voorspoet, U.Eerw. dienstveerdighe en geneghene medebroederen. Isaak Huysman synedry p.t. praeses, Franchois Caron s.p.t. scriba, Jacobus Montanus, Hendrick Dame,[1074] Jan Poveret, Thomas Rodrigos, Don Salavador, ouderlingen, Toomas van Hommeren,[1075] diacon.

Ambon aen 't Casteel Victoria desen 19 september anno 1672.

173. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. ALBERTUS STRUYS. Haruku, 20 oktober 1672.
NA, VOC 1293, fol. 413r-418r. Afschrift.

Rapport van kerken en schoolen in d'Uliasserse eylanden gedaan door den Eerw. predikant Albertus Struys, en d'Ed. heer gouverneur alsmede d'Eerw. kerkenraad toegesonden.

Sedert mijn jongste rapport aan sijn Achtb. gedaan,[1076] heb ik de school van Jan Claas op Caibobbo besogt en toen soo passelijck bevonden, en kort daarna de school op Haroeco en sober gesien. Ondertusschen heb ik voorgeslagen of niet stigtelijk zou zijn dat ik sondags namiddags in de Maleytse tale bij beurten dan eens op Caybobbo en dan weder op Haroeco predikte. Soo nogtans, dat sij malcanderen van wederzijden, als steenen van een geestelijken tempel, in 't gehoor van Godts woord ondersteunen en gesamentlijck van beyde negorijen dan in d'eene, dan weder in d'andere kerk vergaderden, als men in 't vaderland doet, en dat sou voorwaar heughelijck zijn, dog de peremptoire uytslag wagt op zijn Achtb. komste herwaarts.

Den 11^{en} september[1077] heb ik op Harouco de kerk gevisiteert en 2 kinderen gedoopt. Den 1^{en} had de krankbesoekers op de 3 eylanden verwittigt van mijn visiten over 14 dagen te zullen beginnen, opdat sij in tijd sulcx laten waarschouwen, om bevorens alle questiën te slissen, de belijdenis der gesonde leere aan te nemen, en door voorbereydsoeffeningen de

[1073] Door een synode vastgestelde bepalingen, het kerkrecht, in dit geval de bepalingen van de Synode van Dordrecht 1618-1619, in het bijzonder de Dordtse Kerkorde.
[1074] Vrijburger, in 1677 na een schipbreuk vermoord (*GM*, IV, 186). Was volgens Valentijn (AZG, 143) in 1672-1673 en 1676-1677 lid van de Ambonse kerkenraad.
[1075] Thomas van Hommeren, in 1673 onderkoopman en winkelier, 1677-1679 ouderling, 5 juli 1672 tot 14 juli 1673 diaken.
[1076] Vermoedelijk dat van 12 mei 1672.
[1077] Zondag.

kerken tot het H.H. avondmael des Heeren te helpen bequaam maken. 'k Heb dan eerst gevisiteert op 't eylant Boangbessy.

Den 13en dito op Samet de school besogt. Toen gepredikt en gedoopt 8 kinderen, en 3 bejaerden op belijdenis en goet getuygenis tot ledematen der kerke aangenomen, en was daar grote siekten onder velen. Seker litmaat aldaar, in questie met een ander, is onversoent gebleven, alsoo zijn pretensie behouden wil tegen zijn partij met eene haat, is geraden van de tafel des Heeren sig te onthouden totdat met sijn partij bevredigt zij. Alsoo dese meester, Pieter Castanja, met sekere dogter van Way sig vermengt had, en sij een kint ontfangen heeft en nog niet ondertrout nog getrouwt was, heb ik hem ernstelijck geraden met den eersten daar mede te trouwen, 'twelk wij hooren dat al op Way geschiet is, tot beter stigtinge dier kerke op Samet. Gemelte meester valt wat sober in 't schrijven en voorsingen, en heb daar school en kerk soo tamelijck bevonden, maer zijn vrij indevoot in den godsdienst bevonden, waarvan haar zeer afgemaant heb. Eodem dito[1078] op Oma. De school besogt, en is seer slegt bevonden. Desen meester diende wel onder de oogen in een ander school, en een ander, ijveriger meester in sijn plaats gestelt. Heb daer 5 kinderen gedoopt.

Den 14en dito op Wassou de school besogt, en red'lijk bevonden in kerk en school. Heb 3 kinderen gedoopt, een bejaarde op belijdenis en goet getuygenis aangenomen. Dit is een kleyne en arme gemeynte, hebbende een geheel vervallen kerkjen. Sij soeken een nieuwe te maken, maar wegens veler siekten konnen niet. Ik heb haar belooft den E. broederen diaconen op het vrundelijkste te versoeken om de gemelte kerke met 10 rx uyt haar collecten daartoe te assisteren, of sal 't bij mancquement van dien aan haer uyt mijn eygen beurs tot een aelmoes verstrecken, en is dit al vrij deegelijck volk.

Eodem dito op Aboro de school besogt, en is maer passelijk bevonden.

Den 15en dito 6 kinderen gedoopt en 3 paar getrout. Toen ook de school van Holalieu besogt, en passelijck bevonden. Aldaer sijn 2 kinderen gedoopt en 4 paer getrout. Den 16en dito gepredikt en 't H. avontmael bedient met 31 communicanten, alsoo der vele op verscheyde negorijen siek waren. Den patti van Aboro heeft versogt dat het volk voor een maant etc. haar rijs versamelen mogten (alsoo 't in den oogst is), dat sij dan wel in 't avontgebed niet kunnen komen, maar sondags sonder onderlaten de godtsdienst sullen komen waarnemen, en gedaan hebbende doen als vooren. En is haar sulx toegestaan.

Vorders hebben eenige bejaarde versogt sondags vrij te zijn in de kerk te catechiseren, maar heb sulcx met ernstige berisping afgeslagen en haer tot dien algemeynen gewoonlijken ijver van alle de kerken aangemaant, en den patti gesegt haar in hunne traagheyd te stuyten en sulcx met goede oogen niet meer aan te zien. En heb hier de kerk beter als de school bevonden. Desen patti twist met den meester, Domingos Soupilatou, versoekt met d'orangkaya een ander te hebben. Haar voorgeven is, omdat hij van Oma is, en tegen den patty gestijft word. Heb hier ook verscheyde questiën tusschen hem en andere geslist, en desen patty (soo de meesten seggen) is ook den besten broeder niet, heb hem daarom wegens sijn sorge omtrent sijn negorij, kerk en school tot meerdere billikheyt te gebruyken geraden, en de zaak tot sijn Achtb. komste aangesien.

Die van Holalieu versoeken aan strand te woonen, alsoo hun negorij seer hoog en klipagtig is, en heb sulcx aangenomen, gelijk bij desen, sijn Achtb. voor te dragen.

Eodem dito zijn wij wederom op Caybobbo aangecomen, den 17en dito de proefpredikatie gepreekt, text 1 Cor. 11:28. Den 18en dito 't H. avondmael bedient, text Rom. 8:32, ende gecommuniceert met ons 82 menschen (Gode zij gelooft).

Den 19en dito heb de meesters en al de bejaarde van dit eyland gecatechiseert, en haar belast op een andere dag haar psalmboekjes mede te nemen, om beter te leeren singen.

[1078] Zelfde dag, zelfde maand.

Den 20en dito weder van Caybobbo Honimoa-waarts gereyst, en omdat het in de weg lag met opset eerst Hoorn of Krieuw alleen aangedaen (alsoo Sr Voorburgh[1079] sey dat Jan Claasz 't land Oma alleen met mij schuldig was te visiteren). Heb de school besogt, is redelijk bevonden en 5 kinderen gedoopt.

Den 21en dito na Poorte geschept, den 22en dito op Honimoa gecomen, verstont dat den 21en 's daegs tevooren, voor den dag, sware aardbeving ontstaan was, soodat het volk in 't fort afklommen. Den 22en dito 's morgens wederom, maar soo swaar niet.

Den 22en dito ben ik van Honimoa na Nusselaut vertrocken, den 23en dito van Ziela na Nallahia geschept, de school besogt, is maer passelijck bevonden, 2 kinderen gedoopt. Desen meester is oud en gebrekkelijk. Heeft een zoon die hem veel helpt, heb hem geraden sijn debvoir als ondermeester omtrent die school te doen, met belofte dat ik den Achtb. Heer gouverneur van halve gagie voor hem begroeten soude, om hem te beter te encouragieren.

Den 25en dito op Amet de school besogt, en is loffelijck bevonden, en sijn 4 kinderen gedoopt.

Eodem dito op Akoon de school besogt, is soo tamelijk bevonden, en zijn 6 kinderen gedoopt.

Den 26en dito op Abobbo de school besogt, en is bijde school en kerk tamelijck bevonden, zijn 5 kinderen gedoopt. Den patty Andries Lely heeft questie met d'orangkaya, levende beyde nog onversoent totdat zijn Achtb. daar komt, heb haar den tafel des Heeren ontseyt totdat sij bevredigt zijn.

Eodem dito op Titaway de grootste school op Nusselaut besogt, en is wel bevonden, 8 kinderen gedoopt, toen op Zela weder gecomen.

Den 27en dito de school besogt, en is dese school nu beter als tevooren bevonden, door eenen ondermeester Jacob Patiroua, dien ik geëncouragieert heb aan te houden, met gelijke belofte als op Nalahia van zijn Achtb. wegens de halve gagie voor hem te versoeken, en sou dan die oude meester Pieter Nuyts nevens hem daar konnen continueren. Den ondermeester heeft goet getuygenis, heb hem, met die van Nalahia, belast de meesters lessen wel en vast te sullen leeren, en mede alle 14 dagen met de meesters bij den krankbesoeker 'tselfde opseggen, tot harer beeteren onderrigting, dat soo gearresteert is gebleven. En wort desen krankbesoeker Johannes Verhoeven alhier gepresen van sijnen goeden ijver voor kerk en schoolen, waarvan ik ook getuyge ben dat zulx waar is.

Eodem dito in de redoubt Beverwijk gepredikt text Psalm 23:1. Namiddags in de Maleytse kerk, text Matheus 5:6, met bedieninge van 't H. avondmael met 69 communicanten. En heb haer allen tot beter devotie onder den godtsdienst geraden, hoewel ik 't nu ongelijk beter als tevooren bevonden heb, en heb dat eyland soo verlaten.

Den 29en dito met den krankbesoeker gemelt (alsoo daar een corporael Hendrik den dienst wel voor hem kon en wilde waarnemen) van hier na Hattewane getrocken, en eerst de school van 2 negorijen Paperou en Touhaha besogt, en is maar tamelijck bevonden, alsoo wegens de schrik der aardbeving 18 jongens in 't bosch wel 2 à 3 maanden verbleven waren. Nog 2 negorijen aldaar, Nollot en Itawacka, desselfs school ook besogt, en is dese school beter als d'andere bovenstaande bevonden, heb 1 paer getrouwt, 20 kinderen gedoopt.

Den 30en dito hier 't avondmael bedient met 28 ledematen, alsoo door schrik der aardbeving veel menschen in 't bosch sig onthouden hebben. Tot nu toe sijn se seer veragtert in het agamma opdat ik soo met haer spreecke.

Den 1en october op Ouw de school besogt, en is die school en kerk wel bevonden. Dese meester is ijverig. Den 2en dito 9 kinderen gedoopt, 1 paer getrouwt.

Eodem dito, na middag op Sorri Sorry gepreekt, 13 kinderen gedoopt.

[1079] Gerrit van Voorburg, opperhoofd van Honimoa, zie hiervoor, doc. 168.

Den 3en dito 't school besogt, en is die school wel bevonden. Desen meester, Matheus Nunsoepa, is een seedig meester, heeft op Tiouw over 10 maanden nog gelegen, daer hij liever gebleven had als hier nu, wijl de herten op Sorri Sorry soo tegen malkanderen verdeelt zijn, soo hij in ernst verhaelt. Hij versoekt seer instantelijck wegens de groote dezer negorij school en kerk wat meerder gagie als 4 rx te mogen genieten. En soo sulcx wel is geschiet aan andere meesters (soo hij voorgeeft), dunkt mij dat hij sulcx ook wel meriteert, waartoe ik hem hulp van voorspraak bij zijn Achtb. belooft heb te verlenen.[1080]

Den 4en dito op Tiouw de school besogt, is redelijk bevonden, zijn 5 kinderen gedoopt. Eodem dito op Booy de school besogt, is wel bevonden en aldaer den 5en dito 4 kinderen gedoopt.

Eodem dito op Poorte de school besogt, is wel bevonden. Den meester is lang seer siek geweest, tot nu toe, is vrij oud, maer degelijck. Een ander neemt de school wel waar in sijn plaats. Den 6en dito op de redoubt Delft gepredikt, en in de Maleytse kerk tot voorbereyding.

Den 7en dito met den E. Sr van de Voorde ondercoopman en 't geselschap (daar ik een dag of 2 na wagte) 't H. avondmael gecelebreert, met 27 ledematen alsoo vele ziek en gestorven zijn. En ben toen den 8en dito met onderlinge segenwensch, ook op sijn attestants welvaren, van haar in goede vrede gescheyden en den 9en op Caybobbo wederom met Godts hulp geraakt.

Den 12en dito heb hier de school wederom eens besogt en is soo tamelijk nu bevonden.

De reys na de cust van Ceram heb moeten uytstellen tot ultimo october wegens de ongestadigheyd des weeders, groote branding aan Amahey, en slibbere en ongaenbare wegen, naar 't zeggen dier meester op Hatewane komende, denwelken ik ook schriftelijke onderrigt van zijn en de kerk en school op Quelquepoety gegeven heb, tegen mijn komste aldaer.

Nu volgen de consideratiën in 't gemeyn hieromtrent.

Van patty Mole

De inlanders getuygen doorgaans, op dese 3 eylanden, dat patty Mole eertijts goede dienst voor kerk en schoolen gedaan heeft, maar daarnaar soo niet, veeltijts nu met een dronken hooft sulcx met veel meesterschap gepleegt heeft, soodat sij wel een ander ouderling gaarne zagen, waarvan ik ook niet vreemt zijn sou dat men met gemeen goetvinden der ledematen van elk eyland eenen goeden ouderling, met aanroepinge van Godts H. naam, gesamentlijck gekoren, en op approbatie van zijn Achtb. bevestigde, opdat wij 3 goede mannen in dese Uliassers ten dienste dezer kerke mogten zien het ampt van ouderlingschap na behoren pregen. En dat zou, nevens de krankbesoekers en onsen dienst, veel tot inwinninge en stigtinge helpen, waartoe Godt zijn zegen verlenen wil.

't Was te wenschen dat het ondertrouwen omtrent de inlanderen wat vigilanter, na begeeren, geschieden mogte, opdat alle hoerdom en concubinatje geweert werde, waartoe goede ordre verwagt word, en dat voor de doening der kerkelijke visiten, om haar bij mijn overkomste dan te konnen trouwen.

Ik heb de krankbesoekers belast elk op zijn eyland de meesters, als zij om de 14 dagen komen catechiseren, ook haar wel te leeren de psalmen singen, tot beter stigtinge in de kerken.

Alsoo ik veeltijds geplaagt word de schoolkinderen selfs voor hare gestelde jaren op den inlanderen versoek uyt de school te largeeren, door ijdele voorwendselen, heb in die zake niet willen doen als op gestelde passerende jaren, en gesegt dat sulcx aan mij niet, maar aan des E. Heer gouverneurs ordre alleen staat. Maar wat te doen staat met weesen, die geen

[1080] In 1694 is een Jonathan Nunsupa oppermeester van Haruku (NA, VOC 7982, fol. 154).

onderhoud van hun ouders konnen hebben, stel ik te bevragen als sijn Achtbaerheyt herwaarts komt.

Het huys van Jan Claasz, en sijn 2 dogters insonderheyd, sijn qualijck berugt alhier, waaraan haer vele ergeren, waarom ik wel in consideratie geven wil dat men van consciëntie wegen een kerkelijke censure omtrent haar aanwenden mogt, tot weeringen der ergernissen in dese kercke.

Waertoe Godt Almagtig alle de wagters een gestrenge lesse gegeven heeft door den propheet Esechiël capittel 3 versen 17-21 (ik beve daaraan denckende). Dien ik door vreesagtigheyd van laaksieke tongen echter niet en zal vergeten te betragten, getroost op Luthers woorden: 't prediken is niet anders als 't geraas der werelt op sig te doen vallen,[1081] en nog eens: 't is onmogelijck, segt hij, een getrou dienaar Jesu Christy te zijn en geen verdruckingen te ontmoeten. Toen Paulus tegen Diana predikte, de gantsche stadt was in oproer.[1082] Daarom is haar vooral nodig een vierig gebedt dat Godt haer wil geven de voorsigtigheyd van de slang, opdat zij haarzelven niet en verraden door onvoorsigtheyd, en de kloekmoedigheyd van de leeuw, opdat zij de waarheyd niet mogen verraden door vreesachtigheyd.

De zoon van Jan Claasz, meester op Piere Tanoeno,[1083] is wel getrouwt, maer zijn huysvrouw woont hier, jaar uyt jaer in, van hem af en wort ook van quaden wandel onder de Alfoeresche heydenen verdagt. Ik geef in bedenking of aldaar niet wel vooral een regt godtvrugtig, ijverig meester benodigt was.

Voor het laatste, heb ik overal de gemeyntens belast haar kinderen in de schoolen te laten continueren, de bejaarde in de avondgebeden dagelijcx te zullen gaan, en alle sondagen tweemael den godtdienst plegen.

En heb het voor dit mael soo op de 3 eylanden gelaten, maar ik merke niettemin dat, door den zegen uyt der hooghte, de schoolen en kerken sedert mijn aanwesen alhier zeer toegenomen hebben, soo in kennis als in vrugtbaarheyd en devotie.

De Heere doe hier dagelijcx tot sijn gemeynte toe die zalig worden.[1084] Hem zij de heerlijkheydt tot in der eeuwigheydt. Amen. Vergun mij met den H. Paulo te besluyten: U groeten alle de broeders. Groet de vrienden met name. Mijn liefde sij met u allen in Christo Jesu, amen.[1085]

Onder stont: De groetenis van den geheel uwen, was getekent: Albertus Struys.

In margine stont: Oma, in mijn comptoir, 20^{en} october 1672.

174. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Albertus Struys. Z.p., z.d. [Haruku, november 1672].

NA, VOC 1293, fol. 444v-446v. Afschrift.

Rapport der visiten van kerk en scholen op Ceram, aan sijn Achtb. en den E. kerkenraadt in Amboina gedaan door Albertus Struys anno 1672.

[1081] 'Nam praedicare verbum Dei nihil aliud est quam derivare in se furorem totius inferni et Sathanae, deinde omnium sanctorum in mundo et omnem potentiam mundi.' *D. Martin Luthers Werke*, WA Bd. 25, Weimar 1902, 253. Vertaling: 'Immers, het woord Gods prediken is niet anders dan de woede van de gehele hel en van de duivel over zich heen halen, en vervolgens ook van alle heiligen in de wereld en elke wereldlijke macht'. Het citaat is afkomstig uit de voorlezing over Jesaja 40:6.

[1082] Vgl. Handelingen 19.

[1083] Domingus Claasz.

[1084] Handelingen 2:47.

[1085] 1 Korintiërs 16:24, 1 Korintiërs 16:20.

Den 6 november[1086] op Quelquepoety gecomen, de school besogt, 5 kinderen daarin bevonden en is soo tamelijk. Toen is ook gepredikt, sijn 15 kinderen gedoopt en 2 paar getrout, is ook het H. avontmaal bedient met 12 menschen.

Hier hebben de lieden de gewoonte bij den predikant te ondertrouwen, maar alsoo Cornelis Pietersz op Hatewane gemagtig is te konnen ondertrouwen, genietende gelt 's maants van d'E. Compagnie, geef ik sijn Achtb. in consideratie of sulcx niet wel door hem Cornelis gemelt sou konnen geschieden, des dat de meesters van Ceram eerst de namen der lieden aan hem sonden, en dat gemelte Cornelis dan na Ceram overstak, om haar soo op Quelquepoety als Amahey te ondertrouwen.

Hier zijn wel 36 heydenen woonende in dese negorij, haar vermengende met de christenvrouwen, insonderheyd teelende kinderen waarvan dikmalen de vader of de kinderen ongedoopt worden verborgen gehouden, 'twelk schandelijk is en een groote smette voorwaar onder dat tedere Christendom aldaar.

Daar zijn eenige heydenen versoekende digt aan de negorij Quelquepoety een negorij op haarselven te maken, maar de meester meent sulcx niet goet te zijn voor de christenen, siende hare afgoderijen etc., dog ik geef dit in nader bedenking of 't niet alsoo goet als quaat zijn zoude.

Ik heb gemerkt, als ik hier ben, dat men de heydenen soo op stont[1087] niet spreken kan, alsoo sij haar verbergen en na mijn vertrek des meesters leeringen (daar ik hem toe aangeport heb) in de wind slaan. Sij meenen dat de meester sulcx maar doet uyt een quaade drift. Daarom heb ik haar daarvan anders laten onderrigten, en gesegt dat 'tgeen de meester haar zal leeren in hunne tale een leere der waarheyd die na den godsaligheyd is, en daarom wel mogen na hem horen.

Den eersten orangkay van dese negorij kan geen Maleyts, maar de tweede een weynigjen. De eerste heeft weynig trek tot de godtsdienst uyt onwetenheyd, den ander meerder. Dit doet niet veel goet tot opbouw deser kerk en schole.

7^{en} Dito op Amahey, Makerike en Swouko, 3 gecombineerde negorijen leggende wel 1½ uir van strant opwaarts, met geen kleyne moeyte en sweet gecomen, heb de school besogt, heb 60 kinderen daarin gevonden, is maar passelijk.

Daar zijn vele ouders angetekent die haar kinderen uyt het school houden. Daarop heb ik voor dees tijt niet anders konnen doen als den meester en marinje in tegenwoordigheyd van allen te gemagtigen om sulcx met alle ijver anders te maken, waarin de orangkayen den meester dan ook moeten maintineren, bij onwilligheyd haar pant af te vorderen.

Dese orangkayen verstaan wat beter Maleyts als die op d'andere plaatse vernagt hebbende.

Den 8^{en} november heb ik gepredikt, gedoopt 29 kinderen, getrouwt 15 paren en 't H. avondmaal bedient met 14 communicanten.

Hier zijn ook 16 heydenen die hier woonen en sig met de christenen vermengen.

Tot welstand en opbouw deser kerken en scholen en inwinning veler heydenen was op 't hoogst nodig dat een getrouw, goetijverig leraar hier voor eenige maanden in de goede mousson (want in de quade is 't niet doenlijk) onder dese menschen met zijn tegenwoordigheyd wat langer verbleven en met haar vrundelijk ommeging, ook zijn beste debvoir omtrent de negorij Sepa aan strand, bij de heydenen, aanwendende, alsook onder de Alfoeresen met het aanlocken harer kinderen in de scholen etc., 'twelk ook veel tot rust en vrede onder haar sou strecken, alsoo sij om een kleen ding menigmaal soo groot gewelt en verschil maken, tot welken goeden en nodigen werk ik aan sijn Achtb. en den E. kerkenraad mijn

[1086] Zondag.
[1087] Aanstonds, terstond.

dienst eerbiedelijk presenteren, behoudens dat de drymaandsche visitatiën soo als tevooren door de 3 eylanden van mij sullen onderhouden worden.

Twee lieden hebbende questy over 't stuk van trouwen. Na inhoudende van haar wedersijds geschrift[1088] heb geraden dat de vrijer een anderen vrijster soeken sou, en is soo gelaten.

Ik zou na de negorij Sepa aan strant gegaan hebben, maar d'orangkay was op Honimoa.

De Heere doe tot zijn gemeynte toe die zalig worden.

175. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP LEITIMOR, BUANO, MANIPA, HITU EN PIRU DOOR DS. FRANÇOIS CARON. Ambon, 30 november 1672.
NA, VOC 1293, fol. 430r-444v. Afschrift.

Vertoogh van den toestandt der kerken en scholen, soo als deselve sijn bevonden in de laatste visitatie, verrigt door den predicant Franchois Caron, op Leytimor, Bonoa, Manipa, Hitou, Pirou, geduirende de maanden september, october en november deses jaars 1672.

Leytimor, in de negorij Souly den 26en september 1672[1089]
Hier is het school ondersogt en in 'tselve getelt: 9 catechismusdiscipulen, dewelke alle lesen en schrijven, 9 Aldegondes dito, 3 absente, 3 aancomelingen, 13 absente, meest kleyne kinderen, somma 21. De scholieren sijn hier veeltijts absent, 'twelk meer de achteloosheyd van den patty, sijnde een man die weynig gesag over zijn volk voert, als den schoolmeester, die zig beneerstigt, verweten word.

Godtsdienst. Het volk, hoewel meermalen aangemaant, comt niet dan dat den meester bijna de helft der predicatie gelesen heeft ter kerke. De avondgebeden werden hier ten bestemder tijden met een tamelijken toeloop der bejaarden onderhouden, die ook, volgens eygen bevindinge, in kennisse der gebeden en vraagstucken niet en veragteren.

Den patty ende de outsten van Souly versoeken in name van de negorij wederom, na vele vrugteloos aangewende debvoiren, onder aanbiedinge van een grooter aantal ledematen, dat afgesondert van Baguale aan de Pas (waarhenen nu een geruymen tijt de mans alleenlijk sonder hare vrouwen en zeer schaars plegen te verschijnen) mogen communiceren, te meer, alsoo sij selver sonder Baguale scheppen.[1090] 't Welk tot nu toe is uytgestelt, bij gebrek van Maleytscundige predicanten, en vermits het inwilligen soude dienen tot een exempel om andere negorijen haar te doen volgen, selfs die met andere scheppen en onder een hooftorangcay staan, gelijk daarvan alrede voorslagen zijn vernomen. Indien anders sig niet laten geseggen, soude men haar in dese swackheyt wel connen te gemoete comen, dewijl 't getal der taalcundige leraren aanwast, en vervolgens de visiten mogen langhwijliger geschieden.

Na gedane predicatie zijn hier 6 kinderen gedoopt en alle de bejaarde ondersogt in de gronden der religie.

Wey den 27en en 28en september
't School is ondersogt, en in 'tselve bevonden: 8 catechismus dito van welke 5 schrijven, dog alle 8 lesen, 2 absente, 7 Aldegondes dito, 3 absente, 9 aancomelingen, somma 24. Der scholieren kennisse en neerstigheyd is soo tamelijk als voorhenen, maar haar getal te kleyn na de gelegentheyd van de negorij, die alleen een geheel corcorre voert, van Souly en Baguale gescheyden, waarom hen wiert gerecommandeert hierop nader in toecomende te letten.

[1088] Attestaties of verweerschriften van beide partijen.
[1089] Maandag.
[1090] Niet samen met de mannen van Baguala op de cora-coravloot roeien.

Godtsdienst. Na gedane Duytse predicatie in de fortresse en aanmaninge tot den godtsdienst, is buyten onder de Inlanderen gepredikt, gecatechiseert, den doop aan 6 kinderen bedient, 1 paar getrout en het H. avondmael aen 44 ledematen deser negorij alleen volgens gewoonte uytgedeelt, werdende hier de avondgebeden, door goede toesigt van den sergiant Marinus ende den patty, redelijk wel waargenomen, behalven dat deselve wanordre als op Souly hier in swange gaat, comende d'ene lange na den anderen des sondags tot den godtsdienst.

Routon den 29en september
't School: 16 catechismus dito daarvan 8 lesen en 7 schrijven, 7 Aldegonde dito, 1 absent, 4 aancomelingen, 1 absent, somma 27.

Dit school is seer wel gestelt, en heeft door goede vlijt van den meester, hoewel van den orangkay benijt wort, in corten tijt merkelijck soo in gestalte als kennisse toegenomen.

Godtsdienst. d'Avondgebeden ende den kerkgang werden hier met grote wanlust onderhouden, alsoo het een negorij is als nog zeer woest van aard, behalve Alfoeresen, tot debouchies[1091] t'enemaal genegen, en welkers inwoonderen niet dan met scherpe sporen dienen geprickelt.

d'Orangcay van Lehari (een campon van 5 à 6 datys gelegen op zigselven, en een kleyn half uirtien van Routon gelegen, daar sij met den anderen tot den godtsdienst versamelen) heeft eenigen tijt in krakeel geweest met sommige sijner ondersaten, die hem omtrent den kerk- en schoolgang niet en begeerden te gehoorsamen. Welke wederspannigheyd nader ondersogt en gebleken zijnde, met bedreyginge van de saacke hoger aan te brengen, sij aannemen bij handtastinge in toecomende den gemelte orangkay te sullen gehoorsamen, dat de ondervindinge leeren moet.

Na verrigtinge van den godtsdienst, en aanmaninge van 't getal der ledematen, merkelijck door afstervinge vermindert, te vergroten, is den doop bedient aan 7 kinderen. Dese ledematen communiceren op Ema, onder welkers hooftorangkay sij staan.

Hoetoemoery den 29en en 30en september
't School: 20 catechismus dito van welke 6 lesen en 4 schrijven, 1 absent, 19 Aldegondes dito, 5 absente, 22 aancomelingen, 6 absente, somma 61. De kleyne aancomelingen, daar de andere meesten tijt verschijnen, comen niet in 't school dan onder de visitatie der predicanten.

Godtsdienst. Den doop is hier bedient aan 14 kinderen, den houwlijcxband aan 3 paar, en 't H. avondmaal, 'twelk hier afgesondert om de grootheyt van de negorij gecelebreert wort, aan 44 ledematen uytgedeelt, verscheydene van huys zijnde.

Bij ondersoek der bejaarde in de kerke hebben bevonden dat niet de vrouwen maar de mans hoe langs hoe meer veragteren, connende sommige naulijcx haren bappa camy,[1092] soo se een voor een gevraagt worden, opseggen, gemerkt nog des sondags in de kerke nogte des avonts tot de mondelinge onderwijsinge en gemene gebeden comen willen. Onder welke selfs orang toua toua sig opdoen, die andere dienen voor te ligten, dusverre dat de aansprake van den meester, de ordre van den patty ende de bestraffinge der visitateuren, die niet dan goede woorden horen en geen saaken bevinden, niet meer op dese wederhorige luyjaarts hegten, waarom den patty versoekt de oude boeten te mogen invoeren en vergroten, om het trage volk te constringeren tot haren pligt.

[1091] Uitspattingen.
[1092] Onze Vader.

Baguala aan de Pas, den 30en september en 1 october
't School: 11 catechismus dito, die alle lesen en 3 schrijven, 9 Aldegondes dito, 1 absent 7 aancomelingen, 2 absenten, somma 27.

De klagte valt over de Aldegondes dito ende de aancomelingen, dat se vertragen omtrent den schoolgang, en niet over de catechismus dito. Geen wonder, vermits dese al veele jaren hebbende schoolgegaan, en den meester voetsel van traagheyt gegeven, dienen te werden gelost om voor andere nieuwelingen plaats te maken, 'twelk ook onder eenige geschiet is. Ook wiert den sergiant de Bode versogt toesigt te nemen op kerk en school, te meer alsoo den meester agteloos is, door zijn zoon Wouter alles doet, en tot den drank seer genegen blijft, onaangesien goede beloften van verbeteringen doet, welkers uytslag de tijt leeren moet, en betoonen of ook zijne armoede, waarop voorhenen reflecxie genomen is, langer erbarminge verdient.

Godtdienst. 't En gaat hier niet als het plagh. Der bejaarden kerkgang, avontoeffeninge en kennisse nemen merkelijk af, ook en wert den orangkay in sijn goet voornemen niet gehoorsaamt.

Na de predicatie, eerst in de fortresse onder de Nederlanders en buyten in de negorij onder de inlanderen, is hier den doop aan 8 kinderen bedient, den houwelijksband aan 2 paar, en het H. avondmaal als bevorens aan de ledematen van Baguala en Soely tegelijk, sterk zijnde 29, uytgedeelt. Verscheydene lieden van Souly, om reden boven aangehaalt, sig absenteerde.

Roumatiga den 1en october
't School: 2 catechismus, die lesen, en niet schrijven, 2 absente, 2 Aldegondes dito, 8 aancomelingen, 4 absente, somma 12. De kennisse der Aldegondes dito en der aancomelingen comt niet bij, sij verschijnen selden in 't school. Ook en wend den meester daartoe geen vlijt aan, sijnde een out man, nieuwlincx door den Heer Cops op voorspraacke van radja Nussanive geplaatst.

Godtsdienst. De bejaarden verschijnen nu neerstiger ter kerke in de gemene avontgebeden dan bevorens, en was na verrigtinge van den godtsdienst, op het doopen van 4 kinderen en trouwen van 1 paar, de kennisse bij gedaane ondersoekinge tamelijk.

De ledematen deser negorij plegen het Heylig avondmaal te ontfangen aan 't Casteel Victoria, also nabij 'tselve woonen.

Bonoa den 8en en 9en october
't School: 14 catechismus dito die meest alle lesen, en van deselve beginnen 5 te schrijven, 12 Aldegondes dito, somma 26.

De gestalte van 't school vertoont sig bijna als verleden jaar, neemt nog af nog aan, uytgesondert de Maleytse taale, daarin de kinderen vorderen. Verscheydene groote jongens tot mannen opgewassen, die wat anders dan de gewonelijke vraagstukken en gebeden waarnaemen, wierden gelost ende in derselve plaatse 5 kleyne ingevoert. 't Getal der scholieren was te kleyn na de gelegentheyd der campons en veelheyt der christenkinderen, die gesamentlijk met de bejaarden een getal van over de 245 gedoopte uytmaken.

Godtsdienst. In tegenwoordigheyd van den Heer gouverneur en sijn Achtb. aanwesende officieren sijn hier (na vordering der belijdenisse van de bejaarden en gedane ondertrouw bij predicant, ouderling en commissaris der huwelijcxe zaken) 18 soo mans als vrouwen, 10 kinderen, gedoopt, en 8 paar getrout.

De oncunde van de Maleytse taale doet hier 't merendeel der bejaarden de gronden der religie opseggen gelijk de papegayen de tale der menschen volgen, die zij tog niet en verstaan, 'twelk hen ook onbequaam maakt om de predikatie, door den meester des sondags voorgelesen, met aandagt en kennisse te hooren en het H. avondmaal, dat alsnog uyt dien

hoofde wert uytgestelt, te ontfangen. Hoe woest en wilt dit volk sig aanstelt, en hoe noodig het schijnt dat de voorslagen van hen elwaart te plaatsen effectivelijk werden tewerk gestelt, heeft onder anderen gebleecken aan het oneerbiedig praten in de kerk en het roekeloos toelopen der dopelingen tot den heyligen segel des genaden verbond. Menschelijkheyt dienen dese ongeletterde barbaren en berglopers, nevens 't Christendom, aan te leeren.

De Heer gouverneur heeft gelieven op mijn versoek de hoofden der negorij te gelasten een meerder vlijt tot betragtinge van den schoolgang en godtsdienst aan te wenden bij de hare, dat beloven te agtervolgen.

Manipa den 11, 12, 13en, 14en en 15en october

't School: 12 catechismus dito die alle lesen, dog 2 schrijven, 9 Aldegondes dito, 4 aancomelingen, somma 25. Dit school vonden wij in een goede gestalte, de kinderen neerstig in 't leren, den meester vroom van leven en vlijtig in de onderwijsinge der jeugt.

Godtsdienst. Des sondags werden gemenelijk, na het oplesen van de namen door den krankbesoeker Martinus van der Werven, wel 110 à 120 christenen, soo mannen als vrouwen, in de kerk getelt, en verschijnen de bejaarde volgens verdrag met hen gemaakt 3 maal ter week tot de avondgebeden aan het huys van den schoolmeester.

Die van de christen campon binnen de negorij Tanuary, staande onder den orangtua Abel Mahocol, clagen over de afgelegentheyt van de plaats der gemene avontgebeden, waarbij genootsaakt werden met vrouw en kinderen in den donkeren avond, en dat somtijts bij wint en regen, door de revieren, tot aan 't school te verschijnen, wert hen oversulcx met communicatie van den Heer gouverneur toegestaan van in haar eygen campon, door behulp van een bequamen schooljongen, gelijk hier aan 't Casteel in de omleggende negorijen geschiet, de vraagstucken etc. te doen voorhouden, waarhenen dan den crankbesoeker en schoolmeester sijn gelast bij beurten te gaan, om te vernemen of alles wel toegaat.

't Schijnt hier meest gedwongen werk met het Christendom, of ten minsten lopen hier merkelijke insigten van tijdelijke voordelen, daarbij dan nog comen de hevige twisten onder de hoofden der inlandse christenen, Paulo Carbou, Hendrik Gomes[1093] etc., met den bekenden David Bintang ende de zijne, die malcanders voornemen omtrent de inwinninge der moren looslijk tragten te stuyten.[1094] Kan ook na ondersoek niet bemerken dat de lieden, insonderheyd de mannen, in kennisse der religie toenemen, onder welke sig eenige opdoen die wegens hare hoge jaren onbequaam werden het minste van buyten te leeren en te onthouden.

Boven den godtsdienst in de fortresse Wantrouw onder de Europeanen, de voorbereydinge bij de inlantse christenen, den doop van 6 bejaarden en 12 kinderen, is het H. avontmaal bedient aan 23 ledematen, sonder den Heer gouverneur met de presente officieren te tellen, die om de gemeenschap der heyligen te voeden met de inlanderen hebben gecommuniceert. Verscheydene ledematen, en van deselve de voornaemste, wierden om hare hoog geresene twisten, die al voor den regter waren gebragt, van des Heeren tafel afgehouden. 1 Paar is hier getrout, de bruydegom een christen ende de bruyt moors zijnde van belijdenisse geweest, hadden al over de 7 à 8 maanden bij malcanderen gehouden.

In presentie van Sr Moris, meester Thomas[1095] en D. Caron zijn de beyde bosjes,[1096] ene van de fortresse, d'ander van de kerk, in de nieuwe kerk geopent en in deselve bevonden 17 rx en 7 stuyvers, die soo ten behoeve der begraffenissen als aan de armen ende de scholieren

---

[1093] Valentijn noemt een Henrik Gomes als ouderling van het eiland Oma (Haruku) in 1708 en volgende jaren.

[1094] Zie Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 62v.

[1095] Thomas Rodrigos, oppermeester te Ambon, die ds. Struys op zijn visitatietocht vergezelde in zijn kwaliteit van ouderling.

[1096] Armbussen.

zijn uytgedeelt, een ieder na zijnen noot en gelegentheyt. 't Getal aller inlandse christenen op Manipa bestont in 187 menschen, te weten mans, vrouwen, kinderen, in en buyten het school gerekent.

Hila in den christencampon Senalou, den 25en october
't School: 11 catechismus dito, die alle lesen, en 3 derselver schrijven, 1 Aldegondes dito, 3 aancomelingen, somma 15. 't School is tamelijk gestelt door neerstige toesigt van den meester.

Godtsdienst. Voormiddag is den godtsdienst verrigt binnen en namiddag buyten de fortresse Amsterdam in de kerk van Senaloe, alwaar 3 kinderen den doop hebben ontfangen. Eén paar volks die over 't jaar bij den chirurgijn, Ephraim Graumansky, met den anderen hadden gehouden, worden uytgestelt om hare onwilligheyt omtrent de huwelijcxbevestiging, wegens de absentie der wedersijtse bloetverwanten, totdat voor de E.E. commissarisen op Amboina sullen zijn verschenen.

Alsoo der maar 2 à 3 ledematen uyt dese negorij aan 't Casteel Victoria communiceren, sijn beneffens dese 4 andere overredet om ter aanstaande gelegentheyt belijdenisse te doen. Alle de gedoopte hier woonagtig maken uyt een getal van 49. 't En laat sig geensins aansien dat het Christendom hier in 't hertien van 't Moorsdom immermeer zal inwortelen of merkelijk vermeerderen, voornamentlijk alsoo de christenen hier boven andere christen negorijen omtrent de oeffeninge van den godtsdienst vertragen.

Pierou in de bogt van Tanoeno, den 26en en 27en october
't School: 5 catechismus dito van welke maar eenen leest en schrijft, 2 Aldegondes dito, t'samen 7. 't Getal ende de gestalte der scholieren blijft soodanig als verleden jaar doe de visitatie herwaarts geschiede, en schijnt alsnog geen hope van verderen aanwas soo lange 't getal der christen op Pierou zoo schaars valt.

Godtsdienst. Onder 't gehoor van 15 vrouwen en 11 mannen, meest lieden van Pirou uytgesondert ons geselschap, de 7 gemelde scholieren ende de vremdelingen van Boy, Haria, Caybobbo en Mardica, hier om sagou gecomen, is het woort Godes gepredikt, den doop aan 1 kint en 2 bejaarden bedient en 't huwelijck na den ondertrouw voor ons geschiet aan 2 paar bevestigt.

De avondgebeden werden hier dagelijcx van degene die binnen den christencampon van Pierou woonen waargenomen, waaruyt onstaat dat de presente toehoorderen hare vraagstucken tamelijk conden opseggen, maar de christenen van Lakemay, een uir scheppens van Pierou gelegen, te weten 8 in getale, daaronder men mans, vrouwen en kinderen telt, verwilderen geheel en al, en houden 't meer met de heydenen als de christenen (behalven haren orangtoua Thomas[1097]), blijvende twee van hen in concubinagie met heydense vrouwen, sonder door aanleren der religie haar tot den doop bequaam te maken, gelijk sulcx aan een Tihoupoety van Soya en Macquerani van Caybobbo gebleken is. Groote moeyten heeft men aangewend om dese lieden van Lackemay voornoemt bijeen te roepen, en sonden tot 2 à 3 malen inlanderen derwaarts, tevergeefs, totdat genootsaakt wierden 2 soldaten henen te schicken, na een dag wagtens, die niet dan 2 mannen en 1 vrouw medebragten, daar d'andere wegliepen. Te wenschen dan was dat d'Achtbare overigheyd geliefde door haar vermogende authoriteyt die van Lackemay met die van Pirou te doen t'samen woonen, teneynde sij gesamentlijk geduirende de beginselen van 't Christendom, der christelijcke oeffeningen en den schoolgang mogten deelagtig worden.

't Getal der christenen van Pirou smelt merkelijk en can desen campon volgens bevindinge nauwelijcx 30 gedoopte uytmaken, daar se op mijne visitatie van verledenen jare gesa-

[1097] Thomas Kaunoula, orangkaja van Lakemay.

mentlijk wel 41 sterk waren. De reden is, omdat er 4 à 5 huysgesinnen na Caybobbo Baroe op Boangbessy waren verhuyst, die, soo men segt, op Pirou plagten te woonen om de heydense vrouwen van Pierou Tenoenoe en Lackemay, daarmede sig vermengt hadden, die nu gedoopt en getrouwt zijnde en vervolgens ontslagen van de vrees omtrent de straffe die op sulke onwettige vermenginge staat, op d'aanradinge van orangkaya Abram van Caybobbo Baroe sijn gekeert na haar voorige negorij Caybobbo. Soo doende sal 't Christendom bij verloop van de gechristende, en bij wederwil der naburige heydenen die nabij de christenen woonen, eerlang t'enemael vervallen, indien niet tijdig hierinne werde voorsien. 't School ende kerk t'enemael op te breken ende den campon sonder meester (die anders hier seer verdrietig wort) te laten is gantsch niet raatsaam, want aldus wort de heydenen van Tanoenoe in 't gebergt, den heydensen campon van Pirou en Lackemay, alle occasie van bekeringe afgesneden. Wat dan?
a. Die van Lackemay dienen te woonen ende te versamelen in den godtsdienst met den christencampon van Pirou.
b. De oude en bijna onversoenelijke twist en jalousy tusschen de beyde hoofden Hatulewan, heyden, en Rewang, christen, welkers vuir na menigvoudige bevredinge telkens opblaackert, en waarom d'ene d'anders onderdanen soekt tot sig te betrecken, behoort indien niet can uytgeblust werden, ten minsten verhindert, dat het geen beletsel sij van 't Christendom en derselver voortplantinge.
c. Hierbij comt, dat de meyninge van d'E. Compagnie haar dient met enigen nadruk ingescherpt te werden dat se tot haren doop verstaat, waarmede sig den heydensen orangkaya Hatoelewan volcomentlijk schijnt te confirmeren met sijne oudsten, als die begeren christenen te werden indien de E. Compagnie (van den waren Godt hebben se geen kennisse, willen daar ook niet van hooren) niet alleen Hatulewan, maar hen allen gelaste de christelijke religie te aanveerden, insonderheyt Janouro, die de voornaamste orangkaya van de gantsche bogt is en veel volks aan de hand heeftl
d. Het is seker dat ook de moorse emissarisen, hoedanige hier verleden jaar 2 in getale sig verborgen hielden, te weten een van den Rooden Berg, d'ander van Larique, ende die door Cornelis van Dijk saliger, sergiant van Loehoe, sijn geligt, dienen geweert werden.
e. Insonderheyt gestuyt den duyvelsdienst der heydense papen, welkers grouwelen hier opentlijk in swange gaan.
f. Voorts, daar het meest op aan comt, dienen de gemoederen bewerkt door neerstige visitatiën, die nu bij aanwas der taalcundige meermalen cunnen geschieden, tot menschelijke redelijkheyt gebragt, en also geleyt te worden tot gehoorsaamheyd des Evangeliums.

Nussatello den 29 october omtrent het driecantige fortien Vlissingen
Is hier, 'twelk mogelijk noyt, immers overlang niet en is geschiet, mijnes wetens, in 't Duyts voor de militie gepredikt, en 1 bejaarde gedoopt en voorts 't avont- en morgengebed nevens de sondagsoeffeninge gerecommandeert.

Alang den 30^{en} october
't School: 8 catechismus dito, van welke 15 lesen en 2 schrijven, 3 absente, 20 Aldegondes dito, 3 absente, 14 aancomelingen, 2 absente, somma 52. 't Gaat hier met het school nogal tamelijk toe, nadat den meester een geruymen tijt was siek geweest, comende de kinderen door goede toesigt van Andre Sohilayt, outsten der negorij, nog dikwils school, dewijle den patty, geensints de wijste van sijn geslagt, den godtsdienst en 't school weynig behertigt.

De hoofden der negorij leggen geduirig overhoop met den schoolmeester, alsoo sij hem mondelijk en schriftelijk verwijten dat de schoolkinderen tot eygen dienst misbruykt, te hart handelt, sig hoveerdig en heerschende aanstelt. En onaangesien hen meermalen hebbe be-

vredigt, soo blaakt egter 't verborgen vuir telkens op, dusverre dat hier langer geen stigtinge kan doen, waarom hij diende in een ander negorij geplaatst te werden of afgeset, en tot sijn vervanger gecoren Domingos Castanje, een man van bijsondere bequaamheyt en stigtelijcken wandel, sijnde nu meester van Senale, een kleyn christencampon op Hila bovengemelt, daar Alang een van de volkrijkste en voornaamste negorij van geheel Leytimor is. In d'plaats van Domingos Castanje can veelligt een ander bequaam persoon uytgevonden worden.

Godtsdienst. Na gedane predicatie is hier den doop bedient aan 13 kinderen en 1 bejaarde, en 't Heylig avondmael uytgedeelt aan 35 ledematen van Alang en Lilleboy hier tesamen comende. Die van Hatoe, hoewel tijdig gewaarschout, verschenen te laat, doe de H. handeling al volbragt was, alsoo se hare reyscost om verder met de corcorren te scheppen besorgden. Bij ondervraginge van de gewoonelijke vraagstucken hebbe bevonden dat den ouden ijver hier seer verflauwt ende de bejaarden afnemen in kennisse, kerkgang en avondgebeden. Ook isser groote oneenigheyd in de negorij over het opbreken van de oude en verplaatsinge na de nieuw opgeslage negorij, op het versoek van den patty, soo men segt, aan 't Casteel verkregen. Dewijle wel 7 à 8 paar volks met den anderen al lange in concubinagie hadden geleeft, sijn se gerecommandeert om den ondertrouw bij de E.E. commissarisen metten eersten te bevorderen.

Lilleboy den 31^en^ october

't School: 10 catechismus dito, van welke 8 lesen en 3 schrijven, 2 absente, 17 Aldegondes dito, 10 aancomelingen, 6 absente, somma 37.

De scholieren sijn hier seer genegen tot weglopen ende laten sig niet dan met hardigheyt tot haren pligt brengen, waarover de ouders wierden aangesproken, de nuttigheyt van den schoolgang hen voorgehouden, en sij gelast dat hare kinderen niet hadden af te leyden.

Godtsdienst. 16 Kinderen hebben hier den H. doop ontfangen, 8 paar sijn getrout, en voorts alle de bejaarde ondervraagt, die betoonden dat de gestalte harer kennisse sodanig was als voorhenen, sonder toe te nemen. Vermits 't getal der ledematen door verhuysinge en afstervinge seer vermindert was, hebbe aangemaant dat men hetselve vergroten zal uyt dese volkrijke negorij, 'twelk wel aannamen te agtervolgen, maar souden ook na het voorbeelt van Souly veel liever sien dat sij afgesondert van Alang mogten communiceren, vermits alleen scheppen, en met Alang de beste vrundtschap niet en onderhouden, alwaar sij tegen haar herten aan verschijnen moeten. 't Is een negorij in geduirige tweedragt en dronckenschap doorsult[1098] en gekneet, en die met scherpe sporen dient bereden te werden.

Hatou den 31 october

't School: 5 catechismus dito, die alle lesen, 3 schrijven, 2 absente, 6 Aldegondes dito, 5 aancomelingen, 2 absente, somma 16. 't School was tamelijk wel gestelt.

Godtsdienst. Na gedane predicatie is den H. doop hier bedient aan 9 kinderen en sijn eenige weynige bejaarden, dewijle het grootste getal absenteerde om haar tegens de aanstaande reyse te bereyden, ondervraagt, maar hadden niet toegenomen. Ook is hier gelast 't getal der ledematen te vergroten. Den orangkay ende den meester, gelijk ook voor allen openbaarlijk in de kerk geschiede, gerecommandeert na desen te ondersoeken wie hiertoe tegen de aanstaande visite genegen en bequaam was.

[1098] Doortrokken van.

Hatala in 't gebergte van Leytimor den 7^en^ november 1672
't School: 14 catechismus dito, van welke 12 lesen en 2 schrijven, 5 Aldegondes dito, 9 aancomelingen, somma 28. 't School is hier door goede toesigt van den orangkay ende den meester wel gestelt.

Godtsdienst. Den doop is hier bedient aan 7 kinderen, en waren weynige mans in de kerk onder 't gehoor, 't merendeel hier en daar verstrooyt sijnde, om steen tot kalk te vergaderen. De aanwesende conden soo tamelijck antwoorden en hadden ook de avondoeffeningen ende den kerkgang waargenomen.

Twee à drie paar volks die al over 't jaar bij den anderen hadden gewoont, sijn coram[1099] geroepen en gelast met de eerst voorcomende gelegentheyt haar tot den ondertrouw en trouw te bereyden, 'twelk aannamen te agtervolgen.

Naco den 8 november
't School: 15 catechismus dito die alle soo Maleyts als Duyts lesen en ook schrijven connen, 13 Aldegondes dito, 9 aancomelingen, 3 absente, somma 37.

Bij absentie van den meester op Kielang, sijn geboorteplaats, wegens sijne voorgewende siekte en quale in de beenen (hoewel gemerkt hebbe datter al vrij wat luyheyt daaronder liep), had eene sijner bequaamste leerlingen 't school waargenomen, gewapent sijnde met de authoriteyt en goede sorge van den ijverigen patty, die al een van de beste is om 't volk tot den godtsdienst te houden en de kinderen tot den schoolgang. Nu neemt den meester selver 't school waar.

Godtsdienst. De eerste predicatie is hier in de nieuw opgemaakte nette planke kerk gedaan, de gemeente gesegent, en bij aanleydinge van die nieuwe gebouw aangedrongen op de vernieuwinge des herten, ijver en godtsaligheyt. Hierna zijn 9 kinderen gedoopt en 7 paar getrouwt. Insgelijcx wierden hier op een nieuw 7 ledematen op de belijdenisse hares geloofs en goede getuygenisse van kennisse en wandel aangenomen. Dese negorij strekt in 't gebergte tot een voorbeelt van kennisse en sedigheyd in dit stuk, waarlijk alle and're negorijen overtreffende.

Kielang den 8 en 9^en^ november
't School: 25 catechismus dito, van welke 20 lesen en 6 schrijven, 2 absente, 18 Aldegondes dito, 2 absente, 5 aancomelingen, 2 absente, somma 48. 't School neemt toe, en niettegenstaande der scholieren moetwilligheyd wort sulcx door de onvermoeyde neerstigheyt van den ijverigen meester overwonnen.

Godtsdienst. Na gedane voorbereydinge is den H. doop bedient aan 5 kinderen, den houwelijcxband aan 3 paar, en 's anderen daags 's Heeren nagtmaal uytgedeelt aan 92 ledematen van Kielang, Naco en Hatela, hier tesamen comende. Doe men soude catechiseren, liepen se alle ter kerken uyt, overtuygt sijnde bij haarselven dat se veel mosten vergeten hebben, gemerkt haren tragen kerkgang en versuym van de godtsdienstige oeffeningen. De negorij was onenigh, insonderheyt lag radja Kielang met Pedro de Silva, Lohamanou, om seker proces overhoop, alsook met andere orangtoua touas, invoegen hij in een jaar à 2 niet hadde gecommuniceert. Den man wort out, gemelijk en nalatigh. Den houcom Louis en André Siouta, de voornaamste van de negorij, ledematen en luyden van kennisse onder de hare, hebben over 't jaar vrouwen in haar huys gehouden, en zijn gerecommandeert sig te spoedigen tot den ondertrouw aan 't Casteel, hoewel uytstel sogten, dat gantsch niet en betaamde. Sij beloven met handtastinge bij eerst voorcomende gelegentheyt voor de commissarisen te verschijnen, dat ook geschiet is.

[1099] Voor het aangezicht (van de predikant).

Houkoriella den 10en november
't School: 15 catechismus dito, die alle lesen en 9 schrijven, 11 Aldegondes dito, 14 aancomelingen, somma 40. 't School is hier seer wel gestelt.

Godtsdienst. Den doop wiert hier bedient aan 6 kinderen, 't houwelijcx verband bevestigt aan 2 paar en sijn hier op een nieuw 5 ledematen, na vorige goede getuygenisse en belijdenisse des geloofs, aangenomen. 't Merendeel deser christenen, van aard de wilde Alfoeresen gelijk, willen hier van geen kerkgang horen, tensij deselve door boete daartoe werden geconstringeert. De clagten zijn groot dat men van den sondag een droncken- en werkendag maakt, als die niet alleen plegen alle sondagen omtrent de kerk te rasen en in de kerk als op een passer oneerbiediglijk te verschijnen, maar ook bij ons aanwesen soo veel wints braken[1100] dat den dienst naulijks met stigtinge conden volbrengen.

Dewijle men seker man en vrouw die door onderlinge twist en opruyinge der nabestaande al lange van den anderen waren woonagtig geweest, sogt te bevredigen, en tot sijn oogmerk genaakte, begonden egter de vrunden der bevredigde, buyten gaande, eerst malcanderen met scheltwoorden, daarna met vuysten te bejegenen, waarbij andere stoockers quamen en bijna de gehele negorij in verwerringe bragten, soodat den orangkay met den marinje, dewijle geen gehoor cregen, genootsaakt wierden (want sij waren meest dronken) op een gevoelige wijse ordre te stellen, dat wel succedeerde.

Ema den 10en en 11en november
't School: 26 catechismus dito, die alle lesen en 9 schrijven, 1 absent, 21 Aldegondes dito, 1 absent, 16 aancomelingen, 2 absente, somma 63. Door goede toesigt van den orangkay, ijver van den meester en gedurigen toeloop der kinderen neemt dit school toe in getale en kennisse.

Godtsdienst. Den doop is hier bedient aan 21 kinderen, den huwelijcxband bevestigt aan 4 paar en 't H. avontmaal uytgedeelt aan 60 ledematen, hier na gewoonte vergaderende uyt de negorijen Ema, Houcoriela, Routon en Lehary, die van Routon, welke mede alleen communiceren willen, ten merendeel absent sijnde, alsoo se de beste correspondentie met Ema, daar haar hooftorangkay woont, niet en houden, en meer werks maken van Houtemoery, haar nabuirige negorij.

De grote oneerbiedigheyd in den godtsdienst, bestaande in 't slapen, lachen, luit praten, kijven en twisten, waarover de meester seer klagtig valt, hebbe ik met den medegaanden ouderling gesien, bevonden, en daartegens onse devoiren aangewent. Dese lieden comen overeen met die van Houkoriella, en soude men uyt dese volkrijke negorij ieder sondag en ider avontgebet geen 10 bejaarden vinden tensij de marinje boete afvorderde, dat immers een droevige sake is, en een claar bewijs dat oncun maakt onmin,[1101] en 't Christendom een ondraagelijken last schijnt, strijdig tegens hare begeerlijkheden. De Heere opene de oogen deser, en rake de herten van alle naamchristenen.

Aan 't Casteel Victoria den 18en november
Is ondersogt 't school van meester Jeremias,[1102] daar de kinderen van Soya, Halong en Mardika, 3 negorijen, tesamen comen, en in deselve bevonden: 21 catechismus dito, van welke 15 lesen en schrijven, 11 absente, die ten dele in de huysen gingen leren, ten dele met de corre corre waren uytgetogen, 9 Aldegondes dito, 2 absente, 10 aancomelingen, 6 absente, somma 40.

[1100] Wind breken: pochen, groot vertoon maken.
[1101] Dat onbekend onbemind maakt.
[1102] Jeremias Rodrigos.

Meester Jeremias hout het school in goede ordre, past wel op, sooveel mij immers bekent is, sulcx onder anderen blijkende dat, meermalen door mij op het onverwagts overvallen, 't getal niet en is onder de 40 bevonden. Ook kan men de vrugten van sijn goede toesigt bespeuren aan de kennisse der scholieren.

Aan 't Casteel Victoria den 21en november
Omtrent de kerk is ondersogt 't school van den ouden meester Thomas Rodrigos, en in deselve bevonden: 13 catechismus dito, van welke 13 lesen en 7 schrijven, 9 absente, 11 Aldegondes dito, 5 absente, 24 aancomelingen, 16 absenten, somma 48.

Het presente getal wert niet altijt gevonden, maar gebeurt nu en dan datter maar 25 à 30 verschijnen. De reden is, omdat de ouderen niet alleen hare kinderen mede nemen na de tuynen sonder bekentmakinge, maar ook, gemerkt men de scholieren soo aanstonts, gelijk wel op Mardica geschiet (aan welke de negorijen van Soya en Halong palen), niet en kan opsoeken ende de ouderen bevragen, die uyt verscheydene afgelegene negorijen haare kinderen senden, te weten van Nussanive, Latoehalat, Pattinussanive, Hative, Oerimessing en Amahoesso. Ook laten den afgesloofden ouderdom van Thomas[1103] en sijne geduirige sieckelijkheyt niet toe telkens omme te lopen, de kinderen te soeken en 't school soo wacker als in voorige jaren waar te nemen, behalven dat ook doorgaans met de predicanten als ouderling alomme de visiten, bij weygeringe van Duytse ouderlingen, met goede vrugt over de 15 jaren lang heeft bijgewoont, ten welken opsigte, alsook aangesien sijne hooge jaren, hem een ondermeester van 2 rxs maandelijcx tot hulp ten tijde van den Heer Gouverneur Cops is bijgevoegt.

Soya in 't gebergte
Uytgestelt, om 't gebrek van volk met de corcorre uytgetogen.

Algemeene berigt en eerbiedige versoeken
1. Wij en hebben niet anders connen bemerken of de grouwelen van de besnijdenisse ende den 't siamar kayn werden nog alomme onderhouden, dog, aangesien de menigvoudige waarschouwingen, wat bedecter dan voorhenen, en meynen dat dit oncruyt, 'twelk soo diepe wortelen door een algemene gewoonte in de gemoederen geschoten heeft, door predicatiën en vermaningen niet en zal vergadert werden, tensij daarbij come den vermogenden arm der overigheyt en vernieuwinge van 't placcaat daarvan zijnde, waarvan volgens de iterative versoeken der broederen een gewensten uytslag binnen corten tijt verwagten.[1104]

2. Uyt het vertoog van kerken en scholen blijkt hoe de Ambonse christenen maanden en jaren met den anderen houden eer se sig tot den ondertrouw en huwelijcxband begeven, 'twelk niet allenen strijt tegen het Christendom, de borgerlijke wetten, met verwaarloosinge van de goede gelegentheyt om deselve te vervullen, maar ook dikwils aanleydinge geeft om op de minste vonke van onenigheyt van malcanderen te scheyden, de hoererij te voeden, heftige en onversoenelijke vijandschap te veroorsaken, vermits den arta en bruytschat wedergeëyscht en geweygert werden, waartegens versoeken dat de ordres daarvan sijnde effectivelijk mogen gehandhaaft werden.

3. Het is een beclaaglijke saake dat bij dese inlandse christenen, na invoeringe en continuatie van de gereformeerde religie over de 67 jaren lang, sulke oneerbiedigheyd en woestheyt omtrent den H. godsdienst alomme in alle de kerken gesien wort, insonderheyd bij die van

[1103] Thomas Rodrigos, sinds 1662 oppermeester, van 1658 tot 1673 tevens ouderling te Ambon.
[1104] Zie hierna, doc. 190.

Ema, Houkoriella, Routon, Kielang en Hoetemoery. Men verneemt ook dat de lieden in verscheydene plaatsen, selfs die aan 't Casteel woonen, des sondags sonder nootsakelijcke en dringenden noot 'twelk exceptie maakt sig in haar tuynen onthouden, dagelijcksen arbeyt doen, delven, planten, vissen etc., ontheyligende den rustdag die de Heere tot sijnen dienst heeft geheyligt, 'twelk sijn Achtb. gelieve ter herten te nemen, den orangkayen voor te houden en door bequame middelen dit misbruyk te weren, gelijk ook ruymen pligt in desen alomme betragt hebben en nog schuldig ben daarin voort te varen.
4. De ondervindinge heeft geleert dat meest alomme in de gemelte negorijen daar de visitatie volbragt is het met de scholen vrij beter staat als met den godtsdienst en avondoeffeningen der bejaarden.
a. En dat ijverige meesters gesecondeert van de orangkayen veel connen toebrengen tot welstand van kerken en scholen, vervolgens dat de soodanige voor andere dienen gebeneficeert en gemoedigt te werden;
b. Insonderheyd de groote volkrijke negorijen moeten bedienen, daar het getal van kinderen en bejaarden meerder is en daarom overvloediger arbeyd vereyscht wort. Bijvoorbeelt, wat gelijkheyd tusschen Roema Tiga daar 12, Hatoe daar 16, Hatala daar 28 kinderen naa 't school gaan, en tusschen Ema daar 63, Hoetemoery daar 61, Kielang daar 48 scholieren verschijnen, en oversulcx de gemeenten in getale en besorginge andere verre overtreffen.
c. Gelijk ook de meesters die verre van hare vrunden en geslagte, tuynen en landerijen afgesondert wonen en vervolgens het hare soo ligtelijk daaruyt niet connen erlangen boven andere die nabij woonen behoren gesoulagieert te werden indien se haren pligt waarnemen, dat van de meesters der afgelegene eylanden Bonoa, Hitoe en Manipa getuygen kan, en sulcx na het exempel van Quelquepoety en Amahey op de cust van Ceram, alwaar de schoolmeesters om de afgelegentheyt der gewesten 6 realen ider maandelijcx genieten, daar d'onse hier sonder onderscheyt met 4 realen maandelijks sig moeten tevreden houden, weynige uytgesondert, als den meester van den Pas die 7 realen, meester Thomas en meester Jeremias[1105] aan 't Casteel dewelke ider 8 realen, en den meester van Manipa die 5 realen geniet. Sijn Achtb. gelieve na sijn beproefde bescheydentheyd gunstelijk op desen voorslag te letten.

Aldus gevisiteert, gedaan, en 't vertoog van kercken en scholen schriftelijk overgegeven in handen van den Edelen Heer Anthonio Hurdt, Gouverneur en Directeur deser provintie door (was getekent) Franchois Caron.

In margine stont: Amboina aan 't Casteel Victoria den 30 november anno 1672.

176. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. ALBERTUS STRUYS. Haruku, 26 december 1672.
NA, VOC 1293, fol. 450r-454r. Afschrift.

Rapport van kerken en scholen in d'Uliasserse eylanden, gedaan door den Eerwaarden predikant A. Struys, en d'Ed. Heer gouverneur alsmede de Eerw. kerkenraad in Amboina toegesonden.

Mijne Heeren.

Naar verlopen dry maanden heb ik de kerkelijken en school visiten weder aangevat, en begonnen van dit eylant Oma.

[1105] Thomas en Jeremias Rodrigos.

Den 17en december heb op Krieuw of Hoorn de school besogt en 31 kinderen daarin gelaten, heb daar 4 paar persoonen getrouwt, maar niet gedoopt, en is kerk en school aldaar redelijk wel bevonden, ook heb ik daar eenige heydenen door den meester laten opschommelen, die van voornemen ben met de godelijke hulp tot onse kerke te trecken, waartoe sij eerst geleert zullen worden, en is 't daar wel gelaten.

Den 20en dito op Hololieu gecomen, de school besogt, heb daarin 23 kinderen gelaten, en is soo passelijk bevonden, dog van groote hoope door trouwe toesegginge van desen nieuwen patty mouda en d'andere orangkayen, als sij haar negorij aan strand sullen gebragt hebben. De kerk is wel bevonden. Desen meester versoekt bij request (dat hier benevens gaat)[1106] om op Hatewane (als meester Francisco daar vrij man wierde) te mogen geplaatst worden.

Den 21en dito op Aboro de school besogt, heb daarin 31 kinderen gelaten, is niet getrouwt nog gedoopt als op Holelieu ook niet. Desen patty heeft al wederom groote questie met den meester, en heb het weder andermaal geslist. De school is passelijk, de kerk redelijk bevonden, en 't H. avontmaal met die van Holelieu en Wassou met 31 communicanten gecelebreert. Desen patty versoekt met zijn volk op 't serieuste van desen meester ontslagen te worden, alsoo sij geensins met hem accorderen konnen, en dat op het spoedigste alsoo voor meer onrust vreest. Desen meester versoekt ook meester op Poorten te mogen zijn, en dese van Aboro versoeken om de meester van Wassou.

De patty van Wassou versogt aan mij of ik soo lang wilde wagten met zijn houwelijk te voltrecken totdat het nieuw kerkjen gemaakt zij, en dan wilde komen visiteren. Alsoo daar nu niets te doen was, en de school redelijk wel stont, heb hem sulcx ingevolgt.

Den 22en dito op Oma de school besogt, 51 kinderen daarin gelaten, is soo passelijk bevonden. Desen patty versoekt faveur om sijn negorij hier omtrent Caybobbo te mogen maken nevens die van Haroeco, om (als op Hatewane) een groote kerkgang onder malkanderen te houden. Sijn zoon, Jan de Wees, versoekt (ingeval den meester van Wassou op Aboro quam) om op Wassou schoolmeester te mogen worden. 't Is een bequaam borst, die zijn gaven op Oma in de kerk getoont heeft. Dese kerk is beter als de school bevonden. Dese versoeken ook van desen meester verlost te worden, alsoo hij van deselve negorij is en geen ontsag maakt, en versoeken om de meester van Roumatiga. Hier zijn 4 paar getrout en 4 kinderen gedoopt.

Dese met die van Samet hebben versogt dat ik het H. avontmaal wilde, na aanstaande maand van 't nieuwe jaar, aldaar uytdelen, om redenen, en heb haar tot haar genoegen sulcx ingewilligt te doen, nadat ik van de kerckelijke visiten van Honimoa en Nusselaut weder zal gekomen zijn.

Eodem dito op Samet aangekomen, de school besogt en 3 kinderen daarin gelaten. School en kerk is redelijk wel bevonden. Denselven dito zijn 4 kinderen gedoopt.

De 2 scholen van Haroeco en Caybobbo sijn redelijk bevonden. Den 25 dito is hier 't H. avontmaal bedient met 51 communicanten, en floreert dese onderlinge kerkgang van beyde dese kerken, tot onser verheuging, seer wel. Gode sij lof.

Volgen de consideratiën in 't gemeyn van dit eyland nopende kercken en scholen

Ik heb op 't scherpst op al de negorijen belast dat een yder zijn kinderen die bequaam zijn om te leren in de school zullen laten gaan, en heb op elke negorij (volgens de schoolordre van haar Edelheden op Batavia) de groote jongens en meyden uyt de school gelargeert, en ook de ouderlose die den catechismus redelijk konden opseggen, soo nogtans dat zij sullen gestelt worden op de rol van de avontgebeden en de catechisatiën in de kerk, ook nevens de bejaarde en meesters alle 14 dagen op Haroeco te achtervolgen.

[1106] Niet aangetroffen.

Dese lieden in 't gemeyn seggen mij, dat zij aan den Achtb. Heer gouverneur versogt hebben dat de getrouwde bejaarde alle 14 dagen mogten vrij zijn van met de meesters te komen catechiseren, en dat alle ongetrouwde bejaarde alleen souden komen, waarop sij nog insteren.

Ook insteren dese lieden nog op haar versoek, aan sijn Achtb. gedaan, om na desen met hunne twee naastbijgelegene negorijen te communiceren om veler oude en swacke lieden wil, soodat dan op dit eyland Oma viermaal 't H.H. avontmael des Heeren, om de 3 maanden, door den predikant zal moeten bedient worden, waartoe dan goede remedie van zijn Achtb. versogt word, daartoe vereysschende.

De negorij Aboro is een groote negorij van veel kinderen en volk, en men kan daar de minste kinderen in de school maar krijgen, en nogh minder in de catechisatie hier na Harouko. Hier dient met authoriteyt in voorsien te worden, of 't zal heelijk verlopen.

Desen krankbesoeker, J. Swicker, heb ik belast alle maanden om dit eylant sijn visiten te onderhouden, alle maandagen en donderdagen tweemaal 's weeks de schoolvisiten hier op Haroeco en Caybobbo te sullen verrigten. Ook heb ik hem een gebed verordent in 't Malijts te besigen omtrent de kranke in dese 2 negorijen, waartoe zijn dienst met alle vlijt vereyscht wort, tot troost der swacke.

Met mijn wederkomst komt ook Sr Voorburgh van Amboina met tijding van dadelijke oorlog, soo men zegt, tusschen onsen staat en die van Vrankrijk en Engelant. Eylaas, dat dese geduirige sware aardbevingen uyt den oosten maar geen voorboden van dagen des quaats en mogten zijn. Den 23^{en} dito en 24^{en} hebben wij die wederom gevoelt. Kort voor den jongsten dag immers zal men horen van sware oorlogen en gerugten van oorlogen, van aardbevingen in verscheyde plaatsen. Wie den name des Heeren zal aanroepen, die zal salig worden.[1107] Waarom ik ook nu een ootmoedig boetgebet heb ingestelt, rakende gehelijk desen toestand, soo in 't Duyts als in 't Maleyts, om door dese 3 eylanden alsook op Ceram vieriglijck in alle demoedigheyd te gebruyken tot welstant van de staat onses lieven vaderlants en deser landen. Dus komen de Assiriërs van voren en de Philistijnen van achteren om Israël met volle monde in te slocken, dog de Heere zal 't voorsien.[1108]

En opdat wij ons in het leger wagten van alle quade saken, wilde ik sijn Achtb. en U, mijn Eerw. broederen, wel te gemoete voeren oft ook niet een gantsch hoogdienstige sake sij tot segen en welvaart van de staat deser landen sulke goede middelen aan te wenden (soo 't mogelijk is) tot demping van 3 sware landtsonden die alhier door dese 3 eylanden seer gemeen, alle dagen, onder ons en insonderheyt onder de soldaten in swange gaan, dat is:

1. Afgrijsselijk vloeken en sweren, en onteering van de aanbiddelijke name Godts, selfs ook op den sabbath.
2. Onophoudelijk dronken drinken en swelgen, verselschapt met 't bovenstaande, met twisten en kijvagiën.
3. Dat geyle hoereren en boeleren door de negorijen op de heuvelen, in de bergen en andere aanklevende verfoeyselen meer. Met dese laatste sonden sijn dese inlanderen (Godt beter 't) ook grouwelijk besmet, waarom ik ook meest al mijn predicatiën tot afstant van dese Gode tergende en ons lant verdervende sonden rigten moet.

Wat goede middelen hiertegen meer soude konnen aangewend worden, laat ik aan 't goetvinden van zijn Achtb. en den Eerw. kerkenraad. Alleen soek ik hierin mijn ziele te bevrijden, als achtende dit van mijnen pligt te sijn, en soo ik het doen mogte wil ik sijn Ed. en U.Eerw. wel in consideratie geven of die bovengemelte sonden niet wel souden konnen voorgekomen, of immers ten minsten vermindert werden, door opgeleyde boete en arbitrale

[1107] Joël 2:32a, Handelingen 2:21, Romeinen 10:13.
[1108] Jesaja 9:11.

correctiën bij onse respective overheden daartoe gestelt, opdat wij allen hulp, en wel bijsonderlijk de hoofden hoger en lager bedieninge, mogten achter laten.

Morgen den 27en dito staan die van Nusselaut te komen om mij derwaarts te halen, om soo daar als op Honimoa etc. mijne kerkelijke visiten, door godlijke hulp, in vrede te doen.

Alsoo ook het nieuwe jaar 1673 door Godts genade nabij gecomen is, hoop ik dat wij dat ook in goede gesontheyt sullen beleven, waartoe ik wensche met al mijn kragten, Achtb. seer godtvrugtige Heere, dat den Almagtigen U.Ed. persoon, loflijke familie en vigilante regeringe, nevens U.Ed. ondersaten, wil aanvangen met het nieuwe jaar op het nieuwe te segenen aan lichaam en ziele, eere en goed. Godts hand zij over 't volk zijner regterhand, hij behoude ons in 't leven, zoo sullen wij zijn name aanroepen, hij late zijn aanschijn sien, soo sullen wij verlost worden. Hij wil met dit oude jaar, door de kragt zijnes Geestes, den ouden mensch der zonden in ons kruycigen en doden,[1109] opdat wij gene oude zonden in 't nieuwe jaar en brengen, maar met dit nieuwe jaar den nieuwen mensche aandoen, die na Godt geschapen is in ware regtveerdigheyd en heyligheyd.[1110] Eyndelijk, de goede Godt wil ons allen geven dat onse wegen hem mogen behagen, opdat onse vijanden met ons bevredigt worden, vooral geven ons de vrede der consciëntie, die alle verstand te boven gaat. Een vroylijck hert is een geduirige maaltijt.[1111]

En U.E.E., mijn Hoogwaarde en Eerwaarde broederen des kerkenraads, wensch ik dit bovengemelte nevens ons allen met alle smekingen van herten toe. Laat ons Daniëls raad dog wel gevallen, om onse zonden af te breken door geregtigheyd, en onse ongeregtigheden door genade te bewijsen aan den ellendigen, off er nog verlenginge onser vrede voor ons over ware.[1112] Wat zal ik seggen, Hoogachtb. Heere en Eerw. broederen, ik wensch, en met desen wensch zal ik meteen mijn herten wensch in uwe schoot uytstorten: de Heere doe dagelijcx tot zijn gemeynte toe die zalig worden. De genade des Heeren Jesu Christi, de liefde des hemelschen vaders, en gemeynschap des H. Geestes sij met U.Ed. Achtb., U.E.E. en ons allen, amen, ja amen.

U.Ed. Achtb. en U.Eerwaardigheyts onderdanigste dienaar en seer genegen medebroeder in Christo. Was getekent: Albertus Struys.

In margine stont: Oma, 26 december 1672.

Lager stont: Ay, gedenkt mijner met 1 à 2 boek papier, alsoo wij hier daarom seer verlegen zijn.

177. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op oostelijk Ambon door ds. Jacobus Montanus. Ambon, z.d. [januari 1673].

NA, VOC 1293, fol. 470v-476v. Afschrift.

Vertoog der kerck- en schoolvisitatiën in de negerijen Bagoealo, Soeli, Houtoemoery, Wey, Roematiga, Roeton, gedaen door den predicant Jacobus Montanus, haer aenvang nemende op den 10en ende eyndigende op den 17en january deeses jaers 1673.

(*In het eerste gedeelgte rapporteert ds. Montanus de routine-activiteiten tijdens zijn visitatie. In Suli is de 'patti Cina', geboortig van Halong, meer geacht dan de eigen patti Parepan.*)

[1109] Vgl. Romeinen 6:6.
[1110] Vgl. Efeziërs 4:24.
[1111] Spreuken 15:15.
[1112] Vgl. Daniël 4:27.

document 177 **z.d. [januari 1673]**

Verder bericht behelsende den staat der kerken en schoolen gelegen in de negerijen Soeli en Bagoelo

Het provisioneel voorstel der E.E. kerkenraad, geapprobeert bij den Agtb. Heer gouverneur Anthony Hurdt, berakende de verwisseling der beurte, den eenen tijd die van Bagoealo op Soeli, den anderen tijt die van Soeli weder op Bagoealo des Heeren avondmaal sullende genieten, sal niet lichtelijck eenig voortgang erlangen, mitsdien die van Bagoealo hier tegenstreven, voorgevende dat bij d'eerste tijden van de Heer admiraal A. Vlaming alle negerijen op Ambon aan 't Casteel het avondmaal hadden ontfangen en darom sig liever naar derwaarts als na Soely wilden begeven, om den aanwas van 't Christendom ende moeieligheyd der wegen, sijnde daarna door den gemelden admiraal verordoneert dat alle de negerijen op het gebergte omtrent het Casteel gelegen soude communiceeren op Kilang, alsmede dat de negrijen Wey, Hoetoemoeri, Soeli souden communiceeren op de Passo Bagualo, dog daarnaar door den E. Gouverneur Hudsert vastgestelt dat op Kilang, Alan, Hoetoemoeri, Ema, Wey het avondmaal soude werden gecelebreert, alsmeede op de Pas, alwaar sig die van Soeli hun hadden te vervoegen, waarover sij dikwijlen door de predicanten den gouverneur Hudsert hadden laten voordragen hoe gaarne dat se neffens d'andere gemelde negrijen sagen dat op d'haare insgelijx het avondmaal mogt werden gecelebreert, dog tellekens haar voorslag afgeslagen.

Hierbij komende hoe in de Leyasse alwaar d'E. Compagnie fortresse, als blijkt op Honimoa, Nussalauwt, Boangbessi, aldaar ook des Heeren avondmaal wert gecelebreert, en dewijl gelijck hierboven vermelt op Hoetoemoeri de dieninge deses H. verbontsegels is toegestaan, bijgevolge te meerder aan haar, als sijnde Bagualo onder den oudsten negrijen en onder de stantvastigste in Christendom, daar Hoetoemoeri overouds befaamt van wegens de zeeroverijen bij haar gepleegt met de roovers van Ihamau, waardoor de nabuyrige landaard geplaagt, de negerij Roeton afgelopen, om 'twelcke te verhinderen is in den jaare 1618 dese negerij Hoetoemoeri door den gouverneur Speult belegert, 't volck daarvan afgeligt, ende verdeelt onder de orangcayen deeses Casteels, een wijl daarna door den gouverneur J. van Gorcum[1113] sijnde aan de inwoonders van 't vermelde Hoetoemoeri, beneffens de herstelling hunner vrijheyd, de Pas hun tot een woonplaats vergunt, dog het meeste gedeelte wedergevlugt na haar oude negerij, waarvan in 't laatste aan de seekant geplaatst, overlatende nog verscheydene huysgesinnen, tot deese huidigen dag op Bagualo metterwoon verblijvende, sommige derselver (na mijn goed onthoud) het H. avondmaal hier genietende, soodat alle dit lange verhaal niet anders schijnt uyt te drukken als haar ingebeelde grond, eersucht onderschraagt door idele driften, vresende dat bij toegeving van bijwooning op Soeli in een H. gemeenschap door het genut dier heylige teeckenen haar weereldsche naam soude werden vermindert.

Dog vermits die van beyde gemelde negerijen voor dees tijd ider sijn streng soo digt vasthield, heb ick voor 't dienstigst geoordeelt haar met de toom der sagtmoedigheyt te leyden en soo op Soeli als op Bagualo deesen heiligen dienst gehandhaaft tot naerder uytstell en order. Hiertoe des te meer bewogen, mits er meer ledematen tot het H. avondmaal verscheenen als op de Pas, en indien de erkentenis van voorheengaane getrouwigheyd bewesen bij den voorouderen erkent wert in de kinderen, soo behoordet de getrouwigheyd tot de christengodsdienst (al overouds genoegsaam bij die van Soeli gebleken) niet in vergetelheyd te werden gestelt. Wat de antwoord aangaat dat de minste inwilliging aan d'eene terstond alle de andere negrijen soudet gaande maaken om 'tselvige voorregt van 't H. avondmaal op haar negerijs te genieten, deese laat ick staan aan het overleg der E.E. broederen en de wijse raad sijner Agbaerheyt.

[1113] Gouverneur van Ambon 1625-1628.

In de negrij Wey
't Waar te wenschen dat de gemoederen deeser inwoonders hun iver meerder betoonden soo tot de kerck als schoole, temeer dewijle een oude christennegrij, haar Christendom konnende af reekene van den oude Portugiesse tijden her af, daar se egter gelege, beslooten ter slinker sijde, insgelijx ter regter, van nabuiren ingesoogen hebbende de leere van den vervloeckten Muhamet, tot welkers leer sij bij ongeval van oorloge anno 1633 vervallen, wanneer haare vreyheyd des geloofs nederbukte onder de verleydinge der Hitueesche volken waardoor meenige het Christendom met het Moorschdom verwisselt. Hierboven in den jaar 1654 door het dienen en opregten van den afgod gebijnaamt butu ulilima niet weynig van den waren God afgeleyd.[1114]

In de negri Roematiga
Sommige van het geslagte Mendes[1115] schijnen hier niet te sijn van een groote naam. Of den overvloed van den sagoweersdranck alhier geen beletsel is in school en godsdienst, laat ick berusten aan een nader ondersoeck.

In de negerij Roeton
Gevende in bedencken of niet die van Roeton op haar ootmoedig versoeck, schoon se eertijds onderhoorig onder de negrij Ema, niet en behoorde het H. avondmaal te nuttigen in de bijvereende negrij Otoemoery, om alsoo van dien moeyelijken weg naar Ema ontslagen te mogen sijn.

In de vijf gemelde negerijen
De kennis in de christengodsdienst, als hebbende in deese vijff negrijen de bejaarden, soo mans als vrouwspersoonen, gecatechiseert, is redelijck bevonden, uytgesondert de negrij Roematiga.

De hoofden en schoolmeesters deser negrijen van mij vermaant om hunne vlijt aan te wenden om de schoole soo immers mogelijck met meerder schoolkinderen, de kerken met meerder deelgenooten des H. avondmaals te helpen vermeerderen, haar voorhoudende dat sommige vrouwen litmaten wiens mannen nog geene litmaten, en soo ook in 't tegendeel, dat dierhalve den man ende vrouw tegelijk hun tot dees H. pligt hun hadden te begeven.

Omtrent de schoolmeesters niet veel gedenkwaardigs mij voorgecomen, alleenlik dat de langduyrige quininge des lighaams den iver van de schoolmeester op Wey tot sijnen dienst doet verswakken, en die van Bagualo somwijlen den dranck wat minnelik begroetende. Voors hun voorgehouden dat se goede aanteekening houden hoeveel ider schoolkind om de drie maanden in kennis had toegenomen, opdat men dies te ligter mogt van tijt tot tijt bemerken den voortgang in de godsdienst.

Eynde.

[1114] Butu: fallisch beeld. Een beschrijving van de toevallige ontdekking en de verbranding van dit beeld en de bestraffing van het dorpshoofd en een aantal bewoners van Waai in Valentijn, AZG, 4-5 en 57. Valentijn plaatst deze gebeurtenis in 1656. Een soortgelijke gebeurtenis deed zich voor in het begin van 1705 (ibidem, 95, vgl. ook 67 en 69). Zie betreffende de door de overheid aan Waai opgelegde straf de brief van de koopman Abraham Verspreet aan GG Maatsuycker d.d. 20 augustus 1657, in NA, VOC 1221, fol. 192r-202r, nader fol. 199r.

[1115] Vooraanstaand geslacht in Hukonale (Rumahtiga). In 1631 is een Lorenzo Mendes hoofd van Hukonale, in 1669 wordt een Pieter Mendes orangkaja van Hukonale genoemd (Knaap, *Memories*, 88, 219). In 1673 is een Philip Mendes meester te Piru

178. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU DOOR DS. ALBERTUS STRUYS. Haruku, 26 maart 1673.
NA, VOC 1293, fol. 521r-524v. Afschrift.

Rapport der visiten van kerken en scholen wegens 't eylant Oma, aen sijn Ed. Agtb. en den Eerw. kerkenraad in Amboyna gedaan door Albertus Struys anno 1673.

Hoogagtb. Heere en Eerw. broederen, mijne Heeren.

Oma-Honimoa. Den 8 martii jongst hebben wij den bededag[1116] op Harouco en Caibobbo solemnelijck, in des Heeren vreese en gesamentlijck geviert, hebbende ten dien eynde de pattis van de naastgelegene negerijen mede op dito tijd tot het gehoor laten roepen. En soo ook den 12 dito daaraanvolgende op Honimoa, sijnde toen ook de pattis van Ouw, Ciouw[1117] en Booy aldaar present geweest.

Ick sou meteen de visiten (als voorgenomen en geadviseert had) vervolgt hebben, maar den sergeant Louwies van Nussalaut[1118] met sijn vrou waren op Amboyna aan 't Casteel, en daarom kon ik niet afgevaardigt worden tot 't bedienen des H. avondmaals, alsoo daar het broot bereydt, gemalen en gebacken most worden voor die 3 eylanden. Ook verstont ick dat de kranckbesoeker Spiegel op Ceram visiteerde, en ook was 't nog wel een maant voor den tijd.

Derhalven heb niettemin mijn visiten angevat op 't eylant Oma, omdat dese tijd nader verstreken was, en ben eerst gecomen op de negrij Hololiuw den 14 dito, de school besoght, bevonden 24 kinderen op de roll en 8 absent wegens siekte, soo sij voorgeven. De nieuwe meester, Jacob Molen, heb ik bevonden seer onervaren in 't stuk van sijn dienst en insonderheyt in 't singen. Egter, alsoo dese lieden niet al te vernoegt waaren hem daar te ontfangen, heb ick hem eerst vermaent dat hij soude maar stil op en neder gaan, sijn oversten daar in sedigheyt en billijkheyt horen, haar de eer geven, en geen tencadjes[1119] (gelijck sij seggen) maken tot prejudicie van haar of hunne negrije, en vigilant aannemen in sijn schooldienst en die van de kerck, tot onderling genoegen. Aan d'ander sijde heb de orangkayen versogt ook hem billijk te handelen en sijn dienst trouwelijck te laten waarnemen, 'twelck onse begeerte is, die dat ook aan wedersijden mij hebben belooft.

Den 15 dito op Hoorn en Crieuw, in 't school gevonden 30 kinderen op de roll en 9 absent, ook door siekte (seggen se), 2 kinderen gedoopt, 1 paar getrouwt. Dese en bovengemelde scholen sijn tamelijck en slechtjes bevonden maar hebben, op mij scherpe berisping, beterschap belooft.

Den 22 dito op Wassou, in 't school 18 kinderen bevonden, 3 paar getrouwt en 1 kint gedoopt. Dese school is wel bevonden. Dit nieuwe kerkjen is all volbragt. Ik had haar daartoe geëncourageert, met belofte van 10 rds door voorspraak aan de dyacony op Amboyna of uyt mijn eygen beurs haar toe te reyken,[1120] 'twelck nu gedesidereert wort. Dese avondgebeden worden hier ook wel onderhouden onder de bejaarde.

Dese meester was geordineert te wonen op Aboro, maar de patty van Wassou insteert seer hard dat hij mogt verblijven, en de meester soekt dat ook en vreest voor de cholorie[1121] van

[1116] Vermoedelijk is bedoeld de vaste bededag op de tweede woensdag van maart, aan het begin van het (Nederlandse) landbouwseizoen, in sommige delen van Nederland halverwege de 17e eeuw in zwang gekomen en nog steeds in gebruik.
[1117] Tiouw.
[1118] Waarschijnlijk Louis Mignon.
[1119] Tencadje = tingkah (Mal.), grillig gedrag, pretenties.
[1120] Zie hiervoor, doc. 173, sub Wassu.
[1121] Woede.

de patty van Aboro, alsoo altoos met sijn meester getwist heeft. Dit heb ick ingesien, temeer omdat meester Pieter[1122] van Hololieu niet en heeft begeeren te woonen op Wassou, maar vrij man geworden en gaan wonen is op Hattawanen. Soo heb ik dan gemelte meester op Wassou nog wat gelaten, en onderwijlen (opdat Aboro niet lede sijn sou) bij provisie aldaar gesonden Jan de Wees, een jongman van patty Oma, sedig van leven en vigilant in sijn dienst (ik gedrage mij nopende sijn persoon aan den Eerw. D. Caron), een borst die wel een goet school meriteert en nu ook contentement geeft, daarmee dese patty geen occasie sal hebben te konnen twisten, alsoo hij de vreede soekt.

Den 23 dito op Aboro, in 't school bevonden maar 27 kinderen na de roll, maar 6 absent, uyt siekte. Hier lopen veel jongens spelen die niet in de school, nog op de roll gestelt worden, waartoe Jan de Wees als meester en de patty heb versogt andere remedie te stellen en hunne namen an te teykenen en an te geven. Is passelijck bevonden, maar is van goede hope door gemelte de Wees. Is ook 2 paar getrouwt, en 't H. avondmaal des Heeren bedient met 31 communicanten.

Den 24 dito op Oma, in school op de roll 50 kinderen bevonden. De jongens komen hier te laat in de schoolen, en konnen niets, als sij hunne jaaren hebben, soodat men haar dan niet kan loslaten. Veele lopen ook speelen, en worden nog op roll nog in de school gestelt. Dese school is tamelijck, maar d'ouders sijn traag in 't senden harer kinderen in de schole. Vier kinderen gedoopt.

Den 25^{en} dito op Samett, de school heb redelijck bevonden. Een kind gedoopt, 3 paar getrouwt.

De scholen Wassou en Samet sijn wel de beste op dit eylant. Die van Harouco en Caibobbo ook redelijck, maar de avontgebeden alhier worden alle avonden loffelijck waargenomen, soo in de Maleytse als in dese inlandse taal. Oock is dese onderlinge kerkgang van Harouco en Caibobbo heuchelijk om aan te sien. Gode sij lof!

Den 26^{en} dito, op sondag, is op de negerij Caybobbo 't H. avontmaal des Heeren eenpaariglijck met de inlanderen bedient, met 70 communicanten.

Volgen de consideratiën in 't gemeyn omtrent dit eylant Oma

1. De lieden van al de negerijen op dit eylant sijn seer traag in 't kerkgaan en oneerbiedig, gelijck ick al eerst heb geadviseert, daarin scherper dient in voorsien te worden. Al is 't dat men drymaal de tyf geslagen en de marinja haar menigwerf geroepen heeft, komen eerst lang daarnaar, met seer groote vuyght,[1123] dattet sigselven schaamt.
2. In al dese negrijen worden veel jongens uyt en buyten de schoolen gehouden die bequaam sijn om daarin te gaan, maer worden agterhouden en verswegen, en als sij daer door groote moeyte eyndelijck ingebragt worden, sijn se soo groot en out dat sij niet bequaam konnen wesen om op hare gestelde jaren hunne gestelde lessen en vragen te weten, en diensvolgens niet wel uyt de schoolen en konnen gelast werden.
3. Ick en doe de visiten niet of altoos sijnder ouders die versoeken dit of dat kint uyt de schole gelargieert mogt worden aleer sij hun gestelde jaaren en lessen gepasseert sijn, 'twelck sij met dese of gene voorwendselen bekragtigen, waarin ik sekere consideratie gebruyke met het eyschen van een ander in haar plaatse, of ook eenige oogluykinge, agtende ook dat men dese lieden niet al te naau kan binden en wel wat in 't ene en 't andere conniveren, tot harer meerder genoegen, insonderheyt in dese conjuncture des tijds. Dat men haar wel kan vermanen en bestraffen, maar egter soo dat men met vrundtschap eyndigt, om haar niet moedeloos te maken. Konnende wel iets, soo 't egter enigsins gaan kan, door conniven-

[1122] Waarschijnlijk Pieter Nuyts.
[1123] Vadsigheid, luiheid.

tie laten slepen en sluypen, hoewel men 't niet opentlijck en approbeert. Dies mijn concept ontrent haar.
4. Dese lieden insteeren nog dat dese negrijen 2 aen 2 mogten communiceeren.
5. Mij dunkt, als men onder haar visiteert, dat men in plaats van predikatiën te doen met meerder vrugt kon catechizatiën oprigten, dat men (behalven uyt de geordineerde vragen) haar door nader vragen en antwoorden en samenspraak beter tot kennis soude konnen krijgen. Dewelke sij niet hebbende ook (na mijn gevoelen) de predicatiën niet en konnen begrijpen. Niettemin, dat men haar, nevens die onderlinge catechizatie, tot d'oeffening van een godsalig leven continuieelijck behoorde te vermanen, daer 't met haar wel bijsonderlijck, en ook met ons (God betere het), op aankomt.

En alsoo in dese kerke veele en meest de vrouwlieden geen Maleyts en verstaan, agt ick 't op 't hoogst nodig haar in hunne eygen taal te onderrigten en te vermanen, 'twelk best in de catechizatiën, en niet in de predicatiën begrepen kan worden, insonderheyt op Pierou en overal op de cust van Ceram, daartoe wij gelegentheyt hebben om in hare tale te spreeken. En was wel nodig dat men ook eenmaal die negerijen an dese kant op Ceram liggende, als Camaryen, Roumacaia etc., met een coopman visiteerde, om te sien of men die heydenen tot het Christendom soude konnen persuaderen, waarin ik goede hope sie door de hulpe uyt de hoogte.
6. 't Is hier gebeurt dat 2 lieden ondertrouwt sijn, hare 3 geboden[1124] gehad hebben, en dat op de tijd als den bruydegom komt om in de kerk te trouwen, andere lieden de bruyt in hare huysen hijmelijk ophouden en 't haar ontraden, waardoor gebeurt dat den bruydegom soo ongetrouwt weer heengaat. Mij dunkt dat daartegen bij den coopman hoort in versien te worden, en dat is heden den 26 dito op Caibobbo geschiet ontrent een bruyt van Samet.
7. Ik houw nog aan dat men bij dese respective overheyt behoorde te insteeren tot demping van die 3 hooftsonden die ick in mijn jongste visitatierapport van den 26 december 1672 angehaald heb, insonderheyt in dese dagen des quaets, tot demping van de godlijcke landplagen.
8. Op 't versoek van dominee J. Swikker, krankbesoeker alhier, tot sijn nader advancement bij occasy van de vacante plaats aan 't Casteel, getuyg ik bij desen van sijnen dienst dat bij mijn aanwesen tot nog toe seer vigilant daarin geweest sij, dat op mijn recommandatie aan hem sig in 't voorlesen seer wel gefatsoeneert heeft en in de sangh beter als ik nog bij d'andere krankbesoekers bevonden heb, ervaren is. Aangaande sijn gedrag, leven en humeur is sijn persoon beter bij U.E.E. immer soo wel bekent als bij mij. Edog, wegens sijn oudsten dienst meriteert hij wel boven andere bedagt te worden.

De Heere doe tot sijn gemeynte dagelijx toe die salig worden. De mangel van papier doet mij abrupt eyndigen. Vaarwel en weest gegroet, Heeren, van U.E.E. geringen dienaar en medebroeder in Christo.

Was geteekent: Alb. Struys.

Ter sijden stont: Oma in mijn comptoir desen 26 martii 1673, haastigh.

[1124] De voorgeschreven drie bekendmakingen, afkondigingen, van het voorgenomen huwelijk.

179. KERKENORDENING VOOR AMBON. Ambon, 4 april 1673.
NA, VOC 1293, fol. 32v-40v. Afschrift.[1125]

Is gelesen het concept van kerken-ordening, door de vier aanwezende praedikanten tezamen gestelt, en bevorens op 14en maart bij deze tafel nogmaals geresumeert, wanneer daarop eenige remarcques gevallen wezende, zijn dezelve door onzen commissaris den E. kerkenraad voorgedragen, die zig met het voorstel ten principalen geconfirmeert heeft, except in de poincten daar gesproken werd van te adverteren aan d'Heer gouverneur wanneer kerkenraad zal werden belegt, alsmede van lecture der afgaande en aankomende kerke-brieven, waartoe haar Eerw. verzogten dat ze niet schriftelijk mogten werden verbonden, als zullende bezorgen dat zijn E. behoorlijke praeadvertentie wierde gedaan, en dat, op vereysch, de kerkelijke brieven zijn E. particulier ter lecture niet zullen werden geweygerd, waarmede de vergadering contentement hebbende genomen, is goed gevonden hetzelve geschrift met acte van approbatie te bekragtigen, gelijk dezelve beyde hierna volgende van woorde te woorde staan g'insereert.

Anthonio Hurdt, Gouverneur en Directeur mitsgaders den Raad over de provintie Amboina, onder 't beleyd van den Edelen Heere Joan Maatsuyker, Gouverneur Generaal, en d'E.E. Heeren Raden van India, allen dengenen die dezen zullen zien, ofte horen lezen, saluyt. Doen te weten:

Alzoo die van den E. kerkenraad dezer plaatzen eenigen tijd verleden ons te kennen gegeven en verthoond hadden dat tot nog toe hier geen vaste permanente ordre tot reglement harer vergaderinge beraamt, en de kerkelijke ordening van Batavia[1126] in allen delen niet applicabel was op de gelegentheyt der kerken alhier, ende overzulx nootzakelijk vereyschte dat eenige poincten wierden gesteld waarna de voorvallende zaken, op eenparigen voet, om disputen t'eviteeren, mogten werden geschikt, hadden wij goet gevonden haar Eerw. ten eynde voorschreven te authoriseren, gelijk dan geschied, en haar E.E. gebesoigneerde ons overgegeven is, nevens verzoek dat dezelve poincten met onze authoriteyt tot een kerkenordening bevestigt mogten worden. Soo is 't dat wij, agtende grotelijcx van onzen pligt te zijn voor den welstand en geregeldtheyd in godsdienst en kerk zorg te dragen, goed gevonden hebben, tot wegneming van alle misverstanden etc. die buyten goede beraamde ordres ligtelijk komen t'ontstaan, hetzelve verzoek te accorderen en genoemde ordening te approberen, gelijk wij dezelve approberen bij dezen, verzoekende ende bevelende die van den Eerw. kerkenraad hun daarna te reguleren, alzoo wij oordeelen zulx niet alleen tot welstand der kerke alhier, maar ook tot goede harmonie derzelve en de policie zal komen te strekken, luydende als volgt:

[1125] Resolutie PR 4 april 1673. Res. PR 14 maart 1673 bevat het commentaar van de Politieke Raad op het concept dat de kerkenraad hem voorlegde, idem op fol.27r-29v. Deze resoluties bevatten commentaar op de volgende artikelen: I artikel 1, 5 en 9; II artikel 3; IV artikel 2; V artikelen 1, 2, 3, 4 en 5; VI artikel 4; VII artikel 7. Hoe de oorspronkelijke tekst van het door de predikanten opgestelde concept heeft geluid, is onbekend. Dit stuk is eerder gepubliceerd door Valentijn in *Oud en Nieuw Oost-Indiën* III, 1e stuk, 70-74, extract d.d. 22 juli 1693, met weglating van de tekst van het vijfde artikel, over de taken van diakenen. Ook de aan de tekst van het plakkaat voorafgaande alinea uit de resoluties van de Politieke Raad is door Valentijn niet opgenomen. Voor het overige geeft hij dezelfde tekst, met lichte afwijkingen in de spelling. Deze kerkenorde werd per plakkaat afgekondigd.

[1126] De Bataviase kerkenordening van 1643, zie hiervoor, aantekening bij doc. 106.

KERKEN-ORDENINGE VAN AMBOINA

1ste Articul. Van de kerkelijke bijeencomsten

1. De ordinaire kerkelijke vergaderinge zal eens ter maand, op den eerst voorcomenden woensdag, gehouden werden, na de middag de klokke 3 uiren, waartoe men 's daags tevoren behoorlijke advertentie aan den Agtbaren Heer Gouverneur doen sal, ende den koster gelasten d'E. commissaris met de leden des kerkenraads te waarschouwen, tenzij dat eenige nodige voorvallende zaken, boven de opgemelte gelegentheyd, insonderheyd den tijd van de bedieninge des H. avondmaals, meermalen de bijeenkomsten mogten vorderen.

2. Die een half uir na den bestemden tijd verschijnd, zal een schelling, en die geheel agter blijft een halve rijxdaalder verbeuren, indien geen genoegsame reden zijner absentie bijbrengt.

3. Het beleggen der vergaderinge staat aan den afgaanden praeses, wiens beurte met het verloop der maand ophoudende, zal dezelve van den scriba vervangen werden, yder in zijn eygen beurte.

4. Men zal den praeses behoorlijk respect bewijzen, en hij goede ordre houden, wel toeziende dat een ygelijk in 't stemmen zijn beurt waarneme, den knibbelagtigen en den spottenden tegengegaan, en over den halsterrigen de vereyschte censure, met communicatie des kerkenraads, geoeffent worde.

5. Den praeses is gehouden met den E. commissaris, even na het scheyden der vergadering, den Heer Gouverneur bekent te maken 't verhandelde omtrent zaken die met de policie gemeenschap hebben, zonder andere bijzonderheden die t'eenemaal kerkelijk zijn en de censure der ledematen betreffen, te berigten; en voorts bij zijn Agtbaarheyd bezorgen 'tgeene den gemeenen welstant der kerken en scholen mogt komen te vorderen, mits dat ook 's anderen daags, nevens den ouderling, den scriba heeft te verwittigen van het bescheyd bij den Heer Gouverneur ontfangen, tenzij zijn Agtbaarheyd, om reden, uytstel begeerde, waarna de gecommitteerdens zig zullen voegen, opdat de acten, uytgeschreven zijnde, tijdelijk mogen ondertekent werden.

6. Alle de brieven, attestatiën etc. uyt andere gewesten toegezonden en bij andere praedikanten en leden des kerkenraads ontfangen, zullen aanstonts aan den praeses overhandigt worden om, des nodig zijnde, vergaderinge daarop te beleggen.

7. Wanneer de buytenpraedikanten aan 't Casteel Victoria verschijnen om, dry malen 's jaars, den toestant der afgelegene kerken en scholen in d'Uliassers voor te dragen, mogen dan eerst scriba en daaraan praeses werden, na gelegentheyd van zaken.

8. In 't schrijven van alle kerkelijke brieven aan andere gemeenten, met namen aan die van Batavia ende de classen in Nederland, zal dien het te beurte valt scriba te wezen, in zijn maand, zonder reflexie van deze en gene, de missive, agtervolgens de stoffe in rade ontworpen, stellen, schrijven en, geschreven zijnde, opentlijk in vergaderinge voorlesen, laten ondertekenen ende de copyen, zoo der ontfangene als verzondene brieven, in 't brievenboek insereren, met ondertekeninge van praeses en scriba, gelijk ook den scriba, met communicatie van den praeses en ouderling, te bezorgen heeft datter schriftelijke extracten der kerke-

lijke handelingen welke met de policie gemeenschap hebben aan den Heer Gouverneur werden overhandigt, wanneer en voor zooverre zijn Agtbaarheyd zulx begeert.

9. De kerkelijke schriften, voornamentlijk het kerkenboek, zullen yder maand in volle vergaderinge alleen aan den scriba overgeleverd worden, en zal hij 'tzelve (het trouw- en doopboek uytgezondert) geensints vermogen imand te laten toecomen, maar zoo imand der broederen lecture begeert, den scriba zulx toestaan alleenlijk in zijn huys.

10. 't En is niet nodig dat alle de rapportschriften rakende de visitatiën der kerken en scholen, zoo hier als buyten, geheel en al door den scriba in 't kerkenboek werden uytgeschreven, maar wel de bijzonderheden daaruyt opmerkenswaardig, ter advys van den E. kerkenraad en approbatie van zijn Agtbaarheyd, dewelke dan degeene die de visite verrigt heeft gehouden is zelfs te ontwerpen en den scriba te geven, om zoo aan te teekenen.

2de Articul. Van de sacramenten ende de leere

1. Daar mogen geen andere getuygen tot den doop toegelaten worden als die vroom van leven zijn en belijdenisse doen van de gereformeerde religie, of die tenminsten in onze kerken meermalen tot het gehoor des woords verschijnende, toestemmen de 2de vrage des doopformuliers, 'of gij de leere die in 't Oude etc.',[1127] opdat zij, anders doende, haar eygen gemoed niet en beswaren.

2. Gelijk ook geene bejaarden, 'tzij vrij-geboorne 'tzij slaven, zoo ligt tot den doop zullen toegelaten werden dan bij dewelke, nevens de vereyschte kennisse, eenige blijken der ware boetvaardigheyd over hare zonden bespeurt werden.

3. Hoewel eenige gewigtige bedenkingen in tegendeel vallen over den doop der kinderen die in dootsnoden liggen ende den sondag niet en konnen afwagten, zoo kan men egter, na behoorlijk onderzoek en omzigtigheyd, op het verzoek der ouders, dezelve buyten den ordinairen tijd doopen onder de avontgebeden, waarhenen verscheydene lieden tezamen vloeyen ende de gedaante eener gemeente uytmaken.[1128]

4. Om een eenparigen voet te houden omtrent de bedieninge des H. avontmaals, alomme in de kerken dezer provintie, dienen de praedikanten die der zijn en mogten komen het formulier niet aan de tafel, maar van den praedikstoel af te lezen, en onder het zingen na de tafel te treden.

5. Vier sondagen voor Paasschen zal voor en na de middag, alomme daar praedikanten resideren, in beyde talen gepraedikt worden, met het staken van den catechismus,[1129] het lijden Christi, met onderlinge communicatie der praedikanten, vervolgens en ordentelijk.

[1127] De tweede vraag van het doopformulier luidt: 'Of gij de leer die in het Oude en Nieuwe Testament en in de Artikelen des Christelijken geloofs begrepen is, en in de Christelijke Kerk alhier geleerd wordt, niet bekent de waarachtige en volkomene leer der zaligheid te wezen?'

[1128] De 'gewigtige bedenkingen' zijn gericht tegen de opvatting als zou de doophandeling zelf heilsnoodwendig zijn, zodat een ongedoopt kind niet in de hemel zou kunnen komen.

[1129] De uitleg van de catechismus, waaraan gewoonlijk de middagdiensten waren gewijd, zou gedurende die weken stilstaan, en in de preken zouden achtereenvolgens de episoden van het lijden van Christus worden behandeld.

3en Articul. Van de visitatie der praedicanten

1. De solemnele visitatiën, zoo op Leytimor als in de Uliassers, 4 malen, of ten minsten 3 malen 's jaars, te weten om de drie maanden eens geschieden, na de gelegentheyd van de mousson, tijd en plaatze, uytgezondert Ceram, Manipa, Bonoa en Pierou, daar men niet bequamelijk dan twe malen 's jaars komen kan, en overzulx wel wat langer dan in de nabijgelegene negorijen behoorde te vertoeven, om de swakke christenen aldaar te versterken en andere uyt de blinde mooren en heydenen, onder den genadigen zegen Godts, in te winnen.

2. In de visitatie dienen, benevens de kennisse der Maleytse tale, vaste ordre en eygene beurten gehouden te werden, beginnende van den oudsten en eyndigende met den jongsten.

3. De praedikanten visiterende de kerken en scholen hebben zig te binden aan de oude gewoonte en manieren der onderwijzinge, gelijk die hier van veele jaren is gepractiseert, en zig onveranderlijk te houden aan de oude formulieren en vraag-stukken, zoo gedrukte als geschrevene, opdat door invoeringe van nieuwigheden (hoewel in haarzelven aangemerkt niet verwerpelijk mogten wezen) deze teere inlandse christenen in geene verwerringe geraken, tot veragteringe van den godsdienst.

4. De praedicanten zullen ter plaatze harer inwoninge bij beurten, ider week tweemaal, de vastgestelde avond-oeffeningen der bejaarden en gebeden in de 9 omliggende negorijen aan 't Casteel Victoria waarnemen, 1 à 2 ofte meer (zooveel mogelijk is) afdoen, en somtijts tot meerder stigtinge der Inlanderen zelfs met den gebede hen voorgaan. Zulx diend te geschieden des saturdags en sondags, welke tijden den Inlanderen best gelegen zijn, vermits zij dan meest alle in de negorij gevonden worden. Dat ook de praedikanten van de Uliassers in hare residentieplaatzen behoren te behertigen, gelijk ook alomme in de buyten-visitatiën moet ondersogt werden of de bejaarden, benevens den kerkgang, in dezen deele niet en vertragen, want dog de gemelte avond-oeffeningen onder de voorneemste middelen zijn om de kennisse der bejaarden te onderhouden, die of niet lezen willen, of voor 't meerendeel niet lezen konnen.

5. Wanneer aan 't Casteel Victoria, in 't hospitaal en op de werf, 't avondgebed werd gedaan door den krankbezoeker, zal een praedikant, bij verwisselinge van maandelijke beurten, mede aldaar eens ter weeke verschijnen, en bezorgen dat alles met stigtinge en toeloop aller dergener dewelke ter gemelder plaatzen gehooren, toega.

4e Articul. Van de ouderlingen

1. Den pligt der Duytsche ouderlingen, boven 'tgene hen in 't gemeen bij 't formulier harer bevestinge voorgeschreven word, is met verwisselinge van maandelijkse beurten den praeses te vergeselschappen wanneer het voorgevallene in kerkenrade aan den Agtbaren Heer Gouverneur bekent gaat maken, en 's anderendaags de kerkelijke acten met den praeses en scriba te ondertekenen in 't kerkenboek, gelijk ook de visiterende inlandse ouderlingen de schriftelijke rapporten die den Heer Gouverneur ende den E. kerkenraad volgens gewoonte werden overhandigt, ondertekenen zullen, als zijnde nevens de praedikanten ooggetuygen van 't gepasseerde in de afgelegene kerken en scholen.

2. Hoewel de Duytse ouderlingen mede behoren yder in zijn beurte vervolgens (dat dan van een ider onder hen, indien alle de 4 ouderlingen zig hiertoe laten vinden, eens in 't geheele jaar geschieden zoude) de visitatiën alomme te helpen verrigten, gelijk de inlandse door-

gaans hebben gedaan, alzoo het ook een voornaam deel des ouderlingschaps uytmaakt, en een bequaam middel is om met fondament van den toestand der afgelegene kerken te oordelen, nogtans zullen se van de buyten-visiten werden verschoont indien se geen ervarentheyd hebben van de Maleytse tale, nog de praedicanten in 't examen konnen assisteren, ende de gelegentheyd harer beroepinge, binnen en buyten den dienst der E. Compagnie, of geensints of beswaarlijk toelaten de buyten-visiten na eysch van saken bij te wonen.

3. Wanneer de Duytsche catechizatie maandags na de middag te 4 uiren gehouden word, diend nevens den praedikant aldaar ook een Duytschen ouderling te verschijnen, tot meerder opwekkinge der bejaarden, die nu door ordre van den Heer Gouverneur met genoegen der broederen vertegenwoordigen.

5e Articul. Van de diaconen[1130]

1. Voortaan zullen de diaconen twee malen 's jaars, te weten alle half jaren eens in de maanden augustus en february, reekenschap harer administratie geven, de eerste maal voor den kerkenraad alleen, dog zal voor de twede maal daaraan met open deuren, ten aanhoren van een ygelijk, reeckeninge geschieden, 'twelk men sondags te voren van den praedikstoel der gemeente zal bekent maken.

2. De gemeene uytdelinge der arme-penningen zal in de kerk, den eersten dingsdag van ider maand, geschieden, en dat voor de middag te 9 uiren, na gedane berigtinge door den koster.

3. Dit collegie zal bestaan uyt drie leden: een praedikant die praeses is des E. kerkenraats, ende de beyde diaconen, zonder welken onderlinge communicatie en goedvinden geene capitalen nog sommen gelts zullen op interest uytgeset werden.

4. Den praedikant word gestelt tot praeses en opsiender, en ten dezen eynde komt hem toe te letten op den ontfang en uytgift, insgelijks eenige notulen daarvan te houden, om de memorie in voorvallende gelegentheyd te dienen, latende voorts de gelthandelinge en 't bewaren der penningen staan tot verantwoordinge der E.E. diaconen.

6e Articul. Van de krankbesoekers

1. Den krankbezoeker aan 't Casteel (gelijk ook alomme in de Uliassers) zal buyten en voornementlijk binnen 't siekenhuys dagelijx na den toestant der kranken vernemen, meermalen troosten en bidden met degene die in de dood-camer liggen, en ingevalle imand van hen de tegenwoordigheyd van een praedikant mogt verzoeken, zulx zijn E. aandienen.

2. De krankbezoekers, zoo hier als elwaart in deze provintie, mogen 's morgens en 's avonts ter bestemde tijden gene formulieren der gebeden gebruyken dan die hen van de praedicanten bevorens en nu, na de gelegentheyd van tijd, plaatze en personen, zijn voorgeschreven. Insgelijx zullen se op de afgelegene comptoiren, hier op de werf en 't hospitaal, 's avonts een capittel uyt den bijbel vervolgens voorlesen, 2 versen nazingen, en des sondags uyt de ordinaire postille van Bulaeus,[1131] de grote Zeevaart,[1132] of anderen autheur, daar geen praedicant woont, den volke voorhouden, met communicatie der praedicanten onder welkers

[1130] Zie ook hierna, doc. 254.
[1131] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 134.
[1132] Adam Westerman, *Groote christelijke zeevaert, in xxvi predicatien, in maniere van een zeepostille*, Amsterdam 1653. Zie de bijlage Beschrijving van contemporaine werken.

opzigt zij staan, zonder dat zijlieden, nog ook de schoolmeesters, verstouten zullen mogen af te lesen van de praedikstoel, of andere plaatzen voor de praedicanten afgezondert.

3. Genen krankbezoeker zal vermogen de scholieren oorlof tot spelen te verlenen dan met kennis van den praedikant en zijn subaltern opperhooft, nog bestaan in 't alderminste de ordres bij de praedikanten gestelt te veranderen.

4. De krankbezoekers mogen, na de drie gedane proclamatiën, de lieden trouwen, bij absentie van den praedikant, op vertoninge van de schriftelijke acte der commissarisen.[1133]

5. De krankbezoekers moeten zig der Maleytse tale bevlijtigen, en maandelijx eens ter bescheydene plaatse, na de gelegentheyd van de mousson, de scholen visiteren ende de bejaarden catechizeren, volgens den inhoude der formulieren daarvan in druk en geschrifte zijnde, mitsgaders gehouden blijven de rapporten harer visitatiën mondelijk en schriftelijk den praedikant onder welkers opzigt zij staan, over te geven, zonder juyst dezelve aan den E. kerkenraad onmiddelijk toe te schikken.

7 Articul. Van de meesters en scholen

1. Den oppermeester van Leytimor, na het voorbeeld van Honimoa nieulijx gestelt over de 15 scholen, onder hogere toezigt der praedikanten, zal alle maand eens, na de gelegentheyd van den mousson, dezelve bezigtigen en op het onverwagtste bijcomen, de rol oplezen, de praesente en absente kinderen aantekenen, en voorts na den pligt der meesters, scholieren ende den toestant van den godsdienst vernemen, en daarvan behoorlijk rapport doen aan de praedicanten, volgens schriftelijke instructie hem gegeven.

2. De meesters zijn gehouden, volgens de oude gewoonte in de Uliassers, Honimoa, Boang-Bessy en Nussalaot, alle passerdagen, te weten om de 14 à 17 dagen eens, aan de hooftplaatse te verschijnen, en hier aan 't Casteel alle dry weken eens in de drooge, dog om de 4 weken eens in de regenmousson, onder de verbeurte van 1 rijxdaalder, ende dat des dingsdags na de middag, de klokke 2 uiren, in de Maleytse kerk.

3. De meesters dan hebben behoorlijk rapport te doen van den toestant der kerken en scholen, teneynde op alles goede ordre mag werden gestelt en zij voorts onderzogt in de gronden der religie, door de taalkundige praedicanten, een yder in zijn beurte en na zijn capaciteyt. De formulieren der onderzoekinge zijn de 12 articulen, de wet, 't vader onse ende de sacramenten, en dat vervolgens van articul tot articul etc.

4. Men diend in de solemnele visitatiën wel te letten op des meesters diensten, leven en naarstigheyd, de trage en ongeregelde voor de eerste en twede maal ernstig te vermanen, daarop niets volgende hare gagie door last van den Agtbaren Heer Gouverneur voor een wijle tijds te helpen opschorten, en zij eyndelijk t'eenemaal werden afgezet, indien de kerken niet meer konnen stigten ende de scholen om harentwille verlopen.

5. Ider der aenwesende praedicanten heeft maandelijk in zijn beurte, ter praesentie van een ouderling, zoo de beyde inlandsche scholen als Duytsche, ordinairlijk van een krankbezoeker aan 't Casteel gehouden, te examineren, gelijk zulx ook diend te geschieden in de Uliassers, ter plaatze daar een praedicant resideert, omtrent de inlandse scholen, daartoe nemende den dingsdag van 2 tot 4 uiren na de middag.

[1133] Commissarissen van huwelijkse zaken.

6. Men behoort alomme onder de visitatiën toe te sien hoe verre de scholieren van tijd tot tijd hebben gevordert in 't lesen, schrijven, gebeden, grote en kleyne vragen, of al neerstig ter school komen, en van hare ouderen niet telkens na de thuynen werden afgetrocken.

7. De meesters zullen voortaan de kinderen welke eenige besmettelijke siekten en toevallen zijn onderworpen zoo lange uyt de scholen weren totdat genesen zullen zijn.

8. Soo meenigmaal de visitatiën gedaan worden in de afgelegene scholen door de praedicanten, staat den kinderen een vacantie van 2 weken, insgelijx in de heylige dagen van Paasschen, Pinxteren en Kersdag, gegunt te worden, dog in de nageloegst een volle maand, om d'ouderen hare specerijen te helpen plukken. Zullen ook van den schoolgang niet geheel en al ontslagen worden vooraleer men bevind dat zij de gewonelijke stukken hebben volleerd, ten ware de dringende armoede van de ouders der kinderen behulpzaamheyd soekende, of enige andere swarigheden, anders quamen te vereyschen, zullende inmiddels de visitateuren (zoo veel doenlijk) zig gedragen na de jaren en tijd van ontslag der jongens en meysjens, bij haar Edelhedens van Batavia vastgesteld,[1134] inhoudende:

9. Dat de jongens met haar 12 en d'meysjes op haar 10 jaren van het vast schoolgaan zullen werden ontlast, mits dat ze dagelijx een uir, ofte 1 à 2 dagen in de week, ter schole komen, om haar vorige lessen te repeteren, ofwel voorts aan te leeren al 'tgeen hun omtrent de kennisse der gebeden, vraagstukken, lezen, schrijven, zingen etc. nog mancqueren mogt, alzoo de voorschreve kinderen ook tot andere dingen dienen aangezet en bequaam gemaakt te werden.[1135]

Besluyt

Wat vorders de censure en andere stukken tot een volslagen kerken-ordeninge dienstig aangaat, die hier nog zouden konnen bijgevoegt werden, daartoe dan de tijd en ondervindinge mogten in toecomende stoffe verschaffen, en dergelijke bescheyden meer, dewelke deze kerken gemeen hebben met andere gemeenten van India ende der Verenigde Nederlanden, refereren wij ons aan de geschrevene kerkenordeninge van Batavia, de gedrukte synodale besluyten, voornamentlijk tot de nahandelingen van de algemeene synode gehouden tot Dordregt,[1136] die de praedikanten uyt patria, herwaarts trekkende, moeten ondertekenen.

Maar dewijle daarin nog is blijven openstaan het stellen van een visitateur der scholen, wert geresolveert daartoe te verkiezen den persoon van Jeremias Rodrigos, schoolmeester en voorzanger in de Maleytse kerk alhier, met een beloning van 8 rijxsdaalders ter maand, wiens werk zal zijn nu deze, dan gene school onder dit Casteel gehorende op 't onvoorsienst bij te komen, om alzoo t'ondervinden of de schoolmeesters wel op haar dienst passen en de kinderen behoorlijk geleerd werden, 'tgene aangezien wert een zeer nut en bequaam werk te zullen wezen, tot voortzetting der kennis van de schoolgangers als anderzints.

[1134] Niet aangetroffen.

[1135] Niet aangetroffen in *Nederlandsch-Indisch Plakaatboek* deel I en II of in de gedrukte Realia. De secties betreffende de leermeesters in de kerkorden van 1624 en 1643 (zie de betreffende bijlagen bij deel IV van deze bronnenpublicatie) bevatten eveneens geen bepalingen betreffende de leeftijd waarop kinderen de school konden verlaten; zo ook het latere schoolreglement van 4 april 1684 (Van der Chijs, *Plakaatboek* 3, 125-130).

[1136] Zie Kuyper, *De Post-Acta*.

180. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP CERAM DOOR DS. ALBERTUS STRUYS EN OUDERLING CORNELIS PIETERSZ. Haruku, 28 april 1673.
NA, VOC 1293, fol. 552v-569r. Afschrift.

Rapport van kerken en schoolen op Ceram, door den predikant Albertus Struys en den ouderling Cornelis Pietersz van Touhaha.

Ult. martii. Ben ick anstonts vertrocken na de Pas Bagualo, van daar na Harouco, en na verrigte dienst op de paasdagen,[1137] nevens de verwisseling van den ondermeester Jan de Wees, met mij gaande voor meester na Amahey, en mijn oudste discipel in sijn plaats op Aboro tot mijn wederkomst gestelt hebbende, vertrock ick 3 april na Honimoa, van daar 's anderen daags, 4 dito, na Hatuanen, en quam in die nagt op Ceram, Kilapepouti, eerst aan met dieselve orenbay (alsoo den sergeant op Ambon en geen negrije schjampan bij de handt was), egter met volck van Hatuanen, mij excuserende bij den coopman door letteren, en belaste dat die van Hatuanen deselve ongeschonden souden weder derwaarts voeren, waarmee die van Honimoa tevreeden waaren. Cornelis Pietersz[1138] was in 't bosch, daerom belaste ick den kranckbesoecker Spiegel dat sij hem souden laten roepen om mij op stondt te volgen na Ceram, om als commissaris van houwelijckse saaken te ondertrouwen en, nadat ick hem op Ceram tot ouderling sal bevestigt hebben, met mij eene wijle tijdts te remoreeren[1139] aldaar.

5[en] Dito. Dag geworden sijnde, vertoonde ick haar hier sijn Agtb.[1140] ordre en liet het door den schoolmeester Paulusz aan de orangcajen vertolcken, die 'tselve met een stadigh gelaat aanhoorden, dogh ick en wilde daar toen niet verder van spreeken voor Cornelis Pietersz gekomen was, maar versogte een wijnig uyt te rusten, alsoo ick in 3 nagten niet veel geslaapen hadde. Namiddag besogt ick het school van Kilapepouti, bevond 50 kinderen op de roll en maar 40 in 't school. De meester gaf voor dat sulcks eensdeels door sieckte en anderdeels door onwilligheyt van haar en hunne ouderen geschiede. Twaalf kinderen die den catechismus bequaamelijck konden opseggen, 14 't vrageboecksken van Aldegonde, 3 die de 10 geboden, 12 artykelen en gebeden van buyten lasen en 14 kinderen die nog aanleerden, soodat deese school en des meesters vlijt wel bevonden is. Ick verstond hier dat meester Molen 9 kinderen uyt deese school gelargieert had, waartegen ick versoeckte dat bij de respective overheyt voorsien mag worden dat sulcks niet door een meester, maar predikant mogte geschieden, die 't alleen te verantwoorden heeft, nevens den coopman.

Dit afgeleyd, quam ons tegen den avont Cornelis Pietersz aanscheppen, die ons wellekom was.

Toen hebben wij ons oogmerck aan deese lieden nader geopent, in deser voegen.

1. Verbood ick dese 2 soldaten ligtvaardelijck te schieten, te droncken drincken, nog eenig volck overlast te doen met enige spijse af te parssen, maar sig te vreeden sullen houden daarmee wij tevreden sijn.
2. Heb Cornelis Pietersz aengesproocken van onsen voorgenomen dienst, met communicatie van sijn Agtb., die hem gaerne met mij verselschapt sag, waartoe sig willig verklaarde.
3. Proponeerde ick, door middel van onsen ouderling gemelt, aan dese orangcajes en oudsten dat wij hier gekomen waren met goetvinden van sijn Agtb. om volgens onsen pligt dese kercken en schoolen met leere en leven te stigten door wat langer continuele residentie als wel bevoorens gepractiseert is geweest. Waardoor d'E. Compagnie haar liefde bewijst aen

[1137] Op 2 en 3 april 1673.
[1138] Functionaris op Saparua, vgl. hierna, en hiervoor, doc. 174.
[1139] Verblijven.
[1140] Gouverneur Anthonio Hurdt (1672-1678).

dit land en volck, als waartekenen van hare opregte geneygtheyt t'haarwaarts, om alsoo een nader band van vriend-, ja broederschap met haar te onderhouden, en haar te beschermen voor eenige aanvall van vijanden, niet om iemant tot onsen godsdienst te dwingen die daartoe gantsch ongenegen blijft, maar dien alleen die God Almagtigh door sijn Geest en woort mogte gelieven te trecken, door onsen iver te helpen, stercken en te vertroosten, jaa ook in hare talen den ouden en den jongeren in de Maleytse spraacke een weynig te laten proven van de onvervalschte melcke van Gods H. woord,[1141] om daarna te smaacken of sij allenskens meer begerig mogten worden, als kleyne kinderkens, om daardoor opgevoet te worden tot hare saligheyt. En soo d'E. Compagnie haar genegen was te dwingen tot onsen godtsdienst, dat sij dan well een ander geselschap soude konnen gesonden hebben, met meerder magt voorsien, 'twelck sij nu niet en doet. Versoeckende derhalven vooraf dat sij ons voor haare opregte vrienden en broeders gelieven te erkennen, na onse goeden raat te luysteren, onse vermaningen aan te nemen, ons met wederliefde en andere teeckenen van goede geneygtheyt te bejegenen, te accommoderen na vermogen en te gerieven. Het daarvoor houdende dat d'E. Compagnie (verstaande onse onderlinge vreedsame en stichtelijcke ommegang, en uwe ongemacken en verliesen bij ons aanwesen door uwe mildadigheyt geleden) niet en sal nalaten te vergelden de recognitie aan ons, die wij Ul. voor ons vertreck daarvoor beloven te doen.

Op welck voorstell wij sagen dat haare gemoederen oploken,[1142] gevende ons tot bescheyd deese beleefde woorden: dat sij d'E. Compagnie bedanckten voor haar vaderlijke sorge ontrent haar, dat wij haar op dusdanigen wijse welkom waren, dat sij ons niet alleen souden gerieven in liefde, maar oock d'E. Compagnie hier als hare vader aanhangen, en nooyt dulden dat eenig vijand tot nadeel van d'E. Compagnie haren voet op dit land setten sall, 'twelck met onderlinge handtasting alsoo gearresteert bleef.

Ondertusschen ging men 't avontgebed bijwoonen, dat hier floreerde, en versogt ick dat ick selver in 't huys van den meester voor ons geselschap en al d'orangcajen, nevens den outsten (na gedaane gebed in 't school) ook een gebed alle avonden soude doen, en 2 versen uyt de psalmen singen, 'twelk soo is begonnen en door gantsch Ceram, daar wij geweest sijn, onderhouden. Waardoor wij den bejaarden een exempel van desselfs nootsakelijckheyt geven, en den meesters beter oeffening in 't wel aanleeren van 't singen der psalmen in de kercken, dat veeltijts soo kreupel geschiet.

Op heden sijn oock door Cornelis Pietersz 6 paar persoonen in mijn tegenwoordigheyt ondertrouwt, dien belast heb dat haar namentlijck 3 sondagen agtereen eerst in de kerck sullen geproclameert worden, sullende haar dan, van Ammahey wederkomende, in den houwelijcken staat bevestigen.

Oock heb ick na den middag gepredikt tot voorbereydingen van 't H.H. avontmaal des Heeren, en Cornelis Pieters tot ouderling bevestigt. En sijn oock bequaamlijck de gestelde vragen in de kerck beandtwoort, en hiermede wiert het avondt.

7^{en} Dito. Verscheenen hier voor ons de opperste orangcaja en nog twee persoonen van Ammahey, met berigt dat sij hier gecomen waren om een doode te begraven, van een inwoonder of Alphourees (en wisten sij niet) in 't bosch omtrent de sagoubomen met een pijl geschooten sijnde.

Heden hebben wij weder den godsdienst gepleegt, nog een kind gedoopt, en gecommuniceert met 14 menschen, waaronder drie van Ammahey waren.

Hebbende een min- en gemeensame onderwijsinge gebruyckt voor 't genieten des H. avontmaals, door de vertolkinge van onse ouderling aan haar, op dese wijse:

[1141] Vgl. 1 Petrus 2:2.
[1142] Opengingen, zich openden.

I. Ick heb haar de gelegentheyt van Jesus Christus onsen saligmaker tot saligheyt van onse arme sondaren kort en eenvoudelijck verklaart.
II. De gelegentheyt van het H. avontmaal des Heeren en den H. doop.
III. Dat sij haar geloof met kennis, toestemming en vertrouwen des harten moeten schicken volgens de 12 artyculen onser kercken.
IV. Dat sij dit met goede wercken moeten uytdrucken, volgende de 10 gebooden van Gods wet, begrijpende in de eerste tafel vier gebooden onse liefde ontrent God, en de twede ses gebooden de liefde ontrent onse naasten.
V. Eyndelijck, alsoo wij allen te swack en verdorven sijn van naturen, door de sonden van onse voorouderen, om soo niet te geloven en te leven als God ons belast: dat wij daarom egter niet en moeten vertwijffelen, maar in goede hope en vertrouwen des harten den Heere dagelijcks bidden, met ons hele huysgesin ('tsij in de negrij, 'tsij in 't bosch), dat God Almagtig ons geven wil oprecht berou onser sonden en beterschap onses sondigen levens, in dat volmaackte gebet dat ons onse Saligmaaker heeft leren bidden. En dengenen die sulckx in 't Maleyts niet en kunnen aenleren, dat men 't haar in hunne tale kortelijck sal laeten verstaan, 'twelck wij oock doen sullen ontrent dese hijdenen, waarmede wij haar den segen Gods toewenschten.

Na gedane godsdienst heb ick haar allen vermaant dat sij soo traag niet en souden wesen in 't kerkgaan, haar oock tegemoet voerende dat dit nu wel werckdagen waaren, op welcke wij den godsdienst nu tweemaal gepleegt hebben, maar dat sij daarentegen dencken dat wij hier in 6 maanden niet geweest sijn. En dat wij voortaan (niettegenstaande onse residentie) op den gewoonen sondag, naar 6 dagen arbeyds, sullen rusten, en alleen tot den godsdienst besteden (excepto dat d'avondgebeden alle avonden dienen gepleegt te worden), opdat sij oock niet verhindert en worden haar onderhout dagelijx uyt het bosch te halen.

Oock versochten wij, alsoo er so weynige bejaarden communiceerden, dat de helft der bejaarden haar nader souden laten onderwijsen, soo in de Maleytse voor de kundige, als in dese tale voor de onkundigen, en sig begeven tot een vroom leven en, na beleydenisse, oock tot het genieten van 't H.H. avondmaal des Heeren.

Heden komt ons van boven 't gebergte (2 à 3 dagen reysens ver) den grooten radja Alphouro deri negry negry Tanna Saholouw,[1143] genaamt Saloalitey, afsacken, die van ons solemneelijck is verwelkomt, met ons gefeestet, arak en wijn gedroncken heeft, hebbende hem ook (op sijn versoeck) verzien met de vereeringe van een stuck dongeris[1144] en eenig sout, verklarende, op ons veelvoudig vragen, onder anderen dat hij nevens dese inwoonderen d'E. Compagnie seer genegen was, en eens bij gelegentheyt den Edele Heer gouverneur sou komen begroeten, gelijck sijn broeder radja van Waumatta, ons oock toeseggende dat hij, als wij van Ammahey hier weder quamen, en so hij 't konde bijbrengen, weder bij ons sou afkomen tot nader kennishouding, waarop soo gescheyden is.

Heden hebben wij ook door den meester de heydenen laten roepen die in dese negrije woonen, en ontfangen in de school 7 vrouwspersoonen (alsoo de mannen in 't bosch waaren), onder welcken waeren 2 moorse vrouwen en d'anderen 5 hijdensche, die alle seven egter (volgens mijn jongste last aen den meester in october passado) het vader onse en de 12 articulen des christelijcken geloofs aangeleert hadden. Oock een man, die met een van die hijdense vrouwen tragte te trouwe, een hijden, maar die dat bovengemelde oock aangeleert had, waerop wij dus deden:

Wij vraegden haar of sij genegen waaren christenen te worden, en met christen-mannen te trouwen? waarop sij antwoorden: jae. Toen hebben wij den meester belast dat hij haar vorder de 10 geboden sou leeren, met eenige korte vraagstucken, gemaackt voor de bejaar-

[1143] Het grote Alfoerse hoofd van de dorpen in Tanah Sahulau.
[1144] Goedkope stof, zeildoek.

den om gedoopt te woorden, soo in 't Maleyts als in haare tale, in welcke wij het morgen voornamen met behulp van onsen ouderling en meester over te setten, opdat als wij van Ammahey hier wederom komen, sij dat wel van buyten kunnen seggen en sooveel mogelijck verstaan, om haar dan te dopen, ondertrouwen en in den houwelijken staat als christenen bevestigen, 'twelck sij ons met de hant belooft hebben wel te sullen nakomen, waarop wij haar den segen des Heeren toewenschten.

8en Dito. Heden hebben wij weder opnieuw (op ons ontbot) in school gekregen 3 hijdense mannen, die ons (als d'andere bovengemelt) ook met de hand beloofde te willen aanleren die aangehaalde oeffeninge, waarvan een dan oock ondertrouwen soude en nevens d'andere mee gedoopt en getrouwt worden (bij onse wederkomste van Ammahey), belovende ons allen dat sij dan vorder in de kerck sondags sullen komen catechiseeren en de avontgebeden aanleeren, die wij oock van voornemen sijn voor ons vertreck in deese tale op het kortste over te setten, soodat wij er nu (de God der geesten sij gedanckt, uyt grond des harten) all elf persoonen uyt deese 36 hijdenen gewonnen hebben, door onsen trouwen ijver en de kragt uyt de hooghte.

Allen sijnde van de Alphouresen afkomstig, excepto een man en een vrouw die uyt dese negrij sijn, en twee moorse vrouwen.

Ondertusschen hebben wij ons devoir aangewend, met den meester en nog een inwoonder, om eerst het gebed des Heeren en de 12 artykelen onses geloofs in dese tale van Kilapepouti over te setten, 'twelck sonder moeite niet en is geschiet, bestaande in het wel uytdrucken van sulke letteren, accenten en puncten die wel met den galm of 'tgeluyt van hare uytspraacke overeenkomen, moetende oock haar vele Maleytse woorden verdubbelen,[1145] met deselve sin overeenkomende, om het te beter over te setten.

Wij meynden dat wij ons van 'tgeen meester Jan Claas op Caibbobo overset had souden hebben konnen dienen, maar bevonden dat sij hier een gansch andere tale gebruyken, houdende dat egter als gesneden broot[1146] totdat wij aan d'andere sijde van Ceram op Houmaja en soo tot Pirou Tenoune toe sullen reysen, 'twelck soo 't mogelijck is ick (hier afgedaan hebbende) nu meteenen (met ontbod van Jan Claas) sall tragten te ondernemen en te verrigten, volgende de voorslag van sijn Agtb. op de kaarte wijsende, soo 't geschieden kon, sonder versuym van dese kercken.

Nota: hier volgde het vader ons en 12 articulen in de Ceramse taal.

9en Dito. Op desen sondag hebben wij den godsdienst met prediken en catechiseren gepleegt, en door onsen ouderling d'orangcayen en oudsten in de kerck laten bekent maacken dat wij nu hadden 't gebed des Heeren, de 12 articulen des geloofs en eenige vraagstukken des geloofs in hunne tale overgeset, dat wij ook nog enige korte uytdruckselen van de 10 geboden des Heeren en van hunne dagelijxke gebeden en danckseggingen souden oversetten, dat wij den meester belasten alle sondagen in de kerk en 's avonts in de avontgebeden de oude en bejaarde lieden (de Maleytse tale onbekent), voor te houden etc., dat sij sijn woorden ook sullen naspreeken, opdat sij 't alsoo mogten leeren onthouden en daarna verstaan, ja, dat dit oock in hare huysen, in de schoole door de meester selve of door sijn discipel moet onderhouden worden. Item, dat sij dat dagelix 's morgens, 's middags en 's avonts in hunne huysen, met hare kinderen, behoren te practiseren (of in 't bosch), temeer in dese dage des quaats, van bloedige oorlogen, so sij in ernst soecken met ons daarvan, door Gods hand, verlost te worden (gelijk sij ons tragten wijs te maken). Daarbeneven, dat wij gesint sijn hare grote jonges en meysjens uyt de schoole te largieren, en alle die hunne gestelde lessen konnen van buyten opseggen, met dit beding dat sij dan geen kinderen,

[1145] Herhalen, daarnaast gebruiken.
[1146] Maar tilden daar niet zwaar aan.

bequaem om te leeren, uyt de school en houden, opdat sij te eerder, hare gestelde lessen geleert hebbende, weder uyt de schole mogen verlost werden, tot gerief harer behoefte.

Doet dit daarbij, dat wij ook niet te hard willen vallen de bejaarden met de avontgebeden, soo daar eenige in de week in 't bosch sijn en voor een avond of twee agterblijven, dat maar dan die in de negrijen sijn daarin komen en d'andere, daarna weder in de negrije sijnde, sulx weder niet versuymen te doen, maar dat sij 't egter soo moeten bijwoonen dat sij hunne oeffeningen niet en vergeeten.

Dit staat vast, dat niemand behoort na ses dagen arbeyds in 't bosch te verblijven, maar tegen den dag des Heeren af te komen, om dan te rusten en den gewonen godsdienst te plegen, nevens hunne catechisatiën en gebeden voor den meester.

Waarop den oppersten orangcaja Martyn antwoorde dat sulks sijn begeerte was, maar dat sij nu wel sulcks bij ons anwesen, maar soo niet bij ons afwesen deden, dat sij na sijn waarschouwing weynig luysterden. Waarop wij andwoorden dat sij, als orangcajen ende[1147] oudsten, haar volck eerst hier wel in souden voorgaan, en niet ophouden van haar, soo met soete als scherpe woorden, nevens den meester vermanen, door den marinjo boete afnemen, en de rebellen straffen op hare wijse.

Doende daarbij aan de onderdanen deese ernstige vermaninge dat sij, soo mannen als vrouwen, hare oversten in dat stuk voorall behoorden te gehoorsamen, soo niet, dat sij de straffe des Almagtigen immers niet en sullen konnen ontgaan, die haar so grooten genade doet, zijnen H. naam onder haarselver (hier, an 't uyterste eynde der aarde) niet onbetuygt latende, door de openbaring van sijn H. Evangelium, en dat de rebellen ten jongsten dage niet te verontschuldigen en sullen sijn, waarop sij beloofden na desen beter te sullen oppassen.

Ook versogte wij d'orangcajen en den oudsten dat sij ons behulpsaam souden sijn in het toebrengen van heydenen tot onsen christelijken godsdienst, dat wij, bekeert sijnde, ook onse broederen moeten bekeren, wie weet of God haar door onsen arbeyt niet t'eniger tijd tot bekering wil brengen, totter kennis der waarheyt. Dattet te schandelijck is dat dese heydenen hier haar vermengen met de christenen, soo dat sij ook kinderen teelen en die voor ons verbergen, en derhalven dat sij alle behoren op onze bede haar te laten gezeggen, om dagelijcx soo in 't school als in de kerk, ja ook in haare huysen onderrigt te worden, dat wij des meester ijver als gemelt bevolen laten totdat wij, van Ammahey wederkomende, haar dopen, oudertrouwen en trouwen mogten.

Den orangcajen repliceerden dat hen lief soude sijn dat dese kerk en negrij geheel van 't hijdendom gesuyvert was, belovende dat sij ons dit nevens den meester sullen helpen bevorderen, waarin wij ons ongemeen verheughden.

Wij versogten ook in allen ernst dat sij dog de goden harer vaderen niet en souden dienen, den duyveldienst vooral en hare oude superstitiën t'enemaal verfoeien, op poene van grote straffe, bij de hoge overheyt daarop gestelt, denckende dat 'ghij nu bekeert sijt van de afgoden, om den levende en waaragtigen God te dienen'.[1148]

Ook dat sij allenskens haar oude kerk behoorden te versetten, digt aan 't schoole en ontrent de woninge van den meester en orangcaje, die digt bijeen woonen, opdat door desselfs distantie in den godsdienst niet vertraagt en worde.

Kort hierna komen ons (den hemel sij gepresen) nog drie hijdenen toe, die haar ook hebben laten geseggen om christenen te worden, twee mannen en een vrouw, makende met de boven aangehaalde 14 persoonen, soo dat wij nu al bijna de helft van al dese heydenen

[1147] Het handschrift heeft hier 'des'.
[1148] In de marge staat geschreven: '1 Tessal. 2'. Ten rechte 1 Tessalonicenzen 1:9.

hebben. De God der geesten geve dat alsoo de volheyt der hijdenen mag ingaan en gantsch Israel salig worden![1149]

Voor ons vertrek hebben wij de meester belast, totdat wij van Ammahey wederkomen:
I. Dat hij dese 14 heydenen wel sal onderwijsen, 's morgens en 's avonts, al sou hij een ondermeester solang stellen in 't school voor de kinderen.
II. Dat hij sou ondersoeken en aanteykenen hoeveel kinderen daar nog buyten de school sijn die bequaam sijn om te leeren.
III. Dat hij de rest van de hijdenen naaukeurig sal ondersoeken, aanteekenen en waarschouwen.
IV. Dat hij sal tellen hoeveel christenen in dese negrie sijn, ook offer nog kinderen van enige vermengde heydenen en christenen ongedoopt sijn.
V. Dat hij sou vernemen offer ook enig hijden sig met enig christen nog vermengde.
VI. Dat hij sal opnemen al de namen der ledematen in dese negrije.

Dit isser van dat dese negrijen der Alphouresen ten minsten 1, 2 à 3 dagen reysens van hier liggen. En dat, so dese kerke eens van 't heydendom gesuyvert is, niet ligt door haar sal verwildert worden. En soo er al dese of gene uyt haar hier quamen afsacken en te verkeeren, dat wij dan wederom dese goede hope hebben die ons dit hijdendom (door Gods segen) tot nog toe geeft.

Wij hebben ook den darden orangcaja, Bartholomeus, laten roepen, die enigen tijt bij een vrouw van Caibobo huys gehouden heeft, en hem ernstelijk geraden dat hij (soo haast mogelijck is) met deselve soude ondertrouwen en trouwen, dienende om geen ergernis maar stigting voor al de rest te geven. Die ons geantwoort heeft dat hij 't in korte met de totharia sal afmaken, of haar, bij mankement van dien, so lang sal afgesondert laten bij haar geslacht tot dat sulcks geschiet sal sijn.

Voorts hebbe ick den orangkayen en oudsten toegesegt (hoewel ick maar twemaal in een jaar kome visiteren) dat ick niettemin om de 3 maanden, op Hatuanen komende, haar sal toesenden enen kerkenbrief, die tot nader berigt, versterking en vertroosting in haren godsdienst sal dienen. En als ik selver kome, dan wederom een maant bij haar believe te continueren, daar sij niets tegen en hadden.

Desen eerste orangcaja, Martyn, en de twede, David, scheynen de quaatste niet, maar sij weten 't volk met enig ontsag niet te gebieden, en wegens te grote botheyt niet te regeren, nog te brengen tot gehoorsaamheyt, daar den meester seer over klaagt, agtende dat den darde orangcaja, Bartholomeus (wiens vader tevooren orangcaja geweest is), wel de gaauste sij.

10^en^ dito sijn wij van Kilapepouti na Amahey vertrokken, en tegen den middag op Amahey met sweet gekommen sijnde hebben wij (na een weynig rustens) weder de avondgebeden en gesangen met de orangcajen, de oudsten en ons geselschap bijgewoont, met versoek ook aan haar van continuatie, soo dat egter de gewoone avondgebeden bij de kinderen en bejaarden, in de school of kerk, sullen haar gang houden, 'twelck sij toestonden.

Toen hebben wij gesprooken van de schoolmeester Mattijs,[1150] vragende haar wanneer die vertrocken was? En antwoorden ons: van 6 weken, verhalende ons meteenen met wat onmenschelijke onbeleeftheyt, sonder eenige verwitting aan haar en begroeting van haar, hij geslopen was, hebbende dese school en kerk soo trouweloos en troosteloos alleen gelaten, tot haerer en onser groot leetwesen, al de school en kerkboeken daarenboven nog meeslepende na de negerij Ouw, soodat wij nu en daarvan en van sijn nader berigt ontbloot sijn, dat ons te meer moeyte geeft. Wij hadden gemeynt (uyt het schriftelijk berigt aan den E. kerkenraad gedaan) dat den kranckbesoecker Huybert Spiegel hier soo lang had aangenomen dese kerk en schole bij te woonen, tot ter tijt dat wij een andere meester stelden, maar wij

[1149] Romeinen 11:25-26.
[1150] Mattheus Perera.

sijn t'enemaal geabuseert geworden, wijl hij van die tijd af maar 4 à 5 dagen hier geweest en aanstonts weder na Hatuanen vertrokken is. Soodat wij met waarheyt verklaren dat dese kerk en school, ach! eylaas! gansch seer verwildert is. Seeker, dese oude meester en Spiegel hebben haar in dit stuk niet na behoren gequeten. De gelegentheyt vorder van kerk en scholen hebben wij met dese lieden uytgestelt tot 's anderendaags, alsoo vermoeyt waren.

11[en] Dito heb ik haar desen nieuwen ondermeester Jan de Wees van Oma voorgestelt, verhalende haar hoe dat deselve eenige korte tijd op Aboro de school loffelijk had waargenomen, dattet een jongman was van een stigtelijck, vreedsaam leven en naarstigen leere, dat wij hem hadden verwilligt om als meester hier de schole waar te nemen (met communicatie van sijn Agtb.), vragende haar of sij met hem tevreden waren? En antwoorden dat sij daar niet tegen en hadden. Daarop hebben wij den meester gemelt vermaant dat hij dese orangcajen soude ontsien als sijn oversten, ontrent haar gedienstelijk ommegaan, en vooral sijn dienst in kerk en school na ouder gewoonte dagelijks wel soude presenteren. Dat sij hem ook soude bescheydentlijk handelen, in sijn iver helpen en in sijn goede leer en leven navolge. Met één woort, onderling in vrede, liefde en stigting leven, 'twelk sij gesamentlijk ons met hanttasting beloofden, haar den segen Gods toewenschende.

Namen wij onsen keer na 't school toe en bevonden daarin 56 kinderen, maar wel de helft veragtert, 16 kinderen die de catechismus leeren, 20 't vraagboexken van Aldegonde, 21 de gebeden. Wij waren van voornemen eenige groote meyden en jongens uyt de school te lossen, maar wijl die teveel veragtert waren, oordeelde dat sij tot onse wederkomste nog wel mogten continueren, om door dese nieuwen meester wel geleert en dan uyt de school gelargieert te worden, 'twelck wij den orangcajen hebben toegesegt, die daarmee tevreeden waren.

Wij bevonden hier ook dat de krankbesoeker Spiegel en meester Molen wederom eenige kinderen uyt de school gelargieert en op de roll uytgedaan hebben, soodat wij, de roll verwart siende en geen gissing konnende maken, weder een nieuw rol ontworpen hebben, bespeurende dat sij alsoo wel de scholen ontstellen als wij die tragten te herstellen, waartegen wij als boven versoeken dat bij de respective overheyt mag voorsien worden, want sij willen na mij niet horen, hoe dikmaal ik haar gewaarschouwt heb. Immer behoorden sij eenlijk in de scholen te onderwijsen en rapport van den toestant van dien aen haren predicant toeschikken, en anders niets.

Onse vordere aanspraken, nopende 't oogmerk van onse komste, uyt wiens naam en tot wat eynde, hebben wij gedirigeert, so in huys als in de kerk, op sulken wijse als op Kilapepouti, pag. 2, 3, 4, aangehaalt is. Ook vroegen wij na de te dopene kinderen, personen te ondertrouwen en te trouwen. Ook na 't getal der heydenen in dese negrijen. En om hier te beter agter te komen, liet ik den marinjo en nog een eenvoudig orangcaja genaamt Hermanus roepen, vernemende na hare vermenging met de christenen en haare nog ongedoopte kinderen, belastende hare namen aan te teyckenen en aen ons over te geven.

Wij vroegen ook na dese mooren, of sij vele waren. Antwoorden ons: ontrent de 30 huysgesinnen. Verstonden ook dat haar orangcaja en priester nog op Ambon waren. Wij souden haar anders scherpelijck vermaant hebben dat sij haar in 't minste met dese kerk niet en sullen hebben te bemoejen, haar niet te vermengen met eenig christen, op grote pene van onse respective overheyt daartoe gestelt, en soo wedersijts an dese christenen. Mede verstonden ook dat hierboven digt aan een negrij van Alphouresen grensde.

Wij vroegen haar ook, of sijn Agtb. jongst in de visite op Hatuanen haar niet gesprooken en hadde van 't maken hunner negrije beneden aan strand. Schenen daar niet van te weten. Voorder sloegen wij haar voor (soo sijn Agtb. sulcks mogte goet vinden) of sij daar ook iets tegen hebben souden. Antwoorden ons niet anders als dit, dat sij dan haar spijs soo veel te verder mosten halen, en bij nagt of ontijde van 't een of 't ander geboefte mogten gedoot

worden, ook dat daar soo geen water en was. Wij andwoorden dat hiertegen onse redenen gewigtiger scheenen:
I. Dat sij dan wat verder van het Moorsdom soude afgelegen sijn, 'tgeen veel goet voor dese kerke sou toebrengen.
II. Dat wij haar dan te ligter en te digter, ook te dikker,[1151] souden konnen bijkomen, waardoor de E. Compagnie ook te beter gerieft en de godsdienst gehandhaaft soude worden.
III. Datter ook veel meer andere negrijen waren die haar kost van ver heen mosten halen, als onder anderen insonderheyt die van Caibobbo, en dat sij ook beneden aan strand haar water konnen maken te hebben, alsoo 't op andere plaatsen aan de strant van dit land wel te vinden is.

Ook hebben wij haar gesegt dat wij voornamen den 17^{en} dito onsen keer na Sepa en Tammalauw te nemen, om onse christenen (soo wijnig die ook mogten sijn, nevens de heydenen) eens te begroeten, en onse onderlinge broederschap in Christo sooveel mogelijck (met Gods hulpe) meer en meer te bevestigen en uyt te brijden. So nogtans, dat wij van heden eerst in dese kerke ons devoir sullen doen aanstaande sondag den godsdienst te plegen, doopen, 't H. avondmaal te bedienen en met vermaninge te besluyten.

12^{en} Dito hebben wij eenige heydenen en moren opgespeurt, 10 mannen en 10 vrouwen, waaronder 6 moorsche, haar vermengende met christen-mannen, waarvan eene een kint gewonnen heeft. Welke 6 persoonen wij vooreerst en voorall hebben laten roepen en haar gevraagt hoe dat sij soo stout durven sijn, of sij wel weten hoe grooten straffe bij de respective overheyt daarop gestelt sij? Waarover sij bedroeft en verstelt stonden. Waarop ik meteenen die 3 moorsche vrouwen vraagde of sij ook wel wilden met dese christenmannen trouwen, en antwoorden: jae. Vragende haar vorder of sij eerst dan wel christenen wilden worden (alsoo 't andersins niet geschieden kon). Sij antwoorden ook: jae. Ik vroeg eyndelijck den eenen of sij haar kind wel wilde laten dopen, en antwoorde met den christenman: jae, 'twelk dan opgeschreven sijnde, nevens hare namen en bequame christengetuygen, aanstaande sondag staat gedoopt te worden. Nog hebben wij een hijdens man laten roepen, die met sijn vrou sig hebben laten geseggen om christenen te worden. Vijf van de andere hijdenen waren op Kilapepouti, die wij dagelijks verwagten, want dese hare vrouwen sig op hare komste beroepen, en ons uytstellen.

Onderwijlen sijn wij wederom besig geweest om dese vraagstukken, pag. 9 en 10 aangehaalt, ook over te setten in de Ammaheyse tale, die weder anders luyd en swaarder is dan die van Eli, op dese wijse:

Nota: volgt d'oversetting in 't Amahays.

Alle dese overgesette oeffeningen hebbe ick dese meester laten uytschrijven en mij voorlesen, gelijk het in de uytspraak met dese lieden overeenkomt, om dit de oude lieden, en die geen Maleyts verstaan, dagelijks voor te houden, insonderheyt dese nieuw-getrocken hijdenen en mooren. Wij hebben die soo kort als mogelijck ontworpen en ingetrocken, om der eenvoudigen memorie tegemoet te komen.

15^{en} Dito sijn de 5 hijdense mannen waarna wij so lang wagteden van Ely gekomen. En verstonden ook dat die van Tammalauw gereetschap maakten na Amboyna te gaan, hebben daarom een soldaat met een praauw derwaarts gesonden, haar waarschouwende om na onse komste een wijnig te vertoeven, tegen den 18^{en} dito, sonden ook een missive aan sijn Agtb. door een soldaat die hier van Honimoa gekomen was om affuytplanken te halen.

16^{en} Dito. Op sondag hebben wij den godsdienst gepleegt en elf kinderen gedoopt, waaronder een van een moorsen moeder en christen-vader was. De moeder leert nu mee bij den meester. Ook is 't H. avontmaal des Heeren bedient met 14 personen. Ik heb haar in 't stuk

[1151] Vaker.

van de delen der godsdienst en schole soo onderrigt evenals ik op Eli gedaan heb, siet pagina 3, 4, 7, 8, onnodig te repeteren, om geen rediten te begaan.

Ons grootste geluck is desen dag daarin gelegen geweest 't leeren dat door onsen continuelen arbeyd ontrent de heydenen (soo die hier waren als die van Eli gekomen sijn, nevens hare vrouwen), al de hijdenen van dese 3 negrijen door de Geest van God Almagtig sijn overtuygd en bewogen geworden om haar t'eenemaal tot het Christendom te begeven, sijnde 20 personen, waaronder dry moorsche vrouwen, dewelke alle nu dagelijks bij den meester voorspoedelijck aanleeren, sijnde bijna alle op ons versoek in den godsdienst present geweest.

O rijkdom van Gods barmhartigheyt! Die door de dwaasheyt der predikinge het arme deser werelt roept om het rijke te beschamen! O diepte der weysheyt Gods! Die dese dingen voor den verstandigen verborgen hebt, en hebt het den kinderkens geopenbaart. Wij danken u, ja Vader! Want alsoo is geweest het welbehagen voor U.[1152] Wij hielden haar voor Pauli en Barnabe woorden Act. 14:15, 'Mannen, waarom doet ghij dese dingen? Wij sijn ook menschen van gelijke bewegingen als gij, en verkondigen Ulieden dat ghij u soud van dese ijdele dingen bekeren tot den levendigen God, die gemaakt heeft den hemel en de aarde, en de zee en al wat daarin is, vs. 16, welke in voorledene tijden alle de heydenen heeft laten wandelen in hare wegen, die sig nu niet onbetuygt gelaten heeft, ons goet doende van den hemel, opdat wij den Here souden soeken, of wij hem immers tasten en vinden mogten.'[1153] Vertrouwende dat God, in ons dit goede werck begonnen hebbende, ook sal volbrengen tot op den dagh Jesu, sijnde tot dien dag toe onse blijtschap en krone. Staat alsoo in de Heere, mijn geliefde.[1154]

17[en] Dito sijn wij na Sepa vertrocken en tegen den avond daar eerst gekomen, latende haar waarschouwen om 's morgens vroeg af te komen. Terwijle bleven wij aan strand onder de sabô[1155] vernagten. 's Anderen daags quamen sij af, en toen hebben wij 't oogmerk onser komste haar bekent gemaakt, met dese considerable redenen.

Motiven tot bekering der heydenen

I. Dat wij vertrouwden dat haar wel bewust was dat de E. Compagnie in oorlog stont met tweederley vijanden, en dat ons God Almagtig daarin tot nog toe gesegent had tegen onse vijanden, maar dat wij ook agt nemen op de oorsaken waarom God Almagtig ons soo swaarlijck besoekt, die wij (soo veel Gods H. Woord ons leert) meest houden te bestaan in openbare landsonden, waaronder den afgoden- en den duyvelsdienst wel de eerste brantmerk draagt. Die God de Heere alsoo wijnig verdragen wil als een man wiens vrou van een ander schandelijck onteert wort. En derhalven heeft de E. Compagnie, op ons instantelijk versoek, niet willen weygeren dat wij u hierover in alle ernst eens mogten aanspreecken, om u tegemoet te voeren dat (soo ghij in ernst d'E. Compagnie aanhangt) ghij u met haar vereenigt om (in plaats van beelden, afgoden, den duyvel en andere superstitiën) met haar E. den levenden en waaragtigen God te dienen, en daardoor sult ghij ook onse handen te sterker konnen ophouden om door eenparige godsdienstige smekingen van den hemel een vaste vreede te bekomen, waaraan u immer selver veel gelegen is.

II. Dat God Almagtig d'E. Compagnie hier niet alleenlijk gesonden had tot welstand van ons lieven vaderland, maar ook wel bijsonderlijck tot bekering van de heydenen en vele blinde menschen ter saligheyt, door de verbreyding van sijn H. Evangelium, selver tot u toe, in dese soo verre afgelegene gewesten, opdat hij tegen den jongsten dag (die niet verre en kan

[1152] Vgl. 1 Korintiërs 1:21 en 27; Matteüs 11:25.
[1153] In de marge staat geschreven: 'Act. 17 v. 27' (Handelingen 17:27).
[1154] Filippenzen 4:1.
[1155] Noodhut.

sijn) nogh andere schapen tot sijn stal mogte toebrengen tot een schaapkoje. En soo ghij ons nu niet en wilt horen, dat ghij dan niet te verontschuldigen en sult sijn, alsoo wij hierin ons gemoet gequeten hebben u dit met alle smeekingen te openbaren.
III. Dat sij sig erinneren datter op Eli, Ammahey, Makarika en Suauko al 30 à 40 personen van het heydendom tot ons Christendom sijn overgegaan, die haar tot exempelen moeten strekken van navolging, soo sij andersints met haar de welstand van d'E. Compagnie regt behartigen wilden.

Gewigtiger redenen (om haar memory niet te verwerren) en kon ik niet bijbrengen. Maar haar andtwoord was dit van woort tot woort: dat sij jongst met de Edele Heer gouverneur, op de visite op Honimoa, op hare wijse hadden gesworen de E. Compagnie getrouw en ten dienste te sijn bij nagt of dag, maar dat sijn Agtb. (soo tot den mooren als haar, hijdenen) gesegt soude hebben dat sij elck in haar religie souden gelaten worden. Waaraan sij haar houden, dese redenen meer en meermalen verhalende, slaande onse redenen als geen agt, door onwetenheyt of hardnekkigheyt en weten wij niet wel. En alsoo hier een christen huysgesin woont, waarvan den christen man Laurens genaamt wort, so leyden sij de schuld van onse komste op hem, dat wij t'enemaal wederleyden. Sij wilden gansch tot geen meester verstaan, maar liever dat ene christen huysgesin uytroeien. En vreest desen Laurens of sij hem ter doot nagaan mogten, waarop ik hem seyde dat dan bij mij op Harouco of Honimoa soude komen, dat daarin dan wel voorsien sal worden tot sijner veyliging. Den jongen orangcaja deed meest het woord voor den ouden, met sulken assurantie dat ik vertrouwe hier niet in te doen sij op dese wijse, tensij d'E. Compagnie 't nodig agte haar met meerder aucthoriteyt en magt daartoe te constringeren, als eertijts op Nollot geschied is. Maar dat gaat boven mijne penne en daerom laat ik het haar Ed. secretarye bevolen.

Dit so latende (om haar niet te forseren) quamen wij 's avonts op Tammalau, daar wij aan strand onder de sabô vernagteden, en 's anderen daags 19^{en} dito, op ons ontbod afgekomen sijnde, stelden haar dieselve bovengemelte reden ook voor, maar vonden merckelijk beter gehoor bij deese heydenen, alsoo hier d'orangcaja Paulo in plaats van Tammalouw-bessi, een christen, van d'E. Compagnie, verheven is, sijnde hiervan nog 6[1156] christenenevens hem. Dese negrije is half moors en half hijdensch, wij verstaan dat dese mooren hier 't meeste gesagh voeren, dat sij desen orangcaja Paulo seer benijden, insonderheyd nu wij daar gecoomen sijn. Dese gemelte orangcaja verhaalt ook dat dese mooren veel hijdenen tot haar trecken, om voor te komen dat den christen godsdienst hier niet gehouden en wort. Dese orangcaja en Tammalouw-bessy en andere heydenen mogten wel lijden dat hier een schooltjen vooreerst opgeregt wierd, maar sij dorfden dit niet te kennen geven, uyt vrees der mooren, die ons antwoorden dat dit alle meest moren waren (hoewel wij wel beter wisten). Ons dunkt, Hoogwaarde Heeren, dat d'E. Compagnie, soowel als op Pirou, Tenoune, Hila etc., hier met goede vrucht een school soude konnen stellen, met een meester, waardoor, en door onse visitatiën, die nieu getrocken en nu nog overgebleven hijdenen wel sullen konnen herroepen en tot onsen christen godsdienst gebragt worden (sonder constringeren), maar alleen dat der mooren handen wat korter mogten gemaakt worden, opdat dese orangcaja van 't Christendom boven haar mogte geaucthoriseert worden, 'twelck hij maar soekt, of anders sullen sij tellekens onderdrukt worden. En dit is soo gelaten.

Heden sijn wij wederom nae Ammahey vertrocken, en tegen den avont an strand gecomen, op welke reyse mijn beenen van sware bloetvinnen en geswellen seer ensteken sijn geworden door het fenijnig ongedierte deses lants, ongewoon voor mijn teder vel en onmagtigh om uyt te staan, dat heb moeten gedragen worden tot boven in de negrije, krijgende ook daarop de koorse, alsoo wij aan strand, onder gebrokene sabôs geslapen, swaere regen en windt hadden uytgestaan.

[1156] Onzekere lezing. Tweede lezing: 3.

20[en] Dito. Ben besig geweest op te schrijven al 'tgunt ons op Sepa en Tammalauw voorgecomen sij. Ondertusschen sijn de nieugetrocken hijdenen seer vlijtig van desen meester onderrigt geworden en de schole ook wel waargenomen, ook de avontgebeden.

21 Dito. Van de kinderen en bejaarden hebben wij de namen van al de hijdenen, die nu dagelijks anleeren, opgenomen, sijnde dese:

hijdensche mannen
1. Soumoky
2. Teleany
3. Sirie, sijn vrouw is christen
4. Tamoineri
5. Oraupari wiens kint genaamt Soale
6. Amanay

van de negrij Haja:
7. Dese eene Risalene
8. Cawaje
9. Soale een hijdens kint

vrouwen
1. Pete, moors
2. Masela, moors
3. Hatalaina, moors
4. Poilama
5. Hiaipou
6. Roussi

van de negrij Haja
7. Besimahou, kint gedoopt met christen naam Catharina
8. Aihata
9. Pilly
10. Masela hijdens
11. Helitea oude vrouw

Louloupatoamany, een hijdens man, is op Ambon. Anders als dese alleen (die absent is) en sijn egene heydenen meer overgebleven, nog eenige vermenging in dese 3 negrijen.

Sondag 23[en] dito hebben wij den godsdienst gepleegt. De meester versogt om kort voor ons vertrek eens voor een weeck na Oma te rijsen, omdat sijn oom, patty Oma, hem tot een goede vrouw behulpsaam mogte sijn, welke dan wilde trouwen tegen de goede mousson, en als hij voor vast tot meester aangenomen sal sijn. 't Welck wij hem ook radeden, daarbenevens dat voorall niet en sou hoereren in dese plaatse onder dit tedere Christendom, maar sig altoos besig houden in 't werk sijner beroepinge, dat luyheyt vlieden, tot matigheyt in spijs, drank en slaep sig sou gewennen en bijsonderlijk tot vyerige gebeden tot die God, die reyn van oogen is. En dat dit dan goede wapenen sijn sullen tegen de begeerlijkheyt des vleesches en der jongheyt.

Op ons vertrek van Ammahey hebben wij haar allen en den meester voor het jongste vermaant dog wel op de welstand der scholen en kerken te letten, en insonderheyt op de nieuwe bekeerde hijdenen. Vorder hebben wij haar tot recognitie voor haar schade en moeite en spijsen vereert aan lijnwaat, aan rijst en an sout etc. de somma van 6 rds, en sijn met ongemene liefde, in vrede, vertrocken.

24[en] Dito hebben wij op Kilapepouti weder begonnen de rest van onse agterstallen over te setten in dese tale, namelijck de korte uytdruckselen van de 10 geboden des Heeren en de 4 dagelijkse gebeden. Onderwijlen hebben wij hier nog een hijden in de kercke gekregen, die van de meester geleert wort, sijnde nu op Ely van ons (door Gods segen) gewonnen 15 soo hijdensche als moorse persoonen, niet met dwanck, maar vrijwillig door onse redenen.

Ondertusschen is de meester van Ammahey eens heen en weder na Oma gegaan, om sijn goetjen van huys te halen en sijn saken te schikken tot vaste inwoninge aldaar (op Ammahey), maar versoekt seer instantelijck sijn gagie mag genieten als de vorige meesters die van Kilapepouti, dat is 8 rds, seggende dat dese plaats ver en hem ongewoon is en dat hij de schole en kerk nu seer ijverig agt sal nemen.

25en Dito hebbe ick mij laten in de schoole draagen, alsoo 9 dagen lang an een accident aan mijn been gelaboreert heb en slimmer[1157] wort, en na belijdenis van 14 hijdensche bejaarden heb haar door den H. doop Christi ingelijft. Zes paar persoonen sijn getrouwt, [...][1158] persoonen van dese nieu gewonnen hijdenen ondertrouwt, sullende na de darde proclamatie van den kranckbesoeker konnen getrouwt worden. Voorts hebben wij dit met gewonelijke vermaningen besloten. Hier zijn 371 christenen, 15 communicanten, nog 24 heydenen met 9 kinderen, daar wij voor dees tijdt niet meer ontrent hebben konnen uytwercken. Immers nog 2 van die sullen ook anvangen bij den meester te leeren. Ontrent die anderen sal men 't met patiëntie van tijd en continuele vermaninge van d'orangcajen en meester moeten uytwagten, of met meerder ontsag etc. Wij hebben onsen affscheyd genomen van haar, vereerende haar voor hunne moeiten en onkosten lijnwaden, rijst, sout, wijn etc., belopende op 6 rds, waarvoor sij ons bedankten.

27en Dito. Op Roumacaja gekomen, bevonden geen bescheyd van na de Uliasser of Pirou Tenounen te vertrecken. En alsoo mijn been van een groot geswel seer ontsteken was (soodat in 10 dagen niet dan geleden had) vonden wij goet van daar naar Harouco over te steken, om mij van den hantmeester[1159] te laten dienen, en na verkregen dispositie mijn resterende visiten an te vatten.

Op Harouco komende, verstonden dat D. Caron met den ouderling Jan Claasz, Pirou Tenounen gevisiteert hadden. En vernamen nog geen antwoord op onse missive van sijn Agtb., die ik dagelijcks hier op Oma afwagte. Onderwijlen is Cornelis Pietersz vertrocken na Hatuanen, sende sijn Agtb. daarop dit ons kerkelijck rapport, waarvan wij beyde naderhand sijn Agtb. sullen breder spreeken.

Ondertusschen, bedanckende sijn Agtb. en die van sijn E. raad uyt heler harten dat haar E. ons op soo solemnele wijse na Ceram gesonden hebben tot bekering der blinde hijdenen van hunne afgoden, ja den duyvel, om den levenden en waaragtigen Godt te dienen. 't Welk de opperste Harder der schapen, ook tot 36 in getale, door sijn genade, heeft laten toenemen, tot grote stigting sijner kercken aldaar. De Heere sij alleen de eere, die doe dagelijx tot sijn gemeynte toe die salig worden! En wil vorder ons angevangen werk segenen. Dat wij ook van harten wenschen aan dese respective raad en die van de kerk in dese provintie. Dat al dit bovenstaande waar is, verklaren wij bijde ter goeder trouwe, was geteeckent: Alb. Struys en Cornelis Pietersz.

Ter sijden stont: Oma 28 april 1673.

181. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Buano, Piru en Hila door ds. François Caron. Hila, 3 mei 1673.

NA, VOC 1293, fol. 541v-546r. Afschrift.

Cort berigt van den toestant der kercken en schoolen, laatst bevonden op Manipa, Bonoa, Pirou en Hila.

Manipa den 10,[1160] 11, 12, 13 april 1673

't School: 9 catechismus dito, van welcke 7 lesen, 4 beginnen te schrijven, 3 absente, 8 Aldegondes dito, 1 absente, 4 aancomelingen, somma 21.

[1157] Erger.
[1158] Aantal niet ingevuld.
[1159] Heelmeester, chirurgijn.
[1160] Maandag.

De kinderen volgen liever hare ouderen nae in de tuynen dan sij in het school verschijnen, waarover den meester klaagt, dog weynig gehoor bij de Inlanderen vint. Ook neemt het getal der leerlingen af. Waarom de hoofden der christenen bijeen geroepen en ernstigh vermaant sijn tegen dese naalatigheyt te voorsien, en onder de haare te besorgen dat het getall der kinderen in het school steygere precieslijck tot 30, ter tijt toe men meer bejaarde uyt het Mosorsdom tot de christelijcke religie siet toevloeyen. Hetwelck de orangcayen geerne aannaemen te agtervolgen, soo veel doenelijck, met recommandatie aan den meester tot ijver en verdere ontdeckinge der nalatige.

Godsdienst

Nu die van Tanuary, onder toesight van den orangcaia Hendrick en Abel, naader aan de fortresse, kerck en school sijn comen woonen, gelijck die van Tomileeuw doen, verschijnen se met den anderen 3 maalen ter weecken, te weeten, 's donderdaags of vrijdag, en saterdaaghs, tot de avontoeffeningen, dat hen wat gemackelijcker valt dan voorhenen, onaangesien niet soo neerstigh als wel behoordt en 't gebreck van kennisse vordert.

Den sondag wert hier met taamelijken toeloop waargenomen, gelijck ook sulcks bij ons aanwesen bleeck op Manipa, alwaar nae gedaane predicatie in de fortresse en buyten, naa de voorbereydinge, de bedieninge des H. doops aan 2 bejaarden en 2 kinderen, de huwelijcksbevestinghe van 3 paar volcks en uytdelinge des H. avondtmaals aan 26 inlantse ledematen, alle de presente bejaarden sijn ondersoght in de gronden der religie, en tot onser droefheyt bevonden dat niet en vorderen maar veragterden, 't getall der christenen uytmaeckende 190 menschen, daaronder niet gereeckent worden eenige weynige die wegens den ouderdom niet leeren connen en alsnog ongedoopt blijven, staat op den vorigen voet.

David Bintang verflaut in sijnen vorighe behendigheyt om de mooren tot het Christendom aan te voeren, gelijck ook bij den vertreckende kranckbesoecker, Martinus van der Werven, hebbende met bijsondere wanlust wegens de voorgevalle differente op Manipa gewoont, de vereyschten iver niet en is aangewent tot het aannemen en bevorderen der Maleytse tale en inwinninge der mooren. Dog 'tgeen meest te verwonderen staat is dat Paulo Carbou, hooftorangcaya van Tomileeu, niet een eenigen ondersaat heeft in een van de 3 campons der negrij onder hem specialijck gehoorende, nog iemant van sijn kinderen en geslagte, die sig tot het Christendom wil laaten overreden, 'twelck sijne vleeslijcke insigten al te seer openbaar maackt.

Indien Latukeke, den radja van Bonoa, onlangs van den Roden Berg toegelaten ter woon nae Manipa te keeren, en met de christenen familiaarder dan de andere moorse orangcayen verkeert, wilde gehoor geven, gelijck ons daarvan, dogh wat te laat, op het scheyden, enige onseeckere gerugten sijn voorgecomen, hij soude den christennaam met meerder naadruck en gevolgh ontfangen.

In 't armbosje binnen de fortresse hangende hebben wij gevonden 7 rds 1/8 ende deselve den armen ende de schoolkinderen nae gewoonte toegetelt, de penningen minder sijnde dan verleden jaar, alsoo 't armbosjen van de kerck ontstoolen ende den dief nog niet en is agterhaalt geworden.

Bonoa den 14, 15 en 16 april

't School: 12 catechismus dito, dewelcke ook alle tamelijck lesen, en eenige beginnen te leeren schrijven, 1 absente, 4 Aldegondes dito, 12 aancomelingen, 1 absente, somma 28.

't School is nu beter dan voorhenen gestelt, en wert den goeden ijver van den meester ontrent den godtsdienst en 't school bij groote en kleene gepresen. Op de klagte dat de vrijgelate scholieren t'eenemaal verwilderen en 'tgeene sij hadden geleert vergeten, sijn se

geordineert sig ieder weeck ten minsten eens, en dat sonder versuym, in 't school te vervoegen ter repetitie haerer vraagstucken en gebeden.

Godsdienst
De avontoeffeningen werden hier daagelijcks van het kleyn aanwesend getall binnen de negrijen waargenomen, maar des saterdaags en sondaagsavont, wanneer de lieden uyt 't geberghte en tuynen tesamen vloeyen, eendragtelijck van allen gelijk ook den kerkengangh behertight wert, en sijn de bejaarde nae behoorlijcken ondersoeck bevonden die van Manipa niet alleen in getal, als die gesamentlijck 247 menschen uytmaecken, maar ook in kennisse en 't opseggen harer gebeden en vraagstucken verre te overtreffen, alsoo men hier geen twisten en vint, den meester 't werck aanbint, de luyden sigh williger aanstellen en vrij meer jonge lieden sigh hier dan op Manipa opdoen tot het van buyten leeren bequaam.

Oversulcks soude het wel dienstig sijn dat men ter eersten aanstaande gelegentheyt het H. avontmaal, tot nu toe uytgestelt, aldaar uytdele, tot naader versterckinge van 't Christendom onder de menighte van de muhamedanen.

Nae gedaane predicatie is den doop aan 7 kinderen bedient en 1 bejaarde, die onder de christenen lange gewoont hadde en wegens sijne onbequaamheyt tot onse overcomste was uytgestelt, en sijn 2 paar ondertrout en opentlijck bevestight in den huwelijken staat.

Wij hebben met verwonderinge buyten verwagtinge verstaan, en op de gerughten naeder ondersogt, hoe alle de heydenen, uyt dewelcke de hoope scheen nog verscheydene onder den genadighen segen Godes in te winnen, den tullebant hadden aanvaart en een getall van over de 100 waaren overgegaan tot het Moorsdom sedert de E.E. gecommitteerden Mons^rs^ Rumphius en Van Zijll op dit eylant haar E.E. politique commisse hadden verrigt.[1161] 't Welck den christen orangcaia met sijne outste ende den meester betuyghden ten overstaan van den luytenant Lanouoli, Berole en andere van de aansienelijckste der moren, dewelcke, doch insonderheyt Lanouoli, na verscheydene uytvlugten en verbloeminge van saacken, eyndelijck de waarheyt bekenden, en voorgaf men niet soude konnen bewijsen dat hij Berole en haaren casisi dese heydenen hadden overredet, maar wel dat sij vrijwilligh het Moorsdom hebben aangenomen, 'twelck de E. commissaris gedooghde en nae sijn oordeel niet verboot, nog te vooren verboden hadde. Hier loopen vrij eenige streeken onder.

Invoegen men sig sal moeten vergenoeght houden met het aanqueecken van de presente christenen, sonder vaste hoope van eenige mooren en heydenen te verligten, alsoo volgens klagte van den meester en eygene bevindinge der visitateuren te vergeefs onsen pligt ontrent der lieden hartneckigheyt hebben aangewent en selfs de moors gemaackte heydenen van Sinoy en Soulipatay, beyde campons welckers hoofden en ingesetene meest waaren gechristent, niet van de christelijcke religie wilden hooren redencavelen.

Pirou in de boght van Tenounou, 18, 19 april
't School: 5 catechismus dito, 2 Aldegondes dito, somma 7. Desen meester, Philip Mendes, eerst succederende in 't plaats van Domingos Claessen, heefft dit school in een soberen staat nopende de kennisse ende 't getall bevonden, hoedanig deselve ons ook voorgecomen is, sonder hope van verbeteringe indien het christendom hier niet toe en neemt in aanwas van belijderen.

Godtsdienst
Den kerckengangh des sondaags en de avondtgebeden worden van de christenen van Pieroe waargenomen, maar t'enemaal verwaarloost bij de 8 christenen van Lakemay, een negerij een uertje van Pierou gelegen, alwaar se t'enemaal onder de Alphoerese heydenen verwil-

[1161] In 1670.

deren en alles vergeten, niettegenstaande men haar menigmaal gerecommandeert heeft wegens de oeffeninge van haeren godtsdienst bij die van Pierou ter woon sigh te vervoegen, de overigheyt sulcks schriftelijck is aangedient, haaren orangcaia Thomas[1162] alrede op Pierou woont, en Jan Claassen heymelijck was gegaan om hem te halen en met soetigheyt uyt te locken om bij ons ter mondelijcke t'samenspraacke over te comen. Egter blijven se hartneckigh en waaren op 't gerugte van de correcorre naar 't geberghte toe geloopen, uytgesondert 1 paar volcks, daarvan den eenen gedoopt is.

Gelijck men ook bemerckte dat eenige Ambonse christenen, hier een geruymen tijt nae Tenounou getrocken, onder de heydenen sonder oeffeninge der christelijcke religie blijven woonen, in concubinagie met heydense vrouwen, haare afgoderij volgen, kinderen bij haar telen en geensins nae haar gedesigneerde negrijen haecken, onder welcke mij nu sijn opgegeven, en ook voorhenen aangesproocken, Tehoupouti van Soia, Tapicourou van Bagualo, Paticouw van Caibobo en andere, die wel hadden verdient dat van Monsr Voorburgh (sijnde van sijn Agtbaarheyt gelast nae Pierou te vaaren en mij daar in te wagten, gelijck ook bij onderling verdrag was vastgestelt hadde sijn E. mogen ontmoeten) wierden aangetast en weghgevoert, om anderen ten spiegel te dienen.

De absentie van Hatulewan, der heydenen orangcaia op Pierou, vertrocken nae Ambon om klagtigh te vallen over seeckeren moort in sijn campon door den Alphouresen bedreven, sneet ons de gelegentheyt af om met hem en de ondersaaten van sijn campon van het Christendom te handelen, sijner en sijner outsten gedane beloften van sig naeder in toecomende te sullen bedencken te vernieuwen.

Nae gedane predicatie, de bedieninge des doops aan 1 kint en 1 bejaerde, ende de huwelijcksbevesting van 2 paren volcks, sijn alle de bejaarde ondersogt in de gronden der religie, en wisten de aanwesende hare vraestucken ende gewoonlijcke gebeden wel op te seggen.

't Getall aller christenen van Pirou, van mans, vrouwen, kinderen, bestaat in 30 sielen, en wert de hope gegeven datter nog eenige huysgesinnen van Caibobo, met die van Pierou vermaeghschapt, herwaarts staan op te breecken, waarbij, indien die van Lakemay moeten verhuysen, 't getall door de 40 soude steygeren.

Hila, in den christencampon van Senalou, den 20, 21 april

't School: 11 catechismus dito, die alle wel lesen, en onder deselve 3 schrijven connen 12 aancomelingen, somma 23. 't School bevonden wij in een seer goede gestalte, wendende den meester alle vlijt aan om de jeught en de bejaarde te onderwijsen en met een goed voorbeelt voor te gaan.

Godsdienst

Naa gedane Duytse predicatie in de fortresse, de Maleytse in de kerck van Senalou, sijn de bejaarde ondersoght, gevende nu beter preuve van haare neerstigheyt dan voorleden jaar. 't Getal der christenen neemt niet toe, in dit hertje van 't Moorsdom, onder de ooghen van den Hitoenesen paus[1163] en sijner soonen, maar blijft alsnog binnen den ommeringh van 27 bejaarde, daaronder de scholieren bovengemelt niet en worden gereeckent.

De avontoeffeningen werden hier daegelijcks onder de bejaarden, bij verwisseling der beurten, van mans en vrouwen betragt, uyt dewelcke al enige van tijt tot tijt sig hebben tot de H. communie bequaam gemaakt, 't welck ook aan 4 personen gebleecken is, die na belijdenisse versogten en deden om ter aanstaande gelegentheyt het avontmaal te ontfangen. Dog dewijle het dese lieden te moeilijck valt van Hila nae Ambon telckens te trecken, ook te

[1162] Thomas Kaunoula, orangkaja van Lakemay.
[1163] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 158.

costelijck daar eenige daagen te verblijven, ende de christenen van Senalou met de Nederlanders aldaar ontrent 20 ledemaaten connen uytmaacken, soo is 't dat 't opperhooft Sr Van Zijll ende de Inlanders versoecken dat sij in haar eygen negrij het H. avontmaal ontfangen mogen, 't welck haar ligtelijck kan werden ingewilligt, en sulcks 2 malen 's jaars, wanneer den predicant derwaarts de visite doet, bequamelijck mag geschieden.

Aldus gevisiteert, ondersogt, bevonden, ende den inhout van 't voorgevallene volgens gewoonte schriftelijck overgelevert in handen van den Agtb. Heer gouverneur door, was geteekent: Francois Caron.

In margine: Ambon aan 't Casteel Victoria 3 Mey 1673.

182. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU DOOR DS. ALBERTUS STRUYS EN OUDERLING JAN CLAASZ. Haruku, 13 juli 1673.
NA, VOC 1293, fol. 619v-622r. Afschrift.

Rapport van kerk- en schoolvisiten gedaan door den predikant Albertus Struys en den ouderling Jan Claasen op 't eylant Oma, alias Boangbessi, opgedragen aan d'Agtbaren Heer Gouverneur en d'Eerwaarde kerkenraad in Amboina.

Immanuel!

Anno 1673 den 18^en^ juny heb ik hier mijn gemeynte het celebreeren van des Heeren H.H. avontmaal bekent gemaakt, tegen den 2^en^ july. Onderwijlen heb ik de school van Harouco besoght en 34 kinderen bevonden, ook op Caibobbo, en 50 gesien, sijnde bijde scholen redelijk wel. Ik heb aen Sr Voorburgh bekent gemaakt hoe datter (als wij op Harouco prediken, en die van Caybobbo vlijtelijk te kerk komen) geen vrouwen, ook wijnig mannen, in 't kerkjen komen, voor reden gevende dat sij alle (wegens 't kleynheyt der kerkje) daarin niet sitten konnen. Waarop sijn E. seer wijsselijck heeft gesegt dat dan (tegen dat de kerk aen ging) slegts de vrouwen en mannen van dito negrij eerst in haar kerk maar komen souden, maar dat sij daarin tot nog toe haren vlijt en voorbarigheyt niet en hadden getoont als die van Caibobbo. Hoewel daar voor dese 2 gemeyntens wel een ruyme kerk hoognodig was. Ook hebben wij de avontgebeden op bijde gemelte plaatsen bijgewoont en wel bevonden.

Den 1^en^ july. Heb ik op Caybobbo de voorbereyding gepredikt, 1 paar getrouwt en 2 kinderen gedoopt. Ook 2 persoonen aengenomen, na gedane belijdenis.

2^en^ Dito. 't H.H. avondmaal gecelebreert, na gedaane predicatie, met 54 personen.

4^en^ Dito. Op Samet 't school besocht, 29 kinderen bevonden, is redelijk. De huysvrouw van dese meester hebben wij op haar belijdenis aengenomen.

Selven dito. Oma 't school besogt, 51 kinderen bevonden, is slegt. Heb 3 kinderen gedoopt en 3 op haar belijdenis aangenomen, 18 mannen hebben ons belooft aanstaande rijse mede haar belijdenis te sullen doen. Ook worden hier vele kinderen uyt de school gehouden.

5^en^ Dito. 't H. avondmaal bedient, na gedane predikatie, met 46 personen.

6^en^ Dito. Op Wassou 't school besogt, 16 kinderen bevonden, 1 kint gedoopt. Dese school is wel. De vrou van dese patty is op belijdenis angenomen.

Selven dito. Op Abôro de school besogt, 36 kinderen bevonden. Wort beter door desen meester. Hebben heden ook de voorbereyding gepreekt en twee kinderen gedoopt, 2 vrouwen op belijdenis aengenomen.

7^en^ Dito. Dese met die van Wassou hebben na 't gehoor van Godts woort gecommuniceert met haar drieëntwintigen, alsoo meer als de helft aen 't Casteel waren.

8[en] Dito. Op Hololieuw de school besogt. Sijn 34 kinderen daarin, is redelijk. En was hier niet te doopen nog te trouwen. Maar is dese nieuwe patty en nog 1 persoon angenomen op belijdenis.

Den 9[en] dito. Op Krieuw, sondag 's morgens vroeg, eerst op de reduyt Duytse predikatie gedaan, terstont daarop een voorbereyding in 't Maleyts. Heb hier 4 kinderen en 1 bejaarde moor op belijdenis gedoopt, 7 op belijdenis angenomen. Na den middag heb ik na een darde predikatie 't H. avontmaal bedient met 34 personen.

Nota: de generale consideratyën

I. Dat die van Caibobbo en Harouco in het kleyne kerkjen op Harouco niet en konnen geplaast werden. Daarin dient voorsien.

II. Datter uyt elk school rontsom dit eyland vele kinderen (bequaam om te leeren) van de ouderen opgehouden werden.

III. Dat eenige kerken en predikstoelen te reddeloos sijn om in te leeren.

IV. Dat de meester van Oma dient te verwisselen met de meester van Krieuw, alsoo hij op Oma geboortig is en niet geëert wort.

V. Dat de mooren op Krieu behoorden als in hunne eygen negrijen afgesondert van die van de christenen te woonen, als de Joden in 't vaderland. Dat dan de christelijke kerk hier sodanigen krak[1164] nog smette niet krijgen sou als nu, soo doorgevlogte wonende.

VI. Heb ik dese christenen, en ook die van Hololieu, gewaarschouwt tegen de te grote ommegang met de mooren. Dat sij dat niet en doen ten nadele van haren godsdienst, nog min om hunne pligtplegingen te volgen, op poene van groote straffen van d'overheyd.

VII. Men hoort nog al teveel, God betert! van deser christenen hijdensche afgoderijen, die sij meest in 't bosch plegen. D'ene heeft meer dan een wijf, d'ander gaat in siekte sijn siel wederroepe, de darde besnijt sijn sonen (wat ouder geworden sijnde), de vierde feesteert op 't siammer cain en goôse gigi,[1165] de vijfde agt op 't vogelgeschrey en den mattakaauw,[1166] bid sijn nenemojangs[1167] aan om geluk op dit of dat land te halen, dese offeren den duyvel, gene bespotte den ware godsdienst, te lang te verhaalen. Ik beef, en de hayren rijsen mij te berge, als voor sulke menschen dat heylig en hoogwaardig avontmaal des Heeren Jesu Christi bedient word. Heere! Wilt haar bloet van mijne handen niet affeyschen![1168] Want ik doe dit niet sonder haar vooreerst en al tot den schrik des Heeren te beweegen, en tot ware beproeving, op boete van een dobbel oordeel.

VIII. Eyndelijk hebben met herten smert verstaan de distructie van kerk en school op Pirou Tenounen, door de wrede Alphouresen gepleegt. Soo ik mede helpen kan (kerkelijk) tot wederopbouw, met assistentie van aucthoriteyt, presentere mijn dienst.

Voor de rest, wij leven hier alle gesamentlijk onder dit subalterne hooft seer vreedsaam en in onderlinge liefde, tot stigtinge van dese kerke, op dit eyland. Soodat per requeste, schriftelijk, alle de patty, radjaas, hebben willen versoeken om mijn vertrek te renuncieeren na Honimoa, maar alhier (so lang buyten verblijven moet) te remoreren, waarin ik haar voorkomen ben. Naar groete blijven wij, Agtbaren Heer en Eerw. broederen, U.E.E. dienstwillige dienaaren en medebroederen. Was geteekent: Albertus Struys ecclesiastes. en Jan Claasen.

In margine: Oma 13[en] july 1673.

[1164] Schade.

[1165] Siammer cain: tjemar (cemar) kain, 'verontreinigen van het doek', ritueel bij de eerste menstruatie. Gosok gigi: tandenvijlen, overgangsritueel.

[1166] Matakau: eedsformule of tegen dieven enz. gericht magisch geladen opschrift bij de ingang van dorp of tuin.

[1167] Nenek mojang (moyang), voorouders.

[1168] Vgl. Ezechiël 3:18, 20; 33:6, 8.

Nota: den 12 dito 's avonts is hier een gevaarlijke aardbeving, lang duyrende, ontstaan. Maar heeft (God lof!) geen ongeluk hier gecauseert. d'Heere wil ons van sonden heelen en 't land genesen!

183. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. ALBERTUS STRUYS EN DS. GUALTERUS PEREGRINUS ALSMEDE DE OUDERLINGEN VAN DIE EILANDEN. Ambon, 25 augustus 1673.
NA, VOC 1293, fol. 632v-635v. Afschrift.

Rapport van kerken en scholen op d'eylanden Honimoa en Nussalaut gedaan door den predikant Albertus Struys, vergeselschapt met de Eerw. D. G. Peregrinus en d'ouderlingen van die genoemde eylanden.

Anno 1673 den 11en augusti heeft de schiampan mij van Oma gehaalt, en 's anderendaags, 12en dito, gevoert op Hatuane, vanwaar ik voeteerde na Sirri Sorry.

Op sondag 13en dito is het H.H. avontmaal Jesu Christy in 't Duyts op de vastigheyt Hollandia van D. Peregrinus bedient, daar ik mee present was. Na de middag heb ik in 't Maleyts gepredikt, daar sijn E. ook present was, en heb 13 kinderen gedoopt, ook haar gewaarschouwt dat wij in 't Maleyts aanstaande sondag ook het H. avontmaal (sijnde de 20sten dito, soo God wil) soude bedienen.

14en Dito sijn wij onderwijlen na Nussalaut gereyst, en 's anderen daags eerst aengecomen op Titawey, daar wij de school eerst besogten en 120 kinderen daarin bevonden: 31 kinderen die de catechismus redelijk konden, 32 't vraagboexken van Aldegonde en 34 de 10 geboden, 't geloof en de gebeden, en is wel. Hier hebben wij 8 kinderen gedoopt.

Den selven dito op Abobo de school besogt, hebben 43 kinderen daarin bevonden. Elf leren de catechismus redelijk, waarvan wij 3 jongens, voljaart, largieerden en tot de avontgebeden en catechizatie ordineerden. Seventien leren Algonde en 13 de gebeden, maar is slegt bevonden, ook omdat de kinderen niet en konden lesen, hebben daarom desen meester tot meerder vlijt en de patty en orencajen tot goede opsigt ernstelijk vermaant. Hier sijn 4 kinderen gedoopt.

16en Dito sijn wij gekomen op Acoon. De school besogt, 28 kinderen daarin bevonden, 6 leren catechismus, 7 Aldegonde, 11 leren de gebeden, 10 geboden en 12 articulen. Is redelijk bevonden. Vier kinderen gedoopt.

Den selven dito op Amet de school besogt en 71 kinderen daarin bevonden. Seventien leren catechismus, 28 Aldegonde, 16 de gebeden, 10 geboden en 12 articulen. Is wel bevonden.

17en Dito alhier gepredikt, 9 kinderen en 1 bejaard heyden na belijdenis gedoopt.

Denselven dito op Nalahia. De school besoght, 55 kinderen bevonden, 11 leren de catechismum, 22 de Aldegonde, 24 de 10 geboden, 12 artikelen en gebeden. Is redelijk. Drie kinderen gedoopt.

18en Dito op Ziella de school besogt, 65 kinderen daarin getelt, 19 die de catechismus leren, 25 Aldegonde, 15 de 10 geboden, 12 articulen en gebeden. Is redelijk. Een kint gedoopt in de voorbereydingspredicatie. Ook heeft de Ed. Peregrinus een Duytse predikatie gedaan op de redout Beverwijk, en na middag is in 't Maleyts 't H.H. avondmaal bedient, na gedane tweede predikatie, met 47 mannen en 16 vrouwen communicerende. Is redelijk bevonden.

19en Dito op Ouw de school besogt. 70 Kinderen daarin, en is wel bevonden.

20en Dito, sondags op Sirry Sorry. Voormiddags heb de voorbereydingspredikatie gedaan in 't Maleyts en een kint van Oulat gedoopt, d'E. D. Peregrinus in 't Duyts boven gepredikt. Na middag heb ik in de Maleytse kerk 't H. avontmaal bedient, met 28 mannen en 8 vrouwen (na gedane predikatie wel verstaande).

21en Dito de school besogt op dito plaats en 111 kinderen bevonden, en is wel gestelt.

Denselven dito op Tiouw de school besien en 46 kinderen daarin getelt, is nu tamelijck bevonden, 6 kinderen gedoopt, en van Boy 5.

22en Dito op Hatuanen de school van Touhaha en Paperou besien, 100 kinderen daarin gesien. Ook die van Nollot en Itawakka, en 69 daarin getelt. Sijnde beyde goet, en die van dese laesten negrijen alsoo wel, door desen nieuw meester. Hebben de proefpredikatie gedaan, 18 kinderen van Touhaha en Paperou, 13 van Nollot, etcetera gedoopt.

23en Dito 't H. avontmaal bedient, ô hoon! met 24 mannen en 8 vrouwen. De kerk is soo sleght als dient gestut.

24en Dito op Poorten en Haria de school gesien en 71 kinderen daarin, en wel bevonden.

25en Dito 't H. avondmaal (na gedane predikatie en voorbereyding) bedient met 24 mannen en 8 vrouwen. d'E. D. Peregrinus heeft ook in 't Duyts boven op de redout gepredikt. De kerk is slegt.

Volgen de gemeene consideratiën

I. Wij hebben belast dat de meesters de kleyne kinderen die tellen konnen in de negrijen sullen opschrijven, en de jongens die stutten lopen,[1169] en die aengeven om bij de overheyt tot 't schoolgaan gerecommandeert te werden.

II. Hebben ook gesegt aan de meesters dat de jongens die de 12 articulen, 10 geboden en de gebeden wel konnen terstont sullen de Aldegondes vragen en, die kennende, den catechismum leren, en met den aenvang van Aldegonde ook leren lesen.

III. Ook sijn de inlanders in 't kerkkomen nogal traag en, daarin sijnde, oneerbiedig, waarvan wij haar wederom, als voorens, afgemaent hebben.

IV. Daerom agten seer nodig dat rontsomme ontrent den tijt der godsdienst de rollen bij de kerken behoren opgelesen te worden, en wie dan na de godsdienst absent bevonden wierd enige boete mosten afgevordert worden, en aen den nootdruftigen uytgedeylt, dat wij bij onse respective overheyt seer recommanderen.

V. De avontgebeden en catechizatiën hebben wij redelijk bevonden. Ook dat die 4 jongste schoolen (waarover wij jongst klaagden) beter gestelt waren.

VI. De radja Amet versoekt een ondermeester, als weleer daar geweest is tot behulp van dien noestigen[1170] meester. Maar met dat eygen regt sou men ook een in de school van Touhaha en Paperou vereyschen, wijl dese immers so groot dan die is.

VII. Wij weten dat meester Adriaan van Titeway[1171] al lang over de 2 jaren ouderling geweest sij, en wijl daar stof sij wort de radja Amet, een ingetogen, vroom en ontsaggelijk man, tot ouderling te succederen gedesidereert.

VIII. 't Was seer nodig dat de kerk op Nalahia (die nu op strand is) stond boven in de negrij, ontrent de school, opdat d'E. D. Peregrinus, een out man, bevrijd was van (insonderheyt in de rege mousson) door soo stijle en scherpe klippen tellekens op en nederwaarts te klauteren, dat aen de overheyt versogt word te bevelen.

[1169] Spijbelen.
[1170] IJverige.
[1171] Adriaan Malaroeroe, schoolmeester te Titawai (Nusa Laut), ouderling.

IX. De ondertrouwden, hebbende hare 3 voorstellingen in de kerk gehad, wagten te lang, ja maanden, van haar tot den houwelijken staat te laten echt wetten,[1172] dattet schande is, en benodigt dat daarin bij de respective overheyt voorsien wierd.
X. Vele wonen als concubijnen, genereren kinderen en verlaten daarna malkanderen, waarvan ons op Hatuanen nog klagte voorgecomen is. Versoekende dat daarin versien mogt worden.
XI. Alsoo in d'Ulyassers geen gereetschap tot het houden van 't H. avontmaal en is, wort daarom bij d'E. D. Peregrinus versogt dat sulx, gelijck als op Oma, ook mogte ontfangen.
XII. Alsoo de groote kerk van Hatuanen, daarin 4 negrijen en over de 2200 menschen sijn, seer haveloos, ongebonden en onordentelijck gestelt sij, agten wij gansch nodig dat aldaar een predikant (de Maleytse tale kundig) voor eenige tijd permanent was, om de bequaamste middelen aen te wenden (met communicatie van d'E. D. Peregrinus) tot beter redresse en aenwas derselver kerke, daartoe door goede vigilantie en werking des H. Geestes, met gebeden en vromen wandel, wel goede kans was. Dit is soo voor dees tijd onderling gelaten.

De Heere doe tot sijn gemeynte dagelijx toe die salig worden! Hem sij de heerlijkheyt tot in der ewigheyt, amen. Vaarwel, Agtbaren Heer en Eerwaarde broederen, weest van ons uyt heeler harten gegroet en, nevens U.E.E. gewigtige bedieningen, den oppersten Harder bevolen.

Van U.E.E. overbodigste dienaren en genegen medebroederen in 't werk des Heeren, onder stont: en was geteekent: Albertus Struys, Gualtherus Peregrinus en Cornelis Pietersz.

In margine: Poorto XXV augusty anno 1673.

Lager stont: N.B. dat de negrij van Oulat van ons niet besogt is, heeft de te grote branding belet, tot bequamer tijd, sullende van D. Peregrinus met den eersten gevisiteert worden, alsook op Boy.

Gecollationeert, accordeert. Amboina in 't Casteel Victoria, den 20^{en} september 1673.

184. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [augustus-september 1673].[1173]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 85-88.

Eerwaardige – – –

U.E.E. seer aangenaamen van den 22 febr. 1673 is ons ter behoorlijken tijd seer wel toegebragt neevens de copie van den 22 january aan de Eerw. leden des christelijken synode in Noord-Holland,[1174] aangaande het bevorderen van bequaame persoonen tot proponenten ende van proponenten tot praedikanten, waarmede ons eenpariglijk overeen draagen, ons ten vollen houdende aan U.Eerw. regtsinnig gevoelen, gelijk we ook voordesen meermaalen hebben betuygd. Versouken, volgens U.Eerw. toezegginge, ter eerste gelegendheyt advertentie daarvan, soo haast mogelijk is geschiede, hoe het bij de E.E. Synode ende den Eerw. classe van Walcheren verder mag opgenoomen zijn.

[1172] Wettigen.
[1173] Onder de brief staat, in een ander handschrift: 'Amboina aan 't Casteel Victoria 1674', kennelijk een toevoeging op enig moment aangebracht in Batavia. De in de brief vermelde bede- en dankdag werd gehouden op 2 augustus 1673; de in de brief vermelde reis van ds. Montanus naar Ternate c.a. vond plaats medio 1673.
[1174] Niet aangetroffen, wordt echter vermeld in notulen kkr Batavia 16 febr. 1673 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 163): 'Sal oock de kercke van Ambon een copij-extract des briefs van 't Nort-Hollandsch Synode en der antwoord van deze vergadering op deselve toegesonden werden'.

Lief is het ons te verstaan den gelukkigen aanwas der gemeinte van Batavia, soo bij Europise als Inlandse. Met onse kerken ende schoolen staat het meest alomme (Gode zij dank) heuglijk ende seer wel. Wij wenschten wel dat den grootsten ende besten Albesorger geliefden dat we nu wederom door U.Eerw. broederlijke ende gewoonlijke voorspraake bij haar Hoog-Achtb. Edelheden gunstiglijk mogten versien worden van twee starkke ende kloeke leeraaren, om onse leeraaren in desen grooten oogst bij te staan ende de gemeinten te meerderen dienst te kunnen doen.

Onder de wijse, voorzigtige ende Gods kerke ten hoogsten seer toegedaane regeeringe van d'Achtb. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt neemen met hun beiden thans den kerk-, gebeden- ende schoolopzigt in ende aan het Kasteel Victoria waar den Eerw. D. François Caron ende Isaak Huysman. D. Jakobus Montanus, die met goedvinden van den politiken ende kerkenraad ten dienste van de gemeinten in Ternaten, overmits den E. D. Daniël Brouwerius aldaar tot hunne smarte ende groote droefheyt overleeden was, is al in junio tot dien einde een keer gaan doen, welken we dagelijx verwagten.

D. Albertus Struys heeft nog sijne opzigt over Oma ende de kust van Ceram in eenige negrijen aldaar daar christenen zijn. D. Gualtherus Peregrinus is door gesaamentlijke overeenstemminge van politie ende kerke met seer goed genoegen van sichselven ende der gemeinten geplaatst op Honimoa, sijn Eerw. opzigt hebbende op ende over dat eyland alsmede Nussalaud, gelijk U.Eerw. soo we vertrouwen al verstaan sullen hebben uit mondelijke getuygnissen, wordende van den Eerw. Albert Struys alle drie maanden verzeld in de visitatiën totdat meer taalkundig sal zijn.

D. Noach Gerardi,[1175] ons nevens den voorgaanden toegesonden, noch tusschen Batavia ende Amboina zijnde is te scheepe overleden, tot onsen aller hartenleed, soodat we hier 't geluk niet hebben gehad van sijn aangezigt te mogen sien.

Den krankbesouker Hubert Spiegel, die voor desen eenigen tijd op het vlek Hatuanen is geplaatst geweest, is nu met goedvinden der Achtbaere overigheyt en der Eerw. kerkelijke vergaderinge in de plaats van Martinus van der Werven op Manipa, ende Pieter Ulrichs van Honimoa op Nussalaud in de plaats van Johannes Verhoeven, die beide na Batavia zijn vertrokken. Jeremias Swikker blijfd tot nog toe tot Haruko op het eyland Boangbessi.[1176]

Op het ernstig aansouken der Hooge overigheyt ende den raad van verscheidene liefhebbers van de voortplantinge des Christendoms, gaan van hier des Eerw. D. Carons Maleytsche praedikatiën over de gronden van den waaren christelijken godsdienst ende anderer gelegendheden des jaars, eenvouwdiglijk gesteld na het begrijp der Inlanderen alhier, om op Batavia gedrukt te worden. Onse vergaaderinge, aangaande advys desverzogt, heeft eenpariglijk geoordeeld dat deselve groote nuttigheyt souden verschaffen, niet alleen om van de krankbesoukers ende schoolmeesters in den openbaaren godsdienst voorgeleesen te worden, maar ook om een steunzel ende behulp te zijn in het begin voor nieuwe aankoomende praedikanten.[1177]

Inmiddels hebben ons verschrikkelijke schrikteekenen des Almagtigen gedreygd ende niet weinig verbaast gemaakt, als swaare aardbeevingen, ongemeene blixemen ende donderslagen, waarover, om der godlijke majesteits gramschap wegens onse sonden door gebeden af te wenden, onse Achtb. overigheyt een vast- ende bededag tegen den 2 augusti laatstleden te vieren geboden heeft, ende op sommige afgelegene plaatzen 8 dagen laater.

Wij verlangen hartelijk te mogen verstaan gewenschte tijdingen hoe 't met d'aangevangene oorlogen der Franschen ende Engelschen tegen ons lieve vaderland ende d'Oost-

---

[1175] Noach Gerardi, arr. Batavia sept. 1672, bestemd voor Ambon, onderweg overleden op 20 febr. 1673.

[1176] Evenals ds. Struys diende Swikker een verzoek in tot overplaatsing naar Ambon (NA, VOC 1300, fol. 299r); zijn verzoek werd wél ingewilligd (*ibid.* fol. 305r).

[1177] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 19.

Indische Compagnie al mag staan, onderwijlen smeekende om eenen heylsaamen ende reputatieusen vrede, die wij wenschen eenmaal te genieten ontrent het gemeen, ende 't bijsonder onder dese gemeente die onse zorge toevertrouwd is, gelijk ook de verkondigers van den vrede in vrede leeven met malkanderen, verhoopende deselve bestendig sal zijn tot grooter opbouwinge deser wijd uitgestrekte gemeinten.

Eindigende – – – Albertus Struys s.p.t.p., Isaak Huysman s.p.t.scriba, Franchois Caron, Gualtherus Peregrinus, Jan de Ruyter[1178] ouderling, Thomas Rodrigos ouderling, Don Salvador.

Amboina aan 't Casteel Victoria anno 1674.[1179]

185. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MANIPA, BUANO, IRU TANUNU EN HITU DOOR DS. ISAAC HUYSMAN EN OUDERLING THOMAS RODRIGOS. Ambon, z.d. [december 1673].
NA, VOC 1300, fol. 819r-823r. Afschrift.

Visitatie van kerken ende scholen, gedaan door den predikant Isaac Huysman, in 't bijwesen van den inlandschen ouderling ende schoolmeester aan 't Casteel Victoria, Thomas Rodrigos, op Manipa, Bonoa, Piroe Tanoeno ende Hitoe.

Den 22en november 1673[1180] van bij het Casteel Victoria vertrokken, is in het voorbijgaan den 23en dito den Duytschen predikdienst gedaan in de fortresse Rotterdam tot Larique, alwaar een Nederlander belijdenisse heeft gedaan. Ende overmits alle de Inlanderen aldaar muhamedisten zijn, en is verders niets konnen verrigt worden als dat het subalterne hoofd belijdenisse heeft gedaan.

Op Manipa eerst in de school geweest hebbende, ende de leerlingen ondersogt. Op den 25en wierd een lidmaat aangenomen, ende den volwassenen christenen geraden een à twee versen uyt de psalmen of agter aangestelde lofsangen[1181] na het gebed op alle gestelde gebedstijden te zingen ende des saturdags avonds ook een cappittel uyt de H. Schriftuir te hooren lezen, hoewel d'orangkayen deze (weten niet of 't haar door een hemels ligt wierd ingegeven) tegenwerpinge inwierpen dat onderwijlen hare huysen souden konnen bestoolen worden, hetwelke wij aan het oordeel van wijsere overlaten. Hebben hiernevens gantsch geene uytkomst gegeven op het versoek dat men d'armen geen boeten soude afnemen om d'afwezentheyd in de openbare gewoonlijke gebeden, omdat sorgden dat dan wel ligtelijk meest alle haarselven souden van die loffelijke ende christelijke bijeenkomsten afhouden, ende inmiddels aan hare huysen weynig met gebeden bemoeyen.

Den 26en dito 's morgens in de fortresse Wantrou den Nederlandschen predikdienst verrigt hebbende, is des namiddags in de Maleytsche kerke de voorbereydingpredikatie voorgestelt, waar ook twaalf gedoopt, 8 kinderen en 4 volwassene, ende een eenig paar getrouwt wierden. Den corporaal Thomas Sjhurts, nog niet ondertrouwt ende versoekende getrouwt te worden, is met minnelijke woorden rond afgeslagen, ende hem in tegenwoordigheyd van verscheydene bijwezende tegemoete gevoerd dat wel beter, ja behoorlijk zoude doen, ende volgens pligt, dat d'Agtbare Heer gouverneur eerst om consent (gelijk onder de Europeanen gebruykelijk is) zoude versoeken,[1182] soo niet konde mondelijk, nadien, soo voorgegeven wierd, in het guarnisoen niet wel konde gemist worden, ten minsten door zijne ofte ymands

[1178] Burger en ondernemer, meerdere malen ouderling tussen 1673 en 1692.
[1179] Ten rechte 1673. Deze regel is met een andere hand geschreven.
[1180] Woensdag.
[1181] De Enige Gezangen, door de Synode van Dordrecht voor kerkelijk gebruik goedgekeurd.
[1182] VOC-dienaren hadden consent van de overheid nodig om te kunnen huwen.

anders letteren, alsmede wanneer het toegestaan was, dat de bevestiginge der trouw dan wel geschieden konde, of door den sergeant, of krankbesoeker, of schoolmeester, of eenig ander beampt persoon.

Twee mooren wierden ons ook te voorschijn geroepen, waarvan de christen orangkayen, Hendrik Gomes, Paulo Carbou, ende den voordezen gewezen moorschen cassisie, zoon van senghadje Cawassa, David Bintang, berigteden dat weleer met handtastingen hun hadden belooft christen te zullen worden, 'twelk voorschreven mooren wel stijf en sterk ontkenden.

Den 27^en^ dito, na het eyndigen van den Maleytsche predikatie, is des Heeren H. avondmaal bediend aan 33 persoonen, 16 mannen ende 17 vrouwen. Toen de bos van het fort geopend, waarin 2 rds en 10 stuyvers, ende die van de kerk, waarin 6 rds en een half met 4 stuyvers gevonden wierden. Van deze penningen is een gedeelte aan den marinjo ende een aan den schoolmeester om dammers tot de avondgebeden te kopen ende het overige aan den schoolkinderen uytgedeelt. Overmits de bejaarde hier weynig, en zeer weynige onder haar kunnen lezen, hebben we geoordeelt dat'et te stigtelijker zoude wezen indien de schoolkinderen in de kerk twee à dry tezamen bijeen zaten, hier en daar in verscheydene deelen van de kerk, om de psalmen te singen, 'twelk beloofd wierd te sullen nagekomen worden.

Den 28^en^ dito heeft eenen moorschen orangkay, zijnde orangkay van den campon Behalu, uyt de negorij Tomeleeuw, den muhammedaanschen tulband in onser ende veler anderen tegenwoordigheyd weggeworpen en sig een hoed laten opzetten, om na behoorlijke onderwijsinge ende begryp van het Christendom ter naaster gelegentheyd gechristend te worden. Ook heeft den oudsten zoon van den christen orangkay Carbau, nog moors zijnde, beloofd eerster gelegenthijd christen te worden, die alreede het onse vader en eenige andere beginselen der christelijke leere van buyten weet op te seggen. Der soodaniger voorgang, soo te verhoopen staat, zal een sterke koorde zijn om veele andere uyt het onwetende Moordom tot de kennisse des waren Heylands Christi Jesu te trekken agter haar.

Op Bonoa, den 1^en^ december, zijn'er na gedanen Maleydschen predikdienst 20 gedoopt, 9 kleyne kinderen ende 11 soo oude als jonge volwassene; 2 mannen zogten ook zelve aan om gedoopt te mogen worden, maar zijn vriendelijk uytgesteld, omdat se het bappa camy nog selfs niet en konden. Deze volwasssene, alsook die tot Manipa, zeyden hare formulieren ende vraagstukken als 't behoord ende loffelijk op, hoewel bemerkte veele, insonderheyd onder de vrouwen, ja ook selfs den orangkay, dat nu al een seer bedaagd man is, de Maleytsche taale weynig ofte bijna niet met allen toonen te verstaan, niettegenstaande wij des meesters vlijt aldaar hebben hooren roemen. Dog het schijnd dat die nieuwe christenen allengskens ende om hare teederheyd sagtjes verder en verder in den waren godstdienst geleydet moeten worden. Drie paar zijn'er ook hier getrout.

Tot Loehoe is den derden december 1673 in de sterkte Overburg, naar gedanen Nederlandschen predikdienst voor het guarnisoen, een Nederlanders kind gedoopt.

Op Piroe in de bogt van Tanoeno, den 5 december 1673, na gedanen Maleytschen predikdienst, een kind gedoopt. Voor het aanvangen van den godtsdienst is bij ons gekomen een moors man, Pattimarah genaamt, geboortig van Hila, die alhier een heydensche vrouwe ende bij dezelve 3 kinderen heeft, ende hier soekt te blijven woonen, ons met handtastinge in grooten ernst, soo het uytterlijk scheen, beloovende, nadat van den schoolmeester, die zijn naaste gebuir is, in den christelijken godtsdienst onderwezen zij, sig ter naaster reyse met vrouw en kinderen te sullen laten doopen ende dan terstont te trouwen. Waarop den tulband heeft afgeleyd ende hem van ons den zegen des Allerhoogsten met vreugde onses harten is toegewenst, ende hij soo aanstonds met ende nevens na de kerke in het gehoor gegaan. Den ouderling, meester Thomas,[1183] zoude getuyge over zijnen doop staan, en of onderwijlen

[1183] Thomas Rodrigos.

quame te sterven, dat een ander stonde, zal Johannes Andreas genaamt werden, waaraan hij zig van nu af al zal gewennen.

Een zeker christen van Ambon uyt Mardika, genaamt Pieter Pattirouw, al over de vijff jaren hier gekomen om sagou te kloppen, is hier verbleven, hebbende t'sedert dry kinderen, nog alle in het leven zijnde, geteeld bij een heydensche vrouwe, blijft'et nog al houden bij ende met haar, sonder ooyt na kerk ofte gebeden omme te zien, maakte sigselven op onse aankomste aldaar te soeken, ende heeft sig tot ons vertrek toe niet laten vinden.

Alsmede eenen Lourens Tapirourang van de Passo Baguale, over de dry jaren ook met ende bij een heydensche vrouwe huysgehouden daar een kind, dat gestorven is, bij verwekt heeft, gaat almede den selven lossen ende onchristelijken gang als den voorigen, liet sig mede zonder gevonden te worden, soeken.

't Is maar al te baarblijkelijk dat tot deze ende veel andere onlijdelijke, onhebbelijk een sterk steunzel ende aanhitsinge geven eenige der voornaamste heydensche belhamelen alhier, want den heydenschen orangkay Haturewa, zig met sijn vijven bij ons vervoegende, geliet sig alsof in de leere des Christendoms wel genegen was sig te laten onderwijsen; eenen Sekeuri hield sig stille zonder spreken; maar eenen Matita had veel praats, een gladde tong en stijve kaken, stellende bijna hetselfde voor 'tgeene voortijds den heydenschen Radbodus koning der Friesen[1184] den H. Wigloedus, sommige schrijven Willebordus, dê,[1185] ende verders geen onderscheyd in de taal makende, meende dat Allah een anderen godt als Deos was.[1186] En soo bragt hij verscheydene dingen voor daar men hem op hadde konnen voldoen, ja voldede, had hij zig maar voldaan willen houden. Eenen Hatan Munsirehu liet zig wat matiger hooren, die des daags te vooren van eenen berugten duyvelbanner, Hatanase genaamt, in dit geselschap ook tegenwoordig, als een van den duyvel bezeeten mensch had laten besweeren ende beleesen, alwaar eenige christenen, selfs ook een soldaat, op de nagang was gekomen.[1187] Hatanaser bekende opentlijk ten aanhooren van ons en verscheydene soldaten (overmits er twee van Haroeko leggen, twee van Manipa en twee van Loehoe met ons gekomen waren), begroet werdende uyt zijne redenen met den naam van dito Seytan, dat hij een dienaar van den duyvel was, en gevraagd zijnde waar den sathan woonde, seyde: 'di kajou pohon, di loubang batou'.[1188]

Op Hitoe, in de nieuwe kerk van Senalo, den 8 dito na Maleytsche voorbereyding-predikatie 3 kinderen gedoopt, 1 uyt de fortresse Amsterdam ende 2 uyt den campon van Senalo, 1 paar getrouwt, en daarna eene vrouwe belijdenis afgenomen. Twee mannen, waarvan den eenen meende dat het nuttigen des avondmaals compagniesdienst was, ende den anderen (dat vrij wat beter klem gaf) omdat nog niet genoeg selve oordeelde te weten, woude tegen het toekomende haar woord nog niet geven om belijdenis te doen. Twee mannen ende ook soo veel vrouwen seyden het voor vast toe.

Den 9^{en} dito na gedane predikatie een nieuw gebooren kind, des daags te vooren nog ongebooren, gedoopt, ende voor d'aldereerste maal het H. avondmaal bedient aan 18 persoonen, 10 mannen en 8 vrouwen. De Heere doe ook aldaar dagelijcx meer en meer menschen die zalig worden! Den 10^{en} in de fortresse Amsterdam een Nederlandsche predikatie voor het guarnisoen gedaan.

Den 12^{en} dito op Hukonalo oft Roematiga, alwaar onsen juyst gesetten pligt voor deze tijd niet en was, maar van Hila na 't Casteel Victoria daar moetende overschepen, wierd

---

[1184] Radbod, Fries koning omstreeks 700. Radbod zou tot de zendeling die op het punt stond hem te dopen gezegd hebben dat hij liever bij zijn voorvaderen in de hel dan zonder hen in de hemel was.
[1185] Deed.
[1186] Deos (Port.): God, gebruikelijk in de Maleise bijbelvertalingen en het kerkelijk spraakgebruik vóór Leydecker.
[1187] Er toevallig bijgekomen was, op gestoten was.
[1188] 'In een boom, in een grot'.

ernstiglijk versogt dat eenige, daar nog te doopen, gedoopt mogten werden, ende na ondervraginge van eenen volwassen is het formulier des H. doops van den predikstoel afgelezen, voor en na een gedeelte van een psalm singende, ende den volwassen met nog ses kleene kinderen gedoopt geworden. Op Piroe ende Hila konden de volwassene redelijk hare geloofsstukken, egter op Hila ofte Senalo, door den meester, die vroom en naarstig is, nogal wat beter.

In de schoolen is 't meest overal wenschelijk gevonden; den schoolmeester van Piroe is bijsonderlijk vroomigheyt van leven ende naarstigheyd in kerke ende schoole aanbevoolen.

Was ondertekend, Isaak Huysman.

186. BRIEF VAN DS. ALBERTUS STRUYS AAN DE POLITIEKE RAAD EN DE KERKENRAAD VAN AMBON. Haruku, 22 januari 1674.
NA, VOC 1300, fol. 830v-834r. Afschrift.

Aan d'E. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt, mitsgaders den Raad, nevens die van den Eerw. kerkenraad.

Vooreerst, mijn gebiedendt Heer en U.E.E. gemeld etc., aankomende maandag meynde ik te schrijven om de herstelling van mijn persoon tot den heyligen kerkendienst tegen den 4^{en} february, zijnde dan juyst sondag.[1189] Maar alsoo ik nu verstont dat van hier de scheppers gingen met een soldaat om van daar onses coopmans vaartuyg te halen, en vernam dattet alle dagen hier soo onstuymig is en qualijk enig vaartuyg dienvolgens in zee gevoerd word, soo dagt ik of 't niet best ware dat ik tegenwoordig de gelegentheyd bij 't hayr greep om diesaangaande aen U.Ed. Achtbaere en U.E.E. gesamentlijk een lettertjen te schrijven, want schoon ik een week te vroeg begin in 't versoeken, egter en sal ik niet eer mijn dienst aanvatten tot mijn 6 weken geëyndigt en ik weder opgerigt sal geworden zijn. Waarvan ik dan bescheyd verhoope tegemoet te zien met het gemelte vaartuyg van Sr Voorburgh, wetende mij sedert afgedane saken egeenes quaats bewust, als dat ik betuyge voor Godt en zijn heylige engelen, op mijn gewisse, nog pal te staan in voor- en tegenspoet om Godt den Heere heyliglijk te dienen, om sijns selfs wil, en mijn vijanden (soo ik se hier hebbe) hartelijk te beminnen om Godts wil, tot stigting van Godts kerk en mijn eenig[1190] heyl. Daar blijf ik bij.

Wat nu de geboete 25 rds belangt, belove ik, of met mijn overkomste derwaarts als de schepen komen of als U.E.E. het begeren, ter hand te stellen. Maar, godvrugtige Heeren! gelijk ik nu die gemelte penningen moet uytschieten aan de kerk omdat ik de kerk ontstigt heb, soo dagt ik, of ik in mijn gemoed niet meer gehouden was aan 't Hooft der kerke, dien ik dan dienvolgens ook swaarder verstoord moet hebben. Maar waarmee sal ik hem betalen? Met een gebroken hart en verslagen geest, in betooning van geloof en liefde die in Christo Jesu is, dit is 't aspunt daar 't alles op draayt. Dog wijl 't geloof dood sonder de werkende liefde is, en dat men niet alleen met de mond, maar in de daad en waarheyd moet liefhebben, soo dagt ik seer ernstig op mijnen pligt in dezen, dat het geloof past te ontfangen, en de liefde uyt te deelen. Daarom nam ik voor te geven dat ik niet en kan behouden, opdat ik eenmaal ontfangen mogt dat ik niet en kan missen. De eerstelingen quamen de priester toe.[1191] Veel meer ben ik verschuldigt in dezen om de herstellingen van mijnen dienst aan

[1189] Struys was geschorst wegens frequent drankmisbruik en het daaruit voortkomend gedrag (res. PR Ambon 29 november 1673, NA, VOC 1300, fol. 462r-v, gevolgd door een lijst aanklachten). Hij was reeds eerder geschorst geweest en werd in 1676 definitief afgezet (zie hierna, doc. 209, 211, 225, alsmede Mooij, *Bouwstoffen* III, 136-143).
[1190] Vermoedelijk een verschrijving van de kopiïst voor 'eeuwig'.
[1191] Vgl. Leviticus 23.

den Priester in der eeuwigheyd[1192] op te offeren, om te vaster met hem versoend te zijn, waardoor mijn beloften dan aan hem (soo trouwelijk en in boetvaardigheyd gedaan) te sterker sullen versegeld worden. Dit kan ik doen door weldadigheyd, mededeylsaamheyd, en aalmoesen te verstrekken aan zijn arme, de leden. Mildadigheyd moet uyt liefde voortkomen. Dat zijn de offerhanden die den Heere behagen, sonder 't vuir der liefde is alles kout. Dit is 't korte begryp van 't gantsche Christendom. Die haastig geeft, tweemaal geeft.

Ik versoek dan, seg ik, Achtbaere en Eerwaarde Heeren, dat (als U.Ed.E.E. mij gelieven mogt (op mijn beleeft versoek) in mijnen heyligen dienst te herstellen) de gagie (dien ik van den 6en february aanstaande tot den jongsten der gemelte maand tegoet mogte gelopen zijn) voor den nootdruftigen van onse kerk aan de diacony verstrekt werde, tot een boete dien ik agte gewetenshalve mijn oppersten Harder in zijn arme ledematen verschuldigt te zijn, tot betaling van heymelijke beloften en versoeninge met den Vader der barmhartigheyd[1193] in zijnen naam.

En wanneer ik dan in opregte liefde met mijn naasten, en ware vereening met God, en in blank gewisse, mijn opsigt over deze tedere tortelduyve Christi, in zijn Heylige naam ende op U.Ed.E.E. goetvinden, in deze provintie wederom sal aangenomen hebben, vertrouw ik ook vastelijk dat de goede God zijn gevallene en geringen dienstknegt niet en zal verlaten, maar veeleer, gelijk Christus versogt is geweest (hoewel noyt gesondigt), dat hij ook onse swakheyd zal te hulpe komen. Gelijk onsen dienst swaar is en wij daardoor veel te dragen hebben (sullen wij 't soo doen, om met vreugde te beantwoorden), soo hebben wij ook groote hulp en genade van noden. Hiertoe zijn dan aanhoudende smekingen van doen, die ik voor het mijne, en ook voor het uwe, Heeren, zal betragten. Ende, bid ik u, laat sulx ook voor mijn persoon en aanstaanden dienst in U.Ed.E. gebeden invloeyen, tot sekerder bescherminge van onsen H. openbare oeffeningen en opbouw van Christus coninkrijk, temeer in deze dorre tijden, nu ons lieve vaderland soo verward, dien thuyn soo omgevroeteld en de breuke Sions soo groot geworden is, nu de deelen van de christenwereld zoo tegen elkanderen gestoten zijn, die dusdanige vreemde tijden, omdraayingen van staten, en schuddende buyen uytleveren.[1194]

Ik schrik, en de hayren rijsen mij te berg over sulken oordeel. Ik help dan, wijse mannen, U.E.E. onophoudelijk smeken dat onsen oppersten krijgsman, HEERE is zijn naam, door zijnen sterken arm, grooten raad en magtigen daad dat roomse juk der vijanden uyt ons land verschoppen en verpletteren, min nog meer, als die 2 staat-meesters verslonden zijn, met desen zielgalm van die Godts-tolkster Debora: 'So moeten omkomen alle uwe vijanden, Ô HEERE! Die U daarentegen liefhebben, moeten zijn als wanneer de sonne opgaat in haar kragt'.[1195] Lang leve dien gadelosen flonkerstar opkomende uyt de tronk van Orangje, hij werde sijn overgrootvader, 'k meen Wilhem de Swijger, gelijk, opdat Aarons roede bloeye,[1196] op de stronk van die weergalose vrijheyd van ons heylig vaderland, die herberg van Gods kerk, roem des aardbodems, ja tegen gewigt van alle werelds staten, hebbende ik geen andere eergierigheyd dan om haar tot den autaar toe te behagen, als zijnde van geboorte en wil haren dienstvaardige schuldenaar. Dog de Heere zal 't voorsien, hij die alles geschapen heeft zal alles ook dragen door 't woord sijner kragt. Geen nest van een vogel, geen web van spin, geen hutken in de woestijne is van selver geworden, nog kan alsoo bestaan, veel min soo grooten paleys vol menschen en beesten. Hij die onse hayren van 't hooft en de tranen onser oogen teld, sou die onse ziel, het beste deel, meerder dan de heele

[1192] Christus, vgl. Hebreeën 5:6.
[1193] Vgl. 2 Korintiërs 1:3.
[1194] Deze opmerkingen refereren aan het rampjaar 1672.
[1195] Rechters (Richteren) 5:31.
[1196] Zie Numeri 17:8.

wereld, in ondergang laten? Maar, eylaas! De sonden, waarvan ik de meeste heb, veroorsaken al deze quaden.

Lieve Godt! wat is de wereld geworden door de sonde? Een toneel van bloed, een spelonk van geweld, een roofnest des satans, een schouburg van grouwelen, een moordkuyl des duyvels, een boschagie vol strikken, een zee vol tranen, een doolhof der hellen, en watter meer geseyd en niet gesegt kan worden. Soo datter vele sondaren gestorven zijn, maar weynige sonden. Duysternis in een land des ligts, en ongoddelijkheyd in een land Godts, dat is grouwelijk, soo dat men, nu soo oyt, seggen mag dat de vromen wandelen als tusschen slangen en adderen, ja draken en duyvelen. Dog 't is goed dat het Lam sterker is als de draak, het beest, en 't beeld der beest, daar hij door werkt,[1197] insonderheyd in dit laatste der dagen. Daar word, of daar is, ligt al een weg bereyd waardoor die van 't noorden dat beeld van 't beest (die Gog en Magog), als Jehu deed, dien Jesabel (soo vol van bloedschuld tot barstens toe) sullen doen uyt haar venster werpen, tot spijs van de dieren en vogelen, dat is van Turken en heydenen.[1198] Dan zal Godt tonen dat hij wel lode voeten, maar ijsere handen heeft.

Souden die aardbevingen uyt het noorden (ik hebber op gelet) begonnen, die draak in 't noorden gesien, die starren in 't noorden geschoten, die donder en blixemflitsen tegen 't aardrijk geploft, die verdrayingen van winden (die in plaats van uyt het westen, nu dagelijx noord en noord-west wayen), die felle buyen, benevelde lugt, groote stortregenen in geenen deele iets uytdrukken? Dat kan in mij niet komen. Ik vertrouw wij van soo grote veranderingen (niet alleen in onse kerk, maar ook wel voornamelijk onder die van den antichrist) in korten sullen hooren, als ook ten tijde van Babel, Tyrus etc. geschied mogt zijn. Dat jaar van 1673 nu laatst verlopen, zal vrij wat nieuws en wonders meegebragt hebben. 't Zijn maar vermoede raadselen, van welke stof ik tegenwoordig een tractaat maak, overeengebragt met Gods H. woord en de gesonde reden, dat ik hoop U.Ed.E. in korten ter hand zal komen. 't Zal niet dan strekken tot mijn eygen opwekking, en waarschouwing van mijn gemeynte, waaraan ik (nevens mijn Eerw. collegen) tot alle opbou, in alle manieren, en insonderheyd nu Godt soo slaat, verpligt ben en blijven wil, soowel met hand als mond, dog in alle nedrigheyd, en van harten, hoewel ik andersints geen lenden heb om die last na vereysch te torschen. Maar Godt siet aan niet wat ymant kan of vermag, maar wat hij met goeder harten tragt en poogt te doen.

En soo versoek ik dat U.Ed.E. dit ook van mij gelieft op te nemen. De beesigheyd van mijn begonnen werk dan dwingt mij om af te breken. Op dit toeverlaat dan wagt ik uw gonstig antwoord, Heeren, groetende U.Ed.E. van harten, biddende voor bestendige welstand, en verblijvende, hoog Agtbare, wijse en voorsienige Heeren en Eerwaarde medebroederen (verwaardig mij in deze ongelegentheyd U.E. soo te noeme), onder stond: U.Ed.E.E.^{ns} getrouwste onderdaan en die garen U.Eerw. collega was. Was getekent: Albertus Struys.

In margine stont: Oma, in mijn comptoir den 22^{en} january anno 1674, haastig.

187. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 9 februari 1674.
NA, VOC 1300, fol. 843r-v. Afschrift.

Aan d'E. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt.

[1197] Zie Openbaring van Johannes 12 en 13.
[1198] Toespelingen op Ezechiël 38-39, Openbaring van Johannes 13-19 en 2 Koningen 9:30-37.

U.Ed. herstelling van mij in den kerkendienst heb ik met erkentenis gelezen.[1199] 't Gund U.Ed. mij recommandeerd, is en sal behartigt worden. Wat vuyl gerugt wij hier al eenige tijd van Honimoa gehoord hebben[1200] zal U.Ed. uyt dees medegaande aan die van de kerk[1201] verstaan, en mijn versoek daaromtrent. Ik twijffel niet of mijn Heer zal sig soo wel omtrent d'eene als d'andere een voesterheer betonen.

Mijn vrage nu aan U.Ed. Achtb. is dit in 't bijsonder, of ik in 't doen der visite op Ceram de nootwendigheden van S^r van der Voorde als voorheenen zal afvorderen?

Daarbenevens, alsoo ik in staat van opschorting geweest ben, of ik mijn rijs van primo november tot primo february, sijnde ½ last, geheelijk, dan of ik die maar half sal ontfangen?

Vorder, alsoo hier nog wel Spaanse wijn is, of ik 's maandelijx mijn rantsoen daarvan, of maar de helft sal mogen genieten?

Item, alsoo dit huys, wegens stormwinden en stortregens dakkeloose werdende, en ik 't wel moet en wil repareren, en hier geen adap of gabbe gabbe of zeer qualijk privaat van mij voor geld te bekomen is, of zijn Ed. den E. coopman Voorburgh gelievet te recommanderen om mij door de mooren (die 't gemelte voor d'E. Compagnie leveren) om prijs te laten gerieven? Wijl bij mancquement van dien wij gelijkerwijs als onder regen en wind moeten rusten.

Eyndelijk, of mij gelicentieert sij (nadat ik mijn visiten zal afgedaan hebben) om den ondercoopman Johannes Cops eens te mogen besoeken? En soo ik langs Hitoe remoreerde, op versoek, of ik dan aldaar een predicatie sou mogen doen?

Vorders niet sonders dan versoek deze ingeleyde aan den E. predicant van Macassar[1202] bij gelegentheyd gelievet te laten bestellen, alsoo U.Ed. best de occasie weet, en mij zal sonderlinge vriendschap geschieden.

Hiermede weest hertelijk gegroet en Godts bewaring bevolen, van diegeene die is en hoopt te blijven, Hoogachtb., seer voorsienigen Heer, onder stont: U.Ed. goeden onderdaan. Was getekent: Albertus Struys.

Ter sijden stont: Oma ady 9^en^ february 1674.

188. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Oma, 20 februari 1674.

NA, VOC 1300, fol. 860r-862r. Afschrift.

Aan d'E. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt.

De eerste letter dien ik op het papier stel parst mij om deze woorden van Jeremia klaaglied aan U.Ed. te schrijven: 't Zijn de goedertierentheden des Heeren dat wij niet vernield en zijn, en zijn barmhertigheden die over ons geen eynde en hebben.[1203] Uyterste ellenden geven vrijheid van spreken, segt Livius.[1204] Maar ik beken, sij hebben mij verbaast en gelij-

[1199] Zie aantekening bij het hiervoorgaande document.

[1200] Het is onduidelijk wat hier is bedoeld. Zie Valentijn, AZG, 69, waar het echter lijkt te gaan om klachten betreffende Struys zelf, die er toe leidden dat hij voor de tijd van zes weken werd geschorst en hem een boete van 25 rds. ten bate van de armen werd opgelegd.

[1201] Niet aangetroffen.

[1202] Ds. Herman van Beek, arr. Batavia 1671, 1672-1691 predikant te Makassar.

[1203] Klaagliederen van Jeremia 3:22.

[1204] 'Orationis quam dolor et extrema calamitas extorsisset veniam postularent'. Aangetroffen in *De Viris Illustribus*, 'De Marco Claudio Marcello', 66; niet in de overeenkomstige passage (betreffende de Tweede Punische oorlog, jaar 212-211) bij Livius.

kerwijs als bedwelmt, de hayren zijn mij te berge geresen van verschrikking, en ik beef voor sulk een oordeel![1205]

Agh! Hoe is den slaanden dood-engel soo door dit Ambon gevlogen? Veelligt om de sommige die als regtveerdige zijn omgekomen weg te rukken voor den dag des quaads? Och! dat vele van ons maar geen steenen, en den slinger van Godts toorn niet toegeëygent en werden, om aan sulke hemeltse rotzen niet geklitst en verplettert te werden. Och! hoe heeft dien Regter der gantsche aarde hemel en aarde beweegt, onse huysen en vele menschen ter neder gestort en geveld! De aarde gescheurt! De wateren zijn boven de aarde geklommen en hebben menschen verswolgen. Al de 4 hooftstoffen[1206] hebben sig elk om seersts geweert. Nu heeft hemel en aarde, ja 't gantsche schepsel gesugt als in barensnood, verwagtende de openbaring der kinderen Godts, opdat het aflegge het kleed van dienstbaarheyd, waarmee het soo lang (om der sonde wil) is omtogen geweest.[1207] Waaragtig, ik denk aan Jobs ongelukkige boodschappen, waarvan de eene in de nek van de ander, als zeebaren, kort op elkanderen volgden.[1208] Heere! ik weet dat U.Ed. die hartbrekende tijdingen, ook al te tijdig, van alle kanten omsingelen. Ik koom nu, als een vriend, U.Ed. een droppeltjen water van vertroosting meedeylen, als ik met waarheyd seg dat wij allen op dit eyland nog leven, in dit dal der schaduwe des doods, en de redout onverseert staat. Dog ik heb kennis van die slag, die dit land ook geensints verschoond heeft, maar wij zijn als een brandstok uyt het vuir gerukt.[1209] Och! die nu kloekmoedig was, het quaat siende, om sig wel te verbergen. Lieve Godt! hoe keerde mij 't hart om als ik met een neergeslagen aangesigt most hooren dat dien hooggeleerden Rumphius daardoor op soo een stont vrouwe- en op een na gantsch kinderloos gesteld wierd.[1210] Ô droevige smak! Ô bittere uytvaart, voor soo ernstigen man. Gelukkig zijn wij, ja drymaal gelukkig volk, dat wij U, ô gesegend hooft, ja kroone op onse hoofden, nog behouden hebben. Godt doe jaren tot uwe jaren, hij geve U.E. na uwe harte, vervullende uwen raad, en schenke U.E. van dezer aarden 't besit der hemelingen en ons allen, amen.

Mijn Heer, gelijk ik op mijn jongst vertrek van Amboina herwaarts vertrok, nam ik voor iets op de gelegentheyd dezes tijts t'saam te stellen, gelijk ik dan ook sulx in mijn ledige uiren heb aangevat, waarvan ik U.E. bij dit schrikkelijk voor- of liever overval tot vervarssinge van geheugen desselfs titulblad en teykening communiceerde, als een voorloper van het werk selver, dat ik nog overschrijve, totdat ik hetselve selver, soo God wil, derwaarts aanstaande saterdag sal mede brengen. Dit afbeeldsel drukt uyt 'tgeen in mijn werk vereyscht wierd, en evenaard daarmee in vele dingen, gelijk ik dat dan ook eerst aan den krankbesoeker Swikker alsoo te schetsen selver versogt heb, en hem daarvan de gelegentheyd aangewezen. Het begrijpt dan, als U.Ed. siet, Jesabels afgodisch boelhuys en hare uytvaard, sijnde daarin meest al 'tgeen daarvan in het 17 en 18 capittel van Johannes' Openbaring en 2 Coningen 9 vers 2 verhaalt word, uytgebeeld.

[1205] Ds. Struys was getuige geweest van een krachtige zeebeving in de provincie Amboina in de nacht van 17 op 18 februari 1674, een der hevigste in de 17e-eeuwse Molukken. Beknopte verslagen in NA, VOC 1300, fol. 33r-39v en 315v-319v (met specificatie van de slachtoffers en de materiële schade). In 1675 verscheen een *Waerachtigh Verhael van de Schrickelijcke Aerdbevinge [...] in en ontrent de Eylanden van Amboina [...]*, KB 's-Gravenhage, Knuttel nr. 11.287. Velen in Amboina 'niet anders dochten of den grooten dagh des Heeren was ophanden'. W. Buijze verzorgde in 1998 te Jakarta een heruitgave, inclusief een Engelse en een Indonesische vertaling. Zie ook hierna, doc. 194, sub 23 april, en doc. 201.

[1206] Vuur, water, aarde en lucht.

[1207] Vgl. Romeinen 8:19, 21.

[1208] Zie Job 1.

[1209] Vgl. Zacharia 3:2.

[1210] Georg Everard Rumphius (1627/28-1702), van Hanau, bestuursambtenaar op Ambon, beroemd door zijn publicaties over natuur en geschiedenis van Ambon.

Ik agt deze stof, Achtbare Heer, regt op deze tijd ter sne, want mij aangaat, ik wil wel geloven dat wij nu in de tijd van de 7e basuyn en phiole sijn,[1211] of immers daaromtrent. Ik meen dat de tijd en tijden al verlopen, en de halve tijd[1212] nu al op 't laatst zij. Toen ik den 17en dezer omtrent 's avonds te 8 uiren soo afgrijsselijken aardbeving ontmoette, dagt ik, soo ik het maar seggen mogt, niet lang daaraan, op de plaats Openb. 16 cap., 17 vers ende 18 tot aan het eynde, en soo dit waar zij (waartoe mijn werk mee strekt dat sulx nabij is) gevoel ik dat dit vrij swaarder omtrent de Europeaansche landen gevallen is, alsmede in Asia, soo niet door de gantsche wereld, soo datter 't heelal van gewaagt mogt hebben.

Ik agt dat de ondervinding hachelijk eerlang wel soude konnen leeren en aanwijsen 'tgeen Openb. 17 vers 14 voorseyd is, dat deze 10 koningen – verstaat: 1 Italiën, 2 Spangiën, 3 Vrankrijk, 4 Engeland, 5 Schotland, 6 Deenmarken en Noorwegen, 7 Sweden, 8 Poolen, 9 Ongeren,[1213] 10 Bohemen – dat beeld van 't beest wel neder souden konnen stoten en die hoer ontkleden, dat is, volk bij volk afrukken en haar naakt en berooyt in wanhoop brengen, waardoor sij dezelve gesamentlijk souden haten en verlaten, mitsgaders haar bloeddorstig, ja bloedschuldig vleesch verscheuren en verslinden, hetsij dat daarbij kome Godts mediatelijk of immediatelijk oordeel. Immers sij sullen (te weten Romen en haar sleep) eens vallen, en nooyt opstaan. In dat figuir is vergeten de schijnelose zon en duystere maan, alsook de vallende starren, dog zullen afsonderlijken op hun plaats naderhand, tusschen 't werk gelast worden.

Dit afgedaan zijnde neem ik (met Godt) voor op te maken een ander werk, de weergaa hiervan, tegenover gesteld, bestaande in deze titul: De rijsende son na de bruyloft des Lams,[1214] genomen uyt Judicum[1215] 5 vers 31 in 't midden, met Matheüs 13:43, sullende dan in dit het regte tegendeel van het andere stukjen toonen. Mijn Heer, vergeef mij soo ik te gulhartig hierin schrijve. Ik beken, ik heb een sterke impressie van deze laatste uire, en zal van nu af aan niet anders tragten dan de verborgentheyd daarvan dagelijkcx na te vorschen, en dat tot een continueel voorwerp van al mijn predicatiën maken, daartoe ons Ezechiël, Daniël, Matheüs, Paulus en insonderheyd dien hoog verligten theologant Johannes geen geringe stof en leveren. De Heere geef mij daardoor, en door een kragtige werking van zijnen H. Geest, dat ik mag ontwaken, uyt den dooden opstaan en Christus tot mijn zaligheyd over mij laten ligten,[1216] en dat is 't, dat ik mijn vijand van harten wil toewenschen.

Afbreken moet ik met deze wensch, en dat God Almagtig U.Ed. en gantsche familie wil veylig bewaren, mitsgaders de vastigheden, land en volk, tot Godts eere en onse zaligheyd, amen. Weest gegroet Heer, uyt grond des harten, waarmee ik verblijve, onder stond: U.Ed. gantsch geneygde dienaar en trouwe onderdaan, was getekent: Albertus Struys.

In margine stont: Wij hebben voorleden saterdagavond beneden de redout met al het volk op onse knieën den hemel vierig aangeroepen na de aardbeving, en sondags solemnelijk daarop een boetpredicatie gedaan. In 24 uiren is hier 19 maal aardbeving vernomen, soo dat hier 't aardrijk nog niet stil staat. Ik hoop en vertrouw wij 't soo hard niet weder krijgen sullen.

Lager stont: Oma den 20en february 1674.

[1211] Zie Openbaring van Johannes 11:15-19 en 16:17-21.
[1212] Openbaring van Johannes 12:14.
[1213] Hongarije.
[1214] De bruiloft van het Lam, zie Openbaring van Johannes 19:7, 9.
[1215] Rechters (Richteren).
[1216] Efeziërs 5:14.

189. BRIEF VAN DS. JACOBUS MONTANUS AAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT. Piru Tanunu, 2 april 1674.
NA, VOC 1300, fol. 884v-885r. Afschrift.

Aan d'E. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt.

Den dienst hebbende op Manipa, Bonoa en Loehoe verrigt, ben ik den 1[en] dezes, een weynig naar de aankomste van den orangcay Abram, op Piroe Tanoeno gearriveert, alwaar mij geboodschapt dat omtrent 12 dagen geleden D. Albertus Struys verselschapt met den ouderling Jan Claasz den reys had aangevangen naar Elypapouty, Amahey, Tammelauw, Sepa, Honimoa, Nussalaut, zoodat ik nu met U.Ed. Agtbare medeweten en naderen antwoorde dien Ceramse negorijen niet zal aandoen, en bijgevolge ook niet het eyland Boangbessy, ja indien op Honimoa en Nusselaut door den gemelte visitador A. Struys de visite volvoert, zelfs ook aldaar niet te verschijnen, zullende evenwel de verledenjarigen verrigtingen wegens het getragte Christendom op Tammelau, Sepa, mij door zijn E.Eerw. gunste overhandigt,[1217] niet zonder nuttigheyd of van mij behouden of, zoo niet, aan den E. predicant Struys ter hand werden bestelt.

Mits het medegegevene coorn, voor zooveel mij van den sergeant Pavort[1218] hetzelvige gemalen overhandigt, naulijcx 2 broden uytmaakt, en de eylanden Nussalaut, Honimoa het rekengetal van 4 ditos vereyschen, waarom den heyligen dienst des avondmaals in deze schaarsheyd verzoekt te werden ondersteunt, 'twelk ik met allen ootmoedige geduldigheyd metten eersten op Honimoa zal verwagten.

Hiernevens gaat een kleyn register der heydenen op Bonoa die voordezen belooft het Christendom aan te nemen, tot het Moordom verleit, bijaldien allen met namen opgetelt (volgens gissing) wel 130 zielen uytmakende.[1219] Hierboven gaat met dit van Bonoa een getuyg- of beklagschrift vergeselschapt, ingesteld door den inlandschen hoofden op Manipa wegens het wispelturig ongeloof van den orangtoua op Tammalehu, genaamt Welihoelan, dewelke (opdat ik met wat duystere termen spreken) den grond van zijn verschoning legt op den drank, buyten twijffel de gront van zijn afkeer tot het ware geloof geweest op de oprokkening van den tegenwoordigen Ambonschen swarten capiteyn (door den wandeling gebijnaamt Moulot Bezar[1220]). De voorvallen omtrent de kerken en scholen (geen groot belang in hun behelsende) laat ik aan de rapporten berusten.

Vorders groot agtbare Heer etc. Onder stont: zijn Agtb. onderdanigsten onderdaan, was getekent: Jacobus Montanus.

In margine: 't jaar 1674, den maand 2[en] april in het dorp Pirou Tanoenou.

190. RESOLUTIE VAN DE POLITIEKE RAAD VAN AMBON BETREFFENDE DE BESTRIJDING VAN HEIDENSE GEWOONTEN EN ANDERE OVERTREDINGEN. Ambon, 3 april 1674.
NA, VOC 1300, fol. 127-134. Afschrift.

Dingsdag den 3[en] april 1674 na de middag.

Den Heer gouverneur notificeert ter vergadering uyt de successive rapporten der Eerw. predicanten geremarqueert te hebben dat, contrarie de voorheen geëmaneerde placcaten, de vernietigde besnijdenisse des vleesch en andere vuyle heydensche ceremoniën in deze

[1217] Zie hiervoor, doc. 180.
[1218] Adriaan van den Pavoort, in 1669 resident-posthouder op Manipa (Knaap, *Memories*, 231).
[1219] Zie ook hiervoor, doc. 181. Het register niet aangetroffen. 'Verleit': het handschrift heeft 'verliet'.
[1220] Letterlijk: 'grote mond'.

provintie onder d'Inlanders nog al in swang gaan, en mede nog korts uyt mondeling rapport van de resident tot Honimoa verstaan te hebben dat den duyvel of deszelfs beeldendienst bij eenige gevierd werd. Hoewel zulke en diergelijke dingen zeer qualijk uyt te vinden en niet te achterhalen zijn, om de secretesse die de plegers van dien gebruyken, mitsgaders dat zijn E. ook agtede niet wanvoeglijk nog ongeraden te zullen wezen te renoveeren de placcaten tegen de overspeelen en andere oneerlijke bijleggingen, item tegen 't vloeken en sweeren als de trage kerkgangers geëmaneert, wijl ongetwijffeld Godt Almagtig zig ten hoogsten over alle voorstaande misbruyken vertoornd ende den lande straft, meteenen producerende een concept ten zelvden eynde op 't papier gebragt, hetwelke dan gelezen en van poinct tot poinct geëxamineert zijnde, is zulx gehouden voor een zeer hoognodige zake, specialijk in deze bekommerlijke dagen dat men Gods hand nog steeds door aardbeving gewaar werd, en dienvoegens 't zelve gearresteerd, luydende van woord tot woord als hieronder volgt:

Anthonio Hurdt, Gouverneur en Directeur over de provintie Amboina ende den resorte van dien, onder 't beleyd van den Edelen Heere Joan Maatsuyker ende de Ed. Heeren Raden van Nederlands India, allen dengeenen die desen sullen zien ofte hooren lesen saluyt, doen te weten:

Alzoo wij houden van onsen pligt en christelijk te zijn groot te agten de plagen en straffen die ons van den almagtigen Godt worden toegezonden, ende dat niet lang geleden Zijne H. Majesteyt belieft heeft deze landen te laten overvallen sware en verschrikkelijke aardbevingen en wonderbaarlijke oppersinge der zee, waardoor menigte van menschen als in een ogenblik elendig omgekomen en verscheyde welgestelde lieden, die sommige ter nauwer nood 't leven nog behouden hebben, van hunne tijdelijke goederen berooft zijn geworden, hetwelk wij (zonder reflexie te nemen op natuirlijke oorzaken, zoo sommige zouden willen bijbrengen) geheelijk houden en aanzien voor castijdingen der Alderhoogsten en zonneklare bewijsen van zijnen regtvaardig ontsteken toorn over de hoog steygerende zonden en grouwelen dezes lands, die wij zoo veel in ons is begerende tegen te gaan en met alle kragt te weren, ten eynde Zijne H. Majesteyt wierde verzoent en den liefelijken dauw zijner genade op dit land weder mogte nederdalen, hebben dieswegen onderzoek gedaan, en berigt bekomen dat, behalve veel andere superstitiën en ons onbekende heydense gewoonten, alomme binnen dese provintie onder christen-inlanders nog heymelijk in swang gaan de vernietigde besnijdenisse des vleesches, de oneerbare vuyligheden van gosso gigy[1221] als den aankleve deszelven, mitsgaders den beelden- en duyvelsdienst, boven de schendinge en veragtinge van den huwelijken staat door overspelen en andere oneerlijke bijleggingen, ligtveerdig vloeken en sweeren, als misbruyk en onteeringen van den rustdag des Heeren beyde onder de Europeanen en Inlanders, alles directelijk strijdende met Godes heylige ordonnantiën ende ook tegen de voorheen beraamde placcaten onzer heeren predecesseuren, behalven de menigvuldige serieuse afmaningen en bestraffingen successive door d'Eerw. predicanten van de predikstoelen, dog (t'onzer leetwezen) met weynig vrugt gedaan.

Soo is 't dat wij, om te bereyken ons oogmerk in desen, naamelijk de eere Gods en den welstand deses lands met deszelfs inwoonderen, na deliberatie van rade en met advys der radjas en orangkayen landraden van Leytimor goedgevonden hebben nogmaals te renoveren zoodanige placcaten als voorheen tot stuytinge der aangetoge in swang gaande zonden en grouwelen zijn geëmaneert, mitsgaders ook dezelve in eeniger wijse te ampliëren en altereren, gelijk wij dan dezelve renoveren, ampliëren en altereren bij desen.

Eerstelijk dat eenig christen die zig laat besnijden alsmede die de besnijdenis aan dezelve doet, item zoodanige welke eenige heydense superstitiën, met de christelijke gebruyken niet overeenkomende, handhaven en bedrijven, zullen daarover met een thienjarig bannissement

[1221] Het vijlen van de tanden (overgangsritueel).

uyt dezen lande, in de ketting of anders na exigentie van zaken gestraft werden, gelijk wij ook verklaren gezint te wezen swaarlijk bij arbitragie na gelegentheyt van zaken te puniëren de christenen welke nog onderhouden de vuyligheden omtrent de zoo genoemde gosso gigy ende den aankleve van dien, mitsgaders omtrent de mattacauwen gebruyckelijck.

Dat ymand bevonden werdende in zijn wooning en thuyn, erf ofte plaatse eenige duyvelenbeelden te houden of verbergen zal daarover strengelijk gegeesselt en voor al zijn leven op zoodanigen tijdt gebannen werden als den gouverneur zal aanwijzen.

Ende zullen d'orangkayen als ook de schoolmeesters in alle negorijen die geweten en niet aangegeven hebben het verbergen of doen van dienst aan deselve gestraft werden, naamelijk d'orangkayen met privatie van hare ampten mitsgaders bannissement voor al haar leven uyt dese provintie, ende de schoolmeesters met de keten aan 't been ad opus publicum haar leven lang te arbeyden, belovende wij aan een igelijck die zal weten aan te wijsen ter wat plaats men zoodanige beelden verbergt of diend tot vereering de somma van 25 rijxd. boven dat. Zoo hij 't begeert, zijnen naam zal werde verswegen. Mede alzoo wij goed berigt hebben dat onder de Sineese spelen ook veeltijds duyvelsdiensten vermengt gaan, soo verbieden wij mits desen expresselijk het aanstellen en plegen van allerhande soorte van wayangen of batament-spelen,[1222] en alle heymelijke duyvelse offerhanden omtrent de Sinese afgoden ofte Josjens, op verbeurte van alle de gereetschappen tot dezelve gebruykt werdende, boven arbitrale correctie zoowel van den aanregter van 't spel als diegene welke daarin zullen hebben geageerd.

(*Ook op overspel, concubinaat, voorhuwelijks geslachtsverkeer, vloeken, verzuim van de kerkgang, verstoren van de godsdienst door kroeglawaai, en zondagse arbeid worden straffen gesteld.*)

191. Brief van ds. Albertus Struys aan gouverneur Anthonio Hurdt. Haruku, 16 april 1674.
NA, VOC 1300, fol. 889v-891v. Afschrift.

Mijn Heer.

U.E. ziet nu hoe dat ik mijn kerk- en schoolvisiten, zoo op Oma als Ceram, verrigt heb[1223] in sulker voegen als ik in mijn gewisse schuldig ben. Op Amahey en hebben wij geen klagten van d'opperhoofden ten laste van den meester Jan de Wees bevonden, als in mijn rapport[1224] aangehaald is. Eenlijk bleek ons dit, dat genoemde meester een vrouwspersoon van zijn negorij Oma onder een licentiebriefken van zijn oudste broeder en haar vader met eygen hand geteykent, benevens 2 contra-getuygen van den meester van Oma geschreven, na Ammahey medegenomen had, ten eynde zij beyde aldaar mogten ondertrouwen ende trouwen. Hetwelk wij ziende, geagt hebben qualijk gedaan te wezen dat hij zulcx buyten communicatie van Sr Voorburg had gedaan, waarop hij aan d'E. Heeren met groot leetwezen door ons vergiffenis, en dat zij nu dog aldaar mogten ondertrouwen en trouwen, versogt heeft. Derhalven, aanmerkende hoe dat de patty en houccum van Oma (als harer beyder bloedvrienden) omtrent ons vertrek getuygt hadden dat geen van haar beyden in hare negorij met ymand anders verlooft en was, mitsgaders gaarn zagen dat zij aldaar mogten ondertrouwen, en aan d'andere zijde dat zij bij vorder uytstel van 'tzelve als concubinen tot meerder ergernis den eenvoudigen aldaar zouden wezen, daarbenevens dat meester Jan Claas alreeds

[1222] Batament: toneelvertoning.
[1223] Het verslag hierna, doc. 192.
[1224] Zie het hiernavolgende document.

commissaris[1225] wegens 't eyland Oma en dienvolgens ook van hare negorij was, zoo hebben wij van 2 quaden 't beste gekozen, om nevens d'andere persoonen dier kerke gelijkelijk ondertrout en getrout te worden, temeer alsoo ons geenige klagten andersints voor en quamen en d'orangkay haar ook gaarn getrout zagen, agtende dat gemelte schuld min nog meer open blijft, als 't onwettig nemen van ymands goet, schoon 't wedergegeven zij. Ingevalle het in sulker voege bij U.E. mogt opgenomen werden, 't is dan om beste wil en tot meeste stigting van die kerk aldaar geschiet, 'twelk wij vertrouwen dat U.E. ons dieswegen ook niet qualijk en zal gelieven af te nemen, temeer alzoo de plaats zoo ver van honk en onze komst derwaarts maar tweemaal 's jaars zij.

Het toegesonden extract van U.E. visiten omtrent de negorij Sepa en Tammelauw jongst in october gedaan, hebben wij gezien, dog zijn ditmaal nog derwaarts niet vertrokken, agtende volgens 't gemelte extract sulx vrugteloozer als wel onser beyder presentie omtrent onse kerk en schoolen op 't eyland Oma die, nevens die van Aboro, wegens 't H. avondmaal op ons wagten. Onderwijlen hebben wij den meester van Amahey belast dat eens in deze stille maand derwaarts zou scheppen en met dien christen Laurents op Sepa en Tammelau vernemen of ook ymand van haar, sedert deze soo merkelijke oordeelen Godts op Hitoe gevallen, niet beter geneygt en mogten wezen om haar te laten onderwijsen en 't Christendom aan te nemen, en ingevalle van ja, dat mij ten eersten sulx sou aandienen, zullen dan aanstonts ons derwaarts vervoegen.

Voor mijn visiten hebben wij hier een soldaat (zijnde een predicantszoon van Leeuwaarden)[1226] met communicatie van Sr Voorburgh gestelt om het gebed dagelijks te doen, die tamelijk lezen en schrijven, soo maar wel singen kan, dewelke bij mijn afwesen sulx tweemaal 's daags, volgens ouder gewoonte, doet, dog bij mijn aanwezen maar 's morgens oeffend, zulx dat het dan 's avond nog van mijn selver gedaan word.

Mijn Heer, ik zie dat tot ultimo february jongstleden volgens de rol op mijn reecqening 26 gulden te goed staat, hetwelk ik aan de armen geschonken had, dog soo mij voorstaat zou U.E. aan S^r^ van Hommeren onder of boven, immers omtrent 22 rds getekend hebben. Soo sulx geschiet zij, zal mijn reecqening tot gemelte tijd niet effen, maar veelligt te quaat staan, hetwelk Sr Moris[1227] zoude konnen aanwijsen, zoo U.E. sulx geliefde te laten nazien. Ik heb daarvan S^r^ van Hommeren ook een lettertien toegeschikt.

Ik geef U.Edele Agtb. in bedenking, alsoo die veerthien Maleytse predicatiën van Casper Wiltens meest beschouwig zijn en de theorye betreffen, of niet wel bijsonderlijk nu (in deze dagen der benautheyd) eenige kortbondige sermoenen dienen t'saamgestelt te worden die de practijcq van eens christens leven zonderling raken, waartoe mijns oordeels geen slag van onderwijsing beter en zoude konnen dienen dan de grondige leere ende proeve van den geestelijken welstand des herten, begrepen in 2 tractaten kortbondelijk beschreven door Casparus Streso,[1228] eertijds predikant in 's-Gravenhage, en in de Nederduytse tale overgezet door Mr Andreas Essenius,[1229] nu (so ik niet beter en wete) nog professor theologie tot Uytregt, vervat in 9 korte predicatiën, begrijpende een volcomen verhandelinge van de wedergeboorte en het reyn herte, zonder 'twelke niemand Godt zien en sal, soodanig dat dat door d'eenvoudigen, onder des Heeren genade, zonderling onderwezen kan worden, en die

---

[1225] Van huwelijkse zaken.

[1226] H. van Vollenhoven; zie hierna, doc. 194, sub Wey (Waai).

[1227] Vermoedelijk Johannes Moris, in 1687 resident van Saparua, in 1671 als diaken aangesteld (Valentijn, AZG, 143).

[1228] *Grondige leere ende proeve van den geesteliicken welstant der herten: begrepen in twee tractaten, summierlijk in de Latijnsche tale beschreven door [...] Casparus Streso [...], in de Nederlantsche tale overgeset ende aldus uytgegeven, door Andreas Essenius*, Utrecht 1644. Casparus Streso (1603-1664), orthodox Calvinist, predikant te Den Haag 1638-1664.

[1229] Andreas Essenius (1618-1677), hoogleraar te Utrecht 1653-1677.

hunne sinnen al tamelijk geoeffend hebben ook zeer goede stigting en bevordering becomen, dewelke dan maar behoefden overgezet te werden in de Maleydse tale, waartoe den E. kerkenraad een bequamer zoude konnen committeren (ingevalle U.E. en haar E. dit nevens mij ook zoo goed vonden), opdat het benevens Casper Wiltens predicatiën sondaags alomme van de schoolmeester in de kerke, te meerder opwekking der godtsaligheyd, voor den Inlanderen mogt voorgelezen werden.

Ook heb ik voorgenomen tot gelijken eynde 4 kortbondige en gantsch klare predicatiën t'saam te stellen, of in de Maleydse tale over te setten, nopende des menschen 4 uyttersten, namelijk de dood, de opstandinge, 't laatste oordeel, den hemel en helle, die ook zeer veel zullen strekken tot bekeering onder den goddelijken zegen, want den apocryf Syrach capittel 7 ultimo vers,[1230] zeyd zeer canonyc: 'bedenkt u eynde, ende gij en zult in eeuwigheyd niet sondigen'. Waaragter dan ook wel diende gesteld den ziekentroost,[1231] ten minsten het merg daar uyt, in de Maleydse tale overgeset, nevens een beweeglijk[1232] gebed voor denzelven om van elke meester in zijn negorij, in voorval van sware ziekten (die ons nevens de naburige landen mede gedreygt worden) den inlander ter zaligheyd voor te lezen.

Eyndelijk heb ik ook gedagt mijn tractaat van Jesabels gantsch nedergestorte uytvaart[1233] te voltrekken, en met dit eerste of laatste schip naar Batavia te schikken om door mijner vrunden hulp aldaar den pers overgeleverd te werden,[1234] niet wel wetende of ik hetselve door dezen of door den E. kerkenraad op Batavia best zal moeten laten visiteren en approberen, daarvan ik U.E. goeden raad wel gaarne genieten, waarna ik mijn gantsch regulen zoude, sullende dan in september aanstaande (zoo Godt wil) ook het ander tractaat, namelijk 'De reysende zon na de bruyloft des Lams',[1235] derwaarts zenden.

Eyndigende bid ik uyt grond des herten den Heer van hemel en aarden dat het zijn H. mayesteyd gelieve deze provintie te bevestigen, zijn kerk daarin te bewaren, U.E. regering te zegenen en familie te kroonen, nevens ons allen, ter zaligheyd, amen. Waarmede ik blijve, agtbare en wel wijse Heer, onder stont: U.E. goeden onderdaan. Was getekent: Albertus Struys. In margine stont: Oma in mijn comptoir 16^{en} april 1674.

Lager stont: Ik heb door mijn huysvrouw U.E. zijn 3 boekjens laten weder behandigen en zeer bedanken, met presentatie dat ik die acta synodalia nog wel missen kan, zoo U.E. die eenige wijl geliefdet te behouden. Ik zou wel genegen sijn, mijn Heer, voor 't vertrek van 't eerste schip na Batavia eens op te komen, zoo 't mij van U.E. gepermitteerd word.

192. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram en Haruku door ds. Albertus Struys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 16 april 1674.

NA, VOC 1300, fol. 891v-894r. Afschrift.

Rapport der visiten van kerk en schoolen op Ceram, opgedragen aan d'E. polity en kerkenraet.

[1230] Jezus Sirach 7:26.

[1231] *De Ziekentroost, welke eene onderwijzing is in het geloof en den weg der zaligheid, om gewilliglijk te sterven*, waaraan toegevoegd *Sommige troostelijke uitspraken der Heilige Schrift, om in doodsnood te bidden*, en *Nog sommige spreuken dienende voor de kranken in hun uiterste*. Opgesteld door Cornelis van Hille (1540-1598), eeuwenlang onderdeel van het gereformeerde kerkboek, samen met catechismus, geloofsbelijdenis enz. afgedrukt achter de psalmen. Zie *Christelijke Encyclopaedie* (2e uitgave), VI, 692. Voor Maleise vertalingen zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 34 en 44.

[1232] Bewogen.

[1233] Zie 2 Koningen 9:30-37; vgl. hiervoor, doc. 188.

[1234] Een gedrukte editie van dit geschrift niet aangetroffen.

[1235] Niet aangetroffen. Zie Openbaringen 19:7 en 9.

Agtbare Heer, Eerwaarde broederen.

Amboina 1674. 27en Maart ben ik met den ouderling meester Jan Claasz van Haroeco na Hoorn, en van daar met 2 soldaten geschept na Ceram.

28en Dito zijn wij op Kelipapoety gekomen, dog verstonden dat den meester na Honimoa, om gagie te halen, was vertrocken. Onderwijlen besorgden wij eenige deelen onser godsdienst dezen dag en namen de avondgebeden ook zelver waar, en bevonden haar gelijkerwijs als in andere negorijen, redelijk geoeffend. 's Nagts vertrokken wij van hier na Amahey (op hope dat de meester onderwijlen wederom zal komen).

29en Maart. 's Morgens klommen wij na boven, en visiteerden dezen dag de school. Vooreerst vonden 75 kinderen op de rol, dog maar 52 in de school, zodat er 23 kinderen van de ouders uyt deselve gehouden werden. De meester segt dat den Eerw. D. Peregrinus 11 kinderen uyt deze school gelargeert heeft. 20 Kinderen leeren den catechismus, 12 de Aldegondes vraagstukken, 19 leeren de 10 geboden, 12 articulen en gebeden. Zommige konnen ook lezen en schrijven. Deze is wel gesteld.

30en Dito is alhier gepredikt, zijn 12 kinderen gedoopt en 19 paar persoonen getrout. Der bejaarden vraagstukken hebben wij in de kerk gehoort en de avondgebeden mede zelver g'oeffend, maar de kerkoeffeningen ook zeer wel bevonden.

31en Dito hebben wij wederom gepredikt en na het oplezen van 't formulier het H.H. avondmaal in des Heeren vreese bediend met 18 soo mannen als vrouwen. Zijnde wederom van Amahey vertrokken, zijn wij 's nagts gecomen op Kelipapoety.

Primo april. Zondags hebben wij gepredikt tot voorbereyding, 6 kinderen gedoopt en 3 paar persoonen getrout. Hebben ook ondersoek, als op Amahey, na het heydendom gedaan, en gezien wie, en hoeveel zij al aangeleerd hadden, en haar tot meerder vlijd alsook de meesters geraden, dat sij ons beloofden. 's Avonds hebben wij hier weder de avondgebeden zelver gepleegt.

2en April hebben wij de school bezien en daarin 39 kinderen bevonden, dog 49 op de rol, 10 worden ook van de ouderen teruggehouden. Twaalf leeren de catechismus, 16 Aldegondes vraagstukken, 18 de twaalf articulen, 10 geboden en gebeden, en is ook deze school wel gesteld, sommige konnen mede lezen en schrijven, meer als op Amahey. Heden hebben wij ook het H.H. avondmaal (na gedane prediking) in des Heeren vreese bediend met 13 zoo mannen als vrouwen.

Volgen nu de algemeyne aanmerkingen nopende deze beyde kerken en scholen

1. Wij hebben na den meester Jan de Wees op Amahey vernomen bij de 3 hooftorangkayen van al de 3 negorijen, dewelke ons verklaarden egeen quaat van dezen meester te weten, dat sij hem niet en beschuldigen, en derhalven wel met hem vernoegt zijn, verklaren ook nevens den meester dat eenen Adriaan [...],[1236] meester en ouderling op Titaway, alhier in hunne negorijen, in de verleden maanden maart en april, 2 jongens stilswijgens uyt dezes meesters school meegenomen en na de negorij Titaway vervoerd heeft, zoodat gemelte jongens nog niet wederom gecomen zijn.

2. Den ouderling meester Jan Claasz, alzoo hij mede commissaris van houwelijkse zaken zij (evenals Cornelis Pietersz van Touaha, die nevens mijn bijwezen alhier voorleden jaar ondertrout heeft), schoon over 't eyland Oma, heb ik egter hem niet konnen afraden op heden de lieden te ondertrouwen, alsoo onse visiten andersints in dat stuk vergeefs zouden geweest zijn, dog zullen benevens de werktuygen van 't H. avondmaal ook de ondergetrouwde persoonen in geschrifte aan den E. coopman Sr van de Voorde senden, omdat zij

[1236] Achternaam niet ingevuld. Bedoeld is Adriaan Malaroeroe, volgens Valentijn (AZG, 143) in 1671 tot ouderling aangesteld in de plaats van Francisco Mole.

onder zijn district behooren. Geld en hebben zij aan Jan Claasz nog op Amahey nog op Ely konnen betalen. Indien 't moet voldaan wezen, kan 't den gemelte coopman van Honimoa (zoo 't hem gelieft) haar laten afvorderen.
3. Alsoo dezen meester een vrouwspersoon van Oma herwaarts had meegebragt, met licentie van zijn oudste broeder (wijl geen ouders heeft) en des dogters vader (als ons per geschrift gebleken is), om hier te ondertrouwen en dan met haar te trouwen (wijl hij op Oma, wegens deze kerk en school, niet derfde vertoeven), zoo sijn zij dan van meester Jan Claasz op harer beyder verzoek ondertrouwt en van mij getrouwt geworden, om geen meer ergernis te geven aan de eenvoudigen, hoewel zijn schuld niettemin open blijft van dat zijn licentiebriefjen voor zijn vertrek van Oma met gemelte vrouwspersoon aan Sr Voorburgh niet eerst verthoond, nog ook zijn E. licentie daartoe verzogt en heeft, daarvan zijn E. Agtb. te oordeelen staat.
4. Ik verstond hier ook dat Laurens [...],[1237] naamlijk dien christen op Sepa, met zijn huysgesin nog niet en was komen woonen op Amahey, als hem geordineert was. Ik heb mij ook gereguleerd na den inhoud van de jongste visite acten nopende Sepa en Tamilou, van zijn Achtb. ontfangen.
5. Alzoo, volgens blijk, den E. D. Peregrinus in zijn visite alhier onlancx eenige kinderen gedoopt heeft, en den E. D. Montanus mede eenige doopen of trouwen mogt, is mijn verzoek dat dezelve mij mogen werden toegeschikt, opdat ik se in 't ordinaire boek aantekene.
6. Daar zijn nog 6 à 7 zoo heydense als moorse persoonen op Amahey, en nog 3 à 4 op Ely, dewelke hare lessen (die om christenen te worden, vereyst worden) omtrent half geleert hebben. Bij onze wederkomste (zoo Godt wil) zullen dezelve doopen, en soo en zal daar geen heydendom meer vermengt met het Christendom zijn, als wel voordezen.
7. Hier worden ook eenige catechismen en Aldegonds boekxkens in 't Maleyds vereyscht, gelijk ook in de negorijen rontsom het eyland Oma, als ik jongst geschreven heb. Ik verzoek andermaal (zoo 't zijn kan) dat ik er van elks een dozijn tegemoet mag zien.

Nadat ik deze meester mijn Maleyds gebed heb laten uytschrijven, en haar dat dagelijcx te oeffenen met de orangcayen gerecommandeert en tot wel waarneming van kerk en scholen aangeraden had, zijn wij 's avonds vertrocken.

Annexa van de visiten op 't eyland Oma
Den 19^en^ maart hebben wij het H.H. avondmaal des Heeren op Oma met die van Samet na voorgaande voorbereyd-predicatie bediend, ook eenige persoonen na gedane belijdenis aangenomen, zodat er 39 persoonen communiceerden.

25^en^ Dito hebben wij na gelijke voorgaande bereyd-predicatiën ook het H.H. avondmaal des Heeren bediend op Caibobbo, nevens die van Haroeco, hebben hier ook eenige persoonen op belijdenis aangenomen, waaronder den chirurgijn, die na iterative onderwijsingen, en hulpmiddelen van ons daartoe verkregen, de paapse leer verzaakt en die van onse kerk beleden heeft, met belofte van continuatie tot der dood, en dat zijn vrouw ook daartoe dagelijcx zig oeffenen zal, en waren hier 51 communicanten.

9^en^ April. Agter de afgedane visiten van Ceram zijn nog met Sr Voorburgh op Aboro geweest, hebbende door zijn E. op de baleeuw den inlander aldaar, volgens U.E. ordre, zien doorhalen[1238] en waarschouwen, op aanstaande pene, den schuldigen aan d'onsteltenis dezer kerke, en zoo hebben wij toen daarop een voorbereyd-predicatie gedaan, eenige kinderen gedoopt, en bejaarden getrouwt.

[1237] Geslachtsnaam niet ingevuld. Zie hiervoor, doc. 180.
[1238] Bestraffend toespreken, berispen. Zie Gerrit van Voorburgh aan gouverneur Hurdt d.d. 16 april 1674, NA, VOC 1300, fol. 888-890. De 'twisten' betroffen bedreigingen aan het adres van de schoolmeester wanneer hij bepaalde personen aanmaande in kerkdienst en gebed te verschijnen en hun kinderen ter school te sturen.

10en Dito is daar het H.H. avondmaal des Heeren met die van Wassou bediend, met 34 persoonen, ook zijnder eenige na gedane belijdenis aangenomen. Verstaande dat een kind van de patty op Wassou te doopen was, zijn wij ook derwaarts geschept en hebben 't na gedane predicatie gedoopt, en zijn toen den 11en dito van daar weder na Haroeco vertrocken.

Nota: 't schijnt dat door Godts oordeelen, onlangs zoo op Hitoe als Amboina gevallen, den inlander meer drift als wel te voren tot de godtsdienst gekregen heeft, en tot het genieten van 't H.H. avondmael Christi, dat onsen goeden Godt vorder zegenen wil ter zaligheyd, amen.

Ik verwagt van elks een dozijn Maleydse catechismen en Aldegondes vrageboekskens die hier benodigt zijn. Meer niet dan valete.

Onder stont: U.E.E. dienstwillige dienaar en collega, was getekent: Albertus Struys en Jan Claasz.

In margine: Oma in mijn comptoir 16en april 1674.

193. Brief van ds. Jacobus Montanus aan gouverneur Anthonio Hurdt. Amahai, 17 april 1674.
NA, VOC 1300, fol. 898r-899v. Afschrift.

Mijn Heer.

Voor jegenwoordig ben ik om verscheydene redenen, bijna buyten mijn voornemen, van Kelpapoety den 13 dito dezer op Amahey gearriveert, hebbende de zake van Tammelau gehandhaaft, voordezen ten eersten van Francisco Mole, ten tweden van Jan Jansz Brund, ten derden van Johannes van der Wee, ten vierden door mijn persoon, 5en door D. Struys, ten laatsten ook door den h. voorsorge van zijne Agtb. zoo verre ten eynde gebragt, dat den orangcay Tammeloubessy het Christendom aanneemt.

Hoedanigen wedersijdschen verhandelingen hiertoe gepleegt, hoedanigen wettelijken middelen hiertoe aangewend, zal blijken in mijnen schriftelijken rapport,[1239] berigtende voor ditmaal voorgeven van denzelvigen orangcay, meynende dat wegens de schaarsheyd zijner onderdanen door den E.E. gouverneur naaulijcx te pijnen waard zal werden geagt om een schoolmeester derwaarts te plaatsen, meteenen de overgodlosen wederstrevigheyd mispleegt van den moorsen orangcay Waylisalo Souri Houne (wiens vader Waylisa bij den Agtbaren Heer Gouverneur Cops gebannen naar Banda), ja zoo verren tragtenden zig te kanten tegen het goeden opset van zijn opperorangcay Tammeloubessy dat zijn E.E. gemoed in dezen woorden quam uyt te bersten: 'zult gij mij dan om den aanneming van 't Christendom soeken weg te werpen uyt mijn negrij en ampt?' Ik segge meerder dat zooverre deze moorse uytsporigheyd buyten den teugel der billikheyd gesteygerd, mij doet ten hoogsten vresen daardoor deze heylsamen zaak op een vrugteloosen uytkomst mogt uytvallen. Schoon ik naar mijne geringheyd verscheydene bedenkingen hierover neme, geef ik op dit mijn voorstel slegts dezen weynigen:

Ten eersten, of niet ten minsten den heydenschen manspersoonen woonagtig op Sepa – sommige met christenvrouwen in vleeschelijken gemeenschap hun onthoudende, sommige selfs bij hun kinderen hebben voortgeteelt, die met hun vaders levende buyten den christen godsdienst, de christenvrouwen of moeders buyten den bevestigden houwelijken staat (zijnde dezer hunlieder namen opgetekent in dezen ingesloten neffensgaande missive[1240]) – niet en behoorde te werden geplaatst van Sepa op Tammelou, gelijk als den inwoonder van

[1239] Zie hierna, doc. 194, sub negorij Tamilou. Zie ook Knaap, *Memories*, 242.
[1240] Niet aangetroffen; vermeld in Dagregister Casteel Victoria, NA, VOC 1300, fol. 305r-v.

Sepa, patti Coulito, op Amahey (ook voorheen op Tammilou een schoolmeester zijnde gestelt) onderwezen te werden in den waren godtsdienst.

Ten anderen, of niet een bequaam schoolmeester alhier diendet met den eersten na toegesonden, waartoe geen bequamer, mijns oordeels, als den meester van Ouw (genaamt Joris Tehupory) zijnde geboortig van de negorij Booy, welkers inwoonderen van ouden tijden her vermaagschapt met die van Sepa, alsmede die van Booy, voerende den geslagtnaam, te weten Amahollo. Dog indien dezen Tehupory niet wel voor een geruymen tijd van Ouw koste werden vermist, dat hij dan slegts voor een 4 à 5 maandig verblijf den reys ter woon naar Tammelou aanveerde.

Groot Agtb. Heer, mijn vrijmoedigheyd verwagt soo op mijn eersten als dezen letteren een haastigen antwoord en ordre, vermits dezen ijseren gemoederen terwijl se als datselvigen metaal heet zijn moeten werden gesmeet, werdende anderen zeer ligt door hun ingeboornen wispeltuirigheyd in hun ouden heydenschen forme hervormt, 'twelk genoegsaam gebleken ten tijde van d'E. Heer admiraal de Vlaming: zoo ras die van Amahey, Swouko, Makarike het waren geloof omhelst, egter om eenigen brand bij ongeluk in hunnen huysingen aanstonts ontstaan, in hunnen heten ijver verkoelt, tenzij dezelvigen zoo door toedrijven en giften van den gemelten Heer zaliger gedachtenisse weder ontfonkt,[1241] blijkende sulx in de negorijen Latoe en Roemacay, in welke laatste alreeds een christen kerk opgetimmert, een schoolmeester geplaatst, egter sig in een oogenblik begevende tot hunnen tempel, 'toutouo', te onregten selfs bij den Ambonskundigen 'masallo' ('twelk een padrinjo, geen afgoden of duyvelshuys betekent) benaamt.

Tot een bijvoegsel.
Den radja van Sahoulau, namelijk den allervoornaamsten Sawelette, is den 11^{en} april op Ely bij mij gecomen, denwelken met allen min vrundelijk van mij onthaald, zijn redenen met mij geredenkavelt, heb ik, om klaarder begrip daaruyt te erlangen, op dees Maleytse wijdlopigen taal en stijl, zooals mij van woord tot woord uyt het Alfoereesch vertaalt, door mijn discipul opgeschreven in dit medegaande cartabel,[1242] zijn Agtb. derven toesenden. Hij Sawelette versoekt mij, en laat door mij versoeken, dat eenige gecommitteerdens op Kelipapoety mogen binnen 40 dagen verschijnen, hij alsdan selfs in persoon belovende ter zelfder negorij met hunlieden te spreken, willende volgens hun lands wijs zijn eer hebben herstelt door den radja Latea ofte andersints eenige menschenhoofden van diens radjas onderdanen op Kelipapoety ten toon te stellen. Den 17^{en} dezer is hij mij naar Amahey naargevolgt, herhalende zijn verzoek.

Hiermede wegens den kortheyt des tijds en mijnen onpasselijkheyd moetende afbreken, bevelende zijn Agtb. persoon, swaarwigtig gouvernement, alsmede mevrouw gouverneurs met haar lieve kinderen, in de protexie des Alderhoogsten.

Onder stont: zijn Agtbaarheyds onderdanigste onderdaan. Was getekent: Jacobus Montanus.

In margine stont: anno 1674 den 17^{en} april in de negorij Amahey.

[1241] Zie hiervoor, doc. 118, en hierna, doc. 194.
[1242] Niet aangetroffen.

194. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP AMBON, MANIPA, BUANO, CERAM, SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. JACOBUS MONTANUS. Ambon, z.d. [mei 1674].
NA, VOC 1300, fol. 906r-927v. Afschrift.

Vertoogh der verrigtingen wegens de schoolen en kerken gelegen op de eylanden Amboynas (uytgesondert die van Leytimor op 't gebergte) Manipa, Bonoa, Ceram, Honimoa, Nussalaut, aangevangen den 15en january, geëyndigt den 7en may dezes jaars 1674, door den predikant Jacobus Montanus. Per angusta ad augusta.[1243]

Den 15en january[1244] in de negorij Hatoe
In de kerken predicatie 1, gedoopten kinderen 4, bejaarde 1, dewelke, afkomstig van Hoeamoeal, klagtig valt mits door zijn moorschgesinde swager, op Waccasive woonagtig, hem overlast wort aangedaan door 't wegvoeren zijner kinderen derwaarts, zullende deze bejaarde sig met een christen vrouwspersoon begeven in den houwelijken staat. Volgens mij berigt zijn ook op Hitou twee huysgesinnen van Halong woonagtig.

In de school tegenwoordigen 20, hadden redelijk wel toegenomen, uytgesondert eenigen weynige schoolkinderen, mits nog onlangs ter school besteet, niets hadden van buyten geleerd.

Den 16en january in de negorij Lilleboy
In de kerke predicatie één, gedoopte kinderen 4, tot het avondmaal hun willende begeven 4, dog om haer al te schaarse kennis den verlofgeving hiertoe tot de aanstaande reys uytgestelt.

In de school tegenwoordigen 38, die allen uytgesondert 5 meest allen buyten geleert.

Den 17en january in de negorij Alang
In de kerken predicatiën 2, gedoopte kinderen 15, aangenomen ledematen 6, getrouwde 4 paar, tot des Heeren avondmaal verscheenen 29.

In de schoole tegenwoordigen 64, van welken den meesten niet verre in hunne leerkunden waren gevordert. Op Sakoela niemand bijnaar gevonden.

Den 12en maart in de negorij Xuly
In de kerke predicatiën 2, gedoopte kinderen 6, aangenomen ledemaat 1, tot des Heeren avondmaal verscheenen 32.

Een zeker manspersoon genaamt Mamalou, geboortig in de negorij Hoelong op Houamoeal, ten tijde van den Heer admiraal A. de Vlaming alhier geplaatst, versoekt ter eerster gelegentheyd christen te worden, zijnde nodig dat dog alle vreemdelingen, zoo mooren als heydenen (door den E.E. overigheyd in dezen of geenen christen plaatsen geplaatst), tot het Christendom aanstonts gebragt.

Het huysgesin van eenen patty Ren, zijnde hij een lidmaat der gemeente, gaat van hier om eenigen onlusten naar Wey ter woon vertrekken.

Zijnde in de scholen tegenwoordigen 24, dien (uytgesondert de kinderen leerende den catechismus) bevonden in een zeer slegten staat.

[1243] Door de engten naar de hoogten.
[1244] Op maandag.

Den 13^en^ maart in de negorij Wey
In de kerke Hollandsche predicatie 1, Maleytschen 2, gedoopten kinderen 9, aangenomene ledemaat 1, tot des Heeren avondmaal verscheenen 53. Den voorlezer der gebeden, zijnde den soldaat H. Vollenhoven, versoekt voor zijn voorlezerschap meerder belooning.

In de schoolen tegenwoordigen 27, die zeer weynigh hun in het leeren hadden beneerstigt.

Den 14^en^ maart in de negorij Routon
In de kerke predicatie 1, gedoopten kinderen 11, aangenomen ledematen 7. In de schoole tegenwoordigen 19, die redelijk wel hadden toegenomen in het aanleeren, dog de kinderen die den gebeden leerden waren in haar leerkunde veragtert. Den twist tusschen de negorijshoofden en den schoolmeester, schoon dezelvige meer als eenmaal is beslegt, soo komt telkens wederom te ontfonken, waarom voor dienstig geoordeeld indien dezen schoolmeester op een ander verplaatst. Den meester van Hattala versoekt zijn school met die van Routon te verwisselen.

Den 15^en^ dito in de negorij Hoetemoery
In de kerken predicatiën 2, gedoopten 6, soo die van Routon als van Hoettemoery, tot des Heeren avondmaal verschenen 58.

In de schoole tegenwoordigen 45, die zeer verre die van Routon in leerkunde overtreften, dienende op de sloffigheyd der ouderen zeer naukeurig te werden gelet, veelmalen haren kinderen slepende na hare thuynwerken.

Dito in de negorij Passo Baguala
In de kerken Maleytse predicatie 1, Duytse 1, gedoopte kinderen 11, tot des Heeren avondmaal verschenen twintig.

In de schoole tegenwoordig 33, dewelke zeer weynig van buyten geleert. Mits deze school door d'agteloosheyd van den gewesen schoolmeester Paulo te gronde gegaan, zal daar wat tijt vereyscht worden eer se komen zal tot haar verhaal.

Dezen persoonen van Hoetemoery voor mij verschenen, te weten een Paulus Sopomena, nu bij de 2 jaren zig onthouden hebbende bij eenen Andjela Ferdinandus, waarbij een kind overgewonnen, zijn door de scherpe bestraffing bewogen om hun te begeven in den houwlijken staat, zijnde de ouders van de vrouws zijde tevrede gestelt in hun verzoek van voldaan te werden wegens de beloofde goederen tot hun totaria vereyscht. Een zeker getroude vrouw belooft van haar man niet weg te loopen gelijk se voor dezen gewoon.

Den 19^en^ maart in de negorij Roumatiga
In de kerken predicatie 1, gedoopte kinderen 2. In de schoole tegenwoordige 18, zijnde in een seer soberen staat, dewelke zoo door de negorijs opperhoofden als door den loomen imborst des schoolmeesters veroorsaakt.

Den 24^en^ dito op de baricade van Ourien[1245]
Onder deze militaire persoonen vernomen of se genegen tot des Heeren avondmaal, dog bevindende zoo hier als in Ambon, in de Leyasse, geeneen eenige die daartoe gesind was.

Den 25^en^ dito op het eyland Manipa
In de kerken, zedert mijn verblijf alhier, door mij gepredikt Duytsche predicatie 1, Maleytsche 3, tot des Heeren avondmaal verscheenen 25. Eenen Karel Jansz, soldaat, met zijn getrouwde vrouw Lysbeth Bathuala, hebbende al over 2 jaren opgevoed een zoontjen

[1245] Ureng, op de noordwestkust van Hitu.

met een dogter, voortgeteelt van eenen vader Thola, eenen moeder Noely gebijnaamt, zijnde beyde gestorven in 't moorsche ongeloof, waarover dezer kinderen oom van moeders zijde, woonagtig op Bonoa, mogelijk uyt hoope van eenige totarias goederen hierdoor in 't toekomende te erlangen, zoekt het dogtertjen naar zig te trekken en bijgevolge van het Christendom tot het Moorsdom. Heb ik mij te raden geworden om sulkx met allen ijver tegen te staan: 1. Overmits den huysvrouw van den gemelte Carel Jansz zijnde haarlieders moey van moeders zijden. 2. De oom dezer kinderen van vaders zijde, die den hoogste in ouderdom, is een christen meteen woonagtig op Leytimor Ambon, aan 't Casteel. 3. Dezen soldaat met zijn vrouw belooven dezen weesen voor hun eygenen kinderen in 't christengeloof op te voeden. Nu, soodanigen kinderen, op zoodanigen wijs en voorregt aangenomen, konnen voor erfgenamen van het godlijk verbond worden erkend, en volgens veeler theologanten gevoelens gewettigt tot den ontfanging van het verbondsegel den doop, 'twelk ook van mij is naargevolgt.

De kerke Jesu Christy, schoon se kan werden gegrondvest zonder eenig wettig beroepen leeraar ofte ouderling, wand schoon se van deselvigen door eenigen dwingende noodsake (gelijk in Amboinas eersten beginselen tot elf jaren) ontblood, soo en laat se daarom niet na te zijn de wesentlijke kerke Godts. Het wesen der kerke kan zijn sonder dezelve, dog de welgesteltheyd der kerke geensints. Om deze insigt hierom op Nussalaut, Honimoa, Boangbessy en Ambon ouderlingen geplaatst, 'twelk ook dit eyland wel hoognoodig vereyschte, als voor: 1. De nieuw geboorenen kerken meerder gebrekkelijkheden onderworpen als dengeenen die tot een volkomender ouderdom opgeschoten. 2. Het Christendom van eenige aangenomen uyt wereltschen insigten. 3. Het geloof in sommiger gemoederen nog wankelbaar, eenigen nog zijnde te blind, eenigen te teeder van oogen, om de stralen des Evangeliums aan te schouwen.

Om dezen en anderen redenen goetgedagt den christen opperhoofden af te vragen wat persoon zij hiertoe voorstelden, zijnde dezen twee, als den orangcay Paulus Malenkoen (anders Carbau) alsmede David Bintang. Geen kleynen swarigheden verhinderen mij om een van deze twee persoonen het gemelte ampt toe te betrouwen.

1. Omdat se beyde sommige hunner kinderen tot het Moorsdom als opofferen, gelijk men (naar ik vermoede) in veele christen huysgesinnen wel meerder zoudet uytvinden. Voorwaar een beklaaglijke zake, dat men dus aan beyde zijde, tusschen het moorse en christen geloof, hinken gaat.

2. Indien schoon dezen Carbau hiertoe beampt, soude de flauwe genegentheyd dien David Bintang dezen Paulo toedraagt ten eenemaalen werden uytgebluscht.

3. Den imborst van David Bintang niet zig beijvert omtrent zijne bloedvrienden, tot nog toe moorschgesinden, tot het Christendom aan te manen, hebbende het geslagte van senghadje Cawassa tot nog toe eenen grooten aanhang, meteenen aan den voornaamsten hoofden dezes eylands met bloedverwandschap verknogt, gelijk ook hij David Bintang vermaagdschapt met die van Tanuary, Massavoy, Tammelehu, Tubang, zijn vrouw met die van Bonoa.[1246]

4. Evenwel niet looghenende, voorzoover mijn vermoeden toedraagt, dat het verstand van David Bintang, indien hij 't wel quam te besteden, meerder nuts omtrent het Christendom zoude konnen tewege brengen als den meergemelte Carbau, temeer dewijl hij door den prikkelen van eygen eersugt aangemoedigt, tot een bequaam werktuyg souden strekken om te bevorderen zoodanig een grooten werk.

5. Of nu, gelijk alhier[1247] in de allereersten planting van 't christengeloof, beneffens Hollandschen schoolmeesters ook krankbesoekers gebruykt, die ook buyten twijffel in verscheydenen opsigten bijna als ouderlingen de kerken bedient, gelijk ook de laatsten selfs het ver-

[1246] Zie betreffende het voorgaande en volgende Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 62-63.
[1247] Op het eiland Ambon.

bondzegel des doops, alhier tot een ouderling diende gekoosen? laat ik voor dees tijd aan dezen redenen berusten:
1. Mits zoodanigen dienden zeer doorgekropen te hebben den aard dezer inlanderen, die allerbest bij den inlanderen selfs bekend, dewelken schoon se bekender op de Liasse, Leytimor, Ambon als op Manipa, egter aldaar niet als inlanders tot ouderlingen werden gebruykt, hierbij komende dat indien se
2. Niet becommert met het ouderlingschap, te veerdiger hun ampten te beneerstigen, passende haar vrij beter het commissarisschap over den houwelijksen zaken, gelijk sulx neffens den sergeant en den orangcay opgedragen aan den Eerwaarden krankbesoeker Huybert Spiegel.

Den moorschen orangtoua van Tammelehu, hebbende op dry verscheydene reysen het Moorsdom weggeworpen, 't Christendom omhelst, gelijk blijkt uyt dezen getuygen, als namentlijck David Bintang, Ladjor Lopes, den schoolmeester Daniël de Clercq, den predicant Isaac Huysman en den ouderling Thomas Rodrigos, alsmede den krankbesoeker en sergeant dezer plaatse, insgelijks hij Welihoelan alreeds ter kerken verschenen, egter 'twelk zeer droevig tot het Moorsdom omgeswenkt, tot welken misdaad den moorschen capiteyn Moelot Bezar niet weynig den gemelten Welihoelan (so als mij werd berigt) heeft opgerokkendt, zoekende hij Welihoelan zijn vuyl met een vuylen verschooning van zijn voorledene dronkenschap te bedekken. Dog schoon hij nog den H. doop niet ontfangen, blijft daardoor dezen zijne feyle niet buyten bestraffing, als werdende hierdoor een wijde deure tot een wispeltuirige ligtvaardigheyd geopent en een steen gelegt waarover moogelijk de christenen tot de moorschen wangelovigheyd soude komen te struykelen, hebbende met droefheyd vernomen hoe naar mijn vertrek van hierwaarts op den 9^{en} april te voorschijn gekomen dat door eenen Anthony Soulakary, zijnde selfs een uytterlijck ledemaat onser kerke, de besnijdenis omtrent dry aankomende jongelingen geoeffent, hunlieder namen Matheus Djalandjau, Marcus Oesapa, Pieter. Weliswaar dat de dommigheyd dezer nieuwer christenen hun blindhokt[1248] om de besnijdenis, volgens de lesse des H. Geestes, als een verloogening des geloofs te konnen aanmerken, daarenboven dezelvigen in 't heymelijk wel zijnde gepleegt omtrent de Ambonse christenen, gelijk ook ten huydigen dage bij de Abysiners, die mede Christum belijden. Egter en kan dit niet dienen om den gemelten te verschoonen, mits de christenen sulx uyt vleeschelijken, de mooren daarenboven uyt godtsdienstige insigten (naarkomende de insichten Muhameds) de besnijdenis aannemen, werdende in deze gevallen van den overigheyd versogt, gelijk hier en elders is geschied, soo voornamentlijk op Manipa, eenige placcaten welke dienende te werden gepubliceert, behelsende de geordonneerde straffen over de geoeffende besnijdenis, de houwelijkschen ongeregeltheden, de geloofsverloogeningen, verschijningen der christenen in den moorschen missigits etc., welke placcaten twee à dry maal 's jaarlijcx dezen eylanderen dienende te werden voorgelezen, tot voorkoming van hunlieder onwetentheyd in de leeskunden en vergetelheyd.[1249]

Den krankbesoeker Huybert Spiegel, zijnde met David Bintang wegens eenige geresene verschillen versoent, versoekt dat den schoolmeester wat meer mogten werden geconstringeert om nauwer communicatie met hem te houden wegens zaken der schooldienst betreffende, mits door dito meester zonder zijn weten op verscheydene reysen de schoolkinderen uyt den schoole voor eenige dagen verlof gegeven etc., wenschende van den E. kerkenraad hiervan eenige schriftelijke ordre, dog hebben den schoolmeester diergelijke verlofgevinge verboden.

In dito krankbesoekers schriftelijke instructie bestemt hem opgelegt om op vrijdag en saterdags avonds te 6 uiren den gewoonen godsdienstoefeningen waar te nemen, heb ik

[1248] Blindhookken: blinddoeken.
[1249] Zie hiervoor, doc. 190.

goetgevonden in plaats van den vrijdag den sondag bij provisie te ordonneren, mits denselvigen gevoegelijker, als deze arme inlanders soo seer niet belettende in hun tuynwerken en andere besigheden strekkende tot het bescharen van hunne dagelijksen nooddruft, gelijk ook daarom den saterdag en sondag verordent aan dito oeffening op Leytimor, Ambon, hierbij komende dat deze schoolkinderen om dezelvigen reden dagelijcx soo lang in de schoolen niet en hoeven te verblijven als in andere negorijen van deze provintie. De Duytschen als Maleytsche gebeden, gevoegt naar de ellendige gelegentheyd deser tijden, worden hier verzogt en verwagt.

Den geldbos zijnde door mij niet geopent, mits mij berigt deselvige met weynige penningen verrijkt, dierhalven dit bevolen latende aan den eersdaags visiterenden predikant, onderwijlen in bedenking gevende, mits in deze kerken van dit armen eyland dezen geldbos geordonneert, of sulx moet agtergelaten in soodanige negorijen daar rijker ingesetenen woonagtig.

Daar werd een grooten slappigheyd bespeurt omtrent den kerkgang, als blijken hiervan gegeven door de huysgesinnen van David Bintang, des schoolmeesters, en andere, schijnende deze Manipesen hiertoe geneygt, selfs de mooren hierover van hunnen moorschen imams bestraft, dewelken in dezen bijgelegenen missigits hun moorschen beuselingen voor een, twee à dry persoonen moetende oplesen.

Naar ik oordeelen, hetwelken ik stelle onder wijser bevindinge, soo is 't dat indien de belgsiekte[1250] veler dezer eylanden kost werden voorgekomen, welken volgens hun voorgeven ontstaande wegens hun landerijen van vreemdelingen[1251] worden beseten, daar soude minder tweedragt onder hun werden gevoet en meerder lust tot het Evangelium ontstaan. Het soude goet geweest zijn indien sommige van hier naar 't eyland Ouby ter woon waren verhuyst geweest, gelijk ook over weynige geledene jaren aan de vrijwillekeuring[1252] van eenige dezer eylanden is voorgestelt, temeer dewijl selfs den Heer Gouverneur Marville goetgekeurt den aanquekingen der armoedige christenen door mededogenden giften te ondersteunen.

Een zeker persoon mij verklarende ofte openbarende, seyde, indien yder zijn eygen landen besat, daar soude meer christenen sijn, sulx ook voorgevallen voor deze omtrent de vlugtelingen van Iha Mahu, Oulat, Pia, Mattalette, Hattala, Sirisory. Dezen belovende, onder beding indien se hun landerijen wederkregen, christen te worden, 'twelk door de E.E. overigheyd hun niet ingewilligt hebben, egter die van Sorrisorri, Mattalette, Hattala het Christendom omhelst.[1253]

In de schoole afwesigen 2, tegenwoordigen 51, zijnde hunne leerkunde maar tamelijk.

Den 29en maart, in de negorij Manan[1254] op 't eylandt Bonoa

In de kerken predicatie 1, gedoopte het getal [...].[1255] Het gerugte der goddelijken oordeelen geveld over de Hitoeëschen[1256] (alhoewel dezen eylanders nauwelijks den aardschudding gevoeld) drijft haar door vrese van hare strantnegorij naar het bovengebergte.

Een sekere christendogter, nog ongetrouwt, een kind bij een christen manspersoon overgewonnen, naar straffen berispinge bekent wien de vader van dito kint is naardat hun

---

[1250] Lichtgeraaktheid.

[1251] In 1656 plaatste de VOC de islamitische inwoners van Asahudi, Kelang en Buano over naar Manipa, terwijl alle resterende heidenen (inclusief die van Manipa) in de nabijheid van Casteel Victoria moesten wonen. Zie Knaap, *Memories*, 192.

[1252] Aan de vrije keuze.

[1253] Zie Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 355, voetnoot 33.

[1254] Ook wel Sinoa of Senoy genoemd.

[1255] Niet ingevuld.

[1256] Zie hierna, aantekening bij rapport 23 april.

ongehuwden man sulx mede had bekend, en voor den sergeant Pavort den ondertrouw geschied, in den houwelijken staat bevestigt, sullende dit naar wij verhoopen niet qualijk konnen werden geduyt. 1. Mits bij sommige predikanten in diergelijken minder noodsakelijken gevalle wel meer is gepleegt, gelijk mijnen geheugenis voorstaat, door den predikant Joannes Sweerdius. Ten anderen het voornaamste oogmerk waarop de proclamatiën[1257] zien zijnde niet anders als een verwittiging aan de bloedvrienden en diegeene welke sig mogten agten door trouwbeloften aan de man of vrouwspersoon verpligt. Nu, dezen alle is sulx verwittigt, die ook ten deele persoonlijk verschenen, niets dan allen vernoeginge in deze hebben getoont. Wordende deze verwittiging in eenen grooten provintie binnen den veerthiendagsen tijd gepubliceert, daar se in een kleynder plaatse als Bonoa minder tijd vereyscht, te weten den schoolmeester de dry proclamatiën in de gebedeplaats als in de kerken in twee dagen voorstellende, gelijk ik meen op Ambon wel meermaals geschied te zijn. 2. Den tegenwoordigheyd der predikanten konnende wat nauwer dezen volken inbinden om hun te laten verbinden door den bevestiging van den houwelijken staat, dewelke se anders seer ligt met ongeregeltheden souden bevlekken. Maar in den gemelte staat bevestigt, sullen se soo ligt niet stijgeren buyten den teugel van eerlijkheyd. Zijnde niet onder den geringsten beletsels waarom den bevestigingen der houwelijken soo lange uytgesteld, als haar onbetaalde goederen in den onderhandelingen van hun totarias belooft, welken hinder hierdoor meteenen kan werden voorgekomen.

Hebbende met den luytenant Lanuoly[1258] alsmede met Barhole eenige discoursen gevoert wegens hunlieder affkeerigheyd van den christen godsdienst, hiertoe verscheydenen beweegredenen in tegenwoordigheyd van den sergeant Adriaan de Pavort bijgebragt, waardoor den pols getast van dezen twee mooren, voelde men handtastelijck dat die van Barhole[1259] soo seer na het Moorsdom niet en jaagde als die van Lanuoly, schijnende hij een tegenstander tegens den leer Jesu Christi. Ik laat het gevoelen aan andere door wiens raad, door wat moorsche paap, de heydenschen negorijtjes Hatuhahu, Hatunini, Ola en Ousat van het heydendom tot het Moorsdom verkeert, gelijk als gebeurt in den jare 1669, latende meteenen de bedrevener verstanden oordeelen door wien de heydenen, alreeds tevooren belooft het Christendom soo als gesegt wert aan te nemen, mooren geworden zijn. Alsoo ik ten ruygsten hebben vernomen naar de manshoofden van yder huysgesin uyt yder campon, sijnde het getal in de campon Latuhahu[1260] 7, in campon Ola 10, in Ouwassa 11, in Hatunini 3, in Lisaliou 7, in Sinahy 5, in Soulipatai 1, konnende naar sommige gissinge deze allen de somma van hondert en bij de dertig zielen uytmaken. Wij wenschten den moorschen godtsdienstoefening meer en meer alhier mogt werden uytgerooyt. Ik als een getrouwe onderdaan der E. Compagnie smeke den Almagtigen hem gelieven hun geallieerden verbondschapten als onder haar onderhoorige volken daartoe te bekeren, insgelijks te segenen het dikwijlig verbod soo van sijn Agtb. als andere heeren gouverneurs, verhinderende dat selfs geenige heydenen mogen door moorschen verleydingen tot het Moorsdom verleyd, sijnde deze billiken verboden op billiken grondvesten gevest indien pauselijke godsdienstoeffening als schadelijk tegens de politie in 't vaderland verboden, waarom ik geloove degeene welkers genegentheden vervreemt om onderdanigheyd te bethoonen aan den waren God, veelmaals den onderdanigheyd onttrekken van de gooden der aarden. Het kort bestek dezer rapporten niet

[1257] De afkondigingen van het voorgenomen huwelijk.
[1258] Lanuoli,dorpshoofd van Buano Islam.
[1259] Barholi, neef van radja Tahalele van kampong Tean op Buano, de enige kampong op dat eiland die na afloop van de vijfde Ambonse oorlog (1656) mocht blijven bestaan. Het volk uit andere kampongs werd naar Manipa gedirigeerd, maar keerde allengs terug naar Buano in de in dit document genoemde kampongs. Vgl. Knaap, *Memories*, 192, 233-234.
[1260] Verschrijving voor Hatuhaha.

verder toelatende, verhoope ik dat met den dood van den ouden paap, alhier nu doodelijk siek sijnde, het Christendom leven mag.

In den schoole tegenwoordigen 33, hun leerkunde weynig stof van klagten verleenende, sijnde deze schoolkinderen niet de luydsten van humeuren, dog hun onkunde in de Maleydse taal sijnde een hinderpaal, waardoor hunlieder kennisse niet meerder en is toegenomen.

Den 2^en^ april in de fortresse op Loehoe

In de kerke predicatie 1. Een soldaat genaamt Jacobus Selos, terwijl hij het voorlezerschap alhier bedient, heb ik, gelijk ook sulx den kerkelijken billikheden vereyschen, aangemaand om sig te begeven tot des Heeren H. avondmaal, tot hetwelken hij (naar seer treffelijke geloofsbelijdenis) is geregtigt, klagende seer over sijne erbarmelijken staat, als hebbende nu al een geruymen tijd in de godtsgeleerdheyd gestudeert onder den vermaarden professor Samuel Maresius,[1261] egter uyt armoeden sijn studiën niet hebbende konnen volvoeren, dienende sijn persoon bij sijn Achtb. voorgedragen, of hij ten sijner tijd tot eenige kerkelijken diensten mogt werden gevordert, insgelijks hem mogt werden vergunt om ter nabij gelegenster plaatse te komen daar des Heeren nagtmaal mogt werden gecelebreert, alsmede zijnde behoorlijk dat, soo ver het den mogelijkheyd toeliet, het voorlezerschap van niemand als van ledematen wierdet bedient, gelijk sulx door mij voordezen verrigt op Sorri Sorry, Crieu.

Het kleyne getal der mooren alhier, meer en meer door sterften verminderende, ontbieden den imam van Zeyt om in haar ellende te werden vertroost, blijven seer hartnekkig tegen 't Christendom.

Den 3^en^ april in de negorij Piroe Rewan

In de kerke predicatie 1, gedoopte kinderen 2, bejaarde 1. Een christen manspersoon Louwis Taperu, hebbende sig onthouden bij een moorse weduvrouw hier ter plaatse woonagtig, weygert (sij sulx versoekende) met haar te trouwen, sij daarenboven belovende alsdan met hare 3 kinderen met dezen christenman het christengeloof te omhelsen.

In den godtsdienst sijn verscheydenen ongevallen, ons doende vreesen het Christendom weynige aanwas beloven zal, wegens soo als ik naar al mijn vermogen heb konnen vernemen:

1. Wegens de duyvelspriesters het gesag voerende over den opperhoofden dezer bijgelegene negorijen, zijnde van dezen eenen Matita, die op Haturewan woonagtig, wel de voornaamste belhamel. Wanneer ik mondelincx den orangcay Haturewan iets afvraagde, seyden desen selvigen Matita in sijn taal dat hij niets aan mij moeste bekent maken.
2. De godloosen verlokkingen waardoor verscheydene lieden uyt de negorij Piru Rewan, ter woon verhuyst op Piroe Hatoerewan, het duyvelspriesterschap hebben aangevierd,[1262] zijnde den eenen Ulatal, den anderen Alulisa gebijnaamt. Hierbij komende verscheydene soo persoone als huysgesinnen, als van Tapurusu, Sejati, Moatita, Uretela, Saha, Tikan, die allen van Piru insgelijks naar Haturewan verhuyst.
3. Den wederstant die door die van Haturewan gepleegt, selfs omtrent degeene die hun aangeboden tot den aanveerding des ware geloofs, als gebleken in een sekeren vrouw van Caylolo ende eenen Sampoety geboortig van de negorij Lasalehu, dewelken in hun goeden voornemen door den orangcay Haturewan gestuyt, blijven nog heydenen tot dezen huydigen dag. Ja, selfs de kinderen ontbloot van de verbondzegel den doop, hebbende evenwel

[1261] Samuel Maresius (1599-1673), vanaf 1644 hoogleraar in de theologische vakken aan de Academie te Groningen. Het Album Studiosorum van Groningen vermeldt onder 6 januari 1664 de inschrijving van 'Jacobus Celoss' (zonder verdere gegevens).

[1262] Aanvieren: aanvuren.

christen ouders, als blijkt in eenen Patirou, die van Ambon overgekomen op Piru Haturewan woonagtig, hebbende 3 kinderen, die als heydenschen opgevoet, staande te vernemen of den oppersten van Tanoenoe (Jannourou genaamt) niet door hun opgeruyt en niet al eenige onhebbelijkheden volgens den wijsen der Alfoeresen komt te betoonen.
4. Verscheydenen mooren van Laala (woonagtig ter plaatse Haturewan) brouwen hier niet veel goets, als onder anderen eenen Hatan Monserehu, Hatan Asel Tanael, Leynaru, Asan Aman, Hatan Haurisa.
5. Indien de twistvlammen ontstaan tusschen den orangcay van Lakkamay, Thomas Kaunoela, en eenen Emanuel Makarikane (die wel de eerste hier het Christendom aangenomen) waren gebluscht, soude den godtsdienst wat vrediger werden gehandhaaft, waarom goetgevonden den voornoemden Makarikane te raden hij had sig metterwoon te begeven van Lakamay naar Piru Rewan, 'twelk de hoofden dier twee negorijen seer wel behaagde.
6. Verscheydenen persoonen in een naau bloedverwandschap malkanderen bestaanden, sijnde van een tegenstrijdige godtsdienst. Den gemelte orangkay van Lakamay, sijnde hij met zijn vrouw en kinderen christens, zijn grootvader daarentegen een mouwen ofte duyvelspriester in de negorij Kouhelopou. Den orangtoua Patilien; den marinje dezer negorij, sijn naam Kailapuane, den eenen zijn kind zijnde christen, gaande ter schoole, hij met zijn vrouw zijnde heydensch, den anderen heydensch dog zijn vrouw en kinderen christens, blijvende soo dezen orangtoua als marinje van Piru Rewan onwillig om het christengeloof aan te nemen, als ook:
7. Den orangcay Haturewan weygert het Christendom aan te nemen, houdende sig grootelijcx geërgert aan de mishandel van Pieter Tayhitou van Hatuano, wien hij de schuld geeft van radja's Sisioelos opgenomen haat, die mogelijk wel heeter souden konnen opvlammen, hij daarbij voegende: ik heb altijd in vrede met Sisioelo geleeft, dog nu dreygt dien radja mij wel eerstdaags moeyenisse aan te doen, immers zijn dat handelingen den christen betamende?

De vrouw van den orangcay Haturewan valt klagtig over haar mans ongeregeltheden, waarom verzoekt van hem te werden afgescheyden, naar Caybobbo te vertrekken met haren twee kinderen, zij haar aanbiedende, ootmoedig versoekende, in 't christengeloof met hare kinderen te werden onderwezen, in den godtsdienst door den doop ingelijft. Hij orangcay versoekt van haer af te scheyden, zeer gaarne gedogende, ja versoekende zij mogten na Caybobbo vertrekken, haar aanbieding met haar eene kind volvoeren. Blijvende zij, man en vrouw, bij haar versoek, is de vrouw ingewilligt hun vertrek met haren twee kinderen naar Caibobbo, voor zoo langen tijd tot se bequaam gekeurd om tot den ontfang des H. doops te werden geregtigt, en haar voorderen houwelijksen questiën bij den E.E. overigheyd zal hebben verrigt, onderwijlen beydens blijvende aan elkanderen verknogt als man en vrouw, tot nader uytspraak.

In de schoole tegenwoordigen 14, wiens al te schaarse leerkunde geenigen lof verdiend, zijnde het getal dezer schoolkinderen met het aantal van twee vermeerdert.

Den 6^{en} april in de negorijen Nollot, Itewacka, Mony
In de schoolen afwesigen 13, tegenwoordigen 9, hebbende hunne leerboeken wel van buyten geleert, zullende dezen schoolen met het aantal van 30 kinderen vermeerdert.

Den selfden dito in de negorijen Tuaha en Paperoe
In de schoolen afwesigen 52, tegenwoordigen 67, welkers leerkunde overeenkomstig met die van Nollot, Itawakka.

Den corporaal Marinus, al lange geklaagt over de ongeregeltheden van zijn vrouw, versoekt, gelijk hij heeft verzogt voordezen, om afgescheyden van tafel en bed. De redenen

hem hiertoe bewegende zijn: 1. Vermits de 2 kinderen van zijn vrouw geteeld, hij dito corporaal niet en kan in zijn gemoet gevoelen dat hij den naam van een ware vader daar over dragen kan. 2. Zijnde zij op zoo menigmaligen reysen van hem weggeloopen eenige weken niet voor hem verschijnende, dog nu is 't dat se een gantsch anderhalf jaar haar van hem heeft afgesondert.

Den 8^en^ april in de negorij Silysoly[1263]
In de kerken Duytse predicatiën 1, Maleydse 1, gedoopte kinderen 3. Een gewezen moorsgesinde na gedane geloofsbelijdenis tot den ontfang des H. doops geregtigt.

Den 9^en^ april in eodem loco[1264]
In de schole afwezigen 20, tegenwoordigen 89, welkers leerkunde overeenkomstig met die van Ouw.

Een zeker provisioneel corporaal, genaamt Hendrik van Grol, nu over de 4 jaren het voorlezers- en voorsangersampt zoo op Nussalaut, Honimoa en Poorte hebbende bediend, meteenen een goed getuygenis van hem gegeven wordende door zijnen opperhoofden als predikanten, alsook ervaren in de taal en manierkunde dezer Leyassersen inlanderen, versoekt met allen ootmoet men wilde dog zijn persoon aan den Agtb. Heer gouverneur en kerkenraad voordragen, hij mogte dog gevordert tot een krankbesoekersampt, niet twijffelende (zoo hij belooft) met soodanigen innerlijken vlijt den welstant der rontsom gelegenen schoolen zoo te behertigen, dat hij met Godes hulpe volkomen genoegen geven zal, konnende zoo een ervarene meerder dienst doen als een krankbesoeker die 3 jaren benodigt om de taal, ja meerder jaren om zig na den Ambonschen humeuren te gewennen. Maar vermits Ambon nu door Godes genade met soo een ongewoonen rijken getal van leraren verzien, laat ik dit mijn verzoek tot een schaarser tijdgelegentheyd uytgestelt.

Dezen alsook veelen anderen plaatsen, fortressen daar den E.E. Compagnie guarnisoenen gelegen, als voornamentlijk op de Passo Baguale, zijnde van psalm- en postilboeken[1265] gantsch en gaar ontbloot, gelijk alle de schoolen van Aldegondes, dog allermeest van catechismus, zijnde nodig van Batavia yder een 2000 te ontbieden.

Den 11^en^ april in de negorij Ely
In de kerken allen de bejaarden hooft voor hooft van mij zijnde ondervraagt in de gronden des godtsdienst, aangemaand om te verschijnen tot des Heeren H. avondmaal, schijnen hiertoe al heel niet genegen.

In de schoole afwezigen 5, tegenwoordigen 39, zijnde hun leerkunde maar tamelijk, hun getal in den jare 1672 vrij grooter als tegenwoordig, diendet met een grooter aantal te werden vermeerdert.

Alhier ondervraagt naar de gelegentheyd van de negorij Omo, overmits die van Ely ons berigten dat se met den orangcayen dier plaatse, de eerste Katalaana, de 2e Pokoeleouwey, de derde genaamt Ahillolo, haar 3 campons voerende ook deze dry namen, het geheelen dorp zeer nabij gelegen bij dito Ely, 20 huysen uytmakende. Met dezen dorphoofden zijn die van Ely te rade geworden om dezelvigen te bewegen om t'samen te woonen in de strantnegorij. Hunnen raadslagingen, naar ik vermeynen, steunende op dezen naarvolgende redenen, als voor: 1. Omdat se tesamen voordezen op een plaats in hare oude negorij Hatuputini bij elkander gewoont. 2. Omdat se tesamen van den tijden des Gouverneurs Artus

[1263] In het manuscript is 'Sirrisorry' doorgehaald en vervangen door 'Silysoly'.
[1264] Te zelfder plaatse.
[1265] Boeken met preken en stichtelijke teksten, voor gebruik in de huiselijke kring en in godsdienstige bijeenkomsten die niet door een predikant geleid werden.

Gijsels een corcorre gevoert, als den orangcay Tamaela Touni over dito Kelipapouty het gesag had. 3. Hebbende dit Omo, wegens de vrese voor den Ulilimaschen radja van Latea gevlugt van het boven vergelegenen gebergte, de plaatse daar ze tegenwoordig woonagtig tot een schuylplaatse gekoosen.

Gevende hierop dit weynigen in bedenking:
1. Of niet hierdoor gelegentheyd gegeven tot aanwas van 't Christendom, omdat alreeds zoo nu en dan door den houwelijkschen vereenigingen eenigen van Omo met die van deze negorij Ely gechristend, getrouwt en gewoonplaatst. Hierbij komende dat zelden de t'samenwooningen der christenen met de heydenen schadelijk als wel der mooren met de christenen.
2. Onse mededogentheyd zig ontfermenden over dezer heydenen ellendigen staat, tot nog toe leggende onder het juk van haren duyvelsdienst, die se dienen in hunne duyvelshuysen genaamt toutouo, ofte indien dit woord overgeset corrocorro, den 15 à 16 jarigen kinderen, kakehan genaamt, hierin onderwezen voordezen een jaar, welken tijd zoo verkleynt, dat se op Hualoy slegts voor een 6 dagen onderwezen, dezer kinderen padrinjen Massallo, hun duyvelsdienaren mouwen, hun godtsdienst genaamt halamanauwa, welken tot haar aldereersten fondateurs erkent deze dry orangcayen, als eenen Makoulessy van den negorij Lissa-aly, van eenen Manumite van Ayertalla, de laatsten eenen Tupasouw van Sapalewa Hatay, zijnde dezen halamanauwa verspreyt over den 45 dorpen gelegen op deze cust, van welke sommige christen, zommige nog vastkleven aan dezen duyvelsdienst. Door den capiteyn ofte orangkay Macoulessy is 't verspreyt over dezen negorijen als over Anakua, Nussatehu, Hatuhoey, Lisa-aly, Radja Somit, Caylatoe, Tomelehu, Ely, Omo, Latuhualoy, Paunoessa, Hatoesoea, Katalayno, Wasia, Many, Roumakay, Hoe-u; te Hoelale, Hatoehoeto door eenen Manumette verspreyd over Hahoe, Maylomaly, Naca-ela, Hatoepoety, Olosoely, Macahala, Salawanoe, Asihe, Hoelon, Maloan, Hoewene, Hatoenoero, Roumaela, Sihi, Latea, Horale, Roumahila, Latucapaya, Lesibatta; door Tupasouwa verspreyd over Caybobbo, Piroe, Tanoeno, Solekelin, Popolaouwen, Lasalegou,[1266] hebbende om bijsonderen redenen deze negorijen op 't papier dus wijdlopig gesteld, en den opkomst van dezen duyvelsdienst, van welken dit bovengemelt Omo niet t'eenemaal gesuyverd, zijnde dezelvigen te beswaarlijker om uyt te roeyen mits van de belijders derzelven niet zonder pene van geld en lijfstraffen mag werden geopenbaart, werdende dezen halamanauwa van radja Sahoelau beschimpt en van zijnen onderdanen niet aangenomen, ja den meesten suylpilaren van die helsche gebouw zijn de duyvelspriester, die hierdoor zoo van den negorijs opperhoofden als andere eenige goederen weten af te kuypen.[1267]

Den schoolmeester steld mij voor of hij in yder campon bijsonder de gebeden soudet voorlezen. Is zulx hem afgeslagen, mits de campon Sammasoelo van de campon Paulohi niet verre gelegen is.

Den 14^en^ april in de negorijen Amahey, Swouko, Makarike
In de kerke predicatie 2, gedoopte kinderen 10, bejaarden 4, aangenomene ledematen 7, tot des Heeren avondmaal verschenen 25. Een vrouspersoon wegens haar al te schaarse kennis uytgesteld om tegens aanstaande reyse tot des Heeren avondmaal te werden toegelaten. Een sekeren dogter, zijnde een weeskint, ten deele hun ouders van Loehoe afkomstig, ten deelen van Amahey, dog vader en moeder gestorven in 't moorse geloof en zij weeskind nog niet door den H. doop in Jesu Christi gemeente niet werdende ingelijft, is den orangcay Paulo Lasakela aanbevolen, mits hij dezen dogter voor zijn eygenen opvoed, in den christen-leer te laten onderwijsen.

[1266] Andere lezingen: Lasalelou, Lasahelou. Vgl. Knaap, *Kruidnagelen en Christenen*, 357v, 371.
[1267] Met bedrog afhandig maken.

Zijnde in de negorij Amahey, soo jongen als ouden manspersoonen, de vrouwspersoonen niet gerekent, 13 moorsgezinden, in Makarike 16, in Swouko 34, dien zoo opgeteld zijnde yders naam op 't papier gesteld, niets vernemende van den zeer digtbij gelegen negorij aan Amahey genaamt Galohatane, daar se nog allen Alfoerees gesint zijn, schoon se volgens het regt des oorlogs onderhorigen onderdanen zijn van Amahey, Swouko, Makarike.

Den christen patti Soulito, getrout door belofte aan een heydense vrouw van Sepa, hebbende twee kinderen bij haar overgewonnen die alle volgens ordre van d'Heer gouverneur gedestineert op Amahey, blijft sij dito vrouw uyt voorgeven van haar lighaamlijken onpasselijkheyd met haar eygen kind op Sepa woonagtig, blijvende hierdoor hunlieder apparentie van den aanneeming des Christendoms tot later tijdsgelegentheyd uytgestelt.

De seven aangenomenen ledematen laten, eerst door den schoolmeester, daarnaar selfs mij, versoeken om het H. avondmaal in dezen ellendigen tijd te mogen erlangen, hetwelke ik hunlieden heb ingewilligt omdat hier: 1. Ten hoogsten twee malen 's jaarlijcx deze heylige verbondsegelen worden uytgereykt, daar sulx in meest allen christenkerken ten minsten drymaals gebruykelijk. 2. Bespeurende het ijverig versoek deser lieden, 'twelk seer selden gebeurt. 3. Omdat nog door goddelijken nog door kerkelijken regten de tijd hoeveelmaals of wanneer is bepaalt, wordende van allen theologanten vereyscht een dikwijligen communie, dog hoe dikmaals staande mede aan het goetvinden van yder kerk. De kerkenordeningen van den jare 1578, 1581, 1586, 1619[1268] eysschen sulx hoognoodig te geschieden, soo mij voorstaat, op yder vierendeel jaars, dog en geven hiervan geen voorschrijvend gebod, als in den clauselen ronduyt verklarende: soo dikmaals het mogelijk is.

Deze vier gedoopten bejaarden, afkomstig van de negorij Walayo (gelegen bij Haya), die seer oneenig met deze christen negorijen, vermits veele heydenen van daar herwaarts verhuyst, ja nu in getale uytmakende 25 christenen, dewelken den orangkay van Haya, verselschapt met eenen Taberu (hij zijnde Toukoua genaamt), van hierwaerts wilde medevoeren, dog zijnde in de uytvoeringe van zijn voornemen gestuyt, zijnde dit een gewensten zaak dat soo hier als op Kelkepoety vele der omleggende heydenen en mooren hun ter woon begeven, houwelijken met den christenen ingaande, waardoor veelen verdoolden zielen in de schaapskooye J. Christy werden ingebragt.

De lichaamlijken seegeningen van spijsen etc., met welken dit Ely en Amahey seer overvloedig verrijkt, schijnt den Alphoeresen (wiens landen door onderlingen verdeeltheden ende met den hongerplagen gecastijd) tot hun te noodigen, 'twelk ook meteenen een aanleyding waardoor se den geestelijken seegeningen van Godes woord deelagtig.

Mits door ordere van den E.E. Heer gouverneur dezen inlanderen belast om hunnen negorijen van 't gebergte aan strand te verplaatsen, bespeurt men omtrent deze verplaatsing de gemoederen oneenig in de uytkiesing om een plek daartoe bequaam. Eenen Titaley en Francisco Sopahel, met hunnen aanhang wederstrevig tegens hun opperhooft van Amahey, maken een negorij op hun selfs op de strandplaats Oemepoety; Swouko op de Tampat Laboeang; die van Amahey en Makerike hebbende de beste plaats uytgekosen (genaamt Teypoety), alwaar het land overvloedig soo door twee rivieren als door drank en spijsdragende boomen verrijkt. Hebbende ik om deze insigt soeken voor te dragen, mits dezen dry plekken den negorij Amahey toebehoorende zijnde, als Oemepoety van Teypoety een kleyn uir, die van Swouko van Teypoety bijna een anderhalf uir daar van af gelegen, welke verre afgelegentheyd in 't toekomende hinderlijk voor den welstand der kerken en scholen. Insgelijks dienende scherpelijk in deze toekomende opbouw verboden te werden dat dog

[1268] Rutgers, *Acta van de Nederlandsche Synoden der zestiende eeuw*, resp. 234-262, 376-401 en 487-506. Edities van de kerkorde van 1619 worden genoemd in Kuyper, *De Post-Acta*, 16-17. De Kerkorde van Dordrecht stelt in art. 63: zomogelijk alle twee maanden.

geene verscheydenen huysgesinnen van een verscheydenen godtsdienst, soo moorse, heydensche, met christenen niet in een huysingen (als nu daar veelen zijn) werden geplaatst.

Den schoolmeester Jan de Wees werd van verscheydenen ongebondentheden beschuldigt, als dat hij den schoolkinderen te swaren lasten oplegt, hun latende dragen een beers[1269] van ettelijke ponden gewigts, swijmende dezen handel meer naar den militairen als naar de scholastique disciplyn, dewelken, indien se regtmagtig, naar de wetten der huyshoudelijken reegering moest werden gereguleert.

2. Dat hij in de kerk een bejaard manspersoon Sibory met slagen heeft bejegent, sijnde in den jare 1632 ten tijden van den E.E. Gouverneur Artus Gijsels in een sekeren gelegentheyd, om 3 à 4 vuystslagen geschied omtrent een sekeren pitsjaarplaats, den misplegers opgelegt te betalen aan haren radja 60 patholen.[1270]

3. Alle sondagen latende de dienst van voor te lezen doen door een van zijnen discipulen, Matheus Tuale, dewelke wanneer hij begint te zingen, soo komt den gemelten Jan de Wees op der predikstoel, alwaar hij dan predikt (rawayat[1271]).

4. Hebbende troubeloften gedaan aan een sekeren dogter Sanio, hun vader genaamt Willem Cessy behoud nog van haar een trouwring beneffens een cayn sarassa,[1272] heeft dezen Sanio ook gewoond bij dezen schoolmeester, die nu met een anderen vrou van de negorij Oma in den houwelijken staat door den E. predikant A. Struys is bevestigt.[1273]

Versoekende allen de opperhoofden alhier van dezen meester te mogen ontslagen zijn, gevende ik hiertoe deze weynige voorstellingen. 1. Hebbende deze schoolen bijnaar boven allen anderen van nooden een schoolmeester die d'ervarentheyd bekomen door een matigen ouderdom, tegelijk de seeden dezer dorpelingen bewust, wien de hevigen driften (de jongheyd meest onderworpen) niet en vervoeren tot een wanwijse verbolgentheyd, daarom van de eerste aanplanting des Christendoms alhier altijd oft ouden ofte middelmatig bejaarden schoolmeesters alhier geplaatst, ja selfs twee tegelijk alhier doende de visiten, gelijk geschied door eenen Christiaan en eenen Sahepatti, ook twee hier woonagtig als Francisco Mole met Hermanus Hahoery, den 5^{en} zijnde eenen Pieter Ulaheloe, den 6^{en} Louis Tamilou, den 7^{en} Matheus Parera, in wiens plaats gesuccedeert Jan de Wees, welken allen (uytgesondert den laatsten) getreden op den trap van een middelmatig ervaren ouderdom. 2. Op dezen verafgelegene plaats den schoolmeester soo seer niet konnende werden onderstut door de behulpsame raad der predikanten. 3. Den jongen schoolmeester, soo verre buyten 't oog en 't ontsag der schoolen opsigters gestelt, aanmatigen sig te grooten regt over dezen dorpelingen, gelijk voordezen gebleken hier ter stede, wanneer bij een sekeren schoolmeester het voor spel geagt wierd om den orangkayen wat af te rossen.

Zijnde in de Leyasse, dog bijsonder in deze buyten afgelegene plaatsen, vereyscht dat den schoolordens,[1274] gelijk voordezen gebruykelijk, in de schoolen werden opgehangen en op gesetten tijden voorgelezen, den onlangs geordonneerden placcaaten dienenden mede herwaarts overgesonden.

Den schoolmeester dienende aantekenen op wat tijd yder kind ter schoolen besteed, en daaruyt gelargeert.

Daarin te verzien dat den nieuwen christenen, gewent aan haar heydensche namen, hun christennamen overleveren aan den vergetelheyd.

[1269] Onbekend, misschien rugzak of draagbaar.
[1270] Stukken Indiaas textiel.
[1271] Mal. riwajat (riwayat), tot in de 20e eeuw gebruikt voor 'preek'. De schoolmeesters-gemeentevoorgangers mochten niet zelf samengestelde preken voordragen, alleen een preek voorlezen.
[1272] Kain serasah (Mal.), veelkleurige doek.
[1273] Zie hiervoor, doc. 191.
[1274] Zie hiervoor, doc. 148 en doc. 179, artikel 7.

De kinderen te onderwijsen in christelijken seden, in hun betemmende het vloeken en rasen, hun af te wennen van haren wilden heydenschen aard.

Dat bij des schoolmeesters absentie, tenzij in gevalle van nootsakelijkheyd, den schooldienst door eenen schooljongen niet en werden waargenomen, hebbende van nooden terwijl se anderen, voornamentlijk haarselfs door godtsdienstigen studiën onderwijsen. En vermits dezen meesters niet en konnen verschijnen als den anderen in de gewoone catechisatiën,[1275] is 't noodig dat sulx eenmaal des jaars geschiede, en door den visiterende predikanten wegens hun kennis ondersogt.

Een sekere getrouwde vrouw, Tapaiano, weygert haar man Sinahay den huwelijkse bijwooning, tot een teken hiervan volgens heydensche costumen (over ouds hier gebruykelijk) een pijl voor zijn oogen aan stukken gebroken zijnde. Dezer vervreemden gemoederen (die niets tegens malkanderen hadden in te brengen) versoent, belovende hij sijnen onvolbragten totarias beloften aan de bloedvrienden van den vrouws sijden te voldoen.

In de schole afweesigen 2, tegenwoordigen 51, dien uytgesondert 12 schoolkinderen niets of weynig hadden van buyten geleert.

Hebbende hier ter steede, alsmede op allen anderen plaatsen, t'sedert mijn verblijf soo door privaten als publycken godtsdienstoefeningen, predicatiën, gebeden, conversatiën, als een predikant dezen en anderen gemeenten gestigt.

Het verhandelde in de negorij Sepa

Den ouderling Adriaan Malaroeroe met den schoolmeester besar[1276] Francisco Mole naar Sepa den 14^{en} dezer vertrocken, poogende aldaar de gemoederen dier opperhoofden te bewegen tot den aanveerding van 't Christendom op dezen naarvolgende voorstellingen:

1. Door hoeveelen persoonen sij hiertoe aangemaand, als allereerst door Fransisco Mole (doen ter tijd zijnde schoolmeester op Amouhey), daarnaar door den predikant Jan Jansz Brund, voords door den schoolmeester Pieter Oelaheloe, ten 4^{en} door den proponent Johannes van der Wee, ten 5^{en} sulx behertigt door mijn persoon, ten 6^{en} door den E. Albertus Struys, en ten allerlaatsten sulx beijvert door den heylige voorsorgen van den Agtb. Heer Gouverneur Anthony Hurdt, en nu wederom door Fransisco Mole, ook door Malaroeroe. 2. Hoe overlangen haren nabuiren op Ambon, Boangbessy, Nussalaot etc. nog onlangs op Manipa, Pirou, Bonoa den heydensche ongelovigheyd verworpen. 3. Den verfoeyelijkheyd hunner godsdienst voorgestelt. 4. Onder beloften eenigen kleynen drijgementen voorgehouden indien se dezen goede aanbieding quamen te verwerpen.

De antwoorden van Houwenno, den oppersten alhier, met sijnen vier orangtouas behelsde geen anderen inhoud, als: 1. Dat se daartoe niet genegen omdat se tot geen anderen godsdienst als tot den heydensche waren gewent, egter niet weygerig om te bevlijtigen des E. Compagnies gebod en dienst. De wederantwoorde was, dat des E. Compagnies voornaamste dienst was de godsdienst. Dog sij blijvende hierop bij haar eerste segwoord, blijft deze zaake tot nog toe onverrigt, gevende evenwel dezen weynigen in bedenking.

1. Of niet door 't gesag der orangcays (van de negorij Bessy, zijn naam Pelamahou) een man sonder wiens bevel die van Sepa niets derven bij der hand vatten, dit mislukte oogwit ten uyteynde mogt werden herbragt, temeer dewijl deze Pelamahoe, naar ons wert berigt, veel liever op Sepa de christen dan de heydensche godsdienst (indien daarover aangesproken) souden gedogen, alsook hij seer bevrundschapt in kennis met den Natahoedy[1277] op Leytimor Ambon.

[1275] Voor de schoolmeesters, gegeven te Ambon.

[1276] Oppermeester (Mal. besar = groot), belast met het toezicht op de inheemse onderwijzers in zijn ressort. Ook wel 'guru besar'.

[1277] Dorpshoofd van Mardika bij Ambon.

2. Geen duyvelshuys alhier, geene duyvelsdienst van halamanaua werdende gepleegt, dierhalven, terwijl se eygentlijk hun bijna aan geene godtsdienstoefening verknogt, soude men oordeelen dat se te ligter souden konnen werden bekeert tot den waren godsdienst.
3. Alhier ses christen huysgesinnen in welken ook christenkinderen, 'twelke immers geen teken van eenigen tegenstrevigheyd tegens de christenen.
4. Het geslagte van Amahollo alhier zijnde vermaagdschapt met het christen geslagte van den orangtoua in de negorij Booy op Honimoa, die ook voert denselvigen naam, van welk geslagte ook is den schoolmeester van Ouw, Joris Tehupory.
5. De moorsche bijgeloovigheyd, alhier allereerst geplant door eenen Wasallo, uyt Ternaten herwaarts overgekomen, dagelijks de heydenen tot het Moorsdom hebbende verlokt, waardoor 't gebeurt dat se nu een missigit ofte moorse tempel opgebout en twee moorschen priesters, den eenen zijn naam Talouna van de negorij Latoe, den anderen Saouma, afkomstig van den negorij Laimou (gelegen in de bogt van Haya) hebben aangenomen, 'twelk se sint een tweejarige voorleedenen tijd niet en hebben derven bestaan. Dezen moorschen handel, niet anders beoogende dan om den leere des Evangeliums te dempen, behoort met allen mogelijken vlijt tegengestaan, gelijk ook sulx door den onvermoeyden vlijt van zijn Achtbaarheyd in de laatst voorledenen jare is gehandhaaft.

In de negorij Tamilou
Alhier door den bovengemelte ouderling en schoolmeester bijnaar hetselvige dat aan die van Sepa insgelijx voorgedragen aan voornaamsten orangcay Tamiloubessy, wiens antwoord dezen inhout behelsde. 1. Hij was genegen en had de redenen van zijn genegentheyd tot het Christendom genoegsaam doen blijken, dewijl hij selfs sijn jonger broeder Paulo Manusamma, alsmede sijn soon Matheus Soulepa, had laten christen worden. Daarenboven wenschte hij dat hem een schoolmeester mogte toekomen, egter voorwendende deze swarigheden dat hij hierdoor:
1. Den haat der mooren op zijn hals gehaalt, denwelke niet dan al te klaarschijnelijk betoont door den moorschen orangcay Walisalo Soulihoune (eygentlijk overgeset een man van duysend woorden), wiens vader Waylisa door den Agtb. Heer J. Cops gebannen naar Banda, dog voor tegenwoordig verplaatst naar den Rooden Berg. En daar volgens orders van den E. Heeren gouverneurs geen heydenschen of moorse orangcays sijn eygen slaaf, hem aanbiedende tot het aannemen van 't Christendom, daarvan kan afweeren, soo is 't dat egter dezes Soulihounes wederstrevigheyd, onderschraagt door de twee mooren Onina, Watti, soo verre sig verstoutede, seggende: wij en willen niet dat d'Compagnie alhier een schoolmeester stellen sal, soodat hierop Tamiloubessi deze woorden quam uyt te boesemen: zult gij mij dan om den aanneming van 't Christendom wegwerpen uyt mijn negrij en ampt? Het doet mij ten hoogsten vresen dat door dezen uytspoorigheyd, dus geholt buyten den teugel der billikheyd, deze heylsame zaak op een vrugteloosen uytkomst mogt uytvallen, scheppende evenwel moed, mits denselvigen Tamiloubessy, op Amahey bij mij gekomen, zijn versoek sooals aan dito Mole en Malaroeroe voorgesteld, aan mij nevens andere omstandigheden herhaalt. Voorts de tweede voorgewende swarigheyd van dito Tamiloubessy was deze, dat wegens het al te schaarse getal sijner onderdanen door den E.E. gouverneur naaulijcx de pijne waard zal werden geagt om een meester aldaar te plaatsen.

Op deze voorvallen geef ik dezen weynigen bedenkingen.
1. Of niet den heydenschen manspersoonen woonagtig op Sepa, volgens mij werd berigt hun onthoudende bij christen vrouwen, sommigen ook bij denselvigen kinderen overgewonnen die met hun heydenschen vader ontbloot van den H. doop (sijnde dezer hunlieder name schriftelijk in de handen der E.E. overigheyd overgelevert), niet en behoorden te werden geplaatst van Sepa op Tamilou, gelijk als het huysgesin van Pattisoulito gedestineert naar

Amahey. Ook, indien een schoolmeester op Tamilou wierd gesteld, onderwezen te werden in den christen godtsdient, konnende ook Pattisoulito met sijn huysgesin derwaarts sig alsdan vervoegen om het kleynen getal te helpen vermeerderen.
2. Op Tamilou sijn 10 heydenschen bejaarden manspersoonen, 4 bejaarden christen manspersoonen, de vrouwen als kinderen hier buyten geslooten, wiens namen insgelijks in 't geschrift gesteld. Op eenige plaatsen van Ambon alsook op de kust van Hitoe in de negorij Senalo de eerste planting des Evangeliums verrigt, het getal der dorpelingen aldaar bestaande in een vrij schaarser getal.
3. Of niet een bequaam persoon ofte schoolmeester derwaarts diende naartoe gesonden, waartoe geen bequamer mijns oordeels als den bovengemelten schoolmeester van Ouw, die gelijk gesegt is vermaagdschapt met die van Sepa, dog indien hij van Ouw voor een geruymen tijd niet en kost werden vermist, dat hij dan slegts voor een 3 à 4 maandig woonverblijf de reys naar dito plaats aanveyrde, gevende hij selfs hiertoe goede belofte om wat goets voor Christi kerken aldaar uyt te werken.
4. In dezen zake werdende vereyscht een spoedigen uytslag, vermits deze ijsere gemoederen, terwijl se als datselvigen metaal nog heet sijn moetende werden gesmeet, werdende anders seer ligt door hun ingeboorene wispeltuirigheyd in hun oude heydensche forme herformt, 'twelk genoegsaam gebleken ten tijden van den Heer admiraal A. de Vlaming, soo ras door den orangcayen Paulo Hautaino van Amahey, Gerard Pabalahe van Makarike en door den orangtoua van Swouko genaamt Harmen Mataheroe deze dry negorijen bekeert, bij ongeluk hunne huysingen verbrand, waardoor se bijnaar in hunne godtsdienstigen ijver verkoelt, tenzij denselvigen door den wederijver en giften van den E.E. admiraal waren ontvonkt,[1278] sulx mede gebleken in de negorijen Latoe en Roemakay, in welken laatsten alreeds een christen kerk opgetimmert, een schoolmeester geplaatst, egter haar als in een oogenblyk weder begevende tot hun duyvelshuys toetoeo.
5. Den oorzaake (opdat ik het soo noeme) van deze mijne vrijmoedigheyd steunende hierop, dat soo op Amahey als Ely het Christendom bijnaar op een ende deselvigen wijs is aangevangen als nu op Sepa, sijnde mede hetselvigen van de orangkayen allereerst aangenomen, selfs aangenomen sijnde met meerder wederwaardigheden bekommert, gelijk Tamiloubessy sijn kint op Nussalaot, soo hebben in 't allereerst die van Amahey haar kinderen op Sirisory, die van Makarike op Nallahia ter school besteld. Gelijk op Sepa den blakenden haat van den moorsen Soulihoune, evenals voordeezen de huyssingen op Amahey etc., opvlamt, soo was het mede op Kelkepoety, alwaar ten tijde van den Heer Arnold de Vlaming door den E. predikant Jans Jansz Brund, verselschapt met den capiteyn Gijsbert Moerlag, de zaken Godes soo verre gebragt dat de orangkaya dier plaatse den eenen Gijsbert Latulihu, den anderen genaamt Arnoldus Lapoeaie, den eersten het Christendom aangenomen. De wederwaardigheyd hierop aanstonds volgende was, dat den genoemden Lapoeaie door de Alfoereschen wierd vermoord, tot vergeltstraf volgens orderen van den E. admiraal twintig Alfoeresen dorplieden van Nieuwetetu door des Titawayschen konings Latoematihu's medehulpe ter dood gestraft.
6. Tot een aanhangsel: met hoeveelen christenen dit Tamilou is verbondschapt van ouden tijden her, hetwelken onderling onderhouden tot dezen huydigen dag, sijnde met dien van Sirisory en Hoetemoery voor dees in een verbondschap getreden, hebbende dezen dry door het regt der wapenen seven negorijen overwonnen die se daarnaar onder elkanderen hebben verdeelt, als sijnde de negorij Toloety aan Tamilou, de negorij Routon onder Hoetemoery als onderdanen voor dees onderhoorig, de negorij Sila, Leynitoe, Thiou, Saparoea, Sirisory te beurt gevallen. Dewijl nu dezen hunnen verbondschapten verbondschapt aan den christen

[1278] Zie hiervoor, doc. 118.

godtsdienst geleyd op den weg der waarheyd, vertrou ik dat ditselvige hun dienen zal tot een spoor om denselvigen in te slaan.

Den 23en april in de negorijen Paperou, Tuaha, Itawacka, Nollot, Mony
In de kerken predicatie 1, gedoopte kinderen 14, getrouwde 1 paar, tot des Heeren avondmaal verschenen 25. Alhier geeneen eenige onder de soldaten bequaam om de gebeden etc. voor te lezen, dierhalven den coopman Gerrit van de Voorde aan te spreken om per verwisseling een leeskundig soldaat alhier te plaatsen, gelijk sulx ook op Sirisory is geschiet.

De verergering der kerken en schoolen ontstaande:
1. Uyt een mallen inbeelding, vresende, door mallen fabelen verijdelt, dat dees strant, gelijk als op Hitoe, hun ontsinken sal,[1279] waardoor 't gebeurt dat soo veelen menschen voordezen alsook nu de vlugt genomen naar het verre gelegen gebergten, dat somwijl in dezen vijf negorijen geen twintig zielen sijn te vinden geweest.
2. De koning van Paperoe, een man van al te schaarse gesag over zijn volk, zijnde ten tijden van den predikant Simon de Buk des Heeren avondmaal om eenigen sijner feyten ontseyd, dog hebbende met hertenwee vernomen dat hij denselven niet te eenemaal naarlaat, heb ik naargelaten om hem voor dees maal tot den nuttiging dezer segelen toe te laten.
3. Allen den vier opperhoofden dezer vier negorijen toonen hun niet alleen weygerig maar ook walgelig om dezen heyligen tekenen te nuttigen, den radja Tuaha voorwendende, mits veelen van zijn volk sulx genoten, dat ik mij daarmede moest vergenoegen, Houliselane, den orangcay van Nollot, sig sottelijk verschoonende op zijn hoogen ouderdom.
4. Nollot. Dees negorij, die voordezen met den anderen dorpelingen van Iha Mahu etc. ten tijden van den Heer A. de Vlaming niet weggevlugt, dog seer door bloedverwandschap overeenkomstig met Iha Mahu, schijnt sulx aanleyding gegeven te hebben dat het moorsche geloof nog eenige overblijfsels behoud. Het is seker dat die van Iha overouds een volk dat boven veelen anderen seer genegen tot godloosen heydenschen grouwelen, hebbende selfs een hunner koningen tot spijsen genuttigt, welke se daarnaar hebben aangebeden. Of nog eenigen diensten van dezen ongelovigheyd bij dezer christenen selfs te vinden zijn, laat ik bevolen aan een naarder ondersoek, aan hetselvige bevolen latende of niet eenige naamchristenen niet soo verre vervoert, dat se ten tijden van den moordschen Poasse[1280] hun naar de negorij Latoe begeven om deselvigen bij te woonen. Voorts of niet den naamchristensche orangkay van Nollot, Helacaya, geen ongedoopte kinderen heeft. Ook te vernemen na de orangtouas dezer negorij, te weten Lissacahou, Malim, of sommige, gedoopte kinderen hebbende, sij egter moors zijn. Item te vernemen op Itewaka naar den levensgedoenten van eenen Pattimara, eenen Thomas Lamsamou, naar dezen vrouwspersoonen Silehou van Ouw en Sapimassa.
5. De wooningen der kerken en schoolen beginnen met de godtsdienst te vervallen, deze schoole op Tuaha niet langer kunnende werden gebruykt en daarom deze kerk in een school verandert, daar egter bij de voor dees voorledene aardbeving, voorgevallen in den jare 1671,[1281] alhier alsmede op Oulat gebleken dat door deze inlanders binnen een kleyne tijd een groote nieuwe negorij, in menigte groote huysen bestaande, is opgebout. Dit gebrek in

[1279] De aardbeving van 17 febr. 1674 (zie hiervoor, doc. 188) veroorzaakte op de noordkust van Hitu een tsunami die daar volgens een gespecificeerde opgave van de overheid 2263 mensen het leven kostte, van wie 885 in de negorij Hila, 536 in het nabijgelegen Catetto (Kaitetu) en 274 in Seyt (Said). Zie NA, VOC 1300, fol. 315v-319v (vgl. echter de opgave van de inwoneraantallen van deze negorijen in NA VOC, 1300, fol. 41-52). Hier wordt ook vermeld dat de koopman Willem van Zijll zijn vrouw en twee kinderen verloor, de chirurgijn Graumanski zijn vrouw en vier kinderen. Ook tientallen militairen in de forteressen Amsterdam en Haarlem verloren het leven.
[1280] Puasa, islamitische vastentijd.
[1281] Zie hiervoor, doc. 172.

meerder anderen negorijen werdende bespeurt, als op Kelkepoety, Poorto, Haria, Siri Sory, Ouw en Amet een gedeelten hunner baleeuwen tot godtshuysen gemaakt, ja op Amahey was de kerk als een stal geworden voor het swangere vee.

Den 24^en^ april in de negorij Oulat
In de kerk predicatie 1, gedoopte kinderen 6, in de schoolen afwezigen 12, tegenwoordigen 51, die veragtert in hunne leerkunde, dog nu wederom iets in 't aanleeren gevordert, mits den schoolmeester, gemerkt dat zijn langduirige sloffigheyd een oorzaak souden werden van zijn ontampting, als met een gedwongen vlijt sulx bevlijtigt. Het soude niet ondienstig zijn indien dezen Anthony Pays van hier wierd verplaatst.
1. Want zijn begryp van oordeel meerder bequaam om een kleyne dan soo een grooten school als Oulat (alwaar voordezen de moederschool uyt wien den Leyasserschen schoolen als voortgeteelt) te beheeren.
2. Zijn humeuren wat ongemakkelijk en met dezen dorpelingen overeenkomstig, soodat den radja en anderen dorphoofden mij al overlangen en dikwijlen versogt sij mogten een ervarener schoolmeester erlangen, dezen schoole sullende met het aantal van 30 kinderen werden vermeerdert.

Den radja Bartholomeus Nekioulo, aangesproken hij behoorde sig tot des Heeren avondmaal te begeven, belooft tegens de aanstaande reyse sulx naar te komen.

Den 25^en^ dito in de negorij Titaway
In de kerke predicatie 1, gedoopte kinderen 4, in de schoole afwezigen 9, tegenwoordigen 100, welken met alle lof hun leerboeken hadden van buyten geleert, zijnde dezen schoole in te schaarschen getale van schoolkinderen seer veragtert, bestaan hebbende nog over weynige jaren in 166, waarom ik dezelvigen met 46 heb vermeerdert.

Den patty dezer plaatse, voor dezen met den orangkay Tomassou in een onderling vreedeverbond voor dezen aan elkander verbonden, voeden nu tegens elkanderen een bijna onsterffelijken twist. Hebbende wel gepoogt dezen ontsnoerden en onteerden gemoederen aaneen te schakelen, maar tevergeefsch, mits voor dees maal sij door geenigen knoop van versoening konnen werden t'samengehegt.

Den 27^en^ april in de negorij Nallahia
In de school afweesigen 4, tegenwoordigen 47, dewelke tamelijken blijken van haren neerstigheyd in 't leeren betoonden, sijnde dezen schoolen nu met 20 kinderen vermeerdert. Alhier met mijn eerste aankomst bevonden dat dezen dorphoofden dapper door den drank vervrolijkt, hebbende alsdoen den patty een doodmaal aangeregt over zijnen overledenen vader, bij den Amboinesen festo soudahan[1282] gebijnaamt, in welk feest sij haren rouwkleederen afleggen, haar treurliederen opsingen. Welken ceremoniën, indien se gelijk alhier te lande overouds gepleegt ook sooals nu, doen se ons vermoeden dat nog veele heydenschen ceremoniën hier als elders in swang gaan, konnende dezelvigen naaulijcx sonder duyvelschen bijgeloovigheden geschieden, als den kundigen van het Ambonschen heydendom genoegsaam bewust uyt haren toebereydingen der dooden lighamen, grafsteede met eetbaren vrugten (als door verscheydenen heydenen gepleegt) verzien, sijnde bij sommige in de christen godsdienst als een bijgelovigheyd door sommige ingevoert, als meerder den ledematen vergunnende in de kerken een grafstede als aan anderen, uytgesondert de opperhoofden met hunne kinderen die, schoon se geen ledematen, sulx werd ingewilligt.

[1282] Afsluitende plechtigheid.

Den 29^en^ april in de negorij Amet
In de kerke predicatie 1, gedoopte kinderen 5, in de schoolen afwezigen 5, tegenwoordigen 74, welkers leerkunde overeenkomstig met die van Titaway, sijnde dezen schoolen met een aantal van 30 schoolkinderen vermeerdert, als voordezen in 100 bestaande, gelijk als ook die van Aboubo, welkers dorplieden in getalen wegens hun onvrugtbaarheyd verminderen.

Den 30^en^ april in de negorij Akoon
In de schoolen tegenwoordigen 28 welken bevonden in een seer jammerlijken staat, die veroorzaakt: 1. Door het al te schaarsche ontsag 'twelk de schoolmeester had over sijnen discipulen. 2. Door sijn ergerlijken handel de godtsdienst soo verre besoedelt, dat hij onder 't voorlezen sijner predikatiën in de kerk voor den openbare gemeente seer walgelijken blijken van dronkenschap betoonde. Waarom voor goedgekeurt dezen meester den dienst soo lange te ontseggen tot hij naarder ordre van zijn Agtb. sal hebben bekomen, sullende den ondermeester van Amet onderwijlen sijnen dienst alhier waarnemen; deze schoolen door 't aantal van 12 kinderen vermeerdert.

Den eersten may in de negorij Abobbo
In de kerke predicatie 1, gedoopte kinderen 3, dog in de school afwesigen 3, tegenwoordigen 40, de welken tamelijk hun leerboeken hadden van buyten geleert.

Den schoolmeester, nu dryentwintig jaren zijn schoolampt bedient, klaagt wegens de gebrekkelijkheyd sijnes opsigts, soekende door een ondermeester te werden ondersteunt, hetwelken den patty Andries Pale liever anders wenste. Dog indien 't kost werden goetgekeurt dat dezen meester, sijnde ontampt, met de helft van zijn gagie wierde begunstigt, met den anderen den meester in zijn plaats succederende, sijnde mijns bedunkens aldaar een ondermeester meer noodig, daar 't getal der schoolkinderen in eenen schoolen 100 uytmaakt, gelijk voordezen op Titaway, Ouw, Oulat, Hatuana, Sirisory, in welken laatste schoon een predikant en meester bezar woonagtig, evenwel den schoolen alhier door een meester en ondermeester sijnde bedient geweest.

Den 2^en^ mey in de negorij Sila en Leynitoe
In de kerk predicatie 1, tot des Heeren avondmaal verscheenen 60, tot ledematen aangenomen den ondermeester van Sila Leynitoe, alsook die van Amet, behoorende niemand als een ledemaat met publiken schoolbedieningen te werden beampt.

In de schoolen afwezigen 8, tegenwoordigen 55, die weynig blijken van neerstigheyd betoonden, sullende deze schoolen met het aantal van 20 kinderen werden vermeerdert.

Mits den ondermeester op Leynitoe de luyheyd der schoolkinderen van dees zijn geboortenegorij wat door den vingeren ziet, mogelijk uyt insigte van eenigen geringen wereldschen voordeelen, waarom voor nodig geoordeelt dat dezen ondermeester zijn school met die van Sirisori's ondermeester verwisselde, mits den zoon en vader de school aldaar waarnemen.

Allen den opperhoofden dezes eylands versoeken dat in yder negorij bijsonder het H. avonmaal mogten werden gecelebreert, waarop hun tegemoet gevoert mij sulx zeer ongeraden dunkende, mits in sommigen negorijen naulijcx 8 ledematen te vinden. Daarna met hunlieden hebbende goetgevonden zijn Agtb. en de Eerw. kerkenraad voor te dragen ofte die van Aboubo op Titaway, die van Nallahia op Sila Leinitoe, die van Akoon op Amet dezen heyltekenen sullen ontfangen, hebbende voordezen selfs allen den eylanderen, soo van Boangbessy als Nussalaut, dezelvigen ontfangen op het eyland Honimoa in de negorij Sirisory, gelijk sulx nog gebruykelijk ten tijden van den Eerw. predicant Jan Jansz Brundt, daarnaar door den predicant H. Hertong de eylanderen van Boangbessy allereerst in dezen

opsigt van die van Honimoa afgesondert op hun eygen eyland den gemelte heylige tekenen genoten, 'twelk eerst een wijl daarna van den predicant Josias Spiljardus aan die van Nussalaut is ingewilligt.

Den 3^en^ may in de negorij Ouw
In de kerke predicatie 1, gedoopten kinderen 5, in de schoole afwezigen 2, tegenwoordige 60, welkers leerkunden overeenkomstig met den schoolen van Titaway en Amet.

Dezen dorphoofden versoeken een anderen schoolmeester, dog is hun dit voor dees maal afgeslagen, mits haar verzoek meer gefondeert op een krygele eensinnigheyd als op redelijkheyd. Niet anders zij beoogden dan het oogmerk bijwijlen bij den Ambonsche landaard gebruykelijk, namentlijk van haar weg te drijven dengeenen die hun argwanenden geheymenissen wat te nauw doorkroopen heeft.

Den orangcay van Titewaroe, Thomas Licamahoe, nu bij den 15 jaren weduwenaar, een lange poos zig te zijnen huyse onthouden hebbende bij een zekere vrouwspersoon van Oulat, dezen van hem gescheyden een anderen wederom tot sig genomen, met dewelke hij sig als met de voorige onthout, zonder sig in den houwelijken staat te laten bevestigen.

Den 3^en^ may in de negorij Siri Sory
In de kerke predicatiën 2, ledematen tot des Heeren avondmaal verscheenen 44, de schoole met het aantal van 38 kinderen vermeerdert. Hebbende zoo nu als met mijn eerste aankomste op dito 8 april het oog laten gaan om een weg te beramen tot den bekeering sommiger mooren alhier, dog helaas, bijnaar alles tevergeefs, dit eyland zijnde naar zijn kleyn begrip dien grooten vrugtbaren thuyn, in welke gelijk als Nussalaut (nu gantsch en gaar van 't Moorsdom gesuyvert) zoo veelen jongen spruyten van schoolkinderen tegenwoordig geplant, de eylanden Honimoa, Nussalaut met de twee scholen van Ely en Amouhey nu konnende uytmaken het getal van veerthienhondert en over den 60 schoolkinderen. Een kleyne plek blijft in dit christen Honimoa met het moorsche onkruyt bewassen, een plek zeg ik, te weten van Sirisory, daar den opperhoofden, predikanten, schoolmeester bezar, schoolmeester en onderschoolmeester woonagtig, hieruyt baarblijkelijk schijnende dat alwaar de meeste toerustinge Godes, de meeste tegenstrijd des zatans zig voordoet. Blijken hiervan:
1. De missigits, ofte eygentlijk moorschen gebedenplaatsen, daar se tevooren maar een, nu twee zijnde in getale.
2. Den ouden moorschen priester genaamt Marasey, twistig met J. Silwane, en heeft niet willen toelaten dat den 3 zoonen van hem zouden komen binnen den missigit, waarom den gemelte patty overeengekomen met den moorschen orangcay Peloebessy, heeft hij eenen Pattiwakan (sooals mij van een geloofwaardigen werd verhaald) tot priester verheven erkent, aan denwelken hij zijnen oudsten zoon heeft besteet om bij hem als een discipul onderwezen te werden. Patti Silwane jongeren zoonen den moorsche godsdienst en niet den christen bijwoonende, ja blijvende daarom ook ongedoopt, hij meteenen van den moorschen festo ontfangende eenige spijsgiften, geeft ook datys aan den gemelte Pattiwakan.
3. Hebbende zoo met den patty als met zijnen orangcay Marcus Pietersz overleg gedaan, alsmede met den anderen opperhoofden, welken laatsten mij niet anders met haar antwoorden beduyden gelijk ook dito Marcus: wat konden se doen, daar het negorijshooft naar het Moorsdom helt?
4. Waarom zij hunnen vlijt niet aangewent tot de bekeeringe der mooren? Indien se hiertoe niet geweten den weg, ten minsten hebbende konnen toonen den hinderpalen van dien weg. Van den dito Silwane geen antwoord becomen als dat hij onkundig om sulx aan te wijsen. Mijne vrage, of zijne 3 kinderen moors, zijnen antwoord: ja. En mijne vrage waarom hij, een christen vader, moorschen kinderen? Zijn antwoorde: zij willen sulx. Mijne weder ant-

woorde: zijt gij geen vader over u huysgesin, over de zielen uwer kinderen, hoe zijt gij een opperhooft van een gantsche christen negorij? Wederom: hoe oud zijn jongste zoon, dien in het Moorsdom opgevoed is? Zijner antwoorden: van 16 jaren. Mijn vrage: of hij geen gebied over zoo een kind, onkundig om het Christendom van het Moorsdom te onderscheyden, tot het Christendom te leyden? Hierop bleef zijnen antwoorden gestaakt, waarom ik mij benootzaakt, den dito Silwane wat heviger naar zijne dommigheyd te bejegenen, zijn voorheen gedanen beloften in den jare 1670 te vernieuwen, den gunsten van den E. Heer Jacob Cops 't zijnwaarts hem voor te stellen, daar zijnen vader heeft moeten aanzien den ophangingen en verbrandingen van twee geloofafvalligen op Sirisorri, ja daar hij vader, zoo ik meen, den ketting,[1283] hij zoon daarentegen den eernaam van een patty draagt, hoe ontrouw, ondankbaar hij aan zijnen voorledenen Heer gouverneur, dog vrij meer aan zijnen Godt, hebbende hij patty niet willen beloven zijn kinderen tot het Christendom (schoon ik hem sulx voornamentlijk omtrent zijnen jongsten zoon gebood) te brengen.
5. Indien den moorschen negorij geen anderen paap en mag verkiesen naar het overleven van hunnen ouden, indien deze moorschen woonplaats geen bijsonderen soa kan uytmaken, indien de vaderlijken liefde zijn onmondigen zoon niet kan wederhouden van 't Moorsdom, wat liefde heeft die tot het Christendom en bij gevolge tot den E. Compagnie, indien het voorheen voor ongeoorloft geoordeelt dat christenen woonen bij een orangcay die zelfs niet christen is, laat ik nu, na den gevolgen uyt dezen stellingen konnende werden getrokken, een ander oordeelen.

Den gewezenen schoolmeester van Nollot, Itawakka, Mony, zijnde niet om eenigen zijner misslagen strijdig tegen zijn leven en ampt eenige bestraffinge onderworpen, ja alreede gedestineert naar Amahey bij de goetkeuringe en orderen van den E. Heer gouverneur, verzoekt in den armoeden van zijn vrouw en onnoselen kinderen, verzoeken insgelijks: het geliefde dog zijn Agtb. mededogentheyd zijn persoon, dewelken ik in bequaamheyd stel boven den meesten meesters in dezen provintie, te bevorderen tot zijn voorigen ampt.

Den E. predicant Gualterus Peregrinus om zijnen voeteuvel verhindert om gesamentlijk met mij de visiten op Honimoa, Nussalaut en Ceram te verrigten, hebbenden zulx uyt zijn E. den 8^{en} april met leetwezen verstaan, gelijk ik daarnaar mijnen lighamelijken indispositie met hertenwee gevoele.

Den 6 may in de negorij Tiouw, Saperoua
In de kerke predicatie 1, gedoopten kinderen van Tiouw 3, van Booy 3. In den schoolen afwesigen 6, tegenwoordigen 42, dewelken uytgesondert weynigen aankomelingen in haren leerkunden goeden blijken betoonden. De schoolen met 22 schoolkinderen vermeerdert, gelijck alsook die van Boy. Den schoolmeester dezer plaats versoekt van hier naar Nussalaut verplaatst, om zijnen huyshoudelijken gelegentheyd, die dagelijks door aantal van veelen kinderen wert vermeerdert.

Den 7 dito in de negorijen Porto, Haria
In de kerke predicatie 1, gedoopten kinderen 4, aangenomenen ledematen 3, tot des Heeren avondmaal verscheenen 28.

In de schoolen afwesigen 9, tegenwoordigen 60, denwelken soo verre gevordert in leerkunden dat se waren buyten berisping, dezen schoolen met het aantal van 30 schoolkinderen vermeerdert.

Hebbende dus de schoolen van dezen twee eylanden, Honimoa, Nussalaut met een aantal van verre over den vierd'half hondert schoolkinderen vermeerdert, mijne voorsigtigheyd sig hierin gevoegd naar het getal der datys op yder negorij, en meteenen naar den orders der

[1283] Met dwangarbeid gestraft is.

E.E. Heeren gouverneurs. Dat hierdoor een last zouden werden gelegt derhalven dezer inlanderen, heeft mij hier tot geen verhindering konnen verleenen, als:
1. Zijnde bewust dat de welstant der godsdienst de hoogste wet is.
2. Wat voor lasten het overoudsche heydendom heeft met zig gesleept, gebleken in haren godtsdiensten en offerhanden aan haren lanit en duyvelspriesters, in haren schoolen hun kinderen een langwijligen tijd moetende vertoeven, in haren diensten aan hunnen opperhoofden, tot een loon derzelvigen hunnen goederen zomwijlen hebbende moeten contribueren.
3. Wat het tegenwoordigen Moorsdom belangt, diegeen (gelijk op sommigen plaatsen in swang gaat) die zijn soon tot een discipul aan den moorschen paap aanbesteed, ten minsten een slaaf of 60 rds aan hem betalen moet, daarenboven die slegts eenige uytlegging van eenig moorsch leerstuk begeert, moet door giften van den cassisje sulx erlangen, dit laat ik tot nader toeëygening.

Hiermede besluytende, beveel ik deze diergekogte[1284] gemeentens aan dien grooten Herder der schapen Jesus Christus. Hem zij de heerlijkheyd van nu tot in allen eeuwigheden, AMEN.

195. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 13 juni 1674.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 89.

Eerwaarde – – –

U Eerweerde twee aangename missiven[1285] sijn ons dit jaar beyde, bij overkomste, den eersten van den E. predikant Petrus Durant, den laatsten van den krankbesoeker Cornelius van der Sluys, wel overhandigt.

Deesen onsen sal voor het tegenwoordige slegs dienen om U.Eerw. kortelijk mede te deelen hoe dat thans aan 't Casteel verblijven 3 predikanten: den E. D. Jacobus Montanus, D. Isaak Huysman ende D. Petrus Durant, die tot gemakkelijker en beter oeffening der Maleytsche taale den halven Nederlantschen dienst tot nog toe alleen waerneemt. D. Albertus Struys is nog tot Oma ende D. Gualterus Peregrinus tot Honimoa.

Van der Sluys sal den 10 juli aanstaande praeparatoir geëxamineert werden.[1286] Den E. D. Fransois Caron alhier, ook van de kerke behoorlijk ontslaagen sijnde, komt met sijne getuygenisse van wettig ontslag tot U.Eerw. over, wien wij een gelukkige overkomste wenschen. Versoekende den E.E. broederen dat sijne Maleytsche sermoenen ter drukperse gelieven te helpen bevorderen, alsmede de katechismen D. Dankersen, niet naar de nieue maar naa de oude oversettinge van sijn E. zaliger selve gedaan, met de formulieren.[1287]

Aangaande de droefhijd der groote aardbeevinge alhier op den 17 febr. laastleeden geschied, en den tegenwoordigen toestand onser kerken en schoolen in deese wijduytgestrekte provintie, sulx alles gedragen wij ons aan brenger deeses mondelijk raport,[1288] sullende niet versuymen met het laatste schip van hier alles breeder open te leggen.

Eyndigend, bevele U.E.E. naar broederlijke en hert-grondige groete, Gode ende den woorde sijner genade, inmiddels blijvende U.Eerw. dienstbereyde en wel genegene medebroeders in de Heere. Uyt naam des kerken-raads, Isaak Huysman syn.p.t. praeses, Petrus

[1284] Duur gekochte, vgl. 1 Korintiërs 6:20, 7:23.
[1285] Kkr Batavia aan kkr Amboina d.d. 1674 en 16 december 1674, ANRI, Archief Kkr Batavia 50, fol. 202r-v en 203r-v.
[1286] Het voorlaatste examen voor de beroepbaarstelling als predikant.
[1287] Notulen kkr Batavia 2 juli 1674 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 213); Bijlage Maleise Geschriften, nr. 05.
[1288] Ds. F. Caron.

Durant s.p.t. scriba, Jan Camerick ouderling, Thomas van Hommeren, Thomas Rodrigos ouderlingh, Don Salvador.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 13 juni 1674.

196. BRIEF VAN KOOPMAN GERRIT VAN DE VOORDE AAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT. Saparua, 20 juli 1674.
NA, VOC 1300, fol. 954v-955v. Afschrift.

Mijn Heer.

– – –

d'Orangcayen zijn voorleden maandag mitsgaders d'schoolmeesters Jan de Wees en den gewesen meester van Akoon alhier geweest, hebbende de orangcayen in 't bijwezen van D. Peregrinus en den schoolmeester Matheus[1289] van Sirisorri g'examineert op d'overgesonden vraagpoincten, die daar op hebben g'antwoord als voor ider point op d'cant aangeteykent staat.[1290] Vorders de slegte gestalte van de school op Amahey en wijten sij den meester niet, en ontschuldigen haar mede dies aangaande, seggende dat zij een hoopen ongebonden en vrevelmoedig volk in hun negorij hebben, die na haar weynig vragen en de kinderen ook niet willen school senden, etc., gelijk sulx wel te gelooven is, want de meeste part nog Alfoeris zijn, hebbende haar dienvolgens aangemaant tot haar schuldige pligt en 't hanthavenen der kerk en school, en d'moetwillige met gewelt tegen te gaan, en 'tzij met of tegen wil die d'kinderen niet willen school senden, ouders en kinderen, herwaarts over te senden. Wij hebben d'orangcayen ook in keur gestelt of zij van meester wilden veranderen, dog hebben versogt Jan de Wees te mogen behouden, hebbende dito meester ook in 't particulier g'examineert, dog hebben niets in hem konnen vinden waarom van zijn plaats soude ligten, alsoo d'orangkayen en hij met haar wel schijnen overeen te komen, zijnde hij met een heussche vermaninge en groot dreygement, soo hij niet wel oppast, weder met d'orangcayen vertrocken.

d'Schoolmeester van Akoon hebben wij d'aanclagte van d'orangcayen vrij scherp en swaar voorgehouden, die sig t'eenemaal onschuldigt, en segt 'tselve niet in de kerk geschiet te zijn maar na 't uytgaan derzelve, want in 't lezen der predicatie gevoelde hij d'koorts aancomen, dog heeft sig soo lang nog wel gehouden tot d'kerk volkomen is uytgeweest. Alsdoen thuys komende, heeft sig tot leggen moeten begeven, en is 'tgeene daar zij hem mede beschuldigen in sijn huys overcomen, hierbij voegende dat den orangcay van Akoon hem althoos heeft de voet soeken te ligten, en is 'tselve bij gecomen dat hij sijn kint over quaat doen in school een plak had gegeven, waarop hij Toekan had geswooren hem 'tselve te pas te brengen, gelijk sij dan ligtelijk konnen doen, soo wanneer hun aanclagten terstont gelooft werden sonder na de saak eens t'inquireren. Soodat ik nog den predicant Peregrinus niet konnen bemerken deze klagten regtmatig door d'orangcayen is geschiet, maar uyt puire passie en nijdigheyd, gelijk ons volkomen is gebleken, want sij absoluyt jegens mij en den predicant hebben durven seggen anders geen schoolmeester begeren te hebben dan den ondermeester van Amet, die D. Montanus in den anderen sijn plaats heeft gestelt, en wij hebben dito ondermeester door meester Mole alhier g'examineert, die nog naulijcx bequaam is om ondermeester, laat staan voor absoluyt schoolmeester.

De reden dat d'orangcayen hem willen houden zijn deze: dat hij een seer goeden bloet schijnt te wezen en sij alles met hem konnen doen wat se willen, en stellen hem t'eenemaal na haar hand, 'twelk ons oordeels gantsch nadelig voor deze school te wezen, vermits

[1289] Mattheus Nunsupa.
[1290] Niet aangetroffen. Hurdts antwoord op de brief van Van de Voorde op fol. 720r-v.

d'orangcayen van deze negorij een partij dronke bloyen[1291] zijn, gelijk mij geen eens, maar verscheyde malen is gebleken als ik op Nussalaut ben gecomen om met d'hooftorangcayen te pitcharen. Waarom dan met den predikant Peregrinus hebben goetgevonden, met U.Ed. believen, den schoolmeester Adriaan Nunlatoe, soon van Francisco Mole, die jegenwoordig bij provisie op Cila is, als schoolmeester derwaarts te senden, en den gewezen meester van Akoon weder op Cila, waarop wij U.Ed. ordre eerst sullen afwagten, zijnde van meyninge nadat de sivile questiën onder d'inlanderen, soo hier en op Nussalaut, zijn afgedaan, bij moy weer eens na Amahey over te steken, om te zien hoe het sig aldaar met de school als anders toedraagt. Waarmede sullen eyndigen etc.

Onder stond: U.Ed. gantsch nedrigen en onderdanigen dienaar, was getekent: Gerrit van de Voorde.

In margine: Honimoa ter fortres Hollandia den 20^{en} july anno 1674.

Lager stondt: Na het schrijven dezes, soo hebben wij omtrent ½ dryen na middag alhier een sware stoot van aardbeving gehad alsmede een half uir daarna weder, dog niet soo hard.

(*Vervolgens geeft de koopman een verzoek door van de korporaal Marinmjus Pietersz.*)

197. Brief van ds. Gualtherus Peregrinus aan Gouverneur Anthonio Hurdt. Saparua, 21 juli 1674.
NA, VOC 1300, fol. 956r-956v. Afschrift.

Ed. Hoogagtb. Heere, mijn Heer.

Naar hertgrondelijke groetenisse en toewenschinge van alle heyl en zegen van den Opperfonteyne van alles goets, dient dezen om U.Ed.A. aan te dienen hoe dat ik ende onse coopman S^{r} van de Voorde de schoolmeesters en orangcays van Amahey ende Akoon hebben ernstlijken ondersogt, om te vernemen wat de oorsake mogte wezen van de slegtigheyd harer scholen, haarluyden onder andere vragende of het aan haar of aan de schoolmeesters ontbrak. Waarop eerstelijk die van Amahey hebben geantwoord dat nog sij, nog de schoolmeester, maar hare inwoonderen daarvan de oorsake waren, dewelke haarlieder vermaningen om hare kinderen ter schoolen te senden niet en wilden nacomen, als zijnde sommige ongehoorsame en veele nog wilde Alfoeresen. Wij hebben ook niet uyt de orangcayas sodanige fouten ofte delicten van de schoolmeester konnen vernemen waarmede hij soude verdient hebben van sijnen dienst afgeset te werden, hebben derhalven de orangcays vermaant dat se met alle vlijd en ernst de inwoonderen souden aandrijven om den godtsdienst beter waar te nemen en hare kinderen na de schoole te senden, ende dat sij den wederspannigen en ongehoorsamen souden constringeren ofte tot den coopman opbrengen, 'twelk sij beloofden te sullen doen. Sij seyden ook geen anderen schoolmeester te begeren dan Jan de Wees, waarop wij den schoolmeester naar een strenge vermaninge met de orangcays weder naar Ceram lieten vertrecken.

Nopende die van Akoon, immers wij bevinden dat de orangcays aldaar haren schoolmeester meerendeels uyt nijdigheyd, wraakgierigheyd, hebben beschuldigt, voornamentlijk omdat hij eerst over haar hadde geklaagt als dat sijlieden de ingesetenen van Akoon daartoe niet en hielden om hare kinderen na de schole te senden, en dat daarom sijn schoole soo slegt was, 'twelk hij ook meermaals aan mijn heeft geklaagt. Soo hebben sij hem tot een recompens van dronkenschap ('twelk hij nogtans ten eenemaal ontkent) willen beschuldigen, gelijk wij selver uyt haar eygen mont hebben gehoort, seggende: indien de meester ons niet

[1291] Dronkaards.

eerst hadde beschuldigt, wij en souden over hem nooyt geklaagt hebben, gelijk sij dan ook voor dezen aan mijn en andere goede getuygenisse van haren schoolmeester hebben gegeven, soodat wij vastelijk vermoeden dat de orangcays meerder oorsake sijn van de slegtigheyd haarder schoole als den schoolmeester, die door D. Montanus van sijnen dienst afgeset is, alsoo ik ook nog voor weynige dagen die schoole besoekende, gants geen beterschap (alhoewel sij nu bij provisie enen anderen meester hebben) daarin hebbe konnen bespeuren.

Dit hebbe ik U.Ed.A. alsoo willen bekentmaken ten dien eynde, dat U.Ed.A. ons gelieve te laten weten wat wij vorders in deze sake sullen doen. 't Welk wij verwagtende, bevelen U.Ed.Agtb. in de genadige bescherminge des Alderhoogsten etc.

Onder stont: U.Ed.Agtb. seer onderdanige en bereydwillige dienaar. Was getekent: Gualterus Peregrinus.

Ter sijden stont: datum Siry Sory op Honimoa den 21[en] july anno 1674.

198. JAARREKENINGEN VAN KERKMEESTERS EN DIACONIE TE AMBON. Ambon, 1 augustus 1674.
NA, VOC 1300, fol. 672-675.

Rekening van d'ondergeschreven kerkmeesters van de kerk Amboina, vertoond aan den Ed. heer gouverneur Antonio Hurdt, 't zedert ultimo july 1673 tot ultimo july Anno 1674

		rds
Ady 27 july 1673	Op 't sluiten van de afgeleyde rekeningen is de cassa debet geweest	305.18
Ult. augustus	Van de koster over bahr en kleed	9.12
Ult. september	Van de koster als boven	8.12
Ult. october	Als voren	10.16
Ult. november	Idem	16.3
Ult. december	Van de koster over bahr en doodkleed	12.—
Ult. january	Van de koster zoo van huir graven als anders	58.42
Ult. february	Van de koster voor huir graven, baar en doodkleed	44.12
Ult. maart	Van de koster voor baar en doodkleed	18.12
Ult. april	Van de koster als vooren	23.3
Ult. mei	Van de koster voor huir graven, baar en doodkleden	54.—
Ult. juny	Voor baar en doodkleden als een huir graf	50.—
Ult. july	Voor baar en doodkleden alsmede voor huir graven	90.42
Somma		701.36

Ady ult. augusty 1673	Voor de koster aan rantsoengelt uytgereykt	2.2
Dito	Item aan de kerkslaven	1.24
Ult. september	Als boven	3.44
Ult. october	Als boven	3.44
Ult. november	Aan S[r] Dam voor broot om H. Avontmaal te bedienen	7.24
Dito	Item aan de koster en kerkslaven	3.44
Ult. december	Aan de koster als vooren	3.44
Dito	Aan Christiaan Roelofsen voor 10 kannen wijn yeder voor 1⅛ rd tot 't bedienen van 't H. avondmaal, komt	11.12

Dito	Aan Adriaan Brevink voor ½ mate tarwe ten behoeve als boven	1.24
Ult. january	Voor atap als arbeytsloon tot 't kerkslaafhuys	1.—
Ult. january	Tot rantzoen aan de koster en kerkslave	3.44
Ult. february	Als vooren	3.44
Ult. maart	Als vooren	3.44
Ult. april	Aan de koster en kerkslave[1292] als voren	3.44
Dito	Aan J. Croeger voor atap en te dekken ter twee deuren van d'kerk betaalt	2.—
Ult. mei	Aan de koster en kerkslave als boven	3.44
Dito	Aan Goulatsi en Tengsi Chinese voor 18 planken en 3 ribben tot maken van banken in de kerk	5.12
Dito	Aan den timmerman tot arbeytsloon	5:—
Dito	Voor 2 ribben en een plank tot doodbaar en 1 tafeltje	0.36
Dito	Aan Martin Leurs timmerman tot arbeydsloon	2.12
Ult. juny	Aan den cassier van Compagnieswegen 't volgende betaalt, als:	
	180 pond gemaakt iserwerk yeder à ⅛ rd 1 pond	23.24
	8 dunne bayplanken yeder à ¼ rd, komt	2.—
	10 pond tin tot soldeersel yder à ¼ 't pond, komt	2.24
	44 pond loot yder à ¼ rd	5.24
Dito	Aan d'koster en kerkslave als boven	3.44
Ult. juli	Aan dito als boven	3.44
dito dito	In 's Compagnies cassa geteld voor 't volgende ten behoeve van de Maleytse kerk verbruykt, als:	
	39 dunne bayplanken yeder ¼ rd	9.36
	10 iserhoute dito yeder à ¼ rd, komt	5.—
	2 dito balken yeder à ½ rd	1.—
	3 ribben yeder à ¼ rd	0.36
	4 baye ribben yeder à ¼ rd	1.—
Dito	Voor 2 schoppen aan den timmerman betaald	1.—
Dito	Blijft netto in cassa	566.12
Somma		701.36

Was getekent: Christiaan Bulk en Jochem Cloot

Reekeninge van de armemiddelen van Amboina, volgens jaarlijkse gewoonte overgelevert aan d' Ed. Heere Anthonio Hurdt, gouverneur derzelve provintie, door de diaconen Hendrik Leydekker en Rogier van Houten

1673		rds
Primo augusti	Bleef per restant bij casse volgens voorgaande reequening	125.—
Ultimo dito	Dese maant is vergadert	108.36
Ult. september	Idem	181.12

[1292] Hier en hierna is in het handschrift telkens een slot-n doorgestreept.

Ult. october	Als vooren	90.3
Ult. november	Als boven	48.42
Ult. december 1674	Is in dese maand ingekomen	87.27
Ult. january	Idem gewonnen	185.—
Ult. february	Ook zoo	71.—
Ult. marty	Als voren met 30 rds uytgezet geld	314.18
Ult. april	In deze maand is ingekomen	137.06
Ult. mey	Als boven met de restitutie van uytgezet geld	639.12
Ult. juny	Deze maand is vergadert	108.3
Ult. july	Als voren	335.24
Dito	Onder dato deses staat uyt op interest zoo onder d'E. Compagnie als diverse andere	5630.—
Somma		8163.18
Ult. augustus	Is uytgegeven aan d'armen	62.12
Ult. september	Ook zoo met 50 rds interest	111.12
Ult. october	Als voren aan den armen	62.12
Ult. november	Dito uytgedeelt in dese maand	77.—
Ult. december	Uytgegeven	62.—
Anno 1674		
Ult. january	Uytgereykt in deze maand	77.24
Ult. february	Aan den armen als voren verstrekt	67.36
Ult. marty	Ook zoo, met 500 rd op interest	567.12
Yklt. april	Uytgedeeld als boven	64.36
Ult. mey	Aan den armen met 400 rd op interest	471.—
Ult. juny	Aan dito na oude gewoonte	67.—
Ult. july	Ook zoo	76.36
dito dito	Interestgelden à deposito staande	5630.—
dito	Zoo veel nog in comptant geld in cassa resteert	777.3
Somma		8163.18

Onder stont: Amboina, aan 't Casteel Victoria ady primo augusti anno 1674.
Was getekent: Hendrik Leydekker en Rogier van Houten.

199. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP ZUIDELIJK CERAM EN HARUKU DOOR DS. ALBERTUS STRUYS EN OUDERLING JAN CLAASZ. Haruku, 22 augustus 1674.
NA, VOC 1300, fol. 966r-967v. Afschrift.

Alberti Struys kerk- en schoolrapport van 't eylant Oma aan kerk en polity gedaan nopende de visiten rontsomme Amboina.

Den 23en[1293] op Caybobbo, na behoorlijke voorbereyding, met die van Haroeco het H.H. avondmaal des Heeren bedient met over de 50 ledematen.

Den 24en dito. De schoolen en gebeden op beyde negorijen besogt, sijn wel bevonden.

Ultimo july. Op Hoorn of Crieuw de school besogt, is wel bevonden.

Primo augusti op Holelieu de school, kerk en avondgebeden besorgt, is wel bevonden. En na voorbereyding sijn weder na Crieu vertrokken.

2en Dito. Op Crieu voorbereyding gedaan, sijn 7 kinderen gedoopt en 3 paar getrout, op Holelieu 8 kinderen gedoopt en 2 paar getrout.

3en Dito. In de redoubt gepredikt, en na de middag het H.H. avondmaal bedient, met die gemelte 2 negorijen, met 38 communicanten, na gedane predicatie daartoe vereyschende. En zijn die beyde schoolen en kerken wel gesien.

13en Augusti. Op Samet de school besogt en redelijk bevonden, nevens kerk en avondgebeden. Na gedane voorbereyding vertrokken 's morgens na Oma, en nadat wij 3 kinderen gedoopt hadden

den 14en dito de school van Oma gesien en wel bevonden, 10 kinderen gedoopt en 5 paar getrout. Proefpredicatie gedaan zijnde hebben wij 's anderen daags, den 15en dito, het H.H. avondmaalt bediend, sijnde met die van Samet 48 communicanten.

Generale consideratiën nopende dese kerken en scholen

1. Op Aboro heb ik niet konnen komen, alsoo die geen bequame orembay en hebben om mij derwaarts, in 't ongestadig weder, te voeren. Onderwijlen komt heden den nieuwen meester van daar herwaarts met 1 paar lieden te ondertrouwen, bij welke occasie seker vrouwspersoon sig opwerpt dat dezen meester (nog maar jong zijnde) haar belofte gedaan en bij haar geslapen heeft, 'twelk gemelte meester ontkent, en haar swager daar sij bij inwoond verklaard niet te weten, nog ook de gantsche negorij, als nu eenlijken bij deze aankomst en schielijke beschulding, waarop gemelte vrouwmensch na Aboro gesonden om getuygen te beschikken en gemelte meester hier gearresteert is. U.E.E. kan oordelen soo van deze sake als van de kerk en scholen aldaar, wijl dit hunnen vierden meester bij mijn tijd, en telkens van hen beschuldigd en uytgestoten zijn. Verklarende hij meester bij geschrifte dat de school als een boschhuys, de kerke tot een spot van velen daar gehouden, en hartnekkige ongeregeltheyd gepleegt word. Voor mij, ik verklare in gewisse nog tot kerk, nog school, nog gebeden, nog meester, nog tot de bedieninge des H.H. avondmaals meer raads te weten, dies ik het U.E.E. geliefte vorder overlate. Egter hebbe ikker onderwijlen een van mijn bequaamste discipulen derwaarts gesonden, om soo veel doenelijk school en kerk op te houden. U.E.E. weten ook hoe gemelte meester op goet getuygenis der E. predicanten uyt den school van 't Casteel aldaar herwaarts is verordent, met een varsch ontfangen acte etc.

2. Na gedane oplesing van des Agtb. raads placcaat[1294] op de negorijen rontsomme komen sij van alle kanten dagelijks ondertrouwen, en ook gesamentlijk sondags in de kerken. Maar alsoo bij beurten sondags dan op Caybobbo en dan op Haroeco gepredikt word, soo en konnen die gesamentlijken in het kerkjen van Harouco niet geplaatst worden wegens desselfs kleenheyd, soo veel scheelende dat ik gis voorleden sondag wel 50 à 60 menschen hebben moeten buyten blijven. Dies U.E.E. hulpe hier omtrent wel vereyscht wierde, teneynde dit gemelte kerkjen en ook andere kerken meer rontsom dit eyland, gerepareerd wierden.

3. Deze schoolen, alsmede op Ceram, ontbreken ABC, Aldegondes en catechismi boekskens (als ik heb bevorens meermalen heb g'adviseert), gelijk mede de redoubten psalmbouxkens ten gerieve voor de soldaten, wel wenschende daarom meest in den kerkenbrief na Batavia,

---

[1293] Maandag 23 juli.

[1294] Het plakkaat van 3 april 1674, zie hiervoor, doc. 190.

met U.E.E. hulpe, geschreven wierdt, boven andere grote boeken, die wij ten overvloede krijgen.
4. In elke negorij manqueert het nog aan d'ouders, die hunne kinders bequaam om te leeren of uyt de schole houden of, die op de rol staan, in hunne tuynen nemen, waardoor eensdeels de kinderen soo veel veragteren als leeren, en anderdeels de schoolen afnemen, gelijk sulx van tijd tot tijd van mij al is verwittigt.
5. Nadat ik U.Eerw. mijn schriftelijke gravamen had toegesonden van den 15[en] july,[1295] heb ik U.E.E. versogte antwoord al verwagt, of extract uwer resolutie,[1296] vertrouwende U.E.E. mij deselve niet en sullen weygeren, wijl 't tot een kerkelijk narigt strekken sou. Nadien ik uwer handelingen nog onberigt ben, dies dezelve met U.E.E. believen nog verwagten zal. Waarmede ik naar cordiale groete blijve, onder stont: U.E.E. bereyde dienaren en collega. Was getekent: Albertus Struys en Jan Claasz schoolmeester daan orangtoua de egresia.[1297]

In margine: Oma 22[en] augustus 1674.

Lager stont: 'k Versoek dit hoe eer hoe beter aan d'E. kerkenraad mag verthoond werden, waarop ik nodig antwoord verwagte.[1298]

Nota: soo aanstonts komt de vader van dezes vrouwmensches eerste vrijer, en die verklaart gemelte vrouw met zijn soon verlooft is, die veele goederen al van hem ontfangen ende totery gedaan heeft, en nu pretendeert sij nog dezen meester Aboro.

200. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 15 september 1674.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 65-66.

Eerweerdige – – –

Onsen voorgaanden door het schip Claverskerken vertrouen U.Eerw. al ter hand sal gestelt sijn, ende daaruyt verstaan de tot ons overkomste onses meedebroeders D. Petri Durant, mitsgaders des krankbesoekers Cornelii van der Sluys, welken laatsten, naardat alhier met zeer goed genoegen sijn examen preparatoir heeft uytgestaan, met gemeene stemmen en approbatie des overigheydts tot proponent is gevordert. Sijne publique diensten, waarvan hij nu al drie maalen preuven gegeven heeft, geven ons soodanigen genoegen dat niet twijfelen of daardoor sullen geen kleyne diensten aan Godts kerke werden toegebragt. Willen U.E. vrindelijk versoeken sijnes tractaments vermeerderinge bij de overigheyd te helpen bevorderen, teneynde hij meer ende meer in sijnen aangevangenen iver tot inwinninge veler zielen aengemoedigt werde.[1299]

[1295] NA, VOC 1300, fol. 523r-v. Struys maakte 'bezwaar' om nog langer op Oma te blijven.

[1296] De desbetreffende resolutie van de PR Ambon, d.d. 31 juli 1674, in NA, VOC 1300, fol. 523v-524r. De PR beroept zich op een missive van de Hoge Regering d.d. 6 januari 1670: de buiten residerende predikanten moeten minstens drie jaar op hun post blijven; Struys is pas twee jaar op Oma en komt derhalve niet in aanmerking voor overplaatsing naar Ambon.

[1297] En ouderling in de kerk. Vermoedelijk is dit Jan Claasz Salamena, meester van Kaibobo en ouderling van Oma (Haruku) 1667/9 tot 1672 en wederom in 1677 (Valentijn, AZG, 142, 143).

[1298] Op 30 augustus 1674 stelde ds. Struys inzake de zielzorg te Aboro aan Gouverneur Hurdt voor dat hij beurtelings een maand in Aboro en op Saparua zou vertoeven, 'totdat dito kerk en school van Aboro geredresseert sullen zijn', en zo ook regelmatig Ceram te visiteren. NA, VOC 1300, fol. 971r-v.

[1299] ANRI, Archief Kkr Batavia 137, fol. 99 een korte brief van ds. Van der Sluys d.d. 12 september 1675 waarin hij zijn dank uitspreekt voor de bemoeienissen van de Bataviase kerkenraad in dezen. Hij is in juli 1674 tot proponent bevorderd en is sinds medio juni 1675 werkzaam op Haruku, waar hij de Hollandse en de Maleise diensten waarneemt.

Den staad der kerke en scholen alhier bloyt immer soo veel als oyt. Het schijnt ook dat de almagtige Godt in deese tijden voorheeft bijsonderlijk sijn Evangelium uyt te breyden, niet alleen onder de mooren, maar voornemelijck onder de heydenen.

Opdat nu dese goede saake geen verhinderinge en lijde, soo versoeken en bidden wij U.Eerw. op 't alderminnelijkste dat sorge gelieft te dragen en bij de overigheyd aan te houden teneynde wij mochten verkrijgen deese onderstaande kerkelijke behulpmiddelen en schoolbehoeften, waarvan de kerken ten eenemaal alhier berooft sijn, te weeten:

Ten behoeve van de Duytsche gemijnte	
groote bijbels	2
Testamenten met psalmboeken	12
postilboeken	12
Ursini schadboeken	6
Tafrelen van Gaulard[1300]	12
Duytsche psalmboekjes. Deese psalmboekjes sijn ten hoogsten noodig, alsoo op de buytencomtoiren naulijx een psalmboekje te vinden is.	500
Duytsche catechismen	30
Borstii vrageboekjes	50
Duytsche ABC	300
Letterkonsten	100
Ten behoeve van de Meleytsge gemeente	
Maleytse Testamenten	600[1301]
Duytsge en Maleydtsge Genesis	300
Vocabulaar tweederley met Duyts voor en oock achter,[1302] van elx	20
Maleydsge Aldegondens	800
Maleydsge categismen	800

Wensten wel de vrageboekjes door D. Speliardum[1303] in 't Maleyts overgeset ende de Maleytsge sangpsalmen onder de perse gebracht wierden, waervan alhier groot gebrek is. Aangaande de praedicatiën van den Heere D. Fransois Caron, twijfelen niet of deselve sullen nu al onder de perse gebragt sijn.[1304]

Bij vertrek van den krankbesoeker Swicker, die tot U.E. ooverkomt, word die van Nusselaut, genaamt Pieter Ulrich, alhier aan 't Kasteel in sijne plaatse gestelt, en wort daardoor die voornoemde plaatse leedig gelaaten, alsmede die van Manipa door de siekte van den krankbesoeker Spiegel. Indien U.Eerw. stoffe hebben, versoeken de toesendinge van ten minsten twee vroome en godsalige mannen om die ontbloote kerken en schoolen te versien, aangesien niet meer als één gesont krankbesoeker in alle deese verre versprijde eylanden en hebben.

[1300] Gravures van de heer van Gaulard, een Bourgondisch edelman in de zestiende eeuw.

[1301] Tweede lezing: 60.

[1302] Maleis vooraan hebben de vocabulaars van Houtman en van Ruyl alsmede de tweede, beknopte, lijst in het Vocabularium van Wiltens-Danckaerts; 'Nederduyts voor' hebben dat van Wiltens-Danckaerts in de eerste zowel als in de tweede door Heurnius bewerkte editie alsmede het Vocabulaer van Gueynier. Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 01, 03, 04, 11 en 18.

[1303] Vraagboekje (korte catechismus) van ds. Josias Spiljardus, zie aantekening bij doc. 135.

[1304] In margine de notitie: 'Deese gaen neffens des Compangies algemeene brieven'.

Onse verblijfplaatsen sijn nog als vooren, namelijck aan 't kasteel Victoria D. Jacobus Montanus, D. Isacus Huysman. D. Petrus Durant neemt nog, in sijne ongeleegentheeden door het ongelukig blijven van 't schip de Goude Leew[1305] hem ooverkomen, den halven Duytsche dienst waar.

Op Oma is nog verblijvende D. Albertus Struys. Op Honimoa D. Gualterus Peregrinus. Den beloofden taalkundigen predikant sullen wij verwachten. Het belieft den almagtigen Godt ons wel wat te verlichten van sijne swaare slaande hand, de verschrikkelijke aardbeevinge, dog krijgen somtijts nog al een stoot, willen hoopen Godt eenmaal een eynde van die vervarelijke besoekinge maken sal.

Hiermede naar broederlijke en cordiale groetenisse Gode ende den woorde sijner genade bevelende, blijven etc. U.E. geaffectioneerde ende dienstbereyde medebroederen in Christo Isaak Huysman s.p.t. praeses, Petrus Durant s.p.t. scriba, Jacobus Montanus, Jan Camerick ouderling, Jan B. Buykz ouderling, Hendrick Leidecker, Rogier van den Houten diacon.

Gedaen in onse kerkelijke vergaderinge in Amboina aan 't Kasteel Victoria den 15^{en} september 1674.

201. VERSLAG BETREFFENDE EEN BEZOEK VAN DS. ALBERTUS STRUYS AAN HILA C.A. Hila, 17 mei 1675.
NA, VOC 1609, fol. 1622r-1623v.

Albertus Struys, rapport sijner commissie op de cust van Hitoe verrigt in bijwezen van den E. coopman Sr Gerrit van Voorburg, den opperorangcaya Bastiaan Latin en den schoolmeester Domingos Castanja in Amboina, opgedragen aan den E. politie en kerke.

Den predikant Albertus Struys, den 8^{en} mey 1675 van den Eerw. kerkenraad, onder approbatie van den Agtb. Raad bij absentie van den Ed. Heer gouverneur, gecommitteert zijnde om bij 't vertrek van den opper moorschen paap Assau na Banda voorsigtelijken te vernemen offer nu ook eenige occasie sig mogte presenteren ten voordeele van het Christendom, dat is, of de mooren langs de cust van Hitoe, mits de jongste oordeelen Godts van den 17^{en} februari anno passado over hen soo deerlijk ontstaan,[1306] tot aanneming van het Christendom te trekken souden zijn, te meer wijl gemerkt is dat deselve sedert gemelte tijd, volgens aandiening van den inlandschen schoolmeester en christen orangkay opgemelt aan den E. coopman Sr Willem van Zijll gedaan, hebben beginnen te wijffelen in hunne moorse ceremoniën etc.

Waarom dan den gemelten predikant, volgens ordre boven aangehaalt, den 9^{en} mey op Hila geparesseert[1307] sij, waarop bij de 2 cooplieden, Sr Van Zijll en Sr Voorburg, 's morgens daaraan goedgevonden is den gemelten predikant tot dien eynde verhaalt behulpsaam te wezen, gelijk dan hare E.E. den gemelten meester en orangcay hebben onderrigt dat werk gesamentlijk op soo een voet met de gerequireerde voorsigtigheyd aan te vangen als aangenomen is.

En alzoo te dien eynde wel diende occasie genomen te werden van de nieuwe aankomste onzer coopman Sr Voorburgh, den welcken ik voor een week a 2 quam besoeken, mitsdien 3 jaren reeds bij zijn E. gelegen hadde,[1308] en daarom soo op een bot nog niet wel scheyden konde, etc., soo is bij haar E.E. beyden opgemelt goetgekeurt dat de tijd van Sr Voorburghs

[1305] Vergaan in 1674 op weg naar Ambon. Zie ook deel II-1, p. 146 en *GM* 3, 924.
[1306] De tsunami van 17 februari 1674, die aan de noordkust van Hitu de helft van de bevolking had weggevaagd. Zie hiervoor, aantekening bij doc. 188.
[1307] Verschenen.
[1308] Tijdens Struys' verblijf op Honimoa.

vertrek na 't groot Casteel om zijn opgeleyde commissie te volvoeren daarom 6 dagen uitstel zal mogen lijden, ten eynde gemelte predikant nevens den orangcay en meester boven aangehaalt met den coopman gemelt daarover gesamentlijken conferentie souden houden en onderling communiceeren etc.

Den 12^{en} dito op sondag eerst voormiddag in het Duyts en namiddag in 't Maleyts gepredikt, sijnde mitsgaders de catechisatiën en avondoeffeningen bijgewoond en wel bevonden.

Den 13^{en} dito 's morgens daaraan S^{r} van Zijll met het geselschap na Hitoe Lamma geconvoyeert en uytgeleyd hebbende, zijn wij 's anderdaags, den 14^{en} dito, met ons 4 persoonen genoemt eerst naar de swakste mooren gevoert, dat is na de negorijen Noekohale en Tehela, zijnde de naam van d'orangcay der eersten negorij Houaa en die van d'andre Louhole, met dewelke wij dan eerst gesproken hebben van mijn speelreysjen en besoek met den gemelten coopman Voorburgh als boven aangehaalt is, hoe dat wij de negorijen en menschen eens quamen besoeken vermaakshalven en dat soo voorts tot aan de 5 negorijen toe etc. Spraken ook van Gods wonderen aan haar omtrent dit land, ontstaan van de menschen die soo schielijk met landt en sant weggerukt sijn en diergelijke, vragende hen wat sij daarvan dagten? ons anders niet antwoordende dan dattet de wille van Allah thallah[1309] was, en verder niet.

Ik vroeg haar of sij niet en dugten dattet ook de schult van Muhamets leere en die harer godsdienst wel mogt wezen? Omdat het gemelt oordeel meest over haar en de heydenen gevallen zij. Antwoorden dat sij daar niet van en wiste.

Ik vroeg haar in 't bijsonder eens alleen of ik haar wel mogte onderwijsen in de ware religie ten eynde Allah thallah haar segenen mogte. Antwoorden dattet niet en kon wezen.

Ik vroeg haar beyde orangkayen weder waarom een uit haar van d'eerste negorij bevorens aan de schoolmeester versogt had om christen te worden? Antwoorde dat sulx kort na 't oordeel wel gesegt hadde, maar dat sij sedert weder bedagt geworden waren.

Hen verder vragende of sij nog eens wilden komen hooren leeren in de Maleytse tale antwoorden: 't en kan niet wezen. Naderhand zijn wij gekomen op de negorij Kaitetto bij den orangcay Hehalessy, bij denwelken de 2 bovengemelte orangcayen als gekomen waren eer wij aanlanden, met den welken wij dan ook het selfde discoureerden, dog antwoorde daarop instantelijk gelijk als d'anderen boven.

Den 15^{en} dito zijn ook op Seyt[1310] gekomen, en aldaar 's morgens den opperorangcay Hehelatoe nevens d'anderen soo privaat als publijk aangesproken per discours als boven en andersins, dog antwoorden mede als d'anderen boven en met heviger gemoede. Alzoo wij merkten dat sij malkanderen bevorens al gesproken ende loos gegeven hadden, mij verzoekende dat ik niet weder komen soude etc.

Na hunlieder vertrek hebben wij geresolveert wel vorder na de vijf negorijen te scheppen, maar niet meer directelijk van deze materie tot de mooren te spreken, oordelende dat dit tijdiger zoude zijn geschied geweest kort op dat gewezen oordeel, alsoo toen enigen hare kinderen presenteerden te laten leeren bij sergeant Jan Davids en Christen te worden bij den meester item, hare pouasse[1311] nalieten etc. Des wij oordeelen hier ditmaal niets in te doen, 't en ware God Almagtig hen weder eens soo merkelijk quam bezoeken, dat niet te wenschen ware, en wij dan aanstonts haar bij quamen en onse pligten mosten oeffenen etc.

Was ondertekent Albertus Struys, Gerrit van Voorburgh, Domingos Castanja schoolmeester, en 't merk van orangcay Bastiaan Latin.

In margine stont: Hila, 17 mey 1675.[1312]

[1309] Allah Taala, God de Verhevene, Hoogste.
[1310] De huidige kampong Said.
[1311] Puasa, de vasten tijdens de maand Ramadan.
[1312] Dit bezoek van ds. Struys aan Hitu wordt vermeld in Valentijn, AZG, 76.

202. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [medio 1675].[1313]
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 91-93.

Eerwaarde – – –

Ingevolge resolutie van den 19en deses in kerckenrade genomen op het voorstel op wat gevoeglijckste manier den dienst des woordts onder de Ambonse christenen voort te setten, waertoe alleen gebruyckt worden de 14 bekende ende nu lange jaren verhandelde predicatiën van Caspar Wiltens, zijnde wel van goede stoffe, maer door de geduyrige redite door het lesen derselve, also de begeerte tot deselve nu al lange begint te verflaeuwen, is dit de klachte der buytenliggende predicanten, die in 't begin van haeren dienst, door onkonde van de Maleytse tale, haer alleen van die moeten dienen, gelijck de schoolmeesters tot in 40 gemeynten in 't ronde haere toehoorders moeten onderwijsen, stichten, in het Christendom moeten opbouwen. Hierover seer bewogen zijnde, de hooghgeleerden D. Caron, die de gelegenheydt, kennisse en begeerte der Ambonse christenen onder de ervarenheydt van sijne geduyrige visiten wel ondersocht hebbende, is bij hemselve niet alleen, maer door mede aendringen der christelijcke overheydt alhier, te rade geworden om naer sijne gewoonlijcke naerstigheydt en ongemeene omsichtigheydt eenige christelijcke predicatiën uyt te wercken naer 't begrip deser christenen, en ten dienste derselver de E. synedrio alhier voor te dragen, ende zijn met cordiale danckseggingе ontfangen.

Ende also het onsen schuldigen plicht is, om alles te soeken te bevorderen 'tghene soude konnen dienen tot het opbouwen van het lichaem Christi,[1314] soude dit werck grootlijcks daertoe konnen dienen.

I. Nopende de daerin verhandelde saken, zijn deselve seer wel ingestelt na de capaciteyt deser nieuwe christenen die, door voorbouwende catechisatiën van dese stoffe reeds onderwesen zijnde, door dese predicatiën in kennisse en practike grondigh souden konnen worden onderricht ende aengeset.

II. De stijl derselver en Maleydse taal aengaende, heeft de Eerw. Caron niet alleen bij d'inlanderen, maer ook bij alle godsalige voorstanderen, so onder taalkondige predicanten, so mede bij politiken[1315] ende vrije burgers alhier, het lof dat den stijl deser predicatiën seer deftigh geschikt zij, dat sonder eenige swarigheydt alhier bij de toehoorders ontfangen en begrepen sal werden, gelijck ook bij D. Carons visiten t'allen tijde sijn taal en stijl seer wel begrepen is.

III. Soude den lust tot het gehoor bij d'inlanders hierdoor merckelijck toenemen, en veel neerstiger des sondaghs toegeluystert werden tot aenwas van gelove en liefde.

IV. Selfs mooren en heydenen die tot Christendom beginnen te hellen, siende der christenen meerder lust ende ijver tot het gehoor des woordts, souden soo veel te stercker ingewonnen worden om onder de baniere J. Christi te leeren strijden etc.

D. Caron recommendeert dan 36 predicatiën om gevisiteert ende gedrukt te werden: over de 10 geboden des Heeren, de 12 articulen des geloofs, 't onse vader, feest-, bid- en danck en biddagen.

[1313] Hoewel de inhoud van deze brief beter dan die van de brief d.d. 13 juni 1674 (hiervoor, doc. 195) spoort met de samenvatting in notulen kkr Batavia d.d. 2 juli 1674 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 213), staat de datering (medio) 1675 vast vanwege de ondertekening door ds. Eldercampius, die uit Nederland komend op 6 augustus 1674 zijn opwachting maakte bij de Bataviase kerkenraad en in de eerste maanden van 1675 op Ambon arriveerde.

[1314] De kerk.

[1315] Overheidspersonen.

Dese nieuwe christenen steken haere handen tot ons uyt, ende wij d'onse tot U.Eerw. God d'Heere, hoopen wij, sal de herten van onse Heeren Majores[1316] door onse begeerte aenroeren ende also ons en dese christenen merckelijck verquicken. Onsen Heer gouverneur doet oock tot voortsettinge van desen druk sijne neerstige devoyren, zijnde sijn Hoogh Achtb. in goede ervaringe hoe nodigh dese predicatiën, als een heyligh voedsel voor dese teedere christenen, souden dienen.

Wij bevelen hiermede Uw Hoog Eerw. Gode ende het woordt sijner genade. Uyt de name des kerkenraads op Amboyna aen 't Casteel Victoria. Petrus Durant s.p.t. praeses, Andreas Eldercampius eccl. Amboynensis, p.t. syn. scriba.

203. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 18 september 1675.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 101-103.

Eerweerde – – –

Den Uen van den 8 januari laatstleeden is ons door den Eerw. D. Andreas Elderkampius wel ter handt gestelt, neffens welken ons ook is toegekomen den krankbesoeker Zacharias Caheing, die op U.Eerw. recommandatie alhier tot het praeparatoir examen toegelaten en, met goed genoegen hetselvige hebbende uytgestaan, tot proponent gevordert; geeft ons bijsonder contentement in sijne publique soo Maleytsge als Duytsche propositiën, welke ons geen kleyne diensten ten voordeele van de kerke Christi belooven.

Cornelius van der Sluys vordert ook dagelijx in de Maleytsge tale en neemt den predicdienst in de voornoemde taale waar op het eyland Oma.

Versoeken dierhalven der Eerw. broederen voorspraake bij de Hooge Regeringe op Batavia teneynde sij beyde de oplegginge der handen mogten ontfangen, om alsoo (ook haar de bedieninge der sacramenten toegelaaten sijnde) in afgeleegene eylanden te meerder dienst te kennen doen. Indien de promotie deeser beyde niet en soude konnen voortgaan, souden noodsakelijk bij het afsterven van D. Huysman en vertrek van D. Montanus naar Ternaten nogh twee predicanten van nooden hebben om ons in onse sware en moielijke bedieninge te hulpe te koomen.

De staat der kerken en schoolen bloyt immer soo wel als oit, wordende daaglijx menigte bejaarden de Maleytsge gemeynte toegedaan, maar hebben, bij gebrek van wijn, het avondmaal op de buyten negrijen in drie vierendeel jaars niet konnen uytdeelen.

Opdat nu deese goede zaake haren voortgang soude moogen behouden, soo versoeken wij seer vrundelijk de Eerw. broeders sorge tot bevorderinge en aanhouden bij de Hooge Regeringe, dat wij moghten verkrijgen deese onderstaande kerk- en schoolbehoeften, waarvan wij ten eenemaal ontbloot sijn.

D. Huysman in Ternaten ooverleeden sijnde, is D. Montanus in desselfs plaatse derrewaars vertrokken. D. Struys, D. Durant, D. Elderkampius nemen haare diensten met vlijt en neerstigheyd aan het hooftkasteel waar. D. Peregrinus op Honimoa, D. van der Sluys op Oma en D. Zacharias Caheing vooralsnog aan 't Kasteel.

Wij hebben alhier ook een soldaat, genaamt Hendrik van Grol, tot krankbesoeker gevordert, ende denselven op het eyland Nusselaut sijnen dienst aanbevolen.

Het belieft den genadigen Godt ons wat te verlichten van sijn verschrikkelijke oordeelen der aardbeevinge, en word deselvige nu soo hard nog ook soo dikmaals niet gevoelt, waarvoor wij hem nimmer genoeg konnen dankbaar sijn.

[1316] Heren Zeventien, wier toestemming nodig was voor de druk van boeken bestemd voor Indië.

Hiermeede naar broederlijke en cordiale groetenisse, Goode ende den woorde sijner genade bevelende, blijven U.Eerw. geaffectioneerde en dienstbereyde medebroederen in Christo Jesu: Petrus Durant S.P.T. praeses et aegro D. Andreas Elderkampio absente scriba,[1317] Andreas Eldercampius ecclesiastes Amboinensis, Alb. Struys VDM, Nicol. Snijders ouderlingh, Jan de Ruyter ouderlingh.

Amboina den 18en september anno 1675.

Kerk- en schoolbehoeften:

Duytsche boeken: 4 à 5 Bijbels in folio, 12 Testamenten in quarto, 40 psalmboeken op nooten soo in quarto als octavo, 12 postilboeken Bulei, 6 Ursini Schatboeken, 12 Tafreelen van Gaulart, 1000 psalmboekjes, 100 Duytsge catechismen, 50 Borsti vrageboekjes, 300 ABC boekjes, 700 dito bordetjes, 100 letterkonsten, 50 Oefeningen der Godtzaligheyd, 50 Havermans gebeedeboekjes.

Maleytsge boeken: 6 Testamenten, 300 Duytsge en Maleytsge Genesis, 40 Vocabulaars Nederduyts voor en oude met Maleyts voor, van elx 20,[1318] 1000 Maleytsge catechismen, waarom nu soo menigmaal geschreven is en soo hoognodig gerequireert werden.

204. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ceram door ds. Petrus Durant. Ambon, z.d. [oktober 1675].

NA, VOC 1317, fol. 734v-736r. Afschrift.

Staat van kerk en schoolen op het eylandt Ceram bevonden op de corcor-togt van 't jaar 1675 den 3en october, aan den Agt. Heer Gouverneur en sijnen Raad over de provintie van Amboina.

Den 4en october[1319] aan de redout Hoorn op de negorij Crieuw bij geval de school besigtigende, vond den meester absent, maar 2 à 3 schoolkinderen in de school, dog den meester geroepen zijnde versamelden tot het getal van 21, die redelijck hare lesjes konden opseggen.

Den sergeant aldaar berigte hoe dat seker nieuwgedoopten christen ten tijde van de Heer Cops,[1320] genaemt Hendrik Patty, zijn 2 dogters, tegens zijn meermaals voorgaande beloften, aan mooren hadde uytgehijlikt. Den sergeant voornoemt zeyde ook hiervan alvoorens kennisse gedaan te hebben aan D. Struys, daar deze zake nogtans tot nog toe ons onbekent is gebleven.

Den 8en dito. Op Sepa hebbe de schole wel, den meester neerstig bevonden. Hadde in dat halve jaar t'sedert D. Struys aldaar ter visite geweest was 8 kinderen meer als de helft van de Aldegondes vraagjes prompt van buyten geleert, de rest konden seer vlug lezen.

Vond aldaar 12 gedoopte mannen, 8 vrouwen en 10 kinderen, waarbij nog een kint wierde gedoopt. Een heydens man, genaamt Sabeta, getrout met een christenvrouw van Nusselaut, wierde geordonneert zig in de fondamenten der christelijke religie te laten onderwijsen, om naar onderwijsinge den H. doop te ontfangen.

Den 9en dito. Op Amahey de school in redelijk postuir bevonden, versien met 90 schoolkinderen. Hier vond men niet meer als een catechismus en die nog heel out, en gescheurt. 13 Kinderen en 2 bejaarde vrouwen gedoopt.

[1317] En bij afwezigheid van de zieke ds. Andreas Eldercampius (tevens) scriba.
[1318] Zie hiervoor, de aantekening bij doc. 200.
[1319] Vrijdag.
[1320] Jacob Cops, gouverneur Ambon 1669-1672.

Den 10en dito. Op Kelipapoety den meester neerstig, maar bevond dat door slappigheyd der orangkayen van 273 christenen soo mannen als vrouwen niet meer als 44 kinderen ter school quamen, waarover de voornoemden orangkayen vermaant zijnde, beloofden in 't toekomende beter debvoiren te zullen doen.

Alhier zijn 10 kinderen gedoopt. Drie bejaarde vrouwen en een man, sig ten doop presenterende, zijn om hare weynige kennisse uytgestelt.

Zeker kint van Alfoeresche ouders, omtrent 6 à 7 jaren oud, mede ten doop gepresenteert zijnde, hebbe niet aangenomen tenzij versekeringe gegeven wierde dat het voornoemde kint bij zijne ouders niet en soude worden opgevoet, maar van andere christenen als eygen wierde aangenomen, of ook wel, zoo de ouders selfs gedoopt wierden.

Den 12en dito. Op Roemakay en Camariën presenteeren de heydensche orangkayen met hare onderdanen het christengeloof aan te nemen, excepto een duyvelspriester, en zijn haar bij provisie op recommandatie van den Natahoedy twee discipulen tot onderwijsinge toegevoegt.

Den 14en dito. Op Piroe Tanoeno bevonden 50 christenen, soo mannen als vrouwen, waarvan 12 kinderen ter school quamen, hadden soo wat tamelijk toegenomen in 4 maanden, en zijn alhier 6 kinderen gedoopt. Zes bejaarde vrouwen van nieugedoopte christenmannen presenteerden haar ten doop, dog zijn om hare weynige kennisse tot nader visite uytgestelt.

Een heyden van Tanoeno sond 2 kinderen out omtrent 5 à 6 jaren ten doop, dog zijn afgeslagen om reden als boven op Kelipapoety is geschiet.

Den 17en dito. Op Hitoe van 14 christenen, soo mannen als vrouwen, 14 schoolkinderen, waarvan 3 omtrent de 18 à 20 jaren oudt zijnde, zijn gelicentieert. Den meester een van deze dry bejaarde discipulen een gat in 't hooft geslagen hebbende, excuseert zig dat voor die tijd van zijn sinnen door siekte is berooft geweest, anders draagt sig neerstig en wel.

Alhier is een christenkint gedoopt. Daar presenteerden sig ook een man met een vrouw ten doop, dog zijn mede om weynige kennisse uytgestelt.

Onder stont: U.E. Agtb. ootmoedige en dienstbare dienaar in Christo Jesu. Was getekent: Petrus Durant, V.D.M. in Amboina.

205. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN LEITIMOR DOOR DS. ALBERTUS STRUYS. Ambon, 19 oktober 1675.
NA, VOC 1317, fol. 733r-734r. Afschrift.

Rapport der visitatiën van kerken en scholen op de gebergten van Leytimor gedaan door Albertus Struys.

Anno 1675 den 15en october. Op Hatala de avond-oeffeningen wel bevonden.

Den 16en dito.[1321] De school bezien, en 40 kinderen daarin bevonden. Twintig leerden den catechismus, 9 Aldegondes vragen, 11 den 12 articulen, 10 geboden, en gebeden, konnen mooy lezen en schrijven, zijn 5 kinderen gedoopt ende waren kerk en school, item de catechisatiën, zeer wel.

Denselfden dito op Nakou, heb ik in de school 54 kinderen bevonden, 15 die den catechismus leerden, 11 d'Aldegonde vragen, 22 de 12 articulen, 10 geboden en gebeden, lazen en schreven tamelijk. Zijn 8 kinderen gedoopt. Is maar tamelijk, gelijk ook d'avond-oeffeningen en catechisatiën.

[1321] Een dinsdag.

Den 17en dito op Kielang, waren 62 kinderen in de school, 27 leerden den catechismus, 14 d'Aldegonde vragen, 16 de 12 articulen, 10 geboden, en gebeden, lazen en schreven braaf, zijn 11 kinderen gedoopt. Kerk, school en catechisatiën waren seer wel.

Denselven dito op Houkoriela waren in de school 42 kinderen, 17 leerden den catechismus, 13 d'Aldegonde vragen, 9 de 12 articulen, 10 geboden, en gebeden, lazen en schreven treffelijck. Zijn 6 kinderen en een bejaarde gedoopt. Kerk, school en catechisatiën waren seer wel.

Den 18en dito. Op Ema in de school bevonden 77 kinderen, 36 leerden den catechismus, 17 d'Aldegonde vragen, 24 de 12 articulen, 10 geboden, en gebeden, lazen en schreven wel. Zijn 9 kinderen gedoopt en 1 paar getrout. Waren kerk, school en catechisatiën zeer wel.

Na de middag op Soya den selfden dito. In de school zijn 24 kinderen bevonden, 15 leerden den catechismus, 2 d'Aldegonde vraagstukken, 3 de 12 articulen, 10 geboden, en gebeeden, schreven en lazen mooy. Zijn 9 kinderen gedoopt en 2 paar getrout. Kerk, school en catechisatiën zijn seer wel bevonden.

Nota

1. De bruggen die boven gelegt zijn over diep-loopende waters, die vol steenen zijn, waren soo onnozel toegesteld, dat tusschen Hatala en Nakou het paard daardoor gegleden is, in 't grootste gevaar van ons beyden.
2. De lieden in de negorijen wierden soo onwillig, insonderheyd op Ema en Soya, bevonden om des predikants goedjen volgens gewoone beurten over te dragen, tot kijven en slaan toe, selver tegen hunne opperhoofden, die hen daartoe ordineren. Sulx is op Soya door opstanding van eenige quaadwilligen tegen dien commanderenden orangkay geschied.

Vorders is overal de school-, avond- en kerkgangh gerecommandeert volgens gewoonte.

Onder stont: U.E.E. dienaar, was getekent: Albertus Struys.
In margine: Amboina Victoria, den 19en october anno 1675.

206. Rapport betreffende een visitatie te Kamarian door proponent Cornelius van der Sluys en ouderling Jan Claasz. Haruku, 13 januari 1676.

NA, VOC 1317, fol. 833r-840v. Afschrift.

Rapport der kerkelijke visites op Camariën, door den predikant D. Cornelius van der Sluys. Aan den E. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt.

Mijn Heer.

Volgens ordre van U.Agtbaarheyt, eenigen tijd voorheenen mij voorgehouden, om de visite op Camariën eens waar te neemen, is 't dat sulx volgens pligt agtervolgt hebbe, zoodat op den 3en dezes jaars 1676 van Haroeka per orembay verselt met den ouderling meester Jan Claasen ben derwaarts geschept, maar waren genootzaakt op de reduyt Hoorn wegens de stijve koelte eenigsints te verblijven, waarom op den 4e daaraanvolgende op Camariën met 't lumieren van den dagh zijn aangeland, bevindende aldaar als 't volght:[1322]

8 Kinderen door ziekte als anders onbequaam niet konnende verscheynen. 's Middags 't middagmaal met den orangkaja Tommattale ende sijn orangtuas houdende, verstond van 8 personen, wezende van de oudsten orangtuas, dat vermits haar hoogen ouderdom 't Christendom niet wel konden aanvaarden, evenwel haar kinderen 'tselve niet zullende

[1322] In margine: 'kerk ende in de school waren tegenwoordig 20 kinderen opzeggende de dagel. gebeden, den 10 geboden, als 12 art. des geloofs daar onder begrepen'.

verhinderen. Op welke voorstelling geantwoort hebbe op morgen met den anderen verder van die zaak te zullen spreeken, waarmede de 8 bewuste te vreeden. Droeg de orangkaja Tommattale voor dat eenen Pinetouri, orangkaja van Siriwawang[1323] (wel een half uur van Camariën gelegen), met zijn onderhoorige, groote verhindering aanwendende aan zijn volk, genegen 't Christendom t'aanvaarden, waarom vrij bedugt was. Zulx hebbende verstaan ben selfs, verselt met den ouderling vermelt, tegens den avond per prauw derwaarts geschept. Aldaar aangelant, wiert onderrigt dat den orangkaja voornoemt met 't meeste volk boschwaarts in waren geweeken, mansperzoonen zijnde, dit zeiden 3 à 4 oude vrouwen van gedagte negorij verwittigende, dewelke gedurig als in groote vreese scheenen voor ons te wezen. Op 't laatst quaamen in 't huys van den orangkaja voornoemt, in 'tzelve niemand vernemende. Evenwel zijn dogter, ergens verborgen, trad nader tot ons toe, na vriendelijke bejegeningen vraagden haar gedagte vader, waarop 't voortgenoemde zonder zeker zijn wederkomst wanneer te weten antwoorde. Wij op een lossen gront alzoo vertoevende, versogten ernstelijk op zijn dogter dat aan haar vader kuntschappen[1324] wilde wij hem op morgen met sijn orangtuaas op Camariën zijnde verwagten, niets anders als in alle vriendelijkheyt met hem sullende spreeken, 'twelke zullen volbrengen ons beloofde. Zijn daarop, de zon bijna onder sijnde, weder na Camariën geschept.

Zondag daaraanvolgende, wesende den 5 january dito, met 't aanbreeken van den dagh, is de jongste broeder van den orangkaja Pinetouri bij ons op Camariën gekomen, kuntschappende dat gemelte orangkaja beneffens zijn orangtuaas in de negeri Siriwawang wederom waaren aangekomen, daarom tot samenspraak met deselve nu gelegentheyt hebbende. Maar berigte dezen afgezant dat tegens de aanstaande morgen, sijnde den 6 dito, aldaar wederom woude verscheynen, derhalve ons beyde aldaar te verwagten hadde, waamede hij wederom derwaarts is vertrokken.

Als 't nu allenskens tijd wierd om deze nieuwelingen in 't Christendom (vermits zondag) te verzamelen, ben mede na 't gewoon geluyt met gemelten ouderling in de vergaderplaatse verscheenen, hebbende den meester een capittel tot die gelegentheyt dienende gelast te leesen, bevindende denzelven uytermaten slegt en onbequaam in 't leesen als in andere oeffeningen, want de meesten woorden van hem qualijk en onverstaanlijk wierden uitgesprooken, waartoe (ten opsigt der hoogwaardigheyt des godtsdienst) zelfs als onderrigtensgewijs den heyligen godsdienst hebbe waargenomen, vermanende de vergadering, omtrent 30 in 't getal uytgenomen de kinderen, tot neerstige onderhouding des godsdienst en dat wel voornaamelijck op den zondag, met d'aandringenste middelen, volgens haar swakke kennis, bekragtigende, waarop haar aanwees de behoorlijke eerbiedigheyt aan zijn overheden schuldig, als de Agtb. Heer gouverneur, desselfs raadspersoonen, predikanten, orangkayen, meesters, als andere over haar gestelt, vermerkende ondertusschen een sonderlinge eerbiedigheyt. Na 't zingen en uytgesprookene zegen droeg haar wederom kortelijk, preter analyzin,[1325] voor wat zij gehoort hadde, 'tselve verder met die middelen, mij van sijn Agtbaarheyt in mijn laatste bijwesen voorgehouden versterkende. Dit volbragt, is de vergadering in alle ordre gescheyden.

's Namiddags op denselfden dito belastende wederom 't volk bij den anderen te versamelen, waarna wederom met den ouderling meester Jan Claasen in de vergaderplaats zijn gekomen, laatende den ouderling voornoemt de 10 geboden in de Cabobbische spraak, aldaar zeer verstaanlijk, na 't lesen van een capittel mede voordragen 'twelk goede stighting na uyterlijke blijk uytwerkte. Dit verrigt, hebbe wederom zelfs in de Maleytsche taale haar heerlijck voorneemen van christenen te werden klaarder en naakter uytgeleyt, voornamelijck

[1323] Seruawan, in de bocht van Kaibobo.
[1324] Berichten.
[1325] Praeter analysin (Lat.): zonder in details te treden.

op de oeffening van godsaligheydt en christelijke deugden aandringende, waarna den orangkaja zijn pligt, beneffens d'orangtouaas ontrent haar onderhoorige, hebbe voorgestelt, als neerstige voorgank in de godsdienst, 'twelk een uytstekent spiegelvoorbeeld en aanprikkeling van navolging is voor d'ondergestelde. Daarna haar vermaant tot liefde, vriendelijkheyt, eendragtigheyt, doende zulx overvloediglijck mede aan haar onderdanen blijken, want anders 't christen werden haar in 't alderminste niet zoude voordeelig wesen. Komende zoo mede op 't volk in 't gemeyn, beval deselve gewillige gehoorzaamheyt, opregtigheyt en trouwe aan haare overgestelde, waarin de gehoorzaamheyt der kinderen tot hare ouders mede beslooten. Is alzoo den godsdienst met alle goddelijke eerbiedigheyt geëyndigt.

Dit volbragt, versogt de gemeynte nog eenigzints te willen vertoeven. 't Welk gehoorzamende, hebben doen in allen ernst, hooft voor hooft, afgevraagt of zij nu uyt een ongeveynst, begeerig herte voor God, den alleen hertenkender, 't Christendom beslooten hadde t'aanvaarden, zonder in 't minste te sien op menschelijke inzigt en van steunzel meerder hulp of andersints. Hierop heeft een ygelijk, van den orangkaja tot den minsten, Ja! van gantscher herten geantwoort. Hiermede wenschte haar van herte toe den overvloedigen zeegen des Almagtigen, ende omtrent dit H. voorneemen de kragtige bijstand ende vermeerdering des Heyligen Geestes.

Wanneer nu van den anderen gescheyden waren, hebbe vriendelijck opgemelte orangkaja versogt de 8 voorgedagte orangtuaas, 't Christendom niet wel konnende aanvaarden, elders bij mij en meester Jan Claasen te mogen verscheynen, 'tgeene geschiede, zijnde zamentelijck in de school vergadert, alwaar haar zeer minzaam hebben ontfangen, haar aanstonts 't heerlijck en prijsweerdig voorneemen des orangkaja Tommattale met zijn orangtuaas en verdere onderhoorige voorhoudende, 'tselve met alle mogelijke middelen (inzonderheyt degeene mij van zijn Agtbaarheyt eens mondeling kortelijck opgegeven) en gaven van den goedertieren Godt mij meedegedeylt vercierende en versterkende, om haar alzoo insgelijx tot navolging van de orangkaja voornoemt ende zijn onderhoorige op te wekken en aan te prikkelen.

Gelaste daarna, tot beter verstant van alles, aan den ouderling vermelt 'tzelve in alle mogelijkheyt in haar gewoonelijke sprake te vertolken, 'twelk met grooten ijver en ernst volvoerde, op 'twelke van haar allen tegenwoordig zijnde antwoordt versogt, wezende 'tselve, als boven nog eens verhaalt, dat vermits haren hoogen ouderdom 't Christendom niet wel kosten of mogten aanneemen, alsmede wezende zeer bevreest, zoo zij alle 't Christendom aannamen, grooten haaten uyt tusschen de negriën in de heydensche blindtheyt tot nog vernagtende te sullen ontstaan, als Roumakay, Weysamma, Hatasoua, Tihoelala, Latouhaloy als anderen, van welke wangeloof geen middelen en saagen tot aftrekking, evenwel beloovende en toelaatende haar kinderen altezamen, zoo mans als vrouwspersoonen, mede te sullen christenen werden. Wij op 't laatste bemerkende in 't minste niet te vorderen, versogten van haar agte vriendelijk dat dan dog hare kinderen op morgen, zijnde den 6 dito, omtrent mijn verblijfplaats mogte verschijne, 'twelke trouwelijk te zullen nakomen beloofde, 'tzelve hebbende ernstelijk van den orangkaja Tommattale met zijn volk mede begeert. Hierna op alle eendragt en vriendelijkheyt 't avondmaal t'zamen gehouden.

's Morgens daaraan, wesende den 6 dito, voor 't aanbreken des daags, ben wederom met gemelte ouderling per prauw nae Siriwawang geschept, even met den dagenraad in de houte pagger van de negeri treedende, bevonden aldaar den orangkaja Pinetouri met 2 orangtuaas, deselve aanstonts minzaam bejegenende, gaande met den ouderling nevens haar op de baleeuw zitten, waarnaar versogten vriendelijk dat zijn negrijsvolk, manspersoonen zijnde, bij den anderen wilde laten verzamelen, zulx daarna ook kort agtervolgt wierd. Dit geschiet,

gelaste de massenaite,[1326] mij met den ouderling van Camariën derwaarts gebragt, haar buyten geseyde pagger te begeven. Deze gehoorzaamende ende vertrokken, openbaarde den orangkaja ende zijn onderhoorige voornoemt de reeden onser aankomste, neffens 'tzelve 't uytstekend roemensweerdig opzet van die van Camariën, met d'aandringste reedens, evenals aan d'8 gedagte orangtuaas, bevestigende. Maar scheenen geen van allen nergens in 't minsten te willen luysteren, egter met allen ernst, ijver en vierigheyt aanhoudende omtrent haar of haar kinderen, maar alles te vergeefs. Want zij haar voornaamelijk op deze grondslag vestigden: indien Roumakay, Tihoelala, Hattesoua, Weysamma christenen werden, zij op 't laatst in 't minst niet zouden breukvallig werden, waarom onverwrikkelijk hadden beslooten, niet konden nog wouden resolveren. Bespeurende niets goeds te konnen teweegbrengen, namen minzaam ons afscheyt, scheppende wederom na Camariën. Dient evenwel niet vergeeten dat den orangkaja Pinetouri beneven zijn onderhorige rustig hebben vermaant, die van Camariën in 't minsten nog in 't meesten, 't Christendom (onder de goddelijke hulpe) zullende aanvaarden, door sinisterlijke, bedriegelijke reedenen te verleyden, ofte van haar goed voorneemen af te trekken, 'twelk niet te zullen onderstaan ons beyde verzeekerden.

's Namiddags is den orangkaja Tommattale met zijn onderhoorige zullende christenen werden, omtrent onze wooninge verscheenen, zijnde dezelve deze navolgende:

1. Orangkaja Tommattale dengan bini daan annak tiga, lakki 2, parampuan 1[1327]
2. Tua Massi dengan bini daan 3 annak, lakki 2, parampuan 1
3. Tua Pouti Maiy dengan bini daan annak lakki 1
4. Tua Lainame dengaan bini daan 3 annak, lakki 1, parampuan 2
5. Tua Pouti Hourang dengan bini daan 3 annak, lakki 2
6. Bokje dengan bini daan 2 annak, lakki 1, parampuan 1
7. Tua Sapouri dengan bini daan 2 annak parampuan
8. Hatimaiy dengan bini daan 2 annak, lakki 1, parampuan 1
9. Tua Pessi dengan bini caduanja daulou serani, tetapi annak 1 boulum[1328]
10. Lesije dengan istri[1329]
11. Annakota
12. Patti Nipe dengan istri
13. Diriasse dengan bini daan annak 1 parampuan
14. Tula Wayer dengan bini
15. Lakiai dengan istri daan lagi dia pounja ade daan 2 annak parampuan[1330]
16. Patti dengan bini daan annak 1 lakki
17. Domingos Franszen zerani daulou, tetapi bininja boulum.

Namen der orangtuaas welkers kinderen, zoo getrouwde als ongetrouwde, 't Christendom zullen aanneemen, bevindende dezelve nu meer als de 8 bewuste mij voorheenen opgegeven, evenwel met zonderlinge hoope de meeste haare kinderen te zullen volgen, enigen tijd maar voorbij gegaan zijnde, en zijn als volgt:

1. Hocoria dia bri 2 annak lakki bernamma Houpari daan Marieuw[1331]
2. Pattirani 1 annak lakki bernamma Nang Zourite

[1326] Massenayer, roeier (s).
[1327] De orangkaja Tommattale met zijn vrouw en drie kinderen, twee jongens en één meisje.
[1328] Tua Pessi met zijn vrouw, beiden eerder reeds christen, maar één kind nog niet.
[1329] Lesie met echtgenote.
[1330] Lakiai met echtgenote, voorts zijn jongere broer en twee dochtertjes.
[1331] H. gaf twee zoontjes (ten doop), genaamd Houpari en Marieuw.

3. Sahapati 2 annak, 1 lakki Latoulori, parampuan Horouzoute
4. Tuaponawaire 1 annak jang cawin dengan istrinja[1332]
5. Tua[ratej][1333] 2 annak lakki bernamma Patticoupa daan Sehati
6. Tuanna 2 annak, lakki 1 bernamma Berkat, parampuan 1 Toupoureti
7. Tuamakaressi 1 annak lakki bernamma Patti
8. Tagalori 1 annak lakki bernamma Sandita
9. Tuapari 1 annak lakki namma Pattipeleeuw
10. Tuaraj 2 annak lakki namma Nahitua daan Horsapa
11. Patti Waire 2 annak, lakki 1, parampuan 1 namma Kakirima Nammoura
12. Tuaoraj 2 annak, lakki 1, parampuan 1 namma Akkipatti Consjina
13. Tuarettaj 1 annak lakki namma Tehouwane
14. Tuacombauw 2 annak parampuan namma Ceepouti, Dirihema
15. Diriwailatta dia pounja ade jaddi serani, daan ananja 1, bernamma caduanja Pattiaron daan Pattisiwa[1334]
16. Tuahehai 1 annak lakki bernamma Wairella.

Na dezer aller aanteekening hebbe den orangkaya Tommattale met zijn onderhoorige afgevraagt: of bij dit loflijk en prijsweerdig voorneemen gesint waren onbeweeglijk en volstandig te blijven, zelfs tot in der doot toe, om naderhant als christenen gedoopt te werden ende voortaan haar leven christelijk aan te stellen? Hierop hebben zamentlijk 'ja! van gantscher harte' geantwoordt.

Ten tweeden hebben de orangtuaas wiens kinderen zullen gedoopt werden ernstelijk afgevraagt: of dezelve hare kinderen daagelijkx in de school soude zenden om de grontstukken van 't Christendom verder te leeren om alzoo weerdiglijk schier ofte morgen in de gemeynte Jesu Christi ingelijft te werden? Waarop mede ja! van gantscher herte hebben geantwoord.

Ten derden, hebben dezelve orangtuaas afgevraagt: of dezelve na mijn vertrek zouden onderstaan mogen deze aankomelingen in 't Christendom te verleyden of argelistelijk van haar goed voornemen af te trekken, 'tzij zij zelven, 'tzij door behulp en ingeven van den orangkaja Pinetouri met zijn onderhoorigen, of door andere bedekte heymelijke weegen en streeken? Opdat door deze nieuwelingen aldaar 't Christendom mogte bestendigt en op een goede grondslag gevestigt werde. Op welke voorgestelde vrage 't antwoord is geweest, 'tzelve in 't minste niet te zullen derven gedenken, veel min t'ondervinden, maar liever dagelijx uyt een opregt herte deze nieuwelingen in 't Christendom de behulplijke hand te bieden. Dit alzoo verrigt, zijn met vreede en vrientschap van den anderen gescheyden.

's Avonds daaraanvolgende, wezende nog op denzelven dito, hebben wij deze nieuwelingen in den godsdienst weder doen vergaderen, en zoo mans als vrouwspersoonen haare gebeeden aangehoort, beginnende van den orangkaja Tommattale ende eyndigende met den kleynste. Van 'twelke zommige 't vader ons, de thien geboden, 't gelooff, andere 't vader ons en 't gelooff, eenige 't vader ons alleen, mondeling voordroegen. Na dit alles, hebbe zelfs voor God Almagtig in haren tegenwoordigheyt 't avondgebet in de Maleytsche tale uytgestort, dit alles met behoorlijk gesang en goddelijke eerbiedigheyt een eynd neemende, voor 't laatst haar wederom vermaant tot neerstigheyt der gebeden, zoo 's morgens als 's avondts, als andere pligten der godsaligheyt, waarmeede zoo van malkanderen gescheyden, ende 's morgens daaraanvolgende zijnde den 7 dito ons vertrek na 't eyland Oma vervordert.

[1332] T.P. een gehuwde zoon met diens echtgenote.
[1333] Onzekere lezing.
[1334] Zijn jongere broer en zijn zoon, resp. Pattiaron en Pattisiwa genaamd, werden christen.

Consideratiën genomen over den tegenwoordigen toestant van Camariën
1. Vooreerst, belangende den meester aldaar geplaatst, denzelven als boven vermelt ongemeen slegt en onbequaam in zijn dienst bevonden: of 't niet ten hoogsten zoude noodig weesen een ander, beter in den godsdienst alsmede in de Maleytsche taale ervaren, zijn plaats te moogen bekleeden? Opdat deze teedere nieuwelingen in de christelijken godsdienst grondiger onderrigt en verstaanlijker in de Maleytsche taal mogen onderweesen werden.
2. Vermits eenige orangtuaas versoekende als gesegt in haar blindheyt te vernagten, alhoewel hare kinderen in de christelijke gemeynte door den doop toelaten ingelijft te werden, evenwel grootelijx te bedugten staat, deselven evenals voorheenen maatschappij met die van Siriwawang, Tihalala, Roumakkay etc. te zullen houden, eyndelijck dese teedre nieuwlingen van haar goed voorneemen zouden mogen verlokt en afgerukt werden: oft daarom niet d'noodsaaklijkheyt vereyscht dat een taalkundig leeraar voor 1 à 2 maanden aldaar zijn woonplaats hield, om zelfs daagelijcx in de huysen of in de vergaderplaats grondig deze nieuwelingen t'onderrigten? Zullende dezelve daardoor wat ontzaggelijker voor d'andere omleggende heydenen gemaakt werden. Want tot nog bemerkende veeler geringer kennis, zoude zulks niet alleenlijck tot beter verstant, maar ook tot grondiger opbouw en aanwas van 't Christendom verstrekken.
3. Vermerkende zeer veeler onkunde in de Maleytze taal: of 't niet mede nodig was een bequaam meester, derzelver dagelijxe spraak mede verstaande ende 't vermogen hebbende van de noodzaaklijkste formulieren der gebeden in de genoemde spraak voor te dragen, vooreerst aldaar met den taalkundige leraar te stellen? Want deszelfs vrugt in 't voorlezen der 10 gebooden in de Cabobbische spraake door den ouderling meester Jan Claasen gemerkt hebbe, 'twelke geschiedende, wil niet twijffelen off deze negorij zal 't Christendom schier of morgen aanneemen.
4. Vermits de nabuerige heydenen daagelijx niet zullen naalaten haar quaad zaad in dezen goeden akker te stroyen, tot verleyding en aftrekking deser teedere nieuwelingen van haar goed voorneemen: of 't niet met een geruste consiëntie zoude mogen geschieden dese luyden door den christelijke doop in Jesu Christi gemeynte in te lijven, schoon genomen promptelijck in alles niet en soude kunnen genoeg doen? Evenwel in 't minsten niet nagelaten haar naderhand nog grondiger t'onderwijsen tot volkomen verstant der voornaamste fondamentstukken van onsen christelijken godsdienst, want zulx zeekerlijck strekken zoude tot een schild en afschrik hare nabuirigen tegenpartijders.

Dit alles nodig geagt tot overweging hier bij te voegen, waaraan nu in alles ons zelven zeer geeren 't wijs oordeel en rijp verstand van zijn Agtbaarheyts ende den Eerwaarde kerkenraad onderwerpe.

Hiermede etc.

Onder stont: U.Ed. dienstbereyden dienaar, was geteekent: Cornelius van der Sluys s.s. Theol. candidatus, en meester Jan Claaszen ouderling.

In margine stondt: Op 't eyland Oma aan de vesting Zeelandia, desen 13^{en} january anno 1676.

207. Rapport betreffende een visitatie te Kamarian door proponent Cornelius van der Sluys en ouderling Jan Claasz. Ambon, 9 maart 1676.

NA, VOC 1317, fol. 957r-964v. Afschrift.

Vizietrapport, gedaan op Camariën, overgelevert aan de Ed. erntfeste, Agtbare, welwijze, voorsienige, manhafte en bescheydene Heere, mijn Heer Anthonio Hurdt, Extraord. Raad van India, Gouverneur en Directeur dezer provintie Amboina met den aankleven van dien

mitsgaders aan d'Eerwaardige, godtzalige, hooggeleerde, wijze, getrouwe predikanten, ouderlingen, diakonen, t'zamentlijk vergadert aan 't Casteel Victoria in Amboina.

Agtbare Heer, Eerwaardige mannen.
't Heeft U.Agtbt. beneffens U.Eerw. belieft, na 't jongst gedaan rapport wegens den staat van 't christen werden veler Camariënders,[1335] mij wederom derwaarts voor eenige tijt t'ordonneren tot verder aanwas in dit heylig voornemen. Is 't dat zulx volgens schuldigen pligt agtervolgt hebbe, wezende op den 15^{en} february jongstleden vroeg, voor 't aanbreken des daags, met den ouderling meester Jan Claazen verzelt na Camariën geschept, daar een weynig na zonsopgank behouden aanquamen, bevindende 't voorschreven werk aldaar als volgt.

Na 't binnenkomen van de negorij voornoemt was 't of dezelve van menschen ontbloot was, qualijk ymant als den ouden meester Francisko[1336] verschijnende tot verwelkomste. Quamen daarom overeen ons verblijf in de school te neemen, onze lijfbehoeften aldaar te brengen belastende.

Wanneer in gezeyde plaats heen en weder een ruymen tijd hadden gewandelt, zijn 3 à 4 der heydensche orangtuaas bij ons gecomen, kuntschappende de orangkaja Tommattalla als Tuapoutimau naar Ambons Casteel vertrokken te sijn, evenwel spoediglijk deselve terug verwagtende, 'twelke veroorsaakte den nieuwen meester Paulo Miskita in des ouden meesters Franciscoos plaats aanstonts niet te konnen bevordert werden, want ligtelijk den orangkaja voornoemt een ander als mijn rapport zoo aan U. Agtbaarheyt als U.Eerw. mogt hebben bekent gemaakt, waarom dienzelven orangkaja met groot verlangen tegemoet zagen, om zeekerlijk hierin mijn medegegeven orders ten eynde te brengen.

Cort hieraan vraagden den ouden meester en een aankomelinge in 't Christendom, Lesje genaamt: hoe de beloften van christenen te werden onlangs gedaan nog stand grijpten? Hebben met omwegen daarop geantwoordt, zoodat desselfs pit niet al te wel ontbloot was, genoegsaam daarom merkende veelen in plaats van in haar voornemen gevordert, veragtert te wezen. Edog, met goede hoop om allenskens dezelve wederom op 't regte pat te helpen.

Verder wiert van meester Francisco verhaalt, verscheydene in 't bosch te vernagten, zonder na onderwijsing of gebod eens om te zien, de brandende koortzen zulx veroorzaakende hier sterk in swang gaande, waardoor nu en dan al eenige uyt dit leven wierden weggerukt, weynige menschen in de negorij daarom verblijvende.

Met den avond belastende de tif te slaan, tot versameling des volx in 't gebed, verscheenen zoo mans als vrouwen omtrent 20 in 't getal, aan wien de redenen onzer weederkomst voordroegen, strekkende tot bequaam-making van haar in de nootzaaklixte gronden van 't Christendom, om door den H. doop de christelijke gemeynte ingelijft te werden. Verhoopende haar daarom op morgen, zijnde den 16^{en} february, in de vergaderplaats te verwagten, scheyde daarmeed na gedaan gebed beleefdelijk van den anderen.

Zondags den 16^{en} voornoemt, na 't gegeven teeken van versameling, zijn wederom omtrent 25 bejaarden (de schoolkinderen uytgenomen, in 20 als voorheen bestaande) bij den and'ren gekoomen, den nieuwen meegebragten meester latende een cappitel bequaam ter gelegentheyt voorleezen, waarna deselfe onderrigtensgewijs in 't kort mijn gaven hebbe voorgedragen, zoo tot versterking van haar voorgaande beloften als tot onderwijzing der voornaamste grondstukken, ende daarmeed' den godsdienst in alle ordentelijkheyt geeyndight.

'z Avonts het gewoonlijk teeken wederom tot het gebed gedaan. Zijn wederom de gemelte in getal als boven versaamt, ende den ouden meester Francisco belast de 12 artykulen des

[1335] Zie het hiervoorgaande document.
[1336] Francisco de Britos.

christelijken geloofs, de X geboden met de kleine ordinaire vraagstukjens de vergaderde voor, en wederom de vergaderde dezelve hem na te zeggen. Dit geschied, hebbe ik 't met een bequaam avondgebed geslooten, met ernstige aanmaning om op morgen, zijnde den 17 dito, bij den anderen te komen, tot leering van de voornaamste leerstukken van 't Christendom.

Den 17^{en} dito. 's Morgens zijn dezelve volgens haar toeseggingе om onderwezen te werden versamelt ende ik, nevens den ouderlingh, meester Jan Claaszen, met onse bijhebbende discipelen, met haar t'onderwijzen begonnen, zoo voor- als 's namiddags. Ontrent den middag quam als onverwagt den orangkaja Tommattalla met Tuapoutimau van Ambons Casteel. Beyde na gehoude middagmaal t'onzen huyze gekomen om de hand van vrintschap wegens 't aankomen in zijne negorij ons aan te bieden, vraagde ondertusschen den orangkaja voornoemt na Ambons tegenwoordige gelegentheyt, onder andere genoegsaam vermerckende, schier geen reedenen aldaar met U.E.E. Agtbaarheyt en U.E.Eerw. gehat te hebben den ouden meester aangaande, waarom dienselven avont na 't gebed den nieuwen meester Paulo haar voorstelde, met reedenen en oirsaake waarom sulkx versterkende, maar als in mijn missive aan U.Agtbaarheyt gedagt, konden nog orangkaja, nog orangtuaas, ja zelfs (volgens haar zeggen) de vrouwspersoonen tot dezen nieuwen meester geen genegentheyt krijgen, ik en den ouderling voornoemt derhalven besluytende den nieuwen meester, vermits bij haar onaannemelijk, na 't Casteel wederom te laten scheppen, 'twelk met een prauw daartoe te sullen verleenen, antwoorden. Op dienselven dag, na bequaam onthoud, is 't meed 't razeren van de 12 duyvelshuyskens voorgevallen.

Den 18, 19, 20, 21, 22 ditoos met onderwijzen, zoo voor als namiddags, toegebragt en alle avonden de gebeden gedaan en bijgewoont, en is onderwijlen den nieuwen meester Paulo met mijn meedegegeven missive[1337] na 't Casteel vertrokken.

Zaturdag, zijnde den 22 dito, hebbe ontrent den avond eens een keer na Holeliew gedaan, op 't ernstig versoek door desselfs orangkaja voorheenen t'mijnen huyse tot Haroeka geschied, opdat aldaar 4 paar zijner bloedverwanten in den egten staat zouden bevestigen. En dienselven avond in gedagte negorij aangekomen, en 's daags daaraan, wesende den 23 dito, aldaar gepredikt, de bovengenoemde in den egten staat bevestigt, en 's avonts wederom van daar na de reduyt Hooren geschept en dien nagt aldaar verblijvende. Den 24^{en} 's morgens konde wegens sterke wint en zeer holle deyninge na Camariën niet oversteeken, derhalven genootzaakt tot den 25 dito te vertoeven, en met zonnenopgank zoo behouden op gemelte negorij weederom aangecomen.

Aenstonts is 't onderwijsen weederom voortgegaan met goede vrugt t'zedert onser aankomste teweeg gebragt te hebben, verhoopende in korten tijt 't nootsaaklijxte van 't Christendom haar ingeboesemt te hebben. Den 26^{en} daaraanvolgende 's morgens, 's namiddags en 'z avonds d'onderwijzing als vooren waargenomen. Denzelven avond wierd mij berigt hoe zeeker vrouwspersoon, Kajou genaamt (eertijds met een Cabobber wiens naam Calana getrout, nu overleden, zij wederom in hoerdom met een heyden meede van Cabobbo Lamma haar leven toebragt, zij eertijts door den H. doop de christelijke gemeynte ingelijft, in de fondamenten des godsdienst onderwesen, 2 kinderen meed het H. zacrament des H. doopzels ontfangen, welker een tot nog in Cabobbo's school onderrigt werd, 't ander bij haar neffens 2 ongedoopte kinderen bij desen heyden geprocureert, alhier op Camariën), weygeren blijft de gebeden of predikatiën bij te woonen, haar steunzel zijnde vermits haar man, zoo zij hem noemt, een heyden zijnde, niet genegen is 't Christendom t'aanvaarden, waarom den marinjo verscheyden mael t'haren huyze hebbe gesonden om t'eenenmaal zulx haar af te raden, edog volherden bleef in enen groote stijfkoppigheyt. Eyndelijk ben zelfs, met meester Jan Claasen, orangkaja Tommattalle, den ouden meester ende een orangtua

[1337] Van der Sluys aan gouverneur Hurdt, 19 februari 1676, NA, VOC 1317, fol. 862v-863v.

verselt, t'haren huyse gekomen, haar samentlijk ernstig weederom vermaanende om met dese nieweling in 't Christendom in gebeeden en andere christelijke onderwijzinge te verschijnen, maar 't was weederom 't oude antwoord: zoo haar man daartoe verstond, zij meede hem te sullen navolgen. Vermerkende niets te vorderen, zijn van haar gescheyden. Dient mede tot dese stoffe hoe eenen Maireeuw, Nanou Zita, Pattimahua, Pattiaron, haar namen meed' vooraf hebbende opgegeven om kristenen te werden, ja zulx door belofte verseekert, nu terugdeinzen, geensins daar na willende luysteren, maer met spijtige reedenen, met haar daarover aan te spreeken, mij bejegent hebben.

Den 27^en^ dito quam Balthasar, des Natahoedis zoon,[1338] op den middag alhier per orembay van 't Casteel, dewelke mij de missive van Uw Agtbaarheyt[1339] behandigde, 't antwoord op mijn voorige behelzende. Tegens den avond verscheen alhier desgelijx weederom den voorgaande nieuwen meester Paulo Miskita, om in des ouden meesters Francisco plaats geplaatst te werden.

Den 29^en^ of ultimo february d'onderwijzing als vooren gecontinueert, en op dienzelven dag 1 paar, na Cabobbo-Lamma willende scheppen, na een ruym verloop harer gebooden op Haroeko alhier op Camariën door den egt aan den anderen verknogt.

'z Avonts na 't gebet is den nieuwen meester Paulo in des ouden Francisco's plaats den orangkaja, orangtuaas ende de verdere gemeynte voorgestelt, op 't antwoord van Uw Agtbaarheyt gevestight, en is denzelven bij haar aangenomen. Denselven dag na de stigters van gedagte duyvelshuyskens ernstig gezogt en ondervraagt, maar konde niet wel tot mijn voorneemen geraaken.

Zondag, wezenden den 1 martii, met behoorlijke tijt de gemeynte vergadert ende meester Jan Claasz, na 't lesen eens capittels, de 10 gebooden, de 12 artikulen des geloofs in de Cabobbische spraak haar seer verstandelijk voorgehouden, hebbe haar kortelijk, na de gaven mij van den Almagtigen medegedeylt, de kragt des gebedts uyt een nedrigen verslagen hert geschiedende, verkondigt, bestaande de vergadering zoo mans als vrouwen in meer als 40 perzoonen, de schoolkinderen uytgenomen, geschiedende den ganschen godtsdienst met alle behoorlijke geschicktheyt. Tegens den avond bragt ons de patty en eenige orangtuaas van Roumakay tijding als dat de Alphoereesen zouden bestemt hebben na 2 à 3 dagen verloop gezeyde negorij vijandiglijk aan te tasten, zeggende meede tot ons een prauw na 't Casteel daarom gesonden te hebben om zulcx aan Uw Agtbaarheyt meede te verwittigen. 'z Avonds wederom gebed gedaan al vooren.

Den 2 martii en 3 dito. Zoo voor- als namiddags wederom onderweezen, 3 dito als vooren. 's Namiddags verstont van den orangkaj Tommattalla, verscheydene orangtuaas haar kinderen eertijts mede in 't Christendom te sullen laten opqueeken belooft, van zints waaren van U.Agtbaarheyt te versoeken hare kinderen met haar in 't heydendom te mogen verblijven, willende daarom spoediglijk na 't Casteel vertrekken. 'z Avonds na gebed hebbe de vergadering bekend gemaakt dat, vermits bemerkende de groote schaarsheyt van mondkost doorgaans in de negorij, eens een keer na huys soude doen, zij ondertusschen haar wat meed' te konnen versien van noodsaaklijk onderhoudt, 'twelk bij haar meest, als 't bewust is, uyt 't bosch moet gehaald werden, en indien de noodzaaklijkheyt vereyschte ik nevens den ouderling weederom in de negorij te moeten verschijnen, zoude zulx op 't believen van U.Agtbaarheyt als U.Eerw. volvoeren. Daar beneffens hebbe haar bekendgemaakt, 's morgens zamentlijk weederom te moeten vergaderen om bequaamlijk aan te teekenen 't getal haar tot nog toe hebbende laten onderwijsen, ende meteen hoeverre dezelve

[1338] Zoon van het dorpshoofd van Mardika.

[1339] Gouverneur Hurdt aan ds. Van der Sluys, 24 februari 1676, NA, VOC 1317, fol. 616r-616v. Hurdt eiste dat de bewoners van Kamarian de nieuwe meester zouden accepteren, en prijst Van der Sluys omdat hij de 'duivelshuisjes' had afgebroken en een 'banier' had vernield.

gevordert zijn. Dienselve avond versogt den ouden meester Francisco eenige dagen, vermits eenige schulden in te manen hadde, te mogen verblijven, maar aangezien U.Agtbaarheyt hem meed met des Natahoedis zoon tegemoet zag, hebben hem g'antwoord zulx niet te mogen geschieden, uyt de Heer gouverneurs ordre, maar meed aanstonts te moeten vertrekken. 's Daags daaraan versogt zulx van des Natahoedis zoon mede, maar is 't voorgaande hem geantwoord.

Den 4en dito 's morgens is den orangkaja met sijn volk weederom vergadert, en is 't getal bevonden als volgt:

Tien manspersoonen dewelke 't vader ons, de 12 artikulen des geloofs, de 10 geboden met d'ordinare vraagstukjens geleert hebben, welkers namen zijn:
1. Orangkaja Tommattala, 2. Joris Tuapessia, 3. Johan Tuasapouri, 4. Abraham Dirimasse (catigania daulou saranie[1340]) 5. Lesje, 6. Diriasse 7. Pattinipa 8. Anna Kotta, 9. Pattiseure, 10. Nanou Zourita.

Seven manspersoonen dewelke 't vader ons, de 12 artykulen, de 10 geboden geleert hebben:
1. Tuahemasi, 2. Tuapoutimau, 3. Bokje, 4. Hatumaan, 5. Tairima, 6. Tapizelang daulo sarani, 7. Sialoppoa.

Vier dewelke 't vader ons en 't geloof geleert hebben:
1. Tailowa, 2. Cainame, 3. Hopoutiroulang, 4. Pattiseuramai.

Volgen nu de vrouwspersoonen

Negen vrouwen hebbende geleert als de 10 mansperzoonen voornoemt, welkers namen zijn:
1. Tahalaha, 2. Marison, 3. Ninzayra, 4. Lepinay, 5. Poirima, 6. Airouhoua daulo sarani, 7. Tepouti, 8. Eronhalawa, 9. Oroutoute.

Vijf dito de 10 gebooden, de 12 artykulen, 't vader ons als:
1. Riahalawa, 2. Laripessi, 3. Zahelessi, 4. Cousjina, 5. Toupirete.

Vijf dito de 12 artikulen en 't vader ons:
1. Hooure, 2. Repite, 3. Toupia, 4. Mauoune, 5. Majessa.

Volgen nu de namen der schoolkinderen

Namen der schoolkinderen konnende alle gebeeden en formulieren volkomen, zijnde 10 in 't getal als volgt:
1. Tapionen, 2. Ettaparia, 3. Tappikoina, 4. Pattirima, 5. Pattimira, 6. Latoulori, 7. Lachiatta, 8. Pattia, 9. Pattipereeuw, 10. Borisopa.

Vijf kinderen de 10 gebooden, de 12 artikulen des geloofs en eenige gebeeden, welkers namen zijn:
1. Zehati, 2. Polowati, 3. Erousoua, 4. Perkatta, 5. Kottarua.

Drie dito 't geloof en 't vader ons:
1. Pattisiwa, 2. Sandita, 3. Tehouwane.

Vijf dito 't vader ons alleen:
1. Ronka, 2. Cousjina, 3. Wairella, 4. Pattikoupa, 5. Hatousopi. In 't geheel, als bejaarden mans en vrouwen met schoolkinderen, drieënsestigh.

's Avonts hebben met den orangkaja, orangtuaas, zullende christenen werden 't avondmaal gehouden, waarna van den anderen beleeft affscheyd genomen en dien zelven nagt met meergemelte ouderling na Herrouka geschept, alwaar tegens dag werden zijn aangekomen, sulx plegende vermits sterke koelte bij daag hier op dese kust bespeurt wierde, 't onderwijzen aldaar den nieuwen meester ontrent dese nieuwlingen ernstig eerst hebbende aanbe-

[1340] Alle drie tevoren reeds christen.

voolen, naamlijk d'eene dagh de mans- en d'andere dag de vrouwspersoonen, totdat grondig de voornaamste leerstukken zullen verstaan hebben.

Volgen nu eenige consideratiën wegens deze gemeynte, nieuwlingen in 't Christendom
I. Eerstelijk, vermits dese lieden 't geloof, de 10 gebooden, 't gebet onses Heeren met d'ordinaire klijne vraagstukjens alleen geleert hebben. Want zoo haar d'andere gebeden meede hadde geleert, zoude mogelijk in 3 maanden niet 't gewenschte oogmerk bereykt hebbe, of evenwel door den H. doop de christelijke gemeynte niet zoude konnen werden ingelijft, konnende 'tselve mede in overweeging gegeven werden wegens degeene die maar alleen de 12 artykulen en 't vader ons geleert hebben.
II. Aangesien zeer veele nog in 't heydendom t'verblijven genegen sijn, en te bedugten staat eenige deser nieuwelingen in 't Christendom, zoo lang als ongedoopt zijn, door arglistige verleydingen des Zatans van haar goed voorneemen wederom te mogen werden afgerukt, of 't niet best en ware dese nieuwelingen spoediglijk door den H. doop de christelijke gemeynte in te lijven? strekkende sulx als tot een affschrik der heydenen. Edog niettemin na 't ontfangen doopzel neerstiglijk te leeren voort te gaan, sullende hierdoor, is 't niet met desen, 'tzij met hare kinderen, 't gewenschte doelwit bereykt werde.
III. Nademaal vermerke alreets de heydense orangtuaas den orangkaja Tommattalla niet wel te gehoorsamen, en deze lieden, schoon genomen nog ongedoopt, bij haar in groote klijnagtinghe te wesen en desselfs vermeerdering schier of morgen te vreesen is, of geen middel ware dese luyden een weynig van den anderen af te scheyden ofte wat meer als d'andere haar te verheffen? Opdat zulx de heydenen bemerkende, eenigsins werden terug gedreven in haar daagelijxe stoutheyt, zullende zeekerlijk zulx strekken tot verder aanwas deser nieuwlingen, dewelke hierdoor kragtiger in dit haar heylig voorneemen zullen werden versterkt.
IV. Ten vierden of ten laatsten, bemerkende geen plaats schier te wesen van eenig aansien tot deser nieuwlingen versaamling, zoo tot het gebed als andere oeffeningen des godsdienst, ja selfs den meester tot nog geen wooning onder haar is aangewesen, of men den orangkaja met desselfs orangtuaas niet zouden konnen aanporren en vermanen zoodanige plaatzen op te rigten, opdat in ordentelijkheyt alles geschiede, zulx strekkende tot een beter aansien onses christelijken godsdienst, en wel voornaamlijck als dese nieuwlingen door den christelijken doop Jesu Christi gemeynte zullen werden ingelijft? Edog van herten geern ons zelven onderwerpende 't believen en welgevallen zoo van Uw Agtbaarheyt als uwe Eerwaardighedens, verblijvend, die wij altijt zijn – – –

Was getekent: Cornelius van der Sluys m.s.s. cand., en Jan Claasen ouderlingh daan schoolmeester de Caybobo.

In margine stont: Gedaan op 't eyland Oma, aan de sterkte Zeelandia, den 9en martii, anno 1676.

208. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Manipa, Buano, Hitu, Ceram en Haruku door ds. Petrus Durant en ouderling Thomas Rodrigos. Ambon, 9 mei 1676.
NA, VOC 1317, fol. 900v-904r. Afschrift.

Kerk- en schoolvisite op de eylanden Manipa, Bonoa, Hitoe, Pieroe-Tanoene, oud Caybobbo, Camariën en het eyland Oma, gedaan door den E. predikant Petrus Durant, neffens den ouderling Tomas Rodrigos, opgedragen aan de Ed. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt en d'Eerwaarden kerkenraad in Amboina.

Anno 1676 den 31 maart.[1341] Naardat den 31en maart van 't Casteel vertrokken waren, sijn den 2en april op Bouro gearriveert, ende aldaar den Duytschen godsdienst op den Paasdag verrigt hebbende, den 6 dito op Manipa aangekomen. Den sesten dag[1342] de school gevisiteert ende daarin bevonden 36 kinderen die hare lesjes heel wel wisten, 9 leerden de catechismus, 4 die tot de catechismus komen, 10 de Aldegondens, 6 die tot de Aldegondens komen, 7 die de gebeeden leerden, laasen en schreeven, en was de school wel gestelt.

Den 7 april. Naar voorgaande waarschouwinge een Maleytsche voorbereydinge gedaan sijnde, wierden 7 kinderen en een bejaarde gedoopt en de catechisatie der bejaarden met genoegen aangehoort.

Dit verrigt sijnde, wierde den sergiant, orankajen en kranckbesoeker versogt wat in de kerk te willen vertoeven, waarvoor eerst vernam naar eenige questie onder de ledematen in 't gemeen, dog wierden geene geoppert, vernam ook bijsonderlijk naar des krankbesoekers Spiegels en inlandschen schoolmeesters hare bedieninge en leeren, dog vondt niets.

De orangkajen, de schoolmeester en andere leedemaaten gaven nu eendragtelijk beter getuygenisse van de huysvrouw van D. Spiegel (voorleeden jaar over quaade gerugten door D. Struys van des Heeren tafel afgehouden) als voorheenen, waarop dan naar voorgaande scherpe vermaninge van sig in 't toekomende van schijn des quaats te wagten en belofte van beterschap, wederom is opgenomen. Bevinde ook alhier dat eenige orangkajen, als onder anderen Paulo Carbou en David Bintang, waarop ook andere sig stijven (seggende de groote huysen soude voorgaan, soo sullen wij ook wel volgen), als Francisko Hakkin, Simon Hapacole, Martin Mole, Paulina Tsiliboang, kinderen hadden die in 't Moordom opvoeden.

David Bintang en Paulo Carbou, sijnde leedemaaten die elk 2 kinderen in 't Moordom opvoeden, daarover aangesprooken en vermaant sijnde, antwoorde Carbou daarover noyt aangesprooken te sijn, maar dat van gantscher herten beloofden sijne 2 kinderen die nog onder sijn magt waaren in de christelijke religie te sullen laaten onderwijsen, om aanstaande visite tot den doop bequaam te sijn. Belooft ook 2 sijner slaven te sullen laten leeren en doopen welkers kinderen van D. A. Struys voorleden jaar gedoopt zijn.

Dog David Bintang gaf vooreerst tot antwoordt dat d'Heer Cops op sijn versoek hadde toegestaan dat, als hij slegts[1343] christen was, soo mogten dese sijne 2 ongedoopte kinderen wel moors blijven. Maar wanneer ik hem aanseyde dat de Heer Cops hem dat wel kan belooft hebben, maar dat de kerke hem geen litmaat en konde laten bij soo verre als hij hem aan die beloften hielt, soo dede hij dan deselvige belofte als Carbou boven vermelt. Hieruyt schijnt iets goets te willen broejen, aangesien beyde Carbou en Bintang doorgaans gesworen hebben hare kinderen niet te sullen laten doopen of de gantsche negorije soude haar volgen, dat sij nu buyten twijffel sullen soecken te effectueren, maar ik bemerke alhier dat dat regt dat de mooren hebben aangaande hare artaas en toetereyen[1344] de grootste hinderpaal is om 't voortsetten van 't Christendom te vertragen, als naderhand in een vrouw en nog ook eenige andere op Piero Tanoene klaarlijk blijken sal.

Martijn Mole, een gedoopt christen, hadde sijn kind ongedoopt naar Batavia gesonden, om aldaar in 't Moorsdom opgevoet te worden.

Simon Hapalie, meede gedoopt christen, hadde sijn kint, sijnde een meysje, ongedoopt aan sijn vader gegeven, buyten twijffel aan mooren belooft om aan haar uyt te heyliken. Daarover aangesprooken en bestraft sijnde, wilde dit eerste niet hooren, dog door scherpe woorden van David Bintang, die dadelijk preuve van sijn ontsag wilde geven, vermaant zijnde, beloofde met zijn kind te sullen doen als David Bintang en Carbou met de hare.

[1341] Een dinsdag.
[1342] Op de 6e april.
[1343] Tweede lezing: slegt.
[1344] Arta en toteria, bruidschat en huwelijkscontract.

Paulina Tsiliboang, eertijts met een moor getrouwt en 2 kinderen daar bij geteelt hebbende, welke sij bij haar behouden heeft naardat van den moor voornoemt verlaten is, nu gedoopt en met een christen getrout, weygert de voornoemde 2 kinderen te laaten doopen, voorgevende dat sij die toterije ofte arta die sij van den moor voornoemt haaren voorigen geweesen man pretendeert niet en soude konnen krijgen indien sij die kinderen niet aan hem en leeverde.

Anthoni Wilhoelang, jong gedoopt christen, belet sijn vrouw tot Christendom te komen, onder dreygement van verlaatinge, daar nogtans de vrouw haare genegentheyd thoont.

Den 8 april. Naar gedane predikatie het nagtmaal uytgedeelt.

Den 9 dito. Voor het guarnisoen een Duytsche predikatie gedaan, des avonds het Duytsche avondgebet gevisiteert, en wel bevonden.

Op mijn vertrek quamen de orangkajen versoeken dat sij met beurten ider een half jaar of geheel jaar gestelt souden mogen worden tot sorge om de christen religie voor te setten, opdat mogte geweeten werden wie van haar de meeste ijveraars waren. Versogten selve dat Davit Bintang en orangkaj Hendrik daarin de voorrang soude hebben, ende dat Paulo Carbou, orangtua Abel en Anthoni souden volgen, dat ik dat aan sijn Agtb. soude voordragen, en dat daarin meyntinue[1345] door den zergeant versogten. 't Welk ik sijn Ed. Agtb. hebbe belooft voor te dragen, en ondertusschen vermaant in haren goeden iver voort te varen. Den sergeant berigte mij ook dat, bijaldien de christenen van 's Compagnies diensten wat meer verschoont mogten werden als de mooren, dat dat ook niet weynig tot bevorderinge der christen religie soude strekken.

Den 10^{en} april. Des morgens van Manipa vertrokken en den 11^{en} ontrent den avond op Bonoa gearriveert. Terstond de avondgebeden bijgewoont, de bejaarden gecatechiseert en redelijk bevonden; eenige die haar in de voorgaande visite hadde aangegeven om alsnu haar ter avondmaal te begeven sijn hare beleydenisse afgenomen, naar haar leven ondersogt en aangenomen, zijnde 12 mans en 9 vrouwen, uytmakende 21 in 't getal.

Den 12^{en} dito. Des voormiddags de voorbereydinge, des namiddags 15 kinderen en een bejaarden gedoopt, de school gevisiteert, bevonden daarin 16 die de catechismus, 14 de gebeeden, 9 de Aldegondens leeren, en konde hare lesjes heel wel.

Den 13^{en} dito. Naar gedane predikatie het avontmaal uytgedeelt en nog dienselven avond vertrokken. Seker moor, als mij alhier berigt wierde, genaamt Lerole, soude ligtelijk tot het Christendom te krijgen sijn, dog was nu niet bij de handt. Dit staat aan te merken voor diegene die de toekomende visite doen sal, dewijle hierdoor een groote gevollig soude te verwagten staan.

Den 15^{en} dito. Op Hitoe g'arriveert. Op denselfden dag de schoole gevisiteert bevont 6 catechismus, 1 Aldegonde, 5 die de gebeeden leerden, tesamen 12, en was de schoole redelijk, een litmaat aangenomen.

Den 16^{en} dito. Des 's morgens een Duytsche en des namiddags een Maleytsche voorbereydinge gedaan, 2 kinderen gedoopt, ende de bejaarde met genoegen gecatechiseert.

Den 17^{en} dito. Naar voorgaande predikatie het avondmaal uytgedeelt met 12 communikanten, soo Europianen als inlanderen.

Den 18^{en} dito. Het morgengebet in 't Duyts gedaan en aldaar een kint dat van deese nagt met de doot van de moeder gebooren was gedoopt, en soo terstond vertrokken.

Den 20^{en} dito. Op Piero-Tanoene aangekomen, aldaar des 's morgens gepredikt, 4 bejaarden en een kint gedoopt, de catechisatie der bejaarden aangehoord, de school gevisiteert. Dog gaat hier soo wat slapjes voordt. Seker Gerrit Tapesul, gedoopt christen, onthielt sijn soonties van den H. doop, schoon het voornoemde kint alreede onder de doopelingen was

[1345] Maintenue, handhaving.

aangetekent van den vader, was mij met sijn kint ontloopen, dog omtrent de pas van Tanoene weder gekregen sijnde is het egter gedoopt, en de ouders door den sergeant over haar wegloopen een kleyne straffe opgelegt.

Matheus Titapou en Wilimeyntie Cairouwa, beyde gedoopte christenen, dog de vrouwe voorheenen met een moor getrouwt geweest sijnde en een kinde geteelt hebbende, heeft het voornoemde kint, om hare arta van den voornoemde moor te krijgen, naar Iha versteeken.

Dewijle sig alhier maar 3 communicanten bevonden, hebbe deselvige naar Oud Cabobo medegenomen om aldaar te communiceren.

Den 21 dito. Op Cabobbo de voorbereydinge gedaan, 4 kinderen en een bejaarden gedoopt, de bejaarden gecatechiseert, de schoole gevisiteert. Des avonts de avondoefeninge bijgewoont en alles heel wel bevonden, dog waren nog eenige kinderen en bejaarden op hare oude negorije en vond eevenwel de school met 51 kinderen voorsien. De negerije ook in reedelijck postuer met vaste palisaden omset.

Den 22 dito. Naar gedane predikatie het avondmaal met 19 mannen en 9 vrouwen uytgedeelt en naar de middag naar Camariën vertrokken.

Den 23 dito. Des 's morgens op Camariën aangekomen, terstont het volk doen vergaderen, den godsdienst doen oeffenen door leesen van een cappittel, opseggen van gebeeden, vragen etc. gelijck ook des avonts, was alles wel. Bevondt dat de vrinden dergeenen die naar Amboina in detentie sijn gebragt de schoole niet en wilden frequenteeren, maar haar op mijne aankoms in 't bosch vlugtig stelden. Dede de vlugtelingen opsoeken en gink ook selfs meede, dog konden niemand bekomen.

Den 24^{en} dito. Hebbe de morgenoeffeninge weederom doen bevorderen. Ontrent den middag quamen D. van der Sluys en den ouderling Jan Claasen hier mede aan, wierde het volk terstont weederom bij malkanderen geroepen, en dede haar naar vermogen door Jan Claasen in hare tale examineeren, als wanneer beeter contentement gaven als verwagt hadde, diervoegen geen swarigheyt soude gemaakt hebben om deselvige door het H. doopwaater Christi kerke in te lijven indien sijn E. Agtbare met sijnen raad, die haar als compaters gepresenteert hebben, haare presentie niet en hadde gemanqueert. Des agtermiddags van daar vertrokken en des avonds op Cariu[1346] aan de reduyt Hoorn gearriveert.

Den 25 dito. De voorbereydinge op Cariu gepredikt, 7 kinderen gedoopt, de bejaarden gecatechiseert.

Den 26 dito. Het avontmaal naar gedane predikatie uytgedeelt met 36 communicanten, des naarmiddags een Duytsche predikatie voor 't guarnisoen gedaan.

Den 27^{en} en 28^{en} dito. Op Aboro en Wassou.

Den 29^{en} en 30^{en} dito. Op Oma.

Den 1^{en} en 2^{en} mey. Op Haroeke gedoopt en 't avondmaal uytgedeelt, latende de schoole sorge D. van der Sluys bevoolen.

Dit ende niet anders in waarheyt gepasseert, en van mij onderteykent, Petrus Durant V.D.M.
In margine stont: Den 9 mey anno 1676.

209. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 mei 1676.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 107-108.

Eerwaerde – – –

[1346] Het afschrift heeft hier en in de volgende zin Crain.

Na onse hertgrondige toewenschinge van alle heyl, vrede ende genade Gods aen U.U.E.E. kerkelicke vergaederinge, sijn wij vooraf schuldig dankbaerlick met desen te erkennen de getrouwe voorsorgen welcken U.U.E.E. vergaederinge ons heeft toegedragen in het toesenden van onse twee jongste broederen D. Joh. Ab Engelisch en Jac. van Belle, zijnde met alle toegenegentheyd, eer ende liefde in onse E. vergaederinge tot dienst en stightinge onser christelicke gemeynte alhier ontfangen. Het heeft hierop God Almaghtig belieft onsen E. broeder D. Jacobus Montanus zaliger gedagtenisse, nadat uyt sijne dienst van Ternate met besondere lof herwaerts sieckelick is overgecomen, tot droefheyd en seer groot verlies, besonder voor dese onse inlandsche gemeynte, door de dood van ons weg te rucken, zijnde den 22 april laestleden christelick in den Heere gerust.

Om de E. kerke van Ternate, die de goede voorsorgen onser E. vergaederinge en oock den getrouwen dienst D. Montani zaliger gedagtenisse met een brief aen ons dankbaerlick heeft erkent, niet onbesorg of verlegen te laeten, hadden dese onse kerkelicke vergaederinge met goedtvinde van onse E. Heer gouverneur besloten D. Albertus Struys voor de tweede mael wederom derwaerts over te senden, doch door wat redenen en oorsaeck de voornoemde besendinge is aghtergebleven en onse geheele kerkelicke vergaederinge van Amboina hierop eyndelick na seer lange en groote langmoedigheyd jegens hem is gedwongen en genoodsaeckt geworden, soo door lange voorgaende als wederop nieuws begaene fouten en ergernisse, den voorn. D. Albertum Struys geheel te deporteren van sijnen dienst en buyten alle kerkelicke bedieninge naer Batavia op te senden, sult U.U.E.E. onse broederen en kerkelicke vergaederinge tot Batavia uyt dit nevengaende kerkelick relaes, nevens de bijlaege[1347] tot bevestiginge dienende, connen verstaen, niet twijfelende of sult oordeelen dat wij hierin billick en tot dienst van Gods kerke en sijner eere behoorende tot soodaenige extremiteyten sijn voortgegaen, hebbende hiervan met desen aen U.U.E.E. kerkelicke vergaderinge als met ons correspondererende goedgevonden dit rapport te doen. En overmits Alb. Struys opentlick in onse vergaederinge heeft voorgehouden tegens onsen E. praeses yets anders te sullen inbrengen tot sijn E. beschuldiginge, soo sijn verplight en genoodtsaeckt te betuygen dat wij geensints onsen E. broeder en praeses A. Eldercampius als sijne partije in onse vergaederinge hebben connen aenmercken, versoeken nevens ons sijn E. in eere voor te staen, hebben oock tot onser defensie goedgevonden dat wij van dese deporteringe jegens Alb. Struys met de laeste besendinge na de classe van Amsterdam sullen overschrijven.[1348]

Wij stellen U.U.E.E. vergaederinge oock in bedenkinge voor hoe dat het voor ons hier seer bekommerlick vald geduerigh uyt onse broeders en leeraeren de gemeynte van Ternaten te moeten versorgen, en dat die onlangs van Batavia was derwaerts geordoneert onderwegen in Banda werd opgehouden.[1349] Onse broederen souden ooc wel wenschen eens verschoont te mogen wesen, aengesien men soo lange jaeren achter den anderen voor de kerke van Ternate heeft sorge gedraegen ende het ons gansch smert aen de ziele ende droevig is te sien onse broederen of siekelick met verlies haerer gesondtheyd uyt Ternaten wederom komen,of soo den eene na den anderen door de dood ons te werden ontruckt. Souden gern sien dat ooc anderen predicanten in desen nevens ons haer geliefde te quyten.

[1347] Een dossier betreffende ds. Struys in ANRI, Archief Kkr Batavia 138. Het hoofddocument is getiteld 'Relaas der kerkelijke Acten nopende de iterative schandalen en gegeven ergernissen dm. A. Struys, dienende tot justificatie der kerkelijke cencuren, tijdlijx over hem geoeffent, alsmede wegens zijn deportement over hem uytgesproken in kerken-rade, en opentlijck voor het aangezigte dezer gemeynte afgelezen, in Amboina den 10 mey 1676'. In NA VOC 1317, fol. 48-70 een opsomming, d.d. januari 1676, van de 'misdrijven' van ds. Struys. Zie ook hiervoor, doc. 186 en hierna, doc. 211 en 225, alsmede Mooij, *Bouwstoffen* III, 290, 22 juni 1676; Valentijn, AZG, 69 en 75-77.

[1348] Zie hierna, doc. 211.

[1349] Waarschijnlijk is bedoeld de proponent De Large (Mooij, *Bouwstoffen* III, 269).

Onse kerke deser provintie van Amboina is tegewoordig niet als met vijf predikanten en noch twee proponenten die de Maleydschen dienst boven anderen konnen verrichten versien. Van de dienst D. Montani en Struys nu ook ontbloot zijnde geworden, sijn in soodaenige bequaeme staet niet als voorhenen, sullen echter de Ternatische kerke na ons vermogen besorgen. Doch D. van der Sluys noch Zacharias Cahien als proponenten niet wel derwaerts connen oversenden, doordien daertoe noch niet met d'oplegginge der handen als predikanten in dienst sijn bevestigt en den dienst daer alleen niet en soude connen verrichten.[1350]

Waermede na onse salutaire toewensch afbrekende, verblijven, Eerwaerde, godzalige, voorsienige en hooggeleerde heeren en broederen, U.U.E.E. seer toegenegen en gedienstige broederen, uyt naem van onse kerkelicke vergaeringe, Andreas Eldercampius pastor Amboinensis, pro tempore synedrii praeses, Jacobus van Belle p.t syn. scriba, Nicol. Snijders ouderlingh.

Actum in Amboina aen Casteel Victoria den 20^{en} mey 1676.

210. Brief van proponent Zacharias Kaheing aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 1 september 1676.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 109-111.

Aen de Eerwaerdige, godtsalige, welwijse, voorsienige, seer discrete en getrouwe heeren vaders en broederen, predikanten en ouderlingen uytmakende den E. kerkenraet op Batavia.

'Soo yemant tot een opsienders ampt lust heeft, die begeert een treffelijck werck', I Tim. 3:1. Hoedanigh oock dese lust tot dit treffelijck werck in mij geweest is alle de tijts mijns aenwesens in India, soo in mijn eerste reis als besonder in dese mijn tweede reis, als ick den dienst als kranckbesoecker was onder U.Eerw. waernemende, is U.Eerw. alle of immers ten meerendeele niet onbekent. Hoedanigh mijn private oeffeninge onder U.Eerw. opsight tot bevorderinge geweest is weet U.Eerw. Waerdoor het onder Godts segen en U.Eerwaedens toedoen met bewilliging der hooge overheden soo verre gebracht is dat ick, zijnde gesonden naer dese provincie Ambon om nae ondersoeck tot proponent gevordert te werden, hetwelke onder Godts segen naer wensch zijnde uytgevallen, gelijck U.Eerw. in 't voorleden jaer uyt de kerckelijcke brief[1351] sult verstaen hebben, soo achte ick doen door Godts hulp gekomen te zijn tot die eerste ordinare trap van het treffelijck werck.

In welke mijne dienst hoe mijn gedragentheit zij geweest van begin tot nu toe, U.Eerw. sult kunnen vernomen hebben en nocht nemen uyt het voorleden en tegenwoordighe toegesondene des E. kerckenraets alhier, waertoe ick mij gedrage.

Terwijl het dan nu niet genoegh is eens wel begonnen te hebben tensij men soeckt voort te gaen van minder tot meerder, soo is 't, Eerw. Heeren, dat ick in desen deele oock voor tegenwoordigh niet hebbe willen stilstaen, maer dat talent hetwelke mij den alleen wijsen Godt heeft believen mede te deelen geern in alle getrouwigheyt tot dienst van Christi kercke verder aenleggen, weshalven ick, nu dese gelegentheit hebbe, wille bij 't hayr vatten en bij desen U.Eerw. gedienstelijck versoeke U.Eerw. gelive tot mijn heiligh voornemen mijn de behulpsame handt te bieden en bij de Hooge Regeringhe op Batavia uit te werken dat ick mochte tot predikant bevordert werden, al waer het oock om nae oplegginge der handen in

[1350] Zonder bevestigd te zijn waren zij niet bevoegd de sacramenten van doop en Avondmaal te bedienen.
[1351] Hiervoor, doc. 203.

dito bedieninge te mogen gesonden werden naer Ternaten,[1352] 'twelke plaets, och lacy! tot noch toe berooft blijft van een permanent leeraer, niettegenstaende in voorleden jaer derwaerts twee leeraren waren gedestineert, welke een door de doot is voorgekomen en de ander uyt toegenegentheit der gemeente in Banda is verbleven.[1353] Indien mij nu soodanigen beroep mochte toekomen, de liefde tot de stichtinge van Godts kerke aldaer soude mij met ijver ontsteken om nae de maten der gaven mij van Godt verleent die gemeente in haer noot te hulpe te komen, niet vreesende de doot, die daer al verscheidene leeraeren uyt het midden van de levendighe heeft weghgenomen, seggende in vertrouwen des herten in Jesu Christo dat indien ick door een wettighe sendinghe in de sake mijns Godts derwaerts konne gesonden te werden: 'koom ick om soo koom ick om',[1354] immers Godts sal der sijn lof van hebben.

Eerw. Heeren, de reden deses mijnes versoecks zijn dese, te weten: de verlegentheyt van de kerke van Ternate, tot welke wel een taelkundige gerequireert wert, in hetwelke hoe bequaem ick ben veele in U.Eerw. vergaderinge niet onkundigh zijn. Voorts is dit mede den reden dat dusdanigen voorslagh oock bij onse E. Heer Gouverneur Antonio Hurdt mij is voorgedragen, hetwelke sijn E. of particulier ofte in 't algemein oock aen sijn Edelheyt op Batavia heeft voorgedragen, soo dat ick soude vertrouwen indien dit wierde gesecundeert door voorsprake van U.Eerw. vergaderinge, hetselve een gewenste uitslagh soude bekomen, hetwelke mijn hertelijcke vreught soude zijn in toekomende te verstaen.

Eerw. broederen, mij dan nu verlatende op het versoeck deses kerkenraedts van voorleden jaer, hetwelke ick nu bij desen aen U.Eerw. ben als vernieuwende, alhoewel het in voorleden jaer te praematuer mochte geweest zijn. Mijn dienst is nu soo veel langer, en in hoedanigen staet, U.Eerw. sult hoop ick met contentement weder uyt de afgesondene brieven deses kerkenraedts kunnen verstaen, dewelcke ick verhoope mede een middel sullen zijn dat U.Eerw. mijn bevorderinge sult uytwerken, hetwelke Godt geve.

Hiermede afbrekende, Eerw. Heeren, soo beveel ick U.Eerw. persoonen en geheilighde diensten in de beschermingе des Alderhooghstens, die deselve altoos wil voorspoedigen tot opbouwinge des lichaems Jesu Christi, hetwelke het gebet tot Godt voor U.Eerw. is van mij, U.Eerw. onderdanighen, schultplightige dienaer ende medebroeder in Christo Jesu, Zacharias Kaheingh S.M.C.[1355]

In Ambon aen 't Casteel Victoria desen 1 septembris anno 1676.

211. Brief van de kerkenraad van Ambon aan de classis Amsterdam. Ambon, 3 september 1676.

SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186, fol. 364-367. Afschrift.[1356]

Hooggeleerde vaaders ende broeders.

Hooglijk vinden ons verplicht, wanneer wij aanmerken uwe onophouwdelijken iver en voorsorge in 't bestellen van bequaame leeraren ten dienste van de verre uytbreydende

[1352] In margine: 'Hoewel mijn bevorderingh met alhier te verblijven mij oock niet onaengenaem soude zijn, doch beveel ick dit alles aen de bestieringe Godts en U.E. oordeel, waerin ick mij sal vergenoegt houden'.

[1353] De ene van deze twee was waarschijnlijk Simon de Large, wie de andere was is niet duidelijk. Door de Hoge Overheid werd eind 1675 besloten dat ds. Montanus vast predikant op Ternate zou worden; misschien is hij hier bedoeld (Mooij, *Bouwstoffen* III, 270).

[1354] Ester 4:14b.

[1355] Sancti Ministerii Candidatus: candidaat tot de heilige dienst.

[1356] Een extract van deze brief, samengevat in 16 punten, in SAA 379, Archief Classis Amsterdam 158, fol. 175.

gemeynten deser afgeleegener gewesten, blijvende tot onser erkentenisse U.Eerw. heylige genegenheyd.

Van U HoogEerw. is onlangs tot onsen oogst ingekoomen D. Johannes Bartholomeus ab Englis, geplaatst op Honimoa in de Uliassers, alwaar reedts loffelijk sijn toebetrouwt talent heeft begonnen aan te leggen.

Edog, wij konnen U HoogEerw. niet verbergen 'tgeen ons, tot droefheyd onser gemeynte, is voorgevallen met eener onser meedebroederen, D. Albertus Struys, sijnde bij sijne komste uyt het vaderland eerst in Ternaaten ende vandaar om sijn ergerlijk leeven naar Batavia opgesonden, eyndelijk vandaar alhier geplaatst geweest. Edog is gemelde Struys, sijnen ergerlijken wandel meer en meer involgende, niettegenstaande om sijne bequaamheyd in de Maleydse taale veeltijds verschoont sijnde, meer en meer beginnen te vervallen, soodat tot twee maalen van sijnen dienst eenige maanden opgeschort sijnde, naar geen apparentie van beeterschap, met hem tot d'extremiteyten hebben moeten procedeeren, en hebben hem gedeporteert naar Batavia opgesonden, vertoonende uyt de bijgaande kerkelijke acten en bijlage van politique documenten[1357] noopende sijne schandaalen, dat naar lang getergde en misbruyte goedheeden, soowel aan kerk als politie, ook beyde haare wijse en heylige devoyren tegens gemelde Struys hebben moeten te werk stellen, werdende hem bij de politie alle sijne gagie en meerdere revenues afgeschreven, ende door de maght der kerke van sijne heylige bedieninge geweert.

En alsoo hij sijn deportement bij hemselven geraaden vont naar een synode van Zuyd- of Noord-Holland te appelleeren, vonden ons verplicht van deesen U HoogEerw. kennisse te geeven. Dog alsoo ons naarmaals is voorgekoomen dat gemelde Struys van 't classis van Hooren uytgekoomen is, heeft ons consistorium goed gedagt ook haar addres aldaar te neemen en alle de gravamina, stukken en bewijsen ten last van Struys haar Eerw. toe te voegen, als voorseekert sijnde dat deselve, den sinodi deputatis ter handen gestelt sijnde, ter lecture van 't Noord-Hollandsche synodus op tijd en bestemder plaatse gebraght sullen werden, dienende dese voor U.E.HoogEerw. tot notificatie, gelijk wij ook vertrouwen dat de kerke van Batavia aan U.Eerw. van dit droevig voorval meldinge doen sal.

De gemeynte van Ternaate, nu bij de twee jaaren sonder ordinaaris predikant geweest sijnde, staat seedert dien tijd tot onse voorsorge en opsight. D. Isacus Huysman, van onse kerke naar Ternaaten ter visiete gedestineert en afgesonden, is kort naar sijne aankomst aldaar overleeden, en naarvolgens D. Jacob Montanus, naardat sijne visite aan de omleggende negrijen en Ternaatsche gemeynten loffelijk gedaan hadde, is krank en seer swak te huys koomende naar verloop van weynige daagen meede in den Heere ontslaapen, en souwde alsoo, door 't geval van D. A. Struys, de inlandsche gemeynte alhier gebrek van bequaame onderwijsers hebben gehad tensij onsen proponent Sacharias Caheyngh, in de Maleydsge taale kundig, dit gebrek vervult had, en heeft sig ook tot dit werk aangegord. D. Petrus Durant, dit ons onvermoedelijk verlies van drie leeraren weeder met neerstigheyd vervullende, D. Andreas Eldercampius, die sig mede tot den Maleydsgen dienst begint te stellen, en D. Jacob van Belle sijn voor den Hollandsgen dienst. D. Gualterus Peregrinus visiteert de gemeynte van Ternaaten, opdat deselvige bij gebrek van eygene leeraren niet en koome te vervallen.

De mooren beweegen haar nog meer en meer. Hebben nog voor weynig tijds, als wij uyt de aanteykeninge D. Montani hebben gesien, die van het noorder deel van het eyland Selebes met sijn mindere onderhoorige eylanden onse vergaderinge om onderwijsers koomen bidden, waarin ook niet gebrekkelijk sullen sijn, hebben daar ook van geschreven aan de herders, onse meedebroeders op Batavia.

[1357] Zie hiervoor, doc. 209.

Onsen Heer goeverneur[1358] heeft verleeden jaar 1675, doende sijne jarlijxse visite op het eyland Ceeram, op de negrije Cammariën en eenige bijgeleegene negrijen de duyvelsaltaaren laaten ter needer hakken, laatende aan deese duyvelsdienaars ontsteeken en voordraagen het licht des Evangeliums, blijvende de sorge door sijne Hoog Agtb. aanbevoolen den proponent Cornelius van der Sluys, die met hulp van een bequaam schoolmeester aldaar de swakke christenen trouwelijk aanqueekt, dewelke naar d'onderwijsinge met den eersten gedoopt sullen werden.

De inlandsge schoolen klaagen oover gebrek van Maleydsge Heydelbergsge catechismi. Het is vermaakelijk te sien dat in veele schoolen 20 à 30 discipelen gevonden werden die den geheelen catechismus van voren tot aghter of door malkander sonder de alderminste hesitatie konnen reciteeren, en hebben nauwelijx elck school een à twee exemplaaren, sommige geen, soodat het te vreesen staat dat dit loffelijk werk bij dit gebrek sal verslappen en eyndelijk geheelijk vervallen. Laat dit gebrek dan, Hoog Eerw. Heeren en broeders, aan de Heeren Majores meede bekent werden.

Van D. Fransois Carons predikatiën, waarvan voorleeden jaar ook aan U.Eerw. meldinge en recommandatie gedaan is, sullen met de brieven uyt het patria anno 1677 bescheyd verwaghten.

Hiermede naar broederlijke en cordiale groetenisse Gode ende den woorde sijner genaade beveelende, blijven U HoogEerw. geaffexoneerde en dienstbereyde medebroederen in Christo Jesu, Jacobus van Belle eccl. Amb. et s.p.t praeses, Petrus Durant eccl. in Amboyna et s.p.t. scriba, Andreas Eldercampius ecclesiastes Amboinensis ad Castellum Victoria, Nicolaas Snijders ouderlingh.

In Amboina nomine synedrii den 3 september anno 1676.

212. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 9 september 1676.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 115-117.

Eerwaerde – – –

Wij en willen niet twijfelen of onsen laatsten van den 20 mey anno stanti[1359] sall U.Eerw., neffens een kerkelijk relaas noopende het deportement van onsen geweesen medebroeder Albertus Struys, al ter hand gestelt sijn, waarin ook onsen schuldigen plight van dankbaarheyd oover U.Eerw. heyligen iver en sorge ten voordelen van onse kerke in het toesenden van twee godtzalige en iverige mannen, D. Joannes Bartholomeus ab Engelis ende D. Jacobus van Belle, beyde bij ons in eere en vreede ontfangen, U.E.Eerw. hebben opgedraagen, ende ook van het zaalig overleyden van onsen weerden en lieven medebroeder D. Jacobus Montanus gemeldt. Bij wiens overleyden alsmeede bij voorval van het deportement van D. A. Struys, alhier weederom wel een bequaam leeraar vereyscht werd.

D. Gualterus Peregrinus, van sijnen driejarigen dienst van Honimoa afgekoomen sijnde, is de visite naar Ternaaten door het lot te beurte gevallen, en in het begin van augustus derwaars vertrokken. Soo is meede D. Joannes Bartholomeus ab Englis bij lootinge in D. G. Peregrini plaatse op Honomoa gestelt. Aan het Kasteel Victoria werden de Maleydsge diensten door D. P. Durant ende den proponent Sacharias Kaheyng, de Duytsge door D. Andreas Eldercampius ende D. Jacobus van Belle getrouwelijk waargenoomen. Op het eyland Oma is D. Cornelius van der Sluys, dewelke aldaar sijn aanbevoolen waght neerstig en getrouwelijk waarneemt, gelijk ook D. Sackaria Caheyng alhier aan 't Kasteel doet, en

[1358] Anthonio Hurdt, 1672-1678.
[1359] Hiervoor, doc. 209.

verwaghten alsoo beyde den tijd wanneer haar de oplegginge der handen sal werden vergunt.

Uyt de gedaane kerk- en schoolraporten door onsen medebroeder D. Petrus Durant sijn wij bericht dat op de eylanden Manipa en Bonoa de heydenen en mooren onse gemeynte seer beginnen toe te vallen, ende apparent was in 't korte aldaar een goed aantal derselver der kerke Jesu Christi door den H. doop te sullen werden ingelijft, dat ook de gansche negrije van Cammariën reets soo verre in de fondamenten der christelijke religie was geavanceert dat meede in 't korte sullen konnen gedoopt werden, diervoegen den geestelijken oogst hier voorwaar groot word ende de arbeyders weynige.

Over U.E.Eerw. aangewende devoiren noopende het drukken van D. Carons predicatiën blijven wij dankbaar, sullende het succes daarvan tegemoet sien. Wensten dat soodaanigen hoope ook ontrent het drukken der Maleydsge Heydelberghse catechismen gegeven wierden. Het is vermaakelijk om te hooren dat in sommige schoolen, van 100 kinderen sterk, wel 20 à 30 dissipelen gevonden werden die de voornoemde catechismum van vooren tot aghteren, ook door malkanderen, sonder eenige hesitatie konnen reciteeren, maar droevig dat dickwils in een school nauelijx 1 à 2, somtijts ook geen derselver exemplaaren gevonden werden, soodat het te vreesen staat dat dit kostelijk werk, door gebrek deeser exemplaaren, seer sal verslappen ofte ten eenemaal vervallen, indien niet intijdts daarin voorsien werd. Willen dierhalven vriendelijk versoeken U.E.Eerw. recommandatiën diesaangaande ontrent haare E.Ed. de Hooge Regeringe op Batavia gelieven te reitereeren.

De Maleydsge vocabulaar van D. Ganjer,[1360] indien van onder de perse gebraght is, sullen hier meede verwaghten.

Hierneffens gaat een brief aan de Eerw. classe van Amsterdam[1361] alsmeede een ander aan Hooren,[1362] neffens een relaas nopende D. Struys deportement,[1363] versoeken vriendelijk U.E.Eerw. sorge tot bestellinge derselvige.

De besoekende hand des Heeren, voor deesen door swaare aardbevinge oover ons geweest sijnde, neemt meer ende meer af, en wij hebben oorsake Godt daarover te looven. Wij beveelen hiermeede U.E.Eerw. persoonen en H. dienst Goode ende den woorde sijner genaade ende blijven U.E.Eerw. van herten toegenegene vrunden ende meedebroederen in Christo, d'kerkenraad van Amboina. Uyt aller naam Andreas Eldercampius p.t. synedri praeses, Petrus Durant s.p.t. scriba, Nicolaes Snijders ouderlingh.

In onse kerkelijke vergaderinge in Amboina den 9^{en} september anno 1676.

Naar het schrijven van deesen is onsen weerden medebroeder Jacobus van Belle godtszaaliglijk in den Here ontslaapen, bij welk droevig voorval wij, in plaats van één predikant, als boven versoght hebben, wel twee sullen noodigt sijn.

213. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP CERAM DOOR DS. JOHANNES BARTHOLOMEUS AB ENGLISCH EN OUDERLING CORNELIS PIETERSZ. Saparua, z.d. [oktober 1676].

NA, VOC 1325, fol.86-90. Afschrift.

Volgt de visitatie van kerken en scholen gedaan op Ceram etc. begonnen den 20 der voornoemde maant october.

[1360] Fredericus Gueynier, *Vocabulaer*, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 18.
[1361] Zie hiervoor, doc. 211.
[1362] Niet aangetroffen.
[1363] Hiervoor, aantekening bij doc. 209.

20 Dito. Zijn in des Heeren naam omtrent de namiddag na Hatouanen gegaan en aldaar vernagt. Den 21 dito hebben van Hatoeanen nae Kelquepoety overgestoken, en omtrent de middag op Kelquepouti gekomen zijnde, hebben aldaar de school gevisiteert en bevonden: 12 die de catechismus geheel, en redelijk lezen en schrijven, 7 die omtrent de helft deszelfs, en mede redelijk lezen en schrijven, 18 die de Aldegondens vraagjens, 9 a.b.c. kinderen, die de gebeden meermaals genoemt redelijk hebben beantwoord. Het getal der presenten is tezamen 46, absenten 3, dog meest ziek.

Des avonts hebben de gebeden en catechisatie aangehoort alsmede de ledematen gevisiteert. Het eerste bevonden redelijk, dog het laatste zeer slegt, vermits er weynig bevonden is die de Maleytze tale verstonden.

Den 22 dito hebben aldaar gepredikt, 9 kinderen gedoopt en het heylig avondtmaal uytgedeelt aan 18 ledematen en daarna 6 paar getrouwt.

Daarna ons afscheyd genomen hebbende, zijn deszelvigen daags na Amahey geschept en hebben aldaar des avondts de gebeden en categisatie bijgewoont mitsgaders de ledematen gevisiteert, wiens gemoederen ontroert bevonden vanwegen het doodtslaan van zoo veel menschen, 'twelk nu jongst van haar in een kleyn negoritje ontrent Kelquepouti geschiet is, waarvan wij de hoofden nog zagen ten toon hangen. Hierom verzogten zij van deze reys haar te mogen onthouden van het heylig gebruyk des avontmaals. Wij mede nog niet wetende of het haare vijanden zijn geweest die zij hebben gemassakreert, of niet, hebben geoordeelt het avondtmaal voor deze reyse aldaar uyt te stellen, gelijk ook hetzelve zoo om deze als om geene reeden is uytgestelt.

Den 23^{en} dito. De schoole aldaar gevisiteert. Hebben bevonden: 16 die de catechisatie in 't geheel, en moy lezen en schrijven, 20 die de helft deszelfs, en beginnen ook moy te lezen en te schrijven, 24 die de Aldegondes vraegjens redelijk, 22 a.b.c. kinderen, die de gebeden mede redelijk hebben beantwoort, t'samen der presenten 82, absenten 5 dog ziek.

Naar sterk aandringen heeft den orangkaja belooft de schole tegen mijn wederkomste te vergrooten en tot een getal van 100 kinderen te brengen. Daarna zijn getreden tot de predicatie en hebben 17 kinderen gedoopt, en zijn nae gedaene vermaninge vertrokken en denzelven dag nog op Cepa gekomen.

Den 24 dito. Des morgens van den principaalste uyt de heidense negorij begroet zijnde, heb gelegentheyd genomen om haar door mijn bijhebbende tolken tot het Christendom aan te maenen, dog kreeg anders geen antwoord als dat ze alleen quamen om den predikant de handt te geven, waermede zij weder vertrokken.

Daarop zijn getreden tot de predicatie alsmede tot de visitatie der schole, die wij bevonden in 't geheel 9 sterk, waarvan der 2 den catechismus amper in 't geheel beantwoorden, en ook begonnen te lezen en schrijven, 2 die dezelve begonnen, 3 die de Aldegondens vraegjens, 2 a.b.c. kinderen, die maar Bappa Cami beantwoorden, t'zamen als gezegt hebbe negen in 't getal.

Des avondts wierd mij gevraagt van een jongen uyt de heydense negorij, of zijn vader mij wel eens spreeken mogt voor mijn vertrek. Ik antwoorde ja.

Omtrent de middernagt, nadat al lang geslaepen hadde, wierde opgewekt, vermits de persoon voorschreven om mijn te spreken gekomen was. De naam van deze persoon was Sahahelou, zijn verzoek was om christen te worden met zijn vrou en vijf kinderen. Ik oordeelde dat dit verzoek meer uyt vreeze als wel uyt liefde tot het Christendom voortquam, want mijn bijhebbende corporaal met een soldaat waren des morgens gegaan en hadden ontrent de 54 nagelboomen gevonden die men zeyde van hem verborgen gehouden te zijn. Egter, ziende op zijn vrouw en inzonderheyt op zijn vijf onnosele kinderen, dede hem schriftelijk in presentie van getuygen beloven dat hij en zijn vrouw haar zouden bequaam maaken om de H. doop te ontfangen, en dat hij van stonden aen vier van zijne kinderen in

de schoole zoude bestellen en mede aanstonts een wooninge make onder de christenen. Dit wierd van hem en de presente getuygen onderteykent, 'twelk tegenwoordig onder mij is berustende.

Den 25 dito. Zijn des morgens van Sepa geschept om na Hatuwane over te steeken, alwaar wij des avonts nog zijn gekomen, en zijn den 26 dito weder nae onze bescheyde plaats gekeert.

Onder stond: Dit alles is in waarheyd zoo voorgevallen gelijk wij ondergeschreven getuygen. Zijn U.Ed. Agtbare Heeren en waarde broederen onderdanige dienaaren in Christo Jesu, en was onderteekent: Joannes Bartholomeus ab Englisch eccl. in Honimoa en Cornelis Pietersz orangtoua.

214. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN TE KAIBOBO LAMA EN KAMARIAN (CERAM) DOOR PROPONENT CORNELIUS VAN DER SLUYS. Haruku, 21 november 1676.
NA, VOC 1325 A, fol. 41-49. Afschrift.

Visietrapport van de kerken en schoolen op de negorijen Caybobbo Lamma en Camariën, gedaan door den proponent Cornelius van der Sluijs en overgelevert aan den Ed. erntfeste, agtbare, welwijze, voorzienige en zeer bescheydene Heere Anthonio Hurdt, extraordinaris Raadt van India, Gouverneur en Directeur dezes provintie Amboina met den aankleven van dien, mitsgaders aan de Eerweerdige, godtvrugtige, hooggeleerde, wijze, voorzienige, getrouwe, de predikanten, ouderlingen en diakenen uytmakende den kerkenraad, vergadert in Amboina aan 't Casteel Victoria.

Oma, aan de sterkte Zeelandia

Den 22 september anno 1676[1364] ben ik 's morgens met den dag van de plaats voornoemt na Caibobbo Lamma geschept en dienzelven avond, mij de wind groot voordeel doende, op Caybobbo Lamma behouden aangekomen.

Nadat hertelijk van den orangkaja en meester der schole verwelkomt was, verstont van denzelven hoe dat God d'Heere zijn kastijdende hand tegen de negorij opgeheven hadde, zoo datter t'zedert haar vertrek van Haroeka meer als 40 persoonen, van de vlugste en sterkste schijnende te wezen, overleden waaren, ende dat deze besmetlijke quale niet verminderde maar eer vermeerderde. Dit hoorende stont t'eenemaal verbaast, konnende bijna in een quartier uirs niet een woord spreeken. Daarna wat bedaerende, dagt bij mijzelfs: zoo anstonts wederom deze lieden in haren hoogdringende noodt te verlaten en was mijn bediening en mijn schuldige pligt alsmede de liefde tot zijn evennaasten niet nagekomen, derhalven bij mijzelven vaststelde een dag 4 à 5 bij haar te verblijven om haarlieden met de gaven mij van den Almagtigen medegedeylt te vertroosten ende te versterken.

Den zelven avond 't gezonde volk, zoo ouden als jongen, belastende te versamelen, hebbe in haar tegenwoordigheyd een ijvrig gebedt, op die droevige toestand bijzonderlijk passende, voor Godt uytgestort, en na 'tzelve een korte vermaning gedaan waarom d'Heere der heirscharen ons somwijlen met zijne vaderlijke tugtroed hier in deze werelt kastijt, waardoor in sommige een herts ontroeringe door 't uytpuylen van uyterlijke tranen bespeurde, waarmeed' haar dien nagt in den schut en scherm des Almagtigen hebbe bevolen. Gekomen zijnde ter plaatze alwaar mijn verblijf hadde, hoorde zulken droevige geschreeuw en gekerm, dat wederom als een nieuw verbaastheyd veroirzaakte. Meester Jan Claas bij mij staande, vraagde hem waar dat dit gekerm was, antwoorde mij, ik gelove daarover. Wel,

[1364] Een dinsdag.

zeyde ik wederom, laat ons eens zamen in dat huys gaan en vertrooste den persoon in zijne smerte. Meester Jan Claas voorafgaande en mij zoo de weg wijzende, geraakte zoo gesamentlijk in dees kranken zijn wooning, dewelke in de grootste smerte, soo 't mij scheen, bevond. Komende omtrent zijn rustplaats, vernam een ongemeene hette, ik ondertusschen hem kloeklijk tot de dood aanmanende, vermits zag dat als met dien laatsten vijand te worstelen hadde, dragende hem voor zijne zonden en wederom aan d'andere zijde Christi verdiensten, hebbe hem Gode en 't woord zijner genade bevolen, door een ernstig gebedt ten hemel opgezonden.

Den 23^{en} september, 's anderen daags, verstont dat hij ontrent de middernagt overleden was, zijnde behalven dezen op dienzelven nagt nog twee gestorven. Dienzelven dag werd er besteet in de school te visiteren en bevonden als volgt: 6 kinderen dewelke de groote catechismus in 't geheel van buyten beantwoorden, 14 desgelijx verder als de helft, 14 desgelijx beantwoordende d'Allegondens vraegjens, 12 dewelke de dagelijkse gebeden leeren, 46 kinderen bevonden, 12 kinderen door gemelte ziekte niet tegenwoordig.

's Avonts wederom gedaan als dien avond te vooren.

Den 24^{en} september. 's Morgens zoo ginds en weder in de negorij de herten dezer lieden versterkt, bijzonder de vreeze Godts en een heyligen wandel haar aanbeveelende. 's Middags na den eeten mij wat onpasselijk gevoelende, begon te vreezen of deze besmettelijke ziekte mij mede niet mogt hebben getroffen. Ik ondertusschen wilde mijnzelven al op de been houden om niet ten eersten tot leggen te geraeken, 'twelk nog al duirde tot den avond, evenwel te zeer verswakt om zelfs 't avondgebed tot God uyt te storten, waarna den orangkaja ende d'orangtouas mij op de baleeuw noodigende om aldaar met haar te eeten, koste haar verzoek niet voldoen, maar na een weynig gezeten te hebben, was genoodtzaakt mij na mijn verblijfplaats te begeven, konnende dien nagt niet een half quartier uirs rusten, wegens steeking en krimping der dermen, 't hooft van pijn zoo zwaar zijnde dat 't niet en konde oprigten.

Den 25^{en} september deze pijne continuerende, met een sterke dyzenteria verzelt, besloot dienzelven dagen, vermits in een vreemd huys was, te vertrekken, gelijk ook den orangkaja mij een bequam vaartuyg daartoe verleende, en ben dienzelven nagt na Haroeka geschept, alwaar 's anderen daags, den 26^{en} september tegens den middag vol smert en pijne zijnde aanquaam. Mijn huijsvrouw, mij dus aanschouwende, wierd aanstonts zeer g'altereert. Ik haer ondertusschen nog wat moet gevende, betoonde haer wederom wat geruster. Dog den Almogenden zij gedankt, na drie dagen thuys geweest te hebben en medicijnen gebruykt te hebben, gevoelde merkelijke beterschap, zoodat die zondag daaraan nog in 't Nederlants op de reduyt alhier voor d'zoldaten gepredikt hebbe, en 's avonts na Poorte geschept, om met D. ab Englisch de visite op 't eyland Oma, ter oirzaake van de kinderen te doopen en 't heylig avondtmaal te bedienen, af te doen en te volvoeren.

Oma aan de sterkte Zeelandia anno 1676

17 November.[1365] 's Morgens per orembay van hier geschept en tegens den middag op Camariën aangelandt, zijnde 't meeste gedeelte der persoonen 't Christendom zullende aannemen tegenwoordig, uytgenomen eenige dewelke aan 't Casteel in Amboina waaren, wegens pallissaden door haer ter plaatze voornoemt gebragt, werdende daarom dezelve alle uir wederom op Camariën verwagt om in d'onderwijzinge als meermaals voorheen gemelt te volherden.

's Avonts 't gewoonlijke teken tot 't gebed gegeven zijnde, zijn zoo bejaarden mans en vrouwen als minderjarigen in de vergaderplaats gekomen, welkers antwoorden met lust, genegentheyd en liefde op de meesters vragen aangehoort hebbe, waarna ik met een bequaam

[1365] Een woensdag.

avondgebed 'tzelve hebbe beslooten, en haar 's morgens om al t'zamen wederom te vergaderen ernstelijk versogt.

Den 18en november zijn dezelve bij den anderen gekomen als 's avondts te vooren vastgesteld was, en bevonden 20 mans en 25 vrouwspersoonen, behalven de kinderen, ende hebbe hooft voor hooft de bejaarde wederom onderzogt, of dezelve in plaats van gevordert mooglijk niet veragtert waaren, maar moet bekennen dat eerder nog aan haar gewonnen als verlooren hadde. Dit werk verrigt zijnde, hebbe haar gesamentlijk afgevraagt of zij nog volherdende bleven bij haar oud voornemen, naamlijk om door den heyligen doop in de christelijke gemeente ingelijft te werden? Waarop eenpaarlijk antwoorden, ja, oodtmoedig en ernstig verzogten, dat haar doopzel dog op 't spoedigste mogt werde verhaast, want nu al twee jaaren bijna in den christelijken godsdienst onderwezen waren. 't Zelve verzeekerden zij mij mede van d'afwezige in Amboina, na 't Casteel met pallissaden te brengen geschept, anders bloejde de gemeente nog hier zeer loflijk.

Des namiddags de school gevisiteert en bevonden als volgt: 3 kinderen dewelke d'Aldegondens vraagjens t'eenenmaal van buyten beantwoorden, 6 tot de helft desgelijx, 15 konnende alle formulieren en gebeden van buyten, tesamen 24 kinderen, 5 door ziekte als andere onbequaamheyd niet verscheenen.

Den 19en november. 's Morgens daaraan een predikatie na de capaciteyt dezer lieden in 't Maleyts gedaan, en tegen den avond na huys vertrokken.

Twee consideratiën

Aangezien deze lieden van Camariën nu zoo lang in de christelijke leere onderwezen zijn, waardoor zeer goede verantwoording aan een iegelijk haar onderzoekende verleenen, en men langer deze lieden uytstellende eenige wel mooglijk in haar heylig voornemen mogten verdrietig werden, 'twelk d'omleggende heydenen bespeurende daarom wel haar uyterste best zouden doen om deze luyden wederom in haer 's duyvels strikken te vangen, waarop de heydenen zonder twijffel haar grootlijx zouden verhoveerdigen tot schande, hoon en nadeel van onzen heyligen christelijken godtsdienst – of 't daarom niet hoognoodig ware, om alle deze mooglijke ergernissen voor te komen, dat meergemelte lieden, vermits 't nog bequaam saisoen dezes tijts, door den H. doop in Jesu Christo gemeente ingelijft wierden.

Ten tweeden, aengezien de negorij Caybobbo Lamma zoo verre van 't eylandt Oma gelegen is, en men op de negorij Cabobbo zijnde maer drie uiren is van Pieroe en Tenoene, 'twelke door een der predikanten, de vizite van Manipa en Bonoa waarnemende, dan meteen werd bezogt, oft niet gevoeglijk Cabobbo daeronder meede zoud konnen genomen werden? – dan of wie op Oma mogte leggen, meed Pirou en Tenoune te visiteren, dan zoude den predikant van 't Casteel de drooge rijshoek[1366] omgekomen zijnde alleen op Loehoe behoeven aan te gaan, en dan zoo voort na de kust van Hitoe oversteken en van daar zijn reyze na huys vervorderen.

Van alle 'twelk ik 't goedvinden en believen van Uw Agtbaarheydts alsmeed Uwer Eerweerdighedens na deze zal verwagten, aan 'twelke mij van herten gewillig zal gedraegen.

Onder stont: Verblijvende Uw Agtbaarheyts en Eerweerdighedens onderdanige, oodtmoedige en verpligte dienaar. En was geteekent: Cornelis van der Sluys m.s.s.c.

In margine: Oma aan de sterkt Zeelandia dezen 21 november anno 1676.

[1366] Tandjung Sial, de zuidwestpunt van Ceram.

215. BRIEF VAN DS. ANDREAS ELDERCAMPIUS AAN DE CLASSIS AMSTERDAM. Ambon, 24 november 1676.
SAA 379, Archief Classis Amsterdam 186 fol. 371-373.

Hoog-Eerwaerde vaders en broeders.

Tot onderhoudinge van onderlinge ende harmonieuse correspondentie hebbe nodigh geacht U Hoog-Eerw. den toestand onser kercken met droefheyd mijns herten t'ontdekken. 't Geliefde onsen Heer gouverneur op den 2den september 1676 bij sijne visite naer Ternate sijne persone en geselschap te besorgen met een predicant van dese gemeynte in Amboina, en aengesien D. Peregrinus, nu eenige weken te vooren, derwaerts gegaan en nu al apparentelijk van Ternate ter visite van de buyten afliggende negerijen zoude vertrokken zijn, wierd sulx mede van onse kerckenraad aengenomen, oordeelende nodigh dat onder ijverige waerneeminge van medegaende godsdienst sijne Hoge Achtb. hoog aengelegene besoygnes en waerde persone met wederoprichtinge van den vervallen godsdienst in Ternate een gewenste ende voorspoedige uytkompste erlangen mochte.[1367] Ende also ten versoeke van den Hoog-Achtb. Heere gouverneur tot dese visite was medegegaen den predicant D. P. Durant, die met den dienst den Heer gouverneur heeft vergeselschapt, heeft'et d'Heer gelieft desen broeder voornoemt door den tijdlijken dood van sijne gestelde wacht af te roepen ende uyt dit rampsalige leven op te eyschen, gelijck geschied is op de wederkompste uyt Ternate, zijnde in den Heere gerustelijk ontslapen den 8en november 1675.[1368]

Ende also D. Alb. Struys van hier ontsett van sijnen dienst is opgesonden, D. J. Montanus ende D. Jac. Van Belle mede overleden zijn, staet zedert den 2den september den dienst alleen op mij, werdende geadsisteert met predikdienst door den proponent D. Z. Caheyng. Ende so lang op Gods believen met sterckte en gesondheyd gesegent zijn en lijd den dienst alhier geen gebrek, gelijck deselve tot noch toe niet geleden heeft. Ende also de bedieninge der heylige sacramenten alleen ten laste compt voor mij, hebbe mij tot waerneminge van den Maleydsche dienst te haastiger moeten schikken.

Ick heb jongst mijne visite in d'omliggende negerijen, so op 't geberghte als aen de strand, gedaen. De kercken heb ik bevonden in een vredige staat, ende de scholen seer bloeyende. De meest geoefende reciteerden den Heydelbergschen catechismus van voor tot achter sonder de minste hesitatie. Ick vond in vele scholen niet meer als één Heydelbergsche catechismus ende die noch slechs uytgeschreven. Twee discipelen, uytgeroepen, vraagden d'een d'ander sonder het boek in te sien, ende aentwoorden vaerdighlijk, waerin groot vernoegen schepte.

Ende also de koning van Ternate alle sijne praetensiën op de provincie van Amboina bij de besendinge van onsen Heer gouverneur gerenuncieert heeft, met onderteykeninge van sijn naem Amsterdam[1369] en koninckliijck sjap ende segel, sullen sich de mooren onder ons so veel te lichter tot het Christendom beweegen, aengesien sij de Ternataensen koningh, so lange dese pretensie niet gerenuncieert hadde, hebben moeten considereren, vresende altoos dat noch t'sijner tijd haer weder onder deselven gehoorsaemheyd souden moeten buygen, waertoe voortaen geen meerder gevreesde verwachtinge.

D. J.B. ab Englisch, mijn seer geliefde broeder in den Heere, doet alsnoch onder Gods genadigen zegen in gesondheyd sijne goede debvoyren aen de kercken ende scholen in d'Uliassers, ende wij als twee overgeblevene corresponderen tijdlijkx door aengenaeme letterlijke gemeynschap. Den proponent van der Sluys doet den predikdienst op Oma ende

[1367] Zie deel II-1, doc. 67 en 68.
[1368] Ten rechte 1676. Valentijn, AZG, 77 en Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 121 geven ten onrechte als datum 8 december.
[1369] Sultan Sibori Amsterdam, 1675-1690. De tekst van het verdrag, d.d. 7 januari 1676, in *Corpus Diplomaticum* III, 5-7.

aen de nieuwe christenen op Ceram, alwaer onser Heer gouverneur de duyvelsaltaren, selfs voorgaende door sijn geselschap, heeft laten afhakken. D. Peregrinus peregrineert ende visiteert de kerken en scholen op de Manados ende omliggende eylanden omtrent Ternate, zijnde sijn Eerw., staande neffens D. Durant ende neffens mij, dese commissie bij lot toegevallen, en geblijkt bij jongste tijdinge dat sich alsnoch bevindt in goede gesondheyd. Het getal van leeraers alhier nodig zijnde is U. Hoog-Eerw. so wel bekent als ons selve, en gedraegen ons onder een sekere verwachtinge met innerlijcke begeerte ende als met uytgerekten halse tot U.Hoog-Eerw. trouwe voorsorge, niet twijffelende of uwe ingewanden in liefde en medelijden tot ons gebrek en droefheyd met vyrige smeekinge neffens ons tot den Heere des oogstes ontsteken worden.

Van Uwe Hoog-Eerw. hooggeleerde, zeer godvruchtige, wijse, voorsienige ten dienst verplichte en gansch bereyde, Andreas Eldercampius ecclesiastes Amboinensis ad Castellum Victoria, pastor.

Amboina aen 't Casteel Victoria, den 24^{en} november 1676.

216. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP SAPARUA EN NUSA LAUT DOOR DS. JOHANNES AB ENGLISCH EN OUDERLING ADRIAAN MALAROEROE. Saparua, z.d. [1 januari 1677].[1370]
NA, VOC 1325 D, fol. 141-151. Afschrift.

Rapport der visitatie van kerken en scholen op de eylanden Honimoa en Nussalaut gedaan, door ons ondergeschreven predikant en ouderlingen gerapporteert aan den Ed. Hoogagtbare, welwijzen, zeer genereusen, manhaften Heer Gouverneur met zijnen raat en de E. kerkenraad op Amboina.

Hoogagtbare, wel wijze, voorzienige en zeer bescheydene Heeren, mijn Heeren.
Eerwaardige, godtsalige, hooggeleerde broederen in Christo Jesu.

December 1676
7^{en} Dito zijn in des Heeren name na *Boy* geschept en aldaar de schole gevisiteert. Hebben bevonden: 36 die den catechismus in 't geheel, en moy lezen en 20 daarvan moy schrijven, 7 die de helft deszelfs, en ook beginnen te lezen en te schrijven, 11 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 7 die de helft derzelve, 29 die de gebeden moy hebben beantwoort etc.

N.B. Deze schoole neemt moy toe. Samen 80 presenten, absenten 2.

Daarna gepredikt, 5 kinderen gedoopt, de categisatie aangehoort en de ledematen gevisiteert, hebben d'laatste slegt bevonden.

Vandaar na *Tiau* geschept en aldaar mede de schole gevisiteert. Hebben bevonden: 14 die den catechismus in 't geheel, en lezen, dog maar seven daarvan schrijven, 15 die de helft deszelfs, en niet lezen of schrijven, 13 die de Aldegondens vraagjens leeren, 21 die de gebeden alles zeer slegt hebben beantwoort, samen 63 presenten, absenten 11, waarvan 7 ziek en 4 moetwillig.

N.B. Deze schoole is slegt, en in plaats van te vermeerderen vermindert dezelve, dog den meester heeft beloften van neerstigheyd gedaan, waarvan wij de vrugten in toekomende hoopen te zien.

[1370] Deze datum wordt vermeld in het volgende document.

Daarna gepredikt, 7 kinderen gedoopt, de categisatie aangehoort ende ledematen gevisiteert, het eerste redelijk, het laatste slegt.
N.B. Deze kerke is verrot zoodat mij in toekomende daar niet in vertrouw te prediken.

Deszelvigen avonts nog na Poorten vertrokken en aldaar vernagt.

Den 8en dito. De schole van *Harien* en *Porto* gevisiteert. Hebben bevonden: 23 die de categismus in 't geheel, en leezen, dog maar 19 schrijven, 21 die de helft deszelfs en leezen, dog nog niet schrijven, 22 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 11 die de helft deszelfs, 26 die de gebeden alles maar redelijk hebben beantwoort.

N.B. Deze schoole is redelijk slegt, presenten 93, absenten 11, dog meest ziek.
N.B.2. Alzoo den meester van Poorten en Harien in begin van january 1677 overleden is, en dienvolgende de school vaceert, zoo hebben wij, naamlijk coopman en predikant, bij provisie de school verzien met de ondermeester van Sirri Sorri, Francisco Latoupouti genaamt, die den 15 january op plaatze voormelt provisioneel is voorgestelt van den coopman etc.

Des namiddags de voorbereydinge gepredikt, 8 kinderen gedoopt, vier paar getrout, de categisatie des avonts aangehoort, de ledematen gevisiteert, dog zoowel het een als het ander zeer slegt bevonden vermits het gebed langen tijd om des meesters swakheyd, die zeer lang ziek is geweest, door een jongen is waargenomen, weynig bequaamheyd hebbende, waarin in toekomende bij continuatie van deze slegtigheyd zal moeten voorzien worden.

Den 9en dito. Het H. avontmaal uytgedeelt aan de ledematen van alle de voornoemde negoriën, t'samen 34. Deszelvigen daags om den sterken wind niet kunnende voortscheppen, zijn na Honimoa wedergekeert en aldaar vernagt hebbende, zijn

den 10en dito na Hatouane vertrokken en in de schoole van *Paperou en Touhaha* bevonden:

In de schole van Paperou: 22 die den catechismus in 't geheel, en lezen, dog 15 daarvan maar schrijven, 4 die de helft deszelfs, 13 die de Aldegondens vraagjens, 11 die de gebeden alles redelijk hebben beantwoort, samen 50 presenten, absenten 10.

In de schole Touhaha: 30 die de catechismus in 't geheel, en lezen, dog 24 daarvan schrijven, 9 die de helft deszelfs, 19 die de Aldegondens vraagjens, 26 die de gebeden alsvooren hebben beantwoort, samen 84 present, absenten 9. Deze school is redelijk en heeft zedert de jongste visitatie toegenomen.

Des namiddags de voorbereydinge gepredikt en 16 kinderen van alle de vier negoriën gedoopt en de ledematen gevisiteert, hebben twist tusschen den radja Touhaha en Cornelis Pietersz ouderling bevonden, welke twist des avondts heb geëxamineert en ondervonden dat dezelve is ontstaan omdat den radja voornoemt Cornelis Pietersz had verweten een hoerenkint te wezen, 'twelke den radja in presentie van mij en den oppermeester Francisco Mole staande hielt. Daarbij komt nog een beschuldinge ten laste van den radja, door Cornelis Pietersz en andere bijgebragt, dat naamlijck den radja Touhaha, zoo dronken dat hij nauwlijx staan kon, op een zondag onder het leezen van een predicatie in de kerke was gekomen en met een luyde stem in 't midden van de kerke hadde geroepen en met deze woorden den meester, die in 't leezen van een predicatie was, toegeroepen: 'diem diem djouga, appa baicki histori banja de sini',[1371] dog dit ontkent den radja meermaal genoemt.

Zoo het een als het andere inziende, heb deze bijde voorschreven persoonen van het avondtmael gesuspendeert.

Den 11en dito. Des morgens hebben de scholen van *Nollot* en *Itawakken* gevisiteert en bevonden:

[1371] Hou je mond toch! Waar is al dat gepraat goed voor?!

In de schoole van Nollot: 21 die de categismus in 't geheel, en leezen, dog 16 daarvan schrijven, 24 die de helft deszelfs, en lezen, dog maar 6 schrijven, 13 die de Aldegondens vraegjens, 22 die de gebeden zeer moy hebben beantwoord, somma 80 presenten, absenten 15, veel zieckelijk.

In de schoole van Itawacka: 13 die den catechismus in 't geheel, en ook leezen en schrijven, 10 die de helft deszelfs, en lezen, maar 3 die daarvan schrijven, 5 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 5 die de gebeden zeer moy hebben beantwoord, presenten 33, absenten 10, meest ziekelijk.

N.B. Deze schoole heb altijt zeer goet bevonden en neemt daaglix toe.

Daarna gepredikt en het H. avontmaal uytgedeelt aan de ledematen van dese vier voornoemde negorijen t'samen, 41 in 't getal.

Den 12^{en} dito. Na *Oulat* geschept en aldaar de schoole gevisiteert in absentie van den meester, die, niettegenstaande bewust zijnde van onze komste, na Honimoa was vertrokken, en bevonden: 23 die den catechismus in 't geheel, en leezen, dog maar 13 schrijven, 20 die de helft deszelfs, 13 die de Aldegondens vraagjens, 9 die de gebeden, alles zeer slegt hebben beantwoort, samen 65 presenten, absenten 23, zoo zieke als moetwillige, en 22 kleyne kinderen, t'samen 45.

N.B. Deze school is slegt en blijft slegt, zijnde des meesters luyigheyt daarvan de oorzaak, en zoo wij toekomende rijs geen beterschap en vinden zullen wij genootzaakt zijn veranderinge te maeken, gelijk hem met ernst ook is aangezegt.

Daarnae gepredikt, drie kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, dog de helft niet gevonden, zoodat hier kerke en school vervalt.

Vandaar na *Ouw* gevoeteert en de schoole gevisiteert. Hebben bevonden: 50 die de catechismus in 't geheel, en zeer moy schrijven en lezen, 6 die de helft deszelfs, en ook zeer moy beginnen te lezen en te schrijven, 28 die de Aldegondens vraegjens in 't geheel, 11 die de helft deszelfs, 37 die de gebeden en alles zeer treffelijk hebben beantwoort, samen 132 presenten, absenten 8, dogh ziekelijk.

N.B. Deze school is in eenen zeer goeden toestant en neemt dagelijx zeer toe, zoodat de meester over de neerstigheyd te prijsen is.

Daarna gepredikt, 7 kinderen gedoopt, gecategiseert en de ledemaaten gevisiteert, is het eerste wel, het volgende redelijk bevonden.

Denzelvigen avonts in den duysteren nog na *Honimoa* vertrokken en des anderen daags in Duyts en Maleyts gepredikt.

Den 14^{en} dito de schoole op *Sirri Sorri* gevisiteert, hebben bevonden: 56 die de catechismus in 't geheel, en moy leezen en schrijven, 32 die de helft deszelfs, en mede moy beginnen te lezen en te schrijven, 11 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 4 die de helft derzelve, 30 die de gebeden alles zeer moy hebben beantwoort, t'samen presenten 133, absenten 16, dog ziekelijk.

N.B. Deze schole is mede in een loffelijken staet.

Bij vertrek van Francisco Latoupouti, vooren ondermeester alhier, na Poorten alsvooren benoemt, hebben wij voornoemden coopman en predikant communicatyf deze schole weder met een ondermeester verzien, die ik ook bij provisie den 15 january als ondermeester in de schoole heb gezonden. Zijn naam is Jan Boy, een discipel van D. Paijs eerst, en nu langen tijd van mij, van wiens zedigheyt en kennisse goede getuygenisse kan geven.

En hebben daarmede de visitatie op 't eylandt Honimoa geëyndigt.

Onder stont: Ed. Agtb. Heere, U.Ed. onderdanige dienaren. En was geteekent: Joannes Bartholomeus Ab Englisch eccl. ibidem en Cornelis Pietersz orangtoua.

Hier volgt de visitatie op 't eyland Nussalaut begonnen den 28en december anno 1676
Den 28en december, op maandag, van Honimoa naar *Titaway* overgesteeken, hebben aldaar de schoole gevisiteert en bevonden: 23 die de catechismus in 't geheel, 23 schrijven net en lezen treffelijk, 27 die de helft deszelfs, 22 daarvan moy beginnen te schrijven en te lezen, 42 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 3 die de helft derzelver, 29 die de gebeden moy hebben beantwoort, samen 144 present, absenten 30, dog veele ziek.

Daarna gepredikt, 8 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, dog geen disputen bevonden als dat den radja toua zijn schoonzoon Sekitika beschuldigt vader te zijn van zijn tweede dogters kind, wiens zuster hij voordezen tot zijn vrouw heeft getrouwt gehadt, 'twelke in de visite voordezen gedoopt is, 'twelke zoo zijnde, zoude Sekitika daarvoor aensprekelijk zijn, vermits hij met de zuster eerst getrouwt en drie kinderen daarmede geprocureert heeft, waarvan nog een in wezen is. Dog Sekitika ontkent het, alhoewel zij, naamlijk zijn voorige overleden vrouws suster, in haar kraambed uytdrukkelijk bekent heeft, voor vier geloofwaardige getuygen, niemant anders dan Sekitika vader te wezen. Hierdoor zijn tusschen den radja toua en Sekitica harde woorde gerezen, waarom den radja toua voornoemt zig heeft van 't avontmaal onthouden.[1372]

Des avonts na Cilen geschept en aldaar vernagt tot des anderen daags.

Den 29en dito. Na *Nalahiën* geschept en aldaar de schoole gevisiteert, hebbende bevonden: 21 die den catechismus in 't geheel, en lezen, dog maar 15 schrijven redelijk, 13 die de helft deszelfs, en beginnen te lezen, dog maar vijf te schrijven, 12 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 8 die de helft derzelve, 29 die de gebeden redelijk hebben beantwoort, samen 83 present, absenten 13.

Daarna gepredikt, 4 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, dog geen questie bevonden.

Deszelvigen daags na *Amet* geschept en aldaar de schole gevisiteert, hebben bevonden in dezelve: 28 die de catechismus in 't geheel, 28 lezen en schrijven, 6 die de helft deszelfs, 6 lezen en schrijven, 26 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 17 die de helft derzelven, 21 die de gebeden zeer moy hebben beantwoort, samen 100[1373] present, absenten 8, dog ziek.

Daarna gepredikt, 6 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, dog geen tweedragten bevonden, en hebben na verrigtinge van alles voornoemt aldaar vernagt.

Den 30en dito na *Abobo* geschept en aldaar de schoole gevisiteert. Hebben bevonden in dezelve: 16 die de catechismus in 't geheel, 16 lezen en schrijven, 14 die de helft deszelfs, en beginnen te lezen en vijf te schrijven, 11 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 7 die de helft derzelven, 29 die de gebeden zeer moy hebben beantwoort, zoo dat deze schole wederom begint toe te nemen, samen 77 present, absenten 20, dog alle ziek.

Daarna gepredikt en 6 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, en hebbe alles wel bevonden excepto den patti met zijn vrouw, wiens regt nog niet is uytgesprooken, en daarom gesuspendeert blijven.

Daarna na *Akoon* geschept en aldaar de schole gevisiteert, hebben bevonden in dezelve: 11 die den catechismus in 't geheel, 11 lezen en schrijven, 5 die de helft deszelfs, 5 lezen en schrijven, 7 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, 5 die de helft derzelve, 8 die de gebeden hebben beantwoordt, samen 36 present, absenten 4, dog ziek.

Daarna gepredikt, drie kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert, hebbe geen verschillen bevonden en dieswegen haar neffens alle andere ledematen belast om den 31en op

[1372] In het verslag van zijn volgende visitatie meldt ds. ab Englisch dat beiden zich verzoend hebben en weer tot het Avondmaal zijn toegelaten (NA, VOC 1325G, fol. 375-383).
[1373] Ten rechte 98.

donderdag op Zila[1374] te komen om de proefpredicatie te hooren en den 1^en^ january 1677 het avontmaal te ontfangen, daarna nog na Zilen geschept.

Den 31^en^ dito de schoolen van *Zilen* en *Leniten* gevisiteert. Hebben bevonden in dezelve: 13 die de catechismus in 't geheel, en 13 lezen en schrijven, 8 die de helft deszelfs, 8 lezen en schrijven, 10 die de Aldegondens vraagjens in 't geheel, drie beginnen te schrijven, 7 die de helft derzelven, 28 die de gebeden hebben beantwoort, samen 66 presenten, absenten 16, ziek.

Des namiddags gepredikt, vier kinderen gedoopt, de ledematen gevisiteert en alles vreedzaam bevonden.

Den 1^en^ january anno 1677. Gepredikt, het avondtmaal uytgedeelt aen [...] ledematen, en met een vermaninge tot neerstigheyd aan alle de visite tot Nussalaut besloten en den [...][1375] na Honimoa weder gekeert etc.

Onder stond: Edele Hoogagtbare Heeren en waarde broederen, U.Ed. onderdanige dienaaren in Christo, en was onderteekent: Joannes Bartholomeus Ab Englisch eccl. ibidem, Ariaan Malarourou, orangtoua derri poulo Noussalaut.[1376]

217. BRIEF VAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT AAN DS. JOHANNES AB ENGLISCH. Ambon, 5 februari 1677.
NA, VOC 1325 J, fol. 135-137. Afschrift.

Honimoa
Antwoord op het rapport van Honimoa en Nussalaut concernerende den toestand van kerk en scholen aldaar,[1377] overgezonden door d'Eerwaerde D. J.B. ab Englisch en ouderlingen van beyde eylanden respective, onder dato primo january dezes jaars.

Tiouw. De schoolmeester slap, moet zig vlijtiger comporteren of een beter in zijn plaats gesteld werden. Den orangkay ofte patty te waarschouwen dat de negorij zig wat moet reppen met het maken van de toegezeyde nieuwe kerk, of zullen in een denda[1378] vervallen.

Haria en Porto. De bevestinge van den provisonelen schoolmeester werd g'approbeert, zulx hij van nu af absolut zal ageren[1379] en d'ordinaris gagie genieten, mits zig vlijtig en discretelijk aanstellende, zoowel in 't waarnemen van 't school als d'avondgebeden etc., zonder zulx door een jongen of secunde te laten geschieden.

Touhaha. Den radja moet nogmaal gewaarschoud werden, gelijk ik jongst op Camariën hem gedaan heb, dat hij zig onthoude van den ouderling Cornelis Pietersz te schelden, of zullen hem over contumatie doen aanspreken en corrigeren. Het roepen van *diem diem*[1380] etc. in de kerk diend nader onderzogt ende blijft des fiscaals actie derwegen gereserveert.

Oelat. Hier behoeft men met den tragen en luyen meester niet langer te patiënteren, maar moet afgezet, mitsgaders een bequaam en vlijtig man uytgezogt en in deszelfs plaats gesurrogeerd werde.

Siri Sorry. Den nieuwen ondermeester Jan Boy aldaar werd geconfirmeert het verzoek van de hoofden en gemeente om aldaar bij provisie een looze kerck op te slaan, gelijk wij hier

[1374] De negorij Sila, op Nusa Laut.
[1375] Aantal lidmaten en datum niet ingevuld.
[1376] Ouderling van het eiland Nusa Laut.
[1377] Zie hiervoor, doc. 216.
[1378] (Mal.): boete.
[1379] Een vaste aanstelling zal hebben.
[1380] Hou je mond, hou je mond!

gebruyken, in stede van de baleeu, daar het ordinair al wat benaud valt.[1381] Werd gaeren toegestaan.

Op Nussalaut
Titaway. De beschuldinge van den ouden radja tegens zijn schoonzoon zal den fiscaal bij gelegentheyd verder onderzoeken.

Abobo. Den patty is diverse malen voor den landraad wegens de bewuste zaak gedaagt, maar niet verschenen zijnde, is nu ordre gegeven om hem op te brengen, 'tzij met of tegen wil, zoo niet kennelijk ziek is.

Onder stond: Amboina, aan 't Casteel Victoria, den 5en february anno 1677.

218. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU EN DE ZUIDKUST VAN CERAM DOOR PROPONENT CORNELIUS VAN DER SLUYS. Haruku, 23 februari 1677.
NA, VOC 1325 E, fol. 190-196. Afschrift.

Rapport der visite gedaan door den proponent Cornelius van der Sluys op 't eylandt Oma en d'negorij Camariën, overgelevert aan d'Ed. erntfeste, agtbare, welwijze, voorzienige en seer bescheydene Heere, mijn Heer Anthonio Hurdt, Raadt Extraordinair van Nederlants Oost India mitsgaders Gouverneur en Directeur dezer provintie Amboina met den aankleven van dien, alsmede aan d'Eerwaarde, godtsvrugtige, hooggeleerde, voorzienige, bescheydene, getrouwe predikanten, ouderlingen en diakonen uytmakende den Eerweerdigen kerkenraadt vergadert in Amboina aan 't Casteel Victoria.

Oma aan de reduyt Zeelandia den 10en february anno 1677
Ben [...][1382] en met een avondtgebedt beslooten.

Den 14en dito des zondags voormiddags in 't Maleyts voor d'Inlanders dezer negorij gepredikt en dien dag met zonsondergank op Holeliu aangelandt en de vraagstukken der bejaarde nog aldaar aangehoort en verder gedaan als boven.

Holeliu den 15en dito 's morgens de schoole bezogt en bevonden als volgt: 12 schoolkinderen in 't geheel de catechismus van buyten, 10 de helft desgelijx, 9 d'Aldegondens vraagjens t'eenemaal, 9 leerende de dagelixe formuliergebeden, present in alles 40 kinderen. Deze school is loflijk bloeyende, zoo door des meesters neerstigheyd als bijzondere vlijdt der kinderen.

's Namiddags in 't Maleyts gepredikt en 's avonts op Criuw aangekomen. 't Opbouwen des kerkx in deze negorij werdt met ongemeynen ijver voortgezet en is een werk strekkende tot een prael en pronkstuk dezes geheelen eylants.

Crieuw den 16en dito. Bevonden aldaar de schoole als volgt: 6 kinderen te enemaal de catechismus van buyten, 14 de helft desgelijx, 11 d'Aldegondens vraagjens in 't geheel, 11 de dagelijxe formuliergebeden, present in alles 42 kinderen.

's Avonts de categisatie der bejaarden bijgewoont en 't met een avontgebedt beslooten. Den 17en dito 's morgens in 't Nederlants voor 't guarnizoen militerende op de reduyt Hoorn gepredikt, en 's namiddags in 't Maleyts voor d'Inlanders dezer plaatze.

't Stigten van een nieuwe kerk is hier mede bij der hand genomen, zullende, door 't opzigt des sergeants alhier militerende, het in korten tijd voltoyt hebben.

[1381] 'Een looze kerck': een kerkje van houten planken gemaakt, gelijkende op een loods.
[1382] Het tekstgedeelte betreffende 10 t/m 13 februari is door de afschrijver overgeslagen, de foliëring loopt door.

Den 18en dito. 's Morgens na *Camariën* overgeschept en behouden aangeland, bevindende de school nog in een lofflijke toestant. Wat de bejaarden aangaan, waren de mannen meest al te samen in hare hoven en in 't gebergte, zeggende nu den bequamen tijt te zijn om hare pady te planten, moetende dit in veerthien dagen (nae haer zeggen) geschieden, welken tijd zijnde vervult, zij alsdan in de negorij te zullen wederkeeren.

Bezigtigende des meesters rollen, zoo der bejaarden als schoolkinderen, bevond dezelve niet overeen te komen met de rolle van U.E. Agtbaarheden geformeert, te weten in 't regt mededeylen van een ygelijk zijn eygen christen doopnaam, waarom den meester aanbevolen hebbe zigzelven naar 't exemplaar onder U.E. Agtbaarheydt berustende, welkers copia mij mede is toegekomen, te moeten regelen, opdat die misslagen voornoemt mogen werden verbetert, 'twelk met alle vlijdt te zullen agtervolgen mij belooft heeft.

Volgens berigt des schoolmeesters zijn de bejaarde op de bestemde dagen, als saturdags 's avonts in 't gebedt en op zondag, zeer ijverig, en ongemeen neerstig in de predikatie die voorgelezen werd, zoodat alhier de hoope, 't doelwit en oogmerk niet vrugteloos zal wezen, gelijk reets een moor van Calolo zigzelven in tegenwoordigheyd van mij en den orankaja Anthony Tomattalle heeft aangepresenteert om in de fondamenten der christelijke religie onderwezen en daarna gedoopt te werden. 't Zelve verzeekerd hij van een heydense vrouwe, met welke hij (volgens dezer inlanders costuymen) arta toteria gepleegt heeft, hopende beyde tegelijk dan christelijk in den huwelijken staat bevestigt te worden.

Op Serawawang, een half uir hiervandaan gelegen, zijn mede 3 à 4 dewelke mede al beginnen haer herten en hooren te neygen na 't Christendom, zelfs mede een der voornaamste bewuste 8 orangtuaas dezer negorij, zoodat Christi koninkrijk nog al verder onder deze verblinde natie staat uytgebreyd en des satans rijke, welk een rijke der duysternisse is, vernietigt en verbrijtzelt te werden.

Nadat dan alsboven verstaan hadde dat de luyden twee weeken op hare landerijen verblijven zoude, hebbe ik mijn reyze naar huys vervordert, en den 20en february wederom aan de reduyt Zeelandia gekomen.

Harouka den 22en february. De school aldaar bezogt en bevonden als volgt: 6 kinderen de catechismus van buyten t'eenemael, 6 de helft desgelijx, 16 d'Aldegondens vraagjens ten eynde, 13 alle de formuliergebeden, present 41 kinderen. Deze school bloeyt zeer heerlijk, zoo door der kinderen onvermoeyde neerstigheyd als des meesters goede ordre, kennis en overzigt.

Zameth den zelven dito: 2 schoolkinderen de catechismus in 't geheel, 7 desgelijx de helft, 9 d'Aldegondens vraagjens t'eenemaal, 20 de dagelixe formuliergebeden, present in alles 38 kinderen, 2 door ziekte afwezig.

Alle de schoolen dezes eylants Oma zijn tegenwoordig in goede ordre, zoodat over der meesters als der kinderen nalatigheyd in 't minst niet kan geklaagt werden. Na lang wagten werd alhier eyndelijk mede van de twee christen negorijen een kerk opgerigt, want d'oude, bouvallig, gebrooken en geopent van alle kanten, schier onbruykbaar geworden is om den christelijken godsdienst te plegen, en staat te bedugten, zoo deze lieden niet werden aangeport om met het opbouwen spoedig voort te varen, dat de Maleytse godsdienst voor een tijdt lang zal moeten stilstaan bij gebrek van bequame gelegentheyd, ofte zal onder den blauwen hemel moeten geschieden.

Kinderen dewelke alhier rontom in de christen negorijen ten doop gepresenteert werden, zijn 26 in getal.

Consideratiën
1. Aangezien het H. sacrament des avontmaals in 4 maanden op dit eyland en t'zedert de laatste vizite van D. Petrus Durant zaliger op de negorij Cabobbo Lamma niet en is gehouden geworden, wezende dat na gissing meer als 9 maanden geleden, zoodat de ledematen dezes eylants zeer hertelijk, en nog meer die van Cabobbo Lamma, daarna verlangen, of daarom niet een predikant zoude konnen herwaarts komen om beyde de bewuste sacramenten op beyde plaatzen voornoemt te bedienen?
2. Vermits in veele christen negorijen dezes eylants bespeurt werd een trage kerkgang, en dat nog wel voornaamlijk des zondags, op welke veele haar in hare huyzen of op hare landerijen onthouden, daarbeneffens de ordinaire boetes die men haar afvordert zij weynig agten, gelijk mede herde vermaningen, ernstige bestraffingen van haar als in de wind geslagen werden, wenschte derhalven regt bewust te wezen wat in deze zaak best dient gedaan of gelaten te werden?

Aan 'twelke voorschreven mij 't believen en goetvinden van U.E. Agtbaarheyd als uwer Eerweerdighedens van ganscher herte zeer geern zal onderwerpen.

Onder stont: verblijvende hiermede U.Ed. Hoogagtbaarhedens als Uwer Eerweerdighedens oodtmoedige en schuldtpligtige dienaar, en was geteekent: Cornelius van der Sluys, proponent op 't eyland Oma.

Ter zijden: aan de reduyt Zeelandia dezen 23en february anno 1677.

219. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Haruku, Saparua, Nusa Laut en de zuidkust van Ceram door ds. Johannes ab Englisch. Saparua, z.d. [april 1677].
NA, VOC 1325 F, fol. 274-286. Afschrift.[1383]

Visite van 't eylandt Oma begonnen in martio 1677
Den 21en martii hebben na drie voorgaande proclamatiën Marcos Pietersz tot ouderling bevestigt.

22en Dito. Zijn na *Houlliu* geschept in compagnie van Francisco Mole in plaats van Jan Claasz, ouderling van 't eyland voornoemt, zijnde op Oud Caybobbo, en hebben de schole den 23en dito gevisiteert en bevonden: 14 die den catechismus geheel, 14 schrijven en lezen moy, 9 de helft 4, schrijven en lezen redelijk, 9 de Aldegondens vraagjens, 9 de gebeden moy hebben beantwoordt, 41 t'zamen, daarenboven een absent. Het gaat met de institutie ontrent[1384] de schoolkinderen al redelijk, alhoewel het getal zedert onze jongste visite niet heeft toegenomen. Daarna gepredikt, twee kinderen gedoopt en daarna de ledematen gevisiteert en geëxamineert. Behalven haar onkunde alles wel bevonden, ik zeg, behalven haar onkunde, want bij de meeste geene of zeer slegte kennisse te vinden is, gelijk nader uyt eenige bijgevolgde consideratiën zal blijken.

Dito na de reduyt Hoorn geschept en hebben *Criuw* ontrent den avond de voorbereydinge gedaan en de ledematen gevisiteert, en heeft den patty met zijn vrouw om questy tusschen den corporaal over een slaaf zig te onthouden.

24en dito. Op Hoorn door D. Van der Sluys voor 't guarnizoen in Duyts, des namiddags op Criuw door mij in 't Maleyts gepredikt, 4 kinderen gedoopt en het H. avontmaal uytgedeelt aan 38 personen van de twee negorijen Houlliu en Criuw.

[1383] De tekst van dit document is verdeeld over twee kolommen; rechts zijn de statistische gegevens en de werkzaamheden genoteerd, links de algemene opmerkingen over de toestand ter plaatse.
[1384] Het onderwijs aan.

Dito de schole gevisiteert en bevonden: 5 die den catechismus in 't geheel, 5 schrijven en lezen, 16 de helft, 8 de Aldegondens vraagjens, 12 de gebeden maar redelijk beantwoordt, 41 t'zamen, 2 absenten.

Casus. Hier is een heydense vrouw, bij een christen kinderen geteelt, dewelke al overlang genegen is geweest het doopwater te ontfangen, maar is zoo van D. Durant saliger als van mij, en in de voorige en in deze visite, om haare onkunde teruggeset, want zij weten niet meer als het vader ons, het geloof, en nauwelijx de thien geboden. De questie is of men deze vrouw behoort te dopen, verder af te wijsen etc.

Deze schoole is en blijft slegt en neemt nog in kennis nog in getal toe, waarom de meester wel hart heb geschrobbeert.

25^{en} dito. Met vroegten na Haroeken geschept en aldaar ten eersten de schoole van *Sameth* gevisiteert, en bevonden: 3 die den catechismus geheel, 3 schrijven en lesen, 8 de helft, 6 Aldegondes vraagjens, 21 de gebeden redelijk beandwoordt, 38 t'zamen, 6 absenten. Met deze schoole kan het redelijk gaan, dog het getal en neemt niet toe, daar de negorij vol stoute kinderen loopt.

In de schoole van *Harouken* bevonden: 6 den catechismus in't geheel, 6 lezen en schrijven, 5 de helft, 14 Aldegondens vraagjens, 11 de gebeden hebben beandwoord, 36 t'zamen, 4 absenten.

Deze school ten aanzien van het gebouw is ergers als een verkensstal, en den radja tot reparatie aangemaandt zijnde, verblijft sloffig.[1385] Het getal der kinderen vermindert, waarover mij seer verwondere, overmits den meester naerstig schijnt.

Des namiddags de voorbereyding gepredikt, thien kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert.

Den 26^{en} gepredikt, het heylig avontmaal uytgedeelt aan 45 zoo Europiaanze als inlandse ledematen, en denzelven dito nog na *Oma* geschept, hebben aldaar de schole gevisiteert: 8 den catechismus geheel, 5 schrijven en lezen, 9 de helft, 27 Aldegondens geheel, 3 de helft, 37 de gebeden hebben beandwoord moy, 84 t'zamen, absent 11.

Deze schoole neemt nog in getal nog in kennisse toe, weshalven zeer qualijk op den patty en schoolmeester ben gecontentieert, heb haar hevig over de nalatigheyd bestraft, temeer dewijl ik meer kinderen buyten de school als in deselve bevond, want de negorij is groot en volkrijk etc., dog zij hebben beyde beloften van beterschap gedaan.

Daarna de voorbereydinge gepredikt, 9 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert en geen questie bevonden.

Den 27^{en} dito gepredikt, het H. avontmaal uytgedeelt aan 32 ledematen en na Aborou geschept, alwaar wij die van Wassou hadden belast te komen.

De schoole van *Aboro* gevisiteert. Hebben bevonden: 11 den catechismus geheel, 11 lezen en schrijven, 16 de helft, 4 schrijven en leesen, 6 Aldegondens vraagjens, 29 de gebeden hebben moy beantwoord, 63[1386] t'zamen, 41 absenten. De schoole kan hier passeren, alhoewel ook niet in getal toe en neemt etc.

In de schoole van *Wassou* bevonden: 9 catechismus geheel, 4 lezen en schrijven, 1 de helft, 3 Aldegondens, 6 de gebeden redelijk beantwoord, 19 t'zamen, absenten 3. Dit is een kleyne school en kleyne negorij, die niet veel meer in getal kan toenemen. Te weten de school aengaande kennisse, 't kan gaan.

Daarna de voorbereydinge gedaan en de ledematen gevisiteert, en geen disputen bevonden.

Den 28^{en} dito gepredikt, 4 kinderen gedoopt, het H. avontmaal uytgedeelt aan 28 ledematen en nog na Poorten geschept.

[1385] Blijft in gebreke.
[1386] Ten rechte 62.

Visite van't eyland Honimoa, begonnen den 28en martii 1677

Den 28en op *Poorten* de voorbereydinge gepredikt, 6 kinderen gedoopt, 2 paar getrouwt en de ledematen van Haria, Poorten, Tiau, Saperoea en Boy gevisiteert, en hebben na verrigtinge van allen de categisatiën aangehoort, die nu moy toeneemt. Het gebou van de nieuwe kerk is loffelijk voltooyt, alwaar tot een intrede voorbereydinge hebben gepredikt op dito voornoemt.

Den 29en des morgens de schoole gevisiteert. Hebben bevonden: 26 die den catechismus geheel, 26 schrijven en leezen moy, 18 de helft, 14 schrijven en leezen, 16 Aldegondes geheel, 7 de helft, 37 de gebeden moy beantwoorden, 104 t'zamen, 21absenten door ziekte.

Dese school begint nu met dese nieuwe meester weder te floreren, hebben die in kennisse zeer moy en in 't getal 21 toegenomen t'zedert mijn jongste visite, als uyt het jongste rapport[1387] kan blijken etc. Soo ook de categisatie, dog daar mancqueert nog vrij wat aan etc.

Daarna gepredikt en het H. avondmaal aan 34 ledematen van al de negorijen voornoemt uytgedeelt. En des naarmiddaags naa *Tiau* vertrokken en de schoole gevisiteert hebbende, hebben bevonden: 28 den catechismus geheel, 24 lezen en schrijven redelijk, 12 de helft, 7 den Aldegonde geheel, 6 de helft, 23 de gebeden redelijk beandwoort, 76 t'zamen, 9 absenten. Desen meester heeft hem bedagt en is door onse sterke dreygementen tot beter neerstigheyt opgewekt, zijnde in kennisse en in getal 15 toegenomen, vide mijn jongst rapport. De nieuwe kerke alhier staat al overent met adap[1388] toegedekt, dog nog niet voltoyt.

Daarna gepredikt, en 2 kinderen gedoopt.

Den 30en naa *Boy* geschept en de schoole aldaar gevisiteert, hebben bevonden: 29 catechismus geheel, 29 schrijven en leezen moy, 5 de helft, 4 schrijven, alle beginnen te leesen, 11 de Aldegonde geheel, 10 de helft, 23 de gebeden fraay beantwoord, 78 t'zamen, 4 absenten. Dese schoole verblijft in een goeden stand etc.

Daarna gepredikt, 5 kinderen gedoopt en 2 paar getrouwt, en na voorgaande vermaninge tot neerstigheyd zijn na Honimoa wedergekeert.

Den 31en de schoole op *Siri Sorry* gevisiteert, hebben bevonden: 58 die den catechismus geheel, 58 schrijven en lezen moy, 29 de helft, 9 schrijven en alle beginnen te leezen, 19 den Aldegonde geheel, 15 de helft, 16 de gebeden, 137 t'zamen, 38 absenten, dog ziek.

Dese schoole is prijswaardig, die van dag tot dag zeer groeyt, zijnde in getal 26 t'zedert mijne jongste visite toegenomen etc. Daar werd nu met de nieuwe kerk begonnen.

Daarna na *Auw* vertrokken, hebben de schoole gevisiteert en bevonden: 54 catechismus geheel, 54 schrijven en leesen treffelijk, 17 de helft, 7 schrijven, dog d'andere leesen, 18 de Aldegonde geheel, 17 de helft, 26 de gebeden loffelijk beantwoord, 132 t'zamen, 9 absenten. Dese schoole blijft zeer bloeyende, dog is niet zeer vermeerdert, 'twelke den patti tegens aanstaande visite mij met handtastinge belooft heeft.

Dito gepredikt, 5 kinderen gedoopt, 4 paar getrouwt en de ledematen gevisiteert.

Den 1en april naa *Oulat* geschept en de schoole gevisiteert, hebben bevonden: 30 den catechismus geheel, 30 schrijven en lesen, 14 de helft, 9 schrijven en leezen, 11 de Aldegonde geheel, 7 de helft, 17 de gebeden tamelijk beantwoord, 79 tezamen, 32 absenten, dog ziek. De schrik van verscheyde iterative dreygementen heeft dezen luyen meester wat doen oppassen, zoodat de school nu bijna kan passeren, maar het kerkengaan is zeer traag, 'twelke van den beginne mijner komste tot nu toe zoo bevinde. Dog den radja heeft beloften van beter ordre daarin te houden gedaan etc.

Den zelfden dito gepredikt, 4 kinderen gedoopt, 2 paar getrouwt en de ledematen gevisiteert.

[1387] Doc. 216.

[1388] Adap: atap, of gaba-gaba (Maleis), dakbedekking van aan elkaar genaaide takken van de sagopalm (metroxylon sagu).

Sijn na Hatuanen geschept, hebben daar de schoole van Paperou en Touhaha gevisiteert:

Paperou: 26 catechismus heel, 26 schrijven, 2 de helft, 3 Aldegondes geheel, 11 de helft, 7 de gebeden, 49 t'zamen, 28 absenten.

Touhaha: 36 catechismus, 36 schrijven, 5 de helft, 7 Aldegondes geheel, 15 de helft, 18 de gebeden beantwoorden, 81 t'zamen, 18 absenten. Soodat de kinderen in dese schoolen zijn 130 t'zamen, 45 absenten. Dese schoole is wel, zijnde de kinderen en in kennisse en in getal 22 t'zedert mijne jongste visite toegenomen.

Nolot en Itawaken:

Nolot: 21 catechismus geheel, 21 schrijven, 20 de helft, 5 schrijven, 5 Aldegondes heel, 13 de helft, 18 de gebeden, 77 t'zamen, 18 absenten.

Titawaken: 16 catechismus geheel, 16 schrijven, 7 de helft, 7 schrijven, 2 Aldegondes, 3 de helft, 2 de gebeden, 30 t'samen, 10 absenten. Soodat de kinderen in dese schoole zijn 107 tezamen, 28 absenten. Daarna de voorbereydinge gepredikt, 10 kinderen gedoopt en de ledematen gevisiteert.

Dese schole is geweest en tot nog toe zeer florerende, doordien den meester, om valsche getuygenisse gedeporteert, neerstig was. Dog nu dezelve zonder meester bevonden, hebben een grooten jongen over 't sulcx de opzigt, tot des nieuwe meesters komste van Amboina, toevertrouwt, dewelke den 9^{en} april per chialoup Kruyskerken hier aangeland zijnde, van mij is g'examineert, zoo in de fondamenten der christelijke religie als in het waarnemen van de kerkendienst, dog slegt bevonden etc. en heeft daarna den 12^{en} april volgens acten plaats gegreepen.

Den radja van Touhaha heeft met Cornelis Pietersz, niettegenstaande onze iterativelijke instantie daartoe, niet willen verzoenen,[1389] alhoewel Cornelis Pietersz daartoe geneegen scheen. Ik heb hem alleen aangemaant, alleen door mijn ouderling laten aanmanen, dog het was voor een doovemans deur geklopt, weshalven haar heb moeten gesuspendeert laten. Ik heb hier ook met droefheyt aangemerkt dat de meeste, soo wel ledematen als anderen, in 't bosch lopen en na geen kerk of kluys om en zien, alsoo heb verscheyde ledematen, met twee jonge kinderen in 't bosch gebooren, door ontbieden niet uyt het bosch kunnen krijgen, d'eene om te dopen, de andere om ten avondmaal te gaan. Hier behoort in verzien te werden etc.

Den 2^{en} dito gepredikt, 't H. avontmaal uytgedeelt aan 35 ledematen van de 4 negorijen, en nog na Ely alias Quelkapoety geschept.

Visite van de drie negorijen op Ceram begonnen op dato voornoemt

Den 2 dito tijdelijk op *Elly* gearriveert zijnde, hebben des avonds ontrent de tijd des gebeds de voorbereydinge gedaan en de ledematen gevisiteert.

Den 3^{en} dito de schoole gevisiteert. Hebben bevonden: 12 catechismus in't geheel, 12 schrijven en leesen, 8 de helft beginnen te lesen en te schrijven, 18 Aldegondes geheel, 1 de helft, 13 de gebeden beantwoord, 52 t'zamen, 1 absent.

Daarna gepredikt, 3 kinderen gedoopt en 't H. avontmaal uytgedeelt aan 15 lidmaten.

Het frequenteeren der kerke, zoo des zondags als alle daag, is zeer slap. De kleyne vraagjens in de kerke gewoonlijk zijn van de meeste vergeten, zoo ook de school, die nog in kennisse nog in getal toeneemt. Men leeft hier, zoo 't schijnt, half heydens. Den meester gaat al te veel uyt, dan eens met dezen Alphoeresen koning herwaarts, met geenen derwaarts. 'k Hem vermaand wat neerstiger op zijn school- en kerkendienst te passen of dat wij genootzaakt zouden zijn een veranderinge te maken.

[1389] Zie hiervoor, doc. 216 en 217. Cornelis Pietersz, van Tuhaha, sinds juni 1673 ouderling van Saparua, had bevoegdheid personen in ondertrouw te verbinden.

Denzelfden dito na *Amahy* geschept en hebben aldaar de schoole gevisiteert: 19 catechismus geheel, 19 schrijven en leesen, 16 de helft, 6 schrijven en beginnen te lezen, 11 Aldegondes geheel, 10 de helft, 27 de gebeden beantwoord, 83 t'samen, 13 absenten.

Dese schoole kan passeren, heeft t'zedert onse jongste visite[1390] nog 9 in 't getal toegenomen, maar het kerkengaan, gelijk de meester klaagt, werd versuymt, waartoe de orangkaja met ernst heb aangemaand, en om goede ordre te houden twee kerkelijke marinjo's gestelt. 'k Heb alhier tot nog toe het avontmaal niet uytgedeelt, alsoo het bij kerkenraat is goed gevonden hetzelve te staken totdat het bloetvergieten mogte geëyndigt wesen, 'twelke nog continueert etc.

Den 4^{en} dito op Amahey gepredikt. Veertien kinderen gedoopt en haar tot vrede aangemaand hebbende, sijn vertrokken na Sepa.

Den zelven dito op *Sepa* tijdelijk aangeland zijnde, hebben gepredikt en 2 bejaarden, alvorens door ons geëxamineert zijnde, gedoopt en daarna de schoole gevisiteert en bevonden: 6 catechismus half en beginnen te lesen en te schrijven, 1 Aldegondas geheel, 4 de gebeden, 11 t'zamen.

Desen Sasahelou, waarvan in mijn jongste rapport heb mentie gemaakt, is een regte poutar baly.[1391] Hij heeft de tiangen[1392] van een huysje bouwen[1393] in de christen negorij opgeregt, sijn zoon, een jongen van ontrent 12 jaren, in de schoole gegeven, en blijft egter heydens, in de heydense negerij residerende, zoodat tot desen leugenaar geen hoop en is, maar zijn zoon voornoemd, zijnde nu al een half jaar bij de meester in de kost en in de schole geweest, kunnende alle de gebeeden moy antwoorden, is de vraag of men dien zoon wel zoude mogen doopen en daar laten verblijven. Voor mijn, ik wil hem wel op Siri Sorrij de kost geven en in de schoole aldaar bestellen, zoo ik weet dat niet en peccere,[1394] want desen jongen schijnt zeer genegen tot het Christendom te wesen etc.

En zijn denzelven nagt, om de visite van Nussalaut voor Paasen nog af te doen, na Hatuanen overgesteeken en den 5^{en} dito op Honimoa gekomen etc.

Visite van Nussalout, begonnen den 7^{en} april

Den 7^{en} april op *Titaway* de schole gevisiteert, hebben bevonden in dezelve: 18 catechismus geheel, 18 schrijven en lesen, 23 dito half, 23 schrijven en leesen, 29 Aldegonde geheel, 10 dito half, 53 de gebeden hebben beandwoord, 133 t' zamen, absenten 39.

Daarna gepredikt, 3 kinderen gedoopt en de lidmaten gevisiteert, dog meest absent en ziek bevonden.

Dese schoole is zedert vertrek van Pattikeke, voordesen ondermeester aldaar, nu meester op Aboubou, zeer verergert, zijnde de meeste schuld, gelijk ik hoor, bij den ondermeester zijnde in plaats van Pattikeke voornoemd gekomen, denwelke met bedreygen van te deporteren tot meerdere neerstigheyd heb aangemaand.

Den radja toua om de bekende questie,[1395] zijnde nog niet afgedaan, maar nog leeft litispendent,[1396] heeft zijnzelven alsnog onthouden van 't avondmaal.

Den 8^{en} nae *Aboubou* geschept, hebben in de schoole aldaar bevonden: 17 catechismus geheel, 17 schrijven en leesen treffelyk moy, 17 dito half, 10 schrijven en leesen, 11 Aldegonde geheel, 10 dito half, 29 de gebeden hebben beandwoord, 84 t'zamen, absenten 8. Hier gaat het nu wel. De schoole neemt toe, de categisatie gaat moy, den patti, zeggende zijn sake

---

[1390] Verslag van en bezoek aan Ceram d.d. 26 oktober 1676, NA, VOC 1325, fol. 86-90.
[1391] Putar balik (Mal.), zwendelaar, draaikont.
[1392] Tiang (Mal.), de paal of pilaar van een huis.
[1393] 'Huysje bouwen': misschien een verschrijving voor 'mouwen' (zie doc. 194).
[1394] Peccare (Lat.): zondigen; hier: als ik daarmee geen overtreding bega.
[1395] Zie hiervoor, doc. 216 sub Titawai.
[1396] Hier: in een rechtszaak verwikkeld.

afgedaan te zijn, heeft weder gecommuniceert. Daarna gepredikt, 3 kinderen gedoopt, en de ledematen alsboven gevisiteert, zijn na Akoon geschept.

Dito op *Akoon*, in de schoole bevonden: 14 catechismus geheel, 14 schrijven en lesen, 2 dito half, 2 schrijven en lesen, 8 Aldegonde geheel, 4 dito half, 20 de gebeeden beandwoord, 48 t'zamen, absenten 3.

In de school alhier gaat het redelijk. Door mijn jongste dreygement is dese school 11 in getal toegenomen, 'k heb hem verder tot neerstigheyd aangemaant.

Daarna op de negorij voornoemt gepredikt, 1 kind gedoopt en de ledematen alsboven etc.

Dito op *Amet* gekomen zijnde, hebben in de schoole aldaar bevonden die: 27 den catechismus geheel, 27 schrijven en lesen redelijk, 9 dito half, 9 schrijven en lesen redelijk, 26 Aldegonde geheel, 14 schrijven en beginnen te lesen, 8 dito half, 38 de gebeeden beandwoorden, 108 t'zamen, absenten 32.

Dese schoole neemt toe en is zedert mijn jongste visite 32 in 't getal vermeerdert, zoodat het hier zonder ondermeester beeter gaat als voorheen met een ondermeester. Dese nieuwe kerke en vordert niet, men moet prediken in de school etc. Op dito plaats gepredikt, 10 kinderen gedoopt en een bejaarde, alsmede de ledematen gevisiteert.

Den 9^{en} dito na *Nalahiën* geschept en aldaar in de schoole bevonden: 26 catechismus geheel, 26 schrijven en leesen, 12 dito half, 9 schrijven en lesen, 14 Aldegonde geheel, 12 dito half, 20 de gebeeden beandwoord, 84 t'zamen, absenten 16. Dese school is mede goed en neemt moy toe in kennisse en in getal etc.

De nieuwe kerke staat hier overendt, dog nog niet voltoyt, gaat zeer langsaam toe. Daar ook gepredikt, 3 kinderen gedoopt en de ledematen alsboven, en na Sila geschept.

Dito op *Sila*, alwaar wij alle de ledematen van 't eyland hadden ontboden, de voorbereydinge gepredikt, 1 kind gedoopt en den radja van Amet na voorgaande drie kerkelijke proclamatiën tot ouderling bevestigt, en voorts alle de ledematen gevisiteert en tegen des anderen daags haar tot de tafel des Heeren genoodigt.

Den 10^{en} op Sila. Des morgens vroeg op Sila de schoole gevisiteert. Hebben bevonden: 18 catechismus geheel, 18 lesen en schrijven, 8 dito half, 13 Aldegonde geheel, 10 dito half, 28 de gebeden hebben beandwoord, 77 t'zamen, absenten 5. Dese schoole is maar redelijk, zij neemt niet toe, weynig in kennisse, niet in getal, waarover den meester iterativelijk heb beschrobt etc.

Daarna gepredikt en het H. avondmaal uytgedeelt aan 84 ledematen van het geheel eyland, hebben met recommandatie tot neerstigheyt aan alle zoo de visite van Nussalaut voor die tijd geëyndigt en na Honimoa wedergekeert, alwaar wij den 17^{en} dito de voorbereydinge hebben gepredikt en de ledematen van Siri Sorry, Auw en Oulat gevisiteert, alsmede de Europianen.

Den 18^{en} op paasdag hebben aan de ledematen voornoemd, soo in 't fort als in de negorij, zijnde in 't getal t'zamen 65, het avontmaal uytgedeelt en haar met den zegen des Heeren gedimitteert, etc.

Dit alsoo zijnde voorgevallen, getuygen wij onderschreven predikant en ouderlingen, was getekent: Johannes Bartholomeus ab Englisch, eccl. in Honimoa, Marcus Pietersen ouderling, en Ariaan Malarourou ouderling.

220. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MANIPA, BUANO EN LEITIMOR DOOR DS. ANDREAS ELDERCAMPIUS. Ambon, 4 augustus 1677.
NA, VOC 1325 I, fol. 436-447. Afschrift.

Kerklijk visytrapport, ingelangt in consistorio dezen 4en augustus 1677 ende volgens ordre overgegeven aan d'Ed.le Hoogagtbare Heere Anthonio Hurdt, Raad Extraordinaris van India, Gouverneur en Directeur over de provintie Amboina.

Visite gedaan na *Manipa*, zijnde den 23en martii 1677 afgesteeken van Amboina en den 24en dito des avonds na zonnenondergang op het eyland Manipa aangekomen.

Den 25en morgens ging ik met mijn ouderling de school visiteren in 't bijzijn van de aldaar plaats houdende krankbesoeker Huybert Spiegel. Ik liet de rolle der schooldiscipulen door den schoolmeester oplesen, vonden 29 op de rolle, 6 waren absent en 4 ziek.

Catechismus Heydelberg 4, een dogtertjen en 2 jongens, de vierde was op Ambon. Deze 3 reciteerden de catechismus van voor tot agter en zullen met de naaste visite gelargeert konnen werden, konden veerdig lezen Genesis. En alzoo het veeltijds geschied dat de scholieren, g'avanceert tot het leeren van de catechismus, haar gebeden en minder vraagjens vergeten, dede ook onderzoek op haar voorgaande lezen, stond nog wel.

Aldegondes waren 12, die alle fray konden antwoorden. Vijf uyt deze hadden de Heydelbergse catechismus begonnen, en konden ook in deze beginzelen vergenoeginge geven.

Gebeden waren 7, konden bestaan. Den dogter die de catechismus volleert hadde wierd gelargeert, en gaf de vader zijn zoontje in plaats.

8 Vrouwspersoonen, waaronder 2 minderjarig, d'ander 6 stonden om te trouwen. Deze deden mede voor ons belijdenis des geloofs om gedoopt te werden. Zij reciteerden het vader onze, d'articulen des christelijken geloofs en kleyne vraagjens, en mogten aangenomen werden.

Item nog 7 manspersoonen, waaronder 2 minderjarig, wierden ook als de bovenstaande ondervraagt. Hieronder was een oud persoon die niet te zeer vaardig was. Oordeelde dat 'er aan kennis ontbrak 'tzelve met zijn bekeringe te zullen vergoeden, en wierden tot het ontfangen des H. doops aangenoomen. Item 6 volwassene vrouspersonen en een minderjarige, die op gelijke manier haar belijdenis deden en wierden tot 't ontfangen des H. doops aengenomen. De schoolmeester ontfing ter praesentie van de sergeant en krankbezoeker zijn gedeelte boeken voor de school.

Deze handelinge, die over 2 uiren duyrde, wierde met het gebed geslooten.

Den 26en dito dede ik een Nederlandse predicatie binnen de fortresse voor 't guarnizoen. Signadi deri Tupan[1397] vernieuwde voor ons zijn klagte, die reeds voordezen aan den sergeant Jan Harmansz gedaan had, naamlijk datter onlangs toverij in zijn negorij gepleegt was, en wierd goed gevonden dat tegens den avond met g'adsisteerde getuygen tot ons zoude wederkomen om de zaak naar behooren t'onderzoeken.

Tegens den avond wierden nog 2 bejaarde onderzogt in de christelijke religie, en ondervraagt zijnde wierden aangenoomen om gedoopt te werden. Vermaande de schoolmeester dat in zijn school alleen de Maleydze taal zoude gebruyken.

De signadi van Tuban quam ook met de getuygen tegens zeker toveraar, die een vrouw betovert had, zijnde den toveraar door den sergeant gedwongen om de betoverde vrouw weder te helpen, 'twelk hij dede en quamen uyt haar geboortelid eenige balletjes van linnen, seior[1398] en ander t'zamengedraayt gras, 'twelk hij dit voorbijpasseerde jaar aan verscheyden vrouwspersoonen gespeelt heeft.

[1397] De sengadji van Tupan (Tuban, op Manipa).
[1398] Seior, sayur (Mal.): groente.

Ook ging dien avond in 't gebed en bevonden die catechismus en gebeden wel.

Den 27^{en} dito de bus g'opent en daarin bevonden te zijn rxd 10, schellingen 7, stuyver 1. Voor een graf in de kerk, zijnde daarin begraven een minderjarige, 3 rxd, somma 13 rxd 7 schellingen, 1 stuyver. Aan de schoolmeester voor dammer en kaarsen, om in d'avondcatechisatie en gebed te gebruyken, 3 rxd, voor de marinje 3 rx, in de busse blijft 7 rxd, 7 schellingen, 1 stuiver. Ik gaf nog aan 2 marinjos 2 rxd voor extraordinarise diensten, zijnde van Sr David Bintang uytgezonden om de nieuwe christenen tezamen te roepen, en ik ontfing deze wederom van den sergiant.

De Maleytse schoolmeester Daniël,[1399] alhier onlangs in 't bosch gaande, meynde een verken te schieten 'twelk onder een canaryboom stond knaspen,[1400] en toeleggende schoot het verken in 't ooge, en vond aldaar een oud man wiens ooge dat getroffen ende schier uyt was.

's Morgens dede de sergeant weder ondersoek op de toveraar, wilde wel bekennen dat hij het betoverd vroumensch wel geholpen, maar het quaad aan haar niet gedaan had. Ik vraagde hem of hij een toveraar was, antwoorde mij: de geheele negorij zegt het. De christen ouders houden gemeenlijk een van haar kinderen verborgen om t'zijner tijd aen een de mooren te trouwen, om bij tijd van ziekte ofte ander ongeval van haar ouders en geslagte de gewoonlijke moorse offerhande daarvoor den duyvel vrijlijk te konnen brengen, 'twelk de christenen verboden is. Zal nodig sijn haar afgodenplaatzen eens te bezoeken, opdat deze christenen niet en hinken.[1401]

Het avontmaal wierd gehouden: 15 mannen, 9 vrouwen. N.B. ons wierd berigt dat Struys bij zijn visite voor 2 jaren aldaar 2 moorse kinderen, zijnde d'ouders beyde nog moors, gedoopt had, wesende de moeder nu eerst bij dese visite op hare belijdenisse gedoopt.

Sondagavond[1402] van Manipa afgesteken en maandag na de middag bij gissinge 3 uyren op *Bonoa* aangekomen, en zijn beleefdelijk ontfangen. Visiteerden de school: 6 konden de gebeden, het vader onze, christelijk geloof, de wet des Heeren, morgen- en avondgebeden, met contentement. 10 Aldegondes, 24 catechismus Heydelberg. Drie groote houbare dogters wierden gelargeert, dog zullen tweemaal ter week bij de catechismus komen en bij de wederkomste van een predikant in de schoole te verschijnen om op meerder beschikkinge te letten. Zij konden de gebeden, Aldegondes, en hadden ook een gedeelte van de catechismus geleert, konden ook redelijk lezen. Twaalf hadden de catechismus volleert, de rest waren ten halven gekomen. De schoolmeester klaagde dat die voordezen uyt de school gelicentieert zijn zelden tot de weeklijke catechismus wederkomen, waarop ordre gestelt is.

Den 27^{en} dito[1403] predikte ik des morgens en doopte een bejaarde en[1404] christenkinderen. En opdat geen trou- nog doopfeesten verhinderinge mogten geven aan de voorbereydinge tot het H. avontmaal, wierd overluyd in de kerke afgeroepen dat een iegelijk zig voor die dag stil en gerust binnen zijn huys zoude houden en tegens den avond wederkomen in de kerke om het H. avontmaal te houden, 'twelk geschiede.

Wij schepten die nagt over na de pas van Tanoenoe, alwaar eenige beswaarlijke moeylijkheyt hadden om op te komen, dog waren al tegens de middag den 31^{en} dito deze pas opgepasseert en schepten voords over na *Piro Tanoeno*, en wierden bij den sergeant wel ontfangen.

[1399] Vermoedelijk Daniël de Clercq, zie hiervoor, doc. 194.
[1400] Met een knappend geluid eten, knabbelen.
[1401] Twee godsdiensten tegelijk aanhangen, vgl. 1 Koningen 18:21 (Statenvertaling).
[1402] 28 Maart.
[1403] Ten rechte 29 (maart), een maandag.
[1404] Aantal niet ingevuld.

Den 1[en] april, zijnde donderdag, predikte des morgens voor 't guarnisoen in 't Neerlands.

De christen orangkay had voor een jaar omtrent zijn zoon uytgehoud aan de dogter van d'orangkay der gentiven.[1405] De vader van de zoon had mee aan de bruyd zijn toterij of arta opgebragt, dog was onlangs verschil gekomen tusschen de schoonzoon en schoonvader, en wilde nu de bevestinge van dit huwelijk niet toestaan, had ook alreeds eenige stukken gouds van genoemde arta wedergegeven. En het overige gehield hij, voor dat de jongeman zoo lang bij zijn dogter geslapen had. Dese dogter was nu een jaar lang in de christelijke religie onderwesen. Ik dede hierop de gentive orangkay met zijn dogter en de christen orangkay met zijn zoon voor ons beroepen, zijnde present de beyde sergeanten Jan Harmansz en N. Hartwijk.

De christen orangkay had d'arta voor de bruyds vader met meerdere geschenken verbetert. Dese beyde vaders hadden in mijn bijzijn over dit verschil heftelijk tegens malkanderen uytgevaren, dog de gentyf orangkay, dronken zijnde, wierd door onze tusschenspraak wat tevreeden gesteld en t'huys geleyd.

De beyde orangkayen verscheenen ten huyse van de sergeant en op ons aanhouden wierden bevredigt, en waren aan beyde zijden in dit huwelijk tevreden, en de jong verloofde deden ondertrouw aan malkanderen.

Zeven vrouwen deden belijdenis van haar Christendom, waaronder mede deze gentyf orangkays dogter was. Zij hadden alle de beginselen der christelijke religie redelijk wel geleert, onse vader, geloove, 10 geboden en kleyne vraagjens, antwoorden met vreze en verbaastheyd. Nog dede een man belijdenis om tot het avontmaal te komen, en antwoorde wel.

Deden nog belijdenis 2 bejaarde manspersoonen en een jongetje, en wierden de bovenstaande en deze tot de H. doop toegelaten. Een jongen, bij gissinge van 15 à 16 jaren, die voordezen op Amboina door ordre van d'Heer gouverneur onder opzigt van meester Jeremias[1406] gestelt was, dog korts daarna weder na deze negorij geloopen, konde nog niet voldoen en wierde weder na de school gesonden, dog namaals nog door voorspraak aangenoomen.

Den 1[en] april 1677 de schoole van Piero Tanoenoe gevisiteert en 18 daarin gevonden. Drie jongetjens hadden gebeden geleert en konden dezelve vaardig reciteren: vader onze, 't geloove, 10 geboden, morgen- en avondgebeden, voor en na den eeten. Negen Aldegondes, en antwoorden deze leerlingen, zoo kleyn als groote, zeer vaardig, niet minder als kinderen van schoolen die nu al voor veele jaren geplant zijn. Van deze Aldegondes hadden 2 de beginzelen van de cathechismus geleert, antwoorden gevraagt zijnde met goed vernoegen. Uyt de mond der zuygelingen heeft ook God zijn lof gegrondvest.[1407]

Wij schepten den 2[en] 's morgens over na *Nieuw Kaybobo*, zijnde een nieuw christengemeynte, en vertrokken van Haroeque, alwaar de ledematen deser gemeynte te boeke bekent zijn. Ik ging met mijn gezelschap des avonds in de kerk, alwaar jonge en oude vergadert waren, en wierden tezamen uyt de beginzelen der gereformeerde christelijke religie ondervraagt in alles waarin zij onderwezen waren, en deden contentement.

Den 3[en] dito deden 4 mannen, zijnde orangtouas, haar belijdenis om het H. nagtmaal des Heeren t'ontfangen. Onder deze was een blind man, die nog niet al te wel bestaan konde, dog wierd op zijn ernstige begeerte aangenomen.

5 Bejaarde deden belijdenis om gedoopt te werden, waren nieuws van Piero gekomen en waren al bedaagde lieden, en 2 onder dezelve nog swak in kennisse. d'Orangkay beloofde zijn voorzorge dat voort en voord zouden werden onderwezen, en wierden aangenoomen.

[1405] Van het Portugese 'gentio', heiden (ook gebruikt voor hindoes).
[1406] Jeremias Rodrigos.
[1407] Psalm 8:3.

Nog deden 2 dogtertjes van 12 à 14 jaren zeer wel haar belijdenisse om gedoopt te werden. Een meysje van heydense ouders wierd afgewezen en zoud' wagten totdat haar vader zoude onderwesen zijn, om dan t'zamen gedoopt te werden.

39 Ledematen verscheenen aan de tafel des Heeren, zijnde in de kerk meer als 200 menschen. Vier paar deden ondertrou voor ons en wierden gecopuleert.[1408]

Naar voleyndinge dezes visiteerde de school. Ik vonde in dezelve 56 kinderen groot en kleyn, 15 die d'Heydelbergse catechismus reciteerden, 6 hadden dezelve geheel geleert, d'ander waren die meest doorgepasseert tot contentement, 11 Aldegondes, 13 konden de gebeden opzeggen.

Onder stond: Overgegeven door mij, was getekent: Andreas Eldercampius, eccl. in Amboina ad castellum Victoriam,[1409] overgegeven den 4^{en} augusty 1677.

Heden den 26^{en} april mijn visite wederom begonnen op Leytimor

Op *Hatela*. De schoole gevisiteert en 12 gevonden die de catechismus uytgeleert hadden, 9 hadden nog niet uytgeleert. Waren zeer wel onderwezen en antwoorden tot vernoeginge, 3 hadden d'Aldegondes geleert, 12 a.b.c. 7 thoonden haar schrift, 12 konden lezen.

Ik predikte, en doopte 3 kinderen, een paar wierde in d'huwelijke staat bevestigt. Geen taal in de school te gebruyken dan Maleyds.

Het volk was zondags zeer traag om in de kerke te gaan, waarover d'orangkay vermaant is de trage aan te drijven.

(Den 7^{en} may. N.B. de schoolmeester brengt rapport dat het volk deze fault verbetert en nu niet meer zoo traag, maar met slaan van de tyf in de kerke ging.)

Den 27^{en} april des morgens reysden na *Nako*.

Zeker geschil tusschen twee getrouwde lieden wierde door ons tusschenspreeken bevredigt, en wierden scherpelijk vermaant om niet van malkander af te loopen, maar vreedzaam te samen te leven.

Wij visiteerden de school: 10 hadden de catechismus uytgeleert en, gevraagt zijnde, antwoorde zeer vaardig. 6 Hadden nog niet volleert. Deze alle konden vaardig lezen, 8 van deze verthoonden ook hare schriften, 7 wierden gevraagt uyt d'Aldegondes, hadden wel g'avanceert, 19 leerden a.b.c. d'eerste beginzelen. Dese schoole is nog in goeden stand. Ik predikte en doopte 3 kinderen. Geen taal in de school als Maleyts.

Den 27^{en} dito quamen wij des avonds tegen zonnenondergang op *Kylang*. Morgens den 28^{en} dito deden 2 mannen en 10 vrouwen haar belijdenisse om het H. avontmaal te ontfangen, waaronder mede d'huysvrouw van de radja touwa van Kilang. Twee slaven begeerden gedoopt te werden, maar haar kennis onderzogt zijnde konden nog niet bestaan en wierden afgewesen ter tijd dat in de christelijke religie tot meerder kennis zouden onderwezen zijn, 'twelk de schoolmeester aanbevoolen is.

Wij visiteerden de schoole: 16 hadden de Heydelbergse catechismus uytgeleert. De schoolmeester vraagde d'eerste en die, g'antwoort hebbende, vraagde dan voort, zoodat de schoolmeester niet meer en vraagde. Ik vraagde haar niet op ordre maar door malcanderen uyt het begin, midden en eynde des catechismus, en deden ook op deze wijze contentement. Acht van deze verthoonden haar schriften. Het meerder getal kon vaardig lezen in Brouwerius' Testament,[1410] 13 hadden Aldegondes vraagjens geleert, 18 a.b.c. kinderen, de meeste van dese konden reciteren onze vader, 't geloof. Een dogter die ten huwelijk verzogt wierde, met nog een jongen, wierd gelargeert. Dit werkstuk aldus opgenomen zijnde, bevonden alles

[1408] In het huwelijk verbonden.

[1409] A.E., kerkelijk persoon op Ambon bij het kasteel Victoria.

[1410] Het Nieuwe Testament in de vertaling van ds. Daniël Brouwerius, zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 17.

na bestek, en wierd geprezen. Tegens d'avond deed ik een proefpredicatie. Geen verschil tusschen de ledematen is op ons voorstel voorgekomen, 6 kinders wierden gedoopt. Morgens den 29^{en} deelde het H. avondmaal uyt aan 141 ledematen, waaronder die van Hatela en Nako mede tot desen eynde verscheenen waren. Geschiede alles met goede ordentlijkheyd. In de schoole zullen de kinderen alleen Maleyds spreeken.

Des avonds reden wij na *Houkerhila*. Wij visiteerden de school, vonden 11 die de Heydelbergse catechismus hadden uytgeleert, 10 hadden ten halven, dog d'eene min d'ander meer geleert. De scholieren vraagden d'een den ander zonder het boek in te zien en hadden de vragen zoo wel geleert als d'antwoorden. 7 Aldegondes, 14 leerden a.b.c. en bidden. Deden ook onderzoek op lezen en schrijven, en stond met de schoole zeer wel.

Den 29^{en}.[1411] Ik predikte, en doopte 7 kleyne kinderen. De kerke was door ouderdom zeer verswakt en vergaan, gelijk mede de predikstoel, daarom ik beneden bleef. Geen taale in de schoole onder de kinderen te gebruyken als Maleyds alleen.

Den zelfde dito reden tegen den avond na de negorij Ema. Ik predikte en doopte 11 kleyne kinderen. Uyt de kerk gingen wij in de school, vonden 112 kinderen op de rol, 33 hadden de Heydelbergse catechismus uytgeleert. Gevraagt van voor tot agter, deden contentement. Elf hadden de catechismus nog niet uyt, dog waren alle van goede hoope, 23 Aldegondes, 47 a.b.c. en kleyne gebeden. Deze scholieren, tot 17 in 't getal, schreven een goede hand.

Den 30^{en}, saturdag.[1412] Ik predikte en gaf het H. avontmaal aan 90 communicanten. De kerke van Ema is zeer swak en onbequaam. d'Orangkayen van Ema en Houkerhila beloofden allebeyde tot opbouw van een nieuwe te willen haar best doen. Zeven vrouwen verzogten ten avondmaal toegelaten te werden, maar konden niet bestaan, moesten afgewezen werden en beter leeren.

221. BRIEF VAN DS. CORNELIUS DE LEEUW AAN GOUVERNEUR ANTHONIO HURDT. Haruku, 2 september 1677.
NA, VOC 1325 I, fol. 447-448. Afschrift.

Aan d'Edele Heer Gouverneur Anthonio Hurdt.

De overgroote affectie en de genegentheyd die U.E. heeft bevangen tot afbreuk van satans rijk ende opbouw van het rijk Christi bijde onder heydenen ende mooren, gelijk oogenschijnelijk blijkt op Camariën, heeft mij bewoogen, de visite op het eylant Oma rontom door den zegen van de God des hemels volbragt hebbende, deze weynig letteren aan U.E. te zenden, verhoopende dat U.E. dit ten besten zult afnemen.

Mijn ernstig verzoek is dat U.E. gelieft, nadien den houccum van Romokaye[1413] op Ambon althans bij den Heer gouverneur is (gelijk ik uyt sig^{r} Moris verstaan hebbe), eens voor te stellen of dien houccum van Romokaye wel zoude genegen zijn om de christelijke religie aan te nemen, temeer alsoo dien houccum onder de christenen lang verkeert heeft ende, zoo ik uyt de lieden verstaâ, wel eenige genegentheyt zoude hebben tot het Christendom. Door zijn exempel onder Godts zegen zouden andere op de negorij van Romokaye tot het Christendom konnen getrokken worden ende alzoo satans rijk afbreuk lijden ende Christi rijk opgebout worden, waarvan Godt in 't Oude Testament belooft heeft dat koningen ende gouverneurs zouden voesterheeren zijn.[1414]

[1411] Te lezen als: den 30^{en}.
[1412] Bedoeld zal zijn 31 maart, vallend op zaterdag.
[1413] Rumahkai op Ceram.
[1414] Jesaja 49:23.

Ik hoor dat dien houccum voorschreven bij den Ed. Heer gouverneur om een corrokorre voor zijn negrij te verzoeken op Ambon vertrokken is, welke sommige meenen een goede gelegentheyt van verre (om het Christendom voort te planten mede onder die heydenen zoo het de Ed. Heer gouverneur voorhielt) zoude zijn. Sal hierop het wijs oordeel van Ed. gouverneur verwagten.

In 't generaal, Heer gouverneur, hebbe op dit eyland Oma ongemeene slegte kennis onder die inwoonders gevonden. Nu ben ik onder Godes zegen geresolveert eerst na Camariën ende dan op Seroeawan ende dan op Romocaye te gaan, om te zien ende tenteren of ik eenige vrugt kan onder die heydenen doen.

Hiermede etc.

Onder stond: Actum Harouko den 2^{en} september 1677. U.E.Edelheyts dienstwillige ende genegene dienaar. Was getekent: Cornelis de Leeuw.

222. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP HARUKU EN CERAM DOOR DS. CORNELIUS DE LEEUW EN OUDERLING DOMINGOS QUELJO, RADJA KILANG.
Haruku, z.d. [september 1677].
NA, VOC 1334, fol. 801r-805v. Afschrift.

Visietrapport wegens de kerken ende scholen op het eylant Oma ende de strantnegrijen op de cust van Zeram onder Oma resorterende, overgelevert aen den Ed. Hooghagtb. Heer Gouverneur Anthonio Hurdt, Raad Extraordinaris van India, Gouverneur ende Directeur over de provintie van Amboina, ende aen de Eerw. kerckenraad in Amboina.

(*Van 25 augustus tot 2 september visiteert ds. De Leeuw de gemeenten op Haruku.*)

Den 3^{en} dito. Op Ceram gearriveert. Op *Camariën* 's middags aangekomen, in school bevonden 30 discipulen: 14 konnen de Allegonde, 13 de gebeden, eenige absent.

Op dito zijn wij in een grouwelijk bosch gegaan ende hebben op een berg, omtrent een uir van Cameriën, eenige duyvelshuysjens gevonden, ende niet ver daar vandaan een grooten draak van 16 ellen, hebbende een zeevogel bovenop ende een menschenhooft in zijn mond, 'twelk de predikant met de christen-Camariënsers ende andere van zijn compagnie 't hooft hebben afgeslagen. 't Schijnt, alzoo hier nog pisang bij den draak gevonden wierd, dat zij hier nog onlangs offerhanden aangedaan hebben. De inwoonders verhalen dat de duyvel eertijds door desen draak gesproken heeft, eyschende rijs, piesang etc., ende als men hem dat bragt, dat hij dat schierlijk uyt de handen der menschen wegnam, ende dat op een gants onzigtbare wijze.

Op dito. 's Avonds 14 Camariënsers zelfs eerst in de Maleytse taal onderzogt, daarna door D. Spiegel ende meester Jeremias in haar eygen taal laten examineren, 'twelk meer dan een uir duirde, ende bevonden de kennis maer tamelijk te zijn, maar in 't generael heeft de radja van Kilang getuycht dat se in haer moederlijcke tael beter contentement conden geven. Daerop sijn aengenomen ende die geen contentement gaven tot de aenstaende rijs uytgestelt.

Den 4^{en} september. Ondertusschen 's morgens nae *Ceruawe* vertrocken, alwaer alles seer slecht stont. Dese inwonders waeren, off uyt vrees off schaemte, in 't bosch vertrocken. Eenige, in de negrij gebleven zijnde, verclaerden wij de fondamenten der religie. De vice-orenkay belooffde sijn devoir tot vermeerdering van dese kerk ende school aan te wenden. De meester aldaer gestelt verhaelt dat op dese nieuwe aengecomen heydensche negerij omtrent 32 groot ende cleyn zijn die genegen zijn haer te laeten onderwijsen in de christelijke religie.

's Naemiddachs op Camaryën ten huyse van de orencay heydenen ende christenen bijeen geroepen ende t'samentlijk heydenen ende christenen ernstich ende crachtdaedigh overtuyght om de duyvel een scheytbrieff te geven ende God de eer te bewijsen die hem toecomt. Daerop is gevolgt dat aenstonts heydenen ende christenen haer kinderen aen den Heer overgaven, tot vierensestich in 't getal, die alle met naem ende toenaem door den oppermeester Jeremias aengeteekent staen, alwaer noch ettelijke daernae bijgecomen zijn, soodat de school ende kerk hierdoor op het alderhoogst op Camaryën is aengewasschen ende gegroeyt. Ende tot meerder bevesting hebbe Godt ende alle die daer tegenwoordich waeren tot getuyge genomen, waerop mij alle soo heydenen als christenen de hant gaven om alle met eenpaerige schouder dese voorseyde 64 persoonen tot de christenschool ende kerk te brengen. Wij hebben den orencay Anthony[1415] belast hierop opsicht te nemen, 'twelk hij ons toeseyde.

Ontrent dien tijd ben ik met een eertijdts duyvelspriester lange in discours geweest over de waerheyt van het Christendom, daerop een predicatie gedaen ende 18 menschen, soo djamans als clijne kinderen, gedoopt, alsmede questiën tusschen man ende vrouw gedecideert.

Den 5^{en} dito. 's Morgens op *Tygulalo*, sijnde een heydensche negrij, gearriveert, haer overtuyght van Gods goetheyt nae ziell ende lichaem, off haer Godt noch t'eenige tijdt de oogen mocht openen. Den orencay was hier siek, de andere waeren verhardt van herten.

Op *Roemacay* gearriveert, alwaer wij den houccum eerst aenspraeken, als onder de christenen langen tijt geconverseert hebbende, maer hebben hier voor een dover mans deur geclopt.[1416] Dese houcom, die wij meenden dat onse vrient sou zijn ende de behulpsame hant in 't voortplanten van de christelijke religie soude betoonen, scheen hier onse heftichste partij te zijn, niet alleen voor sichselven sondigende, maer gelijk een anderen Jeroboam zijn volk tot sonden verweckende.[1417]

Den 6^{en} dito zeptember nae *Cabobbe lama* vertrokken ende 's naemiddachs gelukkelijk gearriveert. Alhier hebben wij aenstonts de schoolen gevisiteert ende bevonden als volgt: 67 in dit school bevonden, ettelijke siek, 12 die Heydelbergsche Catechismus connen, 10 halff, 11 de Allegonde 19 de gebedekens, 't lesen gaet redelijk.

Op Camaryën, Oma, Crieuw ende alhier sijn de kinderen eenichsints niet alleen in de woorden van catechismus, maer in de sin onderwesen. 's Avonts ledemaeten ondersocht.

Den 7^{en} dito. Vooreerst de proeffpredicatie gedaen, daerop vijff kinderen gedoopt, ende daernae op de tweede predicatie 't avontmael gecelebreert ende alle questiën gedecideert.

Den 8^{en} dito. Den dag beginnende te lichten, sijn wij vertrokken nae *Wayssama*, sijnde een heydensche negerij, alwaer ik vont de orencay vrou en enige andere vrouwen ende mans, die aldaer op mijn versoek naederden ende bijeenquamen, die wij de fondamenten der religie voorseyden. Dese bejegenden ons minnelijk in haer antwoorden, als dat sij noch niet begrijpen conden etc. Mettertijt staet onder Godts zegen van dese heydensche negrij wat goets te verwachten.

Op den selfden dito sijn wij door tegenwint moeten blijven leggen recht voor een heydense negrij genaemt *Hatazoua*. Alhier toonden de heydenen op onse aenspraek (die altoos hier gelijk elders uyt 't Maleyts in 't Alforees wiert overset) geen clijne genegentheyt tot het Christendom, maer onder andere aldermeest een orencays soon nu ontrent 30 jaeren out, die verclaerde sijn genegentheyt soo ver dat hij wel goet van herten was, maer dat hij 'tselve alleen niet conde doen, sullende andere daeraff spreeken.

[1415] Anthony Tomatalla.
[1416] Zie hiervoor, doc. 221.
[1417] 1 Koningen 14:16 e.a.

De ordre in 't aentsprecken der heydenen onderhouden is om cort te seggen dese geweest:
1. Getoont hoe wij t'samen uyt één bloet gesproten waeren ende dat ik mij daerom als een broeder verplicht vont haer te vermanen.
2. Dat Godt de Compagnie segende, ende dat se derhalven tot dank op Zeram ende elders predicanten sont.
3. Betoonde ik haer breet hoe Godt haer naer den lichaem met regen ende goede jaeren zegende, ende haer hert met vroolijkheyt vervulde, maer insonderheyt dat Godt voor haer ziel soo se gelooffden sorgde, haer toesendende sijn eenige soon in de werelt ende in de doot overgevende voor allerley slach van mensen, dat nu mosten het niet erger maecken als de beesten, Godt in plaets van dank stank vergelden, als van sonde ende doot door Gods soon verlost zijnde.
4. Uyt dit voorgestelde trock ik dat se nu mosten de sonde ende de duyvel een scheytbrieff geven, ende Godt dienen met lichaem ende ziel, als die door zijn bloet gecocht zijn.
5. Anders hadde sij swaere oordelen in dit ende toecomende leven na siel ende lichaem te verwagten.

Haer antwoord in 't gemeen was, dat haer voorouders soo waeren geweest, dat sij onverstandich waeren, dat de duyvel haer in de gedaente van haer gestorven vader off moeder verscheen ende veel belooffde, ende andere reedenen, die wij debatteerden ende oplosteden, te lang om hier te verhaelen.

Nota: volgen eenige consideratiën
1. In de meeste schoolen is maer een off ten hooghsten 2 Heydelbergsche Catechismus, in sommige niet een, ende die der sijn worden meeste part uytgeschreven, off men hierin niet moet versien.
2. Off men die van het fort Hoorn, te weten 't militerende aldaer guarnisoen, niet behoorde met een bijbel te versien.
3. Off die jongens uyt school gedimitteert zijnde die meeste part haer vraegiens als de lourys van buyten connen, niet behoorden, op Oma, neffens de meesters op Haruco te verscheynen, om haer dingen niet te vergeten ende alsoo wederom in gedachten te brengen.
4. Off men de meester op Camaryën, op sijn versoek bij de Ed. Heer gouverneur, niet behoorde behulpsaem te zijn om eenig meritum van gagie te verwerven voor hem.
5. Off de meesters op Oma ende elders niet en behoorden haer schoolkinders ende christenen yder in sijn negrij niet alleen na de letter de formulieren die goet sijn te ondervragen, maer ook met weynich verandering van woorden de sin van die vraegiens te leeren, die, Godt betert, de meeste part van christenen niet veel beter als de lourys verstaen ende opseggen.
6. Off het niet geraetsaem sou zijn dat de meesters niet alleen in 't generael en vraegden, maer ook insonderheyt elk een in 't bijsonder, om te weten wat elk verstaet.

Onder stont: Dit bovengemelte alsoo sijnde voorgevallen, getuygen ondergeschreven predicant ende ouderling. Was getekent: Cornelis de Leeuw, Domingos Queljo.[1418]

223. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MANIPA, BUANO EN CERAM DOOR DS. CORNELIUS DE LEEUW. Ambon, 3 april 1678.
NA, VOC 1334, fol. 945v-948r. Afschrift.

Visite gedaan nae het eylant Manipa den 9^{en} maart 1678.

[1418] Domingos Queljo, radja van Kilang, ouderling 1676 tot ca. 1689 en 1698 tot na 1700.

Affgesteecken van Amboina tegen den avont met een sampan tot Boeroe thuyshoorende, ende zijn den 10^{en} voor de Tapis[1419] vernacht, niet connende vanwegen contrariewinden de duyvelshoeck[1420] voorbij comen.

Den 11^{en} dito op Larique vernacht.

Den 12^{en} dito op Ourien vernacht.

Den 13^{en} dito op sondag op negorij Lima voor het militeerende guarnisoen gepredickt ende gedoopt het kind van den corporael Arien de Cock, Pieter genaemt.

Den 16^{en} dito, 's woensdach, tegen sonnenonderganck op het eylant Manipa aengecomen, ende midden in de nagt na Boeroe vertrocken.

Den 17^{en} dito op *Boeroe* gearriveert, wel onthaelt.

Den 18^{en} dito gepredickt ende het avontmael onder de Hollanders gecelebreert op Boeroe.

Den 20^{en} dito. Tegen den avont van Boeroe na *Manipa* gekeert.

Den 21^{en} dito. De principaele hooffden der christenen in 't huys van den sergiant bij mij ontbooden hebbende, verstont uyt haer als uyt de omstanders datter 44 christenen door de sieckte onlanx gegrasseert hebbende waeren omgecomen. Dese plaegen scheen nu op te houden. Alsmede wierd aen mij ende den ouderling op dien tijdt gerapporteert dat verscheydene kinderen van christenen ouders, noch jong sijnde, in de moorsche religie opgetrocken wierden, dat de heydenen den tempel der mooren souden frequenteren, regelrecht tegen de goede ordre ende het placcaet[1421] van de Ed. Heer Gouverneur Hurt aen. Ende tot meerder blijk van dit alles worden 2 soons van Anthony Welhoula voor ons gesicht gebragt, den een 3 à 4 jaer, den anderen nae gissing 7 à 8 oudt sijnde, van welke de oudste, van een christen vader gesprooten, gevraecht sijnde off christen wilde gedoopt worden, antwoorde liever te willen sterven als gedoopt worden. Siet, waer wil dit henen.

Nota. Dat en heydenen ende kinderen van de christenen door de mooren verleydt worden, de redenen ons bedunkens hiervan is, off dat de ouders niet recht verstaen Christendom off de al te groote omganck met de mooren ende met haere papen, dat verleyders van menschen zijn, alsmede dat de christenen onder de mooren woonende bijeen niet comen woonen aen 't fort volgens de ordre van de Heer Gouverneur Hurt, die niet gepareert[1422] wort alsnoch. Dese al te groote familiariteyt met de mooren bederft de christenen.

Hier quam ons ter ooren dat dien tovenaer daer D. Eldercampius voor desen in zijn visietrapport[1423] mentie van gemaeckt heeft, nu confessie gedaan hadde voor de orentuas, door een pinang ende een root stuckie linnen verscheyde soude betovert hebben, door inspiratie selffs, soo hij soude beleden hebben, van den satan. Dese saeck wat die voorts belanght, laeten wij tot het nauwkeurig ondersoeck der polityke overheyt. Daarop de school gevisiteert, ende bevonden als volcht: 2 de groote catechismus, 5 beginnen de groote catechismus, 7 de Aldegondes, 8 de gebedekens, t'samen 23 in 't schoole.[1424]

Op denselffden dito op Manipa gepredickt ende verscheyde kinderen gedoopt.
Nota: de sieckte heeft de school hier vrij vermindert ende daar sijn ouders die de kinderen ophouden, die wild en woest loopen.

Den 22^{en} dito de ledemaaten ende djammans ondersocht ende daerop het avontmael gecelebreert.

De bus geopent sijnde bevonden 11 rijcxd. en 6 schellingen, waarvan aen den meester gegeven voor dammers 4 rds. Noch aen marinje drie rds., rest 4 rds. 6 schellingen.

[1419] De Tapi-baai, tussen Alang en Waikasihu.
[1420] Tandjung Lia.
[1421] Zie hiervoor, doc. 190.
[1422] Pareren (Lat. parere): gehoorzamen.
[1423] Zie hiervoor, doc. 220.
[1424] De aantallen hier gegeven conform afschrift.

Daarop van Manipa geschept ende den 23 dito 's naemiddachs op *Bonoa* aengecomen, de school bevonden als volcht: 11 connen de catechismus heel, 8 de halve catechismus besar,[1425] 8 de Allegondes, 6 absent, t'samen 29 discipelen. 't Lesen gaet redelijk, hier waeren ook eenige siecken, ook eenige uyt school gestorven.

Nota. De mooren verleyden hier de heydenen, insonderheyt den orenkay Berole met den luytenant Nanouli, die soo men secht de hooffden van dese verleyders souden sijn ende de herten van den heydenen tot haar stelen. Daerom siet men sommige heydenen op haar moors begraven daar leggen.

Het getal der heydenen, soo het bereekent wort, vrouwen ende kinderen incluys, wort gehouden op 253, welke heydenen niet en comen meeste part woonen op die plaets door de Heer gouverneur affgesepareert, maer verlockt sijnde door de mooren blijven onder haer woonen. Waardoor het gebeurt dat de heydenen, door de veelheyt van vrouwen in 't moordom gepermitteert verlockt zijnde, nae de moorsche religie hellen, tot naedeel van den aanwas van christelijcke religie. De heydenen ontboden zijnde, liepen boswaarts in.

Den 24^{en} dito. De ledemaaten op Bonoa ondersocht zijnde, hebbe ik de voorbereydinghe gedaen, kinderen gedoopt, één bequaem sijnde gelicentieert, ende terstonts daaraen de plaets door een ander gesuppleert, daarnae wederom gepredickt ende het avontmael gecelebreert.

Daarop de orentuas der heydenen ontboden, onderricht, welke scheenen goede genegentheyt tot het Christendom te hebben.

Nota. 't Waer te wenschen dat de heydenen quamen woonen op die plaets ontrent de Bonosche kerk volgens ordre van den gouverneur, opdat dese menschen door de mooren niet meer besmet wierden, volgens spreekwoort: die met het peck omgaet wort ermede besmet. De christenen claegen hier dat de heydenen haer woort niet houden, van te vooren belooft hebbende christenen te sullen worden.

Den 25^{en} dito.Van Bonoa vertrocken, ende met groote moeyten den 26^{en} op Loehoe aengecomen, aldaar voor het guarnisoen gepredickt ende anstonts vertrocken.

Den 27^{en} dito, sondaechs t'savonts op *Pirotanoenoe* aengecomen ende de school bevonden als volcht: 4 de groote catechismus, 3 maer half, 5 de Allegonde, 7 de gebedekens, 't lesen gaet redelijk, 19 in 't geheel. Den siekentrooster had hier uyt de school gelaeten een dochter, Maria Gadaneti, die noch onbequaem was, hebben deselve wederom in de school doen comen.

Daarop de proeffpredicatie gedaan ende de christen orenkay belast de gaven van toterije wederom te geven, omdat sijn eygen dochter nu sou trouwen met een ander orenkays soon, anders als tevooren de vaders meeningh was, welke haer wilde tegen haar dank uyttrouwen aen een persoon daer hij die geschencken van toterije aff genoten had.

Daarop de ledemaaten ondersocht, proeffpredikatie gedaan, gedoopt ende een wijl tijdts daerna de heylige actie des avontmaal gecelebreert. Hier waeren onder andere sommige van Caybobo gevlucht vanwegen de sieckte die op Caybobo grasseerde.

Den 29^{en} dito. Op *Kaybobo* gearriveert ende de school bevonden als volcht: 10 connen de catechismus besar, 7 de Allegondes, 8 de gebeden. Hier waaren de kinderen vanwegen de continuele sieckte seer verstroyt off gestorven off op andere plaetsen haer onthoudende, de kinderen alhier siek 25 stuckx. De sterfte was hier sterck onder de vrouwen, gelijk voordesen onder de mans. Daerop de ledemaaten ondersocht, gepredickt, gedoopt.

Den 30^{en} dito nae de predikatie 't avontmael gecelebreert.

[1425] De Heidelbergse Catechismus (besar = groot); vgl. aantekening bij doc. 228.

Den 31en dito *Camaryën*. Gearriveert ende de school bevonden: 29 connen de Aldegonde, Camariënsers vermenght met die van Cerouwawan, 22 de gebedekens.

Van Camaryën 't getal der discipulen 33, van Cerouwawan 14, t'samen 47.

Tsavons die christenen djamans, soo mans, vrouwen als kinderen, geëxamineert in 't gelooff, vader ons, de 10 geboden, ontrent drie uiren lang, soo ik als de meester selve, een groot getal, die nu van drie meesters al over de halff jaer lang in de fondamenten van de religie onderwesen waeren ende redelijck na haer begrip contentement aen mij ende den ouderling gaven. Daarop tot den doop gepermitteert. Ende 's morgens daaraen een groote menichte van mans, vrouwen, kinderen gedoopt, ontrent hondert ende tweeënveertich, te weten die daaghs tevooren ondersocht waeren, waeronder seer veele klijne kinderen waeren.

Den eersten april gesprooken met de heydenen van Tigulale, die overgebleven waeren van die 55 die op haar negri gemassacreert waren,[1426] die ons bedunckens woonende onder de christenen mettertijdt sullen connen tot het Christendom gebracht worden.

Onder stont: Den 3en april op Ambon geluckelijck gearriveert, was getekent: Cornelis de Leeuw.

224. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HITU DOOR DS. GUALTERUS PEREGRINUS. Ambon, 4 mei 1678.
NA, VOC 1334, fol. 944r-945r. Afschrift.

Kerckelijck visietrapport ingelanght in consistorio[1427] den 4en may 1678, ende volgens ordre overgegeven aen de Ed. Heere Anthonio Hurdt, Raad Extraordinaris van India, Gouverneur en Directeur over de provintie van Amboina.

December 1677

Den 15en dito 's morgens vroeg affgesteecken van Amboina ende 's naemiddachs op *Hatoe* gearriveert ende aenstonts de school gevisiteert, ende bevonden als volght: 9 connen de catechismus besar, 9 ten halven, 2 de gebedekens 4 ten deele, t'samen 24 discipelen. Drie te kort, de meester met de orenkay ende orentouas ernstich gerecommandeert de schoole te vermeerderen, daerop 5 kinderen gedoopt, 2 getrout ende meteen gepredickt.

Den 16en dito, donderdach, tegen de middach op *Lilliboy* gearriveert ende de school aenstonts gevisiteert, ende bevonden als volgt: 11 seggen de catechismus besar op van buyten, 2 de helft, 9 connen de Aldegonde, 21 de gebedekens ende dat maer tamelijck, t'samen in dit school bevonden 44 discipulen, twee te cort. Dit school heeft voordesen meer discipelen gehadt ende beter gefloreert, maer is nu wat vervallen. Hebbe daerover de meester met de hooffden van de negori aengeroert ende vermaent tot beter ordre te houden, bestraft over haer onordentlijckheyt, welke belooffden beterschap. Daerop de ledemaeten ondersocht, gepredickt, questiën bijgelegt, 35 kinderen gedoopt, ende mijn afscheydt nemende tot alle boetveerdicheyt vermaent, alsoo het in dese negorije all vrij wat ongebonden toeginck.

Nota. 't Schijnt off de school van Lilliboy vervalt, off dat die van Liliboy (door de voorige predikanten de kinderen uyt het school gelisentieert sijnde) de plaetsen gelijk sij belooft hadden niet vervullen, off dat men den patti, de Maleytsche tael onkundich zijnde, sijn behoorlijk respect niet toedraeght, alsmede de kinderen in 't school wat stout worden bevon-

[1426] Op 19 januari 1678 werden 36 inwoners van Tihulale door Alfoeren omgebracht (Knaap, *Memories*, 239 en *Kruidnagelen en Christenen*, 82v).
[1427] Ingekomen bij de kerkenraad.

den, tot disrespect van haer meester. Althoos hebbe ik bevonden, na de veelheyt der kinderen in dese negori, dat dese school seer can geaugmenteert worden.

Den 17en dito ontrent negen uiren op *Alang* gearriveert. De patti alhier, een man onder de Ambonnesen van goet verstand, claeghde dat hij de jongens in 't school niet conde crijgen, ternauwernoot in een familie van 5 à 6 kinderen een, waerdoor het vandaen quam dat het eene kint wat kennis hadde, het ander als een wilde woutesel quam op te wasschen.

De school bevonden als volgt: 48 connen de groote catechismus, 18 Allegonde 2 absent, 37 de gebeden. In 't geheel 99 discipulen in dit school bevonden, beter onderwesen als Liliboy. t'sAvonts alle de ledemaeten op Alang ondersocht.

Nota. De negorij Alang is groot, populeus van kinderen, gelijk blijckt uyt de roll van de kinderen onder mij berustende, soodat de school hier seer can vermeerdert worden.

Den 18en dito op Alang het avontmael gedistribueert, gedoopt ende nae Larique getrocken, alwaer t'savonts gepredickt voor het militerende guarnisoen ende meteen het avontmael gecelebreert ende gedoopt.

Den 19en dito op negorij *Lima* gepredickt voor 't guarnisoen.

Den 20en dito op *Hila* gearriveert ende de schoole gevisiteert ende bevonden als volcht: 3 connen de Allegonde, 5 de gebedekens, 3 de catechismus besar, 2 absent, t'samen 15 discipelen.

Voorts aldaer gepredickt voor het militerende guarnisoen alsmede daechgs daaraan op Hito Lamma. Het avontmael was een weeck tevooren door D. Gualtherius Peregrinus op Hila gecelebreert, ende alsoo wederom nae Ambon vertrocken. Voorts vanwegen de indispositie van de eene ouderling, de radja Kilang,[1428] als vanwegen de absentie van Johan Calimine, den andere ouderling, is een deel van deese groote visitie overgebleven.

225. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 28 mei 1678.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 119-122.

Eerwaarde – – –

Met de aankomste van den Heer Robert de Vicq, gedesigneerdt gouverneur dezer provintie, per het jagt de Alexander op den 12en feb. passato te dezer rhede, wierdt ons wel toegebragt U.Eerw. missive gedateerd den 26en december passato,[1429] waarop wij nu, met het vertreck van de eerste retourschepen na Batavia onder het gesag van onzen Heer oudt goeverneur Anthonio Hurdt, rescriberen dat wij niet min, en met beeter reeden (onder correctie) dan U.Eerw., verwondert zijn dat onze goede mijninge bij missive van 15 september[1430] in vervolg van de Malijdtse taale uytgedrukt, zo averegs aangevat en opgenoomen is, gelijk ons dat daar zo bijtende met een scherpe pen in 't gemoedt gevoerdt wert. Ons scrijvens luydt geensins gelijk U.Eerw. believen aan te halen. Onze eygene woorden sijn dese:

> En seeckerlijk, wij wensten van herten dat U.Eerw. met ons van een sentiment waaren, van in 't Malijdts niet zozeer een hooger en cierlijker stijl alswel het verstandt en den aanwas dier gemeente te behertigen, welcke wij tot leetweesen verstaan dat tot Batavia mits hoogdravenden stijl dagelijx meer af als toeneemt.

[1428] Domingos (de) Queljo.

[1429] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 60-61. Zie ook notulen kkr Batavia 25 okt. en 6 dec. 1677 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 359 en 364).

[1430] Niet aangetroffen, maar vermeld in notulen kkr Batavia 25 okt. en besproken in notulen 6 dec. 1677 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 359 en 364).

Dit werd door U.Eerw. voor onbedagt en onvoorsigtig getaxeerd en, met voorstellinge van hare aansiendelijkhijdt, laster en leugen genoemt, daar agter voegende dese positive woorden:

> Dat hier meer (zo zijn de eygene woorden in U.Eerw. brief) op zo een hoogen en cierlijcken stijl in 't Malijdts alswel op den aanwas van Godts gemijnte gelet werdt, waardoor de gemijnte meer af als toeneemt'.

Nu gelieven U.Eerw. deze haare uytlegginge tegens ons scrijven eens nader te confronteren, en zien of dit laatst geciteerde onze eygene woorden zijn, en dan met opmerkinge letten wat onderschijt in bijde resideert, en of dit dan al meriteerde zodanige vinnige repremende.[1431] Garen willen wij ons het wijser gevoelen van U.Eerw. onderwerpen zo wij dwalen of de zaacke mistasten. Maar ten onregte beschuldigt wezende, mogen wij ook niet in gebreecken blijven onze onschult aan te wijsen. Wij zullen dan onze mijninge nader verklaren. Die is dat wij, niet van hooren zeggen maar door getrou rapport van destincte, geloofwaardige ledematen onzer kerke berigt wierden, zij tot Batavia in de Malijdtse taale den Eerw. D. Fred. Gueynier hadden hooren leeren, maar het vierde part niet verstaan konden, en dat zij voorheen, als een gemeenzamer Malijdts predikant leerde, vrij grooter toeloop van volck vernoomen hadden. Op dit getuygenisse heeft dan ons advys, niet tot verwijtinge maar wel schuldige vermaninge, gegaan, opdat den geciteerden broeder, hoewel wij niet twijfelen aan zijnen goeden iver, uyt generale termen ook particuliere vermaninge trecken mogt. En wat deszelfs Malijdts aangaat, zeggen de taalkundigen onder ons haar geensins te verwonderen dat zijn Eerw. predikatiën door die van Ambon, Banda, Ternaten etc. niet verstaan werden, weyl zij hier om de ganse Oost (eygelijck na zijn ondervindinge) diergelijcke constructies van woorden ongewoon zijn als zijn Eerw. Vocabulaar, met privilegie anno passato in 't ligt gekoomen,[1432] een goedt deel in zig vervat, behalven dat zommige Nederduytse constructiën (onzes oordeels, 'twelcke het wijser gevoelen U.Eerw. onderworpen blijft) nog wel wat nader explicatie van noden hadde. Dit dan gelieven U.Eerw. niet wederom tot denigeratie te duyden, maar aan te neemen in betuyginge dat onze intentiën daarin opregt geweest zijn, en wij alzulx niet onbedagtzaam, nog ligtveerdig, gehandelt hebben.

Wij hadden ook volgens toezegginge in U.Eerw. genoemden brief verwagt een replyk op onze antwoorde van de gecritizeerde Malijtze woorden alsmede het doopformulier, dog zulx niet ontfangen. Ondertussen moeten wij voor 't belang der Inlandse gemeente een en andermaal bij repetitie doleren oover het lang agterblijven van den Malijdtsen catechismum, die schier niet meer dan met stucken en brocken of vitiues[1433] genog gecopieerdt onder de Inlandtse schoolmeesters hier en daar te vinden is, dog wij gedencken dit gebrek na dezen niet meer te itereeren, maar daarin gedult te neemen, en kunnende door ons daarin niet meer gehandelt worden, nog met doleantie (zo 't schijnt) optineeren.[1434]

In wat zaacke wij nu zelfs de superioritijt over U.Eerw. zouden betragten konnen wij niet zien, nog in wat point dit zoude bestaan, want het is vrij wat anders de handelingen van zijn medebroederen tegens een huerling te patrocineeren,[1435] zolang er geen blijk van onregtmatighijdt in tegendeel wordt voordtgebragt, als zodanige eenen uytgezetten te favoriseeren. Dog wij hebben U.Eerw. ivers niet gesolliciteerdt om haar oordeel met onze handelingen te confirmeren, maar haar alleen op een broederlijke wijze communicatie gedaan om haar

---

[1431] Reprimande, berisping.
[1432] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 212.
[1433] Gebrekkig.
[1434] Obtineren: verkrijgen. Zie betreffende de herdruk(ken) van Danckaerts' vertaling van de Heidelbergse Catechismus Bijlage Maleise Geschriften, nr. 05.
[1435] In bescherming te nemen, te verdedigen.

te dienen daar het te pas koomen mogt. Datter nu geen slimmer luegen kan bedagt werden dan dat U.Eerw. den gedeporteerden Alb. Struys zouden hebben zoeken te herstellen,[1436] is ons ten insigten van U.Eerw. goeden iver voor den welstandt der gemijnte bijzonder aangenaam, maar wij noteerden het berigt ons dien aangaanden toegedient niet van hooren zeggen, maar van geloofweerdige liden gekoomen was, als zijnde door seecker aansiendelijk Heer herwardts aangenoteerdt, en wij konnen (onder verbeteringe) ook niet zien warom dat het niet waardig zijn zoude beantwoordt te werden, weyl wij zulx op U.Eerw. versogten, ten waren U.Eerw. ons dan zo veel niet estimeerden, daaraf wij echter het tegendeel niet in twijfel trecken, hoewel ons scrijven nogmaals voor laster getaxeerdt staadt, daar wij insgelijx met waarhijdt betuygen geen de minste intentie daaraf voorgenoomen, nog gedagt hadden.

Zullen aan onze zijde mede niet in gebreecken blijven om de goede intelligentie te helpen opbouwen en alzulx met U.Eerw. broederlijk te correspondeeren, in voldoeninge van hetwelcke nu wijders dient dat den candidatus Cornelius van der Sluys, op 8 april in onze vergaderinge peremtoir geëxamineerdt zijnde, en contentement gegeven hebbende, twe dagen daaraan met oplegginge der handen in den H. dienst bevestigt is, hebbende zijn tussenkoomende indispositie en gebreck van gereedt vaartuig tot deszelfs transport tot nog toe oorsaacke geweest dat denzelve na de plaatze zijns beroeps op Maleyo in Ternaten niet gedimiteerdt en is, dog staat nu erlange[1437] nevens nog vier inlandtze schoolmeesters derwaardts te vertrecken, alwaar zijn Eerw. tegenwoordigheyd met verlangen werdt tegemoet gezien, als hebbende die kerke nu bijna een jaar zouder herder gezeeten, weezende den predikant Sacharias Kaheyn tot Manado residerende nog bij zijn debilitijt van lammigheyt,[1438] wes de kerke daar ook den gerequireerden dienst niet trecken kan, echter vloyen de heydenen, moren en papisten[1439] daar sterck toe.

Den proponent Johannes Christophorus Stevens is den 30 mart passato per de sloep Cruyskerken na Banda geschikt, die volgens berigt op Poelo Ay geplaatst is. D. Carolus Manteau is met zijn familie in 't laast van april hier aangekoomen en vertrekt zodanig nu na Batavia. Onzen waarden broeder Andreas Eldercampius is op den 22^{en} december anno passato na eenige maanden sieckten ooverleeden, zulx deze wijdt uytstreckende gemeente eenelijk met nog 4 predikanten voorzien blijft, waaraf een op Honimoa en drie hier aan de hooftplaats resideren.

Den kranckbezoecker Pieter Balbiaan, gelicentieerdt om van hier na Batavia een sprongtogtjen te doen tot verrigtinge van nodige afferens,[1440] versoeckt na verrigtinge van dien herwaardts te retoerneren, waartoe U.Eerw. hem de behulpelijke handt wilt verleenen. Den gerecommandeerden Johan Ruys, nieuwelijx van 10 tot 24 guldens gevordert, continueerdt nog op het eyland Nussalaut, alwaar nog als voorlezer of provisioneel kranckbesoecker dienst doedt.

De wijnige christenen op Sepa op Cerams zuydtkust zijn in november passato door haare heydense lantslieden onder schijn van vrinschap meest schelmagtig vermoordt, en hare kinderen door dezelve rebellen aan de Alfoersen heydenen tot slaven omgedeelt, zulx dat de

---

[1436] Zie echter notulen kkr Batavia 7 dec. 1676: 'de vergaderingh – – – van meyningh en gevoelen is, dat de meer gemelte D. Struys tot den dienst der Indische kerke wel weder mach gebruykt werden' (Mooij, *Bouwstoffen* III, 312). Overigens verspeelde Struys vervolgens zijn crediet bij de Bataviase kerkenraad door zich opnieuw schuldig te maken aan openbare dronkenschap (334). Waarschijnlijk werd hij eind 1678 naar Nederland teruggezonden (377).

[1437] Eerlang, binnenkort.

[1438] Zwakheid veroorzaakt door verlammingsverschijnselen en grote loomheid, behorend tot het ziektebeeld van beri-beri.

[1439] In de Minahassa was de missie gedurende ongeveer een eeuw werkzaam geweest.

[1440] Affaires, zaken.

goede hoop van dito negorij te winnen daarmede verdweenen is.[1441] De vier negorijen Kelipapoeti, Amahey, Macquericque en Swouko, mede op de gemelte zuydtkust van Ceram, veragteren in kennisse en godtsdienst uyt oorsaacke van zeeckere oorlog door de drie laatste met de Alfoeresen van Wessia[1442] etc., maar de negorij Cameriën is bijna tot het Christendom gebragt, alwaar jongst nog ontrent 140 zielen gedoopt zijn, hebbende de ziecte en heete koortsen op het eylandt Manipa ook al eenige christenen door de doot weggerukt, welcke quale hiermede booven ordinaar en op het eylandt Oma nog stercker domineerdt. Voorts is de kerke hier alomme nog in een florisanten toestant.

Waarmede eyndigende, beveelen U.Eerw. de genadige bescherminge des Alderhoogsten en blijven, waarde Heeren en broederen, U.Eerw. dienstberijde vrinden en medebroederen in Christo. Uyt naam en last des kerkenraadts, Gualtherius Peregrinus syn. p.t. preses, J. ab Englisch p.t. syn. scriba, Thomas van Hommeren ouderling.

Actum in consistorio[1443] Amb. 28 may 1678.

226. Brief van ds. Cornelius van der Sluys aan de kerkenraad van Batavia. Ambon, 2 juni 1678.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 123-124.

Eerwaardige, godvrugtige, hooggeleerde, voorzienige Heeren en medebroederen in Christo Jesu.

’t Is al van ouds een bekende voortreffelijke spreuke geweest, ‘beneficium repende’, voor een weldaad doet vergeldinge. Deze spreuk overdenkende, vond mijn zelve mede grootlijx verpligt om U.Eerw. van ganscher herte te bedanken, niet alleenlijk dat U.Eerw. eenpariglijk tot mijn peremptoir examen en volle bevordering tot het eerwaarde predikampt zijt overeengekomen, maar ook zoo veel teweeg gebragt dat zulx bij haar Edelens ook voor goedgekeurt, toegestemt, en een aanzienlijke verbeet’ring daarop mij toegelegt is, weshalven (onder den zege des Alderhoogste) verhoope mij in ’t waarnemen van dit hoogwaardig ampt zodanig te zullen dragen, dat U.Eerw. wegens u trouwe bevordering niet alleen ’t gewenschte doelwit zullen bereyken, maar ook door vlijt en stadige wakkerheyd in de Ternataansche gemeynte, waarnatoe alle dagen nu sta te vertrekken, nog veele zielen den grooten Herder der schapen mogen toegebragt werden.

Den staat van de Ternaatsche gemeynte, is mijn voornemen zelfs uyt Ternaten, met het laatste schip van daar vertrekkende, zoo mij Godt in ’t leven zoo lang belieft te sparen, U.Eerw. grondiglijk bekent te maken.[1444]

Wegens groote swakheyd des lichaams genoodzaakt zijnde te sluyten, zoo wil U.Eerw. gezamentlijk bevelen in de bescherming des Alderhoogste, dewelke U.E.E. nog veele jaren ten beste van zijne diergekogte kercke gelieve te behouden in den lande der levendigen. ’t Welk daaglijx ootmoedelijck van den Almagtige afsmeekt U Eerweerdens dienstbereyde, getrouwe en opregte dienaar ende medebroeder in Christo Jesu, Cornelius van der Sluys V.D.M.

Amboina aan ’t Casteel Victoria, den 2^{en} juny anno 1678.

[1441] Zie hierover Knaap, *Kruidnagelen en Christenen* 80-81, alsmede de Memorie van Overgave van Anthonio Hurdt van 31 mei 1678 (Knaap, *Memories*, 239-240).

[1442] Wasia.

[1443] Verhandeld in het consistorie (de kerkenraad).

[1444] Zie deel II-1, doc. 70.

227. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN OOSTELIJK HITU DOOR DS. JACOBUS VOSMAER. Ambon, z.d. [juni 1678].
NA, VOC 1334, fol. 999r-1000v. Afschrift.

Visietrapport overgelevert aen den Heer Gouverneur Robert de Vicq en de Eerwaarde kerkenraad in Amboina.

Juny anno 1678
Wij ondergeschreven sijn door last des kerkenraad op den 9 dito vertrokken om kerk en schoolen te visiteeren, en gekomen op de Pas Baguala mosten daar vernagten om het hardt weer. Sijn den 10^{en} dito vertrokken na Soeli en van daar te voet gegaen, om de groote onstuymigheyt der zee, na Tileuw, en van daar overgestoken na Way, alwaar het meeste volk in 't bos was, heb dan deselfde laten waarschouwen.

Tegen des andere daags 's morgens den 11^{en} dito dan de schole gevisiteert, op de rol bevonden 70 kinderen, 52 in schoole: 7 kosten de catechismus, 9 begosten die te leeren, 21 leerd de vraagjes van Allegonde, 15 de gebeden. Lesen en schrijven ging hier slegt, dese school is seer vervallen sint mijn laaste visite, de meester leyde hetselfde op de siekte der kinderen.

Daarna gepredikt en ses kinderen gedoopt, de gemeynte gekatechiseert en die slegt bevonden, deselve genodigt tot het H. avontmael tegens 's agtermiddags, en doe weder gepredikt, en het H. avontmael bedient aen 52 ledematen, sijnde 16 absent door siekte.

Den 12^{en} dito. Van Way vertrokken en op Thiel aengekomen, de school gevisiteert, op de rol bevonden 20 kinderen, 16 in de school. Negen leerden de catechismus, 7 Allegonde. Lesen en schrijven ging redelijk.

Daarna gepredikt en een kint gedoopt, de gemeynte gecatechiseert en die slegt bevonden, drie manspersonen bevredigt, de ledematen genodigt tot het H. avontmael.

Den 13^{en} dito van Tiel na Soeli vertrokken en aldaar de school gevisiteert, en daar op de roll bevonden 37 kinderen, 30 in de school: 15 kosten de catechismus, 3 half, 5 de vragen van Allegonde, 7 de gebeden. Lesen en schrijven ging hier redelijk.

Daarna gepredikt en den H. doop bedient aen 8 kinderen. De gemeynte gecatechiseert en die seer slegt bevonden, twee personen bevredigt en altesamen tot het H. avontmael genodigt, daarna weder gepredikt, en het H. avontmael uytgereykt aen 5 personen van Thiel, sijnde een siek, en 23 van Soeli, sijnde drie siek.

Dienselven dach nog overgeschept na de Pas Baguale en aldaar gepredikt voor het guarnisoen. Des avonts de gemeynte in de kerk doen t'samen komen, die gecatechiseert, dog deselfde seer slegt bevonden. Den 14^{en} dito de school gevisiteert en op de rol bevonden 44 kinderen, 27 in de school: 6 kosten de catechismus, 8 leerde deselfde, 6 leerde Allegonde, 7 de gebeden. Des voormiddags gepredikt en 7 kinderen gedoopt, daarna weder gepredikt en het H. avontmael bedient aen 31 personen. Hiervandaen moetende varen na Hottomouri en kosten hetselfde niet winnen, om de bijsondere sware wint en kleynheyt van ons prauwtje. Derhalven schepten na Roema Tiga, alwaar het volk in 't bos was, mosten derhalven den predikdienst uytstellen tot des andere daegs.

Den 15^{en} dito de school op Roema Tiga gevisiteert en op de roll bevonden 28 kinderen, 24 in de school: 10 kosten de catechismus, 1 half, 5 leerden Allegonde, 8 dito de gebeden.

Lesen en schrijven ging redelijk. Daarna gepredikt en de gemeynte gecatechiseert, drie kinderen gedoopt, en alsoo weder ten castele gearriveert, blijvende Hatou, Alang en Liliboy ongevisiteert vanwegen het hardt weder. Onder stont: was getekent: Jacob Vosmaer ecclesiastes, en dit is 0 het merck van Johannes Calamina, ouderling.

228. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN HATU, ALANG EN LILIBOI DOOR DS. CORNELIUS DE LEEUW. Ambon, september 1678.
NA, VOC 1334, fol. 1039r-1039v. Afschrift.

Visietrapport aengaende de drie negrijen Hatoe, Alang, Leliboy, gedaen door den Eerw. predikant Cornelis de Leeuw in compagnie van Jan Calamine ouderling den 5en july 1678.

July. Den 5en dito sijnde dinsdach op Hatoe gearriveert en de school bevonden als volght: 12 sieck, 7 connen de groote catechismus, 3 de gebedekens, 8 de helft van d'groote catechismus, in 't geheel 18 discipulen. Nota. In dit school waeren groote ende kleyne catechismus[1445] te cort.

Den 6en dito gepredickt, eenige gedoopt, te weten negen kinderen. Dese lieden versoecken dat op haar plaats (vanwegen de ongelegentheyt dickmaels van wint ende weer ende swangere vrouwen om op Alang te comen) mach het avontmael gecelebreert worden, 'twelk onlanx die van Ruton gepermitteert is.

Den 7en dito op Leliboy gearriveert, ende dese school bevonden 44 sterck te zijn, hiervan 6 siek. Hier blijven veel kinderen aff uyt school, om redenen voor desen geallegeert.[1446] Elf connen de groote catechismus, 6 de Allegonde, de rest de gebeedekens, 't lesen gaet redelijk.

Op dienselfden dito gepredickt ende gedoopt 14 kinderen. Dese school can vermeerdert worden.

Den 8en dito op Alang gearriveert, ende de school bevonden als volght: 34 sieck, 33 connen de catechismus bezar, 17 maar half, 16 de gebedekens, 6 de Allegonde, schrijven gaet redelijk.

Op dito gepredickt ende gedoopt 15, questiën gedecideert en de ledemaeten ondersocht.

Den 9en dito gepredickt op het avontmael, ende daarop tsavonts op Ambon gearriveert.

Onder stondt: Actum Amboina den september anno 1678. Was getekent: Cornelius de Leeuw en Johan Calamine.

229. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 september 1678.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 127-129.

Aan: Eerwaerde leeden des kerkenraads op Batavia.

Den onsen[1447] met het schip den Alexander verhoopen dat U.Eerw. door den krankbezoeker Balbiaen te zijnder tijd wel ontfangen hebt, waaraan wij ons refereren. Wij hadden met groot verlangen U.E. tweeden brief met de laeste besendinge tegemoet gezien, maar en is ons niet ter hand gecomen, door wat verhinderinge is ons onbekent, willen evenwel dit niettegenstaande niet in gebreecken blijven om die loffelijke correspondentie, zoo voordelig voor Godts kerke, te onderhouden, derhalven deze gelegentheyt niet willende voorbij laten gaen zonder U.E. advertentie te doen van de staet van Godts kercke onder ons opzigt.

Zoo wetet U.Eerw. alsdat dien gantschen last van die groote, wijt ende brede kercke op de schouderen lecht van vier predikanten, die tegenwoordig onder Godts genadigen segen in goede gesontheyt haar dienst zijn waarnemende, drie aen het hooft Casteel ende een op Honimoa. Den ooghst is hier wel uytwendig groot, ende veele worden de uytwendige ge-

[1445] De Heidelbergse Catechismus en (waarschijnlijk) het Kort Begrip (zie aantekening bij doc. 77).
[1446] Zie hiervoor, doc. 223.
[1447] Waarschijnlijk doc. 225.

meynte dagelijx toegedaan, waarover wij Godt Almagtig niet genoeg en connen danken. Evenwel, wat haren inwendigen geestelijken staet belangt, daar connen wij ons zoozeer niet over verblijden, als zijnde maar vier predikanten in zoo grooten district onder zoo veel duysent christenzielen, waarbij dan nog gedurig comt het menigvuldig gebrek van kerk- en schoolbehoeften, zijnde het eenigste middel waerdoor Godt uyt die steenen Abraham wil kinderen verwecken[1448] ende hem een erfgenaam der werelt doen worden.

Derhalven, zoo zoude ons verzoek van U.Eerwaerde zijn ons twee jonge, godtzalige ende geleerde predicanten toe te zenden, opdat de arbeyders meerder zijnde, den opbouw van Godts kerk zooveel te vlijtiger mag voortgaan, om zoo eens eyndelijk te sien dat onze vrugt niet ijdel en zij in den Heere. Wij hadden ook verhoopt alsdat onzen oudsten, lieve ende seer waerde medebroeder Gualtherus Peregrinus na verloop van zijn vijf jaren in tractement voorleden jaar zoude zijn verhoogt, als hebbende de Maleydtsche dienst op Honimoa ende op de veerthienmaandige Ternataansche visite, ende tegenwoordig aan 't Casteel, getrou ende ijverig waargenomen, dog zijn tot nu toe in onze hoop gefrustreert, derhalven verzoeken nog eens U.E. remonstrantie aan de hooge overheyt tot het vercrijgen van 't selfde.

Daerbeneffens wensten wij ook dat U.E. ons rijkelijck versorgden van bijbels, testamenten, psalmboeken, zoo Duyts als Maleyts, item met 2000 exemplaren van de Maleytsen catechismus ende d'overzettinge door Dankers,[1449] om ons en de schoolen daaraf vooreerst te dienen, wijl men hier geene altoos meer in voorraat heeft, zullende wij apparent aanstaande jaar U.Eerw. toedienen een nieuw overgezetten catechismus, gereguleert na den stijl als het jongste Maleyts doopformulier, aan U.Eerw. tot speculatie overgezonden, dicteert. Wij zullen ook met het eerste schip hier na toe tegemoete sien den krankbezoeker Pieter Balbiaen, tot U.Eerw. om eenige particuliere affaires overgekomen, met nog een ander godtzaligh krankbezoeker als zijnde hier seer nodig.

Hiermede afbrekende – – – Uyt last ende naem des kerkenraads voormeld Gualtherus Peregrinus ecclesiastes Amboinensis et p.t. synedrii praeses, Jacob Vosmaer scriba, Isaac van Thije ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 14^{en} september anno 1678.

230. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 7 juni 1679.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 131-136.

Eerwaarde – – –

Met de aankomste van het fluytschip de Geele Beer op 29 maart jongstleden, ontfingen wij U.Eerw. missive gedateerd 14 february dezes jaares.[1450] Zulx wij niet hebben mogen nalaten daarop met het vertrek der eerst retournerende scheepen in volgender wijse te rescriberen, naamlijk: dat wij bij ons schrijvens van 28 may des gepasseerden jaars[1451] afscheyd genomen hebben van Alberti Struys zake, als ons vergenoegd houdende, in U.Eerw. rescriptie en ontschuldiginge, van 'tgeen waaraf wij qualijk berigt waren, zulx dan daerinne (onzes wetens) geene driften resideren, gelijk U.Eerw. dat zoodanig believen te taxeren, hebbende ook noyt daarin het laatste woord gepretendeerd, nog daardoor verwijderinge gezogt, en

[1448] Matteüs 3:9; Lucas 3:8.
[1449] Ds. Seb. Danckaerts.
[1450] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 84-86.
[1451] Hiervoor, doc. 225.

zullen alle hetgeene dierwegen door U.Eerw. zoo kort en scherp genoteerd werd mede voords stilswijgende overstappen.[1452]

Maar anders is het gelegen met de Maleytse tale ende hetgeene daaraf in september 1677[1453] op U.Eerw. missive van 20[en] febr. deszelven jaars[1454] genoteerd hebben, aan welk schrijvens, voor zooverre de tale belangd, wij ons alsnog gedragen, hoewel U.Eerw. datzelve ook al moeylijke en onlustige hacquetten[1455] noemen. Wij dagten daarin maar verhandeld te hebben de woorden die U.Eerw. ons hadden voorgehouden en ons antwoord daarop verzogt, als waartoe eerst aanleydinge gaf ons iteratif verzoek om sollicitatie omtrent de Hooge Regeringe tot het herdrukken der Maleytse catechismus,[1456] die hier noodzakelijk requireerde om de inlandse jonkheyd daaruyt de fondamenten onzer religie in te scherpen, ende is ons sedert, dog voornaamlijk nu, uyt gemelte U.Eerw. missive gebleken dat wij van ginds geen assistentie van eenige Maleytse leerstukken, welke hier eenig nut zouden konnen doen, behoeven te verwagten, wijl U.Eerw. believen te zeggen 'dat bij goede taalkundige het toegezonden overgezet doopformulier, nog in woorden, nog in stijl, nog in constructie heeft konnen verstaan werden' daar wij ons nogtans ten vollen verzekerd houden dat het gereguleerd is (gelijk wij doenmaals noteerden) na den stijl hier te lande gebruykelijk, zijnde hetzelve formulier dierhalven bij ons ook aangenomen en met stigting in usantie gebragt.

De voorgeciteerde catechismus is sedert door dezelve hand ook overgezet, en primo februario passato in onze kerkelijke vergaderinge ingeleverd, mitsgaders bij ons geresumeerd en met het Nederlands geconfronteerd, bevindende hetzelve niet alleen van duydelijker stijl en klaarder zin als d'oude, maar ook een stuk werkx te zijn daaruyt niet alleen deze wijd uytstrekkende gemeynte van omtrent 20 duyzent inlandsche christenen en ongevaer 50 kerken en schoolen, maar ook de kerken in Banda en Ternate te zijner tijd goede vrugt van trekken zal. Waaromme wij ook voornemens zijn gemelte catechismus, geamplieerd met de formulieren van den doop, nagtmaal, 't huwlijk, item eenige gebeden, met de laatste bezendinge over te schikken, en het drukken van een goed getal exemplaren eerbiedig te verzoeken, als best wetende wat interest de gemeynte bij het ontbeeren reeds geleden heeft, en bij 't langer missen derzelve nog toe te komen staat.

Dienvolgens willen wij U.Eerw. in Christi name gebeden hebben het succes met ons (als een en het zelve oogmerk hebbende, naamlijk den aanwas en de stigtinge van Godts gemeynte) om de voorverhaalde redenen te helpen bewerken, dierhalven dan niet te letten op het particulier gevoelen en oordeel van sommige, die haar inbeelden een cierlijker taal geleerd te hebben, en met het toestemmen van onze constructie haar stijl en werk, zoo niet in 't geheel, ten minsten voor een groot gedeelte zoude moeten verwerpen of denigreren, wezende meergemelte catechismus ook gecommuniceerd aan Sr Gabriël Nakken,[1457] zijnde een man die door langduirige ervarentheyd het gebruyk der Maleytse tale in deze oosterse gewesten niet onbekend ende present een lit van U.Eerw. vergaderinge is, denwelken zig

---

[1452] Notulen kkr Batavia d.d. 16 jan. 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 410): 'De twistschriften van die van Amboina zullen met stilswijgen voorbijgegaen en op de rest van haar brieven geantwoord worden'. Zie hiervoor, doc. 225.

[1453] Niet aangetroffen.

[1454] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 48-50; zie ook notulen kkr Batavia 15 febr. (inhoud antwoordbrief) en 18 febr. 1677 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 327 en 328).

[1455] Twistzaken.

[1456] Zie hiervoor, doc. 229, en hierna, doc. 231.

[1457] Gabriël Nacke (of Nakken), omstreeks 1661 onderkoopman, later vrijburger op Banda en later te Batavia, jan. 1678-1681 lid van de kerkenraad van Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III s.v). Valentijn vermeldt dat de vroegere krankbezoeker Gabriel Nacke samen met een inlandse schoolmeester op Banda enkele Maleise preken van ds. Molanus nazag en goedkeurde (AZG, 61). Volgens Rumphius was Nacke later koopman te Batavia (Troostenburg, *De Hervormde Kerk*, 358).

daarmede ook in 't geheel geconformeerd, en aangenomen heeft de redenen dienaangaande, op zijn retour, U.Eerw. nader te ontvouwen.[1458]

Het is ons voords bedroefd geweest, uyt U.Eerw. missive te lezen de schaarsheyd van leeraren tot Batavia, ende dat wij dierhalven in den swaren dienst, op ons verzoek om twee predikanten, geen ontzet of assistentie hebben konnen erlangen, waarin de kerke nog minder nadeel zoude geleden hebben bijaldien het getal van vier leeraren nog had konnen in wezen blijven, maar het heeft Godt Almagtig beliefd van dat getal weg te nemen den Eerw. Joannes Bartholomeus ab Englis, zijnde denzelven op 't eyland Honimoa overleden den 16^{en} november des voorleden jaars aan de heete koorts, aan welke quale zijn Eerw. huysvrouw primo dito reeds gestorven was. Hierop is dan de plaatse in de gemeynte tot Honimoa en d'onderhoorige dorpen op 't eyland Nussalaut en de zuydcuste van Ceram van de hoofdplaatse weder gesuppleerd met den Eerw. Cornelius de Leeuw, zulx hier aan de hoofdresidentie eenlijk verbleven zijn D.D. Gualtherus Peregrinus en Jacob Vosmaar om den H. dienst in 2 kerken, Duyts en Maleyts, waar te nemen, ook de visite op de omleggende berg- en strandnegorijen beurtelijk af te leggen. Maar dan kunnen de kerken op d'eylanden Oma, Manipa en Bonoa, item Cerams binnencust, buyten veragteringe van den dienst alhier niet bezogt werden, waartoe wij egter zooveel ons vermogen toelaat zullen ijveren, in hoope dat den almagtigen Godt yder der broederen voortaan bij goede gezontheyd en genoegsame kragten conserveren zal, terwijl wij onder U.Eerw. bijzondere voorzorge met verlangen aanstaande jaar ten minsten twee medearbeyders in dezen grooten oogst tegemoet zien, als niet twijffelende of de Ed. Heeren XVIIe mitsgaders de respective corresponderende synoden en classen zullen op U.Eerw. ernstige voorsprake en recommandatie bereydwillig en vermogens wezen om ons en d'andere kerken in India met een suffisant aantal kloeke en getrouwe mannen te seconderen.

D. Peregrinus heeft zijn verbeteringe in gagie tot 120 guldens ter maand met goed genoegen geaccepteert, ende bedankt U.Eerw. reverentelijk voor de genegene recommandatie omtrent haar Edelheden de Hooge Regeringe van India ten zelven eynde.

Het is ons door particulier schrijvens ook te voren gekomen dat den predikant Cornelius van der Sluys en proponent Joannes Christophorus Stevens in Ternate en Banda van hier behouden waren overgekomen, zoo ook dat den eerstgenoemden, in gezelschap van de Heer Gouverneur Padtbrugge, een visite van omtrent 6 maanden over Batsjan, langs Celebes oostcust en na de noorder eylanden Sangy, Tagulande en Siau hadde aangevangen, met apparentie van een goed succes, welkers uytslag U.Eerw. apparent eer als ons zal bekend werden, wijl wij tot nu toe nog geene kennis van zijn Eerw. retour op Maleio hebben.[1459] Aangaande de absolute bevordering[1460] van D. Stevens zijn wij met U.Eerw. van één sentiment, dat hetzelve om de genoteerde en andere redenen meer nog wel wat uytgesteld had mogen werden, als zijnde nog niet lang geleden dat D. Stevens op Ceylon van soldaat met 10 guldens tot krankbezoeker met 40 guldens ter maand is gevorderd.

Den wispeltuirigen krankbezoeker Pieter Balbiaan hebben wij gezien dat na 't patria vertrokken is, dog waartegens, en nog een vroom man van die ordre, U.Eerw. ons weder twee andere, bij namen Abraham Coenen en Jacob de Bitter, hebben toegeschikt. Dezelve

---

[1458] Zie verder hierna, aantekening bij doc. 231.

[1459] Een verslag van deze reis (1 aug. 1678 – 8 maart 1679) door Padtbrugge in NA, VOC 1345 Ternate 1, fol. 1-900.

[1460] Vaste aanstelling. Notulen kkr Batavia d.d. 19 jan. 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 411): 'D. Steevens is bij haer Edelh. toegestaen nae voorige examen met bevonden bequaemheid de oplegginge der handen; dogh alsoo dit werck bij de kerckenraed ontijdigh geoordeeld werd, zal haer Edelh. de swaerigheid tegen desselfs avancement voorgesteld worden, omdat hij, nieuw uijt het Pausdom gekomen, niet anders als nae een langhduerige beproevingh die qualiteit behoorde te bedienen'.

zijn beyde aan land getrokken, den eersten hier aan 't Casteel en den anderen op Honimoa geplaatst wezende, zij werden tot nog toe in dienst en leven buyten berisping bevonden.

Op 't eyland Oma hebben in november passato een provisioneel krankbezoeker geplaatst, zijnde uyt de militie opgenomen en van theologische studie, genaamt Rutgert van Beek van Duysberg. Denzelven geeft bijzonder goed genoegen in ampt en leven, waarom ook in dezelve qualiteyt door de politie met 20 guldens ter maand geaffirmeerd is, en ons van zijn perzoon wat goeds beloofd.

Joannes Ruysen continueerd nog op 't eyland Nussalaut, alwaar in zijn dienst en wandel matig genoegen geeft, en hoopen dat zulx nog meer en meer aanwassen zal, om te zijner tijd, mits zijne taalkundigheyd, de gehoopte vrugt en stigtinge van hem te erlangen.

Per de Geele Beer is ook overgekomen den soldaat Pieter Possentorf,[1461] denwelken, zig voor ons vertoond hebbende, hier aan 't Casteel onder de militie nog continueert, terwijl wij op zijn ommegang naukeurig letten, om hem bij goed comportement met graden en trappen ook te helpen avanceren bijaldien hij zig zulx waardig maakt.

Den perzoon van Isaac Halmale is voor ons niet verscheenen, gelijk mede niet vernomen hebben den gewezen binnenvader van 't vrouwentugthuys tot Amsterdam, anders zouden wij niet nagelaten hebben U.Eerw. waarschouwinge bij 't voorkomen eenige hunner verzoeken in agting te nemen.[1462]

Dit zij dan zoo veel wij op U.Eerw. voorschreven brief hebben weten te rescriberen, wijders dankzeggende voor de genegene communicatie in dezelve missive ter neder gesteld, hebbende van onze zijde niet bijzonders, en geene andere gemeene stoffe dan dat onze kerke onder de Maleytse gemeente vrij toeneemd in getale. Den Gever aller volmaakte gaven verligte de herten meer en meer door de kragtige werckinge des H. Geestes, in kennisse en ware oeffeninge der godtzaligheyd, opdat de volheyd der heydenen en mooren inga, en alzoo zijn rijke toekomen. Amen.

Hiermede zijt gezamenlijk gegroet ende den zegen des Heeren van herten toegebeden, terwijl wij blijven – – – uyt aller naam en last, Jacob Vosmaer p.t. preses, Gualtherus Peregrinus synedry p.t. scriba, Jan de Ruyter ouderling.

Amboina, aan 't Casteel Victoria, den 7^{en} juny anno 1679.

231. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1679.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 139-142.

Eerwaerde – – –

Onze laatste missive[1463] met het schip de Geele Beer verhoopen dat U.Eerw. ter zijner tijd wel zult ontfangen hebben, waaraan ons geheelijk refereren, als hebbende doe op alles punctuelijk geantwoord. Hebben evenwel met deze gelegentheyd niet willen manqueren om onzen staat van kerk en schoolen aan U.Eerw. bekend te maken, als zijnde daarin sedert dien tijd al eenige veranderinge voorgevallen, voornamelijk door het vertrek van D. de Leeuw, die nu met zijn familie per de sloep Orangie overkomt na U.Eerw. stad om zig te verantwoorden voor de hooge regeringe aldaar van en over eenige questiën en moeylijkheden ontstaan bij het visiteren der schoolen in de Uliassers, bestaande kortelijk hierinne, dat zijn

[1461] Notulen kkr Batavia d.d. 30 januari 1679 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 413): 'De kerk van Amboina zal over den toestand van Possendorf bekent gemaeckt worden, dat hij een munnik geweest is, en gewaerschouwt worden denselven niet al te haest te promoveren'. Zie Mooij, *Bouwstoffen* III, 405, 409.

[1462] Zie hierna, doc. 232, en deel II-1, doc. 73.

[1463] Hiervoor, doc. 230.

E. van den Heer gouverneur en Raad is beschuldigt geworden van zig te breede ingelaten te hebben in het onderzoeken van zeker politicq querel in de negorij Oulat op 't eyland Honimoa. Dezelve zake door eenige beleyde verklaringen strijdig scheen, en waarop dan beslooten wierd hetzelve wat nauwer te onderzoeken. En alzoo deze zake den kerke ten deelen gemeen was, heeft d'Heer gouverneur den kerkenraad met zijn E. Raad gecombineert en op twee verscheyde dagen gehandeld.[1464] Edog den kerkenraad zig niet verder als arbiters inlatende, nadat alle devoiren tot accommodatie waren aangewend, wierd bij de politie goedgevonden gemelte D. de Leeuw door den fiscaal van den Agtbaren Raad van Justitie te betrekken, alzoo zijn Eerw. verklaarde die zake aan de afhandelinge van beyde die collegiën in der minne niet geheel en konde verblijven, als willende reserveren dat daar niet gehandeld zoude werden 'tgeen tot nadeel van zijn persoon, dienst en reputatie van een predicant strekte.[1465]

Edog, eenigen tijd daarna verzogt zijn Eerw. aan de politique overheyd dat hij van 't eyland Honimoa mogte overkomen en vorders met zijn familie na Batavia vertrekken, voorgevende hier geen meerder stigtinge te konnen doen, waarop door de commissaris politicus, en ook door D. Vosmaer, hetzelve verzoek in onze vergaderinge voorgedragen en ons gevoelen en advys daarover gevorderd wierd. Hebbende wij in hetzelve verzoek wel niet kunnen toestemmen, om het kleyn getal leeraren, en dat zijn Eerw. den Maleytsen dienst konde doen, maar uyt eenige voorgeziene verwijderingen, ergernissen en moeylijkheden bijaldien het besluyt om zijn Eerw. voor de Justitie te betrekken voortgang nam, hebben wij daarin mede gecondescendeert, en waarop zijn Eerw. dan door den Heer gouverneur en Raad deszelfs dimissie toegestaan is. Wij hadden wel gewenst dat de zake in der minne ware afgedaan geworden, dog het schijnt dat het niet heeft willen gelukken. Zijn E. vertrek steld ons geheel verlegen, als moetende nu den dienst van alle de kerken op de buyte comptoiren stilstaan, of de kerke aan het hooft Casteel als wij de visiten na buyten zullen waarnemen. Hoope dat Godt Almagtig ons gelieve te sterken in dezen swaren dienst, die onze 2 medebroederen de predicanten nu alleen op de schouderen hangt, niet twijffelende aan U.Eerw. voorzorge voor ons in deze onze ongelegentheyd, 'tzij met 4 ofte ten minsten 3 predicanten te verzoeken van de hooge overheyd voor ons, als zijnde in deze groote provintie zeer nodig. Voornamelijk wensten ten hoogsten om jonge godzalige en geleerde mannen, die den arbeyd kunnen verdragen, den inwoonders tot een spiegel der godzaligheyd verstrekken ende den tegensprekers den mond stoppen, zooveel te nodiger omdat onder zoo veele soorten van menschen somtijds gevonden werden verleydende geesten, vol van leeringen der duyvelen, die men niet anders dan met alle kragt uyt Godes woord moet wederstaan, hoedanig een gedrogt zig onder ons heeft opgedaan.

Onze hairen reyzen te berge als wij gedenken aan alle de godslasteringen die hij heeft uytgebraakt, beyde in 't verborgen tegen verscheyde ledematen, om haar af te trekken van de leere der waarheyd die na de godzaligheyd is, en in 't openbaar tegen ons. Dog willen hoopen dat zijne lasteringen tegens de heylig drie-eenigheyd, tegens Christum, tegens Gods heylige woord, geen wortelen geschooten hebben in de herten van eenig mensch. Wij

---

[1464] Deze gecombineerde vergadering van PR en kerkenraad werd gehouden 25-26 mei 1679 (NA, VOC 1344, fol. 143-148). Verdere besprekingen in deze zaak op fol. 180-181 (22 juli) en fol. 199-200 (24 juli). De Leeuw had zich in een conflict tussen het hoofd van Ulat en de meester aldaar gemengd ten gunste van de meester, attestaties laten schrijven waarin naar het oordeel van de PR tegenstrijdigheden voorkwamen, en schooljongens mishandeld omdat ze weigerden in de zin van deze attestaties te getuigen. De zaak werd in eerste instantie behandeld in de Politieke Raad, maar ondanks een verzoek van De Leeuw haar in der minne te schikken toch overgedragen aan de Raad van Justitie. In oktober 1679 arriveerde hij te Batavia. De kerkenraad aldaar verwees de zaak naar de GG, die De Leeuw vervolgens naar Ternate zond (Mooij, *Bouwstoffen* III, 435, 441).

[1465] Valentijn, AZG, 77; Mooij, *Bouwstoffen* III 435-441. Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 255 vermeldt dat hij 'tweemaal gestraft' is.

hebben ook het onze gedaan, beyde met aansprake en waarschouwinge aan de gemeente als ook aan hem. Dog in plaats van hem te verbeteren, zoo strekten al onzen arbeyd hem meer tot verbitteringe, ja roemde dat in Batavia, alwaar hij met dien grouwel is besmet geworden, meer als 26 persoonen waren die deze ketterije zogten voort te zetten, zijnde na zijn zeggen alle ledematen van de gereformeerde religie, omdat zij in dien schijn beter haar personagie konnen speelen. Wij hadden ook voorgenomen dezen als een pest der kerke den sathan over te geven,[1466] indien door een schielijken dood niet was weggerukt. De Almagtige beware vorder onze ende U.Eerw. gemeyntens voor diergelijke wolven.[1467]

Wat den staat der inlandse kerke aangaat, die is nog redelijk. Op Manipa doed zig eenige hoope op van wat goeds onder de mooren te effectueren.

Joannes Ruys, als krankbezoeker op Nussalaut gelegen hebbende, is schielijk overleden en in zijn plaats is van ons daarnatoe genoemt de krankbezoeker Verbiest.

De schoolen hebben alles gebrek, voornamelijk Genesis Brouwerii, Nieuwe Testamenten, Aldegondens, Maleytse vraagboekjens van Spiljardus en gebeedeboekjens, Carons predicatiën, de beloofde Maleytse psalmboeken op nooten, van zijn Eerw. uyt patria te verzoeken, welke alle wij van U.Eerw. voorzorge tegemoet zien, opdat den godsdienst onder de Inlanderen niet veragtere door het ontbeeren derzelve.

Wij zijn van zin om de nieuwe overgezette Maleytse Catechismus over te stuiren aan de hooge overheyd, mits ootmoedig verzoek van deszelfs druk, waartoe wij ook U.Eerw. voorspraak verzoeken.[1468]

Eyndigende, beveelen U.Eerw. de genadige bescherminge des Alderhoogsten, blijvende naar toewensch van Godts Heyligen zegen over U.Eerw. persoonen en dienst – – –

Uyt last en name des kerken-raadts Jacob Vosmaer p.t. praeses, Gualtherus Peregrinus synedrii p.t. scriba, Jan de Ruyter ouderling, N. Snijders ouderling, D^{os} Queljo, Caspar Dinckels diacon,[1469] Louis Myjon.[1470]

232. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 september 1680.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 143-147.

Eerwaerde, godtvruchtighe en welgeleerde Heeren en medebroederen in Christo Jesu.

[1466] Vgl. 1 Korintiërs 5:5; 1 Tessalonicenzen 2:18. Waarschijnlijk is bedoeld: te excommuniceren.

[1467] Waarschijnlijk betreft dit een kerklid te Ambon dat Sociniaanse (anti-trinitarische) opvattingen aanhing. Te Batavia werd in augustus 1671 een groot aantal Nederlandstalige Sociniaanse boeken aangetroffen in de nalatenschap van de ziekentrooster Jan Jansz Kuyper (of Cuijper); de kerkenraad besloot dat deze boeken vernietigd zouden worden (notulen 10 aug. 1671, Mooij, *Bouwstoffen* III, 130). In notulen kkr Batavia d.d. 18 sept. 1673 is opnieuw sprake van anti-trinitarische literatuur, nu in verband met de notaris Jan (de) Keijser (Mooij, *Bouwstoffen* III, 181, vgl. 184 en 186).

[1468] Zie ook doc. 229, 230 en 233. De verdere gang van zaken is deels te volgen in de notulen van de Bataviase kerkenraad (Mooij, *Bouwstoffen* III, 443/453, 468, 475). De Bataviase kerkenraad keurde, na enkele wijzigingen (Deos – Alla, en Espirito Sancto – Ruah ul Kadus) deze vertaling goed en bood haar bij de overheid aan voor de druk (definitief besluit 20 jan. 1681). Echter wordt nergens in notulen of brieven vermeld dat ze inderdaad is gedrukt; een gedrukte editie is niet aangetroffen.

[1469] Caspar Dinckels, krankbezoeker, arr. Batavia 13 augustus 1675, eind 1676 naar Ambon, 1677 daar ontslagen, vermoedelijk identiek met Caspar of Jaspar Dinkels, van Amsterdam, in 1688 baas van de timmerwerf, in 1694 baas van de wapenkamer op Ambon. Volgens opgave van Valentijn (AZG, 143-144) diaken 1678-1680; ouderling 1681-1684 en 1687-1688, vertrokken van Ambon 1 juli 1688.

[1470] Ook Minjon of Mignon gespeld, sergeant, diaken 1679-1681, ouderling 1685-1687.

Met groote lust en vergenoeginge, Eerwaerde broederen, hebben wij uyt de uwe van den 16[en] january 1680[1471] verstaen en gesien de goede en getrouwe voorsorghe die U.E. hebt believen te betoonen tot opbouw der kerke Jesu Christi in India, met soo aan de E. Heeren overheden op Batavia mondelijck alsook aan de Heren Majores in 't vaderlandt schriftelijk voor te dragen den algemeyne schaersheyt der predicanten door geheel India, en daarom ernstelijk bij denzelve hebt aangehouden dat een redelijk aental leraeren mochte overgesonden werden, waervan wij verhoopen tot sijner tijt oock alhier de gewenste vruchten te sullen sien, temeer dewijl de toestant van de kerkedienaeren alhier zeer sober is. Den ooghst is hier wel groot, dog de arbijders weynig en swak, want na 't vertrek van D. de Leeuw voorlede jaer bleven hier alleen D. Peregrinus en D. Vosmaer, van welke nu den eenen, dan den anderen met onmacht tot den dienst van Godt bezocht wierden. Wij hadden wel verhoopt ymandt van Batavia te sullen erlanghen, doch hier was 't al weder mis. Onse hoope leefde noch een weynigh op de overkomste van een der broederen predicanten uyt Ternaten (nae U.E. bekentmakinge in U.E. missive), totdat op den 16 juny anno 1680 alhier is tot verlichtinge onses dienst overgekomen met loffelijcke getuygenisse sijner kerke en goede demissie des E. kerkenraats op Ternaten den Eerw. D. Zacharias Kaheyngh, die bij ons met aengenaemheyt is ontfangen en verwillekomt. Temeer alsoo deszelfs dienst doen regt van noden was, want bij desselfs aenkomste lagh den E. D. Peregrinus aen een doodelijcke siekte te bedde, door welke hem Godt den Heere oock den 1[en] july 1680 uyt dese tot in een saligh leven heeft weghgehaelt.

Doen hadde Godt den Heere weder believen den Eerw. D. Vosmaer met een heete en felle siekten aen te tasten, dewelke, hoewel nu wel schijnt te minderen, echter nochtans denselven door swackheyt doet t'huys houden.

D. Kaheyngh nam dan nae vermogen den dienst alleen in beyde talen waer, totdat korten tijd hiernaer Godt den Heere hem oock heeft beliefd soodanigh met siekten en swackheyt aan te tasten, soodat nu al in verscheyde weken geen predickdienst heeft kunnen waernemen. Dogh dese nu door Gods genade een weynigh weder bijkomende, verhoopen wij haest desselfs dienst weder te sullen genieten, ende dusdoende verslapt de kerkgangh, vertraeght den ijver des volcks en gaen de schoole selfs aen dese plaets achterwaerts. Daerbeneven moeten alle buytenvisiten stil staen en kan daerin niets gedaen werden, waeruyt te vreesen is dat oock wel in de afgelegene schoolen en kerke eenige verachteringe in toekomende mochte bespeurt werden, 'twelck ons leet is.

Soo siet ghij dan, Eerw. broederen, de seer groote noodt van dese onse kercke, waarom wij oock U.Eerw. ernstelijck bij desen willen versocht ende gerecommandeert hebben dat, soo bijaldien een goedt getal leeraeren uyt patria mochte voor de Indische kercke overgekomen zijn, dat U.Eerw. beliefdet ons daervan vier bequame mannen toe te laten komen, welckers dienst alhier wel noodich soude vereyscht werden.

Waerbenevens wij oock versoeken U.E. gelieve ons oock te gedenken bij de hooghe overicheyt op Batavia tot verkrijginghe van soodanighe kerk- en schoolbehoefte, soo voor de Nederduytsche als voor de inlandtsche gemeentens, als wij bij de polytie alhier hebben opgegeven, welkers copye hierbenevens gaet.[1472]

Dat U.Eerw. schrijven niet te weten waer Isaac van Halmaal belandt is doet ons vreemt omdat sulks voorleden jaer uyt Ternaten U.Eerw. niet is bekend gemaekt. Tot Uwer E. naerichtinghe dan dient dit, dat ons D. Kaheyngh bij sijn E. overkomste alhier heeft diesaengaende bekentgemaekt dat opgemelte persoon in november 1678 sijn E. op Manado was toegesonden als onderschoolmeester van politie en kerk, daertoe geordineert met een beloningh van 18 guldens per maant om onder opsight van D. Kaheyngh op Sangir geplaest te

[1471] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 108-109.
[1472] Niet aangetroffen.

werden, om aldaar een Sangerees woordenboek te vergaderen en uyt het Spaens in 't Duyts te vertalen,[1473] waertoe hij recht bequaem schijnt te zijn, hebbende sich soo sijn E. getuygt de tijt sijns aenwesens op Manado vrij wel en sonder merkelijcke opspraek gedragen, en is dese dan noch (soo D. Kaheyngh niet beter weet) aldaer op 't eyland Sangir in de negorij Tarouna.

Den Eerw. D. Kaheyngh, nu verd over de drie jaren hebbende het predickampt (gelijk sulckx ons blijckt uyt sijn E. mede tot ons overgebrachte getuygenisse en kerkelijcke demissie), oock nu den tijt sijns aenwesens alhier na sijns krachten en vermogens vlijtigh waargenomen, heeft onse voorschrijvens bij U.E. vergaderinge versocht tot U.E. sollicitatie aen de Hooge Regeeringhe aldaer dat desselfs gagie, die tot noch toe 90 guldens is geweest, mochte verhoogt werden tot soodanigen loon als dat van de andere predicanten, hetwelck indien U.E. gelieft te doen, ons seer lief soud' zijn en ons meer en meer aan U.E. verplichten.

Met de Eerw. D. Kaheynghs overkomste uyt Ternaten is oock mede tot ons overgekomen den provisioneel kranckbezoeker Anthony Boon, welcke alhier op sijn versoek, naer onse voorgaande examinatie en approbatie bij de E. politie, is tot absoluyt krankbesoeker onder een vijfjarigh verbandt met 30 guldens per maant aengestelt en is deselve alhier geplaetst om den dienst als kranckbezoeker en schoolmeester in de Duytsche school waer te nemen.

Petrus van Possendorp, tot noch toe alhier tot contentement de school hebbende waergenomen, is oock nae onse voorgaende examinatie en approbatie bij de E. polytie tot provisioneel krankbesoecker aengestelt, en geplaetst op Honimoa in plaets van den overleden krankbesoecker De Bitter.

Hiermede – – – de broederen predicanten, ouderlingen en diaconen der gemeente in Amboina en uyt aller last en naam ondertekent: Jacob Vosmaer syn. p.t. praeses, Zacharias Kaheingh syn. p.t. scriba, N. Snijders ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria, in onse kerkelijcke vergaderinghe desen eerste september anno 1680.

233. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 23 september 1681.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 149-150.

Eerwaarde, godsaalighe – – –

Met geene geringe blijdschap hebben wij uyt U.Eerw. schrijvens van primo january 1681[1474] den rijcken aanwas en gesegenden toestandt Batavischer kerken verstaan. Den grooten God wil U.Eerw. arbeyd in sijnen diergecochten wijnbergh verder rijckelijck gesegenen, opdat daerdoor veele schaepen tot den schaepstal Jesu Christi niet alleen in 't getal, maar oock in ijver en godsaeligheyt mogen toegebracht worden, opdat alsoo hoe langs hoe meer de volheyt der Heydenen magh ingaan en alsoo geheel Israel oock magh saelig worden.[1475]

Alsoo hebben wij oock met gheene mindere blijdschap verstaan U.Eerw. goede en gedienstige voorsorge ten behoeve van onse bedroefde en nootlijdende kercken en schoolen deser provintie, waerdoor ons door Gods milderijcken segen, tot onse groote blijdschap en troost, toegesonden en in redelijcke gesondheyt toegecomen zijn D. Alexander Carpius, D. Carolus Vonck en D. Isaac Hellenius met de vordere kerck- en schoolgereedschappen, voor-

[1473] Zie de mededeling dat een Spanjaard met name Halma een Sangirese woordenlijst had samengesteld, in de Consideratiën van ds. Cornelis de Leeuw d.d. 13 februari 1681, sub punt 33a (hierna, deel II-1, doc. 73).
[1474] ANRI, Archief Kkr Batavia, fol. 117-120.
[1475] Romeinen 11:25-26.

waer eene saecke waerdoor onse bedroefde en maer met 1 leraer versiende kercke nieweenig is vertroost geworden, waerom wij dan met recht U.Eerw. wegens deese goede voorsorge gebruycken als gulde pijpen waerdoor wij onse loff en danckseggingen tot den goedertierenden God laten opgaen. Wij hebben daerom oock niet naegelaeten ons deser weldaeden terstont te nut te maecken, maer zijn bij de eerste aancomste van dese 3 ons weltoegecomene mannen getreden tot derselver verplaetzinge, en zijn D. Carpius en D. Vonck bij D. Vosmaer alhier aan 't hooft-Casteel in Amboina geplaatst geworden, en D. Hellenius op sijne eygene en vrijwillighe aanpraesentatie op Honimoa, alwaer een yegelijck van allen sijn best doet om sigh in sijnen dienst behoorlijck te quyten. Daertoe den almachtigen God sijnen segen genaediglijck will verleenen tot vordere uytbreydinge der paalen sijnes coninckrijcks en haarder eygener sielen heyl en saeligheyt.

Vorders, naerdien onses Eerw. medebroeders D. Jacobi Vosmars vijffjaarig verband nu geëyndigt en denselven door sijne neerstige diensten soo in 't Maleyts, daerin hij nu uytsteekende is, alsoock in 't Duytsch bij dese gemeenten sigh seer aengenaem gemaeckt en haer een goet vergenoegen gegeven heeft, gelijck denselven oock sulcks insonderheyt bethoont heeft, soo door 't neerstich predicken als de H. sacramenten te administreeren ende de visiten en al wat daertoe behoort, te verrichten, niet alleen alhier op het hooftcomptoir, maer oock in alle andere plaatsen en eylanden onder Amboina gehoorig, als den eenigen praedicant alhier eenig en alleen tegenwoordig (want D. Caheingh den 4 decembris 1680 sijne broeders D. ab Engels en D. Peregrinus godsaaliglijck den wegh aller weerelt naegevolgt is, soodat hem den geheelen last der kercken alleen op den hals gelegen heeft) sigh neerstig en onverdrietig gedraegen heeft, en daerbenevens oock dewijl het ordinaris getall der nootsaeckelijck vereyschte predicanten noch niet vervult, maer noch 2 vereyscht worden, soo is 't dat wij, dit alles rijpelijck overwogen hebbende, hiermede wederom christbroederlijck en op 't vriendelijckste versoeken U.Eerw. gelieven uyt christbroederlijcke liefde:

1. Onsen Eerw. medebroeder D. Jac. Vosmaer in optima forma volgens hetgheene van hem boven getuygt is, serieuselijck bij de Hooge Regeringe op Batavia te recommenderen dat hem nae usu[1476] sijne maantgelden volgens goede meriten mogen verhoogt worden, opdat door 't contrarie sijnen goeden ijver niet magh gestutt, maer door milde beloninge hoe meer en meer magh opgeweckt worden, gelijck dan oock den Wel-Achtb. Heer gouverneur met sijnen raad, door sijn goetgunstigh voorschrijvens aan welgemelte Hooge Regeeringe te bewijsen, hem gunstiglijck belooft heeft.

2. Oock onsentwegen bij haere Edelhedens grootgunstig te remonstreren dat door 't onverhoopte overlijden van D. Caheingh en D. Peregrinus het gewoonelijcke getall der predicanten nogh niet vervult zij, maer daeraan noch 2 ontbreeken, hetwelcke haere Edelhedens dogh indien 't eenigsins mogelijck is geneigst gelieven te vervullen. En ten

3. Dat oock den jaarlijckschen eysch der boecken tot behoef van kerck- en schoolen bij haere Edelhedens niet magh vergeten, maar gelijck in 't voorgaende jaar ons sorgvuldig magh toegestuert worden.

Eyndelijck en ten laasten dat het drucken van den Maleytschen catechismus[1477] dogh oock niet magh vergeten of versuymt, maer met allen ijver tot dienst van de oostersche kercken en schoolen magh voortgeset worden.

Dit doende – – –. Uyt last en naam des kerkenraads Jacob Vosmaer syn. p.t. praeses, Alexander Carpius p.t. syn. scriba, Isaak Hellenius V.D.M., Caspar Dinckels ouderling.

Amboina ady 23 septembris 1681.

[1476] Naar gewoonte, zoals gebruikelijk.
[1477] Zie hiervoor, aantekening bij doc. 231.

234. RAPPORT VAN EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN OP MANIPA, BUANO, LUHU (HOAMOAL), PIRU EN HILA DOOR DS. ALEXANDER CARPIUS EN OUDERLING JOHAN CALAMINA. Ambon, z.d. [april 1682].
NA, VOC 1376, fol. 85r-88v. Afschrift.

Rapport van kerck- en schoolvisiten door den Eerw. predikant D. Alexander Carpius en den ouderling djou Joan Calamina gedaan op 't eylant Manipa etc. sedert den 6e april en eyndigt den 26e daaraan anno 1682.

Anno 1682 den 6 april.
Den 6 april heb ick ondergeschrevene met den ouderlingh Joan Calamina de omlantsche visiten aengevangen en ben den 9e dito omtrent den middagh op *Manipa* aengeland, en heb terstond van daar door 's vaendragers hulp aldaar een brieff met een vaartuygie na Boero aen den vaendrager Louis Mignon en desselfs huysvrouwe aldaar afgeveerdigt, en daardoor haer bekent gemaackt dat wij op Manipa waaren gearriveert om de heylige sacramenten aldaer tegens den 12 dito te administreeren, met versoeck dat deselve sich daertoe sorgvuldich wilden prepareren en op bestemde tijdt sich aldaar tot versterckinge haers geloofs wilden laten vinden.

Ady 10 dito alhier de school gevisiteert, daarin bevonden 37 discipelen, daaronder 15 den catechismus van vooren tot agteren reciteerden en redelijck lesen en schrijven conden, en 9 die hem ten halven geleert hadden, en Aldegonde 7, en a.b.c. 8. Ledematen communiceerden hier 26. Des saterdags gepredickt en gedoopt, volgens lijst daervan 7 kinderen en 4 bejaarde.

Ady 11 dito compareerden voor ons ondergeschrevene, ten huyse van den vaendrich Sr Jacob Heylman, Jacob Kewakan en Paulo Honomahoe, beyde Mardijckers op Manipa, verclarende dat se geneygt waaren om beyde in den egten staet te treden, als den eersten met eenen heydense dochter genaamt Bassoa en den tweeden oock met eene zoodanige persoon genaamt Berhamma, versoeckende dat deselve mogten tevooren door den heylige doop Christo en zijner gemeente ingelijft en dan met deselve in den houwelijcken staat bevestigt worden. Maer bovengemelte 2 vrouwspersoonen in den christelijcke religie geëxamineert zijnde, zijn daerin noch al te swack en te onwetende bevonden geworden, waarom sich den predicant dan beswaardt bevonden heeft om soo lichtveerdelijck haar den heylige doop toe te voegen, waarom hij door eene vrindelijcke en troostelijcke vermaaninge en onderwijsinge haar ter neder heeft gezet, versoeckende dat se haer noch wat beter wilden oeffenen in de kennis des christelijcke geloofs en dat, wanneer se wat tot meerder kennisse zouden gecomen sijn, hij dan ordre gegeven hadde aen den kranckbesoecker dat die alsdan aan den kerckenraadt op Amboina zoude te kennen geven, dewelcke dan sonder twijffel wel met den eerste occasie eenen predicant committeren om haer versoeck te volbrengen.

Item soo stonden oock binnen de orangkays van de negorij Tomelehou, als Paul Carbau, hooftorangkay, Hendrick Gomes, oock orangkay, Anthony Wellahoelangor toea, en Davidt Bintang, te erkennen gevende dat sij tesamen als hoofden der gemelte negorije door Gods milderijcke segen tot het christengeloofs met hare vrouwens en kinders gebragt geworden zijn, waaromme zij dan oock verstonden dat haare wettige ondersaten haar als haare hoofden behoorden in 't punt van religie na te volgen. Daer se daarentegens van haare eygene ondersaten groote en onverdragelijcke smaetheyd dagelijcx moeten uytstaan, overmits de moorschappen[1478] de kinderen deser haerer negorije dagelijcks ter schoolen roepen, deselvige met mooye tullebanden te schencken ophouden en verbieden[1479] daarmede dan deselvige door

[1478] Vermoedelijk een verschrijving uit 'de moorsche papen'.
[1479] Misschien een verschrijving uit 'verblieden'.

oprockinge gemelter papen door de negorije tot spijt haerder opperhoofden herom swerven, en nu deselvige openen en als met vaendelen daermede over de straten herom swerven, en dan wederom toedoen en om het hooft stellen. Alsmede dat se op haare gewoonelijcke feestdaagen met haare papen groote feesten maacken en daartoe andere mooren uyt andere negorijen roepen en een groot geluyt maecken met tyffen en trommelen, schieten, roepen en schreuwen etc. En ten laasten dat wanneer zij, als haare hoofden, haare ondersaten vermaenden dat se haar oock behoorden te begeven tot het christengeloof, en haar na te volgen, dat se alsdan haar belaggen, voorgevende dat d'E. Compagnie haar daartoe niet en dwingt, wat se dan behoeve hare hoofden na te volgen, en wanneer d'E. Compagnie haar daartoe soude wille dwingen dat se haar dan oock volgen zouden. En dat se ditselve oock bij den Ternataansche oorlog[1480] onderdanigst aan den Ed. Heer gouverneur geremonstreert hadden, en daartegens van den Ed. Heer Hurdt hadden raad en hulp versocht, dewelcke haer doen tot antwoord souden gegeven hebben gehadt dat se daarmede nog wat patciënteerden wilden tot door Gods hulp den voorschreven oorlogh mogte gestilt zijn, en dat dan zijn Agtbaarheyt bij haar het beste zoude doen. En dewijl nu den oorlogh geëyndigt en God loff alles overal in goede rust en vreede gestelt is, zoo versoecken deselvige aen onse kerckelijcke vergaderinge ootmoedich dat deselvige dit doch gelieve in haare naem bij den Ed. Heer in gedagtenisse te brengen, en onderdanigst in haren naem te versoecken dat zijn Agtbaarheyt d'Heer gouverneur haar serieuselijck gelieve te laten belasten dat se haar off tot het christengelooff zullen hebben te begeven ofte van dit land off sullen hebben te vertrecken of na Amboina aan den Rooden Bergh off ergens anders waarheenen, niet twijffelende off deselvige sullen alsdan haar hoofden in 't punt van religie haestelijck navolgen. Tot meerder oirkonde der waarheyd hiervan zoo hebben ditzelvige versoeck de voorgenoemde hoofden met haerder eygene hand en merckteeckenen ondergeschreven. Actum ut supra. Onderstont: 't Merck J. van Paul Carbau, 't merk V. van Hendrick Gomes, en 't merck van Anth° Willa Hoelangs gestelde merck D.B.

In margine stond: Jacob Heylman, Hendrick van Grol en Joan Calamina.

12 april. Tweemaal gepredickt, eens in 't Nederduyts en eens in 't Maleyts, en 't avontmaal geadministreert.

15 dito. Gecomen op *Bonoa* ende dito de school gevisiteert en daarin bevonden 52 dicipelen, daeronder 24 den catechismus van vooren tot agteren conden reciteeren en 12 ten halven, 11 Aldegonde bijkans en 5 a.b.c. Het lesen en schrijven ging hier redelijck toe.

16 dito. Tweemael gepredickt en 11 kinderen met 4 bejaarde naar gedane examen gedoopt, en 't heyligh avontmael geadministreert.

17 dito. Verscheen voor ons ondergeschrevene Plassa, huysvrouw van een moor genaamt Thoria, te kennen gevende dat haar man haer in haaren ouderdom voor 7 à 8 jaaren hadden verstooten en ondertusschen 't met anderen gehouden, ende dat alle haar vrinden, oock selfs die van haare mans zijde, altesamen al voor eenige jaaren christenen geworden waaren, en zij meede geneygt was met hare 4 kinderen sich tot het Christendom te vervoegen, waarom sij eerbiedelijck versoeckt dat de Eerw. kerckelijcke vergaderinge in Amboina wilde sich dog gevallen laten om haer daertoe alle mogelijcke assistentie te verleenen, oock:

1. Dat haar 4 kinderen daertoe van den Ed. Heer gouverneur en raad in Amboina mogten verordineert worden om haer te volgen en haar in haar ouderdom te onderhouden.
2. Dat haar oock met haaren kinderen mogten een doesson tanaman van de alhier opstaande doessons toegevoegt werden, om daaruyt het cosje te connen bescharen, daervoor zij met de harige dan oock de gewoonelijcke hofdiensten met alle gehoorsaemheyt verrichten wil, en,

[1480] Het gewapend conflict tussen de VOC en Sultan Amsterdam van Ternate, 1679-1681.

3. Dat se, dewijl haer man haer verstooten heeft, van de Achtb. regeeringe mag van hem gantschelijck ontslagen worden.

Hierop is binnen geroepen geworden bovengenoemde en gewesene man, dewelcke gevraagt zijnde off hij dese sijne gewesene huysvrouw, die doen noch present was, wel kende, maar in plaatse van te antwoorden eenige onbekende woorden daarheenen murmereerde ende alsoo met ons tesamen opentelijck den spot dreeff. En wanneer hij gevraegt wierde waeromme hij dese zijne vrouwen verstooten hadde, zoo deed hij als te vooren, totdat wij hem scherpelijck dreygden met d' Ed. Heer gouverneur, omdat het hier bekendt was dat hij goet Maleyts sprack. Zoo vingh hij met een toornich gemoet aen te seggen dat dese zijne gewesene vrouwe doentertijt hem veele vuyle woorden hadde gegeven, en selfs was wegh gegaen, en wanneer wij hem vraagden off hij oock gesint was dese zijne vrouwe weder aen te nemen, zoo gaff hij tot antwoord dat sulx in 't minste zijne gedagten waren, en diergelijcke woorden meer.

Waarop wij tot ons ontboden hebben deser vrouwen outsten soon, Tapessy genaamt, oudt omtrent 20 à 21 jaaren, en hem getoont hoe zijn vader zijne moeder in haaren ouderdom zoo schandelijck hadde verworpen, en het nu met verscheydenen andere wijven hiel, hetwelcke een gruiwel voor God en de menschen is, oock hoe dat zijne moeder hem als haaren soone met smerten gedragen en in de werelt gebooren en met veele moeyten, sorgen en becommernisse groot gemaeckt, waarom dan sijne schuldige plicht was om nu sijne verstootene en verlatene moeder tot eene vergeldinge van alle haere voorgenoemde weldaden na te volgen en haar met hulp, raad en daat bij te springen. Waarop hij geantwoort heeft dat zijne moeder wilde christen worden, en dat hij daarom deselfde niet wilde volgen, al was 't oock dat d' E. Compagnie hem het hooft afsloeg.

Actum ut supra 1682.

Onder stont: was geteeckent Alexander Carpius, in margine stond: Matheos Paulsen, Erasmus Latang, Gerrit Booy, Pay, Jan Calamina en Hendrick van Groll.

19 april. Gecomen op *Loehoe* en aldaar in 't Nederduyts gepredickt, en gedoopt 1 bejaarde persoon, Johannes Rings genaamt, een soldaat, item 1 slavinnekindt geteelt met een Hollander, genaamt Helena.

20 dito. Gecomen op *La-ala*, alwaar wij van de afgeweekene van Piroetanoenoe seer swaare klagten gehoort hebben over den orangkay van Pieroetanoenoe, als zoude die het met de Alphoresen houden ende daarmeede dagelijx pitsjaren en de hoofden van sijne ondersaten aan deselve soecken te leveren etc. Waarom zij van daer vertrocken waaren, waarom den coopman van Hila 's daags te vooren, met ordre van den achtbaeren Heer gouverneur en raad, derwaarts vertrocken was om die saken te ondersoecken en daarin te versien. En dewijle wij aan 't schieten op Pieroetanoenoe vermerckten dat den oppercoopman wederom van daar vertrock na Kaybobo, soo staeken wij van daer regt over na Kaybobo, om van den coopman na de gelegentheyt van Pieroetanoenoe te vernemen en ons daer na te connen reguleren, die ons dan verhaalde, siet dat raport van Heer van Thije coopman etc.[1481]

21 dito. Zijn wij 's morgens vroeg gecomen op *Pieroetanoenoe* en aldaar in de school bevonden 11 scholieren, en de overige saeken aldaer oock alsoo bevonden gelijck Sr Van Thije ons deselve verhaalt hadde, waerom wij dan den orangkay met den schoolmeester en de overige doen nog op Pieroetanonoe woonende ondersaten wederomme met malcanderen versoent hebben. Daarna deselve daags aldaar gepredickt en 2 kinderen gedoopt, en tegens den avond wederom van daer vertrocken.

[1481] Niet aangetroffen.

24 april. Gecomen op *Hila* en den 24 de school gevisiteert, daarin bevonden 7 scholieren.

Den 25en de proeffpredicatie gedaan en 2 bejaarde na hare gedane belijdenisse gedoopt, en 3 naar affgenomen belijdenisse aengenomen tot het gebruyk des heyligen avontmaels.

26 dito. Alhier eens in 't Duytsch en eens in 't Maleys gepredickt, en het heylige avontmael geadministreert, en 's avonts wederom vertrocken en 's anderdaegs omtrent den middag door Gods segen wederom op Amboina geluckig gearriveert.

Onderstont: en was geteekent Alexander Carpius.[1482]

235. RAPPORT BETREFFENDE EEN VISITATIE VAN KERKEN EN SCHOLEN IN LEITIMOR EN HITU DOOR DS. JACOBUS VOSMAER EN OUDERLING DOMINGOS QUELJO. Ambon, z.d. [november 1682].

NA, VOC 1385, fol. 109v-115r. Afschrift.

Visietrapport overgelevert aen den E. Heer Jeremias van Vliet, gesaghebber deser provintie, en aan de Eerw. kerckenraadt door ons ondergeschrevene.

Wij ondergeschrevene hebben door last van de Eerw. kerckenraad onse visite begonnen ende eerst begonnen van de school in *Latoehalat* en aldaar op de rol bevonden 180 kinderen: 31 costen de catechismus, 21 leerden denzelffde, 35 kosten ofte leerden den Alegonde, 55 leerden de gebeden, 38 waren absent. Lesen en schrijven ging hier redelijck, 5 hebben wij der uyt de school gelicentieerd.

Hierna sijn wij gecomen in de school van *Mardika* en aldaar hebben wij op de rol bevonden 142 kinderen: 53 costen de catechismus, 35 costen ofte leerden den Alegonde, 23 kosten ofte leerden de gebeden. Lesen en schrijven ging hier passelijck. De meester klaagde over de luyheyt van vele jongens, gelijck het oocq ligt kon gelove, omdat er 39 absent waren. Zes hebben wij der uyt dese school gelicentieert. Dese school was t'eenemael aen stucken, nog tafels noch bancken daerin te vinden die tedeeg bequaem waren, waerom hier grote reparatie van noden is.

Den 11 dito zijn wij na de tweede predicatie vertrocken na de Pas Baguala, en aldaar overnagt hebbende zoo zijn wij den 12en dito vertrocken na *Routon* en aldaar de school gevisiteert, en op de rol bevonden 50 kinderen: 9 costen de catechismus, 2 halff, 9 kosten ofte leerden den Aldegonde, 18 leerden de gebeden, 12 absent. Lesen en schrijven ging hier passelijck. Eén uyt de school gelicentieert.

Hierna gepredickt en den H. doop bediend aen 3 kinderen, een paer getrouwd, de gemeente gecatichiseert en die genodigt tot het H. avontmael. Daerna twee vrouwen ondersogt in de fondamenten der religie en die toegelaten omdat redelijck antwoorden. Hierna weder gepredickt en het heyligh avondmaal bediendt aen 20 manspersoonen en 18 vrouwspersoonen, zijnde 4 absent.

Hierna vertrocken na *Hoetoemoery* en aldaar de school gevisiteert en op de rol bevonden 124 kinderen: 37 kosten de catechismus, 37 halff, 16 kosten de Aldegonde, 15 leerden de gebeden, 19 absent. Lesen en schrijven gingh hier seer traag. Hier hebben wij 3 kinderen uyt de school gelicentieert.

Met den avondt hebben wij hier gepredickt en den H. doop bedient aen 21 kinderen. Daarna de gemeente gecatichiseert en die bevonden seer geavanseert te hebben in kennisse, dat ten hoogste verblijde.

Daarna hebben wij, op het begeeren van den Heer gesaghebber, de questie tusschen den orangcay en den meester ondersoght, en ondervonden dat de beschuldiginge van den mees-

[1482] In margine: 'tot dus verre gecollationeert'. De kopie geeft aan dat nog een 'sommarium' volgt.

ter tegen den orangkay, voor dese in landrade overgelevert, na alle waarschijnelijckheyd waarachtich waaren, want de meester wees aen wat voor hout hij des sondags had laten halen en aen sijn nieuwe saboa had laten verwerken. Hij toonde dat hij met de orangtoua des sondaags pitsiaarde in plaats van te kerck te comen, dat hij lego maackte en voor de kerck was komen schreuwen terwijl hij meester in de kerck het gebedt dede, dat sijn soon andere ten schandael tot drie offte vier reyse soo vast geslapen had in de kerck dat hij de laaste reyse niet had hooren singen, nogh het volck uyt de kerck gaan, dat sijn soons vrouw het eerste maantstondigh kleedt van een slavin van hem had genomen op sijn bevel en dat aen 8 vrouwen laten sien, die daarop met de meyt en het kleedt na haer thuyn hadden gegaan en daar met het kleet en met de meyt hadde gehandelt volgens de heydense susperstitie[1483] en dien vordere dag doorgebracht in vroolijckheyd en playsier.

Hierop wist den orangkay weynich te seggen als: zoo de meester soo wilde handelen, dat hij het oock kost, en daarop klaagde hij over des meesters straffheyd en rigoureusheyd. Dog wanneer wij seyden dat de meester daerom in haer negorij geplaats was om haar naarstiger te onderwijsen als de voorgaande, soo hielt op van vordere beschuldingen in te brengen. Hierna vraagden wij den orangkay wie hem geauthoriseert had den meester te ontslaan van den dienst en den ander in zijn plaats te setten. Hij antwoorde: de kerckenraad. Wij vraagden uyt wat woorden hij dat besloten had, daar de kerckenraad hem hadt gewesen tot den landraad, omdat hij daervoor beschuldicht was. Hij seyde: omdat in het uytgaan tot hem gesegt was: 'djou ingat bay bay pada ingresia daan pada schoola'.[1484] Wij thoonden hem dat men soo gewoonlijck sprack als men imant sijn plicht voorhiel, en dat wij op de visitens voor dese altijt soo 't hem gesegt hadden in ons affscheyden: 'djou ingat bay pada agamme daan pada schola',[1485] dog dat hij doe ter tijt de meester daarop niet hadde afgeset, waarop hij stil sweeg. Eyndelijck vraagden wij waarom hij op de insinuatie van den Heer gesaghebber, door de inlandsche bode aen hem gedaan, den meester niet hadde laten zijn dienst doen. Hij antwoorde dat gedaan te hebben, dat wij oock geloven waar te zijn, omdat de meester van die tijdt sijn dienst weer hadt waargenomen. Waarop wij, sijnde laat in de nacht, van malcanderen gescheyden zijn.

Den 13^{en} dito. Wij des 's morgens heel vroegh den orangkay ende de vier oudste des dorps weder tesamen geroepen hebbende, soo hebben seer langh gesproocken van de plicht van haer en den meester, en haar alle tesamen opgewekt tot eendragt. En omdat wij die saacke vanwege haar gewigte niet kosten affdoen, soo hebben wij haar versogt dat een ygelijck sijn selve soude kennen, dat zij beloofde te doen, waarop den orangkay en twee orangtouas vertrocken, blijvende nog twee orangtouas staan, seggende dat sij nergens van wisten, dat zij oock niet geklaagt hadden over den meester nochte oock die klagte onderteyckent, versoeckende derhalven dat sij mogten communiceeren. Dat wij gaarn toestonden, sijnde die saacke soo gelijck sij seyden.

Hierna hebben wij twee manspersoonen haar belijdenis affgenomen en die geattmitteerd. Hierop hebben wij gepredickt en het H. avontmaal bedient aen 36 mannen, sijnde 6 absent, en aen 34 vrouwen, sijnde 2 absent. En na een ernstige vermaninge tot vrede en tot naarstige kerck- en schoolgang, soo sijn wij vertrocken na *Way* en aldaar aengecomen sijnde vonden wijnich volck in de negrij, waarom alles opsettede.

Den 14 dito. Des 's morgens heel vroegh de school gevisiteert en op de rol bevonden 65 kinderen: 4 kosten den catechismus, 12 leerden denselfden, 15 kosten ofte leerden den Aldegonde, 19 leerden de gebeeden, 15 absent. Lesen en schrijven ging hier redelijck.

[1483] Het tjemar kain ('siammer kayn').
[1484] Geeft u goed acht op de kerk en de school.
[1485] Geeft u goed acht op de godsdienst en de school.

Daarna gepredickt en 4 kinderen gedoopt, daarna een paar getrouwt, daarna de gemeynte gecatechiseert en die genodigt tot het H. avontmael. Daarna weder gepredickt en het H. avontmaal bedient aen 24 manspersoonen, sijnde één absent, en aen 13 vrouwspersoonen, zijnde 7 absent, en alsoo vertrocken na

Tial en aldaar de school gevisiteert en op de rol bevonden 14 kinderen: 7 costen de catechismus, 1 leerden denselfde, 1 leerde den Alegonde, 2 de gebeeden, 3 absent. Lesen en schrijven ging hier mooy. Eén uyt de school gelicentieert.

Daarna gepredickt, daarna de gemeynte gecatichiseert en die bevonden seer mooy te antwoorden, daarna die genodigt tot het H. avontmaal tegen des anderen daags op Soeli, en soo vertrocken na *Soeli* en aldaar seer laat aengekomen.

Den 15^{en} dito. 's Morgens heel vroeg de school gevisiteert en op de rol bevonden 48 kinderen: 20 kosten de catechismus, 2 halff, 11 koste off leerden den Aldegonde, 10 kosten ofte leerden de gebeden, 5 absent. Lesen en schrijven ging hier fray. Twee meysjens uyt de school gelicentieert.

Daerna gepredickt en den H. doop bedient aen drie kinderen, de gemeynte gecatichiseert en die redelijck bevonden, daerna twee persoonen bevredicht, daarna de gemeynte genodicht tot des Heere avontmaal, vier persoonen, drie van Soeli en één van Tial, haar belijdenis affgenomen en die geadmitteert, daarna gepredickt en het H. avontmael bedient aen 25 manspersoonen van Soeli en 2 van Tial, en aen 14 vrouwspersoonen van Soeli en een van Tial. En alsoo vertrocken na de *Passo Baguale* en aldaar de school gevisiteert en op de rol bevonden 91 kinderen: 23 kosten de catechismus, 22 kosten ofte leerden den Aldegonde, 25 kosten ofte leerden de gebeeden, 21 absent. Lesen gingh hier redelijck, doch het schrijven slegt. Twee kinderen uyt de school gelicentieert.

Daerna gepredickt en 17 kinderen gedoopt, de gemeynte gecatichiseert en die redelijck bevonden, deselfde genodigt tot des Heere H. avontmael tegens des anderen daags. Daerna hebben 17 persoonen gepresenteert haer belijdenisse te doen, die ons oock redelijck wel is bevalle, en hebbe se oock alle geadmitteert, behalven een vrouw, die wij uytstelden omdat met haar mans moeder eenige questie had die nu niet kost bijgeleyt worden, omdat die op Soeli was. Daerna hebben wij noch een man met sijn vrouw bevredicht.

Den 16 dito. Des smorgens heel vroegh voor het guarnisoen gepredickt ende te negen uuren voor de Inlantsche gemeynte en het H. avontmael bedient aen 41 manspersoonen, zijnde 3 absent, en aen 27 vrouwspersoonen, sijnde één absent. En alsoo vertrocken na het casteel.

Den 19 dito. Wij ondergeschrevene weder vertrocken na de bergvisite en gecomen op *Soya* en aldaar de school gevisiteert en op de rol bevonden 36 kinderen: 11 kosten ofte leerden den catechismus, 10 kosten ofte leerden den Aldegonde, 9 leerden de gebeeden, 6 absent. Lesen en schrijven ging hier redelijck slegt.

Hierna gepredickt ende 4 kinderen gedoopt, daarna de gemeynte gecatichiseert en die tot naarsticheyt opgeweckt. En alsoo vertrocken na

Hatela en aldaar de school gevisiteert en op de rol bevonden 48 kinderen: 9 costen den catechismus, 13 leerden dien, 9 kosten ofte leerden den Aldegonde, 11 leerden de gebeden, 6 absent. Lesen en schrijven ging schappelijck. Eén jongen uyt de school gelicentieert.

Daarna gepredickt en den H. doop bedient aen thien kinderen, de gemeynte gecatichiseert en die genodicht tot des Heeren H. avontmaal op Kilangh tegen overmorgen, daerna een persoon sijn belijdenisse affgenomen en die toegelaten. En alsoo vertrocken na Nako en aldaar laat aengecomen, derhalven uytgestelt tot des anderen daags.

Den 20en dito. De school op *Nako* gevisiteert en op de rol bevonden 62 kinderen: 17 kosten den catechismus, 10 kosten de Aldegonde, 28 kosten ofte leeren de gebeden, 7 absent.

Daarna gepredickt en 9 kinderen gedoopt en de gemeynte gecatichiseert en die tegens des anderen daags genodigt tot het H. avontmaal op Kilang, daarna twee manspersoonen haar belijdenis affgenomen en die geadmitteert, en soo vertrocken na

Kilangh, en aldaer de school gevisiteert en op de rol bevonden 63 kinderen: 33 kosten ofte leerden den catechismus, 9 leerden den Aldegonde, 16 leerden de gebeden, 5 absent.

Lesen en schrijven ging schappelijck. Dese school was seer veragtert. De orangtouas leyden de schult op den meester, die des snagts, nadat tsamen daags te vooren voor den kerckenraad hadden geweest, met de meeste schoolboecken sonder imant iets te zeggen vertrocken was, sijnde de school nu ruym drie maanden sonder meester geweest. Sij hadden de twee grootste schooljongens tot opsienders gestelt en hadden door radja Kilang haare haat[1486] aen den E. kerckenraad bekent gemaackt, niet anders menende off zij hadden alles gedaan dat van haar kost gedaen worden tot conservatie van de schoole en van den publicke godsdienst, dog was de school wat veragtert. Dat was niet te verwonderen, omdat de jongens soo een groote authoriteyt niet hadden, noch oock sulcke bequaamheyd als een meester, versoeckende derhalve dat dog haastelijck, indien het mogelijck was, met een ander mogten versien werden om te verbeteren dat nu veragtert waaren. Daerna gepredickt en thien kinderen gedoopt, de gemeente gecatechiseert en die nu oock seer slegt bevonden, dat bedroeft was om aen te sien omdat sij bij de voorgaande meester andere gemeyntens in kennisse plagt te boven te gaen.

Den 21 dito. Des smorgens heel vroeg vier persoonen haar belijdenis affgenomen en die redelijck bevonden volgens haare gewoone vraagjens en daarom oock deselfde geadmitteert. Daerna een vrouwspersoon om geruchte van een ergelijck leve voor dese rijse van den tafel des Heere gehoude, daarna gepredickt en H. avontmaal bedient aen Nako, zijnde 4 absent, en aen 43 van Hatela, zijnde 21 absent. En nadat wij alle de dry gemeyntes seer ernstich vermaand hadde tot naarstigheyt van den publicke godtsdienst soo zijn wij vertrocken na

Houcorila en aldaer de school gevisiteert en op de rol bevonden 63 kinderen: 19 kosten den catechismus, 3 begonden die te leeren, 16 kosten ofte leerden den Aldegonde, 18 kosten ofte leerden de gebeeden, 7 absent. Lesen en schrijven ging hier fray. Dry jongens uyt de school gelicentieert.

Daarna gepredickt en ses kinderen gedoopt, de gemeynte gecatichiseert en die genodigt tot het H. avondmael des Heeren tegen des andere daags op Ema. Daarna drie manspersoonen haar belijdenis affgenomen en die redelijck bevonden en daeromme haer geadmitteert. En alsoo vertrocken na

Ema en aldaer de school gevisiteert en op de rol bevonden 73 kinderen: 16 costen den catechismus, 14 leerden denselfden, 26 kosten ofte leerden den Aldegonde, 11 leerden de gebeden, 6 absent. Lesen en schrijven ging hier fray. Hier hebben wij den orangkay vermaant de school te vermeerderen, dat oock aennam. Dry jongens uyt de school gelicentieert.

Daerna gepredickt en den H. doop bedient aen 14 kinderen, de gemeynte gecatichiseert en die genodicht tot des Heeren avontmael tegen des anderen daags 's morgens.

Den 22 dito des smorgens heel vroeg ses persoonen haar belijdenis afgenomen en die redelijck bevonden volgens haare gewoone vraagjens en daerom oock deselfde geadmitteert. Daerna gepredickt en het H. avontmael bedient aen 55 persoonen van Ema, sijnde 10 absent, en aen 23 persoonen van Houcorila, sijnde 6 absent, en alsoo dese visite weder besloten.

[1486] Vermoedelijk een verschrijving van de kopiïst.

Den 2en november weder vertrocken na *Hatou* en aldaar aengecomen en de school gevisiteert en op de rol bevonden 30 kinderen: 3 kosten den catechismus, 5 leerden dien, 9 kosten ofte leerden den Aldegonde, 9 kosten ofte leerden de gebeeden, 4 absent. Lesen en schrijven was hier slegt, hierom den meester opgeweckt tot naarstigheyt.

Daerna gepredickt en 6 kinderen gedoopt, daarna de gemeynte gecatechiseert en die genodigt tot des Heere H. avontmael tegen overmorgen op Alang. Daerna vertrocken na

Lilleboy en de gemeynte vergadert in de kercke en voor deselfde gepredickt, 29 kinderen gedoopt, de gemeynte gecatichiseert en die tegens des anderen daags genodicht tot het H. avontmael.

Den 3en dito de school gevisiteert en op de rol bevonden 130 kinderen: 20 kosten den catechismus, 18 kosten dien halff, 29 kosten ofte leerden de Aldegonde, 44 kosten ofte leerden de gebeden, 19 absent. Lesen en schrijven gingh hier maar tamelijck, 6 kinders uyt de school gelicentieert.

Daerna gepredickt en het H. avontmael bedient aen 36 persoonen, sijnde één absent. En alsoo vertrocken na

Alangh en aldaer de school gevisiteert en op de rol bevonden 136 kinderen: 33 kosten den catechismus, 14 leerden denselfde, 14 kosten ofte leerden den Aldegonde, 68 kosten ofte leerden de gebeden. Lesen en schrijven ging hier redelijck. Hier hebben wij der 12 uyt de school gelicentieert.

Daarna hebben wij een persoon van moorse ouders geboren ondersogt in de fondamenten der religie om gedoopt te worden. De kennis was slegties, dog hebben hem evenwel toegelaten op sijn ernstich versoeck en op belofte van alle naarstigheyd te sullen doen om tot een goede kennis te geraken. Daarna gepredickt en 22 kinderen en een bejaarde gedoopt, de gemeynte gecatichiseert en die genodigt tot des Heeren avontmael tegen des anderen daags smorgens.

Den patty en den meester hebben ons bekend gemaackt het ongeschickt en ergelijck leven van een ledemaat. Dese hebben wij dan voor ons laten komen, en nadat alles ondersogt hadden soo hebben wij hem voor dese rijse afgehouden met ernstige vermaninge tot beterschap des levens.

Den 4 dito. Des smorgens vroegh hebben sigh 13 persoonen gepresenteert om haer belijdenis te doen, die ons seer wel is bevallen en hebben haer daerom oock toegelaten tot des Heere H. avontmael. Daarna gepredickt en het H. avontmael bedient aen 65 persoonen van Alang, sijnde 14 absent, en aen [...][1487] van Hatou, zijnde 1 absent. En alsoo weder vertrocken na het casteel Victoria en onse visite besloten.

Den Almagtige doe sijne kercke meer en meer bloeyen en groeyen in kennisse en ware godtsaligheyd.

Was geteeckent: Jacob Vosmaer en Domingos Quelio.

236. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Buru, Manipa, Buano, Ceram en Haruku door ds. Alexander Carpius en ouderling Joan Calamina. Ambon, z.d. [november 1682].
NA, VOC 1385, fol.115r-119v. Afschrift.

Rapport gedaan door den predicant D. Alexander Carpius onder de regeringe van den Achtbaren Heer oppergesaghebber Jeremias van Vliet in de maand october anno 1682.

[1487] Niet ingevuld. Het aantal is niet met zekerheid te reconstrueren.

Anno 1682 ady 12 october. Tegens den avondt hebbe ick met paty Joan Calamino, Maleytse ouderling, mijne reyse van Ambon na de moorsche eylanden en kercken aengevangen om de gewoonelijcke kerckelijke visite te verrichten, als wanneer ick terstont 1 brieff geschreven en affgeveerdigt hebbe aen Monsr Louis Mignon, vaendrager op Boero, en denselven met desselfs huysvrouwe en den vorderen ledematen die daar mogten wesen, mijne aencomste bekent gemaackt en deselve mede genodicht tot het gebruyck des heyligen avontmaals.

Ady 15^e^ october compareerde voor ons Pey Noessa, dogter van Talane ofte in de wandeling Moela Basar genaamt, gevende te kennen dat se geneygt was het christengelove aen te nemen en versogt daerom van ons dat se daerin doch mogte wat beter onderwesen worden, oock dat sulx door ons aen haer vader mogte bekent gemaackt werden, dewelcke een mahometaan is, met dese woorden: dat se haren vader om vergiffenis badt soo zij hem oyt vertoornt hadde, en dat Godt de Heere haer in 't hert gegeven hadde christens te worden, dat se badt seer ootmoedelijck dat hij hem dog niet daerover wilde vertoornen, dat se niet nalaten conde haar gemoet en consiëntie genoeg te doen en dat se anders in allen tijdtelijcke en wereltlijcke omgangh sigh oock na desen niet anders als een gehoorsaem kind soude dragen omtrent haren vader.

Waarop dito haer tot haere onderwijsinge toegevoegt geworden is den kranckbesoecker op Manipa, Hendrik van Grol, en hebben oock aen haren vader voornoemt op bovengemelte wijse het versoeck van zijn dogter bekent gemaackt, die daarop geantwoordt heeft dat hij haer in 't minste in haar voornemen niet zoude verhinderen, maar dat se oock daerbij weten moste dat se alsdan van dese tijd aff niet bij hem om haare moorsche wet mogte inwoonen, en in 't uytgaen versogt hij van bovengemelte kranckbesoecker dat hij dan het beste wat met zijne dochter doen wilde, hetwelck hij in onse presentie aangenomen heeft.

Dito hebben wij de school op *Manipa* gevisiteerdt, daarin bevonden 31 schoolieren. Daeronder 11 bevonden die den catechismus van vooren tot achteren conden reciteeren en 7 die hem bijkans konden, 6 leerden Aldegonde, 7 a.b.c. Lesen en schrijven ging hier redelijck wel toe, na de gelegentheyt van dese jonge gemeente. Denzelven dito tegens den avondt zijn tot ons gecomen 2 heydense meyskens van 15 à 16 jaaren, dewelcke door den schoolmeester versogten den heyligen doop te mogen genieten. Maar deselve examinerende, bevonden wij dat se niet meer geleert hadden als dat se in 't Maleyts, maer zonder verstant, konden resiteren Bappa Camy etc., beta pitsjasa etc. en de panjaroean sapoeloe,[1488] en dat se geheel geene kennisse hadde van de Maleytse spraacke en daerom oock veel min van 'tgeene sij geleerd hadde. Daerom wij doen nogh voor die tijd deselve tot nadere gelegentheyt, totdat se wat beter geïnformeert waren, affgewesen hebben.

Ady 16^en^ dito is de proeffpredicatie door mij gedaan geworden en de catechisatie der gemeente, en gedoopt 5 kinderen, en des namiddags de Duytsche predicatie in 't fort. En des avonts is tot ons gecomen een meysjen van ontrent 16 jaaren, clagende met haar oom en moeder dat den bruydegom van bovengenoemde bruyt, genaamt Paul Canaman, haer bevrugt hadde, versoekende derhalven dat den bruydegom van bovengenoemde bruydt, die oock van hem beswangert was, niet mogte toegelaten worden met haar zijne andere bruyt te trouwen, tenzij dan hij eerst gerenuncieert hadde van dat eygendom aen dit kindt daarvan sij swanger was, ergo haer versoeck is dat de moeder het kind mag behouden.

Ady 17 october met de heyligen avondmaels administratie[1489] en desselfs predicatie gewagt tot de aencomste der Boeroesen tot over 11 uuren, maer dewijl tot die tijd toe wegens harden wind noch niemant te voorschijn quam, hebben wij in den name des Heeren daarmede voortgevaaren en het H. avontmael geadministreert aen 29 persoonen.

[1488] Het Onze Vader, de Twaalf Artikelen en de Tien Geboden.
[1489] Bediening, toediening.

Ady 17 october, 's avonts omtrent 8 uuren zijn wij, naardien wij dese gemeente tot alle neerstigheyt in 't aanleeren van 't christen gelooff en onderlinge lieffde en eendragt vermaand hadden, in den name des Heeren van hier vertrocken en overgestooken na *Bonoa*, alwaar wij door eenen voorspoedigen wind den anderen daags tegen den avondt, zijnde den 18^{en} dito, geluckich zijn aengelandt.

Ady 18 october zijn tot ons alhier gecomen Tualsoera, een heyden, versoeckende onderwesen te werden in 't christen gelooff, en eene weduwe, heydens, genaamt Kapit, met haare 3 kinderen, oock tot voorgemelt eynde, tot 'twelcken eynde wij den schoolmeester op Bonoa dese zaacke op 't ernstelijk aenbevoolen hebben.

Dito 19^{e} de school gevisiteert. Daarin bevonden 52 scholieren, daervan 21 de catechismus van vooren tot agteren prompt reciteerden en redelijk na die gelegentheyt der plaatse verstonden, ende 8 die hem nog leerden, en Aldegonde 15, en 6 a.b.c. Lesen en schrijven ging hier wel toe.

Ady 19 dito de proeffpredicatie gedaan en gedoopt 5 jonge kinderen; 2 bejaarde persoonen en 2 persoonen geëxamineert, dewelcke ick op haare belijdenisse tot het gebruyck des Heyligen avontmael hebbe toegelaten, en dito gemeente gecatichiseert.

Ady 20 dito hebbe ick des heyligen avontmaels predicatie gedaan en 't H. avontmaal alhier geadministreert aen 23 persoonen. Des avonts met het opgaen van den maen hebben wij ons wederom, naerdien wij dese gemeente tot neerstigheyd in 't aenleeren van 't christengelooff en onderlingh lieffde en eendragt vermaand hadden, op de reyse begeven en hebben overgestoken na de cust Ceram, en 's morgens vroegh te voet over landt gegaen na *Pieroetanoenoe*, alwaer wij den 21^{en} tegens den avondt aengecomen zijn, alwaer wij den 22 de school gevisiteert en daar op de rolle bevonden 19 schoolieren, daarvan 6 de catechismus reciteerden en 3 denselven hadden aengevangen, Aldegonde 3, a.b.c. 3, gebeden 4. Denselven dito aldaer des voormiddags de voorberijdingspredicatie gedaan en gedoopt 3 kinderen, en de gemeente gecatechiseert, en na gedane belijdenisse 1 bejaarde vrouwe tot het gebruyck des H. avontmaels toegelaten, en des namiddags alhier het avondtmael naer gedane predicatie geadministreert aen acht persoonen.

Ady 23 's morgens vroeg zijn wij wederom van hier vertrocken en tegens den avond op *Caybobo* aengelandt.

Den 24 dito hebben wij de school des smorgens alhier gevisiteert en daerin bevonden 70 scholieren, 20 die den catechismus leerden en die Aldegonden leerden 15, de gebeden met het a.b.c. leerden 35. Denzelven dagh hebbe ick de voorberijdingspredicatie gedaan en gedoopt 7 kinderen en naar gedaane belijdenisse gedoopt bejaarde persoonen 7, en de gemeende gecatichiseert.

Den 25^{en} heb ick des H. avontmaels predicatie alhier gedaan, en daarop het H. avontmael geadministreert aen 39 persoonen. En dito de gemeente tot neerstichheyd in 't aenleeren van 't christen gelooff en tot onderlinge liefde en eendracht vermaand, zijnde van hier vertrocken en ady den 26 op Hila aengeland en de school gevisiteert en daerin bevonden maar 7 discipelen. En gedoopt 1 kind en zoo wederom van daer wedergekeert na Amboina.

Anno 1682 den 2 november hebbe ick ondergeschrevene des avonts omtrent halff 6 uuren met den ouderling Jan Calamino mij wederom op de reyse begeven om de visiten op 't eylandt Oma en daaromtrent in de kerken en schoolen te verrichten, en ben door het langh achterblijven van een vaartuyg eerst den 3 dito tegens den avondt omtrent 8 uuren in de negorij *Haroeco en Samet* aangelandt.

Den 4 dito 's morgens vroeg hebben wij de school aldaer gevisiteert en daerin bevonden 86 scholieren, daeronder 16 den catechismus van vooren tot het eynde toe redelijck reci-

teeren konden en 10 denselven ten halven geleert hadden en 14 leerden Aldegonde, en a.b.c. 46, tesamen 86. Lesen en schrijven gingh hier wel.

Dito des namiddags gepredickt en gedoopt 18 kinderen, en den gemeente gecatiechiseert.

Den 5^{en} 's morgens gepredickt en 't H. avondtmaal geadministreert aen 58 persoonen.

Den 6^{en} Duytsch gepredickt, en met den namiddagh, naerdien wij de gemeente tot alle naarsticheyt in 't aenleeren der christelijcke religie en onderlinge eendragt en liefde vermaent hadden, van hier vertrocken en gecomen op *Oma*, ende hebben aldaar den 7^{en} dito de school gevisiteert en daerin bevonden 110 discipelen, daarvan 13 den catechismus van vooren tot achteren conden reciteren en 20 die denzelven nog leerden en 23 die leerden Aldegonde en 52 die leerden a.b.c. Des namiddags alhier gepredickt en gedoopt 14 kinderen en de gemeente gecatichiseert.

Den 8^{en} alhier het H. avontmaal geadministreert aen 82 persoonen ende van hier naar neerstige vermaninge als boven vertrocken na *Wassoe*. En aldaar de school gevisiteert en daarin bevonden schoolieren die den catechismus konden reciteren 15, en 7 die hem leerden, Aldegonde 3, a.b.c. 11, tesamen 36. Dese bovenstaande 15 schoolieren konnen de vragen wel reciteeren, maar zonder eenige bescheyd off verstand. Daerom hebben wij belast den schoolmeester om denselven aen haer wel te leeren verstaen, daerin zij noch onervaaren waren. Denselven dito aldaer naer gedane godtsdienst gedoopt 4 kinderen L. bijl.[1490] en de gemeynte gecatechiseert en tot het ontfanghen des H. avondmaels genodicht in de negorij Aboro.

Denselven dito 's avonts laat gecomen in *Aboro* en den 9^{en} dito 's morgens aldaar de school gevisiteert, en daerin bevonden 18 schoolieren die den catechismus van vooren tot achteren wel konden reciteren maer zeer weynich daervan verstonden, daerom wij den schoolmeester insgelijcks ernstelijck aenbevoolen hebben dat hij haer wat beter den catechismus wilde te verstaan geven, opdat wij, wederom de visite doende, deselvige wat veerdiger mogten bevinden in 't verstaan des catechismus, 14 die hem ten halven geleert hadden, 13 die Aldegonde leerden en 12 die leerden a.b.c. Lesen en schrijven ging hier al vrij wat slapjes, doch den schoolmeester was ruym 5 maanden lang sieck en impotent geweest. Tesamen in dese school 57 schoolieren.

Desen daeg des namiddags hebbe ick alhier in de negorij Aboro in de Maleytse nieuwe kerck voor 't eerste maal gepredickt, en 10 kinderen gedoopt en de gemeynte gecatechiseert.

Dito 10 wederom gepredickt en het heyligh avontmael geadministreert aen 41 persoonen, en daarop denzelven dito naer gewoonelijcke vermaninge nog vertrocken na *Hollalieuw*, daar wij omtrent 5 uuren 's avonts aengelandt en de school gevisiteert. Daerin waaren 38 schoolieren, daaronder 21 den catechismus konden van vooren tot agteren, 4 die hem aenvingen te leeren, 11 de Aldegonde en a.b.c. twee. Het lesen en schrijven ging hier redelijck.

Ady 11^{en} alhier 's morgens gepredickt en gedoopt 6 kinderen en de gemeente gecatechiseert, en 's namiddags wederom gepredickt en 't avontmael geadministreert aen 31 persoonen, en van hier wederom naar gewoonelijcke vermaninge vertrocken, en des avonts op Hoorn in de negorij *Krieuw* aengelant.

En den 12 dito 's morgens de school gevisiteert en hebben daerin bevonden[1491] schoolieren, daaronder 20 den catechismus van vooren tot agteren konden reciteren, dogh sonder verstandt. Daarom wij den schoolmeester ernstelijck aenbevoolen hebben dat hij van vooren aen van de eerste tot de laetste vrage de kinderen wilde inscherpen den inhoud en regt verstand de vragen en antwoord, en hebbe hem de maniere daervan aengewesen door het examineeren der kinderen over verschijdene vragen des catechismus. En 14 schoolieren waren in dese school die den catechismus aenvingen te leeren en 16 die Aldegonde leerden

[1490] L.: lege (Lat.), lees. Geen bijlagen aangetroffen.
[1491] Aantal niet ingevuld.

en 6 leerden A.B.C., 4 waren sieck, tesamen 60. Lesen en schrijven gingh alhier redelijck toe.

Dito des namiddags de proeffpredicatie gedaen en gedoopt 7 kinderen en de gemeente gecatechiseert, en tegens den avond de aencomende ledematen geëxamineert.

Ady 13[en] dito des 's morgens alhier de avontmaalspredicatie gedaen en daerna het H. avondmaal geadministreert aen 29 persoonen, en des namiddags in 't Nederduyts op de ronduyt voor het guarnisoen gepredickt.

Na gedane predicatie quam tot ons in 't huys van den sergeant Hans Juriaen Brust aan de fortresse Hoorn eene weduwe genaamt Maria van Krieuw, weduwe van Hendrick Thijsz de Vries, gewesene zergeant op Hila, vertonende haer 4 kinderen, clagende dat het haar onmogelijck was haer na behooren met zoo veele kinderen te generen, versogt daerom om hulp en onderstandt.

Anthony Pattia, een scholier zonder vader, daervan de moeder moor is, daervan den schoolmeester van Camariaen een rapport gedaen heeft, gaat op Krieuw ter schoolen en woond aldaer bij een orangtoua, een christen genaamt Pieter Lissepata. Maer op Camarian comende zoo hebben wij bevonden waer te zijn, dat namentlijck desen gemelten jongeling van die negorij affcomstig is, en dat aldaer sijn assal, zijn doesson tanaman besidt,[1492] en behoort daerom tot zijn negorij wederkeeren.

Ady 13[en] in den avondt aengecomen op *Camariën* en den 14[en] aldaar gepredickt en gedoopt 10 kinderen volgens lijst, en de gemeente gecatichiseert, de school gevisiteert en daarin bevonden 50 scholieren, daarvan 15 die catechismus conden, 9 die hem nog leerden, 15 die Aldegonde conden, en 4 die hem te leeren aengevangen hadden en a.b.c., 4 boschloopers, 2 sieck.

En dito naar gewoonelijcke vermaninge hebben wij hiermede dese visiten geëyndicht, en zijn tegens den avondt in de vreese des Heeren vertrocken en des 's nagts laat aengelant op Way en des anderen daags des avonts omtrent 10 uuren behouden en met redelijcke gesontheyt op Amboina.

Godt de Heere zij gelooft voor zijnen zegen aen ons in dese moeyelijcke visiten verleent, en geve vorders zijne genade dat dese gemeenten hoe langs hoe meer mog wassen en toenemen aan kennisse en godsaligheyd, door onsen Heer en Zaligmaker Jesum Christum, Amen.

237. Rapport betreffende een visitatie van kerken en scholen op Ambon, Haruku, Manipa en Ceram door ds. Alexander Carpius en ouderling Domingos Queljo, radja Kilang. Ambon, z.d. [mei 1683].

NA, VOC 1385, fol. 167v-172r. Afschrift.

Rapport van gedane visite der kercken en schoolen op en ontrent district van Amboina door den predicant Alexander Carpius ende den ouderlingh radja Kielangh anno 1683.

Ady 23[e] marty hebben wij in den namen onses Heeren onse visite aengevangen en zijn omtrent den middagh gecomen aen de *Pas Baguale*, en daar de proeffpredicatie gedaan en gedoopt 3 kinderen, en dito van daer vertrocken en des avondts gecomen op *Groot Hoetemoery*, en aldaer des volgende daags den 24 dito de schoole gevisiteert en daerin bevonden 124 schoolieren, daeronder 23 die den categismus conde reciteeren en 52 die hem noch leeren, 19 leeren Aldegonde en 20 a.b.c. Den schoolmeester deser negorij was doodelijck

[1492] Dat hij van daar afkomstig is en daar zijn stuk grond heeft.

sieck, daerom hij dan in zijn plaats bij provisie in de school gestelt hadden Anthony Soemoekkil, die bij desselfs sieckte de school waernam. Lesen en schrijven gingh alhier wat sleghties toe.

Dito alhier gepredickt en gedoopt 10 kinderen en de gemeente gecatiechiseert, maar deselve seer sleghts bevonden, ja soodanich dat niemant van alle conde te verstaan geven van wat saeke gepredickt was off wat voor text verhandelt was, noch conde het minste verhalen waervan in de geheele predicatie geseyt was.

Dito van hier vertrocken naar *Roeton en Lehary* en den 25e 's morgens de school gevisiteert, daarin bevonden 10 schoolieren die den catechismus resiteerden en 11 leerden de Aldegonde en a.b.c. 26, bosloopers 4. Lesen en schrijven ging hier na de gelegentheyt deser geringen school redelijck toe. Dito alhier gepredickt en gedoopt 6 kinderen, en denselven dito wederom gepredickt, en het H. avontmael geadministreert aen 40 persoonen.

En dito, naardien wij, gelijck gebruyckelijck, dese gemeente tot alle neerstigheyt in den godsdienst vermaent en ons afscheyd van haer genomen, zijn wij van hier vertrocken en wederom gecomen op Hoetemoery, en den 26 aldaer het heylige avontmael geadministreert aen 70 persoonen, en naer gedaene dienst en vermaninge derselve gemeente tot beter vruntschap en eenigheyt van daer vertrocken en noch tegens den avondt gecomen op de negorij *Way*, van daer affgelegen omtrent 7 mijlen, en de school gevisiteert en daerin bevonden 66 schoolieren, daervan ses zijn verlost geworden uyt de school en 1 in de plaats gestelt geworden. 7 Conden de catechismus en 15 ten halven, 12 de Aldegonde en 17 leeren a.b.c. Lesen ging hier redelijck wel toe en schrijven slechies.

Ady 27en alhier gepredickt en gedoopt 4 kinderen en de gemeente gecathegiseert. Item denselfden dito naar gedaene avondpredicatie het heylich avontmael geadministreert. En gelijck bevorens gemelt naer gedane vermaninge den 28 dito van hier vertrocken en gecomen op *Tial kytsyl,*[1493] aldaar de school gevisiteert en daerin bevonden 7 kleene scholieren, omdat dat negorijtje niet alleen kleyn, maar de meeste daerin gestorven waren. Daerom naar gedane vermaninge aen de weynige ledematen die hier waren om zich sorghvuldich voor te bereyden tot een wettig gebruyck Jesu Christi avontmaal[1494] en dat se sich tot dien eynde met alle neersticheyt des volgende daags op Soely wilde vervoegen, waervolgens wij dito van hier vertrocken, en gecomen op *Soely* aldaar de school gevisiteert. Daerin bevonden 48 scholieren, daeronder 24 den catechismus leerden, 9 Aldegonde en de overige leerden a.b.c. en de gebeden. Dito alhier gepredickt en 6 kinderen gedoopt. Ady 24 alhier gepredickt en 't heylige avontmael geadministreert, en naar gewoonelijcke vermaninge daerop van hier dito vertrocken en wederom gecomen op Pas Baguale, en nogh denselven dito aldaar de avontmaelspredicatie gedaen, het avondtmael geadministreert en wederom 2 kinderen gedoopt en ons van hier wederom in de nacht vervoegt na Amboina.

Ady 31 marty hebbe ick met den ouderlingh David de Fretes orancay Ema de tweede visite aengevangen op Leytimor, en omtrent des namiddags omtrent 2 uuren gecomen op de negorij *Soya*. Aldaer de school gevisiteert en daerin bevonden scholieren 36, daervan 12 den catechismus leeren, 10 Aldegonde en de overige a.b.c. Dito alhier gepredickt, en gedoopt 4 kinderen, en naardat wij den gemeente tot onderlinge vrede, christelijcke liefde en alle moeyelijcke[1495] neersticheyt tot verrichtinge hares godsdienst vermaent hebben, zijn wij van hier vertrocken.

En ady 1en april omtrent 11 uuren gecomen op *Hatale* en aldaer de school gevisiteert en daerin bevonden 50 scholieren, daeronder 34 den catechismus leerden en 3 leerden Alde-

[1493] Tial ketjil, Klein Tial.
[1494] Onzekere lezing.
[1495] Vermoedelijk een verschrijving van de kopiïst voor 'mogelijke'.

gonde en 13 leeren a.b.c. Dito alhier gepredickt en gedoopt 3 kinderen, de gemeente gecatigeseert en genodicht tot het gebruyck des H. avontmaels op Kilangh, en na vermaninghe tot christelijcke eendrachticheyt en neersticheyt in haren godtsdienst van hier vertrocken, en gecomen op *Nacou*.

Den 2^{en} april aldaer de school gevisiteert en daerin bevonden scholieren 62, daervan 20 leeren den cathechismus en 7 Aldegonde, a.b.c. de overige. Alhier dito gepredickt en gedoopt 8 kinderen, de gemeente gecategiseert en daerop, na ernstige vermaninge aen de gemeente tot christelijcke eendragt en neersticheyt tot den godsdienst, vertrocken, en genoodicht tot den godsdienst en een wettich gebruyck des H. avontmaels op Kilangh.

Den 3^{en} april zijn wij op *Kilang* gecomen en aldaer de school gevisiteert en daarin bevonden 60 scholieren, daaronder 36 den cathechismus leerden en 7 Aldegonde en de overige a.b.c. Lesen en schrijven gingh alhier redelijck toe. Dito alhier gepredickt en gedoopt 9 kinderen, de gemeente gecatichiseert.

En ady 4 dito alhier weder gepredickt en het H. avontmael geadministreert aen 184 persoonen, de gemeente wederom gecategiseert, en naer ernstige vermaninge tot onderlinge eendragt en neersticheyt in den godtsdienst van hier vertrocken en des avonts op *Houcorela* gecomen.

En aldaer ady den 5^{en} april de schoole gevisiteert en daerin bevonden 63 scholieren, daeronder 21 den catechismus leeren en 18 Aldegonde, en de overigen leeren a.b.c. Dito alhier gepredickt en gedoopt negen kinderen en de gemeente gecatechiseert en vermaant tot zorghvuldige en neerstige toebereyding tot het gebruyck des H. avontmaels, hetwelcke den 7^{en} dito door Godts hulp op Ema zoude geadministrateert werden, waerop wij in de vreese des Heeren wederom van hier vertrocken en dito des avonts gecomen op *Ema*.

En hier den 6^{en} de school gevisiteert en daerin bevonden 102 scholieren, daarvan 30 de cathechismus reciteeren en 29 Aldegonde, 48 leeren a.b.c. Lesen en schrijven gingh hier redelijck. Dito alhier gepredickt en gedoopt 9 kinderen.

Ady 7 april alhier gepredickt en het heylige nachtmael geadministrateert, en naar onse gewoonte afscheyt hebben wij ons den 8 dito wederom naar Amboina vervoegt en zijn omtrent den middagh aldaer aengecomen.

Ady 11 april 1683 hebben wij wederomme onse derde visite aengevangen op 't eylant Oma en daaromtrent, en zijn dito weder gecomen op *Haroeka en Samet*, en aldaar de school gevisiteert. Daerin bevonden 85 schoolieren, daeronder 27 die de cathechismus leerden, 36 Aldegonden en de overige leeren a.b.c.

Den 12 dito alhier gepredickt en 4 kinderen gedoopt, de gemeente gecategeseert en den 13^{en} wederom gepredickt en het H. avontmael geadministreert, ende namiddagh in 't Duytsch gepredickt aen 't guarnisoen alhier, en na gewoonelijcke vermaninge van hier vertrocken en laat in den avondt gecomen in de negorij *Oma*.

Ady 14^{en} aldaar de schoole gevisiteert en daerin bevonden 104 scholieren, daeronder 30 den catechismus leerden en 24 Aldegonde, en de overige leerden a.b.c., en alhier drie groote persoonen uyt de school verlost. Dito alhier gepredickt en 5 kinderen gedoopt, de gemeente gecategiseert en dito oock het H. avontmael geadministreert, en noch denselven avondt van hier vertrocken en gecomen in de negorij *Wassoe* en aldaer de school gevisiteert en daerin bevonden 26 scholieren, daervan 12 den catechismus leerden, 6 Aldegonde en de overige leerden a.b.c. En gedoopt 2 kinderen en van hier vertrocken en den 16 april in den nacht gecomen op

Aboroe, en den 17^{en} aldaar de school gevisiteert en daarin bevonden 70 discipelen, waervan 30 den categismus leerden en 15 Aldegonde, en de overige leerden a.b.c. Dito alhier gepredickt en gedoopt 3 kinderen, de gemeente gecategiseert, den 17^{en} alhier het

avontmael g'administreert aen 24 ledematen, en naar gewoone vermaninge van hier vertrocken.

En den 19en april gecomen op *Holieuw*. Aldaar de school gevisiteert en daerin bevonden 40 discipelen, daervan 24 den catechismus leerden en Aldegonden 7, de overige leerden a.b.c. Lesen en schrijven ginck hier redelijck wel toe. Dito alhier gepredickt en gedoopt 1 kindt, de gemeente gecatechiseert en den 20en alhier de avontmaelspredicatie gedaan en 't H. avontmael geadministreert aen 41 persoonen.

En dito van hier in den avondt naer gewoonelijcke vermaninge vertrocken en t'savonts laat gecomen op Hoorn en *Crioe*, en aldaar den 21en dito de school gevisiteert. Daarin bevonden 59 schoolieren, daarvan 30 den catechismus leerden, 15 Aldegonde en de overige leeren a.b.c. Lesen en schrijven ginck alhier wel toe. Dito hier gepredickt en gedoopt 4 kinderen.

Ady 22en alhier wederom de avontsmaelpredicatie gedaan en 't H. avondtmael geadministreert aen 29 persoonen, en des namiddags in 't Nederduyts voor 't guarnisoen in de reduyt gepredickt. En daerop van hier vertrocken en des avonts laet gecomen op de cust van Ceram in de negorij *Camariën*. En den 23 aldaar de school gevisiteert en daarin bevonden 55 scholieren, daervan 15 den catechismus leerden en 12 Aldegonde, en de overige leerden a.b.c.

Dito alhier gepredickt, en gedoopt 7 kinderen, en tegens den avont omtrent halff ses uuren van hier vertrocken. Maar naardien wij 3 uuren langh op de zee geweest waaren ontstont een groot onweerder en regen, soodat wij nergens eenig landt conden sien, veel min bekennen, en dewijl sigh de windt in een corten tijdt tot vier malen toe sich veranderden zijn wij gedwongen geworden de chiampan voor de wint maer te laten op Godes naam afdrijven om de zee te ontloopen, en voor een ongeluck voor te comen, totdat wij eyndelijck wederom landt in 't gesicht kregen. Daarna wij het dan regt toe setten, maar aen landt komende bevonden wij dat het dicht bij de plaats was vanwaar wij afgevaaren waaren, namentlijck Camaria, alwaer wij doen overnachten. De ene schaden dien op desen avont geleden hebben was doordien dit schielijck onweer ons onverhoets overviel en een massinayer het zeyl niet haastelijck genoeg conde strijcken en daerom 'tselve met een parring[1496] wilde loskappen en door het geweldich[1497] van de chiampan de parring liet vallen, om sichselven vast te houden, na beneden, dewelcke aldaar in een been van een schepper gevallen en 'tselve een leelijcke quetsure toevoegt heeft. Het tweede, dat den orangcay van Roema Cajoe, die met ons van Camaria was vertrocken om sich vorders te laten onderwijsen in den christelijke religie op Amboina, en sigh aldaar te laaten doopen en een christen schoolmeester te versoecken, is door het sterck slingeren van de chiampan aen een sijde des boorts aengeworpen, dat hij daarvan over de drie weecken siek gelegen heeft. En 't derde, dat onse victualie door 't zout water wierde bedorven en ons slaepgoetje als oock wij geheel nat, zoo door den regen als oock door de baren van de zee, wederom op Camaria quamen aandruypen.

Den 24 dito namen wij onse reys des morgens vroegh wederom op een nieuw aan na Amboina en arriveerde aldaar geluckigh t'savonts omtrent 9 uuren, alhoewel geheel nat en kout en goeden appetijt om wat te eten.

Ady 26 april 1683 hebbe ick met den orangcay van Ema, Maleytsch ouderlingh,[1498] de vierde visite aengevangen. Des savondts te 9 uuren met de chialoup Kruyskercken van de Ambonse rheede afgevaaren om de noorts visiten te verrichten, en zijn den 28 april 's namiddags g'arriveert op 't eylandt *Manipa*, en hebben terstont van daar, door hulp des sergiants op Manipa, door een prauw met een brieffie aen den vaendrich Louis Mignon

[1496] Parang, kapmes.
[1497] In het afschrift zijn een of meer woorden uitgevallen, misschien 'slingeren', zie hierna.
[1498] David de Fretis.

afgevaardigt en daardoor hem en sijn huysvrouwe en vordere leden aldaar mede genodigt tot het gebruyck des H. avontmaels op Manipa.

Ady 29en dito de school alhier gevisiteert en daarin bevonden 31 scholieren, daervan 10 de catechismus leerden en 10 die hem aenvingen te leeren, en 11 leerden a.b.c.

Ady 30 dito aldaar de proefpredicatie gedaan en naar gedane belijdenisse gedoopt drie bejaarde persoonen alsmede vier kinderen.

Ady primo may heb ick aan den stierman Jan Claerbout te kennen gegeven dat hij met de chialoup wel regt toe en regt aen mochte vertrecken na Caybobbo, omdat ick alhier verstaan hadde de chialoup op Bonoa niet anckere conde, en dat ick daerom met de chialoup om van Manipa derwaarts aen soude gaan en vandaar over Pierou Tanoene soo ras als eenighsints doenelijck was mede na Kaybobbo aenkomen soude, als wanneer wij ons gesamentlijck over de kust Hitoe en soo wijders wederom na Amboina zoude vervoegen.

Ady 5 may omtrent den middagh met een chiampan van Manipa vertrocken en den 6 dito aengelant op 't eylant *Bonoa*, en aldaar de schoole gevisiteert en daerin bevonden 53 scholieren, daeronder 15 den catechismus resiteerden en 15 Aldegonde en 12 a.b.c. Lesen en schrijven gingh hier redelijck wel toe.

Ady 7 may alhier gepredickt en gedoopt 7 kinderen en de gemeente gecatichiseert en den 8en den avontmaelspredicatie gedaan en 't H. avontmael geadministreert, en soo wijders naer genomen afscheyt van hier vertrocken naar de kust van Ceram en over lant gevoeteert en den 9en 's avonts laat gecomen op

Pierou, en den 10en 's morgens de school aldaar gevisiteert en daarin bevonden 10 scholieren, daeronder 9 den catechismus leerden en 7 Aldegonden en 6 a.b.c. Dito alhier gepredickt en gedoopt 2 kinderen.

Ady 11 dito alhier wederom gepredickt en het avontmael geadministreert, en des middags na gewoonelijcke affscheyt van hier vertrocken, en des avonts gecomen op *Caybobo*.

Ady 12 may alhier de schoole gevisiteert en daarin bevonden 67 scholieren, daervan 32 den catechismus leerden en 15 Aldegonde, en de overige leerden a.b.c. Dito alhier gepredickt, en gedoopt drie bejaarde persoonen, 5 kinderen, en de gemeente gecategiseert.

En den 13en dito de avontmaalspredicatie gedaan en hetselve geadministreert, en tegens den avont wederom aen boort gegaen en met de chialoup Kruyskercken wederom na Amboina vertrocken, alwaar wij oock naar een groot onweder, soo wij uytgestaan hebben, door Gods segen behouden gearriveert zijn.

238. BRIEF VAN DS. MATTHEUS HECK AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, z.d. [september-oktober 1683[1499]].

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 820, fol. 218.

– – –

De uytwisselinge van mijn persoon tegens D. van der Sluys uyt Amboina na Ternaten en twijfel ik niet of is U.Eerw. bekent, hoewel U.Eerw. laasten van dato den 2 aprilis 1683[1500] daar niets van is meldende. In het versoek van mijn behoorlijke dimissie van de kerke van Amboina vond ik alleen grooten tegenstand in D. Carpius, die dan mijn persoon niet konde erkennen voor een leeraar der suyvere waarheyd vermits D. Vosmaar, op sijn vertrek na Batavia staande, mijn beschuldigt hadde bij hem dat ik in 't stuk der verkiesinge van

[1499] De ontvangst van een 'particuliere brief van D. Hek' wordt vermeld in notulen kkr Batavia d.d. 31 januari 1684 (Mooij, *Bouwstoffen* I, 579; waarschijnlijk is daarmee de hier opgenomen brief bedoeld; op p. 580 wordt de beantwoording van deze brief vermeld).

[1500] Zie de vermelding van deze brief in doc. 238.

ouderlingen en diaconen (so als die hier dan niet anders konde voorvallen) tegens D. Vosmaar Arminiaansche argumenten soude gebruykt hebben in de kerkelijke vergaderinge, waarvan nochtans niemand derselve leden, uytgesondert D. Carpius, die doe absent was, sig bewust is. Dat meer is, so hadde D. Vosmaar ook betuygt dat sijn opgang na Batavia eenlijk was om dienaangaande over D. Hek in de Batavische kerke te klagen, en bij so verre hij aldaar over D. Hek geen recht konde krijgen, dat hij dan sulks wilde gaan soeken in het vaderland.[1501]

Ook hadde D. Carpius mijn niet kunnen erkennen voor een eerlijk man ofte leeraar, vermits ik mijn eere niet gedefendeert hadde tegens Monsr Akkersdijk, die dan achter mijnen rugge dien laster hadde uytgespogen, namelijk dat ik was een schelm, welken indien hij op sijne uytreyse uyt het vaderland na behoren gestraft en aan de nok van de raa opgehangen hadde, dat daar niet een haan na gekraeyt, ja dat hij daarover Batavia niets te verantwoorden soude gehad hebben. Waartegens ik dan betuygde dat ik noyt van sulken laster tevooren gehoort hadde, en dat ik wel gewenscht hadde dat bij de broederen maar so veel liefde voor mijn hadde over geweest dat se mijn daarvan in sijn aanwesen alhier gewaarschout hadden.[1502]

Ondertusschen versocht ik dat D. Carpius alleen na eygen ondervindinge van mijn getuygen mochte, en hem vragende of hij mijn wandel zedert mijn aanwesen in Amboina eerlijk of oneerlijk bevonden hadde? en mijne leere waarachtig of kettersch? kreeg ik alleen van hem tot antwoord dat hij van mijn med sulken Spaansche inquisitie in sijn gemoed niet wilde getast zijn, waarop dan onzen Heer commissaris en gouverneur[1503] hem so gevoelig onderging dat hij eerlange sig anders verklaarde. Dese twee saken dan als schorpioenen na mijn goeden naam en tedere bedieninge dus gesteeken hebbende, volgens gevorderde verklaringen, de eene so wel als de andere kerkelijk tegens Monsr Akkersdijk, verplichten Hare Eerw. op mijn gedienstig en ootmoedig versoek mijn tot beschaminge van sulke lastertongen de behulpsame hand te bieden, en bij hare E.Edelheden aan te houden med hare gunstige voorsprake dat mijn eerlange mag tijd en plaatse vergunt werden alleen maar om mijn onschuld te doen openbaar werden, sonder de minste reflexie op het hoogste recht tevens mijne wederpartijders, onder die versekeringe dat anders ook mijnen naam eerlange sal stinkende werden in Ternaten, gelijk die in Amboina nu genoegsaam stinkende gemaakt is op mijne beseyndinge nae Ternaten, gevende nu een ygelijk die gedachte dat mijn na waarheyd sulke Belialen stukken[1504] moeten aankleven of moeten aangekleeft hebben.

U.Eerw. dan hiervan verwittigd zijnde, sal ik haar verder de directie mijner saken in desen naast God bevolen laten, en hare broederlijke trouwe en weldadigheden ontrent mijn afwachten, waartoe ik een ygelijk door Gods ontferminge bidde en smeke van sijne zijde te willen contribueren hetgeene van sijn vermogen is, waartegens ik mijn med alle schuldige dankbaarheyd en eerbiedigheyd sal openbaren, en na hertgrondige groetenisse en toewenschen alles goeden, Gode en den woorde sijner genade bevelen, onder het verblijven van

---

[1501] In 1683 eiste gouverneur Robert Padtbrugge zeggenschap inzake de benoeming van kerkenraadsleden: de kerkenraad zou een nominatie opstellen, de gouverneur zou dan daaruit de ouderlingen en diakenen aanwijzen. Ds. Heck was van oordeel dat dit recht de gouverneur toekwam, maar ds. Vosmaar verzette zich en vertrok naar Batavia (mei 1683) toen de gouverneur doorzette. In 1684 werd Padtbrugge door de Hoge Regering te Batavia in het ongelijk gesteld (Valentijn, AZG, 78). Tijdens de twisten tussen Remonstranten (Arminianen) en Contra-Remonstranten in de eerste decennia van de zeventiende eeuw was de zeggenschap van de overheid in kerkelijke zaken een van de punten van verschil.

[1502] Dit conflict wordt vermeld maar niet nader besproken in de notulen kkr Batavia d.d. 8 nov. 1683 en 8 jan. 1685 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 566 en 625). Jacob van Ackerdijk was in 1682-1683 opperkoopman op Ternate (*GM*, V, 3).

[1503] Robert Padtbrugge.

[1504] Duivelse handelwijze.

hare E.Eerw. getrouwen en standvastigen medestrijder en broeder, vriend en dienaar, Mattheus Hek VDM.

Actum in Amboina aan 't Casteel Victoria den [...].[1505]

239. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 1 oktober 1683.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 153-154.

Eerwaerde, Hoog- en welgeleerde – – –

Uwe Eerwaarde missive van den 25en february deses lopende jaars[1506] is ons wel ter hand gesteld, maar door eenige voorgevallen onlusten soo is deselvige niet na behooren geboekt, nog bij de kerckenboecken te vinden, en kan daarom van ons ook niet beantwoord worden. Aengaande den 2en brief, van den 2en april,[1507] geschreven tot geleyde van den kranckbezoecker Philippus Gootingh,[1508] daarin deselve ons de meliori nota[1509] aangerecommandeert word, deselve sal van ons, door Gods hulp, zoo veel als mogelijk is agtervolgt worden.

Wijders, dewijle onse kercke alhier (gelijk sonder twijffel U.Eerw. welbewust is) van 2 predicanten ontbloot geworden, en daarbij ook komt dat onsen E. medebroeder D. Vos, predicant op Honimoa, nu al over de twee maanden langh bedlegerigh en tot zijnen dienst impotent geweest is, en ook nog impotent daartoe is, soo is 't dat wij hiermede christbroederlijk en op 't vriendelijkste versoecken, U.E. gelieven dogh bij de Hooge Regeringe op Batavia den beklaegelijken en desolaten toestand onser kercken soo veel als mogelijk is te remonstreren en ons de behulpige hand te bieden dat ons met eerste gelegentheyt ten minsten 4 goede, geleerde, verstandige en vreedsaeme predicanten tot onderschraginge van onse noodlijdende kercke, met de gewoonelijke kerck- en schoolgereedschappen mogen toegesonden worden.

Sulckz doende, Eerwaarde, godsalige en seer geliefde Heren broederen, bevelen wij U.E. altesamen in de genadige beschermingе des Alderhoogsten, die U.E. ampten en persoonen rijckelijk wil gesegenen en verblijven soo lang als wij blijven sullen – – – Mattheus Hek praeses, Alexander Carpius p.t. syn. scriba, Caspar Dinckels ouderling.

In Amboina in onse kerckelijke vergadering den 1en october anno 1683.

240. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 2 augustus 1684.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 155-157.

Eerwaerde, godvrugtige – – –

U.Eerwaardens aangename, den 9 feb. dezes loopende jaars gedagtekend,[1510] door onsen Eerw. medebroeder en arbeyder in 't woord des Heeren D. Petrus Dix toegebragt, is distinctelijken in onse vergaderinge gelesen, en deszelfs inhoud grondig verstaan. Wij bedanken U.Eerw. hertgrondig voor uwe trouwe voorzorge, dewelke U.Eerw. van jaar tot jaar in het toezenden van kerckelijke leeraren tot waarneming der bijzondere sware kerckelijke lasten

[1505] Datum niet ingevuld.
[1506] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 196-198.
[1507] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 199.
[1508] Zie bijlage Krankbezoekers; vgl. doc. 243, 244.
[1509] Commendare de meliori nota: warm aanbevelen.
[1510] Mogelijk deel uitmakend van een niet meer leesbaar gedeelte van bundel nr. 51 in ANRI, Archief Kkr Batavia (fol. 215-234). Zie notulen kkr Batavia d.d. 7 febr. 1684 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 580).

alhier onse schoudren drukkende 't onswaarts laat blijken, voornaamlijk dat D. van der Sluys uyt Ternaten, D. Schoonebeecq en D. Dix, beyde van Batavia, ons wel zijn toegekomen. Edog, dat te beklagen is, en ook als een swaar oordeel Gods op dese kercken leggende moet aangemerkt worden, is het dat het getal in zijn geheel niet lang alzo heeft konnen verblijven, want 't welbehagen des Alderhoogsten geweest is, D. Schoonebeecq, na twee maanden nauwlijx had bed-leeg'rig geweest, uyt dit dal der tranen te verlossen, en D. Carpium zodanig te bezoeken dat dese kercken, wegens zijne ongemeene swakheyd van stem, mitsgaders andere bijkomende impotentheden, bijna geen, of weynig dienst en hulpe genieten konnen, staande ten dien eynde met approbatie en voorgaande toestemming der Agtb. politie, verzelt met onse dimissie, na Batavia op te komen, van voornemen zijnde, na zijn E. voorgeven, op hoope van wederom tot voorige gezondheyd te geraken, de reyse na 't patria voort te zetten.[1511]

Den krankbezoeker Philippus Goting komt ook met dese bodem tot U.Eerw. over, ter oorzake wij niet konnen oordeelen, wegens ettelijke voorgevallen discrepantiën en onlusten tusschen D. Hek en hem voorheen, met genoegzame stigtinge tot de gerequireerde bedieninge te mogen toegelaten werden.

Derhalven zoo zal 't geheele werk dan voortaan aan 't Casteel alhier op D. van der Sluys en D. Dix, nevens D. Vos op Honimoa, welke volgens de laatste advysen in reed'lijke gezondheyd hersteld is, aankomen, werdende des zondags de Maleytze predikbeurten door gem. van der Sluys en Nederlandsche door Dix voornoemd bezorgd en waargenomen, en konnen de kerck- en schoolvisitens, in dusdanigen staat zijnde, op haren tijd niet behoorlijk werden waargenomen.

Wij vertrouwen dan wederom op U.Eerw. vaderlijke intercessie ontrent haar HoogEdelhedens om dese onse aanbevolene kercken in het aanstaande jaar met drie wakkere, vredelievende, godvrugtige mannen, zijnde getrouwe uytdeelders der verborgentheden Gods, te verzien, opdat 't werk des Heeren niet eerselen,[1512] maar gelukkig en voorspoedig gelijk voortijds mag voortgaan.[1513] – – – Corn. van der Sluys, syn. p.t. praeses & epist. scriba, Petrus Dix, eccl. Amb., Caspar Dinckels ouderling.

Aldus gedaan in onse kerckelijke vergadering in Amboina aan 't Casteel Victoria den 2[en] augusti anno 1684.

241. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 27 september 1684.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 161-163.

Eerwaerde godvrugtige – – –

Onsen voorgaande,[1514] met Amerika[1515] toegezonden, is ons vertrouwen bij U.Eerw. wel ontfangen te zijn, waaruyt onse hedens-daagsche toestand U.Eerw. al eenigzins hebben konnen bemerken, niet van voornemen zijnde om 't reets bekendgemaakte in desen te herhalen, maar zullen ons, volgens gedane toezegging, ontrent de palen van 't beantwoorden uwer jongste letteren[1516] houden. Wat aangaat 't verlies der bewuste brieff, door U.Eerw. voorheen aan ons afgevaardigd, wenschten wij wel van gantscher herten zulx niet geschied

[1511] Ds. Carpius werd in 1687 van Batavia naar Timor gezonden, waar hij in 1688 overleed.
[1512] Aarzelen, vertragen.
[1513] Hierover meer in een latere brief, niet aangetroffen maar vermeld in notulen kkr Batavia 20 nov. 1684 (Mooij, *Bouwstoffen* III, 620).
[1514] Doc. 239.
[1515] Het schip 'Amerika'.
[1516] Zie aantekening bij doc. 239.

te zijn. Daarbeneffens kan voorschreven verlies de tegenwoordige aanwesende broederen predikanten D.D. van der Sluys en Dix niet wel werden te last gelegt, als doendertijd den dienst des Heeren hier nog niet bekledende. Derhalven vrund-broederlijken op U.Eerw. verzoekende dat de copia deszelfs ons niet mogte geweygerd, maar uyt U.Eerw. brieffboek ge-extraheerd zijnde, met bequaeme gelegentheyd toegebragt werden.[1517]

d'Eerw. D. Vos is van Honimoa, wegens zijne aanhoudende indispositie, aan 't Casteel hier opgekomen, en blijven genoegzaam tot ons leetwesen hierdoor onse buytenkerken van een bequaam en taalkundig herder en leeraar versteken totdat ons, meerder stoffe van wakkere, kloeke mannen, getrouwe uytdeelders der verborgentheden Gods zijnde, door intercessie van U.Eerw. voor ons bij haar HoogEdelhedens zal wesen bijgezet, aan welkers volvoering wij ook niet willen twijffelen.

d'Eerw. D. Alexander Carpius komt tot U.Eerw., volgens ons jongste aanschrijvens, mede over, hebbende door zijn gedurige swakheyd onse kerken geen of weynig dienst konnen toebrengen, gelijk zulx uyt zijn Eerw. dimissie, door ons medegegeven, nader kan komen te blijken, waaraan wij ons ook gedienstelijken gerefereerd houden.

Uyt 'tgeen dan U.Eerw. door ons ontledigt is, zullen U.Eerw. wel konnen bezeffen in wat staat dese groote kerken alomme haarzelven bevinden, dewelke, God betert, niet[1518] door een taalkundig leeraar konnen bediend werden, als D. Vos bijna met een gestadige impotentheyd bezogt zijnde. Nogtans werden de mooglijxte kragten door ons daaglijx nog aangewend om onse buytengelegene kerken en schoolen ter behoorlijken tijd te visiteeren, de H. sacramenten te celebreren, opdat het goede begonnene werk Gods bij ons aanwesen niet in veragtering gerake, maar meer en meer allengskens gevorderd worde, gelijk dan D. van der Sluys nog onlangs de christendorpen op 't Leytimorsche gebergt gelegen mitsgaders de stranddorpen eenigzins heeft bezorgd, en staat het overige gedeelte na 't vertrek van dese laatste bodem, onder Gods genadige hulpe, verder te zullen afdoen.

Wat ons voorgaande verzoek om dry predikanten belangd, is onse hertgrondige innerlijke bede dat bij alle mooglijkheyd door U.Eerw. voorspraak en hulpe mogt werden voldaan, of zullen ons in desen grooten oegst van genoegzame arbeyders ontbloot vinden, tot onse inwendige droeffheyd en bijzonder groot leetwesen. Wij laten dit uwe trouwe vaderlijke voorzorge voor ons aanbevolen.

Dese kerken nemen nog daaglijx in merkelijken getale toe. Gave God dat het ook zoo ware in beproefde kennisse en kragtdadige godzaligheyd, om vrugtbare boomen in de voorhooven des Heeren onses Gods te zijn, opdat ze alzo te regte mogte den Heere kennen van haren klijnste tot den grootsten toe,[1519] waartoe wij ook nog tijdelijk en ontijdelijk aanhouden, met leeren, bestraffen, vermanen, vertroosten in alle zagtmoedigheyd ende leere.

Onsen waarde mede-arbeyder in 't woord des Heeren D. Corn. van der Sluys is zeer vrundelijk van U.Eerw. verzoekende dat door hulpe en voorspraak Uwer Eerw. bij haar HoogEdelhedens in zijn gagie wat mogte geaugmenteerd werden, temeer alzo zijn Eerw. laatste verband met ultimo january deses jaars is vervuld geworden, hierbij komende dat de Maleytsche diensten en 'tgeen daarontrent specterende is thans door zijn Eerw. moeten werden waargenomen. Wij zullen dan in dese een favorabele apostille voor zijn Eerw. met 't jaar aanstaande tegemoed zien.

Van Maleytsche school- en kerkbehoeften is men hier nog reedlijk verzien, uytgenomen dat om huyspostillen, op de buytencomptoiren gebruyklijk, nevens Testamenten met psalmboeken t'zamengebonden, geheel op nooten in quarto, desgelijx om diergelijke minder formaat verlegen zijn, die wij ook geern met het aanstaande jaar tegemoed zagen.

[1517] Zie aantekening bij doc. 239.
[1518] Het origineel heeft 'nu'.
[1519] Jeremia 31:34.

Dit is, kortelijks, al 'tgeen wij U.Eerw. medebroederen in Christo voor dit maal weten mede te deelen. – – – Petrus Dix, syned. p.t. praeses, Corn. van der Sluys epist. scriba, Caspar Dinckels ouderling.

Actum in onse kercklijke vergaderinge in Amboina aan 't Casteel Victoria den 27en september anno 1684.

242. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 9 mei 1685.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 165-167.

Eerwaardige, god-vrugtige – – –

U.Eerw. bijzonder aangenaam schrijvens, den 25en january deses jaars gedagtekend,[1520] is ons den 5en may wel geworden, en daaruyt met vreugde den bloeienden stant uwer toevertrouwde kerke vernomen, waarvoor dien grooten Herder der schapen van herte moet gedankt zijn, met hertgrondige bede tot zijne godlijke Majesteyt dat dese genade onder U.Eerw. opzigt nog in lengte van dagen mag verduiren.

Maar 't geen ons tot de hoogste verwondering diende, was dat onse kerklijke letteren in dato van ultimo september anno passato,[1521] welkers copia nevens dese afgaat, mislegt en alzo niet teregt gekomen zijn, daar wij nogtans met de omzigtigste zorgvuldigheyd, mitsgaders zeer stricte en nauwe aanbeveeling, aan d'Eerw. D. Carpius gelijk met zijn Eerw. dimissie dezelve ter hand gesteld hebben, verzelt met die gedagten dat wij gemelte schrijvens aan niemand beter dan aan een praedikant konden toevertrouwen, gevende dit misleggen en verliesen van brieven, eerst die van U.Eerw. aan dese kerke, nu wederom d'onse aan U.Eerw., verscheydene speculatiën, 'tgeen wij egter, na der liefden aard, niet willen ten quaadsten, maar liever ten besten geduid hebben, met die hoope dat zulke inconveniënten en schadelijke verstekingen van gedesidereerde oogmerken ten beste en dienste der kerken en derzelver trouwe dienaaren ons in het toekomende niet meer ontmoeten mogen.

Gods sware oordeelen schijnen van dese kerke nog niet t'eenemaal geweken te zijn, doorien wij zijne hand in 't wegrukken van onsen waarden medebroeder D. Rombertus Vos zaliger in 't eynde van november dese afgewekenen jaars wederom geproefd hebben. Zeker een sware slag voor ons, welkers smerte en indruk de Nederlandsche en nog merkelijker de Inlandsche gemeyntens gevoelen, daar nu een groot getal kinderen, God betert, dat de kerken schoolvisitens door een eenige predikant alle niet konnen afgedaan werden, zonder door den H. doop de zigtbare gemeynte Christi te konnen ingelijfd werden, dese wereld verlaten.

U.Eerw. geliefd eens bij uzelven te erinneren hoe deese schade en verbrekinge Josephs[1522] ons moet ter herten gaan, dewelke liever, indien het met het H. besluyt en louter welbehagen Gods overeenquaam, het tegendeel zagen. Ondertusschen laten wij ook niet na onse uyterste devoiren en kragten in te spannen, met bequaamheyd van saisoen en weder, onse omgelegen kerken en schoolen te visiteeren, gelijk hetzelve uyt de rapporten die door d'Agtbare politia alhier aan haar HoogEdelhedens werden overgesonden sonne-klaar kan komen te blijken.

Wij willen vrund-broederlijken vertrouwen dat, met de komste van eenige godvrugtige mannen uyt ons lieve vaderland, U.Eerw. deser onser kerken te zullen gedagtig zijn, opdat dese tortelduyve in de klooven der steenrotsen niet t'eenemaal aan 't queynen gerake.[1523] Wij en twijffelen ook niet of U.Eerw. zullen hare ingewanden in mede-lijden over ons laten

[1520] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 248.
[1521] Hiervoor, doc. 240.
[1522] Vgl. Amos 6:6.
[1523] Vgl. Hooglied 2:14.

rommelen en ons, bij aankomst van bequame stoffe, dat God Almagtig geve, getrouwelijken bijspringen, opdat het coninkrijke Christi alzo meer en meer uytgebreyd, d'eere Gods grootgemaakt en d'eeuwige zaligheyd zijner uytverkoor'nen gevorderd werde.

't Verheugd ons dat U.Eerw. ons beloofd, in gevallen yets van belang uyt het vaderland van de corresponderende classen U.Eerw. mogt voorkomen, zulx met een volkomene genegentheyd ons te willen mede-deelen, waarop wij ons ook gerust verlaten zullen, met een belofte van onse zijde van zulx t'allen dage dankbaarlijk t'erkennen

God de barmhartige Vader wil U.Eerw. hoe langer hoe meer begenadigen met zijnen H. Geest, den Geest des raads, des verstands ende der God'lijke vreese, om hierna, als d'opperste Herder zal verscheenen zijn, d'onverwelk'lijke kroone der heerlijkheyd te behalen, en als sterren te blinken in het Coninkrijke Gods. 't Geen d'innigste wensch onser zielen en herten is, die zijn U.Eerw. zeer geneygde vrienden en dienstvaardige medebroederen in Christo, de kerkenraad in Amboina, en uyt aller naam ondertekend: Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses et epist. scriba, Petrus Dix ecclesiastes Amboinensis, Hendrick Leydecker.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 9^{en} may 1685.

P.S. D. Dix is voor eenige dagen vrij onpasselijk geworden, zoodat zijn dienst niet kan waarnemen, verzelt met lamheyd in handen en voeten, 'tgeen zijn Eerw. noodzaakt meest het bedde te houden.

Heden, zijnde den 11de may voormiddags is onse Eerw. medebroeder D. Dix in den Heere overleden, niettegenstaande dato ut supra[1524] dese nog heeft ondertekend.

243. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 24 september 1685.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 177-183.

Eerweerde, hoog-geleerde – – –

Den ontfang van d'uwe, welke ons op 't hoogste aangenaam geweest is, hebben wij in onse voorgaande, overgezonden met de chialoup van den vrijborger capiteyn Sr Jochem Engel,[1525] bekend gemaakt, en is ons vertrouwen dat bij behouden varen van voorschreven vaartuyg 't voornoemde schrijvens aan U.Eerw. wel zal besteld zijn, waaruyt het overlijden van D.D. Rombertus Vos en Petrus Dix, tot een merk'lijke en bijzondere schade deser kerke en onser ongemeene groote droefheyd, is gebleken. Wij en twijffelen niet of U.Eerw. hebben ook genoegzaam meed'lijden met ons over dese sware breuke Zions, en zouden liever, ingevalle het besluyt en beschikking des oppersten Albestierders zodanig mogte geweest zijn, het tegendeel vernomen hebben. Maar wat wil men pleyten of twisten over 't heyligst voornemen en welbehagen des Almagtige? Beter dat wij bekennen het onse zonden en overtredingen te zijn, welke ons zulke sware en droevige oordeelen daag'lijx toebrengen.

't Zion Christi hier op Leytimor, in 't geheel der buyteneylanden Oma, Honimoa en Nussa-laout, nevens de dorpen Quelcapouti en Amahey op Ceram, is nog in een wensch'lijke en bloejende staat, en zijn voornoemde eylanden door onsen eenigsten leeraar, wiens predikdienst en aanhoudenden ijver in 't werk des Heere wij nog tot heden genieten, ter behoorlijker tijd bezogt, beneffens dat de kinderen, die in een zeer groot getal waren, door den H. doop de zigtbare gemeynte Christi ingelijfd, mitsgaders de ledematen 't hoogwaardig

[1524] Op datum als boven.
[1525] Kapitein van de Ambonse burgers, 1683-1684 diaken.

H. avondmaal deelagtig geworden zijn, moetende ondertusschen den predikdienst in beyde de kerken en talen hier aan 't Casteel voor die tijd stil staan, en hoe smertelijken zulx de gemeynte valt konnen U.Eerw. genoeg bezeffen en gedenken.

Wat de schoolen in 't gemeyn belangd, en hoe door onse voorzorge en toeverzigt dezelve gevisiteert zijn, kan blijken uyt onse kerklijke rapporten, dewelke volgens ouder gewoonte jaarlijx door d'Agtb. Politia alhier aan de Hooge Regeering tot Batavia overgezonden werden. Maar 'tgeen ons ook, onder and're, bijzonder ter herte gaat, is dat de kerken op Boero, Manipa, Bonoa, Pieroe-Tenouno, Caybobbo, Hatosoua, Camariën en Roumakay in geen anderhalf jaar, na ons onthoud, zijn bezogt geworden, 'tgeen eensdeels de verr'afgelegentheyd der plaatzen, anderdeels 't bekende groote gebrek van leeraars veroorzaakt heeft. Want hoe is 't mogelijk dat één praedikant, die zeker meer als werx genoeg in 't prediken, catechiseeren etc. hier aan 't Casteel te doen vind, alle die voorschreven gemeyntens bequaamlijk zoude konnen bedienen? Derhalven 't onse onagtzaamheyd geenzins is op te dragen dat alle christendorpen juyst zoo volkomen niet gelijk eertijds, doe nog 3 à 4 leeraars ten minste tot dienst dezer kerken hadden, zijn bezogt geworden, en wij verbeelden ons dat U.Eerw., de zaak na waarheyd in deszelfs pit en merg overwegende, met ons zult toestemmen 't onse, zoo veel in ons is, ten beste van dese kerken toegebragt hebben en nog alle dagen toebrengen.

Uyt 'tgeen dan hebben aangehaald zullen zeer ligt U.Eerw. konnen oordeelen hoe zeer dese kerken om leeraars benoodigd zijn, opdat 't goede werk, duslang in den Heere begonnen, in denzelve nog verder vrugtbaarlijck mogte voortgaan. Want, wat nare duysternissen staan anders over dees' provintie en tedere gemeyntens op te gaan, indien door meerder leeraars met d'eerste gelegentheyd niet geholpen en bijgesprongen werden? En daarom is onse ernstigste en ootmoedigste bede, om de liefde onses zaligmakers Jesu Christi, op U.Eerw. dat dog door U.Eerw. voorspraak, hulpe en kragtig aanhouden bij haar Hoog-Edelhedens, kan 't geen ses zijn, dan ten minsten vier wakkere, kloeke en godvrugtige mannen, bij overkomst van bequame stoffe uyt het vaderland of elders, mogten toegezonden en bijgezet werden.

Wij hadden gehoopt dat de Bandasche kerke een harer dry leeraren, maleytskundig zijnde, op ons serieuse verzoek door de E. Heer gouverneur en raad alhier aan de E. Agtb. Politia aldaar ons of te leen voor een wijle tijds toegestaan of t'eenemaal zoude overgelaten hebben, maar zijn van onse hoope in dese verstoken geworden. Wel is waar dat ze ons den leeraar D. Gisbertus van Brakel[1526] aangeboden hebben, indien ons genoegen tot zijn Eerw. inclineerde, maar wij onderling met malkanderen overwegende D. Brakel een man te wesen die, behalven dat al redelijk veel jaren teld en daarom ook de sterkste niet meer en is, bijna geen of weynig kennisse in de Maleytse tale heeft, ja met die hoope van haastig dezelve te zullen leeren ons niet zoude konnen voeden, hebben wij het daarom best en heylzaamst gedagd dese onse tegenwoordige groote nood U.Eerw. voor te dragen.

Hier komt nog bij dat in twee maanden niet wel eenig vaartuyg na Banda bequaamlijk zal konnen stevenen, en dese tijd voorbij loopende, begind de bezending na d'oostersche quartieren op Batavia voor de deur te staan. Dit bij ons, nevens 't voorgaande, in remarcque genomen zijnde, hebben wij liever U.Eerw. heylzaam besluyt ten beste van dese kerken willen afwagten.

Voorders hebben wij ook 't noodwendig geagt dese onse meyning U.Eerw. meede te deylen dat, in gevallen d'Eerw. D. Carpius op Batavia zig nog mogte ophouden, en mogelijk mits dese onse zeer groote nood in consideratie komen om wederom herwaarts aangezonden te werden, oordeelen wij, mits ons genegentlijken en vrund-broederlijken onderwerpende

[1526] Ds. Gisbertus van Brakel, predikant in Nederland, schreef zich in 1650 in aan de Utrechtse universiteit en arriveerde in 1682 te Batavia. Hij overleed op Banda 1 oktober 1686.

U.Eerw. hoogwijser en verstandiger oordeel, dat hij D. Carpius, in dit climaat wederkeerende, zeer ligtelijk de voorgaande swakheden en impotentheden wegens dese schadelijke en vergiftige lucht voor zijn Eerw. zoude onderworpen werden. En wat aangaat den krankbezoeker Philippus Goting, indien door U.Eerw. op Batavia tot proponent mogt gevorderd zijn en alzo de kerke Christi zijnen dienst mede zoude konnen toebrengen, willen wij ook hierin, om omwegen te vermeyden, ons gevoelen uyten dat, ten opzigte der voorige discrepantiën tusschen d'Eerw. D. Hek en den krankbezoeker Gooting, nevens verscheydene ergernissen bij verscheydene gelegentheden, die wij na den aard der liefde hier niet invoegen willen, aan diverse ledematen deser gemeynte gegeven, de gerequireerde stigtinge, vooral immers noodzaaklijk, niet al te wel dese kerke zoude konnen toebrengen, en daarom gevoeglijker, volgens ons goeddunken, in Banda of elders zoude konnen geplaatst werden, en een van daar ten dienste deser kerke. Edog, alles als boven vermeld in gedienstige en gewillige onderwerpinge van ons aan 't rijper en verstandiger goedvinden Uwer Eerw.

Wij agten dat wij dusverre den tegenwoordigen toestand deser kerken genoegzaam opengelegt hebben, en zullen, onder d'hulpe Gods, U.Eerw. zorge, gedagtenisse, bijstand met d'eerste en volgende bezendingen tegemoed zien, opdat, gelijk wij nu oorzaak hebben om neerslagtig en bedroefd te zijn, ons in den Heere wederom verblijden mogen dat, schoon 's avonds een geween gehoord, 's morgens een gejuyg wederom mag vernomen werden,[1527] voornaamlijk als wij gewaar werden dat de Heere over dit ons treurende Zion zig in genade wederom ontfermd heeft, met ons mannen toe te zenden die 't woord der waarheyd recht snijden, als arbeyders die niet beschaamd en werden.[1528]

De kerk- en schoolbehoeften voor het aanstaande jaar zijn dese navolgende. 200 Carons predikatieboeken, 200 Genesis Brouwerii en 200 N. Testamenten Brouwerii, 1000 Maleytsche catechismi, 500 Aldegondens vraag-boekjens, 500 ABC boekjens. Alles in 't Maleyts.

40 N. Testamenten met psalmboeken vol nooten ineen gebonden in quarto, 8 bijbels in groot quarto, 24 huyspostillen te gebruyken op de buytencomptoiren, 100 Duytsche zakpsalmboekjens, 24 letterkonsten, 12 historie Davids, 40 Holl. catechismi, 40 dito a.b.c.-boekjens, 24 vraagboekjens Borstii. 10 Riemen goed schrijfpapier, 12 bossen schagten, 24 p^{s} zegellak, 4 pennemessen. Met welke middelen onse hoope is dat wij zullen bestaan konnen voor 't jaar aanstaande.

Onsen lieven medebroeder in 't werk des Heeren[1529] doet U.Eerw. hertgrondelijk bedanken voor U.Eerw. intercessie bij haar Hoog-Edelhedens, dat zijne maandelijxsche gagie van 100 gl. tot 120 gunstelijken is verhoogd geworden, en verhoopt dat door zijne dienst voorschreven weldaad meer en meer zig zal weerdig maken.

Waarmede wij afbreken – – –. Cornelius van der Sluys syn. p.t. praeses et scriba, Hendrick Leydecker, Louis Mingjon, Domingos Queljo absent, Davidt d'Fretis o.c.e.,[1530] ouderlingen. Adriaan Boeckhoudt,[1531] Ambrosius Spelt[1532] diakonen.

Amboina aan 't Casteel Victoria. In onse kerkelijke vergaderinge den 24^{e} september anno 1685.

[1527] Psalm 30:6.
[1528] 2 Timoteüs 2:15.
[1529] Ds. C. van der Sluys, zie doc. 240.
[1530] Betekenis niet duidelijk, wellicht: 'orangcay Ema'.
[1531] Adriaan Boekhout was opper(school)meester op Ambon (doc. 261). Wellicht deselfde als Adriaan Pieterse Bouchout, van Vlissingen, arr. Batavia 26 juli 1685 als kwartiermeester.
[1532] Diaken 1685-1686, ouderling 1692-1694, 1696-1698.

244. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 2 september 1686.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 169-176.

Eerweerde, godt-vrughtige – – –

U.Eerw. beyde schrijvens, het eerste van den tweeden january, het 2de van den 9en february,[1533] zijn ons getrouwelijk en wel overhandigt, en hebben uyt dezelve middaghklaar beoogd dat U.Eerw. den staat van deeze onse verleegene kerke opregtelijck hebt ter herte genomen, maar quam het ons bijzonderlijk hard, bijster en vreemd voor, de onverzettelijke hardnekkigheyd van D. Petrus Dathenus,[1534] zoo verre dat hij liever de reyse wederom na het vaderland dan na deze, bijna herderloose kudde, zoo hoog om zijn Eerw. benoodigd, genomen heeft.

De motiven die U.Eerw. tot zijner beweging en overtuyging hebben aangewend, zijn, volgens ons oordeel, overvloedig genoeg geweest, zoodat zigh schier of morgen omtrent andere broederen in deesen gevalle niet zal hebben te verontschuldigen. Loff- en prijsweerdig blijffd dierhalven 't voornemen en deszelfs volvoeren van onse tegenwoordige collega en medearbeyder in des Heeren wijngaard, D. François Valentijn, die ons op ultº april jongstleden in goede gezondheyd toegekomen is, en tot heden met een goede opgang en bijzondere ijver zijn toevertrouwt talent tot geestelijke inwinninge aanlegt. De Heere wil zijn Eerw. langs hoe meer met genoegzame kraghten uyt der hoogte versterken, opdat hij ons veele jaaren bijblijve, en nogh veele ziele den oppersten Herder der schapen in zijn schaapskoye magh toebrengen.

D. Carolus Manteau,[1535] die ons van de Hooge Regeering mede toegeschikt was om in deeze provintie zijn herdersampt tezamen met ons te bekleeden, heeft vermelde ordre tot dato deses niet agtervolgd, en sal men de meeste gerughten raakende zijn Eerw., uyt Banda komende, gelooff geven, mogt hij U.Eerw. eer op Batavia dan ons alhier ontmoeten. De beweegredenen welke hij D. Manteau heeft, waarom hij herwaarts aan te stevenen en met ons de lasten des Heeren te helpen onderschragen declineert, konnen wij hier zoo grondigh en volkomelijk niet uytvorssen. Misschien zullen se, met haar omstandigheden, U.Eerw. op Batavia werden opengelegt.

Wij gelooven, en stellen vast, dat U.Eerw., den grooten ommetrek onser kerke overwegende, eenpaarlijk toestemmen zult dat wij ten minsten nogh 4 leeraaren grootelijx benoodigt zijn, alzoo het voor ons beyde predikanten t'eenemaal onmogelijk is om alle de visitatiën van kerken en schoolen op d'omleggende dorpen en eylanden behoorlijk aff te doen, temeer onsen aanwesende medebroeder D. van der Sluys zedert eenige maanden van merkelijke verswakking in zijn oogen, tot onser ende niet min zijn Eerw. leetwesen, geklaaght heeft. U.Eerw. zult ligtelijk bevatten kunnen, voorschreve gebrek 'tzij door de hitte deser landen, 'tzij door de veelvuldige door zijn E. gepleegde visitens van kerken en schoolen ontstaan te zijn, evenwel daarom niet ophoudende des Heeren werk bij bequaame gelegentheden trouwlijk te verrighten.

Het Zion Christi, zoo men na het uytwendige zal oordeelen, is hier nog in een gewenste bloey, zoodat dagelijx nogal verscheydene tot den schoot der kerke komen, en 't getal der bejaarde en kinderen verzoekende door den H. doop Christi zigtbaare gemeynte te mogen ingelijft werden, zoo hier als op de buyteneylanden groot en menigvuldig is. En ach! zoo onder dit groote getal maar eenige weynige zijn die opregtelijk Jesum door een waarachtig

[1533] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 271 en 274.
[1534] Petrus Dathenus, arr. Batavia 1685. Werd bestemd voor Amboina, maar weigerde daarheen te gaan, werd daarom in 1686 afgezet en buiten dienst naar Nederland teruggezonden.
[1535] Carolus Manteau, arr. Batavia 1668, predikant op de Banda-eilanden, veldprediker op Java, weer naar Banda, weigerde in 1682 overplaatsing naar Ambon, 1687 gerepatrieerd.

geloove aannemen ende alzoo den Heere tot zaligheyd gewonnen werden, zoo en beklagen wij geensints onse aangewende moeyte en neerstigheyd. De kerke Christi op Boero, Manipa en Bonoa neemt hand over hand merkelijk toe. In de bogt van Pieroe en Tenoenoe zijn ook verscheydene volkeren, die eertijds verstroyd en nu dorpsgewijse verzameld zijn, instantelijken om een schoolmeester tot haarer onderwijsing versoekende. Langs de Ceramse binnenkust, als Caybobbo, Hatoesua, Camerian, Roemakay, Quelpapoeti en Ammahey, is het met de zake Gods nogh wenschelijk. Op d'eylanden Honimoa, Nussalaut en Oma staat het met de gemeynte onses Heylants evenals op de plaatse voornoemt. Wenschelijk was het indien de visitatiën derwaarts wat veelvuldiger konde geschieden. Wij daarom hertelijken verzoekende dat U.Eerw. d'ingewanden over ons wilt laten rommelen in medelijden, om ons bij alle mogelijke gelegentheyd met eenige bequame, kloeke en godvrughtige mannen bij te springen, die met ons kloekmoediglijk, zonder te rugge zien, de handen aan de ploeg slaan en getrouwelijken in des Heeren akkerwerk arbeyden.

Onsen medebroeder D. Valentijn heeft in onse kerkelijke vergadering uyt name uwer Eerweerdens een voorstel gedaan rakende den krankbezoeker Philippus Gooting, hoe hij in zijn aanweesen zig alhier mogt hebben gecomporteert. Broeders! wij en weeten niet anders of wij hebben in ons kerkelijk schrijvens met D. Carpius, doen ter tijd van hier vertrekkende, medegegeven,[1536] klaar bethoont ons oordeel en gevoelen rakende den krankbezoeker voornoemt en houden ons aan 'tzelve tot nog gerefereerd, naamlijk, indien hij Gooting tot proponent gevordert werd, om de meeste stigtinge wij geern zien zouden dat elders in een ander provintie dan juyst in deese om zijnen dienst te presteeren aangesteld wierd, want wij niets tegen zijn bevorderinge hebben, laatende daarom dit alles aan U.Eerw. wijs en verstandig oordeel verder berusten.

Daniël Lourentius, vrijman in Ternaten geworden zijnde, en Cornelis van Loon, adsistent in dienst der E. Compagnie, beyde in dit jaar van hier naar Batavia genavigeert, zijn ons onder censure der kerke van Ternate, wegens haar slordig en dissolut leven, waaraf wij ook al eenige proeven van waarheyd gezien hebben, toegekomen, werden U.Eerw. opzigt aanbevolen om, alzoo geen kerkelijke attestatiën, nogh uyt Ternaten nog van hier, genoten hebben, tot de H. gemeynschap niet toe te laten, tenzij mogelijk ginds vrughten 'tgeloove en een waare bekeeringe weerdig voortbrengen.

Het Kort Begryp der chrystelijke leere, zoo ons aangeschreven is door D. Leydekker met eenige gebeden en formilieren uyt de Nederlandsche in de Maleytse tale overgezet,[1537] is in een redelijk groot getal ons toegezonden, misschien om in deese kerken en schoolen, was't doenlijk, te werden ingevoerd. Maar alzoo U.Eerw. in beyde uwe missivens niet een letter daarvan aanhalen, of eenige gewagh maken, hebben wij diverse gedagten in deesen gehadt. Want nu met deeze dan met geene formulieren van onderwijsing deese sleghte en teedere landaart te overkroppen, dunkt ons allengskens een oneyndig werk te zullen werden. Veele en verscheydene reedenen zouden wij hieraf kunnen bijbrengen, maar alsoo wij vertrouwen dat eenige onder U.Eerw. dezelve zoo wel als wij bewust zijn, staan wij met voordagt hiervan af. Evenwel willen wij ons uyterste debvoir aanwenden om een proefie hieraf te nemen, met hetzelve Kort Begryp eerst in de schooljeught en zoo mettertijd in de bejaarden daarna in te planten, ten welken eynde wij dan ettelijke stux onder de omleggende schoolmeesters gedistribueerd hebben, en zullen U.Eerw. deszelfs gevolgh en vrught, en ons oordeel, in het toekomende jaar breeder, zoo Godt wil, te verwagten hebben.

[1536] Niet in bedoelde brief (hiervoor, doc. 240), maar in doc. 239 en 243.

[1537] De *Ichtitsaar Catechismoe*, vertaling van het Kort Begrip van Faukelius-Burs door ds. Melchior Leydecker; zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24 en hiervoor, aantekening bij doc. 77.

Ons is ter goeder trouwe uyt Ternate berigt gedaan hoe de broederen predikanten aldaar, door expresse ordre der Hooge Regeeringe,[1538] voor yder discipel welke zij in haar huys kost en kleeding geven mitsgaders in de gronden van onse christelijke religie onderwijsen, dry rijxdaalders en een quaart is toegelegt geworden, weshalven wij ook op het serieuste aanhouden dat door intercessie uwer Eerw. voor ons omtrent de Hooge Regeeringe diergelijke belooninge magh geschieden. Zullen hetzelve altoos als een teeken van genegene liefde t'onswaarts erkennen.

Onsen medebroeder D. Valentijn heeft ons voorgestelt zijn hertelijk verzoek om van *f* 80, zijnde zijn uytgebragte gagie, tot *f* 100 te mogen verbeterd werden, op welke billike voorstelling wij ook niet hebben konnen stilstaan, of mosten U.Eerw. insgelijx mede verzoek doen dat hieromtrent de behulpzame hand zoude gelieven toe te brengen om een favorabile apostille op zijn request, 'tgeen onder de papieren der E. Compagnie overkomt, te obtineren. Twijffelen niet of zijn Eerw. zal zig deese weldaat in zijnen dienst langs hoe meer hier weerdigh maken, gelijk dan tot goed genoegen der gemeynte alreets preuven in de Maleyts tale opentlijk gegeven heeft.

D. van der Sluys, wegens de swakheyd zijner oogen, boven aangehaald, zoude wel traghten naar Batavia op te komen, of mogelijk door verandering van climaat zijn gezigt in wat beeter staat mogte herstelt werden, maar hebben zulx, zoo om de taalkunde van zijn Eerw. alsook het groot gebrek tot nogh van leeraaren, niet konnen toestemmen, om Christi schapen niet t'eenemaal van haare herders berooffd te zien.

De boeken, papieren etc. voor kerk en school in dese provintie benoodigt, zijn als volgt: Voor de Nederlants kerk en school: 2 bijbels in folio, 24 huyspostillen Bulaei, zoo om op de buyte-comptoiren als compagniesvaartuygen hier bescheyden te gebruyken, 36 Christelijke Zeevaart van Westermanus, 36 oeffeninge der godtzaligheyd, 24 geschreve zendbrieven, 48 Borstii vraage-boekjens, 12, zoo 'er zijn, cijfferboekjens, Bartjens.

Voor de Maleytse kerk en school: 24 Maleytse Testament in quarto, zijnde de 4 evangelisten en Handelingen der Appostelen van Heurnius, als voordeesen, 50 Carons predikatieboeken, 50 Genesis Brouwerii, 50 woordeboeken van Heurnius als voor deese, in quarto, 300 catechismi van Dankkaerts, 200 Djalang ka surgha, of wegh na den hemel van Caron, 500 ABC boekjens.

Papieren en pennen etc.: 4 riemen schrijffpapier, groot formaat, 4 dito kleyne formaat, 24 bossjens schaften, die goet zijn, 6 bequaame goede pennemessen, 1 lb goed zeegel lak, inctstof, 8 lb galnooten,[1539] 2 dito koper-root, 4 dito gom. Met welke middelen wij meynen voor 't jaar aanstaande te konnen bestaan, verhoopende dat U.Eerw. dit alles voor ons omtrent haar HoogEdelens behoorlijk remonstreeren en uytwerken zult.

Hiermede – – –. Cornelius van der Sluys syn. p.t. praeses et epist. scriba, François Valentijn syn. p.t. scriba; Hendrick Leydecker, Louis Mingjon, Domingos Queljo, Davidt de Fretis, ouderlingen; Adriaan Boeckhoudt, Ambrosius Spelt, diakonen.

Amboina aan 't Kasteel Victoria den 2en september anno 1686.

245. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 25 juni 1687.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 185-187.

Eerwaardige, hoog-geleerde – – –

[1538] Deze 'ordre' niet aangetroffen in de missiven HR-PR Ternate over de periode maart 1684 – september 1686 (NA, VOC 911-913).

[1539] Voor de vervaardiging van inkt.

U.Eerw. aangename aan ons, gedagtekend 22[en] february deses jaars,[1540] is ons uyt handen van onsen waarde medebroeder D. Corn. van Brussel wel geworden, welkers inhoud grondig van ons verstaan is.

Wij danken U.Eerw. hertelijk voor die trouwe zorge en onophoudelijke neerstigheyd om dese kerken, dewelke eenige jaren bijna herderloos geweest zijn, na vermogen te onderschragen en met de aan de hand wesende hulpmiddelen behulpzaam te zijn, gelijk hiervan een klare blijk dan nog gezien hebben in D. Corn. van Brussel tot desen kerkendienst aan ons af te vaardigen, die in reed'lijke gezondheyd ons ook is toegekomen. Voor welke genade d'Heere hertgrondelijken gedankt zij, aan wie, nadat zijn E. credentialen, door U.Eerw. hem mede gegeven, ons vertoond hadde, en dezelve bevonden tot onser volkomen genoegen, zijn Eerw. de hand des broederschaps van gantscher herte toegereykt en sessie in onse vergaderinge, als ordinair lid, genegentlijken verleent hebben, wenschende meteen zijn Eerw. toe den overvloedigen zegen des Almagtigen, zoo over zijn Eerw. persoon als venerabel ampt, waarvan wij, nevens onse Nederlandsche gemeynte, loff'lijke preuven in zijn predik-ampt en stigtelijken wandel reets genoten hebben en nog alle dagen genieten, welke genade-gifte God de goedertiere Vader over ons, als over zijn Eerw., langs hoe meer wil laten geduirzaam zijn.

d'Eerw. D. du Bois[1541] uyt Banda, van de kerk- en schoolvisite op Arouw en de zuydooster eylanden komende, door harde tegenwinden en stroom tot hier verdreven en zig te lande begevende, besmet met de persing en daarbij vrij swak, is na eenige dagen zeer christelijk in den Heere ontslapen, tot onser en wel voornaamlijk der Bandasche kerke bijzondere groote droefheyd, dewelke aan zijn Eerw. een zeer trouw en wakker leeraar heeft verlooren. En mogt jegenwoordich in cas van vertrek van D. Manteau, 'tgeen na men verstaat zeer apparent is, Banda t'eenemaal ook van leeraars ontbloot werden, waarom wij ook niet ondienstig gedagt hebben dit droevig geval in tijds U.Eerw. bekent te maken, of die kerke eerstdaags wederom door U.Eerw. wakkere zorgdraging van een bequaam leeraar konde verzien werden, dat God geve.

Den algemeyne stand deser Ambonsche kerken zal U.Eerw. omstandig met de laatste bezending werden medegedeeld, weshalven bij dese gelegentheyd daar niets af zullen bijbrengen dan alleen dat wij bijzonder geern zien zouden dat ter minsten ons nog twee vroome, kloeke Eerw. mannen, om in desen wijngaard des Heere te arbeyden, mogten toegevoegd werden, 'tgeen wij ook om voor ons uyt te werken U.Eerw. aanbevolen laten.

Dese letteren zullen wij niet verder uytbreyden – – – De kerkenraad van Amboina, uyt last en name desselfs, Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses & epist. scriba, F. Valentijn syn. p.t. scriba, Hendrick Leydecker.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 25[en] junii anno 1687.

246. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 11 augustus 1687.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 189-193.

Eerwaardige, god-vrugtige – – –

[1540] Niet aangetroffen, vermoedelijk in een niet meer leesbaar gedeelte van ANRI, Archief Kkr Batavia 51 (fol. 278-310).

[1541] Jacobus du Bois (1645-1687), arr. Batavia 1680, 1681-1687 werkzaam op de Banda-eilanden, tijdens de terugvaart van Aru naar Banda op Ambon verzeild en daar op 25 juni 1687 overleden (Troostenburg, *Biographisch Woordenboek*, 40; datum overlijden in Valentijn, AZG, 79).

Onse voorgaande met het jagt St. Martensdijk, gedagtekend 25en juny anno stanti,[1542] zal met behouden overkomst U.Eerw. wel zijn geworden, waarin wij d'aanlanding van onsen tegenwoordigen medebroeder D. C. van Brussel en het overlijden van D. du Bois uyt Banda ter deser plaatze aangehaald hebben. In 't kort hebben wij ook U.Eerw. doen der tijd den stand deser kerke vertoond, en beloofd met de laatste bezending omstandiger U.Eerw. berigt te doen, 'tgeen na vermogen wij tegenwoordig nakomen.

Onsen medebroeder D. Corn. van der Sluys heeft in november en december anno passato de kerken en schoolen op Boero, Manipa, Bonoa, Piero Tenoene, Caibobbo, bezogt,[1543] en op d'eerste drie eylanden en plaatzen bevonden het Christendom merkelijk toe te nemen, insgelijx op de volgende dorpen op Ceram tot genoegen. En volgens de laatste ingekomene advysen door de schoolmeesters aldaar, ister wederom een groot getal bejaarden die op haar belijdenis haarzelven aanbieden om door de H. doop Christi zigtbare gemeynte ingelijfd te werden, staande de visite in october of november wederom derwaarts te geschieden.

Op d'eylanden Nusa-laout, Uliasser en Boangbessy, nevens Cerams binnencust, mitsgaders de stranddorpen van Ambon en bergdorpen van Leytimor, is alles nog in een wenschelijke toestand. En konden de visitens op alle voornoemde plaatzen wat dikwilder werden waargenomen, zulx niet dan te heylsamer wesen zoude. Evenwel werden door ons alle middelen aangewend welke in ons vermogen zijn en wij noodwendig oordelen.

Dese onse kerke scheen onder het opzigt onser dry aanwesende predikanten wederom wat op te luyken,[1544] maar het ongeval dat het Bandaasch Zion wegens het afsterven van d'Eerw. D. du Bois zalr en het vertrek van D. Manteau, op ontbod van haar HoogEdelhedens na Batavia, getroffen heeft, nooddrukte ons om, op 't verzoek der Bandasche Regeering aan den E. Heer gouverneur en raad deser provintie om een leeraar uyt dese kerke, die herderloose kerke gints bij te springen, en hebben dan, hoewel ongaarn, onsen medebroeder D. François Valentijn uyt het midden van ons moeten afsteken, opdat Jezu Evangelium aldaar zoo veel mogelijk is suyverlijk verkondigd en de H. sacramenten na Christi instellinge door zijn Eerw. mogten bediend werden, totdat door een leeraar na bovengenoemde kerke afgezonden van Batavia zal konnen vervangen werden, om alsdan tot ons weder te keeren en des Heeren lasten hier waar te nemen en te helpen dragen, tenzij door de Hooge Regeering en U.Eerw. het anders mogt geoordeeld en beslooten werden, 'tgeen wij in geenen deele tegenstreven zullen, maar hetzelve aannemen als zodanig ten meeste dienste der Bandasche kerke te behooren. Onsen voornoemde broeder is dan medio july jongstleden, in gezelschap van den opperkoopman den E. Willem Basting[1545] en familie, na Banda gestevend, en verwagten alle dagen schrijvens van zijn Eerw. behouden overkomst aldaar, uyt hetwelke U.Eerw. te beoogen niet swaar zal zijn hoe wij, ten minste in kas van verblijff van D. Valentijn in Banda, om dry leeraren ons nog benoodigd vinden, en zouden uyt het binnenste onser zielen wenschen dat met voorschreven getal, was het doenlijk, in onsen swaren dienst mogten onderschraagd werden.

Wij hebben het Kort Begryp, door D. Leydekker in 't Maleyts overgezet,[1546] ons in een aanzienlijke meenigte toegeschikt, ook rijklijk alomme hier gedistribueerd, en verwagten allengskens met de hulpe des Heere derzelver vrugten.

[1542] Hiervoor, doc. 245.
[1543] Verslag niet aangetroffen.
[1544] Opluyken: opengaan, opbloeien.
[1545] Willem Basting of Bastinck, januari 1682 secunde in de Molukken, januari 1684 op Ambon, januari 1687 in Banda, 1689-1690 provisioneel gezaghebber aldaar, december 1690 benoemd tot gouverneur van de Molukken, tijdens de reis daarheen overleden op Banda 13 februari 1691.
[1546] Zie Bijlage Maleise Geschriften, nr. 24.

(*De situatie van de gereformeerde kerk in Frankrijk na de opheffing van het Edict van Nantes heeft de kerkenraad bedroefd. God geve de vervolgden moed. Het aanschrijven van Batavia over Juffr. Ketelaar*[1547] *is in aanmerking genomen. Zij heeft zich in Ambon zowel binnens- als buitenshuis zonder gekrakeel en zedig gedragen en leeft met haar echtgenoot blijkbaar in goede harmonie.*)

De noodwendigheden voor kerk en school zijn dese navolgende: 12 bijbels met de psalmen op nooten daaragter in quarto, 40 N. Testamenten met psalmboeken en volkomen noten in quarto, 24 Bulaei huyspostillen in quarto, 24 Westermanni Christelijke Zeevaart in octavo, 24 N. Testamenten en psalmboeken tezamen in octavo, 100 Havermans gebedenboekjens, 300 Nederlandsche a.b.c. boekjens, 100 letterkonsten, 50 historiën Davidts en Tobias van yder de helfd, 200 Hollantsche psalmboekjens met volkomene nooten, 200 slegte gemeene dito, 50 geschreve zendbrieven, 50 evangely boekjens.

In 't Maleyts: 300 Brouwerii Testamenten, 200 Genesis van dito, 300 Carons predikatieboeken.

1200 Stux pennen, 4 riemen groot mediaan papier, 4 dito klyn formaat, 1 lb zegellak, 2 stux pennemessen.

Welke middelen wij meynen genoeg te zullen zijn voor 't jaar aanstaande.

Eyndelijk – – – De kerkenraad van Amboina, en uyt aller last en naam Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses, et epist. scriba, Corn. van Brussel s.p.t. scriba, Hendrick Leydecker.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 11^{en} augusti 1687.

247. INSTRUCTIE VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON VOOR DE KRANKBEZOEKERS IN HET GOUVERNEMENT AMBON. Ambon, 26 februari 1688.
NA, VOC 1453, fol. 52r-53v. Afschrift[1548]

Instructie voor de krankbesoekers, zoo hier aan 't Casteel als op de buytencomptoiren geplaats.[1549]

Eerstelijk zullen de krankbesoekers gehouden zijn bij haare respective subaltern hoofden tragten te besorgen dat alle dagen 's morgens en 's avonts ter bequamer tijdten plaatse de gewoonlijke gebeden met alle sedigheyt en vereyschte stigtinge werden gedaan, waartoe gebruyke sullen de morgen- en avontgebeden agter onse Catechismus, of ook zodanige die haar na vereysch van tijde door d'Eerw. kerkenraadt zullen werden ter handt gestelt.

[1547] Vermoedelijk in een niet meer leesbaar gedeelte van inv.nr. 51 (fol. 278-310). Niet vermeld in de notulen kkr Batavia (Mooij, *Bouwstoffen* III).

[1548] Een gedrukt afschrift van de (niet bewaard gebleven) originele instructie, van de hier gegeven tekst afwijkend in spelling en soms ook in woordkeus, in Valentijn, AZG, 133-135. Zie ook de provisionele instructie uit 1672 (hiervoor, doc. 171). Valentijn voegt aan het begin de volgende toelichting in: 'Men plagt hier in voorige tijden ook zes krankbezoekers te hebben; dog nu is 'er (uit zuinigheid al weder op de zaaken van den godsdienst, daar 'er zoo veel duizenden guldens onnoodig van timmeragiën en andere dingen, die wij overslaan, getrokken worden), maar een aan 't kasteel en een op 't eiland Oma, en op de verdere eilanden laat men een zoldaat den godsdienst, als was hij krankbezoeker, waarnemen. Wat het werk van een Krankbezoeker is, kan men uit de volgende instructie zien.'

[1549] In margine (fol. 52r): 'Extract uyt het Ambonsch kerkelijk resolutieboek van dato 26 februari 1688, behelsende een reglement voor de krankbesoekers bescheyden in dese provintie Amboina.'

Ten tweeden sullen de krankbesoekers alle sondagen enige capittelen uyt het Nieuwe of Oude Testamenten of predikatiën, gemaakt door gereformeerde leeraars, den volken voorlesen, en ook voor de predikatiën het voor de predicatie in de weke, en daarna 't gebedt in de weke gebruyken,[1550] en ten minsten twee veersen uit de psalmen Davids voor-, insgelijx ook twee, daaruyt na-singen, besluytende de godsdiens met Pauli bekende zegen, 2 Cor. 13 vers 13.

Ten derden zullen de krankbesoekers uit het woort Gods in 't particulier den volken die vermaninge van noden hebben aanspreken en vermanen, voornamentlijk sulke die op het krankbedt leggen opwecken, troosten, overtuigen na gelegentheyt van hare krankheyt en staat zal vereysschen.

Ten vierden. De krankbesoekers zullen veelmaal de scholen op de plaatse daar bescheyden zijn visiteren, en naauwkeurig agt geven of door den schoolmeester alle vereyschte neerstigheyt wert aangewent dat de jeugt in hare dagelijxe lessen langs hoe meer mag vorderen en toenemen.

Ten vijfden. De tijdt tot de visiten van kerk en school zullen de krankbesoekers tijdig hare subalterne hoofden om een vaartuyg met behoorlijke scheppers versien beleeft versoeken, en 'tzelve hebbende bekomen, de visitens op de christendorpen onder het resort van haar respective subaltern hooft bescheyden, neerstig afleggen, en dat alle maanden precys, sonder de schoolmeesters in 't minste van hare comste te preadverteren.

Ten sesden. Zoo haast op de dorpen zijn aangekomen, zullen sig aanstonts na de school (de son nog niet ondergegaan zijnde) begeven, en aldaar zeer scherp en naauwkeurig agt nemen, zoo op des schoolmeesters comportement alsmede gerequireerde vlijt in 't waarnemen van zijn schoole, zullende alsdan sij krankbesoekers de scholieren selfs examineren van den meeste tot de minste, derselver schrijven naauwkeurig beoogen, de rollen der leerlingen nasien, ofte met het getal der presenten zijn overeenkomende.

Ten sevenden. Zullen te besorgen hebben dat de schoolmeester een nette rolle der ledematen, zoo der afgestorven als die nog in 't leven zijn, mitsgaders die jongst op hare belijdenisse tot ledematen zijn aangenomen, onder haar houden en voorsigtig bewaren, om daarmede de Eerw. predikanten tijdt en stant zulx vereysschende, te gerieven en te konnen dienen.

Ten agsten. Wanneer de visiten zullen hebben afgelegt, zullen gehouden zijn zoo spoedig als het doenlijk is een accuraat en net affschrift harer bevinding en verrigting, item, hoeveel jonge kinderen op yder christendorp te doopen zijn, aan de Eerw. kerkenraadt ter deser stede hebben over te zenden.

Ten negenden. De ouders der kinderen in de christendorpen zullen door de krankbesoekers op het vrundelijkste werden verzogt en aangesproken, te weten, die hare kinderen dagelijx niet ter school en senden, dat ze haren pligt omtrent voorschreven kinderen, als derzelver beste, gelieven te bewijsen, om alsoo in de gronden van onse christelijke godsdienst des te beter onderwesen te werden.

Ten thienden. De krankbesoekers zullen niet vermogen enige scholieren van de schoolgang te ontslaan off speeldagen te geven zonder voorgedaane kennisse aan d'Eerw. predikanten.

Ten elfden. Is het de krankbesoekers ook aanbevolen dat de avondtgebeden, volgens het hedendaags gewoon gebruyk, des saturdaags en sondags 's avonts met alle stigtinge werden waargenomen, en de voornoemde bedestonden met hare tegenwoordigheyt zelfs bij te wonen.

[1550] Bij Valentijn staat hier '... voorlezen, en ook voor de predikatiën, het gebed voor de predikatie in de week, en daarna het na-gebed in de week, gebruiken, en ten minsten...'.

Ten twaalfden. Indien enige verschillen onder de ledematen in de christendorpen ontstaan, en de krankbesoekers dezelve zijnde ter oren gekomen, zullen zij met alle bescheidentheyt ende vrundelijkheyt in der minne voornoemde verschillen tragten bij te leggen, maar, sulx ten gewenste effecte niet vermogens zijnde te verrigten, het in hare rapport aan de Eerw. kerkenraadt bekent te maken.

Ten derthienden. Des sondags na de middags zullen de Maleyts-kundige krankbesoekers in de plaats haarer residentie zelfs een Maleyts predikatie (en wat verder daartoe behoort) den volken voorlesen, om alsoo onse christelijke godsdienst te grooter luyster en stigting toe te brengen.

Ten veerthienden. De crankbesoekers zullen de jongmans en dogters van de schoolgang ontslagen sijnde, eenmaal ter week, naamlijk des woensdags namiddags, haare voorgaande lesse in deselven doen repeteren, in de sangkonde haar verder onderwijsen, en dat besorgen dat een yder een sang- of psalmboek voor sig selve uitschrijven, om alzoo de gemeynte in 't singen tesamen behulpsaam te zijn, en wert zulx verstaan, te weten, des woensdag namiddags by de krankbesoekers te komen, zoo lang voornoemde jongmans en dogters ongetrouwt zijn.

Ten vijfthienden. Geen krankbesoekers vermogen enige boetens, wegens versuym van godtsdienst, in te vorderen.[1551]

Alle hetgene in dese instructie mogte de Hoog Agtb. Politie betreffen, versoekt d'Eerw. kerkenraadt desselfs gunstige appostille en approbatie.

Onder stondt: en was getekent: Cornelis van der Sluys, syn. p.t. scriba.

(Lager stondt) het appostil fiat, approbatie voor zooveel de maintenue in dese instructie begrepen ons aangaat, ter ordonnantie van de E.E. Heer gouverneur en Raadt.

Amboina, Victoria, den 2^{en} maart 1688, en was getekent: Pieter Roselaar, secretaris.[1552]

248. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 12 mei 1688.

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 197-199.

Eerwaardige, godzalige – – –

Uit U.Eerw. aangename letteren gedagtekent den 15 der afgeweke maand januari en per 't schip Pijlswaard ons toegesonden[1553] verstonden met soo grooten blijdschap den bloeienden toestant van het Sion Gods onder U.Eerw. wackere opsigt en trouwe voorsorge (dat de Heere genadig wil laten duieren, stellende Christum hoe langer hoe meer tot een baniere der volkeren, en doende vele heidenen komen tot den wensch aller heidenen[1554]). Alsook ongemene droefheit onses herten, omdat tot dese sugtende kerke, in dit wijd-uitgestrekte Amboina (die van alle kanten en rondomme, ons toeroepen 'koome tot ons over, en helpt

[1551] Valentijn heeft hier: 'Aldus gedaan en geresolveerd in onze kerkelyke vergadering den 17^{en} februari in 't jaar onzes Heere 1688'.

[1552] Valentijn voegt hieraan nog toe: 'Deze krankbezoekers, meesters, en meester coeliling of omloopende meesters, die aan de huizen leeren, werden by den Kerkenraad op goedkeuring van de Regeering aangesteld, en als een krankbezoeker zijn ordonnantie op een schip of ergens na toe krygt, werd die eerst door den Praeses, en daarna door den Landvoogd en dus op Batavia eerst door den Praeses, en laatst door den Heer Directeur-Generaal van Indiën, geteekend'.

[1553] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 342-343.

[1554] Haggaï 2:8.

ons'[1555]) niemant tot ons gekomen en is om dit bedroefde Sion te troosten, na het herte te spreken, de palen van Jesu coninkrijk onder het Heiden- en Morendom te helpen uitsetten en Christo veel zielen winnen, opdat de Coninkrijken onses Heren mogten worden, en de coningen haar heerlijkheit inbrengen in het Nieuwe Jerusalem.[1556]

Dog wij vergewissen ons volkomen, Eerwaardige en Hooggeleerde Heren, dat het sowel U.Eerw. zielen als de onse op het aldergevoeligste smert, en dat alle voorsorge en vlijt aanwent om ons in desen te helpen, waarom U.Eerw., so wij gissen, gelijk d'Eerw. Gellius Cammiga[1557] na de kerke van Ternaten, also ook d'Eerw. Fredericus Gobius[1558] na die van Banda geschickt hebd, opdat D. Falentyn, door sijn Eerw. vervangen, ons wederom mogt toekomen, die van ons alle dag tegemoet gesien werd.

Onse kerk aangaande, die is God lof nog in een goeden toestant, wordende de Maleysche gemeente door D. Corn. van der Sluis en de Duitsche door Corn. van Brussel meest bedient, dog de nader toestant derselver, alsook die van de buitenkerken, sullen U.Eerw. per 't schip de Graaf toekomen.[1559]

Het moeide ons dat Sr Jan Walre[1560] (ons van U.Eerw. gerecommandeert om, waar 't doenlijk, hem tot krankbesoeker aan te stellen) niet konden helpen, vermids geen eene plaats voor een Duitsche krankbesoeker open en hij in de Maleysche taal onkundig was.

D. Matheus Heck, predikant in Ternaten, is per scheepjen de Hendrykus alhier aangeland en koomd per 't Casteel Batavia tot U.Eerw. over. Waarmede (na dankbare erkentenisse voor U.Eerw. trouwe voorsorge dat ons den eys onser kerk- en schoolbehoeften sijn toegekomen) eindigende – – – de kerkenraad van Amboina, en uit aller naam en last Corn. van der Sluys syn. p.t. praeses, Corn. van Brussel s.p.t. scriba, Jan de Ruyter ouderling.

Amboina Victoria den 12 mei 1688.

249. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1688.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 201-206.

Eerwaarde, godvrugtige – – –

Onsen voorgaande, in handen van Sr Caspar Dinkels, gewesen ouderling deser gemeynte, willen wij vertrouwen dat met behouden reyse U.Eerw. wel zal wesen toegebragt, waaruyt in 't kort den stant deser kerken doen ter tijd zult hebben beoogt, 't zedert welke tijd tot heden 't alles nog in een wensch'lijke bloey is gebleven, 'tgeen de Heere langs hoe meer met zijnen overvloedigen zegen genadiglijk gelieve te agtervolgen.

Onsen medearbeyder in 't werk des Heeren D. C. van der Sluys heeft in november anno passato op d'eylanden Boero, Manipa, Bonoa, mitsgaders een groot gedeelte van Ceram, in afwesen van D. Valentijn, als doen Christi kudde nog in Banda weydende, de kerk- en schoolvisite afgelegt,[1561] en het overal tot genoegen bevonden. Veele zijn den schoot der kerke door den H. doop ingelijft, gelijk ook in maart des tegenwoordigen jaars d'overige

[1555] Handelingen 16:9.
[1556] Openbaring van Johannes 21:24.
[1557] Gellius Cammiga, arr. Batavia 1687, 1688-1700 predikant te Ternate, 1701 overleden te Banda.
[1558] Fredericus Gobius (1645-1693), arr. Batavia 1687, 1688-1693 predikant op de Banda-eilanden.
[1559] Niet aangetroffen.
[1560] Jan Walré, militair; verzoekt op 27 mei 1687 de kerkenraad van Batavia tot krankbezoeker aangesteld te worden, wordt als soldaat naar Ambon gezonden met het bericht aan de kerkenraad aldaar dat hij naar bevind van zaken kan handelen (Mooij, *Bouwstoffen* III, 710, 726). VOC Opvarenden geeft Jan Wouters van Walree, van Haarlem, arr. Batavia 8 februari 1687 als adelborst, overlijdt 23 mei 1691.
[1561] Verslag niet aangetroffen.

christendorpen op Ceram bezogt heeft en het gerequireerde verrigt, en bidden wij daaglijx den Coning aller coningen dat zoo allengskens mogen bekeert werden degeene die tot het coninkrijke zijner genade behooren, opdat onsen coning Jezus met den scepter zijns goddelijken Woords en door de kragt zijns H. Geestes alzo over Zion, den berg zijner heyligheyd, regeeren en heerschappije voeren mag van d'eene zee tot aan d'and're, dat de heydenen zijn erfdeel werden ende de eynden der aarde zijne bezittinge, erkennende geen hooger nog magtiger coning dan Jezum, wien zij, als zijn volk, uyt alle geslagten, natiën en tongen diergekogt, alleen eygen zijn.

De kerken op de nabij leggende eylanden, als Honimoa, Nusalaout, Oma, insgelijx alhier op Leytimor, zijn ook zodanig dat ons nog gedurig stoffe van dankzegginge tot God verleend werd. Volgens de jongst aangekomene rapporten van de krankbezoekers, op de buytencomptoiren geplaatst, werden de schoolen door de schoolmeesters, beneffens den dag des Heeren en bedestonden des avonds door de bejaarden, neerstig waargenomen. Wij zouden al voor eenige tijd uyt het midden van ons ymand, om de visite op voornoemde eylanden te doen afgeschikt hebben, maar is door de lang aanhoudende regenmoesson en harde sterke winden t'eenemaal ondoenlijk geweest, ten welken eynde wij het best en 't zekerst hebben geoordeeld dit hoognodige vereyschte werk in de maanden october en november nu aanstaande onder des Heeren zegen en hulpe, ter hand te nemen ende te volvoeren. Als zullende D. van der Sluys Boero, Manipa, Ceram etc. en D. Valentijn Honimoa, Nusa-laout etc. bezorgen, waarvan breeder per naasten.

Hieruyt konnen U.Eerw. genoeg bevatten dat met ons drie predikanten het niet wel doenlijk is zooveel kerken behoorlijk te bedienen. En gelijk wij jaar op jaar hebben aangehouden om meerder medehelpers in dit heylig werk, zoo is 't dat wij alsnog zulx op 't ernstigste doen, dat ten minsten nog twee wakkere mannen, aangedaan met een heyligen ijver voor het huys des Heeren en magtig in de Schriften, door hulp en intercessie uwer Eerw. ons mogten bijgezet werden om nevens ons dese sware lasten te onderschragen, en te meer onsen medebroeder D. van der Sluys niet geern langer dan zijn laatste verband uyt in dese oostersche quartieren te verblijven gezint is. Wij willen dan hoopen dat U.Eerw. ons in dese groote verlegenheyd zullen gedagtig zijn en na vermogen bijspringen.

De kerk- en schoolbehoeftens zijn dese navolgende. Voor de Nederlandsche kerk en school: 24 huyspostillen Bulaei, 24 groote psalmboeken met nooten, 50 evangelyboekjes voor de jeugt. Voor de Maleytse kerken en schoolen: 150 predikatieboeken D. Caron, 150 Genesis Brouwerii, 150 Testamenten idem, 300 Aldegondes in 't Maleyts, 6 riemen schrijffpapier, klijn formaat, 24 bosjes schaften, 24 p^{s} zegellak. Met dese hulpmiddelen is ons vertrouwen dat het gebrek zal konnen vervuld werden.

De God en Vader aller genaden geve dat U.Eerw. klaarlijk mogen bemerken zijnen milden en rijken zegen over U.Eerw. bedieningen, om het koninkrijke Jezu alle dagen groot voordeel toe te brengen.

Waaemede wij afbreken, en wenschen dat de God des vredes en den grooten Herder der schapen door het bloed des eeuwigen Testaments uyt de dooden heeft wedergebragt, naamlijk Jezum Christum onsen Heere, U.Eerw. gelieve te volmaken in allen goeden werk opdat U.Eerwaardens zijnen wille meugt doen, werkende in U.Eerw. 'tgeen voor Hem welbehaaglijk is door Jezum Christum, verblijvende onderwijlen, Eerwaarde hooggeleerde Heeren, U.Eerwaardens dienstvaardige ziel-lievende en heylwenschende vrienden en medebroeders de kerke-raad van Amboina, en uyt aller naam onderteekend: Cornelis van Bruisel s.p.t. praeses, Corn. van der Sluys syn. p.t. scriba, Jan de Ruyter ouderling.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 20^{en} september 1688.

250. BRIEF VAN DS. CORNELIUS VAN DER SLUYS AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 14 september 1689.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 207-209.

Eerweerde, godzalige, hooggeleerde Heeren, en geliefde medebroederen in Jesu Christo.

't Is U.Eerw. bewust hoe Jezu gemeynte, die hij met zijn dierbaar bloed verkregen heeft, na die gaven mij van den oppersten Heere des huyses medegedeeld, van medio anno 1674 tot heden, zoo in de Moluccos als dese Ambonsche provintie, zoo in qualiteyt van proponent als predikant, bediend hebbe. Welke tijd overwegende, zullen U.Eerw. met mij bekennen moeten 't geen eene maand of jaar te wesen, maar het een merkelijke reex van jaren uyt te maken. Wat diensten in voorschreven tijd Jesu kerke, zoo in onse Nederlandsche als Maleytse tale, toegebragt hebbe? laat ik aan 't gevoelen van U.Eerw. en diegeene die na den aard der liefde en in waarheyd mijnen arbeyd gehoord en bijgewoont hebben. Hooger dit op te halen, of dieper uyt te pluysen, zoud' eer na een eygen loffzoeking als een nedrig gemoed neygen. Altoos dit staat vast, dat vanwegen de veelvuldige visitens in dese heete landen en den swaren dienst doe[1562] ettelijke jaren de kerken meestentijd alleen heb' moeten bezorgen, het gezigt mijner oogen en lichaamskragten merkelijk zijn verswakt geworden.

Aangezien dan in february aanstaande mijn laatste verband vokomen zal geëxpireerd wesen, en tegenwoordig dese provintie van den arbeyd van drie aanwesende leeraren gaudeert, is mijn ootmoedig en hertgrondig verzoek op U.Eerw. dat eens eyndelijk uyt dese oostersche quartieren mijn verlossing mogt obtineren, en mijn opkomst na Batavia genegentlijken ingewilligt. 'k Hoope immers dat U.Eerw. mij niet langer met eenige motiven zullen tragten op te houden, maar vrundbroederlijken mijn verzoek, zeeker niet wel langer verwerpelijk zijnde, eenpaarlijk goedvinden en toestemmen zullen en mij na alle vermogen tot obtinue bij haar HoogEdelens bijspringen, welke weldaad met de vereyschte dankbaarheyd altoos zal erkennen. Waarop mij verlatende, wil U.Eerw. uyt het binnenste mijner herte beveelen in de veylige protectie des Alderhoogste, die U.Eerw. persoonen en venerabile diensten overvloediglijk gelieve te zeegenen.

Verblijvende – – – Corn. van der Sluys, eccl. Amboinensis.

Amboina aan 't Casteel Victoria den 14^{en} september 1689.

251. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 september 1689.
ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 213-216.[1563]

Eerwaerde, godzalige – – –

U.Eerw. aengename letteren van den 15 februarii deses jaers[1564] zijn ons den 12 july behoorlijk ter hand gesteld, waeruit wij bespeurd hebben U.Eerw. groote drift en genegenhijd om ons in onsen arbeyd en nood bij te springen.

De bijsondere blijken daervan sien wij in 't toesenden van den Eerw. D. van der Vorm, tot ons op gemelde dag van julius overgekomen, welken sijn Eerw. wij oock als een weerdig medebroeder de hand van broederschap toegerijkt, is als een lid in onse vergadering, met toewensching van den zegen des Heeren over sijn Eerw. persoon en ampt, aengenomen hebben, niet twijffelende of de kerck van Amboina sal gewenschte vrugten van sijn Eerw. dienst, waervan wij met lof, genoegen en bijsondre hope spreken, genieten.

[1562] Toen.
[1563] Het handschrift is dat van ds. François Valentijn.
[1564] ANRI, Archief Kkr Batavia 51, fol. 376.

Wij bedanken U.Eerw. voor de broederlijke communicatie, soo van den stand der afgelege kerken als van 't preparatoir examen van den kranckbesoecker Nicolaus Hodenpijl, van welken de Amboinsche of andre Oostersche kerken, wegens sijn Eerw. ervarenhijd in de Maleytsche tale, bijsondre dienst sal konnen genieten.

Om U.Eerw. nu eenige notificatie wegens de stand der kerken alhier te geven, soo vinden wij ons, tot onse groote droefhijd, genoodsaeckt te seggen dat, na scherp ondersoek, insonderhijd op de buiten leggende eylanden, bevonden hebben hoe de Inlanders aldaer, ten meesten deelen onervaren in de gemeene Maleytsche taal en bijgevolg sonder kennis in saken van godsdienst, alles sonder eenig begrip van 't herte der saecke te hebben maar van buiten leeren.

Sij betoonden echter, soo lang 'er nog eenige schrick van die onbehoorlijke boeten, nu afgeschaft,[1565] was, eenige ijver tot de verkeering in 't huis des Heeren en lust tot 'et betreden van sijn voorhoven te hebben, maar soo ras sij de losse toom en relaxatie van den onbetamelijken eysch der boeten vernamen, betoonden sij opentlijk 'tgeen sij uyt wereldsche insichten ontvijnsden, te zijn. Men siet haer bijna in geen kerken meer verschijnen, en de plaetsen des dienstes, self daer krankbesoeckers leggen, bijna als ontvolkt. Christelijke vermaningen werden van haer in de wind geslagen, de tael dergene die nog iveraers in 't werck des Heeren onder haer zijn, veragt, en den godsdienst of als onnoodig of als een al te moeielijke verpligting en te harde dienst, soo sij 'er geen voordeel bij sien, van haer aengemerckt.

Wat redenen hebben wij dan niet om over haer te suchten, en te seggen dat wij, en soo veel Eerw. mannen voor ons, onder haer bijna als tevergeefs schijnen gearbijd te hebben? Och of 'et den oppersten Herder behaegde dese sijne dwalende schapen weder op de rechte weg te brengen! door sijn Geest in hare herten te werken, hare oogen soodanig te verligten dat sij diegene eens mogten bevonden werden waervoor sij overlang bij ons, na 'tgeen ons uiterlijk bleeck, aengenomen zijn! Och of 't hem behaegde te dien eynde in sijnen wijngaard alhier meer arbijders uit te stooten en sijn kerke van een grooter getal herders te versien, om aldaer gestadig sijn schapen te wijden, gade te slaen en een waeckend oog over haer te houden! Soo souden wij redenen hebben om te hopen van mettertijd een bloeiend Christendom in die gewesten te gemoet te sien. Maer 't getal der herderen, tot 'et bewaecken van soo'n groote en versprijde kudde, is te klijn, onse schouderen bevinden wij te swack om dien swaren last alleen te dragen, die visiten, die, op sijn beste, maer twee maels 's jaers derwaerts, om d'afgelegenhijd der eylanden, geschieden, zijn te veel.

De christenen aldaer bewaken wij wel met onse herten, en sij betoonen oock in ons aenwesen aldaer wel yverig te zijn, maer bij ons vertreck verdwijnd oock aenstonds hare ijver, en alsoo betoonen diegene die de zaak onder haar nog eenigsins verstaen dat sij alleen door de tegenwoordigheyd van een predikant op den regten weg gehouden en andre, door haer voorbeeld, meer en meer daarop gebracht konnen werden.

Hieruyt sullen U.Eerw. genoegsaem konnen begrijpen hoe seer dese kerken, en wij voor de selve, om leraren en dienstknegten moeten roepen.

Dat wij dan een rommeling over den elendigen stand van Gods Zion alhier in U.Eerw. ingewanden konden voordbrengen, teneinde U.Eerw. medelijden sig insonderhijd over dese soo sigtbaer noodlijdende kerk mogt uitbrijden, om nevens ons den Allerhoogsten tot'et uit-

---

[1565] Boetes opgelegd bij resolutie PR van 2-6 juni 1667 (zie hiervoor, aantekening bij doc. 160), volgens Valentijn afgeschaft door gouverneur De Haas (AZG, 88v), volgens De Haas zelf per missive HR aan PR Ambon d.d. 25 februari 1688 (gouverneur De Haas in zijn Instructie, Knaap, *Memories*, 280). In NA, VOC 914 echter geen missive van die datum aangetroffen (ook niet 25 febr. 1687 of 1689); in de wél aanwezige missive van 3 maart 1688 (fol. 1377-1457, nader fol. 1417-1418) wordt wel aangemaand tot terughoudendheid in het opleggen van boetes, maar slechts in algemene zin, in het kader van maatregelen tegen de verarming van de bevolking.

stooten van wackere dienstknegten in sijnen oogst alhier door ijverige gebeden te bewegen, soo souden wij, van hem verhoord zijnde, in tijds 't ongeval 'tgeen wij menschelijker wijse daervan voorsien, nog konnen voorcomen.

Wij seggen dit, Eerw. Heeren en medebroederen, niet omdat wij aan U.Eerw. liefde, sorge en medelijden twijffelen. O! neen, daervan heeft de Amboinsche kerke te considerable blijken. Maer alleen om dit alles in U.Eerw. nog kragtiger te doen werden en onsen pligt hierin te voldoen.

Bij dit alles comt nu dat wij U.Eerw. communiceren hoe den Eerw. D. Van der Sluis in onse vergadering sijne genegenhijd om na Batavia te vertrecken, waerover sijn Eerw. aen de Hooge Regering op Batavia nu schrijft,[1566] heeft gelieven voor te stellen en daerbij soo onbeweeglijk te persisteren, dat wij sijn Eerw., sich op sijn langdurig verblijf alhier en verswacking van oogen bij de moeielijke visiten der buitenkerken excuserende, door geen motiven tot langer verblijf in 't bewaecken van Christi teed're schapen alhier hebben konnen persuaderen.

Derhalven versoeken wij dat, door U.Eerw. intercessie bij haer HoogEdelheden en bekendmaecking van den nood der kerken bij dit gebrek van leeraars alhier, de Ambonsche kerck, die buiten den Eerw. D. van der Sluis maer met drie leeraren versien is, ten minsten dog met nog twee wackre en iverige mannen bijgesprongen, en ons, in 't moedig torsen van den last, die wij wel gewillig dragen maer onder welk wij sonder secours beswijken souden, eenige verligting mag gegeven werden.

Hiermede – – – Den kerkenraed van Amboina en uit aller last en naem F. Valentijn syn. pro tempore praeses, epistolae scriba; Corn. van Bruisel s.p.t. scriba, Matthijs Molckman.[1567]

Amboina Victoria den 20en september 1689.

P.S. Soo als wij stonden om desen te sluiten en 'er geen tijd tot weder uytschrijven overig was, communiceerd ons den Eerw. D. van der Sluis dat sijn Eerw. jegenwoordig aen de Hooge Regering, over 't gemelde in desen, niet schrijven sou, aengesien bevorens sulcx met het eerste schip van hier al geschiet is, 'tgeen U.Eerw. voor soo verre van ons genotificeerd is per advys weder gecommuniceerd werd.

252. BRIEF VAN DE KERKENRAAD VAN AMBON AAN DE KERKENRAAD VAN BATAVIA. Ambon, 20 mei 1690.[1568]

ANRI, Archief Kerkenraad Batavia 137, fol. 217-227.[1569]

Eerwaarde godsalige – – –

We hadden al over eenige tijt met groot verlangen ende gedult U.Eerw. rescriptie op onse voorgaande missive van dato 20 september 1689[1570] verwagt, welke wij eyndelijk uyt handen van onse waarde medebroeder D. N. Hodenpijl ontfangen hebben, ons overgekomen den 18^{en} april deses jaars met 't fluytschip Tamen, welke, nadat zijn Eerw. ons zijn testimonium ecclesiasticum et peremtorii examinis[1571] vertoont hadde, wij d'hant der gemeynschap en sessie in onse vergadering vergunt hebben, verhopende dat d'Heere God zijn Eerw. dienst overvloedig zal zegenen, tot inwinning van veele zielen den Heere Jezus.

[1566] Vgl. doc. 250.
[1567] Opperchirurgijn (eerder ook op Ternate), ouderling 1688-1690.
[1568] De datum staat niet in de brief, maar wordt vermeld in het hiernavolgende document.
[1569] Het handschrift is dat van ds. Petrus van der Vorm.
[1570] Doc. 251.
[1571] Zijn kerkelijk getuigschrift en [het getuigschrift] van het afleggen van het peremptoir examen.

Maar, Eerwaarde Heeren en medebroederen in den Heer Jezus Christus, om eens in der minne met U.Eerw. te spreken: was 't U.Eerw. een groote droefheyt van ons te verstaan en te hooren de slegte toestant der kerken alhier, en wel in 't besonder van die van de buyten-eylanden, gelijk 't ons ook was wanneer we deselve zoo ondervonden, we moeten bekennen dat se niet minder en was wanneer U.Eerw. brief openden en hoorden lesen en se daarbij nog nader overdagt hebben. Want we bemerkten daar in 't generaal in dat de stijl van den brief doorgaans zoo hart was, alsof we onder de broederen en kerkeraat van Batavia stonden, daar U.Eerw. nogtans zeer wel bewust is dat we maar collaterale kerken en mede-arbeyders in den akker des Heeren, en in dat stuk d'een niet meer nog minder als d'and're zijn. 't Viel ons hart daarin te hooren vermelden van een verval der kerken. Onses wetens en hebben we dat aan U.Eerw. nooyt geschreven, gelijk we daartoe ook onse voorgaande brief van den 20 september des jaars voornoemt opgeslagen en geresumeert hebben, waarin wel eerst een ontdekking van de geschapenheyt van dit inlants christendom gedaan is.

Een verval en is er in geenerley wijs, want de kennis aangaande, die is als voorheen, gelijk we geschreven hebben, bestaande maar in een van buyten leering van de vraage-boekjes, die in 't laag Maleits geschreven zijn, wiens sin of inhout en, om nader te spreken, welke taal zij in stukken des geloofs niet en verstaan. Maar hiervan en verdere daarover te doen staande consideraties sullen we nader schrijven met de toekomende missive, die wij aan U.Eerw. met 't laatste schip meenen toe te schikken.

't Getal aangaande, dat blijft omtrent hetselve, maar 't vergroot zoo niet als wel in voorige tijden, want wij en kunnen van ons zelven niet impetreren dat we luyden aannemen in de schoot der kerke die geen God nog godsdienst kennen. Evenwel, waarde medebroeders, dit is zoo niet op te vatten dat dit ons schrijven dat van onse waarde medebroederen die voor ons geweest zijn, prejudiciëren zou. Want 'tgeen se geschreven hebben, dat's mede de waarheyt conform, maar beyde in verscheyde opsichten. Zij hebben maar van d'uytterlijke toestant en aansien der inlantse christenen geschreven, 'twelk onder anderen uyt dese woorden genoegsaam kan bewaarheyt werden, gedateert aan U.Eerw. vergadering in september 1686: 'Het Zion Christi, soo men na 't uytwendige zal oordeelen, is hier nog in een gewenste bloey', en zoo voort,[1572] 't welk in die tijden genoeg was, vermits men maar 't gantze werk in 't uytterlijke bepaalde van 't aanleeren van eenige boekjes of gebeden, op welke indien se yemant kende, die voor een waar lidmaat van Christi kerk aangenomen wier, waartoe niet weynig hielp die kerke-order van 't jaar 1676 den 29^{en} februarii,[1573] waar-bij men wel expres verbonden wier zig te houden in maniere voorschreven aan zoodanige boekjes. Wij daarentegen hebben meest op 't innerlijke g'oogt, en blijven in dier voegen bij ons voorgaande schrijven van den 20 september des voorleden jaars.[1574]

't Tweede dat ons swaar viel te hooren, zijn dese woorden: 'Behalven dat wij nog niet g'hoort hebben dat yemant van die drie nog regt in staat is om den dienst in 't Maleits te doen, ook niet dat daar yemant zig toe bevlijtigt', en 'tgeen er op volgt, in zoo verre dat w'ons daaraan ten hoogsten hebben laten gelegen leggen, en 't oordeel yeder in 't besonder van onse gantze vergadering onderworpen, of er ijverloosheyt, luyheit en diergelijke dingen die tegen de dienst van ons streden, in ons in dier voegen bevonden wierden als U.Eerw. ons gelieft toe te schrijven en op te leggen. 't Welk de gantze vergadering ter herte genomen hebbende, en dolerende over sulk een kleynagtinge van onse persoonen en diensten, heeft wel expres mits desen willen betuygen een besonder goet genoegen te hebben in voorschre-

[1572] Zie doc. 244.
[1573] Een dergelijke bepaling in art. III/3 van de Ambonse Kerkorde (hiervoor, doc. 179). Deze kerkorde is echter van 4 april 1673. Wellicht is een afzonderlijk besluit van de Ambonse kerkenraad bedoeld.
[1574] Doc. 251.

ven onse personen en diensten, wenssende ons alle in 't besonder lankheyt van dagen, en kragten genoeg om 't goede werk, 'tgeene God in en door onse dienst tot dusver gesegent heeft, te volbrengen, tot vordere opbouw van Gods kerk en ter eere van zijn heylige Naam, opdat we onse dienst niet al sugtende, maar met blijmoedigheyt en geestelijke volveerdigheyt mogten volvoeren.

En in der waarheyt, waarde medebroeders, wij hadden yets anders van U.Eerw. verhoopt t'ontfangen, en 'twelk met een meerder liefde en bescheidenheyt tezamen gevoegt was geweest, als dat U.Eerw. betuygen nog nooyt g'hoort te hebben dat yemant van die drie nog regt in staat is om den dienst in 't Maleits te kunnen doen, ook niet dat zig yemant daartoe bevlijtigt. Want aangaande onse seer waarden medebroeder François Valentijn, indien 't U.Eerw. niet g'hoort, ten minsten gesien, geresumeert en gelesen kondet hebben de successive missiven van dese vergadering aan U.Eerw. toegeschikt, hoe bovengeseyde onse medebroeder zig van den beginne aan in de Maleitse dienst benaarstigt, en proeven gegeven heeft geen vier maanden na zijn aankomst alhier in Ambon, 'twelk ultimo april des jaars 1686 was, waarvan getuygen kunnen zijn dese woorden, die U.Eerw. uyt dien hoofde geschreven zijn dat U.Eerw. hem in zijn billijk versoek geliefdet omtrent haar Hoog-Edelhedens behulpsaam te zijn, luydende in den brief gedateert aan U.Eerw. in september des jaar 1686[1575] in deser voege: 'Onse medebroeder D. Valentijn heeft ons voorgestelt zijn hertelijk versoek' etc. en op 't eynde van de periode, 'wij twijffelen niet of zijn Eerw. zal zig dese weldaat in zijn dienst langs hoe meer hier waardig maken, gelijk dan tot goet genoegen der gemeinte alreets preuven in de Maleitse taal opentlijk gegeven heeft'.

Eenige maanden daarna wier zijn Eerw. na Banda toegeschikt, omdat die plaats herderloos was, nadat hij bevoorens de dienst in 't Hollants meest, en wanneer onsen waarden medebroeder D. Van der Sluys op de visite was, ook in 't Maleits alleen aan 't Kasteel heeft moeten waarnemen tot 'er tijt en wijle wanneer onsen waarde medebroeder D. Van Brussel van Batavia kwam om die beyde onse voornoemde broederen in haaren dienst t'onderschragen. In Banda verbleef zijn Eerw. wat minder als een jaar,[1576] alwaar een dubbele dienst heeft moeten doen. Na zijn overkomst weder alhier heeft zijn Eerw. aanstonts de visiten waargenomen nevens onsen waarden medebroeder D. Van der Sluys, gelijk blijken kan uyt de missive aan U.Eerw. toegeschikt den 20 september 1688.[1577] En wat zijn vordere diensten aangaat, daar getuygen we dit eenparig van, dat zijn Eerw. in zijn dienst niet minder is geweest, 'tzij in 't prediken, 'tzij in 't visiteren van de buytenlantse kerken, als onsen meergemelden medebroeder D. Van der Sluys, gelijk wij 't mits desen U.Eerw. bekent maken, en ten overvloede kan bespeurt worden uyt de successive visiet-rapporten welke aan ons en de Agtbaare Regeeringe alhier en door die laatste aan die van haar Hoog-Edelhedens op Batavia inhandigt en toegeschikt zijn. Eenelijk zou dit obsteren, dat zijn Eerw. volgens een ontwerp in 't Maleits in een geschrift geprojecteert preekt, maar dat dit en van buyten te prediken in de saak niets verschilt weten U.Eerw. volgens u bescheidenheyt genoegsaam t'oordeelen. Want anders! men zou verkeerde gedagten moeten opvatten van 't prediken van zoo veel geleerde en godsalige mannen in Engelant, en van een van soo een beroemde en beproefde kennis in de verborgentheden van Gods woort en in 't besonder van de Maleitse taal alhier in Nederlants India, ons alle of van aangesigt of van renommée seer wel bekent.[1578]

Aangaande onsen waarden medebroeder D. Van Brussel is 't waar dat zijn Eerw. nog niet in staat is om in 't Maleits de dienst, en vervolgens ook de visiten op de buyteneylanden

[1575] Zie doc. 244.
[1576] Van 8 augustus 1687 tot 16 mei 1688.
[1577] Zie doc. 249.
[1578] Wellicht is ds. Melchior Leydecker bedoeld.

waar te nemen. Maar, Eerw. Heeren en broederen, we kunnen evenwel dit verklaren dat zijn Eerw. zijn dienst in 't Duyts ten genoegen van de gemeinte, die de broeders niet moeten neemen van een kleyn getal te zijn, nademaal er meer als 112 ledematen zijn, volvoert en ook volvoert heeft, ja zelfs in die gantze tijt wanneer D. Valentijn in Banda ter leen was alle sondagen tweemaal heeft moeten prediken, en alsoo d'Hollantze kerk op zijn schouderen, gelijk de Maleitse op die van D. Van der Sluys, heeft moeten rusten.

Daarenboven gelieft eens in consideratie te nemen dat een man van 44 jaar, gelijk zijn Eerw. is, zoo vaardig geen taal, om de verborgentheden des Evangeliums daarin te verkondigen, aanleeren kan als een man van 24 à 25 jaaren.

De derde aangaande, 'twelk is D. Van der Vorm, hoe kan van hem afgeëyst werden dat hij in sulke korte tijt in 't Maleits zouw prediken als zedert zijn aankomst in Ambon, 'twelk was de 12^{en} july des jaars 1689, in 't schrijven van onse laatste brief aan U.Eerw., 'twelk was den 20 september deszelven jaars, gepasseert is? Een tijt maar een weynig langer als van twee maanden. Opdat evenwel U.Eerw. niet onbewust zout zijn van zijn ijver om de Maleitse taal aan te leeren en ter gelegener tijt den Inlander dienst te doen, zoo wert U.Eerw. mits desen bekent gemaakt dat zijn Eerw. zig dagelijks in die taal oeffent en vordert, en daarbij al proeven daarvan met in 't Maleits te prediken publicq in de Maleitse kerk gegeven heeft, waarin nog dagelijks continueert, met versekeringe dat zijn Eerw. alle mogelijke vlijt en naarstigheyt aanwenden wil en zal ten dienste van Gods kerk.

Wij schrijven aan u, Eerw. Heeren en medebroeders in den Heere, met gelijke vrijmoedigheit als U.Eerw. aan ons doet. En, indien U.Eerw. uwen ijver in de zake Gods dus heeft doen spreken, 't was de waarheyt, en d'eer van ons, die ons in deser voege deede antwoorden. 't Zij verre dat dit met eenig opset van boosheyt of kwaatwilligheyt van ons geschreven, en van U.Eerw. daarvoor nogtans aangemerkt mogt werden. We beveelen onse persoonen en diensten in U.Eerw. goede gedagten, temeer wijl wij als broeders en vrinden onder ons met malkander leven, en met U.Eerw. soeken te blijven.

Onsen Eerw. medebroeder D. Van der Sluys komt voor 't tegenwoordige tot U.Eerw. over, aan welke wij zijne kerkelijke dimissie en d'hant van afscheyt in alle minnelijkheit gegeven hebben. Wij verhopen en wenssen alle dat zijn Eerw. tot U.Eerw. behouden zal aanlanden, om de kerke Gods 'tzij in dese Indisse of vaderlantze gewesten nog langen dienst te doen. D'Heere God zegene zijn persoon en diensten ter eere van Zijn groote naam! Per de bodem Tamen gaat ook over de krankbesoeker Doede Heersz, wiens tijt uyt zijnde, gerelaxeert is om na Batavia te gaan. We recommanderen de persoon voornoemt aan U.-Eerw. de meliori nota. Onsen medebroeder And. Lamb. Loderus verwagten we nog met lijtsaamheit.

Hiermede – – – De gantze kerkeraat van Ambon, Corn. van der Sluys p.t. praeses, F. Valentijn s.p.t. scriba, Corn. van Bruisel, Petrus van der Vorm epist. scriba, N. Hodenpijl, Matthijs Molckman, Hendrick Leydecker ouderling, D. de Fretis ouderling, B. de Silva radja Soya[1579] ouderling, A. 't Hooft diacen,[1580] Hans Groo[1581] diacon.

[1579] Bernhardus de Silva (Sylva), radja Soya, ouderling 1695-1697 en 1700-1702.
[1580] Adriaan 't Hooft, diaken 1688-1690. In 1743 is een Adriaan 't Hoofd resident van Hitu.
[1581] Hans Groo, van Enkhuizen, in 1688 boekhouder en kassier, diaken 1689-1691, ouderling 1700-1702.

Bronnen betreffende Kerk en School in de Gouvernementen Ambon, Ternate en Banda ten tijde van de VOC, 1605-1791

De Molukse eilanden Ambon, Ternate en Banda waren tijdens de VOC-tijd bestuurlijke en militaire centra en tevens de plaatsen, van waaruit door predikanten en kerkenraden leiding gegeven werd aan de christelijke gemeenten.

Een groot deel van de bijna duizend documenten in deze bronnenuitgave besteedt aandacht aan de relatie tussen het VOC-bestuur, dat wil zeggen de overheid, en de kerk, die samenwerkten bij de uitbreiding van het christendom en de bevordering van een christelijke levenswandel van zowel Nederlandse als inheemse onderdanen.

Omdat het toezicht op de scholen in de praktijk door de predikanten werd verzorgd, bevatten de bronnen ook gedetailleerde informatie over het onderwijs. Wat betreft het onderwijs valt op hoe vanaf het begin overheid en kerk zich inspanden om niet alleen jongens maar ook meisjes op school te krijgen; een streven waarin zij ook slaagden.

Deze kerkelijke documenten hebben vaak een minder ambtelijk, meer persoonlijk karakter dan overheidsstukken. Daardoor komt men bij lezing dicht bij de ervaringen en gevoelens van zowel de Nederlandse auteurs als de inheemse hoofden en onderdanen.

Sidestone Press
ISBN: 978-90-8890-649-7
9 789088 906497 >